

સ્વામી વિવેકાનંદ

ભાગ ૧ મો

વિસ્તૃત લવનચરિત્ર

લેખક:-રામચંદ્રાદ કાશીચંદ્રાદ દેસાઈ

બી એં ટી સી ડી, હાથીચંદ્રાદ ભા-૧-૨-૩-૪,

વગેરેના કર્તા મુકામ-પેટલાદ ૬-૬

(વિવે) દેસાઈ

૭૧૭૦

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી

સંપાદક અને પ્રકાશક: મિશ્રુ અસંદાનંદ

અમદાવાદ અને મુબમ-૨

આવૃત્તિ બીજી, ૫૪ ૭૮૪, પ્રત ૫૫૦૦, કુલ ૧૧૧૦૦

મૂલ્ય રૂ. ૩), આર્ગવ્યય અલગ

PRESENTED BY

Shri R. D. Parekh

અમદાવાદ—“સરત સાહિત્ય મુદ્દેશાલય” માં
શ્રી અખડાનદના મંજમયી મુદ્રિત

મહાન ઉપદેશક ગ્વામી શ્રીવિવેકાનંદજી

પ્રકાશકનું નિવેદન

આ ગ્રંથની પહેલી આવૃત્તિ સંવત ૧૯૭૮ માં “વિવિધ ગ્રંથ-
માળાદ્વારા” પ્રસિદ્ધ થયેલી અને છઠ્ઠા વરસ પહેલાં તે ખલાસ
યથ ગર્ભ હતો. તે હાલ વધારેલા બીજા નવા પ્રિન્ટિંગ મશિનને લીધે
પ્રસિદ્ધ થઈ શકે છે. આ રીત પુનરાવૃત્તિઓ વધુ ઝડપથી નીકળે એ
માટે ત્રીજું મશિન પણ દેવે ચાલુ થઈ ગયું છે.

પહેલી આવૃત્તિ નાના પૈકાના ટાઇપમાં અને પૃષ્ઠાના કદનાં
પાન ૭૪૪ માં છપાઈ હતી; જ્યારે આ આવૃત્તિ મોટા સવાઇના ટાઇપમાં
અને પૃષ્ઠા ના કદના ૭૭૬ પાનમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે. આમ પૃષ્ઠ
સંખ્યામાં ૨૨ પાન વધેલા છે અને વધેલા કદને હિસાબે શુભારે ૮૦
પાન વધારાનાં ગણતા, કુલ શુભારે પાન ૧૧૨ વધેલા છે. વળી આગલી
આવૃત્તિ પાતળા કાગળ ઉપર છપાવેલી તેના કરતાં આ આવૃત્તિ
સારા કાગળ ઉપર છપાઈ છે. આ બંને કાગળોને લીધે આગલી
આવૃત્તિની કિંમત રૂ. ૨૫ હતી તેને બદલે રૂ. ૩) રખાઈ છે.

ચાલુ લઠાઈની મેંધવારીને લીધે પણ કિંમતમાં ઉપર જણાવ્યા
કરતાં પણ વધારો કરવો પડત; પરંતુ એક વર્સ સુધીનો કાગળ
અગાઉના બાવે મળવાનો માન્દ્રાકટ અગાઉથી થઈ ગયેલો હોવાથી
કિંમત વધુ વધારવી પડી નથી.

બોર્ડ તથા છીંટના જાત વધી ગયેલા હોવાથી પૂરું બોર્ડપટ્ટીનું
રાખ્યું છે અને હવે પછી બનતા સુધી છીંટને બદલે શુદ્ધ ખાદીજ
વપરાશે. શુદ્ધ ખાદી મેંધા હોવાથી આ રીતે બોર્ડપટ્ટીનાં પૂર્ણ
રાખવાથી કિંમત વધારવાની પણ જરૂર પડશે નહિ.

આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં પહેલી આવૃત્તિનું સંપાદકનું નિવેદન અને
લેખકનો ઉપોદ્ધાત છપાયો છે. શુદ્ધિપત્ર પુસ્તકની છેવટે પાન ૭૪૫ ઉપર
છપાયું છે, તે તરફ વાચક બહુઆગ્રહી ધ્યાન ખેંચી દરિ. ૐ તત્સત્

કારતક સુદ ૧૫,
સંવત ૧૯૮૬

}

—ભિશ્વ અખંડાનંદ

પહેલી આવૃત્તિનું નિવેદન

येन केन प्रकारेण यस्य कस्यापि देहिन ।

सतोष जनयेद् राम तदेवेश्वरपूजनम् ॥

પરોપકારનો મહિમા સમજાવના ઉપના શ્લોકમાં મહર્ષિ વસિષ્ઠ કહે છે કે, “હે રામ ! હરકોઈ પ્રકારે કોઈ પણ પ્રાણીને સુખી કરવું તેજ ઈશ્વરની પૂજા છે” શ્રવેને સુખી કરવારૂપ આ પ્રભુપૂજના અનેક પ્રકાર છે, પરંતુ સદાને માટે સર્વોત્તમ સુખરૂપ એવું જે મોક્ષપદ કે જેના કરતા ઉત્તમ વસ્તુ અથવા લાભ ખીન્ને માર્ગ પણ નથી શકાય તેમ નથી, જેની આગળ જગતની ઉત્તમોત્તમ વસ્તુ રિયતિઓ પણ વિસાતમાં નથી, તેવી આત્મવસ્તુનો લાભ પ્રાણીઓને કરાવવો અથવા તેમને તે લાભને માર્ગે દોરવા, એના જેવી જનસેવા, પ્રભુપૂજા કે ભૂતદયા આ જગતમાં ખીજી કોઈ પણ નથી બ્રહ્મદાન અથવા આત્મદાનરૂપ આ જનસેવા કે પ્રભુપૂજાનો મહિમા આટલો બધો હોવા છતાં, ખીજા પ્રકારના દાનપૂજનની પેઠે આ દાનપૂજન પણ તેજ મનુષ્ય ખરા અર્થમાં કરી શકે છે કે, જે તે બ્રહ્મવસ્તુ અથવા આત્મધનને મેળવીને પૂર્ણકામ થઈ ચૂક્યો હોય જે પોતેજ તરીકે સતો ન હોય તે ખીજાને કયાથી તારી શકે ? આવા અનુભવસિદ્ધ બ્રહ્મવેત્તાઓ જગતમાં વિરલજ હોય છે તોપણ પરમ પૂજ્ય નાપિમુનિઓની પદરજ ધરાવનાર રતનપ્રસૂતા ભારતભૂમિમાં અન્ય દેશ કરતાં એના મુક્તાત્માઓનું પ્રમાણ વધારેજ રહેતું આવ્યું છે

આપણા ચરિતનાયક ગ્રામી નિવેશનદશ તેમજ તેમના ગુરુદેવ ભગવાન રામદૃષ્ટ્ય પરમદસ પણ એવા બ્રહ્મવેત્તાઓજ હતા એવા બ્રહ્મવેત્તાઓના મહત્ત્વ વિશે અત્રે દ્રઢતા કે નુન જણાવીશું

દરેક મનુષ્ય-પણી તે પામર માનીતો હોય કે મુક્ત માનીતો હોય, પરંતુ તે જે કાંઈ વિચાર, નિર્ણય, ઇચ્છા, ક્રિયા વગેરે કરે છે, અને તેના જે કાંઈ શુભાશુભ ફળ ભોગવે છે, તે સધળા આ

તેની નિગુણાત્મક પ્રકૃતિ યાને દેહનથી વહેજ થાય છે. આત્મા તો આ દેહનથીરૂપી નાટકશાળામાં મન-ઇન્દ્રિયાદિ પૂતળાઓ વડે નયાર્થ રહેવા અને પ્રકારના નાચને પ્રગટનારો દીકરો છે

મુક્તાત્માઓએ જિજ્ઞાસુ દશામાથીજ ઉપનુ સત્ય સમજી લઇને પોતાના મન ઇન્દ્રિયાદિની અસાર વસ્તુચિત્તિઓ તરફની દોડને સાર-જૂત આત્મવસ્તુ તરફ વાળી દીધેલી હોય છે, અને તેના સતત સદ્-પયોગ વડે કારણશરીરરૂપી અજ્ઞાનમય જિજ્ઞાસુ બેદીને તે સચ્ચિદા નદમય સ્વરાજપદને પ્રાપ્ત કરેનું હોય છે આમ હોનાથી પ્રકૃતિના ગુણો વડે ગુણોમાજ ચાલી રહેના કર્તાભોક્તાપણાને આત્માનુભવી જીવનમુક્ત પોતામાં આરોપતો નથી, અને અન્ય જીવોનું તે અજ્ઞાન મય કારણશરીર કાયમ રહેતું હોનાથી તેઓ પોતપોતાની રથૂત-સૂક્ષ્મ શરીરરૂપી અનાત્મ પ્રકૃતિમાં તેમજ તેના તમામ મર્તાભોક્તા પણામાં આત્મલ વ (અહતા-મમતા) રાખ્યા કરે છે

તે પરમપદની અપેક્ષાએ અસત્ય, જડ અને દુઃખરૂપ એવા આ જગતમાં ઉપર જણાવ્યા જેવા આત્માનુભવીની શુદ્ધિને કાંઈ પણ કર્તવ્ય, પ્રાપ્તિ-કે, અધૂરાપણું રહેતું નથી મૂળમાથી કપાઈ ગયેલા વૃક્ષમાં કપાવા પૂર્વે જે રસકમ ચઢી ચૂક્યો હોય છે, તેને લીધે કપાઈ જના પછી પણ તેના પત્ર ફળ, વગેરે થોડાધણો સમય જેવા ને તેવોજ ઉપયોગ આપે છે, અથવા તો યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થયેના શર પુરુષ નું માથું કપઈ જવા પછી પણ જેમ કેટલોક સમય તેનું ધડ લગ્યા કરે છે, તેમ એવા આત્મજ્ઞાનીના શરીરનું પણ બને છે તેની શરીરનથીના મૂળ મારણરૂપ કારણશરીર છેદાઈ જઈને અનાત્મા માથી આત્મશુદ્ધિ જાડી જવા છતાં પણ, પૂર્વના અસદૃશ સમયના વિરોધ દ્વેસ-મુખ થયેના જે કર્મ-ધરણ વગેરે પ્રારબ્ધોએ તેને વર્તમાન શરીરાદિ પ્રાપ્ત કરાડી આપ્યું હોય છે, તે પ્રારબ્ધનો વેગ ન્યાયુવી પહોંચે ત્યાંસુધી તેના રથૂત અને સૂક્ષ્મ શરીર પણ જીવતા રહે છે આત્મામાંજ જ્ઞાનીની આત્મશુદ્ધિ થયેલી હોય છે, તોપણ સ્વેચ્છા કે અનિચ્છાપૂર્વક એ શરીરોને પોતાના પ્રારબ્ધ મુખાણે

સર્વ કાંઈ કરવું અને ભોગવવું પડે છે. x

મુક્તાત્માએ ક્ષણ માત્રને માટે પણ મેળવેલો આત્મમયતાનો અનુભવ એટલો તો અદ્ભુત, અવર્ણનીય અને અનુપમ હોય છે કે જેથી કરીને તેવી આત્મમયતા બને તેટલી વધુ ભોગવવામાંજ સ્વ-પ્રકૃતિનું તેમજ અન્ય જનોનું સુખ અને હિત વધુ રહેલું તે સ્પષ્ટ સમજી શકે છે. તેથી કરીને તે વિપરીત પ્રારબ્ધવેગને પણ બને તેટલા ઓછા ને ઓછા કરવા મથીને તે સ્વારાજ્યપદમાંજ જોડેલું પણ બને તેટલું અધિષ્ઠિત થઈ રહેવાનું તથા તેમ થવામાં જે જે સાધન-સંયોગો સદ્વાયભૂત થાય તેવાં હોય તેને સેવવાનુંજ તેને વધારે ગમે છે.

ઉપર પ્રમાણે હોવાથીજ અનેક મુક્તાત્માઓ બને ત્યાં સુધી એકાંત, મીન, અપરિચય, અપ્રસિદ્ધિ વગેરે સ્થિતિઓને તેમજ બાહ્ય, જડ, ઉન્મત્ત, પિશાચ વગેરેના જેવી વિલક્ષણ વૃત્તિઓને સેવવાનું વધારે સારું ગણે છે. નિવૃત્તિપ્રધાન પ્રારબ્ધવાળા મુક્તાત્માઓ એવા સાધન-સંયોગને અને એવી સ્થિતિ અને વૃત્તિને વધારે સેવી શકતા હોવાથી જીવન્મુક્તિના વિલક્ષણ સુખને પણ તેઓ વધારેજ માણી શકે છે. પ્રવૃત્તિના પ્રારબ્ધથી મુક્તાત્માઓની પણ સમગ્રજીવ અને સ્થિતિ તો એવીજ હોય છે; પરંતુ પ્રારબ્ધની વિપરીતતા અનેક પ્રકારે બાધક થઈને તેમને એવાં સાધન-સેવનાદિ યથેચ્છ કરવા દેતી નથી, અને તેથી જીવન્મુક્તિના વિલક્ષણ આનંદનો પણ તેઓ ઓછો અથવા સામાન્યજ ઉપભોગ કરી શકે છે.

કહેવાની મતઙ્ગળ એજ કે સર્વ મુક્તાત્માઓની વિદેહમુક્તિ તો

x વર્તમાન શરીરમાં આવ્યા પછી જિદ્દ પામેલા જ્ઞાન અને ચારિત્રની અસરો પણ એ સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ શરીરના મંદ અને મધ્યમ ગુણસ્વભાવોમાં શુભ ફેરફાર કરતીજ આવે છે. પરંતુ પ્રારબ્ધ-જન્ય જે ગુણસ્વભાવો દૃઢ રૂપમાં હોય; તેમાં ખાસ ફેરફાર એથી થઈ શકતો નથી. આથીજ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે કે:—

સદૃશં ચેષ્ટતે સ્વસ્વાઃ પ્રકૃતેર્માનવાનપિ ।

મરુતિં યાંતિ ભૂતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યસિ, ॥

મર્માનગ હોઇને આત્મસાક્ષાત્મારના સમયથી-૪ નિર્માર્ચ ચૂકી હોય છે ફેર માત્ર તેમની જીવન-મુક્તિમાજ રહે છે ઉપર જણાવ્યું તેમ તેમની પ્રવૃત્તિપરાયણતા, નિવૃત્તિપરાયણતા અને જીવન-મુક્તિના વિન ક્ષણ આનંદની ન્યૂનાધિકતાનો સધળો આધાર તે તે વ્યક્તિઓના પોતપોતાના પારમ્પર પરજ રહેતો હોય છે, અને દર પ્રારમ્ભ તો અનિવાર્ય હોય છે, એટલે જીવન-મુક્ત પુરગો પોતાનું શેર આયુષ્ય તથા પ્રાગ્જ્ય પ્રવૃત્તિપ્રવાન કે નિવૃત્તિપ્રધાન ગણતું હોય તેને માટે એમ-૪ રાખે છે કે, "યુ બી વાહવાદ ઔર વુ બી વાહવાદ" જિજ્ઞાસુદશાની આત્મા-અનાત્માના વિવેકવાળી બેદુષ્ટિ અને તેના પરિણામરૂપે ઉદ્ભવેલી ત્રીણ આગ્રહવાળી ત્યાગગ્રહની વૃત્તિ તથા કર્તવ્ય-પ્રાપ્ત્ય યુદ્ધિ એ સર્વ પણ્ય મુક્તાત્મામા શાત થઇ જઇને તેનું ધ્યાન સમભાવે તથા કૃતકૃત્યતા-૪ન્ય અનાગ્રહવૃત્તિએ લીધેલું હોય છે આથીજ ઘણાખરા મુક્તાત્માઓ જિજ્ઞાસુઓના જેવા આગ્રહી, ઉપરામ, કે સાધનપરાયણ હોતા નથી, અને કેટલાક તો લૌકિક જણાવાર વગેરેથી પણ બેપરવા બની રહે છે

આ પ્રમાણે યથાપ્રારબ્ધ પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિને અને સુખદુઃખને ભોગની રહેતા જીવન-મુક્તોના કરવાભોગવવામા અને અન્ય (અનાત્મામા આત્મબુદ્ધિવાળા) સામાન્ય મનુષ્યોના કરવાભોગવવામા આસમાન અને જમીનના જેટલો ફેર હોય છે અનેક પ્રકારની બાહ્ય સપત્તિઓના દગ વચ્ચે રહ્યા કરનાર ચક્રવર્તી કરતા પણ એક નમ્ર અથવા તો દુઃખમા સળકી ગયેલો જીવન-મુક્ત* પોતાની જાતને

* વચનસિદ્ધિના, મન મમના પૂરવાના, વગેરે ચમત્કારો કરી શકે એવાનેજ મુક્તાત્મા સમજ્યા પ્રીને ઘણા લોકો તેવા લક્ષણવાળા મુક્તાત્માની અને તેમના દ્વારા આત્મલાભ કે ધનપુત્રાદિનો લાભ મેળવવાની શોધમા હોય છે પણ છેવટે તેઓ જિલ્લટા દોગી ધૂર્નાથી દગાય છેજ, કારણકે આ ચમત્કારોની વિશ્વ ને તો મોક્ષ માર્ગના આરભમાજ બાધક અને નિરિદ્ધ સમજી લઇને સાચો સાધક તેનાથી દૂરજ રહેતા હોય છે એ વિદ્વાના ઉપયોગ અનાત્મ પરતુરિથિતિઓને ખાતર તેમજ સર્વજ્ઞ વિશ્વનિયતાની વિરહમાજ વધારે થવાનો સંભવ છે.

વાળખી રીતે અનંતગણી લાગ્યશાળી માને છે; કાચકે તેનું વર્ત-
માન શરીર હવે છેલ્લી વારનુજ હોઇને તે છૂટી ગયેથી (છેવટને)
શાત થયેલો તરંગ જેમ સદાને માટે સમુદ્રજ ખતી રહે છે તેમ)
સદાને માટે તે સચ્ચિદાનંદજ ખતી રહેનાર છે; ત્યારે અનાત્માસક્ત
મત્રાદને તો હજી આ ભવચક્રમા ભટક્યા કરી અનંત વાર મરવ-
જન્મવાનુ અને કરવા-લોગરનાનુ રહેતુ હોય છે. આખા સસાગ્ની
રથૂન સત્તા-સપત્તિ ચરણમા લોટવા છતાં પણ તેને ટાંક ને કોઈ
પ્રકારની ઊંડી લાલ્પ અને કર્તવ્ય-પ્રાપ્તવ્યતા રહેવાનીજ.

આટલા માટેજ અનાત્મ-પ્રેમીઓને ઋષિમુનિઓ યુનંદ અવાગે
કહી રહ્યા છે કે, “ઉત્તિષ્ઠત જાગૃત પ્રાપ્ય વરાન્નિવોદત ।”
અર્થાત્ હે અહતામમતાના મિથ્યા સ્વપ્નોમા પડી તેની મિથ્યા
વસ્તુરિચિતિઓના રાગદ્વેષથી દુખી થઈ રહેલા પ્રણી ! ઊઠ, જાગૃત
થા અને તે સર્વશ્રેષ્ઠ વસ્તુરિચિતિ પ્રાપ્ત થતા સુધી તેને માટે પ્રયત્ન કર.

આત્માનુભવીની અને અનાત્મપ્રેમીની લોકસેવામા પણ ભોગે
ફરક હોય છે આત્મપરાયણ વ્યવહાર કરતો થશે પણ પોતાના મૂળા
જ્ઞાનચારિત્ર વડે પોતાની આસપાસનાઓમા હ્રિય જ્ઞાનચારિત્રને
શીખવી રહ્યો હોય છે, ત્યારે અનાત્મપ્રેમી દેવદર્શન કે દાનપૂજન
કરતો થકો પણ પોતાની આસપાસનાઓમા (કેમકે આસપાસના
મનુષ્યો તેના હેતુ, આરુક્તિ વગેરેથી વધુ પરિચિત હોય છે અને મોટા
કરે તેને સાચું ગણી તેનું અનુમ્નણ કરવાનો માનસ્વભાવ તો પ્રબિંદ્યજ
છે) લોકલાક્ષ્ય તથા પ્રપચ-પાખડજ શીખતી રહ્યો હોય છે

ખેડૂતોને ખેસવીને ગજનર બનના માગનો ગરીબ વણિક પણ
લાતલાતના જે ભક્ષમાદાર કપડા, રમકડાં, વગેરેમાં લોભને ફસાવી
પૈમાનું પાણી કતાવી રહ્યો હોય છે; તેમા તે “ગામડિયાઓને ગામ
ડામા ન મળતી વસ્તુઓ મહામહેનતે પૂરી પાડવા”ની જનસેવા-
જ બજવી રહેલો પોતાને ગણાવે છે દર મંદિને એકનો સવા
લેનાર કાખૂતી કે મારવાડી પણ પૈસા ધીરીને સામાનું કામ કાઢી
આપવારૂપ સેનાજ કરતો પોતાને ગણાવે છે. સંકેડે સો બસો ટકા

મુઘી નફો મટગટારી જનાર મિલવાજો પણ લોકોને વિદ્યાવતી માત્રમાંથી બચાવવાની શેખાઈમાં સમાનો નથી. આખા દેશના દેશ હોદ્દામાં કરી જઈ ગુલામ બનાવી મૂકનાર યુરોપી ગૌરાગો પણ ખીમની રક્ષા અને આત્માદી કરવા સારજ સ્વર્ગસિમા સ્વદેશનો સંન્યાસ કરી દરદરાજ દેશમાં દયાના માર્ગો પોતાને બિતરી આવવું પડવાનું દર્શાવે છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહ્યું છે કે, “તેર (વધધટ સુધારી લેવી.) પાપ થાય ત્યારે એક પૈસો પેદા થાય છે; પરંતુ “એક દાન, સો પુણ્ય” એવું પણ કહેવાતું હોવાથી પૈસા મેળવવાનાં અનેકનિધિ પાપોના પંજનમાંથી પોતાનો પંડ છોડાવવા માટે કેટલાક થોડાક ટકા દાનપુણ્ય પણ કરતા હોય છે. આવાઓને અખો તો એવોજ કખો પીરસે છે કે “એરણી ચોરી ને સોયનું દાન, તેણે કેમ આવે વિમાન?” પણ તેનો વિચાર કરવાનું તેવા દાનેશ્વરીઓ ઉપરજ રાખીને અહીં તો કહેવાનું એજ કે તેઓ પોતાનાં પાપરૂપી મળ ધોવરાવવા સારજ સેંકડે બે પાચ ખર્ચતા હોય છે; છતાં કાંઈ ગરીબને કે કાંઈ મંરથાને કંઈક આપતી વખતે તેઓ પણ જાણે મોટી મહેરબાની અને સેવાજ કરી રહ્યા હોય તેમ દેખાડે છે.

દુકામાં એજ કે અનાતમપ્રેમીની ખૂબી અને ખુશી વગેરે સર્વ પોતાના સ્વાર્થોને પણ પદોપકાર માનવામાં, લેવા છતાં આપનાર માનવામાં, કૃતિ થોડી અને બગાડ વધુ મારવામાં અને ચારિત્રની સ્વચ્છતા પર જુદું, આડંબર અને વાચાળતાની કપડમાટીના થર પર થર ચટાવ્યે જઈને તેને હૃદયપુષ્ટ દર્શાવવામાજ રહેલાં હોય છે; ત્યારે ખીજી તરફ મોટા મોટા પહેલવાન, ધનવાન, સત્તાવાન તથા કર્તાબ્યની અને ક્રૂરજની વાતો કર્યા કરનારાઓ કરતાં વધુ ઉપકારક થવા છતાં પણ કર્તાપણની ષુદ્ધિ વિનાના આત્માનુભવીની ખૂબી અને ખુશી તો:-

પ્રવૃત્તેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણેઃ કર્માણિ સર્વશઃ ।

અહંકારવિમૂઢાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે ॥ x

x આ જગતમાં પ્રકૃતિના ગુણો વડેજ સર્વ કર્મો કરાય છે; છતાં શરીરાદિ અનાતમ પદાર્થોમાં આત્મબુદ્ધિ હોવારૂપ મિથ્યાભિમાન-માં મૂઢ થએલા મનુષ્યો “હું કરું છું” એમજ વ્રથા આની લે છે.

એ સત્યને અનુસરીને પોતાને અકર્તા સમજવામાં અને પ્રકૃતિ, સ્વભાવ, પ્રારબ્ધ કે પ્રભુનેજ કર્તાહર્તા મનાવવામાંજ રહેલી હોય છે

तद् विद्धि प्रणिपातेन परिमृशेन सेवया ।

उपदेक्ष्यति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥

ઉપસા ભગવદ્વાક્યમાં મ્હા પ્રમાણે પ્રણિપાત, પરિમ્રશ અને સેવાપૂર્વક જે જિજ્ઞાસુ જનો એવા મુક્તાત્માઓના સત્સંગ સેવે છે, તેઓ તુદરતી રીતેજ (નદી-નવાણીની પાસે જઈ નીચા નખી પાણી પીનારની તુરા ટળે છે તેમ) તેમના અદ્ભુત જ્ઞાનચારિત્રનો લાભ મેળવી શકીને પરિણામે-દીવે દીવો પ્રગટે તેમ-સ્વાત્મજ્યોતિને પ્રગટાવી કૃતકૃત્ય બની રહે છે આવા પુરોનો ભાવપૂર્વક સત્સંગ સેવનાર સામાન્ય મનુષ્યો પણ કમમાં કમ એમના કક્ષા જેટલા તો અવશ્ય આગળ વધીને પામરમાંથી વિપયી અને વિપયી (નીતિપૂર્વક વિચાર મેળવનાર-ભોગવનાર) હોય તો જિજ્ઞાસુ (અસાર વસ્તુચિંતિથી ઉપરામ અને સારસ્પ પરમાત્મપદની ધમ્મારાણા) જરૂર બની રહે છે આ પ્રમાણે આવા મુક્તાત્માઓ સેકડો અને હમરો મનુષ્યોનું જે હ્રદય પ્રકારનું હિત સ્વભાવથીજ સાધીસધાવી શકે છે, તેવું કતવ્યબુદ્ધિ વાળા અનાત્મપ્રેમી રામમહારામઓથી પણ બની શકતું નથી

નિવૃત્તિપરાયણ અને પ્રવૃત્તિપરાયણ એના સામાન્ય કોઠીના મુક્તાત્માઓની જે હકીમત ઉપર જણાવી તે ઉપરાત અસામાન્ય પ્રકૃતિ બળવાળા અસામાન્ય કોઠીના મુક્તાત્માઓની વાત તો વળી ઓરજ છે મુક્તાત્મા કે જિજ્ઞાસુ તો શુ પણ અમામાન્ય પ્રકૃતિ બળવાળા પામર કે વિપયી જીવો પણ કોઇ કોઇ આ જગતમાં એવા અસામાન્ય પાકે છે કે, આખા દેશ અને દુનિયામાં મોટી દનયન મચાવી મૂકે છે અસામાન્ય મનુષ્યની વાતજ એવી છે કે તે મુક્ત, જિજ્ઞાસુ, વિપયી કે પામર એમાંની જે કોઇ કોઠીમાં દોય તે કોઠીને લાયમ્ના અસામાન્ય ગુણ-કર્મ સ્વભાવોદિને લીધે તેઓ પોતપોતાના વિપયમાં સર્વને ટપી જઈને પહેનેજ નબરે પહોચી જાય છે માત્ર પોતાના દેશકળમાંજ નહિ, પરંતુ સમગ્ર જગતમાં અને યુગોના યુગો

પર્યંત પણ “એકમેવાદિતીય” આદર્શ તરીકે બની રહેનારા અને અવતારની પેઠે પૂજનારા પણ આ અમામાન્ય કોટીમાંનાજ કાંઈ કોઈ અતિ અસામાન્ય મુક્તાત્માઓ હોય છે. દેશ કે દુનિયામાં દુર્દશાદાયક અમામાન્ય ફેરફાર થવામાં જગવ્યવસ્થાપક સત્તા આવા અસામાન્ય કોટીના-પરંતુ પામર કે ત્રિપથી મક્ષાનાજ આત્માઓને નિમિત્ત બનાવે છે. જેમકે નીરો, રાવણ, સિકંદર, કૈસર, નેપોલિયન, પૃથ્વીરાજ, વગેરે. તેજ પ્રમાણે ત્યારે ઉત્તરિદાયક ફેરફાર થનાર હોય છે, ત્યારે અસામાન્ય કોટીના જિજ્ઞાસુ કે મુક્તાત્માઓનો ઉપયોગ તે કરી લે છે. જેમકે રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, શંકર, ખ્રિસ્ત, મહામદ, ચૈતન્ય, રામાનુજ, કબીર, નાનક, દયાનંદ, રિવેકાનંદ, વોશિન્ગ્ટન, ગાંધી, લેનિન વગેરે.

ઉપર જણાવ્યા જેવા અસામાન્ય કોટીના શુદ્ધાત્માઓના અસામાન્ય જ્ઞાનચારિત્રનાં પ્રયજ્ઞ મોગ્જ ત્યારે માનવસમાજ ઉપર ફરી વળીને તેને જાગૃત કરી મૂકે છે; ત્યારે સમાજમા અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને લીધે મિત્રપણાના વેદથી ભરાઈ બેઠેલા અનેકવિધ અવશ્યરૂપી નિશાચરો તેના ખરા રૂપમાં ઓળખાઈ, તિરસ્કારાઈ ભાગવા મૂકે છે; તથા ભ્રાંતિભરેલાને તે નિશાચરોએ જે અનેકવિધ દુઃખ-દારિદ્રનાં કંટાળાં વૃક્ષ ઉછેરી આપ્યાં હોય છે, તે ભખડી જઈને સર્વ સિદ્ધિપ્રદ સદ્ગુણના અંકુરોને અમૃતમિંચન મળે છે; જેને પરિણામે શુભસામર્થ્યના અનેકવિધ પુષ્પોથી બહેકી રહેલી અને શ્રેયસ-શ્રેયસનાં અનેકવિધ અનુપમ ફળો વડે લગ્ની રહેલી સુવૃક્ષ વાટિકાઓ સર્વત્ર શોભી રહે છે. ધર્મપ્રાણ ભારતવર્ષનો પ્રાચીન ઇતિહાસ આવાજ પુરોનાં દિવ્ય વૃક્ષોથી ભરેલા રહ્યો છે.

અતિ પ્રાચીન સમયે પુણ્યક્ષેત્ર ભારતવર્ષમાં રાજકર્તાઓ ત્યારે રાજધર્મને ચૂકી ગયાં તેના પંથે પળ્યા, ત્યારે ભગવાન પશુરામે પ્રગટ થઈ પૃથ્વીને એકવીસ વાર નક્ષત્રી કરી. કાળે કરીને પાછો આજણોએ સ્વધર્મ ચૂકી સ્વસત્તાનો દુરપયોગ કરવા માંડ્યો અને તેમના કુળમાંના રાવણ જેવા દુષ્ટે રાજ બની જઈ ત્રાસ અને અધર્મ વર્તાવી મૂક્યો, ત્યારે ભગવાન રામચંદ્રે પ્રગટ થઈ અધર્મો-ઓનો નાશ કરી ચક્રવર્તી રામરાજ્યનું સ્થાપન કર્યું. એ પછી કાળે

કરીને ક્ષત્રિય રાજાઓ વળી પાછા માહોમાંહે લડાઈઓ કરવામાં અને વિષયવિલાસમાં પડી જઈ અધર્મ પ્રવર્તી રહ્યા, ત્યારે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પ્રકટ થઈ અધર્મના ઉદ્ભવ-સ્થાનરૂપ તે દુષ્ટ રાજાઓના અને રાજકુળોના હિત્તેદ કર્યો. એ પછી પરીક્ષિત અને જનમેજય જેવા પરમ ધાર્મિક રાજાઓ, શુકદેવ જેવા આદર્શ ધર્મગુરુઓ અને તેમની ધર્મપગયણ પર પગના શાસન નીચે ભારતવર્ષની અનેક શતાબ્દિઓ સુખમંપત્તિમાં વીતી; પરંતુ વળી પાછા રાજા અને રાજગુરુઓ, તેમજ રાજા કાલસ્ય કારણે એ નિયમને અનુસરીને જનસમાજ પણ ધર્મના આત્માને બૂલી જઈ માત્ર બાહ્યાચાર, હિસાતમક કર્મકાંડ અને અધર્મ વિષય-સોબુપતામાં ફસી ગયો. આ પ્રસંગે ભગવાન શુકદેવે પ્રકટ થઈ પોતાના અમામાન્ય ત્યાગ અને જ્ઞાનચારિત્ર્યના પ્રભાવથી સર્વને શ્રેયસશ્રેયસના સત્ત્વ માર્ગે વાળ્યા. અનેક શતાબ્દિઓ એવી સુદશામાં વીત્યા પછી પાછી બૌદ્ધ ધર્મગુરુઓની પરંપરા પણ મૂળપુરુષના જ્ઞાનચારિત્ર્યને જીવતી આત્માને અધર્મના પંજરામાં સપડાઈ ગઈ, અને તેના કુદરતી પરિણામરૂપે “યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્ત-દેવેતરો જનઃ ।” એ સ્વાભાવિક ન્યાય પ્રમાણે જનસમાજ પણ અધોગતિના પથે પળવા લાગ્યો. પૂન્યપાદ ભગવાન શંકરાચાર્યે આ પ્રસંગે પ્રકટ થઈ દેશનો તે દુર્દશામાંથી ઉદ્ધાર કર્યો અને સેંકડો વર્ષ સુદશાના ગયા; પરંતુ તે પછી ભારતવર્ષના ગણ જાણે ક્રેટલાય સામટાં પાપો સળગી ઊડીને દેશના રાજાઓમાં કુસંપ, દેવ વગેરે એવા તો ફેલાવી દીધાં કે, જેને પરિણામે વિદ્યાર્થી અને વિદેશી રાજ્યને તેમનાજ એક જઘને બોલાવી આપ્યું. ત્યારથી સેંકડો વર્ષથી દેશની તેની તેજ દશા રહેતી આવી છે.

એવા વિકટ વખતમાં પણ રામાનુજ, ચૈતન્ય, રામાનંદ, કબીર, નાનક, જ્ઞાનેશ્વર, રામદાસ, તુષારામ વગેરે અનેક અમામાન્ય મહાત્માઓ પ્રકટ થતાજ રહ્યા, અને તેમણે ધર્મભૂમિના ધર્મપ્રદીપને ઝોલવાઈ જતા ન દેતાં બન્યો તેટલો સમગ્ર અને સુરક્ષિત રાખ્યા કર્યો. હવે વિદેશી બ્રિટિશ રાજસત્તા જામી અને તેમી પ્રતિકૂળ

નીતિ તથા શિક્ષણને પ્રતાપે લોકો શરીરે શાત (પાણી વગરના) અને મગજે શાત બનતા ચાલી વિદેશીઓના અનુકરણમાજ સર્વ સુધારણા અને ઉન્નતિ રહેવી જોવા લાગ્યા. ગૌરાગ વ્યાપારીઓની સાથે તેમના પાદરીઓના પણ દળના દળ બીતરી આવીને તેમણે "હિંદનો ધર્મ, ધર્મત્રયો, પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, તેમજ હિંદુ જે હોય તે બધું જ ખગમ, અને પાશ્ચાત્યોનું પાપબન દેશનેમનપણ, શિક્ષણ, ધર્મ અને રીતરિવાજ વગેરે બધું જ સાર" એવા મતથી હિંદના બંધેના જૂનોને પણ મોહિત કરી દધને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના સંકળમાં સપડાવવા માડ્યા ગૌરાગોના પ્રતાપેજ પોતાનો ધર્મો અને રાટલો ખોઈ જોડેના દેશના હાથપગરૂપ ગરીબ અને અત્યજ વર્ગને પણ તાત્કાલિક મીઠી લાલચોથી તેઓ ખિસ્તી બનાવવા લાગ્યા સામાન્ય હિંદુ વર્ગ પણ સ્વસતાનોને અગ્રેજી બણાવી દેશનું ઘર ધાલનારી અમલદારીને પોતાના ધર્મમાં ધાલવાના લોભે લલચાઈને તેમને મિશનરી બાપનિયાઓના પાપબનમાં, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના પ્રભાવમાં તેમજ ગોખણિયા વિદ્યાના વખગમાં નાખી દધને તેમને શરીરના નાનવાન, અછનના બારદાન અને સ્વધર્મ તથા સ્વદેશના કુસતાન બનાવવા લાગ્યા ખરેખર, આ એક દેશને માટે અતિ સૂક્ષ્મ તથા દીર્ઘદૃષ્ટિથીજ પરખી શકાય એવો બહુજ અર્થાની વખત હતો આગળ ટાંચ મુસલમાન રાજના વખતમાં જોરજુનમથી લોકોને વગળવામાં આવતા, ત્યારે તો સામાન્ય જનવર્ગ બેલડો ખીજવાઈને વધારે સાવચેત તથા વિરોધી બન્યા કરતો, પણ આમાં તો ઉદરની પેટે એવી તો મીઠીમીઠી રીતે ભારતવાસીઓનું ભારતીયત્વ હરાવું નાહ્યું કે તુરંસાનની જગત ખબર પડે નહિ અને પરિણામે અમે રિકાના ઇંડિયનોની પેટે તેમની જાનિ, ધર્મ કે સંસ્કૃતિ, એમાંનું કશું જ રહેવા નહિ પામતા હિંદ અને હિંદીઓનું નામનિશાન સુધ્ધા પણ જગતમાંથી ઊપડી જાય. આવી રીતે મીઠામોની મિશનરી સરયાઓ, વિપરીત શિક્ષણપદ્ધતિઓ અને વિવાતક વ્યાપારનીનિ વડે ભારતના ભય પ્રેસ અને ધુરધર ધર્મની નીચે જે ભયકર મુરજો ખેંચાઈ રહી હતી, તેનું જાન ભારતના બંધેના તેમજ સામાન્ય

જનસમાજને નહિ આવતાં બિલકુલ નેણે તો એ સુરંગોને ધર નીચે
ભોંયતળિયું ઉમેગવું હોય તેવી સુખસગવડ વધારનારીજ માની હતી.
અરપૃથક કરી કાઢેલા અગ્નિ અત્યંતે પરધર્મનાં જવાથી હિંદુ જાતિને
કેટલું ભયંકર નુકસાન છે; તેની સમજના અભાવે હિંદુલોકો તો
બિલકુલ એ વખતે અત્યંત વગેરેનાં જે ટાળે ટાળાં છિસ્તી બની જતાં
હતાં, તેમનાં સરઘસો જોઈને એક પ્રકારનો આનંદજ મેળવતા !

હિંદુ જાતિનું અને ભારતવર્ષનું જીવનની રીતો કરતાં પણ
આવી જાડી રીતોથી છેવટે જે તળિયાગાટક થાય તેમ હતું; તે
વાતની તે વખતે દેશમાં પ્રાપ્તિ પડી ન હતી અને ગોટપીટિયા પાશ્ચા-
ત્ય શિક્ષણના ગોટગોટ ગળા સુધી ગળા બેઠેલાઓની બુદ્ધિ તો વળી
એટલી બધી ગોટપોટ થઈ ગયેલી કે તેઓ તો બિલકુલ પાશ્ચાત્યોના
જેવાજ ધર્મસમાજો સ્થાપી તેમનાજ ધાટનાં પ્રાર્થનામંદિરો બાંધ
વાને તથા તેમાં તેમનીજ પેઢે બનીઈનીન ફેન્સી હળે પ્રાર્થના થઈ
શકે એવું દરવતે મંડી પડ્યા હતા. અંબ અત્યંત ગુણભક્તિના
આગારરૂપ મૂળ મહાત્માઓની પરંપરામાં બિતરી આવવા સાથે સ્વાર્થ,
ડોળ અને દુરાચારના ખાડામાં પણ તળિયા સુધી બિતરી પડેલા ધન-
કુબેર ધર્મગુરુઓને અથવા તો ધર્મમંડોમાં ઘોળે દિવસે મશાલો
ધગાવીને આરતીઓ ઉતરાવ્યા કરનારા આચાર્યોને તો જાણે કે તે
વાતની પંચાત પ્રથમથીજ ન હતી !

ભગવાન દયાનંદ સરસ્વતીએ આવા અગત્યના સમયે પ્રગટ
થઈ લોકોને અપૂર્વ એતના અને ધાર્મિક ચર્ચા તરફ વાળ્યા. ચારિત્ર-
દાયક શિક્ષણ મેળવવાની ચાર પદ્ધતિઓ દર્શાવીને તથા કુખી, અત્યંત,
અનાથ, શદ્ર, વગેરે તરફ લક્ષ્ય બેઝીને આર્થજનતાના તે આધાર-
રૂપ હાથપગોને પરધર્મી પાંદરીઓના આઘાતો વડે કપાઈ જતા અટ-
કાવવાનું સમજાવ્યું. પાખંડીઓની પોષણીલા અને પ્રપંચ ખુલ્લાં
પાડ્યા અને એવા બીજા અનેક પ્રકારના અસામાન્ય ઉપકાર કર્યા.
મંદિરો અને તીર્થોના સ્વાર્થસાધુઓ તેમને માટે દૂપના માર્યા ગમે તેમ
બક્યા કરે, પણ લાલા લજપતરાય, મુન્સીગમ ને હંસરાજ જેવા
અનેક અસામાન્ય ધર્મોલિમાની દેશભક્તો દેશને આપનાર, આર્થ-

સમાજના સ્થાપક અને ગુરુકુળ જેવી ઉપકારક સંસ્થાઓના પ્રેરક તેમજ નિઃસ્વાર્થ સેવાને સળળ શંખનાદ સર્વથી પ્રથમ ગમ્મવનાર એ અદ્ભુત મહાપુરુષે અધિકારમાં અટવાઈ રહેલા ભાગ્યંતીય જન-સમાજને તેની જે દિશાબૂલ દર્શાવી આપી છે; તેમજ સત્યના સુગમ માર્ગો તરફ તેને વલણ આપીને પોતાનું સમગ્ર જીવન તેની સેવામાંજ ગાળવાની સાથે મરણ પછી જેણે તેનેજ ખાતર ભોગવ્યું છે; આવા આવા એ અદ્ભુત વ્યક્તિના અસામાન્ય ઉપકારો ધીમે ધીમે સમયજ સર્વ કાંઈને સમજાવશે. સ્વામી દયાનંદજીના સમયમાંજ બંગાળા તરફ ખીન્ને એક વિશુદ્ધ બ્રહ્મપુત્ર કલકત્તાથી થોડાક માર્ગ દૂર મંગાકિનારે આવેલા એક એકાંત સ્થળમાં પોતાના જ્ઞાનચારિત્રના અદ્ભુત પ્રકાશ વડે પ્રકાશી રહ્યો હતો. એ પ્રકાશની પ્રભાએ કલકત્તા નવાસી પુષ્કળ સંસ્કારી હૃદયોને જ્ઞાનદાશ્યમાં નાખી પોતાની તરફ ખેંચ્યા હતાં, અને દીવાથી, દીવો પ્રકટે તેમ તેમના અનેક ઉજ્જત હૃદયો પર-માત્મસાક્ષી તકારને પામી કૃતકૃત્ય થયાં હતાં. એમા આપણા ચરિત્ર-નાયક સ્વામી વિવેકાનંદ સર્વથી મુખ્ય હતા. રાત્રિના સમયે ચંદ્ર જેમ પૃથ્વીથી દૂર હોવાને લીધે સૂર્યના પ્રકાશનો ભોક્તા બની શકે છે, એટલુંજ નહિ પણ પૃથ્વી પરના ગ્રાહ અધિકારમાં હોયેલાં અસંખ્ય મનુષ્યોને પણ પરિવર્તનરૂપે તે પ્રકાશનો લાભ આપી શકે છે; તેજ પ્રમાણે જગતના મોહમમતાથી દૂર ગ્રહીને પરમહંસ દેવ જેવા આદર્શ ગુરુ પાસેથી નરેન્દ્રે (પૂર્વમુખમાં સ્વામી વિવેકાનંદનું એ નામ હતું) પોતાના બાળક જેવા સરલ, સુકોમળ અને વિશુદ્ધ હૃદયમાં, તેમના અસામાન્ય જ્ઞાનચારિત્રનો પ્રકાશ ઝીંકી લઇને મુક્તભાવ પ્રાપ્ત કર્યો હતો; અને એમ આત્મકામ બનીને પછી પૃથ્વીના પૂર્વ ગોળાર્ધ અને પશ્ચિમ ગોળાર્ધમાં તેના પરિવર્તનરૂપે એ જ્ઞાનપ્રકાશ-ને પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવી પૂર્ણ કળાથી, પૂર્ણ નિઃકામતાથી અને પૂર્ણ ઔદાર્યથી પૂરો પાવ્યો હતો.

સ્વામી દયાનંદજી તેમજ સ્વામી વિવેકાનંદજી જને અસામાન્ય ઠાટીના સંન્યાસીઓ હતા. દીનહીન ભારતજૂમિના ભ્રમ ભાગ્યાકાશના આ બંને અદ્ભુત આવાહકો હતા. ભારતવ સીઓની દુર્દશાથી બંનેનાં

હૃદય ચિરાઇ જતાં હતા. હિંદુ જાતિરૂપી ગંદાવૃક્ષના ધર્મરૂપી મૂળ અને અર્થરૂપી ડાળ ઉપર ચોતરફથી ચાલી રહેલા કુશરાત્રાતને પરિણામે તેનો સર્વનાશ નજીક આવતો તેમણે પોતાની સુતીદણુ દષ્ટિવડે સવેળાજી જોઇ લઇને તેના ઉપાયો શોધવા, સાધવા અને ઉપદેશવા પાછળજી બનેએ પોતાનાં જીવન ગાળ્યા હતાં.

ભારતવાસીઓમા અભારે બ્રહ્મચર્ય અને નિષ્કામ સેવાધર્મની જે મોટી જરૂર મનાઇ રહી છે; તે બાજન તરફ પોતાની જાતના દાખલાથી વિરોધિત સહનશીલતાથી, સતત શ્રમપરાયણતાથી અને અસરકારક ઉપદેશોથી દેશને પ્રથમ સ્વામી દયાનંદ સંસ્વતીએ દોર્યો; પછી સ્વામી વિવેકાનંદજીએ પણ એ બાબતે તરફ જન-સમાજની આખો ખેલવામા બાકી રાખી નથી. આ બંને મહાપુરુષો જેમ અખંડ બ્રહ્મચારી તરીકે અસામાન્ય હતા, તેમ તેઓ વક્તૃત્વ-શક્તિમાં, વિદ્વત્તામાં, યોગસાધનમાં, શરીરના મજબૂત બાધામાં, ભવ્ય અને પ્રતિભાપૂર્ણ અહેરામાં, ભારતના જૂતઘૌરવને ભક્તિ ભાવે સ્મરી તેનું ભાવી પણ તેવુંજ ભવ્ય રચાય તેમ કરવામા અને દેશને સર્વનાશ કરવાને મિત્રના વેશ મઢી પડેલાં સત્ત્વોને સવેળા ઝોળખી લઇ તેમના પગમાંથી તે વહેલું છૂટે તેમ કરવામા પણ તેઓ અસામાન્યજી હતા.

આમ છતાં જનસમાજ પ્રત્યે આ વ્યક્તિઓને જે કામ બજાવવાનું હતું તેના પ્રકાર જુદા હતા જ્વરપીડિતને કડવા ઘૂંટ પાવા એ પણ સેવા; અને જ્વર મુક્ત થયા પછી શક્તિ માટે શેરે શેરેના શીરો જમાડવો એ પણ સેવાજી છે, પરંતુ એક સેવામા દરદીની નારાજી વહોરવી પડે છે, ત્યારે બીજા પ્રકારની સેવાથી તે ખુશ ખુશ થઇ જાય છે. આમાનું પહેલા પ્રકારનું કાર્ય સ્વામી દયાનંદજીને ફાળે આવ્યું હતું અને બીજા પ્રકારનું કાર્ય વિવેકાનંદજીને બજાવવાનું હતું. જે ધર્મના પોતે સ્તબ ગણાય અને જે તીર્થો તથા દેવમંદિરો ધર્મનાં મુખ્ય સ્થાન ગણાય, તેજ તીર્થો અને મંદિરો દ્વારા ધર્મને બદલે અધર્મ આવરી મહાઅનર્થ ઉપજતી રહેવા લોકોની અને તેમણે સાધનરૂપ બનાવેલા ધર્મગ્રંથોની પોષ ખોલીને અજ્ઞાનની

ગાઠ નિદ્રામાં ધોરતા ધર્મધેના જનમમાજને જનમૃત કરવાનું અતિ દુર્લભ કામ રચામી દયાનદજીને જાગૃતવાનું હતું. ધર્મદેવોને જ ધર્મના અંતબ માની તેમને વચ વર્તી રહેના લોકો આ મુદ્દો સમજવાને બદલે બિનટા તેમની બાંધી ઉસ્કેરણીથી આ મહાત્મા તરફ અપમાન, ગાળો અને કેટલીક વાર છટપટ્યનો વખાદ પથુ વરસાવતા, પરંતુ ક્ષમા અને વીર્યની આ સાક્ષાત્ મૂર્તિ જરા પણ ક્રોધને આનમશ ન આપતા અડગભાવે સઘળું મદન કરીને બિનગી હમયાજ કરતી કોઈ કોઈ વાર પોલીમરાગાઓ તોફાનીને પકડી લખને રચામીજ પાસે તેની વિરહની જુમાની મેળવવા માગતા, ત્યારે પણ “ હું લોકોને બધનમુક્ત નવા આહી આ થો છું, બધનમા નાખના નહિ ” આવા ઔદાર્યપૂર્ણ વચનો વહી સર્વને ચમ્તિ કરતા.

રચામી દયાનદજીના સબધમા આમ હતું, ત્યારે વિવેકાનંદજીનું કાર્ય તીર્થ અને મૂર્તિપૂજા વગેરેના મૂળ ઉદ્દેશ તથા ઉપકારકતાનું, તથા દેશમા સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા દીનદુ ખી સજીવ નાગવજો પ્રત્યેના સેવાધર્મનું જ્ઞાન કગવી ઉપનક ઉપાસનાની અને કર્મમંડની અસારતા મમજવવાનું, વેદાતના શુદ્ધ અવરપને અને તેને વ્યવહારમા ઉતારવાની આવશ્યકતાને દર્શાવી આપવાનું, જગતના સર્વ મુખ્ય ધર્મોમા રહેતો એકજ બોડો ઉદ્દેશ તેમજ સર્વ સપ્રદાયોનું પરસ્પર મા અવિરહપણુ સાગિત કરવાનું અને સર્વ દર્શનશાસ્ત્રોને એકજ સીડીના પગથિયારૂપે પ્રમાણિત કરવાનું કામ જાગૃતવાનું હતું. આમ હોનાથી લોકો તેમને અપૂર્વ માન આપતા હતા આ પ્રમાણે જનસમાજને જનમૃત અને સુપથગામી કરવાનોજ બનેલો ઉદ્દેશ અને મથન હોવા છતાં જનસમાજ ગાઠરિયા પ્રસાહે વહી એકને નિદતો અને ખીમને વદતો, પરંતુ ખીજી તરફ બને સન્યાસીઓ પણ કોઈ એટલજ કોટીના હોવાથી તેઓને તે વાતનું કશું દુ ખ કે અભિમાન થતું નહિ આવા ગારિયા પ્રવાહના માનાપમાન વિષે એક મહાત્મા કહે છે —

नारायण तु कर्म कर, कदा करेंगे कूर,
स्तुतिनिंदा जगत की, दोनो के शिर धूर

આમ સમજીને લોકોના કુલ્યવહારથી સ્વામી દયાનંદજીની દયા-
ળુતા હિલદી વધી જઈને તેમની જનસેવામાં જ્ઞેશ પુરતી; તે વિવે-
કાનંદજીમાં લોભસત્કાર નાશતા અને વાતસલ્ય વધારી ઉત્તેજન
આપેના. વળી સ્વામી વિવેકાનંદજીને પણ અમેરિકામાં પાદરીઓ
વગેરે તરફથી ખમણું પડ્યું હતું. સૌ મૂર્ખના સત્કાર કરતાં
એક મમજીનો સત્કાર જે વિશેષ અમલ્ય ધરાવે છે, તેવા સત્કાર પણ
આ બંને વ્યક્તિઓને અનેક મોટા મોટા વિચારો, પુરુષાર્થો, ઓ,
અગ્રેમરો અને રાજમહારાજો વગેરે તરફથી પ્રાપ્ત હતા. સ્વામી
દયાનંદજીને લેડી બ્લેવેટરડીના સમયમાં, તે સ્વામી વિવેકાનંદજીને
બ્રિસ્ટોલ મૈયાના સમયમાં ચિયોસોફિકલ સરથા તરફ આકર્ષવામાં
આવ્યા હતા; પરંતુ આર્યધર્મના આદર્શો અને ઋષિમુનિના
અવતારો જેવા આ બંને મદાત્માઓ ઇદામનથી પણ ચળે એવા
નહિ, ત્યાં આ જૌર જગમાં તે આવેજ કયાથી ? જૌર પાદરીઓના
કાન પકડાવવાને અને જૌર વિદ્વાનો અને વિદ્યુપીઓનાં શિર ઝુકા
વવાને મરજતયલા આવા અસામાન્ય આત્માઓ માર્ગરીના સપાટામાં
સિંહ આવી શકે તોજ એવા આકર્ષણમાં આવી શકે.

આ લાખનાર કાંઈ આર્યમજાજનો સભ્ય નથી; સ્વામી વિવે-
કાનંદજીનું જીવનચરિત્ર રજૂ કરતી વખતે તેમની અમાઉ એક મદાન
સંન્યાસી તરીકે સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ જે અસામાન્ય લોકસેવા
બળવીને શૂંઝકા તૈયાર કરી હતી, તે વાત વાચકોના લક્ષ બહાર
રહે નહિ, તે માટે તે વિશે અહીં આટલો ઉલ્લેખ આવશ્યક હો.

સ્વામી વિવેકાનંદજીના પ્રભાવશાળી વ્યાખ્યાનો, કથોપકથનો,
પત્રો વગેરેને લગતાં જે પુસ્તકો આ સરથા દ્વારા નીકળી ચૂક્યાં છે,
તે ઉપરથી એ અસામાન્ય વ્યક્તિનું મહત્ત્વ યુજરાતી પાઠકવર્ગે જાણ્યું
છેજ; પરંતુ એ ઉપરાંત એવા અસામાન્ય પુરોનો બાધ્યાવરથા,
વિદ્યાર્થી-અવરથા, સાધકાવરથા, તેમનાં લોકસેવાના કામો, તેમની
રહેણી, તેમની દીનચર્ચા તેમના પર્યટનો, તેમના અનુભવો વગેરે બીજી
પણ અનેક વાતો ખાસ જાણવા જેવી અને જોષપ્રદ છે.

સ્વામી વિવેકાનંદજીના જીવનને લગતા અગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં

અનેક પુત્રો ઉપરથી શ્રીયુત્ત રામપ્રમાદ કાશીપ્રમાદ દેસાઇએ એની
 અનેક હકીકતો બનતા શ્રમ અને કાગજપૂર્વક મેળીને આ પુત્ર-
 કમા ગૂંથી છે ગ્વામીજના વ્યાખ્યાનો વગેરેનું ધણું ખર્ચ સાહિત્ય આ
 સરથા તરફથી અગાઉ નીકળી ચૂકેનું હોવાથી તેને લગતા ઉતાગ-
 એ તેમજ બીજા ટેવાક સામાન્ય વર્ણનો અને વિવેચનો વગેરે
 તેમજ આમા ટેવાક દુકાવાનેજ લખ્યું હતું, છતાં સંપાદક તરીકે
 એમા આ સેવકે પણ ત્યાં ત્યાં વિશેષ વધારા, રીપ્રાઇઝ વગેરે કરવા
 જેવું લાગ્યું ત્યાં ત્યાં તેમ કરવાની ઘટતી છટ લીધી છે વગી ધાર્મિક
 મહાત્માઓને અવતાર બતાવી તેમનું વધુ મહત્ત્વ દેખાડવામા કાંઈ
 નહિ તા લોકો માટે હિંદુ ગ્રાન્યારિનની અસમ્યતા દેખાડવા જેવું
 તો અવશ્ય બને છેજ, આથી કરીને અગ્રેજી ગ્રંથોમાની એવી હકી-
 કત આમા લેવાઈ નથી આ રીતે આ ગ્રંથ તના હાનના આકારમા
 તૈયાર થઈ વ્યાચકવર્ગની સેવામા રજૂ થયો છે x x x ■
 શ્રાવણી પૂર્ણિમા-સ ૧૮૭૭ —લિટ્લુ અખંડાનંદ

लेखकनो उपोद्घात

આ જગતમા ઠાઈ પણ મનુષ્ય એકની એકજ સ્થિતિમા સર્વદા
 રહી શકતો નથી કા તો તે પોતાના ગ્વાન અને આચરણને ઉત્તર કરતો
 આથી દેવ સમાન બનતો જાય છે, અથવા તો તે સ્વાર્થ, ભોજ અને
 મોહાદિને વશ વર્તતો આથી અધમતાને પ્રાપ્ત કરતો જાય છે આથી
 કરીને પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાના જીવનનું લક્ષ્યમિદુ બાને આદર્શ બુદ્ધ
 ઇલાપણપૂર્વક નક્કી કરવાની અને પછી તેનેજ અનુસરીને પોતાનું જીવન
 ગાળવાની આવશ્યકતા છે ઠાઈ પણ હિંદુ લક્ષ્ય વગર જીવનનોકાને
 ગમે તેમ ધમડાઈ જવા દેવી, એ તો આત્મહન્યા કરવા જેવુંજ છે

મનુષ્યના વ્યાવહારિક જીવનનો આધાર પણ તેના લક્ષ્યમિદુ ઉપ-
 રજ રહેલો છે તે લક્ષ્યમિદુને અનુસરીનેજ મનુષ્યનું હાનનું જીવન ઘડા
 થેલું છે અને વર્તમાનમા જેવું તેનું લક્ષ્યમિદુ હશે તેને અનુસરીનેજ
 તેનું બાળી જીવન ઘડાશે આ પ્રમાણે હોવાથી મનુષ્યે ઠાઈ સર્વોત્કૃષ્ટ

વસ્તુચિતિનેજ પોતાના જીવનના આર્થ તરીકે દરાવવી જોઈએ અને પછી એવે રસ્તે પોતાના જીવનને વાળવું જોઈએ, કે જેથી તે લક્ષ્ય સત્વર પ્રાપ્ત થઈ જીવન સર્વોત્કૃષ્ટ બની ગહે.

આત્મસાક્ષાત્કાર વડે પ્રાપ્ત થતી “નૈતિક અને આધ્યાત્મિક પૂર્ણતા” એજ આર્થશાસ્ત્રોનો સર્વોત્કૃષ્ટ આદર્શ છે. વિશ્વની સર્વ પ્રજાઓએ માન્ય કરેલું છે કે આથી ઉચ્ચતર આદર્શ બીજો કોઈ પણ હોઈ ન શકે. આ પૂર્ણતા સર્વ દેશ અને સર્વ સમયમાં એકજ હોવા છતાં, જુદા જુદા દેશકાળમાં તે જુદા જુદા પ્રકારે વર્ણવાયેલી છે આ આત્મસાક્ષાત્કાર થવા પછી મનુષ્યમાં એક એવો અબૌદ્ધિક ભાવ અને બુદ્ધિ પ્રકટ થાય છે, કે જે બીજા કોઈ પણ સાધનથી પ્રકટ થાય તેમ નથી.

ધણા શિક્ષિત પુરુષો એમ ધારે છે કે, સુધારો એટલે યાત્રિક શક્તિઓનું દેશમાં દાખલ થવું, રેલવે, તાર અને એવા અનેક સુખના સાધનો રથજે રથજે સ્થાપિત કરવા અને પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનગાજીના બળથી ભોમના ઐદિક સુખમાં વધારો કરવો. પણ સુધારો એ શબ્દનો અર્થ બહુજ ઉડો છે. ખરો સુધારો તો એ છે કે જે મનુષ્યને જડ વસ્તુચિતિઓ તરફની દોડમાંથી ખાડો વાળીને ઉપર જણાવેલી સચ્ચિ દાનંદમય સપૂર્ણતાનો સાક્ષાત્કાર કરવા તરફ ટ્રેરે છે, અને જીવનમાં જે દિવ્યશક્તિથી છૂટો પડી ગયો છે, તેને તે શક્તિ તરફ જવાને દોરે છે. પરમાત્મસાક્ષાત્કાર પણ એનુંજ નામ છે ભગવતી શ્રુતિ આ સાક્ષાત્કારને ઉદ્દેશીને કહે છે કે, “યજ્ઞમાજ્ઞ પરો લાભો યત્ સુલાન્ન પરં સુરમ્ । અર્થાત્ એ લાભ કરતા વધે તેવો કોઈ પણ લાભ નથી અને એ સુખ દરતા વધે એવું કોઈ સુખ નથી ” મનુષ્ય જ્યારે એ અનુપમ લાભને અનુભવે છે, ત્યારેજ તેનો માનવજન્મ સફળ થાય છે, અને એવા માણસનેજ ખરા અર્થમાં સુધરેલો કહી શકાય તેમ છે. આવા સત્ય અને નિત્યસુખનું ભાન કરાવી મનુષ્યોને તે તરફ વાળવા એનું નામજ સત્યસુધારણા કહી શકાય.

આવા સર્વોત્કૃષ્ટ આદર્શના આધિર્ભાવ અને વિધાસરૂપેજ આ જીવનકથાના નાયકનું જીવન હતું યુવાવસ્થામાંથીજ સંસારની સર્વ

લાવ્યો અને વાસનાઓનો ત્યાગ કરી ગમદમાદિ સાધનસંપન્ન થઈ
 બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરનાં ચરણને સેવી, અધ્યાત્મવિદ્યાનાં ગુણ તત્ત્વોને ગ્રહણ
 કરી, યોગને સાધી, પ્રથમ આત્માનો સાક્ષાત્કાર તેમણે કર્યો હતો;
 અને તે પછીજ જગતનું કલ્યાણ કરવા નીકળી પડીને તેમણે પોતાનું
 સંધર્મનું જીવન વેદાતનાં રહસ્યો ફેલાવવામાં અને પરાંપકારનાં કાર્યો કર-
 વામાં ગાળ્યું હતું. હિંદુધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે અમેરિકા અને
 ઇંગ્લેન્ડાદિ પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં જન્મ સનાતન આર્યધર્મનો ભગવો શ્રુતો
 તે પ્રદેશમાં તેમણે ફરકાવ્યો હતો. અમેરિકામાં કરેલા વેદાતના બોધની
 ફોદથી અને પોતાના ચારિત્રના દાખલાથી સમસ્ત હિંદુ પ્રગતને તેમણે
 દૃષ્ટાંતથી દર્શાવી આપ્યું હતું કે, વિશ્વની સર્વળી પ્રગતિઓમાં શ્રેષ્ઠ અને
 માનનીય પદવી મેળવીને તેઓના શિક્ષક થવાને હિંદુવાસીઓને પૂરેપૂરી
 તક અને સાધન છે. વેદાતના તત્ત્વોને પોતાના જીવનમાં રોજરોજ તેમણે
 ઉતાર્યા હતાં અને તેમનું આખું જીવન વેદાતમયજ જ હતું હતું.
 ધાર્મિક શિક્ષક તરીકે તેમણે વેદાતનો બોધ આપી બીજા પક્ષ અનેક
 પ્રયામ કર્યો હતા. અશિક્ષિતને શિક્ષણ, નિરાધારને આધાર, બૂખ્યાને
 ખાન, નમ્રને વસ્ત્ર, અનાથને મદદ, રોગીને ઔષધ, અગ્નાનીને ગ્રાન, એમ
 અનેક પ્રકારે જનસમૂહની સેવા બજાવી “અહં તેષુ તેષામયિ” એ
 ભગવદ્ગીતાના મહાન સિદ્ધાંત પ્રમણેજ તમામ જીવન ગાળ્યું હતું. એક
 બાલુએથી જોતાં આર્યમુનિઓની માફક તેમનું જીવન સાદું, પવિત્ર,
 વૈરાગ્યશીન અને ધ્યાનપરાયણ હતું; અને બીજી બાલુએથી જોતાં તે
 પાશ્ચાત્ય સાધુઓની માફક સદ્પ્રજ્ઞિમય, પરાંપકારપરાયણ, સ્વદેશભક્ત
 અને માનવજાતિની સેવામાં પોતાનો પ્રાણ પશુ અર્પવાને તૈયાર હતું.

સ્વામી વિવેકાનંદજીનું જીવન જૂના અને નવા વિચારોના સંમેલન-
 રૂપ હતું. જૂનું અને નવું, એ બે સરિતાઓનો આશ્ચર્યજનક સંગમ
 તેમના જીવનમાં બની રહ્યો હતો. કેવળ પ્રવૃત્તિ કે કેવળ નિવૃત્તિને તે
 આહતા નહોતા, પણ “શિવ અને શેવા” એ બે એકબીજા મહાન સિદ્ધાંત
 હતા. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ, આ બંનેનો સંયોગ થોડો બને જાણે કે,
 પોતાના જીવનરૂપી રથના ચક્રો હોય અને પોતે રથના સારથિ હોય, તેમ
 પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિની જરામર મધ્યમાં વેદાકચ-આત્મનો મોક્ષાર્થ

જગદ્વિતાય ચ—ને અનુસરીને તેમણે પોતાનું સમગ્ર જીવન ગાળ્યું હતું.

સ્વામીજીના જીવનમા ઊંડા જિનરનારને અગાધ યુદ્ધિના તર્ક-વિતર્ક, પવિત્ર હૃદયની શંકાઓ, અડગ શ્રદ્ધા અને અધ્યાત્મ પ્રકાશનો વિકાસ માલૂમ પડી આવશે મનુષ્ય તરીકે અને વેદાંતી તરીકે તેમણે ખરી પવિત્રતામા રહેલું શસ્ત્ર અને ખરા શરત્વમા રહેલી પવિત્રતા દર્શાવી છે. ધર્મના ખરા સ્વરૂપને સમજનાગની સ્વદેશપ્રીતિ, આત્મસાક્ષાત્કાર અથવા પરમ તત્ત્વના દર્શનથી સહજ ઉદ્ભવતી દયાદ્રવ્ય વૃત્તિ, અને તે વૃત્તિથી જીજ્ઞાસી રહેલી લોકકલ્યાણ કરવાની સદોદ્દેશિત ભાવના તથા પ્રવૃત્તિ તેમના જીવનમા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

આ જીવનમા, સ્વામીજીના હૃદય અને ગભીર વિચારો ધાર્મિક ભાગણીઓ અને આધુનાના મદિમાની પોથી છે. એ પોથીના પાના ફેરવતા તેમા ઈર્ષક પ્રાગ્બંધરશાત્ શરીરમા બદલાયેલા પવિત્ર આત્માનો નિજ સ્વરૂપને શોધી તેમા લીન થવાનો ભગીન્ધ પ્રયાત્ન નજરે પડે છે, ભક્તોનો ભક્તિભાવ, વેદાંતનો અદ્વૈતભાવ અને જીવની શિવસ્વરૂપતાનું સમેલન તેમા ઓતપ્રોત થઈ રહેતું ભાસે છે, મનુષ્ય રૂનભાવની સર્વોત્કૃષ્ટ દશા, ઊંડા વિચાર અને હૃદય આશયો તેમા દષ્ટિગોચર થાય છે અને આત્માના પ્રદેશમા પર્યટન કરી તે હૃદય પ્રદેશના અનુભવનું મહત્ત્વ માનવમમાજને સમજાવવા ચત્નશીન થયેલા અસામાન્ય જીવનોમાનું તે એક અમામાન્ય જીવન જણાઈ રહે છે.

સામાન્ય નિયતિમા ઉદ્ભવેતું અને સંસારના મીઠા તેમજ કડવા બને પ્રમારના સયોગોમા વિકાસ પામેતું તેમનું જીવન રત્નેહાળી માનવ પ્રકૃતિ અને આત્માની હૃદય ભાવનાઓના મેળાપરૂપ છે. પ્રાચીન અને અર્નાચીન વિચારોનું મિશ્રણ કરી હિંદુ ભાષી પ્રેમ માર્ગે ધડતુ તેની યુક્તિ તેમા રહેતી છે સસારમા એક નિર્દોષ પ્રવાસી તરીકે જીવન ગાળનાની તે જીવનકથા છે. પાશાણના દેવો કરતા મનુષ્ય દેવતાઓને વધારે ભજનાર અને તેમને માટે પ્રાણને નિષ્પ્રમા નાખનાર મહાન ભક્તની તે ભક્તિ છે. ધર્મના સત્યસ્વરૂપનો તે પાઠ છે અને ઉપદેશોને માટે તે કર્તવ્યનો જોધ છે. સસારના

મિથ્યાપણાને સમજી તેજ મંસારની સેવા અને સદુપયોગ વડે તેની પાર પહોંચવાનો તે ઉપદેશ છે. સહનશીલતાનો તે અસૌક્રિક નમૂનો છે. અનેક ધર્મ, અનેક પંથો, અનેક સંપ્રદાયો, અનેક આચારો અને અનેક વિચારોનું ઐક્ય દર્શાવનાર તે સર્વની મધ્યમાં પરાંવાયલું સૂત્ર છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમની વિદ્યાઓનો ઉપયોગ કરી જીવનને ડેવી રીતે વહેવરાવવું તેનું એ શિક્ષણ છે. ધાર્મિક શિક્ષણ વગરની રજ-વણીનો તે દૃષ્ટાંત છે. આધુનિક સમયમાં વધતા જતા મોજશોખ અને દામિત્ર જીવનનો તે શત્રુ છે. કેવળ નવા વિચારને પકડી ભેમનારા અશાંત અને અધીરા મનુષ્યોને માટે તે આંકુશ છે. સંસ્કૃત ભાષાના ગ્રંથ અભ્યાસનું તે પરિણામ છે. માતૃભાષાના ગ્રંથ અધ્યયનનું ને સૂચન છે, “પ્રાચીનજ ખરૂં” એમ મુખતપણે માની જડની માફક પડી રહેનારા કેવળ જૂના વિચારના માણુઓને માટે તે દટકો છે.

આ પવિત્ર અને અદ્ભુત જીવનને વાચતા વાચતા મનુષ્ય સ્વાભાવિક રીતેજ આત્માના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં ધસડાઈ જાય છે. પવિત્ર સ્થળમાં સ્થાપિત થયેલી કોઈ એક પવિત્રતાની સાક્ષાત્ મૂર્તિ કે જે સ્વાર્થત્યાગ, વૈરાગ્ય અને અધ્યાત્મ વિદ્યાથી અલ્પકૃત થયેલી છે; અને જેના અહેસા ઉપર આત્મલ્યોત્તિનો પ્રકાશ સર્વદા ઝળહળી રહ્યો છે; જેના સાનિધ્યમાં અશુદ્ધ વિચાર એની મેથેજ નષ્ટ થઈ જઈને હૃદય સાર્વત્રિક રિયતિને પ્રાપ્ત થાય છે; એવી કોઈ એક ભવ્ય મૂર્તિની આગળ જાયું કે તે જઈ જોએ હોય એમ તેને લાગે છે.

માનવજીવનમાં ડેવી અસૌક્રિક શક્તિઓ રહેલી છે અને તે કેળવાય તો તેની સત્તા કેટલે સુધી પહોંચે છે, તેનો આભેદ જ ચિત્તાર સ્વામીજીનું જીવન પૂરું પાડે છે. આર્યજીવન શું શું કરી શકે; આર્ય જીવનની મહત્તા અને તેમાં રહેલી શુભ શક્તિઓ ડેવી અને કેટલી છે તેનું તે જ્ઞાન કરાવે છે. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહસ જેવા ગુરુઓની આવશ્યકતા, પ્રાચીન ભાવનાઓનું ગૌરવ અને માળાપની શુદ્ધ ભાવનાઓથી નીપજતા ઉત્તમ પરિણામોનો તે સર્વોત્કૃષ્ટ ચિત્તાર આપે છે. હિંદના અગ્રગણ્ય પુરુષો કેવા જ્ઞાનચગ્નિસંપન્ન જ્ઞેષ્ઠો અને તેમણે સર્વભાવથી સેવાધર્મમાંજ કેવું સમર્પિત થઈ રહેવું જ્ઞેષ્ઠો તેનો તે

આભેદન નમૂનો છે. ધર્મજ દિંદનું યતન છે; ધર્મજ તેનું લક્ષ્ય છે; ધર્મજ તેનો હેતુ છે; ધર્મજ તેનો નેતા છે; ધર્મજ તેનું સાધન છે અને ધર્મજ તેના દત્તાણુનો ઉપાય પણ છે; એ સૂત્રનો તે સદેશો છે.

“જેણે વિષયલોહુપતાને અને લોભવૃત્તિને છૂટી તેણે સર્વ શત્ય” એ સિદ્ધાંતની તે સિદ્ધગર્જના છે. બ્રહ્મચર્યના પ્રભાવનો તે શ્રેષ્ઠ નમૂનો છે. વિવેકયુક્ત વૈરાગ્યની તે પરાકાષ્ઠા છે. માનવન્નેહ અને સ્વદેશપ્રીતિનું તે ઉચ્ચતર સ્વરૂપ છે. સ્વાત્રય અને અડગ આત્મશ્રદ્ધાનો તે ઉત્તમ દાખલો છે. નિષ્કામ કર્મની તે મૂર્તિ છે. આધ્યાત્મિક બળની તે સાબિતી છે. નિવૃત્તિ અને સતપ્રવૃત્તિના મેળાપનું તે સ્થાન છે. પ્રભુપરાયણતા અને સ્વાર્થત્યાગની તે અવધિ છે. જડવાદ અને ઇદ્રિયશુષ્ક તરફ ચેતનનારી તે દીવાદાદી છે. આધ્યાત્મવાદનો તે જયધેય છે અહંતા અને મગતાનું તે વિરોધી છે. માદુ શત્રુન અને હિત્ય વિચારનું તે મધ્યબિંદુ છે. જાજ્ઞમા, રથજામાં, કાષ્ઠમાં કે પાપાણુમાં, શૂનસૃષ્ટિ કે નિર્જીવસૃષ્ટિમાં; સર્વત્ર બ્રહ્મસ્વરૂપને અનુભવનારની તે લીલા છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમનું તે સમેલન છે. પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિચારોનો તે હસ્તમેળાપ છે. પ્રાચ્ય અને પાશ્ચાત્ય વિદ્યાનો તે અપૂર્વ સંગમ છે. પવિત્રતાનું તે શિખર છે. હિત્ય કાવનાઓનું તે કેન્દ્રસ્થાન છે. શ્રેષ્ઠ સંન્યાસનો તે નમૂનો છે. ભારતીય ધર્મવિચારોનું તે ગૌરવ છે પ્રવૃત્તિમય પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓમાં ભારતવર્ષના નિવૃત્તિમય પરમાર્થજ્ઞાનની બિડી છાપ પાડનારી તે અઘૌંકિક આર્યશક્તિ છે. સનાતન ધર્મના જોડાણનું તે પ્રતિબિંબ છે. દિંદના ભાવી ઉત્કર્ષની તે અચળ શ્રદ્ધા અને રૂપરેખા છે અપ્રતિમ સ્વદેશભિમાનની તે ખરી દિશા છે. સર્વસામાન્ય તરવો શીખવનારો તે ગુરુ છે. દિંદની કેળવણીનું તે સૂચન છે. સત્ય સુધારણાનો તે માર્ગ છે અને શુદ્ધ આર્યજીવનનો તે પ્રાદુર્ભાવ છે. સત્યસનાતન ધર્મનો તે વિકાસ છે જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મનો તે યોગ છે વેદાત ની વ્યાવહારિકતાનો તે પુરાવો છે અદ્વૈતવાદની તે વિજયપતાકા છે. ઋષિમુનિઓના મિદ્ધાનોનો પશ્ચિમમાં દિગ્વિજય છે. જગદેવ હરિ હરિરેવ જગત્ એ મહાસત્યનું તે અનુકરણ છે, શિવ અને

જીવંતી તે એકતા છે. શોકસેવા માટે જન્મ લેનાર યોગી પુરુષનું તે નિઃકામ કર્મ છે. આધ્યાત્મિક જગતનું તે વીરત્વ છે. ગીતામા વર્ણવેલો તે કર્મયોગ છે. ઉપનિષદોના નિદાનોનું તે સ્વરૂપ છે.

આ મહાન સાધુએ ભારતવર્ષની ઉત્પત્તિનો માર્ગ આકર્ષ્યો છે. સ્વદેશબદ્ધને દર્ષ દિશાએ જવું તે દર્શાવ્યું છે. ભારતવર્ષનો આત્મા કયાં મ્હેલો છે તે જણાવ્યું છે. દિદની જીવનમરિતા કયાં વહે છે અને તેને કયાં વહેવરાવવી તેનો નિશ્ચય કર્યો છે. વેદાંતરૂપી પીઠિકા ઉપરજ પૂર્વ અને પશ્ચિમનો દસ્તખેજાપ થઈ શકશે અને ભારતવર્ષ સમસ્ત જગતના ગુરુ તરીકે લેખાશે; તે ગુરુપદ અનેક કાળ તે ભોગવશે અને તેનું ગૌરવ વધશે; એમ આ દીર્ઘદર્શી મહાત્માનું ચોક્કસ માનવું હતું અને તેજ નિશ્ચય પ્રગણે તેમનું વર્નન દત્તું. પ્રાચીન કાળથી દરેક પ્રજાએ અમુક તરવને જીવનના બંધારણ રૂપે ગ્રહ્યું છે. અંગ્રેજોએ રાજનીતિ, ફ્રેંચ પ્રજાએ સમાજસુધારણા અને અમેરિકનોએ સ્વતંત્ર વિચાર અને સત્યપ્રિયતાને જીવનના સૂત્રરૂપે સ્વીકાર્યા છે; પરંતુ આર્યપ્રજાએ તો ધાર્મિકતાનેજ પ્રથમથી જીવનના સૂત્રરૂપ ગણી છે. જે દેશનું જે જીવનસૂત્ર હોય તેમાંજ તેના જીવનને વહેવરાવવામાં આવે તોજ તેની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે જીવન સૂત્રનો વિકાસ કરે. એટલે પ્રજા પણ વિકાસ પામશે અને તેનો ક્ષય કરે. એટલે પ્રજા પણ ક્ષય પામશે; એ જિહ્વાંત આ મહા જીવને સર્વને આપેલો મહામંત્ર છે.

આર્ય ઋષિમુનિઓના સિદ્ધાંતોમાં સ્વામીજીને પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. જે પ્રજામાં આવો ધાર્મિક જાગૃતનો છે; તે પ્રજાનો ઉદ્ધય થશેજ એવી તેમની દૃઢ માન્યતા હતી. વહેમ, કુરિવાજ અને મિથ્યા બધોનોથીજ આર્યધર્મનું ખરું સ્વરૂપ હજીયું છે, એવો તેમનો પોકાર હતો. જગતના મહાન પુરુષો અને ઉદારાત્માઓ ધાર્મિકજ હોય છે; ખરા ધાર્મિક પુરુષનું ધૈર્ય, આધ્યાત્મિક જળ, વસ્તુધૈવ કુલંબકમ એ તરવને અનુસરનારી મમદર્શિતા અને અખિલ વિશ્વનું કલ્યાણ કરવાની શક્તિ એ સર્વ અનુપમજ હોય છે; એમ તેમનું જીવન સૂચવી રહ્યું હતું.

આપણો વેશ ગયો, આપણો વેપાર ગયો, આપણી રૂઢિ ગઈ, આપણા રિવાજો ગયા, આચાર ફેરવાયા, વિચાર બદલાયા, ચારિત્ર ધસાયું, શાસૈરિક જળ હજીયું, આર્યજીવન નાશ પામ્યું, આર્યવિદ્યા-

ને તિલાંજલિ મળી. આર્યધર્મ નષ્ટ થવા બેઠો, પાદરીઓનો 'બોધ અંતરમા પેઠો અને પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓની દષ્ટિએ આપણે માન વગરના તથા પાતાલવાસીઓને મન અલાયુ અને જગલી જણાયા આવી અધમ દશાના સમયમા અગાધ ધર્મે ધરી અદ્વૈતનો ભગવો ઝુંડો હાથમા ઝાલી રવામીજીએ આ દેશમા કાસ્મીરથી તે કન્યાકુમારી સુધી અને વળી પરદેશોમા પણ સૌના મનમા દસાવ્યુ છે કે, હિંદુનું સ્થૂલ શરીર ગમે તેવી સ્થિતિમા હોય, તેના શહેરો ગમે તેવા મૂર્ખ અને લૂટણિયા બની ગયા હોય, પણ તેનો અંતરરાતમા કે જે ગામે અને ઝૂપડાઓમા વસી રહેલો છે, તે હજી મરી નહિ જના હયાતજ રહેલો છે હિંદુની એકતાના મૂળ સ્વરૂપે ધાર્મિકતા હજી પણ આખા ભારત વર્ષમા ગામે ગામ અને ઝૂપડેઝૂપડે વ્યાપી રહેલી છે. પરદેશીઓના અનેક દુમલાઓ છતાં તે નષ્ટ થઈ નથી અને નષ્ટ થવાની પણ નથી આખા જગતને તેના સર્વસામાન્ય તત્ત્વોમા તે કુમારેશ અને એ વડે તે સમસ્ત જગતનું ચુરુદ હાથ ધરશે આ પ્રમાણે પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ કે જેના રાસાયણિક જ્ઞાનથી અખિલ વિશ્વ મોહિત થયેલુ છે, જેમની વિદ્યાના પ્રભાવે આખા જગતને અકિત કરી મૂક્યુ છે, જેમની બુદ્ધિએ પાત્ર તત્ત્વોને પણ દાસત્વ સ્વીકારાવ્યુ છે, તે મહા પ્રજાઓના મનમા હિંદુની શ્રેષ્ઠતા અને ભારતવાસીઓની મહત્તા દસાવવી અને હિંદુ જીવનજ ખરૂ જીવન છે, ઐહિક મુખ્ય દુષ્ટ છે, એમ નિશ્ચય કરાવીને અનેક પાશ્ચાત્યોને વેદાત્મક જીવન સ્વીકારાવવુ એજ તેમની અદ્ભુત બુદ્ધિનું ગૌરવ છે. એજ તેમના સમસ્ત જીવનની બલિહારી છે આધુનિક સમયમા હજારો પર દેશાઓ વેદાત્મક ધર્મ પાળે છે અને કેટલાક તો સ્વદેશ છોડી હિંદુમા આવી વેદાત્મક જીવન ગાળે છે, એ સર્વ આ સાબુજીવનનોજ પ્રતાપ છે.

સ્વામીજીના ઉત્કૃષ્ટ જીવનની અસર સમસ્ત હિંદુ પ્રજા ઉપર

× આ રીતે જેઓ ભક્તિ સહિતનો વેદાત્મક ધર્મ પાળે છે તેઓ શુદ્ધ વેદાત્મીઓ કરતા ઉત્તમ છે જે કે ભક્તિ, જ્ઞાન અને કર્મ એ ત્રણેનો સમન્વય કરી જીવનમા ઉતારી શકે એવા મહાત્માઓ તો દુર્લભજ હોય છે (આ દીપણી આ આશ્રિતિમા નવેસરથી અપાઠ છે કે—સંપાદક

થયેથી છે. જૂના વિચારના લોકોએ તેમજ સુધારકોએ તેમના ગભીર અને સર્વસામાન્ય વિચારોને વધાવી લીધા છે, તેમના ચારિત્ર્યથી અને બોધથી નાસ્તિકો આસ્તિક થયા છે, ઘણાના જીવનમાં નવો રસ રેડાયો છે. ઘણાને પ્રોત્સાહન મળ્યું છે; ઘણાના જીવનપથ બદલાયા છે અને અનેક વિપથગામીઓ સુમારે પ્રવર્ત્યા છે કોઈ વ્યક્તિને કે કોઈ ધર્મને, કોઈ સમાજને કે કોઈ મંડળને તેમણે કદી નિહુ નથી કિશ્ચિનોને તે કાષ્ટરૂના અનુયાયી જણાતા, બૌદ્ધોને તે બૌદ્ધ દેખાતા, બ્રાહ્મોસમાજીઓને તે બ્રાહ્મોસમાજ દીસતા, આર્ય-સમાજીઓને મન આર્ય જણાતા અને મૂર્તિપૂજકોને મન તે મૂર્તિ-પૂજક હતા. ભક્તોને તેમનું ભક્ત હૃદય પ્રેમમાં કુમાડતું અને શાંતીને તે અદ્વૈતાદના નેતા સમજતા રોમેશચંદ્ર દત્ત જેવા રાજદારી પુરથો તેમને ધાર્મિક સત્યોના શિક્ષક તરીકે માનતા જગદીશચંદ્ર બોઝ જેવા જગવિખ્યાત રસાયણશાસ્ત્રી અને આનંદમોહન બોઝ જેવા પવિત્ર બ્રાહ્મોસમાજીઓ તેમની ઉચ્ચ ભાવનાઓના વાતાવરણમાં સમય ગાળવાનું મહાભાગ્ય સમજી તેમના અદ્વૈતાશ્રમમાં અનેક માસપર્યંત રહેતા ઇંગ્લેંડના રસાયણશાસ્ત્રીઓ તેમના બોધ ઉદ્ધના સથી મહણ કરતા મેક્સમૂલર અને કયુસન જેવા યુરોપીય વિદ્વાનો તેમની મુનાકાતને યાત્રા સમાન ગણતા ભગિની નિવેદિતા (મિસ માગરેટ નોમન) જે ઇંગ્લેંડમાં શિક્ષણકળામાં ઘણાજ નિપુણ (ગ્રેટ-એન્થ્રોપોલોજિસ્ટ) ગણાતા હતા, તેમણે તેમને ગુરુ તરીકે સ્વીકારવામાં પોતાની જાતને ભાગ્યશાળી માની હતી આમ પાશ્ચાત્ય વિચારના પ્રવાહને તેમણે અન્ય દિશામાં વહેવરાવ્યો છે ધાર્મિક હૃદયો અને નિવૃત્તિમાર્ગગામીઓના હૃદયમાં તેમણે રસદેશપ્રીતિનો રસ રેડ્યો છે આર્યાવર્તને તે પુણ્યભૂમિ કહેતા, આર્યાવર્તની માત્રી પણ તેમને પવિત્ર લાગતી તેમને મન હિંદની સાદી ગલીઓ પશ્ચિમના ભપકા દાર શહેરો કરતા પણ વધારે પ્રિય હતી તેમની સમીપમાં પવિત્ર ભારતવર્ષના નામનું કોઈ માત્ર ઉચ્ચારણ કરે, તોપણ તેમનું વદન એકદમ મનકાંઈ જતું અને તેમની ભય મુમુક્ષુ હિપર અનોદિક આનંદ જવાહુ મહેરો વગરે તેજસ્વી દેખાતો. માતૃભૂમિ પ્રત્યે તેમનું

હૃદય આટલું બધું પ્રેમાળ છતાં પણ “હાલમાં ભારતવાસીઓ પોતાનો માર્ગ જૂઠ્ઠા છે, આદર્શ ચૂક્યા છે, ચારિત્રને ખોયું છે અને બાપદાદાની મોટાઇની મિથ્યા બગડો મારે છે” એમ તેમણે તેમને ધમકાવવામાં જરાય કસર રાખી નથી. કૃવામાંના દેડકાની રીત મૂકી દધને બહાર નીકળો અને દુનિયા ઝટલી છે, કેવી છે અને કેમ ચાલે છે તે જુઓ; આ વાત તેમણે તેમના મનમાં ખૂબ દસાવી છે.

વેદાત ધર્મ પર પડેલી ધૂળ હિડાની દધને તેના પર તેમણે નવો પ્રકાશ પાડ્યો છે. સન્યાસીઓને તેમણે જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મનો સયોગ કેમ કરવો તે પોતાના જીવનના દષ્ટાંતથી સમજાવ્યું છે. સામાન્ય જગતે તેમને એક ધણા ખુદિશાળી પુરુષ, મહાન પડિત, શ્રેષ્ઠ વક્તા અને જીવી પંક્તિના સ્વદેશભક્ત તરીકે પૂજ્યા છે તેમનું ચારિત્ર આથી પણ અધિક અનિર્વચનીય હતું. અનેકને તે અનેકરૂપે ભાસતું. અનેક વિચારોનું તે કેન્દ્રધ્યાન હતું. અનેક વૃત્તિઓના આવેશમાં તે આવતું, અનેક સવાયોમાં તે સદજ પ્રવેશ કરતું અતે જે સવાલને તે હાથમાં ધરતું તેનેજ તે સર્વોત્કૃષ્ટ મનાવતું. આથી જે માણસોએ એમને જેવી વૃત્તિમાં જોયા છે, તેનીજ વૃત્તિમાં તેમને વર્ણવ્યા છે.

સ્વામી વિવેકાનંદનું ચરિત્ર જનસમાજ આગળ મૂકવું તે સમરન ભારતવર્ષનું આધ્યાત્મિક જીવન, તેની પરિસ્થિતિ, તેના હેતુઓ, આશયો, લાગણીઓ, તેનો વિકાસ અને તેની ભાવી આશાઓનું વિગતારથી વર્ણન આપવા બરાબર છે. તેના મૂળ, મધ્ય અને ભાવી દર્શાવવા જેવું એ કદિન કામ છે. માનવજાતિના સાચા સંશયો, ઇશ્વરમાં નિ સીમ શ્રદ્ધા, ધાર્મિક જીવનનો સંપૂર્ણ વિકાસ, ચિત્તશુદ્ધિનું ધૈર્ય અને બળ, સ્વધર્મની જીડી સમજ અને તેથી નીપજનું સ્વદેશભિમાન, અનેકમાં એકતાનું દર્શન, વગેરે મહાન ગુણો અને સિદ્ધાંતોના ક્રમશઃ ઉદ્ભવ, ઉદય અને વિકાસ વર્ણવવા જેવો તે મહાન પ્રયાસ છે.

ભારતવર્ષમાં પુણ્યાત્મોના પુણ્યવચનો અનાદિ કાળથી ચાલતા આવે છે; પરંતુ માત્ર સંસ્કારી પુરુષોજ તેમનું શ્રાવ્ય કરે છે અને તેને લક્ષ્યમાં લે છે. અધ્યાત્મ તત્ત્વ પરમ ગુણ હોતને તે મન અને ઇદ્રિયથી અગોચર છે. જે મનુષ્ય અવિદ્યાનું સર્વવ્યાપી આવરણ તોડી આત્મદર્શન કરી અન્યને કરાવી શકે, તે દેવો હૃદય કાંટિનો

કહેવાય! જે ભૂમિમાં તે અવનરે છે અને જે મમયમા તે જન્મે છે, તે ભૂમિ અને તે મમયને ધન્ય છે! તેના પારમાર્થિક જીવનના અભ્યાસ વડે અભ્યાસીનાં અતઃમા રહેલો મોહ નષ્ટ થઈને યથાર્થ વસ્તુ દષ્ટિએ પડે છે. અનેક જીવોના હૃદયમા હિમ્મત સરકાર જાગૃત થઈને તેમનું જીવન હિમ્મતમા જીવે છે.

સ્વામી વિવેકાનંદજીના દેહાવધાન પછી તેમના અસખ્ય મિત્રો, મેહીઓ અને અનુયાયીઓ તરફ એવી દૃઢ દર્શાવવામાં આવતી હતી કે, તેમની જીવનકથા જનસમૂહની આગળ મુકાય તો તે બહુ લાભદાયી નીવડે, પણ સ્વામી વિવેકાનંદ, જેમના મિત્રે પૌર્ણીએ તેમજ પાશ્ચાત્યો અતિ પ્રગ સાયુક્ત વચનો હિમ્મતમાં કરતા હતા, તેમના ચારિત્રને યોગ્ય ન્યાય આપી તેમની જીવનકથા લખવાનું કાર્ય ધણ જ કઠિન હતું. ડાહ તેમને જૂના વિચારના હિંદુ ધારતા તો ડાહ ખરેખરા મુધાગ્રહ માનતા, ડાહ તેમને દેશે દ્વારક નરીકે ગણતા તો ડાહ ધાર્મિક પરિવર્તનકાર તરીકે લેખના આમ એ મહાન વ્યક્તિના ચરિત્ર તરફ સર્વ ડાહ આશ્ચર્યથીજ જોઈ રહેતું જેમ જેમ વધારે આશ્ચર્યથી તેનું નિરીક્ષણ કરવામા આવતું, તેમ તેમ તેમની ઊંડી જીવનકથા જાણવાની લોકોની જિજ્ઞાસા વધારે ને વધારે જલ્દિ પામતી સર્વ ડાહ આશ્ચર્યથી પૂછતું કે, “આવા અનુપમ સાર્થત્યાગ, વૈરાગ્ય અને અદેશાભિમાનરાણી આ વ્યક્તિ કાણુ હશે? પોતાના આગાધ જ્ઞાન વડે પાશ્ચાત્યોને હકાવનાર આ દેવી પુરુષ કાણુ હશે?”

આથી કરીને સ્વામી વિવેકાનંદનું સક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર અંગ્રેજી મા બહાર પાડતું એમ આ લેખકની ઇચ્છા થઈ કાર્ય કઠિન છતા સ્વામીજી તરફના ભક્તિભાવને લઈને તે આરભાયું અને પ્રભુકૃપાથી તેમનું સક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર અંગ્રેજીમા બહાર પાડવામા આ યુ ત્યાર પછી કેટલેક વર્ષ સ્વામીજીના પૌર્ણી અને પાશ્ચાત્ય ભક્તોએ તેમનું વિગતુત જીવનચરિત્ર હિમાનયમા આવેલા અદ્વૈતાશ્રમમાથી બહાર પાડ્યું. ગુર્જર પ્રજાને પણ તેમના વિરતુત ચરિત્રનો લાભ આપવો એમ આ લેખકનો નિશ્ચય થવાથી ગુર્જરગિરામા જીવનકથા લખવાનું કાર્ય આરભાયું. સ્વામીજીના સિદ્ધાંતો સર્વ ડાહ તેમના ભાષણો-

દ્વારા વાગે છે, પણ તેમના નિમે ગેરસમજૂતી ઘણી વખત થાય છે, એમ જાણી તેમના સિદ્ધાંતોનું સ્વરૂપ તેમના જીવનના પ્રસંગોથી સ્પષ્ટ કરવાની આવશ્યકતા લેખકના ધ્યાનમાં હતી. આથી કરીને તેમની જીવનકથાનું સ્વરૂપ જનસમૂહથી સમજાય અને તેના ભાવો હૃદયમાં ઉતારાય એ હેતુ લક્ષમાં રાખીને આ પુસ્તકમાં દરેક બનાવ વર્ણવવામાં આવ્યો છે અને જને તેટલા મનનપૂર્વકજ આ જીવનકથા-માના પ્રસંગો અને બીજી હકીકતો આલેખવા યત્ન કર્યો છે.

આ પુસ્તક કોઇ પણ અચનુ સીધેસીધું ભાષ તર નથી, પણ તે અનેક અથોને આધારે એક મૂળ પુસ્તક તરીકેજ લખવામાં આવેલું છે.

આ કાર્ય હાથમાં ધર્યા પછી તેની પ્રસિદ્ધિ માટે "સરવું સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાવય" ના મંત્રી સ્વામી શ્રીઅખડાનદજીને પ્રાર્થના કરવામાં આવી અને તેમણે તેનો સ્વીકાર કર્યો, તેથી લેખક તેમને આ સ્થળે આભાર માને છે. વળી અદ્વૈતાશ્રમ (દિમાલય)માંથી પ્રસિદ્ધ થયેલા અગ્રેજી જીવનચરિત્રમાંથી કેટલાક બનાવો આ પુસ્તકમાં ભાવાર્થરૂપે લેવાને અદ્વૈતાશ્રમના પ્રમુખને અરજ કરતાં તેમણે કૃપા કરી તે પ્રમાણે કરવાની પરવાનગી તા. ૨૧-૮-૧૯૧૬ ના પત્રથી આપેલી છે, તેથી તેમનો પણ અત્રે ઉપગ્રસ્ત માનવામાં આવે છે.

આ પુસ્તક રચવામાં લેખકે નીચેના અગ્રેજી પુસ્તકોનો મુખ્ય આધાર લીધેલો છે (૧) લાઇફ ઓફ સ્વામી વિવેકાનંદ, સંપાદકો — તેમના પૂર્વના અને પશ્ચિમના શિષ્યો (અદ્વૈતાશ્રમ દિમાલય) બા ૧, ૨, ૩, ૪. (૨) ધી માર્ટર એન્ડ આઇ સો હીમ લેખક ભગિની નિવેદિતા. (૩) પ્રમુદ્ધ ભારત, બ્રહ્મભટ્ટિન અને વેદાંત કેમરીના કેટલાક અંગે (૪) એ રિયલ મહાત્મા, કર્તા મેક્મનૂવર. (૫) ગમ કૃષ્ણ પરમહમ, લેખક શ્રી પી સી મલ્લમદાર (૬) મોડર્ન રીવ્યુ, ઇન્ડિયન રીવ્યુ ધી ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા, ધી બેંગાલી, ધી ઇન્ડિયન મિરર અને ગુજરાતીના કેટલાક લેખો.

આ મહાપુરુષનું જીવનચરિત્ર વાચકવર્ગમાંના મોડાને પણ ઉચ્ચ જ્ઞાન-ચારિત્ર તરફ દોરવાનું થશે તો લેખક પોતાનો શ્રમ સફળ થયેલો મણશે

—રામપ્રસાદ કાશીપ્રસાદ દેસાઈ

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	વંશપરિચય	૧
૨	જીવનેશ્વરી	૬
૩	જન્મ અને આત્માવસ્થા	૧૨
૪	સરસ્વતી દેવીને અર્પણ	૧૮
૫	અંગ્રેજી નિશાળમા	૨૭
૬	વિદ્યાર્થીજીવન	૩૧
૭	માબાપની દેખરેખ નીચે	૪૦
૮	મહતાનું જ્ઞાન	૪૩
૯	કોલેજનું જીવન	૪૭
૧૦	ભાવી જીવનનું જ્ઞાન	૫૬
૧૧	સુદ્ધિનો ચિકામ	૬૧
૧૨	વિપત્તિનું દર્શન અને મત્યની જિજ્ઞાસા	૬૯
૧૩	દેશની ધાર્મિક પરિસ્થિતિ	૭૯
૧૪	શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ	૮૩
૧૫	શ્રીરામકૃષ્ણનો સમાગમ	૯૮
૧૬	શ્રીરામકૃષ્ણની શિક્ષણપદ્ધતિ અને નરેન્દ્રની તૈયારી...	૧૧૮
૧૭	અભ્યાસી જીવન	૧૨૯
૧૮	નરેન્દ્રની યોગ્યતા	૧૩૭
૧૯	કાશીપુરમાં ગળાયલા દિવસો	૧૫૩
૨૦	શ્રીચુદ્ધગમાની યાત્રા	૧૫૮
૨૧	નરેન્દ્રને નિર્વિકલ્પ સમાધિ...	૧૬૩
૨૨	પરમહંમદેવનું દેહાવસાન	૧૭૩
૨૩	ભાવી જીવનનો હિપકાળ અને મહામા યાનાનંદ...	૧૭૬
૨૪	પ્રવાસી સાધુ	૧૯૭
૨૫	પાવરી બાબા	૨૦૮
૨૬	હિમાલયમાં પર્વટન	૨૧૬
૨૭	દિલ્હી અને અલ્હાબદમાં	૨૨૬
૨૮	શુભરાત્રી-કાઠિયાવાડ અને મુંબઈ દંધાકામાં	૨૪૦

૨૯	કન્યાકુમારીમા	૨૫૪
૩૦	સાધુજીવનના ટેવાક બાણુવા જેવા બનાવો ...	૨૬૩
૩૧	મદ્રાસ અને હૈદરાબાદમા	૨૭૩
૩૨	પશ્ચિમના પ્રવાસની તૈયારી અને સમુદ્રયાન ...	૨૮૮
૩૩	અમેરિકામા પડેલી મુશ્કેલીઓ	૨૯૭
૩૪	સર્વધર્મપરિષદ	૩૦૨
૩૫	અમેરિકામાં હિપ્પેશક તરીકે	૩૧૯
૩૬	ઇંગ્લેંડની મુલાકાત	૩૫૬
૩૭	અમેરિકામા પુનરાગમન	૩૬૮
૩૮	ઇંગ્લેંડની બીજી મુલાકાત	૩૮૦
૩૯	સ્વામીજીના પાશ્ચાત્ય શિષ્યો	૩૮૯
૪૦	પૌત્ર હરુમનની મુલાકાત	૪૦૦
૪૧	લંડનથી વિદાયગીરી	૪૧૧
૪૨	પ્રાચીન રોમનગરમા અને સ્ટીમરમા	૪૨૩
૪૩	કોલોમ્બોમા આવકાર	૪૩૨
૪૪	ભારતવાસીની જૂમિ પર	૪૪૬
૪૫	મદ્રાસમા અપૂર્વ માન	૪૫૨
૪૬	કલકત્તામા આગમન	૪૭૨
૪૭	રામકૃષ્ણ-મિશનની સ્થાપના	૪૮૮
૪૮	પંજાબ વગેરે તરફ વિચરણ	૫૦૬
૪૯	બેનુરમઠમા	૫૨૩
૫૦	કુબ્જાગકામો તથા અનાથાશ્રમો વગેરેની સ્થાપના ..	૫૩૫
૫૧	પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમા વેદાંતની અમર	૫૪૫
૫૨	પાશ્ચાત્ય શિષ્યોની કેળવણી	૫૫૨
૫૩	નૈનીતાલ, અવધોરા વગેરે સ્થળોમા	૫૬૧
૫૪	નવા મઠની સ્થાપના	૫૭૮
૫૫	મઠમાં સંન્યાસીઓની કેળવણી	૫૯૨
૫૬	ફરીથી અમેરિકા જવું	૬૧૬
૫૭	પૂર્વ બંગાળ તથા આગામી મુબારકી	૬૩૦
૫૮	બેનુરમઠમા જીવન	૬૩૬
૫૯	મદ્રાસમાધિ	૬૫૮
૬૦	ઉપસહાર	૬૬૮

સ્વામી વિવેકાનંદ

ભાગ ૧ મો

વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર

૧-વંશપરિચય

આ સ્વદેશભક્ત મહાન સંન્યાસીનો જન્મ કલકત્તાના એક જૂના અને વિખ્યાતીને પામેલા દત્ત નામના કાયસ્થ કુટુંબમાં થયો હતો. તેમનું કુટુંબ કલકત્તામાં આવેલા સીમલા નામના પરામાં રહેતું હતું અને તેથી તે કુટુંબ સીમલાનું દત્તકુટુંબ એ નામે ઓળખાતું હતું. સીમલામાં આવેલું તેમનું જૂનું ઘર હજી પણ હયાત છે અને ભારતવર્ષના અર્ધચીન સમયના એક મહાન સંન્યાસી કે જેમણે જંગાળીઓના અને જીભાઓના પાશ્વાત્ય વિચારના પ્રવાહને અન્ય દિશામાં વહેતો કર્યો તેમના

જન્મસ્થાન તરીકે તે લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ કુટુંબ એક વખતે ઘણુંજ પૈસાદાર હતું; પણ તેના પાછલા દિવસોમાં તે પૈસાની તાણને લીધે એક મધ્યમ વર્ગનું કુટુંબ થઈ રહ્યું હતું. સંન્યાસ-વૃત્તિ આ કુટુંબમાં પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી હતી. સ્વામીજીના દાદા કે જેમનું વદન સ્વામીજીના મુખને તદ્દન મળતું હતું, તેમણે પચીસ વર્ષની ભર યુવાવસ્થામાં સંસારનો ત્યાગ કર્યો હતો. તેમનું નામ દુર્ગાચરણ દત્ત હતું. તેઓ ક્ષારસી અને સંસ્કૃતમાં પારંગત હતા. જગતનાં ધનવૈભવ સંપાદન કરવાની પુષ્કળ યોગ્યતા ધરાવવા છતાં તેની અસારતા અને કુટીલતા તેમના મનમાં વસી રહી હતી. ધર્મ અને નીતિના ઉચ્ચ સિદ્ધાંતો તેઓ પૂરેપૂરા સમજતા અને ઈશ્વર એકલોજ તેમને સત્ય, મુખ-રૂપ અને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય લાગ્યો અને એ વિચાર તેમના મનમાં એવો પ્રબળ થઈ ગયો કે તે કોઈ રીતે રોકી શકાયો નહિ ! હિંદુશાસ્ત્રો કહે છે કે સંસારમાં પુત્રની પ્રાપ્તિ થયા પછી મનુ-ષ્ય પિતૃકણથી મુક્ત થાય છે અને સ્ત્રી જાયા-માતા બને છે; માટે તે પછી પુરુષે વિધવા ન રહેતાં નિર્વિધવાપદને પ્રાપ્ત કરવા માટે વાનપ્રસ્થ થવું; આથી દુર્ગાચરણ પણ સ્ત્રી, પુત્ર, સંસાર-મુખ-સર્વસ્વનો દૃઢ ભાવે ત્યાગ કરી જંગલમાં ચાલતા થયા !

તેમનાં સ્ત્રી અને પુત્રની સંભાળ સગાંવહાલાંઓએ લીધી. તેમની સાધ્વી આચાર્ય પત્ની સઘળું સમજી ગઈ અને પતિના આ તપાચરણને લીધે તેમના તરફ વધારે પૂજ્યભાવ રાખવા લાગી. આચાર્ય સંસારની રચના ગુહ્ય તરવોને આધારે રચાયેલી છે તેનું જાંધારણ સત્ય સિદ્ધાંતોના પાયા ઉપર જ ધાયલું છે. હિંદુ સંસારમાં ધાર્મિક સત્યોનો આવિર્ભાવ છે. તેનું લક્ષ્યજિંદુ પરમેશ્વર છે. પતિપત્ની આ ક્ષેત્રમાં એક બીજાને ઉચ્ચ કોટિએ લાવવાના સાધનરૂપ બની શકે છે. આથીજ પતિના આ અન્ય સંજ ધીના

સંસારત્યાગને તેની સ્ત્રી અને અન્ય કુટુંબીઓ પોતાને ગમે તેટલું કષ્ટ વેદલું પડે તો પણ જિંદી ધર્મજુદિથી અહોભાગ્ય માનીને સ્વીકારે છે અને તેથી પોતાના કુળને ગૌરવ મળેલું સમજે છે. જે આર્ય સ્ત્રી પતિનું વિદેશગમન પણ વેઠી શકતી નથી, તે આવા સ્તુત્ય હેતુથી થયેલા સદાકાળના વિયોગને સહેવામાં પોતાને પુણ્યશાળી માનીને, સંસારમાં પતિનું રટણ કરતી પોતાના દિવસો હિંમતથી, શાંતિથી અને ઉચ્ચ ભાવનાઓમાં ગાળે છે.

દુર્ગાચરણની સાધ્વી સ્ત્રી પણ એજ પ્રમાણે મનથી સંસારને ત્યજી દઇને વધારે ને વધારે ભક્તિપરાયણ થવા લાગી !

દુર્ગાચરણ વક્રીલાતનો ધ ધો કરતા હતા અને તેમાં તેમણે ઘણા પૈસા મેળવ્યા હતા. આથી કરીને તેમનો સંન્યાસ વિચાર-પૂર્વક અને અત્યંત ભક્તિભાવને લીધે હતો. સમૃદ્ધિવાનનો ત્યાગ, એજ ખરો ત્યાગ છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમના સાધુઓ આવા સંન્યાસનેજ માનનીય ગણે છે.

હિંદમાં અનેક પવિત્ર સ્થળો છે ! ભગવાન જુદે જ્યાં સત્યનું દર્શન કર્યું તે જુદગયા, શ્રીકૃષ્ણની જાલકીડાઓ અને ગોપીઓના રાસનું સ્થાન વૃંદાવન, શુરો નાનકદેવનું સ્થાન અમૃતસર, અનેક ઋષીમુનિઓની તપોભૂમિરૂપ નાશીક ટ્રાંચક, હિમાલયના દ્વારરૂપ હરદ્વાર અને હૃષીકેશ, નર્મદા કિનારે આવેલું વ્યાસ નામનું મનોહર સ્થાન, શ્રીશંકરાચાર્યે સ્થાપેલાં વિદ્યાપીઠનાં ચાર મુખ્ય ધામ, તુકારામ મહારાજનું પંદરપુર, જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું આલંદી, ગૌરાંગ પ્રભુનું તુદિયા, વિદ્વાન ધામ કાશીપુરી વેંગેરે સ્થળો કે જે અત્યારે પણ પ્રાચીનકાળના આર્યગૌરવના ભણુકાર યાત્રીઓના હૃદયમાં જગાડ્યા કરે છે. આવાં આવાં અનેક પવિત્ર સ્થળો સંન્યાસીને પ્રિય હોય છે; અને અહાહા ! તે સ્થ-

જોનો એકાંતવાસ ! ત્યાં પ્રસરી રહેલી શાંતિ ! સદિસૌંદર્ય ! અને તે સૌંદર્ય શાંતિવાળી, પવિત્ર જળવાયુવાળી અને અનેક ઋષીમુનિઓની પદરજથી પવિત્ર થએલી ભૂમિ પર શાંતિમાં રહી પરમાત્માના વિચારમાં ભેડાવું ! તેનુંજ ધ્યાન, તેના પદને પામેલા જીવનમુક્તોનો અને પામવા મથી રહેલા જિજ્ઞાસુઓનો સત્સંગ, પરમાત્માનુંજ મનન, તેનુંજ નિદિધ્યાસન ! આ સઘળું જે લાસે છે તે ઇશ્વરજ છે એજ વિચાર ! હિંદના સાચા સાધુઓ આવુંજ જીવન ઇચ્છે છે અને ગાળે છે. તેમને બીજા કશાની દરકાર હોતી નથી તેમના મનમાં ઇશ્વર સિવાય બીજો વિચાર આપનારી વસ્તુસ્થિતિ પર વિરાગજ વસી રહેલો હોય છે. ભરણુ-પોષણની તમામ કાળજી તેમણે વિશ્વંભરનેજ સોંપી દીધી હોય છે ! ઉપર જણાવ્યા જેવાં સ્થળોમાં આવા આવા અનેક સંત-સાધુઓ ખરા જોઈને મળી આવે છે.

અનેક ઉચ્ચ કોટીના સંત મહાત્માઓ કેટલોક કાળ જુદાં જુદાં સ્થળોમાં વિચરતા રહી મુક્તાત્માઓનાં દર્શન તથા સત્સંગમાં પહોંચી ગાળે છે. દુર્ગાચરણ આવા આવા અનેક સાધુઓના સમાગમમાં આવ્યા હતા. તે તેમને પોતાને ઘેર બાંધાવી લાવતા અને જમાડતા અને તેમની પાસેથી પ્રજ્ઞામ, પ્રશ્ન અને સેવાપૂર્વક અનેક વાતો શ્રવણ કરતા. આથી તેમની સંન્યાસ-વૃત્તિ દૃઢ થતી ગઈ અને આખરે ઉપર જણાવ્યું તેમ સંસારને ત્યજી તેઓ અરણ્યવાસ સેવવા લાગ્યા. પાંચ છ વર્ષ વીતી ગયાં અને દુર્ગાચરણ હિંદુઓના પવિત્ર ધામ કાશીમાં આવી પહોંચ્યા. શુદ્ધ આર્યજીવનમા પતિ અને પત્નીનો આત્મા એકજ થઈ રહ્યો હોય છે. આથી સ્વાભાવિક રીતે એમ બને છે કે જ્યાં પતિનો આત્મા પ્રયાણ કરે છે ત્યાંજ અન્નપુત્રે પણ પત્નીનો આત્મા જવા તત્પર થાય છે. દુર્ગાચરણની ભાર્યાએ કાશીની યાત્રા કર-

વાનું ધાર્યું અને ત્યાં અણુધાર્યોજ પતિનાં દર્શન તેમને થયાં.

કાશી ! એ નામ હિંદુઓને ડેટલું મોહક છે ! તે નામ ઉચ્ચારતાંજ હિંદુમાત્રના હૃદયમાં કેવો ધર્મભાવ અને ગૌરવ ખડાં થાય છે ! હિંદુઓની પ્રાચીન મહત્તાનું જ્ઞાન તેના દર્શનમાં થઈ જાય છે. હિંદના મહાન વિચારકો, વીરપુરુષો, મહાત્માઓ અને સાધુઓનું તે કેવું રમરણ કરાવે છે ! હિંદુ રાજાઓની પ્રભુતા, સંન્યાસીઓની મહત્તા અને પંડિતોની વિદ્વત્તા તે દર્શાવે છે. અત્યારે પણ હજારો હિંદુઓ, બહુલા તેમજ અલણુ અને યુનિવર્સિટીની પદવીવાળાઓ જિંદગીના અંતના દિવસો ગાળવાને આ પવિત્ર સ્થળમાં આવી રહ્યા છે. હિંદુ ધર્મનું તે મધ્યસ્થળ છે ! તેમાં દેવાલયો એટલાં બધાં છે કે મુસાફરો તેને “દેવાલયનું શહેર” કહે છે. જુદે જુદે સ્થળેથી આવેલા, જુદા જુદા વિચારના, પંથના, સંપ્રદાયના, જુદી જુદી ન્યાતના અને જુદી જુદી જાતના હિંદુઓનું તે કેંદ્રસ્થાન છે.

કુર્ગોચરણની પત્ની કલકત્તાથી કાશી સુધી પાંચસો માર્ગલ ગંગા નદીમાં હોડીમાં બેસીને નવાં શહેરો, નવાં દેખાવો, નવાં રીતરિવાજો અને નવાં મનુષ્યો વગેરે જોતાં જોતાં અને મહાભારતાદિના વાંચનમાં શ્રીરામ અને કૃષ્ણાદિનાં ચારિત્રોના કથનમાં દિવસો ગાળતાં ગાળતાં છ અઠવાડિયે કાશી પહોંચ્યાં હતાં.

તેમણે પોતાના પુત્ર વિશ્વનાથને પણ યાત્રામાં સાથે લીધો હતો. દરરોજ ગંગાનું સ્નાન અને પાન, આરોગ્યપ્રદ હવા, દરરોજનો સુંદર સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત, અજવાળી રાતનો સુંદર ચંદ્રપ્રકાશ અને અંધારી રાત્રિનો અસંખ્ય ચળકતા તારાઓનો અદ્ભુત દેખાવ, નિર્જન પ્રદેશની અપૂર્વ શાંતિ અને તે દરમ્યાન માછીઓનાં હલેસાં વાગવાથી થતો અવાજ, માછીઓનાં અને

સ્વમાતા તેમજ અન્ય યાત્રીઓનાં રાત્રિદિવસ આર્દ્ર ધર્મભાવ-પૂર્વક ચાલ્યા કરતાં લજ્જન, સ્તવન અને વંદન, આ સર્વની છ અઠવાડિયાંના સતત પ્રવાસ દરમિયાન દરરોજની જે પ્રણામ અસર ખાળક વિશ્વનાથ-વિવેકાનંદના જાવિ પિતાના મન ઉપર થઈ તે તેમના જીવનપર્યંત રહી હતી.

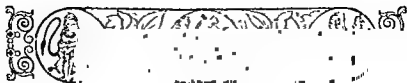
દિવસો જવા લાગ્યા તેમ તેમ યાત્રાગુઓની હોડી કાશીની નજીક આવવી લાગી. એક દિવસ વિશ્વનાથ હોડીના એક ખૂણા ઉપર જઈને રમવા લાગ્યો. ત્યાંનું એક પાટિયું જૂનું હોવાથી તે તૂટી ગયું અને તે નદીમાં પડ્યો. માતાએ તે જોયું અને પોતાને તરતાં નહોતું આવડતું તોપણ તે તરતજ કૂદીને તેની પાછળ પાણીમાં પડ્યાં ! છોકરો હાથમાં આવ્યો અને તેને તેમણે મજા ખૂત પકડી રાખ્યો, પણ તેમને તરતાં આવડતું નહિ હોવાથી બંને જણ દુખવા લાગ્યાં. હોડી ઉપરના માણસો બાવરા બની ગયા માત્ર થોડા કાળા વાળજ પાણી ઉપર દેખાયા ! એક જણ કૂદીને અંદર પડ્યો પાછળ બીજાએ ભૂસકો માર્યો અને માદીકરા-ને બહુ મહેનતથી ખેંચી કાઢ્યાં ! બીજે દિવસે કાશી આવ્યું અને અહો ! વિશ્વનાથની માતાનો હથે ! વિશ્વેશ્વરના દેવાલય-માં તે ઘણા દિવસ સુધી ગયાં અને શિવના ભક્ત-તેમના પતિ-દુર્ગાચરણના ક્ષેમ-કલ્યાણને માટે તીવ્ર આરાધના કરી. ઘણા સાધુઓના તેમને અહીં દર્શન થવા લાગ્યાં. સાધુઓનાં ટોળાં નિહાળતા ત્યારે “વખતેતે-તેમના પતિ-તો આમાં નહિ હોય ?” એમ વિચાર એમના મનમાં ઉદ્ભવતો. એક દિવસ ગંગાના ઘાટ ઉપર સ્નાન કરીને વિશ્વનાથના દેવાલય તરફ તે જતાં હતાં, એટલામાં એક સાધુને નિહાળી “એ તો એજ ! એ તો એજ !” એમ બોલતા સ્તબ્ધ બની જઈને જમીન ઉપર પડ્યાં તે સાધુએ ખૂમ પાડી, “ઘો માતા ગીર ગઈ !” પરંતુ એટલામાંજ તેમણે

બાઈને જોળખી લીધાં અને “અરે ! માયા ! માયા !” એમ કહે-
તા સાધુ ચાલતા થયા ! એ પછી દુર્ગાચરણના સ્થાનનો પત્તો
મેળવી તેમનાં પત્ની તે સ્થળે ગયાં અને સંન્યાસીના ધર્મનો
વિચાર કરી તેઓ અંથ વિચારતા બેઠા હતા તેવે સમયે તે ન
જાણે તેમ પ્રતિનાં દર્શન એક વાર કરીથી કરી, તેમનો દૃઢ વૈરાગ્ય
બેઠું પરમ શાંતિને ભોગવતાં વિશ્વનાથને આરાધવા લાગ્યાં !
થોડા દિવસ પછી વિશ્વનાથ અને તેની માતા કલકત્તે પાછાં
ગયાં. વિશ્વનાથ પોતાના ભવ્ય મકાનમાં મોટો થવા લાગ્યો.

બાર વર્ષની વય થવા અગાઉ વિશ્વનાથની માતા ગુજરી
ગયાં હતાં. વિશ્વનાથે ઉંમર લાયક થયા પછી કાયદાનો અભ્યાસ
કર્યો અને વકીલાતનો ધંધો આરંભ્યો. તેમાં તેમની ખ્યાતિ
વધી. બાપે તેમને વારસામાં દ્રવ્ય આપ્યું હતું તે ઉપરાંત પોતે
પણ ઘણું કમાયા. તેમની ખ્યાતિ ચારે પાસ પ્રસરવા લાગી. એક
ભવ્ય મકાન તેમણે બંધાવ્યું અને તેમાં ઘણા ઠાઠથી રહેવા
લાગ્યા. આથી કરીને તેમનું કુટુંબ “રાજેશ્રી દત્ત કુટુંબ” એ
નામથી જોળખાવા લાગ્યું. મકાનની આસપાસ સુંદર બગીચો
અને કમ્પાઉન્ડ કરાવી દીધું હતું. મકાનના મુખ્ય દ્વાર પાસે એક
ઝોરડીમાં એક દરવાન હમેશાં બેસતો. આગલા ખંડની અંદર-
ની બાજુએ દ્વારની પાસેજ એક આરામખુરશી પડી રહેતી. તે
ખુરશી ઉપર વિશ્વનાથ અને તેમના પછી તેમનો પ્રખ્યાત પુત્ર
વિવેકાનંદ બેસતા. એ ખુરશી હાલમાં ભાંગીતૂટી સ્થિતિમાં છે
તોપણ તેની તેજ જગ્યાએ પવિત્ર યાદગીરી તરીકે સાચવી
રાખવામાં આવી છે. આગલા ખંડની પછવાડે પચ્ચરથી બંધા-
વેલો મોટો ચોક હતો. એ ચોકની અંદર દુર્ગાપૂજનો મોટો
ઠાઠ થતો. ચોકની આગળ રસોડું અને પૂજા કરવાની ઝોરડી
આવેલાં હતાં. તેની પાસે સ્ત્રીઓ અને પુરુષોને રહેવાના જુદા

જુદા ગાળે માળના ખંડ હતા. મકાન ઘણું વિશાળ અને કોતઃ કામથી અલંકૃત હતું. વિશ્વનાથ તેમાં રહી ઘણી સ્વતંત્રતા અને વિલાસ લોગવતા, પણ તેમના વિલાસ ઉત્તમ પ્રકારના હતા તેમને વ્યસન માત્ર વિદ્યાનું હતું. વિદ્યાની સાથેજ તે રમત રમતા. ઇતિહાસ તેમનો ખાસ વિષય હતો. તેમાં ઊંડા ઊતરી અનેક શોધો કરવાને તે ઘણા આતુર હતા. જગતની સમસ્ત પ્રજાઓના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરી, તેમાંથી સર્વ સામાન્ય નીતિને ઉપજાવી કાઢવી એ તેમનો મુખ્ય આશય હતો. તેમનું હૃદય ઘણુંજ દયાર્દ્ર હતું અને તેથી તે ઘણો પૈસો પરોપકારમાં વાપરતા તે એટલું બધું દાન કરતા કે તે ગરીબના પિતા કહેવાતા. તેમની આવક સાધારણ રીતે સારી હતી, પણ તેમની પરોપકાર વૃત્તિને લીધે તેમની કમાણી કુટુંબના ખર્ચ માટે જેમ તેમ કરીને પૂરતી થઈ રહેતી. તેથી તેમના મૃત્યુ પછી તેમણે પોતાના છોકરાને માટે વારસામાં બાપદાદાની મિલકત સિવાય પોતાની જાતની કમાણીમાંનું કાંઈ પણ રાખ્યું નહોતું.

૨-મુ વ ને શ્વ રી

વિશ્વનાથની પત્ની-વિવેકાનંદની માતાનું નામ ભુવનેશ્વરી દેવી હતું. તે વિચારવંત, ધૈર્યશીલ અને દેખાવમાં બળ્ય હતાં. ઉપવાસ, વ્રતાદિ તે બહુ કરતાં અને અત્યંત ધર્મિષ્ઠ હતાં. સવારે વહેલાં ઊઠીને તે પૂજાપાઠ કરતાં અને સાંજે પણ ઈશ્વર-સ્મરણમાં કેટલોક વખત ગાળતાં. પોતાની તીવ્ર સ્મરણશક્તિને માટે તે ઘણાં પ્રખ્યાત હતાં. બપોરે ઘરનું કામ પરવાયા પછી રામાયણ, મહાભારતાદિ ગ્રંથો તે વાંચતાં હતાં અને તે એટલે સુધી કે તેમાંનાં કાવ્યોના મોટા મોટા ફકરાઓ તેમને કંઠે થઈ ગયા હતા. તેમની ચાદદાસ્ત એટલી જળરી હતી કે જો તેમની આગળ એકજ વાર એક ગીત બોલવામાં આવે તો તે તેનો રાગ, શબ્દો અને ઢાળ એકી વખતેજ ગ્રહણ કરી લેતાં. જીવનના ઘણાખરા પાછલા દિવસો તેમણે જાત્રાનાં સ્થળોમાંજ ગાળ્યા હતા. કુંતાની માફક દુઃખમાં ધૈર્ય ધરવું અને વિપત્તિ સમયે ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખી નીતિ અને ધર્મમાં જરા પણ શિથિલ ન થતાં હિમ્મતથી દુઃખ સામે થવું અને વખત આવે હિંદુ સ્ત્રીઓને યોગ્ય પુરુષાર્થ દાખવવું એ આ મહાન સ્ત્રીના ખાસ ગુણો હતા. તેમનું બોલવું, ચાલવું એક રાજાની રાણી માફક દેખાતું હતું. અલખત તે એક રાણીજ હતાં; કારણકે તેમના પતિ-વિશ્વનાથનું જીવન એક રાજાની જેવુંજ હતું. હિંદુસંસારની

જાનવલ્લભમાન પણ બુદ્ધિશાળી, અત્યંત પવિત્ર અને ધર્મિષ્ઠ, ગં-
ભીર અને ઉચ્ચશૈલીની ગૃહિણીઓ કે જે સર્વદા ગૃહમાં પ્રમુખ-
પદે બિરાજે છે અને રાણી તરીકે ગૃહરાજ્ય કરે છે તેમનાં દર્શન
અને સત્સંગ કરવાને જેઓ ભાગ્યશાળી થયા હોય, એવા માણસ-
નેજ ભુવનેશ્વરીના ચારિત્રનો ખ્યાલ આવી શકશે. પ્રભુપરાયણ,
વીર, વિદુષી આર્યલલનાઓનાં દૃષ્ટાંતો જેમની દૃષ્ટિ આગળ ખડાં
હશે તેમનેજ તે સમજાશે.

ભુવનેશ્વરી દેવીમાં જાહેર હિંમતનો પણ શુણ્ઠ હતો. પતિના
મરણ પછી કુટુંબ ઉપર એક વાર રાજદારી આકૃત આવી પડી
હતી. તે વખતે આ પ્રૌઢ વિચારની સ્ત્રીએ પરદાનો ત્યાગ કરી,
ગહાર નીકળી પોતાના વકતૃત્વ અને ચારિત્ર્યના પ્રભાવથી પોતા-
નો ખયાલ કયો હતો. સર્વદા તે પરદો પાળતાં પણ વખત આવે
તેનો ત્યાગ પણ કરતાં. પરદામાંજ તેમણે પોતાની બુદ્ધિને
ખીલવી હતી, પરદામાંજ તેમણે પોતાનું ચારિત્ર્ય ઘડ્યું હતું
અને પરદામાં રહીનેજ તેમણે વિવેકાનંદ જેવા અસામાન્ય પુત્ર-
ને કેળવી જગતને પોતાના પ્રતિબિંબરૂપે વારસામાં આપ્યો હતો.
પરદામાં રહ્યે રહ્યે પણ આર્યલલના શું શું કરી શકે તેનું ભુવ-
નેશ્વરી દેવી એક જ્વલંત દૃષ્ટાંત છે. સ્વભાવે તે આનંદી હતાં,
તેમનો બાહ્ય દેખાવ હમામવાળો જણાતો પણ તેમની આંતરૃત્તિ
શ્રદ્ધાળુ, હયાળુ અને ઘણીજ નમ્ર હતી. જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં
અન્ય સ્ત્રીઓ તેમને માર્ગ આપતી અને તેમના પ્રૌઢ વિચારોને
શ્રદ્ધા કરતી. આ હિંદુ સ્ત્રીના મુખ ઉપર સૌહાર્ય, ગાંભીર્ય અને
સત્તાની સાધારણ પ્રભા છવાયલી રહેતી. જિંદગીના પાછલા
દિવસો તેમને દારિદ્ર્યમાં ગાળવા પડ્યા હતા, છતાં તેમના મુખ
ઉપરથી એ પ્રભા જરા પણ ઘટી નહોતી. એમની સાંનિધ્યમાં
બેસનારને જાણે કે તે કોઈ સાધવી રાણીની પાસે ભેઠા હોય તેમ

ભાસ થતો. રામાયણ મહાભારતાદિ જે આર્યગ્રંથો આર્યજાતિની ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાઓ, ચારિત્ર્ય અને શિક્ષણથી ભરપૂર છે તે આ આર્યમહિલા ભુવનેશ્વરી દેવીને કંઠાગ્ર હોવાથી, તેમાંના ઉત્તમ આદર્શો, ભાવનાઓ અને આર્યગૌરવનો ઝરો તેમના હૃદયમાં સ્વાભાવિક રીતે વહાજ કરતો અને તે એવા ભાવ અને જુસ્સાથી વહેતો કે તેમના સમાગમમાં આવનારને તરબોળ કરી મૂકતો અને તેની ઊંડી છાપ તેના હૃદયમાં સદાને માટે પડી રહેતી. આર્યગ્રંથોના ફકરા ને ફકરા પ્રસંગ આવતાં તે મોઢે બોલી જતાં અને તેમના સમાગમમાં આવનારને તેનો પાસ સચોટપણે લાગી જતો. આ વિચારોનો ખજાનો તેમણે તેમનાં છોકરાંને અમૂલ્ય વારસા તરીકે આપ્યો છે. સ્વામી વિવેકાનંદના ચારિત્ર્યમાં પણ માતાએ અર્પેલ આ અમૂલ્ય વારસો, જાતિઅભિમાન અને જાતિગૌરવ સ્પષ્ટપણે દેખાતાં હતાં. અમેરિકામાં વેદાંતનો પ્રોધ કરતાં વિવેકાનંદ જે અનેક કથાઓ દૃષ્ટાંતરૂપે કહેવાને ભાગ્યશાળી થયા હતા, તે સર્વ કથાઓ—તેના શબ્દો—તે કહેવાની શૈલી તેઓ આર્યમાતા ભુવનેશ્વરીના બોળામાંજ શીખ્યા હતા ! અને શિકાગોની સર્વધર્મ પરિષદમાં પહેલેજ દિવસે જે છટાથી દસ હજાર પરદેશીઓનાં મન તેઓ હરી શક્યા હતા, તે છટામાં પણ ભુવનેશ્વરી દેવીનોજ હાથ હતો ! ભુવનેશ્વરી દેવી જો ન હોત તો વિવેકાનંદનો એ વિજય અપૂર્ણજ રહ્યો હોત ! આર્યમાતા આથી વધારે શું કરી શકે ? કુટુંબને શિક્ષણ આપવું અને તેનું ચારિત્ર્ય ધકકવું એ પવિત્ર દ્રશ્ય આર્યમાતાની છે. ભુવનેશ્વરી દેવીએ કોલેજ અગર હાઇસ્કૂલમાં શિક્ષણ લીધા વગર તે પવિત્ર દ્રશ્ય પૂર્ણપણે ખજાવી છે એમ સ્વામીજીના જીવન ઉપરથી કહી શકાય ! ધન્ય છે એ માતાને !

૩-જન્મ અને વાલ્યાવસ્થા

ધણા લાંબા વખત સુધી ભુવનેશ્વરી દેવીને પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ નહોતી. ઇશ્વરે તેમને જે પુત્રીઓ આપી હતી પણ પુત્ર-પ્રાપ્તિ માટે તે ધણાં આતુર હતાં પુત્રની પ્રાપ્તિ માટે કાશી જઈ વિશ્વેશ્વરની પૂજા ભક્તિભાવથી કરવી એમ તેમની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી, પરંતુ તેમ બની શક્યું નહિ, તેથી કાશીમાં તેમનાં એક વૃદ્ધ બહેન રહેતાં હતાં, તેમને તેમની વતી વિશ્વેશ્વર મહાદેવની રાજ પૂજા અને ભક્તિ કરવાનું લખ્યું. તેમનાં બહેન તે પ્રમાણે કરવા લાગ્યાં. હાથમાં લાકડી ઝાલીને તે ગંગાકિનારે જતાં અને ત્યાંથી ગંગાજળ લાવી, પુષ્પ અને ગિલ્લવપત્રથી તે રાજ મહાદેવની પૂજા કરતાં. ભુવનેશ્વરીને તેમણે આ ખબર લખી મોકલી અને તેમનો ભવ આશામાં પડ્યો. ઇશ્વર પ્રત્યેની તેમની શ્રદ્ધા અડગ હતી. પ્રત્યેક વાતમાં તે ઇશ્વરની સહાય માગતાં. એક નાનું બાળક જેમ પોતાની માતા પ્રત્યે હરવખત બુદ્ધિ તેમ તે પ્રભુ પ્રત્યે નમ્ર હૃદયે જોતાં અને પુત્રને માટે પ્રાર્થના કર્યા કરતા. દિવસો વ્યતીત થવા લાગ્યા. તેમનો અંતરાત્મા અસન્ન દેખાવા લાગ્યો તેમનું ચિત્ત કાશીમાં થતી પૂજામાં પરોવાયલું રહેવા લાગ્યું તેમના વિચાર કાશીમયજ બની ગયા. તેમનું હૃદય શિવમંદિર થઈ રહ્યું ! મનમાં તેમને ભાસ થવા લાગ્યો કે વિશ્વેશ્વર તેમની અરજ જરૂર સાંભળશે ! તેમણે વધા-

રે ને વધારે શ્રદ્ધા, ભક્તિથી પ્રાર્થના કરવા માંડી. જેમ ગૌરાંગ પ્રભુને જગન્નાથપુરીના વિચારમાં ભાવસમાધિ થઈ જતી હતી, તેમ તેમને પણ ઘરનું કામ કરતે કરતે વિશ્વેશ્વરના સ્મરણમાં ભાવસમાધિ થઈ જતી અને તે સ્તબ્ધ બની જતાં. તે વખતે તેમની પાસે રહેલાં કુટુંબનાં મનુષ્યો હાલમાં કહે છે કે, તે સમયમાં આખા ઘરમાં ભક્તિભાવની ઉત્તમ પ્રભા છવાઈ રહેતી હતી. તેઓ તેનું કારણ સમજતાં નહિ; પરંતુ ભુવનેશ્વરી માતા એક સાધ્વી બની રહ્યાં છે એટલું જ માત્ર તે જાણતાં. વારંવાર ભુવનેશ્વરીનો આત્મા કાશી તરફ વળતો અને તેમનાં વૃદ્ધ બહેન “વિશ્વેશ્વર ઉપર જળધારા કરતાં હશે અને પુષ્પમાળા સમર્પતાં હશે” એવા વિચાર મનમાં આણી, ચાલતે અગર કામ કરતે એકદમ વિશ્વેશ્વરના ધ્યાનમાં તેઓ મગ્ન બની જતાં.

યાદશી માયના यस્ય સિદ્ધિર્ભવતિ તાદૃશી । માનસશાસ્ત્રનો નિયમ છે કે, શુદ્ધ સાત્ત્વિક હૃદયની ભાવના સ્થૂલરૂપે પ્રત્યક્ષ થાય છેજ. યોગ્ય સમયે ભુવનેશ્વરી દેવીને પુત્રનો પ્રસવ થયો. સને ૧૮૬૩ ના જાન્યુઆરી માસની તે જારમી તારીખ હતી. હિંદુઓનો પૌષ માસ, મકરસંક્રાંતિનો દિવસ અને સોમવાર હતો. સવારના સાઠા પાંચ વાગે બ્રાહ્મ મૂહૂર્તમાં ભુવનેશ્વરી દેવીએ પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યો. નવા જન્મેલા બાળકનો ચહેરો તેના દાદા દુર્ગાચરણને મળતો છે એમ સર્વ કહેવા મંડ્યાં. શું પોતાનો યોગ સંપૂર્ણ કરવાને ફરીથી જન્મ લઈને દુર્ગાચરણ તો નહિ આવ્યા હોય ! એમ સઘળાંને લાગ્યું. તેનું નામ પાડવાનો સમય આવ્યો. તે વિષયમાં વાદવિવાદ થવા માંડ્યો આખરે ભુવનેશ્વરી દેવી બાળકની આંખો સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી નિહાળીને બોલી બેઠ્યાં. “તેનું નામ ! એને વિશ્વેશ્વર કહીને બોલાવજો.” વિશ્વેશ્વર મહાદેવના પ્રસાદથી તેનો જન્મ થયો હતો

તેથી તેનું નામ વિશ્વેશ્વર પાડવામાં આવ્યું. તે જ્યારે નિશાળે જતો થયો ત્યારે તેનું નામ ફેરવીને “નરેન્દ્રનાથ-મનુષ્યોના રાજાનો રાજા” એવું રાખવામાં આવ્યું.

આ પ્રમાણે ઈશ્વરપરાયણ અને પ્રોઢ વિચારવાળી માતા, બુદ્ધિશાળી પિતા અને વૈરાગ્યશીલ પિતામહથી ઊતરી આવેલી ઉચ્ચ ભાવનાઓવાળા કુટુંબમાં આપણા ચરિત્રનાયકનો જન્મ શુભ દિવસે અને અત્યંત શુભ ચોદાસિયે થયો હતો. કહેવત છે કે, “ત્રીજી પેઢી તારે કે ડુળાડે !” દાદાના ગુણ ત્રીજી પેઢીએ ઊતરે છે. સ્વાભાવિક નિયમ છે કે, માળાપના ગુણ છાકરામાં અવશ્ય ઊતરી આવે છે. આ બાળકની બાળતમાં તેમજ થયું. દાદાની વૈરાગ્યવૃત્તિ, પિતાની ઉદારતા અને વિશાળ બુદ્ધિ તેનામાં ઊતરી આવ્યાં હતાં; પણ ભુવનેશ્વરી દેવીએ તેમાં આપેલો હિંદુઓ અલૌકિક હતો ! તીવ્ર સ્મરણશક્તિ, ધાર્મિકતા, સમાયણ મહાભારતાદિની ઉત્તમ ભાવનાઓ, સ્વાભિમાન અને હિંદુના પ્રાચીન ગૌરવનું જ્ઞાન-એટલું તો ભુવનેશ્વરી દેવીએ જ બાળકને અર્પેલું હતું, કે જે અપૂર્વ બક્ષિસને લીધે જ નરેન્દ્ર-સ્વામી વિવેકાનંદ એક અસાધારણ વ્યક્તિ તરીકે પૂજાયા હતા.

બાળકે ત્રણ વર્ષ પુરાં કર્યાં ત્યાંસુધી તે ઘણા જાણી સ્વભાવનો હતો. પોતે ધાર્યું હોય તેજ કરવાને તે મથતો. માતા તેને ધમકાવતાં અને ઘીક બતાવતાં; પણ તે કશાને ગાંઠે નહિ. આખરે તેને પાણીના નળ પાસે બેસાડતાં અને તેના ઉપર નળનું પાણી છોડી મૂકતાં અને બહુ કંટાળે ત્યારે બળડતાં કે, “શિવ ! શિવ ! મેં પુત્રને માટે પ્રાર્થના કરી અને તેમણે તો મને એક રાક્ષસ આપ્યો !” વળી બાળકને જાણે કહેતાં હોય તેમ તે બોલે કે, “તું જો સારી પેઠે નહિ વતે તો શિવજી તને

દેવાસમાં પેસવા નહિ દે. ”

વૃદ્ધાવસ્થામાં ભુવનેશ્વરી દેવી પોતાના પુત્રના મુરોપિયન શિષ્યો પાસે આ બધી વાતો કરતાં અને કોઈ શિષ્ય પૂછે કે, “ શું તે તમને ત્રાસ આપતા હતા ? ” તો માતા હસતે વદને જવાબ આપતાં : “ અરે ! તેની સંભાળ રાખવાને માટે મારે બે બાઈઓ રાખવી પડતી હતી. ”

બાલ્યાવસ્થામાંથીજ પુત્રની સ્મરણશક્તિ વિશેષ મજબૂત પડતી હતી; કારણકે તેનો એક સગો કે જે સંસ્કૃતનો પંડિત હતો તે તેને રાતે સૂતી વખતે અમરકોશના કેટલાક શ્લોકો મોઢે કરાવતો હતો અને બાળક તે શ્લોકોને યોડાજ સમયમાં કંઈ કરી નાખતો અને આથી કરીને એમ કહેવામાં આવે છે કે, જ્યારે બાળક છ વરસનો થયો ત્યારે લગભગ અર્ધો અમરકોશ તે મોંએ બોલી જતો હતો !

આ અવસ્થામાં પણ પવિત્રતા અને ભક્તિ તરફ તેનું મન આકર્ષાતું અને ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવાને તે આતુર બની જતો. નિશાળેથી પાછા ફરતાં રસ્તામાં તે મુક્તિદેવના માણસોને જતા જુએ તો પુસ્તકોને રસ્તામાં ફેંકી દઈ તેમની પાછળ એક ગાંડા માણસની માફક તે જાય. સાધુ, વૈરાગીને માટે તે અત્યંત પ્રેમ દર્શાવતો અને ભિક્ષા માગવાને માટે બે કોઈ સાધુ તેને ઘેર આવે તો તેને પોતાનું ‘ પહેરેલું ’ કપડું પણ તે આપી દેતો. એક વખત તેને નવી ધોતી પહેરાવવામાં આવી હતી. એક સંન્યાસી “ નારાયણ હરિ ! નારાયણ હરિ ! ” બોલતો બોલતો ઘર પાસે આવ્યો. નરેંદ્રના હૃષ્ણો પાર રહ્યો નહિ. સંધુએ એક કપડાની ઇચ્છા દર્શાવી. તરતજ નરેંદ્રે પોતાની નવી ધોતી તેને કાઢી આપી. આથી કરીને કોઈ સાધુ બારણા આગળ આવે તો ભુવને-

શ્વરી દેવી નરેન્દ્રને કલાકના કલાક સુધી ઘરમાં પૂરી રાખતાં અને આંગણે આવેલા સાધુથી તેને દૂર કરી દેતાં, પણ આથી બાળક રોકાતો નહિ. ઘરમાં પૂરી રાખવામાં આવે ત્યારે મેડી ઉપર ચઢી બારીઓ અને બળિયામાંથી જે પણ કાંઈ હાથમાં આવે તેને તે સાધુ તરફ ફેંકતો !

ભુવનેશ્વરી દેવી શ્રીરામ અને સીતાની કથા ઠરરોજ નરેન્દ્રને કહેતાં. તે ઘણા ઉલ્લાસથી આખી કથા સાંભળતો. ભુવનેશ્વરી દેવી અને આશુ કુદુંબ શ્રીરામ અને સીતાની પ્રતિમાઓની પૂજા, ચંદન અને પુષ્પ વડે રોજ કરતાં. આ બધું નરેન્દ્ર પ્રત્યક્ષ નિહાળતો. આથી નરેન્દ્રને પણ શ્રીરામની પૂજા કરવાનું મન થયું. માતાએ તેને તે બાળતમાં જરા જરા દોર્યો હતો. પોતાના એક બ્રાહ્મણ મિત્રની સાથે બજારમાં જઈને તે રામ-સીતાની એક મૂર્તિ લઈ આવ્યો. ઘરમાં ત્રીજે માળે એક નાની ઝોરડીમાં તે બંને જણા ગયા અને બારણાં બંધ કરી દીધાં. પેલા બ્રાહ્મણ મિત્રે મૂર્તિની સ્થાપના કરાવી અને નરેન્દ્રે તે કરી અને બંને જણ શ્રીરામ અને સીતાનું ધ્યાન ધરવા લાગ્યા. તેઓએ આંખો મીંચી દીધી અને એટલા બધા લીન થઈ ગયા કે કલાકના કલાક વીતી ગયા પણ તે ઊઠ્યા નહિ. રાત્રિ પડી જવા આવી અને કુદુંબના માણસોએ શોધખોળ કરી મૂઠી. કોઈને સૂઝી આવ્યું કે ત્રીજે માળે જુઓ ! પણ ત્રીજા માળનાં બારણાં બંધ ! હવે શું કરવું ? દારને કુહાડી વતી ચીરવામાં આવ્યાં ! પેલો બ્રાહ્મણનો ઇકરો એકદમ નાસી ગયો, પણ નરેન્દ્ર પૂર્ણ ધ્યાનમાં હતો. અહો ! બાલ્યાવસ્થાનું ધ્યાન ! ધ્રુવ અને પ્રહ્લાદનાં અકલુષિત હૃદયો ! શુકદેવનું અચલિત ધ્યાન ! નાનપણમાં ચિત્ત નિર્મળ હોય છે અને અડગ શ્રદ્ધાથી ભરપૂર હોય છે. નરેન્દ્રની બાળતમાં પણ તેમજ થયું હતું. માણસોએ તેને બોલાવ્યો હલાવ્યો, પણ તે હાલ્યો નહિ;

છેવટે બોલ્યો ત્યારે “મને બેસી રહેવા દો” એટલુંજ બોલ્યો !
સર્વે પાછાં ગયાં અને આ બાળયોગીને તેનું ધાર્યું કરવા દીધું.

એક બાલુએ જ્ઞેતાં નરેન્દ્રમાં સાધુતાનાં બીજ નજરે પડતાં
અને બીજી બાલુએ તપાસતાં બચપણની દોડફૂદ અને મસ્તીમાં
તે મશગૂલ જણાતો. તેની મોટી બહેનોને તે વારંવાર ચીડવતો
અને “મને પકડાય છે?” એમ કહેતો કહેતો એવો નાસતો કે
તેમના હાથમાં આવતો નહિ. ઘરની ગાય તેને અત્યંત વહાલી
હતી. તેની બહેનો ગોપૂજન કરે ત્યારે તે પુષ્પ વગેરે લાવવા
લાગતો. વળી એક વાંદરો, એક બકરો, એક મોર, થોડાંક કબૂ-
તરો અને બેત્રણ ઘોળા ઉંદરો તે ઘરમાં રાખતો. તેમને પોતાને
હાથે ખવરાવતો અને વારંવાર તેમની જોડે રમતો. આ પશુ-
પ્રીતિ તેના હૃદયમાંથી મરતાં સુધી ખસી નહોતી. રસ્તામાં જતી
ગાડીઓની લાંબી હાર જોવાનો તેને અત્યંત શોખ હતો. વારે-
ઘડીએ ઘરમાંથી તે નાસી જાય અને બજારમાં જિલો જિલો ગા-
ડીઓને તે જોયા કરે! ગાડી ઉપર બેઠેલા ગાડીવાનો, તેમના
હાથમાં જાલેલી ચાણુકો, તેમનો નિરપૃહી સ્વભાવ અને તેમનું
એકાદ ગીતનું લલકારણું આ સઘળું તેને અત્યંત પ્રિય થઈ પડતું.
એક દિવસ ગાડીમાં બેઠે બેઠે વિશ્વનાથે તેની આવી પ્રીતિ જોઈ
અને સવાલ કર્યો: “મારા દીકરા, તું મોટો થઈશ ત્યારે શું
થઈશ?” નરેન્દ્રે જવાબ આપ્યો: “અલબત્ત, ગાડીવાન!” કેવો
બાળકનો નિર્દોષ સ્વભાવ! જે વાત હાથમાં ધરવી તે વાતમાં
તદ્રૂપ બની તેનેજ શ્રેષ્ઠ માનવી અને મનાવવી! આ સ્વભાવને
લીધેજ નરેન્દ્ર મોટો થયો ત્યારે પણ તે જે જે વિષયને હાથમાં
ધરતો તે તે વિષયના શ્રેષ્ઠપણાનું જ્ઞાન સર્વને કરાવતો.

૪-સરસ્વતી દેવીને અર્પણ

નરેન્દ્ર છ વર્ષનો થયો ત્યારે તેને એક ગામઠી સંસ્કૃત પાઠ-શાળામા મૂકવામા આવ્યો. જે દિવસે નિશાળની શરૂઆત કરી તે દિવસે ઘરમા મોટા ઠાઠથી સરસ્વતી દેવીનું પૂજન થયું. વેદના અનેક મંત્રો ભણવામા આવ્યા, અનેક અંત કરણોએ એકત્ર થઈને પ્રાર્થના કરી અને માતાપિતાએ પોતાના બાળકને સરસ્વતી દેવીને અર્પણ કર્યું ! કેવા ભાવથી, કેવી શ્રદ્ધાથી અને કેવા ઉદ્ધાસ-થી બાળક અર્પણ થયું હશે કે સરસ્વતી દેવીએ તેને પોતાનું કરી લીધું ! શુદ્ધ અને શ્રદ્ધાવંત અંત કરણોની આશિષ અને ઇચ્છા સત્વર ફળીભૂત થાય છે. હિંદુશિક્ષણના તરવો કાંઈક ભુલાંજ છે ! પશ્ચિમમા વિદ્યા ઐહિક સુખના સાધન તરીકે લેખાય છે, પણ હિંદમા પારમાર્થિક જીવનના પગથિયારૂપે ગણાય છે. શુદ્ધ આર્થત્વનો વિકાસ તેમાં અનાયાસેજ થાય છે અનેક ધાર્મિક સત્યો અને સિદ્ધાંતોનું દર્શન તેમા કરાવાય છે. આ પારમાર્થિક વિચારને લીધેજ સરસ્વતી-વિદ્યાદેવી દેવી તરીકે લેખાય છે-પૂજન્ય છે અને બાળક ધાર્મિક ક્રિયાઓથી તેને અર્પણ કરાય છે તથા ભણતું એ પણ ધાર્મિક કર્તવ્ય મનાય છે.

નરેન્દ્ર શાળામા જવા લાગ્યો. પણ શાળામા ભણતા વિદ્યાર્થીઓની રીતભાતથી તેના ઉપર ખોટી અસર થવા લાગી, તેથી માળાપે ખાનગી રીતે એક પડિતને ઘેર રાખી નરેન્દ્રને ભણાવ

વવાનો પ્રારંભ કર્યો. નરેન્દ્રની સ્મરણશક્તિ અત્યારથીજ તીવ્ર દેખાતી હતી. તેની સાથે ભણવાને બીજા છોકરાઓ પણ તેના ઘરમાં આવતા હતા. પંડિત બધાને ભણાવે અને સુધળા ધ્યાન દધને સાંબળે, પણ નરેન્દ્ર એક બાબુ ઉપર પલાંડી વાળી, આંખો મીંચીને ધ્યાન ધરતો બેસી રહે! આથી તેના શિક્ષક ઘણા ગુસ્સે થતા અને મનમાં ધારતા કે નરેન્દ્ર મૂર્ખ છે અને કલાસમાં બંધાયે છે. આવી રીતે એક વખત વર્ગમાં પાઠ શીખવતાં શીખવતાં તેમણે નરેન્દ્રને આંખો મીંચીને બેઠેલા જોતાં તે ઘણા ખિન્નવાયા. એકદમ ભીંસીને તે નરેન્દ્રની પાસે ગયા અને તેને બે હાથે બાલીને ખૂબ હલાવ્યો તથા ધમકાવ્યો; પરંતુ નરેન્દ્ર તરતજ પોતાના બચાવમાં બધા પાઠ કડકડાટ બોલી જવા લાગ્યો! પંડિતજી તો આ પ્રકાર જોઈને છકજ થઈ ગયા! તેઓ ધીમેથી માત્ર એટલુંજ બળજીયા કે, “આ તો કોઈ વિલક્ષણ પૂતળું છે!” તે સમયથી નરેન્દ્રની સ્મરણશક્તિ માટે તેમને ઘણુંજ જોયું અભિપ્રાય બંધાયો.

વિશ્વનાથ દત્ત અને જીવનેશ્વરીની તીવ્ર ઇચ્છા હતી કે નરેન્દ્રને અંગ્રેજી શીખવતાં પહેલાં સંસ્કૃતમાં પારંગત કરવો. સંસ્કૃત ભાષા હિંદુઓની એક વખતની માતૃભાષા છે અને હાલની ધર્મ-ભાષા છે. જગતમાં સર્વથી તે જૂનામાં જૂની ભાષા લેખાય છે. આર્યોના પ્રૌઢ વિચાર અને ઉચ્ચ ભાવનાઓનો તે ભંડાર છે. હિંદુ શાસ્ત્રો તેમાંજ રચાયેલાં છે. હિંદુઓનું ગૌરવ તેમાંજ સમાયેલું છે. તેના અધ્યયનથી હિંદુ જીવનનાં તરવો સહેજે સમજાય છે; વળી તે આર્યોના પ્રાચીન ગૌરવને તથા પ્રજાકીય જીવનને સમજાવે છે. આર્યજીવનનો તે પાયો છે. તેમાં સમાયેલી વિદ્યા અને વિચાર આર્ય પ્રજાનો ખજાનો છે. આર્ય પ્રજાનું ઐક્ય અને તે ઐક્યનું જ્ઞાન તેનાજ ઉપર રહેલું છે. સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચાર તેનું પ્રથમ સૂત્ર છે. પ્રજાકીય કેળવણીનું તે.

ખીજ છે. તેનો જીડો અભ્યાસ, આર્ય જીવન શુ શુ કરી શકે, આર્યજીવનની મહત્તા કેટલી છે, તેમાં દેવી દેવી ગુણ શક્તિઓ રહેલી છે તે સર્વનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કરાવે છે. તેના અભ્યાસ વગર હિંદુ ધર્મનું ખરું સ્વરૂપ સમજાતું નથી. આર્ય સ્ત્રીપુરુષોના આદર્શ એ જાપાના અથર્માંથીજ માલૂમ પડી આવે છે. ભારત-વાસીઓનો તે આત્મા છે. સમસ્ત હિંદુ પ્રજાનો સમસ્ત ભારત-વર્ષમાં પ્રસરી રહેલો તે જીવન પ્રવાહ છે. હિંદની સમસ્ત જાપા-ઓનું તે મૂળ છે. સંસ્કૃતનું જો વિસ્મય થાય તો આર્ય પ્રજા નહીં થઈ જાય. આથી નરેન્દ્રના માખાપે પ્રથમ સંસ્કૃતથીજ શરૂઆત કરાવી. જાદ્યાવસ્થામાં જાળકને પોતાની ધર્મજાપા જાણવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું. નરેન્દ્રનો પ્રેમ એ જાપા તરફ દિવસે દિવસે વધતો ગયો અને તે એટલો વધ્યો કે તે વિવેકાનંદ તરીકે ખહાર પડ્યો ત્યારે સંસ્કૃત જાપાના મોટા અભ્યાસી અને હિમાચલી તરીકે પ્રખ્યાત થયો, અને અમેરિકામાં તેના સંસ્કૃત અભ્યાસને લીધે પણ તે ઘણા અમેરિકનોના હૃદયોને જીતી શક્યો.

ઘરમાં વિશ્વનાથ દત્તનો એક સગો સંસ્કૃતનો પડિત હતો, તેની પાસે નરેન્દ્રને હવે રાખવામાં આવતો. રાતે તેનું સૂવાનું પણ તે પડિતની પાસેજ થતું. આ વિદ્વાનનું ધારનું હતું કે જાળકની સ્મરણશક્તિ ખીલવવાને અને તેનું આરિગ્ય ઘડવાને સંસ્કૃતના કેટલાક શ્લોકો અને પાઠ તેને કંઠે કરાવવા. આથી સૂતાં પહેલાં તે અનેક પ્રકારના ઉત્તમોત્તમ શ્લોક તેને કંઠે કરાવવા લાગ્યો. નરેન્દ્રને તે સહેલાઈથી કંઠાત્ર થઈ જતા.

જીવનેશ્વરી દેવીએ તેને હવે અગ્રેજી શીખવવા માંડ્યું. જે અગ્રેજી જાપાદારા આખા જગતને ધ્રુજાવવાને નરેન્દ્ર એક વખત શક્તિમાન થયો હતો, તે જાપાનું શિક્ષણ આપવાની માતાએજ શરૂઆત કરી. સાથે સાથે જીવનેશ્વરીએ પાંડવોની

કર્તવ્યનિષ્ઠા, તેમનાં પરાક્રમ અને યુદ્ધ વજેરેથી ભરપૂર એવી આખી મહાભારતની કથા પણ તેને સંભળાવવાની શરૂ કરી. નરેન્દ્ર તે અત્યંત ભાવથી સાંભળતો. એક તરફ અશ્રેણ અને બીજી તરફ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ! કેવો સરસ સંયોગ! નરેન્દ્ર જ્યારે વિવેકાનંદ તરીકે પ્રખ્યાત થયો ત્યારે તેનામાં દૃષ્ટાંત તરીકે વાર્તાઓ કહેવાની જે અદ્ભુત કળા આવી હતી તે કળા ભુવનેશ્વરી દેવી પાસેથીજ તે શીખ્યો હતો. વળી આ કુમળી વયમાંજ ભુવનેશ્વરી દેવીએ તેનામાં દેવપૂજા કરવાનો સંસ્કાર નાખ્યો હતો.

ખરી પ્રાથમિક કેળવણી તો આ પ્રમાણે માતાને હાથેજ મળી શકે! સાધુસંતોના અનુભવોની લાંબી લાંબી પુષ્કળ કથાઓ હિંદુસ્તાનમાં પ્રચલિત છે. ઋષિમુનિઓનો તે હિંદુ પ્રભને અમૂલ્ય વારસો છે. તેની આધ્યાત્મિક વિદ્યાનો તે પાયો છે. તેમના ચરિત્ર ઉપરથીજ હિંદુ સમાજનું બંધારણ ઘડાયેલું છે. સમાજના મૂળ બંધારણની પાછળ તે ગુહ્ય તત્ત્વરૂપે રહેલું છે. હિંદુ સમાજમાંની અનેક ઉત્તમ રૂઢિઓ એ સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનોજ સ્પૂર્ણ આવિર્ભાવ છે. આથીજ હાલ અનેક વેશધારીઓ વધી જવા છતાં પણ સાધુસંતોનું હિંદુ સમાજમાં ઉચ્ચ સ્થાન ગણાય છે. તેમના આધ્યાત્મિક અનુભવો, તેમનું ચરિત્ર, હિંદુ સમાજના જીવનનું તારતમ્ય અને ઉપદેશ શ્રવણ કરવાને દરેક સંસ્કારી હિંદુ સદા આતુર હોય છે. નરેન્દ્ર પણ સ્વાભાવિક રીતે ઈશ્વરનાં દર્શન પામેલા હોય એવા સંત પુરુષોની વાર્તાઓ ઘણા ઉદ્ધાસથી સાંભળતો અને ઘણી વખત અરણ્યમાં એક લકટ અથવા યોગીની માફક ઈશ્વરના દર્શન કરવાને આતુર બનતો. બીજાં જાળકોની સાથે રમતે રમતે પણ " ચાલો આપણે ઈશ્વરનું ધ્યાન ધરીએ " એમ બોલી ઈશ્વરનું ધ્યાન ધરવા બેસી જતો અને બીજાને તેમ કરવાનું કહેતો. અત્યારથીજ તેનામાં

વૈરાગ્યવૃત્તિ દેખાતી હતી.

એક બનાવ એવો બન્યો કે જેથી તેની વૈરાગ્યવૃત્તિને પોષણ મળ્યું. ઘોડા અને ગાડીઓનો તે શોખીન હતો, તેથી ઘણુંખરું ઘોડાઓના તબેલામાં તે જતો, ઘોડાઓને પંખાળતો અને ગાડીવાન સાથે વાતચીત કરતો. એક ગાડીવાન કુંવારો હતો અને તે પરણતો નહોતો. સંસાર અસાર છે, દુઃખનો દરિયો છે, એમ કહેતો કહેતો તે પોતાનો અનુભવ કહેવા લાગ્યો. સંસારનાં બંધનમાં પડવું, સ્ત્રી અને છોકરાંની કાળજી માથે વહોરી લેવી, એવી એવી મુશ્કેલીઓ દર્શાવીને તેણે સંસારી જિંદગીનાં અનેક દુઃખો વર્ણવ્યાં. નરેંદ્ર તેની વાત સાંભળતો અને ઊંડા વિચારમાં પડી જતો. એક વાર આ વાત સાંભળીને તેણે નિશ્ચય કયો કે, “હું કદી પરણનાર નથી. બસ, સ્વતંત્ર જિંદગીજી માટે જોઈએ ! હું સાધુ થઈશ અને સ્વતંત્રપણે આખા હિંદમાં પયંદન કરીશ.” આ નિશ્ચયની અસર તેના દરેક કૃત્યો ઉપર થઈ. ભુવનેશ્વરી દેવી રામ અને સીતાનાં ઉપાસક હતાં, તેથી નરેંદ્ર રામ અને સીતા તરફ અત્યંત ભક્તિભાવ દર્શાવતો અને તેમની પવિત્ર કથા સાંભળતાં સાંભળતાં તેનો આત્મા પવિત્ર વાસનાઓથી ઊભરાઈ જતો અને તે આવેશમાં આવી જતો; પણ “રામ અને સીતા પરણેલાં ! શ્રીરામ સંસારી ! શ્રી રામ-સાક્ષાત્ ઈશ્વરનો અવતાર તે પણ સંસારના બંધનમાં !” આ વિચાર તેના મનમાં ખૂંચવા લાગ્યો. ભુવનેશ્વરીએ તેને સીતાસ્વયંવરની કથા કહી હતી. તેમનો હાંપત્ય પ્રેમ તે વખાણતો અને રામના પરાક્રમોનું તે આનંદથી મનન કરતો. રામ અને સીતા જાનેનાં ચારિત્રને તે સર્વોત્કૃષ્ટ ગણતો પણ-પણ તે પરણેલાં ! બસ, ત્યારે બધું જો નકામું !

શ્રીરામ અને સીતાની મૂર્તિને તે દરરોજ પૂજતો, પણ હવે ઉપલા વિચારને લીધે તેને તેના ઉપર અશ્રદ્ધા થવાનું કારણ મળ્યું.

સક્તિભાવમાં ખલેલ પહોંચી અને પોતાનો આદર્શ ફેરવવાનો સમય આવ્યો ! નરેંદ્ર રોવા જેવો થઈ ગયો. તેની આંખમાંથી આંસુ નીકળી પડ્યાં ! દેવતા બધાએ સંસારી ! હવે કોનું પૂજન કરવું ? એ વિચારે તેને બહુજ મૂંઝવ્યો. તેને દુઃખમાં સહાય કરનાર, તેની શંકાઓનું સમાધાન કરનાર ભુવનેશ્વરી દેવી ડગલે ડગલે તૈયારજ હતાં. ભુવનેશ્વરી નરેંદ્રનું સર્વ વાતે વિશ્રામસ્થાન હતાં. કાંઈ પણ કારણ મળે કે તરતજ નરેંદ્ર તેની પાસે દોડી જતો અને ભુવનેશ્વરી તેનું તત્કાળ સમાધાન કરી તેના મનને એવું તો ઉમદા વલણ આપતાં કે નરેંદ્રનાં બાવી ચારિત્ર્યનાં બીજ અક પછી એક તેના હૃદયમાં ઊંડાં રોપાઈ જતાં. નરેંદ્ર આ પ્રસંગે પણ પોતાની મા પાસે ગયો. ભુવનેશ્વરી રોવાનું કારણ પૂછવા લાગ્યાં. નરેંદ્ર ચૂપ રહ્યો અને દૂસકાં ખાવા લાગ્યો. માતાએ તેને છાતીસરસો ચાખ્યો. નરેંદ્રના હૃદયનો ભાર હળવો થયો અને તેણે પોતાની સઘળી વાત કહી. ભુવનેશ્વરીના મનમાં પોતાની વિશ્વેશ્વરની આરાધનાનો વિચાર આવ્યો. મહાદેવનું સ્મરણ થયું અને તેમણે પોતાના પુત્રને, ‘વિશ્વેશ્વર’ ના નામથી બોલાવીને સલાહ આપી: “ત્યારે તું મહાદેવની પૂજા કર !” તરતજ બાળક નરેંદ્ર ત્યાંથી ગયો, ત્રીજો માળ પૂલની ઓરડીમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો, શ્રીરામ અને સીતાની મૂર્તિ જોઈને તે જરા અટક્યો, પણ પછી તરતજ તે મૂર્તિનું ગળું મરડી નાખી તેને રસ્તા ઉપર ફેંકી દીધી ! બીજે દિવસે સવારમાં તે બજારમાં ગયો. ભુવનેશ્વરીએ તેને પૈસા આપ્યા હતા. તરતજ તે મહાદેવની મૂર્તિ લઈ આવ્યો અને જે સ્થળે રામ-સીતાની મૂર્તિ બેસાડી હતી, તેજ સ્થળે શિવની મૂર્તિ બેસાડી તેનું ધ્યાન ધરવા લાગ્યો.

આત્માના પ્રદેશમાં વિચરવું—એને ધ્યાન અથવા સમાધિ કહે છે. અત્યારે આપણામાં ધ્યાન, યોગ, સમાધિ એ જૂના વખતની

વાતો થઈ પડી છે. જે સમયમાં સાધુઓ અરણ્યમાં વસી, વૃક્ષની છાયા નીચે શિલા ઉપર બેસી, અસંખ્ય શિષ્યોને તત્ત્વજ્ઞાનનો બોધ આપતા હતા, તે સમય આપણી દષ્ટિ આગળ ખડો થાય છે. સંસારી મનુષ્યોથી ઘણે દૂર, અરણ્યોનાં વૃક્ષોની ઘાટી ઘટા-માં આયં ઋષિમુનિઓ ધ્યાનસ્થ થઈ, અગાધ શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરી, પરમાત્માનું દર્શન કરવાને શક્તિમાન થતા, એ ચિતારનું આપણને જ્ઞાન થાય છે! અને મહાન પુરુષોમાં મનની મહાન એકાગ્રતા રહેલી હોય છે. એવી એકાગ્રતાપૂર્વક જે સાધવાનું સાધન એજ યોગ અને ધ્યાનાદિ છે એમ તેમનાં ઉદાહરણો આપણને સૂચવે છે.

નરેન્દ્રને એવા સાધુઓ અને તેમની વાતો ઘણાંજ પ્રિય હતાં. સાધુઓ વિષે તે સઘળું જાણતો. તેઓ કેવી રીતે ધ્યાન ધરે છે તે એ સમજતો. ઘરનાં માણસો પૂજા કરવાને કેવી રીતે બેસતાં તે એ જાણતો. એક દિવસ એક વડીલે સંતોની વાતો કહેતે કહેતે ગમતની ખાતર કહ્યું કે, “જે સાધુઓની માફક ધ્યાન ધરે, તેના વાળ વધીને મોટી જટા જેવા બની રહે!” નરેન્દ્રે એ વાતને સાચી માનીને શરીર ઉપરનાં સઘળાં વસ્ત્ર કાઢી નાખ્યાં. એક ભગવી લ ગોટી તેણે વાળી અને પશ્ચાસન વાળીને એકાંતમાં ધ્યાન ધરવા લાગ્યો! જીવનેશ્વરીએ તે જોયું ત્યારે તે બોલી બોલ્યાં: “અહ્યા, આ શું કરે છે?” માતાની પાસે દોડતાં દોડતાં જઈને તેણે હર્ષપૂર્વક કહ્યું: “જુઓ, હું ધ્યાન કરું છું, ધ્યાન કરું છું.” હાથ જોડી, આજો મીઠી, પોતાની જાળજી પ્રમાણેનું ધ્યાન તેણે એક કલાક સુધી કર્યું. એટલામાં તેના વાળ વિષે તેને વિચાર આવ્યો. વાળને તપાસતાં તે વધેલા માલૂમ પડ્યા નહિ અને તેથી ગભરાઈ બિઠીને પોતાની માતા તરફ દોડી જઈ વાળ નહિ વધવાનું કારણ પૂછવા લાગ્યો. માતાએ તેને સમજાવ્યો કે,

“છોકરાના વાળ કંઈ તરત વધે નહિ. મોટો થઈશ એટલે તે વધશે.” વળી તે પોતાના અદુલ્લખની વાત કરવા લાગ્યો: “માડી, સવારમાં શિવજી પાસે બેસીને હું ધ્યાન ધરતો હતો, પણ તેમાં ચિત્ત લાગ્યું નહિ, તેથી મને તમારા શબ્દો સાંભળ્યા કે મેં તોફાન થયું”, તેથી શિવે મને કેલાસમાંથી કાઢી મૂક્યો છે! હું ધારું છું કે, મારા આગલા જન્મમાં હું સાધુ હોઈશ ને મેં તોફાન થયું હશે, તેથીજ મને કાઢી મૂક્યો હશે! જો હું હવે ભલો સાધુ થાઉં, તો શિવ મને ફરીથી કેલાસમાં આવવા દેશે?” ભુવનેશ્વરી-એ જવાબ આપ્યો: “હા.” પણ તે મનમાં ગભરાવા લાગ્યાં કે, તેના દાદા દુર્ગાચરણની માફક તે પણ કદાચ સાધુ થઈ જશે!

પોતાના બાળમિત્રોની સાથે રમતમાં પણ નરેન્દ્ર ધ્યાન ધરવાની રમત રમતો જણાતો. તેનું કુટુંબ તેને ઘણી વાર ધ્યાન-રથ થયેલો નિહાળતું. તે લાંબા વખત સુધી આખો મીઠી આસન વાળીને બેસતો. તેના મનમાં શું હશે તે કોઈ જાણી શકતું નહિ; પરંતુ ધ્યાનમાં તે એટલો લીન થઈ જતો કે કોઈ કોઈ વખત તેને જગાડવાને તેના શરીરને પુષ્કળ હલાવવું પડતું. “પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી જણાય” એ કહેવત પ્રમાણે બાળ-પણમાંથીજ કોઈ મહાપુરુષનાં લક્ષણ આવી રીતે આ બાળક દર્શાવતું હતું. તેનું ધ્યાન ચિત્તની એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે-જ હતું. એકાગ્રતા વડે આગળ જતાં લગભગ આખા જગતને તે પોતાના વિચારોથી હલાવી શક્યો. હિંદુ જાતિનું ગાંભીર્ય, હિંદુઓની વિશાળ તાર્કિક દૃષ્ટિ કે જે નરેન્દ્રમાં મોટી વયે પૂર્ણતાએ પહોંચેલાં જણાયાં તેનાં બીજા આ પ્રમાણે અત્યારથીજ તેનામાં દેખાય તેમાં કોઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. એક સમયે નૈતિક અને આધ્યાત્મિક પૂર્ણતાને શિખરે પહોંચેલી હિંદુ પ્રજામાં હજી

ખરું, પણ સોચે ચા હબરે એકાદ જેટલા વિરલ અપવાદને ખાદ્યકરતાં ધણે ઠેકાણે તો અજ્ઞાન, દુઃખ, દારિદ્ર્ય વગેરે કારણોને ક્ષીધે એ વિચારોનો ઉચ્છેદન થતો આવ્યો છે. ઋષિમુનિઓની પ્રજ્ઞના કેળવણીના માગે જીવદાન હોય! તે ઋષિઓના જેવાજ હોય. આધુનિક આર્યપ્રજ્ઞ પાશ્ચાત્યોના મોહ આડે તે વાત સમજતી નથી. હિંદુ જીવનમાં અનેક ગુણ શક્તિઓ રહેલી છે. હિંદુ જીવનનાં તત્ત્વો જીવદાન છે, પણ હાલના હિંદુઓ પોતેજ પોતાની જાતિને ઓળખતા નથી, તેનું બંધારણ સમજતા નથી. તેમની નસોમાં કયું લોહી વહે છે તે વાતને તેઓ જાણે કે જૂલોજ ગયા છે! અધ્યક્ષદ્વારે પાશ્ચાત્યોના અનુકરણમાં સર્વસ્વ આવી રહેલું માનનારાઓ હિંદુ જાતિમાંથી, આ કુદરતી લોહીને કાઢી નાખી નવુંજ લોહી દાખલ કરવા માગે છે, પણ વ્યાધિની પરીક્ષા વગરના ઊંટવેદાની પેઠે એવા ઉપાય નકામાજ છે!

નરેન્દ્રની યાત્ર્યાવસ્થાના આ સમયમાંજ એક અલૌકિક વાત એ જનતી હતી કે, શતે પથારીમાં સૂતા પછી તે જ્યારે ઊંઘી જવાની તૈયારીમાં હોય, ત્યારે તેની આંખો ઉપરનાં એ ભવાંના વચલા ભાગની સામે એક આસમાની રંગનો પ્રકાશ તેને ઢેખાતો.

નરેન્દ્ર હસ વર્ષનો થયો, ત્યાંસુધી એમજ સમજતો કે, ઊંઘી જતી વખતે બધાંય આ પ્રમાણે પ્રકાશ જોતાં હશે. પછીથી તે સમજ્યો કે દરેકને તે જોવાનું લાગ્ય હોતું નથી. આ જ્યોતિર્દર્શન તેના અવસાન સુધી કાયમ રહ્યું હતું. આ પ્રકાશ-દર્શન ધ્યાનનું ફળ છે. નરેન્દ્ર તે યાત્ર્યાવસ્થામાંથીજ જોતો હતો, તેથી સાળિત થાય છે કે, તેના પૂર્વજન્મમાંજ ધ્યાનાવસ્થા તેને સિદ્ધ થયેલી હતી. આથીજ ધ્યાન તેને મન એક રમત જેવું થઈ રહ્યું હતું.

૫-અં ગ્રે જી નિ શા ળ માં

સાત વર્ષની ઉંમરે નરેન્દ્રને અંગ્રેજી નિશાળે મૂકવામાં આવ્યો. તેને કહેવામાં આવ્યું કે, હવે તેને અંગ્રેજી શીખવું પડશે. નરેન્દ્ર ના કહેવા લાગ્યો. “તે શ્લેષ્ઠ ભાષા શા માટે હિંદુઓએ શીખવી જોઈએ” એમ તે કહેવા લાગ્યો, આપણે તો આપણી ભાષામાં પારંગત થવું જોઈએ એમ તે વિચારવા લાગ્યો. “અંગ્રેજી ભાષા હું નહિ શીખું” એમ તે દબપણે દર્શાવવા લાગ્યો. નિશાળેથી તે પાછો આવતો રહ્યો. તેનાં મા-બાપે તેને સમજાવ્યો કે તે રાજ્યભાષા છે અને શીખવી આવશ્યક છે, તોપણ તે માને નહિ. તેના બાપનો એક ઘરડો કાકો હતો, તેણે તેને એક ખૂણામાં જઈને ખૂબ સમજાવ્યો, પણ તે માને નહિ. કેટલાક માસ વીતી ગયા પછીજ એના મગજમાં એ વાત ઊતરી અને વૃદ્ધ કાકાની શિખામણ મानी અને અંગ્રેજીનો અભ્યાસ શરૂ થયો. પોતાના મનનું સમાધાન થયા વગર કોઈ પણ વાત શરૂ ન કરવી એ આ બાળકનો સ્વભાવ હતો અને સમાધાન થયા પછી જે બાળક તે હાથ ધરતો તેમાં તે પ્રવીણ થતો ત્યાંસુધી તેને છોડતો નહિ. અંગ્રેજી શીખવાનું હાથ ધર્યા પછી તેમાં તે એટલો તો પ્રવીણ થયો હતો કે મોટી વયે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને તેમની સ્વભાષામાં તે આજી નાંખતો અને આખી દુનિયામાં આર્થ તત્ત્વજ્ઞાનનો ફેલાવો કરવામાં એ ભાષા તેની પાસે એક સમર્થ સાધનરૂપે થઈ રહી હતી. સાથે સાથે

એટલું કહેવાની ખાસ જરૂર છે કે, નરેદ્રને નિશાળે મૂક્યો. પણ તેની ઘરની કેળવણી બંધ થઈ નહોતી. હિંદુસ્તાનમાં આજકાલ બાળકને નિશાળે જતું થયું એટલે માળાપની ફરજ સેંકડે નવાણું ટકા પૂરી થયેલી ગણાય છે. કેટલાંક માળાપ વખતે “આજ કેટલામો નંબર પુરાયો.” એટલો સવાલ છોકરાંને પૂછે છે, પણ તેના ચારિત્ર સંબંધી કે ગૃહકેળવણી સંબંધી બિલકુલ દરકાર કરતાં નથી. સુધારામાં સપડાઈ ગયેલાં માળાપ સુધારો, સુધારો કરતાં કાંઈ પણ આદર્શ વગરનું જીવન ગાળે છે. તેમના વિચારો માત્ર સંસારની વાસનાઓને તૃપ્ત કરવાનેજ હોય છે. તેની આગળ શું છે, તે જોવાની અગર બાણુવાની તે દરકાર કરતાં નથી. આ પ્રમાણે જે માળાપો દ્રવ્યનીજ પાછળ ભટકે છે, તેઓ પોતાનાં છોકરાંને પણ તેમજ કરવાનું શીખવે એટલે પછી બાળકો ભિંચા ચારિત્રવાળાં ક્યાંથી થાય? નરેદ્રની બાળતમાં તેમ થયું નહોતું. જીવનેશ્વરી દેવીએ તેને રામાયણ અને મહાભારતના અસંખ્ય શ્લોકો કે કંઠે કરાવ્યા હતા. બંગાળી સાહિત્ય પણ તેને ખાનગી શિક્ષક મારફત શીખવાતું. આથી કરીને ઘણાં બંગાળી વાક્યો નરેદ્ર મોઢે બોલી જતો. ખાસ કરીને રામાયણ અને મહાભારત બંગાળી ભાષામાંજ તેને શીખવવામાં આવ્યાં હતાં આથી કરીને કેટલાક વેરાગીઓ હાથમાં એકતારો લઈને રામાયણમાંની કવિતાઓ બોલતા બોલતા તેના ઘર પાસે આવતા, ત્યારે તેમને નરેદ્ર ધ્યાન દઈને સાંભળતો અને વખતે તેઓ જૂલ કરતા તો તે સુધરાવતો. તેઓ તેની પ્રશંસા કરતા અને પાછા ફરતા કાંઈ પણ સ્થળે રામાયણની કથા કહેવાય તો ત્યાં નરેદ્ર જરૂર જાય. ભજન થતું હોય તો ત્યાં પણ જાય, ભજન ગાવા માટે અને પ્રભુનામની ધૂન બોલતો બોલતો કૂદવા માટે હનુમાનનું ચારિત્ર તેને અત્યંત પ્રિય થઈ પડતું. “હનુમાન ! બાલ

પ્રદાચારી ! વળાંગ ! મહાવીર ! મહાભક્ત ! આજ્ઞાંકિત સેવક ! શ્રીરામના નામ વગરની મુક્તામાળા પણ જેને તુચ્છ લાગી ! ” આવા શબ્દો ભાર મૂકી મૂકીને તે બોલતો અને મસ્ત બની જતો ! એક કથાકારે એને કથામાં કહ્યું કે, “ હનુમાન કેળોની ઘટામાં હજી પણ રહે છે. ” નરેન્દ્ર તરતજ શ્રીહનુમાનનાં દર્શન કરવા આતુર બની ગયો ! તે બોલી બિલ્કો : “ મને દર્શન દેશે ? ” કથાકારે જવાબ આપ્યો : “ હા, તમને પણ દર્શન થશે ! ” રસ્તામાં આવતાં આવતાં કદળીવૃક્ષની ઘટા તેની નજરે પડી. નરેન્દ્ર તેમાં જઈને બેઠો અને ધ્યાન ધરવા લાગ્યો. લાંબો વખત થયો પણ કાંઈ દર્શનબર્શન થયું નહિ. તે બહુજ નિરાશ થયો અને ઘેર પાછો આવ્યો. ઘરનાં માણસોએ તેને સમજાવ્યો અને તેના બાળક હૃદયને શાંત પાડવાને માટે કહ્યું : “ શ્રીરામને સંદેશો લઈને તે પરગામ ગયા છે. ” આથી તે શાંત થયો. કેહું બાળક હૃદય ! કેવી નિર્દોષતા ! બાળક નરેન્દ્રને મન તો પૃથ્વી ઉપરજ દેવતાઓ વસી રહ્યા હતા !

સંન્યાસી થયા પછી પણ તે હનુમાન મહાવીરની વાર્તા ઘણા જુસ્સાથી કહેતો અને તેને સાંભળનારાઓ આવેશમાં આવી જઈને “ જય હનુમાન ” એમ ખૂબ પાડી બિઠતા. પોતાના આશ્રમમાં પણ હનુમાનની મૂર્તિ રાખવાની ઇચ્છા તેણે દર્શાવી હતી.

ભજન ગાનારી મંડળીઓ નરેન્દ્રના ઘર આગળ આવતી અને ભુવનેશ્વરી પોતાના પુત્રને માટે ખાસ કરીને તેમની પાસે ભજન ગવરાવતાં. નરેન્દ્ર તેથી ખુશી થતો અને કવિતામાં ગવાતી કથાઓને ધ્યાન દઈને સાંભળતો. આ પ્રમાણે અનાયાસેજ હિંદુ ભાવનાઓનું શિક્ષણ નરેન્દ્રના હૃદયમાં રેડાતું હતું. પોતાના પ્રબલક્રીય સાહિત્યનું અધ્યયન બાળક જેમ જેમ વધારે કરે, તેમ તેમ તેનામાં સ્વાભાવિક રીતેજ સ્વદેશપ્રીતિ અને સ્વાભિમાન

વધારે વધારે ઉદય પામે છે અને તે ખરું મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરે છે; એમ ભુવનેશ્વરી દેવીનું દૃઢ માનવું હતું. માતૃભાષાના પરિપક્વ અભ્યાસની આવશ્યકતા ભુવનેશ્વરી દેવી સારી પેઠે સમજતાં હતાં. માતૃભાષામાં લખાયેલાં પુસ્તકો, કવિતાઓ, ભજનો, દંતકથાઓ, ઇતિહાસ અને ચરિત્રો નરેન્દ્ર પાસે વંચાવવાં અથવા તેા કોઈના મુખથી ગવાતાં તેને સંભળાવવાં કે જેથી કરીને બાળક સ્વદેશી સાહિત્યનું પ્રેમી બને, સ્વદેશી સાહિત્યમાં બાળકનો આત્મા ઉછેરાય, તેનું રહસ્ય તે સમજે અને તેની ઊંડી છાપ તેના હૃદયમાં પડી રહે એમ ભુવનેશ્વરી દેવી દૃઢપણે માનતાં અને નરેન્દ્રનો આત્મા બંગાળી સાહિત્યથી અલંકૃત થાય અને બંગાળી સાહિત્યમાં તે સર્વદા ભગૃત રહે એમ કરવાને તે અનેક શુક્તિઓ રચતાં. આ સઘળાનું પરિણામ એ આન્ધ્રું કે, આગળ ઉપર નરેન્દ્ર બંગાળી સાહિત્યનો એક મહાન ભક્ત બન્યો. બંગાળી ભાષાનો એક વિખ્યાત લેખક થયો અને બંગાળી કવિતાઓમાં એક કવિ તરીકે પણ માન મેળવી શક્યો. નરેન્દ્રનું મહાદ્ ભાગ્ય હતું કે, આવી વીર વિદુષી માતા તેને મળી હતી !

અફસોસ ! કેટલો બધો વિનિષાત ! ભુવનેશ્વરી દેવી જેવી લલનાઓ પણ જે માતૃભાષાની હિમાયત કરે, તેની દેવી દુર્દશા ! આધુનિક સમયમાં કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓને એક કકડો ફાગળ લખવો હોય તો તે અંગ્રેજીમાંજ લખવાનું વધારે પસંદ કરે અને તે ભાષામાંજ સારી રીતે લખી શકે ! માતૃભાષામાં લખતાં તેમને શબ્દો જડે નહિ, વાક્યરચના ગોઠવતા મુશ્કેલી પડે અને વિચાર સ્પષ્ટપણે દર્શાવતાં આવડે નહિ ! ભલભલા ગ્રેજ્યુએટો પણ તેમાં ઊંડું જ્ઞાન ધરાવતા કવચિતજ જણાય ! જ્યાં માતૃભાષાની આવી અવગણના ત્યાં સારા બાળકોની આશાજ શી ?

विद्यार्थी नरेन्द्र

૬-વિદ્યાર્થી જીવન

મેટ્રોપોલિટન ઇન્સ્ટીટ્યુશન નામની અંગ્રેજી નિશાળમાં નરેન્દ્રને મૂકવામાં આવ્યો હતો. નિશાળમાં તે એક જગ્યાએ સ્થિર બેસી રહેતો નહિ. પ્રવૃત્તિમયતા, દયાળુતા અને સ્વતંત્ર વિચાર, ખાસ કરીને આ શુભો તેનામાં નાનપણથીજ માલૂમ પડતા હતા અને જેમ જેમ તે મોટો થતો ગયો, તેમ તેમ તે શુભો વધારે ને વધારે ખીલતા ગયા. જ્યારે તે રમવાને જતો, ત્યારે તે ખૂબ રમતો, તે ઘણું દૂદતો, દોડતો અને કુસ્તી કરતો. તે છોકરાઓનાં નામ પાડતો અને તોફાન કરતો. રમતમાં પણ તે સૌનો સરદાર થઈ રહેતો. નવી નવી રમતો તે શોધી કાઢતો અને તેમાં મશગૂલ થઈ જતો. ઉપરથી એ સૌને રમતિયાળ અને તરંગી જણાતો, પણ તેનું અંતઃકરણ ઘણુંજ હેતાળ હતું. તેના હૃદયમાં ઊંડો પ્રેમનો ઝરો વહી રહ્યો હતો. રમતમાં કંઈને વાગે તો તે તરતજ રમત છોડી દઈને તેની માવજત કરવા મંડી જતો. બધા ફરવા ગયા હોય અને કંઈ માંડું થઈ જાય, તો તેને તે એકલો ઘેર પહોંચાડી આવતો. રસ્તામાં જતાં જતાં કંઈ માણસને આકૃતમાં આવેલો જુએ, તો તરતજ તે ઊભો રહે અને તેની આકૃત દૂર કરે. એક વખત તેણે એક સ્ત્રી અને તેના બાળકને ચગદાઈ જતાં જય્યાબ્યાં હતાં. ઘોડાગાડીની છેક નીચે તે બંનેને આવી ગયેલાં જોઈને નરેન્દ્ર ઝટ ઊભો રહ્યો અને એક

હાથે સ્ત્રીને અને બીજા હાથે તેના પુત્રને તેણે બહાદુરીથી જે ચી કાઢ્યાં. શેરીના માણસો અને પાડોશીઓ સાથે તે માયાળુપણે વર્તતો અને તેમનું કામકાજ કરતો. બધાને તેનામાં વિશ્વાસ હતો. ગરીબમાં ગરીબને પણ તે ઘણા હેતથી બોલાવતો. નીચ જાતિની સ્ત્રીને પણ તે “મોટી બહેન” કહીને બોલાવતો. નરેન્દ્ર-માં આ દયાળુતા અને જ્ઞાનદાની તેનાં માળાપમાંથીજ ઊતરી આવ્યાં હતાં. જીવનેશ્વરીનું હૃદય બહુજ દયાળુ હતું. એક વખત એક મુસલમાને પોતાનું ઘર ગીરો મૂકી વિશ્વનાથ પાસેથી અમુક રૂપિયા વ્યાજે લીધા. મુદત પૂરી થઈ અને પૈસા આપી ઘર છોડાવવાનો વખત આવ્યો, પણ તે મુસલમાન પાસે પૈસા હતા નહિ. પોતાનું ઘર જશે એમ તેને ભય લાગ્યો. જૂએ મરવાનો તેને પ્રસંગ આવ્યો અને તેણે પોતાની હકીકત જીવનેશ્વરીને કહી. તેમણે તે શાતપણે સાંભળી અને એક પાઈ પણ લીધા વગર ગીરોખત મુસલમાનને પાછું આપી દઈને દેવું માફ કર્યું. વિશ્વનાથની સખાવતો આખા કલકત્તામાં જાણીતી હતી. માળાપ તરફથી વારસામાં મળેલી આ દયાળુતાને લીધેજ મોટી વયે નરેન્દ્ર-વિવેકાનંદ-અસંખ્ય પરોપકારનાં કામો કરવાને શક્તિ-માન થયો હતો. શાળાના દિવસોમાં તેનામાં એક પ્રકારની અશાંતિ-પ્રવૃત્તિમયતા દેખાઈ આવતી હતી. એકનો એક વિષય શીખવો કે એકજ સ્થળે બેસી રહેવું તેને ગમતું નહિ. નવું નવું જોવું, નવું નવું જાણવું, નવા નવા વિચારો કરવા એ એને વધારે પસંદ પડતું. પણ આવો અસ્થિર-અશાંત બાળક, આસન વાળી એકચિત્ત થઈ ધ્યાનમાં કલાકના કલાક મુઠી બેસી રહેતો તે જોઈ સર્વને આશ્ચર્ય લાગતું. સાધુઓને જોઈને હજી પણ નરેન્દ્ર ગાટો-પેલો થઈ જતો અને તે વખતે તેની અસ્થિરતા-અશાંતિ-કેણ જાણે ક્યાંયે જતી રહેતી. સાધુ મળ્યો કે જાણે એને ગોળનું

માટલું મળ્યું ! તેનો અંતરાત્મા સાધુ થઈ જવાને તત્પર થઈ રહ્યો હતો ! શાળામાં પોતાનો મિત્રોને તે હરવખત પૂછતો કે, " દુનિયામાં તેઓ શું શું કરશે ? " કેઈ નવો નિશાળિયો આવે કે તેને પૂછે : " તારા વંશમાં કેઈ સંન્યાસી થયું છે ? " તે બે હા પાડે, તો તે તેને બહુજ વહાલો લાગે ! વળી નરેંદ્ર બધાની હસ્તરેખાઓ ભેતો અને ભવિષ્ય જાણતો. પોતાની રેખા ભેદને તે કહેતો કે, તે સંન્યાસી થશે. પછી બધા સંન્યાસીઓની વાતો કરે અને નરેંદ્ર તેમને સાધુઓનાં ચરિત્ર રસથી કહે : " તેઓ હિમાલયમાં રહે છે અને હમેશાં મહાદેવનાં દર્શન કરે છે. જેમને સંન્યાસી થવું હોય તેમણે તેમની પાસે જવું અને પોતાની ઇચ્છા જતાવવી. મનુષ્ય અધિકારી છે કે નહિ તે ભેવાને તેઓ તેને એક લાંબા વાંસ ઉપર અધ્ધર સુવાડે છે અને તે બે પડે નહિ, તો તેને તેઓ દિક્ષા આપે છે. આ સંન્યાસીઓ શિવ-લિંગની માફક સીધા બેસે છે અને તેઓ કશાથી ડરતા નથી. " આવી આવી બાળક જેવી નિર્દોષ વાતો નરેંદ્ર કહેતો. સાધુ વિષે વાત કરતાં તેનું હૃદય ઉલ્લાસમાં આવી જતું અને તેના મુખ ઉપર સાધુ જીવનનો ઉજ્જવલ પ્રકાશ છવાઈ રહેતો ! આવી વાતો કહેવામાં અને રમવામાં તે આખો દિવસ ગાળતો. માત્ર એકજ કલાક રોજ વાંચતો. વરસમાં નવ મહિના તે રમતો અને પરીક્ષા આવે ત્યારે જરા વધારે વાંચતો, પણ તેની યુદ્ધિ તીવ્ર હોવાથી તે વર્ષમાં પહેલોજ નંબર રાખતો અને પરીક્ષામાં ઉપલે નંબર પાસ થતો. અંગ્રેજી, સંસ્કૃત અને ઇતિહાસમાં તેની ઉમરના પ્રમાણમાં તે વધારે પ્રવીણ હતો. ગણિતને તે " ગાંધીઓનો ધ ધો " કહેતો અને તે ખપ જેટલુંજ કરતો.

પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયા વગર કાંઈ પણ માનવું નહિ, એમ નરેં-
દ્રનો અત્યારથીજ નિશ્ચય હતો. ફલાણાએ કહ્યું છે અથવા તો
• વિ. ૨

ફલાણા પુસ્તકમાં લખેલું છે માટે તે માન્ય કરવું, એનાથી તે તદ્દન વિરુદ્ધ હતો. નિશાળેથી આવતાં રસ્તામાં એક ચંપક પુષ્પનું ઝાડ હતું તેના ઉપર ચઢીને તે બેસતો. એ ઝાડની ડાળી ઉપર તે ઊંઘે માથે લટકતો અને ભયંકર રમતો રમતો. એ ઝાડ એને બહુ પ્રિય હતું. એ ઝાડનો માલિક એક વૃદ્ધ સદ્ગૃહસ્થ હતો અને તે નરેન્દ્રને ઓળખતો હતો. નરેન્દ્ર ઝાડ ઉપરથી પડશે તો એનું મોત થશે એવા વિચારથી તે તેને બિવશવવાને કહેવા લાગ્યો: “આ ઝાડમાં એક બ્રહ્મરાક્ષસ રહે છે અને તે તારું ગળું મચડી નાખશે !” નરેન્દ્રને આ વાતમાં રસ પડ્યો. રાક્ષસ હશે તો જોવાશે એમ ધારીને તે ફરીથી ઝાડ ઉપર ચઢીને બેઠો. તેના એક બાળમિત્ર ખાસે બિલો હતો તે ભયથી કહેવા લાગ્યો: “નીચે ઊતરી જા, નહિ તો બ્રહ્મરાક્ષસ તને મારી નાંખશે !” નરેન્દ્ર જવાબ આપવા લાગ્યો: “જો બ્રહ્મરાક્ષસ અહીં રહેતો હોત, તો તેણે મારું ગળું ક્યારનું એ પકડ્યું હોત ! મૂખાં, કોઈએ કંઈ કહ્યું કે તરતજ તે માની લેવું નહિ.”

જાહેર હિંમત અને સ્વાભિમાનનો યોગ્ય જીવસો તેનામાં આવળે જણાઈ આવતાં હતાં. પોતાના બાપ વિશ્વનાથની સાથે વાતચીતમાં પણ તે વાદવિનોદ કરતો અને તેના મનનું સમાધાન થયા સિવાય કંઈ પણ માનતો નહિ. મોટી વયે બાપ અને દીકરાની વચ્ચે મોટો વાદ થતો, તેમાં વળતે પ્રિતા અને વળતે પુત્ર જય મેળવતો. નરેન્દ્રની આ વૃત્તિને વિશ્વનાથ કદી દબાવી દેતા નહિ. તેને જે પૂછવું હોય તે પૂછવા દે અને તેનું સમાધાન કરે. વાદવિવાદમાં જ્યારે પુત્ર જય મેળવતો, ત્યારે જીવનેશ્વરી ઘણાં ખુશી થતાં. મોટી વયે પણ તે એજ વાત સર્વને કહેતો હતો કે, “પુસ્તકમાં વાંચો કે તરતજ માનયો નહિ. જાતે સત્યને જોળી કાઢો, જાતે અનુભવ કરો !” અધશ્રદ્ધા નહિ પણ સ્વાનુભવ, એ

એના ઉપદેશનું લક્ષ્યબિંદુ થઈ રહ્યું હતું.

નાનપણથીજ સમયસૂચકતા અને નીડરતાનાં ચિહ્ન તેનામાં કેટલેક અંગે દેખાઈ આવતાં હતાં. તે નીચેનાં ઉદાહરણ ઉપરથી સહજ સમજાશે. તે લગભગ ૧૨ વર્ષનો હતો અને તેના મિત્ર સાથે મેળામાં ગયો હતો. લાખો માણસ ત્યાં એકઠાં થયાં હતાં. તેણે શિવની મૂર્તિઓ ખરીદ કરી હતી. તેને તે જીવ સમાન સાચવતો હતો. ભીડ ઘણી હોવાથી એ અને એનો મિત્ર જાને જણુ છૂટા પડી ગયા. તેનો મિત્ર ભીડમાં ચગદાવાની તૈયારીમાં હતો. શિવની મૂર્તિઓને સંભાળવી અને તેના મિત્રને ભીડમાંથી ચોધી બહાર કાઢવો એ જાને વાતો જાનવી મુશ્કેલ હતી. એવામાં એક ઘોડાગાડી દોડતી આવી અને તેનો મિત્ર ઘોડાના પગ વચ્ચે આવી જતાં તેણે ખૂમ પાડી. નરે દ્રે તે ખૂમ દ્વરથી સાંભળી કે તરતજ તેની પાસે દોડી આવ્યો. એક હાથમાં શિવની મૂર્તિઓ તેણે પકડી અને બીજે હાથે તેના મિત્રને તેણે ખેંચી કાઢ્યો ! પ્રેક્ષકોએ તેને શાખારી આપી અને તેની પીઠ ટાપડી. માતા જીવનેશ્વરીએ આ વાત જાણી ત્યારે તેમણે “હવેનાં આંસુ પાણ્યાં અને બોલ્યાં : “મારા દીકરા, હવેશાં એવોજ પુરુષાર્થ”દાખવજે.” જ્યારે તે નવ કે દસ વર્ષનો હતો ત્યારે પણ તેણે નીડરતા બતાવી હતી. એક વખત કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને લઈને વનસ્પતિ વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રને માટે બનાવેલા એક બાગમાં તે ગયો હતો. આ બાગ ઠલકત્તાથી લગભગ બે માઈલને છેટે હુગલી નદીના કિનારા ઉપર આવેલો હતો. બધાને મછવામાં બેસીને ઘણું ફર જવાનું હતું. બાગમાં થોડોક સમય ગાળ્યા પછી બધા પાછા ફર્યા. રસ્તામાં મછવાની અંદર એક જણ માંડું થઈ ગયું અને તે મછવાનો કેટલોક ભાગ તેનાથી ગંદો થયો. ખલાસીઓએ તે સાફ કરવાનું તેમને કહ્યું. તેઓ ગૃહસ્થના છોકરા હતા, તેથી જેટલા ભેંધએ

તેટલા પૈસા આપવાનું તેમણે કહ્યું, પણ ખલાસીઓએ માન્યું નહિ. મછવો કિનારે આવ્યો, પણ તે સાફ ક્યાં વગર ખલાસીઓ તેમને ઊતરવા હેતા નહોતા. બોલાચાલી થઈ અને તકરાર વધી પડી. કલકત્તામાં ફાટું વિલિયમ નામની અંગ્રેજોની જૂની કોઠી છે, તેમાંથી નીકળીને બે અંગ્રેજ સોલ્જરો બહાર આવતા હતા. નરેન્દ્રે તેમને ઢૂંચી જોયા. ખલાસીઓની સાથે તકરાર ચાલતી હતી, એટલામાં કોઠી જરા કિનારા તરફ પાંછી વળી ગઈ. નરેન્દ્રે તેમાંથી એકદમ કૂદકો માર્યો અને જીવના જોખમે કિનારે જઈને પડ્યો. તે ખૂબ દોડ્યો અને પેલા અંગ્રેજ સોલ્જરોની પાસે ગયો. ઠાઠના નશામાં તેઓ ચકચૂર હતા, પણ નરેન્દ્રે તેમને બોલાવવાની હિંમત ધરી અને ત્રણતાથી લાંબીતૂટી અંગ્રેજી બોલીમાં બહુ કહેવા લાગ્યો. ઠાઠ પીધેલો હોવાથી અંગ્રેજ ચોદ્દાઓ સ્થિર ચાલી શકતા નહોતા, તેથી નરેન્દ્રે તેમના હાથ ઝાલ્યા અને તેમને મછવા પાસે લઈ ગયો. માછીઓને ધમકાવવામાં આવ્યા. અંગ્રેજ ચોદ્દાઓને જોઈનેજ માછીઓ ડરી ગયા અને બધા છોકરાઓને તેમણે ઊતરવા દીધા !

એક ખીજે બનાવ તેની હિંમત, નીડરતા અને સમયસૂચકતા દર્શાવે છે. એક વખત કલકત્તાના બંદરમાં એક મનવાર આવી હતી. નરેન્દ્રના મિત્રોને તે જોવાની ઇચ્છા થઈ. પાસ મેળવ્યા વગર ત્યાં જવાય તેમ નહોતું. બધાએ નરેન્દ્રને પાસ મેળવવાનું સોંપ્યું. પાસને માટે એક અંગ્રેજ ઓફિસરની પાસે જવાનું હતું. ત્યાં જવાની કોઈની હિંમત ચાલતી નહોતી. નરેન્દ્રની ઉંમર આ વખતે અગિયાર વર્ષની હતી, પણ તેણે તે કામ માથે લીધું. તે અમલદારને બંધાવે ગયો. તેને કોઈ અંદર પેસવા દે નહિ. “તું છોકરો ! અને મનવાર જોવાને તું લાયક નથી” એમ સિપાઈઓ કહેવા લાગ્યા. નરેન્દ્ર જરા ગભરાયો, પણ તરતજ

તેણે હિંમત ધરી અને યુક્તિ ખોળી કાઢી. બંગલાની પાછળ એક સાંકડો દાદર હતો અને ત્યાં થઈને તેની પાસે જવાનું હતું. નરેન્દ્ર ધીમે રહીને તે દાદરે ચઢી ગયો અને સીધો તે તેની પાસે જઈને ઊભો રહ્યો. અમલદારને તેણે અરજ કરી અને પાસ લઈને પાછો ફર્યો. હવે તે મોટે રસ્તે થઈને આવ્યો. સિપાઈઓ તેને ભેટીને આશ્ચર્ય પામ્યા. “આ ક્યાંથી ધૂસી ગયો !” એમ તે બડબડાવ્યા અને નરેન્દ્ર સામે આંખો કાઢવા લાગ્યા. “મને જાણ આવે છે” એમ બોલતો અને ગર્વથી તેમની સામે ડાળા કાઢતો કાઢતો નરેન્દ્ર છેક તેમની પાસે થઈને ચાલતો થયો !

વિદ્યાર્થી જીવનના દિવસોમાં તે કબૂતર, ઉંદર અને પોપટ ભેટે પણ ખૂબ રમતો. રમકડાંની આગગાડી બનાવતો અને પતરાંની નળીઓ કરી, ઠીંકરાનાં વાસણોની નીચે ઘાસનો ધુમાડો કરી એક નાનું વીજળીનું કારખાનું તે કરતો અને નળીઓમાંથી ધુમાડો બહાર નીકળતો ત્યારે તેની સામે તે વેગળો ઊભો રહેતો અને પોતાના હાથ ફેડે ફેડે જાણે કે ફેડે એન્જિનિયર પોતાના કારખાનાને ભેટો હોય તેમ તે ગર્વથી ભેટો. વળી તેને સારી રસોઈ કરતાં શીખવાનો શોખ થયો. તેણે તેના મિત્રો સાથે મળીને રસોઈનું કામ કરવા માંડ્યું. મોટી વયે પાકશાસ્ત્રની અંદર તે એટલો બધો કુશળ થયો હતો કે, અમેરિકામાં થાઉઝન્ડ આઈલેન્ડ પાર્કમાં પોતાના અમેરિકન શિષ્યોને એક બાબુએ તેમના ગુરુ તરીકે ઊંડા તત્ત્વજ્ઞાનનો બોધ તે આપતો અને બીજી બાબુએ તરેહ તરેહવારની હિંદુ રસોઈ બનાવી તેમને જમાડતો અને તે બાબતમાં પણ હિંદુઓની નિપુણતા સાબિત કરતો ! આ પ્રમાણે દરેક વસ્તુનો જાતે અનુભવ મેળવી, તેને જાતે જ કરી બતાવવી, એ સિદ્ધાંતને દરેક બાબતમાં તે પકડી રહ્યો હતો.

નરેન્દ્ર તેના સાથીઓનો નેતા થતો. તેના મિત્રો તેને ઉપરી

તરીકે ગણાતા. બાહ્યાવસ્થાની રમતના સંસ્કારો મોટી વયે પણ જાગૃત રહે છે અને મનુષ્ય જાણે કે ફરીથી તેવીજ રમત રમતો હોય તેમ, મહત્ત્વનાં કાર્યોમાં તેવીજ પ્રવૃત્તિ કરી રહે છે. બાહ્યાવસ્થાનો નેપોલિયન કે વેલિંગ્ટન, મોટી વયે સમરાંગણમાં પણ તેની તેજ રમત રમે છે. “ હું રાજા છું ” એમ બોલતો બોલતો નરેન્દ્ર દાદરના છેક પહેલા પગથિયા ઉપર જઈને બેઠો, તેના બે મિત્રોને તેણે નીચલા પગથિયા ઉપર પ્રધાન અને સેનાપતિ થઈને બેસવાનું કહ્યું, બીજા પાંચને ત્રીજે પગથિયે ખંડિયા રાજા તરીકે બેસાડ્યા, બીજા કેટલાકને રાજદરબારીઓ બનાવી છેક નીચે બેસાડ્યા અને દરબારનું કામકાજ શરૂ કર્યું. ખંડિયા રાજાઓ અને રાજપુરુષો તેને એક પછી એક નમન કરવા લાગ્યા. કેટલાક તેને સૂર્યવંશજૂપણ, પૃથ્વીપતિ અને ધર્મપાલક તરીકે બોલાવવા લાગ્યા. પછીથી પ્રજાના સંરક્ષણ વિષે વાતચીત થયા પછી એક ગુનેગારને તેની ખાસે લાવવામાં આવ્યો. રાજાએ તેને ફાંસીની સજા ફરમાવી; ગુનેગાર નાસી ગયો અને પકડાપકડી ચાલી રહી. ઘરના નોકરોને ત્રાસ થયો અને તે નરેન્દ્રના સાથીઓને ધમકાવવા લાગ્યા, પણ નરેન્દ્ર એકદમ આવ્યો અને જાલટો તેઓ સર્વને ડરાવવા લાગ્યો.

વિશ્વનાથ દત્ત વકીલ હોવાથી તેમને ઘેર ઘણા અસીલો આવતા. જાંગાળામાં એવો રિવાજ છે કે જુદી જુદી ન્યાતના માણસોને માટે જુદા જુદા હુક્કા લરીને તૈયાર રાખવામાં આવે છે. વિશ્વનાથના અસીલો તેમને ઘેર આવતા ત્યારે નીચે બેસતા અને પોતપોતાની ન્યાતનો હુક્કો લઈને ગગડાવતા. નરેન્દ્ર કોઈ કોઈ વખતે તેમની ખાસે બેસતો અને તેમના ગપાટા સાંભળતો. અસીલો તેમને ઘેર આદ્યા જાય ત્યારે નરેન્દ્ર વારાફરતી દરેક હુક્કો ગગડાવીને તેનો સ્વાદ ચાખી જોતો ! જુદા જુદા હુક્કામાં-

થી જુદા જુદા સ્વાદ આવે છે એમ તે માનતો. પોતાની ન્યાતનો હુકો પિવાય અને ખીણ ન્યાતનો ન પિવાય એ વિચારથી તેને આશ્ચર્ય લાગતું ! “ શું ખીજનો હુકો પીએ તો મરી જવાય ? શું ઘરનું છાપડું માથે તૂટી પડે ? મને અજમાવી જોવા દો.” એમ કહેતો કહેતો નરેન્દ્ર દરેક હુકકાનો સ્વાદ ચાખતો અને પછી બોલતો : “ જુઓ, હું તો કંઈ મરી જતો નથી ! મારા ઉપર કંઈ મેડી તૂટી પડતી નથી ! ” તેના ઘરનાં તેની તરફ જોઈ રહેતાં અને તેના આ કૃત્ય સામે તિરસ્કાર દર્શાવતાં, એટલામાં એક દિવસ વિશ્વનાથ જાતે ત્યાં આવ્યા અને પૂછવા લાગ્યા : “ આ શું કરે છે ? ” નરેન્દ્રે જવાબ આપ્યો : “ ખીણ ન્યાતનાનો હુકો પીએ તો શું થાય તે હું અજમાવી જોઉં છું ! ” વિશ્વનાથ ખડખડે હસ્યા અને પોતાની ઓરડીમાં આદ્યા ગયા. બાળકની આ બાળકીડામાં પણ જાતે જોવું, અનુભવવું, પછીજ માનવું, એ સિદ્ધાંતજ કૃતિમાં મુકાતો હતો.

ફરીથી એક વાર નરેન્દ્ર પેલા ચંપક વૃક્ષ ઉપર જઈને બેઠો હતો. તેનો માલિક તેને ફરીથી જોઈને કંટાળીને પૂછવા લાગ્યો : “ અહ્યા છોકરા ! તું તે શું આજો દિવસ રમતો કરે છે, કાંઈ વાંચતો કેમ નથી ? ” નરેન્દ્રે જવાબ આપ્યો : “ હું વાંચું છું અને રમું છું બંને કરું છું ! ” માલિક વિદ્વાન હતો. તેણે નરેન્દ્રને ઘરમાં બોલાવ્યો અને તેની પરીક્ષા લીધી. તેના અભ્યાસ વિષે તેને ખાતરી થઈ. વળી તેણે પૂછ્યું : “ તું ક્યારે વાચે છે અને તારી ઉપર દેખરેખ કેણુ રાખે છે ? ” નરેન્દ્રે જવાબ આપ્યો : “ હું સવારમાં વાંચું છું અને મારી મા મારા ઉપર દેખરેખ રાખે છે. ” નરેન્દ્રનો અભ્યાસ, બોલવાની છટા અને નીડરતા જોઈને તે માલિક આશ્ચર્ય પામ્યો અને બોલ્યો : “ મારા દીકરા ! તું મોટો માણસ થઈશ ! હું તને આશીર્વાદ આપું છું. ”

તરીકે ગણાતા, બાહ્યાવસ્થાની રમતના સંસ્કારો મોટી વયે પણ જાગૃત રહે છે અને મનુષ્ય જાણે કે ફરીથી તેવીજ રમત રમતો હોય તેમ, મહત્વનાં કાર્યોમાં તેવીજ પ્રવૃત્તિ કરી રહે છે. બાહ્યાવસ્થાનો નેપોલિયન કે વેલિંગ્ટન, મોટી વયે સમરાંગણમાં પણ તેની તેજ રમત રમે છે. “ હું રાજા છું ” એમ બોલતો બોલતો નરેન્દ્ર દાદરના છેક પહેલા પગથિયા ઉપર જઈને બેઠો, તેના બે મિત્રોને તેણે નીચલા પગથિયા ઉપર પ્રધાન અને સેનાપતિ થઈને બેસવાનું કહ્યું, બીજા પાંચને ત્રીજે પગથિયે ખંડિયા રાજા તરીકે બેસાડ્યા, બીજા કેટલાકને રાજદરબારીઓ બનાવી છેક નીચે બેસાડ્યા અને દરબારનું કામકાજ શરૂ કર્યું, ખંડિયા રાજાઓ અને રાજપુરુષો તેને એક પછી એક નમન કરવા લાગ્યા. કેટલાક તેને સૂર્યવંશજૂષણ, પૃથ્વીપતિ અને ધર્મપાલક તરીકે બોલાવવા લાગ્યા. પછીથી પ્રજાના સંરક્ષણ વિષે વાતચીત થયા પછી એક શુનેગારને તેની પાસે લાવવામાં આવ્યો. રાજાએ તેને ફ્રાંસીની સજા ફરમાવી; શુનેગાર નાસી ગયો અને પકડાપકડી ચાલી રહી. ઘરના નોકરોને ત્રાસ થયો અને તે નરેન્દ્રના સાથીઓને ધમકાવવા લાગ્યા, પણ નરેન્દ્ર એકદમ આવ્યો અને જાલટો તેઓ સર્વને ડરાવવા લાગ્યો.

વિશ્વનાથ દત્ત વકીલ હોવાથી તેમને ઘેર ઘણા અસીલો આવતા. ખંગાળામાં એવો રિવાજ છે કે જુદી જુદી ન્યાતના માણસોને માટે જુદા જુદા હુક્કો લરીને તૈયાર રાખવામાં આવે છે. વિશ્વનાથના અસીલો તેમને ઘેર આવતા ત્યારે નીચે બેસતા અને ચોતપોતાની ન્યાતનો હુક્કો લઈને ગગડાવતા. નરેન્દ્ર કોઈ કોઈ વખતે તેમની પાસે બેસતો અને તેમના ગપાટા સાંભળતો. અસીલો તેમને ઘેર આવ્યા જતા ત્યારે નરેન્દ્ર વારાફરતી દરેક હુક્કો ગગડાવીને તેનો સ્વાદ ચાખી જતો ! જુદા જુદા હુક્કામાં-

થી જુદા જુદા સ્વાદ આવે છે એમ તે માનતો. પોતાની ન્યાતનો હુક્કો પિવાય અને બીજી ન્યાતનો ન પિવાય એ વિચારથી તેને આશ્ચર્ય લાગતું ! “ શું બીજાનો હુક્કો પીએ તો મરી જવાય ? શું ધરતું છાપડું માથે તૂટી પડે ? મને અજમાવી જોવા દો. ” એમ કહેતો કહેતો નરેન્દ્ર દરેક હુક્કાનો સ્વાદ ચાખતો અને પછી બોલતો : “ જુઓ, હું તો કંઈ મરી જતો નથી ! મારા ઉપર કંઈ મેડી તૂટી પડતી નથી ! ” તેના ધરનાં તેની તરફ જોઈ રહેતાં અને તેના આ કૃત્ય સામે તિરસ્કાર દર્શાવતાં, એટલામાં એક દિવસ વિશ્વનાથ જાતે ત્યાં આવ્યા અને પૂછવા લાગ્યા : “ આ શું કરે છે ? ” નરેન્દ્રે જવાબ આપ્યો : “ બીજી ન્યાતનાનો હુક્કો પીએ તો શું થાય તે હું અજમાવી જોઉં છું ! ” વિશ્વનાથ ખડખડે હસ્યા અને પોતાની ઝોરડીમાં આલ્યા ગયા. બાળકની આ બાળકીડામાં પણ જાતે જોવું, અનુભવવું, પછીજ માનવું, એ સિદ્ધાંતજ કૃતિમાં મુકાતો હતો.

ફરીથી એક વાર નરેન્દ્ર પેલા અંપક વૃક્ષ ઉપર જઈને બેઠો હતો. તેનો માલિક તેને ફરીથી જોઈને કંટાળીને પૂછવા લાગ્યો : “ અલ્યા છોકરા ! તું તે શું આજો દિવસ રમતો ફરે છે ; કાંઈ વાંચતો કેમ નથી ? ” નરેન્દ્રે જવાબ આપ્યો : “ હું વાંચું છું અને રમું છું બંને કરું છું ! ” માલિક વિદ્વાન હતો. તેણે નરેન્દ્રને ધરમાં બોલાવ્યો અને તેની પરીક્ષા લીધી. તેના અભ્યાસ વિષે તેને ખાતરી થઈ. વળી તેણે પૂછ્યું : “ તું ક્યારે વાંચે છે અને તારી ઉપર દેખરેખ કોણ રાખે છે ? ” નરેન્દ્રે જવાબ આપ્યો : “ હું સવારમાં વાંચું છું અને મારી મા મારા ઉપર દેખરેખ રાખે છે. ” નરેન્દ્રનો અભ્યાસ, બોલવાની છટા અને નીકરતા જોઈને તે માલિક આશ્ચર્ય પામ્યો અને બોલ્યો : “ મારા દીકરા ! તું મોટો માણસ થઈશ ! હું તને આશીર્વાદ આપું છું. ”

૭-માવાપની દેખરેખ નીચે

માતાપિતા બંનેના ગુણની જુદી જુદી અસર બાળકોના મન ઉપર થાય છે ઘણા ખરૂં બુદ્ધિનો વારસો પિતા તરફથી અને નીતિ અને સહૃદયતાનો હિસ્સો માતા તરફથી મળે છે પિતા બુદ્ધિને ખીલવે છે અને જીવનના કાર્યોને વિશાળ દૃષ્ટિથી જોતા શીખવે છે માતા હૃદયને ખીલવે છે અને લાગણીવાળું તથા નીતિમાન બનાવે છે અને ચરિત્રને ઘડે છે માતાએ અ પેલા આ નીતિ અને સહૃદયતાજ બુદ્ધિને ટકાવી રાખે છે, કારણ કે નીતિ વગર બુદ્ધિ ટકી શકતી નથી આથીજ માનવચારિત્ર્ય ઉપર માતાનો પ્રભાવ વિશેષ ગણાયો છે આવાજ કંઈક અતુ ભવને લીધે નરે દ્ર-વિવેકાનદ-પ્રખ્યાતિમા આવ્યા ત્યારે બહુજ મગફરીથી કહેતા હતા કે, “મારી બુદ્ધિને માટે હું મારી માતાને આભારી છું ”

દરેક માતા પોતાના સતાનોને બોધ તો આપે છેજ, પણ કેટલીક માતાઓનો બોધ ચારિત્ર્યની જાડી છાપવાળો હોય છે આવી માતાઓજ મહાન પુરુષોને ઉત્પન્ન કરવાને બાળ્યશાળી થાય છે આવી માતાઓનું ચારિત્ર્ય તેમના શબ્દે શબ્દમા ખડું થાય છે અને તે બાળકના મન ઉપર વધારે જાડી છાપ પાડે છે ઘણાખરા મહાન પુરુષોના ચરિત્રો તથાસતા માલૂમ પડે છે કે,

તેમની માતાઓએ અપેલા ઉચ્ચ સંસ્કારોને લીધેજ તેઓ મહાન પુરુષો બનવાને શક્તિમાન થયા હતા. તેમની માતાઓ ઉચ્ચ સંસ્કારવાળી ન હોત, તો તેઓ મહત્તાને પ્રાપ્ત કરી શક્યા ન હોત. તેની માતા વગર નેપોલિયન પ્રખ્યાતિમાં આવ્યો ન હોત. મહાન અંગ્રેજ અંથકાર કાર્લોઇલ, ઇંગ્લેંડનો વડો પ્રધાન ગ્લેડ-સ્ટન અને બંગાળના પ્રમિદ્ધ ધાર્મિક પુરુષ કેશવચંદ્ર સેન તથા ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર, વર્તમાન મહાત્મા ગાંધીજી અને મોલાના મહમદઅલી આ સર્વ અસામાન્ય પુરુષો તેમની માતાઓના બોધ વગર પ્રસિદ્ધિમાં ભાગ્યેજ આવ્યા હોત.

નરેંદ્રના જન્મ પહેલાંજ પુત્ર થાય તો સુપુત્ર થાય એમ ભુવનેશ્વરી દેવી દૃઢપણે ઇચ્છતાં. તેના જન્મ પછી નરેંદ્ર એક મહાન ધાર્મિક પુરુષ થાય એમ તેમની તીવ્ર ઇચ્છા હતી અને તે ઇચ્છા પૂરી પાડવાને દરરોજ તે પ્રભુ પ્રાર્થના કરતાં અને અનેક સાધનો યોજતાં. તેની બાલ્યાવસ્થામાં અને તેની યુવા-વસ્થામાં તેના મનનું વલણ વાળવામાં, હિંદુ ધર્મના સિદ્ધાંતો સુજળ તેનું અસ્તિત્વ ઘડવામાં અને તેના મનમાં રામાયણ અને મહાભારતની વાર્તાઓ ઠસાવવા પાછળ તે મંડ્યાં ને મંડ્યાંજ રહેતાં. લક્ષ્મીને તે તુચ્છ ગણતાં અને તેના કરતાં સત્ય-શીલ જીવન વધારે કિંમતી ગણતાં. શાળાના અભ્યાસ ઉપર તે ઘણીજ દેખરેખ રાખતાં અને પોતાના ચાત્રિય અને ધાર્મિક જીવનથી પુત્રનું ધાર્મિક જીવન ઘડતાં અને તેના હૃદયમાં નૈતિક અને આધ્યાત્મિક બળ રેડતાં. આવું નૈતિક અને આધ્યાત્મિક બળ પોતાનાં બાળકોના હૃદયમાં કેટલી માતાઓ હાલમાં રેડતી હશે વારૂ ?

કોલેજમાં ગયા પછી ખાશ્વાલ્ય વિદ્યાના સંસર્ગથી નરેંદ્રના મનમાં અનેક વિચારોનું તુમુલ્લ સુદ્ધ મચી રહ્યું હતું. તે વખતે

પણ ભુવનેશ્વરી પ્રભુને પ્રાર્થના કરતાં કે, તેના ચિત્તમાં જલદીથી સમાધાન થાય. તેના ગુરુની પાસે નરેંદ્ર જ્યારે બોધ પ્રહણ કરવા લાગ્યો, ત્યારે તે વધારે ને વધારે ઈશ્વરભક્તિ કરવા લાગ્યાં. આમ ડગલે ને પગલે માતા તેની પાછળજ હતાં ! નરેંદ્ર વિવેકાનંદ તરીકે પ્રખ્યાત થયો તે પણ ભુવનેશ્વરીએ નેત્રુ અને જ્યારે તેણે 'મૃત્યુ યતુ', ત્યારે પણ માતા તેના શળ પાસે બેઠે બેઠે આખમાં અશ્રુ આણીને પ્રભુપ્રાર્થનાજ કરી રહ્યાં હતાં !

ભુવનેશ્વરીને સાક્ષાત્ જગદંબા-ઈશ્વરી શક્તિ તરીકે નરેંદ્ર જોતો અને પૂજતો. વિવેકાનંદ તરીકે તે પ્રખ્યાત થયો ત્યારે તે કહેતો. “કોઈ પણ મોટો માણસ એવો નહિ હોય કે જેણે પોતાની માને ખરેખરી રીતે પૂજી નહિ હોય !” તેના તરફ ભાવથી જોતાં જાણે કે તે સાક્ષાત્ દેવી સામે જોતો હોય તેવો તેને ભાવ આવી જતો. દરેક માતા દેવીનો અશ છે, એમ તે માનતો અને આથી કરીને મોટી વયે કલકત્તામાં આવેલી દેવી કાળીનો તે મહાન ઉપાસક બની રહ્યો હતો. ભુવનેશ્વરીમાં કંઈક વિશેષતા છે, કંઈક નવિનતા છે એમ નરેંદ્રને લાગતું. કંઈ પણ વાત હોય તો તે પોતાની માતાને કહેતો અને તેની આજ્ઞા પૂરેપૂરી માનતો. ભુવનેશ્વરી તેને વારંવાર કહેતાં કે, “મારા દીકરા ! મરણ પડે તો પણ સાચુંજ બોલજો અને અડગ નિશ્ચયવાળો રહેજો !”

ભુવનેશ્વરી દેવીની આ શિખામણતું પાલન કરવાનું નરેંદ્ર કદી પણ ચૂક્યો નથી. તેની માતા પ્રત્યે નરેંદ્રને એટલો તો પ્રેમ હતો કે તે સાધુ થયો અને વિવેકાનંદ તરીકે પ્રખ્યાતિમાં આવ્યો ત્યાર પછી પણ, વારંવાર પોતાનો મઠ છોડીને ભુવનેશ્વરી પાસે તે જતો અને તેમને મદદ કરતો.

૮-મ હ ત્તા નું મ્હા ન

જેઓ પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલની માફક જગતના વિચારોને ફેરવવાને શક્તિમાન થયા છે, જેઓ એલેક્ઝાંડર અને સીઝરની પેઠે વિશ્વનું ભાવી બદલી શક્યા છે, તેઓને પોતાની મહત્તાનું ભાન નાનપણથીજ હોય છે. નરેંદ્ર કે જેણે હિંદુસ્તાન અને અમેરિકાનું ભવિષ્ય અન્ય ચડિયાતી દિશામાં વાળ્યું તે પોતાની મહત્તા નાનપણથીજ સમજતો હતો. હવે તે હાઈ-સ્કૂલમાં આવ્યો હતો અને ઉપલાં ધોરણો-છઠ્ઠા સાતમામાં અભ્યાસ કરતો હતો. આ વખતે પોતાનામાં એક પ્રકારની સત્તા છે એમ તેને લાગતું હતું. પોતાના વિદ્યાર્થી* જીવનમાં તે સર્વદા પ્રવૃત્તિમય જણાતો; પણ સાથે સાથે ધ્યાનમાં બેસવાનું તે ચૂકતો નહિ. જીવનની અનેક કળાઓમાં નિષ્ણાત થવું અને સાથે સાથે મોક્ષને પગથિયે ચઢતા જવું એવું તેના મનનું વલણ હતું અને તેથી કરીનેજ મોટી વયે જનક રાજની માફક નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિનો અદ્ભુત સંયોગ કરી, આ નિવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિમય જીવનને અનેક રૂપમાં તે વહેવરાવી શક્યો હતો.

વિદ્યાર્થી* અવસ્થામાં બહાર હિંમત નરેંદ્રમાં કેટલે અંશે હતી તે નીચેના બનાવ ઉપરથી સમજાશે. એક વખત તે નાટક જોવા ગયો હતો. ત્યાં એક પોલીસ અમલદાર નાટક ભજવનારા-

ઓમાંના એક જણને પકડવાને વૉરંટ લઈને આવ્યો હતો. તે અમલદારે પેલા માણસને પકડવા માંડ્યો અને નાટકમાં ભંગાણુ પડવાનો સમય આવશે એમ સૌને લાગ્યું. એકદમ નરેંદ્ર ઊભો થયો અને તે અમલદારને ધમકાવવા લાગ્યો: “ઊભા રહો ! ખેલ પૂરો થાય ત્યાં સુધી ઊભા રહો ! આ પ્રમાણે બધાનું ભવાનું કેમ બગાડો છો ? તમે શું સમજો છો ?” એકદમ બીજા પણ વીસ જણ તેની પાછળ બોલી ઊઠ્યા. પોલીસ અમલદાર ગભરાયો અને પાછો ગયો ! ખેલ શરૂ થયો અને નરેંદ્રને સૌ શાખાશી આપવા લાગ્યા.

એક વખત મેટ્રોપોલિટન ઇન્સ્ટીટ્યુશનમાં મોટો ઇનામ સમારંભ થવાનો હતો. નરેંદ્રના શિક્ષક આ વખતે પેન્શન ઉપર જવાના હતા. તેની ઠલાસના બધા છોકરાઓએ મળીને તેમને માનપત્ર આપવાનો વિચાર કર્યો. હિંદના પ્રસિદ્ધ વક્તા સુરેંદ્રનાથ બેનરજીને તે મેળાવડામાં પ્રમુખ તરીકે નીમવામાં આવ્યા હતા. આવા મોટા વક્તાની સાંનિધ્યમાં પોતાના શિક્ષકને માટે કંઈ પણ બોલવું એ બધા છોકરાઓને ભારે યદ્ય પડ્યું. કંઈની હિંમત ચાલી નહિ. આખરે સૌ નરેંદ્ર પાસે આવ્યા. નરેંદ્રે તેમને વચન આપ્યું કે, તે સભામાં શિક્ષક વિષે જે કંઈ બોલવાનું હશે તે બોલશે પોતાના વચન પ્રમાણે નરેંદ્ર સભામાં ઊભો થઈને અર્ધો ઠલાક બોલ્યો અને તેણે બધાને અકિત કરી નાખ્યા.

તેના બેસી ગયા પછી સુરેંદ્રનાથ બેનરજીએ ઊભા થઈને નરેંદ્રનાં ભારે વળાણુ કર્યા અને તેની બોલવાની છટા અને જાહેર હિંમતની અલ્પ તપશ્ચ સા કરી. આગળ ઉપર નરેંદ્ર બ્યારે વિવેકાનંદ તરીકે પ્રખ્યાત થયો, ત્યારે તેના તેજ સદ્ગૃહસ્થ-સુરેંદ્રનાથ બેનરજી કહેવા લાગ્યા: “સ્વામી વિવેકાનંદ જેવો વક્તા હિંદમાં ભાગ્યેજ પાડ્યો હશે.”

વ્યાયામમાં તે આ વખતે સૌથી આગળ પડતો ભાગ લેવા લાગ્યો. પહેલવાનની માફક તે કુસ્તી કરતો અને પોતાના સાથી-ઓનો નેતા થવાનો તે સર્વદા પ્રયાસ કરતો. લકડી-પટા તેણે શીખવા માંડ્યા અને તેમાં એટલો હોશિયાર થયો કે એક મેળામાં લકડીપટા રમવામાં તેણે પહેલું ઇનામ મેળવ્યું. ખીલ વખતે કુસ્તીમાં તેણે ઇનામ મેળવ્યું. હવે તે શેતરંજની રમત રમવા લાગ્યો અને તેમાં પણ ઘણી વખત જીત મેળવતો. આ સમયમાં નરેન્દ્ર જે જે કળાઓ શીખ્યો તે સર્વમાં ગાયનકળા પ્રથમ પદ લેતી હતી. તેનાં માળાપની સલાહથીજ તેને ગાયન શીખવવામાં આવ્યું હતું અને સંગીતમાં તે એટલો ગયો કુશળ થયો કે કવચિત્ કવચિત્ પોતાના ઉસ્તાદને પણ તે હરાવી દેતો. શરીરના સૌંદર્યની સાથે હૃદયે તેને મધુર સ્વર પણ જણાવો હતો. કોઈ પણ મનુષ્ય તેને એકજ વાર ગાતાં સાંભળતો કે કદી તેને ભૂલી શકતો નહિ. પોતાનાં માતાપિતા આગળ તે ખજુખજૂ ગાતો અને તે ખુશી થતાં. તે જવૈયાના જેવું ગાઈ શકતો એટલુંજ નહિ, પણ કોઈ પણ વાદ્યને તે વગાડી શકતો. મુખ્યત્વે કરીને વીણા તેને ઘણીજ પ્રિય હતી. ગાલું, વાજિંત્ર વગાડવું અને નરવાનો ઠેકો આપવો એ ત્રણે કામ તે સાથેજ કરતો. આગળ જતાં મોટી વયે આ ગુણ એટલો ગયો ખીલી નીકળ્યો હતો કે, મદ્રાસની હાઈ-કોર્ટના જજજ સર શંકર નાયર જેવા મનુષ્યે વર્તમાનપત્રદ્વારા વિવેકાનંદનાં સંગીતવેત્તા તરીકે ઘણાંજ વખાણ કર્યો હતાં.

જગતની બાહ્યવિદ્યાકળામાં તે આ પ્રમાણે આગળ વધતો જવાની સાથે, આંતરજીવનમાં પણ તેનું મન ધીમે ધીમે ધ્યાનની ઉચ્ચ ઠેાડીએ ચડતું હતું અને વધારે વધારે આધ્યાત્મિક શક્તિ પ્રાપ્ત કરતું હતું.

આ સમયમાં તેનું આધ્યાત્મિક જીવન ઠેવું હતું તે વિષે

અનેક વાતો કહેવાયલી છે. એક દિવસ તેનું આખું કુટુંબ રાય પુર જતું હતું. ગણદગાડીમાં બેઠીને સૌને જવાનું હતું. મોટાં જ ગણોમાં થઈને રસ્તો જતો હતો. રસ્તામાં તેઓ મુકામ કરતા કરતા જતા હતા; કારણકે તેમને ઘણા દિવસ ગુસાફરી કરવાની હતી. રસ્તામાં હવા સ્વચ્છ આવતી હતી અને સુદૃઢસાદૃશ્ય જોઈને નરેન્દ્ર અત્યંત આનંદ ભોગવતો હતો. જ્યાં જ્યાં મુકામ કરવામાં આવે, ત્યાં ત્યાં સૌ શારીરિક ક્રિયાઓ કરતાં અને ધાર્મિક વાતો-માંજ દિવસ ગાળતા. નરેન્દ્રના આનંદનો એ સમયે પાર રહેતો નહિ. તેની ધાર્મિક વૃત્તિઓ જીંઘળી આવતી ધડીકમાં તે યોગી-ઓના યોગી શ્રીમહાદેવ વિષે બોલે, ધડીકમાં શ્રીકૃષ્ણની બાદ્યા-વસ્થા વણુંવે, ધડીકમાં સાધુઓની વાતો કરે અને આવી રીતે આખો દિવસ તેનું મન આધ્યાત્મિક દશાના શિખર ઉપર ચઢેલું જ રહેતું. એક દિવસ તો નરેન્દ્રે આખો દિવસ ધાર્મિક કથાઓ-માંજ ગાળ્યો અને સાંજે ભજન ગાતા ગાતા ભાવસમાધિમાં આવી જઈ નીચે ઢળી પડ્યો હતો.

નરેન્દ્ર મૂળથીજ આનંદી અને વિનોદી સ્વભાવનો હતો. તેના શિક્ષક ઘણી વખતે તેને કલાત્મક સોપાને જતા વિનોદ માટે તે કોઈ ઉપર જૂઠો જૂઠો ગુસ્સો કરતો અને પછીથી હસી પડતો. બે વર્ષ સુધી તેને નળળી તબિયતને લીધે નિશાળ છોડવી પડી હતી, તેથી તે સોળ વર્ષની ઉંમરે મેટ્રિકમાં પાસ થયો અને ફર્સ્ટ ક્લાસમાં આવ્યો. મેટ્રોપોલિટન ઇન્સ્ટીટ્યુશનમાં ફર્સ્ટ ક્લાસમાં આવનાર તે એકલોજ હતો અને તેનાથી તેની હાઈ સ્કૂલની કીર્તિ ટકી રહી આ પ્રમાણે નરેન્દ્રનું વિદ્યાથી જીવન પણ અસાધારણ પ્રકારનું હતું.

૧-કોલેજનું જીવન

કોલેજના વિદ્યાર્થી તરીકે વિદ્યાર્થી જીવનની જે રૂપરેખા નક્કરે આંકી બતાવી છે તે અત્યંત અનુકરણીય છે. વિદ્યાર્થી તરીકે તેણે જે જે લક્ષણો દર્શાવ્યાં છે, તે પ્રશંસાપાત્ર છે. તેનું અત્યંત સાદું જીવન હાલના વિદ્યાર્થીઓની ટાપટીપને ઠપકો દઈ રહ્યું હતું. પરીક્ષાને માટે જ કોલેજમાં લાવવાનું નથી; પણ ઊંડું જ્ઞાન, નૈસર્ગિક શક્તિ અને ખર્ચ મનુષ્યત્વ સંપાદન કરવા-ને જ માટે છે એમ તે કહી રહ્યું હતું. પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય વિ-ચારોનું તે અદ્ભુત સંમેલન હતું. ઋષિમુનિઓના સિદ્ધાંતરૂપી પાયા ઉપર પાશ્ચાત્ય વિચારોની તે ઈમારત હતું. બ્રહ્મચર્યનો પ્રતાપ તે દર્શાવતું હતું. સ્વદેશાભિમાનના યોગ્ય જુસ્સાની તે મૂર્તિ હતું. સ્વાભિમાનનું તે સૂચન હતું. આર્થ જીવનનું મૂળ કયાં છે, આર્થ જીવન શાનું બનેલું છે, આર્થ જીવનને કયે રસ્તે વહેવરાવવું, તેનું તે ડિઝિમ હતું. આ દેશની આધુનિક સમયની કેળવણીમાં શારીરિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક કેળવણીની ખામી છે તે પુરવાર કરી આપતું હતું ! ખરા સુધારાની દિશા તે દર્શા-વતું હતું. ખર્ચ શિક્ષણ આત્મસુધારણા છે, ખરો સુધારો આધ્યા-ત્મિક છે એ દાખલો તે પૂરો પાડતું હતું.

વિદ્યાર્થીએ જ્ઞાનની કાંઈ પણ શાખાની અવધિએ પહોંચવું એ સૂત્રનું તેમાં ચચાર્થ પાલન હતું. આમ કરવામાં સારતત્વના

પ્રાચીન કાળની શિક્ષણ પદ્ધતિને તે અનુસરતું હતું. આપણા ઋષિમુનિઓ જ્ઞાનની કોઈ શાખામાં પારંગત થવાનેજ અધ્યયન કરતા હતા. સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચાર, એ તેમના જીવનનો હેતુ હતો. જ્ઞાનપિપાસા તેમની અભિલાષા હતી. તેમના જોડા જ્ઞાનને લીધેજ ભારતની એ સમયે ચઢતી કળા હતી.

મેટ્રિકમાં પાસ થયા પછી નરેન્દ્ર કોલેજમાં દાખલ થયો. હવે તેના રમવાના દિવસો ગયા. સંસ્કૃતમાં તેની ઉંમરના પ્રમાણમાં તેણે ઘણો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. દેશનો ઇતિહાસ પણ તેને સારો આવડતો હતો. હવે તેણે સામાન્ય ઇતિહાસ, ખગોળવિદ્યા ઇત્યાદિ અંગ્રેજી સાહિત્યને પણ ખૂબ વાંચવા માંડ્યું. સાથે સાથે વાતચીત કરવાની કળા અને વાદવિવાદની શક્તિને પણ તે ખીલવવા લાગ્યો. સભામાં બોલવાની હિંમત અને છટા તેણે કેળવવા માંડી અને તેમાં એટલે મુધી ફાળ્યો કે આગળ જણાવ્યું તેમ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી જેવા મહાન વક્તાઓ પણ તેની બોલવાની શક્તિનાં ભારે વખાણ કરતા.

કપડાં પહેરવામાં ટાપટીપ કરવી એ નરેન્દ્રને બિલકુલ પસંદ નહોતું. કોઈ વિદ્યાર્થી આવી ટાપટીપ કરીને આવે, તો તે તેનાથી ખમી શકાતું નહિ. કોટ, પાટલૂન, નેકટાઈ, કોલર વગેરેને તે ધિક્કારતો અને એવો ઠાઠ કરીને કોઈ આવે તો તેને મોઢજ તેના ઠાઠને લુચ્છકારી કાઢતો ! આવી કપડાંની ટાપટીપને તે એક પ્રકારનું ખાયલાપણું ગણતો !

તેનો ખીન્નો શુષ્ક આ હતો. અભ્યાસ સારી રીતે કરવાને ખાતર તે પોતાને મોસાળ જઈ એકાંત જોરડીમાં રહેતો. આ જોરડીમાં ટેબલ, ખુરશી કે એવો કંઈ સામાન તે રાખતો નહિ. તેને ગાવાનો શોખ હતો, તેથી એક ખૂણામાં તેનો તંબૂરો

પડી રહેતો અને જીભ ખૂણામાં ચોપડીઓનો ઢગલો જણાતો ! તે સૂતો, પણ જમીન ઉપર અને વાંચતો પણ જમીન ઉપર. તે ધનાઢયનો દીકરો હતો, તેથી અનેક ખુરશીઓ અને ટેબલો તે ખરીદી શકત; પણ તેનું જીવન એટલું બધું સાફ હતું કે તેની વૃત્તિ કથાની પણ ફરકાર કરતી નહિ !

તેનો ત્રીજો ગુણ સહૃદયતાનો હતો. કોઈ વિદ્યાર્થી ગરીબ હોય, ફી ભરવાને અશક્ત હોય, તો નરેન્દ્ર તેની વહારે એકદમ ધાતો. જેમ ગરીબનો બેલી રામ, તેમ તેની કોલેજમાં ગરીબનો બેલી નરેન્દ્ર ! ગમે તેમ થાય પણ ગરીબને તે મદદ કરેજ. ગરીબનો તે પક્ષ જોઈતો, ગરીબને માટે લઢતો, ગરીબને માટે તે મોટા માણસની પણ ઇતરાજ વહોરી લેતો. એક વિદ્યાર્થીને ફી ભરવાના સાંસાં હતા. તેણે માફી થવાને અરજ કરી, પણ તેની દાદ કોઈએ સાંભળી નહિ. નરેન્દ્રે તેનો પક્ષ લીધો અને કોલેજના સેક્રેટરીને તે મળ્યો પણ તેણે માન્યું નહિ. સેક્રેટરી રસ્તામાં એકલો મળે એવો લાગ નરેન્દ્રે સાધ્યો અને રસ્તામાં તેને આજીજી કરી; તેમાં તે ન ફાળ્યો, ત્યારે સેક્રેટરીને ધમકાવવા લાગ્યો. ને આખરે તેને મોંઝેજ માફીની હા કહેવરાવી ! આ પ્રમાણે પેલા ગરીબ વિદ્યાર્થીની ઇચ્છા નરેન્દ્રે પૂરી કરી. તેનો સ્વભાવ આનંદી હતો અને વિદ્યાર્થીઓના આનંદ ઉત્સવોમાં તે રસ ભર્યો ભાગ લેતો. ગાયનનો તે શોખીન હતો અને એ વિદ્યામાં ધણી પ્રવીણ થયો હતો. પોતાના વિદ્યાર્થી મિત્રો સાથે ગાડીમાં બેસીને બહાર ફરવા જતો ત્યાં પણ અનેક ગાયનો તે ગાતો. પ્રોફેસરના આવતા પહેલાં કલાસમાં પણ એકાદ ચીજ તે લલકારતો અને પ્રોફેસર કલાસ તરફ આવતે આવતે તેના મધુર સ્વરનું પાન કરતા અને પોતાના મુખ ઉપર હાથનાં ચિહ્ન સાથે કલાસમાં પ્રવેશ કરતા !

પરીક્ષાના દિવસોમાં અને તેની પહેલાં બે ચાર દિવસથી

કવચિત્ ત'ખૂરો લઈ તો કવચિત્ ત'ખૂરો લીધા વગર તે ભજન ગાતો ગાતો અહીં તહીં ફરતો.

સંસ્કારી હૃદયોની વૃત્તિઓ સંસ્કારીજ હોય છે. પવિત્રાત્માઓ જગતની દૃષ્ટિએ કંઈક ભાસે છે, પણ તેમનો અંતરાત્મા કંઈક જુદાજ પ્રદેશમાં ફરતો હોય છે. નરેંદ્ર કોલેજનો અભ્યાસ કરતો, પણ તેનો અંતરાત્મા કંઈક જુદીજ વસ્તુને ચાહતો. ક્ષણે ક્ષણે તેનો જીવ કંઈક જુદાજ વિષય તરફ દોડતો. મનુષ્ય ગમે ત્યાં જાય કે ગમે તે બાળતમાં પોતાનો જીવ પરોવે, પણ તેની વૃત્તિ તેના અત્યંત પ્રિય વિષય તરફ ખેંચાયાજ કરવાની. કોલેજનો અભ્યાસ કરવામાં તે પોતાના જીવને પૂરેપૂરો પરોવતો, પણ અનાયાસે તેની વૃત્તિ સાધુ જીવન તરફ પ્રેરાઈ જતી. “સઘળાં પુસ્તકો ફેંકી દો. પ્રભુની સાનિધ્યમાં વિધાનો શો ઉપયોગ ?” એમ તેને વારંવાર થઈ આવતું. બી. એ.ની પરીક્ષા પહેલાં એક દિવસે તેનો અંતરાત્મા જાગૃત થયો અને પોતાની સત્તા ચલાવવા લાગ્યો ! એક ભજન ગાતો ગાતો તે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓની ઝોરડીઓ આગળ આવીને ઊભો રહ્યો ! ભજનમાં તે લીન થયો હતો. તેના મુખ ઉપર આનંદ છવાઈ રહ્યો હતો. સમય પ્રભાતનો હતો. અરુણોદય થયો હતો. અનેક ઝોરડીઓની અંદર છોકરાઓ ઊંઘતા હતા. એવે સમયે નરેંદ્ર હાથમાં ત'ખૂરો લઈ ગાતો ગાતો પોતાના મોસાળની ઝોરડીએથી કોલેજની બોર્ડિંગ આગળ આંચો. તેનું ઉમદા ભજન સાંભળીને છોકરાઓ ભગી ઊઠ્યા ! તે આંખો દિવસ નરેંદ્રે ગાયાજ કયું ! પરીક્ષાને માટે હવે એકજ દિવસ બાકી રહ્યો હતો, તેથી એક જણે પૂછ્યું : “નરેંદ્ર, તે પરીક્ષાને માટે બધું વાંચી નાંખ્યું ?” “અલગત, હા.” તેણે જવાબ આપ્યો અને તરતજ બીજું ભજન ગાવા લાગ્યો ! “તું કંઈ નિશ્ચય ઉપર કેમ આવતો નથી ? તારા

લવિધ્યને માટે જો તું વધારે કાળજી રાખીશ, તો જગતમાં તું એક નામાંકિત અને પૈસાદાર માણસ થઈશ !” આ પ્રમાણે તેનો મિત્ર ફરીથી બોલ્યો. નરેન્દ્રે જવાબ આપ્યો કે, “જાંગાળના પ્રસિદ્ધ વકિલ બ્યોમેશચંદ્ર જેનરલ જેવા પ્રખ્યાત અને લોકપ્રિય થવાનું મને વારંવારનીએ મન થઈ આવે છે, પણ જરા વધારે વિચાર કરતાં એ જાંબામાં પણ સંસારની અસારતા જ મને લાગે છે ! મૃત્યુ અવશ્ય આવે છે અને દરેકને ઝડપે છે, તો પછી આવી નાશવંત સમૃદ્ધિ મેળવવાને મનુષ્યે શા માટે પ્રયાસ કરવો જોઈએ ? સંન્યાસીના જીવન વિષે મેં બહુ વિચાર કર્યા છે. ખરી મોટાઈ તો એની છે ! કારણકે મૃત્યુની સત્તાને પણ દૂર કરવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે અને અવિકારી સત્યને તે જોળે છે ! બાકીનું આખું જગત તો નાશવંત વસ્તુઓ મેળવવા માટે જ વ્યવહાર ચલાવે છે.”

નરેન્દ્રને તેના મિત્રો ઘણુંજ ચાહતા. તેનો એ વખતનો એક મિત્ર લખે છે કે, “નરેન્દ્ર સાથે વાત કરવાનું અમને ઘણુંજ ગમતું; તેના વિચારો અમને પ્રિય લાગતા; તેનો સ્વર વીણા જેવો મીઠો હતો; તેના વિચારો જાણવાને અમે ખાસ કરીને કોઈ વાત ઉપાડતા અને તેના વિચારોમાં હમેશા કંઈક નવીનતા જ લાસતી ! તેની સાથે વિચારોની આપલે કરીને અમે ઘણું શીખતા. કદી કોઈ તેની વિરુદ્ધ પોતાનો મત દર્શાવે, તો નરેન્દ્ર પોતાની બુદ્ધિ અને ભાષાના પ્રભાવથી તરત તેનું સમાધાન કરી દેતો.”

હિંદમાં ઘણા વિદ્યાર્થીઓ માત્ર વાંચવામાં જ પોતાનો જામ સમય ગાળે છે અને એક ખૂણે બેસી રહે છે. કોઈ પણ રમતમાં કે કસરતમાં તેઓ ભાગ લેતા નથી. એનું પરિણામ એ આવે છે કે, હિંદી વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક સ્થિતિ દિન પ્રતિદિન નબળી થતી જાય છે. નરેન્દ્રનાં માળખા સમજતાં હતાં કે, શારીરિક

કેળવણી વગર કેળવણી અધૂરી છે અને તેથી કરીને તેઓ તેને પોતાનું બળ વધારવાને અનેક સગવડો કરી આપતાં. નરેન્દ્ર ક્રિકેટની રમત ઘણી રમતો અને લકડીપટા ખેલવામાં તેની હોશિયારી ઘણીજ વખણાતી. કસરતના અખાડામાં પણ તે જતો અને શરીરના અવયવો મજબૂત થાય એવી કસરતો કરતો. એક બાજુએ જેમ અભ્યાસમાં તે ઊંડો ઊતરતો તેમ બીજી બાજુએ ઉપર જણાવ્યું તેમ શરીરને દૃઢ અને મજબૂત બનાવવાને અનેક પ્રયાસ કરતો. લકડીપટાની રમત તેને બહુ પ્રિય હતી. મુસલમાન ઉસ્તાદો પાસેથી તે એ રમત શીખ્યો હતો. તે મેળામાં જતો અને ગમે તેની સાથે લકડીપટા ખેલતો. તેમાં તે એટલો બધો પ્રવીણ થયો હતો કે તે માત્ર દસ વરસની ઉંમરનો હતો ત્યારે એક મેળામાં લકડીપટા ખેલવાને તેને બોલાવવામાં આવ્યો હતો, અને ત્યાં હોશિયારમાં હોશિયાર ખેલાડી સાથે લકડીપટા રમી તેને હરાવી તેની લાકડીના બે કટકા તેણે કરી નાંખ્યા હતા. તેની સાથે રમનાર માણસ તેનાથી મોટો અને મજબૂત હતો, પણ પોતાની સુક્તિથી નરેન્દ્રે તેને હરાવ્યો અને પહેલું ઇનામ પોતાને હાથ કર્યું. આ સિવાય દોકવામાં ફૂદવામાં, કુસ્તી કરવામાં, ગંગામાં હોડીઓ ચલાવવામાં તે સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણાતો. શારીરિક બળને માટે આટલું કરી તેણે પોતાનું શરીર સુદૃઢ બનાવ્યું હતું. તેનો બાધો મજબૂત દેખાતો હતો અને આકૃતિ સુંદર અને લવ્ય રૂપ ધારણ કરી રહી હતી. કોલેજના દિવસોમાં જ્યાંથી ત્યાંથી જી હું જ્ઞાન મેળવી લેવું અને સાથે સાથે શારીરિક બળ અત્યંત વધારવું, આ બે બાબતો નરેન્દ્રનું લક્ષ્યબિંદુ થઈ રહી હતી.

નરેન્દ્રની જ્ઞાનતૃષ્ણા અગાધ હતી કોલેજનો અભ્યાસક્રમ તેની તૃષ્ણા મટાડે એવો નહોતો. તેના વિષયોને તે બહુ મહ-

રવના ગણતો નહિ. આથી કરીને કોલેજના અભ્યાસની તે બહુ દરકાર રાખતો નહિ. કોલેજના અભ્યાસક્રમનો ફેટલોક ભાગ તેની ઇચ્છાને અનુકૂળ થતો અને ફેટલોક પ્રતિકૂળજ ભાસતો ! આથી પરીક્ષા પહેલાં માત્ર બે મહિનાજ પાસ થવા પૂરતું વાંચતો; અને બાકીનો બધો વખત કોલેજ બહારના વિષયો શીખવામાં, જાહેર ભાષણો સાંભળવામાં અને એ સમયના મહાન વિચારકોના વિચારોનું મનન કરવામાં તે ગાળતો. વર્તમાનપત્રો, માસિકો અને નવલકથાઓ તથા સમકાલીન લેખો તો તે પુષ્કળ વાંચતો. નવા નવા વિચારો તે શોધતો. જ્ઞાનની અનેક શાખાઓનું એક મૂળ શોધી કાઢવું અને નૈસર્ગિક શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાને માનસિક શક્તિઓને અત્યંત ખીલવવી, આ તેના અભ્યાસનો ખાસ હેતુ હતો. પોતાના આશયને નરેન્દ્ર મરણ પર્વત વળગી રહ્યો હતો, અને પોતે મુકરર કરેલા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે તે આખી જિંદગી સુધી એક નિત્યકર્મની માફક વાંચ્યાજ કરતો ! તેના મનના આ વલણથી તે ખરા જ્ઞાનની માહીતિનો જાણે કે એક કુવારો હોય એમ થઈ રહ્યો હતો !

આ જ્ઞાનતૃષ્ણાની સપાટી નીચે તેને ટકાવી રાખનાર, તેને અધિક ને અધિક બળ આપનાર, તેના આખા જીવનમાં અને તેની બુદ્ધિમાં પવિત્રતાનો પટ બેસાડનાર, તેનું ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય હતું. પવિત્રતા તેના ચારિત્ર્યનું મુખ્ય અંગ હતું. તેનું એવું ચારિત્ર્યજ તેની જ્ઞાનતૃષ્ણાને ટકાવતું, વધારતું અને ખીલવતું. આ ચારિત્ર્ય સ્વભાવસિદ્ધ હતું. પવિત્રતા, ધાર્મિકતાની તે જાણે કે એક ઝળહળતી જ્યોતિ હોય એમ સૌને ભાસતું. પવિત્રતા તેના આચારમાં, તેના વિચારમાં સદાકાળ વાસ કરી રહેતી. એ પવિત્રતાએજ એને જ્ઞાનની અવધિએ પહોંચાડીને પરબ્રહ્મપદની પ્રાપ્તિ કરાવી હતી. પવિત્રતા અને જ્ઞાનને ગાઢ સંબંધ છે. પવિ-

ત્રતા વગરનું જ્ઞાન ગમે તેટલું હોય, તોપણ તેથી મનુષ્ય ખરા વિકાસને પામતો નથી.

ધ્યાન અને જ્ઞાન એ કાર્યસિદ્ધિરૂપી રથનાં બે ચક્રો છે! તે બેના સંયોગ વગર ઐહિક કે પારમાર્થિક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી. શુદ્ધ આચરણ, ઉચ્ચ આશયો અને મહત્વાકાંક્ષાનું સતત ભાન-તેજ ધ્યાન! એ ઉચ્ચ આશયોના ભાનથીજ, ગ્લેડસ્ટન, રાનડે, બકં, ગોખલે, ગાંધી જેવા મહાન પુરુષો અને શંકર, બુદ્ધ, હયાનંદ જેવા મહાત્માઓ, જ્ઞાનને હૃદયમાં ઠસાવી, ટકાવી-ને બીજાના ઉપર ઊંડી છાપ પાડી જગતમાં વિજયી થયા છે. આ ધ્યાન જ્યાં નથી ત્યાં ખરું જ્ઞાન પણ નથી. જ્યાં એકનો અભાવ ત્યાં બીજાનો અભાવજ છે. એ બેના સંયોગ વગરનું જ્ઞાન ધુમાડાના બાયકા જેવું છે. આ ધ્યાન, પવિત્રતા અને જ્ઞાનના સંયોગથી તેના મુખ ઉપર પુરુષાર્થનો અનુપમ જ્યોત્સો જણાઈ આવતો. તે સૌ પ્રત્યે માયાળુ અને ભલો હતો; પણ તેની ભલાઈ અસમર્થો મરેત્ સાધુ જેવી નહોતી! એ ભલાઈ તેનામાં સાત્ત્વિક અને ક્ષમાશીલ બળરૂપે વસી રહેલી હતી અને તે બળનું પોષક તેનું અખંડ બ્રહ્મચર્ય હતું. પવિત્રતા-બ્રહ્મચર્ય તેના વિદ્યાર્થી જીવનનું મુખ્ય લક્ષણ હતું. આ પવિત્રતા તેને માત્ર અસત્ કાર્ય કે અસત વિચારથી દૂર રાખતી, એટલુંજ નહિ પણ સદ્વિચાર અને સત્કાર્યમાં તે તેને સર્વદા પ્રવૃત્ત રાખતી.

મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં પાસ થયા પછી મહમદ-ખાન અને વેણીશુભ નામના મોટા ગવૈયાઓ પાસે નરેન્દ્ર ગાયન શીખવા લાગ્યો. તેના પિતાની ખાસ ભલામણ હતી કે, એ વિદ્યા તેણે પ્રાપ્ત કરવી અને હિંદુઓની ગાયનકળામાં પ્રવીણ થવું. નરેન્દ્રને ઈશ્વરે મધુર સ્વર બક્ષેલો હતો. પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંગીતકળામાં તે પ્રવીણ થયો અને બંને દેશનાં વાદ્યો વગાડવા-

માં હોશિયાર થયો. સાથે સાથે નૃત્યકળા પણ તેણે સંપૂર્ણપણે પ્રાપ્ત કરી લીધી. કુદરતના સૌંદર્યને તે ચાહતો અને દરેક વસ્તુ-માં સૌંદર્ય લાવવાનું ઇચ્છતો. શ્રેષ્ઠ સંગીત અને શ્રેષ્ઠ નૃત્ય મનુષ્યમાં સુંદર લાગણીઓનો આવિર્ભાવ કરે છે. નરેન્દ્રના સંગીત-માં, નૃત્યમાં, કુદરત અને આત્માના સૌંદર્યનો, તેની ધાર્મિક લાગણીઓનો અને સુવિચારોનો આવિર્ભાવ થઈ રહેતો. તે જેમ જેમ વધારે ને વધારે ધર્મિષ્ઠ થતો ગયો, તેમ તેમ તેનું શરીર તેના સુંદર આત્માનો ભણે કે સ્થૂલ આવિર્ભાવ હોય તેમ ણની રહ્યું. ઈશ્વરે તેનો ચહેરો ખૂબસૂરત બનાવેલો હતો.

તે જ્યારે ગાતો ત્યારે તેના અવાજની મિષ્ટતા અને શરીરનું સૌંદર્ય એકમેકની સાથે અલૌકિક રીતે ભળી જતાં અને આસ-પાસ આધ્યાત્મિક સૌંદર્ય અને આધ્યાત્મિક એક્યતાનું સર્વને ભાન કરાવતાં. કેઈ કેઈ વખત તે એકલો એકલો ગાતો અને તેમાં એટલો ભયો મશગૂલ થઈ જતો કે ખાવાપીવાનું પણ ભૂલી જતો ! કેટલીક વખત નાહતી વખતે તે ગાવાનું શરૂ કરે અને તેમાં એટલો તો ગરક થઈ જાય કે પાણી પાણીને ઠેકાણે રહે અને કલાક બે કલાક વહી જાય ! ગાવાથી તેનો અવાજ ઘડાઈને મિષ્ટ અને ખુદલો થયો અને તે તેને આગળ ઉપર વક્તા તરીકે ઘણોજ કામ લાગ્યો. સ્વામી વિવેકાનંદ તરીકે તે પોતાના વિ-ચારો પોતાના અવાજ ઉપરના કાળુને લીધે પણ વધારે સ્પષ્ટ-તાથી અને વધારે જુસ્સાથી દર્શાવી શકતો હતો. પશ્ચિમમાં અનેક મનુષ્યો તો તેના મધુર અવાજને લીધેજ આકર્ષાઈને તેના ભાપણો સાંભળવાને આવતા. આ સમયમાં વળી દરરોજ સંધ્યા-કાળે તે એક નાના ટર્ફ ઉપર સવારી કરતો અને ઘોડે બેસતાં શીખતો. તે એકજ વખત એક પુસ્તકને વાંચતો અને પછી આખી જિંદગી સુધી તેની મતલબ તેને મોઢે થઈ રહેતી !

૧૦-ભાવી જીવનનું માન

પોતાની યુવાવસ્થા વિષે વાત કરતાં સ્વામી વિવેકાનંદ કહેતા કે, “ તે સમયમાં હું લગવદ્ભગીતા વાંચતો અને તેમાંના કેટલાક વિચારો રાતદિવસ મારા મગજને હલાવી નાખતા. શ્રી-મદ્ભગવદ્ભગીતા હિંદુ ધર્મનું ઉમદા રહસ્ય સમજાવે છે. ખરે વેદાંત ધર્મ તે બહુજ સુદર રીતે પ્રતિપાદન કરે છે ! આયોનો આત્મા વિષેનો અનુભવ તેમાં દર્શાવેલો છે તેમાં વણુવેલો ધર્મ કોઈ એક દેશનો, જાતિનો, વ્યક્તિનો કે સંસ્થાનો નથી. તે ધર્મ ત્રીનો નથી કે પુરુષનો નથી; પણ જાતિ રહિત, વણુ રહિત, દેશ રહિત, સંસ્થા રહિત આત્માનો છે. તે ધર્મ સર્વ-સામાન્ય છે, તે સર્વને લાગુ છે. તેના સિદ્ધાંતો દેશકાલાદિથી અબાધિત છે. તે નિત્ય છે. એકચુક્ત અર્જુન યુદ્ધમાં જીતેલો છે અને શ્રીકૃષ્ણ તેને આત્માનું ખરું સ્વરૂપ સમજાવી સ્વધર્મમાં પ્રેરે છે શ્રીમદ્ ભગવદ્ભગીતા આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજાવનાર, સ્વધર્મમાં યોજનાર અને ચોક્ષના દ્વારમાં લઈ જનાર એક અતુલનીય સ્વર્ગીય ગાન છે ”

નરેન્દ્ર ભગવદ્ભગીતાનું દરેકે દરેક પ્રકરણ વાંચતો અને તેમાંનું અગાધ જ્ઞાન, અફલુત આધ્યાત્મિક પ્રકાશ, આર્થ મહર્ષિ-ઓનો અપૂર્વ અનુભવ, તેના વાચનમાં નરેન્દ્રની નજરે આવતો. ભગવદ્ભગીતા જાણે કે એક વ્યક્તિ હોય, તેનો મિત્ર હોય, તેમ

ને તે ચાહવા લાગ્યો. તેને મન તે સર્વ શાસ્ત્રોનું એક શાસ્ત્ર હતું. રણભૂમિના ઢોલાહલ વચ્ચે અત્યંત શાંતિને અનુભવનાર પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણનું ખેદયુક્ત જીવ-આત્મા-અણુન પ્રત્યે આત્મ-ધન હતું. સંસારરૂપી રણભૂમિ ઉપર સ્વધર્મમાં પ્રવૃત્ત થવા, માત્રાના અંતઃપ્રદેશમાં પેસીને પોકારતો જાણે કે તે શંખનાદ હોય તેમ નરેન્દ્રને લાગતું. “કર્મ કર્મને માટેજ કરવાનાં છે, ભયથી કે સ્પૃહાથી કરવાનાં નથી,” “જે મારી પાસે આવે છે, તે સંસારરૂપી સાગરને તરે છે;” વગેરે ગીતાનાં વાક્યોમાં અગાધ જિંદું તત્ત્વ સમાયેલું છે એમ તેને ભાસવા માંડ્યું અને એ સત્યોની અસર એવી તો તેના હૃદય ઉપર થઈ કે, “હોક-કહ્યાણુ એ પોતાનુંજ કહ્યાણુ છે, જગતનું બહુ કરનાર પોતાનુંજ બહુ કરે છે, જગત ઉપર તે ઉપકાર કરે છે એમ તેણે ધારવાનું નથી” આવા આવા અનેક સિદ્ધાંતો તેના મનમાં ઠસ્યા અને તે તેના જીવન પર્યંત તેના હૃદયમાં સામ્રાજ્ય ચલાવી રહ્યા. ગીતાનાં રહસ્યોમાં હિંદુ જીવનની ચોખ્ખે ચોખ્ખી ભાવના તેને જણાઈ. ગીતાએ તેને અસામાન્ય પુરુષાર્થ સમજ્યો અને એ દિવસથી તે હિંદુ ધર્મનો ખડાદુર રક્ષક બની રહ્યો. એક પુત્ર પોતાની માતાને માટે લાગણી ધરાવે, તેમ નરેન્દ્ર હિંદુ ધર્મને માટે લાગણી ધરાવવા લાગ્યો. ગીતાએ તેને હાજર જવાબી બનાવ્યો અને ખ્રિસ્તી પાદરીઓના બોધ સામે હિંદુ ધર્મની મહત્તા દર્શાવી આપવાનો જુસ્સો તેનામાં આવ્યો.

એક દિવસ એક પાદરી જાહેર રસ્તા ઉપર હિંદુઓના એક મોટા ટોળાને બોધ કરતો હતો. તે બોલ્યો: “હું મારી લાકડી-થી તમારા દેવની મૂર્તિને મારું તો તે શું કરે?” શ્રોતાઓ સૌ ચૂપ રહ્યા. જવાબ આપવાને કોઈ શક્તિમાન નહોતું. નરેન્દ્ર તેના મિત્રો સાથે તેજ રસ્તે થઈને જતો હતો તેણે એ સાંભળ્યું.

પાદરીને તેણે જવાબ આપ્યો: “હું તમારા દેવને ગાળ દઉં તો તે મને શું કરી નાખશે?” પાદરીએ કહ્યું: “તમે મરશો ત્યારે તમને નકંના અગ્નિમાં નાંખશે!” નરેન્દ્રે જવાબ આપ્યો: “ત્યારે મારા દેવની મૂર્તિ પણ તમે મરશો ત્યારે તમને બાંધીને લટકાવશે!” પાદરી ખિજવાઈ ગયો અને ચૂપ થઈને છાનામાનો ચાલ્યો ગયો. નરેન્દ્ર અને તેના મિત્રો હસવા લાગ્યા અને તાળીઓ પાડવા લાગ્યા. સૌ શ્રોતાજનો તેમાં સામેલ થયા.

સંસારી યવું ઠીક કે સંન્યાસી? ગાડીઘોડે બેસીને ફરનાર લોગી ઠીક કે ત્યાગી? સંપત્તિ, વૈભવ, નાના પ્રકારના ભોગ-વિલાસ ઠીક કે સંન્યાસીનું શિક્ષાત્મક ઠીક? સૂવાને પલંગ મેળવવો કે પથ્થરની શિલા? રહેવાને મહેલ, વિવિધ અલંકાર અને વસ્ત્ર ઠીક કે સંન્યાસીનો અંચળો, તુળીપાત્ર અને ચોળવાની રાખ ઠીક? શ્રીપુત્રાદિ કુટુંબનો પ્રેમ ઠીક કે વસુધૈવ કુટુંબકમ્? એમ સંસારી અને ત્યાગીની જિંદગીના વિચારોની વચમાં નરેન્દ્રનું મન આ સમયે અથડાવા લાગ્યું. બે આદર્શો-સંસારી અને ત્યાગી-તેની નજર આગળ ખડા થયા અને તે એ બંનેની તુલના કરવા લાગ્યો. સંસારી જીવનની અનેક તૃષ્ણાઓ, આજ્ઞાઓ, બંધનો, લોભ, મોહ, અસત્ય વ્યવહાર, ડોળ, સ્વાર્થ, પ્રપંચ, સુખ, દુઃખ અને તે સર્વની વચમાં મનુષ્યને ઓચિંતો ઝડપી લેનાર મૃત્યુ, એ સર્વે તેને સંસારની અસારતા દર્શાવવા લાગ્યાં-જગતનું મિથ્યાપણું સમજાવવા લાગ્યાં. સંસારના સૌંદર્યમાં કે ભવ્યતામાં ખરું સુખ નથી, તે માત્ર માયા છે, મિથ્યા છે, “જૂઠી માયા જૂઠી કાયા, જૂઠા ખેલ બનાયારે.” એમ તેના અંતઃકરણમાં ઠસવા માંડ્યું.

એક વાર સંપૂર્ણ વૈરાગ્યના તેજથી પ્રકાશિત અને દેવ સમાન દેખાતી સંન્યાસીની મૂર્તિ, તેની માનસિક દૃષ્ટિમાં ખડી થઈ.

મૃતિએ શરીરે માત્ર કૌપીન ધારણ કરેલું હતું. બાકીના શરીરે ભસ્મનું આચ્છાદન હતું. તે મૃતિ બધાં બિલી હતી તેની પાછળ એક મોટું અરણ્ય હતું. થોડેક દૂર બરફથી ઢંકાયેલી ધોળી ટેકરીઓ આવેલી હતી. સંસારથી તે દૂર હતી, પણ સંસાર તેના તરફ પ્રપંચ ફેંકતો હતો. અનેક આશાઓ, તૃષ્ણાઓ અને લાલચો તેની અડોઅડ થઈને જવા લાગી, પણ આ ધ્યાનગ્રસ્ત સાધુની મૃતિ જરાક પણ ચલાયમાન થઈ નહિ. ભૂખ, તરમ અને ટાઢની અસર તેના શરીર ઉપર દેખાતી હતી, પણ તેના મન ઉપર તેની અસર જણાઈ નહિ. તેના બળ્ય કપાળ ઉપર વૈરાગ્યનું તેજ પ્રસરી રહ્યું હતું. તેની આંખો બંધે કે બે તેજસ્વી સૂર્ય હોય, તેમ એવી તો અળકી રહી હતી કે તેના પ્રકાશ આગળ જગતનો અળકાટ નહિવત્ લાગતો. તેનાં આતરચક્ષુઓ આત્મ બ્યોતિના બિંચા પ્રદેશમાં બિડી રહ્યાં હતાં

જગૃત અવસ્થામાં પણ આવાં સ્વપ્નો-આવાં દર્શનો તેને થઈ આવતાં. આવાં દર્શન-સ્વપ્ન આધ્યાત્મિક દર્શાની અમુક સ્થિતિ સૂચવે છે. આવું દર્શન-ઉદ્ભવતું ત્યારે નરેંદ્ર ઘણાજ આનંદમાં આવી જતો અને સંસારી દર્શાને બંધન સમજતો. તેનું મન આ વેળાએ વિવિધ પ્રકારની અદ્ભુત સ્થિતિઓ અનુભવતું. કેટલીક વખત તેને પોતાનું શરીર સ્વપ્નના શરીર જેવું લાગતું. તે ઘણી વાર શરીરનું ભાન ભૂલી જતો અને કોઈ કોઈ વખત બહાર બાગની અંદર ફરતાં પોતે આત્મા છે, એ વિચારમાં તે એટલો બધો લીન થઈ જતો કે, પોતાનું શરીર હયાતીમાં છે કે નહિ તેની ખાતરી કરવાને પોતાનું માથું ઝાડ યા ખીણ કોઈ વસ્તુ સાથે અક્ષણી તે ખાતરી કરી લેતો ! પૂર્વજન્મની ભાવનાઓ અને અનુભવો મનુષ્યના વર્તમાન જીવનમાં અનાયાસે જ દૃશ્યમાન થાય છે. કેટલાક મનુષ્યોને કેટલાક વિચારો

અને શુણ્ણ જન્મથીજ પ્રાપ્ત હોય છે. કેટલાક મનુષ્યો ઉપર અન્ય મનુષ્યોને સ્વાભાવિક પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે, કેટલાંક સ્થળ ક્રોધને વગર બેઠે પણ પરિચિત હોય એવો ભાસ થાય છે. નરેન્દ્રની બાળતમાં તેમજ હતું. કેટલાક આધ્યાત્મિક અનુભવો, ત્યાગીનું જીવન, તે જીવનની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ, વિવેક, વૈરાગ્ય વગેરે જાણે કે તેણે પૂર્વજન્મમાં સિદ્ધ કર્યાં હોય તેમ તેના વર્તમાન જીવનમાં સ્વાભાવિક દશાએ પહોંચેલાં માલૂમ પડતાં હતાં અને તેનું બાવી જીવન સૂચવતાં હતાં.

૧૧-વુ દ્વિ નો વિ કા સ

જ્ઞાનની અનેક શાખાઓમાં નરેંદ્રજી મન પરોવાયલું હતું. કોલેજનો અભ્યાસ તો તે કરતો જ હતો, પણ તેની સાથે બીજા ઘણા વિષયોમાં પારંગત થવાની તે ઇચ્છા રાખતો હતો. ગણિત-શાસ્ત્ર અને ખગોળવિદ્યામાં તે ઘણો આગળ વધ્યો. સંસ્કૃત તેને બાહ્યાવસ્થાથી જ પ્રિય હતું. બાર વર્ષની ઉંમરે તે સંસ્કૃત બ્યાકરણ શીખ્યો હતો અને સત્તર વરસની વયે તો સંસ્કૃતમાં શ્લોક બનાવવા લાગ્યો. પોતાની જંગાળી ભાષાને પણ તેણે એટલી બધી ઢેળવવા માંડી કે આગળ જતાં જંગાળી લેખક તરીકે તે ઉચ્ચ પદવી પ્રાપ્ત કરી શક્યો.

નરેંદ્રની સ્મરણશક્તિ અલૌકિક હતી. તેની માતા તરફથી વારસામાં તેને તે મળી હતી. વિશ્વનાથના એકાએક મૃત્યુએ જન્મ અને મરણનાં શુદ્ધ સત્યો તરફ તેના મનને ખેંચ્યું હતું. યુવાન નરેંદ્ર હવે ખરેખરો હિંદુ બની રહ્યો, એટલું જ નહિ પણ હિંદુત્વને માટે આગ્રહી બન્યો. હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકો હવે તેણે વાંચવા માંડ્યાં. તેમના ઉપર લખાયેલી ટીકાઓ હિંદુ વિચાર પ્રમાણે સંપૂર્ણ હતી, પણ પાશ્ચાત્ય શિક્ષણથી ઢેળવાયેલા વિદ્યાર્થીને મન તે અનુકૂળ થઈ નહિ. આથી કોલેજમાં તેણે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય પસંદ કર્યો અને પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવેત્તાઓ-

ના સિદ્ધાંતો જાણવાનો પ્રયાસ કર્યો. હર્બર્ટ સ્પેન્સરના સિદ્ધાંતોમાં તેને રસ પડ્યો. તેના અધ્યયનથી તેની મનનશક્તિ, તર્કશક્તિ અને બુદ્ધિ વિકાસ પામ્યાં. સાથે સાથે કેન્ટ, શોપનહોર, મિલ અને કોન્ટનો અભ્યાસ પણ શરૂ કર્યો. એરિસ્ટોટલ પણ વંચાણો. એ સર્વ સાથે ઉપનિષદોનો અભ્યાસ પણ તેણે જારી રાખ્યો હતો. પાશ્ચાત્ય સિદ્ધાંતોની કસોટીથી ઉપનિષદનાં સત્યોને તે તપાસતો રહેતો. લાંબા અધ્યયન અને મનન પછી તેને પાશ્ચાત્ય સિદ્ધાંતોની અપૂર્ણતા દેખાવા લાગી. આર્યઋષિઓએ શોધી કાઢેલાં મહાન સત્યો આગળ પાશ્ચાત્ય સિદ્ધાંતો તેને માત્ર આલાસ જેવાજ જણાયા અને હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનની મહત્તા તેના મનમાં ઠસી રહી. પરંતુ વેદાંતનાં કેટલાંક સત્યો બુદ્ધિથી અગમ્ય હોઈ અનુભવગમ્ય છે. નરેન્દ્રમાં તે અનુભવની ખામી હોવાથી તેના મનમાં ક્વચિત્ શંકા થતી કે, “વેદાંતથી પણ અધિક સરળ અને શ્રેષ્ઠ માર્ગ કોઈ હશે ખરો ?”

તત્ત્વજ્ઞાનની સાથે નરેન્દ્ર ઇતિહાસનું પણ જિંડું અધ્યયન કરતો હતો. અશ્રેણ પ્રજાની ઉત્ક્રાંતિઓ, તેનાં મહાન લક્ષણો, રાજદારી ઉથલપાથલો, અવનવા બનાવો અને રાજદારી પુરુષોનાં મહાન ચારિત્રોનો તેણે જિંદો અભ્યાસ કર્યો. શ્રીનનો બનાવેલો “અશ્રેણ પ્રજાનો ઇતિહાસ” તેણે ખંતથી વાંચ્યો અને અશ્રેણ પ્રજાનું બંધારણ કેવી રીતે બંધાયું તેની પૂરેપૂરી માહિતી મેળવી. આખા યુરોપનાં રાજ્યોનો ઇતિહાસ તે શીખ્યો. ફ્રેંચ રેવોલ્યુશન-ફ્રેંચ પ્રજાની ઉત્ક્રાંતિનું જિંડું અધ્યયન કર્યું અને તે વખતની રાજકીય હિલચાલો લક્ષ્યમાં લીધી; પણ સૌથી વિશેષ અભ્યાસ જે પુસ્તકનો તેણે કર્યો તે તો મહાન ઇતિહાસકાર ગીળનનું બનાવેલું “રામન રાજ્યનો અસ્ત અને નાશ” એ હતું. આ પુસ્તકનું અધ્યયન અને મનન તેણે એટલું બધું કર્યું કે પ્રા.

ચીન રોમન મહાપ્રજાનું ગૌરવ તેના મનમાં સર્વદા રમી રહ્યું અને રોમ વિષે વાત કરતાં તેનો આબેહૂણ ચિતાર શ્રોતાજનોની દષ્ટિ આગળ તે ખટો કરી દેતો. સ્વામી વિવેકાનંદની સાથે જોયો રોમ ગયા હતા તેઓ કહે છે કે, “એ પ્રાચીન ભૂમિની નદ દીતિ” વિષે વાત કરતાં તેમના મુખમાંથી એવા ભુસ્સાથી ઉદ્ગારો નીકળતા અને એ ભૂમિનો એવો તો તાદૃશ્ય ચિતાર અપાતો કે શ્રોતાવર્ગને એમજ લાગતું કે, સ્વામીજીએ પ્રાચીન સમયમાં કેટલાંક વર્ષ રોમમાંજ ગાળ્યાં હશે ! રોમન રાજાઓ, તેમનાં કૃત્યો, તે પ્રજાસત્તાક રાજ્યના મહાન દિવસો, વ્યક્તિઓનો પરસ્પર સંબંધ એ સર્વ માનુષી દષ્ટિથી એવી સૂક્ષ્મ રીતે તેઓ વર્ણવતા કે જેથી જાણે રોમન રાજ્ય શ્રોતાજનોની નજર આગળ હાલતું ચાલતું હોય એમ થઈ રહેતું. નરેન્દ્રની દષ્ટિમાં ઇતિહાસ, મહાપ્રજાઓની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ, અનુભવો, અંતઃસ્ફુરણાઓ અને ઉચ્ચ જીવનનું હજારો વર્ષનું જીવનચરિત્ર તાદૃશ્ય રમી રહેલું હતું.

સર્વ ઇતિહાસોમાં આર્યભૂમિનો ઇતિહાસ તેને અત્યંત પ્રિય હતો. હિંદના મહાન પુરુષોનાં ચરિત્રો જાણે કે, તેમના સહવાસમાં તે આવ્યો હોય તેમ, જાહુજ સૂક્ષ્મ અને સચોટ રીતે તે વર્ણવતો. આગળ ઉપર પોતાના પાશ્ચાત્ય શિષ્યોને મુગલ બાદશાહોની અને મુસલમાન રાજાઓની કથાઓ એવી બારીકીથી સમજાવતો કે એ રાજાઓ અને બાદશાહોને તેઓ દષ્ટિ આગળ પ્રત્યક્ષ જોતા હોય અને એ રાજાઓના સમયમાંજ જાણે કે તેઓ રહેતા હોય એવો તેઓને ભાસ થતો ! કેઈ અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર જે ભુસ્સાથી ઇલિઝાબેથનું વર્ણન કરે, તે ભુસ્સાથી હિંદની પ્રખ્યાત સ્ત્રીઓનાં પરાક્રમો તે વર્ણવતો. હિંદનાં પ્રાચીન ગૌરવવાળાં સ્થળોને તે નિહાળતો, ત્યારે તેની માતૃભૂમિની ભૂતકાળ-

ની લબ્યતાના બહુકારા તેને વાગી રહેતા. તેની પવિત્રતાનું ચિત્ર તેના મનમાં એકદમ ખડું થતું અને તે ચિત્રમાં હિંદની ભાવી મહત્તાનું આશાજનક સ્કુરણ તેને ઘર્ષ આવતું !

નેપોલિયનને તેના શૌર્ય અને બળને લીધે નરેન્દ્ર એક વીર પુરુષ ગણતો. નિર્બળતાને તે અત્યંત ધિક્કારતો. બળ વગર મહત્તા મળતી નથી એમ તે માનતો. શૌર્ય અને સામર્થ્ય— શારીરિક બળ, માનસિક બળ, આધ્યાત્મિક બળ, તેના આખા જીવનના મુખ્ય સિદ્ધાંતો બની રહ્યા હતા. આગળ જતાં તત્ત્વ-જ્ઞાનના વિષયોમાં પણ પોતાના અગાધ આત્મબળને જુસ્સો તેણે રેડ્યો હતો અને તેમાં રહેલા સામર્થ્યનું ભાન તેણે સર્વત્ર કરાવ્યું હતું.

યુવાવસ્થામાં મનુષ્યોને કવિતા ઘણી પ્રિય હોય છે; કારણકે કવિતા યુવાનોની દૃષ્ટિ આગળ અનેક આદર્શો રજૂ કરે છે. મનુષ્ય પોતાના જીવનમાં કેાઈ પણ આદર્શને અનુસરે છે. યુવાવસ્થામાં મન નિર્મળ હોય છે અને તેમાં નવી સૃષ્ટિની કલ્પનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. દુનિયામાં આમ કરવું અને તેમ કરવું એવો ઉત્સાહ જુવાનના મનમાં રહે છે. તેના મનમાં અનેક તરંગો ઊઠે છે, અનેક ઉચ્ચ આશયો કલ્પાય છે અને અનેક ઉચ્ચ ભાવનાઓ ખંધાય છે. આ ભાવનાઓ, આશાઓ અને આદર્શોનો જીવંત ચિતાર કવિતા પૂરો પાડે છે અને યુવાનના અકલુપિત હૃદયને તે અત્યંત આકર્ષે છે. નરેન્દ્રનું દૃઢ માનવું હતું કે, કવિતા આવા આશયો, ભાવનાઓ અને આદર્શોનો લબ્ય અને જીવંત ચિતાર આપે છે. આવા કેાઈ પણ આદર્શનું ભાન મનુષ્ય-જિંદગીનો મુખ્ય પાયો છે એમ તે ધારતો. ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, કવિતા કે, રસાયનશાસ્ત્ર ગમે તે વિષયમાં અમુક આદર્શ રહેલો છે. તે સઘળાં અમુક આદર્શનાં પ્રતિબિંબો છે એમ તે માનતો; અને એ માન્ય-

તાને અનુસરીનેજ તેનો અભ્યાસ કરતો. ઉચ્ચ પ્રતિભાવાળી અને ઉચ્ચ પ્રદેશમાં જિડનારી કવિતાઓ તે કંઠે કરતો.

વિશ્વનો સામાન્ય નિયમ એવો છે કે, કૌમાર અવસ્થામાં બંધાયેલા વિચારો અને ભાવનાઓ યુવાવસ્થામાં જેવાં ને તેવાં રહી શકતાં નથી. પાશ્ચાત્ય કેળવણીના સંસ્કારોથી, પાઠ્યશાળાના પ્રયાસથી અને ધાર્મિક શિક્ષણના અભાવથી હિંદુ વિદ્યાર્થીઓના મનમાં પ્રાચીન ભાવનાઓ તરફ અભાવ ઉત્પન્ન થાય છે; અને તેમના મનમાં જૂના અને નવા અનેક વિચારો વચ્ચે તુચ્છ યુદ્ધ મચી રહે છે. ઐહિક સુખનાજ વિચારોમાં જન્મેલા અને જિજ્ઞાસુ સુવકને આ અવસ્થા આવે, તોપણ તે મનમાં ને મનમાંજ શાંત થઈ જાય છે, પરંતુ સંસ્કારી જીવો તો સત્યને ગમે તેટલા પ્રયાસે શોધી કાઢે છે ત્યારેજ જંપે છે. આગળ જતાં આવા મનુષ્યોજ જગતમાં નવીન પરિસ્થિતિઓને રચી શકે છે અથવા વિકૃત ભાગને કાઢી નાખી જૂના પાયા ઉપર નવીન ઇમારતો ઘણીને જગતને ઉન્નતિને માર્ગે દોરી જાય છે. ધન્ય છે એવા મનુષ્યોને કે જેમનું મન સત્યશોધક બની હજારો તકવિતક કરે છે ! આવી સ્થિતિ ઉત્તમ મનુષ્યના જીવનમાં આવશ્યકજ છે. આગળ ચાલતાં જેમ જેમ નરેન્દ્ર પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસમાં જિંઠા બિતરતો ગયો, તેમ તેમ તેની ધાર્મિક ભાવનાઓ અને કૌમારવસ્થાની શ્રદ્ધા શિથિલ થવા માંડી. સ્પેન્સરના વિચારોએ પ્રાચીન દંતકથાઓ તરફ તેને શંકાશીલ બનાવ્યો અને જે ભાવનાઓમાં તે જિજ્ઞાસુ હતો તે સઘળી ડગભગવા લાગી. તેના મનમાં તુચ્છ યુદ્ધ મચી રહ્યું; તેના મનમાં દુઃખ થવા લાગ્યું. તેનું કુટુંબ જે ધાર્મિક અને સામાજિક નિયમો પાળી રહ્યું હતું તેથી તદ્દન વિરુદ્ધ હવે તેનું વર્તન થવા લાગ્યું ! દૂકામાં તે નાસ્તિકજ બની રહ્યો. પરંતુ સફલાગ્યે માતપિતા

તરફના અને પૂર્વજન્મના અનેક શુભ સંસ્કારોએ નરેન્દ્રના હૃદય-માં વાસ કરેલો હતો. સત્ય શોધવાની ઉત્કટ ઇચ્છા અને આર્થ સાધુતાના ગૌરવનું જ્ઞાન તેનામાં જન્મસિદ્ધ હતાં. પાશ્ચાત્ય વિદ્યાએ તેની એ વૃત્તિઓને દબાવી અસ્તબ્યસ્ત કરી ખરી, પણ તેનાં જિંડાં મૂળ તેનાથી ઉઘેડી શકાયાં નહિ. એક કમાન જેમ દબાય તેમ તે દબાઈ, પણ જેમ કમાન પાછી વધારે જોર કરીને પોતાની મૂળ સ્થિતિએ આવી જાય છે, તેમ તેની ધાર્મિકતા વધારે જોરથી બહાર નીકળી આવી. અનેક પ્રકારની માનસિક ગડમથલ પછી “ઈશ્વર હોય તો તેને અવશ્ય જોળવો” એવો વિચાર તેના મનમાં દઢ થયો. નાસ્તિકપણું એ એક જાતની બુદ્ધિની જડતા, અનિશ્ચિતતા, માનસિક શક્તિઓનો અપૂર્ણ વિકાસ, પરાજય, શંકાશીલતા છે એમ છેવટે તેને જણાયું. કેન્દના ગ્રંથોમાં તેને કાંઈક અવલંબન મળ્યું જનસેવા, માયાળુતાના વિચારોને ટેકો મળ્યો અને આ અસર તેના વિચારોમાં જીવન પર્યંત રહી. પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનની અનેક શાખાઓ તે હવે ફરીથી તપાસવા લાગ્યો. હીગલ, શોપન હોર અને મિલ વાંચવા લાગ્યો. પારમાર્થિક સત્યનું જ્ઞાન કરાવે, આત્માને જોળખાવે, તેને અનુભવાવે, તેજ ખરું તત્ત્વજ્ઞાન છે અને આવી શક્તિઓ જેમાં નથી તે તત્ત્વજ્ઞાન નથી એમ તે માનવા લાગ્યો. પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ તેણે એટલો બધો કર્યો કે તેમાંથી ફકરાઓ ને ફકરાઓ તે મોઢે ખેલી જતો !

આ વખતે તે ણી. એ નો અભ્યાસ કરતો હતો. તીવ્ર બુદ્ધિ અને અલૌકિક સ્મરણશક્તિને લીધે તે એક પુસ્તક એકજ વાર વાંચતો અને તે તેને યાદ થઈ જતું. આથી કરીને અભ્યાસ સિવાયની બીજી પણ ઘણી બાબતોમાં તે લક્ષ્ય આપી શકતો.

આ વખતે ફરીથી તેણે હર્બર્ટ સ્પેનસરના ગ્રંથો વાંચવા

માંડ્યા અને તેના તત્ત્વજ્ઞાનની કેટલીક ખામીઓ તેણે હર્બર્ટ સ્પેનસરને લખી મોકલી. હર્બર્ટ સ્પેનસરે નરેન્દ્રનાં ખૂબ વખાણ કર્યાં અને જવાબ આપ્યો: “ જીજ્ઞાસાવૃત્તિમાં હું તે ખામીઓ જરૂર સુધારી લઈશ. ” નરેન્દ્રને આથી ઘણુંજ ઉત્તેજન મળ્યું. નરેન્દ્રનો સંસ્કારી પ્રોફેસર ડબલ્યુ. ડબલ્યુ. હેસ્ટી કે જે એક મોટો વિદ્વાન હતો તે કહેવા લાગ્યો: “ નરેન્દ્રનાથ દત્ત એક મહાન બુદ્ધિશાળી પુરુષ છે. મેં ઘણી સુસાક્ષરી કરી છે, પણ એના જેવો બુદ્ધિશાળી છોકરો મેં જર્મન યુનિવર્સિટીઓમાં પણ ઠાંધ જોયો નથી. નહીં, તે જગતમાં પ્રખ્યાત થશે. ” નરેન્દ્ર પોતે પણ હવે માનવા લાગ્યો કે, ઈશ્વરે તેને મહાપુરુષ થવાનેજ સરજેલો છે.

આ પ્રમાણે રમતમાં એક બાળક જેવો, સંગીતમાં એક પ્રવીણ ગવૈયા જેવો, વિદ્યામાં પંડિત જેવો, જગતને નિહાળવામાં તત્ત્વવેત્તા જેવો, વાદવિવાદમાં એક સિંહ જેવો, એમ જુદી જુદી યોગ્યતાઓનું કેન્દ્રસ્થાન બની કંઈક નવીનજ સ્વરૂપમાં નરેન્દ્ર આસપાસના યુવાન વિદ્યાર્થીઓમાં વિરાજતો હતો. તે કોલેજમાં સખ્ત અભ્યાસ કરતો અને ક્વચિત્ ક્વચિત્ સંસારની અસારતાના વિચારોએ થઢી વૈરાગ્યને ધારણ કરતો તથા વિવિધ પ્રકારનું જ્ઞાન મેળવવાને મથ્યા કરતો. તે બી. એ. માં પાસ થઈ ફર્સ્ટ ક્લાસમાં આવ્યો. હવે તે એલ. એલ. બી. ને માટે અભ્યાસ કરવા લાગ્યો.

પ્રોફેસર વૃજેન્દ્રનાથ સીલ એમ. એ. કે જે નરેન્દ્રની સાથે કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા, તે નરેન્દ્ર વિષે લખે છે: “ તે ખરેખરો એક ઈશ્વરી બક્ષિસવાળો યુવાન હતો. તેની રીતભાત સ્વતંત્ર હતી; છતાં સૌની સાથે તે લગી જતો, હળી જતો. તે એક મધુર ગવૈયો હતો અને સમાજમાં પ્રિય થઈ પડેલો હતો.

વિવાદ કરવામાં તે ઘણોજ શુદ્ધિશાળી જણાતો. જગતની મિથ્યા ટાપટીપ અને ડોળની સામે તે સખ્ત ટીકાઓ કરતો અને પ્રાણી-માત્ર તરફ અત્યંત પ્રેમભરી દૃષ્ટિ જોતો.....એક મિત્રે તેને હુમ અને હુર્બંટ રોનસરના ગ્રથો વાંચવાનું કહ્યું, પણ તેથી તેની અશ્રદ્ધાએ ઊલટું નાસ્તિકતાનું રૂપ ધારણ કર્યું.....તેણે મને પોતાની સઘળી શંકાઓ દર્શાવી અને પરમતત્ત્વને પહોંચવાની નિરાશા જણાવી.મેં તેને શેલીની કવિતાઓ વાંચી સંભળાવી.જગતમાં એક સર્વસામાન્ય, પરમ શુદ્ધ તત્ત્વ વ્યાપી રહેલું છે તે વિષે મેં તેને કહ્યું.પણ તેથી તેના આત્માને શાંતિ વળી નહિ. ”

૧૨-વિપત્તિનું દર્શન અને સત્યની જિજ્ઞાસા

મહાન ભક્તાકવિ નરસિંહ મહેતા કહે છે કે, “સુખદુઃખ મનમાં ન આણીએ, ઘટ સાથે રે ઘડીયાં.” મનુષ્યના શરીરની સાથેજ સુખ અને દુઃખ સરભયલાં છે, મનુષ્યમાત્રના જીવનમાં દુઃખના દિવસો આવે છે. વળી એક મહાન ગ્રીક તત્ત્વવેત્તા કહે છે તે પણ ખરાબર છે કે, “જેણે વિપત્તિનું દર્શન કર્યું નથી તે ભાગ્યદીન છે !” મનુષ્ય જીવનમાં વિપત્તિ આવશ્યક છે, વિપત્તિ વગર આરિત્ય ઘડાતું નથી. વિપત્તિ વગર મનુષ્યની શક્તિઓ પૂર્ણ વિકાસને પામતી નથી. મનુષ્યમાં રહેલી શુભ શક્તિઓને વિપત્તિ બહાર ઘસડી લાવે છે અને મનુષ્ય વિકાસને પામી પોતાના મનુષ્ય સ્વરૂપમાં પૂર્ણપણે પ્રકાશી રહે છે. વિપત્તિ વગર મહત્તા પ્રાપ્ત થતી નથી. જગતના મહાન પુરુષોનાં આરિત્ય વિપત્તિએજ ઘડેલાં છે. નિષ્ફળતા, નિરાશા, નિર્ધનતા અને એવાં એવાં અનેક સંકટોરૂપી ખીણોમાં તેઓ રખડ્યા છે, ભટક્યા છે, અથડાયા છે. ઘણાને આમ ભટકવું પડે છે; પણ સામાન્ય જીવોજ એવી વિપત્તિઓથી દળાય છે; મહાન પુરુષો તો જીલટા તેનાથી ઘડાય છે.

પૃથ્વી પર પૂર્ણ પ્રકાશ આવે છે અને પાછી રાત્રિ તેને ઘેરી લે છે. આ પ્રમાણે ઉદય અને અસ્ત દરેક વસ્તુને—પ્રાણીને,

મનુષ્યને, પ્રજાઓને, મહાપ્રજાઓને, રાજ્યોને, મહારાજ્યોને પણ લાગુ પડે છે. જેને આદિ છે તેનો અંત છેજ.

નરેંદ્રના કુટુંબની સમૃદ્ધિનો સૂચક અત્યાર સુધી પૂર્ણપણે પ્રકાશી રહ્યો હતો, તે હવે એકાએકજ અસ્ત થવાનો સમય આવ્યો. જે કુટુંબ કલકત્તામાં નામાકિત અને સમૃદ્ધિવાન હત-કુટુંબ તરીકે પ્રખ્યાત હતું, તે કુટુંબમાં અત્રને અને દાંતને વેર થવાનો પ્રસંગ આવ્યો !

વિશ્વનાથનું મૃત્યુ થયું. વિશ્વનાથનો સ્વભાવ બહુ ઉદાર અને ખર્ચાળ હતો અને તેમનું મરણ અણધાર્યું થયું, તેથી તેમની પાછળ કુટુંબના નિર્વાહ પૂરતો પૈસો રહ્યો નહિ. તેમના અચાનક મૃત્યુથી કુટુંબમાં કંઈ કમાનાર રહ્યું નહિ, અને અત્યાર સુધી વેલવમાં ઊછરેલા કુટુંબને હવે દ્રવ્યની તંગી પડવા લાગી. ઘરમાં સૌ શોકાતુર બની રહ્યાં. સૌ નરેંદ્ર સામું જોવા લાગ્યાં, કારણકે તેજ સૌ છોકરામાં મોટો હતો. નરેંદ્રે સૌને દિલાસો આપ્યો. કુટુંબના નિર્વાહનો ભાર એકાએક હવે તેને માથે પડ્યો, પણ અત્યારે તેની લાયકાત શી ? ક્યાં વિશ્વનાથની કમાણી અને ક્યાં કુટુંબનો ગળવર ખર્ચ ? નરેંદ્ર બી. એ. થયો હતો, પણ હજી તે નાનો હતો. કમાઈ કમાઈને તે કેટલું કમાય ? અત્યારે તેની લાયકાત કુટુંબને માત્ર એક વખત સાફ જોજન આપી શકે એટલીજ હતી. તેને બે લાઈઓ અને બે બહેનો હતી, સર્વ નાનાં હતાં. વિશ્વનાથની કમાણીનો પૈસો થોડાક દિવસ તો ચાલ્યો, પણ પછી કુટુંબને ઘણીજ હાડમારી વેઠવી પડી. આ વખતે નરેંદ્ર એલ. એલ. બી.નો અભ્યાસ કરતો હતો. એક વખત જે ઘોડાગાડીમાં બેસીને કોલેજમાં જતો હતો, તે હવે પગે ચાલી જવા લાગ્યો ! એક વખત જે પોતાના પગે કિંમતી જોડા પહેરતો હતો, તેને હવે ઉઘાડા પગે જવાનો પ્રસંગ

આવ્યો! ખારીક અને કિંમતીને બદલે હવે સાદાં અને જાડાં કપડાં તેને શરીરે ધારણ કરવાં પડ્યાં! ઘરનાં માણસોને ખાવામાં તંગી પડશે, એમ ધારી તે ઘણી વખત ભૂખ્યો ને ભૂખ્યોજ દોલેજમાં જતો! ઘણી વખત તેના મિત્રો તેને પોતાને ઘેર બોલાવતા અને તેની આ દશા જાણીને તેને કંઈ કંઈ અવસર-વતા, પણ પોતાના મિત્રોને ઘેર જમતી વખતે તેને પોતાના કુટુંબની હાડમારીનો વિચાર અવશ્ય આવતો; તેનું હૈયુ ભરાઈ આવતું અને તે કંઈક બહાનું કાઢીને જમ્યા વગરજ ઊઠી જતો. ઘેર જઈને પણ તે પૂરું પેટ ભરીને ખાતો નહિ; કારણકે બીજાને માટે પૂરતું ખાવાનું રહેશે નહિ એમ તેને લાગતું.

પતિના મૃત્યુથી ભુવનેશ્વરી દેવીએ પણ સાધુ જેવું જીવન ગાળવા માંડ્યું. વૈરાગ્યવૃત્તિ ધારણ કરી અનેક મત તે કરવા લાગ્યાં. હિંદુ શાસ્ત્રોએ ફરમાવેલું તપોમય જીવન તેમનું થઈ રહ્યું. પ્રભુત્વ શરણ તેમણે ગ્રહ્યું અને તેમના ધાર્મિક હૃદયે માથે આવી પડેલી મહાન વિપત્તને અંતરમાં શમાવી. એક મહાન પણ નિર્ધન ભક્તનું ધૈર્ય તેમણે ધર્યું. આ અલૌકિક ધૈર્યનાં ચિહ્ન તેમના ભવ્ય કપાળ ઉપર સર્વદા દેખાઈ આવતાં હતાં. આ કદમ્બ દિવસોમાં જે પવિત્રતા, ધૈર્ય, સહનશીલતા, ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય, આત્મબળ, પ્રભુપરાયણતા અને નીડરતા તેમણે દાખવ્યાં હતાં, તે અત્યંત સ્તુતિપાત્ર છે.

દુઃખના સમયમાં એક પછી એક અનેક દુઃખો આવીને પડે છે. અધૂરામાં પૂરું જે ઘરમાં નરેંદ્ર રહેતો હતો, તે ઘરની માલિકી વિષે વાંધો ઊઠ્યો અને તે બાબત કચેરીમાં કેસ ચાલ્યો.

નરેંદ્રના કોઈ સગાએ તેના ઘરમાં તેનો ભાગ છે અને તે વળી મોટો અને સારો ભાગ છે એમ કોર્ટમાં દાવો માંડ્યો.

નરેંદ્ર અને તેની માતાના મન પર આથી સખ્ત આધાત થયો. પણ છેવટે તેઓ ધૈર્ય ધારણ કરી આપત્તિને ટાળવા કટિબદ્ધ થયાં.

પ્રખ્યાત ઝેરિસ્ટર બ્યોમેશયંદ્ર બેનરજી કે જે તેના બાપના મિત્ર હતા, તેમણે તેનો દાવો લડવાનું કામ માથે લીધું. દાવો ઘણા દિવસ ચાલ્યો. આ દાવા દરમિયાન ઘણા બનાવો બન્યા, કે જે નરેંદ્રનો ટોળી સ્વભાવ અને વર્તન દર્શાવી રહ્યા. સામી બાબુના ઝેરિસ્ટરે જાહેર કહ્યું કે, “નરેંદ્ર એક ચેલો છે.” ઝેરિસ્ટર યુરોપિયન હતો અને તે “ચેલો” એટલે શું તે સમજતો નહોતો. તેના મનમાં “ચેલો” એટલે ગાંડો માણસ એમ હતું અને આવા ગાંડા માણસના કહ્યા ઉપર લરેસો રાખવો નહિ એમ તે કોર્ટને અરજ કરવા લાગ્યો. નરેંદ્ર એકદમ પોતે જાતે આગળ ધસી આવ્યો અને તે ઝેરિસ્ટરને પૂછવા લાગ્યો: “‘ચેલો’ એટલે શું તે તમે જાણો છો? અલખત હું ચેલો (શિષ્ય) છું!” આમ કહીને શ્રીરામકૃષ્ણનો તે શિષ્ય છે એમ જણાવવા લાગ્યો. ઝેરિસ્ટરને તો તેણે એવા બિધડા લીધા કે તેના સવાલ જવાબ સાંભળીને અને તે કાયદાનો અભ્યાસી છે એમ જાણીને જજ એકદમ બોલી બિધ્યા: “યુવાન માણસ! તમે એક ઘણા સારા વકીલ થયો.” દાવાનો ચુકાદો નરેંદ્રના લાભમાં થયો. તેણે એકદમ ઘેર જવા માંડ્યું, પણ સામા પક્ષના પેલા યુરોપિયન ઝેરિસ્ટરે તેને રોકીને તેની સાથે પોતાનો હાથ મિલાવ્યો અને બોલ્યા: “જજનું કહેવું બરાબર છે. ખરેખર કાયદો તમારો ધ ધો છે. હું તમને મુખારકબાદી આપું છું.”

નરેંદ્ર દોડતો દોડતો ઘેર ગયો; ઘરનું બારણું ઉઘાડ્યું અને એક કૂદકો મારીને ચોકમાંથી પસાર થયો; અંત તે દાદરે ચલ્યો, વળી બીજો કૂદકો મારીને ભુવનેશ્વરીની ઝોરડીમાં ગયો.

ને બોલી બેઠયો: “મા, મા, ઘર બચ્યું છે.” ભુવનેશ્વરી દેવીના હૃદયનો પાર રહ્યો નહિ. તેમણે નરેન્દ્રને માથે હાથ મૂક્યો અને આશીર્વાદ આપ્યો. આમ માતા અને પુત્રે સુખની ઘડી અનુભવી.

આ પ્રમાણે ઘર તો જતું જતી ગયું, પરંતુ આર્થિક બાબતોમાં તો કેટલાંક વર્ષ સુધી ઘરમાં વિપત્તિજ રહી. બાવાને માટે ઘણા સાદો અને હલકોળ ખોરાક તેઓ પામતાં અને પહેરવાને માત્ર જાડાં કપડાંજ હતાં. જીવનના આ દિવસોમાં સાદું લોજન પણ બે વખત મેળવવું તેમને કઠણ થઈ પડ્યું. ઘણી વખત નરેન્દ્ર અડધો ભૂખ્યો રહેતો અને ઘરનો નિર્વાહ કરવાને દરેક પ્રયાસ કરતો.

લાગવગની આશાથી તે ફીમેસન થયો, વિદ્યાસાગરની એક નિશાળમાં તે માસ્તર થયો. આવા આવા અનેક પ્રયાસ તે કરવા લાગ્યો, પણ પ્રભુની ઇચ્છા કંઈક જુદીજ હતી. કુટુંબમાં અક્ષ અને દાંતને વેર થઈ રહ્યું હતું. આ દુઃખના દિવસોનું સ્મરણ નરેન્દ્રને તેના જીવન પર્યંત રહ્યું હતું. ધૈર્યશીલ માતાએ અને શ્રવીર પુત્રે આ બચકર દિવસો કેવી રીતે ગાળ્યા, તે કોઈના જાણવામાં આવ્યું નથી. એ હાડમારીનું વર્ણન માતા અને પુત્રના હૃદયમાંજ સદાને માટે ઢંકાઈ રહ્યું છે; કારણકે ભુવનેશ્વરી દેવી અને નરેન્દ્ર બંને એ બાબતમાં એવાં તો મગરૂર હતાં કે, પોતાના મનની લાગણીઓ કદી પણ કોઈને દર્શાવતાં નહિ.

અક્ષની જોછપને લીધે અને અન્ય નાની ઉમરનાં સંતાનોને પૂરતો ખોરાક મળી રહે તેટલા માટે, કેટલીક વાર માતા તણિયત વગેરે કારણો કહીને નરેન્દ્રના આગ્રહ છતાં જમતી નહિ; તો કેટલીક વાર નરેન્દ્ર મિત્રોને ત્યાં જમવાને જહાને માતાનો આગ્રહ

છતાં જન્મવાનું માંડી વાળતો ! પરમાત્મનું અસામાન્ય મનુષ્યે
 પર આવી આપત્તિઓ આવવામાં તારી કળા ગમે તેટલી હિતા-
 વહ હશે; પરંતુ અમો સાધારણ માનવો તો આવા પ્રસંગો
 વાંચીને પણ હૈયું હાથ રાખી શકતા નથી. આ વિપત્તિઓએ
 માતા અને પુત્ર વચ્ચેના પ્રેમને બહુજ દબ કયો. નરેન્દ્ર સાદા
 ખોરાકનો મહિમા સમજ્યો અને એક ત્યાગી તરીકેના બાવી
 સાદા-સહનશીલ-જીવન માટે અનણ્યતા તૈયાર બન્યો, જીવને-
 શ્વરી દેવી આ દુઃખકારક અવસ્થા કોઈ આગળ આડકતરી રીતે
 પણ કહેતાં કે કબૂલ કરતાં નહિ અને નરેન્દ્રનું પણ તેવું જ ધારણ
 જોઈને અત્યંત ગૌરવ માનતાં. નરેન્દ્રને પ્રથમથી જ વિષય વાસ-
 નાનો તિરસ્કાર હતો. અગાઉ તેને જુદા જુદા દેવોની ભૂતિઓ
 ખરીદવાનો શોખ હતો ત્યારે પણ ખરીદ કયાં પછી જો તેને
 એમ માલૂમ પડે કે, અમુક દેવને સ્ત્રી હતી; તો તે દેવની ભૂતિને
 તે ડોક મચડીને બાગી નાંખતો અને તેને ફૂવામાં ફેંકી દેતો !
 અમુક દેવ પરણેલા હતા એ વિચાર પણ તેને પસંદ પડતો ન-
 હોતો. લગ્ન એ તેને મોટા બંધનરૂપ લાગતું.

તેની નાસ્તિક દશામાં પણ જગત માત્ર ખાવાપીવા અને
 મોજમજા મારવાને માટે જ એમ તે માનતો નહોતો. જગ-
 તના વૈભવોમાં માત્ર તેને ડાળ જ માલૂમ પડતો. ખાવું પીવું
 અને મોજ મારવી એ કાંઈ ખરૂં જીવન નથી એમ તે સમજતો.
 લોકોને તે તેવાજ જીવનમાં ફૂળી રહેલા જોઈ દુઃખી થતો.
 સંન્યાસ ધારણ કરી, જીવનનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજી, જગતને તે
 માર્ગે ચલાવવાની ઇચ્છા નરેન્દ્રને થઈ રહી હતી. તે હમેશ ઈશ્વ-
 રની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો: “હે ઈશ્વર ! સામાન્ય મનુષ્યો
 જગતના પદાર્થો તરફ જે પ્રેમ દર્શાવે છે, તેવાજ અત્યંત પ્રેમ-
 થી હું તને નિહાળું એમ કર.”

હવે તે ઘણું ખર્ચ એકાંતવાસ લોગવવા લાગ્યો. ઉપનિષદ, દર્શનશાસ્ત્ર વગેરે ગ્રંથોનું એકાંતમાં વાંચન, વિચાર અને મનન કરી જીવનનાં મહાન પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવાની મહેનત તેણે કરવા માંડી. વિચારોમાં ને વિચારોમાં શરીરનું લાન પણ તે બૂલી જતો. સર્વ સંશયનો નાશ થઈ સત્ય અને નિત્યજ્ઞાન હૃદયમાં પ્રકાશવું લેઈએ; માત્ર શ્રદ્ધા કે બુદ્ધિથી જ નહિ પણ અનુભવથી સત્યનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થવું લેઈએ, એવો તેને દૃઢ આગ્રહ બંધાયો હતો. વાત પણ ખરી જ છે કે સાક્ષાત્કાર થયા વિના પારમાર્થિક સત્ય પૂરેપૂર્ણ સમજાતું પણ નથી. પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનનું પરિણામ માત્ર બુદ્ધિનો વિકાસ છે, ત્યારે આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનનું પરિણામ બુદ્ધિનો વિકાસ અને પરમાત્મદર્શન છે. આથી કરીને નરેન્દ્રને હવે તેવું દર્શન પામેલા કોઈ અનુભવી સખા-ગુરુ કે જે તેની અપૂર્ણતા દૂર કરે, પરમાત્મદર્શન રૂપી અનુભવની તેની જિજ્ઞાસાને પૂરી પાડી તેનો ઉદ્ધાર કરે, એવા મદદગારની આવશ્યકતા બહુ જ સ્પષ્ટપણે લાગવા માંડી. તેવા પુરુષને મેળવવા માટે હવે તે બહુ જ આતુર થઈ રહ્યો.

ધર્મિરને જેણે જોયો હોય એવા સમર્થ ગુરુને શોધવાનો તેણે કરાવ ક્યો. હવે સ્થળે સ્થળે તે આથકવા લાગ્યો.

ગ્રાહ્યોસમાજનો તે સલાસદ થયો. આ વખતે બંગાળામાં મહાશય દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર (કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના પિતા) એક મોટા ધાર્મિક પુરુષ ગણાતા હતા. ગ્રાહ્યોસમાજવાળાઓ તેમને મહર્ષિ કહેતા. તેઓ એક ધનાઢ્ય પુરુષ હતા, પણ પાછળથી લક્ષ્મીમાં સુખ અને શાન્તિપણું નહિ જોવાથી, અત્યંત ધર્મિષ્ઠ બની વાસ્તવ સત્ય અને શાંતિને જોળી રહ્યા હતા. ગામથી દૂર એકાંત સ્થળમાં રહીને તેઓ ધર્મિરનું ધ્યાન ધરતા

હતા. કેશવચંદ્રસેન જેવા અસામાન્ય પુરુષને પણ ધાર્મિક ઉપ-
દેશ કરનાર આ મહર્ષિજી હતા. નરેંદ્ર તેમની પાસે ગયો. મહર્ષિ
ધ્યાનમાં બેઠા હતા. મહર્ષિજી તેને ધ્યાનની ક્રિયા હમેશ કરવા-
નું કહ્યું. યોગ શીખવાને મહર્ષિજી પોતાને ઘેર કેટલાક છોકરા-
ઓનો વર્ગ બનાવ્યો હતો તે વર્ગમાં બેસીને સૌ ધ્યાન ધરતા
અને પોતાનો અનુભવ એક બીજાને કહેતા. નરેંદ્ર એ વર્ગમાં
બેઠો અને આંખ ઉપરની બે ભ્રમરોની વચ્ચેનો ધરાધર મધ્ય
પ્રદેશ જે જ્ઞાનચક્ષુનું સ્થાન કહેવાય છે, તેમાં પોતાનું ચિત્ત
સ્થિર કરવા લાગ્યો. પ્રથમ તેને એક અસ્થિર પ્રકાશ જણાવા
લાગ્યો. પછીથી તે પ્રકાશ સ્થિર થઈ રહેલો જણાયો. આ સ્થિર
પ્રકાશમાંથી અનેક ચળકતા રંગ કિરણરૂપે પથરાતા જણાયા
અને ટોઠાં નવીન અલૌકિક પ્રદેશમાં તેનું મન ઊડવા માંડ્યું;
પરંતુ થોડો વખત એવું રહ્યા પછી પાછી તેની એકાગ્ર વૃત્તિ નહ
થઈ જતી અને મન ઐહિક પદાર્થો તરફ ખેંચાઈ જતું. મહર્ષિ
નરેંદ્રને ઉત્તેજન આપવા લાગ્યા અને તેની શક્તિને વખાણવા
લાગ્યા, પણ “જો ઈશ્વર હોય તો મારે તેને અવશ્ય જોવોજ
જોઈએ” આ વિચાર રાતદિવસ નરેંદ્રના મનમાં ઘોળાયા કરતો.

એક દિવસ તે ઉતાવળો ઉતાવળો મહર્ષિને ઘેર ગયો. ઘરનું
ખારણું ઉઘાડ્યું. મહર્ષિ એ સમયે પોતાના અભ્યાસમાં હતા.
નરેંદ્રના જવાથી ધ્યાનમાં વિદ્વેષ પડ્યો. એકદમ નરેંદ્રે સવાલ
પૂછ્યો: “મહર્ષિ, તમે ઈશ્વરનો જોયો છે?” નરેંદ્રનું સુખારવિંદ
ગંભીર દેખાયું, તેના હોઠ ભૂંઠા પડી રહ્યા અને તેની બંને આંખો
અંગારાની માફક ચળકવા લાગી મહર્ષિ એકદમ ચમક્યા. તેમ-
ના મનમાં અનેક વિચાર થવા લાગ્યા એક વાર, બીજી વાર,
ત્રીજી વાર જવાળ આપવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો, પણ અપાયો
નહિ આખરે તે બોલ્યા “છોકરા, તારી આંખો યોગી જેવી છે!”

નરેંદ્ર પાછો ગયો; તેને ખાતરી થઈ કે, મહર્ષિએ પણ ઈશ્વરને જોયો નથી; ત્યારે હવે ઈશ્વરને ક્યાં ખોળવો ? તેને ખાતરી થઈ કે, જગતનું સઘળું તત્ત્વજ્ઞાન તે માત્ર અવર્ણનીય ઈશ્વરને વર્ણવવાના અપૂર્ણ પ્રયાસજ છે ! અને તેથી સઘળાં પુસ્તકો હવે તેણે ફેંકી દીધાં. પુસ્તકોમાંનું સર્વ તેણે ચુસાય તેટલું ચૂસી લીધેલું હોવાથી હવે તેને તે કુશકા જેવાં લાગતાં હતા નરેંદ્ર હવે પ્રાક્ષોસમાજના સ્થાપક કેશવચંદ્ર સેનના સમાગમમાં આવ્યો. રામકૃષ્ણાદિની લીલાઓ તેઓ ભજવતા. નરેંદ્ર પણ તે કાર્યમાં ભાગ લેવા લાગ્યો. તેનો કંઠ મધુર હતો, તેથી પ્રાક્ષોસમાજની પ્રાર્થનાઓ ગાવામાં તેને અગ્રસ્થાન મળ્યું. આ સમાગમથી તેની માનસિક અને નૈતિક શક્તિઓ વધારે ખીલતી ચાલી અને તેનામાં તર્કશક્તિનો વધારો થયો. મહાભારતના સમયનું આર્યોવત્ પ્રાક્ષોસમાજીઓનું આદર્શ હતું, તેથી તેમના સમાગમથી હિંદુ પ્રાચીન ગૌરવ, ચરાતન, પવિત્રતા, પવિત્ર અને મુશિક્ષિત આર્ય લલનાઓ, ઋષિઓ જેવા સ્વતંત્ર અને શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા આર્ય પુરુષો—આ સર્વ તેની માનસિક સૃષ્ટિમાં ખડા થવા લાગ્યાં. પોતાના ઘરમા અને મિત્રોમાં પણ તે આવીજ વાતો કરવા લાગ્યો. મહાભારતના સમયનું આર્યોવત્ તેની દૃષ્ટિમાં રમી રહ્યું.

છેવટે પ્રાક્ષોસમાજના વિચારોથી પણ નરેંદ્રને સંતોષ વળ્યો નહિ. માત્ર પ્રાર્થનાઓ ખોલીનેજ તેના મનનું સમાધાન થયું નહિ. ઈશ્વરનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરવાની તેને તીવ્ર ઇચ્છા હતી. તે દરેક પ્રાક્ષોસમાજીને પૂછવા લાગ્યો “ તમે ઈશ્વરને જોયો છે ? ” પણ સઘળાંજે નાજ કહી આથી તેને લાગ્યું કે, “ જેને તેમણે કહી પણ જોયો નથી તેને તેઓ કેવી રીતે ભજતા હશે ? ” હવે તેનું મન વધારે ભમવા માડ્યું. જગતમાં ધાર્મિક

ગણાતા અનેક પુરુષોને ઘેર તે આચડવા લાગ્યો. અનેક ઘેર તે ફર્યો, ઘણા જણની પાસે ગયો, પણ કંઈ સિવાય તેને કંઈ પણ મારૂંમ પડ્યું નહિ. પદાર્થવિદ્યાથી ઉદ્ભવેલી અશ્રદ્ધા અને ધર્મને નામે થતા પ્રપંચો જ્યાં ને ત્યાં તેની નજરે પડ્યા, પણ તેની સત્ય શોધવાની જિજ્ઞાસા હજી પણ મંદ થઈ નહિ. તે દરેક જણને પૂછવા લાગ્યો. માધુસૂતોના વેશમાં ફરતા અને મોટા ભક્ત કે ઉપદેશક કહેવાતા પુરુષોમાં પણ જ્યારે તેને પ્રપંચ મારૂંમ પડ્યો, ત્યારે તે ઘણુંજ નાઉમેદ થયો. નિર્દોષતા-પ્રમાણિકપણું તે પ્રથમ માગતો હતો. હિંદુ, ક્રિશ્ચિયન, મુસલમાન, એમ દરેક ધર્મના ઉપદેશકોનો બોધ સાંભળવાને તે જતો અને તેમને પૂછતો: “તમે જે વસ્તુનો બોધ કરો છો તે વસ્તુ ખરી છે એમ શા ઉપરથી કહો છો? તમે તેનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે?” દરેક જણ પાસેથી તેને એજ જવાબ મળ્યો કે, “ના, પુસ્તકોમાં એવું લખેલું છે. શાસ્ત્રો એમ કહે છે.” તેના અંતઃકરણે તે માન્યું નહિ અને સત્ય શોધવાને કલકત્તાની આસપાસનાં અનેક સ્થળોમાં પણ તે ફરવા લાગ્યો. કેાઈ ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર પામેલા શુરુની શોધમાં તે ફરતો હતો. આખરે તે જે માગતો હતો તે તેને મળ્યું. યોગ્ય સફુરુ તેને દેવી રીતે મળી આવ્યા અને તેના જીવન પર્યંત તેના આદર્શરૂપ બની રહ્યા, એ વિષય હવેના પ્રકરણોમાં આવશે.

૧૩-દેશની ધાર્મિક પરિસ્થિતિ

આર્યભૂમિના ઇતિહાસના જે અભ્યાસી છે તેઓને માલૂમ છે કે, જ્યારે ધર્મનો નાશ થવાનો પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે હિંદમાં કોઈ સમયે ધાર્મિક પુરુષ ઉદ્ભવે છે અને આર્ય પ્રજાના પ્રાચીન કાલથી સ્થાપિત થયેલા ધાર્મિક જીવનને વેદવિહિત ભાગે વહેવરાવવાને મહેન પ્રયાસ કરે છે. ધર્મનિષ્ઠ અને દુનિયાની લાલચોથી મુક્ત, પક્ષ રહિત અને ઉત્તમ આચારવિચારવાળા હિંદમાં પ્રથમ ભૂદેવોનીજ સત્તા સર્વોપરી હોઈને અન્ય સર્વ કોઈ તેમનીજ ધર્મોજાને અનુસરતા હતા. પરંતુ આગળ જતાં તેમના વંશજોએ તેમના જેવી યોગ્યતા બળવાની ન રાખવાથી શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન-ચારિત્ર્યવાળા ક્ષત્રિયરાજાઓનો યુગ પ્રવર્ત્યો. પછી ક્ષત્રિયોના વંશજો સ્વચ્છંદી થવા માંડતાં, પરશુરામે તેમને સજ્જ કરીને અંદુશમાં આણ્યા અને મહારાજા દશરથ, જનક તથા પ્રાતાઃસ્મરણીય ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજીએ ક્ષાત્રજાળ, પ્રજાહિતાર્થ, રાજ્યવહીવટ અને જીવનમુક્તાપણે રાજ્યધૂરા વહન કરવાના અદ્ભુત આદર્શરૂપ બની વશિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર જેવા મહર્ષિઓના શિક્ષણ અને અંદુશનો મહિમા સ્થાપિત કર્યો. વળી પાછા કાળે કરીને બ્રાહ્મણોએ ઊતરતા આદી ક્ષત્રિય રાજાઓની હાથે હા કરવા માંડી અને ક્ષત્રિય રાજાઓ નિરંદુશપણે અધર્મોચરણ કરવા માંડ્યા. આ પ્રસંગે શ્રીકૃષ્ણે અવતાર ધારણ કરી દુષ્ટ રાજાઓનો

નાશ કરી-કરાવીને આર્યપ્રજા ઉત્તત અવસ્થામાં સ્થપાય તેમ કયું. અનેક સૈકા પર્યંત એવી સુસ્થિતિ ચાલ્યા પછી ધીમે ધીમે પાછા પ્રાપ્તો અને ક્ષત્રિયો લથડતા ચાલીને માત્ર બાહ્ય ક્રિયાઓમાં અને યજ્ઞયાગાદિમાંજ સર્વ ધાર્મિકતા રહેલી સમજ-સમજાવીને વામભાગ તરફ વળી ગયા, ત્યારે ભગવાન ખુદે અવતાર લઈ અજ્ઞાન અને દુરાચાર સામે પોકાર ઉઠાવ્યો અને માત્ર ઉચ્ચ વર્ણ માટેજ નહિ, પણ સર્વને માટે મોક્ષનાં દ્વાર ખુલ્લાં છે એમ દર્શાવી આપ્યું. યજ્ઞમાં પશુવધ કરવા સામે તેણે જે પોકાર કર્યો, તેની અસર અદ્યાપિ પર્યંત હિંદુ ધર્મમાં જણાઈ આવે છે. અનેક સૈકાઓ સુધી ખુદદેવની સંસ્કૃતિ પ્રવર્ત્યા પછી ખૌદ્દ બિશ્નુઓ પણ કથળ્યા. એમ થતાં હિંદુ ધર્મમાં ઘણો અગત્યનો અને કાયમનો સુધારો કરનાર, અદ્વૈતવાદને ફેલાવનાર, મહાખુદ્ધિશાળી ભગવાન શંકરાચાર્ય ઉત્પન્ન થયા. લગભગ છઠ્ઠા સૈકામાં ખુદ્દ ધર્મમાં સડો વધી જતાં તેઓ પ્રગટ થયા. હિંદુધર્મ અને હિંદુ જીવન ઉપર તેમણે જે છાપ પાડી છે, તે ઘણીજ જાંડી અને તેની અસર કાયમની છે. તેમણે પોતાના દ્વંદ્વા જીવનમાં પણ હિંદુધર્મમાં પેસી ગયેલા વહેમ અને દંભની સામે સખ્ત લડત ચલાવીને વિકૃત ખુદ્દોના તંત્રમંત્રોમાં ફસાયેલી આર્યપ્રજાના માનસિક વાતાવરણ અને આચરણમાં ઘણો મોટો ફેરફાર કરી નાખ્યો. યજ્ઞક્રિયાઓ સુધારી, વર્ણવ્યવસ્થાને સારા પાયા ઉપર આણી, આર્યદર્શન શાસ્ત્રોનું તેમણે અતિ સૂક્ષ્મખુદ્ધિપૂર્વક પૃથક્કરણ કયું અને પ્રજાને ધર્મનો ખરો બોધ આપવાને સંન્યાસીના મઠો સ્થાપ્યા. એ પછી અનેક સૈકાઓ બાદ આ અદ્વૈતવાદનાં સુખ્ય પગથિયાં-રૂપ જે સદાચાર અને પ્રભુભક્તિ તે ઘટતાં ચાલી અનધિકારે અદ્વૈતવાદ દુરાચારના અને આચાર ભ્રષ્ટતાના ઓઠારૂપે વધરાવા

લાગ્યા, ત્યારે અગિયારમા સૈકામાં ભગવાન સંખાનુજ વિશિષ્ટા-
દેવતા દ્વારા ધર્મ, ભક્તિ અને પવિત્ર આચાર ફેલાવવાને
પ્રગટ્યા. આ વખતે મુસલમાન સત્તાએ હિંદમાં પ્રવેશ કયો
હતો. એ પછી લગભગ સોળમાં સૈકામાં ન્યારે બાળર પાણી-
પતની લડાઈ છતીને દિલ્હીમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપી રહ્યો
હતો, ત્યારે પંજાબમાં શુરુ નાનક અને જંગાળમાં શ્રીચેતન્ય-
દેવ પોતાની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ ચલાવી રહ્યા હતા. મુસલમા-
નોના વખતમાં હિંદમાં અનેક દેરદારો થયા. હિંદુઓના જીવન-
માં, રીતરિવાજોમાં, સાહિત્યમાં મુસલમાન જીવનની ઊંડી
છાપ પડી. મુસલમાનોએ ધર્મમાં હાથ ઘાલવા માંડ્યો અને
આર્યપ્રજાનો પવિત્ર જાળનો નષ્ટ થવાનો સમય આવ્યો. મુસલ-
માનોની રાજ્યનીતિને તાબે થવું અને પરાધર્મી ચાલી
આવતી ધાર્મિક વૃત્તિઓનું પાલન કરવું, આ મહા કઠિન કાર્ય
આર્યપ્રજાએ ઘણા વરસો સુધી ધીરજ અને ખંતથી ઉઠાવ્યું.
ધર્મરક્ષકોને અનેક મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડી, સવાલોના ફડકા
લાવવા પડ્યા અને ધર્મના રક્ષણને માટે તેમણે એવી રીતે
કામ લીધું કે ઝનૂનીમાં ઝનૂની મુસલમાનોનાં હૃદય તેમની શાંતિ
અને ધૈર્ય આગળ નરમ જનીને પોતાની મેજેજ શાંત થઈ
ગયાં. પાછળથી આથી પણ ખારીક સમય હિંદની તવારીખમાં
આવી પડ્યો. પાણીપતની ખીજ લડાઈ પછી મુસલમાની
રાજ્ય નષ્ટ થવા માંડ્યું અને દેશમાં બ્રિટિશ સત્તા જામવા માંડી.

દેશમાં હવે પાશ્ચાત્ય કેળવણીની શરૂઆત થવાથી હિંદુઓના
અંતઃકરણમાં નાસ્તિકતા તથા અશ્રદ્ધાએ વાસ કરવા માંડ્યો.
પાશ્ચાત્ય કેળવણીનું એક ભયંકર પરિણામ એ આવ્યું કે, હિંદુઓ
પોતાના ધર્મથી વિમુખ થઈ ગયા. પ્રાચીન દંતકથાઓ, વેદ
અને શાસ્ત્રની તે અવગણના કરવા લાગ્યા, પોતે હિંદુ છે એમ

કહેતાં શરમાવા લાગ્યા અને હિંદુ શબ્દ તરફ તિરસ્કારથી જોવા લાગ્યા. પાશ્ચાત્ય પ્રજાના ઠાઠ અને ગાદા લયકાથી તેઓ અંભયા અને પોતાની ન્યાત, જાત તથા કુળનાં બંધનો તોડવા લાગ્યા. પાશ્ચાત્ય પ્રજાના ગાદા જીવનનું તેઓ અનેક પ્રકારે અનુકરણ કરવા લાગ્યા. હિંદુ જીવન, હિંદુ ધર્મ નહિ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો. પાશ્ચાત્ય રીતરિવાજો પ્રજામાં ધૂસવા લાગ્યા અને આ સ્થિતિ જો વધારે વખત પહોંચી હોત તો પૃથ્વી ઉપરથી હિંદુ એવું નામ પણ જૂ સાઈ ગયું હોત.

એક બાબુએ પ્રજાજીવનમાં આવો ફેરફાર થઈ રહ્યો હતો અને બીજી બાબુએ અંગ્રેજી ભણેલા પુષ્કળ ધર્મોચારી, સાધુ-સંન્યાસીઓ અને પડિતો તથા ગ્રામજીવો વગેરે ઉચ્ચ વર્ગો પણ શિથિલ તેમજ કનક-કામિનીના પ્રેમી બનતા આવ્યા હતા. પ્રજા પણ તેમના તરફ હવે માનની દૃષ્ટિથી જોતી નહિ. પ્રજા અને તેના ધર્મરક્ષકો ઉભયની આવી સ્થિતિ થઈ રહી હતી. એટલું સારું હતું કે ભારતવાસીઓ ઉપર સેંકડો વર્ષ સુધી પરધર્મીઓએ રાજ કર્યું; પરદેશી આચારવિચારના પ્રહારો તેમના ઉપર પરાણે થયા; પણ હિંદુ ધર્મમાં એવું તો કંઈક આશ્ચર્ય જેવું તત્ત્વ રહેલું છે કે, હિંદુ પ્રજાના હૃદયમાંથી તેની ભાવનાઓ કેમે કરી નિર્મૂળ થઈ શકી નહિ. પાશ્ચાત્ય સુધારાના વાવાઝોડા વચ્ચે પણ, પેશાવરથી કન્યાકુમારી સુધી અને કલકત્તાથી તે કરાંચી સુધી આખા આર્યવર્તમાં હજી સુધી રામાયણ, મહાભારત, ગીતા, વેદ, ઉપનિષદ વગેરે આર્યશાસ્ત્રોના સાચા અભ્યાસીઓ અહીં તહીં નજરે પડે છે. હિંદુ ધર્મનો એવો મહાન પ્રભાવ છે.

૧૪-શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ

આગલા પ્રકરણમાં જણાવ્યા મુજબના જંગાળામાં થઈ રહેલા ધાર્મિક ખળભળાટ અને ફેરફારોની વચમાં એક સાદો અને નમ્ર સંન્યાસી, એકાંતમાં બેસીને જે કંઈ તેની પાસે આવે તેને હિંદુ ધર્મનાં શુદ્ધ તત્ત્વોનો બોધ કરતો હતો. તેનું જીવન જેટલું સાદું અને નિર્દોષ હતું, તેટલાજ તેના વિચારો ઉચ્ચ અને ઊંડા હતા. હિંદુ ધર્મનો પ્રકાશ શાંત હોય છે, પણ તે સ્થિર અને નિત્ય હોય છે. તેને બાહ્ય લપકાની જરૂર નથી. તેનાં સત્યોની શક્તિ એવી તો અગાધ છે કે, તે રાત્રીના ઝાકળની માફક શાંત રીતે પ્રસરે છે, છતાં અલૌકિક પરિણામ નિપજાવે છે તેની સત્તા એવી તો અદ્ભુત છે કે તેના પ્રકાશકે કંઈ અભણપણા ખૂણાખોયરામાં જન્મ પામે છે, છતાં તેના શાંત જ્વલંત અને નિત્ય પ્રકાશને અનેક દેશોમાં ફેલાવી શકે છે. આ પ્રકાશ કંઈ ધાસના લડકા જેવો ક્ષણિક નથી હોતો, પણ સૂર્યના તેજ જેવો નિત્ય અને બળવાન હોય છે, છતાં પણ તે સૂર્ય જેવો ઉગ્ર નહિ હોતાં ચંદ્રની પ્રભા જેવો શીતળ અને સુખદાયી હોય છે.

હુગલી પરગણામાં આવેલા કામારપુકુર નામના નાના ગામ-ડામાં આ પુરુષનો જન્મ થયો હતો. તેનાં માળાપ ઇશ્વરનાં પરમ ભક્ત હતાં. કલકત્તાથી ચારેક માઈલને છેટે દક્ષિણેશ્વર

નામનું સ્થાન છે. નદીના કિનારા ઉપર તે આવેલું છે. તેમાં રાણી રાસમણિએ બંધાવેલું કાળીમાતાનું લબ્ધ અને સુંદર મંદિર છે. તે મંદિરની આસપાસ એક મોટો બાગ આવેલો છે, જે કાળીવાટિકાને નામે જાણખાય છે. આ બાગની વચમાં આવેલું આ દેવાલય હિંદની પ્રાચીન કળાનું જ્ઞાન કરાવે છે. અંદર જવાના દરવાજામાં પેસતાં બંને બાજુએ બંધાવેલાં શિવાલયો તજરે પડે છે. આ બાગમાં એ સમયે સેકડો સાધુસંતો આવી રહેતા અને ભજન તથા લોજન કરતા. છેક પાસેજ રાણી રાસમણિનો બંગલો છે. મંદિરની આસપાસ વૃક્ષોની ઘટાઓ આવી રહેલી છે. આ ઘટાઓમાં ઘણા સાધુઓએ યોગ સાધેલા હોવાની દતકથાઓ પ્રચલિત છે. દક્ષિણેશ્વર, કાળીમાતાનું લબ્ધ મંદિર, કાળીવાટિકા અને તેની આસપાસ આવેલી વૃક્ષોની ઘટાઓ ધાર્મિકતા, સાધુતા અને પવિત્રતાના વાતાવરણથી ભરપૂર થઈ રહેલાં છે. શ્રીરામકૃષ્ણના નામ સાથે જોડાઈને આ સર્વ સ્થળો હાલમા વધારે પ્રખ્યાત થઈ રહ્યાં છે.

દક્ષિણેશ્વરના બાગમાં પચવટી નામની એક વૃક્ષોની ઘટા છે. તેની છાયા નીચે બેસીને શ્રીરામકૃષ્ણ યોગ સાધતા. પાસે એક ખીલીનું ઝાડ છે. મહાદેવને જેનાં પત્ર અત્યંત પ્રિય છે એવા આ ઝાડની નીચે તેનાં મૂળ આગળ યોગ સાધવાનું એક ખીલું સ્થાન તે સંન્યાસીએ નક્કી કર્યું હતું. સર્વ ઇદ્રિયોનું દમન કરીને તે આ સ્થળમાં બેઠેલા હતા. ખરેખરા સુમુક્ષુની માફક તેમનું અત કરણ સત્યની શોધને માટે અહર્નિશ મથતું હતું અને સંસારની સર્વ વાસનાઓનો તેમણે ત્યાગ કર્યો હતો. આત્મજ્યોતિમાં તે લીન થઈ રહ્યા હતા અને આત્મામા સંતુષ્ટ હતા. આત્મદર્શનથી ઉદ્ભવેલી લબ્ધતા તેમના મુખ ઉપર તરવર્યા કરતી હતી, આત્માના તેજથી તેમનું શરીર છવાઈ રહેતું હતું, આત્માનોજ

અભ્યાસ અને આત્માનુજ ધ્યાન કરીને પોતાના આત્માને અંત-
રાત્મામાં શમાવી દઇને થોડા સમયમાં અહં બ્રહ્માસ્મિ એ પદને
તેઓ પહોંચી ગયા હતા. સર્વ દેવતાઓ બુદ્ધ બુદ્ધ મનુષ્યોએ
પોતપોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે માની લીધેલાં એકજ પરબ્રહ્મનાં
સ્વરૂપ અને શક્તિઓ હોઇને મનુષ્યોને મર્મિષ્ઠ બનાવવામાં તે
સાધનરૂપ થાય છે અને મનુષ્ય જેવા સ્વરૂપમાં ભગવાનને ભજે
છે તેવાજ સ્વરૂપમાં ઈશ્વર તેની આગળ પ્રત્યક્ષ થાય છે, એવો
તેમનો અનુભવ અને ઉપદેશ હતો.

શ્રીરામકૃષ્ણ આઘેક ઉંમરના અને મધ્યમ કદના હતા.
તેમનો ચહેરો સહજ સ્થામ વર્ણનો હતો. તે બહુ જડા નહોતા
તેમ પાતળા પણ નહોતા. તેમનો દેખાવ બહુ આકર્ષક નહોતો.
તેમની ઠેઠ એક સાફ ધોતિયું જેમ તેમ વીંટલું રહેતું. તેમની
આંખો ઘણી મોટી હતી અને તેમની દૃષ્ટિમાં સંસાર તરફ બેદર-
કારી દેખાતી હતી. તેઓ એક ગામડિયા જેવા ભાસતા હતા.
તેમનો પોશાક કોળી જેવો લાગતો હતો. બાળક જેવા તે સરળ
અને સાદા હતા, પણ તેમના તરફ દૃષ્ટિ કરનાર ફરીથી એક વાર
તેમને જરા નિહાળીને જોતો કે તરતજ તેમના ચારિત્ર્યના પ્રભાવ
અને મોહિનીયી તે અંબાઈ જતો અને તેને એમ લાન થતું કે,
તે કોઈ દેવની સાંનિધ્યમાં આવીનો જિલો છે. ત્રીજી વાર દૃષ્ટિ કરતાં
તો પોતાના વિચારો આ સાધુના મુખારવિંદ ઉપર બાણે કોતરાઈ
રહ્યા હોય તેમ તે જોતો. શ્રીરામકૃષ્ણ સામાના મનના વિચારોને
તરતજ બાણી જતા અને તેથી કોઈ પણ મનુષ્ય એક ક્ષણ વાર
પણ પોતાના વિચારો તેમની આગળ છુપાવી શકતો નહિ. બે-
દરકારીથી જોતાં જોતાં પ્રેક્ષકના મનની વાત તે બીજાને કહી
દેતા. પવિત્રતાની તો તેઓ મૂર્તિજ હતા. જે બે મુખ્ય વસ્તુઓ,
કાંચન અને કામિની કે જે મનુષ્યને પોતાનું સ્વરૂપ ઓળખાવા-

માં પ્રત્યવાયરૂપ થઈ રહે છે, તેનો શ્રીરામકૃષ્ણે પૂરેપૂરો ત્યાગ કર્યો હતો અને યોગની સાધના વડે તુર્યાવસ્થામાં સ્થિત થઈ નિઃસીમ આનંદના અધિકારી બની રહ્યા હતા. લોકો તેમને શ્રી-પરમહંસ દેવ કહેતા હતા.

પરમહંસ એક ખરેખરા મહાત્મા હતા. જો કે પોતે એક અક્ષર પણ લખી કે વાચી જાણતા નહોતા, તોપણ શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને વૈરાગ્ય અભ્યાસ વડે શુદ્ધમાં શુદ્ધ પારમાર્થિક સત્યોને સમજી તેમાં જિંઝા જિતરી શક્યા હતા તેમનું સાદું જીવન, નિર્દોષ ચારિત્ર્ય, પરમાત્મનિષ્ઠા અને પૂર્ણ બ્રહ્મચર્યવ્રતથી આકર્ષાઈને ઘણા વિદ્વાન મનુષ્યો તેમની પાસે આવતા અને તેમને દેવ સમાન પૂજતા.

આ અલૌકિક સાધુમાં વધારે આશ્ચર્યજનક એ હેતુ છે, પરા, અપરા ભક્તિ અને આત્મદર્શન વિષે બોલતાં, અત્યંત ભાવથી તે આવેશમાં આવી જતા અને વારંવાર તેમનો આત્મા પરમાત્મામાં તટાકાર થઈ જઈને આસપાસનું જ્ઞાન ભૂલી જતો. ધર્મના કેટલાંક શુદ્ધ અને અગમ્ય તત્ત્વો તેઓ ઉચ્ચારતા, તેથી પડિતો પણ વિસ્મય પામતા. આવા પવિત્ર મહાત્માના દર્શન માત્રથી પણ અનેકોના હૃદયમાં પવિત્રતાનો વાસ થતો, મનની મલિનતાનો નાશ થતો અને નાસ્તિકો આસ્તિક બની જતા. મદ્યપાન અને વ્યભિચારમાં ગરક થઈ ગયેલા ઘણા નાસ્તિક પુરુષો, તેમનો સાચો ભાવ, ભક્તિ અને અસાધારણ જીવન જોઈને સદ્ગુણી બની ગયા છે. પાશ્ચાત્ય પ્રજાનું અનુકરણ કરવા સામે તેનું જીવન સખત પોકાર કરી રહ્યું હતું માત્ર બોધથી જ નહિ, પણ પોતાના ઉત્તમ ચારિત્ર અને અનુભવથી તે ધર્મનાં સત્યો સૌના મનમાં ઠસાવી રહ્યું હતું. હિંદુ ધર્મમાં પેસી ગયેલા કેટલાક ખરાબ લોકાચાર, વહેમ અને દંભ સામે તે ખરું

સત્ય સમજવી રહ્યું હતું. પરમહંસ જૂના વિચારના પ્રાક્ષણ કુલમાં જન્મ્યા હતા અને જૂના વિચારમાંજ ઊછર્યા હતા, છતાં આધુનિક સમયને અનુસરીને પોતાના જીવન અને વિચારોમાં ઘટતો ફેરફાર તેમણે કર્યો હતો. પ્રથમ તે કલકત્તામાં આવેલાં કાળીમાતાના ઉપાસક હતા, પણ પછી ઈશ્વર પ્રત્યે તેમને જોટલો બધો પ્રેમ વધ્યો હતો કે, દરેક પુરુષ, સ્ત્રી, પ્રાણી, પદાર્થમાં તે ઈશ્વરનુંજ સ્વરૂપ જોતા. તેમનું ચિત્ત ઘણું ભાગે સમાધિસ્થ રહેતું. તેમની આગળ ઈશ્વરનું નામ ફેતાં તેમની આંખોમાંથી પ્રેમના આંસુ નીકળતાં અને જગતનું જ્ઞાન ઘણું ખરૂં ભૂલી જતા. તેઓ નેરમાંથી નારાયણ જની રહ્યા હતા, સર્વોત્તમ ધાર્મિક સત્યનો તેમને અનુભવ થયેલો હતો. જ્ઞાન મેળવી તે પ્રમાણે આચર્ય ઘડવું અને જગતનું કલ્યાણ કરતે કરતે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવો એ એમના જોધનો મુખ્ય સાર હતો. ખરૂં સાધુપણું પરદુઃખભંજન થવામાંજ છે, એમ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનું જીવન કહી રહ્યું હતું.

જંગલમાં જેમ એક સુંદર અને સુવાસિત ફૂલ એકલું ઊગે, એકલું ખીલે અને એકલુંજ કરમાઈ જાય, તેમ આ સાધુ દક્ષિણેશ્વરમાં કાલી માતાના મંદિરમાં કોઈની પણ દૃષ્ટિએ પડ્યા વગર ઘણું વરસ સુધી અંધારામાંજ રહ્યા હતા. આખરે બાહ્યો-સમાજના નેતા કેશવચંદ્ર સેનની નજરે તે પડ્યા અને તેમણે તેમને પ્રસિદ્ધિમાં આણી મૂક્યા.

આવા પવિત્ર મહાત્માઓ પરમકૃપાળુ પરમાત્માની દયાના નમૂનાઓ છે અને તેઓ જગતરૂપી તોફાની મહાસાગરના અંધારા તળિયામાં ડૂબી જતા મનુષ્યોને આશારૂપી કિરણવાળા પ્રકાશની ગરજ સારે છે. પાશ્ચાત્ય સુધારાનો પવન લેશમાત્ર પણ શ્રીરામકૃષ્ણમાં નહોતો. તેમને પુસ્તકો અથવા તો વર્તમાન-

પત્રોની બિલકુલ જરૂર નહોતી તે કદી પણ ભાષણ આપતા નહિ

જગતમાં સંસ્કૃત, અથેલ, વિવિધ ભાષાઓ તેમજ અનેક-વિધ લૌકિક વિદ્યા, કળાકૌશલ્ય, સત્તા તેમજ પદવીઓ મેળવીને, લૌકિક ઉન્નતિ અને કીર્તિ ઇચ્છુકો ભલે પોતાને કૃતકૃત્ય માને, પરંતુ શાશ્વત અને અશાશ્વત વસ્તુસ્થિતિઓને સમજી શકનાર તો જગતના કરોડો મનુષ્યોને જેથી જઈ રહેલા તે પ્રવાહને વશ ન વર્તાતાં સાથી અને શાશ્વત ઉન્નતિનાજ ઉત્કટ જિજ્ઞાસુ અને પરમ પુરુષાર્થી બનીને એક પણ અક્ષર લખતાં કે વાંચતાં શીખ્યા સિવાય પણ કેવી રીતે સત્સમાગમથી કર્તવ્યને અને પ્રાપ્તવ્યને સમજી લઈ તેની પાછળ જે સાધ્ય મેળવી શકે છે અને જગતને માટે કેટલા બધા ઉપકારક બની રહે છે, તેવું એક જ્વલંત દ્ધાંત પરમહંસદેવના જીવન વર્તમાન યુગને પૂરું પાડ્યું છે

પરમહંસજી આવા સાચા વિદ્વાન હતા. અખૂટ, અમાપ આત્મધનથી સાચા ધનિક તેઓ બનેલા હોઈ, તેના તેઓ અતિ ઉદાર હાતા પણ હતા એ ધન ચાને ઉદાત્ત જ્ઞાન-ચારિત્ર્યની ભિક્ષાર્થે મોટા મોટા યુનિવર્સિટીના પદવીધરો, ધર્મોપદેશકો, પડિતો અને વિદ્યાકળાના ઉપાસકો તેમની પાસે આવીને પગે પડતા અને પોતપોતાની પાત્રતા પ્રમાણે જેનાથી જેટલું પણ લઈ શકાય તેટલું લઈ જતા.

પવિત્ર પુરુષોમાં અગ્રગણ્ય ગણાતા જગપ્રસિદ્ધ અને સમર્થ પડિત કેશવચંદ્ર સેન એક શિષ્યની માફક આ અબજુ પરમહંસના પગની પાસે બેસતા અને તેમના મુખમાંથી જે કાંઈ નીકળતું તે માન અને શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રવણ કરતા. તેમનાથી બીજા નંબરના પ્રાક્ષોસમાજના આગેવાન અને કેશવજીના જેવાજ

વિદ્વાન તથા પ્રસિદ્ધ પ્રતાપચંદ્ર સેન મળુમદાર પરમહંસ વિષે અભિપ્રાય આપતાં લખે છે કે:—

“જ્યાં જ્યાં તે અદ્ભુત માણસ (રામકૃષ્ણ) જાય છે, ત્યાં ત્યાં તે એક અલૌકિક વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે છે. એ વાતાવરણનો ચિતાર મારા મનમાં સર્વદા ખડો ને ખડોજ રહે છે. તે મારાથી કદી જુલાતો નથી. જ્યારે જ્યારે તે મને મળે છે, ત્યારે ત્યારે મારા મનમાં એક અવર્ણનિય ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે અને તે ભાવ મારા મનમાંથી ખસતો નથી. મારી અને એમની વચ્ચે કશી સમાનતા નથી; કેમકે હું એક કેળવાયલો, સુધરેલો અને આધુનિક વિચારનો માણસ છું; અને પરમહંસ એક નમ્ર, અભણ, વૃદ્ધ, રોગિષ્ઠ, કેળવણી વગરના, મૂર્તિપૂજક હિંદુ ભક્ત છે; છતાં મને તેમનો યોગ સાંભળવાની મોહિની શા માટે લાગી છે? હું કે જે મેક્સમુલર, હેબ્રી, ફ્રાંસેટ અને હીઝરાયલી જેવા સમર્થ અંગ્રેજ વિદ્વાનોનો અભ્યાસી છું, પાઢરીઓનો પરમ મિત્ર છું અને કોઈસ્તનો ખરેખરો અનુયાયી છું; તે આ પરમહંસની પાસે કલાકોના કલાકો સુધી બેસી રહેવાને શા માટે ઇચ્છા કરું છું? અને હું એકલોજ તેમ કરું છું એમ પણ નથી. મારા જેવા ઘણાં માણસો તેમ કરે છે! હિંદુધર્મની મહત્તા અને મિષ્ટતાનો તેઓ એક જીવંતો જાગતો નમૂનો છે! તેમણે ઇદ્રિયોનું ઢમન કરી તેને વશ કરી મૂકી છે. પોતાના પોશાકની પણ તેમને દરકાર નથી. વખાણને તેઓ આહતા નથી. અમૂર્ત, અનંત, અખંડ, સચ્ચિદાનંદ, પરમાત્માના તે અનન્ય અને સાચા ભક્ત છે. ઘણાંએ તેમની જોડે વાતચીત કરી છે, ઘણાંએ તેમની ખારીક તપાસ કરી છે, લોકોનાં ટોળાં ને ટોળાં તેમને જોવાને જાય છે, આપણા કેટલાક કેળવાયલા મૂર્ખાઓને તેમનામાં કંઈ પણ સાફ દેખાતું નથી, કેટલાક ધિક્કારવા લાયક પાઢરીઓ તેમને ઢાંળી કહે છે. આ બધા-

તું જે કહેવું છે તેની તુલના મેં મારા મન સાથે કરી છે અને હું જે નીચે લખું છું તે બહુજ વિચારપૂર્વક લખું છું:—

“આ હિંદુ મહાત્માની ઉંમર ચાલીસ વર્ષની છે. તેઓ જાતે પ્રાદ્ધણ છે. તેમના શરીરનો બાંધો મજબૂત છે; પણ જે સખત તપાચરણ કરીને તેમણે તેમનું ચારિત્ર્ય ઘડ્યું છે તે તપાચરણથી તેમનાં ગાત્ર શિથિલ થયેલાં લાગે છે. આ શિથિલતામાં પણ તેમના મુખ ઉપર જે ભવ્યતા, બાળક જેવી મૃદુતા, દીનતા, અવહાનીય મિષ્ટતા અને હાસ્ય જણાઇ આવે છે તે બીજા કોઈના મુખ ઉપર જોવામાં આવતાં નથી. સામાન્ય રીતે હિંદુ શુરુઓ પોતાના બાદ્યાચારને માટે ખાસ કાળજી રાખે છે, તેઓ ભગવાં કપડાં પહેરે છે, અમુક ખોરાક ખાય છે અને બોટા ભક્ત કે પ્રદક્ષિણાની હોવાનો દાવો કરે છે તથા શુરુપદ ધારણ કરે છે। શ્રી-રામકૃષ્ણ આવો કશો પણ દાવો કરતા નથી. તેમનો પોશાક અને ખોરાક બીજાના જેવોજ છે, બલકે તે પોશાક અને ખોરાક માટે ઘણાજ બેદરકાર રહે છે. શુરુપદને ધિક્કારે છે, લોકો તેમને જે માન આપે છે તેના તરફ તે નાખુશી બતાવે છે. પ્રદક્ષિણાનો કે સિદ્ધિનો તે ડાળ કરતા નથી. સંસારનાં મચી રહેલા, કામી અને લોભી માણસોથી તે દૂર રહે છે તેમની પાસે કંઈ પણ અસાધારણ લાગતું નથી. તેમની ધાર્મિકતાજ તેને માટે ભલામણ પત્ર છે.

“તેમનો ધર્મ કયો છે? શુદ્ધ સનાતનહિંદુ ધર્મ તેમનો ધર્મ છે શ્રીરામકૃષ્ણ કોઈ પણ અમુક દેવનેજ લાલ રહ્યા હોય તેમ નથી. તેઓ શૈવ નથી, શાક્ત નથી, વૈષ્ણવ નથી, વેદાંતી નથી, છતાં તેઓ ઉપર કહેલા બધા ધર્મોને માને છે. તેઓ શિવને ભજે છે, કાળીને ભજે છે, રામને ભજે છે, કૃષ્ણને ભજે છે અને વેદાંતનો બોધ પણ ચુસ્તપણે કરે છે. દરેક ધર્મની

ક્રિયાઓ, તરવો તેને ગ્રાહ્ય છે. તેમને મન દરેક આવશ્યક છે. તેઓ મૂર્તિપૂજક છે, છતાં અખંડ સચ્ચિદાનંદનું ધ્યાન ધરી રહ્યા છે. બીજા સાધુઓની માફક તેમનો ધર્મ માત્ર જૂના વિચારમાંજ, વાદવિવાદમાં અથવા તો ચંદન અને પુષ્પ વડે ગાહ્ય પૂજા કરવામાંજ સમાયલો નથી; ધ્યાનની ઉચ્ચ સ્થિતિ એ એમનો ધર્મ છે. પારમાર્થિક સત્યનું દર્શન એમની પૂજા છે. અલોકિક શ્રદ્ધા અને ભાવનાપ્રકાશથી તેમનું આખું અંતઃકરણ રાત અને દિવસ બળ-હળી રહ્યું છે. તેમની વાતચીત આ પ્રકાશનો અરોજ છે અને તે કલાકના કલાક સુધી વદ્યાજ કરે છે; તેમના સાંભળનારાઓ થાકી જાય છે, પણ તે જો કે શરીરે અશક્ત છે તોપણ કદી થાકતા નથી. દિવસે વારંવાર તેઓ સમાધિમાં આવી જાય છે; પોતાના આધ્યાત્મિક અનુભવો કહેતે કહેતે તેઓ સમાધિસ્થ બની રહે છે. સઘળા હિંદુ દેવોને માટે તેમને સરખોજ બાવ કેવી રીતે રહેતો હશે ? આ સર્વસમાનતાનું કારણ શું હશે ? તેમને મન સઘળા દેવો પર-બ્રહ્મની જુદી જુદી શક્તિઓ છે અને આ દરેક શક્તિ તે તે રૂપ ધારણ કરીને આત્મા અને પરમાત્માનો સંબંધ દર્શાવી રહી છે.

“ મહાદેવનો દાખલો લો. શ્રીરામકૃષ્ણ મહાદેવને ધ્યાન અને યોગનો અવતાર માને છે. સાંસારિક ચિંતાઓથી રહિત, સમાધિમાં મસ્ત થયેલા અને પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું ધ્યાન ધરતા તે તેમને જણાય છે. દુઃખ, ભૂખ, શ્રમ, એકાંતવાસને મહાદેવ ગણતા નથી. ઈશ્વરના ધ્યાનમાં તે મગ્ન છે. અલોકિક આનંદ તે લોગવે છે. તે શાંત, દાંત અને સમાહિત ચિત્તવાળા છે. હિમાલય જેવા તે અચળ છે. ધ્યાનસ્થ પુરુષોના તે આદર્શ છે. સાંસારિક પ્રપંચ અને દુઃખરૂપી સર્વો તેમના શરીરે વીંટળાઈ રહ્યા છે, પણ તેમને ઈજા કરી શકતા નથી. દરેક જાતનાં બયલીત રૂપો ધારણ કરી મૃત્યુ તેમની આસપાસ ફરે છે, પણ તે બીતા નથી.

આખા વિશ્વનું દુઃખ તે પોતે હરી લે છે અને જીભાઓને અમરત આપવાને પોતે ઝેરનું પાન કરે છે. જીભાઓને માટે મહાદેવ સઘળા દ્રવ્ય અને વૈભવનો ત્યાગ કરે છે. માત્ર પોતાની પત્નીને સાથે લઈ જાય છે અને ભરત તથા વ્યાઘ્રચર્મ પોતાને શરીરે અલંકાર તરીકે ધારણ કરે છે. મહાદેવ યોગીઓના દેવ છે. આ જલા માણસ શ્રીરામકૃષ્ણ મહાદેવના ગુણનું આલું વણું કરતાં એટલા તો લીન થઈ જાય છે, કે તે સમાધિમાં આવી જાય છે અને ઘણા લાંબા વખત સુધી પોતાનું જ્ઞાન પણ ભૂલી જાય છે.

“શ્રીરામકૃષ્ણ, કૃષ્ણ ભગવાનને પ્રેમનો અવતાર ગણે છે. તેઓ કહે છે કે, શ્રીકૃષ્ણનું સુખ જુઓ! તે પુરુષના સુખને મળતું આવે છે કે સ્ત્રીના સુખને? કામનો અંશ પણ તેના ઉપર દેખાય છે? તેના ઉપર પુરુષની ઉચ્ચતા દેખાય છે? કૃષ્ણનું સુખ સ્ત્રીના જેવું કેમળ છે, તે સુખ ઉપર કુમારી અવસ્થાની કેમળતા અને કન્યાનું સૌંદર્ય એકઠાં મળી રહ્યાં છે! પોતાના અગાધ પ્રેમને લીધે તેણે ઘણાં સ્ત્રીપુરુષોનાં મન હરી લીધાં છે અને તેમને ભક્તિને માર્ગ દર્શાવ્યાં છે. પવિત્ર માતૃપી સંબંધમાં પણ ઇન્દ્રિય પ્રેમનો વાસ હોઈ શકે એમ સાબિત કરી બતાવવાને શ્રીકૃષ્ણનો અવતાર હતો. તેણે એક પ્રેમાળ બાળકની માફક કદ માળાપનાં લાઠ સંપાદન કર્યાં છે, એક હેતાળ મિત્રની માફક પોતાના ગોઠિયા અને અન્ય જનોનો અવ્યળ પ્રેમ મેળવ્યો છે, એક પ્રખ્યાત અને પૂજ્ય ગુરુ તરીકે પોતાના મિત્ર અને મૃદુ બોધથી અનેક સ્ત્રીઓને અગાધ પવિત્રતામાં વાસ કરાવ્યો છે અને તેમ છતાં પણ શ્રીકૃષ્ણનું સુંદર અને માર્મિક આરિય હૃદય પણ અવર્ણનીય છે! આ મહાન શ્રીકૃષ્ણે ભારતવર્ષમાં ભક્તિ-માર્ગ પ્રવર્તાવ્યો છે. પછી કેવી રીતે ભરવાડનો કે ભરવાડણનો પોશાક તે પોતે પહેરતા અને ગોપીઓની માફક કૃષ્ણનો પ્રેમ

મેળવવાનો પ્રયાસ કરતા તે શ્રીરામકૃષ્ણ કહેતા. આ અમાનુષી પ્રેમની વાત કરતે કરતે તેમનાં સઘળાં ગાત્રો અને સુખ શાંત અને સ્તબ્ધ થઈ જતાં, તેમની આંખો મિંચાઈ જતી અને તેમાંથી પ્રેમાશ્રુની ધારા વહી રહેતી. તે પોતાનું જ્ઞાન ભૂલી જતા. આવી સમાધિમાં પોતાનાં આત્મામાં તે શું જોતા હશે અને તેમને શું લાગતું હશે તે કોણ કહી શકે? ઈશ્વર તરફ અગાધ પ્રેમને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી આ સમાધિ શું હશે તે કોણ કહી શકે? પણ એટલું તો નક્કી કે સમાધિમાં તેઓ કંઈક જુએ છે, સાંભળે છે અને અનુભવે છે. જો તેમ ન હોય, તો સમાધિમાં તેઓ શા માટે અશુપાત કરે, પ્રાર્થના કરે, ભજનો બોલે, બોધવચનો ઉચ્ચારે? તેમની આ સ્થિતિ અને સમાધિમાં બોલાયેલાં વચનો કંઈકમાં કંઈક હૃદયને પિગળાવી નાંખે છે અને અશુપાત કરાવે છે.

“પછી તેઓ મહાકાળી વિષે વાત કરતા, તેને તેઓ પોતાની માતા કહીને સંબોધતા. તેઓ કહેતા કે મહાકાળી ઈશ્વરની શક્તિ છે, આ શક્તિ સ્ત્રીઓના ચારિત્ર્યમાં જણાઈ આવે છે. પુરુષની સાથે રહેલી તે પ્રકૃતિ છે. જુલમી મનુષ્યો ઉપર તે જુલમ શુભરે છે. જગતની તે માતા છે. તેની મહાન શક્તિ જતાવે છે કે તેને શરણે જનારનું રક્ષણ કરે છે. દેવીની પૂજા કરવી એ સ્ત્રી માત્રમાં રહેલી શક્તિની પૂજા છે; આથી કરીને શ્રીરામકૃષ્ણે સ્ત્રી માત્ર સાથેનો સંબંધ ત્યજ્યો છે. તે પરણેલા છે પણ કહી તેમણે સંસારમાં પ્રવેશ કર્યો નથી. સ્ત્રી જાતિ અજેય છે. જે તેના તરફ માતા તરીકે જુએ છે તે તેને જીતે છે અને બાચી તરીકે તેના તરફ જોનારને ઈશ્વરથી વિમુખ કરે છે. મોટા મોટા સંતો પણ એવા મોહમાં ફસાઈ પતિત થયા છે. કામ ઉપર જ્ય મેળવવો એ શ્રીરામકૃષ્ણનું જીવનસૂત્ર છે. ઘણાં વરસ સુધી તેમણે સ્ત્રીના મોહમાંથી છૂટવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આ મોહમાંથી છૂટવાને

તેમણે ગંગાના કિનારા ઉપર જઈ હૃદયને ચીરી નાંખે એવા પોકારો અને પ્રાર્થનાઓ કરી છે. તેમને રોતા સાંભળીને હજારો મનુષ્યો એકઠાં થયાં છે અને તેમનું રુદન જોઈને તેઓએ આંખ-માંથી આસુ પાડ્યાં છે અને તેમને આશીર્વાદ આપ્યા છે.

“આ પ્રમાણે કામ ઉપર તેમણે જય મેળવ્યો છે. જે મહા-કાળીને તે લજ્જતા હતા, તેણે તેમને દરેક સ્ત્રીને કાળીને અવ-તાર માનતા કર્યાં છે અને તેથી કરી તેઓ દરેક સ્ત્રીને પોતાની માતા તરીકે ગણે છે સ્ત્રીઓ આગળ તેઓ પોતાનું માથું નમાવે છે અને નાની કન્યાઓને પણ તેઓ નમસ્કાર કરે છે. જેમ એક પુત્ર પોતાની માની પૂજા કરે તેમ તે બધી સ્ત્રીઓની પૂજા કરે છે. સ્ત્રીઓ સાથેનો તેમનો સંબંધ અને સ્ત્રીઓ વિષેના તેમના વિચાર, ઘણાજ પવિત્ર અને પ્રશસનીય છે. હિંદુઓ સ્ત્રીઓને માન આપે છે એ વાતને તેઓ સિદ્ધ કરે છે અને હિંદુ પ્રજામાં આ શુદ્ધ મૂળથી ચાલતો આવે છે એમ તે બતાવી આપે છે, સુરોપિયનોનું ધારણું ખોટું છે એમ તે સાબિત કરે છે.

“પરમહંસ કહે છે કે, ‘મારા પિતાશ્રી રામના ભક્ત હતા. હું પણ શ્રીરામનો ભક્ત થયો છું. જ્યારે હું મારા બાપની ભક્તિ વિષે વિચાર કરું છું, ત્યારે જે પુષ્પોથી તે પૂજા કરતા હતા, તે પુષ્પો મારા હૃદયમાં ખીલી જીંઠે છે અને મારા અંતઃકરણને સુવાસથી ભરી દે છે. પુત્ર તરીકે શ્રીરામ સાચા અને આશાકિત હતા; પતિ તરીકે તે પ્રેમાળ અને નિષ્ઠાવાળા હતા, રાજા તરીકે તે ન્યાયી અને પ્રજાના પાલક હતા, મિત્ર તરીકે તે સાચા અને માયાળુ હતા, આવા શ્રીરામ તરફ રામકૃષ્ણ સેવકના ભક્તિભાવથી જોતા. શ્રીરામની સેવા કરવાનો માત્ર અવકાશ મળે તો સર્વસ્વ મળ્યું, શ્રીરામની સેવા કરવામાં આ શરીરનો પણ નાશ થાય તો તે પણ મોટા આનંદની વાત છે,

એમ શ્રીરામકૃષ્ણ માનતા. શ્રીરામનો દાસ હનુમાન તેમને મન વિશ્વાસુ સેવકનો નમૂનો છે. અમાનુષી પ્રેમ વડે કરીને હનુમાને લય અને મૃત્યુને નહિ ગણતાં શ્રીરામની સેવા કરી છે. હનુમાને કંઈ પણ બદલાની આશા રાખી નથી. આથી કરીને શ્રીરામકૃષ્ણે દ્રવ્યને 'પાપરૂપ ગણ્યું' છે અને તેને 'ત્યજ્યું' છે. દ્રવ્ય જોઈનેજ તે લયથી આકુળ-વ્યાકુળ બને છે. કાંચન અને કામિનીના ત્યાગમાં તેમના અતુપમ ચારિત્ર્યનું મૂળ છે. એક હાથમાં તે સોનાનો કકડો લેતા અને બીજા હાથમાં માટીનું ઢેકું લેતા. જાને તરફ તે જોતા, માટીને સોતું કહેતા અને સોનાને માટી કહેતા અને આખરે જાનેનો તક્ષાવત તેમના મનમાંથી નીકળી ગયો. કેાઇની સેવા કરવી તે બદલાની આશા રાખ્યા વગર કરવી એવો એમનો સિદ્ધાંત છે. ખરા સંતોએ પ્રેમાળ હૃદયથી ફળની આશા રાખ્યા વગર સેવા કરવી જોઈએ. શ્રીરામકૃષ્ણ આ સંબંધમાં અનેક બજનો ગાતાં અને આ સંબંધમાં આપણે કેટલા બેદરકાર છીએ તે જણાઈ આવતું.

“પરમહંસ કંઈ લખતા નથી, વાદવિવાદ કરતા નથી, બોધ આપવાનો પ્રયાસ કરતા નથી, પણ તે વારંવાર પોતાના અનુભવો કહ્યા કરે છે. પુરાણોમાં કહેલી કથાઓ ઉપર પણ તેઓ તાર્વિક પ્રકાશ નાંખે છે અને સૌને અભયથી ઉત્પન્ન કરે છે. પોતે અલણ અને બહુજ સાદા છે, પણ પોતાની બુદ્ધિ અને જ્ઞાનથી સૌને ચક્રિત કરી નાંખે છે. પુરાણમાં કહેલા અવતારો વિષે બોલતાં તે કહે છે કે, તેઓ બધા અખંડ સત્ત્વિયદાનંદ પરમાત્માની શક્તિઓ અને લીલા છે.

“હિંદુ ધર્મને માટેજ નહિ, પણ બીજા ધર્મો તરફ પણ તે માન દર્શાવે છે. મુસલમાનોના અલ્લાનાં દર્શન કરવાને તેમણે મુસલમાની ધર્મની અનેક ક્રિયાઓ કરી છે, કુરાનના ફકરાઓ

મોઢે ઘોટયા છે અને અદલાનો અનુભવ મેળવ્યો છે. કાઈસ્ટને માટે પણ તેમને અગાધ માન છે. ક્રિશ્ચિયન દેવાલયમાં તેઓ એક બે વખત ગયા છે અને કાઈસ્ટનું નામ લેતાં તેઓ પોતાનું મસ્તક નીચું નમાવે છે.

“તેમના સુખમાંથી જે જે બોધવચનો નીકળે છે તે સઘળાં જો એકઠાં કરવામાં આવે તો જ્ઞાનનો એક મોટો ભંડાર બની રહે. મનુષ્ય, પ્રાણી અને પદાર્થ વિવેનાં તેમનાં અવલોકનોનો સંગ્રહ કરવામાં આવે તો જગતને એમજ માલૂમ થાય કે પૂર્વકાળ પાછો આવ્યો છે. ભવિષ્ય ભાખનારાઓ અને વગર ભણ્યે અગાધ સત્યો દર્શાવનારાં આ કળીયુગમાં પણ છે. તેમનાં બોધવચનો અશ્રેણ ભાષામાં ઉતારવાં અશક્ય છે.

“આ ભલા અને પવિત્ર મહાત્મા રામકૃષ્ણ હિંદુ ધર્મની મિષ્ટતા અને ઊંડા તત્ત્વોની સાળિતી છે. તેમણે સંપૂર્ણ રીતે ઇદ્રિયનિશ્ચય કર્યો છે, તે પોતાના આત્મારૂપ બની રહ્યા છે. ધર્મનાં સત્યો, આનંદ અને પવિત્રતાએ તેમનામાં વાસ કરેલો છે. તે સિદ્ધ પુરુષ છે અને જગતના મિથ્યાપણાના તે સાક્ષી છે તેમની સમીપના દરેક હિંદુના હૃદયમાં તેઓ લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે. ઇશ્વર સિવાય તેમને બીજો કંઈ વિચાર નથી, કંઈ ઉદ્યોગ નથી, બીજું કંઈ સર્જન નથી અને બીજો કંઈ મિત્ર નથી. તેમને મન ઇશ્વર જોઈએ તે કરતાં પણ વધારે છે. તેમની અકલુપિત પવિત્રતા, તેમનું જ્ઞાન, શાંતિ, સાર્વજનિક સ્નેહ અને ઇશ્વર તરફ અગાધ પ્રેમ, એજ તેમને મન સર્વ છે, એ સિવાય તે બીજું કંઈ ઇચ્છતા નથી. અમારો ધાર્મિક આદર્શ જુદો છે, પણ જ્યાં સુધી ઇશ્વર તેમને જીવતા રાખશે, ત્યાંસુધી તેમનાં પવિત્ર ચરણ-કમળ આગળ અમે બેગીથુ અને તેમની પાસેથી પવિત્રતા, આધ્યાત્મિકતા અને ઇશ્વર તરફના અગાધ પ્રેમ વિષે બોધ ગ્રહણ કરશું.”

પ્રાહ્લોસમાજના નેતા કેશવચંદ્ર સેન ઉપર શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસની અસર કેટલી થઈ હતી તે નીચેના ફકરા ઉપરથી જણાશે. બાળુ ગિરિચંદ્ર સેન એ વિષે લખે છે કે:—

“ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના જીવન ઉપરથીજ પ્રાહ્લોસમાજમાં ઈશ્વરને શક્તિરૂપે ભજવાનો સિદ્ધાંત પ્રચલિત થયો. અમારા આગ્રાઈ કેશવચંદ્ર સેને ઈશ્વરને શક્તિ તરીકે પૂજવાનો, તેને ‘મા’ કહીને સંબોધવાનો અને એક બાળકની માફક તેની પાસે અરજ કરવાનો સિદ્ધાંત પરમહંસ પાસેથી ગ્રહણ કર્યો હતો. પ્રાહ્લોસમાજનો ધર્મ પ્રથમ માત્ર જ્ઞાનના વાદવિનોદમાં જ હતો; પરમહંસના સહવાસથી પ્રાહ્લોસમાજના ધર્મમાં મિશ્રતા આવી છે. ”

• બાળુ ચિરંજીવ શર્મા લખે છે કે:—

“ પરમહંસ અને કેશવચંદ્ર સેને પોતાના વિચારોની આપ-લે કરી, તેથી પ્રાહ્લોસમાજમાં ભક્તિ વધી છે. પરમહંસના સાદા બાળક જેવા સ્વભાવે કરીને કેશવચંદ્ર સેનના યોગાભ્યાસ, ત્યાગ, પવિત્રતા, ભક્તિ અને ધર્મ ઉપર ભારે અસર થઈ છે. પ્રાહ્લોસમાજમાં જે ભક્તિભાવ જોવામાં આવે છે, તે પરમહંસને લીધેજ છે. કેશવચંદ્ર સેનમાં પાછલા દિવસોમાં જે સરલ ભક્તિભાવ જણાઈ આવતો તે આ મહાત્મા રામકૃષ્ણને લીધેજ હતો. ”

કેળવાયેલા વર્ગ ઉપર શ્રીરામકૃષ્ણની કેટલી અસર હતી તે ઉપલા ઉતારાઓ ઉપરથી જણાશે.

૧૫-શ્રીરામકૃષ્ણનો સમાગમ

“ ઇશ્વર તો પુસ્તકોમાં જણાતો નથી ” એમ કહેતાં કહેતાં નરેંદ્રે સઘળાં પુસ્તકો ફેંકી દીધાં પછી તે વિચારવા લાગ્યો કે, “ તેને કયાં યોજવો ? અરે હા, શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ છે તેમની પાસે જાઉં અને તેમને પણ પૂછું કે, તમે ઇશ્વરને જોયો છે ? પણ તેમના તરફથી પણ બરાબર જવાબ નહિ મળે તો ? તો પણ જવું તો ખરું જ. ” નરેંદ્ર આમ અનેક વિચાર કરવા લાગ્યો.

નરેંદ્રનો એક સગો હતો તે રામકૃષ્ણ પરમહંસનો શિષ્ય હતો અને તે પોતાનો અવકાશનો સમય પરમહંસની પાસે ખેસવામાં ગાળતો હતો. નરેંદ્ર તેને રામદાદા કહીને યોદાવતો હતો. નરેંદ્રને સત્ય શોધવાને આમતેમ લટકતો જોઈને રામદાદાએ એક વાર તેને કહ્યું હતું કે, “ તું બ્રાહ્મોસમાજ અને બીજાં સ્થા. જોએ શા માટે આવડે છે ? તું દક્ષિણેશ્વર જા. ” આ ઉપરથીજ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ પાસે જવાનો વિચાર નરેંદ્રને આવ્યો હતો.

નરેંદ્ર દક્ષિણેશ્વર ગયો. પરમહંસ એકલા બેઠા હતા. કંઈક લય અને કંઈક હૃપંથી નરેંદ્ર તેમની પાસે ગયો. તેણે નમસ્કાર કરી એકદમ પૂછ્યું : “ મહારાજ તમે ઇશ્વરને જોયો છે ? ”

શ્રીરામકૃષ્ણે તેના તરફ બહુજ આનંદથી જોયું અને જવાબ આપ્યો :—

“હા, મેં ઈશ્વરને જોયો છે. જેવી રીતે હું તને મારી આગળ જોઈ છું, તેવીજ રીતે હું ઈશ્વરને જોઈ છું. ફેર માત્ર એટલોજ છે કે ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ અનંત અને તત્ત્વમય છે. તારી મરણ હશે તો હું તને તેનાં દર્શન કરાવી શકીશ.”

આ શું? આ શું? ઈશ્વરને જોયો હોય એવો માણસ અહીંયાં છે! તેના શબ્દો નરેંદ્રના હૃદયમાં સચોટ લાગ્યા. તેના અંતઃકરણમાં તે ઊંડા પેસીને અચકાવા લાગ્યા. નરેંદ્રના અંતરાત્મામાં તે અગાધ અને અવિકારી સત્યની લાલસા જગાવી રહ્યા. નરેંદ્ર ઘણોજ ખુશી થઈ ગયો. તેનો આનંદ! ઈશ્વરને જોયું જોયો છે એવા મહાત્માના દર્શનથી થતો આનંદ! નરેંદ્રને ઘણુંજ આશ્ચર્ય લાગ્યું. જાણે કે કેાઈ નવીનજ પ્રદેશમાં તે વિચરતો હોય તેમ તેને લાગ્યું. સત્યરૂપની શોધમાં મહિનાના મહિના વીતી ગયા હતા અને તે નહિ જડવાથી અનેક મહિનાઓ મુઠ્ઠી માનસિક વ્યથાઓ લોગવવી પડી હતી, તેનો હવે અંત આવ્યો. નરેંદ્રને પોતાની આધ્યાત્મિક તૃપ્તિ મટાડવાનું સ્થાન હવે મળી આવ્યું.

શ્રીરામકૃષ્ણની સાથે નરેંદ્રનો આ સૌથી પહેલો મેળાપ જાણે કે કેાઈ પરિચિત પુરુષ ઘણું દિવસે મળતો હોય તેના જેવોજ હતો. નરેંદ્રને જોઈને શ્રીરામકૃષ્ણ પણ સાનંદાશ્ચર્ય પામ્યા અને નરેંદ્રને જાણે ઘણા દિવસથી ઝોળખતા હોય તેમ શ્રીરામકૃષ્ણ તેની સાથે વાતો કરવા લાગ્યા. નરેંદ્ર પણ જાણે કે તેમના તરફ આકર્ષિતો હોય તેમ તેમને લાગ્યું.

શ્રીરામકૃષ્ણ હર્ષમાં કેમ આવી ગયા, તે નરેંદ્ર સમજી શક્યો નહોતો.

શ્રીરામકૃષ્ણે તેને એક લજ્જન ગાવાનું કહ્યું અને તે લજ્જન

સાંભળીને શ્રીરામકૃષ્ણ હર્ષનાં આસુ લાવી ખેલી બોલ્યા: “ ઘણાં વર્ષથી હું તારી રાહ જોયા કરું છું; આખરે તું આવ્યો છું ! ” પછી તે સમાધિમાં આવી ગયા અને થોડી વાર પછી પાછા બોલવા લાગ્યા: “ હું તારી રાહ જોયા કરું છું. તે આવતા વાર કેમ કરી ? સંસારી માણસો સાથે વાતો કરી કરીને મારું ગળું પણ સુકાઈ ગયું ! ”

શ્રીરામકૃષ્ણ ઘણાજ સરલ ભાવથી અને સાદા શબ્દોમાં બોલતા હતા. નરેન્દ્રનો અંતરાત્મા તે સાંભળીને કાણુવાર ઉચ્ચ દશાને પ્રાપ્ત થતો હતો. આમ કેમ થતું હશે, તે નરેન્દ્ર સમજી શક્યો નહિ. પોતાના મનમાં તે વિચારવા લાગ્યો: “ શું આવો તે મહાન ઉપદેશક હોઈ શકે ? ” જરાક નજીક તે ગયો અને આ સાદા, બાળક જેવા પણ સમર્થ અને પ્રભાવશીલ સાધુના તેજમાં અંતરે.

આગળ ઉપર સ્વામી વિવેકાનંદ આ પ્રથમ મુલાકાતનો અનુભવ પોતાના શિષ્યોને આ પ્રમાણે કહેતા હતા: “ હું તે વખતે વિચાર કરતો હતો કે, રામકૃષ્ણ કેવો ગાંડો માણસ છે ? શું રામદાદાએ મને આ ગાંડા માણસની પાસે મોકલ્યો છે ? મારી બુદ્ધિ કહે છે કે તે ગાંડો છે, પણ મારું અંતઃકરણ તો તેના તરફ ખેંચાય છે ! આ ગાંડો માણસ નવાઈ જેવો છે ! તેની આકર્ષણ શક્તિ અલોકિક છે ! તેનો પ્રેમ અમાનુષી છે ! મેં તેને ગાંડો ધાર્યો પણ હું તેનાથી અકિત થઈ ગયો. આ એક નવાઈ જેવો અનુભવ છે. ”

કેટલીક વાર બેઠા પછી નરેન્દ્રે ઘેર જવા માંડ્યું. શ્રીરામકૃષ્ણે તેને ફરીથી આવવાની ભલામણ કરી. નરેન્દ્રે ફરીથી આવવાનું વચન આપ્યું. તે ફરીથી ગયો અને શ્રીરામકૃષ્ણે તેને

બજન ગાવાનું કહ્યું નરેદ્રે ગાવા માડયું એટલે શ્રીરામકૃષ્ણ
 બોલી ઊઠ્યા “જુઓ, વિદ્યાદેવી સરસ્વતીનો પ્રકાશ તેના મુખ
 ઉપર દેવો ગજકી રહ્યો છે !” વળી શ્રીરામકૃષ્ણે સવાલ પૂછ્યો
 “ જિઘતા પહેલા ચળકતો પ્રકાશ તારી નજરે પડે છે ? ” નરેદ્રે
 હા કહી અને પોતાનો અગાઉનો અભ્યાસ તથા અનુભવ જણા-
 વ્યા. શ્રીરામકૃષ્ણે કહ્યું “ હા, ખરી વાત છે, આ છોકરો ધ્યાન-
 સિદ્ધ છે જે કોઈ બાળતમા તે પોતાનું ચિત્ત પરોવે તેમા તે
 તદ્દત્ત બની જાય છે. તેની જિઘ પણ એક જાતનું ઈશ્વરનું
 ધ્યાનજ છે ” નરેદ્રે ફરીથી સ્તબ્ધ બની ગયો । તે ઘેર જવાને
 નીકળ્યો અને વિચાર કરવા લાગ્યો “ મહર્ષિ દેવેદ્રનાથે પણ
 કહ્યું હતું કે, ‘ છોકરા તારી આખો યોગીના જેવી છે ’ મહર્ષિ દેવે-
 દ્રનાથ અને શ્રીરામકૃષ્ણ, આ માણસો તે કેવાક હશે ? મારા
 વિષે આ બંનેનું કહેવું ખરૂં હશે ? ” તેણે ઘેર ગયા પછી રામ-
 દાદાને શ્રીરામકૃષ્ણ વિષે પૂછ્યું અને તેમણે જવાબ આપ્યો કે,
 “ શ્રીરામકૃષ્ણ એક અલૌકિક માણસ છે તે ઘણાજ ધર્મિષ્ઠ છે,
 તેમનામા સંસારની વાસના એક તલ માત્ર પણ નથી, તે દ્રવ્યને
 ધિક્કારે છે, દરેક સ્ત્રીને પોતાની માતા ગણે છે, તે ખરેખરા
 યોગી છે તેમણે ઈશ્વરના દર્શન કર્યા છે ”

જ્યારે નરેદ્રે શ્રીરામકૃષ્ણને મળ્યો, ત્યારે શ્રીરામકૃષ્ણ
 આધ્યાત્મિક જીવનરૂપી કમળનું સંપૂર્ણ ખીલી રહેલું પુષ્પ હોય
 તેવા બની રહ્યા હતા અને તેમના જીવનકુસુમની સુવાસ લેવાને
 અનેક માનવ-સ્રમરો તેમના તરફ જે આર્થ આવવા લાગ્યા હતા

શ્રીરામકૃષ્ણ દક્ષિણેશ્વરમા દેવીના વિશાળ મંદિરની એક
 ઝોરડીમા રહેતા કોઈ કોઈ વાર તેઓ એ ઝોરડીના છાપરા પર
 ચઢીને પોકાર કરતા કે, “ ઝો મા, ઝો મા, મારો ઉપયોગ કરનારા
 કયા છે ? તેમને મારી પાસે મોકલ ” ધીમે ધીમે અનેક મનુષ્યો

તેમની પાસે આવી તેમના ઉપદેશામૃતનું પાન કરવા લાગ્યા હતા. હવે આ તેમનો બાવી પદ્મશિષ્ય પણ તેમને આવી મળ્યો ! શિષ્યો અને ગુરુ ઈશ્વર સંબંધી અનેક વાતો કરતા, ભજનો ગાતા અને અલૌકિક આનંદમાં આવી જતા. ઈશ્વરનું નામ દેતે દેતે ગુરુ અને શિષ્યો ગાતા અને નાચતા. સઘળું સ્થળ ઈશ્વરના નામથી ગાજી રહેતું; પણ હજી સુધી નરેંદ્ર એમાં ભાગ લેતો નહિ. આ શું હશે તે એ સમજી શકતો નહિ.

ફરીથી એક વાર નરેંદ્ર શ્રીરામકૃષ્ણની પાસે ગયો. તેણે એક ભજન ગાયુ. શ્રીરામકૃષ્ણ બાવાવેશમાં આવી ગયા. નરેંદ્રની સામું તાકીને તે જોવા લાગ્યા. તે એકદમ ઊભા થયા. નરેંદ્રનો હાથ પકડીને બાગમાં ઘણે દૂર આવેલી એક વૃક્ષોની ઘટામાં તેને લઈ ગયા અને તેને છાનામાના કહેવા લાગ્યા: “ તારામાં શિવનો વાસ છે અને મારામાં શક્તિનો વાસ છે. શિવ અને શક્તિ બંને એકજ છે. ” નરેંદ્ર હસ્યો. તે કંઈ પણ જોલ્યો નહિ. શ્રીરામકૃષ્ણનું મગજ ખસી ગયું છે એમ તેને વિચાર આવ્યો. શ્રીરામકૃષ્ણને જણાવું કે નરેંદ્રની નારિતકતા દૂર કરવાની જરૂર છે. તેઓ બંને પાછા આવ્યા. કેટલોક વખત વાતચીત ચાલી. સમય સાચંકાળનો થયો. સર્વત્ર શાંતિ વ્યાપી રહી. શ્રીરામકૃષ્ણ એકદમ ઊઠ્યા અને નરેંદ્ર તરફ ગયા. પોતાનો જમણો હાથ તેની છાતી ઉપર મૂક્યો અને બીજો હાથ તેના બહાર ઉપર મૂક્યો. નરેંદ્ર હવે સ્થળ, શ્રીરામકૃષ્ણ અને તેમની પાસે બેઠેલા મનુષ્યો, સર્વનું જ્ઞાન ભૂલવા લાગ્યો. શ્રીરામકૃષ્ણના પવિત્ર સ્પર્શથી આ જગતનું જ્ઞાન તે ભૂલી ગયો અને કોઈ નવીન દશામાં આવી ગયો ! તે એકદમ જોલી ઊઠ્યો કે, “ અરે ! આ શું થાય છે ? તમે મને આ શું કરો છો ? ”

આમ હજીને તે એક પ્રકારની સમાધિમાં આવી ગયો.

ઘોડોક સમય તે સ્થિતિ રહ્યા પછી શ્રીરામકૃષ્ણે તેના હૃદયને સ્પર્શ કર્યો એટલે તે શુદ્ધિમાં આવવા લાગ્યો. શુદ્ધિમાં આવ્યો ત્યારે તેના હૃદયને કાંઈક સામર્થ્ય મળ્યું હોય તેમ તેને લાગ્યું.

ખરી ધાર્મિકતા—પવિત્રતાનો પ્રભાવ કેવો છે !

આ મેળાપ થયા પછી એક દિવસ નરેન્દ્ર પ્રાદ્યોસમાજમાં ગયો હતો. સઘળા લોગા મળીને પ્રાર્થના ગાતા હતા. પહેલું ભજન પૂરું થયું કે તરતજ સમાજ મંદિરના પાછલા ભાગમાંથી એક અવાજ સંભળાયો કે, “નરેન્દ્ર, નરેન્દ્ર!” તે શબ્દોનો સ્વર ભવ્ય હતો, પણ બોલનારનું આખું શરીર ઉઘાડું હતું; માત્ર કેડથી જાંઘ સુધી એક ઘોતિયું જેમ તેમ વીંટેલું હતું. તેમના મુખ ઉપર વ્યથાનાં ચિહ્ન દેખાતાં હતાં. તેમને જોઈને આખો સમાજ સ્તબ્ધ બની ગયો. આ માણસ કોણ હશે? નરેન્દ્ર તેમનો અવાજ સાંભળ્યો. તેમનો યોશાક જોઈને તે ચરમાયો અને આવા મોટા સમાજમાં આવે વેશે આવીને તેનેજ બોલાવતા શ્રીરામકૃષ્ણને જોઈ ગભરાયો ! તેમના તરફ તે ગયો. નરેન્દ્રને જોતાંજ તેમના મુખ ઉપર આનંદ છવાઈ ગયો. નરેન્દ્રને જોતાંજ તે બોલી બોલ્યા: “પછી પાછો કેમ જણાયો નહિ? હું તો તારી વાટજ જોયા કરતો હતો !”

નરેન્દ્ર તેમને બે માસ ઉપર મળ્યો હતો અને ત્યાર પછી શ્રીરામકૃષ્ણ તેને ફરીથી મળવાને ઘણાજ ઉત્કંઠિત થવાથી તેને ખોળતે ખોળતે સમાજમાં આવી પહોંચ્યા હતા.

એક જાણુએ તેમનું ઉઘાડું શરીર, માત્ર કેડે વીંટેલું ઘોતિયું અને સાદી સીધી રીતભાત નરેન્દ્રના મનમાં ખડાં થયાં અને બીજી જાણુએ સુધારાના શિખર ઉપર ચઢેલા સમાજના સભા-સંદોનો યોશાક, ઠાઠ અને રીતભાત તેના મનમાં આવ્યાં. તે

મનમાં બોલી બિલ્કો: “તે સમાજમાં શા માટે આવ્યા? શા માટે તેમણે આ ગડગડ કરી મૂકી? સમાજનું દરેક માણસ તેમને ગાંડા ધારણે!” નરેન્દ્ર હજી પણ પરમાત્માના પરમ ભક્ત શ્રી-રામકૃષ્ણને ઘરાબર સમજી શક્યો નહોતો. નિયમો અને કૃત્રિમ રીતભાતો ઈશ્વરના ભક્તોની આટે આવતાં નથી. કૃત્રિમ ભક્તોને માટેજ કૃત્રિમ નિયમો હોય છે; ઈશ્વરના સ્વાભાવિક અને સાચા ભક્તોની ભક્તિ અને પ્રેમ સ્વતંત્રપણે ગમે તે સ્થિતિમાં, ગમે તે સ્થળમાં અને ગમે તે વખતે વહેવા માંડે છે. જગતના નિયમો તેને બાધા કરતા નથી.

એક વખત નરેન્દ્ર કેટલાક છોકરાઓને એકઠા કરીને બેઠા હતો. તેમાંનો એક છોકરો શ્રીરામકૃષ્ણની નિંદા કરી રહ્યો હતો અને પુષ્કળ વાતચીત ચાલી રહી હતી. એટલામાં બહારથી “નરેન્દ્ર, નરેન્દ્ર” એમ ખૂબ સંભળાઈ. સઘળા ચમક્યા. તે શ્રી-રામકૃષ્ણની ખૂબ હતી. નરેન્દ્ર એકદમ નીચે ગયો, શ્રીરામકૃષ્ણ તેને સામા મળ્યા અને આંખોમાં હૃદયનાં આંસુ લાવીને બોલ્યા: “હમણાંનો તું કેમ આવ્યો નથી?” શ્રીરામકૃષ્ણ એક બાલક જેવા સાદા હતા. પોતાની સાથે થોડી મીઠાઈ આવણી હતી, તે તેમણે પોતાને હાથે નરેન્દ્રને ખવરાવી!

શ્રીરામકૃષ્ણ બોલ્યા: “આવ, મને એક ભજન ગાઈ બતાવ!” નરેન્દ્રે હાથમાં તંબૂરો લીધો, એક ભજન ગાયું અને શ્રીરામકૃષ્ણ ભાન ભૂલી સમાધિમાં લીન થયા! તેમની સુખસુદ્રા ઉપરથી કેાઈ અગાધ આનંદના પ્રદેશમાં તે વિચરતા હોય તેવું નરેન્દ્રના સઘળા મિત્રોને લાગવા માંડ્યું. વળી તેઓ સર્વમાં હૃદય વ્યાપી રહ્યો. નરેન્દ્ર બિઠીને શ્રીરામકૃષ્ણને પગે પડ્યો. સમય સાયંકાળનો હતો. પાસેનાં દેવળો અને સકાનોમાંથી ભકતોનાં ભજનોનો અવાજ આવતો હતો અને તેમાં દેવળોનો ઘંટનાદ ભળી જઈ.

ને સંસ્કારી મનુષ્યોના ધર્મભાવમાં વૃદ્ધિ કરી રહ્યો હતો. આવે સમયેજ નરેન્દ્ર ખુદ પોતાનાજ ઘરમાં શ્રીરામકૃષ્ણ જેવા પુરુષને સમાધિમગ્ન થયેલા જોઈ કોઈ અદ્ભુત લાગણી અનુભવતો હતો.

નરેન્દ્ર હવે વારંવાર પરમહંસજી પાસે જવાઆવવા લાગ્યો. એક દિવસ તે પંચવટીની ઘટા પાસે ચંદ્રના પ્રકાશથી ઉત્પન્ન થયેલી વૃક્ષોની છાયામાં બેસ્યો હતો. તેના મુખ ઉપર તીવ્ર વેદના અને શંકાનાં ચિહ્ન દેખાતાં હતાં. તેને સત્ય જોળવાની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. પવિત્ર દેવાલયોના ઘંટનાદથી તેના અંતરાત્મામાં કંઈક ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો, પણ તેનું ચિત્ત શ્રીરામકૃષ્ણને પૂરેપૂરા સમજવાને મથતું હતું. “આ માણસ તે કેવો હશે?” એમ તે પોતાના મનમાં પૂછતો હતો. એટલામાં એક મનુષ્યને તેણે જોયો. દક્ષિણેશ્વરના મંદિર પાસે પવિત્ર ગંગાના કિનારા ઉપર તે મનુષ્ય બેઠરકારીથી પગલાં ભરતો ભરતો, આકાશ તરફ જોતો ધીમે ધીમે ચાલતો હતો; અને હાથો વતી તાળી પાડી હરિનું નામ ઉચ્ચારતો હતો. પોતાનું ભાન તે ભૂલી ગયો હોય એમ લાગતું હતું, છતાં તેના મુખ ઉપર આનંદનો એક છવાઈ રહેલો જણાતો હતો. આ પુરુષ તે શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ હતા. મંદિરમાં આરતી થઈ રહ્યા પછી નામોચ્ચારણનો ધ્વનિ ગાજી રહ્યો હતો.

મંદિરમાં થતા નામોચ્ચારણથી તેમનું હૃદય મસ્ત બની રહ્યું હતું અને એવી દશામાં તે ગંગાના કિનારા ઉપર ફરી રહ્યા હતા. એકદમ તે અટક્યા અને મંદિર તરફ વળ્યા. નરેન્દ્રે તેમને જોયા અને તેમની પાછળ ગયો ! જાને મંદિરમાં પેઠા એટલે શ્રીરામકૃષ્ણ મોટા અવાજથી શ્રીમહાકાળીનું નામ લેવા લાગ્યા. નરેન્દ્ર ત્યાંથી પાછો ફર્યો અને પંચવટી આગળ ગયો. પાછો તે શ્રીરામકૃષ્ણના સંબંધમાં અનેક વિચાર કરવા લાગ્યો.

એટલામાં શ્રીરામકૃષ્ણ મદિરમાંથી પાછા આવ્યા અને ઘર તરફ જવા લાગ્યા. રસ્તામાં પંચવટી આગળ ઠેાંધ બેઠેલું જણાયું. તે નરેન્દ્ર હતો. તે વિચારમાં મગ્ન હતો. શ્રીરામકૃષ્ણ જરા દૂર ઊભા રહ્યા અને જોવા લાગ્યા.

નરેન્દ્ર વિચારમાં ગરક થઈ ગયો હતો અને શ્રીરામકૃષ્ણ હસતે વદને તેના તરફ જોઈ રહ્યા હતા ! નરેન્દ્ર એકદમ વિચાર-માંથી જાગ્યો અને જોયું તો શ્રીરામકૃષ્ણ ! એકદમ તે તેમને ચરણે પડ્યો. શ્રીરામકૃષ્ણે તેને ઊભો કર્યો. બંને એકલા હતા. આસપાસ સર્વત્ર શાંતિ વ્યાપી રહી હતી. માત્ર પાસે વહેતી પવિત્ર ગંગાના જળનો ખળખળ થતો અવાજ જરા જરા સંભળાતો હતો. આકાશમાં તારાઓનો આંખો પ્રકાશ દેખાતો હતો. શ્રીરામકૃષ્ણના મુખ ઉપર હાસ્ય ભર્યું અલૌકિક તેજ છવાઈ રહ્યું હતું. “ ચાલ, નરેન્દ્ર, ” શ્રીરામકૃષ્ણ બોલ્યા અને જે પવિત્ર બિલ્વવૃક્ષ નીચે બેસીને શ્રીરામકૃષ્ણે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી, ત્યાં આગળ તેને લઈ ગયા. ત્યાં બંને જણ બેઠા અને મૃત્યુ, ભય, માનસિક અશાંતિ, વગેરે અનેક બાબતો ઉપર બંને વચ્ચે છૂટથી ચર્ચા ચાલી. આ પ્રમાણે આ મહાન શુર અને તેનો મહાન શિષ્ય એકાંતમાં મળતા, બેસતા અને જ્ઞાન, ભક્તિ યોગ વગેરે વિષે અનેક વાતો કરતા.

આ સમયે નરેન્દ્રની ઉંમર વીસ વરસની હતી. તે એલ. એલ. બી. નો અભ્યાસ કરતો હતો. તેના પિતા શુજરી ગયા હતા. કુટુંબને સખત હાડમારી વેઠવી પડતી હતી. આગળ જણાવવા-માં આવ્યું છે તેમ નરેન્દ્ર અને તેનું કુટુંબ લગભગ ભૂખમરોજ વેઠતાં હતાં. અચિત્ નરેન્દ્ર જે કંઈ મળે તે હલકા પગારની નોકરી લેતો અને બંને તેટલું કમાઈ લાવતો; પણ આથી કુટુંબ-નું પૂરું થઈ શકતું નહિ નરેન્દ્રનું મન અનેક ચિંતાઓથી ગ્રસ્ત

રહેતું, પણ તેનું સાધુ જીવન તેને આ આપત્તિમાં ધૈર્ય આપતું. વખતો વખત તે શ્રીરામકૃષ્ણ પાસે જતો અને શાંતિ મેળવતો; પણ જીવનેશ્વરીને ચિંતા થતી કે નરેંદ્ર વારંવાર શ્રીરામકૃષ્ણ પાસે જાય છે અને તે કદાચ સાધુ થઈ જશે તો ? પરંતુ નરેંદ્રની રીતભાતથી તેમને નિરાંત વળતી કે નરેંદ્ર તેમને કદી છોડી જશે નહિ.

જીવનેશ્વરીએ નરેંદ્રને પરણાવી દેવાનો વિચાર કર્યો, પણ નરેંદ્રે સર્વંજા પ્રદક્ષિણારીજ રહેવાનો નિશ્ચય બહાર કર્યો. નરેંદ્રના પિતા વિશ્વનાથે પોતાના જીવનકાળમાંજ નરેંદ્રનો વિવાહ એક પૈસાદારની કન્યા સાથે નક્કી કર્યો હતો, પણ તેનું મૃત્યુ થવાથી તેમાં વિદ્ધ આચાર્ય. ફરીથી જીવનેશ્વરીએ તેને પરણાવવાનો આગ્રહ કર્યો ત્યારે નરેંદ્ર બોલી બીઠ્યો: “ તમારે મને કુળાડી દેવો છો ? પરણવાથી મારી બધી આશાઓનો અંતજ આવે ! ”

આ પ્રમાણે ખેંચાતાણુ કરતે કરતે ત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં. ધીમે ધીમે હવે કુટુંબના ભરણપોષણનું સાધન કાંઈક લેશું થતું ચાલ્યું અને નરેંદ્ર શ્રીરામકૃષ્ણની પાસે વધારે વધારે જવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે કુટુંબ સાથેનો સંબંધ તેણે હવે છોડી દેવા માંડ્યો.

પોતે અને પોતાના કુટુંબે વેઠેલી હાડમારીના અનુભવથી તેનું હૃદય દયાર્દ્ર સ્વદેશભિમાની બની રહ્યું હતું. જૂખમરો શું તે એ બણતો હતો અને તેથી હિંદનાં અસંખ્ય ગરીબ માણસોનાં દુઃખથી તેનું હૃદય દ્રવી રહ્યું હતું. તેની બે બહેનોને પણ આ જગતનો કડવો અનુભવ થયો હતો અને તે અકાળ મૃત્યુને વશ થઈ હતી; તેથી હિંદની સ્ત્રી જાતિની દુર્દશાનું પણ તેને બહુ બિડું લાન થયેલું હતું.

નરેંદ્રે જ્યારે સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો, ત્યારે તેના કુટુંબને બરણપોષણની અડચણ નથી એવી ખાતરી તેના મનમાં થયેલી હતી.

નરેંદ્ર પરણ્યો હોત તો સારા કુટુંબની કન્યા તેને મળી હોત અને રૂઢિ પ્રમાણે કન્યાદાનમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય પણ તેને મળ્યું હોત; કારણકે મોટાં મોટાં પૈસાદાર કુટુંબો વિશ્વનાથની આબરૂ અને પ્રતિષ્ઠાને લીધે નરેંદ્રને ચોતાના જમાઈ તરીકે પસંદ કરવાને ઘણાંજ આતુર હતાં; પણ ત્યાગની ભૂતિ—શ્રીરામકૃષ્ણનો ભાવી શિષ્ય—નરેંદ્ર જરા પણ ડગ્યો નહિ.

શ્રીરામકૃષ્ણ અને નરેંદ્રનો મેળાપ એ હિંદના પ્રાચીન અને અર્વાચીન બંને જીવનના મેળાપરૂપ હતો. આ મેળાપથી એ બંને જીવનપ્રવાહો સાથે સાથે વહેવા લાગ્યા. હિંદના પ્રાચીન ગૌરવ ઉપર અર્વાચીન વિચારોની ઇમારત ઘડાવા લાગી. નરેંદ્ર-નું હૃદય સંસ્કારી હતું, પણ આધુનિક વિચારોનું તોફાન ચાલી રહ્યું હતું. શ્રીરામકૃષ્ણ પ્રાચીન ગૌરવની સાક્ષાત્ ભૂતિ હતા. નરેંદ્ર પ્રાણોસમાજ, આર્યસમાજ, સંસાર સુધારા સમાજ અને એવી બીજી અર્વાચીન સંસ્થાઓનું પરિણામ હતો. પ્રાચીન હિંદ-નું આધ્યાત્મિક જીવન, તેની ભાવનાઓ, તેની સાધુતા અને ધાર્મિક અનુભવોની ભૂતિરૂપે શ્રીરામકૃષ્ણ હતા નરેંદ્રમાં આ ભાવનાઓ, અનુભવો અપૂર્ણ અવસ્થામાં પડી રહેલાં હતાં. તેમાં સંશયની છાયા હતી. બંનેના મેળાપથી પૂર્વ અને પશ્ચિમના વિચારો ઉપર વિશાળ દૃષ્ટિથી જોવાનું હતું. બંનેમાં રહેલાં શ્રેષ્ઠ તત્ત્વો ગ્રહાતાં હતાં. હિંદની પ્રાચીન ભાવનાઓને સમર્થન મળતું હતું અને હિંદનું ભાવી જીવન ઘડાતું હતું.

આ નવા ભાવી જીવનમાં હિંદની પ્રાચીન ભાવનાઓને

મધ્ય હૃદયનું સ્થાન અપાયું છે, પણ તેમાં પાશ્ચાત્ય વિદ્યાનું યોગ્ય સંમિલન કરી, તેના આશયે અને હેતુએ વિશાળ દૃષ્ટિ-વાળા કરાઈને પ્રાચીન સાધુતામાં જનસમૂહની સેવાનું મહત્ તત્ત્વ ઉમેરાયું છે. પ્રાચીન ભક્તિમાં જીવતા દેવો—લૂલાલંગડાં, પાંગળાં, ગરીબ, રોગી, અસાની અને દુઃખી મનુષ્યોની ભક્તિને મોટો હિસ્સો અપાયો છે. આર્થ જીવનના આદર્શ તરીકે હિંદુ જીવન, હિંદુ આચાર અને હિંદુ વિચાર ગ્રહાયા છે. પાશ્ચાત્ય વિચારોને તેમાં યોગ્ય સ્થાન અપાયું છે અને હિંદુનું મહદ્ ભાવી તેમાંજ અંકાયું છે. આ ભાવી જીવનમાં સર્વ પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય સદ્વિચાર સ્વીકારાયા છે. કોઈનો પણ બહિષ્કાર થયો નથી. પ્રાચીન સત્યો તરફ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવામાં આવી છે અને અર્વાચીન સુવિચારોને પણ તેમાં યોગ્ય સ્થાન મળ્યું છે.

જ્યારથી શ્રીરામકૃષ્ણે નરેંદ્રનું સુખ જોયું હતું, ત્યારથી તેમની તેના તરફ બહુજ કૃપા બિભશાયા કરતી હતી. પવિત્ર આત્માઓને પરસ્પર બાંધનાર બંધનો પણ આશ્ચર્યકારકજ હોય છે. શ્રીરામકૃષ્ણ અને નરેંદ્ર આ બંને વ્યક્તિઓ વચ્ચેનો પ્રેમ અમાનુષી હતો. આ પ્રેમ એટલો તો અગાધ હતો કે, આખરે શુરુ અને શિષ્ય બંનેનું બોલવું, વિચારવું, બેસવું, ઊઠવું, અરે, આખું જીવન એકજ થઈ રહ્યું હતું અને તેથી તેમના શિષ્યો બંનેને એકજ વ્યક્તિ—રામકૃષ્ણ વિવેકાનંદ તરીકે સંબોધતા હતા! શ્રીરામકૃષ્ણ નરેંદ્રથી વધુ દિવસ જીવતા રહી શકતા નહોતા. જ્યારે નરેંદ્ર પોતાને ઘેર હોય અને ઘણા દિવસથી આવ્યો ન હોય, ત્યારે શ્રીરામકૃષ્ણ એકાંતમાં બેસીને અશ્રુપાત કરતા અને કાળીદેવીને પ્રાર્થના કરતા કે, “તું નરેંદ્રને મોકલ !”

કોઈ વાર નરેંદ્ર મનમાં ડરતો કે શ્રીરામકૃષ્ણમાં અલૌકિક શક્તિ હોવાથી તેઓ તેના મનને ગમે તે માર્ગે વાળી દેશે; તે

કવચિત્ તે ધારતો કે શ્રીરામકૃષ્ણ એક અંધશ્રદ્ધાળુ ધરડો માણસ છે ! કવચિત્ એવા અરાણ વિચારો માટે પશ્ચાત્તાપ થઈ આવી શ્રીરામકૃષ્ણનો અગાધ પ્રેમ તેના મનને પિંગળાવી નાખતો.

શ્રીરામકૃષ્ણની આખો તરફ તે તાકીને જોતો અને આશ્ચર્ય પામતો. એક દિવસ એલું બન્યું કે, નરેન્દ્ર ઘણા દિવસથી આવ્યો નહોતો; તેથી તેને બોલાવવાને શ્રીરામકૃષ્ણે માણસ ઉપર માણસ મોકલ્યાં. નરેન્દ્ર આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો “ તમે વારંવાર એ મારું રટણ કેમ કર્યા કરો છો ? આથી તો જીલટા તમેજ મારા જેવા થઈ જશો ! ભરત મુનિએ હરણનોજ વિચાર કર્યા કર્યો અને બીજા અવતારમાં તે હરણ થઈનેજ અવતર્યા ! ”

આ કાયસ્થના છોકરા તરફ તેમનું મન એટલું બધું કેમ આકર્ષાતું હશે એ વિષે એક વાર તેમણે પોતાના એક શિષ્યને પૂછ્યું. શિષ્યે જવાબ આપ્યો કે, “ મહારાજ, મહાભારતમાં લખેલું છે કે પરમાત્મદર્શનને પામેલા મહાત્માને પોતાની ઉત્થાનદશામાં સાત્ત્વિક ગુણવાળા મનુષ્યોની સાથેજ વાતચીત કરવાથી વિશ્રાંતિ મળે છે. ખરેખરા ધાર્મિક પુરુષની સોબતમાંજ તે વધુ આનંદ પામે છે. ” શ્રીરામકૃષ્ણ એ સાંભળીને ચૂપ રહ્યા.

શ્રીરામકૃષ્ણને બીજા અનેક શિષ્યો હતા અને તેઓ પણ સઘળા નારાયણનાં શરીર છે એમ તે માનતા; પરંતુ નરેન્દ્રને તે સર્વ કરતાં તેઓ ચઢતી કોઠીનો માનતા. નરેન્દ્રને જોઈનેજ કોઈ વાર તો શ્રીરામકૃષ્ણ સમાધિમા આવી જતા. નરેન્દ્રની યોગ્યતા વિષે વારંવાર તે વખાણ કરતા. એક બાળકની માફક લોળા ભાવે નરેન્દ્રની શક્તિઓને વર્ણવતા અને તેની શક્તિનું સ્મરણ કરાવતા. સઘળા શિષ્યો સમક્ષ પોતાની શક્તિઓનું વર્ણન થતું જોઈને નરેન્દ્રને જરાક શરમ આવતી, પણ શ્રીરામકૃષ્ણ ખુલ્લા હૃદય-

ધી જે ખરું હતું તેજ કહેતા. આથી નરેંદ્રને પોતાની શક્તિનું જ્ઞાન થતું અને તેને ઉત્સાહ અને બળ મળતાં. ગુરુ તરફથી આ પ્રમાણે અર્પાયલું બળ સ્વામી વિવેકાનંદના આખા જીવનમાં તેમને યાદ આવતું અને જગતનું જે મહાન કાર્ય તેમણે કર્યું છે તે કરવામાં જુસ્સો અને આત્મવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરતું.

આ પ્રમાણે નરેંદ્રનું આરિત્ય શ્રીરામકૃષ્ણ ઘડતા હતા. નરેંદ્રનો અધિકાર પણ સૌ શિષ્યોમાં ઉચ્ચ ગણાતો. ગુરુની સેવા કરવાનું કામ બીજા શિષ્યો કરતા. નરેંદ્રને શ્રીરામકૃષ્ણ કોઈ પણ જાતની સેવા કરવા દેતા નહોતા; પણ નરેંદ્ર સેવા કરવાનો આગ્રહ રાખ્યાજ કરતો. આ પ્રમાણે નરેંદ્રની ઉચ્ચ શક્તિ, ઉચ્ચ અધિકાર અને અત્યંત પવિત્રતા તેના મગજમાં ઠસાવવા અને તેના મનને ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચાડવાને શ્રીરામકૃષ્ણ અનેક પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા.

આવા પવિત્ર અને સમર્થ મહાત્મા શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના ચરણ આગળ બેસીને નરેંદ્રે વેદાંતનાં ગુહ્ય તત્ત્વોનો અભ્યાસ કર્યો. હજી પણ શ્રીરામકૃષ્ણના શબ્દોમાં તેને પૂરેપૂરો વિશ્વાસ ચોટતો નહિ. તે પ્રશ્નો પૂછતો, વાદવિવાદ કરતો અને શ્રીરામકૃષ્ણ જે બોધ આપતા તે પ્રમાણે તેમનું પોતાનું આચરણ જે નહિ, તે બારીકીથી તપાસતો. મહિનાના મહિનાઓ સુધી તેણે આ પ્રમાણે કર્યો કર્યું; પણ શ્રીરામકૃષ્ણના અતિ ઉત્તમ અને પરોપકારી જીવનનો પ્રભાવ તેના જોવામાં જ્યારે ને ત્યારે આવ્યાજ કરતો. જે પ્રભાવની અસર જોટલી બધી થઈ કે આખરે તેની સઘળી શંકાઓ એની મેળેજ શાંત થઈ ગઈ અને તેનામાં અધ્યાત્મ ચેતન વ્યાપી રહ્યું. તેના મનમાંથી તાકિંક દૃષ્ટિ નહીં થઈ અને તેને સ્થાને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ સ્થપાઈ. તકંબળને સ્થાને શ્રદ્ધાનું અગાધ સામર્થ્ય મુકાયું. આમ નવું આધ્યાત્મિક

ચેતન તેનામાં રૂવે રૂવે વ્યાપી રહ્યું. તેના હૃદયની પાંખડીઓ ખીલી ને ખૂલી ગઈ.

અવિવાહિત રહીને પોતાનું સઘળું જીવન વેદાંતમય બનાવવાનો અને તેને વેદાંતને માટેજ અર્પણ કરવાનો નિશ્ચય કરીને, હવે નરેંદ્ર પોતાના ગુરુની પાસેજ અહર્નિશ રહેવા લાગ્યો. તેમની પાસેથી એક ક્ષણ પણ ખસવું તેને હવે ગમતું નહિ.

શ્રીરામકૃષ્ણ પણ “મારો નરેંદ્ર પવિત્ર છે, તેનામાં કુનિ-યાદારીનો અંશ પણ નથી, તેનામાં દેવી પ્રકાશ પડેલો છે, તે ઋષિ છે.” આવાં આવા વચનો વડે તેના હૃદયને ઉચ્ચ વાતાવરણમાં સ્થાપિત કરતા અને તેની વૃત્તિઓને માર્ગ બતાવીતેલું ચારિત્ર ઘડતા હતા. જ્યારે નરેંદ્ર શ્રીરામકૃષ્ણના ગાઠ સમાગમમાં આવ્યો અને તેમનો શિષ્ય થઈ રહ્યો ત્યારે પરમહંસ તેના વિષે ભવિષ્ય ભાખવા લાગ્યા. “કેશવચંદ્ર સેનમાં તો એકજ શક્તિ છે, પણ નરેંદ્રમાં અઢાર શક્તિઓ છે; ઈશ્વરી જ્ઞાનનો પૂર્ણ પ્રકાશ તેનામાં પડેલો છે અને દેવી પ્રેમનો જુસ્સો તેના હૃદયમાં પૂરેપૂરો ખીલી રહેલો છે. પોતાની બુદ્ધિ અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓ વડે તે જગતને હલાવી મૂકશે.”

જ્યારથી શ્રીરામકૃષ્ણને નરેંદ્ર કંઈક કંઈક સમજવા લાગ્યો ત્યારથી તે બંને વચ્ચેનો પ્રેમ અવલુનીય થઈ રહ્યો. એક વખત નરેંદ્ર ઘણા દિવસથી જણાયો નહોતો. શ્રીરામકૃષ્ણ તેને મળવાને જવા લાગ્યા રસ્તામાં ગંગાના કિનારા ઉપર નરેંદ્ર સામે આવતો દેખાયો. શ્રીરામકૃષ્ણ તેની પાસે ગયા અને તેનું મોં પકડીને ઝૂ નો ઉચ્ચાર કરતા કરતા સમાધિમાં આવી ગયા. વળી જ્યારે ત્રીજી વખત દક્ષિણેશ્વરમાં ૩૩ નેનો મેળાપ થયો હતો, ત્યારે શ્રીરામકૃષ્ણ સમાધિમાં આવી જઈને બોલવા લાગ્યા. “મેં શ્રી-

કાળીદેવીને કહ્યું કે કામ અને લોભ વગરના કોઈ પવિત્ર ભક્તની સાથે વાત કર્યા વગર હું જોઈલો. શી રીતે રહી શકું ? તું કાલે રાતે આવ્યો અને મને જગાડીને કહ્યું: ‘હું હવે આવ્યો છું.’”

શ્રીરામકૃષ્ણની સાંનિધ્યમાં નરેંદ્ર પણ નવીનજ અવસ્થા લોગવતો. ઘણી વખત જ્યારે બધા શિષ્યો બજન ગાતા અથવા તો શ્રીરામ-કૃષ્ણ વેદાંતનો બોધ આપતા ત્યારે નરેંદ્ર આનંદના આવેશમાં આવી જતો, તેની વૃત્તિઓ ઉછાળા મારી રહેતી, તેના અંતરાત્મામાં નવીન શક્તિઓ જાગૃત થતી, તેનું હૃદયક્રમણ ખીલતું, તેમાં રહેલી સુવાસ આસપાસ પથરાતી અને મન-પુદ્ગિ સહિત તેનું આખું શરીર કોઈ અવનવા આનંદમાં તરબોળ થઈ જતું.

શ્રીરામકૃષ્ણનો ત્યાગ, પવિત્રતા અને આધ્યાત્મિક જીવન અડગ અને વજ્ર જેવાં દૃઢ હતાં. આતું અડગ અને વજ્ર જેવું ચારિત્ર્ય પોતાના શિષ્યોમાં અને ખાસ કરીને નરેંદ્રમાં લાવવાને તે અનેક શુક્તિઓ કરી રહ્યા હતા. માત્ર ધર્મનો ઉપદેશ કરીને જ, તે અટકતા નહોતા, પણ તે ઉપદેશ પ્રમાણે તેમનું ચારિત્ર્ય ઘડવાને એક પ્રકારનો આધ્યાત્મિક જુસ્સો અને બળ તેમનામાં ઉત્પન્ન કરતા. શ્રીરામકૃષ્ણનું જીવન, તેમના બોધનો પ્રવાહ, સહજ સહજ નિમિત્તોથી વારંવાર તેમનું સમાધિમાં આવી જતું, આ સઘળું શિષ્યોનાં અંતઃકરણ ઉપર જાડી છાપ પાડી રહ્યું હતું. બાર વરસ સુધી તેમણે યોગ સાધ્યો હતો અને ત્યાગ-ચરણ કયું હતું.

તેઓ એક હાથમાં સોનાનો કકડો લેતા અને બીજા હાથમાં માટીનું ઢેકું લઈ ગંગાના કિનારે બેસતા અને કહેતા: “આ સોનું જગતની વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરાવશે, પણ ઈશ્વરને જોળખાવવાની તેમાં શક્તિ નથી; ઊલટું તે આઠે આવે છે. જે વસ્તુ

ઈશ્વર પાસે લઈ જાય નહિ તે ધૂળજ છે” એમ કહીને પેલો સો-
 નાનો કડકો અને માટીનું ઢેકું બનેને તિરસ્કારથી ગંગામાં ફેંકી
 દેતા. ફરીથી શ્રીકાળીદેવીના પૂજારી તરીકે રહેવાનું અને મંદિ-
 રની મોટી આવક લોગવવાનું તેમને કહેવામાં આવ્યું, પણ તેમણે
 જવાબ આપ્યો: “હું પૈસાને શું કરીશ ? શા માટે શ્રીમહા-
 કાળી આવાં માણસોને મારી પાસે લાવે છે ?” ઘણી વખત કેટ-
 લાક શિષ્યો તેમની પરીક્ષા કરતા. એક વખત એમને એક ઘરમાં
 લઈ જવામાં આવ્યા. તે મકાનમાં બેઠા જુના નાચનારી વેશ્યાઓ
 સંતાડી રાખવામાં આવી હતી. શ્રીરામકૃષ્ણને એકલા મૂકીને સૌ
 શિષ્યો બહાર નીકળી ગયા. પેલી નાચનારીઓ તેમની પાસે
 આવીને બેસી રહી. તેમને જોઈને શ્રીરામકૃષ્ણ બોલી બોલ્યા: “ઓ
 મા, ઓ મા, મને અહીંયાં ક્યાં આપ્યો ?” તેમનું શરીર મડકા
 જેવું થઈ ગયું અને તેમને સમાધિ આવી ગઈ ! સર્વત્ર પવિત્રતા
 વ્યાપી રહી. નાચનારીઓ મનમાં ખૂબ પસ્તાવા લાગી, શ્રીરામ-
 કૃષ્ણને પગે પડી અને સૌને તે કહેવા લાગી: “તમે આ સાધુને
 અહીંયાં શા માટે આપ્યો છે ? એ તો શુક્રદેવ છે ! એ તો ઈશ્વ-
 રનો માણસ છે ! અમને તો એ એક બાળક જેવો દેખાય છે.”
 આવી આવી અમાનુષી લીલા નરેન્દ્ર જોતો અને વિસ્મય પામતો !
 તે એકલો જ શ્રીરામકૃષ્ણનો મહિમા જોડાણથી સમજી શકતો. તે
 એકલો જ તેમના ચપ્પે ઉપર બે યો વિચાર કરતો. તે એકલો જ
 વિવિધ પ્રકારની શંકાઓ કરતો. શ્રીરામકૃષ્ણ તેનું એ વિચાર-
 સ્વાતંત્ર્ય અને જાહેર હિંમતનો ગુણ પસંદ કરતા. શિષ્યની
 શંકાઓ દળાવી દેવી એમ તેમજીવતા નહોતા. “મા, મારા જાત-
 અનુભવમાં પણ શંકા કરે એવો શિષ્ય મને આપજે.” એમ
 માતા પાસે તેમણે યાચના કરી હતી અને તેવો જ શિષ્ય તેમની
 પાસે આવ્યો હતો, તેથી નરેન્દ્રની શંકાઓથી શ્રીરામકૃષ્ણ બિલટા

ઘણાજ રાજી થતા હતા. બુદ્ધિના વિકાસ કરતાં હૃદયનો વિકાસ અને શુદ્ધ ચારિત્ર્ય તે વધારે પસંદ કરતા. જે અમાનુષી પ્રેમનો પટ તેમણે તેમના શિષ્યોના ચારિત્ર્યમાં બેસાડ્યો છે અને જે આધ્યાત્મિક જીવનનો પ્રવાહ તેમના જીવનમાં વહેવરાવ્યો છે, તેનું માપ ઠાઠવું મુશ્કેલ છે.

નરેન્દ્ર શ્રીરામકૃષ્ણના જીવનના અનેક ઇનાવો જોઈને વિસ્મય પામતો અને તેની નજર આગળ ગણાતું અમાનુષી જીવન જોઈને તેનું ચારિત્ર્ય ઘડાતું. શિષ્યોને મુદારવામાં એકલો બોધ શું કરે? શુરુનું ચારિત્ર્યજ તેમાં મુખ્ય સાધન છે ! ચારિત્ર્યના પ્રભાવ વગરનો બોધ નકામો જાય છે ! શ્રીરામકૃષ્ણ વિદ્વતા કરતાં ચારિત્ર્યને પ્રાધાન્ય આપતા અને શિષ્યોના મગજમાં ઠસાવતા કે જગતમાં ચારિત્ર્ય એજ ખરી વસ્તુ છે. એ સિવાયનું બીજું ગમે તે અને ગમે તેટલું હોય, તોપણ તે બધું નકામું છે.

એક પછી એક એમ અનેક સવાલ નરેન્દ્ર પૂછવા લાગ્યો. તેણે અનેક તર્કવિતર્ક કર્યા. વિવાહ કરવામાં તે સિંહ જેવી ગર્જના કરવા લાગ્યો. બધા શિષ્યો ચક્રિત થઈ રહ્યા. શ્રીરામકૃષ્ણની સમક્ષ સૌની સાથે ધાર્મિક વિષયો ચર્ચાવા લાગ્યો અને સર્વને પોતાના જ્ઞાનથી હરાવવા લાગ્યો. પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી અને આર્યશાસ્ત્રોમાંથી સૂક્ષ્મ પ્રશ્નો પૂછીને સૌને જલરાવવા લાગ્યો. તેનું જ્ઞાન જોઈને શ્રીરામકૃષ્ણ વિસ્મય પામતા અને સમાધિમાં આવી જતા. કેવળ પાંડિત્ય ઉપરાંત નરેન્દ્રમાં કાંઈક વિશેષ તેમને ભાસતું. નરેન્દ્ર ખરા અંતઃકરણથી વાદવિવાદ કરતો. તેનામાં સત્યનિષ્ઠા જણાતી. આ સત્યનિષ્ઠા જોઈને શ્રીરામકૃષ્ણ તેના ઉપર અત્યંત રાજી થતા અને કહેતા કે, “નરેન્દ્રમાં દૈવી શક્તિ છે.” આ દૈવી શક્તિને શ્રીરામકૃષ્ણ જોઈ શક્યા અને તે શક્તિઓનું પરિણામ શું આવશે તે પણ તે જોઈ શક્યા. એક વખત તે કહેવા

લાગ્યા: “જુઓ, જુઓ, નરેન્દ્રની આધ્યાત્મિક દષ્ટિ કેવી જબર છે ! કિનારા વગરના તેજના મહાસાગર જેવી તે અપાર ॥”

જેઓ શ્રીરામકૃષ્ણની પાસે બેસવાને ભાગ્યશાળી થયા હતા, તેઓજ માત્ર જાણે છે કે, શ્રીરામકૃષ્ણ અને તેમના શિષ્યોનો પરસ્પર સંબંધ કેવો હતો ! એ સંબંધ ઘણોજ મધુર, પ્રેમાળ સ્વાભાવિક અને કોઈ પણ જાતની કૃત્રિમતા રહિત હતો. કેટલાક શુરુઓમાં દેખાઈ આવતાં ઠાઠ કે મોટાઈ શ્રીરામકૃષ્ણમાં બિલકુલ નહોતાં. કોઈ પણ માણસ તેમની પાસે જઈ શકતું. કોઈ પણ તેમની સાથે વાત કરી શકતું. સર્વને દરેક પ્રકારની છૂટ હતી. તેમનો બોધ ગંભીર અને સચોટ હતો. તેમની આસપાસના વાતાવરણમાં સર્વત્ર જાણે કે પ્રભુનો વાસ હોય એમ સધળાને લાગતું હતું. કવચિત્ દક્ષિણેશ્વરનાં ઝાડોની ઘટામાં શુરુ અને શિષ્યો વિહરતા, બેસતા, આરામ લેતા, સ્પૃશ્ચીકર્ય નિહાળતા અને જ્ઞાનવાર્તા કરતા. વળી ચોડાક સમય નિર્દોષ ગમતો અને ઠંઠામાં પણ ગાળતા. આવી ગમતની અંદર પણ શ્રીરામકૃષ્ણ વખતોવખત ઉત્તમ બોધ આપતા અને સામાન્ય વાતોના આનંદને ફેરવીને જ્ઞાનાનંદમાં લઈ જતા. ગંગા નદીને કિનારે પવિત્ર જળના ખળખળાટને સાંભળતા, અંદ્રમાના અજવાળામાં કોઈ કોઈ દિવસ સર્વ બેસતા, ભજન ગાતા અને શુરુના સુખમાંથી નીકળતા જ્ઞાનામૃતને ગ્રહણ કરતા. શ્રીરામકૃષ્ણની સાનિધ્યમાં રહેવું એ મહાન ભાગ્યરૂપ હતું. તેમની પાસે બેસનાર જગતના વિચારને વિસારતું અને આત્માના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં વિચરતું તેમજ અપૂર્વ આનંદને લોગવતું તેમની સાનિધ્યમાં સર્વ કોઈ સમાહિત ચિત્ત થઈ રહેતું અને એકાગ્રતાને પ્રાપ્ત કરતું. શ્રીરામકૃષ્ણના સુખમાંથી નીકળતા મિષ્ટ શબ્દોથી અને જે ભાવથી તે શબ્દો બોલાતા હતા તે ભાવથી શ્રોતાઓનો અંતરાત્મા

ઊછળતો, પ્રકુલ થતો અને ઈશ્વર તરફ વળી રહેતો. તે સ્થળની અપૂર્વ શાંતિ, અલૌકિક દેખાવ, સર્વત્ર પથરાયેલી પવિત્રતા, શ્રી-રામકૃષ્ણનું નિદોષ મુખારવિન્દ, તે મુખ ઉપર છવાઈ રહેલી દિવ્ય જ્યોતિ, જ્ઞાનચર્યાની ગર્જનાઓ, લજનો, કીર્તનો, સર્વનો ઉલ્લાસ અને આનંદ, આ સર્વ તેમના સહવાસમાં આવનાર મનુષ્યોના મન ઉપર ઊંડી છાપ પાડ્યા કરતાં હતાં.

આવા ધર્મધૂરંધર ગુરુની સમક્ષ થતી અનેક વાઠવિવાહની ગર્જનાઓમાં નરેન્દ્રનો અવાજ સિંહનાદની માફક સંભળાતો. સુવાવરથાના સઘળા જનૂનથી નરેન્દ્ર જોતો. અત્યાર સુધી મૂંઝાઈ રહેલા તેના હૃદયને જોતવાનો અવકાશ અને છૂટ શ્રી-રામકૃષ્ણના સહવાસમાં આવવાથી મળ્યાં હતાં. પોતાના વિચાર સંપૂર્ણ રીતે દર્શાવવાની છૂટ શ્રીરામકૃષ્ણે તેને આપી હતી. જે જીવસાથી નરેન્દ્ર ચર્ચા કરતો, તે જીવસો જોઈને શ્રીરામકૃષ્ણ અત્યંત ખુશી થતા અને તેમાં નરેન્દ્રનો ભાવ પ્રભાવ જોતા. તે કહેતાઃ “મેં કહ્યું છે માટે તે ખરું છે એમ માનતા નહિ; સઘળાનો જાતો અનુભવ કરો.” આ પ્રમાણે શ્રીરામકૃષ્ણ સર્વનાં હૃદયમાં ત્યાગ, સાધુતા અને પવિત્રતાનો વાસ કરાવી રહ્યા હતા.

૧૬-શ્રીરામકૃષ્ણની શિક્ષણપદ્ધતિ અને નરેંદ્રની તૈયારી

“પરમેશ્વર સાકાર છે કે નિરાકાર” આવો એક વખત ચર્ચા-
નો વિષય હતો. સમય પ્રાતઃકાળનો હતો. સઘળા શિષ્યો ચર્ચા
કરી રહ્યા હતા. સર્વત્ર ધૂમસ વ્યાપી રહ્યું હતું. શ્રીરામકૃષ્ણ
હમણાંજ ધ્યાનમાંથી ઊઠીને બહાર આવ્યા હતા. તે એકલા
હતા. આઘે વૃક્ષોની ઘટામાં શિષ્યોના અવાજ સંભળાતા હતા.
તે સર્વમાં નરેંદ્રનો અવાજ આગળ પડતો હતો. તેણે અનેક તર્ક-
વિતર્ક કરીને સોને હરાવ્યા હતા. શ્રીરામકૃષ્ણ તેમની પાસે ગયા.
તેમના મુખ ઉપર દિવ્ય કાંતિ પ્રસરી રહી હતી. વિવાદનો વિષય
શો છે, તે તેઓ સમજી ગયા હતા. પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનથી ઉદ્ભવેલા
નરેંદ્રના અનેક તર્કોનો ઉત્તર, શાંતપણે સાદા પણ ગંભીર
શબ્દોમાં એક ભજન ગાઈને તેમણે આપ્યો. નરેંદ્રને જવાબ
મળ્યો. તેના સર્વ તર્ક તૂટી ગયા અને તે શાંત થયો ! શ્રીરામ-
કૃષ્ણ કેટલીક વારે એક શબ્દ કહીને કે અમુક ભાવ પ્રદર્શિત કરી-
ને કે કોઈ ભજન ગાઈને સમજાવવાનું સમજાવો હતા. કોઈ વખત
ફક્ત એકજ શબ્દથી કે એક સાદા વાક્યથીજ તે નરેંદ્રને મહાત
કરી હતા. નરેંદ્રનું મુખ બંધ થઈ જતું અને શું બોલવું તે એને
સૂઝતું નહિ. તે ચકિત થઈ જતો અને શ્રીરામકૃષ્ણનો શુદ્ધિ-
પ્રભાવ જોઈ રહેતો.

શ્રીરામકૃષ્ણના સઘળા બોધનો સાર એ હતો કે, “સ્વાનુભવ કરો ! સ્વાનુભવ થશે એટલે સઘળા વિતર્કો એની મેળેજ નષ્ટ થશે !” શ્રીરામકૃષ્ણ એક મહાન દેશ હતા. પોતે અનુભવેલું હોય તેજ શિષ્યોને તેઓ કહેતા: “પૃથ્વશ્ચંદ્રમાં, તંત્રોમાં કે વેદમાં પણ પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર તમને મળશે નહિ; સ્વાનુભવથીજ તે જણાયે.” એવો બોધ તે કરતા. “એ સ્વાનુભવ એટલે કે નિરાવરણ પરમાત્મ સાક્ષાત્કાર પાંડિત્યમાં નથી, પણ ચારિત્રમાં છે અને એ ચારિત્ર મોહ, મમતા અને વિવેચ વાસનાના ત્યાગમાં છે,” એમ તે જણાવતા.

દરીથી વળી એક દિવસ શિષ્યોએ વાદવિવાહ મચાવી મૂક્યો હતો. “શું સાચો ખરાં છે ? વેદ ઈશ્વર પ્રેરિત છે કે ? ઈશ્વર શું છે ?” આમ તકરાર ચાલી રહી હતી. શ્રીરામકૃષ્ણ આઘે ઊભા ઊભા તે સર્વને જોઈને ખુશી થતા હતા. ધીમે ધીમે તે ગંગાના કિનારા ઉપર જવા લાગ્યા. સર્વ શિષ્યો તેમની પાસે ગયા. શ્રીરામકૃષ્ણ કિનારા ઉપર નજર કરી રહ્યા હતા. સર્વ શિષ્યો વાદવિવાહ કરીને ચાક્યા હતા. કિનારા ઉપર કેટલાક ફૂતરાઓ સામસામા લઈ રહ્યા હતા અને કેટલાક પોતાને મળેલું શાંતપણે ખાતા હતા. શ્રીરામકૃષ્ણે તે તરફ આંગળી કરીને બતાવ્યું. સર્વ શિષ્યો તેમના કહેવાનો બાવાર્થ સમજી ગયા કે, જ્યાંસુધી સત્ય વસ્તુ હાથ લાગી નથી, ત્યાંસુધીજ સઘળો વાદવિવાદ રહે છે.

શ્રીરામકૃષ્ણ શિષ્યોને વાદવિવાદ કરવા દેતા. વિવાદથી તેમની શક્તિઓ ખીલતી અને તેમની વૃત્તિઓ સમન્વતી. શ્રીરામકૃષ્ણ બોધ આપવા કરતાં વધારે પોતાના ચારિત્ર્યથીજ શીખવતા. શિષ્યોની શંકાઓનું સમાધાન શ્રીરામકૃષ્ણના અલૌકિક વર્તનથીજ થઈ જતું. પોતાની સમક્ષ શ્રીરામકૃષ્ણનું અદ્ભુત ચારિત્ર તેમના શિષ્યો નિહાળતા અને તેથી વેદાંતનાં સત્યોની ખાતરી

તેમને આપોઆપજ થઈ જતી. શ્રીરામકૃષ્ણના સાંનિધ્યમાં રહે-
લું એ આત્માની ઉન્નતિની શાળામાં લણવા બરાબર હતું.

“અંધશ્રદ્ધા નકામી છે” એમ એક દિવસ નરેંદ્ર વિવાદ
કરતો હતો, તે સાંભળીને શ્રીરામકૃષ્ણ પાસે ગયા અને બોલ્યા:
“નરેંદ્ર, ‘અંધશ્રદ્ધા’ એ શબ્દનો અર્થ તું કેવો કરે છે? શ્રદ્ધા
માત્ર અંધજ છે! શું શ્રદ્ધાને આંખ હોય? અંધશ્રદ્ધા એમ શા
માટે કહે છે? શ્રદ્ધા અથવા પરોક્ષ જ્ઞાન એમ કહે. એક અંધશ્રદ્ધા
અને બીજી આંખવાળી શ્રદ્ધા એમ ભાગ પાડવાથી શો અર્થ છે?
જ્યાંસુધી સ્વાતુલ્યથી કિંચિત્ પણ સત્યનું દર્શન થયું નથી, ત્યાં-
સુધી સઘળું તત્ત્વજ્ઞાન અંધશ્રદ્ધાજ છે.” જેમ જેમ નરેંદ્ર વધારે
તક કરતો ગયો, તેમ તેમ શ્રીરામકૃષ્ણથી તે વધારે ને વધારે
પકડાતો ગયો. એક વાર જેમને તે અભણ અને ગાંડા ધારતો
હતો તેવા શ્રીરામકૃષ્ણથી છેવટે તે હારી ગયો અને પોતાની
જિંદગીમાં ફરીથી કદી “અંધશ્રદ્ધા” એવો શબ્દ વાપર્યો નહિ!
તેને આતરી ઘઈ કે, પાંડિત્યમાં ખરી ધાર્મિકતા નથી, પણ
સ્વાતુલ્યમાં છે. તેણે જાણ્યું કે, હૃદયનો વિકાસ થવો જોઈએ,
માણસે ઈશ્વરને જોવો જોઈએ. તેને લાગ્યું કે, શ્રીરામકૃષ્ણનો
બોધ તેમની જાડી આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિનું જ પરિણામ છે અને તે-
થીજ તે અજેય છે. તે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ તેણે પણ હરકેઈ રીતે
મેળવવી જોઈએ.

ઘણી વખત શ્રીરામકૃષ્ણ સમાધિસ્થ દશામાંજ શિષ્યોને
નજરે પડતા. કેટલીક વાર સમાધિમાંથી જાગીને શિષ્યોનાં હૃદ-
યને હલાવી મૂકે એવાં અગાધ સત્યો તે કહેતા. શ્રીરામકૃષ્ણના
બોધની પાછળ તેમનું પ્રભાવશીલ ચારિત્ર હતું. આ ચારિત્રની
છાપ ઘણીજ ઊંડી પડી રહેતી. સર્વ તરફ આતૃભાવ રાખવાનો
બોધ તે કરતા અને તે આતૃભાવ તેમના શ્રવનમાં કાણે કાણે

હેખાતો. વળી તેમનું અહિત કરનાર તરફ પણ તે સર્વદા જાગૃત રહેતા. ગર્વને તેમણે ખાળીને લસમ કરી નાખ્યો હતો. સર્વત્ર પ્રદક્ષનેજ તે જોતા. ઈશ્વરને કેમ લજવો તેના ઉત્તરમાં તે કહેતા: “ગમે તે પ્રકારે લજો, ઈશ્વર એક કીડીના પગનો પણ અવાજ સાંભળે છે.” સાદા, ખાતરીવાળા અને માર્મિક શબ્દોમાં તે જવાબ આપતા. તે બોલતા ત્યારે તેમના ઊંડા અંતરાત્મામાંથી તે બોલતા. સહૃદયતા એમનું મુખ્ય લક્ષણ હતું.

“ઈશ્વર સાકાર છે કે નિરાકાર?” ઉત્તરમાં શ્રીરામકૃષ્ણ કહેતા: “તે સાકાર અને નિરાકાર બંને છે! વળી બંનેથી પર પણ છે! તે એક પણ છે અને અનેક પણ છે! ઈશ્વરનું આ અટપડું સ્વરૂપ શુદ્ધિથી સમજાશે નહિ; પણ આત્માના ઊંડા પ્રદેશમાં સ્વાતુ-ભવથી તે જણાશે.” “મૂર્તિપૂજા ખરી છે કે નહિ?” શ્રીરામકૃષ્ણ કહેતા: “આવા પ્રશ્નોજ મિથ્યા છે. જે કરવાથી ઈશ્વર તરફ મન વળે તે સધળુંજ સાફ છે. ખરેખરો ભાવ હોવો એજ આવશ્યક બાબત છે.”

શ્રીરામકૃષ્ણનું જીવન વેદાંતધર્મનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ હતું. જે આત્માનુભવ હજારો વર્ષોથી હિંદુઓનાં ઉપનિષદોમાં અમૂલ્ય ખજાના તરીકે જળવાઈ રહ્યો છે, તે આત્માનુભવનો તે જીવંત આવિર્ભાવ હતા. દરેકે દરેક સિદ્ધાંત એમના જીવનમાં લજવાતો અને તેનું રહસ્ય પ્રત્યક્ષ થતું. શ્રીરામકૃષ્ણનું જીવન અદ્વૈતવાદના સિદ્ધાંતોનું દર્શન ક્ષણે ક્ષણે કરાવી રહ્યું હતું.

નરેન્દ્રનું હૃદય પવિત્ર, કોમળ, દયાર્દ્ર અને લાગણીવાળું હતું. જે વાત તેની શુદ્ધ માનવી નહિ તે વાત તેનું હૃદય માની લેતું. આ સહૃદયતાથીજ નરેન્દ્રનો આત્મા પરાણે પરાણે પણ હિંદુ ધર્મ તરફ વળતો હતો. નરેન્દ્ર દેવદેવીઓને માનતો ન-

હોતો, પણ શ્રીરામકૃષ્ણ શ્રીમહાકાળીના સાચા ઉપાસક હતા અને તેમના ઉપરથી ગ્રાહ્યોસમાજમાં પણ પ્રભુને માતૃભાવે ભજતો નરેન્દ્ર પ્રત્યક્ષ જોતો, એટલે તેનું હૃદય ખેંચાતું ! તે મુખેથી “ કાળી, કાળી ” એમ બોલતો, પણ ઘડીમાં તેનું મન ફરી જતું અને તે કહેતો : “ કાળી શું ? એ વળી કેણું ? બધું ખોટું ! ” વળી પાછું શ્રીરામકૃષ્ણનો ભાવ બોધને તેનું મન વિકળ બની જતું અને તે બોલતો : “ જય મા કાળી ! જય મા કાળી ! ”

નરેન્દ્રના કુટુંબને નાણાંની અડચણ પડે છે એમ જાણી એક વાર શ્રીરામકૃષ્ણે નરેન્દ્રને કહ્યું કે, “ શ્રીમહાકાળીને પ્રાર્થના કર. ” નરેન્દ્ર મંદિરમાં ગયો, પણ તેણે જ્ઞાન અને ભક્તિ મળવાનીજ પ્રાર્થના કરી, દ્રવ્યને માટે પ્રાર્થના કરી નહિ. શ્રીરામકૃષ્ણે તેને ફરીથી મોકલ્યો, પણ તેનું તેજ ! ત્રીજી વાર તેને મોકલવામાં આવ્યો અને તે મૂંઝે મોઢે પાછોજ આવ્યો !

“ શિવોઽહમ્, અહં બ્રહ્માસ્મિ ” એમ કહેવું એ ઈશ્વરનું અપમાન કરવા બરાબર છે એમ નરેન્દ્ર ધારતો. શ્રીરામકૃષ્ણે તેને અદ્વૈતવાદનાં પુસ્તકો વાંચવાનું કહ્યું. નરેન્દ્રે ના પાડી. શ્રીરામકૃષ્ણે કહ્યું કે, “ તું મને તો વાંચી સંભળાવ ! ” આ પ્રમાણે ઉપનિષદો, અધ્યાત્મ રામાયણ, યોગવાશિષ્ઠ વંચાયાં ! નરેન્દ્રના હૃદયમાં કંઈક પ્રકાશ પડ્યો. “ આ સઘળું બ્રહ્મ છે, જે જણાય છે તે બ્રહ્મ છે, જે જણાતું નથી તે પણ બ્રહ્મ છે, આત્મા બ્રહ્મ છે, દેવો બ્રહ્મ છે, આપું વિશ્વ બ્રહ્મ છે. જે આ પરમ સત્યને અનુભવે છે તે મુક્ત બને છે ! ” આ બાબતમાં શ્રીરામકૃષ્ણનો જીવતો દાખલો પણ તેની આગળજ હતો. જીવ અને બ્રહ્મની એકતા તેમની સમાધિમાં અતરના ઊંડાણમાંથી ઉચ્ચારાતાં અનેક સત્યોમાં અને સમાધિ સમયે જણાતા અપૂર્વ આનંદમાં

તેને નિઃશંકપણે સમજતી.

તે છતાં હજી પણ નરેન્દ્રનું મન ફરી જતું અને તે અનેક સંશયો ઉઠાવતું. નરેન્દ્ર શ્રીરામકૃષ્ણની સામે ચતો. દરેક બાબત-માં વાદવિવાદ કરતો, ઘાંટા પાડતો અને શ્રીરામકૃષ્ણને ગભરાવતો ! કેટલીક વખત તો તે જાણી જોઈનેજ શંકાઓ કાઢતો. શ્રીરામકૃષ્ણને અપૂર્વ ધીરજ રાખવી પડતી અને શિષ્યના વાકપ્રહાર સહન કરવા પડતા. જે ધીરજથી, અમાનુષી પ્રેમથી, અગાધ બુદ્ધિથી અને ચારિત્રના પ્રભાવથી તેમણે ધીમે ધીમે પોતાના શિષ્યનું મન સ્થિર કર્યું છે, તેની વિગતવાર કથા કહેતાં પાનાં ને પાનાં ભરાઈ જાય.

શ્રીરામકૃષ્ણમાં અગાધ બુદ્ધિ અને અનુભવબળ છતાં માત્ર એક સાદા ભક્ત જેવાજ તે દેખાતા હતા. તેમનું જ્ઞાન નરેન્દ્રને ધીમે ધીમે થતું હતું. હાલના અંગ્રેજી ભણતરમાંથી પેદા થતી અશ્રદ્ધા, સંશયો અને કુતકોનો નરેન્દ્ર આગેહૂણ નમૂનો હતો. ત્યારે બીજી તરફ પ્રાચીન ગૌરવ, અધ્યાત્મજ્ઞાન અને ઋષિઓના બુદ્ધિ પ્રાબલ્યની જીવંતી ભૂતિ શ્રીરામકૃષ્ણ હતા ! આધુનિક સમયનો નરેન્દ્ર ડગલે ડગલે શંકા કરતો અને પ્રાચીન સમયના શ્રીરામકૃષ્ણ તેમાં ક્ષણે ક્ષણે અપૂર્વ પ્રકાશ પાડી તેનો માર્ગ મોકળો કરતા. શ્રીરામકૃષ્ણ જેવા સમર્થ શુરે પણ નરેન્દ્રના નાસ્તિક હૃદયને એકાએક આસ્તિક કરી શક્યા નહિ ! ક્ષણ વાર નરેન્દ્રનું મન ધોગળે પણ બીજીજ ક્ષણે તે પાછું ફરી જાય ! નાનામાં નાની અને નજીવી બાબતોમાં પણ તે શંકા કરે ! દરેક હિંદુ વિચાર, હિંદુ આચાર ખોટોજ છે એમજ કહેવા લાગે ! જેમ વાંદરૂં એક ડાળેથી ફૂટે અને બીજે ડાળે જઈને જોડે તેમ નરેન્દ્રનું મન એક વિષયમાં પકડાય તો અટ લઈને તે બીજો વિષય ગ્રહણ કરી લે ! એક તો મનુષ્યનું મન સ્વાભાવિક રીતેજ ચંચળ

અને અસ્થિર હોય છે અને તેમાં વળી અગ્રેજી વિધાનો પાસે લાગ્યો, એટલે “ મકંટ ને વળી મદિરા પીએ, અખા એથી સૌકે પીએ. ” એ કહેવત પ્રમાણે નરેન્દ્રનું મન દરેકે દરેક બાળતમાં અશ્રદ્ધાનોજ પોકાર કરી રહ્યું હતું. તેનું મન ઠેકાણે લાવતાં શ્રીરામકૃષ્ણને અથાગ શ્રમ લેવો પડતો અને અનેક યુક્તિઓ સમજાવવી પડતી હતી. શ્રીરામકૃષ્ણ કહેતા: “ સત્યને એક બાજુએથી નહિ, પણ બધી બાજુએથી તપાસી જો ! જ્ઞાની અને ભક્ત એકી વખતે થા અને સત્યને જો ! ”

નરેન્દ્ર વધારે ને વધારે શંકાઓ કરવા લાગ્યો અનેક ભક્તો ઉપર તે સખત ટીકાઓ કરવા લાગ્યો. આમ ઘણા દિવસ સુધી ચાલ્યું. શ્રીરામકૃષ્ણ શાંતપણે બધું સહન કરતા. એક દિવસ તો નરેન્દ્ર હઠ પાર ટીકાઓ કરવા લાગ્યો અને તે એટલે સુધી કે, શ્રીરામકૃષ્ણ જેવા ધીરજવાળા મનુષ્ય પણ તે વધારે વાર સાંભળી શક્યા નહિ નરેન્દ્રની ટીકાઓ સાંભળીને તેમનું મગજ પાકી ગયું. તે આખરે બોલી જઈયા: “ તું અહીંયાથી જા અને ફરીથી અહીં આવીશ નહિ ■ શ્રીરામકૃષ્ણ રહેતા કે, “ જેણે કાશી જોયું છે તેને ગમે તેટલું સમજાવો પણ તે કાશી નથી એમ કદી કહેવાનો નથી. છોકરું જણીને પારણે જુલાવી રહેલી સોને કોઈ કહે કે, ‘ તું પરણીજ નથી અથવા વાંઝણી છે ’ તો તે કેવી રીતે માનશે ? ”

નરેન્દ્ર એકદમ ચાલ્યો ગયો. ચાલ્યો તો ગયો પણ ક્ષણ-વારમાં તેનો પગ પાછો પડ્યો. શ્રીરામકૃષ્ણ જેવા અનુભવી અને સાચા અંતઃકરણવાળા મનુષ્યના શબ્દોમાં તેના જેવા બીજા અનુભવીએ શંકા કરવી ઉચિત નથી. શ્રીરામકૃષ્ણનો સત્યાગ્રહ સ્વાભાવિક છે, કૃત્રિમ નથી; તેમના બોલ ખરા અંતઃકરણની લાગણીવાળા અને અનુભવથી ભરેલા છે. જેમ તે બોલે છે તેમ તે ચાલે છે અને આ વર્તન નિરંતર જોવામાં આવે છે. આવા

મનુષ્યના કથનમાં ઊંડું સત્ય હોવું જ જોઈએ, એમ વિચારીને નરેન્દ્ર શરમાયો અને પાછો ફર્યો.

આ પ્રમાણે નરેન્દ્ર શંકાઓ કરતો તેથી, શ્રીરામકૃષ્ણ ખુશી થતા; કારણકે તે જાણતા હતા કે, હૃદયની સઘળી શંકાઓનું સમાધાન કરીને જ એ નરેન્દ્ર સત્ય જ્ઞાન મેળવશે, તો જ જગતમાં સર્વની શંકાઓને દૂર કરી શકશે અને હિંદુધર્મનું રહસ્ય લોકોના મનમાં ઠસાવી શકશે. શ્રીરામકૃષ્ણ વારંવાર કહેતા: "એમ નાણાવટીઓ રૂપિયાને વારંવાર ફેરવી ફેરવીને તપાસી જુએ છે, તેમ તું દરેક જાળત તપાસી જોજે. તારી ખાતરી થયા વગર કશું જ માનતો નહિ." શ્રીરામકૃષ્ણના જીવનથી ઉત્તમ વેદાંતી નરેન્દ્રના મન ઉપર ઘણી જ અસર થતી. ગીતામાં વળુંવેલી જ્ઞાનીની દશા શ્રીરામકૃષ્ણમાં તે પ્રત્યક્ષ જોતો અને તેથી ગીતાનાં સત્યો સાચાં છે, શક્ય છે, તે માત્ર કલ્પનાનો જ વિષય નથી, એમ તે માનવા લાગ્યો. "મેં ઈશ્વરને જોયો છે" એમ છાતી ઠાકીને કહેનાર, ઘણું ખર્ચ સમાધિમાં જ રહેનાર, અનેક ઠસોટીમાંથી પાર ઊતરનાર, જ્ઞાનીની દશાનો જીવંત દાખલો પ્રત્યક્ષ આપનાર, દંભ વગરનો, સાદો પણ અગાધ યુદ્ધિવાળો પુરુષ નરેન્દ્રે આ પ્રથમ જ જોયો હતો. પોતાના જીવનમાં અદ્વૈતભાવનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવનાર મહાત્મા આ તેને પહેલો જ મળ્યો હતો. શ્રીરામકૃષ્ણને સમાધિ આવતી તે જોવી તો સ્વાભાવિક લાગતી છે, તેમાં કોઈથી શંકા કરી શકાતી નહિ. શ્રીરામકૃષ્ણ ઘડીકમાં સાચા ભાવથી ગોપીઓનો પ્રેમ પ્રત્યક્ષ કરાવે, શ્રીકૃષ્ણની અગાધ લીલા સમજાવે, તેનો આજેહૂં જ ચિતાર શ્રોતાઓના મનમાં ખડો કરે; તો બીજી ઘડીએ શિવભક્તિનું રહસ્ય સમજાવી શિવના આરિત્રનો અને સ્વરૂપનો ખ્યાલ ઉત્પન્ન કરે. વળી ઘડીકમાં તેઓ શ્રીમહાકાળીના દૈવી રહસ્યનું જ્ઞાન કરાવે. આમ તેઓ સર્વ

દેવદેવીઓનો ભાવ ભજવી તેમનાં અસ્તિત્વ અને સત્યતાની ખાતરી કરી આપે. બુદ્ધ, મહમદ અને ક્રાઇસ્ટને પણ તે ભૂલતા નહોતા અને તેમનો પણ ભાવ ભજવી તેમની ભક્તિ અને સિદ્ધિના સાચા પણાનો ખ્યાલ સૌને આપતા. આ સઘળું નિહાળી અને શ્રીરામકૃષ્ણનો સાચો ભાવ જોઈ નરેન્દ્રના ઉપર ઘણીજ ઊંડી અસર થઈ.

આ પ્રમાણે આ અલૌકિક મહાત્મા કે જે પોતાનું નામ પણ લખી શકતા નહોતા, તેમના પ્રભાવ માત્રથીજ દેળવાયલા નાસ્તિક નરેન્દ્રના અંતઃકરણમાં ઘણોજ ફેરફાર થઈ ગયો. તેના તકવિતકનો નાશ થયો; હૃદય સ્વચ્છ આકાશ જેવું નિર્મળ બની રહ્યું; તેમાં દેવી પ્રકાશ પડી રહ્યો; તેનું સઘળું વર્તન બદલાયું અને આગળ જે યુવક શ્રીરામકૃષ્ણના ઓધ વિષે, આચાર વિષે, જીવન વિષે અનેક શંકાઓ કરતો તેજ યુવક હવે જાતેજ શ્રીરામકૃષ્ણનો ખ્યાલ કરવા લાગ્યો. હવે તે હિંદુ ધર્મનો પક્ષ જોયવા લાગ્યો, પરંતુ હજી પણ તેનામાં ટેટલીક ખામી હતી.

નરેન્દ્રના મનમાં હવે ઉત્કટ વૈરાગ્ય વ્યાપી રહ્યો હતો. એક વખત પચવટીમાં જ્યાં આગળ શ્રીરામકૃષ્ણે યોગ સાધ્યો હતો, ત્યાં બેસીને યોગ સાધવો એવો વિચાર તેણે શ્રીરામકૃષ્ણને જણાવ્યો. શ્રીરામકૃષ્ણે જાણીજોઈને પૂછ્યું કે, “કાચદાનો અભ્યાસ તારે શરૂ રાખવો નથી?” અત્યંત લાગણીથી નરેન્દ્રે જવાબ આપ્યો: “મહારાજ? મહેરબાની કરી મને એવી કાંઈ દવા આપો કે કોલેજમાં શીખેલું બધુંજ હું ભૂલી જાઉં!” તે દિવસથી તે શ્રીરામકૃષ્ણનો વહાલામાં વહાલો શિષ્ય થઈ રહ્યો. એક માતા તેના પુત્ર તરફ જે પ્રેમ દર્શાવે છે, તેનાથી પણ અધિક પ્રેમથી શ્રીરામકૃષ્ણ નરેન્દ્રને વ્યાહતા હતા અને જાતેની વચમાં એવો તે અમાનુષી પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો હતો કે બેમાથી એક પણ

જરાક વેગશુ ખસે, તો જનેને ચેન પડે નહિ

જે ગિદ્ધવૃક્ષની આગળ જોસીને શ્રીરામકૃષ્ણે યોગ સાધ્યો હતો, તે વૃક્ષની પાસે જોસી નરેન્દ્રે હવે યોગની અનેક ક્રિયાઓ સાધવા માડી. હવે તેનું ચિત્ત શાત થવા લાગ્યું મન ઉપર જય મેળવાયો. આમ ઘણા દિવસ વીતી ગયા ભાવસમાધિમા આવી જતા શ્રીચૈતન્ય જેવા અનેક ભક્તોની માફક ભાવસમાધિ તેને હજી સુધી કેમ પ્રાપ્ત થતી નથી, એમ નરેન્દ્ર શ્રીરામકૃષ્ણને એક દિવસ પૂછવા લાગ્યો. શ્રીરામકૃષ્ણે કેટલીક સમજૂત આપ્યા પછી તેને ધીરજ રાખવાનું કહ્યું અને સમજાવ્યું કે, એવો પણ સમય આવશે કે જે વખતે ભાવસમાધિ તો શુ પણ નરેન્દ્રની આખી વ્યક્તિજ પરમાત્મસ્વરૂપમા લીન થઈ જશે !

શ્રીરામકૃષ્ણ પૂરેપૂરું જાણતા હતા કે નરેન્દ્ર પૂર્વનો કોઈ યોગબ્રહ્મ પુરુષ છે અને ભવિષ્યમા તે અસાધારણ જીવન્મુક્ત નીવડશે નરેન્દ્રને જોઈને તેમના હૃદયમા અનેક લાગણીઓ તરી આવતી અને તે ભાવસમાધિમા આવી જતા કોઈ મનુષ્ય નરેન્દ્રનું જૂઠું બોલે તો શ્રીરામકૃષ્ણ કહેતા કે, “ નરેન્દ્રને માટે એકદમ કોઈએ અભિપ્રાય બાધવો નહિ એને પૂરેપૂરો હાલ કોઈ ઓળખી શકે તેમ નથી ”

હવે નરેન્દ્ર શ્રીરામકૃષ્ણના પવિત્ર સહવાસમા દિવસના દિવસ ગાળવા લાગ્યો. શ્રીરામકૃષ્ણ તરફ તેનું ચિત્ત સંપૂર્ણ લાગી રહ્યું અને તે શ્રીરામકૃષ્ણનીજ પાસે જોસી રહીને તેમના મુખ સામું જોયા કરતો કોઈ કોઈ વાર સત્સંગ દરમિયાનજ વિચારમા તે એટલો તો લીન થઈ જતો કે તેમનો બોધ તે સાલળતો નહિ એક વખત આવું જોઈને શ્રીરામકૃષ્ણ કહેવા લાગ્યા “ મારા દીકરા, માફ કરેલું જરાજર સાલળ ” નરેન્દ્રે જવાબ આપ્યો “ હું તમને વાતો કરતા સાલળવાને આવ્યો નથી ” શ્રીરામ

કૃષ્ણ બોલી બિઠ્યા: “ ત્યારે તું શું કરવાને આવ્યો છે ? ” નરેન્દ્રે ઉત્તર આપ્યો: “ મારું મન તમારા તરફ આકર્ષાય છે, હું તમને અત્યંત ચાહું છું, તેથી હું તમને જોવાને આવ્યો છું. ” શ્રીરામ-કૃષ્ણ તરતજ ભાવસમાધિમાં આવી ગયા અને પછીથી એકદમ બિઠીને પોતાના શિષ્યને બેટી પડ્યા । જાણે કે પ્રેમપાશની છેલ્લી ગાંઠ બંધાવાની બાકી હોય તેમ છેલ્લી ગાંઠ બંધાઈ ગઈ !

નરેન્દ્રના મનમાં ખાતરી થઈ કે, અગાધ પ્રેમનો આ મહા-સાગર છે ! એમની સમીપતા સર્વ તત્ત્વજ્ઞાન કરતાં પણ વધારે છે. તેઓ પોતેજ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની જીવંત મૂર્તિ છે । એવા પ્રતાપી સદ્ગુરુના સમાગમમાં રહીને તેમના આધ્યાત્મિક અનુભવો, ઉપદેશો અને ઓળસનો લાભ લેતા શ્રાદ્ધીને નરેન્દ્ર પોતાનો અભ્યાસ આગળ વધારવા લાગ્યો.

૧૭-અમ્યાસી જીવન

અજ્ઞાનનાં બંધનો મનુષ્યને અહંતા-મમતામાં બાંધી દે છે. એ બંધનનું નામજ સંસાર છે. એ બંધનમાંથી છૂટવું સહજ નથી. પ્રથમ તો એ બંધન બંધન તરીકે પણ કંઈકનેજ જણાતું હોઈ ઘણાખરા મનુષ્યો તો બિલકુલ એ બંધનનેજ સર્વ સુખનું સાધન માની રહ્યા છે. શ્રીરામકૃષ્ણનાં નિશ્ચય, સાધના અને આધ્યાત્મિકતા વળ જેવાં દૃઢ હતાં. તેમણે એ બાબતોમાં જે અગાધ સામર્થ્ય દર્શાવ્યું છે, તે પણ વળ જેવું દૃઢ છે. ધાર્મિકતાની ક્ષેત્ર પરમાત્મદર્શન-સાક્ષાત્કારમાંજ રહેલી છે. દેહાદિક-માં વૃથા અહંતા-મમતારૂપે બંધાયેલાં બંધનોની પાર જવામાં અને પૂર્ણ સચ્ચિદાનંદમય સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવામાં તેની સક્ષમતા અને કૃતકૃત્યતા છે. અનેક તુચ્છ વાસનાઓ, સ્વભાવો અને માન્યતાઓની સામે યુદ્ધ કરવામાંજ મનુષ્ય-જીવનનો ખરો પુરુષાર્થ, મહિમા અને કીર્તિ છે. એ નિરપેક્ષ સ્વાતંત્ર્ય, એ અનુપમ સુક્ષ્માદર્શના યોગ્ય એ સર્વ આ યુદ્ધનાંજ પરિણામ છે. સંસારની સર્વ તુચ્છ વસ્તુસ્થિતિઓથી પર એવું એ પરમપદ પરમાત્મદર્શનમાંજ રહેલું છે. સંસારનાં સુખ અનિત્ય હોવાનું જ્ઞાન જ્યારે મનુષ્યને થાય છે, ત્યારેજ તે આત્મ યુદ્ધ પોતાની વાસનાઓ સામે મર્યાદી મૂકે છે. હજારોમાંથી કંઈકજ આ પ્રમાણેની સમજણ અને સાધના સાધી સાધુ-પવિત્રાત્મા થઈ

શકે છે. ઉત્કટ જિજ્ઞાસા, પવિત્ર ચારિત્ર્ય અને બાધકં વસ્તુસ્થિતિઓ પ્રત્યે ત્યાગવૃત્તિ, એ એનાં મુખ્ય હથિયારો છે. સંસારના તુચ્છ પદાર્થો, પ્રપંચો અને મોહભ્રમની સામે થવામાં નરેન્દ્રે એ એ અમોઘ હથિયારોનો ઉપયોગ પૂર્ણ સામર્થ્યથી અને દૃઢ નિશ્ચયથી કર્યો હતો.

આશા બારેલા શખેથી શ્રીરામકૃષ્ણ તેના માર્ગમાં જે ઉત્તેજન આપતા હતા, તેમજ તેના પ્રત્યે જે અલૌકિક વહાલ દર્શાવતા હતા, તેમાંથી નરેન્દ્ર ઘણુંજ બળ પામ્યો અને તેનામાં આત્મશ્રદ્ધા ખીલતી ચાલી. તે નિર્ભયતાના અલેખ ખડક ઉપર જીલો છે એવી તેને ખાતરી થવા લાગી. પ્રથમ તર્કવિતર્ક કરવામાં તેણે જે અગાધ બુદ્ધિ વાપરી હતી, તે અગાધ બુદ્ધિનો ઉપયોગ હવે તે પોતાની આધ્યાત્મિકતાનો પાથો મંજબૂત કરવામાંજ કરવા લાગ્યો. તે હવે વિચારવંત બન્યો અને તોછડાઇને બદલે સહૃદયતાથી બોલવા લાગ્યો. તેનું ચિત્ત શાંત થયું અને ચિત્તની શાંતિને લીધે તે જે જે લાવનારો કરતો, તે ઘણીજ દૃઢ અને પ્રબળ બની ધારેલા કૃળને ઘસડી લાવવા લાગી. અત્યાર મુધીમાં તે જે જુસ્સો બહાર દર્શાવતો હતો, તે સઘળો જુસ્સો હવે અંતર્મુખ થઈને આત્માના પૂર્ણ વિકાસ તરફ વળતો ચાલ્યો. ટૂંકામાં કહીએ તો હવે તેનું સઘળું ચારિત્ર્ય આધ્યાત્મિક રીતિએ બંધાતું હતું. તે હવે દૃઢનિશ્ચયી થયો. ઉચ્ચતમ સિદ્ધાંતો તેના હૃદયમાં ઠસી રહ્યા. જાંડી લાગણીઓથી તેનું મન જીલરાઈ રહ્યું. તેનો અંતરાત્મા અનેક જિમ્મિઓથી જીછળી રહ્યો ઉચ્ચતમ આધ્યાત્મિક વિચારોએ તેના હૃદયને હલાવી મૂક્યું. વીસબાવીસ વર્ષનો આ યુવક હવે પુખ્ત વયના મનુષ્યના જેવી રાત્રી લાક્ષણિકતા દર્શાવવા લાગ્યો.

શ્રીરામકૃષ્ણ પોતાના સઘળા શિષ્યોને જે શિક્ષણ આપતા,

તેમાંથી દરેક પોતપોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણેજ ગ્રહણ કરી શકતા. નરેન્દ્રનાં અગાધ બુદ્ધિ, વિશાળ હૃદય અને બહુશ્રુત તથા તલસ્પર્શી અંતઃકરણ શ્રીરામકૃષ્ણના બોધને ખૂબ કસોટી પર ચડાવતાં અને તેનો રહસ્યાર્થ સમજતાં. તેનો બળવાન અંતરાત્મા શ્રીરામકૃષ્ણના આધ્યાત્મિક ચેતન જોડે એકતાન થઈ રહ્યો હતો અને તેથી કરીને શ્રીરામકૃષ્ણના ઉપદેશ અને જીવનની પોથીનાં પાનાં ને પાનાં તે સરલતાથી વાંચી શકતો; ત્યારે ખીજાઓ તેમાંનાં થોડાં વાક્યો કે પાનાં વાંચવાને પણ મહામહેનતે શક્તિમાન થતા. નરેન્દ્રના અંતઃકરણમાં ખાતી વખતે, અભ્યાસ કરતી વખતે, શારીરિક ક્રિયા કરતી વખતે અને સ્વપ્નામાં પણ શ્રીરામકૃષ્ણનાજ વિચારો રમી રહેતા.

શ્રીરામકૃષ્ણનું સમસ્ત જીવન અને બોધ આધ્યાત્મિક ચેતન, વેદાંતના અગાધ સત્યો અને ઉપનિષદોના ગુહ્ય સિદ્ધાંતોની સ્વચ્છતા અને ઉપયોગિતા દર્શાવનાર અને તેને સાબિત કરનાર એક ભવ્ય નમૂનોજ હતું. તેમણે આરિત્ય હિંદુધર્મના રહસ્યરૂપ હતું. તે જીવન કોઈ અમુક પંથ, ધર્મ કે સમાજના સિદ્ધાંતો દર્શાવી રહ્યું નહોતું; પણ આત્માનાં નિત્ય અને સર્વ સામાન્ય સત્યો કે જે ઉપનિષદોમાં અહીં તહીં સ્થળે સ્થળે નજરે પડે છે અને જે આર્ય પ્રજાનો પરાપૂર્વથી ચાલતો આવતો એક મહાન ખજાનો છે, તેમને-મહાન નિત્ય સત્યોને તે દર્શાવી રહ્યું હતું! ઉપર ઉપરથી જોનારને હિંદુધર્મ અમુક ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને કથાઓમાંજ સમાઈ રહેલો લાગે છે, પણ જ્યારે અદ્વૈતવાદના ભવ્ય સિદ્ધાંતોદ્વારા હિંદુધર્મનાં તત્ત્વોનો ખારીક અભ્યાસ કરવામાં આવે છે, ત્યારે સમજાય છે કે, હિંદુધર્મની ધર્મારત અદ્વૈતવાદ જેવા એક અજોય અને અનુપમ વાદના મજબૂત પાયા ઉપર રચાયેલી છે. તેની ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને પૌરાણિક કથા-

એા જુદા જુદા અધિકારવાળા મનુષ્યોને ધીમે ધીમે પરમ સત્યના દ્વાર તરફ લઈ જવાના ભિન્ન ભિન્ન માર્ગો છે. આ ક્રિયાઓ અને કથાઓની પાછળ તેમના રહસ્યરૂપે આધ્યાત્મિક સત્યો રહેલાં છે. પુરાણોમાં કહેલો ઈશ્વર સમ્બિદાનંદરૂપ પરમાત્માતું સર્ગુણ સ્વરૂપ છે અને તેમાં જણાવેલી ધાર્મિક ક્રિયાઓ પરબ્રહ્મ તરફ ચિત્તને એકાગ્ર કરાવનારાં સાધનો છે. આવા એકમાં અનેક-રૂપે ભાસતા હિંદુધર્મની જાણે કે હાલતી ચાલતી જીવંત મૂર્તિ હોય, તેનું શ્રીરામકૃષ્ણનું જીવન હતું.

નરેંદ્ર જ્યારે પ્રાહ્લોસમાજનો મળાસદ થયો, ત્યારે હિંદુધર્મ તરફ તેને અધિક્કા ઉત્પન્ન થઈ હતી. એ વખતે નરેંદ્રે હિંદુધર્મનો બરાબર અભ્યાસ કર્યો નહોતો. જે મહાન તાર્કિક સત્યો ઉપર હિંદુધર્મની ઈમારત ચણાયેલી છે, તે સત્યો તેણે એ સમયે બરાબર સાંભળ્યાં પણ નહોતાં. તે વખતે તેની ઉંમર નાની હતી અને અસંખ્ય વર્ષથી ચાલતો આવતો ઘણો જૂનો, અનેક કાળના અનુભવોથી ભરેલો અને અનેક મહાસમર્થ અને બુદ્ધિશાળી ઋષિમુનિઓની અગાધ બુદ્ધિથી રચાયેલો-ઘડાયેલો, વિકાસને પામેલો જે સનાતન હિંદુધર્મ, તે તેની સંકુચિત દૃષ્ટિ અને ગિન-અનુભવી ટૂંકી બુદ્ધિમાં શી રીતે આવી શકે ?

એ સમયે પાશ્ચાત્ય વિદ્યા અને પ્રાહ્લોસમાજના સિદ્ધાંતો તેને ઠીક લાગ્યાં, તેનું એ પણ કારણકે તેની અગ્રેજી વિદ્યાથી કેળવાયેલી બુદ્ધિને તે અનુકૂળ થતાં. પ્રાહ્લોસમાજ ઈશ્વરને માનતો તેથી નરેંદ્ર પણ ઈશ્વરને માનતો; પણ અદ્વૈતવાદમાં દર્શાવેલા સર્વવ્યાપી બ્રહ્મનું અસ્તિત્વ તેની કુઠિંત બુદ્ધિથી સમજી શકાતું નહોતું. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસની પાસે આવવા માંડ્યા પછીજ હિંદુધર્મનું ખરૂં સ્વરૂપ તેની નજરે પડવા માંડ્યું. આ સ્વરૂપ ખાત્યાવસ્થામાં પોતાના કુટુંબની ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં

તે નિહાળતો ખરો, પણ તે વખતે તે જે કાંઈ જોતો તે સઘળું એક બાળક તરીકે જ જોતો અને એક બાળકના સાદા, લોળા ભાવથી જ તે સઘળું ગ્રહણ કરતો. તેનામાં હજી સમજશક્તિ આવી નહોતી અને જેમ જેમ શક્તિ આવતી ગઈ તેમ તેમ તેનામાં સંશયો પ્રવેશ કરતા ગયા. શ્રીરામકૃષ્ણના સાંનિધ્યમાં તેની આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ પરિપક્વતાએ પહોંચી અને જે ધાર્મિક સત્યો તેણે બાલ્યાવસ્થામાં માત્ર સાદા, લોળા ભાવથી અને અંધ-શ્રદ્ધાથી કુદુ'બની ધાર્મિક રહેણીકહેણીને અનુસરીને જ ગ્રહ્યાં હતાં, તેનાં તેજ સત્યો પરિપક્વ બુદ્ધિ અને જિંદી સમજથી તે હવે ગ્રહણ કરવા લાગ્યો. બાલ્યાવસ્થામાં ગ્રહેલાં સત્યો ઉપર યુવાવસ્થામાં સંશય રૂપી છારી વળી રહી હતી, તે શ્રીરામકૃષ્ણના પવિત્ર સાંનિધ્યમાં નાશ પામી અને તેનાં તેજ સત્યો, બુદ્ધિ અને તકની કસોટીએ ચઢી વધારે ને વધારે દિવ્ય ભાસવા લાગ્યાં. હવે વખતોવખત પોતાનું અંતઃકરણ અનેક પવિત્ર લાગણીઓથી જિભરાઈ જતું નરેંદ્રને ભાસતું અને સમાધિ દશામાં જાણે કે ધસકાઈ જતું હોય, તેમ તેને લાગતું. જ્યારે નરેંદ્રનો આત્મા આમ ખીલી જઈતો, ત્યારે તે ભક્તિરસથી પૂર્ણ એવાં ભજનો ઉપરાઉપરી ગાવામાં ગરક થઈ જતો. તે ગાયાજ કરતો અને તેના આત્માની ઉન્નત દશાનું જ્ઞાન સ્વાભાવિક રીતે જ સર્વને થઈ રહેતું. તે ગાયાજ કરતો અને તેનો સમસ્ત પવિત્ર આત્મા ભજનની ધૂનમાં પરોવાઈ રહેતો. તેનો સાદ શ્રોતાઓનાં હૃદયને ઉછાળી મૂકતો. આસપાસ સર્વત્ર આધ્યાત્મિક પવિત્રતાની પ્રભા પથરાઈ રહેતી અને શ્રીરામકૃષ્ણ સમાધિમાં આવી જતા !

વખતોવખત તેને લાગતું કે, દક્ષિણેશ્વર આધ્યાત્મિકતાનું સ્થળ છે. આ સ્થળમાં ઉત્પન્ન પવિત્ર લાગણીઓ અને શ્રીરામકૃષ્ણના સહવાસથી ઉત્પન્ન થતી આધ્યાત્મિક ચેતનાની ઉન્નત

ભિંખોથી હિંદુધર્મની સત્યતા અને શ્રીરામકૃષ્ણની મહત્તાને સ્વીકાર્યા વિના તેને છૂટકોજ ન હતો.

આ પ્રમાણે અગ્રેજ કોલેજનો અશ્રદ્ધાવાન વિદ્યાર્થી નરેન્દ્ર હવે શ્રદ્ધાવાન બની રહ્યો. પાશ્ચાત્ય વિદ્યાનો વિલાસી હવે વેદાંતના સત્યોમાંજ આનંદ માનવા લાગ્યો. હિંદુ જીવનને વખોડનાર અને પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓના રીતરિવાજનો ખયાલ કરનાર નરેન્દ્ર હવે ખરેખરો હિંદુ બની રહ્યો. સઘળી પ્રજાઓનું અસ્તિત્વ, સંરક્ષણ, તેમનું દીધોયુ પણ આ મહાન આર્યધર્મ વડેજ રહેશે; ઉપનિષદોનાં મહાન સત્યો વડેજ અખિલ વિશ્વમાં શાંતિ, પ્રેમ અને દયાભાવ પ્રસરશે, તે સત્યોના અધ્યયનથીજ સઘળી પ્રજાઓ એકબીજાની સાથે હસ્તમેળાપ કરશે; દૂંધામાં વેદાંત ધર્મજ સમસ્ત જગતમાં આદર્શ ધર્મ થવાને યોગ્ય છે, એમ નરેન્દ્રનું દૃઢપણે માનવું થયું અને હિંદુધર્મ અને ભારતવર્ષ વિષે અત્યંત પ્રેમની લાગણીઓથી તેનું હૃદય ઉછાળા મારી રહ્યું.

જ્યારે પહેલીજ વાર શ્રીરામકૃષ્ણે નરેન્દ્રને “અહ વ્રજ્યાસિ” નો અર્થ સમજાવવા માંડ્યો, ત્યારે નરેન્દ્ર ખોલી બોલ્યો હતો કે, “હું પ્રભુ છું, શિવ છું,” એમ કહેવું એ ઈશ્વરનું અપમાન કરવા બરાબર છે ! શ્રીરામકૃષ્ણે જ્યારે તેને કહ્યું કે, “આપણા આત્મા અને પરમાત્મા એકજ છે,” ત્યારે નરેન્દ્ર કેવળ સ્તબ્ધ જ બની ગયો હતો અને તે કહેવા લાગ્યો હતો કે, “એમ હોયજ નહિ ! એ ખોટું છે !”

પરંતુ આ વિષયમાં શ્રીરામકૃષ્ણનું જીવંત દર્શાવત નરેન્દ્ર માટે અતિશય ઉપકારક થઈ પડ્યું હતું. આત્મા અને પરમાત્માની એકતા વિષે વાત કરતાં શ્રીરામકૃષ્ણ કોઈ કોઈ વાર નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં આવી જઈ આ પરમ સત્યની પ્રતીતિનો

અનુભવ પોતાનાજ દાખલાથી પ્રત્યક્ષ કરાવતા. સવિકલ્પ-ભાવ-સમાધિમાં આવતા એ વેળાએ તેઓ પ્રદ્ધાનંદ-આત્માનંદમાં રૂળતા અને નિર્વિકલ્પ દશામાં આવતાં તો શરીરનું સઘળું ભાન ભૂલી જઈને માત્ર સત્-ચિત્-આનંદની મૂર્તિરૂપેજ તે સર્વને ભાસતા.

શ્રીરામકૃષ્ણે નરેંદ્રને પ્રદ્ધાનું ખરું સ્વરૂપ સમજાવનાર શાસ્ત્રોતું અધ્યયન કરવાનું કહ્યું હતું, ત્યારે નરેંદ્રે તે વાંચવાની ના પાડી હતી. પરંતુ પરમ કૃપાળુ અને ધીરજવાન શ્રીરામકૃષ્ણે તેને ધીમે રહીને કહ્યું કે, “તું મને તો વાંચી સંભળાવીશને? ભલે, તું તેમાં ધ્યાન આપતો નહિ !” ત્યારેજ નરેંદ્રે તેમ કરવાની હા પાડી હતી. ઘણી વખત આવી યુક્તિઓ શ્રીરામકૃષ્ણે રચી હતી અને ઘણી વખત નરેંદ્રે આમ પોતાની મરજી વિરુદ્ધ શાસ્ત્રો વાંચી સંભળાવ્યાં હતાં. આમ વાંચતે વાંચતે તેનો ઉચ્ચ અધિકારયુક્ત પવિત્ર આત્મા, પ્રદ્ધાનાં વર્ણનો, પ્રદ્ધાના વિચારો અને પ્રદ્ધા વિષેની ઉક્તિઓમાં ગરક થઈ જતો. તે વર્ણનો તેના આત્મામાં ઊંડાં પેસી જતાં અને તેનો આત્મા પ્રદ્ધાના વિચારોથી ઊછળી રહેતો. આમ શ્રીરામકૃષ્ણની યુક્તિથી અનાયાસે નરેંદ્રના મનમાં વેદાંતના સિદ્ધાંતો ઊતર્યા હતા અને આત્મ-સાક્ષાત્કારની લગની લાગી હતી.

“આ સઘળું પ્રદ્ધા છે. જે દૃશ્ય છે અને જે અદૃશ્ય છે; જે જ્ઞાત છે અને જે અજ્ઞાત છે; સ્વર્ગ, મૃત્યુલોક, વેદ અને જે વેદ નથી તે પણ; જે આદિ છે અને જે આદિ નથી તે પણ; એ સઘળુંજ પ્રદ્ધા છે. અખિલ વિશ્વ પ્રદ્ધા છે. સત્ય પ્રદ્ધા છે અને સઘળું પ્રદ્ધા છે. પ્રદ્ધા સિવાય બીજું કંઈ છેજ નહિ. આત્મા પણ પ્રદ્ધા છે અને પરમાત્મા પણ પ્રદ્ધા છે. દેવતાઓ પણ પ્રદ્ધા છે. જે આ અનુભવે છે તેજ પરમ વસ્તુને પામે છે, તેજ ઇંદ્રિયો

અને બુદ્ધિની મોહબળમાંથી ખરેખરો છૂટે છે. જેવી રીતે સર્વ પોતાની જૂની કાંચળી ઉતારી નાખે છે, તેવી રીતે તે સર્વ બંધનોને કાઢી નાખે છે અને પોતે દિવ્ય-બ્રહ્મ-બળી રહે છે” ઉપનિષદો આમ કહે છે. જેમ જેમ નરેદ્ર આવા ઉચ્ચ વિચારો વાચતો ગયો, તેમ તેમ તેનો સંસ્કારી આત્મા આ જગતના તુચ્છ પદાર્થો અને વાસનાઓની ભીંચે ને ભીંચે ઊડતો ગયો. શ્રીરામકૃષ્ણ તો એવા પ્રસંગો વચ્ચાતાં જાન બૂલી જતા અને સત્-ચિત્-આનંદ સ્વરૂપ બની રહેતા. ઉપનિષદો જે મહાન સત્યોને કથો રહ્યાં છે, તે સત્યો આ પરમાવસ્થાનીજ ઉક્તિઓ અને ભૂમિઓ છે તેનાં તેજ સત્યો શ્રીકૃષ્ણ તેવી ભૂમિઓમાં વારંવાર આવી જઈને ઉચ્ચારતા અને નરેદ્ર તેનું અવણુ કરતો, મનન કરતો અને નિહિધ્યાસન કરતો. આમ ઉપનિષદોનું અધ્યયન અને બ્રહ્મનિષ્ઠ શ્રીરામકૃષ્ણના આચરણની એકતા સધાતી અને તે એકતાના સાક્ષાત્ દર્શનથી ચક્રિત થતો થતો નરેદ્ર સર્વ શાસ્ત્રોનું, સર્વ ઉપનિષદોનું, સર્વ વેદાતનું રહસ્ય ગ્રહણ કરતો. આધ્યાત્મિક વાતાવરણની પવિત્રતા આવી રીતે તેનામાં આવી રહી. હવે તે સ સારની તુચ્છ વાસનાઓથી સદાને માટે મુક્ત થઈને નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ, મુક્ત, અવિનાશી આત્માનુંજ રટણ-ધ્યાન કરવા લાગ્યો. *શિવોઽહમ્ શિવોઽહમ્ । બ્રહ્મસત્યમ્, જગન્મિત્યા । અય આત્મા બ્રહ્મ ।* તેના મનમાં-હૃદયમાં-આત્મામાં, જાગૃતિમાં, સ્વપ્નમાં, નિદ્રામાં સર્વત્ર એજ નાદ ચાલી રહ્યો પરણવાનો તિરસ્કાર તો તેને નાનપણથીજ હતો, તે હવે પૂરેપૂરો દઢ થઈ તેને લાગ્યું કે, તેનો જન્મ સન્યાસી થવાને માટેજ છે અને તેનું ધારણ અનેક જન્માક્ષર જોનારા જોશીઓના તેમજ હસ્તરેખાદિ બાહ્ય ચિહ્નોને જોઈ લવિધ્ય સાધનારા લવિધ્યવેત્તાઓના કથનને મળતુંજ હતું.

૧૮-નરેંદ્રની યોગ્યતા

આગલા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે શ્રીરામકૃષ્ણ જેવા મહાત્માનાં પવિત્ર ચરણ સેવીને નરેંદ્રે વેદાંતનો અભ્યાસ કર્યો હતો તથા તેનાં તત્ત્વો ગ્રહણ કર્યાં હતાં. સૌ વાદમાં અદ્વૈતવાદ હવે નરેંદ્રને ઘણોજ પ્રિય થઈ પડ્યો હતો. તે વાદની પ્રૌઢતા, તેમાંથી મળતું મનોબળ, તેના અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થતી અભયતા, શોકં તરતિ આત્મવિત્, મોહં તરતિ આત્મવિત્ । નાયં આત્મા બલહીનેન લભ્યો । અમયં વૈજનક પ્રાપ્નોસિ ॥ વગેરે ઉપનિષદ વાક્યોએ નરેંદ્રના હૃદયમાં ઊંડાં ઊતરી જઈને તેને સંપૂર્ણ અદ્વૈતવાદી બનાવી દીધો. અદ્વૈતવાદનાં સત્યો અજેય છે; અદ્વૈતવાદ સર્વ તત્ત્વજ્ઞાનનો શિરોમણિ છે અને તેના વગર સુખિત નથી, એમ તે નિઃશંકપણે માનવા લાગ્યો. તે કહેવા લાગ્યો કે, “મારી શ્રદ્ધા એવીજ હોય કે જગત પ્રહસરૂપ છે, તેમાં પ્રહસરૂપે સઘળું હુંજ કરી રહ્યો છું અને મારા નસીબનો કતો હુંજ છું” તો પછી સઘળું સારૂંજ છે. સંસારના દુઃખમાંથી નીકળવાનો એકજ માર્ગ છે, તેનું આશ્વાસન એકજ છે કે, જગત અને પ્રહસનું અદ્વૈત સાધવું; અથવા આ સઘળું પરપ્રહાજ છે, જગત છેજ નહિ, એમ દૃઢ માનવું અને આત્મા પરમાત્માનું એકત્વ અનુભવવું.” શ્રીરામકૃષ્ણ આનંદથી આ વાત સાંભળી રહ્યા.

આ પ્રમાણે શ્રી રામકૃષ્ણની અગાધ પવિત્રતા અને બોધની

અસર નરેંદ્રના તનમાં અને મનમાં રૂવે રૂવે વ્યાપી રહી. શ્રીરામકૃષ્ણરૂપી અદ્વૈતવાદની સાક્ષાત્ મૂર્તિ નિહાળવાથી અને તેનાં અગાધ સત્યોત્તું ચિંતન કર્યા કરવાથી નરેંદ્રના અંદર ઉપર પણ ઉચ્ચ ભાવોને દર્શાવનારાં ચિહ્ન દેખાવા લાગ્યાં. “હું શ્રીરામકૃષ્ણનો શિષ્ય છું” એ વિચારથી તે હવે ગર્વ ધરવા લાગ્યો. હવે તેનો બાહ્ય દેખાવ પ્રભાવશીલ જણાવા લાગ્યો. રસ્તામાં જતાં ઘણા માણસો તેની શાંત પ્રભાથી અંજવા લાગ્યા. તેના મુખ ઉપર અફ્રુત તેજ છવાઈ રહ્યું તેનું વિશાળ લલાટ તેની બુદ્ધિનો પ્રભાવ દર્શાવી રહ્યું. તેનું પહોળું વક્ષઃસ્થળ તેની હિંમત, ધીરજ અને નીડરતા પ્રગટ કરી રહ્યું.

નરેંદ્રે વિપત્તિના દિવસો જોયા હતા અને આ વિપત્તિ-દર્શનને લીધે તેનામાં જનદયાની લાગણી દૃઢ થઈ રહી હતી. અદ્વૈતવાદના બોધથી આ લાગણી એટલી તો વધી ગઈ હતી કે તેના પરિણામરૂપે આ બહોળા વક્ષઃસ્થળની અંદર અમાનુષી પ્રેમ, અગાધ ભ્રાતૃભાવ અને સમસ્ત જગતનું કલ્યાણ કરવાની વૃત્તિ ઊછળી રહ્યાં હતાં તેની આંખો કમળના પુષ્પ જેવી લાંબ ગોળ અને દીર્ઘ હતી અને તેની અંદર એક પ્રકારનું અફ્રુત શાંત તેજ ઝળકી રહ્યું હતું. તેનાં વિશાળ નેત્રો તેની દીર્ઘદષ્ટિ અને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ દર્શાવતા હતાં. એક પ્રકારની કૌમળતા તેમાં જણાતી. કવચિત્ તે નેત્રો એકી નજરે જોઈ રહેતાં. કવચિત્ તે વધારે પ્રકાશિત બની જતાં અને દેહાની અંચળબુદ્ધિ, અવલોકન-શક્તિ અને તીવ્ર લાગણીઓનું ભાન કરાવતાં.

નરેંદ્રના સમાગમમાં આવનાર મનુષ્ય પ્રથમ તેનાં અલૌ-કિક નેત્રોથી અંજાતો અને જાણે કે નરેંદ્ર તેના અંતરાત્મામાં જાંટા પેસી તેના મનના વિચાર બાળી જતો હોય, તેમ સામા માણસને લાસ થઈ જતો ! તેનાં નેત્રોથી તેના આખા મુખની

કાંતિ દીપી ઊઠતી. હમેશાં તે ખરા અંતઃકરણથી બોલતો અને બોલતો ત્યારે આસપાસનું જ્ઞાન ભૂલી જઈને કથનના વિષયમાં જ ગરક થઈ જતો. જંગલમાં વસનાર સિંહ જેમ અત્યંત સ્વતંત્રતા લોગવે છે અને છૂટથી અહીં-તહીં ફરે છે, તેમ નરેન્દ્ર અત્યંત માનસિક સ્વતંત્રતા લોગવતો અને તેના બાહ્ય દેખાવમાં સિંહના જેવું મુંઢર, ભવ્ય અને સ્વતંત્ર ચલન દેખાઈ આવતું. કોઈ પણ પ્રકારની નિર્બંધતા, નિષ્ફળતા, નિરાશા કે અસ્થિરતાને તે હસી કાઢતો અને તેને સ્થાને નૈતિક ધૈર્ય, ઉત્સાહ, આશા અને સ્થિરતા તે દર્શાવતો. તેના માનસિક બળને લીધે તેનામાં એક પ્રકારનું અદ્ભુત શારીરિક બળ આવ્યું હતું અને તેથી કરીને તેના બાંધો મજબૂત અને ભવ્ય દેખાતો હતો. તે ચાલતો ત્યારે છાતી બહાર નીકળી આવતી અને ટટાર, સીધા તથા જુસ્સાદાર જણાતો. આ પ્રમાણે નરેન્દ્રનું મુખ, તેનું લલાટ, નેત્રો, આંખું શરીર, તેના અગાધ ચારિત્રનું પ્રતિબિંબ ગની રહ્યાં હતાં.

સામાન્ય મનુષ્યોની દૃષ્ટિએ નરેન્દ્ર એક બળવાન, જુસ્સાદાર અને સંસાર તરફ બેદરકાર જેવો દેખાતો હતો, પણ જરાક ખારીકીથી તપાસનાર મનુષ્યને સમજાતું હતું કે, તે ઘણીજ લાગણીવાળો અને મહાન વિચારક હતો. તે પોતાના વિચારોમાં એટલો તો મશગૂલ થઈ જતો કે બીજાઓને મન તે બેદરકારજ લાસતો ! તેના મનમાં મચી રહેલો મહાન વૈરાગ્યભાવ જગતના તુચ્છ પદાર્થો તરફ નિઃસ્પૃહતા ઉપજાવી તે પદાર્થોના મોહમાં ફસી રહેલા માનવ સમાજ પ્રત્યે તેના મનમાં દયાભાવ ઉત્પન્ન કરતો અને સમસ્ત જગતનું કલ્યાણ સાધવાના વિચારોમાં તેને ગરક કરી નાખતો. એ ભાવમાં તે એવો તો લીન થઈ જતો કે જેના આડે સંસારનું ને તેના શરીરનું પણ જ્ઞાન તે ભૂલી જતો. કોઈ પણ વસ્તુનો કે વ્યક્તિનો, ચારિત્રનો કે બનાવનો પૂરેપૂરો ઊંઠો

અભ્યાસ કરવો એ નરેન્દ્રનો સ્વભાવ હતો. ક્ષણે ક્ષણે તેના મુખ ઉપર જુદી જુદી લાગણીઓનો આવિર્ભાવ જણાઈ આવતો, પણ જેમ સમુદ્રની સપાટી ઉપર અનેક તોફાનો ચાલી રહે છે, અનેક મોલ્ડો આવે છે અને જાય છે, તેમ તેના મનમાં અનેક લાગણીઓ ખડી થતી, અનેક ક્ષિત્તિપાથલો ચર્ચ રહેતી, જગતના મુખદુઃખના વિચારો આવતા અને જતા, તેના ઉપર અનેક આક્રમણો પણ પડતી, પણ તેના અંતરાત્મા જરાયે ડગતો નહિ. તે તેની તેજ સ્થિતિમાં શાંતિ ભોગવતો અને તે પોતાના અડગ નિશ્ચયથી જરા પણ ચલિત થતો નહિ. તેનામાં એક અલૌકિક વાત તો એ હતી કે, એક ક્ષણે તે એક મહાન વિચારકની માફક જગતના મહાન પ્રશ્નો ઉપર વિચાર કરતો અને વાદ કરતો જણાતો અને બીજી ક્ષણે એક નાના બાળક જેવો નિરભિમાની, સાદો, સરળ, પ્રેમાળ, સૌ જોડે હજતો, મળતો, ભળતો અને ગમતી જણાતો તેનામા મોટી વયે પણ આ શુભ કાયમનો કાયમજ રહ્યો હતો તેના શિષ્યો અને ગુરુભાઈઓ આ મહાન ઉપદેશકમાં એક બાળક જેવો સરળ, આનંદી અને રમૂજી સ્વભાવજ ઘણે ભાગે જોતા અને આશ્ચર્ય પામતા. ઘણીક વખત તેઓ તેને એક બાળક જેવોજ ગણતા. આમ એક તરફ એક મહાન વિચારકના અગાધ બુદ્ધિ સામર્થ્ય અને દીર્ઘ દષ્ટિ દર્શાવી, એક મહાન પુરુષના ઉચ્ચ પદે જઈને તેવિરાજતો અને બીજી ક્ષણે તે પદેથી નીચે કિતરી એક પ્રેમાળ બાળકની મિષ્ટતા, નિરાભિમાનતા, પ્રેમ અને ભાવથી જગતના સામાન્યમા સામાન્ય મનુષ્યને પણ ભેટતો. ઉચ્ચ વિચાર અને સાદું જીવન, મહાપુરુષની ઉચ્ચ ભાવનાઓ અને બાળકની નિરભિમાનતાનો સુયોગ પોતાના જીવનથી જગતને તે દર્શાવી આપતો. એક ખીલેલા કમળની સુવાસ જેમ આસપાસ પ્રસરી રહે તેમ

નરેન્દ્રના વિકસિત આત્મા—ચારિત્રની સુવાસ આસપાસ પ્રસરી રહી અને તેના મિત્રો તેની ધાર્મિકતાથી ધાર્મિક બનવા લાગ્યા. તેનું ચારિત્ર અને વક્તૃત્વ સર્વને મહાત્ કરવા લાગ્યાં. જનરલ એસેમ્બલીઝ ઈન્સ્ટીટ્યુશન નામની સંસ્થામાં એક સમાજ હતો, તેનો નરેન્દ્ર સભાસદ હતો. તે સમાજમાં નરેન્દ્ર તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર અનેક ચર્ચાઓ કરતો અને તેની અસર તેના મિત્રો ઉપરાંત તે સંસ્થાના પ્રિન્સિપાલ ઉપર એટલી બધી થઈ રહી કે, તે પ્રિન્સિપાલ કહેવા લાગ્યા: “નરેન્દ્ર તત્ત્વજ્ઞાનનો મોટો અભ્યાસી છે. જર્મન અને ઈંગ્લીશ યુનિવર્સિટીઓમાં પણ એના જેવો બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થી એકેય નથી.”

જગતના નેતા થવાને જેઓ સરખાયા છે, તેઓને તેમની ભાવી મહત્તાનું જ્ઞાન સહજ હોય છે. પોતાની વિદ્યાર્થી દશામાં પણ નરેન્દ્ર પોતે ભવિષ્યમાં એક મહાપુરુષ થશે એમ ધારતો. તેના મિત્રોને તે કહેતો કે, “બહુમાં બહુ તો તમે વકીલ, ડોક્ટર કે જજ થશો ! જુઓ ! મારે માટે હું મારા ભાવી જીવનની રૂપરેખા આંકું છું.” આમ કહી ઘણાજ જીવનસાથી તે પોતાના ભાવી જીવનની ધારણાઓ દર્શાવતો.

જે નરેન્દ્ર સંન્યાસી થયો ન હોત તો તે એક મહાન રાજ-દારી પુરુષ, વકીલ, સંસારસુધારક કે વક્તા તરીકે બહાર પડ્યો હોત અને ઘણી સમૃદ્ધિ અને સત્તા લોગવવાને શક્તિમાન થયો હોત; પણ તેનાં જન્મસિદ્ધ સાધુતા અને વૈરાગ્ય આ સર્વને તુચ્છ ગણાવતાં અને તેને પોતે ધનિક થવા કરતાં ધનવાન લોકોને નિર્ધન અને દુઃખી મનુષ્યો તરફ દયાભાવ અને લાગણી દર્શાવવાનો બોધ કરવાનું, દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવા કરતાં ગરીબોને દ્રવ્યનાં સાંધનો કરી આપવાનું, જગતના સ્વાથી ધનવાન બનવા કરતાં પરમાર્થ સાધક-સાધુ થવાનું, સર્વને ત્યાગ,

આત્મભોગ અને પવિત્રતાનો ઉત્તમ યોગ અને દાખલો આપવાનું; રે, સમસ્ત જગતનું ઐહિક અને પારમાર્થિક હિત સાધવાનું અને અખિલ વિશ્વનું કલ્યાણ કરવાનું મુહૂર્ત કાર્ય માથે લેવાનું શીખવી રહ્યાં હતાં.

વિપત્તિનો અનુભવ થયાથી નરેન્દ્રનું અંતઃકરણ દયાદ્રંબની દુઃખી તરફ અત્યંત લાગણીથી જોતું હતું. શ્રીરામકૃષ્ણની આધ્યાત્મિકતાએ તેનામાં નિરભિમાનતા, સરળતા અને સત્યનો વાસ કરાવ્યો હતો.

શ્રીરામકૃષ્ણ નરેન્દ્ર વિષે કહેતા કે, “નિરાકાર પરબ્રહ્મનું હવે નરેન્દ્રનો આદર્શ છે, તે એક વીર પુરુષ છે. ઘણાએ ભક્તો આવે છે પણ એના જેવો એકે નથી. કેટલીક વખત હું સર્વની તુલના કરું છું. મને માલૂમ પડે છે કે, જ્યારે એક ભક્ત દસ પાંખડીવાળા કમળ જેવો છે અને બીજો ભક્ત સો પાંખડીવાળા કમળ જેવો હશે, ત્યારે નરેન્દ્ર તો હજાર પાંખડીવાળા કમળ જેવો છે.” વળી કોઈ અન્ય સમયે તે કહેતા: “નરેન્દ્ર સસર્પિમાંનો એક છે. નરેન્દ્ર નરનાશયણુમાનો નર છે. નરેન્દ્ર કોઈ પણ પદાર્થને વશ નથી. વિષય તરફ તેને આસક્તિ નથી. તે નિઃસંગ છે. તે ખરો નર છે. જ્યારે શ્રોતાજનોમાં નરેન્દ્ર હોય છે, ત્યારે મારું મન ઘણુંજ ઉત્સાહી બને છે. નરેન્દ્ર એક ઉચ્ચ અધિકારવાળો યુવાન છે, તે ઘણા વિષયોમાં નિષ્ણાત છે. સંગીતમાં અને વાદ્ય કળામાં અને જ્ઞાનની અનેક શાખાઓમાં નરેન્દ્ર પ્રવીણ છે. તે મિતાહારી છે અને સત્યવક્તા છે. તે જાણે છે કે, એકલો પરમાત્માજ સત્ય છે અને જગતના પદાર્થો મિથ્યા છે, માટે તેના ઉપર આસક્તિ રાખવી નહિ. નરેન્દ્રમાં ઘણા સફળતા છે.”

દૂકમાં કહેતાં ગુરુ અને શિષ્ય એક ઢાલની જાણે કે બે જુદી દેખાતી બાબતો હોય તેમ જાણી રહ્યા હતા. શ્રીરામકૃષ્ણનાં

તપ, યોગ, આચરણ, સાધના, આચાર અને વિચાર નરેન્દ્રમાં
 ઊતર્યા હતાં. એટલેા ફેર અવશ્ય હતો કે જૂના સમયના
 શ્રીરામકૃષ્ણ પોતાના વિચાર જૂની પ્રણાલિકા પ્રમાણે દર્શાવતા
 અને આધુનિક સમયનો નરેન્દ્ર-વિવેકાનંદ-તેના તેજ વિચારો
 -સત્યો-નવા વિચારના મનુષ્યોને અનુકૂળ થવાને નવા વિચારના
 સ્વરૂપમાં પ્રગટ કરતો. જનસમૂહના કલ્યાણમાં આડે આવનાર
 કાંચન અને કામિની ઉપર જય મેળવી શ્રીરામકૃષ્ણે દક્ષિણે-
 શ્વરમાં આત્માનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું અને આ રાજ્ય નરેન્દ્રને
 સઘળી પૃથ્વી ઉપર ફેલાવવાનું હતું. આધ્યાત્મિક જ્ઞાનના મહા-
 સાગરમાં શ્રીરામકૃષ્ણે ઊંડી ડૂળકી મારી હતી અને તેમાંથી
 તેમણે જે ખજાનો બહાર કાઢ્યો હતો, તે ખજાનો સમસ્ત જગ-
 તને નરેન્દ્રે ખતાવવાનો હતો. શ્રીરામકૃષ્ણ સ્વાનુભવની મૂર્તિ હતા,
 નરેન્દ્રે તે અનુભવના વક્તા બનવાનું હતું. આથી કરીને નરેન્દ્રના-
 વિવેકાનંદના ચારિત્ર્યને સમજવાનું શ્રેષ્ઠ સાધન શ્રીરામકૃષ્ણના
 ચારિત્ર્યનું યથાર્થ જ્ઞાનજ છે.

શ્રીરામકૃષ્ણના પવિત્ર સાંનિધ્યમાં એક ક્ષણ વાર પણ બેસવાનું
 ધન્ય ભાગ્ય ! અહો ! નરેન્દ્ર જેવા થવાનું-તેના જેવી ઉચ્ચ
 ભાવનાઓ હૃદયમાં ધરવાનું મહાભાગ્ય ! પવિત્ર ગંગા નદીને
 કિનારે આવેલા દક્ષિણેશ્વરના એકાંતવાસમાં સર્વત્ર શાંતિ, ધાર્મિ-
 કતા, પવિત્રતા પ્રસરી રહ્યાં હતાં. અહીંયાં સંસારની તુચ્છ વાસ-
 નાઓને દૂર કરી આત્માનીજ કથા ચાલી રહી હતી. લોકકથા,
 સમાજ-કથા, રાજ્યકથા કે લોજન-કથાનું નામ પણ અહીંયાં
 લેવાતું નહિ ! આત્માનુંજ વર્ણન અહીંયાં અપાતું હતું ! આ-
 ત્માનીજ વાણી અહીંયાં બોલાતી, આત્માનુંજ શ્રવણ અહીંયાં
 આત્મા વડે કરાતું, આત્માજ આત્મા સાથે વિહાર કરતો, આ-
 ત્માનાજ પ્રદેશમાં ઉડાતું, આત્માનાજ શબ્દો બોલાતા અને

આત્માનોજ પોષ સર્વ વાતાવરણમાં વ્યાપી રહ્યો હતો ! ઉપ-
નિષદ્ધ કહે છે. “આત્માન વિજાનિ હિ જન્યાં વાચ વિમુચ્ચયા ।”
અહીંયાં એસનારનો આત્મા ઉન્નત થતો અને તે મનુષ્ય આત્મા-
ના પ્રદેશમાં ઊડી રહેતો.

આવા પવિત્ર વાતાવરણની પવિત્ર લહરીઓથી અનેક પાપી-
ઓ પલટાયા છે, અનેક વિપથગામીઓએ પોતાના જીવનના
માર્ગો બદલ્યા છે, અનેક દુષ્ટોએ પોતાની દુષ્ટતા ત્યજી છે અને
સાધુ માર્ગે પ્રવર્ત્યા છે. શ્રીરામકૃષ્ણ પાપીઓ તરફ પણ અત્યંત
ભાવથી જોતા. પાપીઓ પણ તેમની પાસે આવતા. શ્રીરામકૃષ્ણ
એમ માનતા કે, પાપીઓની પાપબુદ્ધિ પણ ફેરવી શકાય અને
તેને અમુક માર્ગે વાળીને ઉપયોગી બનાવી શકાય. દરેક મનુષ્ય-
માં-દુષ્ટ મનુષ્યમાં પણ સાધુતાનાં ગ્રીજ રહેલાં છે. આવા સર્વ-
સામાન્ય પ્રેમથી નરેન્દ્ર ચક્રિત થતો. ઘણા પ્રકારના મનુષ્યો શ્રી-
રામકૃષ્ણ પાસે આવતા અને કોઈ ને કોઈ રીતે તેમના રંગથી
રંગાઈને જતા આથી નરેન્દ્ર ઘણાજ અચ્ચો પામતો !

ધર્મની આવશ્યકતા, તેનો વિજય, માનવ જીવનની સાર્થ-
કતા વગેરે વિષયોનાં ઊંડાં રહસ્ય સાદામાં સાદી વાણીથી સમ-
જવાતાં હતા. શિષ્યોના હૃદયને ઉચ્ચ શિક્ષણ મળતું ચાલી તે
વિકાસને પામતાં હતાં હિંદના અનેક ઋષિઓ, મુનિઓ,
મહાત્માઓ, સાધુઓ, સતો અને ભક્તોની જીવનપોથીઓના
પાના એક પછી એક ઉઠેલાતા હતા. કવચિત્ શ્રીરામચંદ્રનો
મહિમા વર્ણવાતો હતો. એક પત્ની, એક વચન, એક ગાણનું
માહાત્મ્ય શ્રોતાઓના મગજમાં રમતું. શ્રીરામચંદ્રનું સત્ય-
શીલ જીવન, અત્યંત ધાર્મિકતા, પિતૃવત્સલતા, શ્રીરામ-આરા-
ધારક પુત્ર, ભલો, પ્રેમી અને વિશ્વાસપાત્ર પતિ-ન્યાયી, દયાળુ
અને પ્રજાપાળક રાજા-જેની નોકરી, ચાકરી, સેવા કરવાનું પણ

મહાભાગ્ય ગણાર્તુ હતું; રે, જેને માટે જીવનો પણ ભોગ આપવો એ મોક્ષપ્રાપ્તિજ મનાતી હતી, તેવા શ્રીરામ-પ્રાતઃકાળનું નામ-જેના પવિત્ર નામસ્મરણથીજ આ લોક અને પરલોકનું હિત સધાય-તેવા શ્રીરામચન્દ્રનું ચરિત્ર અનેક ભાવથી ચીતરાતું હતું અને તેના શ્રવણથી શિષ્યોનું ચારિત્ર ઘડાતું હતું. જનકની પુત્રી શ્રી જાનકી-ભગવતી શ્રીજગદંબા-જેણે અનેક કષ્ટો વેડી પતિ સાથેજ વનવાસમાં રહેવાનું વધારે પસંદ કર્યું-તે સીતા-સતી, પતિવ્રતા જેના શિયળમ્મતની જ્યોતિની જ્વાળા એટલી તો પ્રચંડ ફેલાઈ રહી હતી કે તે એકલી-અનાથ અબળા છતાં પણ તેના નિવાસસ્થાન-અશોકવાટિકામાં દુષ્ટ રાવણુ પોતાનો પગ મૂકતાં બળ્યો બળ્યો થઈ રહેતો હતો ! સ્વામી વિવેકાનંદ જાતેજ કહેતા કે, “ જગતના પ્રાચીન-અર્વાચીન ઇતિહાસનાં પાનાં ઉથલાવો, પણ બીજી સીતા તમને મળશેજ નહિ. સીતા તો સમગ્ર સંસારમાં એકજ થઈ છે !

છેવટે ભજન કીર્તન થતું અને શ્રીરામકૃષ્ણ તેમાં મુખ્ય ભાગ લેતા લેતા ભાવસમાધિમાં આવી જતા.

આમ મહાસતી સાધ્વી સીતાના જીવનની ઊંડી છાપ શિષ્યોના હૃદયપટ ઉપર ઠોતરાતી હતી. કવચિત્ શ્રીકૃષ્ણનું અલૌકિક જીવન, ભક્તવત્સલતા, સખાભાવ, સંસારી છતાં પરમ વૈરાગ્ય, યોગ, પરાક્રમ ને ગીતામાં વર્ણવેલા અનુપમ બોધની ઊંડી અસર સૌના હૃદય પર ઠોતરાતી હતી. કવચિત્ શંકરાચાર્યની મહાબુદ્ધિ-મત્તા, શ્રી ચૈતન્યનો ભક્તિભાવ, કબીરનું વિશાળ હૃદય અને ગુરુ નાનકનું જ્ઞાનબળ-આમ એક પછી એકનો ચિતાર શ્રોતાઓના મગજમાં ખડો કરાવાતો અને સર્વનાં હૃદય આશ્રય અને ઉત્સાહથી ઊછળી રહેતાં !

મહાભારત અને રામાયણના નરવીરો-યુધિષ્ઠિર, અર્જુન,

ભીષ્મ, ગવણ, હનુમાન, વગેરેના પરાક્રમેના શ્રવણથી સર્વના હૃદય ચક્રિત થતા ! સઘળા શિષ્યો શ્રીરામકૃષ્ણને નીટળાઈને બેસતા અને વાર્તાલાપ કરતા ! સમસ્ત આર્ય જીવન-ધાર્મિક, સામાજિક, ઐતિહાસિક-અહીંયા ચીતરાતુ, ભજવાતુ અને તેના ભાવપૂર્ણ સંસ્કારો શિષ્યોના હૃદય ઉપર ચીતરાઈ રહેતા શ્રીરામકૃષ્ણ કવચિત્ કવચિત્ અપૂર્વ સ્વાનુભવનું કથન કરતા અને શ્રોતાઓ પ્રદ્ધાન દના રસમાં ઝળકેળાઈ-તરબેળાઈ રહેતા ! છેવટે મુસલમાન ફકીરો, જિસસ કાઈસ્ના અનુયાયીઓ અને શુરુ નાનકના ચેલાઓ પણ શ્રીકૃષ્ણની પાસે આવતા બગાળાનો પ્રસિદ્ધ નાટકકાર ગિરીશખાણુ કે જેણે પોતાનું જીવન જેમ ફાવે તેમ સંસારની મોજમજ ભોગવવામાજ ગાળ્યું હતું, તે એક દિવસ શ્રીરામકૃષ્ણની પાસે આંગ્યો શ્રીરામકૃષ્ણ મહાકાળીના મંદિરમાં હતા અને શ્રીકાળીની સ્તુતિ કરી રહ્યા હતા તેમનો સાચો ભાવ જોઈને ગિરીશખાણુ બોલી ઊઠ્યો “આ માણસ કા તો એક પાકો ઠગ હોય કે પછી સાધુ હોય !” ગિરીશખાણુએ શ્રીરામકૃષ્ણને સાધુ તરીકે કેવી રીતે ઓળખ્યા અને તે તેમનો શિષ્ય કેવી રીતે બની રહ્યો એ કથા ઘણીજ લાંબી છે એક દિવસ ગિરીશખાણુ અત્યંત ભાવભક્તિથી શ્રીરામકૃષ્ણને પૂછવા લાગ્યો કે “મારે તરવાનો કંઈ ઉપાય છે ?” શ્રીરામકૃષ્ણે કહ્યું “તમે ભગવાનનું યા મારું નામ દરરોજ સાચા ભાવથી ત્રણ વખત લેજો ” એટલું પણ નહિ બની શકે એમ જ્યારે ગિરીશે જણાવ્યું, ત્યારે એક વાર લેવાનું કહ્યું અને તેની પણ ના પાડી ત્યારે શ્રીરામકૃષ્ણે કહ્યું કે, “તું જે જે કરે તે સઘળું પ્રભુનેજ સમર્પી દે ” આમ ગિરીશખાણુ કે જે એક વાર પણ શ્રીકૃષ્ણનું નામ લેવાની ના પાડતો હતો, તે દિવસમાં ક્ષણ વાર પણ તે નામના રટણ વગર રહેતો નહિ અને આખરે

“શ્રીરામકૃષ્ણ” એમ મુખે બોલતો બોલતો મૃત્યુને વશ થયે હતો. શ્રીરામકૃષ્ણનો આવો અલૌકિક પ્રભાવ હતો. બંગાળના પ્રસિદ્ધ પુરુષો, વૈદ્યો, ડૉક્ટરો, વકીલો, ગ્રંથકારો, લેખકો, પ્રોફેસરો, ધર્મશુરુઓ, સર્વ શ્રીકૃષ્ણની પાસે આવતા અને તેમને નમતા. સર્વ તેમની પરીક્ષા કરતા, તેમની સમાધિ લેતા અને તેમનો સાચો ભાવ જોઈને આધ્યાત્મિકતા વિષે જાણે અભિપ્રાય બાંધતા.

આ સમજી જોઈને નરેન્દ્ર ચકિત થતો. શ્રીરામકૃષ્ણ વિષે તેનો પૂજ્યભાવ વધતો. તેમને તે કોઈ અલૌકિક પુરુષ ધારતો. આવા મહાન પુરુષના વહાલા શિષ્ય થવાના મહદ્ભાગ્યને તે હવે સમજવા લાગ્યો. તે નમ્રતાથી બોલવા લાગ્યો: “મારા શુરુ આગળ હું તે કોણ માત્ર ?” આ નમ્રતા નરેન્દ્રમાં સર્વદા રહેલી જણાતી અને મોટી વયે પણ જ્યારે તેને યશ મળતો, ત્યારે તે યશ પોતે પોતાને માથે લેતો નહિ પણ પોતાના શુરુનું નામ આગળ કરી તેનેજ તે અર્પણ કરી દેતો.

સંસારમાં ધનાઢય લેખાતા અને મોટી પદવીએ ચઢેલા પુરુષોથી શ્રીરામકૃષ્ણ જરા પણ અંતતા નહિ કે તેમના તેજમાં તણાતા નહિ. એક ધનાઢય પુરુષને તે કહેતા: “ક્રીડાઓથી ખવાઈ ગયેલા, જૂનાપુરાણા સંસારમાં લુપ્ત થયેલા ગૃહસ્થ તમે છો.” બીજા એક પ્રજ્ઞના નેતા યઈને ફરનાર પુરુષને તેમણે કહ્યું કે, “લોકો તમને મોટા ગણે છે, પણ હું તમને મોટા ગણતો નથી. તમે હલકા મનના માણસ છો.” આમ શ્રીરામકૃષ્ણની પાસે સંસારના ધનવાનો, સત્તાધીશો અને સ્વાનુભવ વગરના મોટા પંડિતોની મોટપ નજતી નહિ.

સ્વામી વિવેકાનંદનું જીવનચરિત્ર જો આપણે ખારીકીથી

તપાસીએ તો આપણને માલૂમ પડશે કે, શ્રીરામકૃષ્ણના સઘળા ગુણોની તે હાલતીચાલતી મૂર્તિજી ળની રહ્યા હતા. નાનો નરેંદ્ર માટી વયે અન્ય સ્વરૂપમાં દેખાતો શ્રીરામકૃષ્ણજી હતો. આમ શુરુ અને શિષ્યનો અલેહ સધાયો હતો. શ્રીરામકૃષ્ણના સાંનિધ્ય-માં મનુષ્ય સ્વભાવના અનેક રંગોનું અવલોકન કરવાનો નરેંદ્ર-ને પ્રસંગ મળ્યો હતો અને મનુષ્ય સ્વભાવનું ખારીક નિરીક્ષણ તેને આગળ ઠીપર ધણુંજ કામ લાગ્યું હતું.

શ્રીરામકૃષ્ણે એક વખત આપેલો બોધ અને પોતે આપેલો જવાબ નરેંદ્ર વારંવાર યાદ કરી, તેમના હૃદયની વિશાળતાને મનમાં ધારણ કરતો. શ્રીરામકૃષ્ણે એક વાર કહ્યું હતું કે, “ધાર્મિક મનુષ્યોની વિરુદ્ધ સંસારી મનુષ્યો અનેક રીતે બોલે છે, પણ ધાર્મિક મનુષ્યોએ રસ્તામાં ચાલતા હાથીની માફક વર્તવું જોઈએ. હાથી પાછળ ફેરતાં ઘણાંજે બસે છે, પણ હાથી તેની દરકાર ન કરતાં પોતાને રસ્તે ચાલ્યોજ નય છે. લોકો તારૂં જૂંડું બોલે તો તું શું કરે ?” નરેંદ્રે સરલભાવે જવાબ આપ્યો: “હું તેમને બસતાં ફેરતાંઓ ધારૂં.” શ્રીરામકૃષ્ણ પુછળ હસ્યા અને બોલ્યા: “ના, ના; તારે એટલો બધો નીચો અભિપ્રાય બાંધવાનો નથી; તારે તેમની દરકાર કરવી નહિ પણ દરેક મનુષ્યમાં નારાયણનું સ્વરૂપ જોવું. પરમાત્મા દરેક વસ્તુ-માં વસે છે અને તેમાં રહી અનેક રીતે ક્રીડા કરે છે. એક સાધુ-નારાયણ હોય અને બીજો ખલ-નારાયણ હોય !”

સ્વામી વિવેકાનંદ તરીકે નરેંદ્રે આ વિશાળ બોધને ધરા-ધર અમલમાં મૂક્યો હતો; કારણકે જ્યારે બીજા પંચના અનુ-યાયીઓ અને ક્રિશ્ચિયન પાદરીઓ તેની અદેખાઈથી અત્યંત નિંદા કરતા હતા અને તેની વિરુદ્ધ અનેક પગલાં ભરતા હતા, ત્યારે પણ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનો સાચો શિષ્ય નરેંદ્ર-વિવેકા-

નંદ તે સઘળું શાંતપણે સહન કરી રહેતો અને તેમના પ્રયાસોને માત્ર હસીજ કાઢતો. તે સર્વ નારાયણનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપ છે એમ તે મનમાં લાવતો અને ઊલટો તેમને આશીર્વાદ દેતો. આમ શ્રીરામકૃષ્ણના બોધને તે અનુસરતો અને પોતાના વિશાળ હૃદયથી વેદાંત ધર્મની મહત્તા, સત્યતા અને વ્યાવહારિકતા સૌના મનમાં ખડી કરતો.

એક વખતે શ્રીરામકૃષ્ણ સાથે નરેન્દ્ર જુદા જુદા ધર્મો વિષે વાદવિવાદ કરતો હતો. કેટલાક પંથોની ખામીઓ જતાવીને તે તિરસ્કાર કરવા લાગ્યો. શ્રીરામકૃષ્ણ તેના તરફ પ્રેમથી જોવા લાગ્યા અને બોલ્યા: “મારા દીકરા, હરેક ધરને પછવાડે પણ એક ખારણું હોય છે. જે કોઈની મરજી હોય તો તે પાછલે ખારણુંથી પણ ધરની અંદર કેમ ન પેસે? પણ હું તારી પેઠે સ્વીકારું કે, આગલે ખારણુંથી પેસવું એ શ્રેષ્ઠ છે.” આ પ્રમાણે બોધ કરવાની સુક્તિથી નરેન્દ્ર આશ્ચર્ય પામ્યો. અમુક ધર્મ સારો અને અમુક ખોટોજ એવા સાંકડા વિચાર તેના મનમાંથી ખસવા લાગ્યા. ક્રિશ્ચિયનો માને છે કે, હરેક મનુષ્ય પાપી છે. શ્રીરામકૃષ્ણ આ સિદ્ધાંતને ઘણોજ વખોડતા અને તેને સ્થાને “સર્વ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ છે” એવો વેદાંતનો મહાન સિદ્ધાંત નરેન્દ્રના મનમાં દબાવણે ઠસાવતા.

શ્રીરામકૃષ્ણ સર્વ ધર્મ તરફ સમાનદષ્ટિ શીખવતા, પરમાત્મા તરફ ચિત્તને સર્વંદા લગાડેલું રાખવું એજ જીવનનું કર્તવ્ય છે એમ તે કહેતા. સંસારના પદાર્થોની વાતથી તે કંટાળી જતા. કેટલાક સાંસારિક મનુષ્યોને તેમની પાસે સંસારની વાત કરતા જોઈને તે બોલી ઊઠતા: “ઓ માતા, આવા મનુષ્યોને તેં મારી પાસે શા માટે આણ્યાં છે?”

શ્રીરામકૃષ્ણના આધ્યાત્મિક જીવન અને ઉપદેશોથી નરેન્દ્ર-

ના જીવનમાં અદ્ભુત ફેરફાર થયા હતા. જ્યાં લીલું ઘાસ ઊગેલું હોય તેવી જમીન ઉપર શ્રીરામકૃષ્ણ ચાલતા નહોતા. લીલા ઘાસમાં જીવ છે અને તેથી ઘાસને ઇન્ત યાય અને તેમાં રહેલો જીવ નાશ પામે એમ તે કહેતા. કેાઈ અન્ય મનુષ્યને માર મારવામાં આવે, તો તે જાણે કે પોતાનાજ શરીરને વાગે છે એમ કરીને એકદમ આંચકો ખાતા, શરીરને સ ક્રોધતા અને અત્યંત દુઃખની લાગણી દર્શાવતા. ગરીબ અને દુઃખી મનુષ્યોને જોઈને તેમનો આત્મા કંકળી ઊઠતો અને તેમનું દુઃખ મટાડવાને તે સર્વને વિનંતી કરતા તથા ઘેર ઘેર ફરીને પણ કેાઈ વાર તેને માટે ચાચના કરતા.

સાચી સાધુતા, આત્મભાવ પ્રગટાવવામાં અને દીનદુઃખી-ઓના દુઃખે દુ ખી થવામાંજ રહેલી છે, એમ શ્રીરામકૃષ્ણનું ચરિત્ર સર્વને કહી રહ્યું હતું. પ્રભુપૂજના ઘડી બે ઘડી ગાળવી અને પછી બધો વખત જગતના પ્રપચમાં ફૂળી રહેવું કે દુઃખી-ઓના દુઃખ તરફ ઉદાસીનતા દર્શાવવી એ તો પ્રભુપૂજની મશ્કરી છે એમ તે કથી રહ્યું હતું. શ્રીરામકૃષ્ણ પોતાના જીવનથી આ બાબતમાં અદ્વિતવાદી તેમજ પ્રભુભક્ત તરીકે અતિ ઉમદા દર્શાવ પૂરું પાડીને દર્શાવતા હતા કે, પૃથ્વી, પાપાણ, વૃક્ષ, તૃણ, પ્રાણી, મનુષ્ય સર્વમાં એકજ જીવ, એકજ જીવન, એકજ આત્મા વ્યાપી રહેલો છે, આ મર્વ પરમાત્માના જુદાં જુદાં સ્વરૂપ છે, તેમના સુખે સુખી થાવ-તેમનાં દુઃખે દુ ખી થાવ. જગત પરમાત્માનું વિસદ સ્વરૂપ છે. જનસેવા વગર પ્રભુ સેવા અધરીજ છે, તેમજ પ્રભુભક્તિના રંગથી રંગા-યા વગરની જનસેવા પણ પરમ કદ્યાણુની માધક નથી.

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वः साक्षी सर्वभूतांतरात्मा ॥

आत्मन् सर्वभूतेषु यः पश्यति स पश्यति ॥

આય' શાસ્ત્રોના આ અમૂલ્ય સિદ્ધાંતો શ્રીરામકૃષ્ણના જીવન-
માં મૂર્તિમંત થયેલા નરેદ્રે નિહાળ્યા. તે જીવનના બોધક
બનાવે તેના હૃદયમાં કેતરાઈ રહ્યા અને શ્રીરામકૃષ્ણની વિશાળ
ભાવનાઓએ નરેદ્રના હૃદયને એટલું તો વિશાળ બનાવી દીધું
કે, ત્યારે તે સ્વામી વિવેકાનંદ તરીકે બહાર પડ્યો, ત્યારે તેણે
શ્રીરામકૃષ્ણ મિશન એ નામની સંસ્થા સ્થાપી અને તેણે અને તેના
શિષ્યોએ ભારતવર્ષનાં અનેક નિર્ધન, દુઃખી, નિરાધાર, વૃદ્ધ,
રોગિષ્ઠ, ક્ષુધાથી કે પ્લેગથી પીડાતા કે કોઈ પણ પ્રકારની
આધિવ્યાધિ કે ઉપાધિમાં કચડાતા લાખો સ્ત્રીપુરુષોને અનેક
રીતે સહાય પહોંચાડી પોતાના પ્રાણની પણ દરકાર કર્યા વગર
સ્વામી વિવેકાનંદે પ્લેગના દરદીઓની સારવાર કરી છે, તેમને
આશ્વાસન આપ્યું છે, નિર્ધન અને નિરાધારને માટે અનાથાશ્રમો
ખોલ્યા છે અને રોગીઓને માટે દવાખાના ઉઘાડ્યા છે.
તેમણે અનેક પારમાર્થિક કામો કરી જગતને દર્શાવી આપ્યું છે કે,
શ્રીરામકૃષ્ણની માફક વિવેકાનંદ પણ આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ એ
મહાન સિદ્ધાંતને પોતાના દરેક કાર્યમાં ક્ષણે ક્ષણે અનુસરે છે

નરેદ્ર હવે શ્રીરામકૃષ્ણના અગાધ પ્રેમનું પાત્ર બની રહ્યો
હતો તે હવે ઉચ્ચ અધિકારી બન્યો હતો. શરીર અને આત્મા
જુદા છે એવું જ્ઞાન વારંવાર તેને યતું તે ધ્યાન ધરતો અને ધ્યાન
ની અમુક અમુક દશાઓની સાગિતીઓ પણ તેને મળતી ધ્યાના-
વસ્થા તો તેની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિજ બની રહી હતી ચિત્તની
એકાગ્રતા સધાઈ હતી, આથી કરીને તે કોઈ પણ વિષયમાં ઘણો
જ ઊંડો જીતરી શકતો અને તેની ઉપર નવુંજ અજવાળું પાડતો.

પોતે પ્રાપ્ત કરેલી શક્તિઓ ખરી છે કે ખોટી તે હવે નરેદ્ર
અજમાવી જોવા લાગ્યો એક દિવસ તે પોતાના એક ગુરુસાઈ
(અલ્લેખાનંદ) ઉપર પોતાની શક્તિ અજમાવવા લાગ્યો દિવસ

મહાશિવરાત્રીનો હતો. શિવપૂજન ચાલી રહ્યું હતું. ઘણા વખતથી ધ્યાન ધરીને નરેન્દ્ર બેઠો હતો. ધ્યાનમાંથી ઊઠ્યા પછી તરતજ તે અભેદાનંદની પાસે જઈને બેઠો. તેને તેણે સ્પર્શ કર્યો. પોતાના સ્પર્શ માત્રથીજ અભેદાનંદને આત્માના આનંદની કાંઈક ઝાંખી ઉત્પન્ન કરાવવી એવો તેનો વિચાર હતો. આ બનાવ વિષે અભેદાનંદ લખે છે: “ નરેન્દ્રે મને સ્પર્શ કર્યો કે, તરતજ મારા આખા શરીરમાં એક પ્રકારની જાદૂઈ અસર વ્યાપી રહી. વીજળીનો પ્રવાહ જાણે કે, ચાલી રહ્યો હોય તેમ મને લાગ્યું. તરતજ હું ઘણા જિંડા ધ્યાનને વશ ગયો અને અવશ્યનીય આનંદની લહેરમાં મારા શરીર કે જીવનું પણ ભાન ભૂલી ગયો.” આ પ્રમાણે નરેન્દ્ર પોતાની શક્તિઓની ખાતરી પણ કરી બેઠો હતો. હજી તેને જિંડી નિર્વિકલ્પ સમાધિ પ્રાપ્ત થતી નહોતી. તે સમાધિ પ્રાપ્ત કરાવવાને તે વારંવાર શ્રીરામકૃષ્ણને વિનંતી કરતો. શ્રીરામકૃષ્ણ વધારે વધારે રુનેડથી તેને નિહાળતા અને કંઈ બોલતા નહિ. હજી પણ નરેન્દ્રને ધીરું શિક્ષણ આપવાનું હતું અને ત્યાર પછીજ તેને સમાધિનો અનુભવ કરાવવાનો હતો.

૧૧-કાશીપુરમાં ગઢાયલા દિવસો

શ્રીરામકૃષ્ણનું જીવન હવે વધુ સમય ટકે તેમ નથી એમ લાગવાથી દક્ષિણેશ્વરમાંથી તેમને કલકત્તે લાવવામાં આવ્યા અને કાશીપુરમાં આવેલા એક બગીચામાં રાખવામાં આવ્યા. તેમના શિષ્યો તેમની સેવા કરવા લાગ્યા. તેમની સેવા કરવી એ તેમને મન પ્રભુની પૂજા જ હતી. શ્રીરામકૃષ્ણને ગળા ઉપર એક ગૂમડું થયું હતું અને તેમને બોલતાં અડચણ પડતી હતી. તે બોલતા ત્યારે લોહી દડદડ વહેતું. વૈદ્યો બોલવાની ના કહેતા. પણ ધાર્મિક પ્રશ્નો પૂછવાને કંઈ પણ આવે તો તેમને નિરાશ નહિ કરવા એવો શ્રીરામકૃષ્ણનો આગ્રહ હતો. આવી દયાળુતાને લીધે લોહી ઘણુએ વહી જાય, તોપણ તે તત્ત્વજ્ઞાનની શંકાઓનું સમાધાન કર્યા વગર રહેતા નહિ.

દિવસે દિવસે તેમનું શરીર ઘસાવા લાગ્યું. તે હાડપિંજર જેવું થઈ રહ્યું. સર્વે ચિંતા કરવા લાગ્યા. નરેન્દ્ર સર્વ શિષ્યોમાં નાનો હતો અને તે એકાંતમાં અશ્રુપાત કરવા લાગ્યો. નિરાશામાં પણ આશા રાખીને તે તેના ગુરુ ઝટ લઈને સાબલ થઈ જાય એમ ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. શ્રીરામકૃષ્ણની માંદગીમાં તેમના યુવાન શિષ્યો પોતાનો અભ્યાસ છોડી દઈને અહર્નિશ તેમની સેવા કરવા લાગ્યા. તેઓમાંના કેટલાક એંજ્યુએટ હતા અને આગળ અભ્યાસ કરી રહ્યા હતા અને કેટલાક ઇન્ટર મિ-

ડિયેટની પરીક્ષા આપવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા. તેઓ સર્વે-એ અભ્યાસનો ત્યાગ કર્યો અને શ્રીરામકૃષ્ણના સાંનિધ્યમાં રહી, તેમની સેવા કરી, તેમના બોધાનુસાર જીવન વહેવરાવવાનું વધારે પસંદ કર્યું. તેઓનો દૈન્ય આગ્રહ જોઈને પરમહંસે તે સર્વને સંન્યાસની પ્રાથમિક દીક્ષા આપી. પરમહંસે તે સર્વને ભિક્ષા માગી લાવવાનું કહ્યું. “શિવ! શિવ!” મુખથી બોલતા તે સર્વે ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કર્યા અને હાથમાં કમકલ લઈને ભિક્ષા માગવાને નીકળી પડ્યા. તેઓ એકંદરે અઢાર જણ હતા. તેઓ સર્વ ઉચ્ચ જ્ઞાતિના અને ધનાઢ્ય માળાપોનાં સંતાનો હતા. આવા યુવાનોનો આવો વૈરાગ્ય જોઈને શ્રીરામકૃષ્ણ ખુશી થયા અને તેમને આશીર્વાદ આપ્યો.

ભગવાન જીવનની માફક સર્વ શિષ્યો ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગવાં લાગ્યા. સાધુતાનો આ ખરો જીસો હતો. વૈરાગ્યનો તે સાચો નમૂનો હતો. ધન, દોલત, સત્તા, કુળ, સર્વસ્વનો તે સાચો ત્યાગ હતો. શ્રીરામકૃષ્ણ એક જ્યોતિ હતો અને તેમના શિષ્યો તે જ્યોતિનાં કિરણો હતાં. પોતાના વહાલા ગુરુતુ દુઃખ પોતાનાથી કેમ મટાડી શકાતું નથી, એ વિચારથી નરેન્દ્ર પોતાનું મગજ પટકી નાખવા લાગ્યો. તેમનું દુઃખ મટાડનાર કેાઈ દેવતા પણ નહિ એ યોધવાને “શ્રીરામ, શ્રીરામ” એમ મુખેથી પોકારતો તે આખા ઘરમાં ફરવા લાગ્યો. દેહનો અંત હવે પાસે આવ્યો છે એમ જાણી શ્રીરામકૃષ્ણે નરેન્દ્રને પાસે બોલાવ્યો અને કહ્યું: “આમ કરવાથી શો ફાયદો છે? તારા જેવાજ પોકાર કરીને મેં બાર વરસ ગાળ્યાં હતાં. તે બાર વરસ એક પવનના સપાટાની માફક ચાલ્યાં ગયાં છે, તો પછી તારી એક રાત્રિના પ્રયત્નથી શું થવાનું છે?” આ સાંભળીને એક જણ બોલી ઊઠ્યો: “તમે મોટા યોગી છો. તમે ધારો તો તમારી મેળેજ સાબ

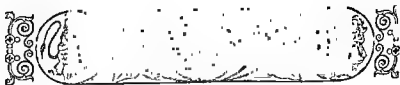
થઈ જાવ !” શ્રીરામકૃષ્ણે જવાબ આપ્યો: “આ અપવિત્ર દેહ કે જે હાડકાનું એક પાંજરું છે તેમાં વધારે વખત જકડાઈ રહેવા તરફ મારા ચિત્તને હું શા માટે લગાડું ?”

યુવાન નરેન્દ્રે હવે સંસારનો ખરેખરો ત્યાગ કર્યો હતો. હુનિયાદારીની વાસનાને તેણે દૂર કરી દીધી હતી. ભગવાં વચ્ચે તેણે ધારણ કર્યાં હતાં. તેની અમાનુષી શક્તિઓ ઉપરથી તેના શુરુએ તેનું નામ વિવેકાનંદ પાડ્યું.

કાશીપુરનો ખાગ હવે એક મંદિર તેમજ એક મોટી પાઠ-શાળા બની રહ્યો હતો. વાતચીતમાં તરવશાનના અણુએ અણુ જુદા પડતા. ભક્તિ પરાકાષ્ટાએ પહોંચતી. સંગીત અને ભજન-માં કેટલોક સમય ગુજાતો અને નરેન્દ્ર પોતાના શુરુને કહેતો: “દેવ! મારી યુદ્ધિ અને ચિત્તની સઘળી વફતા નાશ પામે એવું ઓપધ મને આપો.” શ્રીરામકૃષ્ણ તેને ધ્યાન ધરવાનું કહેતા અને ધ્યાનમાં તે મસ્ત બની જતો. કવચિત્ શ્રીરામકૃષ્ણ તેને ભજન ગાવાનું કહેતા અને તે ભજનની ધૂનમાં ડૂબી રહેતો. નરેન્દ્રે હવે ઘણો વખત ધ્યાનમાંજ ગાળવા માંડ્યો.

પોતાના મંદવાડમાં પણ શ્રીરામકૃષ્ણ પોતાના શિષ્યને અનેક વાતોનું રહસ્ય સમજાવતા અને દંઢ કરાવતા; વળી હિંદુધર્મનાં અનેક ગૂઢ સત્યો, તેનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો, બાહ્ય ક્રિયાઓ અને તેના માર્મિક અર્થોને પોતાના શિષ્યના મગજમાં ઉતારતા હતા. કાશીપુરમાં આ પ્રમાણે દિવસો ગળાતા હતા. એક તરફ શ્રીરામકૃષ્ણની આત્મજ્યોતિ વધારે ને વધારે પ્રકાશિત બન્યે જતી હતી અને બીજી તરફ નરેન્દ્રના વૈરાગ્યની ઉજ્જવળ પ્રભા વધારે ને વધારે ખીલતી હતી.

શ્રીરામકૃષ્ણને અનેક શિષ્યો હતા. તેમાંના કેટલાકે સંન્યાસ-

૨૦-શ્રીવુદ્ધગયાની યાત્રા

જેમ જેમ શ્રીરામકૃષ્ણનો મંદવાડ વધતો ગયો, તેમ તેમ સઘળા શિષ્યો વધારે ને વધારે જ્ઞાન, તપ, સાધના યોગ વગેરેમાં પોતાના ચિત્તને પરોવવા લાગ્યા. એક વખત ભગવાન બુદ્ધ વિષે વાતો ચાલી રહી. નરેંદ્ર તેનો ખાસ અભ્યાસી અને વક્તા હતો. તેણે બુદ્ધધર્મનો પાકો અભ્યાસ કર્યો હતો. બુદ્ધધર્મનાં પુસ્તકો, લલિત વિસ્તાર, ત્રિપિટિકા વગેરે તેણે વાંચ્યાં હતાં. બુદ્ધ વિષે ચાલતી અનેક દંતકથાઓનું અધ્યયન તેણે કર્યું હતું. જાણે કે બુદ્ધનો પરમ શિષ્ય હોય, તેમ તે બની રહ્યો હતો. નરેંદ્રમાં ખાસ કરીને એક ગુણ એવો હતો કે, કોઈ પણ ખાખત હાથમાં લીધી કે તેને પૂરેપૂરી જાણવાને તે પ્રયાસ કરતો અને તેનું જાંડામાં જીંડું રહસ્ય તે શોધી કાઢતો અને તે રહસ્યને પોતાના જીવનમાં રંગે રંગે ઉતારતો. બુદ્ધની બુદ્ધિ, વિચારોની પ્રોઢતા, સત્ય માટે અડગ નિશ્ચય, ઉત્કટ વૈરાગ્ય, વિશાળ હૃદય, અપૂર્વ દયાભાવ; મધુર, ગંભીર, અને તેજસ્વી મૂર્તિ, ઉચ્ચ નીતિ, સર્વનું મૂળ શોધવાની શક્તિ-આ સર્વથી નરેંદ્રના આધ્યાત્મિક જીવન ઉપર ભારે અસર થઈ હતી. થોડો વખત તે અન્ય સઘણ મૂઠી દઈ બુદ્ધના જ ચિંતનમાં અને અભ્યાસમાં રહ્યા કર્યો બુદ્ધના સમયના અદ્ભુત ચિતારો તે મનમાં ખડા કરવા લાગ્યો, સત્યાન્વેષણ માટે કરેલા રાજ્યત્યાગને સંભારવા લાગ્યો અને

ચક્રવર્તી' અચોક્કના મુંદર મઠ અને વિદ્યાપીઠાનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ મગજમાં આણવા લાગ્યો.

તે વારંવાર કહેવા લાગ્યો કે, બુદ્ધનોજ સંન્યાસ ખરો હતો ! અદબક દ્રવ્ય, રાજદારી દમામ, સત્તા, યુવાન સ્ત્રીનો પ્રેમ-આ સર્વનો ત્યાગ બુદ્ધે કર્યો, માટે એનો સંન્યાસ એજ ખરો સંન્યાસ. માનવજાતિ પ્રત્યે અનુકંપા, સત્યાન્વેષણ માટે અડગ નિશ્ચય; દુઃખ, ભય કે મૃત્યુમાં પણ નીડરતા-આ સર્વ વટેજ તે સ્પષ્ટ બની રહ્યો હતો. રત્નજડિત આરસપહાણથી બધાવેલા મહેલમાં વસનારો, રાજ્ય વેળવને ભોગવનારો, રાજ-પોષાક ધારણ કરનારો, હસ્તીદંતના પલંગમાં પોઢનારો અને મહાન દ્રવ્યના ભંડારો હાથ ધરનારો રાજાનો કુંવર, એક સંન્યાસીની માફક જગતમાં વિચરતો-મગવાન બુદ્ધ-નરેંદ્રની કલ્પના સ્પષ્ટિમાં પ્રત્યક્ષ દેખાવા લાગ્યા.

વાર્તા આગળ ચાલી. નરેંદ્રનું હૃદય બુદ્ધના ચરિત્રથી વધારે ને વધારે આનંદિત થવા લાગ્યું, વધારે ને વધારે ઉછાળા મારી રહ્યું. ભગવાન બુદ્ધનું કઠોર તપાચરણ તેના મસ્તકને ચક્રોળે ચઢાવવા લાગ્યું. તે ચક્રિત થયો. નરેંદ્ર અને તેના ગુરુભાઈઓ પર ભગવાન બુદ્ધના દૃઢ નિશ્ચયની બહુજ ઊંડી અસર થઈ.

"આ સ્થાનેજ માફ શરીર સુકાઈ જવા દો ! શરીરનાં માંસ અને અરિધ બુદ્ધાં પડી જવા દો ! પરમ સત્ય-જે મેળવવું ઘણું જ કઠિન છે તે-મેળવ્યા વગર હું અહીંયાંથી ઊઠનાર નથી !"

ભગવાન બુદ્ધના આ શબ્દોના ભણકાર સર્વ શિષ્યોના મનને વારંવાર હલાવી નાખવા લાગ્યા.

સર્વ શિષ્યોના મગજમાં બુદ્ધગયાનું પવિત્ર અને સુંદર સ્થાન તરી આવ્યું. અહીંયાં બેસીને-અસંખ્ય વિચારો અને ઇદ્રિયો-

જાગવાન બુદ્ધનું ધ્યાન ધરતા ધરતા અત્યંત પ્રેમના આવેશમાં આવી જઈ પાસે બેઠેલા શુરભાઈને જાગવાન બુદ્ધનું અંગ ધારી શુ તે ભેટી પડ્યો હશે ?

બુદ્ધગયામાં ને ૬ ત્રણ દિવસ રહ્યો બુદ્ધદેવના ચરણકમળ થી પવિત્ર થયેલા સર્વે અંજન તે ભોંઈ વળ્યો તેના શુરભાઈએ હવે શ્રીરામકૃષ્ણની પાસે જવાને આતુર થઈ રહ્યા નરે ૬ પણ મનથી શ્રીરામકૃષ્ણને સભારતો અને અત્યંત ભાવથી નમતો, પણ હજી તેની મરજી વધારે પ્રવાસ કરવાની હતી તેથી જ ને શુરભાઈએ કલકત્તે પાછા ગયા અને ને ૬ને પાછો બોલાવવા શ્રીરામકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યા શ્રીરામકૃષ્ણ બોલી જીક્યા “આથી વધારે આગળ તે જગે નહિ” જાગવાન શ્રીરામકૃષ્ણના અનુપમ સહવાસથી વધારે વખત વિષ્ણુ રહેવું એ ગાયથી વાછરડું અલગ રહી શકે તોજ જાની શકે નરે ૬ કલકત્તે પાછો આવ્યો શ્રીરામકૃષ્ણના હર્ષનો પર રહ્યો નહિ તેણે જે જે જોયું અને અનુભવ્યું તે સર્વનું વર્ણન કર્યું શુરભાઈએ તેને ભેટી પડ્યા, સૌ ગાવા લાગ્યા અને પ્રભુનું નામ લેતે લેતે નાચવા લાગ્યા

૨૧-નરેન્દ્રને નિર્વિકલ્પ સમાધિ

નિર્વિકલ્પ સમાધિ ! પરબ્રહ્મામાં અવસ્થિતિ ! આત્માને વાસ્તવ પ્રદેશ ! બ્રહ્માનંદમાં ગરક બની તેમાંજ હીન થવું ! તન્મય બની જવું ! પ્રાણ, મન, વિદ્યા, અવિદ્યા, દેશ, કાળ અને સર્વ કાર્યકારણોથી પર-નિર્ગુણ-સત્-ચિત્-આનંદમય થવું ! આત્મા વડેજ આત્મામાં મગ્ન થવું ! જ્ઞાનોત્સેક વડેચિજ્ઞક અધિ-ને ભેદી નિજસ્વરૂપે થવું ! સર્વ વૃત્તિઓથી અને વસ્તુસ્થિતિઓ-થી પર એવી જે અનુભવાવસ્થા, કે જેને માટે “અનુભવ” કે, “અવસ્થા” કે, બીજા ગમે તે શબ્દો પણ અઘટિત હોઇને જેની યથાર્થ વ્યાખ્યા કે સ્વરૂપ કહેવાને વેદદ્રષ્ટાઓ પણ છેવટે “નેતિ નેતિ” કહીને વિરમે છે તે અવસ્થા ! અનેક ધન્યવાદ છે એના સુયોગ સાધક જિજ્ઞાસુને અને અનેક પ્રણામ હો એમાં અનુભવ-સિદ્ધ નિષ્ઠા પામેલા કૃતકૃત્ય વક્તાને કે, જેની વાણી બોધ કરતે કરતે મૂક બની જઈ ચિત્ત-અચિત્ત ભાવ-તન્મયતાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે ! ધન્ય છે એ અવસ્થાના ઉત્કટ અભિલાષી મહાભાગ નરશિરોમણિ નરેન્દ્રને અને વારંવાર નમન હો એના મહા ઉપ-દેશક નારાયણસ્વરૂપ મહર્ષિ રામકૃષ્ણદેવને ! !

આપણા મહર્ષિઓએ શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુના સહ-વામની આવશ્યકતા ભાર દઈને દર્શાવી છે, તેનું કારણ એજ છે કે, તેવા જીવન્મુક્ત પુરુષજ્ઞ પોતાના ઉન્નત ચારિત્ર્યથી, બ્રહ્મ-

નાં તુમુલ યુદ્ધની વચમાં; રાજ્યવૈભવ, ઠાઠ અને સત્તાની લાલસા તરફ પુનઃ પુનઃ ઘસડાઈ જતા ચિત્તના તર્કવિતર્કની મધ્યમાં, પોતાનો નિશ્ચય ફેરવવાને મથનાર અનેક સંશયોની વિરુદ્ધમાં- ભગવાન બુદ્ધે મન ઉપર જય મેળવ્યો, સત્યનું સંશોધન કર્યું. અને જુઓ-તે નરવીર-મહાન થોડો-ઈદ્રિયજેતા અભિલ વિશ્વનું કલ્યાણ કરવાને જગત્પાતા બની બહાર પડ્યો. બુદ્ધ-ગયાની યાત્રા કરવી, જે પવિત્ર સ્થાને બેસીને બુદ્ધે પરમ સત્ય ને જોયું ત્યાં બેસવું, આમ વિચાર કરતે કરતે સર્વ શિષ્યો આવેશ-માં આવી ગયા અને ઐ નમો મગવતે બુદ્ધાય એમ બોલી ઊઠ્યા. પોતાના ગુરુ શ્રીરામકૃષ્ણને ચરણે સર્વ નમવા લાગ્યા. આ વખતે શ્રીરામકૃષ્ણ પણ બુદ્ધના સ્મરણથી બુદ્ધરૂપજ બની બુદ્ધ જેવીજ સમાધિ ધરી રહ્યા હતા !

નરેન્દ્રના આત્માને આટલાથીજ શાંતિ વળી નહિ. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે બુદ્ધગયાની યાત્રા કરવીજ. બોધિવૃક્ષનાં દર્શન કરી તેની નીચે તેણે બેસવુંજ ! તેનો સામાન્ય સ્વભાવજ એવો હતો કે જે વાત તેણે એક વખત હાથમાં લીધી તેને તે પાર ઉતારવાનોજ ! તેણે જવાનો નિશ્ચય તો કર્યો, પણ શી રીતે જવાય ? ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણ માંદા હતા અને ગુરુભાઈઓનો નરેન્દ્ર નેતા હતો. તેની સલાહ પ્રમાણેજ બધું થતું હોવાથી બધાને આવી સ્થિતિ-માં મૂકીને શી રીતે જવાય ? પણ જવું તો ખરુંજ ! બુદ્ધગયાની યાત્રા કરવી એ તેને મન એક મોટું ધાર્મિક શિક્ષણ હતું.

નરેન્દ્ર કોઈને કહ્યા કહાવ્યા વિનાજ નીકળી પડ્યો ! કયાં ગયો તે કોઈએ જાણ્યું નહિ. શિષ્યો પૂછપરછ કરવા લાગ્યા, પણ ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણ આ બાબતમાં ચૂપજ રહ્યા અને શાંતપણે હસવા લાગ્યા. થોડી વારે બોલ્યા: “નરેન્દ્ર ગયો તેમાં શું થઈ ગયું ! જઈને પાછો આવશે. તેને અમુક વસ્તુનો જે સ્વાદ અહીં-

યાં લાગ્યો છે તે સ્વાદ તેને બીજે કહીએ મળશે નહિ.” શ્રી-
રામકૃષ્ણ મનમાં ખુશી થતા હતા કે નરેન્દ્ર બહારનો અનુભવ
મેળવીને તેમને ઝોળખવાને વધારે શક્તિમાન થશે.

નરેન્દ્ર સાથે બીજા પણ બે જણા ગયા હતા. આંખે રસ્તે
બુદ્ધગયાના વિચારજ તેમના મનમાં રમી રહ્યા. રેલવે સ્ટેશનથી
બુદ્ધગયા આઠનવ માઈલ દૂર છે; એટલો રસ્તો તેમણે પગે
ચાલી નાખ્યો. રસ્તામાં પવિત્ર ક્ષેત્ર નદીમાં સ્નાન કર્યું. રાત્રે
તેઓ બુદ્ધગયા પહોંચ્યા. આખી રાત બુદ્ધના વિચારમાંજ તેઓ
મશગૂલ રહ્યા. સવારમાં બોધિસત્ત્વના મંદિરમાં ગયા. ભગવાન
બુદ્ધની મૂર્તિ આગળ સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરીને નમ્યા. નિ-
ર્વાણનો બોધ કરનાર, પરમ શાંતિના અગાધ મહાસાગર, પરમ
દયાળુ, ભગવાન બુદ્ધની પ્રાચીન, તેજસ્વી મૂર્તિ તેવી ને તેવીજ
ભવ્ય દશામાં તેઓ દેખવા લાગ્યા. નરેન્દ્ર અને તેના ગુરુભાઈ-
ઓ તે મૂર્તિની આગળ સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરી બેઠા, પક્ષાસન વાળ્યું
અને એકાગ્ર થઈ એકચિત્તે ભગવાન બુદ્ધનું ધ્યાન ધરવા લાગ્યા.

બે કલાક સુધી તેઓ ધ્યાનમાં બેસી રહ્યા. પછી તેઓ મઠ-
માં ગયા. સાયંકાળનો સમય થતાં નરેન્દ્ર બોધિવૃક્ષની નીચે
પડેલી શિલા જેના ઉપર બેસીને ગૌતમબુદ્ધ નિર્વાણને પ્રાપ્ત કરી
રહ્યા હતા તેની પાસે ગયો. ત્યાં બેસીને તે ચિત્તની એકાગ્રતા
વધારે મેળવી શક્યો અને ધ્યાનની વધારે ઉચ્ચ દશાએ પહોં-
ચ્યો. સમય સંધ્યાકાળનો હતો. સર્વત્ર શાંતિ ફેલાઈ રહી હતી.
ગંભીર વિચારોથી નરેન્દ્રનું લાગણીવાળું હૃદય ભરાઈ આવ્યું.
આંખોમાંથી ચોધાર અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં ! પોતાની પાસે બેઠેલા
ગુરુભાઈને ગળે હાથ નાખીને તે ઘણા વહાલથી ભેટી પડ્યો.
ગુરુભાઈ ચમક્યો. નરેન્દ્રને તે આમ કરવાનું કારણ પૂછવા લાગ્યો,
પણ ઉત્તર કેણુ આપે ? નરેન્દ્ર ફરીથી ધ્યાનમાં ગરક થઈ ગયો.

વાર્તાથી અને તે કરતે કરતે આપોઆપ પ્રાપ્ત થઈ જતી સ્વરૂપાવ-
સ્થિતિથી જિજ્ઞાસુની બુદ્ધિને પ્રદાહ્યાસ તરફ વાળી શકે છે;
અનેક રીતે પ્રોત્સાહન તેમજ બળ આપી શકે છે; અને પરિણામે
એ સ્વરૂપાવસ્થિતિને પ્રાપ્ત કરાવી કૃતકૃત્ય બનાવી મૂકે છે.

લગવાન શ્રીકૃષ્ણે જાતેજ અર્જુન જેવા સદાચારી અને બલિષ્ઠ
પુરુષને અનેક પ્રકારે તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવ્યું હતું અને વિરાટ
સ્વરૂપનું દર્શન કરાવીને તે જ્ઞાનમાં તેમજ ઉપદેશક તરીકેની
પોતાની યોગ્યતામાં તેને શ્રદ્ધા ઉપજાવી હતી; તોપણ તેનું દૃઢ
પરિણામ તો એ સમયનો તેનો વિષાદ દૂર કરીને તેને પોતાના
તત્કાલીન ધર્મરૂપ યુદ્ધમાં જોડવા પૂરતુંજ હતું. યુદ્ધધર્મથી
નિવૃત્ત થયા પછીથી તે એ તત્ત્વજ્ઞાનને પાછું તાણું તથા સંશય
રહિત કરીને નિદિધ્યાસન-ધ્યાનદ્વારા પરદથાને પ્રાપ્ત થઈને કૃત-
કૃત્ય બની રહે તેટલા માટે તેમણે વધારામાં તેને ઉપદેશ્યું હતું કે,

તદ્ વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા ।

ઉપદેશ્યંતિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ॥

અર્થાત્ જ્ઞાની અને તત્ત્વદર્શી પુરુષોને પ્રણામ, પ્રશ્ન અને
સેવા કરીને તે તત્ત્વજ્ઞાનને અને તત્ત્વદર્શનને તું સિદ્ધ કરજે.

બાધક વસ્તુસ્થિતિઓ અને કર્મોથી ઉપરામતા, રૂપ, વૈરાગ્ય
અને સાધક વસ્તુસ્થિતિઓ તથા કર્મોના સેવનરૂપ અભ્યાસ, આ
બન્ને અતિ મહત્ત્વની બાબતોમાં એ પ્રકારના સન્નિવસંગથી
જે અસામાન્ય સહાય ગહેજે મળી આવે છે, તે બીજી કોઈ-
પણ રીતે મળવી કઠિન છે.

ઉપર જણાવી તેવી ધરાવરથાને ફક્ત માત્ર યજ્ઞ પ્રાપ્ત થનાર
મનુષ્ય જે અડગ નિશ્ચયનો, શુભ-મુક્તિનો અને કૃતકૃત્યતાનો
ભાગી બની રહે છે, તેનો જિજ્ઞાસુને કાંઈ પણ ખ્યાલ આપવા

માટે નીચલા બે શ્લોક ઠીક ઉપયોગી છે:—

સ્નાતં તેન સમસ્તતીર્થસલિલે સર્વાપિ દત્તાવનિ-
ર્યજ્ઞાનાં ચ કૃતં સહસ્રમણિલા દેવાથ સંપૂજિતાઃ ।
સંસારાચ્ચ સમુદ્રતાઃ સ્વપિતરસ્ત્રલોક્યપૂજ્યોઽપ્યસૌ
યસ્ય બ્રહ્મવિચારણે ક્ષણમપિ સ્થૈર્ય મનઃ પ્રાપ્નુયાત્ ॥

અર્થાત્ જેનું મન બ્રહ્મચિંતન કરતે કરતે ક્ષણમાત્ર પણ તેમ
સ્થિરતાને પામે (નિર્વિકલ્પ દશાને પ્રાપ્ત થાય) તેણે સર્વ તીર્થ
માં સ્નાન કર્યું; સંપૂર્ણ પૃથ્વીનું દાન કર્યું; હજાર યજ્ઞ કર્યા
સર્વ દેવતાઓનું પૂજન કર્યું; સંસારમાથી પોતાના પિતૃઓને
ઉદ્ધાર કર્યો; અને ત્રણે લોકમાં પૂજ્ય પણ તેજ પુરુષ છે.

કુલં પવિત્રં જનની કૃતાર્થા વસુંધરા ગુણ્યવતી ચ તેન ।
અપારસંવિત્સુસાગરેઽસ્મિંછીનં પરે બ્રહ્મણિ યસ્ય ચેતઃ ॥

અર્થાત્ અપાર જ્ઞાન તથા મુખના સાગર સ્વરૂપ આ પર-
બ્રહ્મને વિષે જેનું ચિત્ત લીન થયું છે, તે જે કુળમાં અવતર્યો તે
કુળ પવિત્ર છે; જે જનનીને પેટે તે જન્મ્યો તે જનની કૃતાથ
છે; જે ભૂમિ પર તેવસે છે તે ભૂમિ પુણ્યવાન છે.

એવા પરમાત્મ સાક્ષાત્કારને પામેલા પુરુષોજ જગતમાં
મહાન ધર્મસ્થાપક, પ્રતિભાશાળી આચાર્ય અથવા અમોઘ ઉપ-
દેશક બની શકે છે. રાજા કે નેતાના પદ ઉપર તેઓ હોય તો
તે પદને પણ દીપાવે છે. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ એવી મહદ્
કોટીના પુરુષ હોવાથીજ તેઓ જગતનું અસામાન્ય કલ્યાણ કરી
શકતા હતા અને તેમનો સહવાસ તેમજ સહપદેશ એટલો બધો
અસરકારક નીવડતો હતો. નરેન્દ્ર જેવા પ્રતિભાવાન, સસ્કૃત અને
અંગ્રેજીના સુજ્ઞાતા, પાશ્ચાત્ય શિક્ષણના રંગથી રંગાયેલા અને

નાસ્તિકપણુની હદે પહોંચી ચૂકેલા યુવકને ચુસ્ત વેદાંતી, સર્વ ધર્મપ્રેમી અને કૃતકૃત્ય જીવન-મુક્ત બનાવવાને એવી અસામાન્ય યોગ્યતાને લીધેજ તેઓ સફળ થઈ શક્યા હતા.

શ્રીરામકૃષ્ણની સમાધિ કોઈ વાર સવિકલ્પ થતી, તો કોઈ વાર નિર્વિકલ્પ થતી. કેટલીક વખત તો માત્ર ભાવસમાધિજ તેમને પ્રાપ્ત થતી કોઈ વખત અસુક લાગણી કે ભ્રમિંરૂપેજ તે પ્રગટ થતી, તો કવચિત્ તે માતા કાલી જોડેજ વાતાલાપ કરતા જણાતા ! તેમની આ અનેકવિધ સમાધિ જોઈને શિષ્યો અકિત બની જતા. નરેંદ્ર પણ આશ્ચર્ય પામતો. તેના મનમાં થતું કે, આવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવી એજ જીવનનો ખરો હેતુ છે; એજ ખરો પુરુષાર્થ અને કર્તવ્યનો અવધિ છે. તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે, આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવીજ જોઈએ. એ પ્રાપ્ત થયા વિનાનું બધુંજ નકામું ! શ્રીરામકૃષ્ણની માફક તેણે પણ સમાધિસ્થ થવુંજ જોઈએ ! જે શ્રીરામકૃષ્ણે પ્રાપ્ત કર્યું છે, તે સર્વ તેણે પ્રાપ્ત કરવુંજ જોઈએ ! તેણે નિર્વિકલ્પ સમાધિ મેળવવીજ જોઈએ ! શ્રીરામકૃષ્ણ પાસેથી હવે નરેંદ્રને છેલ્લામાં છેલ્લું જે મેળવવાનું હતું, તે આ નિર્વિકલ્પ સમાધિજ હતી. જે નિર્વિકલ્પ સમાધિ અનેક તપ અને શ્રમ વેઠીને શ્રીરામકૃષ્ણે પ્રાપ્ત કરી હતી, તે જાણે કે કોઈ ખાવાપીવાની વસ્તુ હોય તેમ નરેંદ્ર માગતો હતો ! જ્યારથી અદ્વૈતવાદમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો, ત્યારથી તે આ સમાધિની માગણી કરી રહ્યો હતો. બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત કરાય, આત્મદર્શન વડે બવાટવીના કારણરૂપ કારણ ગરીર જીવભાવ સદાને માટે નષ્ટ થાય, સર્વ બધનોના મૂળરૂપ જે અનાત્મ પ્રત્યેનો આત્મભાવ તે અહુભાવનો મન-વાણીથી અતીત આત્મપ્રદેશમાં લય થાય, આવી પ્રાર્થના નરેંદ્ર શ્રીરામકૃષ્ણને કરી રહ્યો હતો.

નરેંદ્રે અનેક આંતર-ગાદા વસ્તુસ્થિતિઓના દર્શન કર્યો

હતાં. અહંબ્રહ્માદિમના નિદિધ્યાસન વડે તેનો આનંદમય કૌપ
ખીલી ઊઠીને તેને ભાવસમાધિ-સવિકલ્પ સમાધિ અનેક વાર
આવી જતી; પણ તે સર્વનામ રૂપાત્મક માયિક પ્રદેશજ ગણાય.
નરેન્દ્ર તે સર્વથી પર એવી નિઝેશુણ્ય-માયાતીત-નિજાત્મ
વસ્તુના સાક્ષાત્કારને ઇચ્છી રહ્યા હતા. ચિદ્રશક્તિરૂપી અગાધ
મહાસાગરમાં ડૂબકી મારી તેનો તલસ્પર્શ કરી આત્માનુભવ-
રૂપી અનુપમ ખજાનો હાથ કરી લેવાનો તેનો નિશ્ચય હતો.
ઉપનિષદોનાં રહસ્યનો એ પ્રકારનો સાચો અનુભવ ન કરાય,
તો સર્વ શ્રમ અને માનવજન્મ વૃથાજ ગયો, એવી તાલાવેલી
તેને લાગી રહી હતી. તેમાં શ્રીરામકૃષ્ણના વધતા જતા મંદ-
વાટે તેને અધીરો બનાવી મૂક્યો હતો.

શ્રીરામકૃષ્ણ આગળ હવે તો બસ એજ વાતની તે હઠ લઈ
બેઠો. સઘળા શિષ્યોને નરેન્દ્રની માગણી ઘણીજ અશક્ય જણાવા
લાગી; પણ તેઓ હજી તેના અધિકારને સમજી શક્યા નહોતા.
અંતરાત્માના જે ઉચ્ચ પ્રદેશમાં-જે એકાગ્રતામાં અને જે
અંતિમ આનંદમય કૌપમાં નરેન્દ્રનો અંતરાત્મા ઊઠી રહ્યો હતો,
ત્યાંસુધી તેમના આત્માઓ હજી પહોંચી શક્યા નહોતા.

એક તરફ શ્રીરામકૃષ્ણ વધારે ને વધારે અશક્ત થતા જતા
હતા અને બીજી તરફ ઉતાવળમાં પડી ગયેલો નરેન્દ્ર વધારે ને
વધારે અભ્યાસ કરતો ચાલી પોતાની આધ્યાત્મિક શક્તિને
ખીલવ્યે જતો હતો-જાણે આધ્યાત્મિકતાની એક મહાજ્યોતિ
હોય, તેવોજ તે દેખાતો હતો. તે એક સિંહની માફક ચાલતો.
શ્રીરામકૃષ્ણે તેને અભયદાન આપી મૂક્યું હતું કે, “શ્રીજગ-
દંબાની માયા પણ તને નુકસાન કરી શકનાર નથી.” તેઓ જે
જે સાધન અને અભ્યાસ બતાવતા તે નરેન્દ્ર તન્મયતાથી સાધ-
તો; પરંતુ છેવટના ક્ષણને માટે હવે તે અત્યંત અધીરો બની

રહ્યો હતો. એક રાત્રે બગીચામાં ધૂણી સળગાવીને તે આખી રાત તેની પાસે એજ વાતની ચિંતામાં બેસી રહ્યો. એ પછી એક દિવસ તે અધીરો બનીને શ્રીરામકૃષ્ણ પાસે ગયો અને બહુ બહુ વીનવીને કહેવા લાગ્યો: “ દેવ! મને નિર્વિકલ્પ સમાધિ આપો.” શ્રીરામકૃષ્ણે જવાબ આપ્યો: “ જ્યારે હું સાને થઈશ ત્યારે તું માગીશ તે આપીશ.” અધીરો નરેંદ્ર ભોળેભાવેજ બોલી જાયો: “ પણ તમે મરી ગયા તો પછી મને શું મળશે ? ”

શ્રીરામકૃષ્ણ બોલી જાયો: “ ફરી કહે, ફરી કહે, તારે શું જોઈએ છે ? ” નરેંદ્રે જવાબ આપ્યો: “ મહારાજ, અઠવાડિયા-માં શુક્રદેવજીની માફક પાંચ છ દિવસ સુધી સમાધિસ્થ રહું અને પછી પાછો થોડાક સમય ઉત્યાનને પામું અને પાછો ફરીથી સમાધિમાં લીન થાઉં, એમ કરો.” શ્રીરામકૃષ્ણ નરેંદ્રના ઉચ્ચ-તર અધિકારને અને મહાબલિષ્ઠ પરોપકારક પ્રારબ્ધને યથાવત સમજી ચૂકેલા હોવાથી જરા આકરા થયા અને બોલ્યા: “ ધિક્ છે, શરમ છે તને ! તું એક મહાપાત્ર (આધ્યાત્મિક શક્તિઓનું) છે, તેને આમ બોલવું શું જાણે છે ? મેં તો ધાયું હતું કે, તું એક મહા વટવૃક્ષ જેવો હોવાથી સંસારથી કંટાળેલા અસંખ્ય મનુષ્યોને આશ્રય આપવા ઇચ્છીશ, પણ તેને બદલે તું તો તારાજ મુખમાં-સમાધિમાં પડી રહેવા માગે છે ! દીકરા ! બૂલે ચૂકે હવે કેાઇ વાર આવી ઇચ્છા કરીશ નહિ. પરમાત્મદર્શન કરીને એક વાર કૃતકૃત્ય અવસ્થા યા; પરંતુ તે પછીને માટે આવા સ્વાથી-એક માર્ગી આદર્શથી તું કેવી રીતે સંતુષ્ટ થવાનો છે ? મારો આદર્શ સર્વમયતા-સર્વાત્મભાવ છે. સમાધિમાં પરબ્રહ્મ પરમાત્માને-નિજસ્વરૂપને અનુભવીને હું પણ અનુપમ આનંદ મેળવું છું; પણ તે દશા પર હવે મને રાગ નથી, તેમ ઉત્યાન દશા પર દેવ નથી. સર્વ દશાઓ અને અદશાઓથી પર એવા

નિન્નત્મભાવનું સ્મરણ ઉત્થાન દશામાં પણ સમાધિ તુલ્ય થઈ પડતું હોઈને, આ અનેક શરીરોરૂપી મારાં પોતાનાંજ જુદાં જુદાં માનવ દેવળોમાં-ભૂત માત્રમાં પરમાત્માનેજ-મને પોતાનેજ વ્યાપી રહેલો સમજું છું-અનુભવું છું. તું પણ તે પ્રમાણેજ કર. પોતાને માટે કૃતકૃત્ય આત્મજ્ઞાની થવા સાથે પોતાનાંજ અન્ય શરીરોરૂપ સર્વભૂત માત્રને માટે તારી પ્રકૃતિમાં જે પ્રણય અને સ્વાભાવિક સહાનુભૂતિ રહેલી છે તેને માર્ગ આપ."

વાંચનારે એમ ધારવું નહિ કે, મોક્ષની અથવા તો જીવન્મુક્તની સમાધિમય સર્વોચ્ચ ભૂમિકાની મહત્તા શ્રીરામકૃષ્ણના મનમાં એાછી હતી. આત્માનુભવની ઉચ્ચ દશા, આત્મમયતા કે સમાધિ દશાને શ્રીરામકૃષ્ણ જરાકે એાછી ગણતા નહોતા; પણ જ્યારે લાખો મનુષ્યો અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાં ડૂબી રહેલાં હોય, જ્યારે જડવાદની સત્તા વધતી ચાલી હોય; આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિથી અનેક મનુષ્યો પીડિત થઈ રહેલાં હોય; વળી નરેન્દ્રના ગુણ, સ્વભાવ અને પ્રારબ્ધ પણ અમુક પ્રકારનાં જલ્દાઈ ચૂક્યાં હોય; ત્યાર પછી તે સમાધિમાં ગરક થઈ એક ખૂણામાં બેસી રહેવા ઇચ્છે એ શ્રીરામકૃષ્ણ જેવા સૂક્ષ્મદર્શી મહાત્માને ગમેજ કેમ ? આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ એ મહાસિદ્ધાંતને આચરી રહેલા શ્રીરામકૃષ્ણનો આત્મા બીજાના દુઃખથી અત્યંત દુઃખી થતો અને પોતાના આત્મસુખને વેગળું કરીને પણ દુઃખી મનુષ્યને સહાય કરવાને તે તત્પર થતા. પોતાનું આ આચરણ પોતાના શિષ્યમાં લાવવાને અને તેને તેના અધિકાર તથા પ્રારબ્ધને બંધ બેસતી થાય એવા પ્રકારની જીવન્મુક્ત દશા સમજાવવાનેજ તેમણે નરેન્દ્રને ઉપર પ્રમાણે કહ્યું હતું.

શ્રીરામકૃષ્ણનો ઉપલો ઠપકો સાંભળીને નરેન્દ્ર રોઈ પડ્યો. તે તેમના કહેવાનો લાવાર્ધ સમજી ગયો. શ્રીરામકૃષ્ણ જાણતા

હતા કે, નરેદ્ર ધીજીને માટે અત્યંત લાગણીવાળો અને અસામાન્ય ધનવાન હોવાથી તે વિશ્વની મુક્તિ માટે પ્રયાસ કરશે ! તેમની એજ ઇચ્છા હતી કે, તેણે આત્માનુભાવ પ્રાપ્ત કરી તેનો અનુપમ લાભ સર્વ જગતને આપવો અને આ સારસાગરમાં રૂબકા ખાઈ રહેલા પ્રાણીઓમાંથી જેટલાના પણ ઉપકારક થવાય તેટલાના થવું - એક સુદર કુવારો જેમ પોતાની જળધારાઓ આમપાસ પ્રમરાવી મૂકે છે, તેમ નરેદ્રે પરમ સત્યનો પ્રવાહ જગતના કંટ્યાણુને માટે સર્વ દિશાઓમાં વહેવરાવી મૂકવો.

શ્રીરામકૃષ્ણ કહેતા કે, “ મહાપુરુષો બે પ્રકારના હોય છે પહેલા પ્રકારના મહાપુરુષો બ્રહ્માનંદમાં મગ્ન થઈ તેમાં તેમાં જ સ્થિત રહે છે સર્વ જગતનું જ્ઞાન તેઓ ભૂલી જાય છે, છતાં પણ તેમનો સ્વાનુભવ એની મેળેજ જગતમાં ધીમે ધીમે પ્રસરે છે ધીજી પ્રકારના મહાપુરુષો બ્રહ્માભાવને પામી જગતમાં વિચરે છે, ધીજીને પરમ સત્યનો સ્વાદ ચખાડે છે અને આમ જગતની સેવા કરે છે તેમનો બ્રહ્માનંદ-આત્માનંદ-ભૂતદયામાં બદલાઈ જાય છે આવા મહાપુરુષો જગતના ગુરુઓ બને છે તેઓ કતાં છતાં અકતાંપણના ભાવને પામી ચૂકેલા હોવાથી, કોઈ પણ શુભવૃત્તિ તેમના વિદેહ મોક્ષની આઠે આવી શકતી નથી ”

નરેદ્રનું મન પહેલા પ્રકારના મહાપુરુષ થવાને માટે ઇચ્છા કરતું હતું, પણ શ્રીરામકૃષ્ણ જાણતા હતા કે, એના ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ ધીજી પ્રકારના મહાપુરુષ થવાને માટેજ યોગ્ય છે અને તેથીજ તેઓ તેને વટવૃક્ષની માફક થવાનું કહેતા હતા તે કહેવા લાગ્યા “ સમાધિમાં પાંચ છ દિવસ પડી રહેવા કરતા, અનેકના શ્રેયનું કાર્ય કરવામાં તારો અધિકાર છે ” કોઈ પણ દિવસ કરડી નજર ન કરે એવા શ્રીરામકૃષ્ણે આજે જરાક કરડી નજર કરીને ઉપર પ્રમાણે નરેદ્રને કપકો આપ્યો.

નરેન્દ્રની બુદ્ધિ મર્વ સંગય વિષયયોથી શાંત થઈ અદ્વૈત આત્મનિશ્ચયને તો ઠ્યારનીય પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી હતી. એકાગ્રપણે આત્મધ્યાન કરીને તે અલૌકિક આનંદ પણ અનુભવતો. પરંતુ સચ્ચિદાનંદ વસ્તુ ત્રિપુટીના લયરૂપ જે નિર્વિકલ્પ સમાધિ અત્પ્ર સમય પણ પ્રાપ્ત થતાં ચિન્મયક અંથી લેદાઈ જઈ અનુભવની દશાએ પહોંચાય છે, અને જન્મમરણના તથા સર્વ દંદોના બીજરૂપ કારણ શરીર તે અનુભવરૂપી જ્ઞાનાગ્નિ વડે દગ્ધ થઈ, અભ્યાસી મનુષ્ય જિજ્ઞાસુ મટીને કૃતકૃત્ય-જીવન્મુક્ત બની રહે છે; તે દશા હજી સુધી તે પ્રાપ્ત કરી શક્યો ન હતો.

ઉપલા બનાવ પછી શ્રીરામકૃષ્ણદેવની અસામાન્ય કૃપા અને નરેન્દ્રના પરમ પુરુષાર્થના યોગે એક દિવસ સાય કાળે નરેન્દ્ર આત્મધ્યાન કરતે કરતે સંપ્રજ્ઞાતમાથી અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિને પ્રાપ્ત થઈ ગયો ! અદ્ભુત આનંદનો લોકતા આનંદરૂપેજ અવસ્થિત બની કૃતકૃત્ય થયો ! જીવ ટળી શિવ બન્યો ! શરીર છતાં અશરીરી અને કર્તા છતાં અકર્તા બાવને પાર્યો ! સાક્ષાત્ સરસ્વતી પણ ગમે તેટલાં વાક્યો કે શબ્દોથી જેને વણવી ન શકે, તે પરાકાષ્ઠાએ-પરગતિએ-પહોંચ્યો ! પૂર્વજન્મનો યોગશ્રષ્ઠ યોગી, નૈમિક પ્રહસ્યારી, બુદ્ધિ અને સૌંદર્યનો સાગર, જન્મથીજ એકાગ્રતા વગેરે શક્તિઓ લઈને અવતરેલો એવો મહાબાગ નરેન્દ્ર એ દશામાં ત્રણેક કલાક રહ્યો.

નરેન્દ્રની ઉપલી દશા તેના એક ગુરુભાઈના જોવામાં આવતાં તે ગભરાઈ ગયો. શુ કરવું તે નહિ સૂઝવાથી તેણે સર્વને જૂઓ પાડી. એકદમ સર્વે દોડી આવ્યા તેમણે નરેન્દ્રનો શ્વાસ પણ બધ થયેલો જોયો, એટલે તેનું મૃત્યુ થયું છે એમજ ધારી લીધું !

બાણે ધર્મિરેજ સૌને જોતાવ્યા હોય તેમ સર્વે બોલી બઠ્યા : “ચાલો, ગુરુદેવ પાસે જઈએ !” એકજે જણા રોકાયા ને બાકી-

ના ગયા, તે વખતે શ્રીરામકૃષ્ણ અત્યંત શાંતિ લોગવતા, ગંભીર ચહેરે બેઠા હતા. શું બન્યું છે તે સર્વ તે બોલતા હતા. શિષ્યો ગભરાઈને ઉતાવળા ઉતાવળા બોલવા લાગ્યા; પરંતુ શ્રીરામકૃષ્ણ તો ખડખડ હસીજ પડ્યા. પછી તેમણે કહ્યું: “એને રહેવા દો ! એ સ્થિતિ માટે એણે મને બહુજ પગળ્યો છે !” શ્રીરામકૃષ્ણના બોલવા ઉપર શ્રદ્ધા રાખી, એ જે કરશે તે સાફજ કરશે એમ ધારી સર્વ શિષ્યો નરેંદ્રની પાસે ગયા.

રાત્રે નવ વાગતા સુધી નરેંદ્ર તેની તેજ સ્થિતિમાં રહ્યો પછી એનો પ્રાણ ધીમે ધીમે ગાલુ યઈ જરા જરા ભાન આવવા માંડ્યું. શિષ્યોએ તેને નામ દઈને બોલાવવા માંડ્યો, ત્યારે બાણે કે બહુ દૂરથી અવાજ આવતો હોય તેમ નરેંદ્રને ભાસવા લાગ્યું અને ધીમે ધીમે તે શુદ્ધિમાં આવ્યો.

આ વખતની તેની દશા અલૌકિક હતી. તેનું હૃદય એવું તો આનંદમય હતું કે, તે બોલી શક્યો નહિ. લઘીમાથી તરતના કાઠી લીધેલા લાલચોળ લોહની પેઠે તે દિવ્ય આત્મપ્રકાશથી ભરપૂર હતું. એક પ્રકારનો અલૌકિક મનોભાવ તેના ચહેરા પર વ્યાપી રહ્યો હતો. તે એકદમ ઊઠી શ્રીરામકૃષ્ણ પાસે જવા લાગ્યો. તે તેમની આંતરીમાં પેઠા. શ્રીરામકૃષ્ણ પોતાના આ મસ્ત શિષ્યની આખો તરફ તાકીને બેઠો રહ્યા અને બોલ્યા “હવે માતાજીએ તને સમજાવે જતાવ્યું છે.”

સર્વેએ એ રાત્રિ લજ્જનક્રીતાનમાજ ગાળી સર્વત્ર પવિત્રતા, આનંદ અને આધ્યાત્મિક અનુભવના ભણકારા વ્યાપી રહ્યા. નરેંદ્ર પોતાનો અનુભવ સર્વને કહેવા લાગ્યો. પછી શ્રીરામકૃષ્ણે નરેંદ્રને ઉપદેશ કર્યો કે, તેણે પોતાના દેહ તરફ એ-પરવા ન જાનતા તેની ચોખ્ખ સલાખ લેવી અને જોરાક તથા સાધીઓની પસ દગી કરવામાં ઘણાજ વિવેક વાપરવો.

ના ગયા, તે વખતે શ્રીરામકૃષ્ણ અત્યંત શાંતિ ભોગવતા, ગંભીર ચહેરે બેઠા હતા. શું બન્યું છે તે સર્વ તે બહુતા હતા. શિષ્યો ગભરાઈને ઉતાવળા ઉતાવળા બોલવા લાગ્યા; પરંતુ શ્રીરામકૃષ્ણ તો ખડખડ હસી જ પડ્યા ! પછી તેમણે કહ્યું : “ એને રહેવા દો ! એ સ્થિતિ માટે એણે મને બહુ જ પચાવ્યો છે ! ” શ્રીરામકૃષ્ણના બોલવા ઉપર શ્રદ્ધા રાખી, એ જો કરશે તે સાફ જ કરશે એમ ધારી સર્વ શિષ્યો નરેન્દ્રની પાસે ગયા.

રાત્રે નવ વાગતા સુધી નરેન્દ્ર તેની તેજ સ્થિતિમાં રહ્યો. પછી એનો પ્રાણ ધીમે ધીમે ચાલુ થઈ જરા જરા ભાન આવવા માંડ્યું. શિષ્યોએ તેને નામ દઈને બોલાવવા માંડ્યો, ત્યારે બહુ કે બહુ દૂરથી અવાજ આવતો હોય તેમ નરેન્દ્રને લાસવા લાગ્યું અને ધીમે ધીમે તે શુદ્ધિમાં આવ્યો.

આ વખતની તેની દશા અલૌકિક હતી. તેનું હૃદય એકુંતો આનંદમગ્ન હતું કે, તે બોલી શક્યો નહિ. ભઠ્ઠીમાથી તરતના કાઠી લીધેલા લાલચોળ લોહની પેઠે તે દિવ્ય આત્મપ્રકાશથી ભરપૂર હતું. એક પ્રકારનો અલૌકિક મનોભાવ તેના ચહેરા પર વ્યાપી રહ્યો હતો. તે એકદમ ઊઠી શ્રીરામકૃષ્ણ પાસે જવા લાગ્યો. તે તેમની આરટીમાં પેઠો. શ્રીરામકૃષ્ણ પોતાના આ મસ્ત શિષ્યની આંખો તરફ તાકીને જોઈ રહ્યા અને બોલ્યા : “ હવે માતાજીએ તને સંઘળું બતાવ્યું છે. ”

સર્વેએ એ રાત્રિ ભજનકીર્તનમાં જ ગાળી સર્વત્ર પવિત્રતા, આનંદ અને આધ્યાત્મિક અનુભવના ભણકારા વ્યાપી રહ્યા. નરેન્દ્ર પોતાનો અનુભવ સર્વને કહેવા લાગ્યો. પછી શ્રીરામકૃષ્ણે નરેન્દ્રને ઉપદેશ કર્યો કે, તેણે પોતાના દેહ તરફ બે-પરવા ન બનતાં તેની યોગ્ય સભાળ લેવી અને જોરાક તથા સાધીઓની પસંદગી કરવામાં ઘણું જ વિવેક વાપરવો.

૨૨-પરમહંસદેવનું દેહાવસાન

શ્રીરામકૃષ્ણનો સત્સંગ તેમજ સેવા કરવામાં નરેંદ્ર સર્વથી વધારે ભાગ લેતો. હવે શ્રીરામકૃષ્ણનું શરીર થોડા દિવસને માટેજ હતું. સર્વ શિષ્યો ભાવપૂર્વક તેમની સેવા કરતા હતા.

હવે એવા દિવસો આવ્યા કે શ્રીરામકૃષ્ણ વાતચીત કરતા પણ અટકી ગયા!

અવાચક થતાં પહેલાં શ્રીરામકૃષ્ણે સઘળા શિષ્યોને પોતાની પાસે એકઠા કર્યા અને નરેંદ્રને પોતાની પાસે બેસાડીને કહ્યું: “આ સઘળાં બાળકોને હું તને સોંપું છું. તું આ સર્વમાં વધારે બુદ્ધિશાળી અને ડાહ્યા છે. તેમને પ્રીતિથી યોગ્ય ભાગે દોરજે અને ખૂબ લોકસેવા કરજે.”

શ્રીરામકૃષ્ણ દરેક સાંજે નરેંદ્રને પોતાની ઓરડીમાં બોલાવતા અને અનેક સાધનાઓ સંબંધી બોધ આપતા. આ વખતે બીજા કેાઇ પણ શિષ્યને અંદર જવાનો અધિકાર નહોતો; કારણ કે નરેંદ્ર શ્રીરામકૃષ્ણનો વહાલો અને સર્વમાં ઉચ્ચ અધિકારવાળો શિષ્ય હતો. બીજાઓને તે એટલુંજ કહેતા કે, “નરેંદ્ર તમને સઘળું શીખવશે.”

શ્રીરામકૃષ્ણની મહાસમાધિનો દિવસ હવે છેક નજીક આવી પહોંચ્યો. તેમનું છૂર્ શરીર જોઈને નરેંદ્ર ઘણાજ શોકાતુર

ળની ગયો. શ્રીરામકૃષ્ણનો લાવી વિયોગ તેને ઘણોજ સાલવા લાગ્યો. તેને શોકાતુર થયેલો. જોઈને શ્રીરામકૃષ્ણે પોતાની પાસે બોલાવ્યો. ઝોરડીનાં દ્વાર બંધ કરવામાં આવ્યાં અને નરેંદ્રને ધ્યાન ધરવાનું ફરમાવવામાં આવ્યું. ગુરુશિષ્ય બંને એકલાજ હતા. નરેંદ્રને સમાધિ પ્રાપ્ત થઈ ! તેને જ્યારે દેહનું ભાન આવ્યું, ત્યારે શ્રીરામકૃષ્ણ બોલી જિહ્વા : “મારા નરેંદ્ર, આ જગતમાં તારે હવે કંઈ પણ કર્તવ્ય-પ્રાપ્તવ્ય રહ્યું નથી. તારો સ્વભાવ અને પ્રારબ્ધ લોકસેવામાંજ છે; માટે પ્રકૃતિને તેના માર્ગે નિર્ભય ધની વહેવા દેજે, પણ હજી કેટલોક સમય તારા અભ્યાસને અને પ્રકૃતિને પરિચક્ર થવા દેજે. તારા તનમનમાં જે ઉચ્ચતમ શક્તિઓનો સંચય છે, તેના વડે સમય આવતાં આ જગતમાં મોટાં કાર્યો તું કરીશ અને તે પછી પ્રારબ્ધ પૂર્ણ થતાં તું તારા સ્વરૂપમાં બળી જઈશ.” નરેંદ્ર રોઈ પડ્યો. એક ઘાળકની માફક તે રોયો. છેવટે મન મજબૂત કરીને ગુરુદેવની આજ્ઞા પોતાને શિરોવંધ છે, એમ દર્શાવવાને તેમની ચરણરજ લઈ તેણે પોતાને માથે ઘડાવી.

સમય રાત્રિનો હતો. શ્રીરામકૃષ્ણનું શરીર અંત સમયની વ્યથા લોગવી રહ્યું હતું. શિષ્યે આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યા હતા. મધ્યરાત્રિએ સર્વત્ર શાંતિ વ્યાપી રહી હતી.

તે સમયે શ્રીરામકૃષ્ણ સુખથી ૐ ૐ બોલતા મહાસમાધિને પ્રાપ્ત કરી રહ્યા. આ જોઈને નરેંદ્ર ગાંડા જેવો ધની ગયો ! ગુરુનો દેહ છૂટી ગયો ! તેમના સુખ તરફ નરેંદ્ર જોઈ શક્યો નહિ. જોતે જોતે તે પુષ્કળ રોવા લાગ્યો. જે પ્રેમભર્યાં ચક્ષુઓ તેના તરફ વારંવાર જોઈ રહેતાં, તે હવે સદાને માટે મિચ્યાઈ ગયાં ! જે સુખમાંથી વારંવાર આશીર્વાદનો ઝરો ઝરતો તે હવે સદાને માટે બંધ થઈ ગયું ! નરેંદ્રને આ ધનાવ ઘણોજ અસહ્ય લાગ્યો.

હવે તે એકલો પડ્યો. તેના મનમાં હજારો વિચારો તરી આવવા લાગ્યા. અરે! શ્રીરામકૃષ્ણને વધારે આછા હોત અને તેમને વહેલા ઓળખ્યા હોત, તો કેવું સારું થાત! નરેન્દ્ર આમ અનેક રીતે મનમાં પસ્તાવા લાગ્યો. શ્રીરામકૃષ્ણના શબને સ્મશાન-ભૂમિમાં લઈ જવામાં આવ્યું અને અગ્નિસંસ્કાર કરી સર્વ શિષ્યો તેની આસપાસ પ્રાર્થના કરતાં ઠંડવત્ પ્રણામ કરવા લાગ્યા. નરેન્દ્ર સૌની વચમાં બિલો હતો. તે શાંત થઈ ગયો હતો. ત્યાં હજારો મનુષ્ય એકઠાં થયાં હતાં અને સૌ “જય શ્રીરામકૃષ્ણ, જય શ્રીરામકૃષ્ણ” નો પોકાર કરી રહ્યા હતા. આ વખતે ઈશ્વરની અગાધ હીલાનો વિચાર કરતો, શ્રીરામકૃષ્ણના અદ્ભુત જીવનના વિચાર કરતો, ઈર્ષક ચોકમાં ડૂળતો નરેન્દ્ર, આ જયઘોષ સાથે તઠાકાર બની શ્રીરામકૃષ્ણના આત્મા સાથે પોતાના આત્માને જોડે ઉસડી રહ્યો હતો.

૨૩-ભાવી જીવનનો ઉપકાલ અને મઠમાં જ્ઞાનાનંદ

શ્રીરામકૃષ્ણની મહાસમાધિ પછી થોડાક દિવસ સઘળા શિષ્યો કાશીપુરમાં રહ્યા અને પછીથી તેમણે સ્થાપિત કરેલા રામકૃષ્ણ-મઠ નામના સ્થાનમાં તેઓ આવી રહ્યા. હવે સઘળા શિષ્યોએ જગવાં વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હતાં. સઘળા સાથે રહેતા હતા. નરેન્દ્ર સર્વનો નેતા હતો. શ્રીરામકૃષ્ણની વિભૂતિને મઠમાં બધાવેલા એક મંદિરમાં રાખવામાં આવી. એક સ્થાનમાં શ્રીરામકૃષ્ણની છબી પધરાવવામાં આવી; અને ધૂપ, પુષ્પ વગેરેથી તેની પૂજા કરવામાં આવતી. સઘળા શિષ્યો સંન્યાસીનું સખ્ત જીવન ગાળવા લાગ્યા અને વિપત્તિની સામે થવા લાગ્યા. અહીં જૂળ, તરસ કે ઊંઘની દરકાર કોઈ કરતું નહિ અને રાતદિવસ ફરેક જણ પ્રાર્થના, જાળન કે સાધનમાંજ નિમગ્ન રહેતું.

થોડાંક વર્ષ પછી રામકૃષ્ણ-મઠનું નાનું સ્થળ બેલુરમઠ નામના પ્રસિદ્ધ સ્થળમાં બદલાઈ ગયું. બીજા શિષ્યો મઠાધીશો, ઉપદેશકો અને સ્વયંસેવકો થઈ રહ્યા અને પોતાનું જીવન પ્રાર્થના, સાધના અને જનસેવામાં ગાળવા લાગ્યા. શ્રીરામકૃષ્ણની પ્રેરણાથી તેઓ એટલા બધા પ્રેરિત થઈ રહ્યા હતા કે, તેમની મહાસમાધિ પછી માત્ર બાર વરસમાંજ તેમનું નામ અને સંદેશો આખા હિંદમાં, દે, તગલગ સમસ્ત જગતમાં પ્રસરી રહ્યાં.

હવે નરેન્દ્ર કાશીપુરનો જાગ અને દક્ષિણેશ્વરના મંદિરની

ખહાર નીકળતો જણાય છે. તેણે ભગવાં વચ્ચે ધારણ કર્યાં છે. હાથમાં તેણે ઢંડ શ્રદ્ધા છે. એક પ્રવાસી સાધુ તરીકે તે અહીં તહીં પથંટન કરી રહ્યો છે. યુવાન હવે પુખ્ત ઉમરનો મનુષ્ય બન્યો છે. શિષ્ય નરેન્દ્ર તે હવે ઉપદેશક સ્વામી વિવેકાનંદ થયો છે. શ્રીરામકૃષ્ણ પાસે બેસીને શીખનાર શિષ્ય અસંખ્ય મનુષ્યોનો શુરુ બન્યો છે. આધ્યાત્મિક શક્તિઓને માટે યાચના કરનારો હવે શક્તિઓની જીવંત મૂર્તિ બની રહે છે ! શ્રીરામકૃષ્ણનાં સઘળાં લક્ષણો નરેન્દ્ર-વિવેકાનંદમાં પ્રકટી રહે છે ! જાણે શ્રીરામકૃષ્ણનું જ વ્યક્તિત્વ એક નવીન અને ગળવાન શરીરમાં પ્રગટ થઈ રહે છે !

એક સામાન્ય મનુષ્ય જેવો-પૂણામાં પડી રહેલો નરેન્દ્ર હિંદુસ્તાનના અનેક રાજકુવરોનો શુરુ બને છે; પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય અનેક શિષ્યોથી તે પૂજાતો નજરે પડે છે !

હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર પથંટન કરતો તે હવે દેખાય છે. યુરોપ અમેરિકાદિ દેશોમાં વિચરતો તે જણાય છે. હિંદુસ્તાનનાં ગહન અરણ્યો અને શુક્રાઓમાં, ગરીબોનાં ઝૂંપડાં અને રાજાઓના મહેલોમાં, તેમજ યતિઓના આશ્રમોમાં અને અસ્પર્શ્ય સાંનિધ્યમાં વસતો તે માલુમ પડે છે. હિંદની ગંદી અંધારી ગલીઓમાં અને ધૂળવાળા રસ્તાઓ ઉપર ચાલતો તે દૃષ્ટિએ આવે છે, તેમજ યુરોપ અને અમેરિકાના સુંદર, સ્વચ્છ અને લબ્ધ મહોદલાઓ અને મકાનોમાં પૂજાતો તે નજરે આવે છે ! વખતે તે અસંખ્ય સાધુઓના નિવાસરૂપ હૃદયીકેશમાં વાસ કરતો અને વખતે તે હિમાલયની ઉચ્ચ અને ઠંડી ટેકરીઓ ઉપર મુસાફરી કરતો દૃષ્ટિગોચર થાય છે !

અત્યાર સુધી જગત શ્રીરામકૃષ્ણની આધ્યાત્મિકતા અને ઉચ્ચ શક્તિઓ વિષે સાંભળી રહ્યું હતું; પણ હવે શુરુને સ્થાને તેમનો

કુસ્તીખાળ વગેરેનાં લક્ષણો અને ઉચ્ચ શક્તિઓને એકજ શરીરમાં લાવી મૂકીએ તોજ ણની રહે—એક વિવેકાનંદ !

જગત એમ ધારે છે કે, શરીરના વિનાશ સાથે મહાપુરુષોના જીવનનો પણ અંત આવી જાય છે; પણ તેમ નથી. તેમનું મૃત્યુ પણ અનેક મનુષ્યોનાં આદર્શ જીવનનું પ્રેરક બને છે. ગુરુની મહાસમાધિ પછી નરેન્દ્ર અને તેના ગુરુભાઈઓ રાત અને દિવસ તપ, સાધના, ધ્યાન અને ભજનમાં ગાળતા હતા. વારેઘડીએ ભગવાન-શ્રીરામકૃષ્ણ અને તેમના ઉપદેશો વિષેજ વાતો કરવામાં આવતી. નરેન્દ્ર સર્વને તેમના અદ્ભુત જીવનના પ્રસંગો કહી સંભળાવતો. સઘળું સ્થાન આધ્યાત્મિક બળ અને જ્ઞાનાનંદથી ગાળ રહેતું હતું. શ્રીરામકૃષ્ણ હજી પણ સર્વની વચમાં બેઠેલાજ છે, એમ ધારી સર્વ કોઈ વર્તી રહ્યું હતું.

કેટલાક દિવસ આમ વહી ગયા. હવે સઘળા શિષ્યો વિચાર કરવા લાગ્યા કે, તેમણે શું કરવું ? પોતાનું ગુજરાન તેઓએ શી રીતે ચલાવવું ? કેટલાક ગૃહસ્થો શ્રીરામકૃષ્ણને મદદ કરતા હતા, તે તેમની મહાસમાધિ પછી તેમ કરતા બંધ પડ્યા. કેટલાક ગૃહસ્થાશ્રમી શિષ્યો કહેવા લાગ્યા કે, “આ છોકરાઓ હજી નાના છે અને તેમણે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવો !” કેટલાક બી. એ. નો અભ્યાસ કરતે કરતે શ્રીરામકૃષ્ણ પાસે આવેલા હતા. તેમનાં માળાપ હવે કહેવા લાગ્યાં કે, “તેમણે તો અભ્યાસ પૂરો કરીને ડિગ્રી મેળવવી !”

સઘળા શિષ્યો કહેવા લાગ્યા : “પરમ વૈરાગ્ય અને આધ્યાત્મિક અનુભવોનું આવું જીવંત દર્શાવત અમારી નજર આગળ જોયા પછી સંસારમાં પ્રવેશ કરવાનું મન પણ અમને કેવી રીતે થાય ? શું ગુરુદેવ એવો બોધ કરતા નહોતા કે કામિની અને કાંચનનો ત્યાગજ કરવો ? સાધુઓએ આવતી કાલનો વિચાર ન

કરવો એમ શું આપણને તેમણે શીખવ્યું નથી ? ઉદરનિર્વાહને માટે આપણે કાળજી શા માટે જોઈએ ? સંયમી બની આપણે આપણી માધુકરી-સિક્ષા ઘેર ઘેર માગીશું. ખરેખર, આપણા ગુરુદેવજી આપણી સંભાળ લેશે.”

કેટલાક શિષ્યો હવે યાત્રાએ નીકળી પડ્યા અને કેટલાક માખાપના ઘણા આશ્રહને લીધે ઘેર જઈ બી.એ.ને અભ્યાસ પૂરો કરવા લાગ્યા નરેદ્રે પણ થોડોક સમય પોતાને ઘેર રહીને કુટુંબની કંઈક વ્યવસ્થા કરવાની અધૂરી હતી તે પૂરી કરી. પછી તે મઠમાં આવ્યો અને પેલા બી.એ.ના અભ્યાસી-ઓને ઘેર જઈને તેમને સમજાવવા લાગ્યો. પૂર્ણ આધ્યાત્મિક જીવનથી તે તેમની પાસે જતો, તેમની સાથે વાદવિવાદ કરતો, એક સિંહની માફક અનેક વાર ગર્જના પણ કરતો અને એવી ભાષા તથા જીવનશૈલી તે વૈરાગ્યની મહત્તા સાબિત કરતો કે તેને શ્રવણ કરનારાઓ મહાત્મજ થઈ જતા. તે કહેતો: “આખા ધનમાંથી મુક્ત થાવ. બીજાને ગમે તે પસંદ હોય પણ તમારે આમ તમારું જીવન નકામું કરી નાખવાનું નથી. તમને આપણા ગુરુદેવયાદ આવતા નથી ? આધ્યાત્મિક અનુભવ આગળ સઘળું ઐહિક જ્ઞાન અજ્ઞાન જેવું જ છે. વૈરાગ્યને ઇચ્છવો અને વળી જગતના પદાર્થોને ચાહવા એ બંને એકી વળતે જાનવું અશક્ય છે. પરીક્ષાનો વિચાર છોડી દો, ડિગ્રીને વહેલી મૂકો ! અરે, તમે જે ઐહિક જ્ઞાન મેળવ્યું છે, તે સઘળાને વિસારી દેશો ત્યારેજ આધ્યાત્મિક જીવનના તમે લોકતા થશો.”

આ સાંભળીને એક પછી એક એમ દરેક પોતાના પુસ્તકો ફેંકી દીધાં અને ડિગ્રીનો લોભ છોડી સઘળા મઠમાં આવીને રહ્યા.

શ્રીરામકૃષ્ણના ગૃહસ્થાશ્રમી શિષ્યો અને મન્યાસી શિષ્યો

વચ્ચે હવે એ પ્રશ્ન ઊભો થયો કે, શ્રીરામકૃષ્ણની વિભૂતિ કોણે રાખવી ? નરેન્દ્ર વચ્ચમાં પડ્યો અને સંન્યાસી શિષ્યોને સમજાવવા લાગ્યો: " ખરું મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરો. આપણા ગુરુએ બોધ આપ્યો છે કે, મનુષ્યે ખરા મનુષ્યત્વને પ્રાપ્ત કરવું. તેમને વિભૂતિ લેવા દો ! આપણે સંન્યાસ ગ્રહીને, ગુરુનાં વચન પાળીને, તેમના તરફની આપણી ભક્તિની સાબિતી આપીએ નહિ, તો આપણે તેમની વિભૂતિની પૂજા ગમે તેટલી કરીએ તોપણ શું થયું ? શ્રીરામકૃષ્ણના શિષ્યો તેમની વિભૂતિ માટે લડ્યા એમ કહેવાવું ન જોઈએ. જો આપણે આપણાં આદર્શને ખરેખરી રીતે વળગી રહીએ અને આપણા ગુરુના બોધના જીવંત દાખલાઓ બની રહીએ તો આપણું જગત આપણે ચરણે નમે. "

નરેન્દ્રનો આ ઠંરાવ સઘળા સંન્યાસીઓએ જહાલ રાખ્યો. આથી કરીને એક સંન્યાસી શ્રીરામકૃષ્ણની વિભૂતિને પોતાને મસ્તકે લઈને એક ગૃહસ્થાશ્રમીની વાડીમાં મૂકી આવ્યો. તેના ઉપર એક મંદિર બાંધવામાં આવ્યું. તે સ્થાન યોગોદ્યાનને નામે ઓળખાય છે અને ત્યાં પ્રતિવર્ષ મહોત્સવ થાય છે.

વિભૂતિનો કેટલોક ભાગ સંન્યાસીઓએ પોતાની પાસે રાખ્યો હતો. તેને મઠના એક શ્રેષ્ઠ ભાગમાં પધરાવવામાં આવ્યો અને સઘળા સાધુઓ તેની પૂજા ધૂપ, દીપ અને નૈવેદ્ય વડે કરવા લાગ્યા. શ્રીરામકૃષ્ણ જે પથારીમાં સૂતા હતા, જે કપડાં પહેરતા હતા તથા જે સામાન વાપરતા હતા તે સઘળું કાશીપુરથી મઠમાં લાવવામાં આવ્યું અને તેને એક અમૂલ્ય ખજાના તરીકે જાળવી રાખવામાં આવ્યું.

આ મઠમાં શ્રીરામકૃષ્ણના બાળકો-આ સાધુઓ-હવે કેવું જીવન ગાળી રહ્યા હતા ! ખરેખર, તે દિવસો અત્યંત હાડમારી-

નાજ હતા; પણ ” તે હાડમારીમાંજ તેમનું આરિત્ય ઘડાતું હતું અને તેઓ વધુ ને વધુ ગળવાન થતા જતા હતા. મહત્તુ મકાન ઘણું જ જૂનું હતું. નીચલા ભાગમાંની જગ્યા વપરાયા વગરની પડી રહેલી હતી અને તેમાં સંપાદિતો ભય હતો. આસપાસની દીવાલોમાંની એક “ આજ પડું, કાલ પડું ” એવી થઇ રહી હતી. અનાયાસે જે આવી મળતું તેજ તેઓ ઉપયોગમાં લેતા અને કોઈની પાસે ચાચના કરતા નહિ, આથી ઠરીને વારંવાર ભૂખ્યા રહેવાનો પ્રસંગ પણ આવતો. મહત્તુ કામ-પાણી ભરવું, ઝાડું વાળવું, રસોઈ કરવી, વાસણ માંજવાં વગેરે-તેઓ હાથો-હાથજ કરતા ને તે ઘણા ઉલ્લાસથી કરતા. તેઓ આધ્યાત્મિક વિચારમાંજ કાળ નિર્ગમન કરતા તેઓ માત્ર કૌપીન અને એકાદ ભગતું વસ્ત્ર શરીરે ધારણ કરતા. જમીન ઉપર સાદડી પાથરીને તેઓ સૂતા. કેટલાક દેવો, દેવીઓ અને સાધુઓની છબીઓ, રૂદ્રાક્ષની માળાઓ અને એક તખ્તો, એટલીજ વસ્તુઓ ત્યાં લીંતે ખીંટીઓ ઉપર લટકતી જણાતી હતી. ખૂણામાં એક ખાટલા ઉપર આશરે સોએક પુસ્તકો-સંસ્કૃત, બંગાળી, અંગ્રેજી-પટેલાં દેખાતાં હતાં. સંસારની લાલસા વગરના, સાદા અને ગાળક જેવા સરળ સ્વભાવના આ સાધુઓ આધ્યાત્મિક અભ્યાસ અને સ્વાતંત્ર્યથી પ્રાપ્ત થતા પૂર્ણ આનંદને ભોગવી રહ્યા હતા. નરેન્દ્ર સર્વનો રક્ષક હતો. શ્રીરામકૃષ્ણ એક વૃક્ષ જેવા હતા, નરેન્દ્ર તે વૃક્ષનું થડ હતો અને તેના ગુરુભાઈઓ તેની શાખાઓ બની રહ્યા હતા. આ મહાન વૃક્ષનાં ડાળપાન બધે પ્રગરી રહેવાનાં હતાં.

પ્રભુનાં ગાળકોની સંભાળ પ્રભુ લે છેજ. જેમણે પોતાનું જીવન પ્રભુને અર્પણ કરેલું છે, તેમની કાળજી શ્રીહરિ રાખેજ છે.

શ્રીરામકૃષ્ણનો એક બ્રહ્મ મુરંદનાથ મિત્ર-ચુરેશ બાળુ-ઠરીને હતો. તેનું લક્ષ મઠના સંન્યાસીઓની તંગી તરફ ખેંચાયું.

તેણે ગોપાળ નામના એક માણસને નોકર તરીકે રાખી લઇને કહ્યું કે, “ તારે આ મઠમાં રહેવું અને આ સાધુઓને જ્યારે જ્યારે જે જે વસ્તુની જરૂર પડે, ત્યારે મને આવીને કહી જવું.” ગોપાળ હવે મઠમાંજ રહેવા લાગ્યો અને જ્યારે સાધુઓને ખાવાપીવાની તંગી હોય, ત્યારે સુરેશ ણાણુને ખબર કરતો; એટલે એકદમ સુરેશ ણાણુ તે વસ્તુઓને માટે પૈસા આપી કહેતો કે, “ જે જોઈએ તે લઈ જા અને તેમને કહીશ નહિ કે તે મેં મોકલ્યું છે! પૂછે તો એટલુંજ કહેજે કે, મને કોઈએ આપ્યું છે અને તમને પહોંચાડવાનો ઘણો આગ્રહ કર્યો છે.” આ પ્રમાણે વગર યાચનાએ જે કંઈ આવતું, તેનો સાધુઓ સ્વીકાર કરતા અને ઈશ્વરનો ઉપકાર માની તેનો ઉપયોગ કરતા.

આ યુવાન સાધુઓનાં માળાપ પણ મઠમાં આવતાં અને હજી પણ તેમને ગૃહસ્થાશ્રમી થવાને સમજાવતાં. તેઓ રોતાં, વખતે ધમકાવતાં અને કાલાવાલા પણ કરતાં, પણ સઘળું ફેગટ જતું. સર્વસ્વનો ત્યાગ આ સાધુઓએ કર્યો હતો; ઈશ્વરના રટણ સિવાય તેમની પાસે હવે બીજી કંઈ પણ વાત નહોતી. આખરે તે માળાપો નરેન્દ્રનો વાંક કાઢી તેને ધમકાવવા લાગ્યાં અને બોલ્યાં: “ આ સર્વ તોફાનનું કારણ આ નરેન્દ્રજ છે! આ છોકરાઓ ઘેર આવ્યા હતા અને પોતાનો અભ્યાસ કરતા હતા તેમાંથી નરેન્દ્રજ આવીને તેમના વિચાર બદલી નાખ્યા!” આ સાંભળીને નરેન્દ્ર અને તેના ગુરુભાઈઓ ખડખડ હસતા અને સાધુજીવનની સહનશીલતા દર્શાવી આપતા. કવચિત્ તેઓ સંવાદ કરતા, કવચિત્ વાદ સાથે લજ્જન ગાતા અને સંસારના વિચારોને તેના આનંદમાં ડુબાડી દેતા. લજ્જનમાં નરેન્દ્રનો સ્વર સૌને અત્યંત મધુર લાગતો. શ્રીરામકૃષ્ણ કહેતા કે, “ મોરલીના મધુર સ્વરથી આકર્ષાઈ જેમ નાગ પોતાની ફેણ માંડે છે, તેમજ નરેન્દ્ર જ્યારે

ગાય છે ત્યારે સાક્ષાત્ નારાયણ-અંતર્યામી-પણ સ્તબ્ધ બની રહે છે !” ભજનકીર્તનમાંથી કામિની અને કાંચન વિષે વાદ-વિવાદ કરવા ઉપર સૌ આવી જતા અને તેઓનાં અંત કરણમાં આધ્યાત્મિકતાનો દિવ્ય પ્રકાશ બળહળી રહેતો. તેઓ સાંસારિક જીવનને તુચ્છ ગણતા, વૈરાગ્યને શ્રેષ્ઠ માનતા અને ઉચ્ચ સ્વરથી ઉચ્ચારતા કે, “તમસોર્મા જ્યોતિર્ગમય ।”

કેટલોક સમય તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસમાં પણ ગળાતો. કેન્દ્ર, મિલ, હેગલ, સ્પેન્સર અને જડવાદીઓના સિદ્ધાંતો પણ ખૂબ ચર્ચાઈ અસાર ઠરતા. હમેશાં નરેન્દ્ર તેના ગુરુભાઈઓથી વિરુદ્ધ પક્ષજ લેતો, તેમના ઉપર વિજય મેળવતો અને પોતાના કથનમાં રહેલા હેતુભાસને પાછળથી ઉઘાડા કરીને સમજાવતો. આખરે સર્વ વિરોધી સિદ્ધાંતોની યોગ્ય એકવાક્યતા કરે એવું એકાદ ગીતાત્મક કે ઉપનિષદત્મક કે શ્રીરામકૃષ્ણત્મક વચન તે બોલતો અને વાતનો છેડો આવતો. પછી સર્વે ગુરુગીતા, મોહસુદ્ધગર કે શ્રીકૃષ્ણલીલામાંથી કંઈક કંઈક ગાતા અને તન્મય બની રહેતા. રામકૃષ્ણમઠમાં આવી લીલા થઈ રહી હતી. તે આનંદમય દિવસો આ પ્રમાણે ગળાતા હતા.

ઘણીક વખત સવારમાં સંકીર્તન શરૂ થતું અને તે સાંજ સુધી ચાલતું. દરેક જણ ખાવાપીવાનું ભૂલી જતું. ઇશ્વરનાં દર્શન કરવાની તીવ્રેચ્છા સર્વના મનમાં વ્યાપી રહેતી. આ દિવસોનું વર્ણન કરતાં સ્વામી વિવેકાનંદ કહેતા કે, “અમે આવતી કાલનો કદી વિચાર કર્યો નથી. એવા પણ દિવસો અમે ગાળ્યા છે કે જ્યારે અમારી પાસે કંઈ પણ ખાવાનું હતું નહિ. (બંગાળામાં રાધેતું અન્નભિક્ષામાં નહિ આવતા હોવાથી) કોઈ વાર ચોખા ભિક્ષામાં મળ્યા હોય તો મીઠું હોય નહિ; તો કદી બાત અને મીઠુંજ ખાવાનું હોય ! ગમે તેમ થાય તેની અમને દરકાર પણ

હતી નહિ. ધ્યાનાદિ સાધનો સાધવામાંજ અમારું ચિત્ત લાગી રહ્યું હતું. અમે ગાળેલા તે દિવસો ! અરે, અમારું અન્નવસ્ત્રનું કદ જોઈને રાક્ષસો પણ ત્રાસી જાય !

વિવેકાનંદનો એક શિષ્ય સદાનંદ તે દિવસો વિષે લખે છે કે, " તે દિવસોમાં વિવેકાનંદ લગભગ ચોવીસે કલાક કામ કરતા. સવારમાં વહેલા અંધારૂં હોય તે વખતે તે ઊઠતા અને સર્વને ખૂમ પાડીને કહેતા કે, " જાગો, ઊઠો, જેને દિવ્યામૃતનું પાન કરવું હોય તે આ અમૃત ચોઘડિયે ઊઠો." મધ્યરાત્રિ અથવા તેથી પણ મોડી રાત્રિ સુધી તે અને બીજા સાધુઓ મઠના છાપરા ઉપર બેસી ભજન ગાયા કરતા અને તેમાં તેમનો મપુર સ્વર સૌથી આગળ પડતો, સંભળાયાજ કરતો."

સદાનંદ આગળ જતાં કહે છે કે, " તે દિવસો લગભગ તપમાંજ ગળાતા હતા. એક મિનિટનો પણ આરામ કોઈ લેતું નહિ. બહારથી પણ માણસો આવતા અને જતા. પડિતો વાદ-વિવાદ કરતા. વિવેકાનંદ ક્ષણવાર પણ નવરા પડી શકતા નહિ. વિવેકાનંદ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ અને વિશાળ શુદ્ધિથી વાત કરતા. ઘણા દિવસ સુધી તેઓ ગુરુભાઈઓ અને બીજા મઠમાં આવનારાઓ આગળ સામાજિક વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાન આપતા અને સઘળા સાધુઓને હિંદુ સમાજ અને તેની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું ઊંડું જ્ઞાન આપતા. હિંદુસમાજનું બંધારણ તેઓ વિશાળ દૃષ્ટિથી સમજાવતા. આખા વિશ્વનો ઇતિહાસ તેમને કહી સંભળાવતા. પ્રાચીન રોમ કે ક્રેંચ રેવોલ્યુશનનો તેમને પૂરેપૂરો ખ્યાલ આપતા. ભારતવર્ષના ઇતિહાસના દરેક પૃષ્ઠ ઉપર તેઓ કંઈક નવુંજ અજવાળું પાડતા. ઘડીકમાં ઓતાઓનું લક્ષ આર્યપ્રજાનું ભાવી જીવન ઘડવાનાં સાધનો તરફ દોરતું અને ઘડીકમાં તેને મહાભારતના શુદ્ધ તરફ વળાડતું. ભારતવર્ષના પ્રત્યક્ષ

જીવનનું બંધારણ અને મહત્તા તે સમજાવતા. સ્વામી વિવેકાનંદ જાતે પણ આર્યોની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ સાથે જોડેલા બધા તન્મય થઈ ગયા હતા કે, રસ્તામાં કોઈ મુસલમાન મળે તો તેને પણ તે ઘણા માન સાથે નમતા અને એશિયાની સમગ્ર સંસ્કૃતિના એક સત્તાન તરીકે તેને તે ગણતા ”

ઘણા પડિતો વાદવિવાદ કરવાને આવતા. વિવેકાનંદ તેમના તકોનું સમાધાન આપતા અને કહેતા કે, “ સંસ્કૃત વિદ્યાનું મૂળ પ્રજાના શિક્ષણમાં રહેલું છે. હિંદના અનુપમેય તત્ત્વજ્ઞાનનો આધાર હિંદુ પ્રજાના જીવન ઉપરજ રહેલો છે. પ્રજાની બ્યાવહારિક સ્થિતિને લક્ષ્યમાં નહિ લેવાય ત્યાંસુધી બધુંજ તત્ત્વજ્ઞાન નકામું રહેશે ” સઘળા સાધુઓ વિવેકાનંદના વિચારો પૂરેપૂરા સમજવાનો પ્રયાસ કરતા અને તેમ કરવામાં હિંદુ પ્રજાનું ભાવી જીવન ઘટવાના માર્ગોનું સૂચન તેમને થઈ જતું ખ્રિસ્તી-ધર્મના પાદરીઓ અહીં આવતા અને નરેદ્ર તેમના સિદ્ધાંતોને પોતાની અપૂર્વ તર્કશક્તિ વડે તોડી નાખતો. યહી જ્યારે તેઓ પોતાની ભૂલ કબૂલ કરતા, ત્યારે તે તેમને ખ્રિસ્તી ધર્મનું ખરૂં રહસ્ય સમજાવતો. ઘણા વિષયો અહીંયા ચર્ચાતા ધર્મ, ઇશ્વરવાદ, ઇતિહાસ, સમાજશાસ્ત્ર, સાહિત્ય, કળા, વિજ્ઞાન-શાસ્ત્ર, તુલનાત્મક ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, જડવાદ વગેરે બાબતો વિષે અનેક ચર્ચાઓ થતી. ઘડીકમાં નરેદ્ર “ ઇશ્વર નથીજ ” એવો પક્ષ લઈને તે પક્ષને સાબિત કરતો અને ઘડીમાં તે “ ઇશ્વર એકલોજ સત્ય છે ” એમ પ્રતિપાદન કરતો. આમ દરેક વિષય અનેક બાબતુઓથી સમજાવતો. સાખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, મિમાંસા, વેદાંત, સર્વની એકબીજા સાથે તુલના કરવામાં આવતી અને તેમાના સજાતીય અને વિજાતીય તરવો ઠસાવાતાં વેદાંત સાથે બુદ્ધધર્મ સરખાવાતો અને હિંદના વિવિધ ધર્મો

અને પંથોનો વિચાર ચલાવાતો. વૈષ્ણવ, શૈવ અને દેવીધર્મનાં સ્વરૂપો સમજાવાતાં અને વૈદિક સમયના દેવતાઓ વિષે પણ જ્ઞાન અપાતું. આખરે નરેંદ્ર સર્વને જણાવતો કે, “પાશ્ચાત્ય વિદ્યાથી કેળવાયલા હિંદુવાસીઓને શ્રીરામકૃષ્ણનું જીવન અને બોધનો અભ્યાસ કરવાની જરૂરજ પડશે. શ્રીરામકૃષ્ણનું જીવન તેમને જડવાદમાંથી પાછા હિંદુધર્મ તરફ લાવશે અને ઉપનિષદોનાં સત્યો પ્રમાણે તેમનાં જીવનને ઘડવાની જરૂરિયાત સાબિત કરી બતાવશે.”

આ પ્રમાણે નરેંદ્ર અને તેના ગુરુભાઈઓ પોતાના દિવસો પસાર કરતા હતા અને તેમ કરવામાં તેમનું ભાવી જીવન ઘડાતું હતું. નરેંદ્ર તેમને હિંદુધર્મની મહત્તા સમજાવતો અને તેમને હિંદુધર્મના રક્ષક બનાવતો હતો. તેમની પાસે ઉપનિષદો, યોગ-વાસિષ્ઠ, પુરાણ વગેરે વંચાવતો અને ઋષિમુનિઓનાં વચનોનું રહસ્ય તેમના મનમાં ઠસાવતો. એ જાણતો ઉપર તે વધારે ભાર મૂકતો—એક તો પરદેશીઓને વેદાંતનું રહસ્ય સમજાવવું અને વેદાંતધર્મને અખિલ વિશ્વનો ધર્મ બનાવવો અને બીજું હિંદુ-માં સર્વને પ્રાક્ષણધર્મ સમજાવવો કે જેથી કરીને સઘળાઓ એકજ પ્રજા તરીકે જીવન ગાળી રહે.

આ સાધુઓ સઘળા ધાર્મિક મહોત્સવો ઊજાવતા. શિવ રાત્રિને દિવસે તેઓ આખો દિવસ ઉપવાસ કરતા અને આખી રાત ધ્યાન, પૂજન, કીર્તનાદિમાં પસાર કરતા. પૂજા કરતી વખતે પોતાના શરીર ઉપર પુષ્કળ ભસ્મ તેઓ ઝોળતા. ઘડી-કમાં “શિવ! શિવ!” બોલતા તેઓ નૃત્ય કરતા અને હાથ વડે તાળી પાડતા. આખી રાત “હર હર મહાદેવ! શિવગુરુ! શિવગુરુ!”ના પોકારોથી સઘળું સ્થાન તેઓ ગજબી મૂકતા.

સ્વામી વિવેકાનંદે આગળ ઉપર જે લખ્ય જીવન જગતની

દષ્ટિ આગળ ગાળી બતાવ્યું છે, તે જીવનની આ સઘળી તૈયારી-ઓજ હતી. તેમના ગુરુભાઈઓ પણ તેમના જેવાજ વિચાર કરતા, તેમનેજ પગલે ચાલતા અને તેમના જેવીજ ભાવનાઓ ધાંધતા. અલૌકિક પ્રકારના આધ્યાત્મિક પાશથી તેઓ એક બીજાની સાથે બધાઈ રહ્યા હતા.

આ સમયે પણ નરેદ્ર સૌ સાધુઓને એક ઉચ્ચકોટિને શુદ્ધિશાળી પુરુષ હોય તેમજ જણાતો. શ્રીરામકૃષ્ણે તેના વિષે જે ભવિષ્ય ભાષ્યું હતું, તે સઘળું ખરું પડતું જાય છે એમ હવે તેમને લાગવા માડ્યું તેમાનો એક સાધુ લખે છે: “શિક્ષા-ગોની સરંધર્મપરિષદમા વિવેકાનંદે જીવનમાં પ્રથમજ જે જીવસો, વસ્તૃત્વ અને ચારિત્રનો પ્રભાવ દર્શાવ્યો હતો, તેજ જીવસો, તેજ વસ્તૃત્વ અને તેજ ચારિત્ર આ સમયે તેમના ગુરુ-ભાઈઓને જગતના કાર્ય માટે કેળવવામાં તે દર્શાવી રહ્યા હતા. શ્રીરામકૃષ્ણે જે કાર્ય કરવાનું તેમને સોપેલું હતું, તે કાર્યનું ખરું રહસ્ય અને ઊંડું જ્ઞાન, પ્રેમયુક્ત ભાષાદ્વારા તેમના હૃદયમાં તે ભરતા હતા જગતની આગળ તેમણે જે અગાધ સત્યો મૂક્યાં તે તે તેમના ગુરુભાઈઓને મન નવાં નહોતાં, કારણકે તે સત્યો આ વખતે બહુજ ઉદ્ધાસથી તેમને મમનવાતાં હતાં.

પોતાની શુદ્ધિ અને આત્માના વિકાસને માટે વિવેકાનંદે જે બહોળું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તે સઘળાનો ઉપયોગ તેમણે પોતાના ગુરુભાઈઓને કેળવવામાં કર્યો છે ખરું જોતાં યુનિવર્સિટીનો અભ્યાસ અને ડિગ્રીનો ત્યાગ કરવાથી તે સાધુઓને કઈજ ગેરફાયદો ન થતાં ઊલટો તેમના નેતાએ તેમને એક વધારે વિશાળ, વધારે ભવ્ય, અને વધારે શુદ્ધિવાળા જીવનમાં પ્રવેશ કરાવ્યો હતો. જે અસંખ્ય વિચારોના પ્રદેશમાં પસાર થઈને વિવેકાનંદે પોતાનો માર્ગ શોધી કાઢ્યો હતો; જે અનેક

વિદ્યાઓમાં પ્રવેશ કરી તેનો સાર તેમણે ગ્રહી લીધો હતો; વિજ્ઞાન, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં જે અનેક પાશ્ચાત્ય અને પૌર્વાત્ય પુસ્તકોનો તેમણે સંપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો હતો; તે સઘળું જ્ઞાન તેઓ હવે પોતાના ગુરુશાઈઓને આપતા હતા; તેમ છતાં તેઓ તેમના શિક્ષક કે ગુરુ થવાનો દાવો જરા પણ કરતા નહિ. સઘળા સાધુઓ તેમની આસપાસ વીંટળાઈને જમીન ઉપર બેસતા અને વાતચીતમાં સઘળું જ્ઞાન ગ્રહણ કરતા. વિવેકાનંદ કલાકોના કલાક સુધી બોલતા અને વખતે એકનો એક વિષય ઘણા દિવસો સુધી પણ ચાલતો. તે પોતાની મેળે અનેક પ્રશ્નો ઉત્પન્ન કરતા અને તેનું નિરાકરણ આપતા. કેાઈ વખત સામાજિક તો કેાઈ વાર ધાર્મિક વિષય હાથમાં લેવાતો અને વિજ્ઞાન, કળા, ઇતિહાસ, સંન્યાસ વગેરે વિષયો એક પછી એક ચર્ચાતા. પાશ્ચાત્ય અને પૌર્વાત્ય આદર્શોનું યોગ્ય સંમેલન કરવામાં આવતું. જૂના અને નવા વિચારોનો અપૂર્વ યોગ સધાતો અને આખરે શ્રીશંકરાચાર્ય અને કેન્ટના સિદ્ધાંતોના પ્રતિપાદનમાં વાર્તાલાપનો છેડો આવતો.

સવારમાં કેટલોક વખત ધ્યાનમાં બેઠા પછી વિચારોની આપલે કરવામાં આવતી. સંવાદ આગળ ને આગળ ચાલતો અને એક પછી એક સઘળા આકર્ષાઈને આખરે એકાદ ઓરડીમાં એકઠા થતા, જેથી મઠની ણાકીની જગ્યા બાજુ ખાલીજ પડી રહેલી હોય એવો બીજાને ભાસ થતો. કેાઈ કેાઈ વાર તો સર્વે એકાદ વૃક્ષની છાયા નીચે બેસી ત્યાંજ કલાકોના કલાકો ગાળતા. ઘડીએ ઘડીએ “ ગુરુ મહારાજકી જય ” ના પોકારો સંભળાતા. કેાઈ વખત એકાદ જણ ખૂણામાં બેસીને અધ્યયન કરતો જણાતો અને વિવેકાનંદ ફરતા ફરતા તેની પાસે જઈ શું વાંચ્યું છે તે પૂછતા, શાસ્ત્રની ખારીકીઓ સમજાવતા અને એટલામાં

સઘળા સાધુઓ એક પછી એક આવીને ત્યાંજ ટોળે મળી જતા !

એક વખત એક સાધુની માતાએ અંતપુર નામના ગામે સઘળા સાધુઓને બોલાવ્યા. તેઓ ત્યાં ગયા અહીંયાંની જગ્યા શાત અને શહેરના ઘોઘાટથી મુક્ત હતી અંતપુરનું સાદું જીવન, સ્થળમા વ્યાપી રહેલી શાંતિ અને મૃદ્ધિસૌંદર્ય-આ સર્વ વટે કરીને તે ધ્યાન ધ્યાનને માટે ઘણુંજ યોગ્ય લાગતું હતું. સાધુઓ અનેક બાળતો ઉપર વિચાર કરવા લાગ્યા. આધ્યાત્મિક જીવનનો પ્રકાશ અને બળ તેમના હૃદયમાં એવાં બિછળી રહ્યા કે જેથી સઘળા સંપૂર્ણ સંન્યાસ ધારણ કરવાને ફરી ફરીને નિશ્ચય કરવા લાગ્યા અને જગતના કટ્યાણને માટે પોતાનું જીવન અર્પણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવા લાગ્યા. નરેંદ્ર પણ પોતાના શુરુના વચન સંભારીને નિશ્ચય કરવા લાગ્યો કે, “જગતના કટ્યાણને માટે હું મારા જીવનને નિયમિત કરીશ અને સાધુ જીવનનાં બે મુખ્ય અંગો કનક-કામિનીનો ત્યાગ એટલે કે પ્રજ્ઞચય અને બિદ્યાવૃત્તિને સંપૂર્ણ રીતે પાળીશ મારું તપ અને અનુભવ હું જગતને આપીશ.” તે મોટેથી બોલી બિઠ્યો “ૐ શ્રીરામકૃષ્ણાર્પણમસ્તુ”

સમય સાચકાળનો હતો અતપુર શાત થઈ રહ્યું હતું આ વખતે સાધુઓએ એક ધૂણી સળગાવી અને તેની આમપાસ બેસીને પ્રભુનું ધ્યાન ધરવા લાગ્યા મોટા મોટા કાષ્ઠ સળગાવવામા આવ્યા અને અગ્નિની જ્વાળાનો પ્રકાશ રાત્રિના અધકાર સારો ગિનવિગિન આભામ ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યો કેટલોક વખત સર્વે ધ્યાનગ્રસ્ત રહ્યા પછી નરેંદ્રે જિસત કાઈસ્ટની કથા કહેવા માંડી. કાઈસ્ટની બાહ્યાવસ્થા, ઇજાની મુશ્કેલી, ન્યુઇશ પંડિનોની સાથે મદિરમા બેસવું વગેરે વગેરે બાબતો એટલા ઉદ્ધાસથી કહેવામા આવી કે, સર્વના અતઃક્રમ કાઈસ્ટના

જીવનનો ચિતાર આબેહૂમ ખડો થવા લાગ્યો ! સર્વને કાઈસ્ટનાજ વિચારો આવી રહ્યા; કાઈસ્ટનાંજ વચનો સૌના મનમાં તરી રહ્યાં; કાઈસ્ટના મમયનો આનંદ સૌના મનમાં વ્યાપી રહ્યો અને કાઈસ્ટના ચરિત્રથી સર્વનાં હૃદય ઊછળી રહ્યાં ! શ્રીરામકૃષ્ણ અને કાઈસ્ટ વચ્ચે સરખાપણું જણાવા લાગ્યું ! મધ્યરાત્રિનો સમય કાઈસ્ટ અને શ્રીરામકૃષ્ણનાં નામોચ્ચારથી ગાજી રહ્યો ! નરેંદ્ર સર્વને જગતના ઉદ્ધારાર્થે કાઈસ્ટ જેવા થવાનો યોગ કરવા લાગ્યો અને સર્વેએ તે ધૃણીની સમક્ષ સર્વદા સંન્યાસી રહેવાનું વ્રત લીધું ! અને આહાહા ! તરતજ થોડીક વાર પછીથી સર્વને યાદ આવ્યું કે, આજનો દિવસ “ ક્રીસ્ટમસ ઇવ ” નોજ છે !

આજ પ્રમાણે વળી બીજે પ્રસંગે ભગવાન યુદ્ધનું ચરિત્ર ચીતરાતું અને સર્વ સાધુઓ તેના દરેકે દરેક પ્રસંગને પૂર્ણ ભાવથી હૃદયમાં ઉતારતા. નરેંદ્રની પ્રેરણાથી મઠમાં સર્વેએ જોડધર્મનો અભ્યાસ કર્યો. તેઓએ લલિત વિસ્તારના શબ્દે શબ્દનું મનન કર્યું અને તેમનો આત્મા દુરસ્થ પ્રાચીન સમયમાં વિચરી રહ્યો. તેમનો અંતરાત્મા ભગવાન યુદ્ધની સાથે સ્થળે સ્થળે પ્રવાસ કરી રહ્યો. યુદ્ધગયાથી તે રાજગીરમાં અને ત્યાંથી સારનાથમાં જઈને વસી રહ્યો. જે બોધિવૃક્ષની નીચે યુદ્ધે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તેની નીચે જઈને તે બિલો રહ્યો. યુદ્ધના સંન્યાસની ઉત્કૃષ્ટતા અને મહત્તા તેઓ અનુભવવા લાગ્યા. પોતાની માનસિક દૃષ્ટિએ તેઓ યુદ્ધનો દેહત્યાગ જોઈ રહ્યા ! યુદ્ધના શિષ્યો સાથે તેઓ વિલાપ કરવા લાગ્યા અને કાશીનગરના લોકો જોઈ યુદ્ધની ચિહ્નિતિ સંઘડી રાખવા લાગ્યા. યુદ્ધના શિષ્યોની માફક તેઓ પિતૃવચ્ચ ધારણ કરીને સત્યાન્વેષણ કરતા હોય એમ માનસિક આચરણ કરવા લાગ્યા. નાલંદાના વિશ્વવિદ્યા-

લયના સાધુઓની માફક તેઓ વર્તવા લાગ્યા. સીલોન, ચીન, જાપાન, ઇંગ્લેન્ડ અને રોમ સુધી ભિક્ષુઓએ ડરેલી મુસાફરી, તેમના ધાર્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક સવાદો, વગેરેનું તેઓ મનન કરવા લાગ્યા અને આસપાસ જુદામય સૃષ્ટિ રચવા લાગ્યા. આમ નરેન્દ્રે સૌના અંતરાત્માને જુદાચરિત્રથી હલાવી મૂક્યો !

ચોડાઠ સમય પછી હિંદુદેવોના અવતારોનો તથા હિંદુ ભક્તો અને આચાર્યોની ઐતિહાસિક મહત્તાનો વિષય હાથ ધરવામાં આવ્યો. રામ, કૃષ્ણ, શંકર, રામાનુજ, કળીર, તુલસીદાસ, રામદાસ, ચૈતન્ય, રામપ્રસાદ, ગુરુ નાનક, ગુરુ ગોવિંદ, વગેરેનાં ચરિત્રો એક પછી એક કહેવામાં આવ્યાં અને ભારતવર્ષનો મહિમા વધારવાને તથા સનાતન ધર્મને માટે તેઓએ શું શું કર્યું છે તે સમજાવવામાં આવ્યું. શ્રીશંકરાચાર્યે 'વેદાંતનું' પ્રતિપાદન કર્યું, શૈવધર્મને ઉત્તેજન આપ્યું; વિષ્ણુ, દેવી, દક્ષિણામૂર્તિ વગેરે અનેક દેવદેવીઓની ઉપાસનાનો અનેક રીતોત્રોદ્ધાર બોધ કર્યો, આ સર્વથી નરેન્દ્ર હિંદુધર્મની એકતા અને મહાબુદ્ધિશાળી શંકરાચાર્યનો તેમ કરવામાં સમાધિ રહેલો ગૂઢ હેતુ સર્વના હૃદયમાં ઠસાવવા લાગ્યો. ભારતવર્ષના પ્રાચીન ઋષિઓનું સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચાર, સનાતન ધર્મનાં અનેક સ્વરૂપો અને અંગોનું પોષણ કરવાને માટે હર્તુ એમ તે પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યો.

ઘણી વખત મઠમાં સાયંકાળના સમયે પરમ શાંતિ પ્રસરી રહેતી તે શાંતિની વચમાં વિવેકાનંદનો મધુર સ્વર પાસેના ગાગમાંથી સંભળાતો. આ વખતે બીજા સાધુઓ મંદિરમાં કે ગંગાકિનારે ધ્યાનઅસ્ત થઈ રહેલા દેખાતા અને વિવેકાનંદ સાયંકાળની છાયામાં ભજન ગાતા ગાતા અહીં-તહીં વિચરતા. પછીથી એકાદ બિલ્વવૃક્ષની વિસ્તૃત શાખાઓ નીચે બેસી ધ્યાનમાં લીન થઈ જતા !

સ્વામી વિવેકાનંદના મનમાં અનેક વૃત્તિઓ ઊછળી આવતી. અનેક વિચારો વિચારાતા અને જે વૃત્તિ પ્રાધાન્ય ભોગવતી હોય તદ્વત્ તેમનું આચરણ ચતુર દેખાતું. કોઈ વાર તે એક મહાન ભક્ત જેવા દેખાતા, તો અન્ય સમયે મહારાની જેવા જણાતા. કોઈ વાર તે સર્વને પૂછતા કે, “અત્યંત નમ્રતા શી રીતે પ્રાપ્ત થાય તે કોઈ ણતાવશે ? આ ઉપાધિનો ઉચ્છેદ શી રીતે થાય ?” સધળાઓ શ્રીરામકૃષ્ણનું વચન સાંભળીને જવાબ આપતા કે, “મહારાજ, તમારી ઉપાધિ જગતનેજ માટે છે.” કોઈ વાર તેઓ નમ્ર ભાવનો ત્યાગ કરીને વેદાંતનો અદ્વૈતભાવ ધારણ કરી રહેતા, તો કોઈ વાર વળી કાંઈક જુદીજ વૃત્તિને ધારણ કરીને તે કહેતા: “અત્યંત કષ્ટ સહન કર્યા પછીથી હું આ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી શક્યો છું.” વળી કોઈ વાર અનેક તપાચરણ તેઓ કરતા અને અનેક સાધનાઓ સાધતા ! આવી રીતે સ્વામીજી અનેક ભાવ પ્રગટ કરતા અને જુદા જુદા પ્રસંગે જુદા જુદા સ્વરૂપમાં જણાતા. તેમના જીવનનો ઊંડો અભ્યાસ કરનારજ તેમનું વિવિધ પ્રકારનું ગૂઢ જીવન સમજી શકે.

નાગ મહાશય નામના એક પુરુષ શ્રીરામકૃષ્ણના પરમ ભક્ત હતા. તે વારંવાર મઠમાં આવતા. પ્રથમ તેવેદનો ધંધો કરતા હતા, પણ એક દિવસ શ્રીરામકૃષ્ણે તેમને કહ્યું: “જેનું મન સર્વદા રોગની ચિકિત્સા કરવામાં અને દવાની શીશીઓમાંજ લાગી રહે, તે કદી ઈશ્વરનાં દર્શન કરી શકે નહિ !” આથી કરીને નાગ મહાશયે દવાની પેટી ગંગા નદીમાં નાખી દીધી અને આખો દિવસ પ્રભુભજનમાંજ ગાળવા લાગ્યા.

ગંગા નદીના કિનારા પાસે એક નાની ઝૂંપડીમાં હવે નાગ મહાશય રહેતા હતા. શ્રીરામકૃષ્ણની મહાસમાધિ પછી ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવાની તેમને તીવ્ર ઇચ્છા થઈ હતી. રાતદિવસ

તેમણે રુદનજ કરવા માંડ્યું ! કશુંયે ખાય નહિ કે કશુંયે પીએ નહિ ! કેટલીક વખત તેમનો કોઈ મિત્ર બળાતકારે ખવરાવતો. શરીર અને તેની જરૂરિયાતોને તો તે જાણે ભૂલી જ ગયા હતા. વિવેકાનંદ જાતે એક દિવસ નાગ મહાશયને મળવા ગયા. તેમણે સાંભળ્યું હતું કે, નાગ મહાશયે ચાર પાંચ દિવસથી કંઈ જ ખાધું નથી. તેઓ એક ગાડા મનુષ્ય જેવા દેખાયા પુરૂષ તાવ ચઢ્યો હોય તેમ તે પ્રભુના વિરહથી ધૂજતા જણાયા તેમની પાસે આવીને સ્વામીજી બોલ્યા : “ નાગ મહાશય, અમે તમારા અતિથિ છીએ ! અમે તમારી પાસે ભિક્ષા માગવા આવ્યા છીએ ! ” સ્વામીજી એમ ધારતા હતા કે, પ્રભુને નૈવેદ્ય ધસવ્યા પછી અને અતિથિને જમાડ્યા પછી નાગ મહાશય પણ કંઈક પ્રસાદ તરીકે ખાશે નાગ મહાશયે જિભા ચઢીને શીરામકૃષ્ણના શિષ્યોનો ખડુંજ સત્કાર કર્યો. તેઓ એકદમ ખબરમા ગયા, જે જોઈતું હતું તે આવ્યું અને જાતે રસોઈ બનાવવા લાગ્યા ! સ્વામીજીએ અને બીજા સાધુઓએ લોજન કર્યું, પણ તેઓ નાગ મહાશયને ખાવાનું સમજાવી શક્યા નહિ તેઓએ ઘણાં કાલાવાલા કર્યાં, ઘણાં એ આગ્રહ કર્યો, પણ નાગ મહાશયે જરાયે ખાધું નહિ. અતે જ્યારે સાધુઓએ ઘણા જ આગ્રહ કર્યો, ત્યારે તેમણે જાતવું વાસણ પોતાના મસ્તક સાથે અડાવ્યું અને બોલ્યા : “ આ પામર શરીર-જેણે ઈશ્વરનું દર્શન કર્યું નથી તેને ખાવાનું કેવું ? ” આ જોઈ સ્વામીજીની આંખમા આંસુ આવી ગયાં. પાછળથી ઘણા જ આગ્રહ કરીને કંઈક ખવરાવ્યું.

કેટલીક વખત સ્વામીજી જાતે જ અશુષ્કતા કરતા અને કહેતા કે, “ અરે, મેં જો આધ્યાત્મિક અનુભવ મેળવ્યો છે ? એક વાર દશાની ઝાંખી ચઈ તે ચઈ ! જિલટી તે પછી તો વિયોગની આગ વધારે લડકી ઊઠી છે. અરે ! ક્યાં છે પાછી એ પરમ શાંતિ ?

મને આટલાથી સંતોષ વળતો નથી ? ભક્તો સાથે વાતચીત કરવી પણ મને ગમતી નથી. સચ્ચિદાનંદ-સદાનું પરમસુખ મારે જોઈએ છે ! આ નામરૂપમાં તે ક્યાં સુધી પડી રહેવું ? ” કાશીપુરમાં પ્રાપ્ત થયેલી નિર્વિઠલ્ય સમાધિનુંજ આ સ્મરણ હતું. નરેન્દ્ર હવે નામરૂપથી કંટાળ્યો હતો. સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપનુંજ તે રટણ કરતો હતો. એક ભક્ત તેને મઠમાં એક દિવસ જોઈને લખે છે : “ આજે નરેન્દ્રે નવું ભગવું વસ્ત્ર ધારણ કર્યું ” છે. કેવો સુંદર દેખાય છે ! તેનું મુખ પ્રહસાનના તેજથી તેજસ્વી ણની રહેલું છે, તોપણ તે મુખ ઉપર પ્રભુપ્રેમની કેવી મૃદુતા છવાઈ રહી છે ! રાતદિવસ પ્રભુનુંજ સ્મરણ કરતા આ સાધુઓને ધન્ય છે ! ”

સાધુતા અને આનંદનું આવું વાતાવરણ મઠમાં પ્રસરી રહ્યું હતું. રામકૃષ્ણમઠનું સઘળું વાતાવરણ આધ્યાત્મિક ચેતનથી ભરપૂર થઈ રહ્યું હતું. જાણે કે મઠનાં વૃક્ષો, ઘાસ, પક્ષીઓ, દિવસનો પ્રકાશ અને રાત્રિનો અધિકાર પણ વૈરાગ્ય અને ત્યાગને ધારણ કરી રહેલાં હોય એમ સર્વને લાસતું હતું ! આ સાધુઓને મન જગત તૃણવત્ હતું. માત્ર પ્રભુનેજ તેઓ ઓળખતા હતા. તેઓએ એક પ્રકારનો જ્ઞાનાગ્નિ પ્રજ્વલિત કર્યો હતો. ખરેખર, આવા સાધુઓજ સાચા વીર પુરુષો છે.

આ સાધુઓને મન દિવસ કે રાત્રિ, કલાક કે મિનિટ, કશાની પણ ગણના હતી નહિ, કારણકે તેઓ સર્વદા સાધનમાં અને આનંદમાંજ રહેતા. જેઓ બહારથી મઠમાં આવતા તે તેમને જોઈને આશ્ચર્ય પામતા અને કહેતા : “ આ માણસો કેણુ છે ? તેઓની આંખો કેવી તેજસ્વી છે ! તેઓ ગાંડા માણસ જેવા દેખાય છે ! ” અને ખરેખર તેઓ ગાંડાજ હતા; ઇશ્વરની પાછળ તેઓ ગાંડાજ થઈ રહ્યા હતા ! અનેક પ્રકારનો આધ્યાત્મિક અનુભવ તેઓ મેળવતા હતા. કેટલાક કલાકોના કલાકો સુધી હાલ્યા-

આટલા વગર ધ્યાનસ્થ થઈને રહેતા, કેટલાક ભક્તિમય ભજનો
 યાદી જવાય ત્યાસુધી ગાતા, કેટલાક માળા લઈને બેસતા અને
 આખી રાત જપ કર્યા કરતા, કેટલાક ધૂણી સળગાવીને તેની
 પામે આસન વાળીને બેસતા અને કલાકો સુધી પરમાત્મ ધ્યાન
 માં બેસી રહેતા શ્રીરામકૃષ્ણની છળી મઠમાં હતી અને તેની
 સમક્ષ હૃદયસ્પર્શી ભજનો ગવાતા, મંત્રો ઉચ્ચારાતા, ધૂપ, દીપ,
 નૈવેદ્ય થતા અને શબ્દનાદ પાળુ કરવામાં આવતો સાચાં જો સર્વે
 સાધુઓ મંત્રોચ્ચાર કરતા અને સર્વની વચ્ચેમાં નરે દ્ર ધ્યાના-
 વસ્થામાં બેસતો તે પોતાની આધ્યાત્મિક શક્તિથી સર્વના
 આત્માને ઉજ્જન કરતો, બ્રહ્મધ્યાનમાં લીન થઈ રહેતો અહાહા !
 આ સાધુઓ શ્રીરામકૃષ્ણના બાળકો-પ્રભુના જેવા પરમ ભક્તો
 હતા ! તે સર્વ ભક્તોની વચ્ચેમાં દિવ્યજ્યોતિ સમે નરે દ્ર વિરાજતો !

૨૪-પ્રવાસી સાધુ

આર્યપ્રજ્ઞનું જીવન શામાં રહેલું છે ? તે જીવનમાં કંઈ કંઈ વૃત્તિઓ પ્રધાનપદ લોગવી રહેલી છે ? તેના હેતુઓ, આદર્શો અને આશયો કયા કયા છે ? આર્યપ્રજ્ઞનું ખરૂં જીવન કયાં જણાઈ આવે છે ? તેની જિજ્ઞાસા માગે કયા છે ? હજારો વર્ષથી તેનું જીવન કંઈ દિશામાં વહી રહેલું છે ? તેને હવે કંઈ દિશામાં વાળવું ? આર્ય જીવનમાં પ્રભુનો હેતુ શો રહેલો છે ? આર્યપ્રજ્ઞને કયા કયા કાર્યને માટે પ્રભુએ નિર્માણ કરેલી છે ? આ સઘળું શોધી કાઢવાને સ્વામી વિવેકાનંદે ભારતવર્ષનો ઐતિહાસિક દષ્ટિએ અભ્યાસ કર્યો હતો; એટલુંજ નહિ પણ ગામે ગામે, સ્થળે સ્થળે, ઝૂંપડે ઝૂંપડે, પર્વતોની શુદ્ધઓમાં, રાજાઓના મહેલોમાં અને ગરીબોનાં નિવાસસ્થાનોમાં ફરી ફરીને તેમણે સ્વાતંત્ર્યવંશી નક્કી કર્યું હતું કે, આર્યજીવન શામાં રહેલું છે, આર્યજીવનનું મૂળ શામાં છે, અને આર્યજીવનરૂપી પ્રવાહ કયે ભાગે વહી રહેલો છે ? એક આદર્શ સ્વદેશભક્ત અને સુધારક તરીકે તેમણે આ કાર્ય જાળવી ભારતવર્ષના જીવનની રૂપરેખા આંકીને તેના ભાવી ઉદયને માટે સત્ય ભાગી સૂચવ્યા છે.

તેમના ગુરુશાઈઓમાં આત્મશ્રદ્ધા વધે, તેઓ એકલા રહેતાં શીખે, એકબીજાની સાથે વ્રાતૃભાવથી બંધાઈ રહે, સાધુઓનું સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય લોગવે, શિક્ષાવૃત્તિથી પોતાનું જીવન ચલાવે,

જગતમાં વિચરી જ્ઞાનમાં વધારો કરે અને જગતની સેવા કરી તેને હરેક રીતે ઉપકારક થઈ રહે, તેમજ પોતે પણ ગુરુભાઈઓ જોડે બ્રાતૃભાવથી જાંધાયા છતાં, સ્વતંત્રપણે બહાર વિચરે; ભારત-વર્ષનાં અનેક સ્થળો-ત્યાંના લોકોના આચાર, વિચાર, ધર્મ, કેળવણી, સામાજિક સ્થિતિ વગેરે-જુઓ; તેનો જી ડો અભ્યાસ કરી ઐતિહાસિક અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી એક સ્વદેશભક્ત સાધુ તરીકે તેમની ઉત્પત્તિના માર્ગો યોજે; કોઈ એકાંત સ્થળમાં કે કોઈ યાત્રાના સ્થાનમાં, જંગલમાં કે પર્વતના શિખર ઉપર વસી, ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક દિશામાં મગ્ન રહે, એવા વિચારોથી સ્વામી વિવેકાનંદે હવે મઠને છોડવાનો અને ભારતવર્ષમાં એક પરિવાજક સાધુ તરીકે ફરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

આવા પ્રવાસી સાધુ તરીકે તેમણે જે દિવસો ગાળ્યા છે, તેમનું વર્ણન રસમય અને યોગ્યપ્રદ છે અને તે સમય આધ્યાત્મિક ભવ્યતાથી ભરપૂર છે. ઘણી વખત સ્વામીજી પોતાનું નામ બદલતા અને પોતે ક્યાં જાય છે તે પણ કોઈને જણાવા દેતા નહિ. પોતે ધારેલા કાર્યમાં કોઈ પણ મિત્ર, ગુરુભાઈ કે શિષ્ય આડે આવે નહિ એમ તેમનો દૃઢ નિશ્ચય હતો. સમસ્ત ભારત-વર્ષ અને અખિલ જગતને માટે જે પ્રેમ તેઓ ધરાવી રહ્યા હતા, તે પ્રેમમાં-તે પ્રેમથી ઉજ્જવળતા કાર્યમાં-અમુક એક, બે, કે પચીસ વ્યક્તિઓનો પ્રેમ અંતરાયરૂપ થઈ ન રહે એવી સાવચેતી તે પહેલેથીજ રાખતા હતા. તે જ્યાં જ્યાં જતા, ત્યાં ત્યાં તેમના શબ્દો, દેખાવ અને જુસ્સાથી મોહિત થઈને તેમના થોડા પણ પરિચયમાં આવનાર હરેક મનુષ્ય ખીન્તને કહેતો કે, “અહીંયાં એક અલૌકિક સાધુ આવ્યા છે ! તમારે એમનાં દર્શન કરવાં જોઈએ !”

સ્વામી વિવેકાનંદ આ વખતે તદ્દન એકલાજ વિચરતા અને

કેઈ પણ ગામમાં એકાદ દિવસથી વધારે રહેતા નહિ. વધુ ખ્યાતિમાં ન આવવું અને એક સામાન્ય સાધુ તરીકે પસાર થવું, એવા હેતુથી તેઓ પોતાની વિદ્યા અને અંગ્રેજીનું જ્ઞાન પણ છુપાવતા. કેઈની પાસે કંઈ પણ તેઓ માગતા નહિ અને જે કંઈ આવી મળે તે ખાતા. આ સમય વિષે વાત કરતાં તે કહેતા કે, “કેટલીક વાર તો તેમને લાંઘા પણ થતા.” કેટલીક વખત તેઓ જંગલમાં વાસ કરતા તો કેટલીક વખત કેઈ જૂની પુરાણી ધર્મશાળામાં જિતરતા. કેટલીક વખત ખુલ્લા મેદાનમાં તારાઓથી છવાયેલા નિર્મળ આકાશ નીચેજ તેઓ એકલા પડી રહેતા. કેટલીક વખત સૂર્યનો સખત તાપ સહન કરી પગે ચાલતા, તો કેટલીક વખત વરસાદની ઝડીઓ વચ્ચેથી પસાર થતા. તેમનું મન આ સર્વ પ્રસંગે આધ્યાત્મિક વિચારો અને અલૌકિક ભાવનાઓમાંજ રમ્યા કરતું અને ટાઢ કે તડકો કશાની તેઓ પરવા કરતા નહિ. તેઓ “નારાયણ હરિ” કહીને ભિક્ષા માગતા.

પ્રવાસી સંન્યાસી તરીકેનો તેમનો બાહ્ય દેખાવ અત્યંત મોહક હતો. રાજપુરુષની ભવ્યતા તેમાં દેખાતી હતી. તેમનું સઘળું શરીર જાણે કે એક તેજપુજ સમાન બાસતું. તેમનાં પ્રકાશિત વિશાળ નેત્રો, ભવ્ય આરિય અને તેમના સુખારવિંદ ઉપર જણાઈ આવતાં મોટાઈનાં અમુક ચિહ્નો વડે કરીને તેમનું ગમન સર્વત્ર આકર્ષક થઈ રહેતું. હાથમાં દંડ, કર્મડલુ અને ભગવદ્ગીતા તે ધારણ કરતા. સ્વચ્છ, ભગવું વસ્ત્ર પહેરતા અને ઓઢવાને એક કામળી રાખતા. સ્વામી વિવેકાનંદ કહેતા કે, “એ સમય તેમને મન ઘણેજ આનંદમય લાગતો હતો.” ગિરિ-શુક્રાઓમાં, રમણાનજૂમિમાં, ગંગા કિનારે કે અન્ય પવિત્ર સરિતાને કાંઠે વસતા, મિત્ર રહિત, દ્રવ્ય રહિત, એકલા, ઘેરઘેર ભિક્ષા માગતા કે અયાચકં વૃત્તિ ધારણ કરતા, તપના તાપથી

શરીરચાલિને ણાળી નાખતા સ્વામીજી તે સમયમાં અત્યંત ઉત્તમવલ જીવન ગાળી રહ્યા હતા.

વેદાન્તવાક્યેષુ સદા રમન્તઃ મિશ્રાન્નમાત્રેણ ચ તુષ્ટિમન્તઃ ।
અશોકમન્તઃ કર્ણૈશ્વરન્તઃ કૌપીનવન્તઃ સહુ માગ્યવન્તઃ ॥

ભગવાન શંકરે ઉપલા શ્લોકમાં કહ્યા જેવું અતિ ભાગ્યવંત-
જેવું વિરક્ત જીવન તેઓ ગાળી રહ્યા હતા.

કાશી-ગંગારસ ! ઘણા પ્રાચીન સમયથી મનાતું પવિત્ર ધામ !
હિંદુ ધર્મનું કેન્દ્રસ્થાન ! પ્રાચીન વિદ્યાનો બંડાર ! હજારો સાધુ-
સંન્યાસીઓનું નિવાસસ્થાન ! સેંકડો વાનપ્રસ્થીઓનું વિશ્રામ-
સ્થાન ! ઉમાનાથ-મહાદેવનું પવિત્ર ધામ ! વિવેકાનંદે આ પવિત્ર
સ્થળમાં જવાનો વિચાર કર્યો. આધ્યાત્મિકતા અને વિદ્યા વડે
કરીને પ્રાપ્ત કરેલી તેની ઉત્તમવલ ક્ષિતિ ! ગંગા નદીનું ખળ
ખળાટ કરતું વહેતું પવિત્ર જળ ! અનેક ભક્તો, સાધુઓ, દેવા-
લયો અને સર્વત્ર વ્યાપી રહેલું પવિત્ર વાતાવરણ ! ભગવાન પુરુષ
અને શ્રીશંકરાચાર્ય જેવાઓનું ઉપદેશસ્થાન ! આવા આવા
અનેક વિચારોથી જોઆઈ સ્વામીજી ગંગારસ ગયા. કાશીના
રેશને પહોંચવા પહેલાં ગંગા નદીના પૂલ ઉપરથી જ્યારે તેમણે
કિનારા ઉપર જાંધાવેલા અનેક સુદર ઘાટ, ભવ્ય મહેલો અને
સુદર દેવાલયો જોયાં, ત્યારે અતિશય સાનંદાશ્ચર્યથી બના
રસ તરફનો પૂજ્યભાવ તેમના હૃદયમાં આવેશથી ઊછળી રહ્યો.
પાણીની સપાટીથી ઊંચે દેખાતાં અનેક દેવાલયોનાં ખંડિયેરો
તેમની નજરે પડી પ્રાચીન ભવ્યતાનું ભાન તાણું કરાવવા લાગ્યાં
સ્વામીજી શહેરમાં ગયા, અનેક દેવાલયોમાં દર્શન કર્યાં અને
પવિત્ર ગંગામાં સ્નાન કર્યું ઘાટ ઉપર બેસીને ધ્યાન અને
ભક્તિમાં કેટલોક સમય ગાળ્યો અને પછી સાધુઓ જોડે વાર્તા-

લાપ કરવા લાગ્યા. ચનાતન ધર્મનો મહિમા હિંદુધર્મના આ મોટા મથકમાં-વિદ્યા અને લક્ષિતાના આ સ્થળમાં મૂર્તિમંત થઈ રહેલો તેમને લાગ્યો. હિંદુસ્તાનનો સુધારો તેમણે કંઈક નવીન પ્રકાશ વડે જોયો અને અનુભવ્યું કે, આર્યજીવનમાં હજી આત્મા-પરમાત્માના અસ્તિત્વ અને સત્યતાનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન આ મહાન સ્થળમાં જળવાઈ રહેતું છે. આર્યોની ગ્વા મહત્તા અને કીર્તિ આ આત્મદર્શન અને ઉન્નત ચારિત્રમાંજ રહેલી છે. સાધુઓનું ગમનાગમન, લક્ષિતો અપ્રતિહત પ્રવાહ, આધ્યાત્મિકતાનું જ્ઞાન, દૈવી દર્શન અને આશીર્વાદપૂર્ણ વાતાવરણ, આર્યહૃદયનો ઉદ્ભાસ-આ સર્વ તેમની આગળ તાદૃશ્ય રમી રહ્યું.

કાશીથી પછી તે સારનાથ ગયા. તે સ્થળમાં ભગવાન જુદે પરમ સત્યનો મર્વને બોધ કર્યો હતો. અહીંયાં ધણો વખત સ્વામીજી ઊભા રહ્યા અને ખડિયેર થઈ રહેલા તે સ્થળ ઉપર પુષ્કળ વિચાર કરવા લાગ્યા. હજારો વર્ષો ઉપર ભગવાન જુદાના ચરણક્રમણ વડે કરીને પવિત્ર થઈ રહેલી આ જગ્યાને જોઈને તેમણે હૃદય આનંદ અને માનની લાગણીથી ઊભરાઈ રહ્યું. ભગવાન જુદાને તેમણે નમન કર્યું.

કાશીમાં સ્વામીજીને પોતાના દાદા-સંન્યાસી દુર્ગાચરણ સાંભરી આવ્યા. પોતાની દાદી અને તેમના પુત્ર-વિશ્વનાથ-સ્વામીજીના પિતા-અહીંયાં ગંગા નદીમાં લગભગ ડૂબી ગયાનો પ્રસંગ તેમને યાદ આવ્યો. વિશ્વનાથ અને વિશ્વેશ્વર મહાદેવનાં દેવાલયોમાં તે હવે દર્શનાર્થે ગયા. અહીંયાં પોતાના જન્મ વિષે જીવનેશ્વરી માતાએ જે પૂજા કરાવેલી તે વાત મગજમાં તાજી થઈ અને એક પ્રકારનો પૂજ્યભાવ તેમના મનમાં ઊભરાઈ આવ્યો. હવે તે પોતાનો સમય લક્ષિત અને ધ્યાનમાં તેમજ અસામાન્ય વ્યક્તિઓની શોધ અને સત્સંગમાં ગાળવા લાગ્યા.

માધુકરી લાવીને પેટ ભરવા લાગ્યા. સાય કાળના સમયમાં કોઈ ઘાટ ઉપર કે સ્મશાનભૂમિમાં બેસીને તેઓ ધ્યાન ધરતા અથવા ભક્તિરસથી ભરેલાં ભજનો ગાતા. રાત્રે ગંગા કિનારેથી પાછા ફરીને વિશ્વનાથના દેવાલયમાં તે જતા અને ત્યાં ઘંટી ભવ્ય પૂજા અને આરતીથી આનંદમગ્ન બની રહેતા.

કાશીમાં અનેક પડિતો અને સંન્યાસીઓનો તેમને સમાગમ થયો. પ્રસિદ્ધ તૈલંગસ્વામી અને ભાસ્કરાનંદજીનાં દર્શન તેમણે અતિ નમ્ર ભાવે કરી, તેમની ચરણરજ માથે ચડાવી હતી આ બંને અસામાન્ય સંન્યાસીઓ તેમના જ્ઞાનથી અને વકૃત્વ શક્તિથી બહુજ ખુશી થયા હતા.

એક ખરેખરા સંન્યાસી તરીકે વિવેકાનંદ આ દિવસો ગાળતા હતા ઘણા અનુભવો તેમને પ્રાપ્ત થતા હતા. સાધુનું સ્વાતંત્ર્ય તે પૂરેપૂરું ભોગવતા હતા. તે જે જે જોતા કે શ્રવણ કરતા તેને ખારીકીથી વિચાર કરતા અને નવી નવી વસ્તુઓનું અવલોકન કરતા. બનારસ જોયા પછી અને ત્યાંના જીવનનું રહસ્ય જાણ્યા પછી તેઓ અયોધ્યા ગયા.

અયોધ્યામાં રામાયણના અનેક પ્રસંગો તેમને યાદ આવ્યા. પોતાની બાદ્યાવસ્થામાં સ્વામીજી શ્રીરામ અને સીતાની મૂર્તિઓને ઘણુંજ ચાહતા અને રામાયણની કથાનાજ જે પ્રસંગોને બહુ આનંદથી તેઓ સાંભળતા, તેજ પ્રસંગોની ભૂમિ ઉપર આવતા તે દરેકે તેમના મનમાં ખડા થવા લાગ્યાં તેમણે મનમાં વિચાર કર્યો “આવા પવિત્ર અને ઐતિહાસિક ગૌરવવાળાં સ્થળોમાં વિચરવાને ગમે તેવી અગવડ પણ કોણ નહિ વેઠે ?”

ત્યાંથી તેઓ મુગલ બાદશાહોનો મહિમા અને સંસ્મરણોથી ભરપૂર એવા આશ્રા શહેરમાં આવી પહોંચ્યા. તાજમહાલ

ની અલૌકિક શોભાએ તેમના મન ઉપર ભારે અસર કરી મૂકી. મકાનની શ્રેષ્ઠ સંપૂર્ણતા જોઈને સ્વામીજીનું આધ્યાત્મિક હૃદય આનંદથી ઊભરાઈ ગયું. ભારતવર્ષ તરફ જે અગાધ પ્રેમ તે ધરાવી રહ્યા હતા, તે પ્રેમથી તેમણે તાજમહાલને-ભારતવર્ષની એક અલૌકિક વસ્તુને ખૂણે ખૂણેથી નિહાળી જોઈ.

વારંવાર તે તાજમહાલ જોવાને જતા. ચંદ્રના અજવાળામાં અને પ્રાતઃકાળમાં પણ અનેક વાર તેને જોવાને તે જતા અને તે સમયે તાજમહાલ જે અપૂર્વ શોભા દર્શાવતો તે જોઈને હિંદના કારીગરોની કળા વિષે સાનંદ ગૌરવ લેતા. શિલ્પકળાની આ અદ્ભુત કારીગરીને જોઈને મોગલ બાદશાહો અને તેમની કચેરીઓ તેમને સ્મરણ થઈ આવી, સઘળો ઇતિહાસ તેમના મગજમાં તરી આવતો. આગ્રેથી જતે જતે પણ તેમણે તાજમહાલ તરફ નજર કરી અને દૂરથી ચળકતું, સફેદ આરસપહાણમાં ઠોતરાઈ રહેલું, જાણે કે તે એક સ્વપ્ન હોય તેમ તેમને ભાસ્યું !

શ્રીકૃષ્ણ ! યશોદાનો પુત્ર ! ભારતેન્દુ ! ભારતનો જાયો ! ભારતવર્ષનો આત્મા ! યોગેશ્વર ! જિતેન્દ્રિય ! જિતાત્મા ! કરોડો ભક્તાત્માઓનું વિશ્રામસ્થાન ! અનેકનો પ્રેરક ! ઉદ્ધારક ! એક અલૌકિક સંન્યાસી ! અલૌકિક ગૃહસ્થાશ્રમી ! સદાએ સાદો, સદાએ પવિત્ર, જેનું જીવન ગીતામાં આપેલા ઉપદેશનું જ પ્રતિબિંબ હતું; જેની આજ્ઞાથી અનેક રાજાઓએ પોતાનાં રાજ્યોનો ત્યાગ કર્યો હતો; જેણે પોતે કદી પણ રાજ્યની ઇચ્છા કરી નથી, એવા આર્યવ્રજના હૃદયમાં જિંડા વસી રહેલા શ્રીકૃષ્ણની બાહ્યાવસ્થાના લીલાસ્થાન વૃંદાવનમાં આગ્રેથી પગે ચાલતા કેટલાક દિવસે સ્વામીજી ત્યાં જઈ પહોંચ્યા.

એક ગોવાળ તરીકે જંગલોમાં શ્રીકૃષ્ણે ગાળેલું જીવન, કંસવધ, સમરાંગણમાં તેમણે અર્જુનને આપેલા બોધ-આ સર્વ

ઉપર તે હવે વિચાર કરવા લાગ્યા. પછીથી તેમણે પરિક્રમા શરૂ કરી અને જુદાં જુદાં દેવાલયોમાં સ્થાપેલી શ્રીકૃષ્ણની પ્રતિમાઓનાં ઘણાજ ભાવથી દર્શન કર્યો. શ્રીકૃષ્ણ ચિંતવનથી તેમનો આત્મા ઉચ્ચાવસ્થા હોગવી રહ્યો. વૃંદાવનના શ્રીકૃષ્ણ માટે શ્રીરામકૃષ્ણદેવ ઘણાજ પ્રેમ ધરાવતા હતા તે યાદ આવ્યું.

હવે સ્વામીજીએ વૃંદાવનથી બદરીનારાયણ જવાનો વિચાર કર્યો, પણ પ્રભુએ કંઈક જુડુંજ ધાતું હતું. એક ઉત્તમ ભક્ત આવા મહાત્માઓની શોધમાં રહેતો હતો અને પ્રભુનો હવે સંકેત હતો કે, સ્વામીજીએ તેના ગામ તરફ જવું ! હિંદુસ્તાનમાં એવી માન્યતા ચાલી રહેલી છે કે, જો કોઈ મનુષ્ય ગુરુની શોધમાં હોય તો તે તેને આવી મળે છેજ. આથી કરીને હવે સ્વામીજી હાથરસના સ્ટેશનના એક ખૂણામાં ગુપચુપ બેસી રહેલા નજરે પડે છે.

શરતચંદ્ર શુભ નામનો અહીંયાંનો સ્ટેશન માસ્તર પ્રભુનો ભક્ત હતો. મહાત્માઓની સેવા તે કરતો. કોઈ સારા મહાત્મા મળે તો તેને ગુરુ તરીકે સ્થાપવાનો તેનો વિચાર હતો. પોતાના કામને અંગે શરતચંદ્ર સ્ટેશનના કંપાઉન્ડમાં આમ તેમ ફરતો હતો; એટલામાં તેમણે ખૂણામાં આસનવાળીને બેઠેલા સ્વામીજીને જોયા. શરતચંદ્રે તેમની પાસે જઈ નમસ્કાર કર્યો અને સ્વામીજીને પોતાના મકાનમાં આવવાનું કહ્યું. અહીંયાં તે એક બે દિવસ રહ્યા. શરતચંદ્ર અનેક સવાલ પૂછતો અને પોતાના મનનું સમાધાન કરી લેતો. એક વખત તે સ્વામીજી પાસે આવ્યો અને તેમને જરાક ઉદામ ચહેરે બેઠેલા જોયા. શરતચંદ્રે એ વિષે પૂછતાં સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો: “મારે ઘણું કામ કરવાનું છે અને તે કરવાની શક્તિ મારામાં નથી. મારા ગુરુની આજ્ઞા છે કે, મારે કાર્ય કરવું તે કાર્ય કઈ નાનુંસૂનું નથી. તેમાં

આપણા ભારતવર્ષનો પુનરોદ્ધાર આવી રહે છે. આપણા દેશમાંથી આધ્યાત્મિકતા ઘટી જઈને નષ્ટ થવા બેઠી છે. દેશ તેથી જ ગરીબાઈમાં આવી રહેલો છે. હિંદુસ્તાને તે આધ્યાત્મિકતા પ્રાપ્ત કરીને અખિલ વિશ્વને આપવી જોઈએ.” આમ કહેતે કહેતે સ્વામીજીના મુખ ઉપર અલોકિક પ્રકાશ અને સૌંદર્ય વ્યાપી રહ્યું અને તેમની આંખો તેજથી ચળકવા લાગી. શરતચંદ્ર ચકિત થઈને સાંભળી રહ્યો અને બોલ્યો: “આ રહ્યો હું, સ્વામીજી! તમારે જે કંઈ કરવાનું હોય તે અને કહો.” સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો: “હાથમાં ભિક્ષાની ઝોળી ધારણ કરીને આ કામ કરવાને તમે તૈયાર છો? ઘેરેઘેર ભિક્ષા માગવા જઈ શકશો? તમે ત્યાગીનું જીવન ગાળી શકશો?” શરતચંદ્રે દંઢતાથી કહ્યું: “હા જી.”

થોડા વખતના સમાગમથી પછી શરતચંદ્રનું હૃદય સ્વામીજી પ્રત્યે પૂર્ણ ભાવથી ભરપૂર થઈ રહ્યું હતું. પોતાની ઉચ્ચ ભાવનાઓની જાણે કે સ્વામીજી જીવંત મૂર્તિ હોય એમ તેને ભાસ્યું હતું. સ્વામીજી હવે જવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા, તેથી શરતચંદ્ર બોલી બિઠ્યો: “સ્વામીજી મને તમારો શિષ્ય બનાવો. તમે જ્યાં જશો ત્યાં હું આવીશ.” સ્વામીજી બોલ્યા: “તમે મને ખરેખરી રીતે અનુસરશો?” શરતચંદ્રે હા કહી. પછી સ્વામીજી બોલ્યા: “ત્યારે હો આ માફ કરમંડલ” અને સ્ટેશનના પોર્ટલેને ઘેર જઈને ભિક્ષા માગી લાવો. શરતચંદ્ર તરતજ જઈને ભિક્ષા માગી લાવ્યો. સ્વામીજીએ તેને આશીર્વાદ આપ્યો.

પછી પોતાનાં માળાપની પરવાનગી લઈને શરતચંદ્ર સ્વામીજીની સાથે જવા તૈયાર થયો. સ્વામીજીએ તેને પોતાના શિષ્ય તરીકે સ્વીકાર્યો. આગળ ઉપર તે સ્વામી સદાનંદ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો. શુરુ અને શિષ્ય બંને હવે હૃદયીકેશ તરફ ગયા. ત્યાં જઈને અનેક સાધુઓ ભેગા તે રહેવા લાગ્યા. અહીં-

યાંનું સઘળું વાતાવરણ તેમને સાધુમયજ લાગ્યું. તેમણે ઘણા દિવસો આ સ્થળે અભ્યાસમાં ગાળ્યા. હવે હિમાલયનાં ઊંચાં શિખરો ઉપર ચડવાનો તેમણે વિચાર કર્યો. હૃષીકેશમાં પવિત્ર બહ્નવીનું જળ નાચતું, ફેરતું, ખળખળાટ કરતું વહી જતું હતું; તેનાથી થતો અવાજ તેમના કાનને અત્યંત પ્રિય લાગતો હતો. સ્વામીજીને મન તે “ હર, હર, ॐ, ॐ ” એમ બોલતો અને સાધુ જીવનનું સ્વાતંત્ર્ય દાખવતો હોય તેવો લાગતો હતો. આસપાસ નાના નાના પહાડો આવી રહેલા હતા અને તે સવાર તથા સાંજના સમયે શાંત અને કિંચિત્ પ્રકાશવાળા સમયે રંગ-બેરંગી ચિત્રો ધારણ કરી રહેલા જણાતા હતા. આથી કરીને હાલ તો આ સ્થળમાંજ રહેવું એવો નિશ્ચય સ્વામીજી કરી રહ્યા હતા; પણ એટલામાં સદાનંદ પુષ્કળ માંદો પડ્યો અને તેથી સ્વામીજીને પાછા વળવું પડ્યું.

સ્વામીજી પોતાના શિષ્ય પ્રત્યે કેવું વર્તન રાખતા તે વિશે સદાનંદ લખે છે: “ હું માંદો હતો અને બેભાન થઈ જતો હતો. સ્વામીજીએ મને મૃત્યુથી બચાવ્યો. એક ઘોડાવાળાની માફક તે મારો ઘોડો દોરતા; રસ્તામાં પૂર્ણ જોસવાળી, કાઠવમાં લપસી જવાય એવી અનેક નદીઓમાંથી મને પાર ઉતારતા. જ્યારે હું ઘણાજ માંદો પડ્યો, ત્યારે તેમણે મારો સઘળો સામાન, રે, જોડા પણ પોતે ઊંચકી લીધા હતા! ”

મઠમાં સઘળા ગુરુભાઈઓ વિવેકાનંદને પાછા આવેલા જોઈને ઘણાજ ખુશી થયા. પૂજા અને સજનમાં તે હવે ભાગ લેવા લાગ્યા. પોતે કરેલા પ્રવાસનો અનુભવ સર્વને કહીને સર્વની દષ્ટિ વિશાળ બનાવવા લાગ્યા. ભારતવર્ષના આધ્યાત્મિક પુનરોદ્ધાર ના વિચારો હવે ખૂબ જોસથી તેમના મનમાં ઊભરાવા લાગ્યા. બનારસ, અયોધ્યા, વૃંદાવન, આગ્રા વગેરે સ્થળમાં સ્વામીજીને

જે અનુભવ પ્રાપ્ત થયો હતો, તે ઉપરથી તે હવે કહેવા લાગ્યા કે, "હિંદુસ્તાનનો સુધારો આધ્યાત્મિક, ઉત્પાદક શક્તિવાળો અને જાંચા પ્રકારનો છે." "સઘળું એશિયા એકજ છે" આ કહેવત ભારતરર્ષમાં ખરી પડે છે. યાત્રાનાં સ્થાનોમાં, આધ્યાત્મિક આદર્શોમાં અને સંસ્કૃત વિદ્યાના જાડા અધ્યયનમાં આખું ભારતવર્ષ એકજ દેખાય છે. સમાજના બંધારણનાં તરવો સર્વત્ર એકજ દેખાય છે. કાશ્મીર અને નેપાળથી કેપ કોમોરીન સુધી અને આસામથી મુંબઈ સુધી સરખીજ પૂજા થાય છે. અમરનાથના શિવ, નેપાળના પશુપતિનાથ, તારકેશ્વરના મહાદેવ, કાશીના વિશ્વનાથ અને દક્ષિણના રામેશ્વરના શિવ સઘળા એકજ છે.

રામકૃષ્ણમઠ હવે એક ધાર્મિક વિશ્વવિદ્યાલય જેવો બની રહ્યો હતો. તત્ત્વજ્ઞાનની જુદી જુદી શાખાઓ, સમાજશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ વગેરે બાબતો સંન્યાસીઓ તેમજ ખીજ શ્રોતાઓને અહીં આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી સમજાવવામાં આવતી. સઘળા સાધુઓ સનાતન ધર્મની ઉજ્જવલ કીર્તિથી પ્રેરાઈ રહ્યા. પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિઓની તુલના કરી સ્વામીજીએ સૌના મનમાં ઠસાવ્યું કે, પાશ્ચાત્ય સુધારો અનિષ્ટ પરિણામયુક્ત જડવાદથીજ જડિત છે, જ્યારે હિંદુનું જીવન તો ધર્મજ છે. ધર્મથીજ તેનો ઉદય અને જય છે. ધર્મનાં લક્ષણ દયા, ક્રમા, તપ, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય વગેરે સિવાય કંઈ પ્રજાએ પોતાનો ઉદય કર્યો છે? સઘળા સાધુઓ હિંદુ વિષેના અનેક પ્રશ્નોનો મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા, પોતાની માતૃભૂમિનો પુનરોદ્ધાર થાય એવી ઇચ્છા ધરતા પ્રભુને પામી રહ્યા.

૨૫-પાવરી વાવા

ગાંઝીપુરમાં પાવરી બાબા કેવું અદ્ભુત જીવન ગાળી રહ્યા હતા ! એક વખત આબા હિંદમાં મહાપુરુષોની શોધ કરતાં દેશવચ્ચે સેને આ યોગી વિષે સામળ્યુ અને તેમનાં દર્શન કરવાને માટે તે ગયા હતા. દક્ષિણેશ્વરના બાગમાં વિવેકાનંદે તેમની હકીકત જાણી અને કાશીપુરથી તેમનાં દર્શનાર્થે ગયા, ત્યારે તેમાંના જીવનથી તેમના ઉપર ભારે અસર થઈ રહી હતી.

આ પાવરી બાબા એક બ્રાહ્મણના પુત્ર હતા. નાનપણમાં તેમને ન્યાય અને વ્યાકરણ શીખવવામાં આવ્યાં હતા. રામાનુજ સંપ્રદાયના પુસ્તકોનો તેમણે અભ્યાસ કર્યો અને પોતાના પાલકના મૃત્યુ પછી તે સત્યની શોધમાં સ્થળે સ્થળે વિચરવા લાગ્યા. ગિરનાર પર્વત ઉપર તે યોગ શીખ્યા. પછીથી તે બનારસ ગયા અને ત્યાં એક સંન્યાસી પાસે અદ્વૈત-વેદાંતનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા.

કેટલાક વર્ષ સુધી સંપૂર્ણ ત્યાગીનું જીવન ગાળ્યા પછી આખરે તે ગાંઝીપુરમાં આવીને રહ્યા હતા. અહીંયાં નદીને કિનારે તેમણે પોતાનો આશ્રમ સ્થાપ્યો હતો. આખો દિવસ તેઓ ધ્યાનમાં રહેતા અને રાત્રે દ્વિત કુદરતી હાજતો માટેજ બહાર નીકળતા. માન લી બહાનાં થોડા પાંદડાનોજ તે દરદોજ આહાર કરતા. કોઈ પણ કામ કરવું તે પ્રભુને માટેજ કરવું

એવો તેમનો સિદ્ધાંત હતો. લોકો તેમને પવન-આહારી અગર પાવરી બાબા કહેતા. દિવસોના દિવસો અને મહિનાના મહિના સુધી તે પોતાના આશ્રમની ગુફામાં ધ્યાનસ્થ થઈ રહેતા અને લોકો તેમના વિષે કંઈ પણ જાણતા નહિ. આખરે એકાદ દિવસ તે બહાર આવેલા દેખાતા અને તે દિવસે લોકો મોટો ઉત્સવ કરતા.

પાવરી બાબા સર્વત્ર પ્રભુનેજ જોતા! એમના વિષે એવું કહેવાય છે કે, એક દિવસ તેમના આશ્રમમાં રાતે ચોર પેઠો હતો. કેટલાંક વાસણ લઈને તે નાસી જવાની તૈયારીમાં હતો, એટલામાં પાવરી બાબા જાગી ઊઠ્યા અને પેલો ચોર વાસણ પકતાં મૂકીને નાસવા લાગ્યો. પેલાં વાસણ લઈને પાવરી બાબા દોડતા દોડતા તેની પાછળ ગયા. તેને પકડી પાડી પગે પડી કહેવા લાગ્યા: “મને માફ કરજો! હું તમને કામમાં આડે આવ્યો! આ વાસણ તમે લો. તે તમારાંજ છે! મારા કરતાં તમારે તેની વધારે જરૂર છે.” આમ કહેતે કહેતે તેમની આખો-માંથી અશ્રુની ધારા વહેવા લાગી. વળી એક વખત તેમને એક કાળો નાગ કરજ્યો; પણ પાવરી બાબા તો તેવાજ હસતા મુખથી કહેવા લાગ્યા: “આ તો પ્રભુએ પોતાનો દૂત મોકલ્યો છે!” કોઈ પણ જાતના શારીરિક દુઃખને તે પ્રભુના આશીર્વાદપૂર્ણ ગણતા. તે એક મોટા જ્ઞાની તેમજ પ્રભુના પરમ ભક્ત હતા.

પાવરી બાબાની આસપાસ પવિત્રતાનું વાતાવરણ પ્રસરી રહ્યું હતું. પોતાના ઉપર આ સંત પુરુષનો ભારે ઉપકાર થયેલો છે એમ સ્વામી વિવેકાનંદ માનતા, તેમને ગુરુ તરીકે ગણતા, અત્યંત આહતા અને તેમની સેવા કરતા. આ ચોગી વિષે વિવેકાનંદ કહેતા: “તેમનો અવાજ અત્યંત મિષ્ટ હતો. લગભગ દસ વરસ સુધી તેમણે જગતમાં કોઈને મુખ જતાવ્યું નહોતું. થોડા બટાટા અને થોડું માખણ તેમની મઢીના બારણાં આગળ મૂક-

વામાં આવતું અને જ્યારે તે ગુફામાં રહેતા, ત્યારે તો તેટલું પણ તેમને જોઈતું નહોતું. ગમે તેવું નજીવું કામ હોય, પણ તે કરવાને જોઈ તો પછી તેમાં તે પૂરેપૂરા ગરક થઈ જતા. રઘુનાથજીની પૂજા કરવામાં જેટલી કાળજી તે રાખતા અને ધ્યાન દેતા તેટલીજ કાળજી અને ધ્યાનથી તે એક લોટાને પણ માંજતા! કેાઈ ઘણું કાર્યમાં ક્ષેત્ર મેળવવાનું રહ્યું તે આ પ્રમાણે દર્શાવતા: “કાર્ય કરવાનાં સાધનો અને તેના ફળનું તાદાત્મ્ય સાધો. તે જાને એકજ છે એમ ગણો.” આ સિદ્ધાંતના તે પોતે જીવંત દર્શાવણી હતા. તેમનામાં અલૌકિક નમ્રતાએ વાસ કરેલો હતો. હરેક પ્રસંગે તેઓ શાસ્ત્રનું એકાદ સુંદર વચન કહેતા અને પોતાની નમ્રતા અને નિરાશિમાનિતા દર્શાવતા.

આવા મહાન સાધુનાં ફરીથી દર્શન કરવાનું મન વિવેકાનંદને થાય તેમાં શી નવાઈ? સ્વામીજી ગાઝીપુર ગયા અને રાય ગગનચંદ્રને ઘેર મુકામ કયો. અહીંયાં અનેક મનુષ્યો તેમને મળવાને આજ્યા અને અનેક વિષયો ચર્ચાયા. સામાજિક સુધારણા વિષે બોલતાં સ્વામીજી કહેવા લાગ્યા: “તિરસ્કારથી કે સખત ટીકાઓથી સંસારસુધારાનું કાર્ય ચલાવવું ન જોઈએ. અત્યંત પ્રેમ અને અત્યંત ધીરજથી અને શિક્ષણના પ્રચારથી તે આગળ વધારવું જોઈએ. શિક્ષણના પ્રચાર વડે કરીને સ્વાભાવિક રીતે અંતઃકરણમાંથીજ સુધારો થતો આવશે. આયોનું શિક્ષણ આયોના આચારવિચારને અનુકૂળજ હોવું જોઈએ. તે શિક્ષણ હિંદુ ધર્મના આદર્શોનું યોગ્ય રીતે ગૌરવ દર્શાવનારું, તેમને વિકાસ કરનારું અને તેમની પૂરેપૂરી સમજ આપનારું હોવું જોઈએ. હિંદુ ધર્મ એક જાતનો શ્રમ નથી; તમે તેમાં જાંડી રૂબકી મારો અને તેની મહત્તા તમને સમજાશે. પરદેશીઓના ખોટા ભપકાથી, શિક્ષણથી કે રિવાજોથી દોરવાઈ જશો નહિ;

આપણી માતૃભૂમિનો પૂરેપૂરો અભ્યાસ કરો. આપણી હિંદુ
ભક્તિ શાને માટે નિર્માણ થયેલી છે તે ચોધી કાઢો. આપણને
ભદ્ર કરવામાં આવ્યું હોય તેમ આપણે એમજ ધારીએ છીએ
કે, હિંદુસ્તાને પોતાના જીવનનો આદર્શ ખોટોજ માની લીધો
છે! આથી વધારે ચોકજનક સ્થિતિ કઈ કહેવાય? આપણે
આપણી સંસ્કૃતિના આદર્શો ભેઈ શકતા નથી એજ આપણી
ખરી અને હૃદયસેદક ગરીબાઈ છે. જ્યારે આપણને આપણાં
ખરા આદર્શોનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન થયે, ત્યારે આપણા સઘળા પ્રશ્નો-
નું નિરાકરણ એની મેળેજ થઈ રહેશે.”

શ્રોતાજનોની આગળ સ્વામીજીએ આ પ્રમાણે કહ્યા પછી
તેઓ પાવરી બાબા પાસે જવાને નીકળ્યા. ત્યાં વેદાંત અને
ભક્તિ ઉપર તે વાતચીત કરવા લાગ્યા. વેદાંતની વાત કરતે કરતે
સ્વામીજી અને પાવરી બાબા સૂક્ષ્મ વિચારમાં એટલા તો ઊંડા
ઊતરી ગયા કે તેમની આસપાસના મનુષ્યો તો તેમની વાત
સમજી શક્યા નહિ. તત્ત્વજ્ઞાનની જુદી જુદી શાખાઓનો
આંતરસંબંધ, યોગમાર્ગ, આત્મવિકાસથી બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ,
આધ્યાત્મિકતા પ્રાપ્ત કરવાનાં અને તેને વ્યાવહારિક જીવનમાં
અનુકૂળ કરવાનાં સાધનો, વગેરે વિષયો ઉપર તેમની વાતો
આલી. વારંવાર તેમની પાસે જવાથી અને તેમને સુખે વેદાંતનાં
શુદ્ધ તત્ત્વોનું સૂક્ષ્મ વિવેચન શ્રવણ કરવાથી સ્વામીજીનું મન
પાવરી બાબા તરફ વધારે ને વધારે આકર્ષાયું. તે તેમને અત્યંત
આહવા લાગ્યા. પરસ્પર વિરોધી બાસતાં વેદાંત વાક્યોની એક-
વાક્યતા સાધનાર અનેક વચનો તેમના સુખમાંથી ફૂલની માફક
ઝરવા લાગ્યાં. શબ્દે શબ્દની સ્વામીજી તુલના કરવા લાગ્યા.
જ્ઞાનનો અરબલિત પ્રવાહ વહીજ રહ્યો. પાવરી બાબાનાં વચનો
પરમાત્મ દર્શનનું ઊંડું રહસ્ય અને સ્વાનુભવ દર્શાવી રહ્યાં

હતાં. તેમની પામેથી સ્વામીજી આધ્યાત્મિક સત્યોનું ઊંડું રહસ્ય સમજ્યા. સ્વામીજીએ તેમને પૂછ્યું: “ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવાને તમે બહાર કેમ આવતા નથી ? ” બાબાજી બોલ્યા: “ તમે એમ ધારે છે કે, મનુષ્ય મનુષ્યને શરીરથીજ મદદ કરી શકે છે ? શરીરની મદદ વગર પણ એક મન અનેક મનુષ્યોનાં મનને ગમે તેટલે છેટેથી સહાય આપી શકે છે. ” આ ઉત્તરથી સ્વામીજી વધારે માનની લાગણીથી પાવરી બાબા તરફ જોવા લાગ્યા. પાવરી બાબાના પવિત્ર સાનિધ્યમાં સ્વામીજીએ પરમ સુખ અને શાંતિ અનુભવ્યાં.

આ વખતે કેટલાંક કારણોને લીધે સ્વામીજીને કંલકત્તે પાછા જવું પડ્યું. પાવરી બાબાનાજ વિચારો તેમના મગજમાં રમી રહ્યા હતા. મઠમાં તે સર્વને પાવરી બાબાનો સિદ્ધાંત “ કાર્યનાં સાધનો અને ફલનું તાદાત્મ્ય સાધો ” એ સમજાવવા લાગ્યા. શ્રીરામકૃષ્ણની અનુપમ મહત્તા સૌના મનમાં ઠસાવવા લાગ્યા. તેમના દરેક વચન ઉપર પુસ્તકનાં પુસ્તક લખી શકાય એમ તે કહેવા લાગ્યા. એક ગૃહસ્થાશ્રમી ત્યાં હાજર હતો, તે શંકા કરવા લાગ્યો કે, “ તેમ શી રીતે બની શકે ? ” સ્વામીજીએ કહ્યું: “ તમે જામે તે બોધવચન લો અને હું તમને બતાવીશ કે તેમ શી રીતે બની શકે ! ” ગૃહસ્થાશ્રમીએ એક બોધવચન કહેવા માંડ્યું: “ એક સાધુએ પોતાના શિષ્યને ઉપદેશ કર્યો કે, આ જગતમાં જે જે દેખાય છે તે સઘળું ઈશ્વરજ છે. શિષ્યે આ વાતનો શબ્દાર્થ ગ્રહણ કર્યો, પણ તેનું રહસ્ય તે સમજ્યો નહોતો. એક વખત રસ્તામાં થઈને તે જતો હતો, ત્યારે સામે એક હાથી આવ્યો. શિષ્ય ત્યાંથી જસ્યો નહિ. તેણે માન્યું કે, તે પોતે ઈશ્વર છે અને હાથી પણ ઈશ્વરજ છે ! મહાવતે જૂમ પાડવા છતાં પણ તે દૂર જસ્યો નહિ અને તેથી હાથીએ તેને ધન

કની શિષ્ય પોતાના ગુરુની પામે આવ્યો અને તેમનું વચન જૂઠું છે એમ કહેવા લાગ્યો. એ સાબળીને ગુરુ બોલ્યા 'તું ઈશ્વર છે અને હાથી પણ ઈશ્વર છે, તો ત્યારે મહાવતરૂપી ઈશ્વરે તને આધા ખસી જવાનું કહ્યું, ત્યારે તેનું કહેવું તે શા માટે માન્યું નહિ?' પૂરેપૂરા ત્રણ દિવસ સુધી સ્વામીજીએ આ બોધવચન ઉપર ટીકા કરી અને સર્વને સાળિત કરી આપ્યું કે, પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં ઘણાં પડિતો, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને ઈશ્વરવાદીઓ અદ્વૈતવાદ ઉપર જુદા જુદા મત ધરાવી નહેલા છે પણ તે સઘળા જુદા જુદા મતોનું સમાધાન શ્રીરામકૃષ્ણના દેહત આ એકજ બોધવચનથી થઈ જાય છે

વળી થોડાક વખત પછી પાછા સ્વામીજી ગાઝીપુર જઈ આવ્યા ત્યાં પાવરી બાળાનો પુષ્કળ સમાગમ તેમણે કર્યો હતો. આ વખતે ગાઝીપુરમાં કેટલાક યુરોપિયન અમલદારો એમની સુલાકાતે આવ્યા રોસ નામનો એક અમલદાર હિંદુઓના ઉત્સવો વિષે તેમને પૂછવા લાગ્યો ખાસ કરીને હોળી અને રામલીલા વિષે તેને વધારે માહિતી જોઈતી હતી સ્વામીજીએ પ્રકૃતિપૂજા, વીરપૂજા અને ધાર્મિક વિકાસનો પરસ્પર સળધ દર્શાવ્યો હિંદુઓના દરેકે દરેક સામાજિક રિવાજની પાછળ આધ્યાત્મિક સત્યો રહેલા છે એમ તેમણે પ્રતિપાદન કર્યું અને તે એવા જીરુસાથી, તકથી, યુક્તિથી અને ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી સમજાવ્યું કે રોસના મનમાં સનાતન ધર્મની મહત્તા ઠસી રહી અને તેને લાગ્યું કે, હિંદુધર્મ એક વિશાળ અને દીર્ઘદૃષ્ટિથી બંધાયેલ આધ્યાત્મિક આદર્શ છે રોસે ડિસ્ટ્રીક્ટ જજની ગૃન સાથે સ્વામીજીનું ઝોળખાણ કરાવ્યું તેમણે તેમને હિંદુધર્મ, યોગ, વગેરે ઉપર અનેક સવાલો પૂછ્યા સ્વામીજીએ યોગના સિદ્ધાંતોની સત્યતા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના તત્ત્વો

થી સાબિત કરી અને યોગીઓની સિદ્ધિઓ આધુનિક માનસ-
શાસ્ત્રને અનુકૂળ છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું. કર્નાલ રીવેટ કર્નોક
નામનો યુરોપિયન અમલદાર તેમને વેદાંત વિષે અનેક પ્રશ્નો
પૂછવા લાગ્યો. કર્નોકને શંકા હતી કે, વેદાંતનાં સત્યો વ્યાવહા-
રિક જીવનમાં પાળી શકાય નહિ ! ઘણીજ વિશાળ બુદ્ધિથી
સ્વામીજીએ કર્નોકના મનનું સમાધાન કર્યું. સ્વામીજીએ દર્શાવ્યું
કે, “મનુષ્ય પ્રયત્ન કરે છે, અનેક વાર ખતા ખાય છે, દુઃખ ભોગવે
છે, છતાં પણ ઉચ્ચ આદર્શને ધારણ કરી રહે છે. આમ ઉચ્ચ
આદર્શ અને વ્યવહારમાં પડતાં અનેક સંકટોની વચમાં તેનું
જીવન અથડાય છે અને આખરે આમ પ્રયાસ કરતે કરતે આખું
જીવન આદર્શમય આધ્યાત્મિકજ બની રહે છે. તેનો અંતરાત્મા
કથી રહે છે કે, ‘આ સઘળું પ્રભુમયજ છે, આ સઘળું દેવી છે,
જિંથ અને નીચ સર્વ અનંત પ્રભુનાંજ જુદાં જુદાં સ્વરૂપ છે,
સમજદાર અને મૂર્ખ સર્વનું અંતિમ લક્ષ્ય સમજ્યે કે વગર
સમજ્યે પ્રભુનીજ પ્રાપ્તિ છે. સુખ, દુઃખ, શુભાશુભ વગેરે સર્વ
તેનાંજ પ્રેરક છે.’ જ્યારે જીવનનો આવો જિંથો ખાલ આવે
આવે છે, ત્યારેજ અનંતત્વનું જ્ઞાન થઈને અનંતત્વ અને નિત્ય-
ત્વ સિવાય બીજું કંઈજ જણાતું નથી. દેશ, કાલ અને વસ્તુના
ભેદો માત્ર કહેવામાંજ રહે છે જ્યારે જીવાત્મા યોગ્ય આધ્યા-
ત્મિક વિકાસને પામે છે, ત્યારેજ તેને આ દિગ્કલાદિથી અખા-
ધિત પરમાત્મ-સત્યનું દર્શન થાય છે.”

વક્તૃતા-વિવેકાનંદ આ વાત કહેતાં અત્યંત ઉદ્દાસમાં
આવી ગયા. તેમના મુખ ઉપર અત્યંત તેજ છવાઈ રહ્યું. તેમની
સાધુતા, વૈરાગ્ય, જ્ઞાન, શક્તિ અને ચારિત્ર્ય પોતાનો પ્રભાવ
દર્શાવી રહ્યાં. અદ્વૈતવાદની બાજુ કે સાક્ષાત્ મૂર્તિ હોય તેમ તે
કર્નોક સાહેબને અને સર્વને દેખાવા લાગ્યા.

હિંદુઓનું જીવન અને આ પરમ આદર્શ વચ્ચે શો સંબંધ રહેલો છે તે હવે સ્વામીજી દર્શાવવા લાગ્યા. હિંદુઓ જે રીતે ખાય છે, વસ્ત્ર ધારણ કરે છે, લગ્ન કરે છે, પોતાનાં છોકરાંને ઉછેરે છે અને પ્રેતને જે દૃષ્ટિથી જુએ છે, તે સર્વ, તેમનામાંથી દેહાત્મભાવ દૂર કરી આત્મભાવ ઠસાવવાનાં અનેક સાધનો રૂપે જ છે. હિંદુઓના દેવતાઓ પરમતત્ત્વનાં જુદાં જુદાં મૂર્તિમંત લક્ષણો છે. જ્યાંસુધી મનુષ્ય અસુક બંધનોમાં બંધાયેલ રહે છે અને પરમતત્ત્વને ઓળખતો નથી, ત્યાંસુધીજ આ દેવતાઓનું પૂજન કરે છે. સર્વ ધર્મ પરમતત્ત્વને પહોંચવાના જુદા જુદા માર્ગરૂપ જ છે. આધ્યાત્મિક દર્શન અને માનસિક વિકાસની અવસ્થાઓ અસંખ્ય છે. લક્ષ્મી, સરસ્વતી, દુર્ગા, કાળી, શિવ, ઉમા, રાધા, કૃષ્ણ, સીતા, રામ, હિંદુઓની સઘળી દંતકથાઓ, શિવાજી અને સમાજનું બંધારણ—આ સર્વ પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિનાંજ અનેક સાધનો છે.

આ સાંભળીને કર્નાક સાહેબ જાણે તેમના ખાયખલનાંજ વચ્ચેના ઉચ્ચારાતાં હોય, જાણે ઠાંઈ નવીનજ પ્રકાશ હૃદયમાં આવી પડતો હોય અને અધિકારને નષ્ટ કરતો હોય; જાણે કે આધ્યાત્મિક બુદ્ધિની ઉન્નતાવસ્થામાંથી પરમ દેવત્વને પ્રગટ કરાતું હોય તેમ અનુભવવા લાગ્યા. સર્વે શ્રોતાજનો ધારવા લાગ્યા કે, “ આ એક ખરેખરો સ્વદેશભક્ત સાધુ છે ! ”

૨૬-હિમાલયમાં પર્યટન

કલકત્તામાં આવેલા સમકૃષ્ણમઠમાં વિવેકાનંદના ગુરુભાઈ
એ રહેતા હતા. સ્વામીજી તે સર્વના નેતા હતા. તે ગુરુભાઈએ
હજી ણિનઅનુભવી અને જાણક જેવા સાદા-સોળાજ હતા.
આથી કરીને વિવેકાનંદને તેમની કાજી રાખવી પડતી હતી.
જ્યાં જ્યાં તે જતા હતા, ત્યાં ત્યાં તેમના ગુરુભાઈઓના વિચાર
તેમને આવતા અને કેટલીક વખત કોઈની માદગીને લીધે તેમને
કલકત્તે પાછા જવું પડતું હતું. તેમના ગુરુભાઈઓમાંના કેટલા
એક વિવેકાનંદની માફક પર્યટન કરવાને નીકળી પડ્યા હતા.
અને તેઓ કદી આફતમાં આવી પડ્યા હોય તો તેમને મદદ
કરવાને માટે વિવેકાનંદને એક ગામથી બીજે ગામ જવું પડતું
હતું. આથી કરીને આપણે જોઈ શકીશું કે, વિવેકાનંદને ત્રણ
કામ એક સાથે કરવાના હતા. પોતાના ગુરુભાઈઓની સલાહ
લેવી, તેમને યોગ્ય શિક્ષણ આપવું અને તેમનો પરસ્પરનો તેમ
જ પોતાની સાથેને બ્રાતૃભાવ ટકાવી રાખી તેમનું એક મંડળ
બનાવવું, સાધુ તરીકે પોતાના જીવનને વધારે ઉન્નત અને પર
માત્રમ પરાયણ કરતા ચાલવું અને ભાગ્યવર્તીમાં સર્વત્ર પર્યટન
કરી જનસમૂહનું જીવન જોઈ તેના ઉપર વિચાર કરી ભારતવર્ષ
ના કલ્યાણના માર્ગો યોજવા આ ત્રણ જાણતો ધ્યાનમાં રાખી
ને જ્યારે આપણે તેમના જીવનને તપાસીશું, ત્યારેજ આપણ

ને સમન્તથે કે સ્વામી વિવેકાનંદનો જીવનપ્રવાહ કંઈ દિશામાં વધી ગયો હતો.

ગાઝીપુર, ણનારમ, વૃદાવન, આગ્રા વગેરે સ્થળોમાં પ્રવાસ કરતે કરતે સ્વામીજીનું મન અનેક પ્રકારનું અવલોકન કરી રહ્યું હતું. ભારતવર્ષમાં ધર્મ અને સમાજ વચ્ચે શો સળધ રહેલો છે તેની શોધ કરતા તેમને માદ્રમ પડ્યું હતું કે, હિંદુમાં ધર્મ અને સમાજ એક બીજાની સાથે ઓતપ્રોત થઈ રહેલા છે. હિંદુ માં ધર્મ અને સમાજનો ઉદય સાથે સાથેજ છે તેમણે અત્યંત સંતુષ્ટ હોઈને જ્યારે જ્યારે આર્યાવર્ત ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહત્તા ભોગવતું હતું, ત્યારે ત્યારે ધાર્મિક જાગૃતિ પ્રથમ થયેલી જોવામાં આવતી હતી તેમણે પોતાના મનમાં એવો દૃઢ સિદ્ધાંત બાધ્યો હતો અને પોતાના ગુરુભાઈઓને પણ શીખવતા હતા કે, “ધર્મજ આર્યશિક્ષણનો પાયો છે” ધર્મ વડેજ હિંદુ મહત્તા પ્રાપ્ત કરી શકે અને હિંદુના સઘળા સામાજિક પ્રશ્નોનો વિચાર ધાર્મિક દૃષ્ટિએજ થવો જોઈએ. હિંદુના ધર્મથીજ આકર્ષાઈ સ્વામીજી દેશભક્ત બન્યા હતા અને તેમની સ્વદેશભક્તિને લીધે હિંદુ ધર્મ પ્રત્યે તેમનો ભાવ વધી રહ્યો હતો. ભારતવર્ષના લોકો વિશે અસંખ્ય વિચારો તેમના મનમાં આવતા અને હૃદયને હલાવી મૂકતા સ્વદેશભક્તિ પાત્ર સનાતન ધર્મનું એક અંગ છે એમ તેમને ભાસતું આથી કરીને ભારતવર્ષના મહા પ્રશ્નોનું પણ નિરાકરણ કરવું એવા વિચાર સ્વામીજીના મનમાં પ્રેરાઈ રહ્યા હતા. દક્ષિણેશ્વરનો યુવાન નરેન્દ્ર વેદ અને ઉપનિષદોના સત્યોને આર્યપ્રજાના જીવનમાં રજે રજે કેવી રીતે ઉતારવા, તે સત્યો પ્રમાણે આર્યજીવનને કેવી રીતે ઘડવું અને તેને આધુનિક સમયને અનુકૂળ કેવી રીતે કરવું, વગેરે બાબતો સિદ્ધ કરવાના સાધનોને મનમાં યોજી રહ્યો હતો, પણ તેનીજ સાથે મનની

સઘળી શક્તિઓનો નિગ્રહ કરી પુનઃ પુનઃ આત્મસાક્ષાત્કાર કરવો—એ વિચાર પણ વારંવાર તેના મનમાં આવ્યાજ કરતો અને બીજા સઘળા વિચારોને તે દબાવી નાખતો. આથી હવે વિવેકાનંદે મનમાં વિચાર કર્યો કે, “આ વખતે મારા પ્રવાસમાં ધ્યાન ધરવાને માટે એક શુદ્ધ હું જોળી કાઢીશ અને મારા સ્પર્શ માત્રથી હું બીજા મનુષ્યના મનને ફેરવી શકું એવી શક્તિ જ્યાં સુધી પ્રાપ્ત નહિ થઈ, ત્યાંસુધી હું મઠમાં પાછો આવીશ નહિ.”

આમ વિચાર કરીને સ્વામી વિવેકાનંદ હિમાલયમાં જવાને નીકળ્યા. જતા પહેલાં તેમણે શારદાદેવી-શુરુપત્નીનો આશીર્વાદ લીધો.

ફરીથી પ્રવાસે નીકળવાથી વિવેકાનંદ હવે મનમાં ખુશી થવા લાગ્યા. હિમાલયમાં ઘણા વખત સુધી અભ્યાસ કરવાથી તેમના મનમાં પરમ શાંતિનો વાસ થયે એમ તે ધારવા લાગ્યા. આગગાડીમાં બેસીને તે ગયા નહિ. ગંગા નદીને કિનારે કિનારે પગે ચાલીને જવું કે જેથી કરીને આખી મુસાફરી સાધના અને તપરૂપ થઈ રહે એવો તેમનો નિશ્ચય હતો. સ્વામી અખંડાનંદ—એક શુરુભાઈ—તેમની સાથે ગયા. રસ્તામાં ભાગલપુર નામના સ્થળમાં તેઓએ પ્રથમ મુકામ કર્યો. તેઓએ જેવાંતેવાં ઠપકાં પહેર્યાં હતાં અને પહેરવેશ જોતાં સામાન્ય સાધુ જેવા તે દેખાતા હતા, પણ તેમનું ચલનવલન રાજકુમારોને છાજે તેવું હતું. જ્યારે તેઓ લિહા માગવાને ઠાઠનિ ઘેર જતા, ત્યારે સાધુના વેશમાં રાજા આવ્યા હોય તેવો દેખાવ સર્વને લાગતો હતો. ભાગલપુરમાં આવીને નદીને કિનારે તે બેઠા હતા.

તેઓ બંને ચાકી ગયેલા દેખાતા હતા, છતાં તેમનાં મુખ ઉપર વૈરાગ્યની શાંત પ્રભા છવાઈ રહેલી હતી. તેમના દેખાવથી

ભાગલપુરમાં મન્મથનાથ બાળુ નામનો એક નામાંકિત પુરુષ સ્વામીજીનો ખરેખરો શિષ્ય થઈ રહ્યો. આ મન્મથનાથ પ્રથમ બાહ્યોસમાજનો અનુયાયી હતો, પણ વિવેકાનંદના ઉપદેશથી તે સનાતન હિંદુ ધર્મને જરાજર સમજ્યો અને હિંદુ-ધર્મનો ચુસ્ત હિમાયતી બની રહ્યો. સ્વામીજી વિષે તે લખે છે: " સને ૧૮૯૦ના ઓગસ્ટ માસની એક સવારે સ્વામી વિવેકાનંદ અને સ્વામી અખંડાનંદ એકાએક મારે ઘેર આવી ચડ્યા. તેમને સામાન્ય સાધુઓ ધારીને મેં કંઈ પણ માન આપ્યું નહિ. જ્યોતે ભોજન લીધા પછી અમે જધા બેઠા હતા. તેમને અજ્ઞાની વેરાગીઓ ધારીને મેં તેમની જોડે કંઈ પણ વાતચીત કરી નહિ અને બુદ્ધધર્મના સિદ્ધાંતોનું એક અંગ્રેજી ભાષાંતર વાંચતો હું બેસી રહ્યો. થોડા વખત પછી વિવેકાનંદે મને પૂછ્યું: 'તમે કયું પુસ્તક વાંચો છો?' જવાબમાં મેં તે પુસ્તકનું નામ તેમને કહી ખતાવ્યું અને પૂછ્યું કે, 'તમે અંગ્રેજી લખ્યા છો?' તેમણે જવાબ આપ્યો: 'હા, થોડુંજ.' પછી બુદ્ધધર્મ વિષે મેં વાતચીત કરવા માંડી અને તરતજ મને માલૂમ પડ્યું કે, મારા કરતાં તે હજાર દરજ્જે વધારે લાણેલા છે! સ્વામીજી અનેક અંગ્રેજી અંથકારીનાં વચનો મોઢે ને મોઢેજ બોલવા લાગ્યા. હું તેમની વિદ્વત્તાથી ચકિત થઈ ગયો અને ઘણું ધ્યાન દઈને તેમના ચબ્દો સાંભળવા લાગ્યો. તેમના જ્ઞાનની કસોટી કરવાને મેં પૂછ્યું કે, 'હિંદુ સંન્યાસીઓ જોડે રહીને બુદ્ધ જે સાધનાઓ સાધી હતી તે શું નકામી ગઈ હતી?' સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો: 'ના, તેમની એક પણ સાધના નકામી ગઈ નહોતી. બુદ્ધ થતા પહેલાં શાકચરિત્તે હિંદુ સંન્યાસીઓ જોડી રહીને જે સાધનાઓ સાધી હતી, તેમના વડેજ તે મહાશક્તિઓ પ્રાપ્ત કરી રહ્યા હતા અને એ શક્તિઓ વડેજ તે પોતાના સિદ્ધાંતોને

ખરાખર પ્રતિષ્ઠાન કરી રહ્યા હતા ! ’ આ જવાબ મને ઘણોજ ડહાપણ ભરેલો લાગ્યો.

“ એક દિવસ સ્વામીજીએ મને પૂછ્યું : ‘ તમે કંઈ સાધના કરો છો ? ’ અને અમે યોગ ઉપર વાત કરવા લાગ્યા. આ ઉપરથી મને લાગ્યું કે, સ્વામીજી કંઈ સાધારણ વ્યક્તિ નથી, કારણકે તેમણે યોગ વિષે જે જે કહ્યું, તે સઘળું સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ કહ્યા પ્રમાણેજ હતું. વળી તેમણે એ બાબતમાં ખીજી અનેક નવી વાતો કહી, જે મેં કદીય સાંભળી નહોતી. પછીથી તેમના ઉપનિષદોના જ્ઞાનની કસોટી કરવાને હું કેટલાંક ઉપનિષદો લઈ આવ્યો. અને ઘણીજ સૂક્ષ્મ બાબતો વિષે તેમને પૂછવા લાગ્યો. તેમના જિહ્વા અર્થભર્યા જવાબોથી મેં ધાયું કે, શાસ્ત્રોત્તુ જ્ઞાન પણ તે પૂરેપૂરું ધરાવે છે જે રીતે તે ઉપનિષદનાં વચનોનો ઉચ્ચાર કરતા હતા, તે રીત મને ઘણીજ મોહક લાગતી હતી. આ પ્રમાણે તેમનું અંગ્રેજી, સંસ્કૃત અને યોગવિષયક જ્ઞાન જોઈને મને તેમના ઉપર અત્યંત ભાવ ઉત્પન્ન થયો.

“ એક વખત મેં તેમને ધીમે ધીમે એક ગાયન ગાતા સાંભળ્યા. તેથી મેં પૂછ્યું : ‘ તમે ગાઈ શકો છો ? ’ તે બોલ્યા ‘ થોડુંજ. ’ અમારા આગ્રહથી જ્યારે તેમણે ગાયું, ત્યારે મને માલૂમ પડ્યું કે, વિદ્યામાં જેવા તે નિષ્ણાત છે તેવાજ તે સંગીત-કળામાં પણ છે. પછી ખીજે દિવસે તેમની રજા લઈને મેં ભાગલ પુરના ઘણા ઉસ્તાદ ગવૈયાઓને એકઠા કર્યા. સ્વામીજીએ સાચકાળથી ગાયન શરૂ કર્યું અને તે રાતના બે ત્રણ વાગતા સુધી ચાલ્યું. તેમના ગાયનથી શ્રોતાઓ એટલા મુગ્ધ થઈ ગયા કે સર્વ પોતાનું જમવાનું પણ ભૂલી ગયા. કેાઈ પણ મનુષ્ય પોતાને સ્થાનેથી ખસ્યો નહિ કે ઘેર જવાનો વિચાર પણ કયો નહિ ! સ્વામીજીની સાથે વાદ્ય વગાડનારના હાથ યાદી ગયા અને તેણે

વગાડવાનું છોડી દીધું; પણ સ્વામીજી જરાયે થાક્યા નહિ ! આખરે જ્યારે તેમણે જાણ્યું કે શ્રોતાઓમાંથી કોઈ પણ જવાની ઇચ્છા કરતું નથી, ત્યારે સ્વામીજી પોતાની મેળેજ ગાતા બંધ થયા. સઘળાએ લોજન વગરજ રાત ગાળી. આવી અલૌકિક શક્તિ મેં કોઈનામાં જોઈ નથી અને કદી જોવામાં આવશે એમ હું માનતો નથી.

“ખીજે દિવસે મેં સ્વામીજીને મારી ગાડીમાં બેસાડીને સઘળા ધનાઢ્ય મનુષ્યોને ઘેર લઈ જવાનો વિચાર કર્યો. સ્વામીજીએ ચોખ્ખી ના પાડી ! તે બોલ્યા : ‘ ધનાઢ્ય પુરુષોની મુલાકાત આહીને હોવા જણું એ સંન્યાસીનો ધર્મ નથી. ’ તેમના ઉત્કટ વૈરાગ્યથી મારા મન ઉપર ભારે અસર થઈ રહી. તેમના સાંનિધ્યમાં રહીને હું ઘણી વાતો શીખ્યો છું અને તે વાતો મારા આધ્યાત્મિક આદર્શોરૂપે બની રહેલી છે. ”

સ્વામીજી ફરીથી બનારસમાં ! અહાહા ! તે પવિત્ર નગરી સ્વામીજીને કેટલી બધી પ્રિય લાગતી હતી ! ત્યાંના વાતાવરણમાં આર્યોનું ગૌરવ, તેમની શક્તિઓ અને તેમની વિદ્યાનું સ્વામીજીને જ્ઞાન થઈ રહેતું હતું. બનારસને જોઈને તેમનો આત્મા સંપૂર્ણ રીતે વિકસી રહેતો અને તેમાં રહેલી અનેક શક્તિઓ તેમને પ્રત્યક્ષ થતી. એક ખરેખરા સનાતન ધર્મી હિંદુનું આધ્યાત્મિક બળ તે ધારણ કરી રહેતા અને તે બળનો આવિર્ભાવ તેમનાં વચનોમાં પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવતો. આવાજ બળથી પ્રેરણને પ્રેમદાસ મિત્રને તે જતે જતે કહેવા લાગ્યા : “ હવે હું કાશી છોડીને જઈ છું ! પણ જ્યારે હું પાછો આવીશ ત્યારે જાણે કે હિંદુસમાજ ઉપર એક ગોળો છૂટીને આવતો હોય તે પ્રમાણે આવીશ. ”

કાશીથી તે નૈનીતાલ ગયા અને ત્યાંથી પગે ચાલતા ચાલતા

બદરિકાશ્રમ જવાને નીકળ્યા. પર્વતની તળેટીમાં થઈને તે જતા હતા. રસ્તામાં એક મોટું વડનું ઝાડ આવ્યું. પાસે એક ઝરેલ વહી રહ્યો હતો. તેને જોઈને સ્વામીજી બોલી બિઘ્યા: “આ જગ્યા ધ્યાન ધરવાને માટે કેવી સુંદર છે !” આમ કહીને ત્યાં તે બેઠા અને એકદમજ સમાધિ પ્રાપ્ત કરી રહ્યા. તેમનું શરીર એક પાપાણની મૂર્તિ જેવું સ્થિર દેખાવા લાગ્યું. અખંડાનંદ આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યા. થોડા વખત પછી તે જાગ્યા. આ વખતે સ્વામીજીનું વદનકમળ અલૌકિક આનંદ અને આધ્યાત્મિક અતુલવધી પ્રકાશિત બની રહ્યું હતું.

અલમોરાની લગભગ તેઓ આવી પહોંચ્યા. અહીંયાં ગામની બહાર એક શુક્રામાં તે કેટલાક દિવસ રહ્યા અને સઘળો વખત અભ્યાસમાં ગાળ્યો. અહીંયાંથી તે ગઢવાલ તરફ ગયા અને ત્યાંથી કલ્યાપ્રયાગ, રૂદ્રપ્રયાગ વગેરે સ્થળોમાં થઈને શ્રીનગર પહોંચ્યા. અહીંયાં અલકનંદા નદીને તીરે એક ઝંપડીમાં તે રહ્યા અને સઘળો સમય ઉપનિષદો વાંચવામાં ગાળ્યો. અહીંયાંથી તે તિહરી ગયા. રસ્તામાં ઘણી વખત તેમને ભૂખ્યા પેટે પણ સુસાદરી કરવી પડતી. અહીંયાંથી તેઓ દેહરાદૂન તરફ જવાને નીકળ્યા. રસ્તામાં એક જગ્યાએ હિમાલયની એક ટેકરીના શિખર ઉપર બિભા રહીને ચારે તરફ નજર નાખીને તે જોવા લાગ્યા. હિંદુસ્તાનનું દરેક સ્થળ, દરેક ખૂણું અને દરેક છેડો જાણે કે તેમની દૃષ્ટિએ પડતો હોય તેમ તેમને લાગ્યું. માતૃભૂમિ વિષેના અનેક પ્રશ્નો વિષે વિચાર કરતા તે ત્યાં બિભા રહ્યા અને બારતવર્ષનું ગૌરવ જોઈ રહ્યા અનેક વિચારો તેમના મનમાં આવી રહ્યા. તેમની દૃષ્ટિએ બારતવર્ષના અનેક સતો, સાધુઓ અને તેમના આત્માનુભવો આવી રહ્યા. આસપાસનું સૃષ્ટિસૌંદર્ય શાંતિ અને શોભા પ્રમાદી રહ્યું હતું, તેને નિહાળીને સ્વામીજીનો આત્મા

અનેક રીતે વિકાસ પામતો હતો.

આગળ ચાલતે ચાલતે સ્વામી તુરિયાનંદ-એક ગુરુભાઈ-નો ભેટો થયો. સ્વામીજીના ગુરુભાઈઓ પણ હવે એક પછી એક પ્રવાસે નીકળી રહ્યા હતા અને વખતે તેઓ કોઈ કોઈ સ્થળમાં ભેગા થઈ જતા હતા. તુરિયાનંદને જોઈને સ્વામીજીને ઘણું હર્ષ થયો. પછીથી બધાએ દેહરાદૂન ગયા. અહીંયાં અખંડાનંદ માંદા પડ્યા અને સ્વામીજીને તેમની સારવાર કરવામાં ઘણું કष्ट સહન કરવું પડ્યું. આખરે તેમને અલ્હાબાદમાં એક મિત્રને ઘેર મોકલી દીધા અને સ્વામીજી હૃપીકેશ ગયા.

આ સ્થળ હિંદુધર્મની પવિત્ર દંતકથાઓથી ભરપૂર છે. કહેવાય છે કે, વ્યાસજીએ અહીંયાં આશ્રમ ખાંધ્યો હતો અને આરે વેદના ભાગોને એકઠા કરીને ખરાખર ગોઠવ્યા હતા. હૃપીકેશ એક સુંદર અને એકાંત સ્થળ છે. હિમાલયની તળેટીમાં, પવિત્ર ગંગા નદીને કિનારે તે આવેલું છે. જુદા જુદા પંથના હજારો સાધુ સંન્યાસીઓ શિયાળામાં અહીં એકઠા થાય છે અને તેમણે પોતાના હાથે ખાંધેલા ઝૂંપડાં અહીં-તહીં નજરે પડે છે. હૃપીકેશ એક ખીણમાં આવેલું છે અને તેની આસપાસ નાના કુંગરો આવી રહેલા છે. પવિત્ર ગંગા લગભગ તેની ત્રણ ખાંભુએ ફરી વળેલી છે અને તેના પવિત્ર પારદર્શક ઠંડા પાણીનો ઝીણો અવાજ જાણે કે ભક્તોના કાનમાં “હર, હર” એવા શબ્દો ઉચ્ચારતો હોય એમ લાગે છે ! અનેક પક્ષીઓ સાધુઓનાં ઝૂંપડાં આગળ આવે છે અને તેમના હાથમાંથી રોટલીના કકડા ખાય છે. માછલીઓ પાણીની ખહાર આવીને હાથમાંથી અન્ન ઝુંટાવી જાય છે. સઘળું વાતાવરણ સાધુઓથી ભરેલું જણાય છે.

હૃપીકેશમાં સ્વામીજી અને તેમના ગુરુભાઈઓ એક ઝૂંપડી ખાંધીને રહ્યા. ભિક્ષા માગી લાવીને તેઓ આહાર કરતા. એક

વાર સ્વામીજીને સખત મંદવાડ થઈ આવ્યો હતો અને તેને પરિણામે એક ઊંડો અનુભવ તેમને થયો હતો. આ અનુભવ અલમોરાની શુદ્ધામાં થયેલા અનુભવને મળતોજ હતો. તે શુદ્ધના અનુભવ વિષે સ્વામીજી કહેતા: “તે સમયે મારા કર્તવ્યનું જે જ્ઞાન મને થયું, તેવું જ્ઞાન મારા જીવનમાં મને કદીયે થયું નથી. મારા એકાંતવાસમાંથી જાણે કે તે મને ઘસડીને પરાણે પરાણે બહાર લઈ જતું હોય અને નીચેના પ્રદેશમાં ધકેલતું હોય તેવું મને લાગ્યું હતું.”

હૃષીકેશથી સ્વામીજી હરદ્વાર ગયા અને ત્યાંથી મિરત ગયા. મિરતમાં એમને એમના ઘણા ગુરુભાઈઓ આવી મળ્યા અને તેમનો સુકામ કલકત્તાના મઠ જેવો જાની રહ્યો. સ્વામીજી સર્વને વિષ્ણુપુરાણ, કુમારસંભવ વગેરે સંસ્કૃત પુસ્તકો વાંચી સંભળાવતા હતા; પણ આ પ્રમાણે સમય ગાળવામાં સ્વામીજીને સંતોષ થતો નહોતો. હૃષીકેશ અને હરદ્વારમાં રહીને પોતાનું જીવન એકાંત તથા તપાચરણ અને અભ્યાસમાં ગાળી રહેલા અનેક સાધુઓના સ્વાતંત્ર્યનો વિચાર તેમને વારંવાર થઈ આવતો. હિમાલયમાં અન્ય યોગ્ય સ્થાન તે જોળી રહ્યા હતા. એકાંતવાસ, તપાચરણ, યોગ, સાધના—આને માટે તે સર્વંદા ઝંખના કરી રહ્યા હતા. જગતમાં તેમણે અનેક કાર્યો કર્યા છે, પણ કશું તેમને પ્રવૃત્તિ છોડીને એકાંતવાસમાં આત્મમયતા પ્રાપ્ત કરવાનું મન થઈ આવતું. વારંવાર તે પવિત્ર ગંગાને કિનારે જઈને બેસવાની ઇચ્છા કરતા. આધુતા અને વૈરાગ્ય તેમના જીવનમાં જોતપ્રોત થઈ રહેલાં હતાં તે જે કાર્ય કરતા તે નિષ્કામપણે કરતા અને ત્યાગની શ્રેષ્ઠતા તેમની રજેરગમાં ઘર કરી રહી હતી. કયે વખતે તે કોઈ પણ કાર્યનો ત્યાગ કરશે અને ગંગાને કિનારે જઈને બેસશે તે કોઈથી કદી ચકાતું નહિ. સ્વામીજીનું જીવન

સમજવાને એટલું ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે, તેમણે વિવિધ પ્રવૃત્તિમય જીવન ગાળ્યું હતું, તોપણ સર્વદા તેમનું ચિત્ત પ્રભુ તરફ જ લાગેલું રહેતું અને તે ક્ષણે ક્ષણે એકાંતવાસ તથા નિવૃત્તિમય જીવનની ઇચ્છા કરતા. એવા જીવનની સર્વોપરીતા અને મહત્તા તે સ્વીકારતા અને તેવીજ ભાવનાઓમાં મગ્યા રહેતા. સ્વામીજી કહેતા: "દુષીકેશમાં મેં ઘણા મહાપુરુષો જોયા છે. એક સાધુ ગાંડા જેવો દેખાતો હતો. તે નમ્ર શરીરે ફરતો હતો. કેટલાક છોકરાઓ તેની પાછળ પડીને તેને પથ્થર મારતા હતા. તે સાધુની ગરદન અને મુખ ઉપરથી લોહી વહ્યા કરતું હતું; છતાં પણ તે સાધુ હસ્થાજ કરતો હતો.

"હું તેની પાસે ગયો અને તેના ઘા ઘોઈ નાખી રૂના પૂમડાથી ચેવી નાખ્યું. હું ચેવતો હતો ત્યારે તે સાધુ ખડખડ હસતો હતો અને પથરા ફેંકનાર છોકરાઓની જોડે તેણે ઘણીજ ગમત કરી એમ તે કહેતો હતો. ઘણા સાધુઓ અહીં એકાંતવાસમાં જ રહે છે. લોકોની વસ્તી તેમને માટે વિશ્વનરૂપ થઈ પડે છે. તેથી એક સાધુએ તો પોતાની શુદ્ધિને મોઢે હાડકાં લટકાવ્યાં હતાં!" આવું એકાંત જીવન સ્વામીજી પોતે વખાણતા અને આહતા હતા. તેમના ગુરુભાઈઓ તેમની સાથે આવે તે પણ તેમને ઉપાધિ લાગતી હતી. જ્યારે અખંડાનંદે સાથે આવવાની ઇચ્છા દર્શાવી, ત્યારે સ્વામીજી બોલ્યા કે, "ગુરુભાઈઓની માયા પણ માયાજ છે! આથી મનુષ્ય પોતાની ધારણાઓ પાર પાડવામાં અને સુખસ્વાતંત્ર્યમાં પાછો પડી જાય છે." એક દિવસ સવારે સ્વામીજી પોતાના ગુરુભાઈઓને કહ્યા વિનાજ એકલા દિલ્હી જવાને નીકળી પડ્યા. ઉત્કટ વૈરાગ્ય અને અજાનરૂપી અધારામાંથી જગતને મુક્ત કરવાની પ્રબળ ઇચ્છા-આ બે બાળતોની વચ્ચે તેમનું મન હવે અચડાઈ રહ્યું હતું.

૨૭-દિલ્હી અને અલ્વરમાં

દિલ્હી ! અનેક હિંદુ અને મુસલમાન રાજાઓની રાજધાની ! હિંદુસ્તાનનું મધ્ય સ્થળ ! અનેક ઐતિહાસિક બનાવોનું સ્થાન ! બાદશાહી ઠાઠ અને લખકાનું સ્મરણ કરાવનારી નગરી ! બાદશાહોની કબરો, સુંદર મહેલો, જૂનાં પ્રાચીન ભવ્ય ખંડેરો—આ સર્વથી દિલ્હી હિંદુસ્તાનનું રોમ શહેર હોય તેવું લાગે છે. નગરીના જોક ભાગમાં કિલ્લો આવી રહેલો છે અને તેમાં બાદશાહોના ભવ્ય મહેલો છે. થોડેક દૂર જુમામસ્જિદ છે.

સ્વામીજી દિલ્હીમાં દરેક ઠેકાણે ગયા અને સઘળું જોયું. બાદશાહોની કબરો જોતાં તેમને મહારાજાઓની અને માતૃષી કીર્તિની અનિત્યતાનું સ્મરણ તાજું થયું. અહીંયાં પણ તેમના શુરુબાઈઓ તેમને જોળતા જોળતા આવી પહોંચ્યા ! ફરીથી પણ સ્વામીજીએ તેમનો ત્યાગ કર્યો અને દિલ્હી છોડીને એકલાજ ચાલતા થયા ! મનમાં તે બોલ્યા : “ મારા માર્ગમાં બાધક થનાર સઘળાં વિદ્વાનો મારે દૂર કરવાં જોઈએ.”

સ્વામીજી સાધુજીવન અને જોકાંતવાસની સર્વોપરીતાને માનતા, પણ જનસેવા—ભૂતદયા—વિનાના જીવનને પણ શુદ્ધ જણતા. ભારતવર્ષની ગરીબાઈ અને અજ્ઞાન જોઈને તેમનું હૃદય દ્રવી રહ્યું હતું. આથી કરીને ભારતવર્ષમાં સ્થળે સ્થળે રખડી

જનસમૂહની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરી, માતૃભૂમિના પુનરોદ્ધારની યોજના ઘડવી અને તેનાં સાધનો શોધી કાઢવાં—આ મહાત્મપને હવે સ્વામીજી તપી રહ્યા હતા. આ તપ તપવામાં સ્વામીજીએ અનેક કષ્ટો વેઠ્યાં છે.

ઠાલફેનિયામાં લાપણુ આપતાં આ સમયની હકીકત વિશે નીચે પ્રમાણે તે બોલ્યા હતા: “ઘણી વખત હું મોતના પંજામાં સપડાયો છું. દિવસોના દિવસો સુધી મને ખોરાક મળતો નહિ અને મારાથી આગળ ચલાતું નહિ. હું એકાદ વૃક્ષની છાયામાં બેસતો અને જીવનનો અંત આવતો હોય એમ મને લાગતું. મારાથી બોલાતું પણ નહોતું. આખરે મને આત્મવિચાર આવતો કે, “મારે જન્મ કે મૃત્યુ નથી; હું નહીં જન્મ્યો નથી, કહી મર્યો નથી; મારે ક્રુધા કે તૃપ્તિ નથી; હું આત્મા છું! આત્મા છું! સઘળી પ્રકૃતિ મળીને પણ મને હણી શકે નહિ. શરીર કાંઈ હું નથી કે તે હોય કે નાશ પામે તેને માટે હવે—શોક કઈ?” આવા આવા આત્મવિચાર આવતાં નવીન બળ પામીને હું ઊભો થતો; અને જીઓ, આજે હું જીવતો છું! જ્યારે જ્યારે આફત આવે, ત્યારે ત્યારે તમારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરો અને આફત ચાલી જશે; કારણકે આખરે તે પણ એક સ્વપ્નજ છે. આફતો મોટી પર્વત જેવડી હોય અને સઘળી વસ્તુઓ નિસ્તેજ અને ભયંકર લાગે, તોપણ તેઓ માયાજ છે. તેનાથી ઠરશે નહિ અને તેનો નાશ થશે! તેની સામા થાઓ અને તે જશે! તેના ઉપર પગ મૂકો અને તેનો અંત આવશે!”

જેમ જેમ વધારે પર્યાટન કર્યું અને જેમ જેમ ભારતવર્ષનો વધારે જાંટો અભ્યાસ કરતા ગયા, તેમ તેમ દેશની જરૂરિયાતોનો ખરેખરો ખ્યાલ તેમને આવતો ગયો અને ભારતવર્ષનું

ગૌરવ શામાં રહેલું છે, તે પણ રૂઠે પ્રકારે તેમણે જોયું. સાથે સાથે પ્રજામાં કયા કયા દોષો રહેલા છે, તે પણ તેમણે તપાસ્યું. પ્રજાની એક મોટી ભૂલ અથવા ખામી-વ્યક્તિત્વનો નાશ-તેમને જણાઈ. આ વ્યક્તિત્વને પાછું લાવવાને પ્રાચીન ઋષિમુનિઓ-નું જ શિક્ષણ આવશ્યક છે એમ તેમને ખાતરી થઈ. તે કહેતાઃ “ધર્મ” વડે કરીને ભારતવર્ષની આ સ્થિતિ આવી છે એમ નથી, પણ ધર્મનું ખરાબર પાલન નહિ કરવાથીજ આ દુર્દશા પ્રાપ્ત થયેલી છે.”

પૂનામાં જ્યારે એમણે પેશવાનાં મકાનોનાં ખંડિયેશ જોયાં અને તેમના નાશનું કારણ જોળી કાઢ્યું, ત્યારે પણ તેમને એમજ લાગ્યું હતું.

દિલ્હીથી રજપૂતાનાની ઐતિહાસિક ભૂમિમાં ! સુંદર અલ્હવરમાં ! રજપૂતાનાનું નામ કેટલા વીરપુરુષો અને તેમનાં પરાક્રમેનું સ્મરણ કરાવે છે ! આ નામનો ઉચ્ચાર કરતાં હિંદુ હૃદય ઠેવું ઊછળી રહે છે !

વિજયવંત અકબરની સામે થનાર અનેક રજપૂત રાજાઓ સિંહ જેવા વીર પુરુષોના વંશજો અહીં રહ્યા હતા. જાણે કે દરેક સ્ત્રી રાણી હોય તેમ લગ્ન પરાક્રમવાળી અનેક સ્ત્રીઓ અહીંયાં વસતી હતી. રજપૂતાનાનાં નગરોમાં અલવર એક મોટી જેવું સુંદર શહેર છે. આસપાસ પહાડો આવી રહેલાં છે. રાજાના મહેલો આરસપહાણથી ખાંધેલા નજરે પડે છે. ભૂમિ સુંદર અને રસાળ છે.

સવારમાં સ્વામીજી અલ્હવરના સ્ટેશન ઉપર ઊતરી સડકને રસ્તે ગામ તરફ ગયા. ણને જાણુઓએ જાગીયા અને ખેતરો આવી રહેલાં હતાં. સુંદર મહેલોની એક હાર આગળ થઈને તે

હવાખાતા પાસે આવી પહોંચ્યા. ત્યાંનો ડોક્ટર જંગાળી હતો અને તેની સાથે જ્યારે સ્વામીજીએ જંગાળી ભાષામાં વાત કરી ત્યારે તે ઘણોજ ખુશી થયો. સાધુઓને ઉતારવાના મુકામમાં તેણે સ્વામીજીને ઉતાર્યા અને તેમની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા લાગ્યો. દિવસે દિવસે ચારે બાજુએ સ્વામીજીની કીર્તિ પ્રસરવા લાગી. હિંદુઓ અને મુસલમાનો પણ તેમની મુલાકાતે આવવા લાગ્યા. લોકોનો એટલો બધો જમાવ થવા લાગ્યો કે, બહાર ઓટલા ઉપર પણ ઘણાને બેસવું પડતું. વેદ, ઉપનિષદ, કુરાન, બાયબલ અને પુરાણોમાંથી અનેક ફકરાઓ સ્વામીજી બોલતા. વખતે ઉર્દૂ ગાયનો, હિંદી ભજનો અને જંગાળી કીર્તનો તે ગાતા. કેઈ વખતે શુદ્ધ, શંકર, રામાનુજ, નાનક, ચૈતન્ય, તુલસીદાસ, મહમદ વગેરે મહાત્માઓનાં જીવનચરિત્રમાંથી રસ-પ્રદ અને બોધક વાર્તાઓ તે કહેતા. આખરે તેમને એક સારા મુકામમાં ઉતારવામાં આવ્યા. અહીંયાં અનેક મનુષ્યો તેમની પાસે આવતા અને તેમને પ્રશ્નો પૂછતા. ઈશ્વરપૂજની વાત નીકળતી. સ્વામીજી તેનું રહસ્ય સમજાવતા. બોલતે બોલતે પ્રેમથી તેમનો કંઈ ગૂઢગૂઢ થઈ જતો અને તેમની આંખોમાં અશ્રુ આવી જતાં ! કેઈ વખત કૃષ્ણલીલાનો પ્રસંગ નીકળતો. કૃષ્ણલીલાનાં અનેક ભજનો સ્વામીજી ગાતા અને તેમની આંખોમાંથી આંસુની ધાર ચાલી રહેતી ! શ્રોતાઓનાં હૃદય પણ રડીજ રહેતાં ! સ્વામીજી પાસે આવનાર મનુષ્યોમાં એક મોલવી સાહેબ પણ હતા. સ્વામીજી કુરાન ઉપર કંઈક નવીન અજવાળું પાડતા અને તેનું ભિંદું જ્ઞાન દર્શાવતા, તેથી કરીને મોલવી સાહેબ તેમને અત્યંત ચાહતા. આ હિંદુ સાધુને પોતાને ઘેર બોલાવીને લિક્ષા કરાવવી એવો વિચાર મોલવી સાહેબને થયો ! આ વખતે એક પંડિતને ઘેર સ્વામીજી રહેતા હતા. મોલવી સાહેબ પંડિતજીને

કહેવા લાગ્યા: “ આવતી કાલે સ્વામીજીને મારે ઘેર શિક્ષા લેવા આવવા દો ! હું મારા ઘરમાંથી મારો સઘળો સામાન બહાર કાઢી નાખીને સઘળું મકાન બ્રાહ્મણો પાસે ધોવરાવી નંખાવીશ ! બ્રાહ્મણો પોતે અનાજ લાવશે અને પોતાનાં વાસણોમાં રાંધશે અને સ્વામીજીને શિક્ષા કરાવશે. હું એક બાબુએ ઊભો રહી સ્વામીજીને મારે ઘેર શિક્ષા લેતા બેઠને ઘણોજ રાજ થઈશ અને મારી જાતને ભાગ્યશાળી માનીશ ? ” પડિતજીએ હા કહી. મોલવી સાહેબે સ્વામીજીને શિક્ષા કરાવી અને પોતાની જાતને કૃતાત્મ માની. બીજા પણ ઘણા શ્રદ્ધાળુ મુસલમાનોએ સ્વામીજીને પોતાને ઘેર બોલાવ્યા અને તેજ પ્રમાણે શિક્ષા કરાવી.

અદ્વરના દીવાન મેજર રામચંદ્રજીને કાને વાત આવી કે, ગામમાં એક મહાત્મા આવ્યા છે. તેમણે સ્વામીજીને પોતાને બંગલે તોડાવ્યા. જ્યારે તેમને સ્વામીજીનો બરાબર પરિચય થયો, ત્યારે તેમને વિચાર આવ્યો કે, મહારાજા મંગલસિંહજી અંગ્રેજી આચારવિચારના થઈ ગયેલા છે, આ સ્વામીજી તેમને જલદીથી ઠેકાણે લાવશે ! આથી કરીને તેમણે મહારાજાને લખી મોકલ્યું કે, “ અંગ્રેજીનું ઊંડું જ્ઞાન ધરાવનાર એક સાધુ અહીં આવેલા છે. ” બીજે દિવસે મહારાજા આવ્યા અને સ્વામીજી બેઠે વાત કરવા લાગ્યા.

હિંદુસ્તાનના સંન્યાસીઓને-બરા સાધુઓને-મહાપુરુષોને પ્રાચીન ઋષિઓની માફક અધિકારીઓનો કે રાજાઓનો ડર હોતો નથી ! જેવી રીતે અન્ય પશુઓ આગળ સિંહ નિર્ભયતાથી ઊભો રહે છે, તેવીજ રીતે સાચા સાધુઓ નીડર બની રાજા-મહારાજાઓ આગળ વર્તે છે.

મહારાજા સ્વામીજીને પૂછવા લાગ્યા: ‘ સ્વામીજી મહા-

રાજા ! મેં સાંભળ્યું છે કે, તમે ઘણા વિદ્વાન છો અને બારે પગાર મેળવી શકો તેમ છો, છતાં તમે શા માટે બીજા માગતા ફરો છો ?” નીડરતા, નિઃસ્પૃહતા અને સત્યપરાયણતા સ્વામી-જીનાં ખાસ લક્ષણો હતાં. પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં ઘણું સ્થળે તે ગયા છે અને મોટા મોટા અમીર ઉમરાવો તથા રાજામહારાજાઓને મળવાનો પ્રસંગ તેમને આવેલો છે; પણ સ્વામીજી જાણે કોઈ શુરુ પોતાના શિષ્યને મળતા હોય, તેમજ તે સર્વને મળ્યા છે; તો હવે અલ્વરના મહારાજાને તેમના પ્રશ્નો કેવો જવાબ તેમણે આપ્યો હશે ?

જાણે કે એક તોપનો ગોળો છૂટીને આવતો હોય, તેમ સ્વામીજીનો જવાબ આવ્યો ! તે બોલ્યા : “ મહારાજા ! તમે તમારો બધો સમય યુરોપિયનોની સોળતમાં શા માટે ગાળી નાખો છો ? તમારી રાજા તરીકેની ફરજો ચૂકીને તમે શિકારે શા માટે જાઓ છો ? ” આ સાંભળીને સઘળા અધિકારીઓ સ્તબ્ધ બની ગયા. તેઓ જરા ડરીને મનમાં કહેવા લાગ્યા : “ આ સાધુ કેવો હિંમતવાન છે ! પણ એને પસ્તાવું પડશે. ” રાજા શાંત-પણે સાંભળી રહ્યા અને બોલ્યા : “ કેાણ જાણે શા માટે, પણ મને તે પસંદ પડે છે ! ” સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો : “ ત્યારે હું પણ તેવીજ રીતે એક ફકીરની માફક રખડું છું. ”

મહારાજાએ બીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો : “ સ્વામીજી, મને મૂર્તિ-પૂજા ઉપર જરા પણ શ્રદ્ધા નથી, મારું શું થશે ? ” આમ બોલતે બોલતે રાજા હસવા લાગ્યા ! સ્વામીજી એકદમ બોલી બોલ્યા : “ શું તમે મારી મસ્કરી કરો છો ? ” રાજાએ જવાબ આપ્યો : “ નહિ, સ્વામીજી, જરાયે નહિ; ખરેખર, બીજા લોકોની માફક લાકડાની, માટીની, પથ્થરની કે ધાતુની મૂર્તિને પૂજવાનું મને જરાયે મન થતું નથી. શું આવતા જન્મમાં

મારી માઠી વલે થશે ?” એક ભીંત ઉપર મહારાજની છબી ટાંગેલી દેખાતી હતી. એકદમ સ્વામીજીએ તે મંગાવી અને તેને હાથમાં લઈને દીવાનને પૂછવા લાગ્યા: “આ છબી કોની છે ?” દીવાને જવાબ આપ્યો: “તે અમારા મહારાજ સાહેબની છે !” સ્વામીજીએ દીવાનને તેના ઉપર ચૂંકવાનું કહ્યું ! આ સાંભળીને સઘળા અધિકારીઓ તો ડરી જ ગયા ! સ્વામીજી બોલ્યા: “એના ઉપર ચૂંકો ! તમારામાંથી કોઈ એના ઉપર ચૂંકશે ? એ એક કાગળનો કકડો છે; એના ઉપર ચૂંકવામાં તમને શી હરકત છે ?” દીવાન સાહેબ ચકિત થઈ ગયા અને સઘળા શ્રોતાઓ ભય અને આશ્ચર્યથી રાજ અને સ્વામીજી તરફ નેઘ રહ્યા ! પણ સ્વામીજી ફરી ફરીને કહેવા લાગ્યા: “એના ઉપર ચૂંકો ! એના ઉપર ચૂંકો !” દીવાન સાહેબ ગભરાયા અને બોલી બોલ્યા: “આ શું કહો છો, સ્વામીજી ? આ તો અમારા મહારાજ સાહેબની છબી છે, તેના ઉપર હું શી રીતે ચૂંકી શકું ?” સ્વામીજી બોલ્યા: “પણ તમારા મહારાજ એમાં કંઈ બેઠેલા નથી ! એ તો એક કાગળનો કકડો છે ! તમારા મહારાજનાં હાડકાં, માંસ કે લોહી તેમાં નથી ! મહારાજની માફક તે બોલતી નથી કે ચાલતી નથી; છતાં પણ તેના ઉપર ચૂંકવાની તમે ના પાડો છો ! તેનું કારણ એજ કે, તેમાં તમે મહારાજની છાયા જુઓ છો. તેના ઉપર ચૂંકવાથી તમે તમારા મહારાજ સાહેબનું અપમાન કરશો એમ તમને લાગે છે.” મહારાજ તરફ વળીને સ્વામીજી કહેવા લાગ્યા: “મહારાજ સાહેબ, એક રીતે તમે પોતે આ છબી નથી, તોપણ બીજી રીતે તમે પોતેજ તે છો ! આથી ફરીનેજ આ તમારા અધિકારીઓ તેના ઉપર ચૂંકતાં આંચકા ખાય છે આ છબી માત્ર તમારી છાયારૂપજ છે, તોપણ તેને જોવાથી તેમને તમારું સ્મરણ થાય છે અને તેના તરફ નજર કરતાં તમેજ તે છો

એમ તેમને જણાય છે. આથી કરીને જેવી રીતે તેઓ તમને માન આપે, તેવીજ રીતે તેઓ તમારી છબીને પણ માન આપે છે. પ્રભુની પ્રતિમાને પૂજનાર લક્ષ્મીનાની બાળતમાં પણ તેમજ છે. પ્રતિમા તેમને તેમના ઇષ્ટદેવનું સ્મરણ કરાવે છે અથવા પ્રભુના ગુણોનું જ્ઞાન કરાવે છે. પ્રતિમાથી તેમના વિચારો એકાગ્રતાને પામે છે અને દેવી ગુણો તેમનામાં જિતવે છે. તે પથ્થરને લોકો પથ્થર તરીકેજ પૂજતા નથી. મેં ઘણાં સ્થાનોમાં પર્યાટન કરેલું છે, પણ કોઈ સ્થળે કોઈ પણ હિંદુને ‘ઓ પથ્થર, હું તારી પૂજા કરું છું ! મારા તરફ દયાળુ થા !’ એવું કહીને પૂજા કરતો જોયો નથી. મહારાજ ! સર્વે પ્રભુનેજ પૂજે છે ” હવે મહારાજ મ ગલસિ હુલ હાથ નડીને કહેવા લાગ્યા: “બાપણ, તમારા કદા પ્રમાણે પથ્થરની પૂજા કરતો તો મેં પણ એકે મનુષ્ય જોયો નથી. આત્માર સુધી મૂર્તિ પૂજાનું રહસ્ય હું જાણતો નહોતો તમેજ મારી આખો ઉઘાડી છે ”

સ્વામીજી એ પછી રજા લઈને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા મ ગલસિ-હુલ વિચાર કરતા બેસીજ રહ્યા અને બોલ્યા- “દીવાનજી, આવા મહાત્માને મેં કદી જોયા નથી તે અહીં થોડા વખત વધુ રહે તેમ ગોઠવણ કરજો ”

ઘણી અરજ કર્યા પછી સ્વામીજીએ થોડોક વખત રહેવાની હા પાડી; પણ એમણે એક શરત કરી કે, સઘળા લોકો ગરીબ અને તવગર, સર્વને સરખીજ રીતે તેમની પાસે આવવા દેવા

ઘણા માણસો તેમની પાસે આવવા લાગ્યા યુવાન અને વૃદ્ધ તેમનો લાભ લેવા લાગ્યા એક વૃદ્ધ મનુષ્ય દરરોજ તેમની પાસે આવતો અને પ્રભુકૃપા શી રીતે થાય તે પૂછતો સ્વામીજી-એ તેને કેટલીક ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવાનું જતાવ્યું, પણ તે ક્રિયાઓ એ કરે નહિ અને પ્રભુકૃપા કેમ થાય તેજ પૂછ્યા કરે ! સ્વામીજી

તેનાથી કંટાળ્યા અને એક દિવસ તેને આવતો જોઈ મૌન ધારણ કરી રહ્યા. તે વૃદ્ધે ઘણાંજ પ્રશ્ન પૂછ્યા પણ સ્વામીજીએ એકેયનો ઉત્તર આપ્યો નહિ. અંતે તે કંટાળ્યો અને ચાલતો થયો. તેના ગયા પછી સ્વામીજી ખડખડ હસી પડ્યા. બીજાઓ પણ હસવા લાગ્યા. એક યુવાન તેમને પૂછવા લાગ્યો: “ મહારાજ, તે વૃદ્ધ માણસ તરફ તમે એટલા નિર્દય કેમ થયા ? ” સ્વામીજી સઘળા યુવાનો તરફ જોઈને બોલ્યા: “ તમે યુવાનોને માટે હું મારા પ્રાણનો પણ ત્યાગ કરવાને માટે તૈયાર છું; કેમકે હું જે કહીશ તે પ્રમાણે કરવાને તમે તૈયાર છો અને તમારામાં શક્તિ પણ છે; પરંતુ આ હોસાએ પોતાની લગભગ આખી જિંદગી મોજશોખમાં ગાળી અને જ્યારે હવે તે વ્યાવહારિક કે ધાર્મિક, કેાઈ પણ કામ કરવાને માટે અશક્ત છે ‘ત્યારે પ્રભુકૃપાને ઇચ્છે છે! પ્રભુકૃપા કંઈ વિના પ્રયાસ થાય છે? સત્યને શોધવાને માટે અને પાલન કરવા માટે પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. પુરુષાર્થ રહિત મનુષ્ય ઉપર ઇશ્વરકૃપા શી રીતે થાય ? ”

સ્વામીજીના બોધથી ઘણા યુવાનો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. સ્વામીજી જાતે પણ તેમને કેટલીક વખત શીખવતા. શીખવતાં તેમને તે બોધ આપતા કે, “ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરો અને સાથે સાથે પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો પણ અભ્યાસ કરો. દરેક જાળતમાં વ્યવસ્થિતપણે શીખો. અભ્યાસ કરો અને કામ કરો કે જેથી કરીને તમે આપણી માતૃભૂમિના ઇતિહાસને વ્યવસ્થિતપણે જોઈ શકો. આપણી ભૂમિનો ઇતિહાસ અંગ્રેજ લોકોએ લખ્યો છે, પણ તે આપણાં હૃદયને દુર્જન બનાવે છે, કારણકે તેમાં ઘણુંખરું આપણી પડતીનો ચિતાર આવે છે. આપણી રીતભાત, રિવાજો, ધર્મ કે તત્ત્વજ્ઞાનને સમજી શકે નહિ એવા અંગ્રેજો ભારતવર્ષનો ખરો ઇતિહાસ શી રીતે લખી શકે ? આપણા ઇતિ-

હાસ વિષે આપણે શોધખોળ કેવી રીતે કરવી તે આપણને યુરો-પિયનોએ શીખવ્યું છે. હવે આ બાબતમાં આપણે સ્વતંત્રપણે કામ કરવાનું છે. વેદ, પુરાણ અને પ્રાચીન હિંદનાં ઐતિહાસિક વર્ણનોનો અભ્યાસ કરો અને તે ઉપરથી ભારતવર્ષનો ખરો, સહાનુભૂતિદર્શક અને હૃદયલેદક ઇતિહાસ લખો. શિવાજીના જીવનનો અભ્યાસ કરો અને તમને સમજશે કે, તે યુરોપિયનો લખે છે તેમ એક લૂંટારો નહોતો, પણ એક પ્રજાનું બંધારણ બાંધનારો મહાપુરુષ હતો. યુરોપિયનકૃત ઇતિહાસોથી આપણે ઘોરવાઈ જવું ન જોઈએ. જેને તે સમજી શકતા નથી એવા આપણા પ્રાચીન શિક્ષણને માટે તેમને શું જ્ઞાન હોય? વૈદિક કાળથી તે પુદ્ગલ પછીનાં ૭ હજાર વર્ષો સુધીનો એકત્ર ઇતિહાસ આપણી પાસે નથી. અલબત્ત, હવે આ બાબતમાં નવીનજ પ્રયાસ શરૂ થયા માંડ્યો છે, પણ હિંદુઓએજ પોતાનો ઇતિહાસ લખવો જોઈએ. આજ ખરું પ્રભાવી શિક્ષણ છે અને તેની સાથેજ પ્રજાત્વનું ખરું જ્ઞાન આવી રહેશે.”

આ પ્રમાણે યુવાનોને શીખવતા, બોધ આપતા અને તેમનું ચારિત્ર્ય ધડતા સ્વામીજી કેટલાક દિવસ અહીં રહ્યા. અહીં ઘણા પુરુષો તેમના શિષ્ય થયા હતા. નાનામોટા સૌ એમને આહવા અને દિવસનો થોડોક સમય પણ તેમની પાસે ગાળતા.

સ્વામીજી અલ્હર છોડીને ગયા, ત્યારે અનેક માણસો પગે ચાલતા ચાલતા પચાસસાઠ માઈલ સુધી તેમને વળાવવાને માટે ગયા હતા.

અલ્હરથી સ્વામીજી પગ રસ્તે ખેત્રી ગયા. સાઠ માઈલ સુધી તેમના શિષ્યો તેમની સાથે સાથે ગયા. રસ્તામાં સુકામ દેવ-સ્થાનવાળાં સ્થળોમાંજ થતો.

એક સ્થળે નીલકંઠ મહાદેવનું સ્થાન હતું. ત્યાં જતાં રસ્તામાં સ્વામીજીએ પોતાની સાથેના શિષ્યોને અનેક બાધક રસપ્રદ વાર્તાઓ કહી સંભળાવી. દેવાલય આંચુ એટલે મહાદેવની પ્રતિમા આગળ બેસીને સ્વામીજીએ નીલકંઠ નામ શી રીતે પડ્યું, તે વિષેની પ્રાચીન કથા તેમને કહેવા માંડી. દેવોએ સમુદ્રનું મંથન કર્યું અને તેમાંથી વિષ નીકળ્યું ત્યારે તેનું પાન મહાદેવજી કરી ગયા અને તેમનો કંઠ કાળો થઈ રહ્યો; આથી તે નીલકંઠ કહેવાયા.

સમુદ્રમંથનમાંથી નીકળતાં સુખદાયક રત્નોની તેમને પરવા નહોતી અને તેથી ઘણું દૂર કૈલાસમાંજ તે બેસી રહ્યા હતા; પણ જ્યારે દેવતાઓએ વિષથી ડરીને તેમની મદદ માગી, ત્યારે તે એકદમ આંચા અને વિષનું પાન કરી ગયા ! જગતના સુખને માટે પોતાનો જીવ તેમણે જોખમમાં નાખ્યો. કેવો સ્વાર્થત્યાગ !

સઘળા દેવ માયાને વશ થયા, તેનાં મીઠાં કૃણ આજવાને સૌ આંચ્યા; પણ તેનું અનિષ્ટ કૃણ લોગવતું સૌને અઘડું થઈ પડ્યું ! માયાતીત-સાધુ-મહાદેવ મૃત્યુથી નહિ ડરતાં સૌની વારે ધાયા અને તેમને બચાવ્યા. કેવી સુંદર કથા !

સ્વામીજીએ પોતાના શિષ્યોને અહીંથી પાછા વિદાય કર્યા અને પોતે એકલા આગળ ચાલતા થયા. અહીંથી તે જયપુર ગયા અને રાજાના મહેમાન તરીકે થોડોક સમય રહ્યા. જયપુરમાં એક પડિત પાસે પાણિની કૃત અષ્ટાધ્યાયી પૂરી કર્યા પછી તે આણુ ગયા. ત્યાં જૈનોએ બધાવેલાં સુંદર દેવાલયો તેમણે જોયાં અને ભારતવર્ષની કારીગરી ઉપર વિચાર કરવા લાગ્યા. એક વખત આણુ ઉપર એક સ્થળમાં સ્વામીજી એકલું કોપીન ધારણ કરીને એક ખૂણે પડ્યા પડ્યા આરામ લેતા હતા. ખેત્રી-

ના મહારાજના ખાનગી કારભારી મુનશી જગમોહનલાલ ત્યાં આગળ થઈને નીકળ્યા. તેમણે તેમને જોયા. એટલામાં સ્વામીજી જાગી ઊઠ્યા. પાશ્ચાત્ય વિદ્યાથી અલંકૃત થયેલા જગમોહનલાલના મનથી સાધુઓ પેટભરાજ લાગતા હતા. સ્વામીજી જોડે વાર્તા કરતાં તેમનો ગર્વ ઊતરી ગયો અને ત્યાગધર્મની મહત્તા તેમને સમજાઈ. સ્વામીજીના બોધની એમના ઉપર એટલી બધી અસર થઈ કે, એમણે એમના રાજાને વાર્તા કરી અને રાજાજી બોલ્યા: “હું જાતે જઈને તેમને મળીશ.” મહારાજાને આ ઇરાદો સાંભળીને સ્વામીજી જાતેજ તેમને ઉતારે ગયા.

ખેત્રીના મહારાજાએ સ્વામીજીનો ઘણોજ આદરસત્કાર કર્યો. કેટલાક દિવસ સુધી રાજાએ સ્વામીજીનો સમાગમ કર્યો. અંતે તેઓ બહુ આગ્રહ કરીને સ્વામીજીને ખેત્રી તેડી ગયા અને તેમના સત્સમાગમનો લાભ લેવા લાગ્યા. સ્વામીજીએ અહીં એક પંડિત પાસે પતંજલિકૃત મહાભાષ્ય શીખવા માંડ્યું. થોડાજ વખતમાં તે અંત્ય પૂરો થઈ જતાં શિષ્ય પાછો ગુરુ થઈ રહ્યો ! એક વખત મહારાજાએ સ્વામીજીને એક પુસ્તક વાંચતા જોયા. તેઓ એટલી ઝડપથી વાંચતા હતા કે જાણે પાનાં ઉઘલાવ્યા કરતા હતા. કોઈ જગાએ તે ઊંડા મનનમાં પણ પડી જતા. આ જોઈ મહારાજા બોલી ઊઠ્યા: “સ્વામીજી, આટલું જલદી તમે શી રીતે વાંચી શકો છો?” જવાબ મળ્યો કે, “ગાળક પ્રથમ એકએક અક્ષર વાંચે છે, પછીથી તેની દષ્ટિ એકેક શબ્દને ગ્રહણ કરે છે અને મોટું થતાં તે વાક્યોને ગ્રહણ કરે છે. આમ ધીમે ધીમે જેમ સમજશક્તિ વધતી જાય છે, તેમ તેમ તેની દષ્ટિ મોટા મોટા ફકરાઓને પણ જલદીથી ગ્રહી લે છે. આ સઘળાનો આધાર અભ્યાસ, અસ્ખલિત પ્રહસ્ય અને મનની ગ્રહણ શક્તિ ઉપર રહેલો છે. ગમે તે પ્રયાસ કરે અને તેનો તેજ અનુ-

ભવ સૌને થશે.”

મહારાજ અનેક વિષયો પર પ્રશ્ન પૂછતા. જીવન શું છે ? કેળવણી શું છે ? કાર્યદો શું છે ? ઉત્તર આપતે આપતે સ્વામીજી સાંખ્યશાસ્ત્ર અને આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની એકવાક્યતા દર્શાવવા લાગ્યા અને રાજ્યમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની કેળવણી આપવાનું રાજ્યને સૂચવવા લાગ્યા. રાજ્યનો સ્વામીજી પ્રત્યેનો ભાવ અપૂર્વ હતો. રાજાજી તેમની સેવા કરતા અને તે એટલે સુધી કે, સ્વામીજીના પગ પોતે જાતે ઢાળતા ! સ્વામીજી ના કહેતા, પણ રાજાજી બોલતા. “હું તમારો શિષ્ય છું. તમે મારો હક શુભાવે નહિ.” ભારતવર્ષના કલ્યાણની અનેક યોજનાઓમાં સ્વામીજીને મદદ કરવાને આ મહારાજ સર્વદા તૈયારજ રહેતા. સ્વામીજી પણ તેમનો સાથો ભાવ જોઈને તેમના ઉપર અત્યંત પ્રીતિ રાખતા અને વખતોવખત પત્રથી તેમના અને જનસમાજના હિતનો બોધ આપ્યા કરતા.

એક વખત શ્રીષ્ઠ ઋતુમાં મહારાજ અજીતસિંહજી બહાદુર કેટલાક મિત્રો સાથે પોતાના એક મહેલમાં બેઠા હતા. એ વખતે મહારાજાજી સ્વામીજીને બોલાવવાને પોતાના ખાનગી કારભારીને મોકલ્યા. સ્વામીજી આવ્યા અને મહારાજાજી જોડે વાત કરવા લાગ્યા. એટલામાં મહારાજાજી એક કન્યાને ગાવાનો હુકમ કર્યો. તેણે ગાવા માંડ્યું, એટલે સ્વામીજીએ બિઠીને ચાલવા માંડ્યું. મહારાજાજી ઘણેજ આચર્યું કર્યો અને કહ્યું : “સ્વામીજી, એનું ગાયન હૃદયના ઉચ્ચ ભાવોને જગાડે તેવું છે.” સ્વામીજીએ એકાદ ગાયન સાંભળીને જવાનો વિચાર કર્યો અને પાછા ત્યાં બેઠા. આસપાસ પવનની લહેરો આવી રહી હતી. સર્વત્ર શાંતિ પ્રચરી રહી હતી વાદના સૂર સાથે તે કન્યાનો સૂર ભળી જતો હતો અને તેનું ગાયન ઘણુંજ મધુર બની રહ્યું હતું.

ગાયનને જે સમજે તેનાજ હૃદયમાં તેમાંના અનેક ભાવ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. સ્વામીજી જેવા સંગીતવેત્તા, ગાયનના ઉસ્તાદ, સંગીતના પરીક્ષક અને જ્ઞાનીપુરુષના મનમાં ઉત્તમ ક્રેડીના ગાયનથી આધ્યાત્મિક ભાવો ઊછળી રહે તેમાં નવાઈ નથી.

આજકાલ સંગીતમાં શૃંગાર રસનેજ પ્રાધાન્યપદ આપવામાં આવે છે. ગાનાર અને સાંભળનાર શૃંગારનેજ ચાહે છે, તેમજ સંગીત વિદ્યાના નિયમોનું પણ ધરાવર પાલન થતું નથી; નહિ તો સંગીત એ પાંચમો વેદ છે અને મનને એકાગ્ર કરી ઈશ્વરમાં લગાડવાનું અતિ ઉપયોગી સાધન છે.

સંગીતની આ મહત્તા આજકાલ ભૂલી જવાઈ છે, તેથીજ એ ધંધો અધમ ગણાય છે. મહારાજ અજિતસિંહજીના દરબાર-માંતેમ નહોતું. પ્રભુના પરમભક્ત સુરદાસકૃત ભજન તે કન્યા ગાઈ રહી હતી. પ્રભુની સર્વ વ્યાપક્તા અને અનેકવિધ મહત્તા-નુંજ તે પ્રતિપાદન કરી રહ્યાં હતાં. ભજનના સુંદર શબ્દોમાં એક ભક્તની આત્મસાક્ષાત્કારને માટે તાલાવેલી જણાઈ આવતી હતી. કન્યા ઘણા ઉદલાસથી અને ભક્તિભાવથી તે ગાઈ રહી હતી.

સ્વામીજી સાંભળતે સાંભળતે સ્થિર થઈ ગયા. તેમના મુખ ઉપર અત્યંત તેજ છવાઈ રહ્યું. એક સમાધિનિષ્ઠ જેવા તે જણાવા લાગ્યા. પ્રક્ષભાવ તેમના હૃદયમાં ઊછળી રહ્યો. તેઓ ભાવસમાધિમાં સ્થિર થઈ ગયા. કન્યાએ એ ભજન એવા ભાવ અને ઊંડી લાગણીપૂર્વક ગાયું હતું કે, તેના શબ્દોએ સ્વામીજીના હૃદયમાં આધ્યાત્મિક ભાવ જગાડ્યો હતો. ગાયન પૂરું થયા પછી સ્વામીજીએ “ ધન્ય માતા ” કહીને ધન્યવાદ આપ્યો.

૨૮-ગુજરાત-કાઠિયાવાડ અને મુંવઈં ફલાકામાં

સંન્યાસીએ ધણો વખત એકજ સ્થળમાં રહેવું ન જોઈએ, એવો વિચાર કરીને સ્વામીજી હવે અજમેર ગયા અને ત્યાં થોડો વખત રહીને અમદાવાદમાં આવ્યા. ગુજરાતના બાદશાહોએ બંધાવેલાં ઐતિહાસિક સ્થળો તેમણે અહીંયાં જોયાં. થોડોક વખત અહીં રહ્યા પછી સ્વામીજી વડવાણુ યધને લીંબડી ગયા. ઠેાંધનું ઓળખાણુ મળે નહિ એટલે સ્વામીજી કયાં જિતરવું તેના વિચારમાં પડી ગયા. સાધુઓને જિતરવાનું એક સ્થળ જોતાં સ્વામીજી પોતે ત્યાં ગયા અને થોડોક વખત ત્યાં રહ્યા. તેમને માલૂમ પડી આવ્યું કે, તે સ્થળમાં શ્રીઓ અને પુરુષો સાથે રહે છે અને તેઓ ધર્મને નામે અનાચાર કરે છે! હુનિયાદારીના અનુભવ વગરના સ્વામીજી ગભરાયા અને હવે કયાં જવું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા. તે સ્થળનાં માણસોએ ચારે બાજુનાં બારણાં બંધ કરી સ્વામીજીને અંદર પૂરી રાખ્યા. તેમને જણાવવામાં આવ્યું કે, તેમણે તેમના પ્રદાયર્થનો ભંગ કરવોજ પડશે. તેઓએ કહ્યું: “તમે સાધુ છો, તમારું શરીર સુંદર છે. ઘણું વધું સુધી તમે પ્રદાયર્થનું પાલન કરેલું છે, તો એવા મહાત્માની સર્વ પ્રકારની સેવાનો લાભ અમને મળવોજ જોઈએ અમારે એક સાધના માધવાની છે!” સ્વામીજી બહુજ મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા અને હવે અહીંયાંથી કેવી રીતે છૂટવું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા.

એક નાનો છોકરો સ્વામીજીની પાસે આવતો હતો, તેને સ્વામીજીએ પોતાની હકીકત કહી. તે છોકરાએ પોતાનાથી બનતું કરવાનું કહ્યું. સ્વામીજીએ એક ઠીંકરાના કડકા ઉપર પોતાની હકીકત કાચલા વડે ટૂંકમાં લખી કાઢી અને તે બોલ્યા: “ તારા ધોતિયામાં સંતાડીને આ લઈ જા અને લીંબડીના રાજા સાહેબને જલદીથી આપ અને મારી સઘળી હકીકત તેમને કહે. ” છોકરાએ રાજા સાહેબ પાસે જઈને સઘળી હકીકત જાહેર કરી. રાજા-સાહેબે માણસો મોકલીને સ્વામીજીને છોડાવ્યા અને તે સ્થળ ઉપર જાપતો રાખ્યો.

હવે સ્વામીજી મહારાજા સાહેબના અતિથિ થઈને રહ્યા. અહીંયાં ધણા પંડિતો સાથે સંસ્કૃતમાં તેમણે શાસ્ત્રચર્ચા કરી. ગોવર્ધન મઠના શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય આ વખતે ત્યાં હાજર હતા; તે સ્વામીજીના જ્ઞાનથી બહુજ પ્રસન્ન થયા અને જૂના વિચારના પંડિતો સાથે વાદવિવાદ કરવામાં સ્વામીજીએ જે સહિષ્ણુતા દર્શાવી હતી, તેનાં ભારે વખાણ કરવા લાગ્યા.

લીંબડીથી તે જૂનાગઢ ગયા. જૂનાગઢની મુલાકાત વિષે લખતાં રા. રા. છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા લખે છે કે, “ સ્વામીજીનું સાદું જીવન, અઘાંભિકપણું, વિવિધ કળા અને વિજ્ઞાનનું તેમનું ઉડું જ્ઞાન, તેમના વિચારોની વિશાળતા, ધર્મનિષ્ઠા, હૃદયભેદક વક્તૃત્વશક્તિ, આકર્ષણ શક્તિઓ અને અસાધારણ વ્યક્તિત્વ—આ સર્વથી અમારાં મન ઉપર ભારે અસર થઈ. આ સદ્ગુણોની સાથે વળી સંગીતમાં તે ઉસ્તાદ હતા અને પાકશાસ્ત્રમાં ધણ પ્રવીણ હતા. અમને તેમના તરફ પૂજ્ય ભાવ હતો. ”

જૂનાગઢમાં વાતચીત કરતાં સ્વામીજીએ કામ્પસ્ટના સાધુ-જીવનથી પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓના આચારવિચાર, રહેણીકરણી, સાહિત્ય, સામાજિક રિવાજો અને કાયદાઓ ઉપર કેવી ભારે

અસર થઈ રહી હતી તે સર્વને સમજાવ્યું યુરોપમાં મધ્યકાળની જાહોજલાલી, રાફેલનાં ચિત્રો, સેન્ટ ફ્રાન્સિસની ભક્તિ, ગોથી-ક દેવાલયોની સ્થાપના, કુએડ્ઝ અને ઘણાં રાજકીય બંધારણોનું અસ્તિત્વ, એ સર્વ કાઈસ્ટ જેવા સંન્યાસીના બોધનાંજ પરિણામ હતાં એમ તેમણે જણાવ્યું. તેમણે દિલ્લીરી દર્શાવી કે, ઘણાખરા પાદરીઓ હજી કાઈસ્ટનું જીવન બરાબર સમજતા નથી અને તેના બોધ પ્રમાણે પોતાનું જીવન ગાળતા નથી કાઈસ્ટે કોઈ પણ ધર્મને વખોડ્યો નથી, કે કોઈ પણ પ્રભુનો તિરસ્કાર કર્યો નથી છતાં અફસોસ, તેના અનુયાયીઓ આજે કેવું જીવન ગાળી રહેલા છે !” પછી તેમણે હિંદુધર્મની પાશ્ચાત્ય ધર્મ વિચાર ઉપર કેવી અસર થઈ રહી હતી અને મધ્ય તથા પશ્ચિમ એશિયામાં વિચારોની કેવી આપલે થઈ રહી હતી તે જણાવ્યું. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ હિંદુધર્મનું મહત્ત્વ કેટલું બધું છે, પ્રાચીન હિંદના શિક્ષણની મહત્તા કેટલી છે અને જગતમા ધાર્મિક વિચારોને ફેલાવવામા હિંદુઓનો આધ્યાત્મિક અનુભવ હવે કેવો ઉપયોગી થઈ પડશે, તે તેમણે ઘણીજ વિશાળ દૃષ્ટિથી સમજાવ્યું સનાતન ધર્મની ખૂબીઓ જણાવી, સર્વસામાન્ય સિદ્ધાંતોની કસોટીએ તેમને ચકાવીને પ્રાચીન ઋષિઓની દીર્ઘ-દૃષ્ટિનું જ્ઞાન કરાવ્યું અને આખરે શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસની જીવનકથા કહી સંભળાવી

હિંદની ભવ્ય પ્રાચીન ઇમારતો અને બહિષેરો જોઈને સ્વામી જી ઘણાજ ખુશી થતા. જૂનાગઢમાં તે જોવાની તેમને સારી તક મળી ગિરનાર પર્વત ઉપર હિંદુઓ, જૈનો અને બૌદ્ધના અનેક દેવાલયો આવેલાં છે. સ્વામીજી ગિરનાર ઉપર ચડ્યા અને ઘણા ભાવથી તે પ્રાચીન સ્થળો જોવા લાગ્યા જિઆમાં જિઆ એક શિખર ઉપર જઈને તે જોઠા અને ત્યાંથી સમસ્ત ભારતવર્ષ ઉપર

તે પોતાની દૃષ્ટિ નાખવા લાગ્યા. આખું ભારતવર્ષ એક તીર્થ-સ્થાન જેવું તેમને જણાયું. નાની નાની દહેરીઓ અને મંદિરો-વાળું બંધે કે તે એક ભવ્ય દેવાલય હોય એમ તેમને ભાસ્યું. મહાભારતના સમયની કીર્તિ તે નિહાળવા લાગ્યા. ત્યાંની એક શુદ્ધમાં જઈને તે બેઠા અને કેટલાક દિવસ સુધી ત્યાંજ રહ્યા.

ઉપર ઉપરથી જોનારને એમજ લાગશે કે, સ્વામી વિવેકાનંદ હિંદના રાજમહારાજોના મહેલોમાંજ પોતાનો સમય ગાળી રહ્યા હતા અને સામાન્ય જનસમૂહ સાથે તે ભળતા નહોતા. પણ જ્યારે જ્યારે તક મળે, ત્યારે ત્યારે રાજાઓ જોડે રહેવામાં પણ તેમનો અતિ ઉપકારક હેતુ રહેલો હતો. રાજાઓ ઉપર તેમની પ્રજાઓના કલ્યાણનો અને ઉદયનો આધાર રહેલો છે. તેઓ પોતાનાં રાજ્યોમાં સુધારો, કેળવણીનો વધારો અને લોકોપયોગી સંસ્થાઓની સ્થાપના કરી શકે તેમ છે. સ્વામીજીનું ચિત્ત સર્વદા સામાન્ય જનસમૂહ તરફજ હતું. તેમનું કલ્યાણ સાધવાનેજ તે પ્રવાસે નીકળ્યા હતા અને તેને માટેજ તે રાજમહારાજાઓ સાથે વસતા હતા. રાજાઓ ધાર્મિક બને, સ્વધર્મને સમજે, લોકકલ્યાણને માટેજ રાજ્ય કરે અને રાજ્યનો પૈસો મોજશોખ, પરદેશગમન કે શિકારાદિ ગમતોમાં ખર્ચી ન નાખે, એવો ઉપદેશ તેમને કરવાનેજ સ્વામીજી તેમની સાથે ભળતા હતા. સ્વામીજી સમજતા હતા કે, " જેમના હાથમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય છે અને જેમના હાથમાં લાખો મનુષ્યોનું ભવિષ્ય રહેલું છે, તેવામાંના એકને પણ જો હું મારા વિચાર સમજાવી શકું, તો લાખો મનુષ્યોનું કલ્યાણ થાય. " મહેલમાં તે રહેતા, પણ હમેશાં રાજાઓ જોડે એવી શરત કરતા કે, સઘળા લોકોને તેમની પાસે આવવા દેવા. પોતે જાતે પણ ઘણી વખત ગરીબોને ઘેર પગે વ્યાલતા જતા અને તેમના ભાવથી વધારે ખુશી થતા.

જૂનાગઢથી તે ભૂજ ગયા અને ત્યાંના દીવાનને ઘેર સુકામ કયો. દીવાન સાથે તેમણે ઉદ્યોગ, ખેતીવાડી અને અર્થશાસ્ત્રના અનેક પ્રશ્નો ઉપર ચર્ચા કરી; જનસમૂહમાં કેળવણી ફેલાવવાનો આગ્રહ કયો. જે જે સ્થળે સ્વામીજી જતા, તે તે સ્થળની આર્થિક સ્થિતિનો તે અભ્યાસ કરતા. ખેડૂતવર્ગની હાલત અને જમીનની પેદાશ વિષે તે ઊંડા વિચાર કરતા. કારીગર અને મજૂરવર્ગની સ્થિતિમાં સુધારો થાય એવું સાધન વિચારવાને તેમણે હૃદય અનેક પ્રયાસો કરી રહ્યું હતું. પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ દર્શાવેલા ભાગે દરેક હિંદુ રાજા પોતાનું રાજ્ય ચલાવે એમ તેમની પ્રબળ ઇચ્છા હતી. અધિકારીઓને તેમની જવાબદારીનું તે પૂરેપૂરું જ્ઞાન કરાવતા અને પ્રજાના દ્રવ્યના પાલક અને તેના કલ્યાણના સાધક તેઓ છે એમ તેમના મનમાં ઠસાવતા. જે જે રાજ્યમાં તે ગયા છે, તે તે રાજ્યના દીવાનને સ્વામીજીએ પ્રજાની ઉત્પાદકશક્તિ વધારવાની જરૂરિયાત સમજાવી છે, આર્યોની રાજ્યપદ્ધતિ બતાવી છે અને જનસમૂહની સ્થિતિ સુધારવાની આવશ્યકતા દર્શાવી છે.

ભૂજથી તે ત્રિભાસપાટણ ગયા અને ત્યાંથી પોરબંદર ગયા. અહીંયાં તે રાજાના અતિથિ તરીકે રહ્યા. તેમના એક ગુરુભાઈ સ્વામી ત્રિશુણાતીત તેમને જોળતા જોળતા અહીં આવી પહોંચ્યા; પણ સ્વામીજીએ તેમને ઠપકો આપ્યો અને તેમની પાસે ફરીથી નહિ આવવાનું કહ્યું. સ્વામીજી સદા એકાંતવાસ અને ગુરુભાઈ ઓથી દૂર રહેવાનું વધારે પસંદ કરતા હતા.

પોરબંદરના દરબારમાં શંકર પાંડુરંગ નામનો એક પડિત હતો. વેદોનું ભાષાંતર કરવાનું કાર્ય તે કરતો હતો. તેણે સ્વામીજીને તે કાર્યમાં મદદ કરવાની અરજ કરી. સ્વામીજીએ હા પાડી અને બંને જણ ઉલ્લાસથી ભાષાંતર કરવા લાગ્યા. અહીંયાં

સ્વામીજીએ પતંજલિના મહાભાષ્યનું અધ્યયન પૂરું કર્યું. તે પછી પંડિતની સલાહથી તેમણે ક્રેંચ ભાષાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. સ્વામીજીમાં અસાધારણ બુદ્ધિ અને ઊંડા જ્ઞાનનો પરિચય ધવાથી પંડિત શંકર પાંડુરંગ તેમને એક દિવસ કહેવા લાગ્યા: “સ્વામીજી, મને લાગે છે કે તમે આ દેશમાં કંઈ વધારે કરી શકશો નહિ. થોડાકજ તમારા કાર્યની કદર કરી શકશે. તમે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જાઓ, ત્યાં લોકો તમારું કહેવું સમજી શકશે અને તમારા કાર્યની કદર કરશે. પશ્ચિમમાં સનાતન ધર્મના સિદ્ધાંતોનો ઉપદેશ કરીને તમે પાશ્ચાત્ય વિદ્યા ઉપર એક પ્રકારનું નવુંજ અજવાળું પાડી શકશો.” સ્વામીજી સાંભળી રહ્યા. તેમને લાગ્યું કે, આ પંડિત ખરુંજ કહે છે. બીજા પંડિતો પણ તેમને કહેવા લાગ્યા: “ખરેખર, સ્વામીજી તમે પશ્ચિમમાં જાઓ અને ત્યાં તમારા વિચારોથી જય મેળવીને પાછા આવો અને પછી જુઓ કે તમારા દેશજનું તમારા વિચારોને કેવા અનુસરે છે !”

જૂના વિચારના પુરુષોની જેમ ક્રૂવામાંના દેડકા જેવા સંકુચિત વિચાર અને સુધારકોનું પરદેશીઓનું અંધ અનુકરણ, એ બંને ભૂલો સ્વામીજીની નજરે આવી રહી હતી. જેઓ ભારતવર્ષની પ્રજાના નેતાઓ થઈને ફરે છે, તેમનું જ્ઞાન અસંસ્કારી છે અને ચારિત્ર મંદ છે, એમ તેમને લાગતું હતું. સર્વત્ર ઇર્ષ્યા, દુસ્મનાવટ અને કુસંપ તે ભેતા હતા; પણ આ ઉપરની સપાટીની નીચે હૃદય તો આર્ય પ્રજાનુંજ રહેલું છે, એમ તેમનું માનવું હતું. તે અફસોસ દર્શાવતા કે જનસમૂહનું આવું ઉમદા હૃદય અત્યંત જૂના વિચારના માણસોના વહેમ અને નવીન વિચારના માણસોના અંધ અનુકરણથી વધારે અધમ દશાને પ્રાપ્ત થતું જાય છે. પાશ્ચાત્યોની વિદ્યા અને તેમના ક્ષણિક વૈભવના ખોટા ચળકાટથી

હિંદમાં હજારો મનુષ્યો અંજાઈ રહેલા છે. તેઓ આયં પ્રજાનો ઘણા વર્ષનો અનુભવ ધૂળધાણી કરવા બેઠેલા છે.

• પોરબંદરથી સ્વામીજી દ્વારકા ગયા. અહીંયાં તેમનું સ્વદેશભક્ત અંતંકરણ શ્રીકૃષ્ણ અને યાદવોના વિચારથી અત્યંત આનંદ ભોગવવા લાગ્યું, પણ ખીજીજ ક્ષણે આસપાસનાં ખડિયેરો જોઈને મહાભારતના સમયની કીર્તિનો નાશ થયેલો જોઈ તે અત્યંત ખેદ ધરવા લાગ્યું સ્વામીજી સમુદ્રને કિનારે ગયા, ત્યાં બેઠા અને અનેક વિચાર કરવા લાગ્યા. ક્વચિત્ તેમના મુખ ઉપર આશાની વિસ્તીર્ણ પ્રભા આવી રહેતી તો ક્વચિત્ તે શોકની છાયાથી છવાઈ રહેતું. શારદા મઠમાં તે ગયા અને વિદ્યાપીઠ તરીકેની તેની જૂની પુરાણી કીર્તિને સંભારી આંખમાં આંસુ લાવવા લાગ્યા આખરે આશાપૂર્ણ હૃદયથી તે હિંદનું યશસ્વી ભાવી જોવા લાગ્યા.

દ્વારકાથી માંડવી અને માંડવીથી પાલીતાણા. એક સ્થળથી બીજે સ્થળે ફરતે ફરતે સ્વામીજીએ અનેક સ્થળોની મુલાકાત લીધી. પાલીતાણામાં સ્વામીજી એક સંગીતવેત્તા તરીકે પ્રખ્યાત થઈ રહ્યા હતા. પછીથી તે વડોદરા ગયા અને ત્યાં દીવાન બહાદુર મણીભાઈ જશભાઈના અતિથિ તરીકે રહ્યા હતા. વડોદરાથી તે ખડવા ગયા અને બાળુ હરિદાસને ઘેર રહ્યા. બાળુ હરિદાસ તેમના વિષે લખે છે કે, “તેમની વાતચીતમાં અમને જરા પણ ડોળ લાગતો નહોતો. તેમના ઉમદા વિચારો અને ઉચ્ચ ભાવો સ્વાભાવિક રીતેજ સાદી અને સરળ પણ પોતે પસંદ કરેલી ભાષામાં બહાર વહી રહ્યા હતા તેમનામાં એક પ્રકારનું અદ્ભુત ગાભીર્ય દેખાઈ આવતું હતું.” અહીંયાંના સિવિલ જજને સ્વામીજીના માનમાં એક ખાણું આપ્યું અને તે સમયે સ્વામીજીએ સર્વને ઉપનિષદોમાંથી કંટલાક ફકરાઓ સમજાવ્યા,

ખંડવાથી મુંબઈ જતી વખતે બાળુ હરિદાસ તેમને કહેવા લાગ્યાઃ
“સ્વામીજી ! તમારું અવિધ્ય ઘણું મોટું છે.” સ્વામીજીએ
જવાબ આપ્યોઃ “હું જાતે તે વિષે કંઈ જાણતો નથી; પણ મારા
પુરુષ મારે માટે અનેક અવિધ્યો ભાખતા હતા.” હરિદાસને
આશીર્વાદ આપીને સ્વામીજી મુંબઈ જવાને ઊપડી ગયા.

પોતાના દેશના વિચારો અને લાગણીઓથી સ્વામીજીનું
હૃદય દ્રવી રહ્યું હતું ! મનમાં અનેક યુક્તિઓ, યોજનાઓ
અને આશાઓ આવ્યા કરતી હતી. ઘડીકમાં તે હિંદનું યશસ્વી
ભાવી નિહાળે અને ઘડીકમાં તે નિરાશાથી ખેદયુક્ત બની રહે.
જાણે કે સમસ્ત ભારતવર્ષનું જીવન તેમના વ્યક્તિત્વદ્વારા અનેક
સ્વરૂપોમાં પ્રકટ થવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યું હોય તેમ સ્વામીજીનું
અંતઃકરણ અનેક ભાવોને ધારણ કરવા લાગ્યું. તેમના હૃદયમાં
અનેક વિચારોનું ટુસુલ યુદ્ધ ચાલી રહ્યું.

આવી માનસિક અવસ્થાને લોગવતા તે મુંબઈ પહોંચ્યા.
અહીંયાં ઘણા પંડિતો અને ગૃહસ્થોની તેમને મુલાકાત થઈ. સર્વ-
ને તે સનાતન ધર્મનો પુનરોદ્ધાર કરવાની સલાહ આપવા લાગ્યા.
કેટલાકને તો જોઈનેજ તેમને નિરાશા ઉત્પન્ન થઈ. તે કહેવા
લાગ્યાઃ “તેમને શું જ્ઞાન છે? તેમના મગજમાં કંઈક ભરેલો
છે.” વ્યવસ્થિત વિચાર અને નૈસર્ગિક શક્તિનો અભાવ તે
સર્વજ્ઞ જોવા લાગ્યા. તેમનું મન હિંદ વિષેના અનેક પ્રશ્નોનું
નિરાકરણ કરવાને પ્રયાસ કરી રહ્યું હતું. તેમને લાગ્યું કે, હિંદ-
સ્તાનને પોતાની શક્તિનું અને સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવું જોઈએ અને
આયોના જુદા જુદા અનુભવો અને કાર્યોનો ઇતિહાસ તેણે બરા-
બર શીખવો જોઈએ. જે શિક્ષિત પુરુષો ભારતવર્ષની અપોગતિ
અને દુઃખ તરફ બેઠરકારી દર્શાવી રહેલા હતા, તેમને સ્વામીજી
અત્યંત ઠપકો આપવા લાગ્યા. તેમાંના ઘણાને તે કહેવા લાગ્યાઃ

“હિંદુ વિચારોરૂપી પાયા વગરનું તમારું જ્ઞાન શા કામનું છે?”

મુંબઈમાં સ્વામીજી રામદાસ છળીલદાસ ઝેરિસ્ટરને ઘેર રહ્યા. અહીંયાં વેદનો અભ્યાસ તેમણે આગળ વધાર્યો. પછી તે પૂના ગયા અને લોકમાન્ય બાલ ગંગાધર તિલકને ઘેર રહી તેમની સાથે ઘણા વિષયો ઉપર વિચાર કર્યો. પછી તે બેલગામ ગયા અને ત્યાં બાપુ હરિપદ મિત્ર-ફોરેસ્ટ ઓફિસરને ઘેર કેટલાક દિવસ રહ્યા. તેમની મુલાકાત વિષે બાપુ હરિપદ લખે છે કે, “સને ૧૮૯૨ ના ઓક્ટોબર માસની અદારમી તારીખ અને મંગળવારનો દિવસ હતો. એક અજ્ઞાત બાંધાનો સંન્યાસી સાયંકાળના સમયે મારી પાસે આવ્યો. તેનો ચહેરો હસમુખો હતો. એક વકીલે-મારા મિત્રે તેને વિદ્વાન બંગાળી સંન્યાસી તરીકે ઓળખાવ્યો. મેં તેના તરફ જોયું તો એક શાંત, લઘ્ય ભૂતિ મને તે લાગી. તેની આખો વીજળીની માફક ચમકી રહી હતી. બગલું વસ્ત્ર તેણે ધારણ કર્યું હતું અને માથે બગલો ફેંટો બાંધેલો હતો. એને જોઈને એમ લાગતું હતું કે, તે કંઈ મહાપુરુષ હશે. મારું હૃદય એકદમ તેના તરફ ખેંચાયું. આ વખતે પાશ્ચાત્ય શિક્ષણને લીધે હું દરેક સાધુને ઢોંગી ધારતો હતો અને ઈશ્વર કે ધર્મને બિલકુલ માનતો નહોતો. આથી મેં ધાયું કે, તે કંઈ માગવાને આવેલા હશે. મેં તેમની સાથે વાત કરી અને મારા આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ મને લાગ્યું કે, મારા કરતાં તે હજાર દરજ્જે ચઢિયાતા છે. તેમને કશુંયે જોઈતું નથી. મેં તેમને મારી સાથે રહેવાનું કહ્યું, પણ તેમણે ના પાડી. ધાયું કહ્યા પછી બીજે દિવસે સવારે માત્ર જમવા આવવાની હા પાડી.”

બીજે દિવસે હરિપદ બાપુ સ્વામીજીની રાહ જોતા બેસી રહ્યા, પણ તે આવ્યા નહિ. પછી તે જાતે પેલા વકીલને ઘેર ગયા અને ત્યાં એક મોટી સભા ભરાયલી જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યા. નમ-

સ્કાર કરીને તે ત્યાં બેઠા અને અગ્રેજી, હિંદી, બંગાળી તથા સંસ્કૃતમાં ઝટ ઝટ જવાબ આપતા સ્વામીજીને જોઈને ચકિત થઈ ગયા. એક મનુષ્ય તેમની પાસે આવ્યો અને હકસલીના ઝથો ઊંડા જ્ઞાનથી ભરપૂર છે એમ ધારી તે ઝથોમાંથી અનેક આધારો બતાવી પોતાના મિદ્ધાતોનું સમર્થન કરવા લાગ્યો. સ્વામીજીએ પણ હકસલીના ઝથોનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને તેથી તે તેના તર્કોને ઝટ ઝટ તોડવા લાગ્યા. બાળુ હરિપદ તો આશ્ચર્યચકિત બની ગયા અને સ્વામીજીનો શબ્દે શબ્દ ધ્યાન રાખી રહ્યા.

સર્વેના ગયા પછી સ્વામીજીએ હરિપદ બાળુને કહ્યું “મારાથી આવી શકાયું નહિ તેને માટે માફ કરજો આટલા બધાની લાગણી હું ખાવ્યા વગર હું કેવી રીતે આવી શકું ?” પછીથી તે વકીલને કહીને તે સ્વામીજીને પોતાને ઘેર તેડી ગયા અને ત્યાં થોડા દિવસ રાખ્યા અનેક વાર ધાર્મિક વિષયો ઉપર વાત ચાલતી અનેક વખત તેમણે પોતાના ઊંડા જ્ઞાનનો લાભ હરિપદ બાળુને આપ્યો. બાળુને હવે લાગ્યું કે, સ્વામીજી ધાર્મિક વિષયોમાં જ પ્રવીણ છે, એટલું જ નહિ પણ વ્યાવહારિક જ્ઞાનમાં પણ તે આગળ પડતા છે એક વખત “પિકવીક પેપર્સ” માંથી ફકરાના ફકરા સ્વામીજી મોઢે બોલવા લાગ્યા આ જોઈને બાળુ-જી ચકિત થઈ ગયા આવા સાધુને પણ આવા વ્યાવહારિક જ્ઞાન નાં પુસ્તકો મોઢે ને મોઢે છે એમ જાણી તે આશ્ચર્યથી પૂછવા લાગ્યા “તમે તે કેટલી વખત વાંચેલી છે ?” સ્વામીજી બોલી ઊઠ્યા “ફક્ત બેજ વખત !” બાળુજી બોલ્યા “બે વખત વાંચ્યાથી તે શી રીતે આટલું બધું મોઢે થઈ જાય ?” સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો “કર્મેન્દ્રિયોને વશ રાખવાથી મનની શક્તિ વધે છે. કર્મેન્દ્રિયોદ્વારા વહી જતી શક્તિઓને રોકી-

ને તથા એકત્ર કરીને તેમને માનસિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિ-ઓમાં ફેરવી નાખવી જોઈએ. તેને નિરંકુશ મોજશોખમાં વાપરી નાખવાથી માણસ નિર્જાળ, દુઃખી અને યાદશક્તિ વિનાનો બની રહે છે.”

એક વખત સ્વામીજી લાયબ્રેરીમાંથી આજેલી એક ચોપડી-ને વાંચી રહ્યા હતા. વચમાં વચમાં તેઓ હસતા પણ દેખાતા હતા. હરિપદ બાપુ આથી તેમની પાસે ગયા. પંદર મિનિટ સુધી ત્યાં તે ઊભા રહ્યા. એ પછીથી તેમણે સ્વામીજીને બોલાવ્યા, ત્યારેજ તે બોલ્યા હતા. આ જોઈને બાપુજી પૂછવા લાગ્યા: “હું અહીંયાં પંદર મિનિટથી ઊભો છું અને તમે મને જોયો પણ નહિ?” સ્વામીજી બોલ્યા: “આ સર્વ મનની એકાગ્રતાને લીધેજ છે. જે પણ કાર્ય કરવું તે સારી રીતેજ કરવું જોઈએ અને સાફ કરવા માટે મનને તેમાં પૂરેપૂર્ણ પરોવી દેવું જોઈએ.”

બાપુ હરિપદ આગળ લખે છે કે, “સ્વામીજી વાતચીત-માં વારંવાર ગમતી અને આનંદી જણાતા. એક ક્ષણે તે તત્ત્વ-જ્ઞાનના કૂટ પ્રશ્નોનો ગંભીર ભાવે જવાળ આપતા અને બીજી ક્ષણે હસતા અને આનંદ કરતા ! અનેક માણસો તેમની પાસે સત્સંગને માટે આવતા અને દરેક સાંજે એક મોટી સભાજ મારે ઘેર ભરાઈ રહેતી મારા ચોકમાં આવેલાં એક સુખડના ઝાડ તળે બેસીને તેમણે મને જે બોધ આપ્યો છે, તે હું કદી બૂલી જનાર નથી.”

આધુનિક સમયમાં શરીરને જરાક કંઈક થયું કે, તરતજ માણસો ઔષધોનો ઉપયોગ કરે છે. વિદ્યાર્થીઓ, વકીલો, જજો કે ધંધાદારીઓ, જરાક શરીરને બેચેની લાગી કે, હવાનો ડાઝ લેવા તૈયાર થઈ જાય છે ! આથી પૈસા બગાડવા ઉપરાંત શરીર-

ને પણ તુકસાનજ પહેંચે છે. જુલાળ લેનારને તરતમાં તે શરીર હલકું લાગે છે; પણ એથી કરીને આંતરડાંની શક્તિ કમી થઈ થોડા દિવસમાં વધારે બંધકોષ થયેલો જણાય છે અને જુલાળનો વધુ મોટો ડાઝ લેવાની જરૂર પડે છે. ખીજી બાબતોમાં પણ જરા જરામાં દવા લીધા કરવાથી શરીરને છેવટે તુકસાનજ પહેંચે છે. બાળુ હરિપદને પણ આ પ્રમાણે વારંવાર દવાઓ લેવાની ટેવ હતી. સ્વામીજીએ તેમને તે ટેવ છોડી દેવાનો ભાષ આપ્યો. તેમણે કહ્યું કે, “શરીરના ઘણા રોગો મનની નબળાઈને લીધે અને અયોગ્ય આહારવિહારને લીધેજ ઉત્પન્ન થાય છે; માટે એ સ્થિતિનેજ મૂળમાંથી બદલી નાંખવી જોઈએ.” સ્વામીજી વળી કહેવા લાગ્યા: “હમેશાં રોગનોજ વિચાર ન કર્યા કરો અને સદાએ હસમુખો ચહેરો રાખો. સદાચારથી વર્તો અને ઉચ્ચ ભાવનાઓ રાખો. નિર્દોષ આનંદ કરો, પણ તમારા શરીરને તુકસાન કરે એવા વિષયસુખમાં કદીયે ગરક થઈ જશો નહિ; એટલે પછીથી સઘળું સાફંજ થશે.” આ સાંભળ્યા પછી બાળુ હરિપદે ઓપધ ખાયા કરવાની ટેવ છોડી દીધી હતી.

હરિપદ બાળુને પોતાના ઉપરી અધિકારીઓ જોડે કાઈ કાઈ વખત બનતું નહિ અને તેથી કરીને તે મનમાં ખિન્ન રહેતા. સ્વામીજીએ તેમને સલાહ આપી કે, “જો નોકરી અયોગ્ય હોય ને છોડી દેવી હોય તો તેમ કરવાની તમને છૂટ છે; પરંતુ ઉપરીઓના દોષો શા માટે મનમાં લાગ્યા કરવા? નોકરીમાં દુઃખ પડતું હોય તો તમે તમારી ફરજો બને તેટલી સારી રીતે બજાવ્યે બાંધો, એટલે બીજાઓ ઉપર અસર થાય તેમ હશે તો એથી કરીનેજ સારી અસર થઈ શકશે. તમે બલા થાવ એટલે આખી દુનિયા બલી થશે. બીજાના દોષો જોવાની ખરાબ ટેવ છોડી દો

અને પછી જુઓ કે, તમારા શત્રુઓ પણ તમારા તરફ ઠેવા સ્નેહથી વર્તે છે ! આપણા પ્રત્યેની સામાની વર્તણૂક આપણીજ માનસિક સ્થિતિનું પ્રતિબિંબ છે ”

હરિપદબાળુએ આગળ એક વખત ભગવદ્ગીતાનો અભ્યાસ કરવા માહ્યો હતો, પણ તેમા તેમને કંઈ રસ અને ઉપયોગિતા નહિ લાગવાથી તે અભ્યાસ તેમણે છોડી દીધો હતો. સ્વામીજીની પાસે તે અભ્યાસ પાછો ચાલુ કરતા તેમને જણાયું તે વિષે તેઓ કહે છે કે, “ તે વખતેજ મને માલૂમ પડ્યું કે, ગીતાજી એક અદ્ભુત પુસ્તક છે વ્યાવહારિક જીવનમા ગીતાજીના રહસ્યનો ઠેવી રીતે ઉપયોગ થાય તે હવે હું ખરાખર સમજ્યો. સ્વામીજીના બોધથી એકલી ગીતાનેજ હું ચાહવા લાગ્યો, એટલુંજ નહિ પણ ઉપનિષદ વગેરે આર્ય શ્રેયોની અને થોમસ કાર્લાઇલ અને જીટ્સવર્નના શ્રેયોની પણ કિંમત હું સમજ્યો. ”

“ માગનાર પ્રભુને નામે માગે છે અને આપનાર પ્રભુને નામે આપે છે ! દરેક ગરીબ-માગનારમા પ્રભુનેજ જુઓ અને એનો ઉપકાર માનો કે જે તેમને દયા દર્શાવવાની અને તમારા આત્માનો વિકાસ કરવાની તક આપે છે ”

આ પ્રમાણે અનેક વિષયો ઉપર વાત ચાલતી ધર્મ વિષે વાત કરતા કરતા સ્વામીજી અનેક વાર કહેતા કે, “ મારા મિત્રો ! વાદવિવાદનો ખાર કદી આવવાનો નથી રસ્તે ચાલવા માડી અનુભવ મેળવવાથીજ ધાર્મિક મત્યો ખરા રૂપમા સમજાય છે ”

ધાર્મિક વિષયો સમજાવતા સ્વામીજી પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર માથી અનેક પુરાવા આપતા અને તેમનું પદાર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, ખગોળવિદ્યા, જીવરસાયણ વગેરેનું જ્ઞાન જોઈને શ્રોતાઓ ચકિત ચઈ જતા. ધાર્મિક વિષયો ઉપરથી તે સામાજિક વિષયો ઉપર

આવતા અને ગદ્ગદ કંઠે ગ્રામ્યજનોની સ્થિતિ દર્શાવતા. તે દેહેના કે, “લિંદના ગ્રામ્યજનોને સ્વચ્છતા કે તંદુરસ્તીના નિયમોની ખબર નથી. તેઓ એકજ તળાવનું પાણી નાદવાધાવામાં અને પીવામાં વાપરે છે અને પોતાનો અવકાશનો ગ્રમ્ય ગરખાં મારવામાં અને પત્તાં રમવામાંજ ગાળે છે.”

ગાણુજીનો ગદ્ગદ ભાવ અને આશ્ચર્ય છતાં સ્વામીજીએ બેત-ગામથી આગળ જવાનો વિચાર કયો. જતી વખતે હરિપદ ગાણુ સ્વામીજીને હંડવત્પ્રજામ કરીને બોલ્યા: “ખરેખરા ભક્તિભાવથી હું દહીયે ઠાઇને નચ્યો નથી. આજે આપને નમવાથી હું મારો જીવનને વધારે ભાગ્યશાળી સમજું છું.”

૨૯-કન્યા કુમારી માં

બેલગામથી સ્વામીજી બેંગલોર આવીયા. અહીંયાં થોડાક દિવસ અમ્મિહ પછેજ રહ્યા, પણ ધીમે ધીમે તેમના ચારિત્ર્યનો પ્રભાવ લોકોના મન ઉપર પડવા લાગ્યો અને આખરે મ્હેસુરના દીવાન સર કે. શેષાદ્રિ આચર સાથે તેમને ઓળખાણ થઈ. દીવાનના અતિથિ તરીકે હવે સ્વામીજી રહેવા લાગ્યા. હિંદુધર્મના અને અન્ય ધર્મના અનેક મનુષ્યો હવે તેમની પાસે આવવા લાગ્યા. મ્હેસુર રાજ્યના સલાતકા અળદુલ રહેમાન સાહેબ તેમની પાસે કુરાનમાંથી કેટલીક શંકાઓ પૂછવાને આવીયા. એક હિંદુ સંન્યાસીનો કુરાનનો ઊંડો અભ્યાસ જોઈને તે ઘણું જ આશ્ચર્ય પામ્યા. સર શેષાદ્રિ આચર તેમના વિષે કહેવા લાગ્યા “એમના જેવું જ્ઞાન મેં કોઈનામાં પણ જોયું નથી. તે ખરેખર આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવુંજ છે. આટલી નાની વયમાં વેદવેદાંતના જ્ઞાન સાથે ખીણું પણ આટલું બધું જ્ઞાન એમણે શી રીતે પ્રાપ્ત કર્યું” હશે ? મારા મકાનમાં જાણે કોઈ દેવતાએ આવીને વાસ કર્યો હોય એવુંજ મને તો તે આવીયા ત્યારથી લાગ્યા કરે છે !” દીવાન સાહેબે મ્હેસુરના મહારાજા શ્રીચામરાજેન્દ્ર જોડે સ્વામીજીની મુલાકાત કરવી. સ્વામીજીની વિશાળ શુદ્ધિ, ચારિત્ર્યનો પ્રભાવ, હિંદુ જ્ઞાન અને શાસ્ત્રમાં સંપૂર્ણ પ્રવેશ-આ આ સર્વથી મહારાજા સાહેબ અંતરિય ગયા. સ્વામીજીને રાજમહેલમાંજ હવે

રાખવામાં આવ્યા અને મહારાજા ચામરાજેન્દ્ર અનેક પ્રકારે તેમના સત્સંગનો તથા સેવાનો લાભ લેવા લાગ્યા.

એક દિવસ મહારાજા પોતાના અધિકારીઓની સમક્ષ સ્વામીજીને પૂછવા લાગ્યા: “સ્વામીજી, મારા અધિકારીઓ વિષે તમે શું ધારે છે?” સ્વામીજીએ હસતે હસતે જવાબ આપ્યો: “મહારાજા! અધિકારીઓ સર્વત્ર અધિકારીઓ જેવાજ હોય છે.” અધિકારીઓને આથી જરા ખોટું તો લાગ્યું, પણ તેઓ જાણતા હતા કે, સંન્યાસીઓ જેવું જીવે છે તેવુંજ કહી દે છે. સ્વામીજીને આવા સ્પષ્ટવક્તા જોઈને એક દિવસ મહારાજા તેમને કહેવા લાગ્યા કે, “સ્વામીજી, તમે જો આવા સ્પષ્ટવક્તા થશો, તો કેાઈ દિવસ તમારી જિંદગી જોખમમાં આવી પડશે.” સ્વામીજી જરા ગુસ્સો કરીને બોલ્યા: “પણ તેથી શું મારે અસત્ય બાખવું? શું મારે ખુશામત કરવી? મનમાં એક વાત ને મોઢે બીજી વાત—એ પોલિટિકલપણું રાજપ્રકરણી માણસોનેજ મુનારક! પહેરવાના કપડાં લેવા બદલ ખુદ પોતાના શરીરને કે ઘરને વેચવા જેવું એ છે; પણ બિચારા મોહવશ પ્રાણીઓ તે વાત ન સમજતા હોવાથી ક્ષુદ્ર તાત્કાલિક લાભને ખાતર પોતાને હાથેજ પોતાને કળે છે. અમારું સંન્યાસીઓનું તો સરલતા—સત્યવક્તાપણું એ સર્વથી મુખ્ય કર્તવ્ય છે.”

મહેસુર દરબારમાં એક ઓરિદ્રયન ગવૈયો હતો. તેની જોડે સ્વામીજીએ યુરોપિયનોની સંગીત વિદ્યા વિષે ખૂબ ચર્ચા કરી. પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંગીતવિદ્યાઓનું આટલું જિંડું જ્ઞાન સ્વામીજી ધરાવે છે એમ જાણીને સર્વે આશ્ચર્ય પામ્યા. એક વિદ્યુતશાસ્ત્રી રાજમહેલમાં વીજળીના દીવા ગોઠવતા હતા. તેની સાથેની તેમની વાતો ઉપરથી તે વિષયમાં પણ સ્વામીજીનું જ્ઞાન તે

વિદ્યુતશાસ્ત્રી કરતાં વધારે સર્વને જણાયું.

એક દિવસ દરબારમાં મોટી સભા ભરવામાં આવી, ઘણા પડિતો એકઠા થયા વિષય વેદાતનો હતો. દીવાન સાહેબ પ્રમુખ-પદે બિરાજ્યા હતા. પડિતોનો વિચાર એક ખીજની સાથે નહિ મળવાથી છેવટે સ્વામીજીએ સર્વના મનનું સમાધાન થાય તેવી રીતે વેદાતના સિદ્ધાંતોનું સર્વસ્પર્શીત્વ-સર્વબ્રાહ્મત્વ અને બ્યાવહારિકતા પ્રતિપાદન કરી તેના સિદ્ધાંતોને માત્ર પ્રાચીન ટીકાઓથીજ સમજાવવાને બદલે તેમણે તેના ઉપર નવો પ્રકાશ પાડી ને નવી યુક્તિથી તે સમજાવ્યા. સઘળા પડિતો એકે અવાજે-તેમના વખાણ કરવા લાગ્યા.

સ્વામીજી તરફ પોતાનો પૂજ્યભાવ વધી જવાથી એક દિવસ દીવાન સાહેબે તેમને કંઈ ભેટનો સ્વીકાર કરવાની અરજ કરી. પોતાના ખાનગી કારભારીને તેમણે હુકમ કર્યો કે, “સ્વામીજીને બજારમાં ફેરવો અને એમને જે જોઈએ તે અપાવો.” એક હજાર રૂપિયા સુધીનો માલ અપાવવાની આજ્ઞા કરવામાં આવી સ્વામીજી તે ખાનગી કારભારી જોડે બજારમાં ગયા અને બધી દુકાનોએ ફરીને દીવાનની ઇચ્છાને માન આપવા સાફ તેમણે એક સિંગા રેટ ખરીદી અને તે પીતા પીતા દીવાન સાહેબ પાસે આવ્યા ! તેમને જોઈને દીવાન સાહેબ ખડખડ હસી પડ્યા ખરા સંન્યાસી એા દેવા હોય છે એ જોઈને તેમના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ

એક દિવસે મહારાજ સાહેબે સ્વામીજીને કહ્યું. “સ્વામીજી, મારે તમારી કંઈ સેવા કરવી છે તે શી રીતે કરું ?” સીધો જવાબ નહિ આપતા સ્વામીજી પોતે માથે ઉપાડી લીધેલા કાચ-નું વણુંન કરવા લાગ્યા હિંદની આર્થિક સ્થિતિ વિષે તે બોલવા લાગ્યા. તેમણે કહ્યું કે, “હિંદુસ્તાન પાસે તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ-

નો મોઝો ભડાર રહેવો છે અને તેને આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના મિદ્ધાતોનો અભ્યાસ કરવાની ખામ જરૂર છે તે પોતાનો ધાર્મિક ખતનો પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓને આપે અને પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ આપણને ખેતીવાડી, ઉધોગો અને બીજી કળાઓનું જ્ઞાન સપાદન કરવાને સાધન પૂરા પાડી, આપણી આર્થિક સ્થિતિ સુધારવામાં આપણને મદદ કરે એવું કરવા માટે, મને તે મુલકોની મુસાફરી કરવાની જરૂર જણાય છે.” મહારાજ સાહેબે તેજ વખતે તેમની મુસાફરીનું અર્થ આપવાનું વચન આપ્યું “હિંદનો પુનરોદ્ધાર કરનાર અવતારી પુરુષ” તરીકે સ્વામીજીને તેઓ માનવા લાગ્યા હિંદુ પ્રજાનો ખરો જીવસો તેમનામાં રહેલો છે એમ તે ગણવા લાગ્યા.

સ્વામીજી તરફ મહારાજ સાહેબનો એટલો બધો પૂજ્ય-ભાવ થઈ રહ્યો કે તેમણે પાદપૂજા માટે સ્વામીજીને અરજ કરી, પરંતુ સ્વામીજીએ તેની ના પાડી રાત્રીજીએ કેટલીક ભેટોનો સ્વીકાર કરવાની અરજ કરી, તે પણ તેમણે લીધી નહિ અને તે મહારાજનો ઘણોજ આશ્રય હોવાથી સ્વામીજીએ તેમાંથી એક નાની જેવી ચીજનો સ્વીકાર કર્યો યાદગીરી માટે સ્વામીજીના કેટલાક સુદર હૃદયલેદક વાક્યો કૈનોઆશ્રમા ઉતારી લેવામાં આવ્યા તે વાક્યોની પ્લેટ મહેસુર દરબારમાં જાળવી રાખવામાં આવેલી છે ઘણા દિવસ થવાથી હવે સ્વામીજીએ જવાની રજા લીધી જતી વખતે મહારાજ તેમને પગે પડ્યા દીવાને કેટલીક નોટો તેમના ખીસામાં મૂકી દેવાનો પ્રયાસ કર્યો સ્વામીજીએ કહ્યું કે, ‘કેચીન સુધીની ટિકિટ મને લઈ આપો, એટલે બસ ! મારે રામેશ્વર જવું છે, પણ થોડા દિવસ હું કેચીનમાં ગાળીશ ’ દીવાન સાહેબે નિરાશ થઈને સેકન્ડ ક્લાસની ટિકિટ તેમને લઈ આપી

કેાચીનમાં થોડાક દિવસ રહ્યા પછી સ્વામીજી ત્રિવેદ્રમ ગયા. અહીંયાં તેમને ત્રાવણકોરના મહારાજના શિક્ષક પ્રોફેસર સુદર-રામ આચર અને સાયન્સના પ્રોફેસર રંગાચારિયર મળ્યા. તેમની એ મુલાકાત વિષે એસ. કે. નાયર લખે છે કે:—

“આ બંને સદ્ગૃહસ્થો અગ્રેજી અને સંસ્કૃતના ઊંડા અભ્યાસી હતા અને તેથી કરીને સ્વામીજી જોડે વાત કરતાં તેમને અત્યંત આનંદ અને લાલ મળ્યો. જે કોઈ સ્વામીજીને મળે તે તેમના લબ્ધ ચહેરા અને ચારિત્ર્યથી અનંત જતું. એક પછી એક ગમે તેટલા માણસોને તેમના પ્રશ્નોનો જવાબ આપવાની સ્વામીજીનામા અજબ શક્તિ હતી. વાત ગમે તો રપેન્સર વિષે હોય; ગમે તો કાળિદાસ કે ચેકસપિયર વિષે હોય, ડાવિન્નાનો પ્રગતિવાદ, ચહ્નદીઓનો ઇતિહાસ, આર્ય સંસ્કૃતિનો ઉદય, વેદધર્મ, મુસલમાનધર્મ કે ખ્રિસ્તીધર્મ, ગમે તે વિષે પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય, પણ સ્વામીજીના મુખમાંથી તેનો તરતજ યોગ્ય જવાબ નીકળી આવતો. તેમના ચહેરા ઉપર સરલતા, સાદાઈ અને લબ્ધતા સદા તરવર્યા કરતા. પવિત્ર અત્કરણ, તપસ્વી જીવન, ખુદ્ધું હૃદય, ઉદારવૃત્તિ, વિશાળ દષ્ટિ અને સર્વ-ને માટે લાગણી—સ્વામીજીના આ ખાસ લક્ષણો એ સમયે પણ તેમનામાં સારી પેઠે જણાઈ આવતાં હતાં.”

પ્રોફેસર સુદરરામનો પુત્ર લખે છે કે, “જાણે એક રાજકુવર આવતો હોય, તેવો દેખાવ તેમનો લાગતો હતો. તેમણે જો સ-ન્યાસીનો જલ્લો પહેર્યો ન હોત, તો અમે તેમને એક રાજકુવરજ ધાર્યો હોત. તેમના વિચારો અદ્ભુત હતા. ભારતવર્ષના ભાવીનો આખો પ્રશ્ન તેઓ પોતાના મનમાં વિચારી રહ્યા હતા અને તેનો ઉકેલ તેમને તેની એકતામા અને મૂળ શક્તિઓની ખીલવણી-માં જણાઈ રહ્યો હતો. તેઓ એક અલૌકિક પુરુષ હતા ત્રિવેદ્ર-

મમાં સઘળા ધારવા લાગ્યા કે ભારતવર્ષનું કલ્યાણ કરવાનેજ આ મહાપુરુષનો જન્મ થયેલો છે.”

ત્યાંથી સ્વામીજી મહુરા ગયા. ત્યાં રામનાદના રાજા ભાસ્કર સેતુપતિની તેમણે મુલાકાત લીધી. એ રાજા પણ ભાવિક અને મુશિક્ષિત હતો. સ્વામીજીનું જ્ઞાન અને ત્યાગ જોઈને તે તેમના શિષ્ય થઈ રહ્યો. સ્વામીજીએ પોતાના કેળવણી વિષેના અને ખેડૂત વર્ગની સ્થિતિ સુધારવા સંબંધીના અનેક વિચારો તેને કહ્યા. ભારતવર્ષના આધુનિક પ્રશ્નો અને હિંદની શુદ્ધશક્તિઓ વિષે તે ઘણાંજ જુસ્સાથી બોલી રહ્યા. રાજાના મન ઉપર તેથી ભારે અસર થઈ. તેમણે સ્વામીજીને ચિકાગોમાં ભરાનારી સર્વધર્મ પરિષદમાં જવાની અરજ કરી અને કહ્યું કે, “પ્રાચીન ઋષિઓના સર્વોપરી સિદ્ધાંતો જગતની દૃષ્ટિ આગળ મૂકવાનો અને તેમ કરીને હિંદના મહત્કાર્યનો પાયો નાખવાનો તે એક સારો લાગ છે.” સ્વામીજીને મદદ આપવાનું પણ તેમણે કહ્યું; પણ સ્વામીજી હજી તે બાબતમાં અનિશ્ચિત હતા. તેમણે તે બાબતનો વિચાર કરીને આગળ ઉપર જવાબ આપવાનું રાજાને કહ્યું અને તે રામેશ્વર જવાને ઊપડી ગયા.

રામેશ્વર દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનું કાશીક્ષેત્ર છે. રામેશ્વરનું દેવાલય ઘણુંજ ભવ્ય અને સુંદર છે. એકસો કૂટ ઊંચા દરવાજામાં થઈને તે દેવાલયમાં જવાય છે. તે દેવાલય છસો કૂટ લાંબું અને લગભગ દોઢસો કૂટ પહોળું છે. તે મોટાં મોટાં ઉઘાડાં છત્તાંઓ અને અગાસીઓથી અલંકૃત છે. ચાળીસ કૂટ જેટલા લાંબા અને મોટા પથ્થરો તેમાં વાપરેલા આપણી નજરે આવે છે.

તીર્થયાત્રાનો પોતાનો નિશ્ચય પૂરો થયો છે, એવા વિચારથી સ્વામીજી હવે રામેશ્વર મહાદેવને સાષ્ટાંગ દંડવત્પ્રણામ કરી

રહ્યા. અહીંયાંનું પવિત્ર વાતાવરણ જોઈને તેમના મનમાં દક્ષિણે-
શ્વરના વિચારો તરી આવ્યા અને તેની તેજ પવિત્રતા તે અહીંયાં
અનુભવવા લાગ્યા. ભારતવર્ષમાં સર્વત્ર આધ્યાત્મિક આદર્શો એકના
એકજ છે, સર્વે દેવોની પૂજા એકજ પ્રભુની પૂજા છે, તે વાતને
તે હવે પ્રત્યક્ષ કરવા લાગ્યા અને તેમનો અંતરાત્મા પ્રભુ તરફ
અત્યંત ભાવથી છલકાઈ રહ્યો. રામેશ્વરના દેવાલયમાં અસંખ્ય
યાત્રાળુઓ પૂજા, સ્તુતિ, ભજન, કીર્તન કરી રહ્યા હતા. તેમને
જોઈને સ્વામીજી બોલ્યા કે, "સમસ્ત ભારતવર્ષ અહીંયાંજ છે."
શ્રીશંકરાચાર્ય અને બીજા પ્રાચીન ઋષિઓની સૂક્ષ્મ દીર્ઘદષ્ટિ
નાં અને સૃષ્ટિસૌંદર્યથી યુક્ત સ્થળોનેજ યાત્રાનાં સ્થળો બના-
વીને પ્રકૃતિ અને પ્રભુ જાનેને માટે માનવ-હૃદયમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન
કરવાની તેમની અગમ્ય યુક્તિનાં તે ભારે વખાણ કરી રહ્યા.
રામેશ્વરમાં તેમણે હિંદુ જીવનની અગાધતા અને વિશાળતાનું
બારીક નિરીક્ષણ કર્યું. તેમણે જોયું કે, ભારતવર્ષના સઘળા દેવો
હિંદુઓના જુદા જુદા આદર્શો દર્શાવે છે અને તે આદર્શો એકજ
પ્રભુનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો અને આધ્યાત્મિક સત્યોનાં સ્થૂલ
સ્વરૂપો છે. અસંખ્ય યાત્રાળુઓનાં ટોળે ટોળાં જોઈને તેમને
વિચાર આવ્યો કે, ખરેખર તેઓ એક અગાધ અને નિત્ય જીવન-
તત્ત્વ તરફ પોતાનાં મનને ઠોરી રહેલા છે. રામેશ્વરથી સ્વામી-
જી કન્યાકુમારી ગયા.

કન્યાકુમારીના દેવાલયમાં દેવીની મૂર્તિ આગળ જઈને
તેમણે સાષ્ટાંગ દંડવતપ્રણામ કર્યા. આ વખતે તેમના મનમાં
અનેક વિચારો ઉત્પન્ન થઈ રહ્યા; અનેક લાગણીઓએ તેમના
મનમાં વાસ કર્યો. દેવી તરફ ભક્તિભાવથી તેમનું હૃદય દ્રવીભૂત
થઈ રહ્યું. તેમની આસપાસ સર્વત્ર અગાધ સચ્ચદ્ર આવી રહેલો
હતો અને તેમાં તોફાન મચી રહેલું હતું; પણ સ્વામીજીના

અંતઃકરણમાં તેથી પણ વધારે તોફાન ચાલી રહેલું હતું. સ્વામી-
જી ભારતવર્ષને છેડે આવેલા આ સ્થાનમાં એક શિલા ઉપર બેઠા
અને માતૃભૂમિના આધુનિક તથા ભાવી સમયના અનેક પ્રશ્નો
ઉપર ઊંડો વિચાર કરી રહ્યા. ત્યાં બેઠે બેઠે તે ભારતવર્ષ ઉપર
દૃષ્ટિ નાખી રહ્યા. ઘડીકમાં તેમના મુખ ઉપર નિરાશાની ગ્લાનિ
દેખાઈ આવતી તો ઘડીકમાં તેમનું હૃદય ઊંડા વિચારમાં અસ્ત-
થઈ ગયેલું જણાતું હતું. સમસ્ત ભારતવર્ષ તેમના વિચારનો
વિષય હતો. એક મોટા સુધારક અને વ્યવસ્થાપક તરીકે તેઓ
તેનો વિચાર કરી રહ્યા હતા પ્રબળું ધારણુ બાંધવાને અવત-
રેલા એક મહાપુરુષશાળી નેતાના વિચારો તેમના મનમાં ચાલી
રહ્યા હતા. તે વિચારો વ્યાસ કે મનુના જેવા હતા; શ્રીશંકરા-
ચાર્ય અને બુદ્ધની ભાવનાઓથી તે અલંકૃત હતા; શ્રીકૃષ્ણ અને
ચૈતન્યદેવના અમૂલ્ય બોધથી તે ભરેલા હતા. ભારતવર્ષનો પુન-
રોદ્ધાર હવે થવોજ જોઈએ અને પ્રાચીન સમયમાં આર્ય શિક્ષણ
જે જુરસો, ઉત્સાહ અને આશાથી આપવામાં આવતું હતું, તેજ
જુરસાથી અને આશાથી તે પાછું અપાવા માંડતું જોઈએ. આર્યો-
નું જીવન ધર્મ છે અને તે ધર્મની ભગૃતિમાંજ તેમનું કલ્યાણ
છે. આમ સ્વામીજીને વધુ ને વધુ દૃઢપણે સમજાવા લાગ્યું.

જે આધ્યાત્મિક ચેતન વડે હિંદ પ્રાચીન સમયમાં સર્વ
ધર્મોની જનની અને સર્વે પ્રજાઓનું મધ્યસ્થાન બની રહ્યું હતું,
તે ચેતનનો પુનરોદ્ધાર કરવાથીજ ભારતવર્ષ ભાવી સમયમાં
પોતાનું શ્રેય સાધી શકશે એવો તેમનો નિશ્ચય દૃઢ થયો.

હિંદના પ્રવાસમાં સ્વામીજીએ ગરીબો વિષે વિચાર કરતે
કરતે અનેક રાત્રિઓ નિદ્રા વગર પસાર કરી હતી. હવે તે વિચારો
નિશ્ચયના રૂપમાં બદલાઈ ગયા. ગરીબોને તે નારાયણનાં સ્વરૂપ
ગણતા અને તેમને નારાયણ કહીનેજ સંબોધતા. તેમના ઉદ્ધાર

માટે પુષ્કળ ધનની પણ જરૂર તેઓ જોતા. પરંતુ હિંદના અશાની, અંધશ્રદ્ધાળુ, સ્વાર્થપરાયણ અને પ્રપંચ-પાખંડનેજ વશ વર્તવાવાળા ઘણાખરા ધનવાનો અને વિદ્વાનો વગેરે તેમને અને તેમના વિચારોને એકાએક સમજી માન આપે એમ તેમને પોતાની મુસાફરીના અનુભવો ઉપરથી લાગતું નહોતું.

તેમના વિચાર સ્વપ્નતુલ્ય નહોતા, પણ તે એક પ્રકારની જીવંત શક્તિરૂપે હતા. આખરે તે બોલી બ્રહ્મા: "હા, મારે હવે શું કરવું તે મેં ખોળી કાઢ્યું છે. મારે હવે પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં જવું જોઈએ અને ત્યાં ભારતવર્ષના અને સમસ્ત જગતના કલ્યાણ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પાશ્ચાત્ય ભૂમિ ધનવાન, સત્તાવાન, કીર્તિવંત અને વ્યવહારપરાયણ છતાં પણ પોતાના વિચારસ્વાતંત્ર્યના બળે ઉચ્ચ સત્યોને અને માનવ યોગ્યતાને સમજી સ્વીકારનાર વ્યક્તિઓનો ત્યાં ટોટો પકથો નહિ. આર્થિક ધર્મનું સાચું રહસ્ય, ગૌરવ અને દીર્ઘદષ્ટિ જ્યારે પાશ્ચાત્ય ભૂમિ સમજતી થશે, ત્યારેજ તેનો દાખલો લઈને ભારતવાસીઓમાં ધાર્મિક જાગૃતિ થશે અને તેઓમાં સ્વમાન આવશે. સરસ્વતી અને લક્ષ્મી દેવીના અનેક આશીર્વાદ પામેલી એવી પાશ્ચાત્ય ભૂમિમાં જઈને હિંદના ગરીબોની સ્થિતિ સુધારવાના માર્ગો અને સાધનો શોધીશ અને હિંદુ વસ્તુશાસ્ત્રની મહત્તા પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓને સમજાવીશ." આ પ્રમાણે સ્વામીજીએ પશ્ચિમમાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

આગળ ઉપર એક વખત પોતાના એક પાશ્ચાત્ય શિષ્યની આગળ વાત કરતે કરતે સ્વામીજી બોલ્યા હતા કે, "આખા ભારતવર્ષનું હું નાતું સ્વરૂપ છું." તેમનું હૃદય જાણનારને એ શબ્દો નવાઈ જેવા લાગ્યો નહિ.

૩૦-સાધુજીવનના કેટલાક જાણવા જેવા વનાવો

હિંદુસ્તાનમાં જ્યારે સ્વામીજી સાધુ તરીકે પ્રખ્યાત કરી રહ્યા હતા, ત્યારે તેમના સંબંધમાં અનેક અલૌકિક બનાવો બની રહ્યા હતા. તે બનાવો વિષે સ્વામીજી કોઈને વાત કરતા નહોતા, છતાં પ્રસંગોપાત કેટલીક બિનાઓ તેમના મુખમાંથી નીકળી જતી; પણ ઘણી બિનાઓ તેમના શિષ્યો અને મિત્રોએ કહેલી કે લખી મોકલેલી છે. તે બિનાઓ સ્વામીજીની આંતર-વૃત્તિઓ, આધ્યાત્મિક શક્તિ, પ્રભુશક્તિ, વિશાળ હૃદય અને પ્રભુકૃપાના લગ્ય નમૂનારૂપ છે. તેથી કરીને તેમાંની કેટલીકનું વર્ણન અહીંયાં આપવું ઉચિત છે. તે બિનાઓ કયે સમયે બની હતી, તે કાળ નક્કી નહિ થવાથી તેમને અહીંયાં એકઠીજ આપવામાં આવેલી છે.

સ્વામીજી એક વખત રજપૂતાનામાં યઈને પસાર થતા હતા. સમય ગ્રીષ્મ ઋતુનો હતો. તાપ સખ્ત હતો. રેતીથી ભરેલાં સ્થાનો કાચની માફક ઝળકી રહ્યાં હતાં. પવન સખ્ત વાઈ રહ્યો હતો. આવા સમયે સ્વામીજી એક સ્ટેશને ઊતર્યા. ત્યાંથી તેમને બીજી ગાડીમાં બેસવાનું હતું. તેમની પાસે માત્ર એક ઝલ્લો અને એક ત્રીજા વર્ગની ટિકિટ એટલુંજ હતું. પાસે કમંડલું પણ નહોતું. ગાડીમાં ઉતારાઓની લીડ પુષ્કળ છતાં,

રેલવેના માણસો પોતાને પૈસા આપનારા ઉતારુઓને ગમે તેમ કરીને ગાડીમાં ચડાવી દેતા હતા. સ્વામીજી પાસેથી તેમને કશું જ મળે તેમ હતું નહિ. તેમને તેઓ ચડવા દેતા નહિ, તેથી સ્વામીજી પોતાની કામળી પાથરીને ઊની રેલી ઉપર બેસી રહ્યા હતા. મુસાફરખાનામાં પણ પગ મૂકવા જેટલી જગા નહોતી.

એક મારવાડી વાણિયો સ્વામીજીની ધરાધર સામેજ મુસાફરખાનામાં છાંયે બેઠો હતો. સ્વામીજીની જોડેજ તે ગાડીમાંથી ઊતર્યો હતો. ગઈ સાંજથી તેઓ મુસાફરીમાં સાથે હતા અને આ વાણિયો સ્વામીજીની મશ્કરી કર્યા કરતો હતો; કારણકે સ્વામીજી ઉપવાસી હતા. રસ્તામાં તેમને તૃપા લાગી હતી, ત્યારે પણ પાસે પૈસો નહિ હોવાથી પાણીવાળાએ તેમને પાણી પાત્રું નહોતું. પેલા વાણિયાએ પાણી વેચાતું લીધું અને તે પીતે પીતે બોલ્યો: " સાહેબ આ પાણી કેવું ઠંડું છે ! પાસે પૈસા હોત તો તમને પણ મળત કે નહિ ? તો પછી કામ કરીને પૈસા કમાતા કેમ નથી ? " તે એમજ ધારતો હતો કે, સંન્યાસીઓ ભૂખે મરે તેમાં 'જોડું' શું છે ? જ્યારે તે જાંને સ્ટેશને ઊતર્યા ત્યારે તે વાણિયાએ અનેક દૃષ્ટાંતો અને વર્કોથી સ્વામીજીને સાળિત કરી આપવા માંડ્યું કે, કમાવાની શક્તિ હોવા છતાં ત્યાગી થનાર માણસ ભૂખે મરે તેમાં નવાઈ શી છે ? સ્વામીજી તડકામાં બેઠા હતા અને તે વાણિયો છાંયડામાં બેઠો બેઠો અનેક સ્વાદિષ્ટ વસ્તુઓ ખાતો હતો.

એટલામાં એક ણીએ માણસ ગામમાંથી ત્યાં આવ્યો. તેના એક હાથમાં એક પોટલી અને લોટો હતો અને ણીજી હાથમાં એક સાદડી અને પાણીનો ઘટો હતો. તેણે પોટલીસવાળાને કશુંક કહીને સાદડીને એક સ્વચ્છ અને છાયાવાળી જગ્યામાં પાથરી. તેના ઉપર હાથમાંની સઘળી વસ્તુઓ મૂકી અને ઢાંકતો તે સ્વા-

મીઠીની પાસે આવી લાગ્યો “ પધારો બાબાજી ! મેં તમારે માટે લોજન આણ્યું છે, તેનો અગીકાર કરો ” પેલો મારવાડી તો સ્તબ્ધજી બની ગયો પેલો નવો માણસ ફરીથી કહેવા લાગ્યો “ બાબાજી ! એ પ્રસાદ તમારે લેવોજ પડશે ! ” સ્વામીજી બોલ્યા “ લાઈ, તમે ભૂલતા હશે કેાઈને જાણ કેાઈને ધારતા હશે હું તમને કદી મળ્યો હોઉં એવું મને યાદ નથી ” તેણે જવાબ આપ્યો “ હું એક હલવાઈ (કદોઈ) છું બપોરે હું જરા સૂતો હતો, ત્યારે સ્વપ્નામાં મને એવી પ્રેરણા થઈ આવી કે મેં મેંશન ઉપર કેાઈ મહાત્મા પુરુષ જુઓ છે, તેમને માટે લોજન, પાણી અને બિછાનું લઈને જા હું જાગી બિઠ્યો, પણ તે માત્ર ખાલી સ્વપ્ન હશે એમ ધારીને પાછો સૂઈ ગયો પણ ફરીથી પાછી એવી ને એવીજ પ્રેરણા બહુજ ભેરથી મનમાં થઈ આવી અને મારાથી વધારે વાર સૂઈ રહેવાયું નહિ બિઠીને મેં જલદીથી પૂરી અને શાક બનાવ્યા અને કેટલીક મીઠાઈ, પાણીનો ઘડો તથા આ સાફડી લઈને હું દોડતો આવ્યો છું આપ હવે પધારો અને કૃપા કરીને લોજનનો અગીકાર કરો આપને બહુ ભૂખ લાગી હશે ” પછી સ્વામીજીએ લોજન કર્યું અને જમતે જમતે પ્રભુની અગાધ કૃપાનો વિચાર કરતા સ્વામીજી ઘણાજ ઉત્સાહથી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો નીચલો શ્લોક મનમાં બોલી રહ્યા —

“અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો માં યે જના પર્યુપાસતે ।

તેષા નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥”

પેલો મારવાડી વાણિયો તો આ બનાવ જોઈને ઝખવાણેજ પડી ગયો પોતાની વર્તણૂકને માટે તે સ્વામીજી પાસે માફી માગવા લાગ્યો અને સ્વામીજીના પગની રજ શિરે ચડાવી

વળી એક બીજી વાર રજપૂતાનામાં થઈને સ્વામીજી જતા

હતા, તે વખતે પણ એક રમૂજી બનાવ બન્યો હતો. તે બનાવ સ્વામીજીની હિંમત અને હસમુખા સ્વભાવનો એક નમૂનો છે. તે આગગાડીમાં જતા હતા. તેમના ખાનામાં બે અંગ્રેજો હતા. સ્વા-ભાવિક રીતેજ અંગ્રેજો દેશીઓ પ્રત્યે તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોતા હતા. સ્વામીજીને તેઓએક અજ્ઞાની સાધુ ધારીને તેમની મશ્કરી કરવા લાગ્યા તેઓ અંગ્રેજીમાં વાત કરતા હતા અને સ્વામીજી અંગ્રેજી સમજતા નહિ હોય તેમ ધારીને હસતા હતા. સ્વામીજી શુપચુપ બેસી રહીને એક સાધુને છાજે તેમ તેમના બોલવાની ફરકાર કરતા નહોતા. આગળ જતાં ગાડી એક સ્ટેશન આગળ ઊભી રહી અને ત્યાં સ્ટેશન માસ્તર પાસે સ્વામીજીએ પીવાનું પાણી માગ્યું. તે માસ્તર તેમનો મિત્ર હતો. અંગ્રેજી ભાષામાં પાણી માગતા જોઇને પેલા અંગ્રેજો મનમાં સમજ્યા કે, સ્વામીજીએ અંગ્રેજીના બેચાર શબ્દો જોખી રાખ્યા હશે; તેથી પાછા ફરીથી તેઓ તેમની મશ્કરી કરવા લાગ્યા. સ્વામીજી તો જાણે કે કંઈ જાણતાજ ન હોય તેમ શુપચુપ બેસીજ રહ્યા; પરંતુ અંગ્રેજો હૃદયાર જવા લાગ્યા ત્યારે સ્વામીજીએ મોનનો ત્યાગ કર્યો. પેલા અંગ્રેજો હવે મનમાં સમજ્યા કે, આ સાધુને તો અંગ્રેજી સારી પેઠે આવડે છે અને આપણે જે જે બોલ્યા હતા તે સઘળું તે સમજ્યા છે, તેથી તેઓ જરાક ગભરાયા અને સ્વામીજી આટલો વખત મોન કેમ ધારણ કરી રહ્યા હતા, તેનું કારણ તેઓ પૂછવા લાગ્યા. સ્વામીજી શાંતપણે પણ જુસ્સો, હિંમત અને ટોળથી અંગ્રેજીમાંજ બોલી ઊઠ્યા: “હું આ પહેલીજ વાર મૂખાંઓને જોઈ છું એમ નથી!” આ અંગ્રેજો સ્વામીજી સાથે લડવાનું ચૂકત નહિ; પરંતુ સ્વામીજીનો જુસ્સો અને મજબૂત શરીર જોઇને તેઓ દગાઈ ગયા અને સ્વામીજીની માફી માગી.

એક વખત સ્વામીજી આગગાડીમાં મુસાફરી કરતા હતા,

ત્યારે તેમના ખાનામાં એક યિયોસૅફિસ્ટ બેઠેલો હતો. તે તેમને અનેક પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યો: “તમે હિમાલયમાં ગયા છો? તમે અમુક અસલી મહાત્માઓ કે, જેઓ આ જગતની ઉપર કાબૂ અને દેખરેખ રાખે છે તેમને જોયા છે? તેઓ અદ્ભુત અમાનુષી શક્તિઓ ધરાવે છે ને શરીરમાંથી નીકળી જઈને જગતમાં ગમે ત્યાં વિચરે છે.” સ્વામીજી જરાક ટોળ કરવાને તેની હાથે હા ભણવા લાગ્યા. યિયોસૅફિસ્ટ આગળ જતાં પૂછવા લાગ્યો: “આ યુગનો અંત ક્યારે આવશે, તે વિષે મહાત્માઓએ કંઈ કહ્યું છે?” સ્વામીજીએ કહ્યું કે, “મહાત્માઓની જોડે તેમને ખાલી વાત થયેલી છે. આ યુગનો અંત ક્યારે આવશે અને સત્યયુગને સ્થાપવાને મહાત્માઓ શું શું કરશે તે પણ તેમણે કહેલું છે.” થોડીક વાર આ પ્રમાણે ચાલ્યા પછી સ્વામીજીએ પોતાનો ખરો અભિપ્રાય આપવાનું શરૂ કર્યું. તેમનો સ્વભાવ આનંદી હતો અને તેથી ક્ષણવાર માનવજાતિની ભૂલો જાણવામાં તે આનંદ લેતા અને હસતા, પણ પછીથી દયા લાવીને ખરો અભિપ્રાય દર્શાવતા અને સર્વની ભૂલો સુધારતા. તેઓ બોલ્યા: “તમે વિદ્યા અને જ્ઞાનનો આટલો બધો ગર્વ ધરાવો છો, છતાં આવી જંગલી અને વિચિત્ર વાર્તાઓને અંધશ્રદ્ધાથી એકદમ કેમ માની લો છો?” પેલો માણસ ઠપકો સાંભળી રહ્યો.

“તમારે તમારી વિવેકબુદ્ધિનો પણ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. ખરી ધાર્મિકતાને અમાનુષી શક્તિઓ જોડે સંબંધ નથી. તેના આગળ તો એ શક્તિઓ મદારીના ખેલ જેવી તુચ્છ છે. જેવી અમાનુષી શક્તિઓને (સિદ્ધિઓને) ધારણ કરનારો મનુષ્ય વાસનાઓને આધીન અને અહંકારી (અનાત્મામાં આત્મબુદ્ધિવાળો) હોય છે. ખરા ચારિત્ર્યને સંપાદન કરવું એજ સાચી ધાર્મિકતા છે. લૌકિક વસ્તુઓ અને અમાનુષી સિદ્ધિઓની વાસ-

નામાંથી સુક્ત થવામાંજ તે સમાયલી છે. જીવનના મહાન પ્રશ્નોની આગળ એ અમાનુષી શક્તિઓ અતિશય અંતરાયકારક અને તુચ્છ છે; તેમને મેળવવાનો પ્રયાસ કરવો એ મિથ્યા શ્રમ અને મોઢું અજ્ઞાન છે. સ્વાથી પછાની તે નિશાની છે અને આખરે તે માનસિક અને શારીરિક અધમતાનેજ પ્રાપ્ત કરાવે છે. આ અધમ વસ્તુની લાલચેજ આપણી સઘળી પ્રજાને ખરાબ કરી મૂકેલી છે. તમારી આસપાસ જીવનનાં મહાસત્યો પ્રસરી રહેલા છે. તેમના તરફ લક્ષ કરો. તમારાં ગીતા અને ઉપનિષદ જેવા અપૂર્વ શ્રેયોનેા અભ્યાસ કરો. તમારા મહાન પૂર્વજો-ઋષિમુનિઓ માનવજીવનના જે સર્વોચ્ચ આદર્શ સમજાવી ગયા છે, તેને લક્ષમાં ઉતારો. તેને સાધ્ય કરવાના જે સાદા, સીધા અને સ્વાભાવિક માર્ગો તેમણે દર્શાવ્યા છે તેનું અવલંબન કરો. ગોરી ચામડી અને અંગ્રેજી ગોટપીટથી મોહાઈ જઈ, જેના તેના પંજામાં ફસાઈ જઈ, અઢલ ઉપર અધશ્રદ્ધાના પથ્થરોના થર ઉપર થર ન ચડાવ્યે જાઓ. અત્યારે આપણા લોકોની સામાન્ય સ્થિતિ કેવી થઈ પડી છે તે તરફ પણ લક્ષ્ય આપો.

“ અત્યારે તો આપણને બુદ્ધિ, બ્યાવહારિકતા, જાહેર હિંમત અને ધર્મ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરાવે, આપણને મનુષ્ય બનાવે અને આપણને આપણા ઉપર આધાર રાખવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરાવે એવા ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની જરૂર છે. અત્યારે તો આપણામાં આત્મશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરે, સ્વમાનની લાગણી જગાડે અને આપણી આસપાસના ગરીબ લોકોને કેળવવાને અને તેમનું દુઃખ ટાળવાને શક્તિમાન કરે એવા ધર્મની અત્યંત જરૂર છે. અત્યારે જ્યારે તમારી આસપાસ લોકો ભૂખમરાથી મરી જાય છે અને અજ્ઞાનમાં સડે છે, ત્યારે તમે હિંમતવાન વસનારા એક મહાત્માને મળીને શું કરશો ? તમારે

જો ઈશ્વરનાં દર્શન કરવાં હોય, તો મનુષ્યોની સેવા કરો. તમારે જો શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી હોય, તો તમારા ભાઈઓની સેવા કરો.” પેલો માણસ સ્વામીજીના કહેવાનો ભાવાર્થ સમજી ગયો. તેણે ખાતરી આપી કે, હવેથી તે તેમના બોધનેજ અનુસરશે.

ધર્મને નામે વહેમોમાં અને નવાં નવાં ધર્મોમાં ફસી પડીને આજસ અને પ્રમાદમાં પોતાનો સમય ગાળનારા કે ચમત્કારોની અને સિદ્ધિઓની શોધમાં પોતાનું જીવન વ્યતીત કરનારા અને પુરુષાર્થહીન થઈ આત્માની ઉચ્ચ શક્તિઓને શુભાવી બેસનારા પુરુષોને જોઈને સ્વામીજીને ઘણાજ કંટાળો આવતો.

એક દિવસ સ્વામીજીએ ગિરીશ જાળુને નીચેનો બનાવ કહી સંભળાવ્યો. હતો:—

“મારા પ્રવાસમાં એક વખત હું એક ગામ (ખેત્રી)માં હતો. ત્યાં હજારો લોકો મારી પાસે આવતા અને મને પ્રશ્નો પૂછતા. કેટલીક વાર તો મને ખાવા પૂરતો પણ વખત મળતો નહિ, તેમ ખાધાપીધાની ખજાર પણ કોઈ પૂછતું નહિ. એક રાત્રે જ્યારે બધા માણસો વેરાઈ ગયા, ત્યારે એક ગરીબ માણસ મારી પાસે આવ્યો અને બોલ્યો: ‘સ્વામીજી, તમે ભૂખ્યા છો એ જોઈને મને ઘણું દુઃખ થાય છે. તમે બહુ થાકી ગયા હશો અને તમે બહુ ભૂખ્યા થઈ ગયા હશો.’ મેં તેને પૂછ્યું: ‘તું મને કંઈ ખાવાનું આપી શકીશ?’ તે માણસે જવાબ આપ્યો: ‘સ્વામીજી, ઘણું એ મન થાય છે, પણ મારા હાથે બનાવેલી રોટલી હું તમને શી રીતે આપી શકું? તમે મને રબ્બ આપો તો હું લોટ વગેરે લાવું અને તમે તમારે હાથે બનાવો!’ તે વખતે સંન્યાસી તરીકે હું અગ્નિને અડકતો નહોતો અને તેથી મેં તેને કહ્યું: ‘તમે તમારા હાથની બનાવેલી લાવો. હું તે ખુશીથી

ખાઈશ.' આ સાંભળીને તે માણસ ડરવા લાગ્યો. તે માણસ ખેત્રીના રાજની રૈયત હતો. જો રાજ એમ જાણે કે, એક મોચી-એ પોતાને હાથે બનાવેલી રોટલી એક સંન્યાસીને ખવરાવી, તો તેને રાજ્યમાંથી કાઢી મૂકે કે કાંઈ શિક્ષા કરે, એમ તે માણસ મનમાં વિચારવા લાગ્યો. 'મેં તેને કહ્યું કે, તેણે જરાય ખીલું નહિ અને રાજ તેને જરાય શિક્ષા કરશે નહિ. તેને મારા કહેવા ઉપર વિશ્વાસ ન આવ્યો, છતાં તેનું અંતઃકરણ ઘણું જ દયાળુ હતું, તેથી તે પોતાને હાથે રોટલી બનાવીને લઈ આવ્યો. મને શંકા છે કે દેવાધિદેવ ધરે એક અમૃતનો પ્યાલો લાવીને મારી આગળ મૂક્યો હોત, તો તે પણ તેનાથી વધારે સ્વાદિષ્ટ મને લાગત નહિ ! પ્રેમ અને આભારથી મારી આંખમાં આંસુ આવી ગયાં, મેં મનમાં વિચાર કર્યો: 'આવાં વિશાળ હૃદય વાળાં હજારો મનુષ્યો ઝૂપડાંઓમાં વસી રહેલાં છે અને આપણે તેમને હલકી જાતના અને અસ્પૃશ્ય ગણીને ધિક્કારીએ છીએ.' પાછળથી જ્યારે રાજની જોડે મારે બરાબર બોળખાણ થઈ, ત્યારે મેં તેમને આ ઉમદા વાત કહી. રાજએ તેને પોતાની સમક્ષ બોલાવ્યો તે માણસ ખીતો ખીતો ત્યાં આવ્યો અને રાજ સખ્ત શિક્ષા કરશે એમ મનમાં ધારવા લાગ્યો. પણ રાજએ તેની પ્રશંસા કરી અને તેની અનેક ઇચ્છાઓ પૂરી પાડી."

અવલોકનશક્તિ અને વિવેક વિચારાદિથી અલકૃત થયેલા સાધુનું જીવન અમૂલ્ય શિક્ષણની શાળા છે. આવા સાધુઓ દેશના ઇતિહાસ અને ભૂગોળનાં જીવંત સ્વરૂપ હોઈ અસાનતામાં બિછરી રહેલા સામાન્ય વર્ગોને તેઓ શિક્ષણ પૂરું પાડે છે. સ્વામી વિવેકાનંદે પોતાના પ્રવાસનો પૂરેપૂરો લાભ લઈને ભારતવાસીઓને ઉત્તમ શિક્ષણના બોક્ષા કરેલા છે સ્વદેશ પ્રત્યે તે પોતાનું કર્તવ્ય જાળવતા, પણ તેમનો અંતરાત્મા સર્વદા સાધુઓના

ઉચ્ચ આદર્શ—પ્રજ્ઞામયતા તરફ જ વળેલો રહેતો. વખતોવખત તેઓનું ચિત્ત એકાગ્ર બની જઈ સર્વવ્યાપક પરબ્રહ્મના ધ્યાનમાં તન્મય બની જતું અને જગતનું જ્ઞાન તેઓ બૂલી જતા. જગતના જ્ઞાન દરમિયાન પણ સર્વ વૃત્તિઓના સાક્ષીભાવનું સ્ફુરણ વખતોવખત થયા કરીને શુદ્ધ સંન્યાસવૃત્તિ તેમના અંતઃકરણમાં તરી આવતી. તે વખતે તેઓ ખીજી સર્વ જાળતોને જતી કરીને એકાંતમાં પરબ્રહ્મનું ધ્યાન કરવાનીજ ઇચ્છા કરી રહેતા. હંડ અને કમંડલું લઈને પગે ચાલતાં ચાલતાં તે જ્યારે પ્રવાસ કરતા, ત્યારે વિરક્તિના મસ્ત્ર લાવો તેમના હૃદયમાં ઊછળી રહેતા અને તેમનું ચિત્ત શુરુ, ઇન્દ્ર કે આત્માના વિચારમાં જોડાઈ જતું. સ્વામીજીને પ્રભાતના અને સાયંકાળના શાંત સમયમાં ફરવાનું ઘણું ગમતું અને તે સમયે અરણ્યો અને મેદાનોમાં પ્રસરી રહેલી શાંતિ તેમના તત્ત્વચિંતક હૃદયમાં અનેક સત્યોને જાગૃત કરતી. વારંવાર તે કોઈ નદીને કિનારે કે વૃક્ષોની ઘટામાં જઈને બેસતા અને આત્મચિંતન કરતા. પરંતુ સ્વામીજીને હાથે જે મહાન કાર્ય થવાનાં હતાં તેને લીધે તેમના આત્મચિંતનના શાંત સમયમાં પણ જાણે કે તેમની આધ્યાત્મિક શક્તિઓ અને તેમનો દયાળુ સ્વભાવ તેમને જનસેવાના પ્રવાહમાં ધસડતો હોય એવું તેમને લાગતું હતું. તેમને વારંવાર લાગી આવતું કે, તેમણે મેળવેલાં આધ્યાત્મિક જ્ઞાન અને અનુભવોમાત્ર તેમને પોતાનેજ માટે નથી; પરંતુ તેમણે તેનું ખીજાઓને દાન કરવાનું છે. શ્રીરામકૃષ્ણદેવ પણ તેમજ કહેતા હતા.

સ્વામીજીનો નિશ્ચય ધીમે ધીમે દૃઢ થતો ગયો કે પાશ્ચાત્યોને સનાતન ધર્મનું રહસ્ય સમજાવ્યા વગર તેમના મનની લોકહિતની ધારણાઓ પાર પડનાર નથી.

આ વખતની તેમની માનસિક સ્થિતિ વિષે તેમનો એક

શુરભાઈ લખે છે કે, “ નવી નવી માહિતીઓ મેળવવાને તે હંમેશાં પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા. અનેક વિચારોને તે એકઠા કરતા, તેમની તુલના કરતા, દરેક જિલ્લાના ધાર્મિક અને સામાજિક સિદ્ધાંતોથી પોતાના મસ્તિષ્કને ભરી દેતા. હિંદુ જીવનમાં જણાતી ભિન્નતાઓમાં એકતા જોળી કાઢવાનો તે પ્રયાસ કરતા. હિંદુ પ્રજાના રીતરિવાજો અને હંતકથાઓમાં દૃશ્યમાન થતા બાહ્ય વિરોધમાં આધ્યાત્મિક એકતાને રહેલી તેઓ જોતા. આલમો-રાથી તે કન્યાકુમારી સુધી પ્રવાસ કરતાં તેમને માલૂમ પડ્યું હતું કે, જો કદી હિંદુસ્તાનનો ઉદ્ધાર થયે તો તે તેની ધાર્મિકતા-આધ્યાત્મિકતાના ઉદ્ધારદારાજ થશે. ભારતની તે સ્વાભાવિક અને રંગે રંગે વ્યાપી રહેલી સુપ્રસન્ન શક્તિને નાગૃત કરો, પ્રજામાં તેના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરો, એટલે તે જ્ઞાન અનેક ઉપયોગી પ્રવૃત્તિઓ-ધાર્મિક, સામાજિક, ઔદ્યોગિકરૂપમાં પ્રગટ થઈ પ્રજાને એક કરી મૂકશે આધ્યાત્મિકતા એટલે નિવૃત્તિમાર્ગ એવો અર્થ સ્વામીજી કરતા નહોતા, પણ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં વર્ણવેલા નિષ્કામ સ્વધર્માનુષ્ઠાનરૂપી કર્મયોગનેજ તેઓ પ્રાધાન્યપદ આપતા મનુષ્યે કર્મવીર થવાનું છે એમ તે કહેતા. આધ્યાત્મિકતાનો તે બહોળો અર્થ કરતા. વળી અદ્વૈતવાદ અને ઇસ્લામીઓના સૂફીવાદના સિદ્ધાંતો વચ્ચે ઘણીજ સામ્યતા રહેલી છે અને એ સામ્યતા સમજાવવાથી ઇસ્લામીઓ અને હિંદુઓ વચ્ચે ભ્રાતૃભાવની લાગણી વધશે એવો ખોય તે કરતા. આ પ્રમાણે ધર્મના જિંડા જ્ઞાનના પ્રચારથી બાહ્ય ધાર્મિક ભેદો નષ્ટ થઈને સર્વ માતૃભૂમિના ઉદ્ધારના કાર્યમાં જોડાશે એમ તે દઢપણે માનતા

૩૧-મદ્રાસ અને હૈદ્રાવાદમાં

સને ૧૮૬૨ ની સાલના છેલ્લા દિવસોમાં સ્વામીજી કન્યા-કુમારીથી મદ્રાસ જવા નીકળ્યા. એક વાર ફરીથી તે હરિયો તરી-ને પેલે પાર જીતયાં. પછીથી પગે ચાલીને પોન્ડીચેરી ગયા.

પોન્ડીચેરીમાં સ્વામીજીને મદ્રાસના ડેપ્યુટી એકાઉન્ટન્ટ જનરલ ભટ્ટાચાર્ય સાથે મેળાપ થયો. તેમણે સ્વામીજીના આવવાની વાત મહેસુર લખી મોકલી અને ત્યાંથી તેમના મિત્રે મદ્રાસ ખગર મોકલી. આથી કરીને સ્વામીજી જ્યારે મદ્રાસ ગયા, ત્યારે આખા નગરમાં વાત ચાલી રહી કે એક અગ્રેજી ભણેલો પ્રસિદ્ધ સંન્યાસી નગરમાં આવ્યો છે. માણસોનાં ટોળેટોળાં તેમને મળવા ને આવવા લાગ્યાં. કેટલાક ખરેખરા જિજ્ઞાસુઓની એક મંડળી તેમની પાસે આવી અને તેમને પ્રશ્નો પૂછવાની ઇચ્છા જતાવી. તેમની સાથે ધર્મ, માનસશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, સાહિત્ય અને ઇતિહાસ ઉપર અનેક ચર્ચાઓ ચાલી રહી. એક માણસે તેમને પ્રશ્ન કર્યો: “સ્વામીજી ! અદ્વૈતવાદને હિંદુઓ માને છે, તો પછી તેઓ મૂર્તિને કેમ પૂજે છે ?” સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો: “તેનું કારણ એ છે કે, આપણી દૃષ્ટિ સામે હિમાલય આવી રહેલો છે.” સ્વામીજીના કહેવાનો ભાવાર્થ એ હતો કે, પોતાના અંતરાત્માને હલાવી મૂકે એવા ભવ્ય સૃષ્ટિસૌંદર્યથી પરિવૃત્ત થયેલો

હિંદ તેને નમ્યા વગર કે પૂજ્યા વગર કેમ રહે? ધાર્મિક સત્યો માનવજાતિના વિકાસ સાથે ઉત્કટ સંબંધ ધરાવે છે. સમસ્ત પ્રકૃતિ તરફ મનુષ્ય જે વલણ ધરાવે છે, તેની સાથે ધર્મ સંબંધ થઈ રહેલો છે. અખિલ વિશ્વમાં દૈશ્યમાન થતાં સૌંદર્ય, સામ્યતા, અને ગૌરવને ઉચ્ચ મનોભાવથી નિહાળવાને મનુષ્ય હૃદય ધરણ કરે છે વળી મૂર્તિપૂજા અને ચિત્તની એકાગ્રતા વચ્ચે એક પ્રકારનો ખાસ સંબંધ પણ રહેલો છે. ધર્મ મનુષ્યની પ્રકૃતિ માથેજ બધાઈ રહેલો છે. મનુષ્યે કાંઈ ધર્મને ઉત્પન્ન કર્યો નથી, પણ તેની તેને પ્રેરણા થયેલી છે. તે તેનો કર્તા નથી, પણ દેષા છે. સ્વામીજીએ પોતાના સઘળા વિચારો માનસશાસ્ત્રનાં પ્રમાણોથી સાબિત કર્યાં. તેમણે ધર્મની શ્રેષ્ઠતા સમજાવી અને અધ્યાત્મવિદ્યા એક સંપૂર્ણ વિદ્યા છે એમ દર્શાવ્યું.

સ્વામીજીને મળવા આવનાર માણસોમાંના કેટલાક નાસ્તિક હતા; કેટલાકને ધર્મમાં અનેક શંકાઓ હતી. કેટલાક માત્ર તેમને જોવાનેજ આવતા કેટલાક તેમની પરીક્ષા કરવાને અને તેમના વિચારોને તોડવાનેજ આવતા. સ્વામીજી સાથે ચર્ચા ચાલતાં તે સઘળાઓના મનનું સમાધાન થઈ જતું અને તેઓ આશ્ચર્ય પામતા.

સ્વામીજી કોઈ દિવસ કાળિદાસ, વાલ્મિકી કે ભવભૂતિ વિષે વિવેચન કરતા, તો કોઈ દિવસ બાવરન, શેકસપિયર, હોમર કે વર્જિલ વિષે તેટલાજ જિંડાણથી સમજાવતા કોઈ વાર તેઓ ટ્રોજનો અને પાડવોની વાતો કરીને હેલન અને દ્રૌપદીનાં ચારિત્ર્યોનો લબ્ધ ચિતાર આપતા, તો કોઈ વાર શ્રીક પ્રજાનાં કળા અને શિક્ષણમાં રહેલી ગૂઢ વિચારસૂત્રોનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આપીને તેને હિંદુ વિચાર અને શિક્ષણના આધ્યાત્મિક લક્ષ્ય સાથે સરખાવતા હિંદુઓના તત્ત્વજ્ઞાન વિષે વાત ચાલતાં

શ્રોતાઓનાં મન તે અપૂર્વ સત્યોના શ્રવણથી કોઈ અલૌકિક સ્રષ્ટિમાં વિચરવા લાગી આનંદમાં તરબોળ થતી જતાં.

સ્વામીજીનો પ્રોઠ અને મિષ્ટ અવાજ, તેમનાં ભજનો, તેમનું આત્મભજન, તેમની પ્રણાળ શુદ્ધિ, તેમના યુક્તિસર હાજર-જવાબો, તેમનો આનંદી સ્વભાવ, તેમનાં દૃષ્ટાંતો અને વાક્ય-આતુર્ય—આ સર્વથી શ્રોતાજનોનાં હૃદય તેમના પ્રતિ આકર્ષાઈ રહ્યાં. દિવસે દિવસે શ્રોતાઓની સંખ્યા વધતી ગઈ. રા. ભટ્ટાચાર્યને ઘેર સ્વામીજી ભિતર્યા હતા. તેમનું ઘર શ્રોતાઓથી ભરપૂર રહેવા લાગ્યું. સ્વામીજીમાં એક પ્રકારની નમ્રતા હતી, પણ તેની સાથે તેમનામાં જાહેર હિંમત અને સ્વશક્તિનું ભાન હતું. શ્રોતાજનોના ઉપર જાણે કે આકાશમાંથી એક વાદળ તૂટી પડતું હોય, તેમ તેમના જવાબો તૂટી પડતા અને સર્વેને પોતાના પ્રવાહમાં ઘસડી જતા. સ્વામીજીનામાં કોઈ પણ ભતનો દંભ નહોતો. પ્રાચીન ગુરુઓની માફક તે કોઈ પણ ભતના પ્રતિજ્ઞ વગર સર્વેને બોધ આપતા. કોઈને તે કદુ વચન કહેતા નહોતા, પણ ટીકા કરવાની આવશ્યકતા હોય, તો તે કયાં વગર પણ રહેતા નહોતા. એક પંડિતે તેમને પ્રશ્ન પૂછ્યો: “પ્રાતઃ, મધ્યાહ્ન અને સાયંકાળમાં સંધ્યાવંદનાદિ ન કરીએ તો ન ચાલે? અમને વખત મળતો નથી.” સ્વામીજી એકદમ અનૂનમાં આવી ગયા અને જવાબ આપવા લાગ્યા: “શું આપણા પ્રાચીન ઋષિ—મુનિઓ જે અનેક કાર્યો કરી રહ્યા હતા અને શુદ્ધિ અને જ્ઞાનમાં જેમની આગળ તમે માત્ર પતાંગિયાં જેવાજ છો, તેમને વખત હતો અને તમારે નથી?” પાશ્ચાત્ય રિવાજોને પસંદ કરનારો એક હિંદુ સુધારક વૈદિક ઋષિઓનું ઘસારું બોલવા લાગ્યો અને તેમના ઉપદેશોને અર્થ વગરના ગણવા લાગ્યો. સ્વામીજી એકદમ તેના ઉપર પૂર્ણ જુસ્સાથી વાકપ્રહાર કરી રહ્યા. તે

બોલ્યા: “લાઈ! અલ્પ જ્ઞાનથી તમારું મગજ ખરાબ થઈ ગયેલું છે. તમે તમારા પૂજ્ય બાપદાદાઓ ઉપર ટીકા કરવાની હિંમત શી રીતે કરી શકો છો? આ પ્રમાણે બોલીને તમે તમારી નમો-માં તમારા બાપદાદાઓનું જે લોહી વહી રહેલું છે, તેને વગોવો છો. ઋષિઓની પ્રાચીન વિદ્યાની તમે કદી પરીક્ષા કરી છે? તમે વેદો વાંચ્યા છે? ઋષિમુનિઓએ પોતાની વિદ્યાને સર્વ માટે ખુલ્લી મૂકી છે. તેમના ઉપદેશોની પરીક્ષા કરો અને તે તમને જરાય અપૂર્ણ જણાશે નહિ. તમારા જેવા કેળવાયલાઓના આવડા દુરાચાર અને એકપક્ષી જ્ઞાનને લીધેજ હિંદુ પ્રજા આજે તિરસ્કારને પાત્ર બની રહી છે.”

સાચ કાળના સમયમાં સ્વામીજી ફરવાને માટે જતા અને સમુદ્ર-કિનારે જઈને બેસતા. ત્યાં માછીઓનાં અડધાં ભૂખે મરતાં કંગાલ છોકરાંઓને પોતાની માતાઓ સાથે કેડ સુધી પાણીમાં કામ કરતાં જોઈને એક વખત સ્વામીજીની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં અને તે બોલ્યા: “પ્રભુ! તું આવાં કંગાલ મનુષ્યોને શા માટે ઉત્પન્ન કરે છે? મારાથી તેમને જોઈ શકાતાં નથી. પ્રભુ! ક્યાં સુધી? ક્યાં સુધી?” તેમની સાથેના મનુષ્યોને પણ સ્વામીજીની લાગણી જોઈને અશ્રુ આવી ગયાં. તે મનુષ્યો મદ્રાસના સુવાનો હતા. તેમનાં અંતઃકરણમાં સ્વામીજીએ દૃઢ સ્વદેશ-ભક્તિ અને પ્રભુપ્રેમનો વાસ કરાવ્યો હતો. અહીંયાં અનેક વિષયો ઉપર વાતચીત ચાલતી હતી. સ્વામીજી સર્વેનાં અંતઃકરણમાં ધર્મના પ્રચારની આવશ્યકતા, સામાન્ય અને ગરીબ વર્ગોની કેળવણી વગેરે વિષયો દલીલ કરતા હતા. તે કહેતા કે, “યોગની સિદ્ધિઓ કે અમત્કારોને માટે કદી ઇચ્છા કરતા નહિ. તમારા મોક્ષની પાપ પરવા નહિ કરતાં બીજાઓની મુક્તિને માટે પ્રયાસ કરો. ધર્મનો પુનરોદ્ધાર કરો. આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનને

અખિલ વિશ્વમાં ફેલાવો. એશિયાની વિધાનું હિંદ કેંદ્રસ્થાન છે અને હિંદુ પ્રજાની પુનઃ વ્યવસ્થા કરવાની અને ધર્મને પુનઃ સ્થાપવાની ફરજ ભારતવર્ષના યુવાનોને માથે રહેલી છે.”

એક વખત સાયંકાળના સમયમાં સ્વામીજીના માનમાં એક મોટી મિજલસ ભરવામાં આવી હતી. મદ્રાસના સઘળા કેળવાયેલા પુરુષો ત્યાં હાજર હતા. ઘણા માણસો સ્વામીજીની અગાધ બુદ્ધિથી અંબાઈ ગયા હતા. કેટલાક વિદ્વાનોની એક મંડળી તે વખતે ત્યાં એકઠી થઈ અને તેણે સ્વામીજીને વાદવિવાદમાં હરાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. સ્વામીજીએ સર્વને જણાવ્યું હતું કે, “તે અદ્વૈતવાદી છે.” પેલી મંડળીએ તેમને સવાલ પૂછ્યો: “તમે કહો છો કે, તમારા આત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે ભેદ નથી, તો પછી તમે કંઈ પણ ખરાબ કૃત્ય કરો તેમાંથી તમને અટકાવનાર કંઈ છેજ નહિ” સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો: “જો હું પ્રમાણિકપણે એમ માનતો હોઉં કે, હું અને સર્વવ્યાપી પરમાત્મા એકજ છીએ, તો પછી મારે પાપ કરવાની જરૂર રહે નહિ અને તેમ થતાં મને અટકાવનારની પણ જરૂર નજ રહે.”

થોડા સમયમાં સ્વામીજીના અગાધ જ્ઞાન વિષેની વાત આખા મદ્રાસમાં પ્રસરી રહી. એક દિવસ મદ્રાસના કેટલાક જૂની યુવાનો જેમને ડૉ. ડંકન જેવાઓએ માત્ર મિલ, બેઇન અને હર્જન્ટ રેન્સરનાજ સિદ્ધાંતો ખરા છે એમ સમજાવ્યું હતું, તેમની સાથે ટ્રીપ્લીકેનની સાહિત્ય સભામાં સ્વામીજીએ અનેક વિષયો ઉપર ચર્ચા ચલાવી. તેઓ સઘળા સુધારક પક્ષના હતા. સ્વામીજીને ખગરજ હતી કે, તેમનો સુધારો જોડુંજ કાર્ય કરી રહેલો છે. જૂના વિચારવાળાનો તેઓ માત્ર તિરસ્કારજ કર્યો કરે છે. ઘણી વારો કરીને સ્વામીજીએ આ સઘળા યુવાનોના હૃદયમાં ઠસાવ્યું કે, “તેમણે સુખેથી પાશ્ચાત્ય આદર્શોનો ખારીકીથી

અભ્યાસ કરવો, તેમનું પૃથક્કરણ કરવું, પરંતુ તે પહેલાં તેમણે પોતાના પૂર્વજ્ઞોનાં તત્ત્વજ્ઞાન અને આદર્શોનો પણ અભ્યાસ અવશ્ય કરવો જોઈએ. તેમ કયાં સિવાય માત્ર પાશ્ચાત્ય શિક્ષણથીજ અંજાઈ જઈને તેને અનુસરવા માંડવું જોઈએ નહિ. પ્રાચીન સમયના સિદ્ધાંતો અને સામાજિક નિયમોમાં જે કંઈ મહત્ત્વનું હાશે, તેને આધુનિક સમયમાં પાયા તરીકે ઉપયોગમાં અવશ્ય લેવું જોઈએ. તેમ નહિ કરવામાં આવતાં આપણી પ્રજાકૃપી ઇમારતના પાયાઓનો સમૂહો નાશ થઈ જશે.” સ્વામીજીએ તેમને સમજાવ્યું કે, “તે સુધારાના શત્રુ નથી; તેઓ તો જિલ્લો સુધારો માગે છે; પણ તેમનો સુધારો એ આંતરવૃત્તિઓનો સુધારો છે, નહિ કે માત્ર બાહ્ય સુધારો. વળી ખરો સુધારો સર્વ જૂની બાબતોને ખરાબ માની તેનો નાશ કરવામાં સમાયલો નથી, પણ જૂના ઉપર નવીન ઇમારત અણવામાંજ રહેલો છે.”

મદ્રાસના યુવાનોએ જ્યારે સ્વામીજીમાં તેમનાથી ઠીક ન જોળવી શકાય એવી વક્તૃત્વશક્તિ, અગ્રેજીનું ઊંડું જ્ઞાન અને પાશ્ચાત્ય તથા આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો ખારીક અભ્યાસ જોયાં, ત્યારે તેઓ સઘળા સ્વામીજીને ચરણે નમી રહ્યા.

એક વાર મદ્રાસની ક્રિશ્ચિયન કોલેજના સાયન્સના એસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર શીંગારાવેલુ મુકેલિયર તેમની પાસે આવ્યા. તેઓ ખ્રિસ્તી ધર્મના સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર કરતા અને હિંદુ ધર્મ ઉપર ટીકાઓ કરતા. તે વાદવિવાદ કરવાને આવ્યા હતા, પણ એક ક્ષણમાંજ તેમના વિચારોમાં ફેરફાર થઈ ગયો અને સ્વામીજીના ચુસ્ત શિષ્ય બની ગયા. પછીથી તેમણે સ્વામીજીનાં કાર્યોમાં ઘણી મદદ કરી હતી અને સંન્યાસદીક્ષા લઈ સાધુજીવન ગાળી રહ્યા હતા તથા આખરે સંન્યાસી તરીકે તેમનું દેહાવસાન થયું હતું. શ્રીયુત્ વી. સુબ્રહ્મણ્યમ્ આચર કહે છે કે, “તે એક દિવસ

રા ભટ્ટાચાર્યને ઘેર ગયા હતા સ્વામીજીની સાથે વાદવિવાદ કરીને તેમને હેરાવવાનો તેમનો વિચાર હતો. તેમના કેટલાક મિત્રો પણ તેમની સાથે આવ્યા હતા. સર્વે તે વળતે ક્રિશ્ચિયન ઈંગ્લેન્ડમાં ભણતા હતા અને સર્વેનું વલણ ખ્રિસ્તી ધર્મ તરફ વધારે હતું. રા ભટ્ટાચાર્યના મકાનમાં સ્વામીજી એક સ્થળમાં હુક્કો પીતા પીતા વિચારગ્રસ્ત થઈને જાણે કે અડધા જાગતા હોય અને અડધા જાગતા હોય એમ બેઠેલા જણાતા હતા. તેમનામાને એક જણ આગળ આવીને પૂછવા લાગ્યો. ‘મહા રાજ, પરમેશ્વર શી વસ્તુ છે?’ પોતાને પુછાયલો સવાલ પોતે જાણે કે સાંભળ્યો ન હોય તેમ વિચારગ્રસ્ત સ્થિતિમાં જ ગરક થઈ ગયેલા સ્વામીજી હુક્કો ગગડાવ્યા કરતા હતા થોડી વાર પછીથી તેમણે પોતાની આંખો પૂરેપૂરી ઉઘાડી અને જાણે જવાબ આપતા હોય તેમ સામા પૂછવા લાગ્યા ‘મારા મિત્ર! તમે શક્તિ કેને કહો છો?’ સવાલ પૂછનાર માણસને શક્તિની વ્યાખ્યા મોઢે આવડતી હતી, કારણકે તે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો અભ્યાસી હતો અને તેથી તે એક પોપટની માફક તે વ્યાખ્યા કડકડ બોલી ગયો, પણ સ્વામીજીએ તેના જવાબને અનેક સવાલો કરીને તોડી નાખ્યો. બીજાઓએ તે સમજાવવાનો યત્ન કર્યો, તેમને પણ સ્વામીજીએ સહેલાઈથી હેરાવ્યા. આખરે તેઓએ પોતાની વાત પડતી મૂકી પછીથી સ્વામીજી જરા ટટાર થઈને બોલવા લાગ્યા ‘આ શું? તમારાથી મનુષ્યમાં રહેલા શક્તિ જેવા એક સાદા અને સર્વગમ્ય પદાર્થની પણ વ્યાખ્યા આપી શકાતી નથી? તમે તે શબ્દને હમેશા વાપરો છો, તોપણ તેની ચોખ્ખી વ્યાખ્યા તમે આપી શકતા નથી અને મને ઈશ્વરની વ્યાખ્યા આપવાનું કહો છો!’ પછીથી સ્વામીજીએ ઈશ્વર અને શક્તિ બંનેનો ખ્યાલ એવા તો ઉચ્ચ અને સ્પષ્ટ વિચારોમાં તેમને આપ્યો કે, તેઓ

સઘળા દગ થઈ ગયા. તેમના બીજા પણ અનેક પ્રશ્નોના ચતુર્થ અને સચોટ ઉત્તર સ્વામીજીએ આપ્યા પછી સ્વામીજીએ તેમને કહ્યું કે, “તેમની બુદ્ધિ આડે માર્ગે દોરાઈ ગયેલી છે પ્રાચીન ઋષિમુનિઓના સિદ્ધાંતોને તોડવામા તેઓ માત્ર પોતાનું અજ્ઞાન અને મૂર્ખતાજ દર્શાવી રહેલા છે” એ પછી રા. આચરના મિત્રો ત્યાંથી આજ્ઞા ગયા હતા, પણ તે પોતે તો ત્યાંજ બેસી રહ્યા. સ્વામીજીના જ્ઞાનથી ઘણી જીડી અમર તેમના મન ઉપર થઈ હતી પાછલા પહોરે સર્વે બહાર ફરવાને નીકળ્યા અને સમુદ્રને કિનારે જઈને બેઠા. ત્યાં અનેક વિષયો ઉપર વાતો ચાલી રહી. સ્વામીજીએ રા. આચરને પૂછ્યું “મારા મિત્ર ! તમે કુસ્તી કરી શકો છો ?” વાત હિંદુ મંત્રની શારીરિક ક્ષીણતા ઉપર ચાલી રહી હતી રા. આચરે કહ્યું “હા” સ્વામીજી બોલી જઈયા “ચાલો આવો, આપણે કુસ્તી કરીએ !” સ્વામીજીનું શારીરિક બળ અને દાવપેથની આવડત જોઈને રા. આચર ચકિત થઈ ગયા અને સ્વામીજીને “પહેલવાન સ્વામી” કહીને બોલાવવા લાગ્યા.

શ્રીયુત્ ભટ્ટાચાર્યને ત્યાં એક રમોઈયો હતો તે સ્વામીજીના જીડા જ્ઞાનની કદર કરી શકતો નહોતો, છતાં પણ તે સ્વામીજીને ઘણુંજ આહતો તેનું કારણ આ પ્રમાણે હતું—સ્વામીજીની પાસે ચંદનના લાકડાનો બન વેલો એક હુક્કો હતો મહેમુરના રાત્રીએ ઘણા આગ્રહથી એ સ્વામીજીને ભેટ તરીકે આપ્યો હતો. સ્વામીજી પોતાની પાસે કશુંયે રાખતા નહોતા, પણ મહેમુર નરેશે બ્યારે બહુ કહ્યું, ત્યારે તેમની ચાદબીરી તરીકે એ હુક્કો સ્વામીજીએ સ્વીકાર્યો હતો, અને તેને પીતા તે દમશા નજરે પડતા હતા. એક દિવસ રા. ભટ્ટાચાર્યનો રમોઈયો તે હુક્કા તરફ એકી નજરે જોઈ રહ્યો હુક્કો સ્વામીજીના હાથમા હતો તેમણે તેને એકદમ પૂછ્યું “તારે આ જોઈએ છે ?” પેલા રમોઈયાએ

ધાર્યું કે સ્વામીજી મસ્કરી કરે છે. સ્વામીજીએ ફરીથી પૂછ્યું, પણ પેલો માણસ હા કહેતાં કરતો હોય તેમ લાગવાથી, એકદમ સ્વામીજીએ તે હુક્કો તેના હાથમાં મૂકી દીધો. પેલો રસોઈયો ખુશ થઈ ગયો અને સ્વામીજીનો ઉપકાર માનવા લાગ્યો. પોતાની પાસે જે કંઈ હોય તેની જો કાઈ બીજો માણસ ઇચ્છા કરે, તો તરતજ તે તેને આપી દેવાનો સ્વામીજીનો સ્વભાવ હતો. હિંદુસ્તાનમાં તીર્થયાત્રા કરતા ત્યારે પોતાની પાસે તેઓ એક દંડ રાખતા હતા. અમેરિકા ગયા, ત્યારે પણ તે દંડને તેઓ ત્યાં લઈ ગયા હતા. સઘળી યાત્રાઓમાં તે પોતાની સાથે હતો, એમ ધારીને તેને તેઓ પવિત્ર ગણતા અને બહુ સલાહથી જાળવી રાખતા. અમેરિકામાં એક યુવાનને તે દંડ ઘણાજ ગમી ગયો અને તે પોતાની પાસે હોય તો ઠીક એવી તેની ઇચ્છા થઈ. સ્વામીજી તેની ઇચ્છા સમજી ગયા અને તરતજ દંડ તેને આપીને કહેવા લાગ્યા: “તમને જે ગમે તે તમારુંજ છે.”

મદ્રાસમાં અસંખ્ય મનુષ્યો સ્વામીજીના અનુયાયીઓ બની રહ્યા. ત્યારે બાળુએથી લોકો તેમની પાસે આવતા અને શ્રીમન્મથનાથ ભટ્ટાચાર્યનું મકાન યુવાન અને વૃદ્ધ, પંડિતો અને અશિક્ષિત પુરુષો સર્વને માટે યાત્રાનું ધામ બની રહ્યું. જેમ જેમ સ્વામીજીની અગાધ ખુદ્ધિ, પવિત્રતા અને તેજસ્વિતા લોકોની નજરે આવતી ગઈ, તેમ તેમ તેઓ વધારે ને વધારે આવવા લાગ્યા. પોતાના પ્રવાસમાં મળેલો અનુભવ અને માહિતી હિંદુ ધર્મનું રહસ્ય સમજાવવામાં તેમને ઘણાંજ ઉપયોગી થઈ પડ્યાં. કેળવાયલા પુષ્કળ યુવાનો તેમના ચુસ્ત શિષ્યો બની રહ્યા. અહીંયાંજ તે ઘણું માન પામી રહ્યા. અહીંયાંજ તેમના સઘળા મિત્રાંતોનો ખરેખરો સ્વીકાર થયો. પશ્ચિમમાં જવાના તેમના નિશ્ચયને અહીંયાં ટેકો મળ્યો અને તેમના મદ્રાસી શિષ્યોએજ મોટું

ફંડ એકઠું કરીને અમેરિકા જવાની તૈયારી તેમને કરી આપી. તેમના કાર્યની શરૂઆત જાહેર રીતે અહીંયાંજ થઇ. જ્યારે સ્વામીજી પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં પોતાનું કાર્ય કરી રહ્યા હતા, ત્યારે પણ તેમના મદ્રાસી શિષ્યોજી તેમના સિદ્ધાંતોને ભારત-વર્ષમાં ફેલાવી રહ્યા હતા તેમના બોધ વડે કરીને આખું મદ્રાસ ગાજી રહ્યું. ત્રણ અઠવાડિયાંમાં તો સ્વામીજીનું નામ સર્વેનાં મુખમાં રમી રહ્યું.

એ સમય વિષે લખતાં શ્રી. કે. વ્યાસ શવ, ખી. એ. લખે છે કે:-

“સ્વામીજી કલકત્તા યુનિવર્સિટીના એક ગ્રેજ્યુએટ હતા. તેમનું મસ્તક સાફ મૂંડન કરાવેલું હતું. તેમની મુખમુદ્રા મહા-તેજસ્વી હતી. તેમણે સંન્યાસીનાં લગવાં લૂગડાં પહેયાં હતાં. અગ્રેજી અને સંસ્કૃત ભાષાઓમાં તેમનું વકતૃત્વ અસ્ખલિત હતું. તેમનું હાજરજવાબીપણું આશ્ચર્યકારક હતું. જાણે કે જગદાત્મા સાથે પોતાનું તાદાત્મ્ય સાધતા હોય, તેમ તેઓ ગંભીર ભાવ-પૂર્વક, ખરા અંતઃકરણથી અને ખુલ્લે અવાજે શ્લોકો અને ગાયનો લલકારતા. ભારતવર્ષના અનેક સ્થળોએ પ્રવાસ કરીને તે આવ્યા હતા. તેમનું શરીર મજબૂત અને નીરોગી હતું. અનુપમ હાસ્ય-થી તેમનું મુખ ભરપૂર હતું. આવા એક અસામાન્ય સંન્યાસીના આગમનથી આખું મદ્રાસ શહેર ખળભળી રહ્યું હતું. આ વેળા-એ મદ્રાસમાં યિયોસોફી, તેના મહાત્માઓ અને તેમના ચમત્કારો વિષે મોટી ગડબડ ચાલી રહી હતી. સ્વામીજીને મહાત્માઓ અને તેમના ચમત્કારોની પાખડીવાતો તરફ તિરસ્કાર હતો. જ્યારે મદ્રાસના લોકોએ જાણ્યું કે, એ નવા આવેલા પદવીધર સંન્યાસી યિયોસોફીના મહાત્માઓનું અસ્તિત્વ સ્વીકારતા નથી, ત્યારે લોકોનાં ટોળેટોળાં તેમનાં દર્શન કરવાને જવા લાગ્યાં. સ્વામીજી વખતે મિજબાનીમાં પણ ભાગ લેતા અને

વખતે હુકો પણ પીતા, છતાં તેમની વૈરાગ્યવૃત્તિ જોઈને અને તેમનું ઉત્કૃષ્ટ સદાચરણ નિહાળીને મર્વેના મનમાં તેમના વિષે વિલક્ષણ પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો. સન્યાસી થઈને સ્વામીજી હુકો પીએ છે અને ઉત્તમ પકવાનો પણ ખાય છે, છતાં તે પૂર્ણ વૈરાગ્યશીલ છે, એમ જોઈને સર્વે વિસ્મિત થતા વૈરાગ્ય વિષે બોલતા તે એટલા શુદ્ધ અત કરણથી બોલતા કે, તેમના શ્રોતાઓ ક્ષણભર વિરક્ત બની રહેતા. વિનોદમાં પણ તે તેજાજી હોશિયાર હતા. જ્યારે તે હાસ્યવિનોદ કરવા માડતા, ત્યારે શ્રોતાજનો હસી હમીને થાકી જતા. એક ક્ષણે તેમનો હાસ્ય વિનોદ નજરે આવતો અને બીજી ક્ષણે તે ઘણીજ ઘભીરતાથી આત્મા અને પરમાત્મા વિષે ચર્ચા કરી અનુપમ જ્ઞાન દાખવતા નજરે પડતા. આધ્યાત્મિક વિષયમાં સ્વામીજી જે નિપુણતા ધરાવતા હતા, તે ઉપરાંત જે ગુણ વડે સર્વેના મન ઉપર વધારે અસર થઈ હતી, તે સ્વામીજીનું નિર્સીમ સ્વદેશાભિમાન હતું. સ્વામીજીએ યુવાવસ્થામાં ધરખારનો ત્યાગ કર્યો હતો અને સર્વ સામાજિક બંધનોથી મુક્ત થયા હતા, પણ પોતાની માતૃભૂમિ પ્રત્યે તેમનો પ્રેમ કાયમજ હતો. તેમને જો કશી વાતથી દુઃખ થતું હોય, તો તે ભારતવર્ષની અવનતિને લીધેજ થતું હતું. તે અવનતિના ઉપાયોની કંપનાઓ તેમના મનમાં ઊઠતી અને તેમને તેમના શ્રોતાઓ આશ્ચર્યથી સાંભળી રહેતા હિંદુ તરુણોની શારીરિક દુર્બળતા જોઈને તેમને અત્યંત ખેદ થતો અને પોતાના ભાવણોદ્ધાર તેને માટે તે સર્વની આટકણી કાઢતા. તેમના શબ્દો વીજળીની માફક નીકળતા અને એક સત્ત્વની માફક શ્રોતાઓ ઉપર પ્રહાર કરતા. તેમના બોધની અસર સર્વેના ઉપર થઈ છે, તેમનો ઉત્સાહ કેટલાકના હૃદયમાં તો પુષ્કળ રેડાયો છે અને થોડાના હૃદયમાં તેમની દૃઢ શ્રદ્ધાની જ્યોતિ અતિશય

ગળહળી ઊઠી છે.”

સઘળાં દર્શનો, આગમો અને યોગની જાણે કે હાલતી-આલતી મૂર્તિ હોય, તેમ સ્વામીજી સર્વને શાસતા હતા. આર્ય-તત્ત્વજ્ઞાનથી તેમનું હૃદય ભરેલું હતું, એટલુંજ નહિ પણ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં પણ તે પૂરેપૂરા નિપુણ હતા. એક પાશ્ચાત્ય વિદ્યામાં પારંગત થયેલો માણસ, જે પાછળથી સ્વામીજીનો શિષ્ય બની રહ્યો હતો, તે તેમના વિષે લખે છે કે, “તેમની બુદ્ધિના બહોળા વિસ્તારથી હું તો અકિતજ થઈ ગયો અને તેમના તરફ આકર્ષાયો. ઋગ્વેદથી તે રઘુવંશ પર્યંત અને વેદાંતનાં ગહન તત્ત્વોથી તે અર્વાચીન કેન્ટ અને હેગલના સિદ્ધાંતો પર્યંત સઘળું પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્ય, કળા, સંગીત અને નીતિશાસ્ત્ર, સર્વેનો તેમણે સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરેલો હતો; તેમના મનસિક પ્રદેશમાં તે સઘળું પ્રત્યક્ષ થઈ રહેલું હતું. પ્રાચીન યોગવિદ્યાનાં ગુહ્ય તત્ત્વોને જેટલી સ્પષ્ટતાથી તે સમજાવતા, તેટલીજ સ્પષ્ટતાથી તે આધુનિક સમયની પ્રયોગ-શાળાની ખારીકીઓ સામાના મનમાં ઉતારતા. તેમની બુદ્ધિ કોઈ પણ વિષયમાં કુઠિત થયેલી જણાતી નહોતી. આથી હું અકિત બની ગયો અને તેમનો દાસ થઈ રહ્યો.”

વળી એક બીજો શિષ્ય લખે છે કે, “ઘણી વખત સ્વામીજીને પોતાના ઉચ્ચ વિચારોના વાતાવરણમાંથી નીચે ઉતારવું પડતું હતું અને તેમને પ્રશ્ન કરનારાઓના અધિકાર પ્રમાણે તેમને સમજૂત આપવી પડતી હતી. વાર વાર પહેલેથીજ તે કયા કયા પ્રશ્નો પૂછે તે સમજી જતા અને તેમના ઉત્તરો વગર પૂછ્યે આપીજ દેતા અને શ્રોતાઓના મનનું સમાધાન થઈ જતું. પ્રશ્નોને તે શી રીતે જાણી શક્યા એમ જ્યારે તેમને પૂછવામાં આવતું, ત્યારે તે હસતે હસતે જવાબ આપતા કે, “સંન્યાસી-

ઓ મનુષ્યોના વૈદો છે અને તેઓ ઔષધિ આપતાં પહેલાં મનુષ્યોના રોગો નજરે જોવાથી પણ પારખી શકે છે’

“ ઘણી વખત માણસોના વિચારોને તે એકદમ જાણી લેતા અને તેમને સર્વેને એકજ વાક્યપ્રહારથી ચૂપ કરી દેતા જેમના ઉપર તેમની કૃપા થતી તેમને તે અતિ નમ્ર અને ક્ષમાશીલ દેખાતા, પણ તેમના સાનિધ્યમાં રહેનાર મનુષ્યને, ઝટ સજગી જાહેર એવા દારૂગોળાની સમીપમાં તે રહેતો હોય એમ સાવચેતીથી રહેવું પડતું, કારણકે જો કદી કોઈના મનમાં કોઈ પણ અપવિત્ર વિચારનો સંચાર થાય, તો સ્વામીજી તેને એકદમ જાણી જાય અને તેમના મુખ ઉપર એક પ્રકારનો ભાવ જણાઈ રહે પછી એક પ્રકારના વિચિત્ર હાસ્યથી સ્વામીજી પોતાનો તે ભાવ વાણીમાં પ્રગટ કરે અને વાતચીતમાં તેમના મુખમાંથી તે સંબંધી કેટલાક ઉદ્ગારો નીકળી પડે ”

સ્વામીજીએ સર્વેને પોતાનો પશ્ચિમમાં જવાનો વિચાર જણાવ્યો હતો મદ્રાસમાં તે સર્વેને કહેતા કે, “ પ્રાચીન ઋષિ મુનિઓનો હિંદુ ધર્મ અત્યાર મુખી સ્થાથી થઈ રહેલો છે તેને ગતિમાન થવાનો વખત હવે આવ્યો છે હિંદુ ધર્મના પ્રચાર માટે આપણે કમર કસીને સજ્જ થવું જોઈએ આપણે ધર્મ-કોટ અલેદ્ય છે, એમ ખાલી બોલ્યા કરવું અને તેના ઉપર અનેક પ્રહાર થાય તે શું આપણે જોયાજ કરવા ? પ્રાચીન સમયમાં આપણા પૂર્વજો માત્ર પોતાનો બચાવજ કરીને બેસી રહેતા નહોતા અગાઉ ધોરણ હાથ ધરીને તેમણે આપણા વૈભવશાળી ધર્મને અનેક દેશોમાં પ્રચાર કરેલો છે પોતાની ન્યાતનુજ કે પ્રાતનુજ માત્ર અભિમાન ધરીને આપણે એક નાના પાજરામાં બસાઈ રહીશું કે અન્ય પ્રજાઓની વિચારસૃષ્ટિમાં વિચરીને ભારતવર્ષના કલ્યાણને માટે તેમના ઉપર આપણા ધર્મની જાડી

છાપ પાડીશું ? હિંદનો પુનરોદ્ધાર કરવાને તેની સઘળી શક્તિ-
ઓને એકત્ર કરવી જોઈએ. આ સંઘળું કરવાને માટેજ મેં
સંન્યાસ લીધેલો છે.”

સ્વામીજીના વિચારોએ શ્રોતાઓ ઉપર પ્રબળ અસર કરી
અને સ્વામીજીને પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોની સુસાક્ષરી માટે સઘળાઓએ
બહુજ યોગ્ય સમજીને ખર્ચ માટે ફંડ ઉઘરાવ્યું, પરંતુ ફંડમાં
માત્ર પાંચસો રૂપિયાજ એકઠા થયા.

એ જોઈને સ્વામીજી પોતાના શિષ્યોને કહેવા લાગ્યા કે,
“ભાઈઓ ! માતાજીની ઇચ્છા ઉપરજ મેં સર્વ આધાર રાખેલો
છે, જ્યારે તેની મરજી થશે કે મારે પશ્ચિમમાં જવું, ત્યારે
જરૂરી દ્રવ્ય એની મેજેજ આવી મળશે. માતાજીની સ્પષ્ટ ઇચ્છા
જાણ્યા સિવાય પગલું ભરવું નહિ, મારે આ રૂપિયા ગરીબોને
વહેંચી આપો.” સ્વામીજીની આજ્ઞા પ્રમાણે શિષ્યોએ તે રકમ
ગરીબોને વહેંચી આપી.

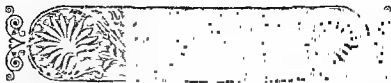
એ પછી થોડા સમયમાં હૈદરાબાદથી કેટલાક સફળ હરથો
મદ્રાસમાં આવ્યા અને પોતાના શહેરમાં આવવાને સ્વામીજીને
પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. સ્વામીજીની કીર્તિ ત્યારે પાસ ફેલાઈ રહી
હતી; તેથી હૈદરાબાદના લોકો પણ તેમના દર્શનને માટે આતુર
હતા. લોકો, સરદારો, નવાબો વગેરે હજારો માણસો સ્ટેશન
પર સ્વામીજીનો સત્કાર કરવા આવ્યા હતા. સ્વામીજીએ લોકો-
ની માગણી ઉપરથી “ પશ્ચિમમાં હિંદુ ધર્મનો પ્રચાર કરવાનો
મારો હેતુ ” એ વિષય ઉપર એક સુંદર ભાષણ અહીં આપ્યું
હતું. આ ભાષણની બહુજ ઊંડી અસર શ્રોતાવર્ગ ઉપર થઈ હતી
અને ઘણા લોકોએ એ કામમાં સ્વામીજીને મદદ આપવાની
તત્પરતા દર્શાવી હતી, પરંતુ સ્વામીજીએ “હજી તે મદદ સ્વીકા-

સ્વામી સમય આવ્યો નથી ” એવો ઉત્તર આપ્યો હતો.

ખેતરુ દિવસ પછી સ્વામીજી હૈદરાબાદ છોડી ગયા. બાળુ કાલિયરુ લખે છે કે, “તેમની પવિત્રતા, સાદાઈ, અસ્ખલિત મનોનિગ્રહ અને અતિ ઉચ્ચ પ્રકારની ધ્યાનાવસ્થા વડે કરીને હૈદરાબાદના શહેરીઓનાં મન ઉપર ભારે અસર થઈ રહેલી છે.”

હૈદરાબાદમાં સ્વામીજીને એક યોગીનો મેળાપ થયો હતો. તે યોગી બ્રાહ્મણ હતો અને પોતાની માનસિક શક્તિઓને કેળવીને તેણે અસામાન્ય શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરી હતી. પોતે ધારે તે વખતે પોતાની કામળીમાંથી ફૂલફાદિના ઢગલે ઢગલા તે કાઢી શકતો હતો. સ્વામીજી તેની પાસે ગયા, ત્યારે તે યોગીને તાવ આવેલો હતો. સ્વામીજીને જ્ઞેતાંજ આ યોગીને તેમના પર અતિશય પૂજ્યભાવ આવી ગયો. સ્વામીજીને તેણે પોતાની પાસે બેસાડ્યા અને તેમનો હાથ પોતાને માથે મૂકવાની બહુ આગ્રહથી વિનંતી કરી. સ્વામીજીએ તે પ્રમાણે કરતાંજ તે યોગી એકદમ બેઠો થયો અને તેનો તાવ જતો રહેલો જણાયો.

૩૨-પશ્ચિમના પ્રવાસની તૈયારી અને સમુદ્રયાન

પ્રવાસનો નિશ્ચય

હૈદ્રાબાદથી સ્વામીજી પાછા મદ્રાસ આવ્યા પશ્ચિમમાં જવાનો વિચાર હવે તેમના મનમાં વધારે જોરથી ઘોળાવા લાગ્યો. ઘડીકમાં તે આશાપૂર્ણ બની રહેતા અને ઘડીકમાં તેમને નિરાશા ઉત્પન્ન થઈ રહેતી. વારંવાર તેઓ શ્રીજગદબાને પ્રાર્થના કરતા કે, “તારો હુકમ શો છે?” તેમને યાદ આવ્યું કે, “શ્રીશારદાદેવી સાક્ષાત્ જગદબાજ છે, હાવ તેમને લખીને પૂછું.” તેઓ કહેશે તેમ હું કરીશ.”

શ્રીશારદાદેવી શ્રીરામકૃષ્ણનાં પત્ની હતાં. સ્વામી વિવેકાનંદ તેમને જગદંબા સમાન ગણતા અને શ્રીશારદાદેવી શ્રીરામકૃષ્ણના શિષ્યોને પોતાના પુત્રોજ ગણતાં. સ્વામીજીએ શ્રીશારદાદેવીને પૂજ્યભાવ, મૃદુતા અને પ્રેમથી ભરેલો પત્ર લખ્યો. તેમાં સ્વામીજીએ પોતાનો પશ્ચિમમાં જવાનો વિચાર દર્શાવીને તે બાળતમાં શ્રીશારદાદેવીની સલાહ અને આશીર્વાદ માગ્યાં હતાં અને તેમણે એ વાત કોઈને જણાવવી નહિ, એવી વિનંતી પણ કરી હતી. કાગળ લખીને જઈ કયો પછી સ્વામીજીએ તેને પોતાને મન્ત્રકે ઘણા પૂજ્યભાવથી ધર્યો અને પછીથી તેને ટપાલમાં મોકલી આપ્યો.

કાગળ શ્રીશારદાદેવીને મળતાં તેમના હૃદયને પાર રહ્યો

નહિ. ઘણા દિવસથી તેમને તેમના વહાલા નરેન્દ્રની ખબર મળી નહોતી. સ્વામીજી તેમના ચુરુદેવના વહાલામાં વહાલા શિષ્ય હતા; તેમ શ્રીશારદાદેવીને પણ તે ઘણાજ પ્રિય હતા. શ્રીરામકૃષ્ણની મહાસમાધિ પછી સ્વામીજીમાં જે અસાધારણ પ્રતિભા ખીટી આવી હતી, તે ઉપરથી શ્રીશારદાદેવી એમજ માનતાં હતાં કે, નરેન્દ્રના શરીરદ્વારા શ્રીરામકૃષ્ણજ સઘળું કાર્ય કરી રહેલા છે. ઘણી વાર તે નરેન્દ્રને સંભારતાં અને તે “ક્યાં હશે? તે પગે ચાલીને અહીં તહીં ફરતો હશે, તે યાદી ગયો હશે, હું તેને માટે શું કરું?” એવા એવા અનેક વાત્સલ્યપૂર્ણ વિચાર અનેક વાર કરતાં. તે સાધુ આત્મા છે, ખવિત્ર છે, આધ્યાત્મિકતાનો તેનામાં વાસ છે, તેનું જીવન ધન્ય છે, એમ કહીને તે પોતાનું મન વાળતાં.

સ્વામીજીનો પત્ર વાંચતાં ધર્મસેવા માટેની તેમની તત્પરતા જોઈને શ્રીશારદાદેવી ઘણાંજ ખુશી થયાં. નરેન્દ્ર આખી પૃથ્વીમાં એકલો ધૂમે, તો પણ તેને હરકત થનાર નથી એમ તેમને લાગ્યું અને પોતાનો આશીર્વાદ પત્રદ્વારા તેમણે લખી મોકલ્યો. પત્રમાં તેમણે પ્રેમ અને સલાહથી બરેલાં ઘણાં વચનો લખી મોકલ્યાં. જ્યારે સ્વામીજીને શારદાદેવીનો પત્ર મળ્યો, ત્યારે તેને વાંચીને તે નાચ્યા, કૂધા અને તેમની આંખોમાં આનંદનાં અશ્રુ આવી ગયાં. તે પોતાની ઓરડીમાં ગયા અને પછીથી સમુદ્રને કિનારે ગયા અને ત્યાં એકાંતમાં છેવટના વિચારો કરી લઈ પશ્ચિમમાં જવાનો નિશ્ચય દૃઢ કર્યો. તે પોતાના મનમાં કહેવા લાગ્યા કે, “હા, હવે બધું નક્કી થયું! શ્રીજગદંબાની એજ ઇચ્છા છે કે, મારે પશ્ચિમમાં જવું!”

મદ્રાસમાં બાળુ મન્મથનાથ ભટ્ટાચાર્યને ઘેર સ્વામીજીનો મુકામ હતો. સમુદ્ર કિનારેથી તે ઘેર પાછા આવ્યા, ત્યારે તેમના મુખ ઉપર એક પ્રકારનું તેજ છવાઈ રહેલું હતું. ઘરમાં તેમના

ઘણા શિષ્યો એકઠા થયા હતા. સ્વામીજી ઘરમાં પેસતે પેસતે “હવે તો પશ્ચિમનીજ વાત, હવે તો જસ પશ્ચિમનીજ વાર્તા! હવે હું તૈયાર છું; શ્રીજગદંબાનો એજ હુકમ છે.” આ પ્રમાણે બોલવા લાગ્યા. સઘળા શિષ્યો એ સાંભળીને ઉત્સાહમાં આવી ગયા અને ફૂંડ એકઠું કરવાને નીકળી પડ્યા.

પ્રવાસની તૈયારી

તેમના પ્રયાસથી થોડાજ સમયમાં સારી રકમ એકઠી થઈ ગઈ અને તે સ્વામીજીને ભેટ કરવામાં આવી.

આ પ્રમાણે સ્વામીજી પશ્ચિમમાં જવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા, એટલામાં જેત્રીના મહારાજના ખાનગી કારભારી જગ-મોહનલાલ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. જેત્રીના મહારાજને પુત્ર નહોતો અને સ્વામીજીનાં પગલાં પોતાને ત્યાં થયા પછી તેમની કૃપાથી રાજાજીને ઘેર પુત્રનો જન્મ થયો હતો. પુત્ર જન્મની ખુશાલીમાં રાજાજી મોટો ઉત્સવ કરવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા અને સ્વામીજીની કૃપાદ્રિષ્ટીજ પુત્રની પ્રાપ્તિ થયેલી હોવાથી, તે ઉત્સવ વખતે સ્વામીજીનાં પવિત્ર પગલાં તેમના મહેલમાં ભેળવેજ એવી રાજાજીની ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા હતી. સ્વામીજી મદ્રાસમાં છે, એમ જાણીને તેમણે પોતાના ખાનગી કારભારીને ત્યાં મોકલ્યા હતા. જગમોહનલાલે પોતાનું આવવાનું કારણ જણાવ્યું, પણ સ્વામીજી પશ્ચિમમાં જવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા; તેથી તેમણે જેત્રી જવાની ના પાડી. જગમોહનલાલે ધણે આગ્રહ ઠયો અને નહિ આવો તો રાજાજી ઘણાજ નિરાશ થઈ જશે, એમ જણાવવાથી છેવટે સ્વામીજીને જવું પડ્યું.

સ્વામીજી દરબારમાં પહોંચતાં રાજાજીએ તેમને સાદાંગ પ્રણામ કર્યો અને પોતાના ઉપર મોટો અનુગ્રહ થયેલો જણાવીને

ઘણાજ આનંદથી તેમને સિંહાસને બેસાડ્યા. એ પ્રસંગે ત્યાં પધારેલા અન્ય રાજાઓ, કુંવરો અને શેઠશાહુકારોએ પણ સ્વામીજીને હુપંથી પ્રણામ કર્યા અને ઉત્સવનું કાર્ય ઘણા ઉલ્લાસથી કરવામાં આવ્યું. રાજાજીએ પોતાના બાળકને દરબારમાં મંગાવરાવી સ્વામીજીનો આશીર્વાદ લીધો.

ખેત્રીથી સ્વામીજી મુંબઈ જવાને જિપડયા. ત્યાં તેમને કેટલીક તૈયારી કરવાની હતી. રાજાજી તેમને જયપુર સુધી વળાવવાને ગયા. રાજાજીએ પશ્ચિમના પ્રવાસને માટે જોઈતાં સાધનોમાં ઘણીજ મદદ કરી અને સ્વામીજીને રિઝર્ડ કરેલા ફર્સ્ટ ક્લાસના ખાનામાં બેસાડીને રાજાજી વિદાય થયા.

પશ્ચિમના પ્રવાસની સઘળી તૈયારી કરી આપવા માટે ખેત્રીના રાજાજીએ પોતાના ખાનગી કારભારી જગમોહનલાલને સ્વામીજીની જોડે મુંબઈ મોકલ્યા હતા. જગમોહને સ્વામીજીને માટે ભાતભાતનાં સુંદર રેશમી અને કસળી કપડાં ખરીદવા માંડ્યાં. સ્વામીજીએ તેની ના પાડી અને માત્ર એક લગવો ઝલ્લોજ બસ થશે, એમ કહેવા લાગ્યા. જગમોહને કહ્યું કે, “તમે રાજાજીના શુરુ છે. અને એક રાજાના શુરુ જેવા પોશાકમાંજ પશ્ચિમમાં હાજર થવાની કૃપા કરો એવી રાજાજીની ઇચ્છા છે.”

ખેત્રીના મહારાજાજીએ પોતાના શુરુને એક રાજશુરુને છાજે તેવા ઉત્તમ વસ્ત્રોથી સજ્જ કરવાને અને બીજી તૈયારી પણ તેવીજ રીતે ઉત્તમ પ્રકારની કરી આપવાને પોતાના કારભારીને આજ્ઞા કરી હતી અને તેને માટે પૂરતું દ્રવ્ય પણ આપ્યું હતું. જગમોહને સ્વામીજીને “ચેની-શ્યુલર” સ્ટીમરમાં ફર્સ્ટ ક્લાસની ટિકિટ લઈ આપી અને દરેક રીતે સુસાધરીની ઉત્તમ સગવડ પણ કરી આપી.

સ્વામીજીના ગુરુભાઈઓ કલકત્તામાં પોતાનો સમય ધ્યાન-ભજનમાં ગાળતા હતા અને વખતે એકબીજાને પૂછતા હતા કે, “નરેન્દ્ર કયા હશે?” પણ સ્વામીજી કયા છે તેની કોઈને ખબર નહોતી સ્વામીજીએ કેટલાક સમય સુધી પોતાનું ‘સન્યાસનું’ નામ જાણવા દીધું નહોતું કે જેથી કરીને તેમના ગુરુભાઈઓ તેમના વિષે કાંઈ પણ જાણે નહિ અને તેમની પાછળ આવે નહિ. કોઈ સ્થળે તે “વિવિદિશાનંદ” અને કોઈ સ્થળે તે “સમિચદાનંદ”ને નામે ઓળખાતા હતા. ખેત્રોના મહારાજાની ઇચ્છાથી આખરે તેમણે “વિવેકાનંદ” નામ નક્કી પહેલું ધારણ કર્યું હતું અને પછીથી એ નામથી જ તે હંમેશા ઓળખાતા હતા.

સને ૧૮૯૩ ના મે માસની તારીખ ૩૧મીએ સ્વામીજીની સ્ટીમર સુબર્ષથી બ્રિષ્ટી, અમેરિકાના ચિકાગો નગરમાં ભરાનારી સર્વધર્મપરિષદમાં હાજર થઈ પોતાનું કાર્ય જાળવવાને માટે સ્વામીજી કેવા સજ્જ થયેલા હતા, તે વિષે લખતા એક લેખક લખે છે કે, “પોતાના હિંદના પ્રવાસમાં સ્વામીજીએ બુદ્ધ અને જૈન ધર્મના રહસ્યનો અને શમાનંદ તથા દયાનંદના સિદ્ધાંતોનો ખારીક અભ્યાસ કર્યો હતો. તુલસીદાસ અને નિશ્ચલદાસના તે મોટા અભ્યાસી બની રહ્યા હતા દક્ષિણ હિંદુસ્તાન અને મહારાષ્ટ્રના સાધુઓ વિષે તેમણે પુષ્કળ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું હિંદના મોટામાં મોટા પરમહંસ પરિવ્રાજકાચાર્યથી તે નાનામાં નાના લાલગુરુના ભગી અને મહેતર શિષ્યોની ભાવનાઓ અને આશયોનું તેમણે ખારીક અધ્યયન કર્યું હતું. મુગલાઈ રાજ્ય ભારતવર્ષના પ્રબળીય જીવનને જરાય પાધક નહોતું એમ તેમની દૃષ્ટિમાં સ્પષ્ટપણે જણાઈ ચૂક્યું હતું. વિચારની વિશાળતામાં ‘અકબર’ એક ખરેખરો હિંદુ હતો અને તે અલેક્ઝાન્ડર હતો. સ્વામીજીને મન “તાજમહેલ” એ આંરસ-

પહાણની ધનાવેલી શકુંતલા હતી. કળીર, નાનક, મીરાંબાઈ, અને તાનસેન વગેરેનાં ભજનો તેમના મુખમાં રમી રહ્યાં હતાં. પૃથુરાજ, દિલ્હી, ચિતોડ, પ્રતાપસિંહ, શિવ અને ઉમા, રાધા અને કૃષ્ણ, સીતા અને રામ, તેમજ બુદ્ધની અનેક કથાઓ તેમના સ્મૃતિપટ પર તરી રહી હતી. જ્યારે તેમના વિષે સ્વામી-જી વાત કરતા, ત્યારે દરેક ધનાવ અદ્ભુત રીતે શ્રોતાના મનમાં ખડો થઈ રહેતો. તેમનું શરીર, બુદ્ધિ, હૃદય અને અંતઃકરણ એ સર્વ તેમના દેશનાં પ્રતિભાશાળી કાવ્યરૂપજી ધની રહેલાં હતાં, ભારતવર્ષની પ્રાચીન જાહોજલાલી, વર્તમાન હુદ્દશા અને તે હુદ્દશાને દૂર કરવાની જાંઠી લાગણીઓથી તેમનો અંતરાત્મા છલાછલ ઊભરાઈ રહેલો હતો.

“જે જે કાંઈ ભારતવર્ષના પાયારૂપ હોય, તેના જીવનને અને અંગેને જે કાંઈ પુષ્ટિ આપનારૂં હોય, તે સર્વને સ્વામી-જીએ પોતાના મનમાં ધરી રાખ્યું હતું. તેના જીવનપ્રવાહના ગુદા હેતુઓ તે સમજી ગયા હતા. તેમના હૃદયમાં અજાહળી રહેલા આધ્યાત્મિક પ્રકાશને લીધે તેમજ ત્યાગવૃત્તિ અને પ્રદાનચર્યાદિ ચારિત્રગુણને લીધે તેમના અંતઃકરણમાં અખૂટ ઉત્સાહ અને અદ્ભુત જીવસો તેમજ સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ સત્યો જાહજળી રહેલાં હતાં; અને ખીજા મનુષ્યોને જ્યાં માત્ર લિજ્જતાજ દેખાયા કરતી, ત્યાં સ્વામીજીની તલસ્પર્શી દષ્ટિને અલેદ દેખાઈ રહેતો. તેમનું મન વસ્તુઓના આંતર સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરતું અને ધનાવોને તેમના આળેફૂળ સ્વરૂપમાંજ ગ્રહણ કરતું. તેમનું મન ઘણુંજ તલસ્પર્શી હતું અને તેમનું જ્ઞાન અનુભવસિદ્ધ હતું. સર્વધર્મપરિપદમાં સમસ્ત ભારતવર્ષના પ્રતિનિધિ તરીકે જનાર મનુષ્યમાં આથી વધારે લાયકાત શી હોઈ શકે? વેદ-વેદાંત, બૌદ્ધધર્મ, જૈનધર્મ, શૈવ કે વૈષ્ણવધર્મ, ક્રિશ્ચિયન કે ઇસ્લામ-

ધર્મ, સર્વને સમજાવવાને આથી વધારે તૈયારી શી હોઈ શકે
શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ કે જે સર્વધર્મપરિષદરૂપજ હતા તેમને
આ પ્રિય શિષ્ય સિવાય આવા કાર્યને માટે યોગ્ય પુરુષ બીજો
કોણ હોઈ શકે ? ”

સમુદ્રયાન

આગળોટ આગળ ને આગળ વધવા લાગી. સમુદ્રની મુસા-
ફરી સ્વામીજીએ કદી કરી નહોતી. અત્યાર સુધી માત્ર ઢંડ અને
કમંડલુ લઈનેજ તેઓ હિંદમાં વિચર્યા હતા, તેને બદલે હવે
તેમને ઘણો સામાન સાથે રાખવો પડ્યો હતો. અને તેને લીધે
તેમને ઘણો શ્રમ વેઠવો પડતો હતો; પણ થોડા વખતમાંજ
સ્વામીજી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થઈ રહ્યા. તેમનાં આનંદી
સ્વભાવ અને લગ્ય આકૃતિને લીધે તેઓ આગળોટમાં સર્વને
પ્રિય થઈ રહ્યા. સ્ટીમરનો કેપ્ટન પણ તેમની સાથે હળી જઈને
અહીંતહીં ફરતો. તેણે સ્વામીજીને આખી સ્ટીમર અને તેનાં
થ ત્રે બતાવ્યાં.

રસ્તામાં અનેક અવનવાં સ્થળો અને ધનાવો સ્વામીજીની
દૃષ્ટિએ ચડતાં હતાં. ઉચ્ચ ભાવનાઓથી ભરેલું તેમનું હૃદય અને
સૂક્ષ્મ કદપનાશક્તિસંપન્ન બુદ્ધિ સમુદ્રમાં ઊઠતાં પાણીનાં મોજા-
માં, પવનની લહેરમાં અને આકાશમાં અનેક પ્રકારનું સૌંદર્ય
જોવા લાગ્યા અને પરમાત્માના અગાધ મહિમામાં ડૂબવા લાગ્યાં.
કોલંબો, સિંગાપોર, હોંગકોંગ વગેરે જે જે સ્થળોએ સ્ટીમર
ઊભી રહી, તે તે શહેરોના લોકોની પ્રવૃત્તિઓ અને રીતરિવાજો
જાણવાનો જેટલો પણ સમય તેમને મળ્યો તેનો બને તેટલો
ઉપયોગ તેમણે કરી લીધો. થોડોહામાથી લખેલા એક પત્રમાં
તેમણે ચીના લોકોના પ્રવૃત્તિમય અવનનું ચુંદર વર્ણન આપી

આગળ ચાલતાં તેમાં દર્શાવ્યું હતું કે, “ચીનાઓ જેવા વેપારી અને મહેનતુ માણસો જગતમાં ખીજે ભાગ્યેજ જડી આવશે. માત્ર તેમની નિર્ધનતાજ તેમને પાછા પાડી રહેલી છે.” જાપાનના નાગાસાકી ખંદર આગળ સ્ટીમર ઊભી રહી અને સ્વામીજી ઓસાકા, ફીસોટો અને ટોકિયો વગેરે સ્થળો જોવાને નીકળી પડ્યા. તેમનું વહાન લખી મોકલતાં સ્વામીજીએ લખ્યું હતું કે, “આધુનિક સમયની જરૂરિયાતોનું જ્ઞાન જાપાની લોકોમાં પૂરેપૂરું આવી રહેલું છે. તેઓએ પોતાનું સૈન્ય અનુપમ બનાવી મૂક્યું છે. તેઓ નૌકાસૈન્યને વધારતા જાય છે. ત્યાંનાં દીવાસળીનાં કારખાનાં ઘણાં જોવા જેવાં છે. પોતાને જોઈતી સર્વ વસ્તુઓ પોતાના હેશમાંજ બનાવવાનો હેતુ ધારણ કરીને તેઓ પ્રબળ પુરુષાર્થ કર્યો જાય છે. ચીનમાં અને જાપાનમાં લોકોની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ અને દેવાલયો સ્વામીજી ખાસ કરીને જોતા હતા. તેમને અસ્થાસ કરતાં તેમને સમજાતું હતું કે, ચીનમાં ખંગાળી ધર્મોપદેશકો ગયા હતા અને પોતાના બોધ વડે તેમણે ચીનના સુધારા ઉપર ભારે અસર કરી હતી. જાપાનમાં અનેક દેવાલયોમાં સંસ્કૃત મંત્રો દીવાલો ઉપર કેતરેલા તેમની નજરે આવ્યા હતા અને સંસ્કૃતનું જ્ઞાન ધરાવનારા કેટલાક ધર્મગુરુઓ પણ તેમને મળ્યા હતા. જાપાનમાં સ્વામીજી સર્વત્ર જોતા હતા અને ખુશી યતા હતા કે, “જાપાની લોકો હિંદુસ્તાનને હજી પણ એક ઉચ્ચ અને શુભ વિચારોથી ભરેલી ભૂમિ તરીકે ગણે છે.” ત્યાંના લોકોની પ્રવૃત્તિ, ઉદ્યોગ અને જીવન જોઈને સ્વામીજીએ હિંદવાસીઓને જાપાનનો દાખલો લેવાનું લખી મોકલ્યું હતું. તેમના શબ્દો આ પ્રમાણે હતા:—“એક ટૂંકા પત્રમાં જાપાની લોકો વિષે હું સઘળું લખી શકું તેમ નથી. મારે લખવાનું માત્ર એટલુંજ છે કે, આપણા કેટલાક યુવાનોએ

પ્રતિવર્ષ ચીન અને જાપાનમાં જવું જોઈએ ખાસ કરીને જાપાન માં તેમણે જવું જોઈએ, કારણકે જાપાની લોકો ભારતવર્ષને હજી પણ ઉચ્ચ અને શુભ વિચારોનું સ્થાન ગણે છે પરંતુ ભારતવાસીઓ ! તમે કેવા બની ગયા છો ? વ્યર્થ વાતો કરનારા મૂર્ખાઓ ! તમે અહીંયાં આવો, આ લોકોને જુઓ અને શરમાઈને તમારું મોં મંતાડો ! આવો, ખરા મનુષ્યો બનો આવો, તમારા સાંકડાં દરોમાંથી બહાર આવો અને જગત તરફ દૃષ્ટિ કરો. હિંદુસ્તાનને એક હજાર યુવાન મનુષ્યોના આત્મભોગની જરૂર છે—અને આ આત્મભોગ મનુષ્યોનો અને નહિ કે જંગલીઓનો !”

૩૩-અમેરિકામાં પહેલી મુશ્કેલીઓ

યોકોહામાથી સ્વામીજી નીકળ્યા અને વાનકુવર જઈ પહોંચ્યા. જૂની દુનિયામાંથી તે હવે નવી દુનિયામાં આવી પહોંચ્યા. વાનકુવરમાં ઊતર્યા પછી આગગાડીમાં તે ચિકાગો ગયા. સમુદ્રની મુસાફરી હરમિયાન તેમને ઘણી ટાઢ વેઠવી પડી હતી, કેમકે તેમની પાસે પૂરતાં ગરમ કપડાં હતાં નહિ. ચિકાગોમાં અનેક મુશ્કેલીઓ તેમના માર્ગમાં આડે આવવા લાગી. તેમને પરદેશી ધારીને મજૂરો, વીશીવાળાઓ વગેરે જમણાત્રમણા પૈસા તેમની પાસેથી લેવા લાગ્યા. પરદેશી જૂમિમાં તે એકલાજ હતા તેમનું ચિત્ત અત્યાર સુધી મુખ્ય ભાગે ઈશ્વર તરફજ રહ્યું હતું. હવે તેઓ અમેરિકાના એક વધારેમા વધારે પ્રવૃત્તિ અને ઘોંઘાટવાળા શહેરમાં આવી પહોંચ્યા હતા. અત્યાર સુધી મુખ્ય કરીને તેઓ વિચારસૂષ્ટિમાંજ વિચરી રહ્યા હતા અને જગતના પ્રપ યોનો અનુભવ તેમને વિશેષ હતો નહિ ચિકાગોમાં એક વીશીમાં તેમણે મુકામ કર્યો. સર્વધર્મ પરિષદ કચાદે ભરાવાની છે તેની તપાસ કરવાને તે હમેશાં જવા લાગ્યા અમેરિકામાં આવતાં પહેલાં તેમણે જે કાર્યો કરવાને વિચાર કર્યો હતો, તે પાર પડ્યો મુશ્કેલ જણાવા લાગ્યો. અહીંયાં તેમને અનેક મુશ્કેલીઓમાંથી પોતાનો માર્ગ કરવાનો હતો. અનેક વાર સ્વામીજી નિરાશ થઈ ગયા અને અનેક વાર તેમણે પાછા જવા

નો વિચાર કર્યો. તેમને ખબર મળી કે, સર્વધર્મપરિષદ હજી બેએક મહિના સુધી ભરાવાની નથી. આટલા લાંબા વખત સુધી ચિકાગોનું ખર્ચ ઉપાડવાનું તેમની પાસે સાધન નહોતું. વળી રસ્તામાં જતાં છોકરાંએ તેમના વિચિત્ર પોશાકને લીધે તેમની પાછળ પડતાં. સખ્ત ટાઢમાં તેમને પોતાના દિવસો કાઢવા પડતા. સ્વામીજી આ સંઘર્ષ ધીરજથી સહન કરવા લાગ્યા.

ચિકાગોનું ખર્ચ ભારે પડવાથી સ્વામીજીએ બોસ્ટનમાં જઈને રહેવાનો વિચાર કર્યો. બોસ્ટનમાં પણ બેએક મહિના સુધી રહેવાય તેટલું દ્રવ્ય તેમની પાસે નહોતું, છતાં પ્રભુ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને તે બોસ્ટન જવાને નીકળ્યા. પોતાની જાતની સર્વ થિંતા ત્યજી દઈને શ્રદ્ધાપૂર્વક સર્વભાવે પ્રભુપરાયણ મનુષ્યોનું યોગ-ક્ષેમ પરમાત્મા કેવી રીતે કરે છે, તેનો અનુભવ સ્વામીજીને અહીં-યાં પણ થયો. સ્વામીજી આગગાડીના જે ખાનામાં બેસીને જતા હતા, તેજ ખાનામાં એક વૃદ્ધ સ્ત્રી બેઠેલી હતી. તે પણ બોસ્ટન જતી હતી. સ્વામીજી ઘડીમાં બહારનો દેખાવ નિહાળતા તો ઘડીમાં ઈશ્વરના મહિમામાં ડૂબતા, એક જાણુ પર મૌનભાવે બેઠેલા હતા. તે સ્ત્રી તેમની શાંત વૃત્તિ તથા તેજસ્વી મુખમુદ્રા તરફ જોઈ રહી હતી અને તેમને શાંત અને નચિત ભાવે બેઠેલા જોઈને આશ્ચર્ય પામતી હતી “તે કોણુ હશે?” તે જાણવાની સ્ત્રીને ઇચ્છા થઈ. “અહો! તે એક હિંદવાસી છે!” એમ તેના જાણવામાં આંચુ અને સ્વામીજી થોડાક દિવસ પોતાને ઘેર આવીને રહે તો ઠીક એમ તેણે મનમાં વિચાર્યું. આખરે તે સ્વામીજીની પાસે ગઈ અને તેમની જોડે વાત કરવા લાગી. સ્વામીજી એક સાધુ છે અને વેદાંતનો બોધ કરવાને તે અમેરિકા આવેલા છે એમ જ્યારે તેણે જાણ્યું, ત્યારે તેના હૃદયનો પાર રહ્યો નહિ તે કહેવા લાગી: “સ્વામીજી, તમને હું મારે ઘેર આવીને રહેવાનું

આમંત્રણ આપું છું. તે આપને અનુકૂળ થઈ પડશે.” સ્વામીજી આશ્ચર્ય પામ્યા કે આ શું? પોતાને જે મુશ્કેલીઓ નડતી હતી, તે યાદ કરીને સ્વામીજી પોતાના મનમાં ધારવા લાગ્યા કે, ખરે-ખર ! પ્રભુએજ તેમને મદદ કરવાને આ બાઈને મોકલી છે. બાઈ-નું નિમંત્રણ તરતજ તેમણે સ્વીકાર્યું અને તેની સાથે તેને ઘેર જઈ સુખેથી ત્યાં રહેવા લાગ્યા.

દિવસે દિવસે સર્વધર્મપરિષદનો સમય નજીક આવતો ગયો, પણ સ્વામીજીને ત્યાં કેાણુ પેસવા કે ? તેમને કેાઈ સાથે ઓળખાણુ નહોતું. આખી દુનિયાના ધર્મોપદેશકોને ત્યાં બોલાવવામાં આવ્યા હતા અને તેઓ દરેક પ્રમાણપત્રો લઈને ત્યાં આવ્યા હતા. સ્વામીજી પાસે એક પણ પ્રમાણપત્ર (સર્ટિફિકેટ) નહોતું. હેશ હેશમાંથી ધર્મના પ્રતિનિધિઓ આમંત્રણ સ્વીકારીને આવ્યા હતા અને તેમને માટે સઘળી સગવડ કરવામાં આવી હતી. સ્વામીજીને આમંત્રણ પણ નહોતું અને પાસે પ્રમાણપત્ર પણ નહિ; એટલે એમનો ભાવ ત્યાં કેાણુ પૂછે ? સર્વધર્મપરિષદમાં શી રીતે જવું એ સવાલ બારે થઈ પડ્યો. જ્યાં મોટા મોટા સુપ્રસિદ્ધ ધર્મોપદેશકો, ખ્રિસ્તી ધર્મોપદેશકો અને પ્રોફેસરો એકઠા થવાના હતા, ત્યાં સ્વામીજી જેવા એક અપ્રસિદ્ધ મનુષ્યને પેસવાની રજા ક્યાંથી મળે ? પણ પ્રભુનું કાર્ય કરવાને અંતઃકરણપૂર્વક તૈયાર થઈ રહેલા મનુષ્યને પ્રભુ અલૌકિક રીતેજ મદદ કરે છે. સર્વધર્મપરિષદમાં જવાની આશા સ્વામીજીએ લગભગ છોડી દીધી હતી. એવામાં સ્વામીજીની ખ્યાતિ સાંભળીને હાવડં વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રોફેસર જે. એચ. રાઈટ તેમને મળવાને આવ્યા. પ્રોફેસર રાઈટ સ્વામીજીની શક્તિ જોઈને ચક્રિત થઈ ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે, “ તેમણે સર્વધર્મપરિષદમાં હિંદુ ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે હાજર થવું જોઈએ.” સ્વામીજીએ પોતાની મુશ્કેલીઓ જણાવી

અને કહ્યું કે, “તેમની પાસે એક પણ પ્રમાણપત્ર નથી.” પ્રોફેસર રાઈટ તુરતજ બોલી ઊઠ્યા: “સ્વામીજી, તમારી પાસે પ્રમાણ-પત્ર (સર્ટિફિકેટ) માગવું એ સૂર્યને પ્રકાશવાનો હક છે કે નહિ એવું પૂછવા બરાબર છે !” પછી પ્રોફેસરે ખાતરી આપી કે સર્વધર્મપરિષદમાં હિંદુ ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે ઊભા રહેવા-ની સઘળી ગોઠવાણુ તે સ્વામીજીને કરી આપશે. પ્રોફેસરને પરિષદના કાર્યવાહકો સાથે ઓળખાણુ હતું, તેથી તેમણે એક-દમ પ્રતિનિધિઓને ચૂંટનાર મંડળીના અધ્યક્ષને આગ્રહપૂર્વક લખી મોકલ્યું કે, “અહીંયાં એક માણસ છે; તે સઘળા વિદ્વાન પ્રોફેસરોનું જ્ઞાન એકઠું કરીએ તેના કરતાં પણ અધિક જ્ઞાન ધરાવે છે.” પછીથી તેમણે સ્વામીજીને ચિકાગો જવાનું બાકું પણ આપ્યું અને પૂર્વના પ્રતિનિધિઓની ગોઠવણુ કરનાર મંડળી ઉપર કેટલાક લેલામણુપત્રો પણ આપ્યા.

સાથ કાળનો સમય થવા આવ્યો હતો એ વખતે સ્વામીજી ચિકાગોના સ્ટેશન ઉપર ઊતર્યા ત્યાંથી પરિષદની ઓફિસમાં તેમને જવાનું હતું અને તેના અધ્યક્ષ ડૉ. બેરોઝને મળવાનું હતું, પણ મોટા શહેરમાં ક્યાં જવું તે એમને જાહે નહિ. આમતેમ તપાસ કરતે કરતે રાત પડવા આવી. લોગભેગે પ્રોફેસરે આપેલું સરનામું પણ ખોવાઈ ગયું હતું ! સ્વામીજી બહુ આથડ્યા પણ કંઈ પત્તો ખાધો નહિ. આખરે થાકીને સ્ટેશનના કંપાઉન્ડમાં એક ભાગલી પેટીના ખોખામાં આખી રાત સૂઈ રહ્યા સવારે ઊઠીને તેઓએ પાછી તપાસ કરવા માડી, પણ ક્યાં જવું તે સૂઝે નહિ. આખરે થાક લાગવાથી તેઓ એક રસ્તા ઉપર એક બંધ મહેલની સામી બાજુએ બેસી ગયા ! આખી રાતના તે બૂઝ્યા હતા અને તેમનો આધાર માત્ર પ્રભુ ઉપરજ હતો. બેઠા પછી થોડી-જ વારમાં એકદમ પેલા મહેલના બારણામાંથી એક સભ્ય સ્ત્રી

ખહાર નીકળી અને સ્વામીજી તરફ તેની નજર પડતાંજ તે તેમની પાસે જઈને કહેવા લાગી કે, “તમે સર્વધર્મપરિપદમાં એક પ્રતિનિધિ તરીકે આવેલા છો?” સ્વામીજીએ પોતાની મુશ્કેલીઓ કહી બતાવી. એકદમ તે તેમને પોતાના ઘરમાં લઈ ગઈ અને તેમને માટે નાસ્તાપાણીનો બદોબસ્ત કર્યો. સ્વામીજી નાસ્તો લઈ રહ્યા પછી તે સ્ત્રી જાતેજ તેમને પરિપદની એઝિસમાં લઈ ગઈ અને દરેક બાબતમાં તેણે ઉપયોગી સલાહ આપી. તેનું નામ મિસિસ જ્યોન્ડ ડબલ્યુ. હેલ હતું. તેના પતિ અને છોકરાં જોડે પણ સ્વામીજીને અત્યંત ગાઠ સંબંધ બંધાયો હતો.

સ્વામીજીમાં હવે નવોજ ઉત્સાહ આવી રહ્યો મિસિસ હેલની જોડે તે પરિપદના કાર્યવાહકોને મળ્યા અને તેમને એક પ્રતિનિધિ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યા. પૂર્વના ણીજ પ્રતિનિધિઓ સાથે તેમને પણ દરેક પ્રકારની સગવડપૂર્વક રાખવામાં આવ્યા. સ્વામીજી હવે સ્વસ્થ થયા અને ઘણાંખરો સમય આત્મધ્યાનમાં ગાળવા લાગ્યા.

૩૪-સર્વ ધર્મ પરિપદ

સને ૧૮૬૩ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં ચિકાગોમાં સર્વ ધર્મ-પરિષદ ભરવામાં આવી હતી. જગતના ઇતિહાસમાં એ પરિષદ એક અગત્યના ઇનાવરૂપ હતી. જગતમાં ચાલતા સર્વ મુખ્ય ધર્મોના વિચારો, શિક્ષણ અને આદર્શોનું તેમાં દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવ્યું હતું. તેણે માનવજાતિના ધાર્મિક વિચારોને મજબૂત પાયા ઉપર મૂક્યા છે. પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં તેણે નવીન ભાવનાઓ જાગૃત કરેલી છે. તેણે પૂર્વ અને પશ્ચિમનો મુકાબલો કરેલો છે. એ પરિષદના વૈજ્ઞાનિક વિભાગના પ્રમુખ ઓનરેબલ મેરવીન-મેરી સ્નેલ લખે છે કે:—

“એ પરિષદથી જગતને મોટામાં મોટો ફાયદો તો એ થયો છે કે, તેણે ખ્રિસ્તીઓને અને ખાસ કરીને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના લોકોને શીખવ્યું છે કે, જગતમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ કરતા વધારે માનનીય, વધારે જિંડા તત્ત્વજ્ઞાનવાળા, વધારે આધ્યાત્મિકતાવાળા, વધારે સ્વતંત્ર વિચારયુક્ત, હૃદયની વિશાળતા અને પ્રમાણિકતાનો વધારે જિંડો બોધ કરનારા અને નૈતિક તત્ત્વમાં તેનાથી જરાક પણ જિતરે નહિ તેવા અન્ય ધર્મો જગતમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એ પરિષદમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ સિવાયના બીજા આઠ ધર્મોને પ્રતિષ્ઠાદન કરવામાં આવ્યા હતા તે નીચે પ્રમાણે

હતા:-હિંદુધર્મ, જૈનધર્મ, જૌદ્ધધર્મ, યહૂદીધર્મ, ચીનાઈધર્મ, શીટોધર્મ, ઇસ્લામધર્મ અને જરથોસ્તી ધર્મ.”

જરથોસ્તી ધર્મને પ્રતિપાદન કરવા માટે મુંબઈના કેટલાક પારસીઓએ નિબંધો લખી મોકલ્યા હતા. શીટોધર્મ, ચીનાઈ-ધર્મ અને ઇસ્લામધર્મને માટે એકેક પ્રતિનિધિ હાજર થયો હતો. યહૂદીધર્મના ઘણા પ્રતિનિધિઓ ત્યાં આવ્યા હતા, પણ તેમનાથી કાંઈ ભારે અસર થઈ નહોતી. મિ. વીરચંદ રાધવજી ગાંધી જૈનધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે ત્યાં આવ્યા હતા અને તેમનાં ભાષણોથી શ્રોતાઓનાં મન ઉપર સારી અસર થઈ હતી. જાપાન અને સિલોનમાંથી ઘણા જૌદ્ધધર્માનુયાયીઓ આવ્યા હતા અને તેમનાથી પણ ઘણા માણસો આકર્ષાયા હતા. હિંદુ-ધર્મની કેટલીક શાખાઓના પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા. શ્રી. મણિલાલ નબુભાઈએ કેટલાક નિબંધો લખી મોકલ્યા હતા તે વંચાયા હતા અને તેના ઉપર વિવેચન કરવામાં આવ્યું હતું. બ્રાહ્મોસમાજ તરફથી પી. સી. મજમુદાર અને એન. બી. નગર-કર આવ્યા હતા. ખ્રિસ્તી ધર્મના અનેક ધર્મોચ્છેદ, મોટા પાદરીઓ, ધર્મશાસ્ત્રીઓ અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ હાજર થયા હતા. લગભગ એક હજાર કરતાં પણ વધારે નિબંધો ત્યાં વંચાયા હશે. આટલા વર્ણનથી વાંચકના મનમાં એ ધર્મપરિપદના મહત્ત્વનો ખ્યાલ આવી, તેની ઉપયોગિતા સમજાશે. આવી જાન્ય પરિપદમાં સ્વામી વિવેકાનંદ હાજર થવાના હતા અને “શુદ્ધ સનાતન હિંદુ ધર્મ” ઉપર ચોતાનું વ્યાખ્યાન આપવાના હતા. પ્રતિનિધિઓના ક્રમમાં તેમનો નંબર ૩૧ મો હતો.

જે દિવસે પરિપદની શરૂઆત થઈ તે દિવસનું વર્ણન આપતાં સ્વામીજી લખે છે કે, “પરિપદને ખુલ્લી મૂકવાના દિવસે સવાર-માં અમે ણધા એક મકાનમાં ભેગા થયા હતા. જગતની સઘળી

પ્રજાઓના પ્રતિનિધિઓ ત્યાં આવેલા હતા. પછી એક સરઘસના આકારમાં અમને જમીને પરિવર્તના મકાનમાં લઈ જવામાં આવ્યા અને ત્યાં ઉચ્ચ પીઠિકા (પ્લેટફોર્મ) ઉપર બેસાડવામાં આવ્યા. એક મોટો લગ્ન હોલ અને તેની ઉપર આસપાસ આવેલી મોટી ગેલેરી અને તેમાં અમેરિકાના સુશિક્ષિત છસાત હજાર માણસો બેઠેલાં છે અને તેની ઉચ્ચ પીઠિકા ઉપર આખી દુનિયાના વિદ્વાન મનુષ્યો આવીને બેઠેલા છે, એવી મનમાં કલ્પના કરો અને હું કે જેણે કોઈ દિવસ પણ આવા અસામાન્ય જનસમૂહ આગળ વ્યાખ્યાન આપ્યું નથી, તેણે તે લગ્ન સભા આગળ જાહેર વ્યાખ્યાન આપવાનું છે ! ઘણા ફળદ્રુપ સાથે સંગીત અને લાપશ્ચો વડે પરિવર્તની શરૂઆત થઈ પછીથી પ્રતિનિધિઓનું એક પછી એક ઓળખાણ કરાવવામાં આવ્યું તેઓ એક પછી એક આગળ ગયા અને બોલ્યા, મારું હૃદય આ વખતે ધબકી રહ્યું અને મારી જીભ તદ્દન સુકાઈ ગયા જેવી થઈ રહી હું ઘણુંજ ગભરાઈ ગયો અને સવારે તો કંઈ પણ બોલી શક્યો નહિ મજમુદારે સુદર વ્યાખ્યાન આપ્યું અને ચક્રવર્તીએ તેથી પણ વધારે સુદર આપ્યું તેમની પ્રશંસા થઈ તેઓ ઘણી તૈયારી કરીને આવ્યા હતા. મારી પાસે કંઈ પણ તૈયારી નહોતી. હું દેવી સરસ્વતીને પ્રણામ કરીને આગળ ગયો અને રા. બેરેન્સે મારું ઓળખાણ કરાવ્યું. મેં એક ટૂંક વ્યાખ્યાન આપ્યું. જ્યારે તે પૂરું થયું, ત્યારે તદ્દન થાકી ગયા જેવો થઈને હું બેસી ગયો.”

સઘના પ્રતિનિધિઓ પોતપોતાના પથોની શ્રેષ્ઠતા મમત્વ પૂર્વક સાબિત કરવાને આવ્યા હતા અને સ્વામીજી હિંદના પ્રાચીન ઋષિઓના સર્વસામાન્ય ધાર્મિક તત્ત્વોને નિષ્પક્ષપાતથી સમજાવવાને આવ્યા હતા સઘનાઓ પોતપોતાના જ્ઞાનબળ ઉપરજ આધાર રાખતા હતા, ત્યારે સ્વામીજી પોતાને પ્રાચીન

ઋષિઓનાં અને પ્રભુનાં અગાધ સત્યોને દર્શાવનારું એક સાધન માત્રજ ગણતા હતા. વ્યાખ્યાનની શરૂઆતમાં સર્વેએ એકદમજ આરંભ કર્યો હતો, પણ પ્રભુના સાચા ભક્ત સ્વામીજીએ એક ખાળકની માફક અત્યંત નમ્રતાથી પ્રભુની પ્રાર્થના કરી હતી કે:-

“મૂકં કરોતિ વાચાલં પંગું લંઘયતે ગિરિમ્ ।
યત્કૃપા તમહં ચંદે પરમાનંદમાધવમ્ ॥”

આ રીતે નિરભિમાનીપણાથી અને શુદ્ધ સાચા ભક્તિભાવથી, ઈશ્વર ઉપરજ આધાર રાખીને તેમણે પોતાનું વ્યાખ્યાન શરૂ કર્યું હતું.

પ્રાચીન ઋષિઓના સિદ્ધાંતોની સત્યતામાં તેમને અનહદ વિશ્વાસ હતો. પોતે માથે લીધેલા કાચાની ઉપયોગિતા તે દઢપણે માનતા હતા. તેમણે એક ટૂંકુંજ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. બીજે દિવસે અમેરિકાનાં સઘળાં વર્તમાનપત્રોએ એકે અવાજે બહાર કહ્યું કે, “સ્વામી વિવેકાનંદનું વ્યાખ્યાન સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે.” સ્વામીજીની કીર્તિ આખા અમેરિકામાં પ્રસરી રહી. પરિષદમાં કેાઈ પણ ધારતું નહોતું કે, એમના જેવો એક અત્યંત સાદો અને શરમાળ મનુષ્ય આખી પરિષદનો એક પ્રકાશિત તારો બની રહેશે; પણ સ્વામીજીની આકૃતિ ભવ્ય હતી, હિંદી પોપાકમાંજ તેઓ હાજર થયા હતા, તેમનો અવાજ સંગીત જેવો મધુર હતો, તેમની વક્તૃત્વશક્તિ સ્વાભાવિક, મોહક અને અગાધ હતી, વિષયને પ્રતિપાદન કરવાની તેઓ અત્યંત કુશળતા ધરાવતા હતા અને ભારતવર્ષના ધર્મો તથા તત્ત્વજ્ઞાન, જેના ઉપર તેમનું વ્યાખ્યાન ચર્ચ હતું, તેમાં તેમણે જાંઠો પ્રવેશ કરેલો હતો.

તે પરિષદમાં મોટા મોટા પગારવાળા, મોટા મોટા અધિ-

કારવાળા, અનેક મનુષ્યો ઉપર સત્તા ધરાવનારા અને પોતાના વિષયનું અદ્ભુત જ્ઞાન ધરાવનારા અનેક ધર્મોપદેશકો આવેલા હતા. વળી શ્રોતાઓમાં અમેરિકાના વિદ્વાનો, સુશિક્ષિત અને બુદ્ધિશાળી પુરુષો તથા સ્ત્રીઓ હતાં. આવા અસામાન્ય શ્રોતાઓની સમક્ષ ભાષણ આપવું એ કંઈ જેવું તેવું કાર્ય નહોતું. અત્યંત આત્મશ્રદ્ધા અને હિંમતની તેમાં જરૂર હતી. ત્યાં આવેલા ખ્રિસ્તી દેવાલયોના મોટા મોટા ધર્માધ્યક્ષો અને પાદરીઓની આકૃતિઓ અતિશય લબ્ધ દેખાતી હતી તેમની મુખ-મુદ્રાઓ ઉપર અધિકાર અને માનમરતબાનું તેજ છવાઈ રહેલું હતું. તેમની સાથે સરખાવતાં સ્વામીજી તદ્દન સાદા અને કંઈ પણ હિસાબ વગરના જણાતા હતા. પોતાનું વ્યાખ્યાન આપવાને તેમને પ્રમુખ તરફથી કેટલીક વાર કહેવામાં આવ્યું હતું; પણ તેમણે “હમણાં નહિ” એવો જવાબ આપ્યા કયો હતો. સ્વામીજી તેમનું ભાષણ આપશે કે નહિ, એવી પણ શંકા પ્રમુખને થઈ હતી. આખરે પ્રમુખનો આગ્રહ ચવાથી સ્વામીજીએ પોતાનું ભાષણ છેક ત્રીજા પહોરે આપ્યું હતું.

ભાષણ કરવાને ઊભા થતી વખતે સ્વામીજીના મુખ ઉપર એક પ્રકારની જ્યોતિ છવાઈ રહી. તેમણે એક દંષ્ટિપાતથી સમસ્ત સભાને નિહાળી લીધી. શ્રોતાઓ આતુર બની રહ્યા સર્વત્ર શાંતિ વ્યાપી રહી પછી સ્વામીજીમાં રહેલો નર જાગૃત થયો. સમર્પિનો પ્રકાશ તેમના હૃદયમાં છવાઈ રહ્યો, સ્વાનુભવની જ્યોતિ તેમના અંતરાત્મામાં ઝળકી રહી પરમાત્માની સ્તુતિ કરીને તેમણે પોતાનું ભાષણ કર્યું. શ્રોતાઓને તેમણે “અમેરિકાની મારી ભગિનીઓ અને બ્રાતાઓ!” કહીને સંબોધ્યા. તેમની અગાઉના કોઈ પણ વક્તાએ આ પ્રમાણે સંબોધન કર્યું નહોતું. સઘળા શ્રોતાઓ તે સાંભળીને હૃષંભા આવી ગયા

આખી સભામાં આનંદની લાગણી પ્રસરી રહી. હજારો મનુષ્યો ઊભા થઇને તાળીઓ પાડવા લાગ્યા અને ખુશાલીના પોકારો કરવા લાગ્યા. આખી સભા ગાંડા જેવી બની રહી. દરેક જણ તાળીઓ પાડ્યાજ કરે. સ્વામીજીને આગળ બોલવાનો અવકાશ મળે નહિ ! તે જરાક ગભરાયા. બે મિનિટ સુધી તેમને કોઇએ બોલવા દીધા નહિ, એટલો બધો હથે સભામાં વ્યાપી રહ્યો હતો. અમેરિકનો આશ્ચર્ય પામ્યા કે, તેમને “ ભાઈઓ અને બહેનો ” કહીને સંબોધનાર આ કોણ હશે ? તેઓને શી ખબર કે ભારતવર્ષમાંથી આવેલા આ હિંદુ સાધુને મન સઘળું જગત કુટુંબરૂપજ છે ! સ્વામીજીને મન જગતનાં સઘળાં સ્ત્રીપુરુષો “ ભાઈઓ અને બહેનો ” જ હતાં. વેદાંતધર્મ તો એથી પણ આગળ વધીને તેમને સર્વને પોતાનુંજ સ્વરૂપ, પોતાનોજ આત્મા ગણી રહ્યો હતો.

જ્યારે સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરી રહી, ત્યારે સ્વામીજીએ પોતાનું વ્યાખ્યાન આગળ ચલાવ્યું. જગતના અને હિંદના સાધુમંત્રો તરફથી તેમણે અમેરિકન પ્રજાનો આભાર માન્યા પછી તેઓએ પોતાનો મુખ્ય વિષય “ હિંદુધર્મ ” નો ઉપોદ્ધાત શરૂ કર્યો. હિંદુ ધર્મને તેમણે સર્વ ધર્મોની જનની તરીકે દર્શાવ્યો. અખિલ વિશ્વને સહિષ્ણુતા અને સર્વગ્રાહિતાનો બોધ આપનાર હિંદુ-ધર્મજ એમ તેમણે પ્રતિપાદન કર્યું અને તેવા ભાવનાં અનેક અવતરણો હિંદુ શાસ્ત્રોમાંથી તેમણે પોતાની સુલલિત વાણીથી કહી સંભળાવ્યાં.

સ્વામીજીનું વ્યાખ્યાન દૃઢજ હતું; પણ તેમના વિચારોની ભવ્યતા, વિશાળતા, સર્વસ્પર્શીપણું અને જે ઊંડી લાગણીઓથી તે વિચારો દર્શાવાઈ રહ્યા હતા, તે સર્વ વડે કરીને આખી સભા, રે, આખી અમેરિકન પ્રજાનાં મન ઉપર ભારે અસર થઈ

રહી. તેમની પહેલાંનો કોઈ પણ વક્તા આવા સર્વસ્પર્શી વિચારો દર્શાવી શક્યો નહોતો. સ્વામીજીના આવા વિચારોથી સર્વધર્મ-પરિષદના વિશાળ હેતુઓને અબળપુરે અનુમોદન મળી રહ્યું હતું. જ્યારે બીજાઓ માત્ર પોતપોતાના પથોનીજ વાત કરી રહ્યા હતા, ત્યારે સ્વામીજી “સર્વ ધર્મો સત્યરૂપ એકજ વૃક્ષનાં જુદાં જુદાં ડાળપાંખડાં છે, સર્વે મોક્ષરૂપી ફળ આપનારા છે.” એમ કહી રહ્યા હતા.

ભાષણ પૂરું થયા પછી સર્વે ઓતાઓ જાણે કે કોઈ અલૌકિક પ્રકાશમય સૃષ્ટિમાં વિચરતા હોય તેમ અતિશય આનંદ-વેશમાં આવી જઈ સ્વામીજી તરફ આશ્ચર્યથી જોવા લાગ્યા અને પુબ્કળ તાળીઓના અવાજ કરવા લાગ્યા.

એ પછી થોડા દિવસ રહીને સ્વામીજીએ તેજ પરિષદમાં “હિંદુ ધર્મ” વિષે નિબંધ વાંચ્યો. તેમાં હિંદુઓનું તત્ત્વજ્ઞાન, માનસશાસ્ત્ર અને બીજા અનેક વિશાળ વિચારોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. શ્રુતિ એટલે શું, વેદો નિત્ય સત્યોજ છે, પુનર્જન્મ એટલે શું, કર્મનો ભવ્ય સિદ્ધાંત, ઋષિઓ કેાણ હતા, આત્માનું અનાદિત્વ, જગતનું અનાદિત્વ, આત્માની સ્વાભાવિક શુદ્ધતા, નિત્યતા અને મુક્તતા, ટૂંકમાં વેદાંતનાં સર્વ મુખ્ય સત્યોને સ્વામીજીએ ઘણીજ સરળ ભાષામાં અને આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનાં પ્રમાણોની સાથે સમજાવીને વેદાંતની વિશાળતા અને સર્વશ્રાહિતા સિદ્ધ કરી બતાવી. મોક્ષના વિષયમાં તેમણે કહ્યું કે, “જ્યારે વિશ્વના જીવન સાથે-સર્વોત્તમા સાથે હું એક થઈ રહું, ત્યારેજ જન્મમરણની આવૃત્તિઓ થતી બંધ પડે; જ્યારે હું સુખરૂપજ-સુખ પોતેજ બની રહું, ત્યારે સઘળાં દુઃખોનો સદાને માટે નાશ થઈ શકે અને જ્યારે હું જ્ઞાનરૂપજ-જ્ઞાન પોતેજ બની રહું, ત્યારે સઘળી જૂઠો સદાને માટે થતી અટકે,

અને આ પ્રમાણેજ વધુ જોઈએ એમ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પણ કહી રહ્યું છે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે સાબિત કરી બતાવ્યું છે કે, માનવદેહ અને તેમા બધાયેલા દેહાત્મભાવ અસત્ય છે, મિથ્યા છે જડ તાના અગાધ મહાસાગરમા માનવશરીર સતત વિકાર અને કલેશને પામી રહેલું છે અને તેમાથી સદાને માટે છૂટીને સચ્ચિદાનંદમય બની રહેવાને માટે મનુષ્યે સર્વવ્યાપી અસિદ્ધ આત્મા સાથે અલેદ્ધ સાધવો એજ એક ઉપાય છે ”

જાણે કે પ્રાચીન સમયનો ટોઈ વૈદિક ઋષિ વ્યાખ્યાન આપતો હોય, તેમ ગ્રામીણ ઉપનિષદોના સિદ્ધાંતોને અનુસરીને સર્વેને “અક્ષય સુખના વારસો” એમ કહીને સુખોદય લાગ્યા મનુષ્ય મૂળ સ્વભાવથીજ પાપી છે એમ ખ્રિસ્તી પાદરી એ શીખવી રહ્યા હતા, પણ ગ્રામીણએ હિંદુધર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવી સાબિત કરી આપ્યું કે, ‘ મનુષ્યે મૂળ સ્વભાવથીજ પાપી નથી, પણ તેઓ ઈશ્વરના બાળકો છે અને તેથી તેઓ અક્ષય સુખના ભાગી છે તેઓ મૂળ સ્વભાવથી પવિત્ર છે અને પૂર્ણ છે તમે સર્વ મનુષ્યો પૃથ્વી ઉપરના દેવતાઓ છો તમને પાપીઓ કેમ કહેવાય? મનુષ્યને પાપી કહેવો એજ મોટું પાપ છે મનુષ્ય-સ્વભાવ ઉપર એ મોટું અને જૂઠું કલક છે, માટે આવો, એ સિ હો! તમે ઘેટા છો એવી ભાવના તમારા મનમા થી કાઢી નાઓ તમે અમૃત આત્માઓ છો, સુખી છો, નિત્ય છો, પ્રભુના આશીર્વાદયુક્ત છો તમે જડ નથી, તમે શરીર નથી, જડ તો તમારૂં હથિયાર છે-દાસ છે તમે જડના હથિયાર નથી દાસ નથી વેદાત આપણને શીખવે છે કે, આ વિશ્વમા માત્ર અત્રુત્ય નિયમો કે માત્ર કાર્યકારણભાવજ પ્રવર્તી રહેલો હોય એમ નથી, પણ તે ઉપરાંત સઘળા નિયમોને માથે એક નિય તા પરમાત્મા પણ રહેલો છે તેના હુકમથીજ આ પવન વાઈ રહેલો

છે, તેના હુકમથીજ અગ્નિ સળગે છે, તેના હુકમથીજ મેઘ વૃદ્ધિ કરે છે અને તેના હુકમથીજ પૃથ્વી ઉપર મૃત્યુ વિચરે છે અને તેનું સ્વરૂપ કેવું છે? તે સર્વવ્યાપક છે; તે નિરંજન નિરાકાર છે; તે સર્વશક્તિમાન અને અત્યંત દયાળુ છે; તે સચ્ચિદાનંદ છે; તેજ તમારો અને પ્રત્યેકનો આત્મા છે; તેના વડેજ સર્વ છે; તેજ સર્વ છે. તે પરમાત્માને-તમારા પોતાના આત્માને-તમારા પોતાના ખરા સ્વરૂપને જોળખવાથીજ તમે મૃત્યુથી તથા દુઃખ-થી બચશો અને અમૃતત્વને તેમજ સર્વોચ્ચ આનંદરૂપતાને પ્રાપ્ત કરી શકશો. ”

પછીથી સ્વામીજીએ મૂર્તિપૂજાનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું. તેમણે જણાવ્યું કે, સર્વે ધર્મો-સર્વે ક્રિયાઓમાં એકજ સત્ય વ્યાપી રહેલું છે. હિંદુઓ સર્વગ્રાહી દેવિથીજ સર્વ ધર્મો તરફ જુએ છે. ” આખરે સ્વામીજીએ સર્વસામાન્ય ધર્મ, જેમાં કોઈ પંથ કે માર્ગ નથી, પણ જે એક જંગલી મનુષ્યથી તે કેળવાયલા મનુષ્ય સુધીનાં સર્વે મનુષ્યોની ભાવનાઓને અનુકૂળ થઈ રહે અને મનુષ્યોને એકબીજાને સહાયભૂત થવાને પ્રેરણા કરી રહે, તેની કલ્પના કહી બતાવી છેવટે નીચેના શબ્દો બોલીને તેમણે પોતાનો નિબંધ પૂરો કર્યો:—

“ જગતને આવો ધર્મ આપો અને સઘળી પ્રજાઓ તમને અનુસરશે. અશોકની સભા વિશાળ હતી, પણ તે માત્ર જૌદ્ધ ધર્મનીજ સભા હતી. અકબરે સ્થાપેલી મંડળી જો કે એકથી વધારે ધર્મને પ્રતિપાદન કરતી હતી, તોપણ તે એક ખાનગી સભા જેવીજ હતી. સઘળા ધર્મો પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ કરાવે છે એવું સમગ્ર જગતને જણાવવાના સ્થળ તરીકેનું માન ઈશ્વરે અમેરિકાને માટેજ રાખ્યું હતું. ”

“ હિંદુઓનો જે પ્રથમ કહેવાય છે, પારસીઓનો જે અહુર-

મદજ કહેવાય છે, બુદ્ધોનો જે બુદ્ધ કહેવાય છે, યહૂદીઓનો જે જિહોવા કહેવાય છે, ખ્રિસ્તી જેને સ્વર્ગમાં રહેલો પિતા ગણે છે, તેઓ તમારા ઉમદા વિચારને અમલમાં મૂકવાને તમને સામર્થ્ય આપે. તારો પ્રથમ પૂર્વમાં જાયો હતો, ધીમે ધીમે તે પશ્ચિમ તરફ ગયો હતો ! તેનો પ્રકાશ કવચિત્ ઝાંખો અને કવચિત્ વધારે તેજોમય થયો હતો; આખરે તેણે આખા વિશ્વની મુસાફરી કરી હતી. હવે પાછો ફરીથી તે તારો પૂર્વના ક્ષિતિજ ઉપર ઉદયમાન થવા લાગ્યો છે ! તેનો પ્રકાશ હવે પ્રથમ કરતાં હજારોગણો વધારે વધવા લાગ્યો છે.

“ધન્ય છે કૌલમ્બિયા ! ધન્ય છે સ્વાતંત્ર્યની માતૃભૂમિ ! જેણે કદી પોતાના પાટોશીના લોહીનું એક પછુ ટીપું પાડ્યું નથી, પોતાના પાટોશીને લૂંટીને જલદીથી ધનવાન થવાય છે એવું જે કદીય સમજ્યું નથી, તેવા કૌલમ્બિયા ! શાંતિ અને સુલેહની પતાકા હાથમાં લઈને તારેજ જગતના સુધારાના અગ્રેસર થવું એજ પ્રભુએ નિર્માણ કરેલું છે.”

સ્વામીજીના ભાષણથી પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓનાં હૃદયોમાં નવોજ પ્રકાશ પડી રહ્યો. તેમના વિચારોની વિશાળતા અને સર્વશ્રાહિતાને લીધે ખ્રિસ્તીઓના ધર્મોધપણને ઘણોજ સખ્ત ફટકો વાગ્યો. વાડા કરીને બેઠેલા પાદરીઓ અને અન્યધર્મીઓ ઉપર તેથી જબરો પ્રહાર થઈ રહ્યો. સ્વામીજીની “સર્વસંશ્રાદ્ય ધર્મની કલ્પના”થી સંકુચિત વિચારના પથોને ઘણો મોટો ઘા લાગી રહ્યો. સ્વામીજી સર્વને અનુભવસિદ્ધ વાત કહેતાં હતા. તેમના બોધથી હવે સર્વે સમજ્યા કે, “સત્ય સર્વત્ર એકજ છે, અને ખરો ધાર્મિક અનુભવ સર્વ સ્થળે સરખોજ હોય છે.”

માત્ર થોડા હજાર વર્ષોથીજ આ જગત ઉત્પન્ન થયેલું છે એમ પાશ્ચાત્યો માનતા હતા. તેમને સ્વામીજીએ પોતાના વિચારોથી

સિદ્ધ કરી જતાં હતાં કે, જગત અને ઈશ્વર બંને અનાદિ છે. પુન-
ર્જન્મની સાબિતી આપતાં સ્વામીજીએ દૃઢ નિશ્ચય અને સ્વાતુ-
લવથી સર્વને જણાવ્યું કે, “પોતાના ગત જીવનના જનાવો
જાણવાને હિંદના પ્રાચીન ઋષિઓએ યોગમાર્ગ સર્વને માટે
ખુલ્લો મૂકેલો છે જાતે અનુભવ કરી જોવો એના કરતાં ખીજો
વધારે પ્રગળ પુરાવો એકે નથી. ખ્રિસ્તીઓની “અનંત નારકીય
દુઃખ” અને “અનંત સ્વર્ગીય સુખ”ની માન્યતાને સ્વામીજીએ
તે હી નાખી અને કહ્યું કે, “અંતવાળી વસ્તુ અનંત સુખને
પ્રાપ્ત કરાવી શકેજ નહિ.” આવી રીતે સ્વામીજીએ પોતાના
બોધથી અમેરિકામાં એક નવોજ ધર્મ પ્રવર્તાવી મૂક્યો હતો. તેમ-
ના બોધથી ખ્રિસ્તી ધર્મના સિદ્ધાંતો ઉપર નવુંજ અજવાળું પડી રહ્યું
હતું આજે લાંડનમાં સેન્ટ પોલના દેવળમાં અને અમેરિ-
કાનાં સુખ્ય દેવળોમાં “પુનર્જન્મ” અને “મનુષ્ય
દેવ છે” એ વિષયો ઉપર જે નવીન બોધ આપવામાં
આવે છે, તેને માટે સઘળા પાદરીઓ સ્વામીજીનાજ
આભારી છે. પરિષદમાં ખ્રિસ્તી ધર્માધ્યક્ષો, પડિતો અને સુપ્ર-
સિદ્ધ ધર્મોપદેશકો હતા, પણ સઘળા સ્વામીજીના વિશાળ
વિચારોથી ચકિત થઈ ગયા હતા સ્વામીજીનું વક્તૃત્વ, તેમના
સુખ ઉપર છવાઈ રહેલો સૌ દર્શનો, બુદ્ધિનો અને બ્રહ્મનિષ્ઠતાનો
પ્રકાશ, અંગ્રેજ ભાષા ઉપરનો અસામાન્ય કાળૂ, પૌર્વાત્ય અને
પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં તેમણે મેળવેલી પ્રવીણતા, તેમની સાદાઈ,
ત્યાગ અને બ્રહ્મચર્ય વૃત્તિ આ સર્વે જાણતો શ્રોતાઓનાં હૃદય
ઉપર ભારે અસર ઉપજાવી રહી. પરિષદમાં એકલા થયેલા સર્વે
ભાગ્યેજ જાણતા હતા કે, ભારતનો એક શરમાળ અને નવયુવક
સંન્યાસી શ્રોતાજનોના હૃદયને અન્ય સર્વ કરતાં વધારે આકર્ષી
લેશે ! તેમને આ વાતની પણ ભાગ્યેજ ખબર હતી કે, પાશ્ચાત્ય

તત્ત્વવેત્તાઓ અને ધાર્મિક સુધારકોનાં આદર્શોથી પણ ચડી નય એવા જાન્ય વિચારોથી ભારતીય વેદાંત ભરેલું છે !

સ્વામીજીએ જે દિવસે પોતાનું પ્રસિદ્ધ ભાષણ આપ્યું તેજ દિવસથી ઘણા મનુષ્યો તેમની પાછળ પાછળ ફરવા લાગ્યા. પરિપક્વના મકાનમાં પેસતાં અને તેમાંથી જહાર જતા હજારો સ્ત્રીઓ તેમની સાથે વાત કરવાને આગળ આવવા લાગી. પરિપક્વની પીઠિકા (પ્લેટફોર્મ) ઉપર સ્વામીજીને જોઈને કેાઈ કારણસર એક જાનુએથી બીજી જાનુએ જાય, તોપણ શ્રોતાઓ તેમને હપના પોકારો અને તાળીઓના અવાજોથી વધાવી લે ! પરિપક્વના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીય વિભાગના પ્રમુખ લખે છે કે, “વિવેકાનંદે પરિપક્વમાં ભાષણ આપવા ઉપરાંત તેના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીય વિભાગમાં પણ ભાષણ આપ્યું હતું ત્યાં હું પ્રમુખ હતો. દરેક વખતે શ્રોતાઓ તેમને ઘણાજ માન અને ખુશાલીથી વધાવી લેતા હતા તે જ્યાં જાય ત્યાં લોકો તેમની આસપાસ ટોળે વળી જતા અને તેમના સુખમાંથી નીકળતા દરેક શબ્દને આતુરતાથી શ્રવણ કરતા. ઘણી વખત તેમને ખ્રિસ્તી દેવાલયોમાં બોધ આપવાને બોલાવવામાં આવ્યા હતા અને ત્યાં શ્રોતાઓ તેમની ઘણીજ પ્રશંસા કરતા હતા. ઘણા ધર્મચુસ્ત ખ્રિસ્તીઓ પણ તેમને માટે કહેતા હતા કે, “ખરેખર મનુષ્યોમાં તે એક દેવસમાન (શ્રેષ્ઠ પુરુષ) છે ! સ્વામીજીને અમેરિકા મોકલવા માટે અમેરિકનો હિંદુસ્તાનનો ઉપકાર માને છે અને એમના જેવા બીજા વધારે મોકલવાની વિનંતી કરે છે.”

સર્વધર્મપરિષદમાં સ્વામીજીએ જે વ્યાખ્યાન આપ્યું તેમાં સમાયલા વિચારો જેમ અતિથય જાન્ય હતા, તેમ તે આકાશ જેવા વિશાળ અને સર્વસ્પર્શી હતા. જગતના સર્વે ધર્મોનો જાણે કે સાર જોઈ કાઢ્યો હોય તેમ તેમની “સર્વ સંગ્રાહ્યધર્મની

કલ્પના” સર્વગામી હતી.

અમેરિકાનાં થોડાંક વર્તમાનપત્રોના તેમના વિષે અભિપ્રાયો નીચે ટાંકીશું:—

“ સર્વધર્મપરિષદમાં સ્વામી વિવેકાનંદ સૌથી શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિ છે; અને તેમનું ભાષણ સાંભળ્યા પછી અમને લાગે છે કે, હિંદુઓ જેવી વિદ્વાન પ્રજાને બોધ આપવાને અમે પાઠરીઓ મોકલીએ છીએ, એ કેવું મૂખોઈ ભરેલું કાચું કરીએ છીએ ! ”—ધી ન્યુયોર્ક હેરલ્ડ.

“ બધા વક્તાઓમાં આ માણસેજ સર્વધર્મપરિષદમાં ભારે હુકમો આપી જગાવી મૂક્યો હતો અને વારંવાર તેમને પાછા બોલાવવામાં આવ્યા હતા. ”—ધી ઇન્ડીપેન્ડન્ટ ચિકાગો.

“ ચોતાનો ભવ્ય દેખાવ અને વિચારોની પ્રોઠતાને લીધે પરિષદમાં તે ઘણાજ પ્રિય થઈ રહેલા છે. ‘વેટકોમ’ ઉપર તે માત્ર એક બાબુએથી બીજી બાબુએ જાય છે, તોપણ શ્રોતાઓ તેમના માનમાં તાળીઓના અવાજ કરી મૂકે છે; અને સ્વામી એક બાબુ જેવા સાદા સ્વભાવથી, જરાક પણ મગફરી ધર્યા વગર, તે હજારો મનુષ્યોના માનનો સ્વીકાર કરે છે. ”—ધી બોસ્ટન ઇવનીંગ ટ્રાન્સક્રીપ્ટ.

“ જો કે પરિષદમાં બીજા ઘણા સારા વક્તાઓ હતા, પણ પરિષદનો ખરેખરો ઉદ્દેશ તો તે હિંદુ સાધુઓજ ખરા-ખર પાર પાડ્યો છે. હું તેમના ભાષણની પૂરેપૂરી નકલ આપું છું, પણ શ્રોતાઓનાં મન ઉપર તેની શી અસર થઈ હતી, તેનું તો માત્ર સૂચનજ કરું છું; કારણકે તે ઈશ્વરી બક્ષિસવાળા એક મહાન વક્તા છે. પીળાં અને ભગવાં વસ્ત્રો તેમણે ધારણ કર્યાં હતાં. જે ગંભીરતાથી, એક કાવ્ય જેવી વાણીમાં તે બોલી

રહ્યા હતા, તે સર્વ કાંઈ ઓછાં આકર્ષક નહોતાં. તેમની વિદ્વતા, વક્તૃત્વશક્તિ અને મોહક વ્યક્તિત્વથી, હિંદુઓના પ્રાચીન સુધારાનો અમને કંઈક નવોજ ખ્યાલ આવ્યો છે. તેમનો સુંદર અને બુદ્ધિદર્શક ચહેરો અને સંગીતમય અવાજથી ઘણા મનુષ્યોને તે પ્રિય થઈ પડેલા છે. તેમણે કલબોમાં અને દેવાલયોમાં ભાષણો આપ્યાં છે અને તેમના ધર્મથી અમે વાકેફ થઈ રહેલા છીએ. કોઈ પણ જાતની પ્રથમ નોંધ કર્યા વગર તે ભાષણ આપે છે અને વિષયની પેટા બાબતો તેમજ અતિમ સાર તેઓ ઘણી જ ભવ્ય કળાથી રજૂ કરે છે. તે એવી તો અંતરની લાગણીથી બોલે છે કે, તેમના શબ્દો સોનાં અંતઃકરણમાં સોંસરાં પેસી જાય છે અને બોલતાં બોલતાં તેમની વાણી આબેહુબ ઈશ્વર પ્રેરિતજ બની રહે છે.”—ધી ન્યુયૉર્ક કીટીક.

“હોલ ઓફ ટેલગ્રાફમાં અમેરિકાનાં અને આખા જગતનાં શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળાં અને ધાર્મિક ચાર હજાર મનુષ્યો, સ્વામી વિવેકાનંદને માત્ર પંદર મિનિટ પણ સાંભળવાને બીજા વક્તાઓ પોતાનાં ભાષણો આપી રહે ત્યાંસુધી હસતે મુખે રાહ જોતાં બેસી રહેતાં! સૌથી શ્રેષ્ઠ વક્તાને સૌથી છેલ્લો બિલો કરવો (કે જેથી શ્રોતાજનો વેરાઈ ન જાય) એ બૂના પુરાણા નિયમને પરિપક્વના પ્રમુખ સારી પેઠે જાણુતા હતા.”—બોસ્ટન ટ્રાન્સ્ક્રીપ્ટ.

આ પ્રમાણે સ્વામી વિવેકાનંદે પોતાના ભાષણથી ભારતવર્ષની મોટી સેવા બજાવી છે. તેમણે હિંદુધર્મને અખિલ વિશ્વના ધર્મ તરીકે રજૂ કરેલો છે. પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓનાં મનમાં તેમણે ઠસાવ્યું છે કે, હિંદુધર્મના સિદ્ધાંતો સર્વસામાન્ય અને ભવ્ય છે. તેમણે હિંદુધર્મને એક ઐતિહાસિક સ્વરૂપમાં આણીને મૂક્યો છે. હિંદુધર્મમાં અનેક ભિન્નભિન્ન પંથો છે અને તેથી તેમાં વિરોધાભાસ લાગે છે, એવી માન્યતાને દૂર કરીને

સર્વ પ યો એકજ અદૈનવાદના જુદાં જુદાં નરૂપો છે એમ તેમણે સર્વને ગમતોયુ છે. હિંદુધર્મ એ કાંઈ અમુક મનુષ્યોનો જ ધર્મ છે એમ નથી, પણ તે પ્રત્યેક જીવાત્માનો એક કુદરતી, વિશાળ અને સર્વ શ્રેષ્ઠ આદર્શ છે, એવું તેમણે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. સ્વામીજી કહેતા કે, “વેદ એટલે અમુક પુસ્તકો એમ મમજવાનું નથી. અતિશય મહાન એવા આર્ય પુરુષોએ જુદે જુદે સમયે શોધી કાઢેલા તે આધ્યાત્મિક નિયમો છે.

પરિપક્વ કામ લગભગ સત્તર દિવસ સુધી ચાલ્યું હતું અને તેમાં આશરે એક હજાર નિબંધ વચ્ચાયા હતા. સ્વામીજી તેમના હૃદયે ભાવજી આપતા હતા અને શ્રોતાઓ વેરાઈ ન જાય તેટલા માટે તેમનું ભાવજી દરરોજ છેલ્લુંજ રાખવામા આવતું હતું આથી કરીને સર્વે શ્રોતા લોકો પરિપક્વ સવારના દસથી તે રાતના દસ વાગતા સુધી બેસતા હતા ઘણા નિબંધો તેમને નિરસ લાગતા હતા તોપણ છેવટે સ્વામી વિવેકાનંદનું મધુર ભાવજી સાંભળવાને તેઓ બેસી જ રહેતા.

સ્વામીજી પ્રત્યે અમેરિકન પ્રજા કેવો પૂજ્યભાવ ધરાવતી હતી તે વિષે જણાવતા મહાબોધિ સોસાયટીના જનરલ સેક્રેટરી ધર્મપાલ લખે છે “ચિકાગોના મહોત્સવાઓમા સ્વામીજીની છળીઓ જ્યા ત્યા ટાંગેલી માલૂમ પડતી હતી અને તેમની નીચે “સાધુ વિવેકાનંદ” એવા શબ્દો લખેલા દેખાતા હતા રસ્તે જનારા હજારો ગરીબ અને ધનવાન મનુષ્યો તે છળીઓ તરફ જોઈને પૂજ્યભાવથી નમન કરતા હતા” આ કાંઈ સાધારણ માન ન હતું સઘળા હિંદુઓએ, જે તે ખરેખરા હિંદુ હોય, તો તેમને માટે અભિમાન ધરવું જોઈએ તેઓએ વળી આ વાતથી પણ હર્ષ ધરવો જોઈએ કે, તેમના પ્રાચીન ઋષિઓનું તત્ત્વજ્ઞાન ગ્રહણ કરવાને અમેરિકન પ્રજા તૈયાર છે હિંદુઓએ હવે બીજી

પ્રજાઓના માત્ર એક હથિયાર તરીકેજ પોતાનું જીવન ગાળવાનું નથી, પણ તેમણે પોતાના અનુપમ તત્ત્વજ્ઞાનને ચારિત્રમાં ઉતારીને અને તે જ્ઞાનચારિત્રનો અખિલ વિશ્વને યોધ આપી સમસ્ત માનવ જાતિના ગુરુ થવાનું છે.

સ્વામીજીની પવિત્રતા, વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનથી આકર્ષાઈને ઘણા અમેરિકનો પોતાને ઘેર તેમને યોલાવવા લાગ્યા. ચિકાગોના ઠેકઠાક ધનાઢ્ય પુરુષોએ પોતાના લગ્ય મહેલો તેમને માટે ખુલ્લા મૂક્યા. એક માનવ તા અતિથિ તરીકે તેમને નિમત્રવાને શ્રીમતો એકબીજાની અર્ધો કરવા લાગ્યા ચિકાગોના સમાજોએ તેમના માનમાં અનેક સભાઓ ભરી

જે દિવસે સ્વામીજીએ પોતાનું જગપ્રસિદ્ધ ભાષણ આપ્યું, તેજ દિવસે એક ધનવાન અને પ્રખ્યાત મનુષ્ય જેનો મહેલ ચિકાગોની ઉચ્ચ કોટીની વચ્ચેમાં આવેલો હતો, તેણે સ્વામીજીને પોતાને ત્યાં તેડી જઈને એક રાત્રના જેટલું માન આપ્યું. તે ધનવાને પોતે જાતેજ સ્વામીજીની સઘળી સરભરા કરી અને એક શિષ્યની માફક તેમના તરફ પૂજ્યભાવ દાખવ્યો. સારા કિમતી સામાનથી સજ્જ કરેલો એક હોલ તેમને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યો અને અનેક પ્રકારની સગવડો તેમને કરી આપવામાં આવી, પણ પોતાની પ્રશ્નસાથી કે માનથી સ્વામીજી કુંહાઈ જાય તેવા નહોતા. વર્તમાનપત્રોમાં જ્યારે પોતાની અતિ શય પ્રશ્નમાં તેઓ વાચતા, ત્યારે પ્રશ્ન પોતાના કાર્યમાં તેમનો નિમિત્ત તરીકે જે ઉપયોગ લે છે, તેના વિચારથી તેમની આખો અશ્રુથી ભરાઈ આવતી મોટા મોટા શ્રીમાનોની સેવા અને સત્કારથી ઠેકઠીક વાર તેઓને એમ વિચાર આવતો કે, રખેને, આવી તેવી બાબતોમાંજ રોકાઈ પડાઈને તેમના પરિવારજક તરીકેના સ્વતંત્ર જીવનનો અને પોતાના દીન-પરતંત્ર દેશ

પ્રત્યેના સેવાભાવનો અંત આવી જાય !

તે ધનવાન મનુષ્યના જીવ્ય હોલમાં પહેલેજ દિવસે રાતે સૂતે સૂતે અમેરિકાની વિપુલ લક્ષ્મી અને ભારતવર્ષની પુષ્કળ નિર્ધનતાના વિચારો તેમના મનમાં ખડા થવા લાગ્યા. ભારત-વર્ષના દુઃખે દુઃખી થનાર મહાન સ્વદેશભક્ત-સ્વામીજીને સવા મણુ રૂની તળાઈમાં પણ આખી રાત હિંદની દુર્દશાનોજ ખ્યાલ આવ્યા કયો ! સુવાળી રેશમ જેવી પથારી તેમને કાંટાની પથારી જેવી લાગવા માડી અને સઘળો તકિયો આંસુથી પલળી રહ્યો ! સ્વામીજી જિહ્વા અને ગારીગાંઘી દ્વર હિંદભૂમિ તરફ જોવા લાગ્યા, પણ પાછા દુઃખની લાગણીથી દબાઈ જઈને પથારીમાં પડ્યા. તે બોલ્યા કે, ‘ઓ જગદંબા ! જ્યારે આખી ભારત-ભૂમિ અત્યંત અજ્ઞાન અને દુઃખમાં ડૂબી રહેલી છે, ત્યારે આ નામ અને કીર્તિને મારે શું કરવાં છે ? દુર્દશામાં ડૂબકાં ખાઈ રહેલા ભારતનો ઉપાય કોણ કરશે ? તેમનાં કુધાતુર મુખોને-રોટલી અને મેલ ચડી ગયેલાં હૃદયોને પવિત્રતા કોણ આપશે ? માતાજી ! હું તેમને કેવી રીતે મદદ કરી શકું તે બતાવો.’

આ પ્રમાણે સ્વામીજીએ આખી રાત દુઃખ અને દિલગીરી-માં કાઢી. હિંદના ગરીબ, દુઃખી અને તિરસ્કારાયેલા વર્ગોને માટે સ્વામીજીના મનમાં ઘણીજ ઊંડી લાગણી થતી અને તે લાગણી-જ આગળ ઉપર હિંદના ગરીબોને માટે તેમની પાસે અનેક કાર્યો કરાવી રહી હતી. આચીન ઋષિમુનિઓનાં સિદ્ધાંતોને અનુ-સરનાર ખરેખરો ધર્મોત્તમા સર્વત્ર કેવી રીતે પૂજાય છે અને અત્યંત સુખ, નામ તથા કીર્તિ મળવા છતાં તેનાથી નિર્લેપ રહી-ને એક ખરેખરો સ્વદેશભક્ત પોતાનું કર્તવ્ય કેવી રીતે બજાવે છે, તેનો ખ્યાલ સ્વામીજીએ પોતાની જાતના કાખલાથી ભારત-વાસીઓને આપ્યો છે.

કદીબદ્ધ સ્વામી વિવેકાનંદજી

૩૫-અમેરિકામાં ઉપદેશક તરીકે

પરિવહનું કાર્ય પૂરું થયા પછી સ્વામીજીએ અમેરિકામાં હિંદુ ધર્મના ઉપદેશક તરીકે કાર્ય કરવા માંડ્યું. પુષ્કળ વિચાર અને કામમાં તે આખો દિવસ ગૂંથાયલા જણાતા. ધર્મોપદેશની સાથે સ્વામીજી અમેરિકન પ્રજાનું જીવન, વિચાર, રીતભાત સર્વે-નું બારીક અવલોકન કરતા અને તેમાંનું કંઈ પણ ભારતવર્ષના મહાપ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવામાં કામ લાગે એવું છે કે નહિ તે જોતા. ભારતવર્ષના કલ્યાણનો વિચાર તેમના મગજમાંથી ક્ષણ-વાર પણ ખસતો નહોતો.

હવે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સનાં મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમાં બાપજી આપવાને સ્વામીજીને આમંત્રણો આવવા લાગ્યાં. બાપજી કરાવનારી એક મંડળીએ તેમને પોતાના કાર્ય માટે રાખ્યા અને તેમજી ઘણાં સ્થળોમાં બાપજી આપ્યાં; પણ કોઈના નોકર થઈને કામ કરવું એ સ્વામીજીને જરાકે ક્ષવતું નહિ. વળી ખરેખરા જિજ્ઞાસુ હોય તેમનેજ ધર્મના સિદ્ધાંતોનો બોધ કરવો એવો તેમનો વિચાર હતો. તેથી કરીને તે મંડળી સાથેનો પોતાનો સંબંધ સ્વામીજીએ તોડી નાખ્યો. હવે તે એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે સ્વતંત્ર-પણે બોધ કરતા વિચરવા લાગ્યા અને બોધના બદલામાં કંઈ-પણ લેવાનો ઇન્કાર કરવા લાગ્યા. કોઈના આગ્રહથી જો કંઈ તેઓ લેતા, તો તે ભારતવર્ષની કોઈ પણ સંસ્થાના નિભાવને

માટેજ લેતા અને તે હિંદુસ્તાનમા મોકલી દેતા આ પ્રમાણે સ્વામીજીએ ભારતવર્ષની અનેક સંસ્થાઓને આશ્રય આપ્યો છે.

અમેરિકામા ભાષણો આપતા સ્વામીજી અમેરિકનોને આ વાત પણ સમજાવવાનું ચૂકતા નહિ કે, ખ્રિસ્તી ધર્મથી તેઓ કેટલા વિમુખ થઈ ગયા છે? તેમનો સુધારો કેવો સ્વાર્થ અને અધમતાના પાયા ઉપર રચાયેલો છે અને તેમની નીતિરીતિમા કેવી ખામીઓ છે? ધર્મચૂસ્ત પાદરીઓ પણ તેમને પોતાના દેવાલયોમા આવીને બોધ આપવાની વિનંતિ કરતા જિસસ ક્રાઈસ્ટના જીવન તથા સિદ્ધાંતો ઉપર સ્વામીજી કંઈક નવું અજવાળું પાડતા પાદરીઓ જાતેજ ક્રાઈસ્ટના સિદ્ધાંતોને પૂરા સમજતા નહોતા અને સ્વામીજી તે તેમને વેદાંતના સિદ્ધાંતો દ્વારા સમજાવતા, જે સાબળીને પાદરીઓ આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ જતા અને સ્વામીજીનું કથન અત્યંત માનથી વધાવી લેતા પરદેશી ભૂમિમા, પરદેશીઓ આગળ, એકલા છતાં પણ સ્વામીજી કેવી હિંમત અને નીકરતાથી જે સત્ય હોય તેજ કહેતા તે નીચેના તેમના શબ્દોથી સમજાશે કેટલોઈટમા એક ભાષણમા સ્વામીજીએ બેધડક કહ્યું હતું કે —

“એક જાણત વિષે હું તમને કહેવા માગું છું કેટલું જાતની સખત ટીકા કરવા ઇચ્છતો નથી તમે મનુષ્યોને પાદરીઓ ધનાવધાને માટે ભણાવો છો, કેળવો છો, કપડા પહેરાવો છો, પૈસા આપો છો, પણ આ જાણુ શાને માટે?—મારા દેશમા આવવા ને, મારા પૂર્વજોને જાણો અને શાપ દેવાને, મારા ધર્મને અને મારા જઘાને વખોડવાને! તેઓ મારા દેશમા આવીને એકાદ દેવાલય આગળ ઊભા રહી કહે છે કે, ‘જો મૂર્તિપૂજકો, તમે અમારા પથમા આવો, નહિ તો નરકમા જશો!’ પણ અમે હિંદુઓ નમ્ર છીએ અમે એ સાબળીને હમીએ છીએ અને

‘મૂખાઓ ગમે તેમ બોલે’ એમ કહી ચાલતા થઈએ છીએ. અમે લોકો એવી સહનશીલતા દર્શાવીએ છીએ અને તમારા ઉપર ભેજરાક પણ ટીકા કરવામાં આવે, તો તમે છછળી ઊઠો છો ! પણ તમારે એટલું તો ખાસ યાદ રાખવું જોઈએ કે, આખું હિંદુસ્તાન ઊભું થાય અને આખા હિંદી મહાસાગરનો કચરો પાશ્ચાત્ય દેશે તરફ નાખે તોપણ તમારા પાદરીઓનાં અપકૃત્યોના એક લક્ષાંશ ભાગ જેટલું પણ તે નહિ થાય !

“અમારા ધર્મમાં કોઈને લાવવાને અમે તલવાર તો નથી-જ ચલાવી, પરંતુ કોઈ ઉપદેશકને પણ તે કામ કરવા માટે અમે ખીળ લોકોમાં મોકલ્યો છે ?

“ખીળઓને તમારા ધર્મમાં લાવવાને તમે અનેક પ્રયાસ કરો છો, પણ તમારા ધર્મમાં રાજપુત્રીથી અને ધર્મબુદ્ધિથી કેટલા આવ્યા ? તમને જરા કડવું લાગશે, પણ મારે કહેવું જોઈએ કે, સઘળી ખ્રિસ્તી નીતિ, સઘળો કેથોલિક ધર્મ ખૌદ-ધર્મમાંથી નીકળી આવેલો છે ! અને આ કેવી રીતે થયું હતું ? લોહીનું એક પણ ટીપુ પાડ્યા વગર ! તમે ગમે એટલી મગફળી ધરાવો, પણ તમારો ખ્રિસ્તી ધર્મ તલવાર વગર ક્યાં ફેલે પામ્યો છે ? આખા જગતમાં એવું એક પણ સ્થળ બતાવો. તમારા ખ્રિસ્તી ધર્મના ઇતિહાસમાં એકજ એવું સ્થળ બતાવો ! મારે બેની જરૂર નથી. તમારા બાપદાદાઓ કેવી રીતે ખ્રિસ્તી થયા હતા ? ‘ખ્રિસ્તી થાવ કે મરો,’ એ સિવાય તેમને રસ્તો નહોતો. આરબો પણ એક વખત એમજ કહેતા કે, ‘જગતમાં અમે એકલાજ છીએ, કારણકે ખીળઓને અમે મારી શકીએ છીએ !’ રોમનો પણ તેમજ કહેતા હતા, પણ તે આરબો કે રોમનો હવે ક્યાં છે ? શાંતિપ્રવર્તકોનેજ ધન્ય છે. તેઓજ ખરાં પ્રભુનાં બાળકો છે અને તેમનાંજ કામો જગતમાં અમર બને છે.

“ભેરજીલમ અને દુરાગ્રહથી થયેલી ખાખતો છેવટે ગળડી-જ પડે છે, કેમકે તેઓ રેતીના પાયા ઉપર રચાયેલી હોય છે. જે ખાખતનો પાયો સ્વાર્થવૃત્તિ ઉપર રચાયેલો છે, દ્વેષ જેનો જમણો હાથ છે અને વિષયવાસના જેનું અંતિમ લક્ષ્ય છે, તે સઘળું વહેલું મોહું નાશ પામવાનું જ, માટે તમે પણ ભે જીવતા રહેવા ઇચ્છતા હો અને સાચી ઉત્પત્તિને સમજવા તથા ઇચ્છતા હો તો પાછા કાઈસ્ટ તરફ જ વળો. તમે ખરા ખ્રિસ્તીઓ છો જ ક્યાં ? તમારો ધર્મ તો માત્ર મોજશોખમાં જ છે ! એક પ્રજા તરીકે ભે તમે જીવતા રહેવા ઇચ્છતા હો તો આ રીતિને બદલો. તમારા દેશમાં સર્વત્ર દંભ જ ભેવામાં આવે ■ પરંતુ કદી પણ તમે પ્રજા અને દ્રવ્ય, બન્નેને સાથે સાથે લઈ શકો નહિ. કાઈસ્ટ વગરના મોટા મોટા મહેલોમાં રહેવા કરતાં તો, ઓ ખ્રિસ્તીઓ ! કાઈસ્ટની સાથે ચીંથરેહાલ થઈને રહેવું એ જ વધારે સારું છે.”

સર્વધર્મપરિષદમાં પણ સ્વામીજીએ એવી જ નીકરતા દાખવી હતી. પરિષદનાં હજારો શુશિક્ષિત સ્ત્રીપુરુષો આગળ હિંદુધર્મનો ખ્યાલ કરતાં સ્વામીજી પોતાના ભાષણની વચમાં એકદમ અટકી ગયા હતા અને ભારે કટાક્ષથી સર્વને પૂછી રહ્યા હતા : “હિંદુઓનાં પવિત્ર પુસ્તકો જેમણે વાંચ્યાં હોય તે પોતાની આંગળી ઊંચી કરો !” જવાબમાં ત્રણચાર જણાએ જ આંગળી ઊંચી કરી હતી. સભામાં જુદા જુદા દેશોના સઘળા શાસ્ત્રજ્ઞો એકઠા થયેલા હતા. આખી સભા ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવીને સ્વામીજી છાતી ઠાઠીને ઓતાજનોને ઠપકો મળે એવા શબ્દોમાં કહેવા લાગ્યા : “અને તોપણ તમે અમારા ઉપર ટીકાઓ કરવાની હિંમત કરો છો ?”

આ પ્રમાણે સ્વામીજીએ હિંદુધર્મ અને ભારતવર્ષ વિષેના

અનેક જોટા ખ્યાલોને અનેક પાશ્ચાત્યોનાં હૃદયોમાંથી બૂંસી નાખીને તેમને ભારતવર્ષની પ્રાચીન કીર્તિ અને પ્રાચીન શિક્ષણની મહત્તાનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન કરાવ્યું છે; ભારતવર્ષ તરફ માનની લાગણીથી જોતા તેમને કયાં છે. હિંદ એક જંગલી દેશ છે, તેના ધર્મ પણ જંગલી છે અને તેના રીતરિવાજો પણ જંગલી છે; એવા એવા અનેક જોટા વિચારો અમેરિકન પ્રજાના હૃદયમાં વસી રહ્યા હતા; તે સર્વને તેમણે ઉજેડી નાખીને તેમના પર હિંદુઓના ખરા ધર્મની મહત્તા ઠસાવી છે.

અમેરિકામાં ડેસ મોઈન્સમાં સ્વામીજીએ ત્રણ ભાષણ આપ્યાં હતાં. એ સમયે ઘણા લોકોએ સ્વામીજી સાથે ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક વિષયોની ચર્ચા ચલાવી હતી. એ વિષે લખતાં ત્યાંનું એક પત્ર “ ઇન્ડિયા સ્ટેટ રજિસ્ટર ” લખે છે કે, “ પણ જે માણસ સ્વામીજીની સાથે તેમના પોતાનાજ વિષયમાં (હિંદુ ધર્મમાં) વાદવિવાદ કરે, તેના તો ખારજ વાગી જાય ! અને ઘણા માણસો તે પ્રમાણેજ કરતા હતા. સ્વામીજીના ઉત્તરો વીજળીના ચમકારાની માફક તેમના મુખમાંથી નીકળતા હતા અને હિંમત ધરીને પ્રશ્ન પૂછવા આવનાર મનુષ્યને તે હિંદુ સાધુની જુદીરૂપી તીક્ષ્ણ અને તેજસ્વી ખરછીના પ્રહારો સહન કરવા પડતા હતા. તે સાધુના વિચારો એવા તો સૂક્ષ્મ અને ઉન્નત હતા, તે એવા તો સુખ્યવસ્થિત અને સુસંસ્કૃત હતા કે કેટલીક વખત તો તેમના શ્રોતાઓ તેમનાથી અંજાઈ જતા ! પણ તેમનો અભ્યાસ કરવો એ ઘણુંજ રસપ્રદ કાર્ય હતું અને ખરા ખ્રિસ્તીઓના મનમાં સ્વામીજી અને તેમના કાર્ય માટે અત્યંત માન ઉત્પન્ન થતું. સ્વામીજી ખને ત્યાંસુધી એક પણ અપ્રિય શબ્દ જોલતા નહિ. તેમનો સ્વભાવજ અત્યંત માયાળુ અને નમ્ર હતો; પણ જ્યાં સખત ટીકાની જરૂર તેઓ ધારે ત્યાં તો તે કરવાની તેમનામાં

અપૂર્વ હિંમત હતી ”

ચિકાગોથી સ્વામીજી બોસ્ટન ગયા ત્યાંનાં તેમના કાર્ય અને પરિચયને પરિણામે “ બોસ્ટન ઇવનિંગ ટ્રાન્સક્રીપ્ટ ” તેમના રિપે લખે છે કે, “ વિવેકાનંદ એક ખરેખરા મહાપુરુષ છે. તે સાદા, ઉદાર, પ્રમાણિક અને આપણા વિદ્વાનો કરતાં વધારે વિદ્વાન છે આપણા વિદ્વાનોને તો તેમની સાથે સરખાવી શકાય તેમજ નથી. ” બોસ્ટનથી સ્વામીજી ડેટ્રોઈટમાં ગયા. અહીંના રહેવાસીઓ ઉપર પણ સ્વામીજીના ઉપદેશોની ઘણીજ જિંડી છાપ પડી રહી. સ્વામીજીએ સર્વને સમજાવ્યું કે, ભારતવર્ષ આધ્યાત્મિક દેશ છે. જો કે તે અત્યારે પરત્રતા લોગવે છે, પરંતુ તેને પણ તે પોતાની આધ્યાત્મિક સમજણને લીધેજ સહન કરી રહેલો છે પોતાનો કર્મનો લોગ પૂરો થતાં એ દેશ એવો તો જાગી જીઠીને પોતાના આધ્યાત્મિક જાળનો મહિમા દર્શાવી આપશે કે જે જોઈને જગત ચક્રિત થશે. હિંદુઓ એમ માનનારા છે કે, સ્વાર્થનો ત્યાગ કરવો એજ સાફ છે અને તેને પોષવો એ નહાફ છે હિંદુઓ કહે છે કે, ‘ પોતાને માટેજ ઘર બધાવવું એ ખોટું છે. ’ અને તેટલા માટે તે પ્રભુની પૂજા માટે અને અતિથિઓના આતિથ્યને માટેજ ઘર બધાવે છે પોતાને માટેજ રસોઈ કરવી એ પાપરૂપ માનીને હિંદુઓ અતિથિઓ અને ગરીબોને માટે ઘરમા રાધે છે. ”

પ્રવાસ દરમિયાન સ્વામીજીએ કેટલેક સ્થળે સુશિક્ષિત અમેરિકનોને પૂછ્યું હતું કે, “ સુધારો એટલે શું ? ” કેટલીક વખત એનો એવો જવાબ દેવામાં આવ્યો હતો કે, “ અમે જે સ્થિતિ મા છીએ એજ સુધારો ! ” પણ સ્વામીજી હમેશા તેમનાથી જુદોજ મત ધરાવતા હતા તે કહેતા કે, “ કોઈ એક પ્રજા સમુદ્રના મોજાને વશ કરે, કુદરતનાં તરવોને તાબે કરી દે અને

મનુષ્યના આયુષ્યને હજાર વર્ષ જેટલું લંબાવી શકે, તોપણ તે ખરા સુધારાનાં કૃણ આજવાને શક્તિમાન થાય નહિ. ” સ્વામીજીના મત પ્રમાણે ખરો સુધરેલો મનુષ્ય તેજ છે કે જેણે પોતાની જાતને-પોતાનું મન અને ઇંદ્રિયોને જીતી છે. સ્વામીજીએ સાબિત કરી જતાવ્યું કે, હિંદમાં હજી પણ એવા સુધરેલા અનેક મનુષ્યો જોવામાં આવે છે અને તેનું કારણ એજ છે કે, હિંદમાં આર્થિક સુધારાની મહત્તા આધ્યાત્મિક સુધારા કરતાં ઓછી ગણવામાં આવે છે. તેથીજ કરીને હિંદુઓમાં ખીજી પ્રજાઓ કરતાં જાતનાં દુઃખો વેઠવાની સહનશક્તિ તેમજ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન અને સામર્થ્ય વધુ પ્રમાણમાં રહેલાં છે. તેમની આધ્યાત્મિકતાના જ્ઞાનને લીધેજ હિંદુઓ ઉપર હજારો વર્ષો થયાં તોપણ શ્રીક, પરિચયન, મુસલમાન કે ખ્રિસ્તી કોઈ પણ લોકોના બાહ્ય વિચારો અસર ઉપજાવી શક્યા નથી. ઇજીપ્ત અને બેબિલોનનાં જૂનાં રાજ્યો નાશ પામ્યાં અને શ્રીસ તથા રોમની ખૂબીઓ હવે માત્ર કવિની કવિતામાં અને કારીગરની કળામાંજ અસ્તિત્વ ધરાવે છે; જ્યારે હિંદમાં છ હજાર વર્ષ પૂર્વે જે જીવન પ્રચલિત હતું, તેનું તેજ જીવન અત્યારે પણ અનેક ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. સ્વામીજીએ એક સાષણમાં કહ્યું હતું કે, “ ખીજી બધી વસ્તુઓ કરતાં દ્રવ્યને તમે (અમેરિકનો) વધારે ગણો છો, પરંતુ તમારા લોકોએ હજી ઘણું શીખવાનું છે. ભૌતિક લોકુપતાનાં પરિણામો અનુભવીને જ્યારે તમારી પ્રજા અમારી પ્રજા જેવી જૂની ગયે, ત્યારેજ તેનામાં વધારે ડહાપણ આવશે. ” એક જણે પુનર્જન્મ વિષે પ્રશ્ન કર્યો. તેના જવાબમાં સ્વામીજી બોલ્યા કે, “ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ માને છે કે, જગતની શક્તિ સર્વદા તેટલી ને તેટલીજ રહે છે, અને તેમાં કોઈ ઓછુંવતું થતું નથી. એ ધોરણ ઉપરજ પુનર્જન્મની કલ્પના

રચાયેલી છે. આ કલ્પના પ્રથમ અમારા દેશના એક તત્ત્વવેત્તાએ શોધી કાઢેલી છે. હિંદુઓ સૃષ્ટિવાદમાં માનતા નથી. સૃષ્ટિ એટલે શૂન્યમાથી ચાને કાંઈ પણ ન હોય તેમાંથી કંઈ પણ રચવું ચા ઉત્પન્ન કરવું તે. પરંતુ એમ થવું તદ્દન અશક્ય છે, માટે જેમ કાળ અનાદિ છે, તેમ સૃષ્ટિ પણ અનાદિજ છે. સઘળાં સુખો અને દુઃખો આપણે કરેલાં કૃત્યોનો માત્ર પ્રત્યાધાતજ છે. પાશ્ચાત્યોએ હિંદ પાસેથી 'સહિષ્ણુતા' ખાસ કરીને શીખવાની છે. તેમણે શીખવાનું છે કે, સઘળા ધર્મો ખરા છે; કારણકે તેમનાં સત્યો એકજ છે."

એક સ્ત્રીએ સ્વામીજીને સવાલ પૂછ્યો કે, "હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓ વધારે સુશિક્ષિત કેમ નથી?" સ્વામીજીએ ઉત્તર આપ્યો કે, "જંગલી લોકોએ હિંદ ઉપર વારંવાર હુમલા કરેલા છે, તેથી કંઈક તેઓ પછાત છે અને કંઈક હિંદના લોકોનો પણ વાંક છે." છતાં સ્વામીજીએ અમેરિકાની સુધરેલી ગણાતી સ્ત્રીઓ ઉપર પણ સખ્ત ટીકા કરી. અમેરિકાની સ્ત્રીઓ નવલકથાઓ ઘણી વાંચે છે અને બોલમાં જવાનું વધારે પસંદ કરે છે. સ્વામીજી બોલ્યા કે, "તમે તમારા મુધારાને માટે ઘણું મગફળ છો, પણ આવા સુધરેલા દેશમાં-અહીંયાં આશા રાખીએ તેટલી આધ્યાત્મિકતા ક્યાં છે? 'અહીંયાં' અને 'સ્વર્ગમાં' એ શબ્દો માત્ર જાળ જીવોનેજ માટે છે. ખરી વાત તો એ છે કે, સઘળું અહીંયાંજ છે. અહીંયાં છતે શરીરેજ પ્રભુમાં વાસ કરવો અને પ્રભુમય જીવન ગાળવું અને સઘળી સ્વાર્થવૃત્તિઓ તથા વહે મોનો નાશ કરવો જોઈએ. આ કંઈ કલ્પનાજ નથી; પણ આવા મનુષ્યો ભારતવર્ષમાં અનેક વસે છે. અમેરિકામાં એવા મનુષ્યો ક્યાં છે? વળી તમારા ધર્મોપદેશકો કલ્પનામય જીવનની વિરુદ્ધ બોધ આપે છે, પરંતુ તમારા દેશમાં કલ્પનામય જીવન ગાળ-

નારાઓ વધારે હોત, તો અહીંયાંના લોકો વધારે સુખી થાત. હિંદુસ્તાનનું કલ્પનામય જીવન અને ઝોગણીસમી સદીમાં તમે જેના વિષે મગરૂની ધરાવી રહ્યા છો તે, બંને વચ્ચે ઘણોજ તફાવત છે. અખિલ વિશ્વમાં એકલો પ્રભુજ બ્યાપી રહેલો છે; જ્યારે તમે તો પોતામાં ને સર્વત્ર પાપજ ભરેલું હોવાનું શીખ્યા છો ! ચાલો, આપણે એકબીજાને સહાય કરીએ; એકબીજા તરફ પ્રેમથી વર્તીએ.”

પૂઠલોન એથીકલ સોસાયટીમાં સ્વામીજીએ વૈદિક ઋષિઓના સિદ્ધાંતો કહી સંભળાવી શ્રોતાઓનાં મન આકર્ષી લીધાં હતાં. સર્વે શ્રોતાઓનાં મનમાં ખાતરી થઈ કે, ઘણા પ્રોફેસરોના એકત્ર જ્ઞાન કરતાં પણ એમનું જ્ઞાન અધિક હોવાનું જે તેમણે સાંભળ્યું હતું, તે બરાબર છે અને તેમણે પોતાના ધર્મના સંરક્ષણને માટેજ સંસારસુખનો ત્યાગ કરેલો છે.

શ્રોતાઓ તેમને ગાંઠાયેલા સવાલો પણ પૂછતા. પાદરીઓએ અમેરિકનોના મનમાં હિંદુ વિષે જે અનેક ખોટા ખ્યાલ ઉત્પન્ન કર્યા હતા, તેને લગતા સવાલોનો ઉત્તર સ્વામીજી કોઈ વાર મશ્કરીરૂપે આપતા, તો કોઈ વાર સખ્ત ટીકાઓના પ્રહાર પણ કરવાને ચૂકતા નહિ. એક વાર એક જણે પૂછ્યું કે, “હિંદુ માતાઓ પોતાનાં છોકરાંને નદીમાં ફેંકી દે છે અને મગરને ખાવા આપે છે, એ વાત ખરી છે ?” (કેમકે ખ્રિસ્તી પાદરીઓ આવી આવી વાતો અમેરિકનોને શીખવી રહ્યા હતા.) સ્વામીજીએ મશ્કરીમાંજ તેનો જવાબ આપ્યો કે, “હા, બહેન ! તેઓએ મને પણ નદીમાં ફેંકી દીધો હતો, પણ હું તો તરીને બહાર નીકળી આવ્યો !” પછી પાશ્ચાત્ય સુધારા વિષે બોલતાં સ્વામીજીએ કહ્યું : “હું સ્પષ્ટવક્તા છું; પણ મારો ઇરાદો શુદ્ધ છે. મારે તમને સત્યજ કહેવાનું કે, હું અહીંયાં તમારો ખુશામત

કરવા આવ્યો નથી. જો મારે તેમ કરવું હોત, તો મેં ન્યુયૉર્ક-માં એક મોટું દેવળ ખોલ્યું હોત. તમે મારાં બાળક છો. તમને તમારી ભૂલો, તમારી ખોટો અને તમારી બડાશોનું ભાન કરાવીને મારે તમને ઈશ્વર તરફ લઈ જવાનાં છે અને તેથી કરીને તમે મને ખ્રિસ્તી ધર્મ વિષે કે તમારા સુધારાના આદર્શો વિષે અથવા પાશ્ચાત્યોની નીતિ, રીતિ, જીવન અને આર્થિક વિષે હમેશાં સાફ જ બોલતો જોશો નહિ ” એક વખત ડેટ્રોઈટમાં સ્વામીજીએ જરા સખ્ત ઘઘને પૂછ્યું હતું કે, “તમારો ખ્રિસ્તી ધર્મ કયાં છે ? આ તમારા સ્વામી જીવનકલહમાં જિસસ ક્રાઈસ્ટને માટે સ્થાનજ કયાં છે ? તમે તો હમેશાં બીજાઓને નાશ જ કરી રહેલા છો ! ખરેખર, જો ક્રાઈસ્ટ આજે અહીંયાં આવે તો એનું મસ્તક મૂકવાને માટે એક પવિત્ર પથરો પણ એને જડે નહિ ! ” એક સંભાવિત પાદરી સ્વામીજીના જિસસ પ્રત્યેના પ્રેમ અને જ્ઞાન બંધને આશ્ચર્યથી પૂછવા લાગ્યો : “તમે જિસસ ક્રાઈસ્ટના આદર્શને આવી ઉત્તમ રીતે સાચી સમજો છો ? ” સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો : “કેમકે જિસસ ક્રાઈસ્ટ પૂર્વના રહેવાસી હતો અને અમે પૂર્વના રહેવાસીઓજ તેને યથાર્થ રીતે સમજી શકીએ.”

સ્વામીજી આમ નીડરપણે ખરેખર કહી દેતા. એથી કરીને કેટલાક સારા પાદરીઓ તો તેમનો બોધ ગ્રહણ કરતા અને સ્વામીજીનો બચાવ કરતા, પણ કેટલાક ધર્મોધ પાદરીઓ અને ખ્રિસ્તીઓને તેથી બહુજ ખોટું લાગતું અને તેઓ સ્વામીજીને ઉતારી પાડવાના અનેક પ્રયાસો કરતા. વળી સ્વામીજીનો બોધ પાદરીઓના પેટની આડે પણ આવતો હતો અને લોકોમાં તેમનું માન ઓછું કરતો હતો. એથી કરીને તેમને વધારે લાગે અને તેઓ તેમની સામે થાય એમાં નવાઈ જેવું પણ નહોતું.

આમ હોવાથી પાદરીઓ હવે તેમને ખરાબ કરવાના અનેક વિચારો કરવા લાગ્યા. તેઓ જેમ કહે તેમજ સ્વામીજીએ ખ્રિસ્તી ધર્મનો બોધ કરવો, એમ તેઓ તેમને કહેવા લાગ્યા. સ્વામીજી તેમનાથી ડરે તેવા નહોતા; તે તો જે સત્ય હોય તેજ કહેતા ચાલ્યા. પાદરીઓ સ્વામીજી વિષે અનેક ખોટી વાતો અને અફવાઓ ઉરાડવા લાગ્યા; પણ આપણા બહાદુર સંન્યાસી તો પોતાનું કાર્ય કયેજ ગયા. પશ્ચિમ એ આંચું કે, પાદરીઓની ખોટી અફવાઓથી સ્વામીજીનું નામ અમેરિકામાં ઊલટું વધારે ને વધારે પ્રસરી રહ્યું.

ખીજી કેાઈ પણ યોજનામાં પાદરીઓ ફાળ્યા નહિ, ત્યારે તેમણે યુવાન સ્ત્રીઓને મોકલીને સ્વામીજીને લલચાવવાનો ઘાટ કયો કેટલીક સ્ત્રીઓને તેમની પાસે મોકલવામાં આવી; પણ તે સ્ત્રીઓને શું મલૂમ પડ્યું? સ્વામીજી એક નાના બાળક જેવા સાદા અને પવિત્ર તેમને જણાયા. સ્ત્રીઓએ પાદરીઓની સઘળી યોજના તેમની આગળ કબૂલ કરી દીધી. તેઓ આશ્ચર્ય પામવા લાગી કે, આવા મનોનિઘ્રહવાળો ખીજે કેાઈ પુરુષ તેમણે તેમની જિંદગીમાં કદી જોયો નથી સ્વામીજીની લબ્ય અને મનોહર આકૃતિથી મોહ પામીને કેટલીક સ્ત્રીઓ તેમની સાથે લગ્ન કરવાની પણ માગણી કરવા લાગી. એક ઉમરાવભદ્રી તેમની પાસે આવી અને કહેવા લાગી કે, “હું મારી જીતને અને મારા સઘળા દ્રવ્યને તમારા ચરણોમાં અર્પણ કરું છું.”

પરંતુ પરમપૂજ્ય રામકૃષ્ણનો શિષ્ય એ લાલચથી પણ ડગ્યો નહિ. તેમનો વૈરાગ્ય દૃઢ હતો. કાંચન અને કામિનીમાં નહિ ફસાવાનું શ્રીરામકૃષ્ણે તેમને પ્રથમજ શીખવ્યું હતું. અમેરિકાના કરોડાધિપતિઓની તો શું, પણ સ્વર્ગના ઇદ્રાદિ દેવતાઓની લક્ષ્મી પણ પ્રદાનદની એક પણ કરતાં પણ તુચ્છ

છે; એમ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસે પોતાના બોધ અને ચારિત્ર્યના પ્રભાવથી પોતાના આ વહાલા શિષ્યની રંગેરંગમાં ઠસાવ્યું હતું. સ્વામીજી જેવા શુદ્ધિશાળી પુરુષે ધાયું હોત, તો પુષ્કળ દ્રવ્ય અને સ્ત્રીપુત્રાદિ પ્રાપ્ત કર્યા હોત; પરંતુ તેની તુચ્છતા સમજીનેજ તેમણે સંન્યાસ લીધો હતો. શ્રીરામકૃષ્ણ જેવા મહાન ગુરુનો આવો મહાન શિષ્ય ભલભલાને પણ બ્રહ્મ કરે એવાં પ્રલોભનોને પણ ન ગાંઠે એમાં નવાઈ નથી. —

શ્રીરામકૃષ્ણ જેવા પવિત્ર મહાત્માના આ વહાલા શિષ્ય પ્રત્યે ઉમરાવભદ્રીએ લગ્નની માગણી કરતાં સ્વામીજી બોલ્યા કે, “બાઈસાહેબ! હું એક સંન્યાસી છું. લગ્ન મારે શા કામનું છે? મારે મન સઘળી સ્ત્રીઓ મારી માતાજ છે.”

કેટલાક સાચા અંતઃકરણવાળા પાદરીઓ સ્વામીજીના મિત્રો બની રહી સ્વામીજી ઉપર થતી ટીકાઓનો જવાબ આપતા, છતાં સ્વામીજી પોતે તો કોઈને ઉત્તર આપતા નહિ. તે કહેતા કે, “મારે સામે જવાબ શા માટે દેવો જોઈએ? સાધુને એવી રીતે પોતાનો બચાવ કરવાની જરૂર નથી. સત્ય પોતાનો માર્ગ કરી દેવાને શક્તિમાન છે.” જ્યારે તેમના ઉપર સખત ટીકાઓ થતી, ત્યારે તે માત્ર પ્રભુનેજ યાદ કરતા. તેઓ શાંત અને વિચારવંત હોતા; મુખથી “શિવ, શિવ” કહેતા; મનુષ્યો પોતાના સ્વાર્થમાં કેટલા બધા અંધ બની રહેલા છે, તે જોઈને તેમની પ્રત્યે દયા ધરતા કોઈ વખતે તે એમ પણ કહેતા કે, “ટીકા કરનારના શબ્દો પણ પ્રભુનાજ શબ્દો છે.” તેમના મિત્રો ટીકાઓ સાંભળીને ગુસ્સે થાય તો તેમને તે કહેતા કે, “નિંદક અને નિંદ્ય, પ્રશંસક અને પ્રશસ્ત બંને એકજ છે (એકજ પ્રભુનાં રૂપ છે), એમ આપણે જાણીએ, તો પછી ગુસ્સે થવાનું કારણ શું? શ્રીરામકૃષ્ણ પોતાની જાતને યથેવો તિરસ્કાર કદી ગણતા નહિ.

સારું અને ખોટું સર્વ માતાશ્રીમાંથીજ નીકળે છે.”

પહેલાં જે અમેરિકનો વેદાંતને કે જહારના કોઈ પણ ધર્મને માત્ર વહેમની જાળજ ગણતા હતા અને ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ હિંદુસ્તાન અને તેના ધર્મ વિષે અનેક ખોટી વાતો જેમના મનમાં ઠસાવી દીધી હતી, તેઓ હવે ભારતવર્ષના આ પવિત્ર સાધુનાં ભાષણોથી ખરી હકીકત જાણીને હિંદુ તેમજ વેદાંત તરફ પૂજ્ય ભાવથી જોઈ રહ્યા હતા. અત્યારે પણ ધણા ‘યુરોપિયનો અને અમેરિકનો વેદાંત ધર્મના અનુયાયીઓ ગની રહેલા છે. અને હિંદુ ધર્મ પાશ્ચાત્યોના હૃદયમાં જગતમાંના એક મહાન ધર્મ તરીકેનું માન મેળવી રહ્યો છે. આવા શુભ પરિવર્તનને માટેનું સઘળું માન આપણા ધર્મધુરંધર વીર વિવેકાનંદનેજ ઘટે છે.

વળી અમેરિકનોએ સ્વામીશ્રીની યોગ્ય કદર કરી અને સ્વામીશ્રી પ્રત્યે તેઓ અત્યંત સન્માન અને આતિથ્યની લાગણીથી વર્ત્યા, તેને માટે તેઓ પ્રભુ પ્રશંસાને પાત્ર છે. અમેરિકનોનું વર્તન આપણને બોધ આપે છે કે, આપણે આપણા ધાર્મિક વીરપુરુષો તરફ કેવી રીતે વર્તવું. તેઓ આપણને શીખવે છે કે આપણે હિંદીઓ આપણા દેશના મહાન પુરુષોની કદર કરવામાં એટલા બધા પછાત છીએ કે પ્રથમ પરદેશમાં આપણા કોઈ તેવા પુરુષની કદર થાય છે, ત્યારેજ આપણે તેની કદર કરી શકીએ છીએ. જ્યારે તેઓ ઑક્સફર્ડ, લંડન કે ન્યુયૉર્કમાં જઈને ફતેહ મેળવી આવે છે, ત્યારેજ તેમની કદર કરવાને આપણે ઊભા થઈએ છીએ ! આ આપણી કેવી ખોટી ખામી છે !

સ્વામીશ્રીને અમેરિકામાં ભોગવવી પડેલી અનેક અગવડો અને વિપત્તિઓ તેમજ તેમના કાર્યને તોડી પાડવાને જે મહત્ પ્રયાસો પાદરીઓએ કર્યા હતા, તે તરફ જોતાં સમજાયે કે, સ્વામી-

જીની ક્ષેત્ર કોઈ અનુકૂળ સ્થિતિને લીધે કે આકસ્મિક નહોતી, પણ તેમની અસાધારણ શક્તિનું જ પરિણામ હતું જે સ્વામીજીએ પોતાની અસાધારણ શક્તિ, અથાગ મહેનત અને એક ખરા સન્યાસીને છાજે એવા દૃઢ આગ્રહથી હિંદુ ધર્મના સાત્ત્વિક સિદ્ધાંતોને જડવાદને સ્થાને સ્થાપિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો ન હોત, તો સર્વધર્મપરિષદનું પરિણામ શૂન્યમાનજ આવી રહ્યું હોત.

તેમનાં બાપણોમા કેટલાક માણસો માત્ર ગમતની ખાતરજ આવતા, તો કેટલાક તેમને પોતાનું હથિયાર બનાવવાના ઇરાદાથી આવતા. કેટલાક તેમને પોતાનો પથ સ્વીકારવાને લલચાવવાના ઇરાદાથી આવીને પોતાનાથી બને તેટલી દલીલો અને લાલચો તેમની આગળ રજૂ કરતા વળી કોઈ કોઈ તો અનેક પ્રકારની ધમકીઓ પણ આપતા! પરંતુ અંતે તેઓ સર્વ ને નિરાશાજ મળતી.

સ્વામીજી કોઈથી દબાય કે કશાથી લલચાઈ જાય તેવા નહોતા. દરેકને તે એકજ ઉત્તર આપતા “હું હમેશાં સત્યને માટેજ છું, સત્ય કદી પણ અસત્યને તાબે થશે નહિ. આખું જગત મારી સામે થાય, તોપણ આખરે સત્યનોજ જય થવાનો.”

અમેરિકામા નાસ્તિકો, જડવાદીઓ, સશયાત્મકો, તર્કવાદીઓ અને ધર્મનિંદકો ઘણા વસતા હતા અને તેઓ સર્વ સ્વામીજીના સિદ્ધાંતોની વિરુદ્ધ થઈ રહ્યા હતા પ્રથમ તો તેઓ એમજ ધારતા હતા કે, એ હિંદુ સાધુને તેઓ વાદવિવાદમાં હરાવી શકશે અને પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન, પાશ્ચાત્ય સુધારો તથા પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાન આગળ હિંદુ ધર્મના સિદ્ધાંતો એક ક્ષણવાર પણ ટકવાના નથી આમ સમજીને તેઓએ સ્વામીજીને -યુયોઈ-

મા એક ભાષણ આપવાનું આમ ત્રણ આપ્યું સ્વામીજીએ તેમનું આમ ત્રણ સ્વીકાર્યું અને પોતે એકલાજ ત્યાં ગયા ભાષણ થયું, અનેક સવાલજવાબ થયા, પાશ્ચાત્ય ન્યાય અને તર્કોએ પોતાના બને તેટલા ધમપછાડા માર્યા, પરંતુ છેવટે સર્વને ચૂપજ થયું પડ્યું ! સ્વામીજીએ પોતાના અગાધ જ્ઞાન અને સ્મરણશક્તિના પ્રતાપે સર્વને બતાવી આપ્યું કે, અદ્વૈતવાદના સિદ્ધાંતો આગળ તેમનું જ્ઞાન અને સાયન્સ કેટલું બધું અપૂર્ણ છે ? આની સાથે સર્વ કંઈ આ વાત જોઈને પણ દગજ બની ગયા કે સ્વામીજી પૌર્વાત્ય દર્શનશાસ્ત્રોનું જેટલું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવે છે, તેટલુંજ તેઓ પાશ્ચાત્ય જડવાદનું અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન પણ પૂરેપૂરું ધરાવે છે, એટલુંજ નહિ પણ એ વિષયોમા તો પાશ્ચાત્યો કરતા પણ વધારે સંપૂર્ણ માહિતી અને બાહોશી તેઓ ધરાવે છે !

સ્વામીજીએ અમેરિકાને દર્શાવી આપ્યું કે, તેમના બહુ-માન્ય પાશ્ચાત્ય સુધારાનો મહિમા સ્વબધુઓનો નાશ કરવામા જ સમાઈ રહેલો છે, તેમનું વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર જીવનના સૂક્ષ્મ અને અગત્યના પ્રશ્નોનો જવાબ આપી શકતું નથી, તેમના વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના નિયમો પણ મનુષ્યના અત કરણની બહાર અસ્તિત્વ ધરાવી શકતા નથી જેને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ જડ કહે છે, તેનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ તેના આધ્યાત્મિક મૂળને શોધ્યા વગર આવનાર નથી અને તેમનો જડવાદ પણ આખરે આધ્યાત્મિક તત્ત્વમાજ જઈને આશ્રય લે છે પોતાના અજ્ઞેય તર્ક વડે સ્વામીજીએ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે, તેમનું તે જ્ઞાન સત્યજ્ઞાનની આગળજ નહિ, પરંતુ ખુદ તેના પોતાના સ્થાપિત કરેલા નિયમોથી પણ અસત્ય-જ નીવડશે શુદ્ધ તર્કને હદ હોય છેજ અને તે દર્શાવે છે કે તેનાથી પર એવું કંઈ તત્ત્વ અવશ્ય રહેલું છે પોતાના અગાધ

વેદાંતના જ્ઞાન વડે કરીને સ્વામીજીએ સર્વ જડવાદીઓને સમ-
જાવ્યું કે, આ જડ જગતથી પર, આ પ્રાકૃતિક શક્તિઓ, ઇદ્રિયો
અને જીવભાવથી પણ પર આત્મા રહેલો છે. “સૂર્ય, ચંદ્ર,
અગ્નિ, તારા કે વીજળી કોઈ પણ તેનો પ્રકાશ કરી શકતું નથી.
આત્માના પ્રકાશ વડેજ તે સર્વે પ્રકાશને આપી રહેલાં છે.”

આ પ્રમાણે જડવાદ અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં પણ સ્વામીજી
પોતાના કરતાં અધિક જ્ઞાન ધરાવી રહેલા છે, એ જોઈને સઘળા
જડવાદીઓ અને નાસ્તિકોના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ.

સ્વામીજીના ઉપલા બાપણની અસર એટલી બધી થઈ રહી
કે, બીજેજ દિવસે ઘણા યુદ્ધિશાળી જડવાદીઓ સ્વામીજીની
પાસે આવીને નમ્યા અને તેમની પાસે બેસીને ધર્મ તથા ઇશ્વર
સંબંધી જ્ઞાન મેળવવા લાગ્યા. તે દિવસથી ઘણા સત્યશોધક
અને જિજ્ઞાસુ મનુષ્યો સ્વામીજીના અનુયાયીઓ બનીને તેમની
આસપાસ બેસવા લાગ્યા. હવે સ્વામીજીએ લોકોના આગ્રહથી
ન્યુયોર્કમાં પોતાના સિદ્ધાંતો વિસ્તારથી કહી સંભળાવવાનું શરૂ
કર્યું. સાર્વજનિક સ્થાનોમાં જુદા જુદા વિષયો ઉપર તેમનાં
બાપણો થવા લાગ્યાં. વેદાંત અને યોગનું જ્ઞાન નિયમિત વર્ગો-
દ્વારા ઘણા વિદ્યાર્થીઓને આપવાનું તેમણે શરૂ કર્યું. આમ
કરતે કરતે ધીમે ધીમે “વેદાંત સમાજ” નો પાયો નાખાયો.
એ “વેદાંત સમાજ” ન્યુયોર્કમાં આજે પણ ઘણીજ આબાદી-
થી પોતાનું કાર્ય કરી રહેલો નજરે પડે છે. એ “વેદાંત સમાજ”-
માં સ્વામીજીએ આપેલાં બાપણો તે સમાજે પુસ્તકોના રૂપમાં
પ્રસિદ્ધ કરેલાં છે. “રાજયોગ,” “કર્મયોગ,” “ભક્તિયોગ”
અને “મારા ગુરુ” એ સ્વામીજીનાં એ સમાજે પ્રકટ કરેલાં
મુખ્ય પુસ્તકો છે. જેવી રીતે ખ્રિસ્તીઓ બાયબલને પુષ્કળ માન
આપે છે, તેવીજ રીતે ઘણા અમેરિકનો આજે “રાજયોગ”ને

ઘણાજ ભાવથી પૂરે છે. ઘણા સંશયવાદીઓ અને જડવાદીઓને માટે તે હવે શ્રુતિરૂપ થઈ રહેલું છે. અસંખ્ય મનુષ્યોનાં જીવનને એણે શુભ ભાગે વાળ્યાં છે. એ પુસ્તકની દરેકે દરેક લીટી વાંચકના આત્માને સ્પર્શ કરે છે અને તેમાં નવીન સામર્થ્ય ઉપજાવે છે. જાણે કે કોઈ મહાન યોગીના પવિત્ર આત્મામાંથી પ્રબળ શક્તિપ્રેરક ઉદ્ભવે. જહાર નીકળી રહ્યા હોય, તેમ તેનું દરેકે દરેક વાક્ય વાંચકના અંતઃકરણમાં સચોટ લાગે છે. રાજ-યોગનું ભાષાંતર ઘણી ભાષાઓમાં થયેલું છે; તે ઘણા દેશોમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલું છે અને યુરોપ, અમેરિકા તથા એશિયાનાં અસંખ્ય સુશિક્ષિત સ્ત્રીપુરુષો તેને પ્રેમથી વાંચે છે.

આ પ્રમાણે ન્યુયોર્કમાં ભાપણું કરવાથી સ્વામીજીને અત્યંત માન મળ્યું. ન્યુયોર્કના કેટલાક સમાજોમાં તો તેમનું નામ અત્યંત મોહક થઈ રહ્યું અને પુષ્કળ વિદ્વાનો અને ધનવાનો તેમનાથી આકર્ષાઈ રહ્યા. પરંતુ સ્વામીજીને મહેનત પણ જાહું સખત કરવી પડતી હતી. દિવસમાં તે બે વાર ભાપણું આપતા, લાંબો પત્રવ્યવહાર કરતા, અનેકોને ખાનગી મુલાકાત આપતા, કેટલાકને ઘરમાં બેઠે બેઠે બોધ આપતા અને પોતાના અનુયાયીઓના શિક્ષણને માટે અનેક લેખો તેઓ લખતા. આ બધું કાર્ય કરવામાં સવારથી તે મોડી રાત સુધીનો તેમનો સમયો વખત ચાલ્યો જતો. આવી સખત મહેનતને લીધે બીજા કોઈ હોત તો તેનું ગમે તેવું સુદૃઢ શરીર પણ બેચાર દિવસમાં તૂટી ગયું હોત; પરંતુ બ્રહ્મચર્ય, નિષ્કામતા અને બ્રહ્મસાક્ષાત્કારજન્ય કૃતકૃત્યતા તથા કર્તો છતાં અકર્તૃપણાના (ગુણે: ગુણાનુવર્તેતે ઇત્યાદિ) અલૌકિક ભાવો, એ સર્વ આવા કાર્યકર્તાઓમા જે રસ અને બળ પૂરે છે, તે વાત તેવાઓજ જાણે છે.

કેટલાએ ધનવાનો, ગરીબો અને વેપારીઓ વગેરે રાત-

દિવસ પ્રવૃત્તિમાંજ જીવન ગાળે છે; પરંતુ તેમની પ્રવૃત્તિ માત્ર દ્રવ્યનો સંગ્રહ વધારવા માટે, તેમજ સ્વાર્થી વાસનાઓને સંતોષવાને માટેજ હોય છે. સ્વામીજીની નિઃસ્વાર્થ પ્રવૃત્તિએ એવા સર્વ લોકોને સમજાવ્યું છે કે, “ગમે તેટલી પ્રવૃત્તિ કર્યા કરો, પણ તેમાં તમે જ્યાંસુધી નિષ્કામતા કે નિઃસ્વાર્થતાને જરાક પણ સ્થાન નહિ આપો, ત્યાંસુધી તમારી સઘળી પ્રવૃત્તિઓ અધોગતિનેજ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે.”

ખરે કમંચોળી કેવો હોય, વેદાંતના ત્રિદાંત પ્રમાણે નિષ્કામ કમં કયું કહેવાય, વિષયવાસનાઓથી પર થઈ રહેલું ઉચ્ચ જીવન કેવા પ્રકારનું હોય, માનવજાતિને માટે નિઃસ્વાર્થપણે કામ કરનારના અંતઃકરણમાં કેવા નિરતિશય અને અપૂર્વ આનંદનો વાસ થઈ રહેલો હોય છે અને કમંચોળના જ્ઞાન તથા અભ્યાસ વડે કરીને અસાધ્ય કાર્યો પણ કેવાં સાધ્ય થઈ શકે છે, એ સર્વ સ્વામીજીએ પોતાની જાતના દાખલાથી દર્શાવી આપ્યું છે.

કેટલીક વખત સ્વામીજી પ્રજ્ઞજ્ઞાની જેવા દેખાતા, તેા કેટલીક વખત તે પ્રજુનાએક ભક્ત જેવા નમ્ર અને બાવયુક્ત જણાતા. ન્યુયોર્કનાં કેટલાક સ્ત્રીપુરુષો તેમના ઉમદા વેદાંત બોધથી એટલાં બધાં આકર્ષાઈ ગયાં અને તેમના પવિત્ર અને સુખી જીવનથી તેમના મન ઉપર એટલી બધી અસર થઈ રહી કે, તેઓ સ્વામીજી આગળ પવિત્રતા અને પ્રજ્ઞચર્યનું મત લઈ તેમનાં શિષ્ય બની રહ્યાં. સ્વામીજી પાસેથી દીક્ષા લઈને તેઓએ હિંદુ નામો ધારણ કર્યા; તેઓમાં મુખ્ય અભ્યાનંદ, કૃપાનંદ અને યોગાનંદ હતા. સંન્યાસી થયા પહેલાં કૃપાનંદ ન્યુયોર્કમાં એક પ્રસિદ્ધ વર્તમાનપત્રના લેખક હતા. સ્વામી અભ્યાનંદ એક દેવ સ્ત્રી હતી ન્યુયોર્કના સમાજોમાં જડવાદ અને સમાજશાસ્ત્રના હિમાયતી તરીકે તે બહુજ પ્રખ્યાત હતી. સ્વામી યોગાનંદ તે

ન્યુયોર્કના પ્રસિદ્ધ ડોક્ટર સ્ટ્રીટ હતા. આ સંન્યાસી શિષ્યો સિવાય બીજાં પણ અનેક મનુષ્યો બ્રહ્મચર્યવ્રત ગૃહણ કરી રહ્યાં હતાં અને સંન્યાસ દીક્ષા લેવાની આકાંક્ષા ધરાવતાં હતાં. અનેક પ્રસિદ્ધ ગૃહસ્થો પણ સ્વામીજીના શિષ્યો બની રહ્યા હતા. મિસિસ એલ બુલ નામની એક પ્રખ્યાત અને ધનાઢ્ય સ્ત્રી સ્વામીજીની ચુસ્ત શિષ્ય બની રહી હતી. સ્વામીજીના અસંખ્ય વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રોફેસર વાઇમેન, ડોક્ટર એલન ડે વગેરે પણ હતા. ઘણા પાદરીઓ તેમનાં ભાષણો સાંભળવાને દરરોજ આવતા હતા. ન્યુયોર્કમાં આવેલા ડીકસન સમાજમાં ભાષણ આપવાને સ્વામીજીને વારંવાર બોલાવવામાં આવ્યા હતા. ડોક્ટર રાઇટ નામના પ્રસિદ્ધ પ્રોફેસર તે કાર્ય માટે તેમની ભલામણ કરી રહ્યા હતા. જે ભૂમિમાં સર્વે મનુષ્યો ઐહિક સુખ અને જગતની મિથ્યા વાસનાઓનેજ વળગી રહેલા હતા અને જ્યાં વૈરાગ્યના નામથી પણ સૌ આધાર રહેતા હતા, તે ભૂમિના મનુષ્યો આ પ્રમાણે સંન્યાસ ગ્રહણ કરે અને વેદાંતમય જીવન ગાળી રહે, એ બીના સ્વામીજીની અગાધ શક્તિ અને તેમનાં ભાષણોની અદ્ભુત અસરની પૂરેપૂરી સાબિતી આપે છે. સ્વામીજીની આવી ક્ષતેહથી કયા હિંદવાસીનું હૃદય બિછળશે નહિ ?

વળી સ્વામીજીના પ્રયાસથી માત્ર આટલુંજ પરિણામ આવ્યું તેમ નહોતું. અનેક વહેમો અને ખોટા ખ્યાલોને દૂર કરી, સાચા સત્યની શોધમાં વિચરવાની પ્રબળ ઇચ્છા સ્વામીજીએ અમેરિકાનાં નાનાં હૃદયમાં પ્રગટાવી મૂકી છે. આજે અમેરિકનો વેદાંતનાં પુસ્તકોની માગણી કરી રહેલા છે; વાતચીતમાં પણ તેઓ ઘણા સંસ્કૃત શબ્દો વાપરવા લાગ્યા છે; શ્રીશંકરાચાર્ય, શ્રીરામાનુજ વગેરેનાં નામ હકસલી, ર્ચેન્સર વગેરેનાં નામો સાથે અમેરિકાનાં સાંભળવામાં આવે છે અને મેક્સમલર, કૅલબ્રક, ડયસન

જેવા વેદાંતીઓનાં પુસ્તકો અમેરિકનો પ્રેમથી વાંચવા લાગ્યા છે. આ સઘળું સ્વામીજીએ ઉપજાવેલી અસરનું જ પરિણામ છે. ન્યુયોર્કમાં સારા જનોડ નામની પ્રખ્યાત નાટ્યકાર સ્વામીજીને મળવાને આવી અને હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનને માટે પોતાનો અત્યંત ભાવ દર્શાવી તેમાં રસ લેતી થઈ. વીજળી સંબંધી અનેક શોધો કરનાર વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી નીકોલા ટેસલા, સ્વામીજીનું સાંખ્ય તત્ત્વજ્ઞાન ઉપરનું ભાષણ સાંભળીને અત્યંત વખાણ કરવા લાગ્યા. તેમણે કબૂલ કર્યું કે, “હિંદુઓનું જગતની ઉત્પત્તિ અને રચના સંબંધીનું જ્ઞાન સૌથી શ્રેષ્ઠ છે.” વળી તેમણે વધુમાં જણાવ્યું કે, “કલ્પ, પ્રાણ, આકાશ વગેરેનો પૂરેપૂરો અને ખરો ખ્યાલ ફક્ત સાંખ્યશાસ્ત્રજ આપી શકે તેમ છે જગતની રચના સંબંધીના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવાને આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે હિંદુઓના સાંખ્યશાસ્ત્રનોજ આશ્રય લેવો જોઈએ.”

ન્યુયોર્કથી સ્વામીજી થાઉઝન્ડ આઈલેન્ડ પાર્ક નામના સ્થળે ગયા. એ સ્થળ એક ટેકરી ઉપર એકાંતમાં આવેલું હતું. અમેરિકન વિદ્યાર્થીઓ અને શિષ્યોમાંના બારેક જણ સ્વામીજીની સાથે હતા. સ્વામીજીનાં ભાષણો સાંભળવાં એ તો એક મહા ભાગ્ય હતુંજ, પણ તેમના સમાગમમાં આજો વખત આવવું અને તેમના જીવનના ભાગી થવું એ તો બહુજ શ્રેયસ્કર હતું તે સ્થળમાં સ્વામીજી સાત અઠવાડિયાં રહ્યા હતા. એ દરમિયાન તે પોતાના શિષ્યોને દરરોજ બોધ આપતા હતા. ઉપરાંત તેમને સ્વામીજીના અફણત જીવનના ભાગી થવાનો પણ અમૂલ્ય લાભ મળ્યો હતો. સ્વામીજીનું જીવન સંપૂર્ણ સુંદર અને સંતુષ્ટ હતું. તે ઘણુંજ ભવ્ય લાગતું, પણ તેની સાથે તેમાં અત્યંત સાદાઈ પણ નજરે આવતી હતી. તેમનું મન સદાએ ઉચ્ચ ભાવો અને

વિચારોથી ભરપૂર દેખાતું હતું. ઋ, શિવ, રામકૃષ્ણ, જગદંબા તેમજ બીજા પણ ઉચ્ચસ્થાવ પ્રદર્શક ઉદ્દગારો સ્વામીજી મુખ-માંથી વારંવાર બહાર કાઢતા અને તે ઉદ્દગારોથી શિષ્યોને કંઈક અલૌકિકજ્ઞાન થતું. કોઈ વખત તે કાઈસ્ટની વાતો કરતા, તો કોઈ વખત શ્રીશંકરાચાર્યનું અદ્ભુત તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવતા અને કોઈ વખત શ્રીકૃષ્ણને એક અદ્ભુત યોગી તરીકે પ્રતિ-પાદન કરતા. આખો દિવસ તેમનું મન કોઈ ને કોઈ સત્યમાં તલ્લીન રહેતું. વખતોવખત તે જ્ઞાનની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી જતું અને તેમાંથી કોઈ નવુંજ સત્ય નવીન પ્રકાશરૂપે બહાર નીકળી આવતું.

સ્વામીજી નિયમિત રીતે કોઈને બોધ આપતા નહોતા. તેમ થવું અશક્ય હતું. ઈશ્વર પ્રેરિત મનુષ્યો જગતને અનેક સત્યોનો બોધ આપે છે, પણ તેમનો બોધ નિયમિત હોતો નથી. જેમ પ્રેરણા થતી જાય છે અને જેમ જેમ અંત-રાત્માના ઊંડા પ્રદેશમાં ઉતરાતું જાય છે, તેમ તેમ અનેક સત્યો સ્ફુરતાં ચાલે છે અને કહેવાતાં ચાલે છે. પ્રાચીન ઋષિઓએ તે પ્રમાણેજ સત્યોનું શોધન અનેક યત્નોદ્વારા કરેલું છે. ઈશ્વર-પ્રેરણા ઉપર તે નિયમિતપણાનો આનવનો કાયદો કેમ લાગુ પડે? સ્વામીજી પણ તેને માટે કહેતા હતા કે, “પાશ્ચા-ત્યોમાં બહુ નિયમિતપણું હોવાને લીધેજ ત્યાં ખરા ધાર્મિક પુરુષો પાકતા નથી.” એથી કરીને તેમના શિષ્યો તેમની આસ-પાસ વીંટળાયલાજ રહેતા અને સ્વામીજીના મુખમાંથી જે ઉદ્દ-ગારો નીકળે તે ઝટ ટપકાવી લેતા. મિસ બોલ્ડો નામની એક શિષ્યાએ તેમના સઘળા ઉદ્દગારો ટાંકી લઈ તેમને “ઇન્સ્પાયર્ડ ટોક્સ” (ઈશ્વરપ્રેરિત વાતો) એ નામના પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કરેલા છે. એ પુસ્તક વાંચવાથી માલૂમ પડે છે કે, સ્વામીજી એ સ્થળ-

માં દેવી અદ્ભુત પરાવસ્થા ભોગવી રહ્યા હતા અને ઈશ્વરપ્રેરિત મનુષ્ય તરીકે તે દેવા અલૌકિક ઉદ્દગારો કાઢી રહ્યા હતા. એ ઉદ્દગારો સ્વામીજીના આત્મજીવનનો આપણને ખ્યાલ આપે છે અને ધાર્મિક ભાવનાઓ ઉપર નવોજ પ્રકાશ પાડે છે.

સ્વામીજી તેમના શિષ્યોના ગુરુ હતા, એટલુંજ નહિ પણ તેમના પાલક અને રક્ષક પણ હતા શિષ્યો ઘરનું બીજું કામ કરતા અને સ્વામીજી સર્વેને રસોઈ કરીને જમાડતા ! દેવો તેમનો શિષ્યો પ્રત્યે ભાવ ! હિંદુ ભોજનની જુદી જુદી વાનીઓ કરીને તે પોતાના શિષ્યોને ચખાડતા, કેમકે રસોઈ કરવામાં પણ સ્વામીજી ઘણા કુશળ હતા રસોઈ કરતે કરતે તે રસોડા-માથી બહાર આવતા અને અનેક સત્યોને ઉચ્ચારતા ! આમ રસોઈનું કામ કરતે કરતે તેમનું ચિત્ત તત્ત્વજ્ઞાનના અનેક વિષયોમાં લાગી રહેતું અને પ્રસંગે પ્રસંગે તેમથી અલૌકિક વિચારો બહાર નીકળી આવતા થાઉં-અંડ આઈલેન્ડ પાર્કમાં સ્વામીજીનું જીવન નિહાળવાને અને તેના ભાગી થવાને જેઓ ભાગ્યશાળી થયેલા છે, તેઓ માત્ર તેમના જીવનની અદ્ભુતતા સમજી શકે તેમ છે મિસ વોલ્ડો લખે છે કે, “અહાહા ! કેવું ઉચ્ચ અને પવિત્ર જીવન !”

જીવનના સાદામાં સાદા પ્રસંગોમાં પણ સ્વામીજીને આધ્યાત્મિક સત્યોનો ભાસ થતો તે એકાંત વાસમાં હોય કે, મોટા શહેરના પુષ્કળ ઘોઘાટમાં કરતા હોય, પણ તેમનું ચિત્ત સદાએ તેમના ગુરુની માફક એકાગ્ર જેવું રહ્યા કરતું અને કોઈ કોઈ વખત તો પોતાની આસપાસ શું થાય છે, તેનું પણ તેમને ભાન રહેતું નહિ. આમ વારંવાર બનતું. એ દશાનું વર્ણન કરતાં ભગિની નિવેદિતા-મિસ માર્ગરેટ નોબલ લખે છે કે, “સ્વામીજી એક ખૂણે બેસીને ધ્યાન કરતા કદી જણાતા નહોતા, પણ

તેમનું ચિત્ત વખતોવખત એવી તો એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરી રહેતું કે ખીજને તેઓ સમાધિમગ્નજ લાગે ” એક હિંદવાસી તેમના વિષે લખે છે કે, “સ્વામીજી જ્યારે ધ્યાનમગ્ન બને છે, ત્યારે માત્ર બે મિનિટમાજ તે પોતાની આસપાસનું ભાન ભૂલી જાય છે અને તેમને આખે શરીરે મચ્છરો વળગી રહ્યા હોય, તેની પણ તેમને ખબર પડતી નથી અમેરિકાના રસ્તાઓમા ગાડીઓ, ટ્રામો, મનુષ્યો અને જીજી વસ્તુની મોટી ધામધૂમ મચી રહી હોય, એવે વખતે સ્વામીજીને ટ્રામમા બેસવાનો પ્રસંગ આવતો, ત્યારે પણ તેઓ ધ્યાનગ્રસ્ત થઈ જતા અને ઊતરવાનું સ્થળ પસાર થઈ જવા છતા પણ ટ્રામમાજ બેસી રહેલા ઘણી વાર નજરે આવતા કેટલીક વાર તો ટ્રામનો નોકર તેમની પાસે ભાડું લેવા આવતો, ત્યારેજ તેમને ભાન આવતું આવા પ્રમ ગોથી સ્વામીજી ઘણું શરમાતા અને ફરીથી એવું નહિ થવા દેવા સાવચેત રહેવાનું ધારતા ” થાઉઝન્ડ આઈલેન્ડ પાર્કમા પણ તેમની સ્થિતિ તેવી જ હતી વખતોવખતની એવી ધ્યાનાવસ્થાને અતે તેમના જે અનેક ઉદ્દગારો બહાર આવેલા છે તે અસંખ્ય વિદ્વાનો અને જિજ્ઞાસુઓને મન અત્યારે મહાન સત્યો થઈ પડ્યા છે

થાઉઝન્ડ આઈલેન્ડ પાર્કમા ચોડાક દિવસ રહ્યા પછી સ્વામીજી પાછા ન્યુયોર્કમા આવ્યા અહીંયા તે શિષ્યોને વેદાતનો અભ્યાસ કરાવવા લાગ્યા વેદાતના શિક્ષણને માટે તે વર્ગો ચલાવવા લાગ્યા તે વર્ગોમા સર્વેને આવવાની છૂટ હતી તે વર્ગો વિષે લખતા એક શિષ્ય લખે છે કે, “શૂકવીનમા ત્યાના જે મનુષ્યો સ્વામીજીનું બાપણ ચાલણવાને આવ્યા હતા, તેમાના કેટલાક ન્યુયોર્કમા આવીને રહ્યા અને સ્વામીજીને ઉતારે જઈ તેમના ઉપદેશનો લાભ રોજ લેવા લાગ્યા સ્વામીજીનો ઉતારો એક નાની ઝોરડીમા હતો, ત્યા તે વર્ગો ભરાતા પરંતુ વર્ગોમા

મનુષ્યોની સંખ્યા ઝટ વધવા લાગી. આખી ઝોરડી ખીચોખીચ ભરાઈ જવા લાગી. સ્વામીજી જમીન ઉપર બેસતા અને શ્રોતા-જનોમાંના ઘણા પણુ તેમજ કરતા. શ્રોતાઓની લીડને લીધે સૂવાનો ખાટલો, ખૂણામાં આવેલો પાણીનો નળ વગેરે સ્થળે પણુ લોઢો બેસવા લાગ્યા. ધારણું ઉઘાડું રાખવામાં આવતું અને ઝોરડીમાં આવવાના ઢાઢર ઉપર પણુ લોઢો બેસતા. અ-હાહા ! તે વર્ગો ! તે ઢેટલા બધા રસપૂર્ણ હતા ! તે વર્ગોમાં આવવાને જે ભાગ્યશાળી થયું હશે, તે તેને કદીય ભૂલશે નહિ. સ્વામીજી ઘણાજ ભવ્ય દેખાતા હતા, પણુ તેમની ભવ્યતામાં અત્યંત સાઢાઈ નજરે આવતી હતી. તે ઘણા ગંભીર દેખાતા અને અંતઃકરણપૂર્વકજ બોલતા. તેમની વકતૃત્વશક્તિ અલૌકિક હતી અને ખીચોખીચ ભરાઈને બેઠેલા વિદ્યાર્થીઓ પોતાને પડતી અડચણો, ભૂડી જઢને સ્વામીજીના મુખમાંથી નીકળતા શબ્દે શબ્દને ધ્યાન દઢને સાંભળતા.”

આવી સાદી રીતે સ્વામી વિવેકાનંદે વેદાંત શીખવવાની પ્રથમ ન્યુયૉર્કમાં શરૂઆત કરી હતી. સ્વામીજી પોતાના શ્રમને માટે બઢલામાં કંઈ પણુ લેતા નહોતા. તેમની ઝોરડીતું બાડું ઉઘરાણું કરીને આપવામાં આવતું હતું જ્યારે ઉઘરાણું બરાબર થતું નહોતું, ત્યારે સ્વામીજી હિંદની સામાજિક સ્થિતિ ઉપર જાઢેર વ્યાખ્યાનો આપી, તેમાંથી મળેલા દ્રવ્યનો ઉપયોગ પો-તાના વર્ગોના નિભાવને માટે કરતા. “ હિંદુ ધર્મેપિઢેશકોની ફરજ છે કે, તેમણે પોતાના વર્ગો અને વિદ્યાર્થીઓનો નિભાવ કરવો અને કોઈ વિદ્યાર્થીને જરૂર હોય, તો તેને માટે ઉપઢેશકે ખુશીથી ગમે તે જાતનો ભોગ આપવો,” એમ સ્વામીજી કહેતા હતા.

વર્ગો દેખુઆસીમા શરૂ થયા અને જૂન મુખી તે આદ્યા

હતા, પણ તે દરમ્યાનમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા એટલી બધી વધી ગઈ હતી કે નીચેનો એક મોટો હોલ અને તેની બહારની જગ્યા પણ ભાડે લેવી પડી હતી. દરરોજ સવારે અને ઘણુંખરું સાંજે વર્ગો ભરવામાં આવતા. કેઈ વખત રવિવારે પણ ભાષણો આપવામાં આવતાં. કેટલાકનું માત્ર ભાષણ સાંભળીને સમાધાન થતું નહોતું, તેમને માટે શંકા-સમાધાનનો સમય પણ રાખવામાં આવ્યો હતો.

હિંદના પ્રાચીન ઋષિઓની માફક સ્વામીજી ધનવાન અને સત્તાવાન અમેરિકાને વેદાંતનો બોધ કરી રહ્યા હતા. એ દેખાવ જોઈને કયા હિંદુનું હૃદય નહિ ભીછળે? અમેરિકાનો પાસે પુષ્કળ દ્રવ્ય હતું અને તે આપવાને તેઓ તૈયાર પણ હતા, છતાં સ્વામીજી બોધને માટે એક પાઈ પણ લેતા નહોતા. “ધર્મનો ઉપદેશ કંઈ પણ લીધા વગરજ કરવો જોઈએ; ધર્મ કંઈ વેચવાની વસ્તુ નથી.” એમ સ્વામીજી કહેતા. કેટલાક વર્તમાનપત્રોના ખબરપત્રીઓ અને માસિકોના અધિપતિઓ હિંદ વિષેની માહિતી મેળવવાને તેમની પાસે આવતા અને સ્વામીજીની પોતાની ખાસ ટેવો કથી કથી છે, તેમનો ધર્મ શો છે, પાશ્ચાત્ય સુધારા વિષે તેમનો શો અભિપ્રાય છે, ભવિષ્યમાં તે કેવું કાર્ય કરવા ધારે છે, તેમનો આહારવિહાર કેવા પ્રકારનો છે, પૂર્વાશ્રમમાં તે કેણું હતા, શું કરતા હતા, હિંદુઓની રીતભાત કેવી હોય છે, હિંદની રાજદારી સ્થિતિ કેવી છે, વગેરે અનેક પ્રશ્નો પૂછતા હતા. વળી દૂરનાં ગામોમાંથી સ્વામીજીને આમંત્રણો આવતાં અને ત્યાં ભાષણો આપવાને તે પગે ચાલીનેજ જતા.

કેઈ કેઈ વખત એક અઠવાડિયામાં તેમને બાર કે ચૌદ ભાષણો આપવાં પડતાં. શારીરિક અને માનસિક શ્રમ પણ ઘણોજ વેઠવો પડતો. આખું અમેરિકા તેમની પાછળ ગાંડુઘેલું થઈ

રહ્યું હતું. કેટલાક સ્વામીજીને પોતાને ઘેર બોલાવતા, તે કેટલાક બહાર વ્યાખ્યાનો આપવાની અરજ કરતા. અમેરિકામાં સર્વત્ર જડવાદ વ્યાપી રહેલો હતો અને તેથી ઘણા મનુષ્યોના આત્માને સતોપ થતો નહોતો હજારો સમાજો અને સંસ્થાઓ ત્યાં બીબી થયેલી હતી, પણ તે સર્વ ઐહિક વિષયો સંબંધીજ બોધ કરતો અમેરિકન પ્રજા વિષયસોગથી તૃપ્ત થઈ રહેલી હતી. જડવાદના સિદ્ધાંતોથી તે કટાણી રહી હતી. તે પોતાના હૃદયને અને પોતાના આત્માને સ્પર્શ કરી શકે એવા કોઈ મહાસત્યને મેળવવાને આહુતી હતી. જડવાદથી અસંતુષ્ટ બની રહેલા અસખ્ય મનુષ્યોના હૃદયમાં સ્વામીજીનો બોધ સાંભળીને બાહ્ય પદાર્થોમાં સતોપ અને ધર્મજિજ્ઞાસાનો વાસ થવા લાગ્યો. ચોગ્ય અધિકારીઓ એથી પણ આગળ વધીને અભ્યાસમાં તેમજ આત્માના પ્રદેશમાં વિચરવા લાગ્યા. અમેરિકનોને મન તે કેવો અપૂર્વ અનુભવ હતો ! કોઈ અતિથય જૂઞ્યાને જેમ ખાવાનું મળે, કોઈ મરવા પડેલા તરફ્યાને જેમ પાણી મળે, તેમ સ્વામીજીના બોધથી તેમનો આત્મા ઠરતો હતો.

સ્વામીજીનો બોધ અપૂર્વ હતો. તેમના વચનો અમેરિકનોને નવાઈ જેવાજ લાગતા આ સમયે સ્વામીજીના સંબંધમાં ન્યુયૉર્ક ફ્રેનોલોજિકલ જર્નલ (મસ્તિષ્કવિદ્યા સંબંધી માસિક પત્ર) શુ કથી રહ્યું હતું, તે બાળુવુ ઘણું રસ ભરેલુ છે તે માસિકના અધિપતિએ લખ્યું હતું કે, “ સ્વામી વિવેકાનંદ હિંદુ જાતિનો એક સુદર નમૂનો છે તે બિચાર્થમાં પાચ ફૂટ અને સાડા-આઠ ઇંચ છે. તેમનું વજન એકસોને સિત્તેર રતલથી વધુ છે. તેમના મસ્તકનો પરિઘ પોણીબાવીસ ઇંચ છે તેનો વ્યાસ ચૌદ ઇંચ છે. આથી કરીને તે શરીર તથા મગજની બાબતમાં જેવા જોઈએ તેવાજ છે પોતાની માનસિક શક્તિઓને અનુકૂળ થાય એવા

સ્થળમાં તે પોતાનો માર્ગ કરી લે છે. તેમની મિત્રતાથી તે તેમના કાર્યમાં મદદ અને ઉત્તેજન આપ્યાનો ઘદ્દરો વાળો છે. એમના સંસ્કારો એવા છે કે, લગ્ન સંબંધી વિચાર તેમાં આવી શકતોજ નથી. તે ખરેખરુંજ કહે છે કે, કોઈ પણ સ્ત્રી સાથે પ્રેમમાં પડવાનો વિચારજ તેમના મનમાં કદીય આંચો નથી. તે વિગ્રહની વિરુદ્ધ છે અને સંપૂર્ણ નમ્રતાનો બોધ કરે છે. આથી કરીને તેમનું મસ્તક કણું પ્રદેશમાં સંકુચિત હોવું જોઈએ અને તે તેમજ છે. દ્રવ્ય અને તેની માલિકી વિષેના પ્રશ્નોનો તે અનાદર કરે છે અને કહે છે કે, તેમની પાસે કોઈ પણ પ્રકારની મિલકત નથી અને તે ઉપાધિ તેમને ગમતી પણ નથી. તેમનો આ વિચાર અમેરિકનોના મનને ઘણોજ વિચિત્ર લાગે છે, છતાં પણ આપણે કબૂલ કરવુંજ જોઈએ કે, સ્વામીજીના સુખ ઉપરજે સંતોષ અને શાંતિનાં ચિહ્નો દેખાઈ આવે છે, તે અમેરિકાના કરોડાધિપતિઓ 'રસેલ રોજ' અને 'હેટ્ટી ગ્રીન'નાં સુખ ઉપર પણ જણાઈ આવતાં નથી. તેમનામાં સ્થિરતા અને સહૃદયતા પૂર્ણ વિકાસને પામી રહેલાં છે. પરોપકારવૃત્તિ તેમના જીવનમાં સ્પષ્ટ જણાય છે. તેમનાં લમણાં પહોળાં છે અને તે તેમનું સંગીતનું જ્ઞાન પ્રગટ કરે છે. તેમનાં લબ્ધ અને વિશાળ નેત્રો તેમની અદ્ભુત સ્મરણશક્તિને અને તેમનાં બાષ્પોમાં તેમણે દર્શાવેલી અલૌકિક વક્તૃત્વશક્તિને સિદ્ધ કરે છે. ટૂંકામાં કહીએ તો દયા, અનુકંપા, તત્ત્વજ્ઞાનમાં જિઠો પ્રવેશ અને ઉચ્ચ શિક્ષણ, કાર્યમાં જય મેળવવાની ઇચ્છા, એ તેમનાં ખાસ લક્ષણો છે. તે કલકત્તા યુનિવર્સિટીના એક ગ્રેજ્યુએટ છે, છતાં જાણે કે લંડનના રહેવાસી હોય તેમ સારી પેઠે શુદ્ધ અગ્રેજી બોલે છે. સર્વધર્મપરિષદમાં તેમણે સર્વ મનુષ્યો તરફ આત્મભાવથી જોવાનું શીખવ્યું હતું. માત્ર એટલોજ બોધ કરવાનું તે

જારી રાખશે, તોપણ તેમનું કાર્ય અમેરિકામાં અતિશય ઉપકારક અને સંમાનિત થયા વગર રહેશે નહિ.”

અમેરિકામાં સ્વામીજી રહ્યા તે દરમ્યાનમાં સ્વાભાવિકપણે જ જાણે કેટલીક યોગિક શક્તિઓ તે પ્રાપ્ત કરી રહ્યા હોય એમ તેમને જણાતું હતું, પણ તે વિષે તે કોઈને વાત કરતા નહોતા. તેમ તેઓ આવી શક્તિઓને કોઈ પણ પ્રકારની મહત્તા આપતા નહોતા અને પ્રદક્ષિણાની પ્રાપ્તિ આગળ તેને તુચ્છજ ગણતા હતા. અભ્યાસી માટે તો તેઓ એવી શક્તિઓને અંતરાયરૂપ અને તેવી શક્તિઓ મેળવવાની ઇચ્છાને ઈશ્વરપ્રાપ્તિની વિરોધીજ કહેતા.

સ્વામીજી હવે જ્ઞાનગી અને જાહેરમાં બોધ આપવા ઉપરાંત કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને ધ્યાન અને બીજી યોગની ક્રિયાઓ પણ શીખવવા લાગ્યા. ધ્યાનાવસ્થા તેમને સ્વાભાવિક હોવાથી પોતાના વિદ્યાર્થીઓને ધ્યાનધારણાદિ શીખવતા પણ સ્વામીજી ધ્યાનસ્થ થતી જતા અને એવે વખતે તેમના વિદ્યાર્થીઓ તેમને તેવીજ સ્થિતિમાં મૂકીને ચાલ્યા જતા. કોઈ કોઈ વાર ધીમેથી તે સંસ્કૃત શ્લોકો અને વેદો કે ઉપનિષદોનાં વાક્યોને ઉચ્ચારતા. આધ્યાત્મિક સત્યો અને આનંદનું જે વાતાવરણ દક્ષિણેશ્વરમાં શ્રીરામકૃષ્ણની આસપાસ ફેલાઈ રહ્યું હતું, તેવુંજ આધ્યાત્મિક વાતાવરણ અમેરિકાના દૂર પ્રદેશમાં સ્વામી વિવેકાનંદની આસપાસ પ્રસરી રહ્યું હતું. તેમની પામે જે અમેરિકનો આવતા તે અત્યંત શાંતિ, શક્તિ, આનંદ અને વિકાસને અનુભવતા. તે વખતે એક પ્રસિદ્ધ લેખકે સ્વામીજીના ચારિત્ર્યનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કર્યું હતું:—

“ જે મનુષ્યો સ્વામી વિવેકાનંદને મળેલા છે અને જેમણે તેમનાં ભાષણો સાંભળેલાં છે, તેઓ સ્વામીજીનું ચોક્કસ વ્યક્તિ-

ત્વ, સુંદર અને બુદ્ધિવંત ચહેરો, દિવ્ય તેજથી ભરેલું અને એક બાળકની માફક નિદોષ હાસ્ય કરતું તેમનું મુખારવિંદ, સંગીત જેવો મધુર અવાજ, અસાધારણ વક્તૃત્વશક્તિ, અદ્ભુત વાક્-ચાતુર્ય અને બીજા જે જે ગુણો વડે શ્રોતાજનો તેમને ઈશ્વર-પ્રેરિત વક્તા કહે છે તે સર્વ કદીય વીસરશે નહિ. ”

સ્વામીજીની અપૂર્વ કૃતેહની ખબર આખા હિંદુસ્તાનમાં પહોંચી વળી. હિંદનાં વર્તમાનપત્રો અને માસિકોમાં સ્વામીજીનાં પ્રસિદ્ધ ભાષણની નોંધ લેવાઈ અને તે વિષે અગ્રલેખો પણ લખવામાં આવ્યા. મદ્રાસથી આલમોરા અને કલકત્તાથી મુંબઈ સુધીના સઘળા હિંદુઓ તે પ્રસિદ્ધ ભાષણને વાંચીને તેનું મનન કરવા લાગ્યા. તેને વાંચતાં તેમનાં હૃદયોમાં અત્યંત હર્ષની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ અને પોતાના હિંદુ ધર્મને માટે ગૌરવ લઈ તે ધર્મના ઉપદેશક તરીકે અપૂર્વ કૃતેહ મેળવી રહેલા વીરપુરુષ વિવેકાનંદ તરફ અત્યંત પૂજ્યભાવ દર્શાવવા લાગ્યા.

આ વખતે સ્વામી વિવેકાનંદનું નામ અખિલ ભારતવર્ષમાં ઘેર ઘેર પ્રિય થઈ રહ્યું હતું. તેમણે પોતાના દેશની અને ધર્મની જે મહાન સેવા બજાવી હતી, તેમજ અમેરિકામાં હિંદુ વિચારોને અને સ્વામીજીને જે આવકાર મળ્યો હતો, તે સાંભળીને સઘળા હિંદુઓ હર્ષધેલા થઈ રહ્યા હતા. જે ભૂમિ મગરૂખીમાં ગરક હોઈ હિંદને એક પરતંત્ર દેશ તરીકે ગણતી હતી અને હિંદવાસીઓને વહેમી અને જંગલી ધારતી હતી; તે ભૂમિ (અમેરિકા) ભારતવર્ષની મહત્તા સ્વીકારે, એ બનાવ હિંદુસ્તાનની તવારીખમાં પહેલવહેલોજ હતો.

સ્વામીજીનું પવિત્ર નામ હિંદના દરેક પ્રાંતમાં સંભળાઈ રહ્યું હતું. એમાં પણ સ્વાભાવિક રીતે મદ્રાસ અને બંગાળા

ઈલાકામાં લોકો સ્વામીજી તરફ વધારે પ્રેમ અને માન દર્શાવી રહ્યા હતા. ત્યાં સ્થળે સ્થળે સભાઓ ભરાતી હતી અને સ્વામીજીના ગુણ ગવાઈ રહ્યા હતા. છેક દક્ષિણમાં આવેલા રામનદથી તે ઉત્તરમાં રજપૂતાના સુધી દરેક નગરમાં તેમના કાર્યનાં વખાણ થતા હતાં. હિંદના પુષ્કળ સ્થળોમાંથી સ્વામીજીને માનપત્ર મોકલવામાં આવ્યાં હતાં. રામનદના રાજાએ ખુશાલીનો તાર મોકલ્યો હતો. ખેત્રીના રાજા અજિતસિંહ બહાદુરે એક ખાસ દરબાર ભરી તેમાં ઠરાવ કરીને સ્વામીજી પર શાખાશી આપનારો પત્ર મોકલ્યો હતો. મદ્રાસ અને કલકત્તામાં પણ હિંદુઓએ મોટી મોટી સભાઓ ભરી સ્વામીજીને માનપત્રો મોકલ્યાં હતા કલકત્તામાં રાજા ખ્યારીમોહન મુકરજી સી. એસ. આઈ. એનરેબલ જસ્ટિસ ગુરુદાસ બેનરજી, ‘ઈન્ડિયન મિરર’ પત્રના અધિપતિ નરેન્દ્રનાથ સેન, ‘ઈન્ડિયન નેશન’ પત્રના અધિપતિ એન. એન. ઘોષ, બંગાળી પત્રના અધિપતિ અને સુપ્રસિદ્ધ વક્તા સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી વગેરે અનેક સંભાવિત ગૃહસ્થો, રાજાઓ અને જમીનદારો સભામાં એકઠા મળ્યા હતા અને પોતાના હિંદુ ધર્મગુરુ રક્ષણ કરનાર અને ભારતવર્ષની મહત્તા વધારનાર મહાપુરુષ વિવેકાનંદના ગુણાનુવાદ ગાઈ રહ્યા હતા. કલકત્તા સ્વામીજીની જન્મભૂમિ હતું, તેથી ત્યાં લોકોના હૃદયનો પાર રહ્યો ન હતો. આ પ્રમાણે પોતાને અસંખ્ય માનપત્રો મળેલાં જોઈને સ્વામીજી જરા પણ કુલાર્ધ ન જતાં એ સમગ્ર માન હિંદુ ધર્મને-પ્રાચીન ઋષિઓનેજ મળેલું માનતા. પોતાના કાર્યમાં એ માનથી સમસ્ત ભારતવર્ષે સમતિ આપેલી તે ગણતા આ ઉપરથી જૂના પુરાણા આર્યવર્તના હૃદયમાં પ્રાચીન પ્રબલકીય આદર્શ હજી પણ જાગૃત છે અને ભારતવર્ષના પ્રબલજીવનનો પાયો હજી પણ મજબૂત છે, એમ તેમને ખાતરી થઈ. ભારતવર્ષ વિશે

મોટી આશા તેમના મનમાં બધાઈ અને પોતાની દૃષ્ટિ સમીપ તેની ઉન્નતિના અનેક લાવી ચિત્રો તેઓ જોવા લાગ્યા તેમને નિશકપણે ભાસ થવા લાગ્યો કે, “ ભારતવર્ષ એક વાર ફરીથી જન્મગૃત થયેલો છે, તેને ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે, તેનો પુનરોદ્ધાર થયેલો છે અને તે પ્રાચીન સમય કરતાં પણ વધારે ધીર્મ મેળવશે ”

અધુનિક સમયમાં હિંદમાં કલકત્તા વિદ્યા અને બુદ્ધિનું શ્રેષ્ઠ સ્થળ બની રહેલું છે આથી કરીને સ્વામી વિવેકાનંદને માન આપવાને કલકત્તાના ટાઉન હોલમાં જે સભા ભરવામાં આવી હતી, તે આખા હિંદમાં સૌથી વધારે વિશાળ અને ભવ્ય હતી ઘણા જૂના વિચારના પડિતો, બ્રહ્મચારીઓ અને સંન્યાસીઓએ પણ તેમાં ભાગ લીધો હતો હિંદુ ધર્મને અમેરિકામાં અપૂર્વ માન મળેલું જોઈને સૌ હિંદુઓના હૃદય આનંદથી ઊભરાઈ રહ્યા હતા કલકત્તાના ટાઉન હોલમાં ભરાયેલી ગજવર સભાનું પ્રમુખસ્થાન રાજા ખ્યારીમોહન મુકરજીને આપવામાં આવ્યું હતું પ્રમુખસ્થાનનો સ્વીકાર કરતા તે નીચેના શબ્દો બોલ્યા હતા -

“ આજે આપણે બધા જે સન્માન દર્શાવવાને અહીંયા એકઠા મળ્યા છીએ, તે માન આપણે કેાને આપી રહ્યા છીએ ? કેાઈ એક રાજ્યની સેવા બજાવનાર અથવા બીજી કેાઈ રીતે જય પ્રાપ્ત કરનારા મનુષ્યને નહિ, પણ એક સાદા સંન્યાસીનેજ આપણે આ ગજવર સભામાં માન આપવાને એકઠા થયા છીએ તે સંન્યાસીની ઉંમર માત્ર ત્રીસજ વર્ષની છે તેણે આપણા ધર્મના સિદ્ધાંતો અમેરિકન પ્રજાને અસાધારણ શક્તિ, યુક્તિ અને ચાતુર્યથી સમજાવ્યા છે અને હજારો અમેરિકનોની વાહ વાહ મેળવી છે (ખુશાલીની તાળીઓ) હિંદુ ધર્મના સિદ્ધાંતો સમજાવીને

સ્વામી વિવેકાનંદે, જગતના એક અતિ અગત્યના અને સુધરેલા ભાગની આખો ઉઘાડી છે. વળી તેને ખાતરી કરી આપી છે કે, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની બાબતમાં પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર કે સાહિત્યમાંથી ઉચ્ચત્તમ વિચાર અને સિદ્ધાંત મળી આવશે નહિ, પણ તે આપણાં હિંદુ શાસ્ત્રોમાંથીજ મળી આવશે. (ખુશાલીની તાળીઓ) આપણી માતૃભૂમિને યશ અને અગત્ય અપાવનાર આ મહાપુરુષ વિવેકાનંદને માન આપવાને આવી ગળવર સભા મળેલી જોઈને હું ઘણાજ ખુશ થાઉં છું. ”

સભાનું કામ શરૂ થયા પછી ‘ઇન્ડિયન મિરર’ પત્રના અધિ-પતિ બાબુ નરેન્દ્રનાથ સેને કરેલા બાપણમાંથી થોડીક લીટીઓ અત્રે આપવામાં આવે છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:—

“ આ નગરમાં આવી જાતની સભા આ પ્રથમ મળેલી છે; કારણકે આપણે ઘણે ભાગે ઠોઠ રાજદારી પુરુષનેજ માન આપવાને એકઠા મળીએ છીએ; પણ આજે આપણે એક હિંદુ સાધુને માન આપવાને એકઠા થયા છીએ તે સાધુસમુદ્ધ જોળાંનીને ફરના પ્રદેશમાં ગયેલા છે અને ત્યાં તેણે પોતાની વિધાના પ્રમાવથી અને વક્તૃત્વશક્તિથી હિંદુધર્મનો અફુલુત ખચાવ કરેલો છે અને તેનું ગૌરવ વધારેલું છે વળી વધારે આશ્ચર્યની વાત તો એજ છે કે, તે સાધુની ઉંમર ભાગ્યેજ ત્રીસ વર્ષની હશે! આ ટલી નાની ઉંમરે અમેરિકન પ્રજા જેવી ઘણી આગળ પડતી પ્રજાને જે પુરુષ એક વીજળીની માફક આંજી ચક્રિત કરી નાંખે, તે પુરુષ ખરેખર ઘણાજ અફુલુત હોવો જોઈએ અને તેનું ચારિત્ર્ય ઘણુંજ ભવ્ય હોવું જોઈએ!એમની કૃતેહથી હિંદુઓને પ્રજા તરીકે એક નવોજ ભુસ્સો પ્રાપ્ત થયો છે. હિંદુ તવારીખનાં અધકારચુકત પાનાં ઉપર તેમણે પ્રકાશનું એક ઘણુંજ તેજસ્વી કિરણ નાખ્યું છે. સ્વામી વિવેકાનંદ જેવા

મનુષ્યો હમેશાં પાકતા નથી. આપણી માતૃભૂમિના ઇતિહાસમાં ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવવાને તે ઉત્પન્ન થયેલા છે. તેમની શક્તિ અસાધારણ છે. તેમની વિશાળ અને તેજસ્વી આંખોમાંથી ચારિત્રના પ્રભાવનાં કિરણો સર્વત્ર પ્રસરી રહેલાં છે અને તે પોતાના પરિચયમાં આવનારા સર્વમાં નવીન પ્રકાશ અને નવીન ચેતનની સ્ફુરણા ઠરે છે.”

ખીલ અનેક સંભાવિત ગૃહસ્થો, જેવા કે સુરેન્દ્રનાથ બેન-રથ, બાબુ એન. એન. ઘોષ વગેરેએ પણ પ્રસંગને અનુસરીને પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા હતા અને સ્વામી વિવેકાનંદને માન-પત્ર મોકલવામાં સંપૂર્ણ સંમતિ આપી હતી. આ સઘળા વક્તા-ઓનાં ભાષણો અહીંયાં આપવાં અશક્ય છે. ટૂંકામાં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે, સ્વામીજીની ક્તેહથી કલકત્તાના હિંદુઓનાં હૃદય ઊછળી રહ્યાં હતાં અને ટાઉન હોલમાં મળેલી સભામાં અપૂર્વ આનંદ અને ઉલ્લાસ સર્વની નજરે જોવામાં આવતો હતો. મદ્રાસ અને બેંગલોરમાં પણ તેવીજ સભાઓ થઈ હતી અને હિંદુસ્તાનના એક ખૂણાથી બીજા ખૂણા સુધી વિવેકાનંદનું નામ ગાળ રહ્યું હતું. મદ્રાસમાં રાજ સર રામસ્વામી મુડેલિયર અને દીવાન બહાદુર મુખ્મદાણ્ડમ્ આચર સી. આ. ઇ. જેવા સુપ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોએ સભામાં ભાગ લીધો હતો. કુંભકોનમ અને એવાં બીજાં નગરોમાં પણ સભાઓ ભરવામાં આવી હતી અને સ્વામીજીને માનપત્રો મોકલવામાં આવ્યાં હતાં. ખેત્રીના રાજા-એ પણ માનપત્ર મોકલ્યું હતું. તે નૃપવર રાજા અજિતસિંહ બહાદુર, જેની નસમાં ખરૂં ક્ષત્રિય લોહી વહી રહ્યું હતું, તેમણે હિંદુ ધર્મનો પ્રચાર કરાવવામાં કેાઈ પણ જાતની પાછી પાની કરી નથી. સ્વામીજીને તે સદાએ સહાય કર્યાજ કરતા હતા. વળી હિંદના એક સાચા ક્ષત્રિય પુત્ર, પ્રાચીન ઋષિઓના પૂજક,

યશસ્વી ક્ષત્રિયોના લાયક વંશજ, રામનંદના રાજ્ય પવિત્ર ભાસ્કર સેતુપતિ પણ સ્વામીજીના શિષ્ય જની રહી તેમને સહાય કરી રહ્યા હતા.

સ્વામીજીએ અમેરિકામાં સ્ત્રીવર્ગ આગળ પણ અનેક બાપણો આપ્યાં હતાં એમાંનું એક બાપણ “હિંદમાં માતૃત્વ” થી અમેરિકન સ્ત્રીઓનાં મન ઉપર ઝેટલી તેા પ્રોઠ અસર થઈ હતી કે તેમણે એક પત્ર સ્વામીજીના માતૃશ્રી ઉપર મોકલ્યો હતો અને તેની સાથે મેરીના ખોળામાં બેઠેલા જિસસ ક્રાઈસ્ટનું એક ચિત્ર પણ મોકલ્યું હતું. એ પત્ર નીચે પ્રમાણે હતો:—

“સ્વામી વિવેકાનંદનાં માતૃશ્રી,

“વહાલાં બાઈસાહેબાં! આ નાતાલના દિવસોમાં અહીંયાં અમે મેરીના પુત્ર જિસસ ક્રાઈસ્ટની પવિત્ર યાદગીરી જીજ્ઞવી રહેલાં છીએ તે સમયે અમને એક વાત યાદ આવે છે કે, તમારો યશસ્વી પુત્ર અમારી વચમાં જે મહાકાર્ય કરી રહેલો છે, તેને માટે અમે તમને ધન્યવાદ આપીએ છીએ. તેમણે અમારી આગળ એક બાપણ આપ્યું હતું અને અમને હિંદ માતાઓના આદરો સમજાવ્યા હતા ઘણીજ ઉદારતાપૂર્વક તેઓ અહીંયાં પુરોષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોની સેવા કરી રહેલા છે અને તેને માટે તે તમનેજ કારણભૂત ગણે છે. જેણે તેમનો બોધ સાંભળેલો છે, તે તેમની માતા પ્રત્યે પૂજ્યભાવ દર્શાવવામાં પોતાની જાતને ધન્ય અને આશીર્વાદયુક્ત થયેલી ગણે છે. તમારા યશસ્વી પુત્રની મારફત તમે જે કાર્ય કરી રહેલા છો, તેને માટે અમારી અતઃકરણપૂર્વક તમને સુભારકબાદી છે. સમસ્ત જગત ‘પાછું’ જાતૃભાવ અને એકતા તરફ વળવા લાગ્યું છે, એ વાતની આ સુભારકબાદી એક નજીની નિશાની છે.”

અમેરિકામાં વેદાંતનો બોધ કરતે કરતે પણ સ્વામીજી ભારતવર્ષને ભૂલી ગયા નહોતા. ભારતવર્ષની દીનદુઃખી અવસ્થા તેમના મનમાં એક ચૂળની માફક સાલ્યા કરતી હતી.

હિંદુસ્તાનમાંના પોતાના અનેક શિષ્યોને પણ સ્વામીજી વીસરી ગયા નહોતા તેમને તે વારંવાર પત્રો લખી અનેક પ્રકારનો બોધ, ઉત્સાહ, દિલાસો વગેરે આપતા અને તેમને આગળ વધવાને ઉત્કેષતા. પાશ્ચાત્ય જીવનની અસિલાપાઓ, અમેરિકાનો અધાગ ઉદ્યોગ અને પ્રવૃત્તિ, વ્યવસ્થિતપણે કામ કરવાની શક્તિ, એકત્ર થઈને વેપાર કરવાની સુક્તિ વગેરેથી તેમને વાકેફ કરતા અને હિંદમાં વ્યવસ્થિતપણું, એકત્ર વિચાર, સંયુક્ત ઉદ્યોગ અને પ્રભુ ઉપર વિશ્વાસ હોવાની તેમજ સીકેળવણીની અત્યંત આવશ્યકતા જણાવતા. તેઓ લખતા કે, “તમે તમારી સીઓની સ્થિતિ સુધારી શક્યો ? તે સુધાર્યો ત્યારે જ જગતમાં તમારું કલ્યાણ થશે, નહિ તો તમે જેવા પછાત છો તેવા ને તેવાજ રહેશો.” સ્વામીજી હમેશાં આ બાબતને વધારે ભારપૂર્વક કહેતા કે, “ધાર્મિકતામાં અમેરિકાનો આપણા કરતાં ઘણાજ ઉતરતા છે, પણ તેમની વ્યાવહારિકતા આપણા કરતાં ઘણીજ ચડિયાતી છે. આપણે તેમને આપણા ધર્મનો બોધ આપવાનો છે અને તેમની વ્યાવહારિકતામાં જે શ્રેષ્ઠ હોય, તે આપણે અહણુ કરવાનું છે.”

પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં સભ્યતાના નિયમો જુદા હોવાથી સ્વામીજી તે નિયમોને બાજુવા તેમજ અનુસરવાને બનતી કાળજી રાખતા; પરંતુ અમેરિકામાં ઘણાં સ્ત્રીપુરુષો સ્વામીજીના સ્વભાવ અને ચારિત્ર્યને જાળખી ગયાં હતાં અને વારંવાર તેઓ ધ્યાન-શ્રસ્ત બની રહે છે એમ તે બાજુતાં હતાં, તેથી સમાજનો ઠાઠ પણ નિયમ તેમને માટે બાધકતાં ગણાતો નહિ. સ્વામીજીને અમેરિકાના સુશિક્ષિત સમાજોમાં પણ એક સાધુને છાજે તેવું

સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય આપવામાં આવતું હતું.

આ વખતે અમેરિકામાં વિવેકાનંદને હાવર્ડ યુનિવર્સિટી તરફથી આમંત્રણ આવ્યું હતું. ત્યાં સ્વામીજીએ વેદાંત ઉપર ભાષણ આપ્યું. એ ભાષણમાં તેમણે હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો સઘળો ઇતિહાસ ડહી સંભળાવ્યો, કેટલે દરજ્જે વેદોને પ્રમાણભૂત ગણવામાં આવે છે તે સમજાવ્યું, અને વેદાંતની ત્રણ શાખાઓ—અદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત તથા દ્વૈતની પરસ્પર તુલના કરી બતાવી. તેમણે સમજાવ્યું કે, “દ્વૈતવાદીઓ જીવથી રહેલા ઈશ્વરને માને છે, વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદીઓ ઈશ્વર અને પ્રકૃતિને ભિન્ન ગણે છે, પણ પ્રકૃતિ ઈશ્વરનું શરીરજ છે એમ ગણે છે અને અદ્વૈતવાદીઓ ઈશ્વરને જગતના ઉપાદાન અને નિમિત્ત—કારણ તરીકે ઓળખે છે. અદ્વૈતવાદ પ્રમાણે ઈશ્વર અને જગત ભિન્ન નથી. ઈશ્વર જાતેજ જગત-રૂપે બાસે છે, પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં તે ઈશ્વરજ છે અને પ્રતીત થતું જગત વાસ્તવમાં અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી; લેહ માત્ર નામ અને રૂપમાં રહેલો છે. અખિલ વિશ્વમાં એકજ આત્મા વ્યાપી રહેલો છે; કારણકે આત્મા પારમાર્થિક વસ્તુ છે જે પારમાર્થિક હોય તેજ અનંત હોય અને જગતમાં જે અનંત વસ્તુઓ સાથે સાથે હોઈ શકે નહિ.” વેદાંતની ત્રણે શાખાઓના પરસ્પર સંબંધ અને લેહ સારી રીતે દર્શાવ્યા પછી તેમની મહત્તા અને સત્યતા સ્વામીજીએ ન્યાય અને યુક્તિથી સાબિત કરી બતાવી. આ ભાષણની અસર એટલી ગંધી થઈ રહી કે હાવર્ડ યુનિવર્સિટીના સઘળા પ્રોફેસરોએ એકઠા મળીને પૌર્વાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રોફેસર ચવાની અરજ કરી, પણ પોતે સંન્યાસી હોવાથી સ્વામીજીએ ના પાડી તેમણે કહ્યું કે, “સંન્યાસી પોતાના જ્ઞાનને દ્રવ્ય કે કીર્તિને માટે વેચતો નથી. હાવર્ડ યુનિવર્સિટીના રેવરંડ સી. મી. એવેરેટ ડી. ડી. એલ. એલ ડી.એ તે ભાષણ ઉપર મોટી

પ્રસ્તાવના લખી તેની છેવટમાં જણાવ્યું છે કે:—

“ આ લઘુ પુસ્તક મેં જોયું છે. તેમના કાર્ય તરફ તેમના સ્વદેશી ભાઈઓએ સંતોષ જતાવ્યો છે. પશ્ચિમમાં હિંદુ વિચારનો પ્રચાર તેમણે કરેલો છે, તેને માટે તેમણે અનુમોદન આપેલું છે. હિંદવાસીઓએ દર્શાવેલો સંતોષ યથાર્થ છે. તેઓમાંના કેટલાક ધારે છે તેમ અમે અમારો ધર્મ છોડીને હિંદુ ધર્મને માનવા લાગ્યા છીએ એમ નથી; પણ એટલું તો નહીં છે કે, વિવેકાનંદ અને તેમના કાર્ય તરફ અમને ઘણી પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ રહેલી છે.

“ હિંદુ વિચાર કરતાં વધારે આકર્ષક જ્ઞાનની કોઈ પણ શાખા ભાગ્યેજ હશે. વેદાંત જેવા ઘણા લોકોને અસંભવિત લાગતા જ્ઞાનને એક ઘણી વિશાળ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યને અત્યંત શ્રદ્ધાથી અને પોતાના જીવંત દૃષ્ટાંતથી પ્રતિપાદન કરતા જોઈને ઘણી ખુશી જીપજે છે. વળી ખાતરી થાય છે કે, વેદાંતવાદને માત્ર એક કદપના તરીકેજ અવલોકવાનો નથી. હેગલ કહે છે કે, ‘સ્વાધીનોજ્ઞાના સિદ્ધાંતો સઘળા તત્ત્વજ્ઞાનનું આદિ સ્થાન છે.’ પણ આપણે હવે ઘણો ભાર દઈને કહી શકીશું કે વેદાંતવાદજ સર્વ જ્ઞાનનું મૂળ છે.

“ આપણે પાશ્ચાત્યો ઐહિક વસ્તુઓને લજનારા છીએ; પણ એક પારમાર્થિક વસ્તુમાં સઘળી ઐહિક વસ્તુઓ રહેલી છે અને તે પારમાર્થિક વસ્તુનું જ્ઞાન જ્યાંસુધી આપણને થાય નહિ, ત્યાંસુધી ઐહિક વસ્તુઓનું યથાર્થ જ્ઞાન આપણે પ્રાપ્ત કરી શકીએ નહિ. એકમેવાદિતીયમ્—એ મહાસત્યને આપણે પૂર્વ પાસેથી શીખવાનું છે, અને વિવેકાનંદે બહુજ અસરકારક રીતે તે સત્ય આપણને શીખવેલું છે; તેને માટે તેમનો જેટલો આભાર માનીએ તેટલો જોઈએ છે.”

૩૬—ઇંગ્લેન્ડની મુલાકાત

સ્વામીજી લંડનમાં આવ્યા તેની અગાઉથીજ તેમની કીર્તિ ત્યાં પહોંચી ગઈ હતી. લંડન આવ્યા પછી પ્રથમ તો ખાનગી રીતે તેઓ પોતાના વિચાર દર્શાવવા લાગ્યા તેમને માલૂમ પડ્યું કે, અમેરિકનો જેમ ઝટ લઈને સમજે તેવા અગ્રેજો નથી, પણ સ્વામીજીએ ધીરજ અને ખંતથી પોતાનો રસ્તો ઠરવા માંડ્યો. અગ્રેજો જોડે તે ભળવા લાગ્યા અને તેમના પ્રજાકીય જીવનની કૃંચી શામાં રહેલી છે, તે સોધવા લાગ્યા તેમને માલૂમ પડ્યું કે, અગ્રેજો સૌ ધારે છે, તેટલા ખરાબ નથી. ઇંગ્લેન્ડના પોતાના અનુભવને સ્વામીજીએ એક ભાષણમાં નીચે પ્રમાણે કહી બતાવ્યો હતો:—

“અમેરિકાના કાર્ય કરતા મારા ઇંગ્લેન્ડના કાર્યથી મને વધારે સંતોષ થયો છે. અગ્રેજો બહાદુર, હિંમતવાન અને સ્થિર મનના છે. અન્ય પ્રજાઓ કરતા તેમની યુદ્ધિ જરાક જાડી હશે, પણ તેમના મગજમાં એક વાર તમે એક વિચાર કરીને તેને મજબૂત રીતે ઠસાવો અને પછી જુઓ તો સદાય તે ત્યાનો ત્યાંજ રહેશે અને તે કદીય જાહેર નીકળી જશે નહિ. અગ્રેજોની વ્યવહારકૃશળતા અને ઉદ્યોગી જીવન વડે કરીને તે વિચાર વૃદ્ધિને પામશે, ફાલશે અને ફળશે. બીજી કેાઇ પ્રજામાં એવું જોવા-

માં આવશે નહિ. એવી અત્યંત વ્યવહારકુશળતા, પ્રજાજીવન-
નું એવું સર્વ તમે બીજે કોઈ પણ સ્થળે જોશો નહિ. અંગ્રેજોના
જીવનમાં કદપના ઘણીજ થોડી જોવામાં આવે છે અને ઉદ્યોગ
ઘણા જોવામાં આવે છે. તેમના હૃદયને તો સમજાઈ કોણ શકે
કે, તેમાં લાગણી કેટલી અને કદપના કેટલી રહેલી છે? તેઓ
ગણવાન અને વ્યવહારકુશળ પ્રજા છે, પોતાની લાગણીઓને
શુભ રાખી તેને બહાર દેખાવા દેવી નહિ, એમ તેમનું શિક્ષણ
તેમને શીખવી રહેલું છે. બાળપણથીજ તેમને એ વાત શીખવ-
વામાં આવે છે. તમે કોઈ પણ અંગ્રેજને પોતાની લાગણીઓ
પ્રદર્શિત કરતો જોશો નહિ, એટલુંજ નહિ પણ કોઈ અંગ્રેજ સ્ત્રી-
ને પણ તેમ કરતી જોશો નહિ. મેં અંગ્રેજ સ્ત્રીઓને કામ કરવા
જતાં જોયેલી છે. કોઈ બહાદુરમાં બહાદુર બંગાળી પણ ન કરી
શકે તેવાં કામો તેમણે કરેલાં છે. આટલી બધી વીરતા તેમનામાં
હોવા છતાં પણ અંગ્રેજોના હૃદયમાં જે ઊંડી લાગણીઓએ વાસ
કરેલો હોય તેનો સ્પર્શ કેવી રીતે કરવો એ તમારે જાણવું જોઈ-
એ. તમે જો ઇંગ્લેંડમાં હો અને તમારે કોઈ અંગ્રેજ જોડે જો
સંબંધ હોય, તો તેની સાથે બની જાવ, તેનું હૃદય ખુલ્લું કરો
અને સદાને માટે તે તમારો મિત્ર, રે, તમારો નોકર બની રહેશે!”

લંડનમાં શરૂઆતમાં સ્વામીજીને કેટલીક મુશ્કેલીઓ નહી,
પણ તેમની હિંમત, મોહક ચારિત્ર્ય, અકલુપિત પવિત્રતા અને
જીવનના મહાન પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવાની અસાધારણ શક્તિ-
ને લીધે તે સર્વત્ર પ્રિય થઈ રહ્યા.

લંડનમાં ગયા પછી ઘણા મિત્રો અને સ્નેહીઓ તેમની
પાસે આવવા લાગ્યા. મિ. સ્ટર્ડી અને મિસ હેન્ડ્રીએટા મૂલર
તેમાં મુખ્ય હતાં. તેમના મિત્રોને ત્યાં સ્વામીજી રહેતા હતા.
ત્યાં તે ખાનગી રીતે વેદાંતનો બોધ કરવા લાગ્યા. તેમનું નામ

સર્વત્ર પ્રસરવા લાગ્યું. ઘણા સફળરૂઢિથી તેમની મુલાકાતે આવવા લાગ્યા, ઘણા લોકો તેમને પોતાને ઘેર બોલાવવા લાગ્યા અને ત્રણ અઠવાડિયામાં તો સ્વામીજીને ઘણું કામ કરવાનું આવી પડ્યું. વેદાંતની સર્વ સંગ્રાહ્યતા અને પ્રજ્ઞાજ્ઞાનપ્રાપ્તિના ચાર માર્ગો વિષે તેમણે બોધ આપવા માંડ્યો. કેટલાંક માસિકોના અધિપતિઓ તેમની મુલાકાતે આવવા લાગ્યા.

સ્વામીજી ખાનગી રીતે પોતાનું કામ કરી રહ્યા હતા, છતાં અનેક માસિકો તેમના કાર્યની નોંધ લેતાં હતાં, તેથી કરીને તેમને હવે જાહેરમાં આવીને પોતાનું કાર્ય કરવાની ફરજ પડી. લંડનમાં સઘળા લોકો તેમને “ હિંદુ યોગી ” કહેતા હતા. એ હિંદુ યોગીને મળવાને હવે હજારો મનુષ્યો આવવા લાગ્યાં. મિ. સ્ટડી ગધાનું ઝોળખાણ કરાવતા હતા. મિ. સ્ટડી હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઘણો રસ લેતા હતા. તે હિંદુમાં આવીને એક સાધુ તરીકે હિમાલયના પ્રદેશમાં રહેલા હતા, તેથી કરીને વેદાંતનો પ્રચાર કરવામાં સ્વામીજીને ઘણી સહાય કરી રહ્યા હતા. તે સુશિક્ષિત અને ધનવાન હતા. સમાજમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા સારી હતી. એમના નામથી પણ ઘણા લોકો સ્વામીજીની પાસે શીખવાને આવવા લાગ્યા. સ્વામીજી હવે વર્ગો ભરવા લાગ્યા હતા. તેમના વર્ગમાં લેડી આઈઝાબેલ માર્ગેસન જેવી સુપ્રસિદ્ધ સ્ત્રીઓ અને ઉમરાવો પણ આવતા હતા. સ્વામીજી જરાક પણ આરામ લીધા વગર જે આવે તેને વેદાંતના સિદ્ધાંતો શીખવતા હતા.

લંડનની સઘળી પ્રજા સ્વામીજીનાં ભાષણોનો લાભ લે, એમ ધારીને તેમનાં મિત્રોએ જાહેર ભાષણોની ગોઠવણ કરવા માંડી. પી. કે. ડીલી નામનો સભ્ય ગૃહસ્થોથી વસેલો લંડનનો એક ભાગ છે. ત્યાં પ્રિન્સેસ હોલ નામનો એક ભવ્ય હોલ છે. તેમાં સ્વામીજીનું પહેલું વ્યાખ્યાન થયું. ભાષણનો વિષય “ આત્મજ્ઞાન ”

હતો. સ્વામીજી ભાષણ આપવાને બિલા થયા, તે વખતે આખો હોલ મનુષ્યોથી ભરાઈ ગયેલો તેમની નજરે પડ્યો. જુદા જુદા દરજ્જાવાળા અને ધંધાવાળા મનુષ્યો તેમાં બેઠેલા હતા. ઇંગ્લેંડના કેટલાક શ્રેષ્ઠ વિચારકો પણ આવેલા હતા. ભાષણમાં સ્વામીજીએ સંપૂર્ણ ફતેહ મેળવી. બીજે દિવસે સઘળાં વર્તમાનપત્રો તેમને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યાં. “ધી સ્ટેન્ડ” પત્રે તેમના વિષે લખ્યું હતું કે:—

“રાજા રામમોહનરાય ઇંગ્લેંડમાં આવી ગયા પછી કેશવ-ચંદ્ર સેન સિવાય, બીજો કોઈ પણ વિવેકાનંદ જેવા રસિક વ્યક્તિત્વવાળો હિંદુ, પ્રિન્સેસ હોલમાં ભાષણ આપવાને આવ્યો નથી.....સ્વામીજીએ જુદા અને જિસસનાં કેટલાંક બોધવચનો ઉચ્ચારીને, અંગ્રેજોનાં કારખાનાં, યંત્રો અને બીજી શોધખોળોથી માનવજીવન ઉપર કેવી અસર થઈ રહેલી છે, તે વિષે ભારે ટીકા કરી હતી. ભાષણ તદ્દન મોઢેથીજ આપવામાં આવ્યું હતું. તેમનો અવાજ મધુર હતો અને કોઈ પણ જાતનો સંકેત પામ્યા વગર તે સ્વતંત્રપણે પોતાનું ભાષણ કરી રહ્યા હતા.”

“ધી લંડન ડેલી કોનિકલે” લખ્યું કે, “હિંદુ સાધુ વિવેકાનંદ જેનું સુખ જુદાને ઘણુંજ મળતું આવે છે, તે આપણી વેપાર-વૃદ્ધિ, વિદ્યાતક લડાઈઓ અને ધાર્મિક અસહિષ્ણુતાને ધિછારી કાઢે છે અને જણાવે છે કે, અનેકના ભોગ વડે પ્રાપ્ત કરેલો આપણો સુધારો હિંદુઓને જોઈતો નથી.”

વેસ્ટમિન્સ્ટર ગેઝેટનો ખગરપત્રી સ્વામીજીની પાસે આવ્યો અને તેણે તેમની મુલાકાત લીધી. તે ગેઝેટમાં તેના અધિપતિ-એ “લંડનમાં એક હિંદુ યોગી” એવા મથાળાથી એક લેખ આપ્યો હતો. તેમાં લખ્યું હતું કે:—

“સ્વામી વિવેકાનંદ એક અતિ આકર્ષક વ્યક્તિ છે. તેમને ચહેરો શાંત છે અને તેના ઉપર માયાળુતા જણાઈ આવે છે. તેમનું સુખારવિંદ એક બાળકની માફક ઝળકી રહે છે તેના ઉપર ઘણી સાદાઈ, પ્રમાણિકતા અને સરળતા નજરે આવે છે.”

વેસ્ટમિન્સ્ટર ગેઝેટના ખગરપત્રીએ સ્વામીજીની જોડે ઘણા લાંબા વખત સુધી વાદવિવાદ કર્યો હતો. તે ખગરપત્રીએ સ્વામીજીના સઘળા વિચારો ગેઝેટમાં પ્રદર્શિત કર્યા અને અમેરિકામાં તેમણે મેળવેલી ફતેહનાં બારે વખાણ કર્યાં. સ્વામીજી વિષે લખતાં તેણે અંતમાં લખ્યું હતું કે, “શ્રેષ્ઠ નૈસર્ગિક શક્તિવાળા તે મહાપુરુષની પછી મેં રજા લીધી તેમના જેવો પુરુષ મેં બાગ્યેજ જોયો હશે. તેમની સુલાકાતથી હું મારી જાતને ધન્ય ગણું છું.” ઉપરના લખાણથી એક સાધુ અને ઉપદેશક તરીકે વિવેકાનંદનું નામ આખા લંડનમાં પ્રસરી રહ્યું અને હજારો મનુષ્યો તેમને જોવાને અને યોગ શ્રદ્ધા કરવાને તેમની પાસે આવવા લાગ્યાં.

સ્વામીજીના ચારિત્ર્યની અગ્રેજ લોકો આટલી બધી પ્રશંસા કરે અને તેમના વિચારો સમજવાને આટલો બધો ઉત્સાહ દર્શાવે એ કંઈ જેવીતેવી વાત નહોતી. લંડનમાં આવ્યાને તેમને બાગ્યેજ એક મહિનો થયો હશે, પણ એટલામાં તો જે સ્ત્રીપુરુષો તેમના સમાગમમાં આવ્યાં, તેમનાં મન ઉપર બારે અસર થઈ રહી. તે સ્ત્રીપુરુષોમાં મિસ માર્ગરેટ નોબલ પણ હતાં જેમણે આગળ ઉપર “બજિની નિવેદિતા” નામ ધારણ કર્યું હતું. સ્વામીજીના વિશાળ અને નવીન ધાર્મિક વિચારો, તત્ત્વજ્ઞાનમાં તેમનો જી ડો, તાજે, શુદ્ધિવત પ્રવેશ; સુદરમાં સુંદર અને બળ-પોષક સિદ્ધાંતો અને જગતની તુચ્છ વાસનાઓનો ત્યાગ એ સર્વથી મિસ માર્ગરેટ નોબલનું હૃદય સ્વામીજી તરફ અત્યંત

આકર્ષાયું. તે એક શાળાનાં પ્રિન્સિપાલ હતાં અને ડેળવણીના કાર્યમાં ઘણો રસ લેતાં હતાં. ડેળવણી વધારવાને સ્થાપેલી સીસેમ કલબનાં તે સભાસદ હતાં. બુદ્ધિવંત અને પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રી-પુરુષોના બહોળા સમાગમમાં તે રહેતાં હતાં.

વિવેકાનંદના સમાગમમાં આવ્યા પછી તેમના શબ્દેશબ્દ ઉપર તે વિચાર કરવા લાગ્યાં. પ્રથમ તો તેમના વિચારો તેમને અત્રાહ્ય લાગ્યા; પરંતુ તેમના અનેક તર્કોને સ્વામીજી તેમના ભાવીના શુભ ચિહ્ન તરીકે ગણવા લાગ્યા. સ્વામીજી પોતાના મનમાં સમજી ગયા કે, એક વાર તેમના મનની સઘળી શંકા-ઝોનું સમાધાન થઈ જશે, એટલે મિસ માર્ગરેટ નોબલ વેદાંત વિચારનાં એક ચુસ્ત હિમાયતી બની રહેશે. સ્વામીજી સાથે વાદ-વિવાદમાં ઘણા મહિના વહી ગયા. વેદાંતના અનેક વિચારો અને સિદ્ધાંતો સ્વામીજી તેમને સમજાવતા ચાલ્યા. બાઈ બુદ્ધિશાળી હતાં. ધાર્મિક વિષયને તેમણે ખેડેલો હતો. માનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસ પણ તેમણે સારો કરેલો હતો. આથી કરીને એમજ બન્યું કે, સ્વામીજી ઇંગ્લેન્ડ છોડી ગયા તે પહેલાં મિસ નોબલ તેમનાં શિષ્યા બની રહ્યાં અને તેમને “ગુરુ” કહીને બોલાવવા લાગ્યાં. સ્વામીજી તરફ તેમનો પૂજ્યભાવ એટલો બધો વધી ગયો કે આખરે તે પોતાના દેશનો ત્યાગ કરીને હિંદુસ્તાનમાં આવ્યાં અને વેદાંતના સિદ્ધાંતોને કૃતિમાં મૂકવા લાગ્યાં. સ્વામીજીના જીવન અને બોધને અનુસરીને તેઓ પણ ભારતવર્ષમાં અનેક પ્રકારે સમાજની સેવા કરી રહ્યાં.

ડેળવણી તેમનો વિષય હતો. કલકત્તાની પકદાનશીન સ્ત્રીઓને ડેળવવાને તેમણે અનેક પ્રયાસો કરેલા છે અને એક શાળા સ્થાપીને સ્ત્રીડેળવણી વધારવાને તેમણે ઉત્તમ ‘પગલું’ બરેલું છે. તે શાળા અત્યારે આબાદીમાં આવેલી છે. પોતાના ગુરુને પગલે

ચાલીને ભારતવર્ષના અનેક પ્રશ્નોનું નિરાકરણ તેમણે કરેલું છે. હિંદમાં તે શ્રેષ્ઠ લેખક તરીકે પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં અને પોતાના વિચારોની પ્રસાદી અનેક લેખો અને પુસ્તકોદ્વારા ભારતવાસીઓને તેમણે આપેલી છે. પોતાની કાયા ભારતવર્ષનેજ તેમણે અર્પણ કરી દીધી હતી. તેમના ગુરુની માફક તેમનું બોલવું, ચાલવું, કરવું, લખવું, વિચારવું એ સર્વ હિંદનેજ માટે થતું હતું. હિંદુ ધર્મ પ્રત્યેનો સદ્ભાવ, હિંદુ સમાજ પ્રત્યેની તેમની લાગણી, પ્રાચીન ઋષિઓ પ્રત્યેનું તેમનું માન અંપૂર્વ હતું હિંદુત્વ એટલે સઘળી શક્તિ, સદ્ગુણ, ઉચ્ચ વિચાર અને પારમાર્થિક જીવનનો સમુદાય, એમજ તે માનતાં હતાં. ખરેખરા ચુસ્ત હિંદુ તરીકેજ તે પોતાનું આચરણ કરી રહ્યાં હતાં.

“ હિંદુ ” શબ્દની તેમના મન પર જાદૂ જેવી અસર થઈ રહેતી. કોઈ વાર તે કપાળે આંલો કરતાં અને ઘણુંખડું ભસ્મ ધારણ કરતાં. ગળામાં રુદ્રાક્ષની માળા પહેરતાં. સંન્યાસિની જેવોજ તેમનો પોશાક હતો. ખેડમાં અને દુબકાળમાં તે અનેક ગરીબોને સહાય કરતાં તેમનું સાદું અને સેવામય જીવન અમારા અનેક સ્વામી અને વાંદરિયા નકલ કરી જેટલમેન ધની જનાશ બેઠેખાઓને લજ્જા પમાડે એવું હતું. હિંદુપણા પ્રત્યે તેમનો પક્ષપાત આધુનિક હિંદુઓને શરમાવે તેવો અને હિંદુ ધર્મ પ્રત્યેની તેમની આસ્થા આધુનિક હિંદુઓની અનાસ્થાને શરમાવે તેવી શ્રેષ્ઠ હતી તેમનું સમસ્ત જીવન વેદાંતની મહત્તાનો અને સ્વામીજીની પ્રબળ અસરનો પુરાવો આપી રહ્યું હતું. મિસ નોબલને વિવેકાનંદ સાથે પ્રથમ મુલાકાત થઈ તેનું વર્ણન આપતાં તે લખે છે કે:—

“ નવેમ્બર માસના એક રવિવારે ત્રીજા પહોરે અમારું મળવું થયું હતું. અર્ધ વર્તુલમાં બેઠેલા શ્રોતાઓની સાથે સ્વામીજી બેઠા

હતા. તેમની પાછળ ગરમી માટે દેવતાની સગડી હતી. એક પછી એક પ્રશ્નનો ઉત્તર તે આપી રહ્યા હતા. પોતાના જવાબનું સમર્થન કરવાને તે વારંવાર શ્લોકો બોલતા. સંધ્યાકાળને સમય વીતીને અધિકાર સર્વત્ર પ્રસરી રહ્યો હતો. જાણે કે હિંદુ-સ્તાનની કોઈ વાડીમાં સંધ્યા સમયે બેઠા હોય અથવા કોઈ ગામના કૂવા પાસે કે ભાગોળે એક વૃક્ષ નીચે એક હિંદુ સાધુ બેઠા હોય અને તેની આસપાસ શ્રોતા વર્ગ વીંટાઈ વળ્યો હોય એવું તેમને તે સમયે લાગ્યું હશે. ઇંગ્લેંડમાં આવી સાદી રીતે બેઠેલા સ્વામીજીને મેં ફરીથી કદી જોયા નથી. તે વારંવાર ભાવભર્યા આપતા, તેમજ મોટો શ્રોતાવર્ગ સભ્યતાથી તેમને સવાલો પૂછતો તેના ઉત્તર આપતા. આ પહેલી મુલાકાત વખતે અમે પંદર કે સોળ જણ હતાં. અમે એકબીજાની સાથે ગાઢ મિત્રા-ચારી બાંધી રહેલાં હતાં. અમારી વચમાં સ્વામીજી બેઠા હતા. તેમણે ભગવો જાણો પહેર્યો હતો અને કમરે પટો બાંધ્યો હતો અને જાણે કે પૂર્વના ઘણા દૂર પ્રદેશમાંથી અમારે માટે કાંઈ ખર્ચ લાગ્યા હોય, તેવા તે દેખાતા હતા. વારંવાર તેમના મુખ-માંથી “શિવ ! શિવ !” એ શબ્દો નીકળ્યા કરતા હતા. તેમના ચહેરા ઉપર નમ્રતા અને ભવ્યતા દેખાઈ આવતાં હતાં. ધ્યાના-વસ્થાને લોગવેલા મનુષ્યોના મુખ ઉપરજ એવી નમ્રતા અને ભવ્યતા ઘણુંખડું જોવામાં આવે છે. ચિત્રકાર રફેલે જિસસ ક્રાઈસ્ટનો ચહેરો એવી રીતેજ ચીતરેલો છે.

“તે સમીસાંજના વખતને આજે દસ વર્ષ થઈ ગયેલાં છે. તે વખતે થયેલી વાતચીતના ભાંગ્યાતૂટ્યા શબ્દોજ મને અત્યારે યાદ આવે છે, પણ સ્વામીજી જે શ્લોકો બોલ્યા હતા, તેમને તો હું કદીયે વીસરનાર નથી. તે પૂર્વના સ્વર પ્રમાણે પણ ઘણી અફમુત રીતે બોલ્યા હતા. તે સાંભળીને એકદમ મને અમારાં

દેવસ્થાનોનું ટ્રેગોરિયન સંગીત યાદ આપ્યું હતું.”

હાંડનના કેટલાક ઉમરાવોના મહેલોમાં પણ ભાષણો આપવાનો કે ખાનગી રીતે વાતચીત કરવાનો પ્રસંગ સ્વામીજીને આવ્યો હતો. કેટલીક કલબોમાંથી પણ તેમને આમંત્રણ આવતાં હતાં. સર્વત્ર સ્વામીજી વેદાતના વિશાળ વિચારોનેજ પ્રતિપાદન કરતા હતા. બ્રહ્મજ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં સાધનો તે દર્શાવતા. યોગ, કર્મ પુનર્જન્મ વગેરે વિષયો ઉપર બોલતા અને આત્માની એકતાનું જ્ઞાન તે સર્વને કરાવતા હતા. અમેરિકાની માર્કેટ ઇંગ્લેંડમાં પણ લોકો તેમને અનેક વિચિત્ર સવાલો પૂછતા અને સ્વામીજી બહુજી ખુશમિજાજથી તેનો ઉત્તર આપતા. પાશ્ચાત્યોની ધાર્મિકતા તરફ તે અવિશ્વાસ દર્શાવતા ત્યાં ધર્મનો આધાર પણ દ્રવ્ય ઉપર રહેલો છે એમ જણાવતા અને હિંદુઓના ધાર્મિક વિચારોમાં રહેલા સ્વાતંત્ર્ય અને નિસ્પૃહાની તે બારે પ્રશ્ન સા કરતા વૈરાગ્યને તે ઘણું મહત્ત્વ આપતા અને કહેતા કે, ‘સ્વાર્થત્યાગ વગર વિશુદ્ધ નીતિ પળાઈ શકેજ નહિ.’”

હિંદના પ્રાચીન શિક્ષણમા ચારિત્ર્યને સૌથી શ્રેષ્ઠ સ્થાન આપવામાં આવેલું છે. બોધ કરનાર શુરુ પોતાના બુદ્ધિબળ વડે શિષ્યોની બુદ્ધિ ખીલવે છે, પરંતુ શિષ્યના ચારિત્ર્યનું બધારણુ તો તે પોતાના ચારિત્ર્યથીજ બાર્યે છે જેમાં શુરુના ચારિત્ર્યની છાપ પડતી ન હોય, તે બોધ હિંદમાં નકામો ગણાય છે. ચારિત્ર્ય વગરનો શુરુ, શુરુ તરીકે લેખાતો નથી. બોધ કે વિદ્યા કરતાં ચારિત્ર્યને હિંદમાં વધારે માન આપવામાં આવે છે. ચારિત્ર્યના પ્રભાવથી શુરુ, શિષ્યના મન ઉપર ઘણી અસર ઉપજાવી શકે છે. પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં વેદાતનો બોધ કરતાં સ્વામીજી પણ પોતાના ચારિત્ર્યનેજ મોખરે રાખતા અને તેમના બોધ કરતાં તેમના ચારિત્ર્યથીજ પાશ્ચાત્યો વધારે આકર્ષી પામતા. તેમનાં

નેત્રોમાં ઊંડા જ્ઞાનનો પ્રકાશ ઝળકી રહેતો. એકાદ ભવ્ય વિચાર તે દર્શાવતા અથવા કોઈ કાર્ય વિષે તે ટીકા કરતા, તે સમયે તેમના મુખ ઉપર-રે, આખા શરીર ઉપર ઉચ્ચ વિચારોની સત્તા વ્યાપી રહેલી દૃશ્યમાન થતી. આત્મા અને પરમાત્માની વાતો સાંભળવા સમયે શ્રોતાવર્ગ કોઈ જુદાજ પ્રદેશમાં વિચરી રહેલો પોતાને અનુભવતો અને વક્તા તથા શ્રોતાવર્ગ પોતાના ફેહનું જ્ઞાન પણ ભૂલી જનો.

એક વખત સ્વામીજી લંડનની ઘણીખરી સભ્ય અને સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓ આગળ પ્રેમમાં ફેટલો બધો સ્વાર્થત્યાગ સમાઈ રહેલો છે અને પ્રેમમય જીવનથી આત્માની શક્તિઓ ફેટલી બધી ખીલી રહે છે, તે વિષે વિવેચન કરી રહ્યા હતા. પોતાના સિદ્ધાંતો સમજાવતાં સ્વામીજી બોલ્યા કે, “ધારો કે આ મહોદલામાં એકાએક એક વાઘ આવી પહોંચે, તો તમે ફેટલાં બધાં બચીશો તથા જાવ અને તમારી જિંદગીને માટે નાસી જવાને તમે કેવાં આતુર બની રહો ?” પણ અહીંયાં ભાષણની મધ્યમાં સ્વામીજી એકદમ અટકી ગયા, તેમનો અવાજ બદલાઈ ગયો, તેમના મુખ ઉપર આધ્યાત્મિક પ્રકાશ, બળ અને નિર્ભયતાનાં ચિહ્ન વ્યાપી રહ્યાં અને તે બોલ્યા: “પણ ધારો કે વાઘના રસ્તામાંજ તમારું છોકરું આવી ગયેલું છે, તો તે વખતે તમે ક્યાં જશો ? વાઘના મુખ તરફજ. તમારામાંનું કોઈ પણ એવે વખતે તેમ ક્યાં વગર રહેશે નહિ.” આવાં અસરકારક વચનોથી શ્રોતાવર્ગ ચકિત થઈ ગયો. શ્રોતાવર્ગની આધ્યાત્મિક વૃત્તિઓ જાગૃત થઈ રહી. આત્મિક શક્તિઓનું તેમને જ્ઞાન થવા લાગ્યું. ફેટલે દરજ્જે આધ્યાત્મિક સ્વભાવને જાગૃત કરી શકાય, તેનો ખ્યાલ તેમને આવવા લાગ્યો. વિચાર અને ચારિત્રનો તેમનો પ્રોઠ પ્રભાવ, દૃષ્ટાંતનું સચોટપણું, વિચારોની સરળતા અને દીર્ઘ-

દૃષ્ટિ એને લીધે તેમનાં કથનો જનસમૂહના મનમાં અત્યંત ઠંસી જતાં. સભ્યમાં સભ્ય મનુષ્યો તેમના ચુસ્ત શિષ્યો બની જતા અને તેમને “ગુરુ” તરીકે માનતા.

મદ્રાસના એક શિષ્યને પોતાના ઇંગ્લેંડના અનુભવ વિષે સ્વામીજીએ લખ્યું હતું કે, “ખરેખર, ઇંગ્લેંડમાં મારું કાર્ય ઘણુંજ સારું થઈ રહેલું છે. લોકોનાં ટોળેટોળાં મારી પાસે આવે છે અને ખુરસીઓ વગેરેની સગવડને અભાવે જમીન ઉપર પલાંઠી વાળીને બેસે છે અને શ્રીઓ પણ તેમજ કરે છે. બીજા અઠવાડિયામાં મારે નીકળવાનું હોવાથી તેઓ ઘણા દિલગીર છે. કેટલાક એમ ધારે છે કે, જો હું જલદીથી જઈશ તો મારું કાર્ય બગડશે, પણ હું તેમ ધારતો નથી. હું માણસો કે વસ્તુઓ ઉપર આધાર રાખતો નથી હું માત્ર પ્રભુ ઉપરજ આધાર રાખું છું. તેજ કાર્ય કરે છે અને હું તો નિમત્તિમાત્રજ છું. ઘણા સખ્ત કામથી હવે હું થાકી ગયો છું. પુષ્કળ આરામ લેવાને હું હિંદુસ્તાનમાં આવવા ઇચ્છું છું.”

એક દૈનિકપત્રનો ખજરપત્રી સ્વામીજીનો બોધ સાંભળવાને તેમના વર્ગોમાં જતો હતો. તે વર્ગોનું વર્ણન આપતાં તે લખે છે કે:-

“વર્ગમાં ખુરસીઓની અછતને લીધે લંડનની કેટલીક સભ્ય શ્રીઓ પણ જમીન ઉપર પલાંઠી વાળીને બેસતી અને હિંદુ શેલાઓ જેમ અત્યંત ભક્તિભાવથી-ગુરુનો બોધ સાંભળે તેમ સ્વામીજીનો બોધ સાંભળતી. આવો સુદર દેખાવ ભાગ્યેજ જોવામાં આવ્યો હશે. સ્વામીજી અંગ્રેજોના હૃદયમાં ભારતવર્ષ પ્રત્યે એવાં પ્રેમ અને સહાનુભૂતિ ભિત્પત્ર કરી રહેલા છે કે જે ભારતવર્ષના હિતમાં ઘણાંજ સહાયભૂત થઈ રહેશે.”

ઇંગ્લેંડમાં સ્વામીજી આ પ્રમાણે પોતાનું કાર્ય કરી રહ્યા

હતા અને હિંદુસ્તાન તરફ જવાનો વિચાર કરી રહ્યા હતા, પરંતુ એવામા અમેરિકાથી અનેક કાગળો તેમના ઉપર આવવા લાગ્યા. અમેરિકામા વેદાતના જિજ્ઞાસુઓની સખ્યા વધતી જતી હતી, તેથી કરીને તેમના મિત્રો અને સ્નેહીઓ તેમને ત્યાં પાછા બોલાવી રહ્યા હતા. એક તરફ અમેરિકન મિત્રો અમેરિકામા આવવાની અરજ કરી રહ્યા હતા અને બીજી તરફ અંગ્રેજ મિત્રો લંડનમા કાયમ રહેવાને સ્વામીજીને પ્રાર્થના કરી રહ્યા હતા. ધગ્લે ડમા વેદાતના સિદ્ધાંતોના બીજ રોપાઈ ચૂક્યા હતા તેમને હવે તેમની મેળેજ ઊભી નીકળવાને થોડોક અવકાશ આપવો એવો વિચાર સ્વામીજીનો થયો, ફરીથી પાછા આવવાનું સ્વામીજીએ સર્વેને વચન આપ્યું અને તે પાછા અમેરિકા જવાને નીકળ્યા.

વિવેકાનંદની ધગ્લે ડની મુલાકાતે સાબિત થરી આપ્યું છે કે, ધણી વિચારવત અને સુશિક્ષિત અંગ્રેજો વેદાતનો બોધ ગ્રહણ કરવાને તત્પર છે અને જડવાદથી તેમજ ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોથી તેમની આત્મિક ઉચ્ચ વૃત્તિઓને સંતોષ મળતો નથી. સ્વામીજીના વર્ગોમા જુદા જુદા દરજ્જાના જે પુષ્કળ અંગ્રેજો આવતા, તેમાના ધણાના મનમા નિશ્ચય થઈ જતો કે, તેમનું જીવન સત્ય માર્ગે વહી રહેલું નથી. સત્ય જીવન તો આત્માના વિકાસમા અને આત્મા-પરમાત્માની એકતા સાધવામાજ રહેલું હોઈને, તે સત્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવાને તેમણે ભારતવર્ષ તરફ જ જોવાનું છે.

૩૭-અમેરિકામાં પુનરાગમન

સ્વામીજી ઇંગ્લેંડમાં હતા, ત્યારે અમેરિકામાં તેમના શિષ્યો સારી રીતે વેદાંતના પ્રચારનું કાર્ય કરી રહ્યા હતા. સ્વામીજીના મુખ્ય અમેરિકન શિષ્યોમાં સ્વામી કૃપાનંદ, સ્વામી અભયનંદ અને મિસ વોલ્ડે હતાં ન્યુયોર્કમાં તેઓ નિયમિત રીતે અઠવાડિક સભાઓ ભરતા અને તેમાં વેદાંતનો બોધ આપતા હતા. વળી અન્ય નગરોમાં પણ તેનો પ્રચાર કરવાનું તેઓ ચૂક્યા નહોતા. સર્વત્ર તેમનો બોધવધાવી લેવામાં આવતો હતો. લોકો તેમનું કહેવું ઘણી ખુશીથી સાંભળતા હતા. ઘણી જગ્યાએ તેમણે નવી વેદાંત સભાઓ પણ સ્થાપી હતી જદેલો અને ડેટ્રોઈટમાં ઘણા જિજ્ઞાસુઓ તેમના કાર્યમાં મદદ કરી રહ્યા હતા અને ત્યાં પણ વેદાંત સભાઓ સ્થાપવામાં આવી હતી.

ત્રણ મહિના સુધી ઇંગ્લેંડમાં રહ્યા પછી સ્વામીજી ન્યુયોર્કમાં પાછા આવ્યા. આ વખતે તેમની તબિયત ઘણી સારી હતી તેમણે હવે પોતાનું મુખ્ય મથક ન્યુયોર્કમાં કર્યું ત્યાં તે સ્વામી કૃપાનંદ જોડે રહેવા લાગ્યા. દોઢસો માણસ બેસી શકે એવી બે મોટી બાડાની ઓરડીમાં “કમંચોગ” ઉપર તેમણે બાપજો આપવાં શરૂ કર્યાં. બીજા પણ અનેક વિષયો ઉપર તે બોધ આપતા અને એમ એક અઠવાડિયામાં સત્તર બાપજો આપતા. તેમનાં

ભાપણો લખી લેવાને માટે તેમના શિષ્યોએ એક પગારદાર માણસને રોક્યો હતો. તે ટૂંકી ભાષામાં તેમનાં સઘળાં ભાપણો ઉતારી લઈને પછી પૂરેપૂરાં તૈયાર કરી રાખતો હતો. તેનું નામ જે. જે. ગુડવીન હતું. પાછળથી ગુડવીન સ્વામીજીનો ચુસ્ત શિષ્ય બની રહ્યો હતો. સ્વામી વિવેકાનંદને ગુડવીને જે દિવસે જોયા તે દિવસથીજ તે તેમના તરફ આકર્ષાઈ ચૂક્યો હતો. તે સંસારી મનુષ્ય હતો અને તેણે અનેક પ્રકારના અનુભવો મેળવ્યા હતા, છતાં સ્વામીજીના સમાગમમાં આવ્યો ત્યારથીજ તેણે સંસાર-વ્યવહારને ગોણું સ્થાન આપતા ચાલી પરમાર્થ સાધનને મુખ્ય સ્થાન આપવા માંડ્યું હતું. આગળ જતાં સ્વામીજીની અંગત કાળજી પણ તેજ લેવા લાગ્યો. રાતદિવસ તે કામ કરતો અને સ્વામીજીનાં સઘળાં ભાપણો ઉતારીને વર્તમાનપત્રો ઉપર મોકલી દેતો. જ્યાં જ્યાં સ્વામીજી જતા, ત્યાં ત્યાં તે જતો. સ્વામીજી તેને “મારો વિશ્વાસુ ગુડવીન” કહેતા. સ્વામીજીની જોડે તે ઈંગ્લેંડ પણ ગયો હતો અને ત્યાંથી તેમની સાથેજ તે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો. હિંદુસ્તાનમાં પોતાના ગુરુનું કાર્ય કરતાં કરતાંજ તેનો દેહ છૂટી ગયો હતો. તેના મૃત્યુ પછી સ્વામીજી કહેતા કે, “મારો જમણો હાથ ગયો.” એક પાશ્ચાત્ય શિષ્ય સ્વામીજીને કેટલો બધો ઉપયોગી થઈ રહ્યો હતો, તેનો ખ્યાલ તેમના ઉપરના શબ્દોથી સહજ આવી શકશે. અત્યારે સ્વામીજીનાં જે જે ભાપણો અંગ્રેજીમાં આપણા વાંચવામાં આવે છે, તે સર્વેને માટે આપણે ગુડવીનનાજ આભારી છીએ. તેના વિષયમાં સ્વામીજીએ એક વાર નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું:—

“તેના ઉપકારનો બદલો હું કદીયે વાળી શકું તેમ નથી. જે મનુષ્યને મારા વિચારોથી કંઈ પણ લાભ થયેલો છે, તે સર્વેએ જાણવું જોઈએ કે, તેમાંનો શબ્દ શબ્દ મિ. ગુડવીનના અથાગ

શ્રમ અને નિઃસ્વાર્થ કાર્યથીજ પ્રસિદ્ધિમાં આવેલો છે. તેના મૃત્યુથી મેં એક સાચો મિત્ર અને અસ્ખલિત લક્ષિતભાવવાળો શિષ્ય ગુમાવ્યો છે. યાક શી વસ્તુ છે તેનો જેને ખ્યાલ પણ નહોતો એવો એક મદદગાર કાર્યકર્તા અને અન્ય મનુષ્યોને માટેજ જીવનાર એક વીરલ પુરુષ જગતમાંથી ચાલ્યો ગયો છે.”

ન્યુયોર્કમાં પીપલ્સ ચર્ચમાં અને બ્રૂક્લીનની મેટાફીઝિકલ સોસાયટીમાં મોટી જનસંખ્યા આગળ તેમના ભાષણો આહુ રહેવા ઉપરાંત ખાનગી વર્ગોમાં પણ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા હવે વધવા લાગી. તેમની જોરડીઓમાં સઘળા શ્રોતાઓનો સમાવેશ થઈ નહિ શકવાથી પંદરસો માણસો સમાય એવો એક મોટો હોલ ભાડે રાખવામાં આવ્યો અને ત્યાં તે વર્ગો ભરાવા લાગ્યા. “લક્ષિતચોગ, ” “માસ ગુરુ-શ્રીસમકૃષ્ણ પરમહંસ, ” “દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ પુરુષ” વગેરે તેમના ભાષણોના મુખ્ય વિષયો હતા. દેખુઆરી માસમાં તેમને હાટ્ફર્ડ મેટાફીઝિકલ સોસાયટી આગળ ભાષણ આપવાને આમંત્રણ આવ્યું. ત્યાં સ્વામીજીએ “આત્મા અને ઈશ્વર” ઉપર આપેલા સુંદર વ્યાખ્યાન વિષે “હાટ્ફર્ડ ડેલી ટાઇમ્સે” નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું:-

“સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારો જિસસ ક્રાઇસ્ટને મળતા છે ખરા, પણ આપણા ખ્રિસ્તીઓના વિચારોને તે મળતા નથી. તેમના હૃદયની વિશાળતામાં સઘળા ધર્મો અને સઘળી પ્રજાઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ગઈ રાત્રે ઘણીજ સાદાઈથી તેમણે વાત કરી હતી. તેમની સાદાઈ અત્યંત મોહક છે. તેમણે લાંબો, લગવો ગરબો પહેર્યો હતો અને માથે પીળો ફેટો બાંધ્યો હતો. તેમનું મુખ એશિયાના લોકો જેવું સુંદર છે. પોતાના દેખાવથી તે પ્રત્યેકની આંખને ખુલ્લું આકર્ષક લાગતા હતા અને પોતાના સુંદર આધ્યાત્મિક વિચારોના કથનથી તે પ્રત્યેક કણને પ્રિય

થઈ રહ્યા હતા. તે ઘણું મારું અંગ્રેજી બોલે છે અને શબ્દો ઉપર એવી રીતે ભાર દઈને બોલે છે કે જેથી તેમનો વાર્તાલાપ અત્યંત સુંદર લાગે છે. ”

અમેરિકામાં સ્વામીજીનું નામ સર્વને મોહ ઉપજાવે તેવું થઈ રહ્યું હતું. ન્યુયોર્કના કેટલાક સમાજો તો તેમની પાછળ ગાંડા-ઘેલાજ બની રહ્યા હતા. તેમનો શ્રોતાવર્ગ ધનવાન અને શુશ્રિષ્ઠિત મનુષ્યોનો બનેલો હતો. “ધી ન્યુયોર્ક હેરલ્ડ” પત્રનો ખગરપત્રી લખે છે કે, “સ્વામીજીના વર્ગોની મેં મુલાકાત લીધી, ત્યારે ત્યાં ઘણાં બુદ્ધિશાળી અને શ્રીમાન મનુષ્યો મારી નજરે પડ્યાં હતાં તેઓ સરસ પોશાકમાં સજ્જ થયેલાં હતાં. તેમાં ડોક્ટરો, વકીલો, વેપારીઓ અને સભ્ય સ્ત્રીઓ પણ હતાં.

સ્વામીજીના કાર્યની ફતેહનું વર્ણન આપતાં હેલન હન્ટિંગટન લખે છે કે:-

“પ્રભુએ હિંદુસ્તાનમાંથી એક બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુને અમારા તરફ મોકલેલા છે. તેમનું ઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાન ધીમે ધીમે અમારા દેશમાં પ્રસરે છે અને અમારા નૈતિક વાતાવરણમાં મોટો ફેરફાર કરતું ચાલે છે. તે અસાધારણ શક્તિ ધરાવે છે. તે અત્યંત પવિત્ર છે. ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક જીવનનો તે ખરેખરો પુરાવો આપી રહેલા છે. સર્વસંગ્રાહ્ય ધર્મ, અસ્ખલિત સખાવત, સ્વાર્થત્યાગ અને શુદ્ધમાં શુદ્ધ વિચારોનું તે જીવંત દર્શાવે છે. સ્વામી વિવેકાનંદ કોઈ અસુક પંથ કે સિદ્ધાંતના હિમાયતી નથી. તેમનો ધર્મ નિષ્કલંક છે. તે અમને ઉચ્ચ સ્થિતિએ લઈ જાય છે. તે અમને પવિત્ર બનાવે છે અને તે અમને સર્વ રીતે અનુકૂળ છે. તેમનો સર્વોપયોગી નિષ્કલંક ધર્મ પ્રભુ અને મનુષ્ય પ્રત્યે પ્રેમ અને અત્યંત પવિત્રતા ઉપર રચાયેલો છે,

“સ્વામી વિવેકાનંદને તેમના અનુયાયીઓ સિવાય પણ બીજા પુષ્કળ મિત્રો છે સઘળા માનવ વર્ગો સાથે તે એકસરખી રીતે મિત્રાચારી અને બ્રાતૃભાવની લાગણી ધરાવે છે તેમના વર્ગો અને ભાષણોમાં અમેરિકાના ઘણા ખુદ્ધિમાન મનુષ્યો અને મોટા વિચારકો જાય છે તેમના બોધની અસરથી અમેરિકનોના હૃદયમાં આધ્યાત્મિક વૃત્તિ જાગૃત થયેલી છે અને તેનો પ્રબળ પ્રવાહ ઘણો જી ડો વહી રહેલો છે પોતાની પ્રશ્નસાધી તે કદી કુલાયા નથી અને નિંદાથી ગુસ્સે થયા નથી દ્રવ્ય કે સત્તાના પ્રભાવથી તે કદી અજાયા નથી તે એવા મનુષ્ય છે કે શહેનશાહો પણ તેમને ખુશીથી માન આપે ”

સ્વામીજીના બોધથી ત્રણ સુશિક્ષિત મનુષ્યોએ સન્યાસ ગ્રહણ કર્યાની વાત આગળ જણાવાઈ ચૂકી છે, તે ઉપરાંત બીજા પણ પુષ્કળ મનુષ્યો હવે તેમના શિષ્યો બની રહ્યા અને સ્વામીજીએ તેમને બ્રહ્મચર્યદીક્ષા આપી અમેરિકા જેવા જડવાદથી ભરેલા દેશમાં મનુષ્યો આ પ્રમાણે સત્યનો અનુભવ કરવાને વૈરાગ્ય માટે બ્રહ્મચર્યને મુખ્ય સાધન ગણે, એ જનાવ દર્શાવે છે કે, સ્વામીજીના ચારિત્ર અને સદ્બોધની અસર ત્યાં કેટલી અસામાન્ય થઈ રહી હતી સઘળા વર્તમાનપત્રો હવે એકે અવાજે કહેવા લાગ્યા કે, “એ જનાવ સૂચવે છે કે, સ્વામીજીના બોધની અસર સદાએ કાયમજ રહેશે ” અમેરિકામાં સ્વામીજીને ભારે માન મળતું જોઈને કંઈક શકાથી અને કંઈક ટોળથી સ્વામી કૃપાનંદે હિંદુસ્તાનના “બ્રહ્મવાદિન્” માસિકમાં એક વાર લખી મોકલ્યું હતું કે —

“સ્વામીજી ભારતવર્ષના પુત્ર છે, એમ હિંદુવાસીઓ જલદીથી સાબિત કરે તો ઠીક ! અમેરિકનો મુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના જ્ઞાનચક્ર (એનસાઇક્લોપિડિયા)ને માટે સ્વામીજીનું જીવનચરિત્ર

લખવાના છે અને આ પ્રમાણે તેઓ સ્વામીજીને એક અમેરિકન બનાવવા માગે છે. વખત એવો પણ આવે તો નવાઈ નથી કે હોમરની જન્મભૂમિ હોવાનું માન મેળવવાને માટે જેમ સાત શહેરો વચ્ચે વાઘો ઊઠી રહ્યો હતો, તેમ વિવેકાનંદને પોતાના પુત્ર ગણવાને માટે સાત સાત મુલકો વચ્ચે ઠલક ઊભો રહે; અને હિંદને આવા એક ઘણા યશસ્વી પુત્રને જન્મ આપ્યાનું માન ખોવું પણ પડે !”

સમય જતો ગયો, તેમ અમેરિકાના ઘણા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, કવિઓ, લેખકો અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ સ્વામીજીની પાસે આવવા લાગ્યા અને તેમનો ખોધ ગ્રહણ કરવા લાગ્યા. એમાં એક મિસિસ ઇલા વીલર વિલકોક્સ પણ હતી. એ બાઈ અમેરિકામાં એક શ્રેષ્ઠ કવયિત્રી અને લેખક તરીકે પ્રખ્યાત હતી સ્વામીજીના સમાગમમાં આવ્યા પછી તે હિંદુધર્મની એક સુસ્ત અનુયાયી બની રહી હતી. સ્વામીજી અને હિંદુધર્મ વિષે તે લખે છે કે:—

“બાર વર્ષ ઉપર એક વખત સાંજે મેં સાંભળ્યું કે, સ્વામી વિવેકાનંદ નામના હિંદુ સાધુ ન્યુયોર્કમાં અમુક જગ્યાએ ભાષણ આપવાના છે. હું અને મારા પતિ બંને ઘણી આતુરતાથી તેમનું ભાષણ સાંભળવાને ગયાં. અમે દસેક મિનિટ ભાષણ સાંભળ્યું અને જાણે અમે કોઈ ઉચ્ચ, ખવિત્ર, અલૌકિક અને બળદાયક વાતાવરણમાં ઊઠી રહ્યાં હોઈએ, એવો અમને લાસ થયો. અમે આશ્ચર્યચકિત થઈને તેમનું ભાષણ છેવટ સુધી સાંભળ્યું અને તે સમાપ્ત થઈ ગયા પછી જ્યારે અમે ઘેર જવાને નીકળ્યાં, ત્યારે અમે જુદીજ હિંમત, અવનવી આશાઓ, વિલક્ષણ સામર્થ્ય અને અલૌકિક શ્રદ્ધા અનુભવી રહ્યાં હતાં. કે જે જીવનમાં ગમે તેવાં પરિવર્તનોની સામે પણ બીડવાને સમર્થ હતાં. એ સમયે મારા પતિ બોલ્યા હતા કે, “આનુંજ નામ ઈશ્વર

સંબંધી જ્ઞાન ! જે ધર્મને હું જોણું છું તે આજ છે !” એ પછી ઘણા મહિના સુધી મારા પતિ મારી સાથે વિવેકાનંદનો બોધ સાંભળવાને આવ્યા અને તેમની પાસેથી સનાતન હિંદુ ધર્મના સિદ્ધાંતો અને અનેક બળદાયક સત્યો ગ્રહણ કરતા આદ્યા. આર્થિક આક્રંતોનો તે ઘણો ભયંકર વખત હતો. નાણાંની પેઢી-એ ઉપરાઉપરી તૂટતી હતી; શેરોના ભાવ ઊતરતા હતા; ધંધાદારીઓ નિરાશામાં આવી પડ્યા હતા અને આખું જગત ઊથલપાથલ થઈ રહ્યું હતું. ઘણી વખત તો મારા પતિ આ આપ-ફકાળની મહેનત અને ચિંતાને લીધે રાતે ઊંઘી પણ શકતા નહિ; પરંતુ સવારે મારી સાથે સ્વામીજીનું ભાષણ સાંભળીને પાછા જતી વખતે તે હસતે હસતે બોલતા કે, “ હા, ઠીક છે ! ચિંતા કરવાનું કંઈ પણ કારણ નથી. ” ઘર કામ પરવાર્યા પછી મારાં કાચો બનાવવાને હું બહાર ચાલી જતી, ત્યારે પણ મને આત્માની ઉચ્ચ અવસ્થાનું જ્ઞાન થઈ રહેતું અને મારી માનસિક દૃષ્ટિ ઘણી વિશાળ બની રહેતી. જે તત્ત્વજ્ઞાન કે ધર્મ આવા હાડ-મારીના દિવસોમાં મનુષ્યોને માટે આટલું બધું કરી શકે, ઈશ્વર પ્રત્યે તેમની શ્રદ્ધા દૃઢ કરી શકે, માનવજાતિ પ્રત્યે બ્રાતૃભાવની લાગણી વધારી શકે, તેમનાં હૃદયમાં પુનર્જન્મના સુખદ વિચારોથી ખાતરીપૂર્વક હર્ષ ઉપજાવી શકે, તેજ ધર્મ શ્રેષ્ઠ કહેવાય.

“ ખરેખર અમારા મહાન હિતને ખાતરજ આર્યતત્ત્વજ્ઞાન અમારે સમજવું જોઈએ. વિવેકાનંદે અમને કહેલું છે કે, ‘ તમે સત્યને માર્ગે તમારું જીવન ગાળો અને તમારા આત્મામાં પ્રકાશ ઉત્પન્ન કરી મૂકો એવું હું ઇચ્છું છું. ’ તેમના બોધથી અમારા ધંધાદારીઓને સામર્થ્ય મળેલું છે, અસ્થિર મનની સ્ત્રીઓ સ્થિર બનીને ઉચ્ચ વિચાર સેવવા લાગી છે અને કારીગરોમાં નવી નવી આશાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે. તેમના બોધ

વડે કરીને પતિ, પત્ની, માતા, પિતા સર્વેને પોતાની ફરજોનો ઉચ્ચ અને પવિત્ર ખ્યાલ આવેલો છે.”

આ પ્રમાણે અમેરિકાની સુધરેલી પ્રજાના હૃદયમાં સ્વામી-જીએ ઘણો અગત્યનો ફેરફાર કરી મૂક્યો હતો. પાશ્ચાત્ય સુધારા-નો પ્રવાહ ફેરવીને તેમણે તેને અન્ય સંસ્કારી ભાગે વહેતો કર્યો હતો. અસંખ્ય અમેરિકનો હવે સંસ્કારી જની પોતાને વેદાંતી-ઓ કહેવડાવવામાં ગર્વ ધરતા હતા. આ વખતે સ્વામીજીનો વિચાર એવો થઈ રહ્યો હતો કે, વેદો, ઉપનિષદો, આરણ્યકો, બ્રાહ્મણો અને પુરાણોમાંથી આત્મા સંબંધી સર્વ વિચારો એકઠા કરીને ઘણી સરળ ભાષામાં લખવા અને પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોથી તેમને સાબિત કરવા. યોગ, સાંખ્ય વગેરેને પણ આધુનિક માનસશાસ્ત્ર અને અન્ય શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતોમાં ઘટાવી મૂકવાં, કે જેથી કરીને તેઓની સત્યતા પૂરવાર થઈ રહે અને સર્વે તેમને સમજી શકે. કાર્ય ઘણું કઠિન હતું, પણ સ્વામીજીની અસાધારણ બુદ્ધિએ તેને જાહુ ત્વરાથી અને ઉત્તમ પ્રકારે પાર પાડેલું છે. પોતાના ધારેલા કાર્યને સિદ્ધ કરવાને માટે તે કેવો અથાગ શ્રમ લઈ રહ્યા હતા? તેઓ સઘળા વેદો, ઉપનિષદો, આરણ્યકો, બ્રાહ્મણો, પુરાણો વગેરેને એકઠાં કરી તેમાંથી સાર કાઢી રહ્યા હતા અને તે સાદી અને સરળ ભાષામાં જનસમૂહને સમજાવી રહ્યા હતા. હિંદુઓના આધ્યાત્મિક વિચારો આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની વિરુદ્ધ નથી; એટલુંજ નહિ પણ આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ઊલટું તેમને વધારે ને વધારે સિદ્ધ કરતું ચાલે છે, એમ જો કોઈએ પૂરવાર કરી જતાં હોય, તો તેનું સઘળું માન સ્વામી વિવેકાનંદનેજ ઘટે છે.

સ્વામી વિવેકાનંદનાં બાષણો શ્રોતાજન ઉપર કોઈ નવોજ પ્રકાશ પાડતાં હતાં. સનાતન હિંદુ ધર્મનું અર્થ રહસ્ય તે નવીન

સ્વરૂપમાજ પ્રગટ કરતા હતા. તેમની પ્રતિપાદન કરવાની શક્તિ ખડુ અજબ હતી તે જે સત્યો પ્રગટ કરતા, તે ઉપનિષદોના રહ-સ્યરૂપજ હોવા છતાં આધુનિક ભૌતિકવિજ્ઞાનના અભ્યાસીઓને તે ગ્રાહ્ય થાય તેવી સુક્તિથી તેમને સમજાવતા હતા. પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંનેનો તેમણે અનુભવ લીધો હતો. પૂર્વ અને પશ્ચિમની વિદ્યાઓમાં તે પારગત થયેલા હતા. તેમનું વિશાળ હૃદય અને હિંદુ જ્ઞાન, જે બંનેની તુલના કરી દરેકની મહત્તા અને ઉપયોગિતા કેટલી છે તે વાત યથાવત્ સમજાવતું હતું. તેમના સઘળા લેખો અને કથનો વેદાંત ઉપર નવીન ભાષ્ય થા ટીકારૂં હતાં. ભારતવર્ષમાં સઘળા ટીકાકારો એકબીજાની વિરુદ્ધ લખી રહેલા છે એમ જાણીને તે કોઈ પણ ટીકાકારોને શ્રેષ્ઠ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારતા નહોતા. વેદ કે કોઈ પણ શાસ્ત્ર ઉપર ભ્યારે તે ટીકા કરતા, ત્યારે તેને તે નવીન સ્વરૂપમાં સમજાવતા; છતાં તેમને કોઈ પણ વિચાર વેદ, ઉપનિષદ કે પોતાના શુરુના વિચારોથી વિરુદ્ધ નહોતો. હિંદુ શાસ્ત્રોમાં પ્રવર્તી રહેલી સુક્તિ આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને સંમત નથી એમ જાણીને હિંદુ તર્ક અને ન્યાયને ફરીથી આધુનિક બુદ્ધિને માટે ઉપયોગી બનાવવાને તે પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા. હિંદુઓનું તત્ત્વજ્ઞાન અજેય છે. આધુનિક વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોથી પણ તે તોડાય તેવું નહિ હોવા છતાં, તે તત્ત્વજ્ઞાનને સમજાવવાની સુક્તિ આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો આગળ ટકી શકે તેવી નથી એમ તે સમજતા હતા. તેથી કરીને હિંદુ તર્ક અને ન્યાયને તે કેવી રીતે રજૂ કરતા તે નીચેની ણિના ઉપરથી ઠીક સમજાશે—

“સ્વામીજી હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસરોએ સ્થાપેલી સભામાં ભાષણ આપવાને માટે ગયા હતા. ત્યાં ભાષણ સમાપ્ત થયા પછી પ્રોફેસરોએ સ્વામીજીને અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા

અને તેના ઉત્તરે તેમણે આપ્યા હતા. તે ઉત્તરે આધુનિક વિચારોને અનુકૂળ થાય તેવી રીતે આપવામાં આવ્યા હતા. પ્રાચીન સિદ્ધાંતો ઉપર કેવો નવીન પ્રકાશ સ્વામીજી પાડી રહ્યા હતા, તે એ ઉપરથી સમજાશે. સ્વામીજીને પૂછવામાં આવ્યું હતું કે, “માયા અથવા અજ્ઞાન શા માટે અસ્તિત્વ ધરાવે છે ?” તેમણે જવાબ આપ્યો હતો કે, “શા માટે-એ પ્રશ્ન કારણ-ભાવમાં નહિ, પણ કાર્ય-ભાવમાંજ ઉદ્ભવી શકે છે. માયાના પ્રદેશમાંજ એ પ્રશ્નનો સંભવ હોઈ શકે. જ્યારે એ પ્રશ્નને ન્યાય-શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવશે, ત્યારેજ અમે તેનો ઉત્તર આપીશું.” જ્યારે એમ કહેવામાં આવ્યું કે, “સમાધિ એટલે કર્તાનું કર્મમાં લય થઈ જવું” ત્યારે સ્વામીજી એકદમ બોલી ઊઠ્યા કે, “કર્મનું કર્તામાં લય થઈ જવું અને નહિ કે કર્તાનું કર્મમાં લય થઈ જવું !” દૃશ્ય અને દર્શનરૂપી આ સમગ્ર જગત જે પોતાના અજ્ઞાનરૂપી વિકારને લીધે દ્રષ્ટારૂપી જીવને પ્રલીત થઈ રહ્યું છે, તે એ અજ્ઞાનવિકારનો જ્ઞાન વડે નાશ થતાં દોરડીમાંનો મિથ્યા સર્પ નહ થાય તેમ નહ થઈ જઈને, મિથ્યા તેમજ પરિવિહન એવો દ્રષ્ટાભાવ પણ પોતાના અધિષ્ઠાન ભાવમાં આવી જઈ શુદ્ધ સમિચ્છાનંદ એવો પરબ્રહ્મ પરમાત્માજ રહે છે.” તેમને પૂછવામાં આવ્યું કે, “શું અદ્વૈત-વાદ દ્વૈતવાદનો વિરોધી છે ?” સ્વામીજીએ ઉત્તર આપ્યો હતો કે, “ઉપનિષદો વ્યવસ્થિતપણે લખવામાં આવેલાં નથી, તેથી તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ ગમે તે એક વાદ બાંધવાને માટે પોતાને અનુ-કૂળ આવે તેવાંજ વચનો તેમાંથી લીધેલાં છે. જુદા જુદા વાદને માટે લેવાયલાં સઘળાંજ કથનો ઉપનિષદોમાં મળી આવતાં હો-વાથી ઉપનિષદોજ સર્વે વાદોનો આધાર થઈ રહેલાં છે. અદ્વૈત-વાદ દ્વૈતવાદનો વિરોધી હોઈ શકેજ નહિ. દ્વૈતવાદ ત્રણ અવસ્થા-

ઓમાંની એક અવસ્થા છે. દરેક ધર્મમાં એવી ત્રણ અવસ્થાઓ હોય છેજ. પહેલી અવસ્થા તે દ્વૈતવાદ છે. એ પછી મનુષ્ય જે ઉચ્ચતર અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે તેનું નામ વિશિષ્ટાદ્વૈત છે. આખરે મનુષ્યને જ્યારે એવું જ્ઞાન થાય છે કે, તે અને જગત બંને એકજ છે, ત્યારે તેનું નામ અદ્વૈત છે. આ પ્રમાણે ત્રણે અવસ્થાઓ એક ખીજની વિરોધી નથી; પણ તે ઉપકારક છે. "

ન્યુયૅર્કમાં વેદાંત સોસાયટી સ્થાપવામાં આવી હતી અને તેના પ્રમુખ તરીકે એક ધનાઢ્ય અને પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ મિ. ફ્રાન્સિસ લેગેટને નીમવામાં આવ્યા હતા. એ સોસાયટી સ્થાપવામાં સ્વામીજીનો હેતુ એવો હતો કે, વેદાંતના સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર થાય અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમના લોકો વચ્ચે જાતૃભાવની લાગણી વધે અને તેઓ પોતાના વિચારો અને આદર્શોની આપ-લે કરે. સ્વામીજીનો વિચાર એવો હતો કે, પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં વેદાંતનાં મથકો સ્થાપવાં અને તે મથકો એકબીજાની સાથે સદાએ અગત્યનો વ્યવહાર ચલાવ્યા કરે. પૂર્વ અને પાશ્ચિમ બંને જાણે પોતાનાં નિવાસસ્થાનો હોય તેમ પૌર્વાત્યો અને પાશ્ચાત્યો બંનેમાં સ્વતંત્રપણે આવજા કરે અને લેઠલાવને ભૂલી જાય. પોતાના કેટલાક શુરુભાઈઓને ખોલાવીને અમેરિકામાં રાખવા અને તેઓ ત્યાં વેદાંતનો અને ભારતવર્ષ વિષેના સઘળા ખરા વિચારોનો પ્રચાર કરે અને હિંદનું ગૌરવ વધારે; તેમજ કેટલાક અમેરિકન અને અંગ્રેજ શિષ્યો ભારતવર્ષમાં આવીને વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, ઉદ્યોગ, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, વ્યવસ્થા અને સહકારીત્વ વિષેના અતિ અગત્યના સિદ્ધાંતો હિંદવાસીઓને સમજાવે; એવી સ્વામીજીની ધારણા હતી. આ રીતે પૂર્વ અને પશ્ચિમનું સંમેલન કેવી રીતે કરવું, તે વિષે સ્વામીજી રાતદિવસ વિચાર કરી રહ્યા હતા અને પૌર્વાત્યો તથા પાશ્ચાત્યો વચ્ચે

વિચારો અને આદર્શોમાં રહેલો લેદ નષ્ટ કરવાની ધારણાથીજ ન્યુયોર્કની વેદાંત સોસાયટી સ્થાપવામાં આવી હતી. સ્વામીજીના વિચારની તે હજી માત્ર શરૂઆતજ હતી.

હવે પાછા ઇંગ્લેંડથી સ્વામીજીના ઉપર અનેક કાગળો આવવા લાગ્યા. તેમના અંગ્રેજ મિત્રો તેમને પાછા ઇંગ્લેંડ આવવાનું લખતા હતા, કેમકે ઇંગ્લેંડમાં તેમણે જે કાર્ય શરૂ કર્યું હતું, તેને વ્યવસ્થિતપણે ગોઠવવાની જરૂર હતી; જ્યારે ન્યુ-યોર્કમાં તેની વ્યવસ્થા થઈ ચૂકી હતી. તેમના શિષ્યો તેમનું કાર્ય ઉપાડી લેવાને લાયક થઈ રહ્યા હતા અને વળી સ્વામીજીએ કલકત્તેથી પોતાના ગુરુભાઈ સ્વામી શારદાનંદને પણ ત્યાં તેડાવ્યા હતા. એથી હવે સ્વામીજી પાછા ઇંગ્લેંડ ગયા.

એ પ્રાચીન અને અર્વાચીન કેળવણીની તુલના કરી અને સર્વને સમન્વયું કે, મનુષ્યના આત્મામાં ભૂત, વર્તમાન અને ભાવી જ્ઞાનનો જે અખૂટ ભંડાર સદાને માટે ભરેલો છે; વ્યક્ત અને અ-વ્યક્ત સઘળું જ્ઞાન જે તેમાં રહેલું છે; તે સઘળા જ્ઞાનને મનુષ્ય પોતાના આત્મામાંથી પોતાની મેળે જેથી કાઢીને કૃતકૃત્ય થાય તેમ કરવામાં તેને મદદ કરવી, એજ સઘળી કેળવણીનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ.

ઇંગ્લેંડની આ મુલાકાત સમયે સ્વામીજીની કીર્તિ વિશેષ પ્રસરી રહી હતી. હિંદુઓના પ્રાચીન ધર્મના ઉપદેશક તરીકે તે આવેલા છે, એમ સર્વેને જાણ થઈ રહી. લંડનના જુદા જુદા ધંધાવાળા મનુષ્યો, ડોક્ટરો, વકીલો, શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ વગેરે સ્વામીજીનો સુંદર યોગ સાંભળવાને આવવા લાગ્યા. ઘણી સભ્ય-ત્રીઓ પણ શ્રવણ કરવાને આવવા લાગી ચિકાગોની સર્વધર્મ-પરિષદમાં સ્વામીજીએ જે અપૂર્વ ક્ષતેષ મેળવી હતી, તેની જાણ સર્વને થઈ રહી હતી. વર્તમાનપત્રોમાં સર્વેએ વાંચ્યું હતું કે, સ્વામી વિવેકાનંદ એક તત્ત્વજ્ઞાની છે; ધર્મને માટે તેમણે સંસાર-નો ત્યાગ કરેલો છે, ગૃહસ્થાશ્રમી તરીકે તે ઘણું માન અને દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરી શક્યા હોત; પણ માત્ર વેદાંતનો અભ્યાસ કરવાને અને વેદાંતમય જીવન ગાળવાને માટેજ તેમણે સંસારમુખને ત્યજ દીધેલું છે સ્વામીજીનું વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન, વક્તૃત્વશક્તિ, પ્રમાણિકતા અને પવિત્રતા જોઈને રેવરંડ હોવીઝ જેવા પાદરી-ઓ પણ તેમનો અલૌકિક યોગ સાંભળવાને આવવા લાગ્યા અને પ્રેમ, સહિષ્ણુતા તથા સહાનુભૂતિ વિવેના તેમના તરફથી મળતા અમૂલ્ય વિચારો હૃદયમાં ઠસાવવા લાગ્યા સ્વામીજીના યોગથી રેવરંડ હોવીઝના મન ઉપર એવી તો અસર થઈ રહી કે, તેમણે પોતે એક રવિવારે સેન્ટ જેમ્સીઝ ચેપલમાં “વિવેકાનંદ” એ

વિષય ઉપર બે ભાષણો-આખ્યાં અને તે યશસ્વી હિંદુ સાધુની ભારે પ્રશંસા કરી. લંડનના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓને ખાવાનો પણ વખત મળવો મુશ્કેલ હતો; છતાં પણ ગમે તેમ કરીને તેઓ પોતાની પ્રયોગશાળાઓમાંથી બહાર આવતા, સ્વામીજીનાં ભાષણો સાંભળવાને જાલા રહેતા અને પછીથી સ્વામીજીની પાસે જઈને કહી આવતા કે, વેદાંતનાં સત્યો અને સિદ્ધાંતો કેવી અલૌકિક સુક્તિ અને જુદીથી તેમણે શોધી કાઢેલા છે !

થોડા વખત પછી સ્વામીજીને મેક્સમૂલર જોડે ઓળખાણ થઈ. મેક્સમૂલર વેદ, ઉપનિષદો વગેરેના મોટા અભ્યાસી હતા. તેમણે પોતાનું જીવન વેદ અને વેદાંતના અભ્યાસમાં જ ગાળ્યું હતું. ભારતવર્ષનું તત્ત્વજ્ઞાન તેમને અત્યંત પ્રિય હતું. સંસ્કૃતમાં લખાયેલાં ઘણાં પુસ્તકોનું તે અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કરતા હતા અને પાશ્ચાત્ય પ્રજાના હૃદયમાં હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ અને નીતિનું ગૌરવ ઠસાવતા હતા. લગભગ આઠીસ વર્ષ સુધી તેમણે વેદોનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને ઘણા ભારે ખર્ચથી ઋગ્વેદસહિતાનો પુનરોદ્ધાર કર્યો હતો. તેમનું જીવન પ્રાચીન ઋષિ જેવું હતું. એક સ્વચ્છ ઝૂંપડામાં તે પોતાનો વાસ કરીને રહ્યા હતા. તેમનાં પત્ની સિવાય તેમની પાસે બીજું કોઈજ હતું નહિ. વેદાંતનાં પુસ્તકો તેમની આસપાસ પડેલા દેખાતાં હતાં અને મેક્સમૂલર તેમનું મનન કરતા જણાતા હતા. ઓળખાણ થયા પછી તેમણે વિવેકાનંદને પોતાને ઘેર આવવાનું આમંત્રણ મોકલ્યું અને સ્વામીજી તેને આભાર સહિત સ્વીકારીને ઘણી ખુશીથી મેક્સમૂલરને મળવા ગયા.

જાને વેદાંતી હતા, જાને સંસ્કૃત વિદ્યામાં પારંગત હતા, જાનેનો ભારતવર્ષ પ્રતિ પૂજ્યભાવ હતો, જાને તત્ત્વજ્ઞાની હતા અને જાને હિંદુના પ્રાચીન ગૌરવનો મહિમા ગાઈ રહ્યા હતા.

એવા બે મહાપુરુષો વચ્ચે થયેલી મુલાકાત બોધપ્રદ જ હોય ! તે મુલાકાતનું વર્ણન સ્વામીજીએ પોતેજ આપેલું છે. સ્વામીજી લખે છે કે:—

“ પ્રોફેસર મેક્સમૂલર કેવા અસાધારણ મનુષ્ય છે ! થોડા દિવસ ઉપર હું તેમની મુલાકાત લેવાને ગયો હતો. મારે કહેવું જોઈએ કે, હું તેમના પ્રતિ મારો પૂજ્યશાવ દર્શાવવાને માટે ગયો હતો; કારણકે જે મનુષ્ય શ્રીરામકૃષ્ણને આહે છે, તેની મુલાકાત મારે મન તીર્થયાત્રાજ છે—પછી તેનો પંથ, વેધ, ધર્મ કે જાત ગમે તે હોય કેશવચદ્ર એવના જીવનમાં આટલો ગંધો એકાએક અને અગત્યનો ફેરફાર કરી વ્યક્તિના પ્રભાવથી થઈ રહ્યો હતો, તે જાણવાની પ્રોફેસરને પ્રયત્ન ઇચ્છા થઈ. એ જાણ્યા પછી તે શ્રીરામકૃષ્ણનું જીવન અને બોધવચનોના એક ચુસ્ત પ્રશંસક, અને અભ્યાસી બની રહ્યા હતા.

“ મેં કહ્યું ‘પ્રોફેસર સાહેબ ! હજારો મનુષ્યો આજે શ્રીરામકૃષ્ણને બંધી રહેલા છે ?’ તેમણે જવાબ આપ્યો કે, એમની પૂજા નહિ થાય તો પછી જીવન કેવી થશે ?’ પ્રોફેસર સ્નેહની ભૂતિ હતા. મને અને મિ. સ્ટર્ડને જમવાનું આમત્રણ તેમણે દીધું. ઓક્સફર્ડની કેટલીક કોલેજો અને બ્રાહ્મિયન લાયબ્રેરી તેમણે મને બતાવી. સ્ટેશન સુધી તે અમને વળાવવાને આજ્ઞા અને એટલું બધું એમણે કર્યું તેનું કારણ એજ હતું કે તે કહેતા કે, ‘શ્રીરામકૃષ્ણ દેવના શિષ્યને મળવાનો પ્રસંગ કંઈ દરરોજ પ્રાપ્ત થતો નથી’ તેમની મુલાકાતથી અરેબર મને એવું જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું છે પ્રોફેસરનું નાનું સુદર ઘર, તેના આગણામાનો રમણીય બગીચો અને તેની અંદર નિવાસ કરતો શાત, ગભીર અને પ્રમદ્ર મુખમુદ્રાવાળો વયોવૃદ્ધ મહર્ષિ મેક્સમૂલર ! તેમની ઉંમર સિત્તેર વર્ષની હતી, છતાં પણ તેમનું બળ્ય લલાટ

એક જાગૃતતા જેવું સ્વચ્છ હૃદય. તેના ઉપર એક પણ કચડી દેખાતી નહોતી. તેના ઉપર જણાતી એકે એક રેખા તેમના આત્માના ઊંડાણમાં રહેલા આધ્યાત્મિક ખજાનાની સાક્ષી પૂરી રહી હતી. તેમની સાથે માત્ર તેમનાં પત્નીજ હતાં અને તે પણ ઘણાં ઉમદા સ્વભાવનાં છે. હિંદના પ્રાચીન ઋષિઓના સિદ્ધાંતો તરફ પાશ્ચાત્યોનું મન દોરવાને ઘણા લાંબા વખતથી મેક્સમૂલર પ્રયાસ કરી રહેલા છે. તે કાર્યમાં તેમને ઘણીએ મુશ્કેલીઓ અને તિરસ્કારની સામે યજુ' પડ્યું હતું, છતાં આખરે તે ભારતવર્ષના તત્ત્વજ્ઞાન માટે પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓમાં માનની લાગણી ઉત્પન્ન કરી શક્યા છે. તે મહત્કાર્યમાં તેમનાં બુદ્ધિશાળી પત્ની પણ તેમને જીવનભર સહાય આપી રહેલાં છે. મેક્સમૂલરનાં પત્ની, તેમના નિવાસસ્થાનની આસપાસ આવેલાં વૃક્ષો, ગંજીયાનાં પુષ્પો, તે સ્થળમાં વ્યાપી રહેલી શાંતિ અને આકાશની સ્વચ્છતા—એ સર્વ જોઈને ભારતવર્ષનો યશસ્વી પ્રાચીન સમય મને યાદ આવ્યો. રાજર્ષિઓ અને બ્રહ્મર્ષિઓના દિવસો મારા સ્મૃતિપટ ઉપર તરી આવ્યા. પ્રાચીન વાનપ્રસ્થાશ્રમીઓ, અરુંધતી અને મૈત્રેયી જેવી ઋષિપત્નીઓ અને યાજ્ઞવલ્ક્ય તથા વસિષ્ઠ જેવા ઋષિઓના સમયનું મને સ્મરણ થઈ રહ્યું.

“મેક્સમૂલરમાં મેં શું જોયું? મેં તેમને એક પંડિત કે ભાષાતત્ત્વવિદ્ તરીકે નિહાળ્યા નહોતા. પરંપ્રજ્ઞમાં તાદાત્મ્ય અનુભવતા આત્માને મેં તેમનામાં જોયો. વિશ્વન્યાપી તત્ત્વ સાથે વલ્લીન થઈ જતા હૃદયને મેં તેમનામાં નિહાળ્યું. બીજા મનુષ્યો શુષ્કવાદ કે મિથ્યા કડાફ્ટમાંજ પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે છે, પણ મેક્સમૂલરે ખરા જીવનતત્ત્વનો રસપૂર્ણ ઝરો શોધી કાઢ્યો છે। ખરેખર, તેમનું હૃદય ઉપનિષદોનું રહસ્ય ગ્રહણ કરી રહેલું છે.

“‘તમેવૈકં જાનય આત્માનમ્ અન્યા વાચો વિમુચ્ચથ।’ એક

માત્ર તમારા આત્માનેજ ઓળખો, બીજી બધી વાતો જવા દો. મેકસમૂલર ધારે તો અખિલ વિશ્વને આકર્ષી પોતાના ચરણે નમાવે એવા તત્ત્વજ્ઞાની પડિત હોવા છતાં, પોતાની વિદ્યા અને જ્ઞાનનો ઉપયોગ તેમણે પરમતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરવામાંજ કરેલો છે, તે ઐહિક જ્ઞાનદ્વારા તેઓ પારમાર્થિક જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છે. ખરી વિદ્યા તો આનુજ નામ ! જે વિદ્યા આત્મદર્શનનો માર્ગ સૂચવે નહિ એવી વિદ્યાજ શા કામની ?

“ભારતવર્ષ” પ્રતિ તેમનો કેવો અગાધ પ્રેમ છે ? તેનો સોમો ભાગ પણ મારામાં આવે એમ હું ઇચ્છું છું. મેકસમૂલર એક અસાધારણ વ્યક્તિ છે. તે ઘણાજ ઉદ્યમી છે ભારતવર્ષના વિચારોની સૃષ્ટિમાં તે વિચરી રહેલા છે. તેમનું આપું જીવન તેમાંજ ગળાયું છે. પચાસ કે તેથી પણ વધારે વર્ષ સુધી તે તેનો તેજ પ્રયાસ કરી રહેલા છે ઘણીજ આતુરતાથી અને અત્યંત પ્રેમથી સંસ્કૃત વાડમયના પ્રદેશમાં થતી વિચારોની આપલેને તે જોઈ રહેલા છે અને તે એટલે સુધી કે, અત્યારે તેમના આત્માના ઊંડાણમાં પણ તેજ વિચારો રમણ કરી રહ્યા છે અને તેમનું સઘળું જાણ જીવન પણ તેનાજ રંગથી રંગાઈ રહેલું છે. મેકસમૂલર વેદાંતીઓના પણ વેદાંતી છે. વેદાંતના અનેક પ્રકારના સંવાદી અને વિસવાદી સ્વરોમાંથી તેમના જાગીતના આત્મરૂપ મૂળ સ્વરને તેમણે પકડી કાઢ્યો છે. વેદાંત એ મૂળ પ્રકાશ છે અને તેના પ્રકાશથીજ જગતના સર્વે ધર્મો અને પશ્ચે પ્રકાશિત થાની રહેલા છે તે એક મૂળતત્ત્વ છે અને અન્ય સર્વ ધર્મો તે તત્ત્વનાં જુદાં જુદાં ડાળપાખડાં છે. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ શુ હતા ? એ મૂળ અને પ્રાચીન તત્ત્વના તે પ્રત્યક્ષ આવિર્ભાવરૂપ હતા. પ્રાચીન ભારતવર્ષની તે જીવંત મૂર્તિ હતા. ભાવી હિંદના મહિમાનું તે સૂચન હતા. અખિલ વિશ્વની પ્રજાઓને આધ્યા-

ત્રિમક પ્રકાશ પહોંચ્યાડનાર તે હતા. ઝવેરી હોય તેજ હીરાને પારખી શકે. પાશ્ચાત્ય ઋષિ મેકસમૂલર હિંદના અધ્યાત્મ-આકાશમાં જિગતા એ નવા તારાની પ્રશંસા કરે અને તેનો અભ્યાસ કરે, છતાં હિંદવાસીઓ તેના મહત્ત્વને સમજી પણ ન શકે, તો તેમાં નવાઈ પણ શી છે ?

“મે’ તેમને પૂછ્યું કે, ‘હિંદમાં તમે ક્યારે પધારશો ? જે મનુષ્યે હિંદુઓના પિતૃઓના વિચારોને ખરા પ્રકાશમાં લાવવા-ને આટલો બધો શ્રમ લીધેલો છે, તેને હિંદમાં દરેક જણ માન આપશેજ.’ વયોવૃદ્ધ ઋષિ મેકસમૂલરના મુખારવિંદ ઉપર ઉજ્જવ-લ પ્રકાશ વ્યાપી રહ્યો. તે હમણાંજ જાણે કે રોઈ પડશે એવો તે-મનો ચહેરો થઈ રહ્યો ! ધીમે ધીમે તે પોતાનું ડોકું હલાવીને ના કહેવા લાગ્યા અને મૃદુ સ્વરે તે બોલ્યા : ‘જો હિંદમાં આવીશ તો પછી અહીંયાં પાછો નહિ આવું ! તમારે મારા શરીરને ત્યાંજ અશ્નિદાહ કરવો પડશે !’ તેમને હવે એ વિષે વધારે સવાલો પૂછવા એ તેમના હૃદયમાં ગુપ્ત વાસ કરી રહેલી પવિત્ર લાગણી-ઓને છેડવા ખરોખર મને લાગ્યું.”

સ્વામીજીએ પોતાના મોહક વ્યક્તિત્વથી જગવાન શ્રીરામ-કૃષ્ણ પરમહંસનું જીવન અને બોધવચનો અંગ્રેજીમાં લખવાની મેકસમૂલરને પ્રેરણા કરી અને ત્યાંથી વિદાય લીધી પછી હંમે-શના કાર્યક્રમ પ્રમાણે તેઓ વેદાંતનાં જિડાં તરવો ઉપર ભાષણો આપવા લાગ્યા. તેમનાં ભાષણોના વિષયો “માયા” “માયા અને મુક્તિ,” “બ્રહ્મ અને તેનો આવિર્ભાવ” વગેરે હતા. અદ્વૈત-વાદમાં આ વિષયો ઘણા કઠિન ગણાય છે, પણ પોતાની અલૌકિક શક્તિ વડે સ્વામીજીએ તેનું એવી સરળ રીતે પ્રતિપાદન કર્યું કે, ઇંગ્લેંડનાં સઘળાં મુશિક્ષિત સ્ત્રીપુરુષો અને મોટા વિચારકો તેમાં ઘણોજ રસ લેવા લાગ્યા. અદ્વૈતવાદની મહત્તા આ પહેલી-

વારજ તેમના સમજવામાં આવી, વેદાંતની સર્વ સંગ્રાહ્યતા તેમણે તે સમયેજ નિકાળી. સ્વામીજીએ સરળ ભાષામાં ઘણી સ્પષ્ટ રીતે અદ્વૈતવાદના સિદ્ધાંતો રજૂ કર્યા અને સઘળા શ્રોતાઓનાં હૃદયમાં વેદાંતનાં ઉચ્ચ, અગાધ અને પ્રેરણાત્મક તત્ત્વોનો સંપૂર્ણ જીવંતો રેડાઈ રહ્યો. તેઓ સર્વે અદ્વૈતવાદની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ઇંગ્લેંડમાં ઘણા બુદ્ધિશાળી પુરુષો એવા હતા કે જે ખ્રિસ્તી ધર્મના સિદ્ધાંતોને ગિલકુલ માનતાજ નહિ. તેમને મન વેદાંતનાં સર્વસંગ્રાહી તત્ત્વો મોહક અને હજીય થઈ રહ્યાં. કેટલાક ઉદાર મનના પાઠરીઓ સ્વામીજીને મળવાને ભાગ્યશાળી થયા હતા. તેઓ પણ હવે વેદાંતના સિદ્ધાંતો ખ્રિસ્તી ધર્મના સિદ્ધાંતોને લગાડવા લાગ્યા.

૩૧-સ્વામીજીના પાશ્ર્વાત્ય શિષ્યો

સ્વામી વિવેકાનંદ પાશ્ર્વાત્ય પ્રદેશોમાં ગયા અને ત્યાં પોતાના કાર્યમાં મોટી ક્ષતેહ મેળવી રહ્યા, એ વાત એમ સિદ્ધ કરે છે કે, ઇંગ્લેંડ અને અમેરિકામાં ઘણા મનુષ્યો પારમાર્થિક સત્યો ગ્રહણ કરવાને લાયક થઈ રહેલાં હતાં. ઇંગ્લેંડ અને અમેરિકામાં ઐહિક સુખ અને વ્યાવહારિક જ્ઞાન તો તેઓ સારી પેઠે મેળવી ચૂક્યાં હતા, તે દેશોમાં સર્વત્ર જડવાદ વ્યાપી રહેલો હતો અને ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોનું જ પઠન સર્વત્ર કરવામાં આવતું હતું. લોગવિલાસની તો તે ખૂબિયળ બની રહી હતી અને ઐહિક સુખની યોજનાઓ સર્વત્ર યોજાતી હતી; પરંતુ ઐહિક સુખ મનુષ્યના આત્માને કદી પણ ઊંડો, સાચો અને સ્થાયી સંતોષ આપી શકતું નથી; તેથી હમેશાં એમજ બને છે કે, ઐહિક સુખની પાછળ પડેલાં મનુષ્યો છેવટે તેનાથી કંટાળી જઈને જેથી શ્રેષ્ઠ અને સ્થાયી સુખ મળે, એવી કોઈ વસ્તુ છે કે નહિ, અને હોય તો તેને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવી એની શોધમાં પડેલા ઘણી વાર નજરે આવે છે. ઇંગ્લેંડાદિ પ્રદેશોમાં તેમજ થયેલું જોવામાં આવતું હતું. ઘણાં બુદ્ધિશાળી, સુશિક્ષિત અને વિચારવંત સ્ત્રીપુરુષો સંસારના એના એજ લોગવિલાસોથી કંટાળી જઈ “આ તે શું જીવન કહેવાય?” એમ કહી રહ્યાં હતાં. સ્વામી વિવેકાનંદની એક પાશ્ર્વાત્ય શિષ્યાને હિંદુસ્તાનમાં આવવાનું કારણ પૂછવામાં આવ્યું હતું, ત્યારે

તેમણે જવાબ આપ્યો હતો કે, “ સૌ મણુ ફની તળાઈઓમા સૂઈ સૂઈને અમે ■ ટાળ્યા છીએ અને તેમા અમને શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ નથી અમારા આત્માને તેથી સતોષ વળ્યો નથી ” આવા સ્ત્રીપુરુષોને ન તો પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમા ફેલાયેલો જડવાદ સતોષ આપી શકતો કે ન તો ત્યાનો ખ્રિસ્તીધર્મ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો અને તર્કવાદ આગળ ટકી શકતો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના અને તર્કવાદથી પણ ન છેદાય એવા આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતોનીજ હવે તેમને માટે જરૂર હતી અને તંનેજ તેઓ ખોળી રહ્યા હતા આમ હોવાથી ભૂખ્યાને જેમ અન્ન મળે અને તરસ્યાને જેમ પાણી મળે, તેમ સ્વામી વિવેકાનંદનો બોધ તેમના આત્માની કુધા-તૃષ્ણાને મટાડી રહ્યો હતો ઇંગ્લેંડના ઉચ્ચ વર્ગોમાથી પણ જે પુષ્કળ મનુષ્યો સ્વામીજીનો બોધ સાંભળવાને આવતા હતા, તે સર્વના મનમા ખાતરી થતી હતી કે, તેઓ જે જીવન ગાળી ગ્રહેલા છે તે અતે હુ ખદજ છે અને ખરૂ જીવન તો પરમાત્મા સાથે એકતા પ્રાપ્ત કરી રહેવામાજ સમાયલુ છે સ્વામીજીના વર્ગોમા જે વિદ્યાર્થીઓ આવતા તે સર્વ તેમના જ્ઞાન, પવિત્રતા, સ્વાર્થત્યાગ અને વૈરાગ્યથી અત્યંત મોહ પામતા પરિણામ એ આવ્યુ કે, તેમાના કેટલાક ચુસ્ત શિષ્યો બની રહ્યા અને તેમની સાથે હિંદુસ્તાનમા આવીને જન્મ પર્થત રહેવાને તૈયાર થઈ રહ્યા જે ઋષિઓએ જગતને હેરત પમાડે એવા સત્યો શોધી કાઢેલા છે, વેદ અને ઉપનિષદાદિ અમૂલ્ય ગ્રંથો રચીને વિશ્વના નિયમનાથે જેઓ ળક્ષિસ આપી ગયા છે, જેમણે માનવજાતિ ના કલ્યાણના માર્ગો ચોક્કસ છે, ધર્મ, નીતિ જ્ઞાનાદિના અનુપમ લહારો જેમણે માનવજાતિને વારસામા આપેલા છે, રામાયણ, મહાભારત જેવા અનુપમ કાવ્યો જેમણે અસ્તિત્વમા આપ્યા છે, જેમની વિદ્વત્તા અને યશના જ્ઞાન આજે મેકમમૂલર, ડયુસન,

ચોપનહોર વગેરે પાશ્ચાત્ય પંડિતો પણ મુક્ત કંઠે ગાઈ રહેલા છે; તે ઋષિઓ-મુનિઓ-યોગીઓની જન્મભૂમિ, સર્વ ધર્મની જનની, પવિત્રતાનું નિવાસસ્થાન, ભગવાન રામચંદ્ર, કૃષ્ણચંદ્ર, બુદ્ધ, શંકર, શ્રીરામકૃષ્ણ અને સ્વામી વિવેકાનંદ જેવા જગતના ઉદ્ધારકોની માતૃભૂમિનાં દર્શન કરવાં અને તેનો ખારીકીથી અભ્યાસ કરવો, એવો દૃઢ નિશ્ચય તે શિષ્યોનો થઈ રહ્યો હતો; એટલુંજ નહિ પણ પોતાના ગુરુ-સ્વામી વિવેકાનંદ-ભારતવર્ષના કલ્યાણ માટે જે મહત્કાર્ય હાથમાં ધરી રહ્યા હતા તેમાં તન, મન અને ધનથી મદદ કરવાને તેઓ સત્જન થઈ રહ્યા હતા. હિંદમાં સ્વામીજીએ જે આશ્રમો અને મઠો સ્થાપેલા છે, જન-હયાની લાગણીથી જે અનાયાશ્રમો અને દવાખાનાંઓ ઉઘાડેલાં છે અને ભારતવર્ષના કલ્યાણ માટે તેમણે જે જે માર્ગો યોજેલા છે, તે સર્વમાં તેમના પાશ્ચાત્ય શિષ્યો અને ખાસ કરીને તેમના અંગ્રેજ શિષ્યોજ સહાયબૂત થયેલા છે. ખરેખર વેદાંતીઓ તો તેઓજ બનેલા છે. સ્વામીજીના બોધથી તેમણે સ્વદેશનો, દેશના આચારોનો અને ધરખારનો ત્યાગ કરેલો છે, અદ્વૈતવાદના પરમસિદ્ધાંત “સર્વમ્ સ્વલુ રૂદમ્ બ્રહ્મ”ને તો તેઓજ ખરાખરા સમજેલા છે. ખરા વેદાંતીઓ બની વેદાંતમય જીવન તેઓ ગાળી રહેલા છે અને જે સમજ્યા છે તેને કૃતિમાં મૂકી રહેલા છે. તેમનું જીવન ભારતવર્ષના લાખો મિથ્યા વેદાંતીઓને અને પોપટિયા પંડિતોને માટે તેમજ કરોડો ઉપલક્રિયા હિંદુ ધર્મીઓને માટે જીવતા જગતા ઠપકારૂપ છે. એ શિષ્યો અને તેમના કાર્યની કંઈક જોળખાણ આ સ્થળે કરાવવી આવશ્યક છે.

અમેરિકામાં મિસ પોલ્ડો નામના શિષ્યા તેમનું કાર્ય ચલાવી રહ્યાં હતાં. તેમણે સ્વામીજી અને હિંદુધર્મ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને ખંતથી પ્રેરાઈને પોતાનું નામ પણ “હરિદાસી” એવું

ધારણ કરેલું છે. તેમણે પોતાનું સમસ્ત જીવન ફેરવી નાખી અદ્વૈત-વાદની ધ્વજા હાથમાં ધરેલી છે. સ્વામી વિવેકાનંદ તેમની શક્તિ અને બુદ્ધિનાં ભારે વખાણ કરતા અને “ રાજયોગ ” જેવો કઠિન વિષય શીખવવાનું કાર્ય તેમને સોંપતા. “ રાજયોગ ” જેવો વિષય જાણવાને માટે પ્રથમ માનસશાસ્ત્ર અને માનવસ્વભાવના અભ્યાસની ઘણીજ જરૂર હોય છે. તે શીખવવામાં વિદ્યાર્થીઓના અધિકારની પરીક્ષા પ્રથમ કરવી પડે છે; પણ તે બુદ્ધિશાળી બાઈ સર્વ વાતે સજ્જ થઈ રહેલાં હતાં. તે અમેરિકાના તત્ત્વજ્ઞાની એમર્સનનાં સગાં હતાં. ઘણા લાંબા વખતથી તે એક અભ્યાસી તરીકે પોતાનું જીવન ગાળી રહ્યાં હતાં. સ્વામીજી કરતાં તે ઉંમરમાં મોટાં હતાં, પણ સ્વામીજીને તે પોતાના શુરુ તરીકે માનતાં. પોતાનો સઘળો સમય તે તુલનાત્મક ધર્મ વિચારમાં ગાળતાં. સ્વામીજીનો સમાગમ થયા પછી તેમનાં સર્વે ખ્યાનગી અને જાહેર બ્યાખ્યાનો તે ઘણીજ સંભાળથી ઉતારી લેતાં અને તેમને છપાવતાં. થાઉઝન્ડ આઈલેન્ડ પાર્કમાં પણ તે સ્વામીજીની જોડેજ હતાં અને તેમનાજ પ્રયાસથી “ ઇન્ડિયાન ટોકસ ” (પ્રેરણાત્મક વાર્તાલાપ) નામનું પુસ્તક અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે. તે પુસ્તકમાં સ્વામીજીના ઘણા બિંડા, ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક વિચારો આપણને મળી આવે છે. સ્વામીજી પોતાના અતરના બિંડાણમાંથી તે ઉદ્ગારો કાઢી રહ્યા હતા એમ તે વાંચવાથી આપણને લાગ થાય છે અને જાણે કે કેઈ મંત્રદ્રષ્ટા પ્રાચીન ઋષિ સમાધિમાંથી ઉત્થાન પામીને જગતને અમૂલ્ય સત્યો દર્શાવતો હોય, એવો ખ્યાલ વાચકને આવે છે. તેમના કાર્યથી ચતોષ પામીને સ્વામીજી આશ્ચર્ય સાથે કહેતા કે, “ મારા શબ્દો અને વિચારોને સંપૂર્ણ રીતે તમે શી રીતે ગ્રહણ કરી શક્યાં ! મારા બોલેલા શબ્દોજ જાણે કે હું ફરીથી બોલતો હોઉં

એવો ભાસ એ પુસ્તકમાં થાય છે.”

ત્યારે ન્યુયોર્કમાં મહાન ભાડે રાખીને સ્વામીજી રહ્યા. ત્યારે મિસ વોલ્ટેએ તેમને ઘણી સગવડો કરી આપી હતી. સ્વામીજી હિંદુ હોવાથી ખાવાપીવામાં કેટલીક છોછ રાખતા. તે બાબતમાં મિસ વોલ્ટે તેમની ઘણી સંભાળ લેતાં. કેટલીક વાર સ્વામીજીનાં વાસણો તે પોતાને હાથે માંજ નાખતાં. હમેશાં તે પોતાને ઘેરથી સ્વામીજી પાસે આવતાં અને તેમના ઘરકામમાં અનેક રીતે મદદ કરતાં. માંદગીમાં પણ તે જાતેજ તેમની સારવાર કરતાં. તે બાઈ ઘણા ઉચ્ચ ગુણો ધરાવતાં હતાં સ્વામીજી તરફ અત્યંત ભક્તિભાવથી જોતાં. સ્વામીજીએ તેમને દીક્ષા આપ્યા પછી તે સ્વામીજીના આધ્યાત્મિક અનુભવો સમજવાને, શ્રીરામકૃષ્ણનું જીવન જાણવાને અને વેદાંત ઉપર વાદવિવાદ કરવાને તેમની પાસે કલાકોના કલાકો ગાળતાં. સ્વામીજીનાં “રાજયોગ” ઉપરનાં સઘળાં કથનો તેમણેજ ઉતારી લીધાં હતાં. સ્વામીજીએ અમેરિકા છોડ્યું ત્યાર પછી તે ત્યાં વેદાંત ઉપર અનેક ભાષણો આપી રહેલાં છે. તે રામકૃષ્ણ મિશનનાં અનેક કાર્યોમાં સહાય આપી રહેલાં છે. તે પોતાનું જીવન એકાંત-વાસમાં ધ્યાન અને ભક્તિમાં ગાળી રહેલાં છે.

સ્વામીજીના સઘળા શિષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ અધિકારવાળાં શિષ્યા તો મિસ માર્ગરેટ નોબલ હતાં, જેના વિષે આપણે આગળ જોઈ ગયા. સઘળા શિષ્યોમાં એ વધારે હિંદુ આચારવિચારવાળા બની રહ્યાં હતાં. તેમણે “નિવેદિતા” નામ ધારણ કર્યું હતું. “નિવેદિતા” એ શબ્દનો અર્થ “પ્રભુને અર્પણ થઈ ચૂકેલી” એવો થાય છે અને ખરેખર, નિવેદિતાએ પોતાનાં તન, મન અને ધન સ્વામી વિવેકાનંદના કાર્યને અર્પણ કરી દીધાં હતાં.

ભારતવર્ષને તેમણે પોતાની માતૃભૂમિ માની લીધી હતી અને હિંદીઓને તે પોતાના સ્વદેશમધુઓ ગણતાં હતાં. વેદાંતનું રહસ્ય તેમણે પોતાની રંગેરંગમા ઉતાર્યું હતું અને તે રહસ્યનો સ્વાદ તે હિંદવાસીઓને લેખોદ્ધારા અખાડતાં હતાં. વેદાંતનાં જીડાં સત્યોમાં તેમનું મન તલલીન થઈ રહ્યું હતું અને તે સત્યોને કૃતિમાં મૂકવાનું તે કદી ચૂકતાં નહોતાં જ્ઞાનયોગની સાથે કર્મ-યોગને પણ તે આચરી રહ્યાં હતાં. સ્વામીજીનાં વચનો, કાર્યો અને વિચારોનું જિંડું રહસ્ય સમજાવવામાં ભગિની નિવેદિતાના જેવી અપૂર્વ બુદ્ધિ કેાઈ અન્ય શિષ્યે ભાગ્યેજ વાપરી હશે.

સ્વામીજી હિંદમાં પાછા આવ્યા, ત્યારે તે પણ ભારતવર્ષ-માં આવ્યાં અને સ્વામીજીની દેખરેખ નીચે હિંદુઓને ઠેજાવવાનું મહત્કાર્ય તેમણે આરંભ્યું. કલકત્તામાં એક મકાન બાંઠે રાખીને તે શ્રીશારદાદેવીની પાસે રહેતાં હતાં.

પાશ્ચાત્ય જીવનના ભોગવિલાસ અને ઠાઠનો ત્યાગ કરીને એક ધર્મચુસ્ત હિંદુના આચારવિચાર તે ધારણ કરી રહ્યાં હતાં. અને બ્રહ્મચારિણીનું જીવન ગાળી રહ્યાં હતાં. ધીમે ધીમે સ્વામીજી તેમને સંન્યાસનાં અધિકારી બનાવતા હતા. આખરે તે સંન્યાસિની થઈ રહ્યાં અને સંન્યાસિની જેવોજ પોશાક પહે-રવા લાગ્યાં. ભારતવર્ષ અને ભારતીય પ્રજા, તેમના સામાજિક, આર્થિક અને ધાર્મિક અનુભવો અને પ્રશ્નો તથા હિંદુનું પ્રાચીન ગૌરવ, એ હવે તેમની વહાલામાં વહાલી વસ્તુઓ બની રહી. હિંદુ આદર્શોને તે પાશ્ચાત્યોની બુદ્ધિ અને તકનો ઉપયોગ કરી આધુ-નિક વિચારોમાં દર્શાવવા લાગ્યા. સ્વામી વિવેકાનંદ તેમને ઉત્તે-જન આપતા હતા. હવે તે જાહેરમાં આવવા લાગ્યાં અને એક ગ્રંથકાર અને ચુસ્ત હિંદુ તરીકે તેમની સર્વત્ર પ્રસિદ્ધિ થઈ રહી. તેમનાં પુસ્તકો તેમનો ભારતવર્ષનો ભારીક અભ્યાસ જણાવે છે.

પશ્ચિમમાં પણ તેમની ક્રીતિ એક પડિતા અને વિચારક તરીકે ફેલાઈ રહી હતી. પંદર વર્ષ સુધી એ જાઈએ પોતાના ગુરુએ દર્શાવેલા માર્ગે ધાર્મિક, સામાજિક અને કેળવણીવિષયક ક્ષેત્રમાં ભારતવર્ષના કલ્યાણને માટે ઘણાજ શ્રમ ઉઠાવ્યો છે. પોતાના મરણ પર્વે તેમણે કલકત્તામાં રહીને હિંદુ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવાને અને પ્લેગ, દુષ્કાળ વગેરેમાં અનાથ મનુષ્યોને સહાય કરવાને અનેક પ્રયાસો કરેલા છે. પ્રભુ, તેમના આત્માને શાંતિ આપો.

સ્વામીજીનાં બીજાં એક અમેરિકન શિષ્યાનું નામ મિસ કિસ્ટિના છે. ડેટ્રોઈટમાં કેળવણી ખાતામાં તે જે મોટા હોદ્દા ઉપર હતાં તે તેમણે છોડી દીધો અને પોતાના ગુરુ વિવેકાનંદ હિંદમાં આવ્યા ત્યારે તે પણ હિંદમાં આવીને ભગિની નિવેદિતા સાથે કામ કરવા લાગ્યાં. તેમના માર્ગમાં અનેક મુશ્કેલીઓ હોવા છતાં તે પોતાનું કાર્ય હજી સુધી ખતમી ચલાવી રહેલાં છે. ભગિની નિવેદિતાએ સ્થાપેલી શાળાનું કામ તેમના હાથમાં સોંપવામાં આવેલું છે અને તેમના પ્રયાસથી શાળામાં હવે ઉચ્ચ કુટુંબની વિધવાઓ અને પડદાનશીન સ્ત્રીઓ પણ આવવા લાગી છે. હિંદુઓના આદર્શ પ્રમાણેજ ત્યાં સ્ત્રીકેળવણી આપવામાં આવે છે. આવી શાળાઓ હિંદુસ્તાનમાં સ્થળે સ્થળે સ્થાપવી એવો સ્વામીજીનો વિચાર હતો.

સ્વામીજીએ હિમાલયમાં અદ્વૈત આશ્રમ સ્થાપેલો છે. ત્યાં સ્વામીજીના પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય શિષ્યો પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરે છે; યોગ સાધે છે અને પુસ્તકો તથા માસિકોદ્ધારા ધાર્મિક જ્ઞાનનો ફેલાવો કરે છે. એ અદ્વૈત આશ્રમની સ્થાપના કરવામાં તન, મન અને ધનને અર્પણ કરનાર મિ. સેવિયર અને તેમનાં પત્ની હતાં. સ્વામીજીના સમાગમમાં

આવ્યા પછી જાણે કે ગયા જન્મનો કંઈ સંબંધ હોય તેમ તેઓ સ્વામીજી પ્રત્યે ગાઢ પ્રીતિ ધરાવી રહ્યાં હતાં. મિસિસ સેવિયર જોડે પ્રથમ મુલાકાત થતાંજ સ્વામીજી તેમને “ માતાજી ” કહીને બોલાવવા લાગ્યા હતા. મિ. સેવિયરની સાથે પણ તે પ્રથમ દર્શનેજ ઘણું વહાલ દર્શાવી રહ્યા હતા.

આ દંપતીના સાંનિધ્યમાં સ્વામીજીને પોતાના ઘર જેવું લાગતું. સ્વામીજી તેમના આગળ બાળકની માફક મનની સઘળી મૂંઝવણો પ્રદર્શિત કરતા. તે જાનેનો પણ સ્વામીજી પ્રત્યે પ્રેમ અવર્ણનીય હતો. પોતે ઉંમરે મોટાં હતાં; છતાં પણ સ્વામીજીને તેઓ શુરુ તરીકે માનતાં અને તેમની આજ્ઞાને તરતજ માથે ઘડાવતાં. તેઓ જાને સ્વામીજીનાં ચુસ્ત શિષ્યો બની રહ્યાં હતાં. હિમાલયમાં એક આશ્રમ સ્થાપવાની સ્વામીજીની ઇચ્છા જો એમ જ્યારે તેમણે જાણ્યું, ત્યારે તે જાનેએ જો કાર્યને પોતાને માથે ઉપાડી લીધું અને તેને સિદ્ધ કરવાને પોતાના ધર-બારને ત્યાગ કરીને તે હિંદમાં આવીને રહ્યાં. સ્વામીજીનો અદ્વૈત આશ્રમ તેમને લીધેજ અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે. તેમણે સ્વામીજીને દ્રવ્યની ઘણી મોટી મદદ આપેલી છે; એટલુંજ નહિ પણ સંન્યાસ ગ્રહીને તે દંપતી અદ્વૈત આશ્રમમાં રહીને, તેની આબાદીને માટે હરેક પ્રયાસ કરી રહેલાં છે. “ પ્રબુદ્ધ ભારત ” નામનું માસિક પ્રસિદ્ધ કરવાનો સઘળો શ્રમ તેમણેજ પોતાને માથે ઉપાડી લીધેલો છે. થોડા વખત પર મિ. સેવિયર વિદેહ થયા છે; પરંતુ આશ્રમનું સઘળું કાર્ય સંભાળ કરીને સતોષ અને શાંતિથી તે મૃત્યુને વશ થયા છે. આશ્રમમાં સઘળા તેમને “ પિતાજી ” કહીને બોલાવતા. અદ્વૈતવાદના સિદ્ધાંતો ઉપર આશ્રમનું સઘળું કાર્ય તે ચલાવી રહ્યા હતા.

તેમના પત્ની મિસિસ સેવિયરને આશ્રમમાં સઘળાં “ માતા-

છ” કહીને બોલાવે છે. આશ્રમનું સઘળું કાર્ય હવે તેમણેજ ઉપાડી લીધેલું છે. અહીંયાં ઘણા પોર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય બ્રહ્મચારીઓને ડેળવવામાં આવે છે. અહીંયાંથીજ ડેળવાઈને રામકૃષ્ણ મિશનના સંન્યાસીઓ ઉપદેશકો તરીકે બહાર આવે છે. પોર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં તેમજ સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર વગેરે વિષયોમાં અહીંજ તેમને પ્રવીણ કરવામાં આવે છે. વૈરાગ્યની મહત્તા અને તેનો ખરો જુસ્સો તેમને અહીંયાં સમજાવવામાં આવે છે. પશ્ચિમમાંથી સ્વામીજીના શિષ્યો તરીકે હિંદમાં આવી વસેલાં સ્ત્રીપુરુષોનો વૈરાગ્ય જોઈને ઘણા મનુષ્યો આશ્ચર્ય પામે છે. લોગવિલાસની અને જડવાદની ભૂમિમાં જન્મેલાં અને ત્યાંજ ઊછરેલાં પાશ્ચાત્ય મનુષ્યોને સંન્યાસી તરીકે હિંદમાં જીવન ગાળી રહેલાં જોઈને ઘણાને આશ્ચર્ય થાય તેવું છે. તેઓ હિંદુઓ પ્રમાણેજ રહેવા લાગ્યાં છે.

તેમનું ખાતુંપીવું, પહેરવુંજોડવું સર્વ હિંદુઓની માફકજ થઈ રહેલું છે. હિંદુ ધર્મના સિદ્ધાંતોનું જિંડું રહસ્ય સમજી તે પ્રમાણેજ તેઓ પોતાનું જીવન ગાળી રહેલાં છે. મિસિસ સેવિયર તેમાં ઉત્તમપદે વિરાજે છે. તેમનું જીવન તેમના ગુરુ વિવેકાનંદની વિદ્યા અને વૈરાગ્યનો પ્રૌઢ પ્રતાપ દર્શાવી રહ્યું છે. સ્વામીજીના બોધથી પાશ્ચાત્યો બિજ્ઞભાવને જૂઠ્ઠી બારતવધનના કલ્યાણને માટે સ્વામીજીના પોર્વાત્ય શિષ્યો સાથે અનેક કાર્યો કરી રહ્યા છે. પાશ્ચાત્ય અને પોર્વાત્ય શિષ્યોને એ સ્થળે એકઠા રહેતા, એક જીભની સાથે હસતા, બોલતા, બેસતાઊઠતા અને વિચારોની આપલે કરતા જોઈને જાહુજ આનંદ થાય તેમ છે.

સ્વામીજીના બોધથી આકર્ષાઈ ઘણા સફળરૂપે અમેરિકાથી એ સ્થળે આવીને રહેલા છે અને હજી પણ આવીને બ્રહ્મચારી તરીકે જીવન ગાળે છે. હિંદના પણ ઘણા પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો

જેવા કે આનંદમોહન બોઝ, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી જગદીશચંદ્ર બોઝ વગેરે પણ અહીંયાં વખતોવખત આવીને સંન્યાસીઓ માથે પરમ શાંતિમાં થોડોઘણો સમય ગાળી નય છે. સર્વેની શુશ્રૂષા મિસિસ સેવિયર-માતાજી ઘણા ભાવથી કરે છે.

વળી એક પ્રખ્યાત અમેરિકન સ્ત્રી જેનુ નામ મિસિસ બોલ-જુલ હતું, તે પણ સ્વામીજીનાં શિષ્યા તરીકે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યાં હતાં. અમેરિકામાં તેમનું નામ વિદ્યા અને પરોપકારને માટે ઘણુંજ પ્રસિદ્ધ હતું. અમેરિકન સમાજમાં તેમનું સ્થાન બહુજ શ્રેષ્ઠ હતું. પોતાને ઘેર તેઓ વખતોવખત હેશવિદેશના પડિતોને એકઠા કરતાં. પ્રથમથીજ તેમણે સ્વામીજીને ઘણી સહાય આપી હતી. કલકત્તામાં બેલૂરમઠ ણાથવામાં દ્રવ્યની મુખ્ય મદદ તેમણેજ કરી હતી. વળી ભારતવર્ષના ખીન્ન અનેક કાર્યોમાં પણ તે મદદ આપી રહ્યાં હતાં. બગિની નિવેદિતાની શાળાને ઘણે ભાગે તેમણેજ નિભાવી હતી.

બેલૂર મઠની સઘળી જમીન ખરીદવાને જોઈતા પૈસા મિસ હેન્નીએટા મૂલરે આપ્યા હતા. તે શિષ્યાએ ઈંગ્લેંડમાં પણ સ્વામીજીને ઘણી મદદ કરી હતી. મિસ મૂલર એક ધનાઢ્ય સદ-ગૃહસ્થનાં પુત્રી હોઈને તેમની પોતાની પાસે પુષ્કળ દ્રવ્ય હતું; છતાં પણ તેમની વૃત્તિ સાધુ જેવી હતી અને તેમનું હૃદય પરો-પકારશીલ અને ધાર્મિક હતું. ધર્મના વિશાળ સિદ્ધાંતોને તે શોધી રહેલાં હતાં તેમના જેવા હૃદયને સ્વામીજીનો ઉદાત્ત તત્વોથી ભરેલો બોધ પ્રિય થઈ પડે તેમાં નવાઈ શી? સ્વામીજી-નું ચારિત્ર્ય તેમની ધાર્મિક વૃત્તિઓને અનુકૂળ લાગ્યું. વેદાંતનો બોધ ગ્રહણ કર્યા પછી સંન્યાસ લેવાને તે તૈયાર થઈ ગયાં હતાં, પણ સ્વામીજીએ તેમને સંસારમાં રહીનેજ જગતની સેવા કરવા-ની સલાહ આપવાથી તે પ્રમાણે રહીને સ્વામીજીના કાર્યમાં

અનેક પ્રકારે મદદ કરી રહ્યાં હતાં. હિંદમાં પણ તે આવીયાં હતાં. તે હમેશાં કહેતાં કે, “સ્વામીજીના કાર્યને મજબૂત પાયા ઉપર મૂકવાને માટેજ મારો જન્મ છે.”

મિ. સ્ટર્ડી નામના અંગ્રેજ ગૃહસ્થ સ્વામીજીના અનુયાયી છે. ઇંગ્લેંડમાં વેદાંતનો પ્રચાર કરવામાં તે ઘણી મદદ કરી રહેલા છે. તેમનાજ આમંત્રણથી સ્વામીજી ઇંગ્લેંડ ગયા હતા અને તેમને ત્યાંજ પ્રથમ અતિથિ તરીકે રહ્યા હતા. સ્વામીજીનાં ભાષણોની ગોઠવણ પણ તેમણેજ કરી હતી. હિંદમાં આવીને એક સાધુ તરીકે તે હિમાલયમાં રહ્યા હતા અને પૂર્વની વિદ્યાના પ્રચારમાં ઘણો રસભર્યો ભાગ લઈ રહ્યા હતા. પ્રથમ તે થિયોસોફિકલ સોસાયટીના સભાસદ હતા, પણ સ્વામીજીને મળ્યા પછી તે તેમના અનુયાયી બન્યા હતા. લંડનમાં સ્વામીજીએ જે ભાષણો આપ્યાં હતાં તે સઘળાં મિ. સ્ટર્ડીના પ્રયાસથીજ પ્રસિદ્ધિમાં આવેલાં છે. અત્યારે પણ મિ. સ્ટર્ડી વેદાંતનો પ્રચાર કરવામાં ઘણી સહાય કરી રહેલા છે.

સ્વામીજીના સઘળા શિષ્યો અને મિત્રોનું વર્ણન આપવું અશક્ય છે. ઘણા અંગ્રેજો અને અમેરિકનો તેમના શિષ્યો થઈ રહ્યા હતા અને ખીજા ઘણા તેમની સાથે મિત્રાચારીનો ગાઠ સંબંધ બાંધી રહ્યા હતા. સ્વામીજીના શિષ્યો અને મિત્રો વચ્ચે એક પ્રકારનો ગાઠ સંબંધ બાંધાઈ રહ્યો હતો. તેઓ જાણે કે એકજ કુટુંબનાં માણસો હોય તેમ એકબીજાની સાથે વતી રહ્યા હતા. ન્યુયોર્ક, કેલિફોર્નિયા, લંડન અને પેરિસમાં અસંખ્ય મનુષ્યો સ્વામીજીનો બોધ ગ્રહીને તેમના તરફ પૂજ્યભાવ રાખી રહ્યાં હતાં. અત્યારે પણ તેમનાં મકાનોમાં સ્વામીજીની છબી પૂજાય છે અને તેમનાં પુસ્તકોનું અત્યંત ભાવથી અધ્યયન થાય છે.

૪૦-પોલ ડયુસનની મુલાકાત

સ્વામીજી હંમેશની માફક લંડનમાં પોતાનું કાર્ય કરી રહ્યા હતા. તેમનાં ભાષણો સાંભળીને કેનન વીલ્કિન્સન જેવા ખ્રિસ્તી ઉપદેશકો પણ તેમને પોતાને ઘેર બોલાવીને ઘણું માન આપવા લાગ્યા. કલબો, સમાજો અને ખાનગી રીતે એકઠા થવાની જગ્યાઓમાંથી તેમને આમંત્રણો આવવા લાગ્યાં અને કેટલાક અહીં અને કેટલાક અન્ય સ્થળે, એમ વિદ્યાર્થીઓનાં ટોળેટોળાં એકઠાં થવા લાગ્યાં અને સ્વામીજીને બોલાવીને તેમના વક્તૃત્વનો લાભ લેવા લાગ્યાં. સ્વામીજીનું ભાષણ એક વાર સાંભળ્યા પછી તે વધારે ને વધારે સાંભળવાની તેમને ઉત્કંઠા થવા લાગી. એક વાર એવી એકાદ સભામાં સ્વામીજીએ પોતાનું ભાષણ પૂરું કરી શ્રોતાવર્ગને પ્રશ્નો પૂછવાનો અવકાશ આપ્યો હતો. એ સમયે એક વયોવૃદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાની તેમની પાસે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો: “સાહેબ, તમે જે કહ્યું તે ઘણી સારી રીતે કહ્યું છે અને તેને માટે હું તમારો ઉપકાર માનુ છું; પણ સાહેબ, તમે કશુંય નવું કહ્યું નથી.” સ્વામીજી મોટે અવાજે જવાબ આપવા લાગ્યા. તેમનો અવાજ આખા હોલમાં ગાળી રહ્યો. તે બોલ્યા: “સાહેબ, મેં તો તમને માત્ર સત્યનું દર્શનજ કરાવ્યું છે. કોઈ નવીન સત્યને મેં પેદા કર્યું નથી. પ્રાચીન પર્વતો કરતાં પણ સત્ય અત્યંત પ્રાચીન છે, એટલુંજ નહિ પણ તે અનાદિ અને અનંત

તે ત્રિકાલાખાધ્ય છે. મારા શંખદોથી જો હું તે સત્યની પ્રાપ્તિ માટે તમારા મનમાં જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરીને તમને તે વિષે ધાર કરતા કરી શકું અને તે વિચાર પ્રમાણે તમ રૂં જીવન વાને તમને પ્રયત્નશીલ બનાવી શકું તો જ સ છે. હવે કહો હું જે કરું છું તે ખોટું કરું છું ?” સભામાં “ સાંભળો, ભણો ” ના પોકારો થઈ રહ્યા. તાળીઓનો મોટો અવાજ ત્રિ વ્યાપી રહ્યો. શ્રોતાઓનાં મન ઉપર ભારે અસર થઈ રહી. ક સુશિક્ષિત સ્ત્રી બોલી બ્રહ્મી: “ ખ્રિસ્તી દેવાલયોની અંદર મેં સંખ્ય વાર નિયમિતપણે બોધ સાંભળેલો છે; પણ મને તે :સર્વ,એકદેશીય, શુદ્ધ અને નિરસજ જણાયો છે; તે છતાં પણ દેવાલયોમાં જતી હતી, તેનું કારણ એજ કે, ણીભણો તેમ તા હતા. સ્વામીજીનો બોધ સાંભળ્યા પછી ધર્મવિષયમાં ને કાંઈ ચોરજ પ્રકાશ મળ્યો છે. મને તેનો કંઈક નવીનજ થઈ સમજાયો છે.”

સ્વામીજી હવે આગળ બોલવા લાગ્યા: “ મને સત્યનું દર્શન મળી રીતે થયું તે હું તમને કહીશ.” આ વિષય કહેતે કહેતે સ્વા- જીએ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનું જીવનવૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું. મની સાદાર્થ અને ભવ્ય આદિગ્ય, સત્ય શોધવાને માટે તેમનો યાગ ધર્મ, ધર્મનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો સમજવાનો તેમનો પ્રાસ, સત્યનું શોધન અને તે વિષે તેમના દિવ્ય ઉદ્દગારો, એ વેં જાણતોનું દિગ્દર્શન કરાવ્યા પછી છેવટે સ્વામીજી બોલી ટ્યા કે, “ હવે તો જ્યાં જ્યાં હું જોઉં છું, ત્યાં ત્યાં સત્યજ ! સત્યનું શોધન હું કરી શક્યો, તેનું મુખ્ય કારણ એજ કે ધર્મથીજ સત્ય મારા હૃદયમાં વસી રહેલું હતું. સર્વના હૃદયમાં એવી રીતે પ્રથમથીજ વસી રહેલું છે અને તેથી સર્વ કોઈ તેને જાવી તથા અનુભવી શકે તેમ છે. એને તમારી જાતની જાહાર

શોધ્યા કરીને નાહકના તમારી જાતને છેતરશે નહિ. એમ ધારશે નહિ કે સત્ય તમને આ ધર્મમાંથી કે બીજા ધર્મમાં વટલાવાથી જ જડશે. તે તો તમારા પોતાના જ હૃદયમાં છે. તમારો પંથ તમને તે બતાવશે નહિ, પણ તમારે જ તેને શોધી કાઢીને તમારા પંથમાં દાખલ કરવું જોઈશે.

“મનુષ્યો અને ઉપદેશકો એક યા બીજા પેગંબર કે અવતારને માનવાથી તમારો ઉદ્ધાર થશે એમ કહી રહ્યા છે; પણ સાંભળો, સત્ય તો ખુદ તમારા હૃદય-આત્મામાં જ રહેલું છે. તે એક એવું રત્ન છે કે, તેનો સાક્ષાત્કાર કરનારને તે રાત્તઓનો રાત્ત બનાવી દે છે અને આખા જગતની બાદશાહી પણ તેને એ સત્ય આગળ કશી વિસાતમાં લાગતી નથી” છેવટે સ્વામીજીએ કહ્યું કે, “હું આમાં મારો પોતાનો એક પણ શબ્દ કે વિચાર દર્શાવતો નથી. સઘળા વિચારો અને બીજી દરેકે દરેક બાબત તમે મારામાં જે કંઈ જુઓ છો તે સર્વ અને તમારે માટે કે જગતને માટે હું જે કંઈ કરી શકું છું તે સઘળું મારા શુરુમાંથી જ મને પ્રાપ્ત થયેલું છે. મારા વહાલા ભારતવર્ષમાં મારા એ પરમ પૂજ્ય શુરુ વિદ્યમાન હતા, ત્યારે વારંવાર તેમનું પવિત્ર અંતઃકરણ સમાધિમાં ડૂબી જઈ ધર્મનાં જે અગાધ સત્યોને જોતું અને અનુભવતું તે સત્યોને તેમણે ઘણી જ ઉદારતાથી જગતમાં ફેલાવ્યાં છે. કેવળ નિઃસ્વાયં જીવન તેઓ ગાળી રહ્યા હતા. મારામાં તમે જે કંઈ જુઓ છો તે તેમને લીધે જ છે. મારા શબ્દોમાં તમને જે કંઈ સત્ય, હિત, પ્રિય અને નિત્ય લાગે છે તે સઘળું તેમના જ મુખમાંથી, હૃદયમાંથી અને આત્મામાંથી નીકળેલું છે. શ્રીરામ-કૃષ્ણ જ મારા ધાર્મિક જીવન, લાગણીઓ અને પ્રવૃત્તિઓનો મૂળ ઝરો છે. મારા શુરુના જીવનની જરાક પણ ઝાંખી તમને કરાવી શકું તો મારા જીવનને હું ધન્ય ગણું !”

સ્વામીજીને ચારે તરફથી માન મળતું પણ પોતાની યશસ્વી કારકિર્દીમાં તે સર્વને જણાવતા કે તે પોતે તો શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના એક નમ્ર દાસજ છે અને સઘળું માન શ્રીરામકૃષ્ણને જ ધરે છે. બેશક ખરો શિષ્યજ ખરો ગુરુ બની શકશે.

લંડનમાં સ્વામીજી “હિંદુ યોગી” તરીકે ઓળખાતા હતા. તેમનો બોધ સાંભળ્યા પછી ઘણાના મનમાં એમજ જ્ઞાન થઈ જતું કે, “જેની શોધમાં આપણે રખડ્યા છીએ તે મનુષ્ય આજ છે, અને ખરું તત્ત્વજ્ઞાન પણ અદ્વૈતવાદજ છે.”

કાર્યના બોજથી સ્વામીજી હવે થાકી ગયેલા હોવાથી તેઓ કેટલાક મિત્રોનું આમંત્રણ સ્વીકારી, યુરોપના બીજા કેટલાક દેશો જોવાને નીકળી પડ્યા. તેમની સાથે મિ. સેવિયર, તેમનાં પત્ની અને મિસ મૂલર હતાં. સ્વિટ્ઝરલૅન્ડની મુલાકાત લેવાની સ્વામીજીને ઘણી ઇચ્છા હતી. તે કહેતા કે, “મારે બરફના ઢગલા જોવા છે અને પર્વતોમાં રખડવું છે.” તેમનું મન એક પરિવારજક જેવું બની રહ્યું હતું. પ્રવાસી સાધુ તરીકે હિંદમાં તેમણે જે દિવસો ગાળ્યા હતા, તે ત્યાં તેમને બહુજ યાદ આવતા હતા. તેઓ જગતનાં અનેક કાર્યો કરતા પણ એમનું ચિત્ત તો સર્વદા સાધુના સ્વતંત્ર, જ્ઞાનમય અને ધ્યાનાવસ્થિત જીવનનેજ આહતું.

હિમાલય જેવા શાંત અને એકાંત પ્રદેશમાં ક્યારે રહેવાય અને વારંવાર પ્રભુના ચિંતનમાં મનનો ક્યારે લય કરી દેવાય એમ તે સદાએ ઇચ્છ્યા કરતા હતા. સ્વિટ્ઝરલૅન્ડમાં પર્વતો ઉપર જ્યારે તે ફરતા અથવા કોઈ બિંચી જગ્યાએ બિભા રહેતા, ત્યારે તેમની મુખમુદ્રા ઉપર સાધુજીવનની અજબ મહત્તા, હર્ષ અને સ્વાતંત્ર્યનાં ચિહ્ન બિભરાઈ આવતાં.

પહેલો મુકામ જીનીવામાં કરવામાં આવ્યો. જે વીથીમાં તેઓ

ઊતર્યા હતા, તે એક શાંત અને મુંદર સરોવરને કિનારે આવેલી હતી. ત્યાંની હવા સ્વચ્છ હતી. સરોવરનું પાણી ઘેરો આસમાની રંગ ધારણ કરી રહ્યું હતું. ઉપર નિર્મળ આકાશ છવાઈ રહ્યું હતું. આસપાસનાં મકાનો અને શ્વેતો રમણીય દીસતાં હતાં. આવો મુંદર દેખાવ જોઈને સ્વામીજી ગહુજ ઉલ્લાસમાં આવી ગયા. તે વખતે સ્વીસ લોકોએ બનાવેલી ઉત્તમ વસ્તુઓનું પ્રદર્શન ત્યાં ભરાયું હતું. એ પ્રદર્શનમાં એક બહુન ઉરાડવામાં આવ્યું હતું. સ્વામીજી પોતાના કેટલાક મિત્રો સાથે તેમાં જોડીને ઉપરના વાતાવરણનો કંઈક અનુભવ લઈ આવ્યા. એ પછીથી ચીલો-નનો કિલ્લો જોવાને તે ગયા. પછીથી આલ્પ્સ પર્વતના એકાદ શિખર ઉપર ચડવાનો સ્વામીજીનો નિયત થવાથી તે પર્વતની તળેટીમાં આવેલા એક ગામડામાં તે સર્વે ગયા અને ત્યાં એક શિખર ઉપર ચઢ્યા. આસપાસ વસી રહેલા ગામડિયાઓને જોઈને સ્વામીજી કહેવા લાગ્યા કે, “આ લોકોનો પોશાક અને રીત-ભાત, હિમાલયની ટેકરીઓમાં વસી રહેલા ખેડૂતોનું મને સ્મરણ કરાવે છે. આ લોકો પોતાને માથે જે ટોપલીઓ ઉપાડી રહેલા છે, તે પણ મારા દેશબાધવોના જેવીજ છે.” પછીથી સ્વામીજી હિમાલયનું વર્ણન આપવા લાગ્યા. તેમાં રહીને તેમણે જે જે આધ્યાત્મિક અનુભવો મેળવ્યા હતા, તે એ સર્વેને દર્શાવવા લાગ્યા. હિમાલયમાં એક આશ્રમ સ્થાપવાની તે વાત કરવા લાગ્યા. તેમણે કહ્યું કે, “મારે એક આશ્રમ સ્થાપવાની ઇચ્છા છે. તે આશ્રમ એવો જોઈએ કે જ્યાં મારા જીવનનું કાર્ય પૂરું કર્યો પછી હું એકાતમાં રહું અને મારા બાકીના દિવસો ધ્યાનમાં વ્યતીત કરૂં. તે આશ્રમ, ધ્યાન અને જનહિતના કાર્યનું મધ્ય-બિંદુ થઈ રહે. ત્યાં મારા પાશ્ચાત્ય અને પૌર્વાત્ય-શિષ્યો એકઠા રહેશે અને હું તેમને કેળવીશ. પાશ્ચાત્ય શિષ્યો ભારતવર્ષના

હિતનાં કાર્યો કરશે અને પૌર્વાત્ય શિષ્યો પશ્ચિમમાં વેદાંતનો પ્રચાર કરવાને માટે જશે.” તેમનો વિચાર સાંભળીને મિ. સેવિયર બોલ્યા: “હા, સ્વામીજી, તેમ જાને તો કેવું સારું થાય ! એવા મઠની સ્થાપના આપણે કરવીજ જોઈએ.” પોતાના પાશ્ચાત્ય શિષ્યોના હૃદયમાં એ પ્રમાણે નાજેલો વિચાર આજે મૂર્તિમંત થઈ, હિમાલયમાં અદ્વૈત આશ્રમરૂપે મોજૂદ છે.

સ્વામીજી અને તેમના મિત્રો હવે આજ્ઞા પર્વતની ટેકરીઓ ઉપર આમતેમ પથંટન કરી રહ્યા હતા. ટેકરીઓ ઉપર ફરતાં સ્વામીજી ઉપનિષદોમાંથી કંઈ કંઈ બોલતા અને તેનો તરજુમો કરીને તેમના મિત્રોને સંભળાવતા.

એક દિવસે પર્વત ઉપરથી ઘર તરફ પાછા ફરતાં એક નાનું દેવાલય સ્વામીજીની દષ્ટિએ પડ્યું. પર્વતની એક નાની ટેકરી ઉપર તે આવેલું હતું. તેને જોઈને સ્વામીજી બોલ્યા કે, “આલો, આપણે પવિત્ર કન્યા મેરીનાં ચરણની પૂજા કરીએ.” તે વખતે મુખ ઉપર અત્યંત મૃદુતા વ્યાપી રહેલી જણાતી હતી. તેમણે પર્વત ઉપરથી કેટલાંક ફૂલ એકઠાં કર્યાં અને તે મિસિસ સેવિયરને આપીને સ્વામીજી બોલ્યા: “મેરીનાં ચરણકમળ આગળ આ પુષ્પોને અર્પણ કરી દો. મારી ભક્તિની તે નિશાની છે.”

સ્વીટ્ઝરલૅન્ડમાં આવેલા એક ગામડામાં સ્વામીજી અને તેમનાં મિત્રો રહેતા હતા. ત્યાં તેમને એક જરૂરી પત્ર મળ્યો. ફીલ યુનિવર્સિટીમાં તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રોફેસર અને સંસ્કૃતના પંડિત તરીકે પ્રખ્યાત થઈ રહેલા પોલ ડયુસને તે પત્ર મોકલ્યો હતો. સ્વામીજીને તેમણે ફીલમાં પોતાને ઘેર તેડાવ્યા હતા. એ વિદ્વાન પ્રોફેસરે સ્વામીજીનાં બાપણો અને કથનોનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને તેમને ખાતરી થઈ હતી કે, તે એક મોટી સ્વતંત્ર વિચારક

છે અને અધ્યાત્મ વિદ્યાનું ઘણું જિંદું જ્ઞાન ધરાવે છે. પોલ ડ્યુ-સન વેદાંતના વિષયમાં ઘણોજ રસ લેતા હતા. હિંદુસ્તાનમાં તે સુસાક્ષરી કરી આવ્યા હતા. સ્વામીજી જેવા એક મહાન ઉપદે-શકને મળવાની અને તેમની સાથે વાદવિવાદ કરવાની તે હવે ઇચ્છા કરી રહ્યા હતા. પ્રોફેસરના આમંત્રણથી સ્વામીજી કીલ ગયા અને પોલ ડ્યુસનના અતિથિ થઈને રહ્યા. એ બે પંડિતોની મુલાકાતનું વર્ણન મિસિસ સેવિયરે નીચે પ્રમાણે આપેલું છે:-

“સ્વામીજી કીલમાં આવી વીરીમાં જિતયાંની ખબર પ્રોફે-સરને મળી કે તરતજ તેમણે એક ચિઠ્ઠી અમારા ઉપર લખી મોકલી. બીજે દિવસે સવારનું ખાણું તેમને ઘેર લેવાનું અમને આમંત્રણ આપ્યું. બીજે દિવસે જરાબર દસ વાગ્યે અમે તેમને ઘેર ગયાં. અમને લાયબ્રેરીમાં બેસાડવામાં આવ્યાં. પોલ ડ્યુસન અને તેમનાં પત્નીએ ત્યાં આવી અમને બારે આવકાર આપ્યો. સ્વામીજીની સુસાક્ષરી તથા તેમની કેટલીક ચોજનાઓ વિષે પૂછ-પરછ કર્યા પછી, પ્રોફેસર એક ટેબલ ઉપર પડેલાં કેટલાંક પુસ્તકો તરફ જોવા લાગ્યા અને તરતજ એક પંડિતની માફક પુસ્તકો વિષે વાત કરવા લાગ્યા. એક ઉપનિષદ તેમણે હાથમાં લીધું અને તેમાંથી બેત્રણ શ્લોક વાંચ્યા. તે શ્લોકો હજી પણ મારા સ્મૃતિપટ ઉપર તરી આવે છે. હજી પણ તેમાં સમાઈ રહેલાં સત્યોના પડઘા મારા હૃદયમાં અથડાય છે અને તેમનું રહસ્ય મારા વિચારોને ઉત્તમ માર્ગે દોરે છે. બહુજ બાવપૂર્વક પ્રોફે-સરે કહ્યું કે, ‘વેદોનો અભ્યાસ અલૌકિક શાંતિને આપનારો છે. ઉપનિષદોનાં સત્યો ઉપર રચાયેલું વેદાંત અને શ્રીશંકરા-ચાર્યની ટીકાવાળાં વેદાંત સૂત્રો માનવજાતિના ઉત્તમોત્તમ આધ્યા-ત્મિક વિચારો અને સત્યશોધનનાં શ્રેષ્ઠ ક્ષેત્રો છે. વેદાંતમાંથીજ આ જગતની અતિ ઉચ્ચ અને પવિત્ર નોતિ નીકળી આવેલી છે.’

“ પ્રોફેસરે ‘વેદાંતનું તત્ત્વજ્ઞાન’ એ નામનું પુસ્તક લખી-
ને હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો ફેલાવો કરવામાં સહાય કરેલી છે. પ્રાચીન
સમયનાં પુસ્તકોમાં ભરાઈ બેઠેલા વેદાંતનો હવે પુનરોદ્ધાર થવા
લાગ્યો છે. આજે તે સર્વત્ર ફેલાવા લાગ્યું છે અને પાશ્ચાત્ય
પ્રદેશોમાં ઘણા સહૃદય પુરુષો તેનો સ્વીકાર કરી રહેલા છે.

“ પ્રોફેસર બોલ્યા: ‘આધ્યાત્મિકતાના મૂળ તરફ જવાની
હવે પાશ્ચાત્યોમાં હિલચાલ થવા લાગી છે અને થોડા વખતમાં
ભારતવર્ષ સઘળી પ્રજાઓનો ઉપદેશક બની રહેશે.

“ પોલ ડયુસન અને તેમનાં પત્નીએ અમારી ભરદાસ કરવા-
માં કથાશ રાખી નહિ. ભારતવર્ષની તેમણે મુલાકાત લીધી હતી
અને તે મુલાકાતનું સવિસ્તર વર્ણન પ્રોફેસર આપવા લાગ્યા.
તે વર્ણન ઘણુંજ મોહક અને આનંદદાયક હતું. પ્રાચીન ભારત-
વર્ષ-ઐતિહાસિક ભારતવર્ષને તેના રસપૂર્ણ ઐતિહાસિક બનાવો
સાથે તે વર્ણવવા લાગ્યા. ભારતવર્ષ તેમને મન ઐતિહાસિક
બનાવોથી ભરપૂર લાગતું હતું. અવિત્ર જાહનવી, જેના પુરથો-
દકમાં હજારો શ્રીપુરુષો સ્નાન કરી રહેલાં છે, જેના કિનારા
ઉપર આવેલાં શહેરોમાં અસંખ્ય દેવાલયો, મંદિરો અને શિવા-
લયો પ્રાચીન ભારતવર્ષનો મહિમા દર્શાવી રહેલાં છે, તેના ત્રિપે
તે હવે વાત કરવા લાગ્યા. ભારતવર્ષને સર્વ ધર્મની જનની
તરીકે તેઓ દર્શાવવા લાગ્યા. બ્રહ્મા, શુદ્ધ અને મહામહના વિશ્વ-
વ્યાપક સિદ્ધાંતોનું નિવાસસ્થાન તેને કહેવા લાગ્યા. એ સિવાય
પણ બીજું ઘણુંજ તેમણે અમને કહ્યું. ભારતવર્ષ તરફ તેમની
પ્રીતિ કેવી હતી તેનો અમને હવેજ પૂર્ણ અનુભવ થયો. ”

પોલ ડયુસન એક મોટા પંડિત હતા. સંસ્કૃત વિદ્યામાં તે
પ્રવીણ હતા. સંસ્કૃત સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન તરફ તેમનું ચિત્ત
નાનપણથી દોરાઈ રહ્યું હતું. સ્વામી વિવેકાનંદ ડયુસનના

અભ્યાસ વિષે લખે છે કે, “એ જર્મન વિદ્યાર્થીના મનમાં સંસ્કૃત વિદ્યા ગ્રહણ કરવાને માટે ઘણીજ ઉત્કંઠા થઈ રહી. પાશ્ચાત્ય મનુષ્યોને માટે તે વિદ્યા ગ્રહણ કરવાનું કાર્ય ઘણું જ કઠિન હતું, પણ ઘણા પડિતોની મારફત સખત મહેનત તેમણે પણ કરી, ઘણાં સંકટો તેમણે વેઠ્યા અને અત્યંત ખતથી એક વીર પુરુષની મારફત તે પોતાના કાર્યમાં આખરે જય મેળવી રહ્યા હવે આખું યુરોપ તો શું, પણ આખું હિંદ પણ તેમને ઓળખે છે એ અમેરિકા અને યુરોપમાં ઘણા સંસ્કૃતના અભ્યાસીઓ જોયેલા છે અને તેમના કેટલાક વેદાંત તરફ ઘણીજ સહાનુભૂતિ દર્શાવે છે. તેમની અસાધારણ બુદ્ધિ અને વિદ્યોપાજ્ઞન માટે લીધેલા અથાગ શ્રમને માટે મને ઘણું જ માન છે; પરંતુ પૌલ ડ્યુસન-જેમણે દેવસેન નામ ધારણ કરેલું છે તે મેક્સમૂલર આ બે જણ તો ભારતવર્ષના અને હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનના અત્યંત સુખ્ત મિત્રો છે. આ પડિત સાથે થયેલી મુલાકાત ને મારા જીવનની એક ધન્ય હડી સમજું છું.”

“હિંદના મુલાકાવે યુરોપમાં હવે સંસ્કૃતના અભ્યાસીઓ થવા લાગ્યા છે અને તેઓ હિંદ તરફ મહાનુભૂતિ દર્શાવે છે જૂના અને નવા વિદ્વાનોને જોડનાર સાંકળ તરીકે પડિત મેક્સમૂલર છે. અમે હિંદીઓ પડિત મેક્સમૂલરના ઘણા આભારી છીએ. તેમણે કેલું મહત્કાર્ય કરેલું છે? તે એકલા હતા, તેમને કોઈએ મદદ કરી નથી, તેમણે જાતેજ જૂની હસ્તલિખિત પ્રતો વાંચેલી છે અને તેની પાછળ દિવસોના દિવસ, મહિનાના મહિના ગાળેલા છે. સાયણાચાર્યના શખ્દો અને વાક્યોનો અર્થ બેસાડવામાં તેમણે અથાગ શ્રમ લીધેલો છે અને પરિણામે સર્વને માટે વેદાધ્યયનનો માર્ગ સરળ કરી મૂક્યો છે અમારા જાપદાદાઓના સાહિત્યના રક્ષણ અને પ્રચારને માટે તેમણે જે કરેલું છે, તેનો હંજરો

લાગ પણ અમારામાંનો કોઈ કરી શકે તેમ નથી. તેમણે જે કંઈ કરેલું છે તે ઘણા પ્રેમ અને પૃથ્વીલાવથી પ્રેરાઈને કરેલું છે.

“આ પ્રમાણે મેક્સમૂલર સંસ્કૃત વિદ્યાના એક જૂના રક્ષક છે અને પોલ ડયુસન તેના નવા પ્રચારક છે. ડયુસનને એક તત્ત્વચેત્તા જેવું શિક્ષણ મળ્યું હતું. પ્રાચીન ગ્રીસના તત્ત્વજ્ઞાનમાં તે પ્રવીણ હોવાથી ઉપનિષદોનાં અગાધ સત્યોમાં તે જાંડી ડૂબકી મારી શક્યા હતા અને એ સત્યો તેમને આનંદ, શાંતિ અને સંતોષને આપનારાં લાગ્યાં હતાં. પોતાનો અનુભવ તેમણે ઘણીજ હિંમતથી જગતને જણાવ્યો છે. વેદાંત વિષેના તેમના વિચારો ઘણાજ સ્વતંત્ર છે. મેક્સમૂલર અને ડયુસન પ્રાચીન પ્રમાણોની દરકાર કર્યા વગર પોતે સ્વતંત્રપણેજ સત્યને દર્શાવી રહેલા છે.”

કીલમાં ડયુસનને ઘેર સ્વામીજી એક વખત એક પુસ્તક વાંચી રહ્યા હતા. પ્રોફેસરે તેમને તે પ્રમાણે કરતા જોયા. સ્વામીજીની જોડે કંઈ વાત કરવાની તેમની ઇચ્છા થવાથી તેમણે સ્વામીજીને ખોલાવ્યા, પણ કંઈ ઉત્તર મળ્યો નહિ. વાંચવામાં સ્વામીજી તદ્દત્તીન થઈ ગયા હતા. પછીથી જ્યારે એમણે બાંધ્યું કે, એમનાથી ઉત્તર અપાયો નહોતો ત્યારે સ્વામીજી માફી માગવા લાગ્યા અને કહ્યું કે, “વાચનના રસમાં હું ઘણેજ મગ્ન થઈ ગયો હતો.” પ્રોફેસર આશ્ચર્ય પામ્યા. સ્વામીજીના એ કથનથી તેમને સંતોષ વળ્યો નહિ. પછીથી સ્વામીજી એ પુસ્તકના સઘળા પ્રશ્નોએ એક પછી એક મોઢે ખોલવા લાગ્યા અને કેટલાકને સમજાવવા લાગ્યા. ડયુસન ઘણાજ ચકિત બની ગયા. ખેત્રીના મહારાજાની પેઠે તે પણ પૂછવા લાગ્યા કે, “આવી યાદશક્તિ તમે શી રીતે પ્રાપ્ત કરેલી છે?” એ ઉપરથી ચિત્તની ... અને એ ૧૦૭૦ની માનસિક ... ૧૦૭૦ ઉપર ના લાગુ

ચાલી રહ્યો. સ્વામીજી પોતાનો અનુભવ કહેવા લાગ્યા. તેમનું કહેવું સાંભળીને પ્રોફેસરને ખાતરી થઈ કે, એ વાત ખરીજ હોવી જોઈએ.

કીલમાં સ્વામીજી કેટલાક દિવસ રહ્યા અને ત્યાંની કારીગરી અને કળાઓનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. કેટલાંક પ્રખ્યાત સ્થળો-તેમણે જોયાં. સ્વામીજી સદાએ એક વિદ્યાર્થીની માફક અવલોકન કરતા પાશ્ચાત્ય સુધારામાં તેમને કંઈ કંઈ નવું અને અગત્યનું લાગતું. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના શ્રેષ્ઠ ફળો ભારતવાસીઓને ચખાડવા, તેમાં રહેલા અગત્યનાં તત્ત્વો પૌર્વાત્ય સંસ્કૃતિને અનુકૂળ કરવા અને જ ને સુધારાઓનું યોગ્ય મિશ્રણ કરી તે પ્રમાણે ભારતવર્ષનું જીવન ઘડવું, એવી દૃષ્ટિથીજ તે સર્વત્ર પ્રવાસ કરી રહ્યા હતા કીલથી તે હેમખર્ગ ગયા. પછીથી તે આગ્રહસ્ટંડામ ગયા. ત્યાં કારીગરીના સ્થળો અને શાળાસ્થાનો તેમણે જોયાં. ત્યાંથી સ્વામીજી અને તેમના મિત્રો પાછા લંડન ગયા. તેમની મુસાફરીમાં પૉલ ડ્યુસન પણ જોડે હતા અને તે પણ સ્વામીજી સાથે લંડન આવ્યા.

૪૧-લંડનની વિદાયગીરી

યુરોપની મુસાફરી કરી આવ્યા પછી સ્વામીજી જ્ઞાનયોગ ઉપર લાપણો આપવા લાગ્યા. વ્યવહારમાં પણ તેનો ઉપયોગ ઠેવી રીતે થઈ શકે તેનું દિગ્દર્શન તે કરાવવા લાગ્યા. વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રનાં તરવો ભૌતિક છે અને વેદાંતનાં આધ્યાત્મિક છે એમ તે સર્વેના મનમાં ઠસાવવા લાગ્યા. યુરોપનું કલ્યાણ વેદાંતના અભ્યાસમાં રહેલું છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોને સમજવામાં અને તે પ્રમાણે જીવનને ઘડવામાં યુરોપમાં અશાંતિ અને કલહ-નાં ખીજ રોપાશે એમ સ્વામીજી પોતાનાં લાપણોમાં દર્શાવવા લાગ્યા. કેટલાકને તે હવે યોગની ક્રિયાઓ જતાવવા લાગ્યા. જ્ઞાનમાર્ગને સૌનાં હૃદયમાં ઉતારવા લાગ્યા. આ વખતે સ્વામી-જી જ્ઞાનયોગની સાક્ષાત્ મૂર્તિ હોય તેવા દેખાતા હતા. જ્ઞાનીની અવસ્થા તે દર્શાવવા લાગ્યા અને ખરો સુધરેલો મનુષ્ય કેવો હોઈ શકે તે પોતાનાં આવરણથી પાશ્ચાત્ય વિચારકોને સમ-જાવવા લાગ્યા. “વેદાંત ખરા સુધારાનું એક અંગ છે” એ વિષય ઉપર તેમણે એક લાપણ આપ્યું. તેમાં પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન અને હિંદના તરવજ્ઞાનની તેમણે તુલના કરી. જાનેની મહત્તા કેટલે દરજ્જે સ્વીકારવાની છે તે સૌના હૃદયમાં દબાવેલું ઠસાવ્યું અને જીવનના મહાપ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવામાં વેદાંતનો આશ્રય લીધા વગર ચાલે તેમ નથી, એમ સૌને સાબિત કરી આપ્યું.

પાશ્ચાત્ય જીવનનાં આદર્શો ભૌતિક પદાર્થોમાંજ સમાયેલાં છે; પરંતુ મનુષ્યોનો આત્મા ઐહિક પદાર્થોથી પર જવાને ઇચ્છે છે. ઐહિક પદાર્થોથી તેને સંતોષ થનાર નથી, તેની લાગણીઓ અને દિવ્ય વાસનાઓને તૃપ્ત કરનાર તો માત્ર વેદાંતનો જ્ઞાનમાર્ગજ છે, એમ તેમણે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. રાગદ્વેષ-અહંતા-મમતાથી રૂઢિત થયેલાં મનુષ્યોજ જગતને ઉપકારક હોઈ શકે; તેમનાંજ કાર્યો ઉચ્ચ અને દિવ્ય બની શકે; તેમનાથીજ સંસારને સ્થાયી અને સંગીન લાભ પહોંચી શકે અને જે પણ સુધારો કે શિક્ષણ એવાં મનુષ્યોને ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી તે નકામો છે. વખતે ક્ષણિક લાભ તેનાથી થશે, પણ અંતે તો તેનાથી હાનિજ છે, એમ સોને સ્વામીજીએ ખાતરી કરી આપી. સ્વામીજીનું કહેવું કેટલે અંશે ખરું હતું ? એ મહાન વિચારકે પહેલેથીજ પાશ્ચાત્યોને સમજાવ્યું હતું કે, તેમની સંસ્કૃતિ એક ભારે વિગ્રહના રૂપમાં પરિણમશે. સ્વામીજીનું તે કથન પૂરેપૂરું સત્ય હતું; એમ સુરેષમાં થયેલી ભારે લડાઈએ સ્પષ્ટ દર્શાવી આપ્યું છે.

લંડનમાં પ્રોફેસર ડયુસન વારંવાર સ્વામીજીને મળવાને આવતા, બંને વેદાંતીઓ વચ્ચે હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન વિષે ભારે ચર્ચા ચાલતી સ્વામીજી તેમને વેદાંતના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ સિદ્ધાંતો સમજાવતા અને ડયુસનના જ્ઞાનમાં તેથી વધારો થતો. વેદાંતનાં તત્ત્વો ગૂઢ હોઈ પાશ્ચાત્યોને તે ઝટ લઈ સમજાય તેવાં નથી; કેમકે પાશ્ચાત્યો માત્ર બુદ્ધિબળથીજ તેને સમજવાને મથે છે; પણ તેમાં અનુભવની ખાસ જરૂર છે, એમ સ્વામીજી તેમને કહેતા અને પ્રોફેસર તેમનું કહેવું અક્ષરશઃ કબૂલ કરતા. જેમ જેમ પ્રોફેસર વિવેકાનંદના સમાગમમાં આવતા ગયા, તેમ તેમ તેમને ખાતરી થતી ગઈ કે, વેદાંતનાં તત્ત્વો સમજવાને પાશ્ચાત્યોએ

હિંદુ ધર્મને લેઈએ; કારણકે હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન માત્ર તર્કવાદનો વિષય નથી, પણ આધ્યાત્મિક અનુભવની પણ તેમાં આવશ્યકતા છે. વળી પ્રોફેસર મેક્સમૂલર પણ સ્વામીજી સાથે વ્યવહાર ચલાવતા. આ પ્રમાણે લંડનમાં ત્રણ મોટા વિચારકો અને પૌર્વાત્ય વિદ્યાના અભ્યાસીઓ એકઠીબીજીની સાથે વેદાંતનો વિષય ચર્ચામાં પોતાનો સમય ગાળી રહ્યા હતા.

લંડનમાં કાર્ય કરીને સ્વામીજી થાકી ગયા હતા. થોડો વખત વિશ્રાંતિ લેવાની તેમને જરૂર હતી; તેથી કરીને તેમણે હવે હિંદુસ્તાન તરફ પાછા ફરવાનો વિચાર કર્યો. એ ધરાદાથી તે હવે પોતાના કાર્યને વ્યવસ્થિતપણે ગોઠવવા લાગ્યા હવે તે વેદાંતનાં કેટલાંક ગૂઢ તત્ત્વોની અસર પાશ્ચાત્યોમાં લાંબો વખત ટકી રહે તેમ કરવાને વેદાંતની પારમાર્થિક અને વ્યાવહારિક ઉપયોગિતા સમજાવવા લાગ્યા. એકાંતવાસ અને શાંતિમાં રહીને સ્વામીજીએ જે આધ્યાત્મિક અનુભવો પ્રાપ્ત કર્યા હતા, તે સઘળા જાણે કે હવે એક પછી એક જગતની દૃષ્ટિ આગળ તે ધરી હેતા હોય તેમ સર્વને લાગતું હતું. સ્વામીજી હવે ખાસ કરીને અદ્વૈતવાદ ઉપર ભાષણો આપી રહ્યા હતા. અદ્વૈતવાદ હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનું શિખર છે, સર્વ જ્ઞાનનો તે શિરોમણિ છે, તેના વગર વેદાંતનું જ્ઞાન અધૂરું છે. વેદાંતનો માયાવાદ પણ કઠિન છે. મોટા મોટા પંડિતો અને વિચારકો પણ તેને સમજવામાં ગોથાં ખાઈ ગયેલા છે. એ માયાવાદને સાદા અને સરળ શબ્દોમાં સમજાવવો અને વળી અંગ્રેજી ભાષામાં તે વિષયને પ્રતિપાદન કરીને પાશ્ચાત્યો જેવા અસંસ્કારી મનુષ્યોને ગળે ઉતારવો, એ કામ કેટલું દુઃસાધ્ય છે? પણ એ દુઃસાધ્ય કાર્યને પણ સ્વામીજીએ સુસાધ્ય કરી મૂક્યું છે. ઘરમાં આપણે વાતચીત કરીએ એવી સાદી ભાષામાં અને સરળ શબ્દોમાં તેમણે માયાવાદને પાશ્ચાત્યો આગળ સમજાવ્યો.

છે. તે કાર્યમાં તેમણે કેવી અપૂર્વ કૃતેહ મેળવેલી છે તે તેમના
 “ માયા ” ઉપરનું બાષણ વાંચવાથીજ સમજાશે. માયા, ઈશ્વર
 બ્રહ્મ, મુક્તિ વગેરે વિષયોને તેમણે આધુનિક વિચારની દૃષ્ટિથી
 અત્યંત સ્પષ્ટ કરી મૂકેલા છે. એ વિષયો ઉપરનાં તેમનાં બાષણો
 સ્વામીજીનો અદ્વૈતવાદ પ્રત્યેનો પ્રેમ, તેમાં તેમનો જાડો પ્રવેશ
 સ્વાનુભવ અને બ્રહ્મનિષ્ઠતાને સિદ્ધ કરી આપે છે. “ માયા અને
 બ્રહ્મ, ” “ માયા અને મુક્તિ, ” “ સર્વમાં ઈશ્વર ” “ ભેદમાં
 અભેદ ” વગેરે વિષયો ઉપરનાં તેમનાં બાષણો વાંચતાં આપ-
 ણને માલૂમ પડી આવે છે કે, સ્વામીજી અદ્વૈતવાદના મુખ્ય
 સિદ્ધાંત ‘एकं सत्; सच्चिदानंदम् ब्रह्म’ નેજ તે સર્વમાં પ્રતિપાદન
 કરી રહેલા છે. મનુષ્યનો આત્મા સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મ છે. જગત
 તો માત્ર તેનો એક સ્વરૂપ અને સ્થૂલ આવિર્ભાવ છે, માટે જગત
 મિથ્યા છે અને બ્રહ્મ સત્ય છે. એ સિદ્ધાંતને અનુસરીને ચાલવા-
 માંજ ખરો ધર્મ સમાઈ રહેલો છે. બુદ્ધિ અને તર્ક પણ આપ-
 ણને એ માર્ગનુંજ સૂચન કરે છે. આખા યુરોપનું કલ્યાણ પણ
 એ સિદ્ધાંતને અનુસરવામાંજ રહેલું છે, એમ સ્વામીજી ખાતરી
 પૂર્વક પાશ્ચાત્યોને ઉપદેશી રહ્યા હતા. વેદાંતનાં જિંદગામાં જિંદગાં
 સત્યોને એક મહાન કવિના જેવી અલૌકિક અને રસપૂર્ણ વાણીમાં
 દર્શાવવાની સ્વામીજીમાં અસાધારણ શક્તિ હતી. તેમનાં કથનોના
 ટેકારૂપ તેમનું લઘ્ય ચારિત્ર્ય સર્વને મોહ પમાડતું હતું અને
 તેના પ્રભાવથી તેમનો બોધ સર્વને સચોટ લાગતો હતો. મેઘની-
 ગર્જનાની જેમ તેમના શબ્દો મુખમાંથી બહાર આવતા અને તેમાં
 દર્શાવાયેલું સત્ય વીજળીના ચમકારાની માફક સર્વને આંજી-
 નાખતું. “ માયા ” વિષેના એક બાષણમાં સ્વામીજી એટલી
 બધી ઉત્તતાવચ્ચામાં વિચરી રહ્યા અને તેમના મનમાં લાગ-
 લીઓ એટલી વાધી જામરાઈ રહી કે તેના પ્રવાહમાં ધ્રોતાવર્ગ

પણ પોતાનું જ્ઞાન ભૂલી ગયો અને સ્વામીજીની સાથે આત્માના પ્રદેશમાં ઊડવા લાગ્યો. “ગુરુ” શબ્દદ્વારા પણ સ્વાનુભવને શિષ્યના હૃદયમાં કેવી રીતે ઉતારી શકે અને તેને પરમાત્માની ઝાંખી કરાવી શકે, એવી ખાતરી આ પ્રસંગે સૌના મનમાં થઈ. સ્વામીજી સઘળાં ભાપણે મોઢેથીજ આપતા હતા અને તેને માટે પ્રથમથી નોંધ વગેરે કરતા નહોતા. તત્ત્વજ્ઞાન જેવા ગહન વિષયને એક રમકડાની માફક તેમને હાથમાં રમાડતા જોઈને સઘળા અંગ્રેજો અત્યંત ચકિત થતા અને તેમને અવતારી પુરુષ તરીકે ગણતા.

ધીમે ધીમે સ્વામીજીના શિષ્યો અને મિત્રોને માલૂમ પડ્યું કે, સ્વામી વિવેકાનંદ હિંદુસ્તાનમાં પાછા જવાની તૈયારી કરી રહેલા છે. એ ખબરથી સર્વને દિલગીરી થવા લાગી. સર્વેએ મળીને નક્કી કર્યું કે, સ્વામીજીને એક માનપત્ર આપવું. તેની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ મિ. સ્ટીડીએ માથે લીધું હતું. તેમણે અને મિ. જે. જે. ગુડવીને મળીને સર્વેને આમંત્રણ મોકલ્યાં અને એક ગંભીર સભા સ્વામીજીને માનપત્ર આપવાને એકઠી મળી. લંડનના સઘળાં ભાગોમાંથી મનુષ્યો ત્યાં આવીને ભેગાં થયાં હતાં; વળી કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષો દૂરનાં પરાંમાંથી પણ ત્યાં આવ્યાં હતાં. સ્વામીજી તે સભામાં પધાર્યા તે વખતે સર્વ ત્રાંશાંતિ પ્રસરી રહી અને સર્વનાં હૃદય પ્રેમથી ઊભરાઈ રહ્યાં. શોકની કંઈક કંઈક છાયા સર્વનાં મુખ ઉપર છવાઈ રહેલી જણાતી હતી અને સ્વામીજી પાછા ક્યારે આવશે તે વિષેની આતુરતા સર્વના મનમાં ઉદ્ભવી રહેલી હતી. પી. કે. ડીલીમાં રાયલ સોસાયટી ઓફ પેન્ટર્સ છે, તેના મોટા હોલમાં માનપત્ર આપવાની ક્રિયા કરવામાં આવી હતી. મિ. એરીક હમંડ નામના એક અંગ્રેજ મિત્રે તે સભાના કાર્યનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપેલું છે:—

“લંડનમાં તે દિવસ રવિવારનો હતો. સઘળી દુકાનો બંધ રાખવામાં આવી હતી. અર્થે વ્યાપાર બંધ રાખવામાં આવ્યો હતો. શહેરના મહોલ્લાઓમાં થોડીક વારને માટે, ગાડી, ઘોડા કે ગાડાનો અવાજ પણ સંભળાતો નહોતો. લંડનના રહેવાસીઓ રવિવારનો પોશાક પહેરીને ગંભીરતાથી દેવાલયમાં જતા જણાતા હતા તેજ દિવસે ત્રીજા પહોરે સ્વામીજીના શિષ્યો અને મિત્રો તેમને ‘ઘેવટનું’ માન આપવાના હતા. તેમનું આગમન તેમને મન અત્યંત શ્રેયસ્કર થઈ રહ્યું હતું. સભાના હોલનો એક ભાગ કારીગરોના ઉપયોગને માટે અલગ રાખવામાં આવ્યો હતો. ત્યાં જુદાં જુદાં ચિત્રો દીવાલો ઉપર દર્શ્યમાન થતાં હતાં. એક ઉચ્ચ પીઠિકા ત્યાં બનાવવામાં આવી હતી. પુષ્પ, લતા, પત્રાદિથી તેને અલકૃત કરવામાં આવી હતી. તે પીઠિકા ઉપર જિહ્વા રહીને સ્વામીજી લંડનના લોકોને ઘેવટનો બોધ આપવાના હતા. દરેક જાતનાં અને ભિન્ન ભિન્ન દરજ્જાનાં સ્ત્રીપુરુષો ત્યાં એકઠાં થયાં હતાં. સઘળાંનાં હૃદયમાં એકજ ધ્વજા ઉત્પન્ન થઈ રહી હતી-સ્વામીજીનાં દર્શન કરવાની, તેમનો બોધ સાંભળવાની અને જાને તેા નીચા નમીને તેમનાં વચને સ્પર્શ કરવાની ઉત્કટ જિજ્ઞાસા સર્વેના મનમાં તરી રહી હતી.

“પીઠિકા ઉપર ગવૈયાઓ અને વાલોના મધુર સ્વરો એક પછી એક થોડે થોડે અંતરે સંભળાતા હતા. લંડનમાં સ્વામીજી જે મહદ્વચન અને પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરી રહ્યા હતા, તેનો જ્યાં આપવાને ઘણાં સ્ત્રીપુરુષોએ ભાષણો આપ્યાં. ભાષણકર્તાઓનાં વચનોને અનુમોદન આપવાને વચ્ચે વચ્ચે તાળીઓના અવાજો સંભળાતા હતા. ઘણા બોલ્યાચાલ્યા, વગર ગુપચુપ બેસી રહ્યા હતા. તેમનાં હૃદયો દિલગીરીથી ભરપૂર થઈ રહ્યાં હતાં. કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષો અધુપાત પણ કરતાં હતાં. હોલની ગહાર સઘળું

નિસ્તેજ દેખાતું હતું. હોલની અંદર ચોકની છાયા છવાઈ રહેલી હોવાથી, બહારની નિસ્તેજતામાં ઉમેરો ચતો હતો. સર્વની વચમાં એક આકૃતિ ચોકને દબાવતી, તેના ઉપર જય મેળવતી દૃશ્યમાન થતી હતી. તે આકૃતિ સ્વામીજીની હતી. સજાનું કામ પૂરું થયા પછી સૂર્યના તેજસ્વી કિરણની પેઠે સ્વામીજી સોની વચમાં થઈને પસાર થઈ ગયા. જતાં જતાં તે બોલ્યા: “હા, હા; આપણે ફેરીથી મળીશું! ફેરીથી મળીશું!”

ઉપનિષદોનાં ભવ્ય, ઉદાત્ત અને વિશાળ તરવોથી આકર્ષાઈને ભિન્નભિન્ન વિચારોને ધરાવનારા અસંખ્ય મનુષ્યો અને લંડનના પાદરીઓ સુધ્ધાં ભેદભાવને ભૂંડી, વેદાંતનાં મહાન સત્યોને અનુસરવા અને ઉપદેશવા ચત્ન કરતા ખ્રિસ્તી ધર્મનાં દેવાલયોમાં તેઓ વિવેકાનંદનાં વખાણ કરતા અને તેમના બોધ પ્રમાણે ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઉપદેશ કરતા નજરે આવતા. આ પ્રમાણે સ્વામીજીનું નામ અને કીર્તિ સર્વત્ર ફેલાતાં હતાં. અંગ્રેજોને મન સ્વામીજી પરમ શાંતિ અને સુલેહના વાહક હતા. જડવાદથી નિગ્રહ થયેલા અનેક અંગ્રેજોના આત્માને તેમનો બોધ તૃપ્તિ આપી રહ્યો હતો. ઉપર પ્રમાણે સ્વામીજીનું નામ લાખો મનુષ્યોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યું હતું, તોપણ સઘળાં સ્ત્રીપુરુષોને તેમની ખબર મળી શકી નહોતી. કેટલાંકને તો તેમની ખબર થઈ, ત્યારે સ્વામીજી ઇંગ્લેંડ છોડવાની તૈયારીમાં હતા. તેથી તેઓ માત્ર માનપત્ર આપવાની ક્રિયામાંજ ભાગ લઈ શક્યા હતા. માનપત્ર આપવાની ક્રિયા અપૂર્વ લાગતી હતી; કારણકે “શુરુખક્તિ” એ પાશ્ચાત્યોને મન એક તદ્દન નવીન વસ્તુજ હતી. સ્વામીજીને જે માનપત્ર આપવામાં આવ્યું હતું તે નીચે પ્રમાણે હતું:—

“લંડનમાં વસતા અમે વેદાંતના અભ્યાસીઓ તમારો ઉમદા અને અનુપમ બોધ ગ્રહણ કરી રહેલા છીએ. તમે જે શ્રેષ્ઠ અને વિ. ૧૪

નિસ્વાર્થ કાર્ય કરવાનું આરંભેલું છે અને ધર્મના અભ્યાસમાં તમે અમને જે સહાય કરી રહેલા છો, તેને માટે અમે અમારો આભાર પ્રદર્શિત કર્યો વગર રહીએ, તો તે અમારી કર્તવ્યપરાયણતામાં એક મોટી ખામી કહેવાય અમને ઘણીજ દિલગીરી થાય છે કે, તમે જલદીથી ઇંગ્લેન્ડ છોડીને જવાના છો ! પણ હિંદમાં રહેલા અમારા ભાઈઓ અને બહેનોનાં પણ તમારા કાર્ય ઉપર તેજોજીવ હક જો અમે સમજીએ નહિ, તો પછી તમે અમને જે સુદર તત્વજ્ઞાન સમજાવ્યું છે, તેના અમે ખરેખરા અભ્યાસીઓ કહેવાઈએ નહિ તમારા વિશાળ અને લાંબા બોધની અસર જેમના મન ઉપર થયેલી છે તે સર્વેની પ્રભુને પ્રાર્થના છે કે, " તમે તમારા કાર્યમાં સદાજે જયવત થાઓ તમારા અગત ગુણો વેદાતના સિદ્ધાંતોનું જીવંત દર્શાવ છે તેમનાથી અમને ઘણુંજ ઉત્તેજન મળેલું છે અને તે ઉપરથી અમે પ્રભુના સાચા ભક્તો-વિચારમાં અને ક્રિયામાં-થવાને મથી રહેલા છીએ

" તમે આ દેશમાં જલદીથી પાછા આવો એમ અમે ઘણીજ આતુરતાથી ઇચ્છી રહેલા છીએ હિંદુસ્તાન તરફ નવીજ દૃષ્ટિથી જોવાનું અને તેની પ્રજા ઉપર પ્રીતિ રાખવાનું તમે અમને શીખવેલું છે, તે હિંદુસ્તાનના લોકો તમારી ઉદાર મેવાના અમારી સાથે જાગી થશે એમ લક્ષીને અમને ખરેખરો આનંદ થાય છે અમે તમને પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે, તમે અમારા તરફથી ભારતવાસીઓને વિદિત કરજો કે, તેમના તરફ અમારી પ્રીતિ અને મદાનુભૂતિ નદાએ છે અને તેમને ખાતરી કરી આપજો કે તેમના કાર્યને અમારું જ કાર્ય અમે ગણીએ છીએ, કારણકે પ્રભુની આજ્ઞા અપમે જધા એકજ છીએ, એમ અમે તમારા બોધથી અનુદાયી રહેવા છીએ "

એ માનપત્રના ગળદો સાબળીને સ્વામીજીને ઘણુંજ તાગી

આવ્યું અને તેનો જવાબ તેમણે ગદ્ગદ કંઠે વાળ્યો. તેમના શબ્દો અત્યંત સાવ અને આધ્યાત્મિક જુસ્સાથી ભરપૂર હતા.

સને ૧૮૬૬ ના ડિસેમ્બરની ૧૬મી તારીખે સ્વામી વિવેકા નંદ હિંદુસ્તાન જવાને જીપડી ગયા. તેમની સાથે તેમના કેટલાક અંગ્રેજ શિષ્યો પણ ગયા. તેમના વિદ્યાર્થીઓ તેમને જવા દેવાને માટે ખુશી નહોતા અને કેટલાક મહિના વધારે રહેવાની અરજ કરી રહ્યા હતા, પણ હિંદ છોડ્યાને ઘણો વખત થયો હતો; વળી પશ્ચિમનો મોજશોખ, ઠાઠ, વગેરે સ્વામીજીને પસંદ પડતાં નહોતાં. કેવળ મોજશોખ અને દ્રવ્યોપાર્જનમાં ગળાતું પાશ્ચાત્ય જીવન તેમને નિરસ અને શુષ્ક લાગતું હતું. જ્યાં બળ અને સત્તાજ સર્વોપરી ગણાતાં હતાં, જ્યાં ગરીબોને એક વાર પણ ખાવાનું ન મળે અને ધનાઢ્યો મોજશોખમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય ઉકાળ્યા કરે, એવી ભૂમિમાં રહેવાથી તેમને કંટાળો આવતો હતો. ધનાઢ્ય, ભભકાદાર અને સત્તાવાન પશ્ચિમ કરતાં પ્રાચીન વિદ્યાની મહત્તા અને ભવ્યતાથી અલંકૃત થઈ રહેલું ભારતવર્ષ સ્વામીજીને વધારે પ્રિય હતું. સ્વામીજી હિંદ જવાને જીપડી ગયા તેજ દિવસે તેમના એક મિત્રે તેમને સવાલ પૂછ્યો હતો કે, “મોજશોખ, કીર્તિ અને સત્તાથી ભરપૂર એવા આ પાશ્ચાત્ય પ્રદેશમાં આર વર્ષ રહ્યા પછી હવે તમને હિંદુસ્તાનમાં રહેલું કેમ ગમશે ?” સ્વદેશભક્ત સ્વામીજીએ ઉત્તર આપ્યો હતો કે, “અહીંયાં હું આવ્યો તે પહેલાં પણ મારા ભારતવર્ષને હું અત્યંત આહતો હતો; પણ હવે તેનાથી દૂર રહેવાથી તો તે ભારતવર્ષની ધૂળ પણ મને ઘણીજ પવિત્ર લાગે છે. તેનું સઘળું વાતાવરણ મારે મન પવિત્ર છે. મારે મન હવે તે એક યાત્રાનું સ્થળ થઈ રહેલું છે.” ભારતવર્ષ પુણ્યભૂમિ છે, એ વાત સ્વામીજીએ પશ્ચિમનોં અનુભવ લીધા પછી, તેમના મન પર વધુ દબાવણે ઠસી રહી હતી.

સ્વામીજીના જવાથી સર્વેનાં હૃદય ખિન્ન થઈ રહ્યાં હતાં. પોતાની લાગણી એક અમેરિકન મિત્રને દર્શાવતાં મિ. સ્ટર્ડીએ નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું: "સ્વામી વિવેકાનંદ આજે ગયા છે!.... તેમને જતી વખતે ભારે માન આપવામાં આવ્યું હતું. તેમના પ્રભાવની અસર ઘણાં મનુષ્યોનાં હૃદયમાં ઊડી ઊતરી રહેલી છે. અમે હવે તેમનું કામ ઉપાડી લેવાના છીએ. તેમના શુરુઆત અભેદાનંદ અમને તે કાર્યમાં મદદ કરશે; કેમકે તે પણ એક સુંદર, આકર્ષક અને યુવાન સાધુ છે.

"તમારું ધારણું ખરું છે. સ્વામી વિવેકાનંદ જવાથી હું ઘણો જ દિલગીર થઈ ગયેલો છું. મારા આજા જીવનમાં તેમના જેવા ઉમદા મિત્ર અને પવિત્ર ઉપદેશક મને કદી મળ્યા નથી. પૂર્વ-જન્મમાં મેં કંઈ પુણ્ય કરેલું હશે તેને લીધેજ મને તે મળેલા છે. મારી જિંદગીમાં જે જે હું ધમ્મતો હતો, તે સર્વ મને તેમનાથી પ્રાપ્ત થયેલું છે."

મિસ માર્ગરેટ નોબલે સ્વામીજીના પ્રબળ પ્રભાવનો ચિતાર નીચે પ્રમાણે આપેલો છે:-

"અમારામાંના ઘણાને વિવેકાનંદનો બોધ તરફના પાણી મળે તેવો થઈ રહેલો છે. અમારામાંના ઘણાને ધર્મની બાબતમાં નિરાશા અને સંશય ઉત્પન્ન થઈ રહેલાં હતાં અને યુરોપના બુદ્ધિમાન પુરુષોનું જીવન પચાસ વર્ષથી તેવુંજ થઈ રહેલું છે. ખ્રિસ્તી ધર્મના સિદ્ધાંતો માનવાનું અમારે માટે અશક્ય થઈ ગયું હતું અને તેમાંથી સાર શી રીતે ચોધી કાઢવો તે અમને સૂઝતું નહોતું. હવે સ્વામીજીના પ્રતાપથી તે અમને સૂઝતું છે. વેદાંતના બોધથી અમારી બુદ્ધિ હવે તે સિદ્ધાંતોને ગ્રહણ કરવા તાગી છે. હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનથી તેમાં નવો પ્રકાશ રેડાયો છે. અત્યાર

સુધી જે અંસખ્ય લોકો અધારામાંજ અધડાતા હતા, તેમણે હવે સત્યના પ્રકાશને જોયો છે. "

ભારતહિતૈષી ગિપિનચંદ્ર પાલ પણ તે વખતે લંડનમાં હતા. પોતાના સ્વદેશજન્યુ વિવેકાનંદને લંડનમાં ભારે માન મેળવતા જોઈ તેમણે ભારતવાસીઓને નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો હતો:—

"સ્વામી વિવેકાનંદ ઇંગ્લેંડમાં જે ભાષણો આપી રહેલા છે, તેનાથી કોઈ ભારે ફળ નીપજ્યુ હોય એમ કેટલાક ભારતવાસીઓ ધારતા નથી અને તેઓ એમજ માને છે કે સ્વામીજીના મિત્રો તેમના કાર્યનું અતિશયોક્તિથી વર્ણન કરે છે; પણ એ તેમની મોટી ભૂલ છે. લંડનમાં આવીને મેં જોયું છે કે, સ્વામીજી સર્વત્ર ઘણી ભારે અસર ઉપજાવી રહેલા છે. સ્વામી વિવેકાનંદ તરફ પૂજ્યભાવ દર્શાવતા હોય અને તેમના ઉપર અત્યંત પ્રીતિ રાખતા હોય, એવા ઘણા મનુષ્યોને હું ઇંગ્લેંડમાં મળ્યો છું. જે કે હું તેમના પંથનો નથી અને વખતે તેમનાથી કોઈ વાતમાં જિજ્ઞાસુ મત પણ ધરાવતો હોઈશ; પણ મારે અહીંયાં કહેવુંજ જોઈએ કે, વિવેકાનંદે ઘણાં મનુષ્યોની આંખો ઉઘાડી નાખી છે અને તેમનાં હૃદયને વિશાળ કરી મૂકેલાં છે. હિંદુઓના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં સુંદર આધ્યાત્મિક સત્યો ભરેલાં છે, એમ ઘણા માણસો હવે દૃઢપણે માનવા લાગ્યા છે. તે એટલુંજ કરી શક્યા છે તેમ નથી; પણ ઇંગ્લેંડ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે ગાઢ સંબંધ તે જાંધી રહેલા છે. તેમનું કાર્ય કેટલું વિશાળ થઈ રહેલું છે અને તેની અસર લોકો ઉપર કેવી જાંડી થઈ રહેલી છે તે નીચેના બનાવ ઉપરથી તમને સમજાશે:—

"ગઈ કાલે સાંજે લંડનના દક્ષિણ ભાગમાં મારા એક મિત્રને મળવાને માટે હું જતો હતો. રસ્તામાં હું જુલો પડ્યો અને હવે ક્યાં જવું તેનો વિચાર કરતો એક ખૂણે ઊભો હતો. એટ-

તામા એક સભ્ય શ્રી એક ઇશ્વરને લઈને ત્યાં આવી. મને રસ્તે જતાવયો એવો તેનો વિચાર હતો. તે બોલી: 'સાહેબ, તમારે કયા જુવું તે તમે ચોખી રહેલા છો? હું તમને રસ્તો જતાવું?' તેણે મને રસ્તો જતાવ્યો અને બોલી: 'કેટલાંક વર્તમાનપત્રો ઉપરથી હું જાણું છું કે, તમે હાલમાં પધારવાના છો અને તમને જોઈનેજ હું મારા પુત્રને કહેતી હતી કે, 'જો આ પેલા સ્વામી વિવેકાનંદ!'' હું જવાની ઉતાવળમાં હતો તેથી મેં તે શ્રીને કહ્યું નહિ કે હું સ્વામી વિવેકાનંદ નથી. તે શ્રીએ હજી તો તેમને જોયા પછી નહોતા અને તે પહેલાંજ વિવેકાનંદને માટે તે એટલો જાણી પૂન્યભાવ ધરી રહી હતી, એ જોઈને મને ઘણીજ નવાઈ લાગી. આ મુંઝવે જતાવળી હું ધણીજ ગર્વ ધરવા લાગ્યો. મેં મારે માથે બગવો દે? બાપ્યો હતો, તેથી કરીને તે બાઈએ મને વિવેકાનંદ ધાર્યો હતો! ધન્ય છે એ બગવા દે'ટાને! આ જનાવ મિવાય પછી ઘણા મુશિસિત અગ્રેજોને હિંદ તરફ માનની લાગણી દર્શાવતા અને તેનાં આધ્યાત્મિક સત્યોને બાવથી શ્રવણ કરતા મેં જોયા છે."

સ્વામી વિવેકાનંદના જવાથી ઘણા અગ્રેજોને જીવન નિરસ લાગતું હતું. ઘણા ખેડમાં ગરક થઈ ગયા હતા. ઘણા પોતાના મનના ઊભરા પત્રદ્વારા કાઢતા હતા. ઘણા વિવેકાનંદ અને તેમનાં કાર્યનાં વર્તમાનપત્રોમાં વખાણ કરીને સતોષ પામતા હતા. સ્વામીજીના અનેક શિષ્યો અને મિત્રોનું જીવન તેમના વગર અસ્વચ્છ જાતી રહ્યું હતું, કારણકે સ્વામીજી તે સર્વેનું ચેતન-આત્મા હતા તેમના ગયા પછી તેઓએ જે શોકો મારો કાઢ્યા છે, તે સર્વેનું વળું આપવું અશક્ય હોવાથી તેમના કેટલાક ઉપર આપવામાં આવ્યા છે, તેનાથીજ સતોષ પામી અત્રે નિરંગીશ.

૪૨-પ્રાચીન રોમનગરમાં અને સ્ટીમરમાં

લંડનથી સ્ટીમર ઊપડી! સ્વામીજીના મન ઉપરથી એક બારે બોલે ઊપડી ગયો હોય તેમ હવે તેમને ભાસવા માંડ્યું, કેમકે લંડનમાં ધણોજ શ્રમ લેવો પડ્યો હતો. લંડન અને અમેરિકા-માં રહે રહે પણ ભારતવાસીઓને તેઓ વારંવાર એજ મુખ્ય ઉપદેશ આપતા કે, “સ્વાશ્રયી બનો,” “સ્વાશ્રયી બનો.” પાશ્ચાત્યો કેવા સ્વાશ્રયી બની રહેલા છે, તે સ્વામીજી દર્શાવતા અને તે બાબતમાં તેમનું અનુકરણ કરવાનું કહેતા. હિંદવાસી-ઓમાં આજસ ઘર ઘાલીને બેઠેલું છે; સમસ્ત પ્રજા અજ્ઞાન, વહેમ અને ગરીબાઈમાં સડ્યા કરે છે; ધનવાનો શુષ્ક હૃદયના છે, વગેરે બાબતો સ્વામીજી પોતાના મિત્રો, શિષ્યો, ગૃહબંધુ-ઓ, વગેરે સાથેના પત્રવ્યવહારમાં બાર દધને સમજાવતા. એક શિષ્યના નિરાશા બરેલા શબ્દો વાંચીને સ્વામીજીએ તેને ઉત્તર આપ્યો હતો કે, “બીશો નહિ, મારા પુત્રો! મહત્કાર્યો સિદ્ધ થવાની તૈયારીમાં છે, ધીરજ ધરો. શિયાળામાં હું પાછો હિંદ-માં આવનાર છું અને તે વખતે સઘળી બાબતોને હું વ્યવસ્થા-માં લાવી મૂકીશ. કામ કરો, બહાદુર પુરુષો! કામથી પાછા હઠશો તે ચાલશે નહિ. કામ કરો! પરમેશ્વર આપણા કાર્યને સહાય કરી રહેલો છે. મહાશક્તિ તમને સહાય કરી રહેલી છે.”

લંડનમાં પોતે જે કાર્ય બળવ્યું હતું તેનાથી સ્વામીજીને

સંતોષ થયો હતો. ઘણા અંગ્રેજોના સમાગમમાં તે આવ્યા હતા. અંગ્રેજ પ્રજાના ભવ્ય ગુણોનો અભ્યાસ કરવાનો તેમને પ્રસંગ મળ્યો હતો. પોતાના એક પત્રમાં તેમણે લખ્યું હતું કે:—

“લંડનમાં મારું કાર્ય ઘણીજ રીતેજ મેળવી રહેલું છે. અંગ્રેજ લોકો અમેરિકનો જેવા બુદ્ધિશાળી નથી, પણ એક વાર જો તમે તેમનું મન મેળવી લો તો પછી સદાએ તે તમારી તરફ રહેશે. ધીમે ધીમે હું જય પ્રાપ્ત કરી રહેલો છું. છ મહિનામાં મારા વર્ગમાં એકસો ને વીસ વિદ્યાર્થીઓ દાખલ થયા છે. શું આ નવાઈ જેવું નથી? વળી જાહેર ભાષણો આપું છું તે તો જુદું. અહીંયાં દરેક જણ કામ કરતુંજ જણાય છે. અંગ્રેજો કામ કરનારા છે, માત્ર વાતોજ કરનારા નથી. કેપ્ટન સેવિયર અને તેમનાં પત્ની તથા મિ. ગુડવીન મારી સાથે હિંદમાં આવવાનાં છે. ત્યાં તેઓ મારી સાથે કામ કરવાનાં છે. તેઓ પોતાનું સઘળું દ્રવ્ય હિંદના કાર્યમાં વાપરવાનાં છે. અહીંયાં હજારો મનુષ્યો તેમ કરવાને તૈયાર છે જિંઘા દરબજાવાળાં સીપુરુષો અને યુવાન કન્યાઓ પણ એક વાર તેમના મનનું સમાધાન થાય તો સત્યને માટે ગમે તે કરવાને તત્પર બની જાય છે.

“હિંદમાં મારું કાર્ય શરૂ કરવાને માટે દ્રવ્યની સહાય મને અહીંયાથી મળેલી છે અને હજી ઘણી મળશે. અંગ્રેજો વિદ્યેનો મારો અભિપ્રાય તદ્દન બદલાતો જાય છે હવે હું સમજી શક્યો છું કે, પ્રભુએ તેમને શા માટે અન્ય પ્રજાઓ કરતાં વધારે સત્તાવાન બનાવેલા છે તેઓ સ્થિર મનના છે, અત્યંત સહૃદયી છે, તેમનામાં ઘણી જી હી લાગણીઓએ વાસ કરેલો છે. અન્ય પ્રજાઓ તરફ કંઈક તિરસ્કારની લાગણી તેમના મુખ ઉપર જોવામાં આવે ॥ જે વાત ખરી, પણ એટલી લાગણીને જો દૂર કરાવાય તો પછી અંગ્રેજોને તેમના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં તમે નિહાળશો.”

વળી ખીજે પ્રસંગે સ્વામીજીએ લખ્યું હતું કે:—

“અંગ્રેજો સ્થિર મનના છે. અન્ય પ્રજાઓમાં માંદા માદા એકબીજાના તરફ અદેખાઈ જોવામાં આવશે, પણ અંગ્રેજોમાં પરસ્પર અદેખાઈતમે કદીય જોશે નહિ. તેજ કારણથી તેઓ આખી દુનિયા ઉપર રાજ્ય કરી રહેલા છે. ખરું આશંકિતપણું તેઓ ધરાબર સમજે છે, પણ એક શુદ્ધામનું ખુશામતિયાપણું તેમનામાં જરાયે નથી. મોટી સ્વતંત્રતા તેઓ લોગવે છે, પણ તેની સાથે કાયદાનો કે વિનયનો ભંગ તેઓ કરતા નથી.”

લંડનથી ઠેલે અને ત્યાંથી ફ્રાન્સ અને આફ્રિકામાં થઈને સર્વ ઇટલીમાં આવી પહોંચ્યાં. મિલાન, પીસા, ફ્લોરેન્સ વગેરે સ્થળો તેમણે જોયાં અને આખરે સર્વે રોમમાં આવી પહોંચ્યા. સ્વામીજી રોમના ઇતિહાસના મોટા અધ્યાસી હતા. જ્યારે તે ફ્લોરેન્સમાં ભણતા હતા અને રોમના જનાવો અને રોમનોનાં ભવ્ય ચિત્રો વિષે વાચતા હતા, ત્યારથીજ રોમને નિહાળવાની તેમની ઉત્કટ ઇચ્છા થઈ રહી હતી દિલ્હીની માફક રોમને પણ જગતનું એક મધ્યગિહુ સ્વામીજી ધારતા. દિલ્હી પૂર્વનું મધ્યગિહુ છે અને રોમ પશ્ચિમનું છે એમ તે કહેતા. રોમમાં આવી પહોંચતાં પહેલાં સ્વામીજી તેની પ્રાચીન કીર્તિનું વર્ણન કરી રહ્યા હતા અને આખેહૂં જ ચિતાર ઓતાઓના મનમાં ખડો થયો હતો. રોમનાં પ્રાચીન ખંડિયેરો જોવાનું કાર્ય રસમય હતું. વળી પાદરીઓથી ભરેલું રોમ, મધ્યકાળનું રોમ, અર્વાચીન રોમ, કળાકૌશલ્ય અને વિદ્યાના વિસ્તારવાળું રોમ, એમ જુદી જુદી દૃષ્ટિથી સ્વામીજી તેને દર્શાવી રહ્યા હતા.

રોમમાં એક અઠવાડિયુ ગાળી ત્યાંનાં જુદાં જુદાં સ્થળોની મુલાકાત તેમણે લીધી હતી. રોમના વિચારોથી સ્વામીજી મસ્ત

બની રહ્યા પ્રાચીન રોમની મહત્તા, પ્રજા, કીર્તિ અને વિદ્યાનુ
વર્ણન તે અદ્ભુત રીતે આપવા લાગ્યા શ્રોતાઓ કહેવા લાગ્યા
કે, “સ્વામીજી ! આ તો નવાઈ જેવું કહેવાય ! રોમના ખૂણે
ખૂણાની વાત તમે જાણો છો ” અર્વાચીન મુરોખ ઉપર રોમની
વિદ્યા અને મસ્તૃતિએ કેવી ભારે અમર ઉપજાવેલી છે તે હવે
સ્વામીજીના શિષ્યો સમજી શક્યા રોમના દેવાલયો, મહેલો,
રોમન કેથોલિક પાદરીઓની યોજનાશક્તિ વગેરેનો ખ્યાલ
સ્વામીજી આપવા લાગ્યા સેન્ટ પિટરના દેવાલયમાં ઘણા ભક્તિ
ભાવથી સ્વામીજીએ પ્રવેશ કર્યો તેનો ભવ્ય અને વિસ્તારવાળો
ધૂમટ સૌની દૃષ્ટિએ પડ્યો તેની અદરજી શિષ્યદામ સ્વામીજી
ખારીકીથી તપાસવા લાગ્યા ત્યાં જોયેલી એક બાઈ તેમને કહેવા
લાગી કે, “આ બાઈ ભારે ખર્ચને માટે સ્વામીજી તમે શું ધારો
છો ? દેવાલયની શોભા વધારવાને આટલો બધો ખર્ચ કરવો એ
કેવું ! હજારો ભૂખે મરતા મનુષ્યોને તેમથી ખાવાનું મળે ”
સ્વામીજીએ એકદમ જવાબ આપ્યો “ધર્મરત્ને માટે જેટલો
ખર્ચ કરીએ તેટલો ઓછોજ છે આ બધો ભપકો કાઢવું જેવા
મહાપુરુષના ચારિત્ર્યની ભવ્યતા દર્શાવે છે તેનાથી લોકો કાઢવું
ના ચારિત્ર્યની મહત્તા સમજે છે કાઢવુંની પાસે એક પાઈ પણ
નહોતી, પણ તેણે પોતાના ચારિત્ર્યના પ્રભાવથી માનવજાતિને
આવી ભવ્ય કળાનું જ્ઞાન કરાવેલું છે, છતાં આપણે ધ્યાનમાં
રાખવું જોઈએ કે જાણ વસ્તુઓ જેટલે અથો આનંદસિદ્ધિ પવિત્રતા
ઉત્પન્ન કરે છે તેટલે અશોભ તે અનિત્યની છે, જીવનનું સૌંદર્ય
જો તે દર્શાવી શકે નહિ તો તેમનો નાશજ કરો ”

વળી નાતાલના દિવસોમાં તે એક દેવાલયમાં ગયા હતા
તે વખતે ઘણા ઠાઠથી ધાર્મિક ક્રિયા ત્યાં કરવામાં આવતી જોઈ
ને સ્વામીજી બોલી જોડ્યા “શા માટે આ બધો ઠાઠ અને ટાળ

કરવોજ ભેદએ ? જે દેવાલય આ પ્રમાણે ઠાઠ કરે તે જિસસ કાઇસ્ટનું અનુયાયી છે એમ કેમ કહેવાય ! જિસસ કાઇસ્ટ પાંસે તો એક પાઇ પણ નહોતી અને પોતાનું માથું મૂકવા જેટલી જગ્યા પણ નહોતી.” ખરેખર, ધાર્મિક ક્રિયાઓનો ખાદ્ય ભપકો અને તેમનું આંતર રહસ્ય એ જાને વચ્ચે સ્વામીજી મોટો ભેદ ભેટા. સેંટ પિટરના દેવાલયમાં જે ભપકો તેમણે ભેયો તેની અને વેદાંતની સંન્યાસ-ભાવનાની તુલના તે કરતા. વેદાંતની ત્યાગવૃત્તિ, એકાંતવાસ અને આત્મદર્શન એ સર્વે પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિમાં ઉપકારક છે એમ તે માનતા. સ્વામી વિવેકાનંદે જો સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો ન હોત અથવા ખ્રિસ્તી ધર્મશુરુઓની માફક ભપકાદાર વસ્ત્રોને ધારણ કરવાનો શોખ રાખ્યો હોત, તો તેઓ આવી રીતે જગતના મહાન ઉપદેશક જની શકત નહિ.

સ્વામીજી જેવા રસજ્ઞ અને વિશાળ હૃદયના મનુષ્યને રામ-માં ધણું ભેવાનું અને જાણવાનું મળ્યું. રામન પ્રજાનું ઐહિક અને ધાર્મિક જીવન, તેના આચારવિચાર, રામન દેવાલયોમાં થતી ધાર્મિક ક્રિયાઓનો ઠાઠ અને તેનો ગંભીર દેખાવ, સર્વેને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી તેઓ અવલોકવા લાગ્યા. રામનું પ્રાચીન ગૌરવ અને કળા ભેદને સ્વામીજીને અત્યંત આનંદ થયો. રામનો ગંભીર દેખાવ અને ભવ્યતા સ્વામીજીના હૃદયની ગંભીરતા અને ભવ્યતાને ધણાંજ અનુકૂળ થઈ રહ્યાં હતાં.

સ્વામી વિવેકાનંદનું જીવન પ્રાચીન અને અર્વાચીન, જાનેની વચમાં વહી રહ્યું હતું જૂની શ્રેષ્ઠ ભાવનાઓના ભવ્ય પાયા ઉપર નવીન ભાવનાઓરૂપી ઈમારતને ચણવાનું કાર્ય તે કરી રહ્યું હતું. એ જાનેનું અપૂર્વ સંમેલન કરવામાં અતિ બુદ્ધિપૂર્વક જાનેની વચ્ચે ઉત્તમ માર્ગ તેમણે કાઢી બતાવેલો છે; તેથીજ વિવેકાનંદને ભારતવર્ષના સર્વ સુધારકો અને દેશોદ્ધારકોમાં શ્રેષ્ઠ પદ

મળેલું છે. રોમની પ્રાચીન સંસ્કૃતિએ યુરોપના અર્વાચીન વિચારો ઉપર ભારે અસર ઉપજાવેલી છે.

સ્વામીજી અને તેમનાં શિષ્યો હવે નેપલસ ગયા, વિસુવિયસ પર્વત ઉપર તે ગયા. બીજે દિવસે પોમ્પીની મુલાકાત લીધા બાદ નેપલસમાં આવીને તે સ્ટીમરમાં બેઠા. તેમાં બેઠા પછી સ્વામીજી બોલી બોલ્યા: “હવે માફે ભારતવર્ષ આવશે!”

સ્ટીમરમાં બેઠા પછી એક વિચિત્ર ઘનાવ બન્યો. સ્ટીમર એકનથી બીજીને કોલ બો જતી હતી. બે ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ તેમાં ઉતારીએ તરીકે હતા. સ્વામીજી જોડે તેઓ વાતચીત કરવા લાગ્યા. ખાસ કરીને હિંદુ ધર્મની ખ્રિસ્તી ધર્મ સાથે તુલના કરવી અને હિંદુ ધર્મ ઉપર સખ્ત ટીકા કરવી એવો તેમનો ઇરાદો હતો. તેઓ વાદવિવાદ કરવા લાગ્યા. ઘણા પાદરીઓ કરે છે તેમ પોતાની ધર્મોધતા તેઓ દર્શાવવા લાગ્યા; પરંતુ સ્વામીજી સાદા શબ્દોમાજ તેમને જાણ આપતા હતા. આમ છતાં જ્યારે વાદવિવાદમાં તેઓ હારી ગયા, ત્યારે તેમનું વર્તન અસહ્ય બની રહ્યું. હિંદુઓની અને હિંદુ ધર્મની તેઓ નિંદા કરવા મંડી પડ્યા. તેમની અસહ્યતા એટલી બધી વધી ગઈ કે, સ્વામીજીથી હવે વધારે વાર તે સહન થઈ શકી નહિ. તેઓ એકદમ બિભા થઈને એક મિશનરીની પાસે ગયા અને તેના ગળાનો કોલર પકડીને જરા કરડી નજરથી બોલ્યા કે, “જો તમે તમારી હલકટ ગાળો અને જુઠી નિંદા હવે વધુ ચલાવશો, તો તમને દરિયામાંજ ફેંકી દઈશ!” સ્વામીજીનો કરડો દેખાવ જોઈને પેલો મિશનરી થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે, “સાહેબ, મને જવા દો, હું ફરીથી એવું કરીશ નહિ.” તે દિવસથી પેલો મિશનરી સ્વામીજી તરફ માનથી જોવા લાગ્યો અને એમ પોતાના અસહ્ય વર્તનનો ખદલો વાળવા લાગ્યો.

કલકત્તામા એક શિષ્ય જોડે વાત કરતા સ્વામીજી બોલ્યા હતા કે, “ હિંદુમા સઘળા કાર્યોનું કેન્દ્રસ્થાન ધર્મજ હોવો જોઈએ હિંદુમા જે વીરતાના જુસ્સાની જરૂર છે તે પણ ધર્મ-ભાવનાની લગતિ વગર આવવો અશક્ય છે ” સ્વધર્મ પ્રત્યે મનુષ્યનો ભાવ કેવો જોઈએ તે સમજાવતા તે બોલ્યા હતા કે “ મારા વહાલા શિષ્યો ! કેાઈ મનુષ્ય તમારી માનુ અપમાન કરે તો તમે શુ કરો ? ” એક શિષ્યે જવાબ આપ્યો “ બાપજી ! હું તેને પકડું અને શિક્ષા કરું ” સ્વામીજીએ કહ્યું કે, “ એજ પ્રમાણે જો તમારા હૃદયમા સ્વધર્મને માટે સાચી લાગણી હોય, તો તમે એકે હિંદુને ખ્રિસ્તી થવા દો નહિ, પણ તમારા દેશમા તો તે હમેશા ચાલુ છે ! તમે તે તરફ જોદરકારજ છો ! બાઈ, તમારો ધર્મ કયા રહ્યો છે ? કયા છે તમારી શ્રદ્ધા ? કયા છે તમારૂં સ્વદેશાભિમાન ! તમારી દષ્ટિ આગળજ ખ્રિસ્તીઓ તમારા ધર્મ-ને નિંદે છે, તોપણ તમારામાના કેટલાનું લોહી તેથી તપે છે ? ”

હવે આપેથી સિયોનનો કિનારો જણાવા લાગ્યો ન જિયે રીના ઝાડથી છવાયલું કોલબો બહાર દષ્ટિએ પકવા લાગ્યું તેને જોઈને સ્વામીજીને જે આનંદ થયો, તેવો આનંદ સ્તીમરમા બીજા કોઈને ભાગ્યેજ થયો હશે સ્વામીજીના હૃદયનો પાર રહ્યો નહિ બહાર ઉપર હજારો માણસો એકઠા થયા હતા સ્વામીજી હિંદુમા પાછા આવે છે, એવી ખબર આખા હિંદુસ્તાનમા પ્રસરી રહી હતી હિંદુઓ મહાન સન્ધ્યાસીને માન આપવાને સર્વ તૈયારી કરી રહ્યા હતા, કારણકે સ્વામીજી હિંદુ ધર્મના રક્ષક હતા, એટલુજ નહિ પણ તેમના પ્રયાસથીજ ભારતવર્ષ પાશ્ચાત્યની દષ્ટિમા ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી રહ્યું હતું

ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ પાશ્ચત્યોને એવુજ અત્યાર સુધી સમજાવ્યા કર્યું હતું કે, હિંદુ અજ્ઞાન અને દુષ્ટ રિવાજોથી ભર

પૂર દેશ છે. મિશનરીઓના આવા અવળા બોલનાં જે અનેક પડ તેમના હૃદય પર ચઢી ગયાં હતાં તે સઘળાં ભૂસી નાંખીને ભારતવર્ષનો સત્ય જ્યાં તો તેમના મનમાં ઠસાવવો, એટલું જ નહિ પણ હિંદુ પ્રાચીન ગૌરવ સમજાવી ભારતવર્ષ સકળ માનવ-જાતિનો ગુરુ થવાનેજ સરજાયું છે એમ તેમને ખાતરી કરી આપવી, એ કાર્ય કંઈ નાનું સૂતું નહોતું. તે મહત્કાર્ય સ્વામી-જીએ ઘણીજ હોશિયારીથી જન્યું હતું. એવા એક અપ્રતિમ ધર્મવીર અને દેશભક્તને સમસ્ત ભારતવર્ષ માન આપી રહે એમાં આશ્ચર્ય શું ?

હિંદમાં સ્વામી વિવેકાનંદનું પુનરાગમન, ભારતવર્ષના અર્વાચીન ઇતિહાસમાં એક અતિ અગત્યનો અને ભવ્ય ઇનાવ હતો; કારણકે અર્વાચીન ભારતે કોઈ પણ વ્યક્તિને કદીયે માન આપ્યું નહિ હોય એવું અપ્રતિમ માન સ્વામી વિવેકાનંદને આપ્યું હતું. સ્વામી વિવેકાનંદના કાર્યથી ભારતવાસીઓમાં એક પ્રકારનો નવીન જીવસો બ્યાપી રહ્યો હતો. હિંદુઓ તેમને તેમના જૂના-પુરાણા પણ અત્યંત તિરસ્કારાયેલા ધર્મના પુન-રોદ્ધારક ગણતા હતા. તેમના બોધથી હિંદુ ધર્મનું ખરૂં સ્વરૂપ ભારતવાસીઓ સમજવા લાગ્યા હતા અને તેમનામાં સ્વાભિ-માન અને સ્વશક્તિનું ભાન પ્રગટ થઈ રહ્યું હતું. હિંદુ-ધર્મ સર્વે ધર્મોની જનની છે, તેના સેવનથી પ્રાચીન ઋષિઓ મહત્કાર્યો કરવાને શક્તિમાન થયા હતા અને તેજ ધર્મના સેવનથી તેજ ઋષિઓના વંશજો જમે-ભારતવાસીઓ મહત્કાર્યો કેમ ન કરી શકીએ ? એવી પ્રશ્ન લાવના દરેક હિંદુના મનમાં ખડી થઈ રહી હતી. ત્રણ વર્ષથી ભારતની પ્રજા જોઈ રહી હતી કે, સ્વામી વિવેકાનંદ હિંદુઓના પ્રાચીન ધર્મને પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ આગળ મમજાવી રહેલા છે, તેમની અમાધારણ શક્તિ-

ના પ્રકારે આગળ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો પણ બળહીન થઈ રહેલા છે. અદ્વૈતવાદ એક મજબૂત ખડક જેવો છે. તેને આધુનિક વિચારોફૂંપી અનેક વહાણો અથડાય છે, છતાં તેની એક રજ પણ ઉખાડી શકતાં નથી અને ઊલટાં તે પોતેજ ભાગી જાય છે. અમેરિકાનું એક વર્તમાનપત્ર ઠીકજ કથી રહ્યું હતું કે, “સ્વામીજીની સાથે વાદ કરવાની હિંમત કરનારના તો ભોગજ મળતા ! કોઈ મનુષ્ય એક વસ્તુને જેમ ભાલા ઉપર ઉછાળે તેમ વાદ કરનારના વિચારોને સ્વામીજી તેમના ખુદ્દિફૂંપી પ્રકાશિત ભાલા ઉપર ઉછાળતા !” સ્વામીજીનાં ભાષણો વાચીને હિંદના ઘણા મુશિક્ષિત મનુષ્યો સ્વધર્મ પ્રત્યે માનની લાગણીથી જોવા લાગ્યા હતા. સનાતન આર્યાધર્મની મહત્તા અને ભવ્યતા હવે તેમની નજરે પડવા લાગી હતી. પાશ્ચાત્યો સ્વામીજીનાં વૈરાગ્ય, ખુદ્દિ અને સ્વદેશ પ્રીતિનાં જે ભારે વખાણ કરી રહ્યા હતા, તેથી સમસ્ત ભારતવર્ષ સ્વામીજી તરફ ભક્તિભાવથી જોઈ રહ્યું હતું.

વિવેકાનંદ લંડન છોડી હિંદ તરફ નીકળી ચૂક્યા છે, એવી ખબર આવી કે તરતજ આખા હિંદમાં તેમને માન આપવાની તૈયારીઓ થવા લાગી. તેમના જે ગુરુભાઈઓ તેમને સામા લેવાને સિલોનમાં આવ્યા અને બીજા શિષ્યો મદ્રાસમાં આવીને રહ્યા હતા. એકદમ સઘળાં વર્તમાનપત્રો સ્વામીજીના કાર્યનાં ભારે વખાણ કરવા લાગ્યાં તેમના અંગત ગુણોનું વર્ણન આપવા લાગ્યાં. પ્રજાનો જુસ્સો આથી વધતો ગયો. સ્વામીજી તરફની તેમની લાગણીમાં ઉમેરો થતો ગયો. પોતાના માનમાં આટલી ભારે તૈયારીઓ થઈ રહેલી છે એમ સ્વામીજીને ખબર નહોતી. કોલંબોમાં આવ્યા પછીજ તેમને માલૂમ પડ્યું કે, આખું ભારતવર્ષમાં તેમને માન આપવાને તત્પર થઈ રહેલું છે.

૪૩-કોલંવોમાં આવકાર

સ્વામી વિવેકાનંદના આવવાની ખબર આખા હિંદમાં પ્રસરી રહી હતી. ઠેકાણેથી આલમોરા સુધીનાં સઘળાં મુખ્ય મુખ્ય સ્થળોમાં તેમને માન આપવાને આવકાર મંડળીએ નિમાઈ રહી હતી. દરેક જાતના અને દરેક પંથના હિંદુએ તેમના યશસ્વી ખાપદાદાઓના ધર્મને અસાધારણ યુદ્ધિથી પ્રતિપાદન કરનાર વિવેકાનંદ તરફ પોતાની લાગણી અને સંતોષદર્શાવવાને ઉત્સુક બની રહ્યા હતા. એથી કરીને સિલોનની હિંદુ પ્રજા તેમના આગમનની ખબર સાંભળીને હર્ષધેલી બની રહે તેમાં આશ્ચર્ય નથી. તાશીખ ૧૫ મી જાન્યુઆરીના દિવસે તે આવવાના ૬ એવો સંદેશો જાણે કે પ્રભુએ જ મોકલ્યો હોય તેમ સર્વેને લાગ્યું. તા. ૧૫મીએ રટીમર કિનારા તરફ આવવા લાગી. બંદર ઉપર હજારો મનુષ્યો એ પવિત્ર સાધુનાં દર્શન કરવાને ઉત્સુક બની રહ્યાં હતાં. એક હિંદુ સંન્યાસી પોતાના પાશ્ચાત્ય શિષ્યોને લઈને આવે એ જનાવ હિંદની તવારીખમાં અપૂર્વજ હતો. તે શિષ્યોની ગુરુભક્તિ એવી દૃઢ હતી, કે એક ક્ષણવાર પણ તે પોતાના ગુરુને સૂના મૂકતા નહોતા. અફબુત, યશસ્વી અને સત્તાવાન પશ્ચિમમાં અનુષ્ઠાન જ્ય મેળવીને સ્વામીજીને પોતાની માતૃ-ભૂમિમાં પાછા આવતા જોઈને કયા હિંદુનું દૃઢ ગર્વ ધરી રહ્યું નહિ હોય ! ખરેખર, ભારતના ઇતિહાસમાં એ સમય વિરતજ

હતો. સ્ટીમર કિનારા આગળ આવી એટલે તેમના ગુરુભાઈ સ્વામી નિરંજનાનંદ, મિ. હેરીસન નામના બૌદ્ધધર્માનુયાયી સદ્ગૃહસ્થ અને સ્વાગતમંડળીના બીજા બે સભ્યો આવીને તેમને મળ્યા. એક સ્ટીમલોન્ચમાં સ્વામીજીને કિનારે લઈ જવામાં આવ્યા. તેમના આગમનનું વર્ણન એક વર્તમાનત્રે આપેલું, તે નીચે આપવામાં આવે છે:—

“તારીખ ૧૫ મી જાન્યુઆરીનો દિવસ કોલંબોના હિંદુઓની તવારીખમાં ચિરસ્મરણીય દિવસ લેખાયે. તે દિવસે ખુસાધારણ શુદ્ધિ, વિદ્યા અને શક્તિથી અલંકૃત થઈ રહેલા ભારતવર્ષના પવિત્ર સાધુઓમાંના એક અત્યંત પવિત્ર સાધુ વિવેકાનંદને તેઓએ બારે આવકારથી વધાવી લીધા હતા. તેમના દર્શનથી લોકોમાં એક અપૂર્વ ભાવ ઉત્પન્ન થઈ રહેલો છે અને તે હિંદુઓની ભાવી ધાર્મિક જાગૃતિનું સૂચન કરે છે.

“સાયંકાળનો સમય ધીમે ધીમે પસાર થતો હતો. રાત પડવાને થોડી વાર હતી. હિંદુ શાસ્ત્રોએ પ્રભુજ્ઞાને માટે ઉત્તમ ગણેલો “સંધ્યા” સમય પ્રાતઃકાળના બૃહ બનાવોદનું જાણે કે સૂચન કરતો હોય તેમ આગળથી આવીને સર્વત્ર પ્રસરતો હતો. તે વળતે બૃહ આકૃતિ, શાંત મુખારવિંદ અને વિશાળ તેજસ્વી નેત્રોવાળા પવિત્ર સાધુ-સ્વામી વિવેકાનંદ આવી પહોંચ્યા. તેમણે ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરેલાં હતાં. તેમની સાથે સ્વામી નિરંજનાનંદ અને બીજા કેટલાક પુરુષો હતા. સ્ટીમલોન્ચમાં બેસીને આવતા વિવેકાનંદને જોઈને પ્રેક્ષકોનાં હૃદય હર્ષથી ઊછળી રહ્યાં. તેમના મુખમાંથી ખુશાલીના પોકારો નીકળી રહ્યા. સ્વામીજીના દર્શનથી લોકોના મનમાં કેવી લાગણીઓ ઊભરાઈ રહી હતી તેનું વર્ણન આપવું અશક્ય છે. ખુશાલીના પોકારો અને તાળીઓના ગડગડાટમાં સમુદ્રનાં મોજાંનો ધ્વનિ

પણ દઢાઈ ગયો। પી ઓનરેબલ પી. કુમારસ્વામી જરાક આગળ ગયા. તેમની પાછળ તેમના બાઈ પણ ગયા. તેઓએ સ્વામીજીને આવકાર આપ્યો અને એક સુંદર હાર તેમને પહેરાવ્યો. પછી તો લોકોની ભીડ બહુજ વધી ગઈ. ગમે તેમ કરે પણ લોકો કંઈનામાં રહે નહિ. કેટલાકની ટોપીઓ તો કેટલાકના રૂમાલ ખોવાયા. સ્વામીજીને એક સુંદર ઘોડા-ગાડીમા બેસાડીને જાનિંસ સ્ટ્રીટમાં લઈ જવામાં આવ્યા. ત્યાં એક મંડપ બાંધવામાં આવ્યો હતો. જાનિંસ સ્ટ્રીટને નાકે સ્વામીજી ગાડીમાંથી કિતરી પડ્યા. ત્યાંથી તેમને વરઘોડો કાઢીને લઈ જવામાં આવ્યા. હિંદુઓ પોતાના ધર્મશુરને ધ્વજ-પતાકા અને છત્ર ધરીને માન આપે છે. સ્વામીજીને માટે પણ તેમજ કરવામાં આવ્યું. તેમના માર્ગમાં શ્વેત વસ્ત્રો પાથરવામાં આવ્યાં એક સુંદર ખેંડ સાગ મારા રાગો વગાડી રહ્યું. તે મંડપ-માં આવ્યા પછી સ્વામીજીને એક બીજા મંડપમાં લઈ જવામાં આવ્યા. તે મંડપ પાએક માર્બલ દ્વાર હતો. તે મંડપમાં જવાના રસ્તાની બંને બાજુએ સુંદર કમાનો બિલી કરેલી નજરે પડતી હતી તે મંડપની પાસેના એક બગલામાં સ્વામીજીને ઉતારેા આપવાનો હતો. બીજા મંડપના દ્વારમાં સ્વામીજીએ પગ મૂક્યો કે તરતજ મંડપના દ્વારમાં લટકતું એક સુંદર કમળ પોતાની પાંખડીઓ તેમના મસ્તક ઉપર ખુલ્લી કરી રહ્યું હતું. તેમાંથી એક પક્ષી બહાર આવ્યું. તે આમતેમ ફરવા લાગ્યું. છતાં ત્યાં ભરાયલા સઘળા મનુષ્યોનું લક્ષ્ય મંડપની શોભા કે ત્યાં થતા તમાશાઓ તરફ નહોતું. દરેક જણ સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા-નોજ યત્ન કરી રહ્યાં હતાં. સ્વામીજી અને તેમના શિષ્યોએ પોતાની બેઠકો લીધી તેમના ઉપર પુષ્પોની વૃષ્ટિ થઈ રહી. થોડીક વાર પછી એક ગવૈયાએ પોતાની સારંગી હાથમાં લીધી

અને સુંદર ગાયન ગાવા લાગ્યો. પછીથી સ્વામીજીના માનમાં રચેલો એક શ્લોક બોલવામાં આવ્યો. પછીથી જોનરેણલ પી. કુમારસ્વામી આગળ આવ્યા અને હિંદુઓના રિવાજ પ્રમાણે સ્વામીજીને નમન કરી સ્વામીજીને આપવાનું માનપત્ર વાંચવા લાગ્યા. તે માનપત્ર નીચે પ્રમાણે હતું:—

“શ્રીમદ્ વિવેકાનંદ સ્વામી !

“અમે કેલંગોના સઘળા હિંદુઓએ એકઠા મળીને ઠરાવ કર્યા પ્રમાણે આપને આ બેટમાં અંતઃકરણપૂર્વક આવકાર આપીએ છીએ. પશ્ચિમમાં તમારું કાર્ય કરીને માતૃભૂમિમાં પાછા આવતાં તમને પ્રથમ અમે માન આપીએ છીએ અને તેથી અમારી જાતને ધન્ય ગણીએ છીએ.

“પ્રભુના આશીર્વાદથી પશ્ચિમમાં તમારું કાર્ય જે ફતેહ મેળવી રહ્યું હતું, તેને અમે ખુશાલી અને આભારની લાગણી સાથે જોયા કરતા હતા. અમેરિકા અને યુરોપની પ્રજાઓને તમે હિંદુઓની સર્વસાક્ષી ધર્મની કલ્પના સમજાવી છે, સર્વ ધર્મો વચ્ચે પરસ્પર સંબંધ વધાર્યો છે, દરેક આત્માની જરૂરિયાત પ્રમાણે તેમને ધર્મનો બોધ આપ્યો છે અને તેમને પ્રેમથી પ્રભુ તરફ દોર્યા છે. ભારતવર્ષમાં પ્રાચીન સમયથી અનેક ગુરુઓ ઉત્પન્ન થતા આવેલા છે તેમનાં પવિત્ર ચરણકમળથી ભારત ભૂમિ પવિત્ર બની રહેલી છે. તેમની હાજરી અને પ્રેરણાથી ભારતવર્ષ અનેક જિયલપાયલોમાં પણ જગતનું ગુરુપદ મેળવી રહેલું છે. તેવા ગુરુઓમાંના એક શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવની પ્રેરણાથી અને તમારા સ્વાર્થત્યાગ અને ઉત્સાહથી પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ હિંદનાં આધ્યાત્મિક સત્યોના સમાગમમાં આવવાને લાગ્યશાળી થયેલી છે. વળી આપણા જે પુષ્કળ સ્વદેશી બધુઓ

પાશ્ચાત્ય સુધારાના તેજમાં અંબદ રહેલા હતા, તેઓ પણ તેમાંથી મુક્ત થયેલા છે અને આપણા બાપદાદાઓ આપેલા યશસ્વી વારસાની મહત્તા સમજવા લાગ્યા છે.

“ તમારા ઉમદા કાર્ય અને દૃષ્ટાંતથી તમે અખિલ વિશ્વને આભારી કહ્યું છે અને તેનો કેાઈ રીતે બદલો વાળી શકાય તેમ નથી. તમે આપણી માતૃભૂમિ ઉપર નવીન પ્રકાશ નાખ્યો છે, અમે પ્રભુને પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે, તે તમને અને તમારા કાર્યને આબાદ રાખે. ”

સ્વામીજી ઉપલા માનપત્રનો જવાબ આપવાને ઊભા થતાં જ આખી સભા તાળીઓના અવાજથી ગાજી રહી. તેમણે સાદી, સરળ પણ જીવસાદાર ભાષામાં જવાબ આપ્યો. તેમના શબ્દો જો કે સાદા હતા, પણ તેની અસર શ્રોતાઓ ઉપર એટલી બધી થઈ રહી કે સર્વે અત્યંત ભાવથી સઘળું સાંભળી રહ્યા.

સ્વામીજીએ હિંદુઓની આધ્યાત્મિકતાની પ્રશંસા કરી, તેની મહત્તા અને તેમાં રહેલું સામર્થ્ય તેમણે સમજાવ્યું તેમણે કહ્યું કે, “ હિંદુઓ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ધાર્મિક ગુરુઓ છે, એક દ્રવ્યહીન સંન્યાસીને તેઓ જે માન આપી રહેલા છે તે દર્શાવે છે કે, તેમનામાં જે ધાર્મિકતાએ વાસ કરેલો છે તે દ્રવ્ય કે વૈભવની દરકાર કરતી નથી. ”

પછીથી સારા ફર્નિચર અને હવાઉલ્લાસવાળા એક બંગલામાં સ્વામીજીને લઈ જવામાં આવ્યા. સ્વામીજી પોતાના આસન ઉપર બેઠા. મંડપમાં જે માણસો એકઠા થયા હતા તે સઘળા ત્યાં આવ્યા અને તેમની સંખ્યા વધતીજ ગઈ. લોકો જાણે કે પાછા ઘેર જવાને ખુશીજ નહોતા! આવા પવિત્ર સાધુના સાંનિધ્યમાં જેટલો વખત ગળાય તેટલો ઓછો એમ તેમના મનમાં હતું.

હિંદમાં સાધુનાં દર્શન અલભ્ય ગણાય છે અને સાધુસમાગમમાં સમય ગાળવો એ તો વળી બહુજ મોટું લાગ્ય મનાય છે. તેમાં-યે વળી સ્વામીજી જેવા પરમપવિત્ર, ધર્મરક્ષક અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં નિષ્ણાત સાધુના દર્શન અને સમાગમ તો 'પૂર્વજન્મનું' મોટું પુણ્ય હોય તોજ થઈ શકે ! સ્વામીજીની લબ્ય આકૃતિ જોઈને સર્વ અંજતા હતા. તેમના સુખ ઉપર વ્યાપી રહેલું તેજ સર્વ ને આકર્ષતું હતું. તેમના શરીરનો મજબૂત ગાંધો પ્રહ્લ્લયથનો પ્રભાવ દર્શાવી રહ્યો હતો. વદનકમળ ઉપર વ્યાપી રહેલી શાંતિ ઉત્તમ મનોનિશ્ચયને દર્શાવતી હતી. તેમની મિષ્ટ વાણી વિદ્યા અને વિનયથી ભરપૂર હતી તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરતા તે પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય વિદ્યાના લહાર છે એમ સર્વને પ્રત્યક્ષ થતું હતું એવા એક મહાન સધુના દર્શનમાત્રથી લોકોને તૃપ્તિ ન વળે એમા નવાઈજ શી !

ઘણા લોકો બહાર બિલેલા છે અને ફરીથી દર્શન કરવાની ઇચ્છા રાખે છે એમ જાણીને સ્વામીજી જ ગલાની બહાર આવ્યા અને સર્વેને નમસ્કાર કરીને ઘેર જવાનું કહેવા લાગ્યા બીજે દિવસે પણ લોકોના ટોળેટોળા ત્યા આવવા લાગ્યા અને સ્વામીજી જે બગલામા બિતયા હતા તે બગલો સર્વેને મન યાત્રાનું સ્થાન બની રહ્યો સ્વામીજીના સ્મારકમા તે બગલાનું નામ “વિવેકાનદ લોજ” પાડવામા આવ્યું અને હજી પણ તે નામથીજ તે બગલો ઓળખાય છે હિંદમા ગુરુમક્તિ કેવી હોય છે તેનો ખ્યાલ જેને નથી, તેને સ્વામીજીને મળેલા માનનો ખ્યાલ આવી શકવો સુરકેલ છે અખિલ વિશ્વમા હિંદ એકલુજ એ બાળત જાણે છે કે ગુરુમક્તિ કેવી હોય ! એ ગુરુમક્તિ અહીંયા અત્યંત લાવથી દર્શાવવામા આવતી હતી સિલોનના નોટામાં મોટા અમલદારોથી તે ગરીબમા ગરીબ મનુષ્ય સુધી સધળા

સ્વામીજીનાં દર્શને તેમજ મુલાકાતે આવી ગયા. સ્વામીજી આધ્યાત્મિકતાની તેજસ્વી મૂર્તિ હતા. તેમની શાંત પણ પ્રબળ પ્રભા સર્વે ઉપર પ્રસરી રહેતી હતી. સ્વામીજી અને સામાન્ય વર્ગનાં મનુષ્યો વચ્ચે રસભર્યો વાર્તાલાપ ચાલી રહેતો. સ્વામીજી જેવા એક જગતગુરુ અને એક ગરીબ, વૃદ્ધ, સ્ત્રી વચ્ચે થયેલો વાર્તાલાપ અહીંયાં આપવો આવશ્યક છે; કારણકે હિંદમાં ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી રહેલા ગુરુનું વર્તન ગરીબમાં ગરીબ મનુષ્ય તરફ પણ કેવા પ્રકારનું હોય છે તેનો ચિતાર તે આપે છે.

એક વૃદ્ધ સ્ત્રી સ્વામીજીનાં દર્શન કરવાને આવી. કેટલાક ધાર્મિક પ્રશ્નોના ખુલાસા મેળવવા એવો પણ તેનો વિચાર હતો. તે પોતાનું જીવન ધર્મ અને પવિત્રતામાં ગાળવાને ઇચ્છતી હતી. સ્વામીજીએ તેને ભગવદ્ગીતા વાંચવાનું કહ્યું અને તેના મનમાં દૃઢ ઠસાવ્યું કે, “ગૃહકાર્ય કરવામાં અને સંસારમાં પોતાનું કર્તવ્ય બરાબર બજાવવામાં જ ખરો ધર્મ સમાઈ રહેલો છે. તે વૃદ્ધ સ્ત્રીએ જે જવાબ આપ્યો તેમાં ઘણો અર્થ સમાયેલો હતો. તેણે કહ્યું કે, “હું તે વાંચીશ, પણ વાંચું અને સમજું નહિ તો પછી એ વાંચાનો અર્થ શો?” તે વૃદ્ધ સ્ત્રીનો જવાબ સૂચવતો હતો કે, ધર્મ માત્ર પુસ્તક વાંચવામાં જ સમાઈ રહેલો નથી, પણ ધર્મના સિદ્ધાંતો સમજી તે પ્રમાણે વર્તન કરવામાં જ રહેલો છે. વળી તે દર્શાવતો હતો કે, હિંદમાં ગરીબમાં ગરીબ મનુષ્યના અંતઃકરણમાં પણ ઊંડી ધાર્મિક લાગણીઓ વાસ કરેલો હોય છે. તે ગમે તેવા પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં મુકાયલો હોય કે દારિદ્ર્યમાં સડતો હોય, છતાં તે પોતાની ધાર્મિક ભાવનાઓને ત્યજતો નથી. અન્ય પ્રદેશોમાં જેમ થાય છે તેમ હિંદમાં ધર્મ ચરણ દ્રવ્ય કે સત્તા ઉપર અવલંબીને રહેતું નથી. ઉપર ઉપરથી જોતાં ભારતવર્ષની પ્રજા અણકેળવાયલી ભાસે છે, પણ તેના

યુરોપિયન પોશાક પહેરીને આવેલા હતા. તેમને આ ભાષણ દરમ્યાન સ્વામીજીએ ખૂબ ઠપકો આપ્યો હતો. સ્વામીજી કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા, ત્યારે પણ એ કોઇને પરદેશી પોશાકમાં બેતા, તો તેને સખત ઠપકો દેતા અને એવા અનુકરણ અને ટાપટીપને ગાયલાપણું કહેતા. ચિકાગોમાં સર્વધર્મપરિષદમાં હિંદુધર્મનાં બિંદુ બિંદુ સ્વરૂપે પ્રતિપાદન કરવાને હિંદુસ્તાનથી બીજા પણ કેટલાક પ્રતિનિધિઓ આવેલા હતા, તેઓ પરદેશી પોશાકમાં સજ્જ થયેલા હતા; પણ ઉત્કટ સ્વદેશાભિમાની સ્વામી વિવેકાનંદ તો પોતાના દેશી પોશાકમાંજ હાજર થયા હતા અને તેથી કરીને શ્રોતાઓનાં મન ઉપર તે સૌથી વધારે અસર ઉપજાવવાને શક્તિમાન થયા હતા. સ્વધર્મનું પ્રતિપાદન વિદેશી પોશાકમાં સજ્જ થઇને કરવું, એ સ્વામીજીને વિચિત્ર લાગતું હતું. બુદ્ધિશાળી અમેરિકન પ્રજા પણ સ્વામીજીનો એ હેતુ મમજી ગઇ હતી અને તેથી તેમને સૌથી વધારે માન આપતી હતી. સ્વામીજીનો અનુયમ બોધ સર્વને આકર્ષતો હતો, છતાં તેમાંયે તેમનો સ્વદેશી પોશાક ઘણો ઉમેરો કરતો હતો. અમેરિકાનાં વર્તમાનપત્રો તેમની શક્તિનાં ભારે વખાણ કરતી વખતે પણ તેમના પોશાકથી બિપજવી અસરનું વર્ણન આપવાને ચૂકતાં નહિ. સ્વામીજીનાં ભગવાં વસ્ત્ર અને શરીરનો મંજબૂત બાંધો દરેક વર્તમાનપત્રનો વિષય બની રહ્યાં હતાં. હિંદુ આચાર વિચારને માટે સ્વામીજીને એટલો બધો આગ્રહ હતો કે, પોતાના પાશ્ચાત્ય શિષ્યોને પણ તે વારંવાર કહેતા કે, “ખરેખર હિંદુ તમે ત્યારેજ કહેવાઓ કે જ્યારે છરીકાંટાને બદલે હાથ વડેજ જમતાં શીખો.”

ભાષણમાં પેલા હિંદુઓના વિદેશી પોશાક ઉપર પણ સ્વામીજી ઠપકારૂં કેટલુંક બોલ્યા હતા. અંગ્રેજી જાનનારા

યુરોપિયન પોશાક પહેરીને આવેલા હતા. તેમને આ ભાષણ દરમ્યાન સ્વામીજીએ ખૂબ ઠપકો આપ્યો હતો. સ્વામીજી કોલંબોમાં અભ્યાસ કરતા, ત્યારે પણ જો કોઈને પરદેશી પોશાકમાં જોતા, તો તેને સખત ઠપકો દેતા અને એવા અનુકરણ અને ટાપટીપને બાયલાપણું કહેતા. ચિકાગોમાં સર્વધર્મપરિષદમાં હિંદુધર્મનાં બિન્ન બિન્ન સ્વરૂપોને પ્રતિપાદન કરવાને હિંદુસ્તાનથી બીજા પણ કેટલાક પ્રતિનિધિઓ આવેલા હતા, તેઓ પરદેશી પોશાકમાં સજ્જ થયેલા હતા; પણ ઉત્કટ સ્વદેશાભિમાની સ્વામી વિવેકાનંદ તો પોતાના દેશી પોશાકમાંજ હાજર થયા હતા અને તેથી કરીને શ્રોતાઓનાં મન ઉપર તે સૌથી વધારે અસર ઉપજાવવાને શક્તિમાન થયા હતા. સ્વધર્મનું પ્રતિપાદન વિદેશી પોશાકમાં સજ્જ થઈને કરવું, એ સ્વામીજીને વિચિત્ર લાગતું હતું. છુદ્દિયાળી અમેરિકન પ્રજા પણ સ્વામીજીને એ હેતુ સમજી ગઈ હતી અને તેથી તેમને સૌથી વધારે માન આપતી હતી. સ્વામીજીને અનુપમ બોધ સર્વને આકર્ષતો હતો, છતાં તેમાંયે તેમનો સ્વદેશી પોશાક ઘણો ઉમેરો કરતો હતો. અમેરિકાનાં વર્તમાનપત્રો તેમની શક્તિનાં બારે વખાણ કરતી વખતે પણ તેમના પોશાકથી જીપજતી અસરનું વર્ણન આપવાને ચૂકતાં નહિ. સ્વામીજીનાં ભગવાં વસ્ત્ર અને શરીરનો મંજખૂત ખાંધો દરેક વર્તમાનપત્રનો વિષય બની રહ્યાં હતાં. હિંદુ આચાર વિચારને માટે સ્વામીજીને જોટલો બધો આગ્રહ હતો કે, પોતાના પાશ્ચાત્ય શિષ્યોને પણ તે વારંવાર કહેતા કે, "ખરેખર હિંદુ તમે ત્યારેજ કહેવાઓ કે જ્યારે છરીકાંટાને બદલે હાથ વડેજ જમતાં શીખો."

ભાષણમાં પેલા હિંદુઓના વિદેશી પોશાક ઉપર પણ સ્વામીજી ઠપકારૂંપે કેટલુંક બોલ્યા હતા. અંગ્રેજી ભણનારા

વારવાર રોકવામાં આવતી હતી; કાચુકે ઘણા હિંદુઓ કૃત-
કૃણાદિ હાથમાં લઈને સ્વામીજીને ભેટ કરવાને માર્ગમાં ઊભા થઈ
રહ્યા હતા. કેટલાક પુષ્પની માળાઓ સ્વામીજીના ગળામાં પહે-
રાવતા અને કેટલાક ચંદન, પુષ્પ વગેરેથી તેમનું પૂજન કરતા.
સ્વામીજી શિવાલયમાં પેઠા એટલે તેમને “ હર હર મહાદેવ ”-
ના જયઘોષથી વધાવી લેવામાં આવ્યા.

મોમવારે સ્વામીજી રા. રા ચીલિયા નામના એક સફળ-
સ્થને જ ગલે પધાર્યા રા. રા. ચીલિયાનો જંગલો ખાસ કરીને
શણગારવામાં આવ્યો હતો સ્વામીજી ત્યાં પધારવાના છે એમ
જાણીને અસંખ્ય મનુષ્યો આગળથી તે જંગલે ગયા હતા. સ્વા-
મીજીને ત્યાં આવતા જોયા એટલે તેઓ ખુશાલીના પોકારો કરવા
લાગ્યા. જેમ જેમ સ્વામીજી પાસે આવતા ગયા, તેમ તેમ તે
પોકારો વધતા ગયા સ્વામીજી જંગલમાં આવ્યા એટલે હાર
અને પુષ્પોનો વરસાદ તેમના ઉપર વરસી રહ્યો. એક ખાસ
જનાવેલી બેઠક ઉપર સ્વામીજી બેઠા. પછીથી પવિત્ર જંગલ
તેમના ઉપર છાંટવામાં આવ્યું સ્વામીજીએ સર્વેને જરા જરા
પવિત્ર ભસ્મ પ્રસાદ તરીકે આપી. અત્યંત ખુશીથી લોકોએ એ
પવિત્ર ભસ્મનો સ્વીકાર કર્યો. પોતાના શુરુ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમ-
હંસની સુદર છબી સામે બીજા ઉપર ટાંગેલી સ્વામીજીના જોવા-
માં આવી એકદમ તે પોતાના આસન ઉપરથી ઊઠ્યા અને તે
છબી પાસે જઈને તેને પૂજ્યભાવથી પ્રણામ કર્યા. રા. રા ચીલિ-
યાનો જંગલો સાધુસતોને માટેજ બધાવેલો છે, એમ જાણીને
સ્વામીજીએ ઘણાજ સતોષ દર્શાવ્યો છેવટે કેટલાંક ભજનો
ગાવામાં આવ્યાં અને ત્યાંનું કાર્ય પૂરું થયું.

તેજ દિવસે સ્વામીજીએ સાર્વજનિક હોલમાં “ વેદાંત ”
ઉપર ભાષણ આપ્યું જે ભાષણ સાંભળવાને કેટલાક હિંદુઓ

યુરોપિયન પોશાક પહેરીને આવેલા હતા. તેમને આ ભાષણ દરમ્યાન સ્વામીજીએ ખૂબ ઠપકો આપ્યો હતો. સ્વામીજી કોલંબોમાં અભ્યાસ કરતા, ત્યારે પણ જો કોઈને પરદેશી પોશાકમાં જોતા, તો તેને સખત ઠપકો દેતા અને જોવા અનુકરણ અને ટાપટીપને બાયલાપણું કહેતા. ચિકાગોમાં સર્વધર્મપરિષદમાં હિંદુધર્મનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપોને પ્રતિપાદન કરવાને હિંદુસ્તાનથી બીજા પણ કેટલાક પ્રતિનિધિઓ આવેલા હતા, તેઓ પરદેશી પોશાકમાં સજ્જ થયેલા હતા; પણ ઉત્કટ સ્વદેશાભિમાની સ્વામી વિવેકાનંદ તો પોતાના દેશી પોશાકમાંજ હાજર થયા હતા અને તેથી કરીને ઓળાઓનાં મન ઉપર તે સૌથી વધારે અસર ઉપજાવવાને શક્તિમાન થયા હતા. સ્વધર્મનું પ્રતિપાદન વિદેશી પોશાકમાં સજ્જ થઈને કરવું, એ સ્વામીજીને વિચિત્ર લાગતું હતું. બુદ્ધિશાળી અમેરિકન પ્રજા પણ સ્વામીજીને એ હેતુ સમજી ગઈ હતી અને તેથી તેમને સૌથી વધારે માન આપતી હતી. સ્વામીજીને અનુપમ યોધા સર્વને આકર્ષતો હતો, છતાં તેમાંયે તેમને પરદેશી પોશાક ઘણો ઉમેરો કરતો હતો. અમેરિકાનાં વર્તમાનપત્રો તેમની શક્તિનાં ભારે વખાણ કરતી વખતે પણ તેમના પોશાકથી ઊપજતી અસરનું વર્ણન આપવાને ચૂકતાં નહિ. સ્વામીજીનાં ભગવાં વસ્ત્ર અને શરીરનો મજબૂત બાંધો દરેક વર્તમાનપત્રનો વિષય બની રહ્યાં હતાં. હિંદુ આચાર વિચારને માટે સ્વામીજીને જોટલો બધો આગ્રહ હતો કે, પોતાના પાશ્ચાત્ય શિષ્યોને પણ તે વારંવાર કહેતા કે, "ખરેખરા હિંદુ તમે ત્યારેજ કહેવાઓ કે જ્યારે છરીકાંટાને બદલે હાથ વડેજ જમતાં શીખો."

ભાષણમાં પેલા હિંદુઓના વિદેશી પોશાક ઉપર પણ સ્વામીજી ઠપકારૂપે કેટલુંક બોલ્યા હતા. અંગ્રેજી ભણનારા

છે, પણ સગુણ પ્રદક્ષની ઉપાસનાથી આગળ વધીને મનુષ્યે નિર્ગુણ પ્રદક્ષની ઉપાસના કરવી આવશ્યક છે; કારણકે પ્રદક્ષને સગુણ ઈશ્વર તરીકે લજવાથી મનુષ્યમાં એક પ્રકારનું દોર્બલ્ય અને પરાધીનતાનો વાસ થઈ રહે છે. તેમણે કહ્યું કે, “આપણા દેશમાં અત્યારે આપણને અદ્યુષ્ટાત કરવાની જરૂર નથી; પણ સામર્થ્યની જરૂર છે. જ્યારે સઘળા વહેમોને ત્યજી દેવામાં આવે છે અને મનુષ્ય અહં બ્રહ્માસ્મિ એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને સ્વાવલંબી બને છે, ત્યારે તે કેટલું બધું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરી રહે છે ! એવો મનુષ્ય પોતાના આત્માની શક્તિ ઉપરજ આધાર રાખે છે. એ આત્મા અજર, અમર, અનાદિ અને અનંત છે. તેને શસ્ત્રો છેદી શકતાં નથી, અગ્નિ તેને બાળી શકતો નથી, ઉષ્ણતાથી તે સુકાતો નથી અને પાણીથી તે પલળતો નથી. એની મહત્તા આગળ સૂર્ય, ચંદ્ર અને તેમનાં મંડળો સમુદ્રમાં ટીપાં સમાન છે; દિશાઓ શૂન્યવત્ છે અને કાળનું અસ્તિત્વ નથી. એ ક્ષીતિવંત આત્માના અસ્તિત્વમાં આપણે શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ. એ શ્રદ્ધા વડેજ તમે જેવા ધારશો તેવા થઈ શકશો. તમે પોતાને નબળા ધારશો તો નબળા થશો અને સામર્થ્યવાન ધારશો તો સામર્થ્યવાન થશો. અપવિત્ર ધારશો તો તમે અપવિત્ર થશો અને પવિત્ર ધારશો તો પવિત્ર થશો. આપણે વાસ્તવમાં સર્વ સામર્થ્યવાન, સર્વ સત્તાશાન અને સર્વજ્ઞ છીએ. સઘળું જ્ઞાન, સઘળી સત્તા, પવિત્રતા અને સ્વતંત્રતા આપણામાં છેજ. આપણે તેને શા માટે દર્શાવી શકતા નથી ? કારણ એજ કે આત્માની સર્વ શક્તિમત્તાના અસ્તિત્વમાં આપણને શ્રદ્ધા નથી. તેના અસ્તિત્વમાં શ્રદ્ધા રાખો તો તેનો આવિર્ભાવ આપણામાં થયા વગર રહેશે નહિ. તેનો વિર્ભાવ થવોજ જોઈએ. નિર્ગુણ પ્રદક્ષનું જ્ઞાન આપણને એ પ્રાણે શીખવે છે. તમારાં સંતાનોને આત્યાવસ્થાથીજ આપું

હિંદુઓ કંઈ પણ વિચાર કર્યા વગરજ યુરોપિયનોનું ખાદ્ય અનુ કરણ કરે છે અને તેમના રીતરિવાજોને વખાણે છે, તે કેવું તુકસાન કારક છે તે સમજાવવાને માટેજ સ્વામીજીએ એ ટીકા કરી હતી

ધણા આગ્રહભર્યા આમ ત્રણોને લીધે સ્વામીજીને સિલોનના ખીજા ભાગોમા પણ જવું પડ્યું હતું સિલોનથી તેઓ કેન્ડી અને ત્યાથી મતિલા તેમજ અનુરાધાપુર ગયા આ દરેક સ્થળે સ્વામીજીને અપૂર્વ માન મળ્યું હતું .

અનુરાધાપુરથી સ્વામીજી જરૂના ગયા જરૂનાની કોલેજ ત્યાથી બે માઇલ દૂર છે, ત્યાં સ્વામીજીને માનપત્ર આપવાનું હતું આ બે માઇલનો આખો રસ્તો રોશનીથી અને કેળના ઝાડ-થી તેમજ દેવળપતાકાથી શણગારવામા આવ્યો હતો.

લોકોમા ઘણાજ ઉત્સાહ ફેલાઈ રહ્યો હતો આખા દ્વીપ કંડપમાથી હજારો મનુષ્યો સ્વામીજીના દર્શન કરવાને આવ્યા હતા સાજના છથી ખાર સુધી સઘળો રસ્તો આવવાજવાના વ્યવહાર માટે બંધ કરવામા આવ્યો હતો રાતના સાડાઆઠે જે ભવ્ય વરઘોડો કાઢવામા આવ્યો હતો, તેમા પંદર હજાર મનુષ્યો-એ ભાગ લીધો હતો કોલેજ આગળ બનાવેલા ભવ્ય મંડપમા પહોંચ્યા પછી સ્વામીજીને માનપત્ર આપવામા આવ્યું અને તેનો તેમણે યોગ્ય શબ્દોમા પ્રત્યુત્તર આપ્યો હતો ખીજે દિવસે સવારે સાત વાગ્યે હિંદુ કોલેજમા સ્વામીજીએ “વેદાત” ઉપર ભાષણ આપ્યું હતું લગભગ ચાર હજાર માણસો ત્યાં એકઠા થયા હતા સ્વામીજીએ ધર્મના સિદ્ધાંતોને ટૂંકામા પણ બહુજ સરસ રીતે પ્રતિષ્ઠાન કર્યા હતા આ ભાષણમા સ્વામીજીએ “પ્રીતિ અને સામર્થ્ય” નો બોધ કર્યો હતો સગુણ ઈશ્વરની ઉપાસનાથી મનુષ્યના હૃદયમા અપૂર્વ પ્રીતિનો ઝરો વહી રહે

છે, પણ સગુણ પ્રદાની ઉપાસનાથી આગળ વધીને મનુષ્યે નિર્ગુણ પ્રદાની ઉપાસના કરવી આવશ્યક છે; કારણકે પ્રદાને સગુણ ઈશ્વર તરીકે ભજવાથી મનુષ્યમાં એક પ્રકારનું દોષદ્વય અને પરાધીનતાનો વાસ થઈ રહે છે. તેમણે કહ્યું કે, “આપણા દેશમાં અત્યારે આપણને અશ્રુપાત કરવાની જરૂર નથી; પણ સામર્થ્યની જરૂર છે. જ્યારે સઘળા વહેમોને ત્યજી દેવામાં આવે છે અને મનુષ્ય અહં બ્રહ્માસ્મિ એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને સ્વાવલંબી બને છે, ત્યારે તે કેટલું બધું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરી રહે છે ! એવો મનુષ્ય પોતાના આત્માની શક્તિ ઉપરજ આધાર રાખે છે. એ આત્મા અજર, અમર, અનાદિ અને અનંત છે. તેને શંકો છેદી શકતાં નથી, અગ્નિ તેને બાળી શકતો નથી, ઉષ્ણતાથી તે સુકાતો નથી અને પાણીથી તે પલળતો નથી. એની મહત્તા આગળ સૂર્ય, ચંદ્ર અને તેમનાં મંડળો સમુદ્રમાં ટીપાં સમાન છે; દિશાઓ સૂન્યવત્ છે અને કાળનું અસ્તિત્વ નથી. એ ક્રીતિવંત આત્માના અસ્તિત્વમાં આપણે શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ. એ શ્રદ્ધા વડેજ તંમે જેવા ધારશો તેવા થઈ શકશો. તમે પોતાને નળળા ધારશો તો નળળા થશો અને સામર્થ્યવાન ધારશો તો સામર્થ્યવાન થશો. અપવિત્ર ધારશો તો તમે અપવિત્ર થશો અને પવિત્ર ધારશો તો પવિત્ર થશો. આપણે વાસ્તવમાં સર્વ સામર્થ્યવાન, સર્વ સત્તાવાન અને સર્વજ્ઞ છીએ. સઘળું જ્ઞાન, સઘળી સત્તા, પવિત્રતા અને સ્વતંત્રતા આપણામાં છેજ. આપણે તેને શા માટે દર્શાવી શકતા નથી ? કારણ એજ કે આત્માની સર્વ શક્તિમત્તાના અસ્તિત્વમાં આપણને શ્રદ્ધા નથી. તેના અસ્તિત્વમાં શ્રદ્ધા રાખો અને તેનો આવિર્ભાવ આપણામાં થયા વગર રહેશે નહિ. તેનો આવિર્ભાવ થવોજ જોઈએ. નિર્ગુણ પ્રદાનું જ્ઞાન આપણને એ પ્રમાણે શીખવે છે. તમારાં સંતાનોને બાલ્યાવસ્થાથીજ આણું

૪૪-ભારતવર્ષની ભૂમિ પર

તેજ દિવસે રાત્રે સ્વામીજી અને તેમના શિષ્યો પચ્છાન ગયા. જફનાથી તે એક જહાજમાં બેસી ગયા હતા. કિનારા ઉપર તેમને સામા લેવાને માટે રામનદના મહારાજ આવ્યા હતા. પચ્છાનના શહેરીઓએ સ્વામીજીને માનપત્ર આપ્યું. માનપત્રની ક્રિયા વખતે રામનદના રાજાએ ઘણી બિંદી લાગણી-ઓથી પોતાનો પૂજ્યભાવ પ્રદર્શિત કર્યો. તેનો જવાબ વાળતાં સ્વામીજીએ શ્રોતાઓને પોતાના કર્તવ્યનું બાન કરાવતાં કહ્યું કે, “આધ્યાત્મિક સત્યો પ્રાપ્ત કરવાને માટે આખા જગતની દૃષ્ટિ હવે ભારતવર્ષ તરફ વળી રહેલી છે. ભારતવર્ષે અખિલ વિશ્વને માટે કાર્ય કરવાનું છે. માનવજીવનનો ઉત્તમમાં ઉત્તમ આદર્શ ભારતવર્ષમાં જ મળી આવશે. એ આદર્શ આપણા સંસ્કૃત સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં સમાઈ રહેલો છે. પાશ્ચાત્ય પંડિતો એ આદર્શને સમજવાને હાલમાં ઘણું મથી રહેલા છે. એ આદર્શ હજારો વર્ષથી ભારતભૂમિનો અંગત ગુણ થઈ રહેલો છે.”

અહીંયાં સ્વામીજી ત્રણ દિવસ રહ્યા અને પચ્છાન તથા રામેશ્વરના લોકોને તેમના દર્શનનો અપૂર્વ લાભ મળ્યો. બીજે દિવસે સ્વામીજી રામેશ્વર મહાદેવનાં દર્શન કરવાને ગયા. રામેશ્વરનું દેવાલય ઘણું પ્રાચીન છે. દારિકા, બદરીનાથ અને જગન્નાથ જેવું તે પણ એક પવિત્ર ધામ છે. પાંચ વર્ષ ઉપર તે એક પ્રવાસી

સાધુ તરીકે પણ ચાલીને થાક્યાપાક્યા ત્યાં ગયા હતા. હાલની મુલાકાત તેથી બુદ્ધાન્ત સંલોગોમાં તેઓ લે છે, એ સર્વ સ્વામી-જીને સાંભરી આવ્યું. સર્વધર્મપરિષદથીજ ભારતવાસીઓની આંખો ઊઘડી હતી. તે પહેલાં તેમને ખબર નહોતી કે, સ્વામી વિવેકાનંદ જેવો એક અસામાન્ય પુરુષ ભારતવર્ષમાં વિચરી રહેલો છે. ભારતવાસીઓને પોતાના અસામાન્ય પુરુષોની કેવી કદર છે? આપણે આપણા મહાપુરુષો અને ઉત્તમ વસ્તુઓ તરફ કેવા બેદરકાર છીએ? આપણા મહાપુરુષો ઇંગ્લેંડ કે અમેરિકામાં જઈને પાશ્ચાત્યોની છાપ મેળવે નહિ, ત્યાંસુધી આપણને તેમના અસ્તિત્વની પણ ખબર પડતી નથી !

સ્વામીજી શિવાલયની નજીક આવ્યા એટલે સામે એક સર-ધસ આવ્યું. સ્વામીજીને લેવાને તે આવતું હતું. તે સરધસમાં શિવાલયનાં ધ્વજા, પતાકા, છત્ર અને હાથી, ઘોડા, ઊંટ વગેરે હતું; તેથી તે ઘણુંજ લબ્ય જણાતું હતું. હિંદુઓ મહાત્માઓને આવી રીતેજ માન આપે છે. તે સરધસમાં જોડાઈને સ્વામી-જી અને તેમના શિષ્યો શિવાલયમાં ગયા. શિવાલય ઘણી કારી ગરીબી ખાંધવામાં આવેલું છે. શિલ્પશાસ્ત્રના અદ્ભુત અને લબ્ય નમૂનાઓ તેમાં નજરે પડે છે. ત્યાં ખાસ કરીને એક ગૌલરી (છત્ર) જોવા લાયક છે. બરાબર એક હંભર થાંભલા ઉપર તે ખાંધવામાં આવેલી છે. હિંદની પ્રાચીન કારીગરીનું તે આપણને ભાન કરાવે છે. સ્વામીજીએ ફરીને તે સઘળું જોયું.

રામેશ્વર મહાદેવ જેવા પ્રખ્યાત અને અત્યંત પવિત્ર શિવાલયની પવિત્ર ભૂમિ ઉપર ઊભા રહીને સ્વામીજીએ “તીર્થ” અને “પૂજા” એ વિષયો ઉપર એક સુંદર વ્યાખ્યાન આપ્યું. સ્વામીજીએ કહ્યું કે, “ધર્મ માત્ર ધાર્મિક ક્રિયામાં સમાઈ રહેલો નથી, પણ તે પ્રેમમાં રહેલો છે. હૃદયમાં અંતઃકરણપૂર્વક

ધારણ કરેલા શુદ્ધ પ્રેમમાં તે વસેલો છે. બાહ્યપૂજા તો માત્ર આંતરપૂજાનું એક બાહ્ય ચિહ્નજ છે. આંતરભક્તિ અને પવિત્રતા એજ ખરી સત્ય વસ્તુઓ છે. ગરીબ, નિર્બળ અને રોગી મનુષ્યોને શિવસ્વરૂપ ધારી તેમની સેવા કરનાર પુરુષજ ખરો શિવનો ભક્ત છે. માત્ર મૂર્તિનેજ શિવ તરીકે ભજનાર મનુષ્ય ભક્તિની શરૂઆતજ કરે છે. જે મનુષ્ય ફક્ત દેવાલયોમાંજ શિવને જુએ છે, તેના ઉપર શિવજી અધિક પ્રસન્ન થતા નથી; પણ ન્યાત, જાત કે ધર્મનો ભેદ રાખ્યા વગર એક પણ ગરીબ મનુષ્યને જે સહાય કરે છે, તેની ઉપર શિવજી અત્યંત પ્રસન્ન થાય છે.”

સ્વામીજીનું બાપજી સાંભળીને રામનદના રાજા અત્યંત પ્રસન્ન થયા. બીજે દિવસે તેમણે હજારો ગરીબોને અન્નવસ્ત્રાદિ આપ્યાં. એ પછી પણ તેમણે એ ક્રમ જારી રાખ્યો. પશ્ચિમમાં અપૂર્વ ફતેહ મેળવીને સ્વામીજી પોતાની માતૃભૂમિમાં પાછા આવ્યા. તેની ચાહ્મીરીમાં હિંદના કિનારા ઉપર જે સ્થળે તેમણે પોતાનાં પવિત્ર ચરણકમળ પ્રથમ મૂક્યાં, તે સ્થળે રાજાએ એક કીર્તિસ્તંભ બોલો કર્યો. તે કીર્તિસ્તંભ ઉપર નીચેના શબ્દો લખેલા છે:—

■ सत्यमेव जयते। रामनदना राजा वास्कर सेतुपतिએ આ કીર્તિસ્તંભ બોલો કરેલો છે. પશ્ચિમમાં પરમ પૂજ્ય સ્વામી વિવેકાનંદ વેદાંતનો બોધ કરીને, મહત્કીર્તિ અને જય મેળવીને પોતાના પાશ્ચાત્ય શિષ્યો સાથે હિંદમાં પાછા ફર્યા, ત્યારે આ સ્થળેજ તેમનાં પવિત્ર પગલાં પ્રથમ મૂકવામાં આવ્યાં હતાં. તા. ૨૭ જાન્યુઆરી સને ૧૮૬૭ ”

તે દિવસે સાયંકાળે સ્વામીજી અને તેમના શિષ્યો રામનદ ગયા. ત્યાં તેમને ભારે માન આપવામાં આવ્યું. તેમના માનમાં

કાઢેલા સરઘસમાં રાજા બાતે પગે ચાલીને જાંદોળસ્ત રાખતા હતા. પછી એક ભવ્ય-મકાનમાં તેમને માનપત્ર આપવામાં આવ્યું. માનપત્રનો જવાબ આપતાં સ્વામીજીએ કહ્યું કે, “આ જગતમાં દરેક પ્રજા અમુક કાર્ય કરવાને માટેજ સરભયલી છે. દરેક પ્રજાનાં ખાસ લક્ષણો હોય છે. ખાસ ગુણોને તેજન્મથીજ પ્રાપ્ત કરી રહેલી હોય છે. એ ગુણો અને લક્ષણોનો વિકાસ કરવામાંજ તેનું જીવન રહેલું છે. પ્રજાક્રીય જીવનનું સત્ત્વ, મૂળ અને આધાર તેમાંજ રહેલાં છે. ભારતવર્ષનું જીવન “ધર્મ” છે. તે ધર્મને-પ્રજા સત્ત્વને હણ્યો તો પ્રજા પોતેજ નષ્ટ થશે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ બલે તમને અફસુસ અને પ્રકાશમય લાગે, પણ તેની પ્રગતિ ભૌતિક છે, તે મિથ્યા છે, એક પ્રભુજ ખરો છે. એક આત્માજ સત્ય વસ્તુ છે.”

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને સ્વામીજી વખોડતા હતા, પણ તેમાં જે કેટલાંક ઉત્તમ તત્ત્વો રહેલાં છે, તે દર્શાવવાનું અને તેમાં જે કંઈ શ્રેષ્ઠ લાગે તેને અનુસરવાનું કદા વગર તેઓ રહેતા નહિ. વળી જૂના અને નવા વિચારવાળા જાને પ્રકારના હિંદુઓમાં રહેલી ખામીઓ પણ તેઓ સમજતાં પરદેશીઓનું અનુકરણ કરી રહેલા નવા વિચારના મનુષ્યો કરતાં, સ્વામીજી જૂના વિચારના, વૃદ્ધ મનુષ્યોને વધારે પસંદ કરતા. તેમના એ વિધેના વિચારોનીચે પ્રમાણે હતા:—

“પરદેશીઓનું અનુકરણ કરી રહેલા મનુષ્યો કરતાં જૂના વિચારના વૃદ્ધ મનુષ્યોને હું વધારે પસંદ કરું છું, બારણકે જૂના વિચારનો વૃદ્ધ ગમે તો આપણી દૃષ્ટિએ અલભ્ય હશે, વિચિત્ર હશે, પણ તેનામાં પુરુષાર્થ છે, તેનામાં શ્રદ્ધા છે, તેનામાં સામર્થ્ય છે, તે સ્વાવલંબી છે. પરદેશીઓનું અનુકરણ કરનાર નવા વિચારનો મનુષ્ય સત્ત્વહીન છે, અહીંથી તહીંથી એકઠા

કરેલા વિચારોએ તેનામાં વાસ કરેલો છે; તેના વિચારોમાં એકતા, જાતીયતા તેમજ પરસ્પર સંજ્ઞા નથી. નવા વિચારોના હિંદુ સ્વાવલંબી નથી. તેનું મગજ રાતદિવસ એક વિષયમાંથી બીજામાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં ભમ્યા કરે છે અને કાર્યમાં પ્રેરનાર ઉત્સાહ તો તેનામાં છેજ નહિ.”

બીજે દિવસે સ્વામીજીને તામિલ અને સંસ્કૃત ભાષાઓમાં માનપત્રો આપવામાં આવ્યાં. સ્વામીજીએ તેમના યોગ્ય શબ્દોમાં જવાબ આપ્યા. રામનંદના રાત્રને તેમણે “રાજધિ” કહીને સંબોધ્યા. ત્યાંથી સ્વામીજી પરમકુદી ગયા. ત્યાં તેમને આપેલા માનપત્રના જવાબમાં સ્વામીજીએ કહ્યું કે, “દરેક સમાજનું બંધારણ એમાંની એક વસ્તુ ઉપર મુખ્ય આધાર રાખતું હોય છે. ગમે તો તે આધ્યાત્મિક વિચારો ઉપર બંધાયેલું હોય અથવા તો તે ભૌતિક વિચારો ઉપર બંધાયેલું હોય, પણ આધ્યાત્મિક વિચારોજ માનવજીવનને વાસ્તવિક મુખ અને શાન્તિપણું આપી શકે છે.” મનમંદુરમાં પછી સ્વામીજીને માનપત્ર આપવામાં આવ્યું. તેમાં દર્શાવ્યું હતું કે, “ભારતવર્ષમાં ખ્રિસ્તીઓ અને મુસલમાનોની સંખ્યા વધતી જાય છે.” સ્વામીજીએ તેનો જવાબ આપતાં જણાવ્યું કે, “તેમાં હિંદુઓનો જ દોષ રહેલો છે; કારણકે હિંદુઓ ગરીબ અને સામાન્ય વર્ગોને ધાર્મિક તેમજ બાંધકારિક કેળવણી આપવાનું ભૂલી ગયા છે.” સ્વામીજીએ ભાર દઈને કહ્યું કે, “તમે વૃદ્ધ પડિતો પાણી જમણે હાથે પીવું કે ડાબે હાથે પીવું, એવા નજીવા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવામાં આજો જન્મારો ગાળી નાખે છે; તેના કરતાં સામાન્ય વર્ગોને કેળવણી આપવામાં સમય વ્યતીત કરો તો કેવું સારું! સમગ્ર અને ધનવાન વર્ગોએ પોતાનાથી નીચલા વર્ગો તરફ બેકાળજી રાખવાથી પ્રભુ અર્ધોગ્રતિને પ્રાપ્ત થતી જાય છે અને

તેની શારીરિક તેમજ માનસિક શક્તિનો હાસ થતો જાય છે. આજકાલ હિંદુ ગ્રંથનો ધર્મ જસ પાણિયારામાં અને રસોડામાંજ આવી રહેલો છે ! રસોઈનાં અને પાણીનાં પાત્રોજ તેમનો ઈશ્વર જની રહેલાં છે !”

ત્યાથી સ્વામીજી મદુરા ગયા ત્યાના લોકોએ પણ સ્વામીજીને માન આપવામા પાછી પાની કરી નહિ

કુલકેનમમા મળેલા માનપત્રનો ઉત્તર આપતા સ્વામીજીએ સમજાવ્યું કે, “ જગતમા માત્ર વેદાત ધર્મજ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે, કારણકે તે નિત્ય સત્યોનો જનેલો છે એ વેદાતજ અખિલ વિશ્વનો ધર્મ થઈ રહેશે તેનું કારણ એ છે કે, તેમા નૈતિક નિયમોનો પાયો તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર રચાયેલો છે જીવંત કોઇ પણ ધર્મમા તમને એવું મળ્યું નહિ વળી જગતના સઘળા લોકોમા એવલા હિંદુશાસ્ત્રોના મિહાતોજ આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોનાં તત્ત્વોને અનુકૂળ છે અખિલ વિશ્વની એકતા પ્રતિપાદન કરનારો વેદાતનો જ્ય સિદ્ધાંત યુરોપના વિચારવત પુરુષો આપણી પાસેથી લેવાઈ ગયા રાખે છે

“ યુરોપની વૈજ્ઞાનિક શોધખોળોથી યુરોપના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ હાલમા સિદ્ધ કર્યું છે કે, હું, તમે, સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારાઓ સર્વે વસ્તુઓ સ્પર્શપ્રી એકજ અપરિમિત મહાસાગરનાં નાનામોટા મોજાઓ છીએ, પરંતુ હિંદુ માનવશાસ્ત્રે તો હબરો વધુ પૂર્વેથી એ વાત સાબિત કરી મૂકેલી છે વળી તેથી પણ આગળ વધીને વેદાતે સમજાવ્યું છે કે, દૈત્યમાન થતા સર્વેજડ પદાર્થોની પાછળ સત્તારૂપે રહેલો આત્મા પદ્મ એકજ છે. ”

કુલકેનમથી સ્વામીજી મદ્રાસ ગયા

૪૫-મદ્રાસમાં અપૂર્વ માન

કુંભકોનમ અને મદ્રાસની વચમાં આવેલાં સ્ટેશનો ઉપર સ્વામીજીને જે માન આપવામાં આવ્યું હતું, તેનું વર્ણન આપણું અશક્ય છે. નાનાં ગોટાં સઘળાં સ્ટેશનો ઉપર હજારો માણસો તેમનાં દર્શન કરવાને લેગાં થઈ રહ્યાં હતાં. કેટલાંક નાનાં સ્ટેશનો ઉપર આગગાડી ઊભી રહેતી નહોતી, ત્યાં લોકો આવેથી તેમનાં દર્શન કરીને પોતાને ધન્ય માનતા હતા. સ્વામીજીનાં દર્શનને માટે લોકો કેવા આતુર હતા તેનો પ્રયાલ નીચેના વર્ણનથી આવી શકશે:—

“કુંભકોનમથી મદ્રાસ જતાં રસ્તામાં એક નાનું સ્ટેશન આવતું હતું. આગગાડી ત્યાં ઊભી રહેવાની નહોતી. અસંખ્ય મનુષ્યો સ્વામીજીનાં દર્શન કરવાને સ્ટેશન ઉપર એકઠા થયા હતા. આગગાડી ત્યાં ઊભી રહેવાની નથી, એમ જાણીને તેમણે તેને ઊભી રાખવાને સ્ટેશન માસ્તરને અરજ કરી; પણ તેણે ના પાડી. લોકોએ ઘણા અધીરા બની ફરી ફરીને આજીજી કરી, પણ કંઈ વળ્યું નહિ. આથી ગાડી આવતી દૂરથી જણાતાં જ ઘણા લોકો રેલવેના પાટા ઉપર સૂઈ ગયા. સ્ટેશન માસ્તરને શું કરવું તે નહિ સૂઝવાથી નાસી ગયો. આગગાડીમાંથી એન્જિન ચલાવનારે જોયું, તો પાટા ઉપર હજારો મનુષ્યોને પડેલાં જોયાં.

તેણે તરતજ ગાડી ઊભી રાખી. સ્વામીજીના ડખાની આસપાસ લોકો ફરી વળ્યા અને તેમનાં દર્શન કરીને હર હર મહાદેવના હપંગાદ કરી રહ્યા. લોકોનો અત્યંત ભાવ જોઈને સ્વામીજી ડખામાંથી બહાર આવ્યા અને ફેટલીક મિનિટ સુધી ઊભા રહ્યા. તેમણે પ્રીતિથી પોતાના બંને હાથ લંગાવીને સર્વને આશીર્વાદ આપ્યા. ”

સ્વામીજી આવે છે એવી ખબર તારથી મળતાંજ આખા મદ્રાસ શહેરમાં ભારે ઉત્સાહ વ્યાપી રહ્યો. તેમને આવકાર આપવાની ભારે તૈયારીઓ થવા લાગી. મદ્રાસ શહેરના સઘળા રસ્તાઓને અને મહોદલાઓને શણગારવામાં આવ્યા અને રસ્તામાં કમાનોવાળા સત્તર દરવાજા ઊભા કરવામાં આવ્યા. “પૂજ્ય વિવેકાનંદ ધણુ” જીવો. ” “ભારતવર્ષ વિવેકાનંદને આવકાર આપે છે. ” “શાંતિપ્રસારક દેવદૂત, તમારો જય હો ! ” “શ્રી-રામકૃષ્ણ પરમહંસના કીર્તિવંત શિષ્ય. ” “एकं सत् विप्र बहुधा वदन्ति । ” વગેરે શબ્દો તે કમાનો ઉપર લખવામાં આવ્યા હતા. સ્વામીજી આવ્યા તે દિવસે લોકોનું એક થોડું ટોળું તેમને સામા લેવાને સ્ટેશન ઉપર ગયું. જસ્ટિસ સુબ્રહ્મણ્યમ આચર અને તેમના જેવા ઘીજી પુરુષો પણ તેમાં હતા.

ગાડી પાસે આવી પહોંચતાંજ લોકોના હપંગો પાર રહ્યો નહિ. સ્વામીજીને પુષ્પહાર પહેરાવ્યા પછી સર્વે એક સરઘસના આકારમાં ગોઠવાઈ ગયા અને સ્વામીજીને ગાડીમાં બેસાડીને શહેરમાં લઈ જવામાં આવ્યા. સરઘસ પેલી સત્તર કમાનોવાળા દરવાજાઓમાં થઈને પસાર થયું. સરઘસમાં લગભગ દસહજાર માણસો ભાગ લઈ રહ્યાં હતાં. આખે રસ્તે “ હર હર મહાદેવ ” તેમજ “ જય રામકૃષ્ણ, વિવેકાનંદ ” ના પોકારો થયા કરતા હતા. થોડેક રસ્તે ગયા પછી સ્વામીજીની ગાડીના ઘોડા છોડી

નાખવામાં આવ્યા અને લોકો ગાડી જેનીને લઈ ગયા. કેસલ કનાનમાં તેમને ઉતારે આપવામાં આવ્યો.

મદ્રાસ સ્વાગતમંડળ, વિદ્વત્ વૈદિક સભા, સંસારસુધારા સમાજ, જેત્રીના મહારાજ, તેમજ બીજાં અનેક મંડળો તરફથી સંસ્કૃત, ઇંગ્લિશ, તામિલ અને તેલુગુ ભાષામાં લખાયેલાં વીસેક માનપત્રો વંચાયા ત્યાં સ્વામીજીને ભેટ કરવામાં આવ્યાં. સઘળાં માનપત્રોનો જવાબ મકાનમાં આપવો અશક્ય હતો; કારણકે લગભગ દસહજાર માણસો ત્યાં એકઠાં થયાં હતાં અને મકાનમાં ઊભા રહેવાની જગ્યા પણ નહોતી, એથી કરીને સ્વામીજી મકાનની બહાર આવ્યા અને એક મોટા મેદાનમાં એક ગાડી ઉપર ચડી હાંકનારની જગ્યાએ ઊભા રહીને એક ટૂંકો જવાબ આપ્યો અને માણસોની પડાપડી અને અવ્યવસ્થાને ક્ષીણે વધારે કહેવાનું બીજા કોઈ પ્રસંગને માટે સુલતવી રાખ્યું. એ વખતનો દેખાવ ઘણોજ રમણીય હતો, કારણકે ગાડી ઉપર ઊભેલા સ્વામીજીને જોઈ રથમાં ઊભા રહી અભ્યુત્તને બોધ કરી રહેલા શ્રીકૃષ્ણ સર્વને યાદ આવતા હતા.

સ્વામીજીના આગમનના સંબંધમાં “મદ્રાસ ટાઈમ્સ” પત્રે નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું:—

“છેલ્લાં કેટલાંક અઠવાડિયાંથી મદ્રાસના લોકો ઘણીજ આતુરતાથી સ્વામી વિવેકાનંદના આગમનની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. મદ્રાસમાં તેમનું નામ દરેક મનુષ્યના મુખમાંથી નીકળી રહ્યું છે. શાળા, પાઠશાળા, કોલેજ, હાઈકોર્ટ અને મદ્રાસના મહોદલાઓ તથા બજારોમાં પણ હજારો મનુષ્યો “સ્વામી વિવેકાનંદ ક્યારે આવશે?” એમ પૂછતા નજરે આવે છે. મદ્રાસમાં પરીક્ષા આપવાને આવેલા હજારો વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષા થઈ

જવા છતાં સ્વામીજીનાં દર્શન કરવાને રોકાયલા છે. સ્વામીજીના સ્વાગત માટે બારે તૈયારીઓ ચાલી રહી છે, વગેરે ”

મદ્રાસના બીજા એક મુખ્ય વર્તમાનપત્રે લખ્યું હતું કે, “આવો સઘળા લોકોની સંમતિવાળો અને ઉત્સાહભર્યો આવકાર કોઈ હિંદુ કે સુરોપિયન સફળસ્થને કે રાજાને મદ્રાસમાં અત્યાર અગાઉ અપાયલો. મદ્રાસના લોકોએ ઘણાં વર્ષથી જોયો નથી. સ્વામી વિવેકાનંદને જે અપૂર્વ ભાવથી મદ્રાસના લોકોએ વધાવી લીધા હતા, તેના કરતાં વધારે પ્રેમદર્શક, વધારે હૃદય-શ્રાહી અને વધારે શુભચિહ્નસૂચક આવકાર કોઈને પણ મળ્યો હોય એમ મદ્રાસના વૃદ્ધમાં વૃદ્ધ માણસોને પણ યાદ આવતું નથી. અમે ખાતરીથી કહીએ છીએ કે, આ બનાવ ઊછરતી પ્રજાના હૃદયમાં સદાએ બાગૃત રહેશે.”

ઉપર પ્રમાણે સ્વામીજી કોલંબોથી મદ્રાસ સુધીમાં માન મેળવી રહ્યા હતા, પણ એ તો માત્ર શરૂઆતજ હતી. જેમ ખુશાલીમાં ફરથી કરાયલો તોપનો અવાજ-ધ્વનિ સર્વત્ર ફેલાઈ જાય છે અને તેમાંથી પાછો પ્રતિધ્વનિ નીકળી સર્વત્ર પ્રસરી રહે છે, તેમ સ્વામીજીનાં આગમનથી લોકોની ખુશાલી અને ઉત્સાહ જેમ જેમ તે હિંદુસ્તાનમાં આગળ વધતા ગયા, તેમ તેમ વધારે ને વધારે વધતો ગયો અને તેનો ધ્વનિ-પ્રતિધ્વનિ સિલોનથી હિમાલય સુધી વ્યાપી રહ્યો અને ભારતવર્ષની બાગૃતિનાં શુભ ચિહ્ન તેમાં સર્વને જણાઈ રહ્યાં.

મદ્રાસમાં સ્વામીજી જે નવ દિવસ રહ્યા, તે દિવસો મદ્રાસના લોકોને મત “નવરાત્રિના દિવસો” જેવાજ હતા. મદ્રાસીઓનો ઘણો ઉત્સાહ જોઈ સ્વામીજીને પણ નવો ઉત્સાહ આવ્યો હતો અને પોતાનાં બાપણોમાં તેમણે હિંદુઓની જવાબદારી,

પોતાં અને પાશ્ચાત્ય આદર્શો તેમજ વેદાંતની આવશ્યકતા ઘણી સુંદર રીતે પ્રતિપાદન કરી હતી. સ્વામીજીની અનુપમ વક્તૃત્વશક્તિ અને વિષયને પ્રતિપાદન કરવાની મોહક કળા જોઈને મદ્રાસના પ્રખ્યાત “હિંદુ” પત્રે લખ્યું હતું કે:—

“સ્વામીજી જેવી અદ્ભુત વક્તૃત્વશક્તિવાળો વક્તા મદ્રાસના વૃદ્ધમાં વૃદ્ધ મનુષ્યના પણ જોવામાં આવ્યો નથી.”

સ્વામીજીનું પહેલું ભાષણ “મારા કાર્યની યોજના” ઉપર થયું હતું. સ્વામીજીએ કહ્યું કે, “મેં અમેરિકામાં જોયું છે કે ત્યાં સામાજિક જીવન ઉપર ધર્મની વ્યાવહારિક અસર ઠેવી થશે તે વાત પ્રથમ સમજાવ્યા વગર, ધર્મનો યોગ્ય હું કરી શકતો નહોતો. વેદાંતથી રાજકીય વિષયોમાં કેવા અદ્ભુત ફેરફારો થઈ રહેશે એ સમજાવ્યા વગર ઇંગ્લેંડમાં પણ હું વેદાંતનો યોગ્ય કરી શકતો નહોતો. તેવીજ રીતે હિંદમાં નવો સામાજિક સુધારો તેના ધાર્મિક જીવનમાં કેટલો વધારો કરી શકશે અથવા અમુક રાજકીય વિષયથી પ્રજાના વહાલા ધર્મમાં કેટલો ઉમેરો થશે, તે સમજાવ્યા પછીજ સામાજિક કે રાજકીય વિષયનો યોગ્ય કરવાનો છે. જેમ દરેક મનુષ્ય પ્રથમ પોતાની પ્રસંગી નક્કી કરીને પછીજ કાર્ય કરે છે, તેમજ દરેક પ્રજા પણ કરે છે. આપણે હજારો વર્ષ પૂર્વે આપણી પ્રસંગી કરી લીધેલી છે અને આપણે કરેલી પ્રસંગી કંઈ જોડી નથી.”

સ્વામીજીનું માનવું એવું હતું કે, ભારતવર્ષમાં કાંઈ પણ સામાજિક કે રાજકીય સુધારણા કરવાં પહેલાં પ્રજામાં ધર્મ-ભાવનાની જાગૃતિ કરવી જોઈએ. ઉપર ઉપરથી જોનારને ભારત-વાસીઓ ગમે તેવા જણાતા હોય; પણ તેમના હૃદયમાં શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને સુમધુરતા જોડાં પ્રવેશી રહેલાં છે.

પ્રાચીન સમયમાં ભારતવર્ષનું ધ્યેય ધર્મ હતો. સુસલમાનોના રાજ્યમાં અનેક સંકટો પડવા છતાં પણ હિંદુ પ્રજા પોતાના ધર્મને લીધેજ ટકી રહી હતી. ધર્મ વડેજ હિંદુ પ્રાચીન સમયે જગતમાં સર્વોપરી સ્થાન લોગવી રહ્યું હતું. ધર્મ વડેજ હિંદુના મહાન અપિઓ જગતને અનુપમ તત્ત્વજ્ઞાન આપવાને શક્તિમાન થયા હતા. ધર્મ વડેજ હિંદુમાં નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિ, સાદું જીવન, પરોપકાર અને સાધુતા વસી રહેલાં હતાં અને ધર્મ વડેજ હિંદુમાં સંપ અને ઐક્ય વાસ કરી રહેલાં હતાં. અત્યારે ભારતવર્ષ જે દુર્દશામાં આવી પડેલો છે, તેમાંથી તેને જાગૃત કરવાનો ઉપાય પણ ધર્મજ હોવાથી સ્વામીજી કહેતા હતા કે, “પ્રજાની ધર્મવૃત્તિને જાગૃત કરો, તેના હૃદયના ઊંડા ભાવોને ખીલવો, તેની ગૂઢ આંતરશક્તિઓનો અભ્યાસ કરીને તેમનું પોષણ કરો અને તેમને યોગ્ય માર્ગે વાળો; એટલે અખિલ ભારતવર્ષનું સામર્થ્ય પ્રગટી નીકળશે અને તેનો ઉત્કર્ષ સધાશે. સામાજિક સુધારો કે રાજકીય સુધારો હિંદુના હૃદયને ખેંચી શકતો નથી, તેનું એજ કારણ છે કે પ્રજાનો આત્મા હજારો વર્ષથી ધર્મ સાથેજ બંધાય રહેલો છે; માટે હિંદુઓનું પ્રથમ કર્તવ્ય એજ છે કે, ઉપનિષદો, મઠો અને અરણ્યોમાં દટાઈ રહેલાં અદ્ભુત ધાર્મિક સત્યોને બહાર કાઢી રાજમહેલોથી તે ગૂપ્ત સુધી-દરેક સ્થળમાં તેનો પ્રચાર કરવો અને પ્રજાના આત્માને જાગૃત કરવો. પ્રજામાં આવી ધાર્મિક જાગૃતિ લાવ્યા સિવાય સામાજિક કે રાજકીય સુધારો હિંદુમાં વ્યર્થજ નશે, એમ સ્વામીજીને તેમનો અનુભવ કહી રહ્યો હતો.

ભારતવર્ષમાં અનેક મનુષ્યો સ્વદેશાભિમાનનો ઝુટો હાથમાં લઈને ફરતાં જણાય છે; અનેક મનુષ્યો સ્વદેશસેવા, દેશ-ભક્તિ વગેરેની વાતો કરતા માલૂમ પડે છે; કેટલાક સભાઓ,

કોન્કરન્સો અને કોંગ્રેસોમાં વાક્યાતુર્યથી ભારે ગજનાઓ કરી
 કાણુવાર લોકપ્રીતિ પ્રાપ્ત કરતા નજરે પડે છે; પરંતુ તેમના ઉદ્દે-
 શોમાંથી નીકળતા હોય એમ જણાતું નથી. તેમની
 દેશસેવા કે લોકભક્તિ માત્ર સુખમાંજ રહેલી હોય છે, એવી
 શુદ્ધ સેવા ભારતવર્ષના આત્માને સ્પર્શ કરી શકતી નથી.
 સેવાના એવા મિથ્યા ડાળથી ભારતવર્ષનું કલ્યાણ સધાતું નથી,
 ભારતવાસીઓની સ્વદેશપ્રીતિની પરીક્ષા કરવાને સ્વામીજી તેમ-
 ને નીચેના પ્રશ્નો પૂછી રહ્યા હતા:—

“લોકોને માટે તમને લાગણી થાય છે? પ્રાચીન ઋષિઓ
 અને દેવતાઓના કરોડો વંશજો જંગલી જેવા બની રહેલા છે
 એ જોઈને તમને ખેદ થાય છે? ઘણું વરસથી હંબરો મનુષ્યો
 ભૂખમરો વેઠી રહેલાં છે અને આજે પણ ઘણાં કુધાથી પીડાય
 છે, એ જોઈને તમારો જીવ બળે છે? એક કાળા વાઢાંની માફક
 અજ્ઞાન ભારતવર્ષ ઉપર છવાઈ રહેલું છે, તે તમને દેખાય છે?
 એ જોઈને તમારા મનમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન થાય છે? એ જોઈને રાતે
 તમને નિદ્રા ન આવે એવું બને છે? એ વિચાર તમારા રક્તમાં,
 શિરાઓમાં અને હૃદયના ધણકારાઓમાં પ્રવેશ કરી રહેલો છે?
 એ વિચારથી તમે ગાંડા જેવા બની રહેલા છો? તમે તમારું
 નામ, કીર્તિ, ઓ, પુત્રાદિ, માલમિલકત અને શરીરને પણ ભૂલી
 જઈ ભારતવર્ષના દુઃખના વિચારમાં તદલીન થઈ રહેલા છો?
 સ્વદેશભક્તિનું એજ પ્રથમ લક્ષણ છે. જે ઉપરદર્શાવેલી લાગણી-
 ઓ તમારામાં હશે, તો તમારામાંનો દરેક જણ અફલુત કાર્યો
 કરી શકશે. તમારે લાપણું કરવાની જરૂર નથી. તમારું
 સુખજ તમારો લાવ પ્રદર્શિત કરશે. તમે એક સુદામાં
 ભરાઈ રહેશો, તોપણ તમારા પ્રબળ વિચારો પથ્થરની
 દીવાલોને પણ તોડીને બહાર પ્રસરશે. કોઈ પણ ઉત્કટ

વિચાર, ખરી લાગણી અને પવિત્ર હેતુની સત્તા એવી જળરી છે.”

સ્વામીજીનું બીજું ભાષણ “આર્યજીવનમાં વેદાંતનું સ્થાન” એ વિષય ઉપર થયું હતું. મદ્રાસમાં તેમણે જે ભાષણો આપ્યાં હતાં, તેમાં સ્વામીજીએ ભારતવર્ષને લગતા કેટલાક પ્રશ્નોનું નિરાકરણ દર્શાવ્યું છે. હિંદુઓમાં પેસી ગયેલી અવ્યવસ્થા, અશ્રદ્ધા અને મતમતાંતરો સામે તેમણે સખ્ત પોકાર ઉઠાવ્યો છે અને પ્રાચીન ઋષિઓના સિદ્ધાંતોમાં રહેલી એકવાક્યતાનું ભાન કરાવ્યું છે. હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન કે ધર્મ તરફ ચંકાની નજરથી જોનાર હિંદુઓને તેમણે એકતરફી, અધૂરા વિચારના અને પાશ્ચાત્ય શિક્ષણથી ખોટા ભાગે ચડી ગયેલા કહી વખોડ્યા છે અને હિંદના સાધુઓનાં જીવનરહસ્યો સમજાવી, શાશ્વત હુખ અને અનુપમ સામર્થ્ય સંપાદન કરવાની કૃત્તી બતાવી છે; એટલે તેમનાં ભાષણોનો કંઈક સાર અહીંયાં આપવો આવશ્યક છે.

સ્વામીજીએ પોતાના બીજા ભાષણમાં વેદાંત એટલે શું? વેદાંત ધર્મ કયો કહેવાય? વગેરે સમજાવ્યું છે. કેટલાક મતુ-બ્યોને ઉપનિષદોના સિદ્ધાંતોમાં પરસ્પર વિરોધ ભાસે છે. તેમના મતનું ખંડન કરવાને અને તેમની એકવાક્યતા પ્રતિપાદન કરવાને સ્વામીજી સર્વને કહી રહ્યા હતા કે, “દ્વૈતવાદીએ અને અદ્વૈતવાદીએ પરસ્પર વિરોધ કરવો ન જોઈએ. ભારતવર્ષના પ્રજાકીય જીવનમાં જાનેને માટે અગત્યનું સ્થાન છે. અદ્વૈતવાદીની માફક દ્વૈતવાદી પણ પ્રજાના ધાર્મિક જીવનનો એક ભાગ છે અને જાને એકબીજા માટે ઉપકારક હોઈને એકના વગર બીજો રહી શકેજ નહિ. ભારતવર્ષનો ધર્મ એક મહેલ જેવો છે. અદ્વૈતવાદ તે મહેલનું શિખર છે અને દ્વૈતવાદ તેનો પાયો છે દ્વૈતવાદ માનવ જીવનરૂપી વૃક્ષનું મૂળ છે અને અદ્વૈતવાદ તે વૃક્ષનું

ઉત્તમ ફળ છે.”

સ્વામી વિવેકાનંદ શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યના અનુયાયી હતા, તે-
પણ કેટલીક બાબતોમાં તે શ્રીરામાનુજને વધારે પસંદ કરતા.
સ્વામીજીએ પોતાના એક ભાષણમાં કહ્યું હતું કે:—

“શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યમાં અગાધ બુદ્ધિ હતી, પણ હું બીતો
બીતો કહું છું કે, રામાનુજનું હૃદય વિશાળ હતું. તેમને દુઃખી
મનુષ્યોને માટે બહુ સહાનુભૂતિ હતી. તેમણે ધાર્મિક ક્રિયાઓ
તરફ લક્ષ આપી તેને બને તેટલી સાદી અને શુદ્ધ બનાવી હતી,
તેમજ કેટલીક તેવી નવી ક્રિયાઓ પણ સ્થાપિત કરી હતી.
લોકોને માટે તેમણે પૂજના નવીન માર્ગો શોધી કાઢ્યા હતા.
લોકોને તેમની જરૂર હતી. વળી ગ્રામ્યજીવી તે અસ્પર્શ્ય સુધીના
સર્વને જાંચી ધાર્મિક પૂજા કરવાની છૂટ તેમણે આપી હતી.”

ઉપનિષદો વિષે બોલતાં સ્વામીજીએ જણાવ્યું કે, “ઉપનિ-
ષદોનું સાહિત્ય સર્વોત્તમ છે. તેમાં સમાઈ રહેલું તરવજ્ઞાન સર્વો-
પરી છે. શાસ્ત્રો તરીકે જે મોક્ષનો માર્ગ તે દર્શાવી રહેલાં છે, તે
અદ્ભુત છે. વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલી ભવ્યતાનો તે અલૌકિક ચિતાર
આપી રહેલાં છે. તેમની બાપા અમત્કારિક છે. ઉપનિષદોના
સાહિત્યમાં હિંદુ પ્રજાની વિશાળ આંતરદષ્ટિનું આપણને દર્શન
થાય છે. ઉપનિષદોમાંથી આપણને શો બોધ મળે છે? તેમના
વાંચનથી શી ફળપ્રાપ્તિ આપણને થાય છે?” સ્વામીજી એ વિષે
છાતી ઠોકીને કહેતા હતા કે, “ઉપનિષદોના વાંચનથી મારામાં
અખૂટ સામર્થ્ય આવેલું છે, કારણકે ‘અભય’ (નીકરતા) એ
શબ્દ ઉપર માત્ર ઉપનિષદોમાંજ પૂરતો ભાર મુકાયેલો છે. સામ-
ર્થ્યનો ધ્વનિ પણ તેના દરેક પૃષ્ઠમાં નીકળી રહ્યો છે. તે કહે છે
કે, ઓ મનુષ્ય ! નિર્જાળ બનીશ નહિ. સામર્થ્ય, સામર્થ્ય અને

સામર્થ્યનીજ આપણાં ઉપનિષદો મોટી ખાણ છે. આખા જગતને બળવાન બનાવી મૂકે એવું અદ્ભુત સામર્થ્ય તેમાં રહેલું છે. તેમનાથી અખિલ વિશ્વ ઉત્સાહમય, મુદ્દ અને શક્તિમાન થઈ શકે તેમ છે. વિશ્વની સઘળી પ્રજાઓમાં, સઘળા પંથોમાં અને સઘળી જાતિઓમાં જે કોઈ નિર્જાણ હશે, દુઃખી હશે, બીજાની સત્તા તળે અગદાઈ જતા હશે, તે સર્વને તે રણવાદના અવાજથી સ્વાવલંબી અને સ્વતંત્ર થવાનો બોધ કરશે, સ્વાતંત્ર્ય-શારીરિક સ્વાતંત્ર્ય, માનસિક સ્વાતંત્ર્ય, આધ્યાત્મિક સ્વાતંત્ર્ય એજ ઉપનિષદોનો મહામંત્ર છે.”

સ્વામીજીનું કહેવું યથાર્થજ હતું. ઉપનિષદોના અનુસરણથીજ આર્યપ્રજા એક વાર ઉત્સાહી અને સામર્થ્યવાન બની રહી હતી. ઉપનિષદોનો સમય જનક જેવા રાજાઓથી વિભૂષિત હતો. વસિષ્ઠ જેવા વિદ્વાન ઋષિઓ અને ગાર્ગી જેવી પંડિતાઓથી તે અલંકૃત હતો. તે સમયમાં સર્વંત્ર બળ અને ઉત્સાહ વ્યાપી રહેલાં હતાં અને આર્યપ્રજા ધનધાન્યાદિથી સંતુષ્ટ થઈ પોતાનો સમય આધ્યાત્મિક ચિંતન કે શાસ્ત્રના અભ્યાસમાં વ્યતીત કરતી હતી. સર્વંત્ર સત્ય, પ્રજ્ઞાચર્ચ અને અહિંસા, દે, આત્મચત્ સર્વ-ભૂતેષુ। એ સિદ્ધાંતનું પાલન થઈ રહ્યું હતું. વિદ્વાન અને વિદુષીઓ અહીંતહીં વિચરતાં જણાતાં હતાં. રાજાઓના દરબારો વિદ્વાનોની વિદ્યાનાં વિહારસ્થાન બની રહ્યાં હતાં. ઘણા ક્ષત્રિય રાજાઓ પ્રજ્ઞાવિદ્યાને રૂઝે પ્રકારે જાણતા અને તેનો બોધ બીજાઓને કરતા. એ સમયે સર્વંત્ર શાંતિ અને સુખ વ્યાપી રહેલાં હતાં.

ભારતવર્ષના માનનીય અને વિદ્વાન વક્તા બાળુ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી કહે છે કે, “જે સમયનું આપણને સ્મરણ પડે. થઈ શકતું નથી, એવા ઘણા પ્રાચીન સમયમાં અમારા પૂર્વજો લાખો મનુષ્યોને ધાર્મિક બોધથી અત્યંત શાંતિ પ્રાપ્ત કરાવી રહ્યા હતા.

અત્યારે અને ભવિષ્યકાળમાં પણ તેમના સિદ્ધાંતો અસંખ્ય સ્ત્રી-પુરુષોને શાંતિ આપી શકશે.”

પણ અત્યારે ? અત્યારે તો ભારતવર્ષમાં ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન બુલાયાં છે. સુખ અને શાંતિનું મૂળ ઉપનિષદોના રહસ્યમાં રહેલું છેતાં, તેમનો અભ્યાસ અને અનુસરણ કોણ કરે છે ? પરિણામ એ આવ્યું છે કે, ભારતવર્ષમાં સુખ અને શાંતિનો હ્રાસ થતો આવ્યો છે, ત્યારે બીજી તરફ યુરોપના મહાન વિચારકો એજ ઉપનિષદોનું અધ્યયન કરી અલૌકિક શાંતિને લોગવતા નજરે આવે છે. મેક્સમૂલર, ક્યુસન, શોપનહોર વગેરે પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ સંસ્કૃત વિદ્યાકૃષી ક્ષેત્રને ખેડી તેમાંથી ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્ત કરેલાં છે. એ ફળ એટલાં બધાં અમૂલ્ય અને અફલુત છે કે, જગત તેમના તરફ સાનંદાશ્ચર્યથી જોઈ રહેલું છે. આપણા પૂર્વજ્ઞોનાં અને પાશ્ચાત્ય વિચારકોનાં દષ્ટાંતો આપણને બાધ આપી રહેલાં છે કે, આ જગતમાં મનુષ્યોએ સુખ, શાંતિ, ઉત્સાહ અને બળ પ્રાપ્ત કરવાં હોય, તો તેમણે ઉપનિષદોના સિદ્ધાંતોનું પઠન કરીને તે પ્રમાણે પોતાના ચારિત્ર્યને ઘડવું.

ઉપર પ્રમાણે સ્વામી વિવેકાનંદે આપણને ઉત્સાહ અને બળની કૃંચી સમજાવી છે. આર્થિક, સામાજિક, ઔદ્યોગિક વગેરે સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં નીતિ, ઔદાર્ય, ઉત્સાહ અને બળ પ્રેરવાને માટે ઉપનિષદોનું અધ્યયન આવશ્યક છે; કેમકે ઉપનિષદો એ નીતિમત્તા અને આત્મબળની ખાણ છે.

સ્વામીજીનું ત્રીજું ભાષણ "હિંદુસ્તાનના ઋષિમુનિઓ" એ વિષય ઉપર થયું હતું. ઋષિઓનું સ્મરણ કરાવતાં સ્વામીજીના મનમાં ભારતવર્ષનો દીર્ઘાંત પ્રાચીન સમય ખડો થઈ રહ્યો. એ પ્રાચીન સમયનો પુરેપુરો ઇતિહાસ આપણને મળી

આવતો નથી. આપણી પૌરાણિક કથાઓમાંથી તેના ગૌરવનો કંઈક કંઈક ભાસ આપણને થાય છે. હિંદુ શાસ્ત્રોમાં જે નિત્ય-સત્યોને પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલાં છે, તે નિત્ય-સત્યોના દૃષ્ટાન્તરો કહેવાય છે. “ઋષિ” એટલે શું ? સ્વામીજીએ એ વિષે પોતાના ભાષણમાં કહ્યું હતું કે, “પારમાર્થિક સત્યોનો સાક્ષાત્કાર કરવાને માટે તેઓ સઘળી ભૌતિક આસક્તિઓને દૂર કરી એકનિષ્ઠ અભ્યાસ કરીને મન, ઇન્દ્રિયો અને ગ્રાણ્થી પણ અતીત એવા પરમાત્મ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરી ચૂક્યા હતા. તેઓ રાગ-દ્વેષથી વિમુક્ત હતા. તેઓ જગતને હલાવી મૂકે તેવા આરિશ્ચવાન અને ભવ્ય હતા. પારમાર્થિક સત્યોનો સાક્ષાત્કાર કરીને તેઓ અખિલ વિશ્વના લોકોને કહી રહ્યા હતા કે, “ગાળકો ! તમે હજી ઇન્દ્રિયોનાજ શુભામ છો, પણ એ ઇન્દ્રિયસુખ તો ક્ષણિક જ છે. એ સુખને અતે તો હુઃખજ રહેલું છે; માટે એવા સુખની આસક્તિ ત્યજી સત્ય સુખના પ્રેમી બનો.”

પોતાના એક ભાષણમાં સ્વામીજીએ હિંદના કેટલાક અવતારી પુરુષોની અગત્યતા અને મહત્તા મમળવી હતી. તેમણે કહ્યું હતું કે, “મુનિ વાલ્મિકીએ શ્રીરામનું અનુપમ ચરિત્ર આપણી આગળ આદર્શરૂપે મૂકેલું છે. શ્રીરામ સત્ય, નીતિ અને શૌચની સાક્ષાત્ મૂર્તિ હતા. તે નમૂનેદાર પુત્ર હતા. પતિ તરીકે, પિતા તરીકે અને રાજા તરીકે પણ તે સર્વોપરી હતા. મહાન કવિ વાલ્મિકીએ શ્રીરામનું ચરિત્ર જે સાદી, શુદ્ધ અને સુંદર ભાષામાં વર્ણવેલું છે, તેના કરતાં વધારે સરળ કે સુંદર ભાષા બીજી કોઈ હોઈ શકેજ નહિ અને સીતાજી વિષે તો શું કહેવું ? ભૂતકાળના સઘળા સાહિત્યને ઉથલાવી નાખે, પણ બીજી ‘સીતા’ તમને જકરોજ નહિ. ભવિષ્યકાળ માટે પણ હું તમને ખાતરીથી કહું છું કે, એવી બીજી ‘સીતા’

તમને મળવાની નથી. સીતાજીનાં અપૂર્વ ચારિત્ર્યનું જે વર્ણન અપાયલું છે, તેવું બીજું હવે તમને મળવાનું નથી.”

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ! સમસ્ત ભારતવર્ષનો આત્મા ! યોગી-ઓનું ધ્યેય ! આર્યાવર્તનો સૂર્ય ! ભારતવાસીઓનું ચેતન ! હિંદનો ઉત્સાહપ્રેરક ! વિલક્ષણ મેધાવી અને અર્જુનનો સારથિ શ્રીકૃષ્ણ ! મહાભારતના પ્રચંડ યુદ્ધ વચ્ચે પણ અત્યંત શાંતિ ધરનારા અને નિઃશસ્ત્રપણે વિહરનારા ! સંન્યાસીઓનો સંન્યાસી ! યોગીઓનો યોગી ! યોગબળની મૂર્તિ ! સર્વ યોગોનો પારંગત ! શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો આત્મા ! તેના રહસ્યની સાક્ષાત્ મૂર્તિ ! એનું ચરિત્ર સમજાયા વગર ભારતવર્ષમાં આજે ઠેકલો બધો અનર્થ થઈ રહેલો છે ? એનો બોધ બુદ્ધાયાથી હિંદ અત્યારે કેવું સત્વહીન, બળહીન અને ઉત્સાહહીન બની રહેલું છે ! સ્વામી વિવેકાનંદે શ્રીકૃષ્ણને એક અલોકિત સંન્યાસી તરીકે વર્ણવેલા છે. શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર સામાન્ય પુદ્ગિથી સમજાય તેવું નથી, કેમકે અનેક ઊલટાસૂલટા ગુણોનો તેમનામાં વાસ હતો. સાધારણ મનુષ્યોમાં જે ગુણો એકજ સ્થાને રહી શકવા અશક્ય લાગે છે, તે ગુણો તેમનામાં પરાક્રાંદાએ પહોંચેલા હતા. યોગવિદ્યા, ગાહૈશ્ય, પ્રહસ્ય અને સંન્યાસ, એ સર્વની પરાક્રાંદાપ તે હતા. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિનો અદ્ભુત સુયોગ તેમના ચારિત્ર્યમાં રહેલો હતો. પોતાને કોઈ પણ જાતની કામના નહિ હોવા છતાં, પોતે કાર્યપરાયણ રહી સર્વને કાર્યપરાયણતા શીખવી રહ્યા હતા. આવા અતિ વિરલ અને વિલક્ષણ ગુણોનો સુયોગ શ્રીકૃષ્ણમાં થયેલો હતો અને તેમાંજ તેમની મહત્તા અને પ્રભુતા રહેલી છે.

શ્રીકૃષ્ણનું જીવન સમજાવતાં સ્વામીજી કહેતા કે, “તેમનું જીવન ધણુંજ સાદું, અત્યંત પવિત્ર અને શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના દર્શાવેલું હતું. તેમની આજ્ઞાથી રાજાઓ પોતાનાં રાજ્યપાટ

છોડી દેતા, પણ તે પોતે કદીય રાજ્ય થવાની ઇચ્છા કરતા નહિ. યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણનું જીવનચરિત્ર શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના અભ્યાસ વગર સમજાવું મુશ્કેલ છે.” ગોપીઓ સાથે શ્રીકૃષ્ણે જે વિહાર કર્યો હતો, તેનું રહસ્ય વિવેકાનંદે આવા શબ્દોમાં સમજાવ્યું હતું: “ગોપીઓ સાથેનો વિહાર શ્રીકૃષ્ણના જીવનનો એક અદ્ભુત ભાગ છે. તેને સમજવો જાહેર મુશ્કેલ છે. અત્યંત શુદ્ધ અને પવિત્ર થયા વગર મનુષ્યે તેને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો ન જોઈએ પ્રભુભક્તિમાં મરત થઈ ગયેલા મનુષ્યોજ તેને સમજી શકે તેમ છે.”

ભગવાન શુદ્ધ ! સંન્યાસની ભૂતિ ! સર્વાત્મભાવનું જીવંત દર્શન ! નીતિની પરાકાષ્ઠા ! એ જગવિખ્યાત પરમ પવિત્ર મહાત્માના જીવનનો ચિતાર આપતાં સ્વામીજી સર્વેના મનમાં ઠસાવી રહ્યા છે, હિંદુસ્તાન જેને શુદ્ધ તરીકે પૂરે છે, તે ખીન્ને કોઈ નથી; પણ શ્રીકૃષ્ણનું જ જીવન રૂપ છે.

ગીતાનો ઉપદેશ કરનાર પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ પોતેજ જાણે છે, શુદ્ધ તરીકે જન્મ ધારણ કરીને તે સમયની આવશ્યકતા પ્રમાણે જગતને ઠોરી રહ્યા હતા. કૃષ્ણાવતારમાં શ્રીકૃષ્ણે પુદ્ગિની પરાકાષ્ઠા દર્શાવી હતી અને પુદ્ગાવતારમાં તેમણે હૃદયની વિશાળતાને પરમાવધિએ પહોંચાડી હતી. શ્રીકૃષ્ણ અને શુદ્ધ, બંનેએ પોતાના આત્મજળથી અખિલ વિશ્વને ડોલાયમાન કરી મૂક્યું હતું. નરવીર ધનુર્ધર અર્જુન મહા સમર્થ શ્રીકૃષ્ણને પોતાના સારથિ તરીકે સ્થાપીને વિજયી થયો હતો, તેજ પ્રકારે પ્રતાપી શ્રીકૃષ્ણને બારતવાસીઓ પોતાના જીવનરૂપી રથના સારથિ તરીકે ગ્રહણ કરીને તેમના બોધ પ્રમાણે પોતાના જીવન-પ્રવાહને વહેવરાવે, તો જય આપોઆપજ તેમની આગળ આવે.

આગળ ચાલતાં સ્વામીજીએ શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યની મહત્તા

અને તેમના કાર્યની ઉપયોગિતા સર્વેને સમજાવી. સ્વામીજીએ કહ્યું કે, “શ્રીશંકરાચાર્ય જગતમાં મોટામાં મોટા તત્ત્વજ્ઞાની થયેલા છે. તેમણે સ્થાપેલો અદ્વૈતવાદ એવો તો ભવ્ય અને સર્વોત્તમ છે કે આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના મજબૂતમાં મજબૂત પ્રહારો પણ તેને જરા પણ ખંડિત કરી શકતા નથી. શ્રીશંકરાચાર્યે લખેલાં પુસ્તકો અને તેમણે પ્રતિપાદન કરેલા સિદ્ધાંતો યુરોપના મહાન વિચારકોનું પણ ધ્યાન ખેંચી રહેલા છે. તેમણે સ્થાપેલો અદ્વૈતવાદ સર્વ જ્ઞાનની અવધિ છે. વિશ્વનાં ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાન તે તરફજ આપતાં જાય છે. એ અદ્વૈતવાદરૂપી ઇમારત ચણવામાં શ્રીશંકરાચાર્યે જે અદ્ભુત શક્તિ અને યુદ્ધિ વાપર્યા છે, તેમાં જ તેમની બલિહારી છે.

એ પછી શ્રીચૈતન્યદેવની પરમ ભક્તિનો મહિમા સર્વને સમજાવી સ્વામીજીએ પોતાના પરમપૂજ્ય ગુરુ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનું જીવનરહસ્ય શ્રોતાજનોને સંભળાવ્યું. તેમણે કહ્યું કે, “શ્રીશંકરાચાર્યમાં વિશાળ યુદ્ધિ હતી અને શ્રીચૈતન્યદેવમાં વિશાળ હૃદય હતું. એ યુદ્ધિ અને એ અદ્ભુત વિશાળ હૃદય, જાને જેમાં એકત્ર થયેલાં હોય એવા મહાપુરુષનો હિંદમાં અવતાર થવાની જરૂર હતી. દરેક ધર્મમાં-પંથમાં-સર્વત્ર એકસરખું જ સત્ય નિહાળી રહે; સર્વત્ર એકજ પ્રભુ વ્યાપી રહેલો છે, એવો અનુભવ અનુભવી રહે; મનુષ્ય, પ્રાણી, પદાર્થ, દરેક વસ્તુમાં પ્રભુને જ જુએ; ગરીબ, દુઃખી, નિર્જાન, અરપસ્ય વગેરેને માટે જેનું હૃદય રહી રહે; હિંદમાં કે હિંદની બહાર વસતી પ્રજાઓના કલ્યાણ માટે જેનું ઉદાર અને દયાદ્રૂં ચિત્ત ટળવળી રહે; જ્ઞાતિબિંધાર પામેલા કે મોટાઓના દાબ નીચે દબાઈ રહેલા મનુષ્યોને માટે જેનો આત્મા કકળી રહે; જેની ભવ્ય અને તેજસ્વી યુદ્ધિ સર્વે વિરોધી પંથોમાં સલાહશાંતિનો વાસ કરા-

વવાની ઇચ્છા ધરી રહે; જે સર્વત્ર શાંતિનો પ્રચાર કરે અને જે
 બુદ્ધિયુક્ત પણ હૃદયની વિશાળતાથી ભરેલા સર્વસંગ્રાહી ધર્મને
 પ્રવર્તાવી રહે; એવા અદ્ભુત પુરુષનો ભારતવર્ષમાં જન્મ થયો
 હતો. તે મહાપુરુષનાં પવિત્ર ચરણકમળ આગળ ઘણાં વર્ષ સુધી
 બેસવાને હું ભાગ્યશાળી થયો હતો. તેમણે વાંચવાલખવાની
 વિદ્યા સંપાદન કરી નહોતી. તેમનામાં અગાધ બુદ્ધિ હતી, પરંતુ
 તે પોતાનું નામ પણ લખી શકતા નહોતા. આધુનિક સ્થૂલ દષ્ટિ-
 એ અભણ છતાં પણ દરેક જણને-આપણી યુનિવર્સિટીના મહા-
 બુદ્ધિશાળી શ્રેણ્યુએટોને પણ-તેમનામાં બુદ્ધિનો અખૂટ સાગર
 ઊછળી રહેલો માલૂમ પડતો.” રાગદ્વેષ રહિત, સર્વત્ર પ્રભુનેજ
 જોનાર એ મહાપુરુષની ઝાંખી કરાવીને સ્વામીજીએ સર્વને સમ
 બોધ્યું છે કે, ભારતવર્ષમાં બુદ્ધિ અને હૃદય ધારેનેના વિકાસ સાથે
 સાથે થયો આવશ્યક છે. પ્રભુભક્તિ કે પ્રજ્ઞાજ્ઞાનમાં દોષરહિત કે
 જનહયાની લાગણી તેમણે વધારી છે. હરિરેવ જગત્ જગદેવ
 હરિઃ । એ મહામંત્રને તેમણે તાલે કયો છે. માળા લઈને પવિત્ર
 બાહુનવીને કિનારે બેસી રહેનાર પ્રભુભક્ત કરતાં વિશ્વને પ્રભુ-
 સ્વરૂપ સમજી, દીન-દુઃખી, અનાથમાં પ્રભુને જોનાર અને
 સર્વત્ર આત્મભાવ પ્રગટાવી જગતની સેવા કરનાર ભક્તને તેમણે
 વધારે ઉત્તમ ગણેલો છે. શ્રીરામકૃષ્ણના દષ્ટાંતથી તેમણે સાબિત
 કરી આપેલું છે કે, જગતનું વાસ્તવિક કલ્યાણ સાધનાર તો
 ધાર્મિક પુરુષોજ છે. હિંદનો ઉદય અને જય તેના ધાર્મિક
 વિકાસમાંજ રહેલો છે. આધ્યાત્મિક બળજ સર્વ બળોમાં શ્રેષ્ઠ છે
 અને તે બળજ સર્વે કાર્યોને સાધવાને સમર્થ થાય છે. હિંદને
 જગતમાં શ્રેષ્ઠ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવું હોય, તેણે જો જગતના ગુરુ
 બનવું હોય અને અખિલ વિશ્વને પોતાને ચરણે નમાવવું હોય,
 તો તેણે શ્રીરામકૃષ્ણની માર્ગ આધ્યાત્મિક વિકાસ કરવો જોઈએ.

એ આધ્યાત્મિક વિકાસથીજ હૃદયની સઘળી વૃદ્ધતા નષ્ટ થશે; મનુષ્યોમાં ચિત્તશુદ્ધિનો વાસ થશે; હિંદવાસીઓ રાગદ્વેષથી મુક્ત થઈ સત્ય, બ્રહ્મચર્ય અને આત્મભાવનું પાલન કરી રહેશે અને જેમ શ્રીરામકૃષ્ણ પોતાના આધ્યાત્મિક બળથી અખિલ વિશ્વને આકર્ષી રહ્યા હતા, તેમ હિંદવાસીઓ પોતાનાં શુભ કાર્યોથી જગતને ચકિત કરી મૂકશે. સ્વામીજીનું કહેવું કેટલું બધું સત્ય હતું, તે તેમના પોતાનાજ હાથલાથી સિદ્ધ થઈ રહે છે.

સ્વામીજી જાણતા હતા કે, હિંદમાં સર્વત્ર કુસંપ, દ્વેષ અને અપ્રમાણિકતા વ્યાપી રહેલાં હોવાથી તેના ઉદયને માટે ચિત્ત-શુદ્ધિની જરૂર છે. સ્વામીજી આપણા પૂર્વજોનું ગૌરવ સમજાવવા સાથે આધુનિક હિંદુઓના દોષો જણાવવાનું પણ ચૂકતા નહિ. ભારતવર્ષમાં તામસિક વૃત્તિ-જડતા, અજ્ઞાનમાં સર્વે દૂળી ગયેલા છે અને સાર્વિક વૃત્તિનો તો મિથ્યા ડોળજી ભોવામાં આવે છે; સાર્વિક વૃત્તિ યાને ધર્મને નામે પ્રબલ ઊલટી તામસિક વૃત્તિનેજ ધારણ કરી રહેલી છે, વગેરે બાબતો વિષે સ્વામીજી સખ્ત ટીકા કરતા. મદ્રાસમાંના તેમના એક ભાષણનો વિષય “આપણે હવે શું કરવાનું છે?” એ હતો. આધુનિક સમયને ઉદ્દેશીને એ ભાષણમાં તેમણે કહ્યું હતું કે:—

“હિંદુઓએ પરદેશગમન કરવું ન જોઈએ એવા વિચારો મૂળાંઈ અને ખાલિશતાથી ભરેલા છે. એવા વિચારોને જડમૂળ-થીજ કાઢી નાખવા જોઈએ. જેમ જેમ તમે હિંદની બહાર વધારે જશો અને જગતની પ્રબલઓમાં વધારે ફરશો, તેમ તેમ તમને અને તમારા દેશને વધારે ને વધારે ફાયદો થતો જશે. ગયાં હબારો વર્ષોમાં જો તમે તે પ્રમાણે કયું હોત, તો હિંદુસ્તાન ઉપર એક પછી એક આવીને રાજ્ય કરી જનાર પ્રબલઓને શરણે તમારે રહેવું પડ્યું ન હોત.”

સ્વામીજીનું કહેવું એવું હતું કે, હિંદુઓએ પોતાની આધ્યાત્મિકતાથી અખિલ વિશ્વને ભરપૂર કરી નાખવું નોંધ્યું અને અન્ય પ્રજાઓ પાનેથી તેમણે ભૌતિક વિષયોનું શિક્ષણ લેવું નોંધ્યું. જેઓ વધારે ઉદ્ગત અને ઉદાર વિચારોને પોતાના મનમાં લાવી શકતા નથી, જેમનામાંથી નૈસર્ગિક શક્તિ સમૂળગી જતી રહેલી છે, જેઓ પોતાની મેળે કંઈ પણ વિચાર કરી શકતા નથી અને ધર્મને નામે અનેક પ્રકારના વહેમોનોજ આશ્રય લઈ રહેલા છે અને જેઓ કુવામાના દેડકાની માફક કંઈ બહારજ નીકળ્યા નથી એવા દેવળ ધર્માધ અને ચુસ્ત જૂના વિચારના મનુષ્યોથી આઘાજ રહેવાનો બોધ સ્વામીજી સર્વેને આપતા બીજી તરફ આધુનિક સમયમાં જેઓ જડવાદીઓનુંજ અનુકરણ કરીને સ્વચ્છ દૃષ્ટિ મોજશોખમાજ દૂશી રહેલા છે અને હિંદના પ્રાચીન ઋષિઓએ બોધેલા સર્વોત્તમ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન તરફ જેઓ અશ્રદ્ધા દર્શાવી રહેલા છે, તેમનું પણ અનુકરણ નહિ કરવાનું સ્વામીજી સર્વેને કહી રહ્યા હતા. કેટલાક એમ કહે છે કે, આપણા પૂર્વજોની કીર્તિ, ગૌરવ વગેરેની મોટી મોટી વાતો કરવાથી શો લાભ છે? એથી તો પ્રજા અધોગતિને પ્રાપ્ત થતી જાય છે આલું કહેનારાઓને સ્વામીજીએ ઉત્તર આપ્યો છે કે —

“ ભૂતકાળમાંથીજ ભવિષ્યકાળ ઘડાયે, માટે તમારાથી જને તેટલી દૂર દૃષ્ટિ તમારા ઉજ્જવળ ભૂતકાળ ઉપર નાખો, કેમકે જીવનને ટકાવનારા નિત્ય-સત્યોના પ્રવાહો તેમાં વહી રહેલા છે એ સત્યોનું પુષ્કળ પાન કરો અને પછી વર્તમાન તેમજ ભવિષ્યકાળ તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી આગળ ધસો. હિંદને વધારે કીર્તિવત, વધારે ભવ્ય અને પ્રકાશિત બનાવો. આપણા પૂર્વજો દેવા પુરુષાર્થી અને યશસ્વી હતા એ આપણે પ્રથમ જાણવું નોંધ્યું અને પછી કયા કયા તત્ત્વોનું આપણું જીવન બનેલું છે, આપણી

નસોમાં કયા પ્રકારનું લોહી વહી રહેલું છે, તે સઘળું આપણે જાણવું જોઈએ. આપણાં જીવનતત્ત્વોમાં અને પૂર્વજોના લોહીમાં આપણને શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. એ તત્ત્વોએ ભૂતકાળમાં જે મહાન કાર્યો કરેલાં છે, તેમાં શ્રદ્ધા રાખીને, તેમજ પ્રાચીન ગૌરવનું જ્ઞાન હૃદયમાં જાગૃત રાખીને જાવી હિંદને આપણે વધારે ચશસ્ત્રી બનાવવા મથવું જોઈએ. આપણી પવિત્ર ઇતકથાઓ અને આપણા ધર્મની જાવનાઓ ઉપર જાવી હિંદની ઇમારત અણાવી જોઈએ. યુરોપમાં રાજ્યવિષયક જાળતોથીજ પ્રજામાં સંપત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે અને ટકે છે; ત્યારે એશિયામાં સંપત્તિ મૂળ ધાર્મિક જાળતોમાંજ રહેલું છે. માટે હિંદમાં પ્રથમ ધાર્મિક ચેતના આવવાની જરૂર છે.” ધાર્મિક ચેતના એટલે શું? સઘળા હિંદુઓ જાણે છે કે, તેમના ધર્મમાં એવાં સર્વામાન્ય નિત્યસત્ય રહેલાં છે કે જે સત્યો હિંદુઓના સઘળા પંથો અને સમાજોને માન્ય છે. એ નિત્ય અને જીવનપોષક સત્યોને ફરેક પુરુષ, સ્ત્રી અને બાળક સમજે અને રોજરોજમાં ઉતારે તો સર્વ અનિષ્ટો દૂર થઈ જઈને સર્વત્ર ધાર્મિક એકતા દૃશ્યમાન થઈ રહે, એમ સ્વામીજીનું દૃઢપણે માનવું હતું.

સ્વામીજીએ મદ્રાસમાં જે ભાષણો આપ્યાં હતાં, તે ખાસ કરીને હિંદને ઉદ્દેશીનેજ હતાં. સ્વામીજી મદ્રાસમાં રહ્યા ત્યાં- સુધી નવાં અને જૂના વિચારના પુષ્કળ લોકો તેમની પાસે આવતા. વેદની જુદી જુદી શાખાઓ અને તત્ત્વજ્ઞાનના જુદા જુદા વિષયોમાં પારંગત થયેલા પુરુષો પણ તેમની પાસે આવતા અને તેમનું અગાધ જ્ઞાન જોઈને અકિંત થતા. એક દિવસ વેદની વૈખાનસ શાખામાં પારંગત થયેલા એક વૃદ્ધ પંડિત તેમની પાસે આવ્યા અને પુષ્પોથી સ્વામીજીની પૂજા કરીને બોલે કે સ્વામીજી તેમની શાખાના આદ્ય ઋષિ વિજ્ઞાનસ હોય તેમ તેમ-

ની સામે જોઈ રહ્યા. તે વૃદ્ધની આંખો હર્ષનાં અશ્રુથી ભરાઈ રહી. વિખાનસ ઋષિ વૈખાનસ શાખાના મૂળ પુરુષ હોઈને તે શાખાના અનુયાયીઓ તેમને વિષ્ણુનો અવતાર માને છે. એ શાખામાં કર્મયોગને મુખ્ય ગણેલો છે. તે પંડિતને સ્વામીજીએ કર્મયોગ સમજાવ્યો; તે ઉપરથી તે વૃદ્ધ પંડિત બોલી બિઠ્યા કે, "અરે સ્વામીજી ! વેદની વૈખાનસ શાખાના સિદ્ધાંતોમાં પણ તમે મારા કરતાં વધારે જાણો છો ! મારા જાણપણથીજ હું તે શાખાની દંતકથાઓ અને સિદ્ધાંતોમાં બિહરતો આવ્યો છું, પણ તમારા જેટલું હું જાણતો નથી !"

વાચકને સમજાશે કે, સ્વામી વિવેકાનંદનું જ્ઞાન અને આશિષ્ય યુવકો અને નવા વિચારના મનુષ્યોનેજ આકર્ષી રહ્યાં હતાં એમ નહિ, પણ જૂના વિચારના વૃદ્ધ મનુષ્યો ઉપર પણ તે બીડી છાપ પાડી રહ્યાં હતાં.

૪૬-કલકત્તામાં આગમન

મદ્રાસમાં કેટલાક દિવસ રહીને સ્વામીજી કલકત્તે ગયા. રસ્તામાં તેઓ નાનાં રાજ્યોમાં અને જુદા જુદા પ્રાંતોમાં થોડો સમય થોડ્યા હતા અને સર્વ સ્થળે લોકોએ તેમને અતઃકરણપૂર્વક માન આપ્યું હતું. હિંદના આ સ્વદેશભક્ત સાધુને હિંદુઓએ સર્વત્ર જે પ્રેમ, પૂજ્યભાવ અને આભારની લાગણીથી વધાવી લીધા હતા, તેવો પ્રેમ અને પૂજ્યભાવ તેમણે અત્યાર સુધીમાં કોઈ રાજા, મહારાજા કે વાયસરોય પ્રત્યે પણ ભાગ્યેજ દર્શાવ્યો હશે. સ્વામીજીને કલકત્તામાં તેમજ ખીન્ન સ્થળોમાં જે ભારે આવકાર આપવામાં આવ્યો હતો, તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. એ શુભ પ્રસંગોને પ્રેક્ષક તરીકે નિહાળવાને જેઓ ભાગ્યશાળી યયા હતા, તેઓજ દ્રક્ષા બાજે છે કે, ભારતવર્ષની સમસ્ત પ્રજાએ કેવો અવાજે કેવી લાગણી અને ઉત્સાહ દર્શાવી રહી હતી અને શ્રીરામકૃષ્ણના વહાલા શિષ્યને કેવા અલોકિક ભાવથી વધાવી રહી હતી.

કલકત્તાના લોકો પણ સ્વામીજીના આગમનની રાહ બેઠે રહ્યા હતા. તેમને મન તો સ્વામીજી હજી પણ તેમનો વહાલો નરેન્દ્રજી હતા ! સ્વામીજીને તેઓ હજી પણ કલકત્તાના મહોલ્લાઓમાં પૂજા ઉપર બેઠીને સ્વતંત્રપણે વાતો કરનારો વહાલો ન-

રેંદ્રજ ધારતા હતા ! એ વખતે ધૂળ પર બેસીને નરેંદ્ર પોતાના સ્વતંત્ર વિચારો દર્શાવતો, ત્યારે તેના વિચારોને એક યુવકના તરંગો જેટલુંજ મહત્ત્વ મળતું; પણ હવે કલકત્તાના વૃદ્ધો સમજવા લાગ્યા કે, નરેંદ્રના વિચારો કાંઈ ખાલી તરંગોજ ન હતા. તેમનો નરેંદ્ર એ સમયે જે વિચારો ધરાવતો હતો. તેજ પ્રમાણે તે અત્યારે ઠરી રહેલો છે એવી હવે તેમને ખાતરી થઈ હતી.

સ્વામી વિવેકાનંદ હિંદુસ્તાનના કિનારા ઉપર ઊતર્યાની વાત બગાળા ઇલાકામાં ફેલાઈ, ત્યારથીજ સર્વત્ર હર્ષ અને ઉત્સાહ વ્યાપી રહ્યો હતો અને દરેક બંગાળીનું હૃદય તેમને માટે સ્નેહ, ગર્વ અને સ્વદેશાભિમાનની લાગણીથી ઊછળી રહ્યું હતું. સ્વામીજી કલકત્તાના સ્થાવર સ્ટેશને આવી પહોંચતાંજ કલકત્તાના હજારો રહેવાસીઓ ત્યાં એકઠા થઈને તેમની રાહ ભેઠ રહ્યા હતા, તેમણે બારે જયઘોષ કર્યો

આગગાડી સ્ટેશન ઉપર ઊભી રહી એટલે સ્વામીજી ઊભા થઈને બે હાથ ભેડી સર્વેને નમન કરવા લાગ્યા અને લોકો તેમને ખુશાલીના પોકારોથી વધાવી લેવા લાગ્યા. સ્વામીજી ગાડીની બહાર નીકળતાજ ઘણા લોકો અત્યંત ભક્તિભાવથી તેમનાં ચરણકમળની પવિત્ર રજ પોતાને મસ્તકે ધરવા લાગ્યા. સ્વા ગત મંડળીના પ્રમુખ “ ધી ઇન્ડિયન મીરર ” પત્રના માનવતા અધિપતિ બાબુ નરેંદ્રનાથ સેન સ્વામીજીને સ્ટેશનની બહાર લઈ ગયા. ઘણા સંન્યાસીઓ સ્વામીજીના દર્શનને માટે ત્યાં આવ્યા હતા. તેમાં તેમના ગુરુભાઈઓ પણ હતા. અહીંયાં સ્વામીજીને ઘણા યુવકો પહેરાવવામાં આવ્યા હતા જેમની વચમાં સ્વામીજી ઊછર્યા હતા, તેમનેજ અપૂર્વ માન આપતા બેઠને સ્વામીજીની આંખોમાં હર્ષના આસુ આવી ગયાં.

સ્વામીજી, મિ. સેવિયર અને તેમના પત્ની, ત્રણે જણ બહાર

ઊભી રાખેલી ગાડીમાં બેઠાં. પછીથી એક મોટો વરઘોડો કાઢવામાં આવ્યો અને સ્વામીજીને રિપન કોલેજમાં લાવવામાં આવ્યા. જે મહોદલાઓમાં થઈને વરઘોડો પસાર થવાનો હતો, ત્યાં આખે રસ્તે ધ્વજ, પતાકા અને પુષ્પોનાં તોરણો લટકાવવામાં આવ્યાં હતાં. સરકયૂલર રોડ ઉપર કેટલીક કમાનો ઊભી કરીને તેના ઉપર “પધારો સ્વામીજી” “જય રામકૃષ્ણ” “સ્વાગતમ્” વગેરે લખવામાં આવ્યું હતું. રિપન કોલેજ આગળ લોકોની ભારે ભીડ થઈ રહી હતી. સ્વામીજી બગીચામાં બેઠા કે તરતજ ઘોડા છોડી નાંખવામાં આવ્યા ! સુંદર અને ભવ્ય દેખાવવાળા કેટલાક બંગાળી યુવાનો તેમની ગાડીને ખેંચીને લઈ જવા લાગ્યા. તેમાંના ઘણા તો વિદ્યાર્થીઓજ હતા. કેટલીક ભજનિક મંડળીઓ પણ વરઘોડામાં સામેલ થઈને ઘણાજ ભાવથી ભજનો ગાતી ચાલતી હતી. આખા વરઘોડામાં ધાર્મિક ઉત્સાહ પ્રસરી રહ્યો હતો. આખે રસ્તે બંને બાજુએ અસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષો સ્વામીજીનાં દર્શન કરવાને ઊભાં હતાં. બધાંની વચમાં એક વૃદ્ધ પ્રાણીને પૂજ્યભાવ સર્વની દૃષ્ટિ ખેંચી રહ્યો હતો. તે વૃદ્ધ પ્રાણી રસ્તાની જરાક બહાર બિલો હતો અને સ્વામીજીને આઘેથી આવતાં જોઈને વારંવાર નમન કરી રહ્યો હતો. મુખેથી “શંકર, શંકર” તે ઉચ્ચારતો હતો અને તેની આંખમાંથી પ્રેમનાં અશ્રુ ટપકી રહ્યાં હતાં.

કોલેજ આગળ સ્વામીજીને ઉતારી લેવામાં આવ્યા. અહીંયાં તેમને ભારે આવકાર આપવામાં આવ્યો. કલકત્તાના શહેરીઓ તરફથી તેમને જે માનપત્ર આપવાનું હતું તે હાલ મુલતવી રાખીને સ્વામીજીને ગોપાળલાલ સીલના બગીચામાં ઉતારો આપવામાં આવ્યો. આ સ્થળે હવે ગામેગામથી ધન્યવાદ અને નિમંત્રણના ઉપસઉપરી તાર આવવા લાગ્યા. રૂબરૂમાં પણ હજારો

મનુષ્યો તેમનાં દર્શને અને મુલાકાતે આવતાં અને સ્વામીજીની વિલક્ષણ બુદ્ધિ સર્વેના મનમાં નવોજ પ્રકાશ પાડતી સ્વામીજી શ્રમથી જરા પણ ન કંટાળતા ઘણાજ પ્રેમથી સર્વેના મનનું સમાધાન કરતા હતા.

૧૮૯૭ ના ફે આરીની ૨૮ મીનો દિવસ કલકત્તાની સમસ્ત હિંદુ પ્રજાને મન મહોત્સવનો દિવસ હતો. તે દિવસે સ્વામી વિવેકાનંદને-તેમના વહાલા નરેન્દ્રને કલકત્તાવાસીઓ માનપત્ર આપવાના હતા. શોભા બજારમાં રાત્રી સર રાધાકાંત દેવ બહાદુરના મહેલમાં માનપત્ર અપાવાનું હોવાથી લગભગ પાંચ હજાર માણસોનો જમાવ ત્યા થઈ રહ્યો હતો. સભાનું પ્રમુખ-સ્થાન રાત્રી વિનયકૃષ્ણ દેવ બહાદુરને આપવામાં આવ્યું હતું.

સભામાં ઘણા રાજાઓ, મહારાજાઓ, સન્યાસીઓ, પડિતો અને કલકત્તાના સુખ્ય શહેરીઓ આવેલા હતા. કેટલાક નામાંકિત યુરોપિયનો પણ સ્વામીજીની કીર્તિથી આકર્ષાઈને ત્યા આવ્યા હતા અને વિદ્યાર્થીઓનો તો પારજ નહોતો. સ્વામીજીની યોગ્ય ઓળખાણ કરાવ્યા પછી પ્રમુખે માનપત્ર વાંચી સંભળાવ્યું. માનપત્ર બંગાળીઓની લાગણીઓ અને સ્વામીજી તરફના પૂજ્યભાવથી ભરપૂર હતું. તેમાં જણાવ્યું હતું કે, “આપનો ઉઠો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ અને આપનું વિલક્ષણ બુદ્ધિ-સામર્થ્ય, આપને ઉપદેશક તરીકે અસામાન્ય વિજય અપાવે, એવાજ આપના એ મહાન વિજયમાં આપના ઉત્તમ ચારિત્ર બળે સોનામાં સુગંધની પેઠે અસામાન્ય ઉમેરો કરી આપ્યો છે. આપના ભાષણો, નિબંધો અને પુસ્તકો એવા ઉત્તમ છે કે તેણે ધર્મ અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ભારે અસર ઉપજાવી મૂકી છે. આપના સાદા, પવિત્ર અને ઉત્કટ જીવનની તથા આપના ઉપદેશની અસર ઓતાઓ અને વાંચકો ઉપર બહુજ સચોટ થાય છે.”

માનવત્રનો સ્વામીજીએ આપેલો જવાબ ઉત્કટ સ્વદેશ-ભક્તિથી ભરપૂર તેમજ વડતૂત્વકલાના નમૂનારૂપ હતો. હિંદુઓને પોતાના ધર્મનું અને સંપ્રદાયનું જ્ઞાન થાય તો તેઓ કેવાં કેવાં અલોકિક કાર્યો કરી શકે, તેનો ખ્યાલ સ્વામીજીએ માનવત્રના જવાબમાં આપ્યો હતો. વળી પ્રબલકીય અને જાહેર જીવનના નવા નવા માર્ગો તેમણે સર્વેની આગળ રજૂ કર્યા હતા. સમસ્ત હિંદુ પ્રજાની આગળ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસને તેમણે એક અવતારી અને આદર્શ પુરુષ તરીકે રજૂ કર્યા હતા. સર્વેને તેમણે સમજાવ્યું હતું કે, તેમનો જન્મ હિંદુ ધર્મ અને ભારતવર્ષના પુનરોદ્ધાર માટેજ હતો. તેમનો જવાબ હિંદુઓના આશિષમાં શુભપણે પડી રહેલી શક્તિઓ તરફ સર્વેનું લક્ષ્ય ખેંચી રહ્યો હતો. ખરેખર ! સ્વામી વિવેકાનંદેજ હિંદની હિંદુ પ્રજાને તેની આત્મશક્તિનું ખરેખર જ્ઞાન કરાવ્યું હતું.

તેમનો જવાબ ધણેજ હૃદયભેદક હતો. તેમાં તેમણે ભારતવર્ષ પ્રત્યે અગાધ પ્રીતિ દર્શાવવા સાથે અતિથિનો સત્કાર કરનારી માયાળુ અમેરિકન પ્રજાનાં વખાણ કર્યાં હતાં. ધ્રુવ, સત્તા અને બુદ્ધિબળથી ગર્વિષ્ઠ બની ગયેલા અંગ્રેજ લોકોનાં હૃદયમાં પણ સત્ય અને જ્ઞાનને માટે ઊંડી લાગણી વસી રહેલી છે; તેથીજ લંડનમાં તેમનું કાર્ય વધારે સફળ બન્યું હતું એમ તેમણે દર્શાવ્યું હતું. ભાષણ દરમિયાન પોતાના ગુરુ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનું નામ ઉચ્ચારતાં સ્વામીજીનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું હતું. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના ધર્મમય જીવનને સર્વેએ પોતાના આદર્શ તરીકે ગ્રહણ કરવું અને ભારતવર્ષને ધાર્મિક નેતાઓની જ ખરી જરૂર છે એમ તેમણે ઉપદેશ્યું હતું. પોતાના કાર્ય વિષે બોલતાં સ્વામીજીએ કહ્યું હતું કે, “ અખિલ વિશ્વ ઉપર ભારતવર્ષ જય મેળવવાનો છે. મારો આદર્શ એજ છે. એ આદર્શ વધારે

પડતો લાગી સર્વેને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયે. પણ મારો આદર્શ તો તેજ છે. કાં તો આખા વિશ્વમાં આપણે જય પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ અથવા તો નષ્ટ થઈ થવું જોઈએ. બીજો એકે રસ્તો નથી. હિંદની બહાર આપણે છૂટથી જવું જોઈએ અને પુષ્કળ વિકાસ કરવો જોઈએ. આપણામાં ચેતન રહેલું છે એમ કાં તો જગત આગળ આપણે સાબિત કરવું જોઈએ અને નહિ તો હજી પણ વધારે અધોગતિ પ્રાપ્ત કરીને દુનિયા ઉપરથી આપણે ઊખડીજ જવાના.”

માનવત્વનો ઉત્તર અપાઈ રહ્યા પછીથી સ્વામીજી ગોપાળ-લાલ સીલના જગીચામાં જવાને નીકળ્યા. સ્વામીજીએ પોતાને પગે જોડા પણ પહેર્યા નહોતા. તેમના શરીર પર એક લાંબો ભગવો ઝબ્લો અને માથે ફેંટો હતો લોકો એમને જોઈને રસ્તામાં ખુશાલીના પેકારો કરતા અને ટોળેટોળાં એમની પાછળ ફરતાં.

જ્યાંસુધી સ્વામીજી કલકત્તામાં રહ્યા, ત્યાંસુધી બંગાળા ઇલાકાના પુષ્કળ લોકો સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા માટે આવતા અને તેમના તરફ ઘણો પૂજ્યભાવ દર્શાવતા. ધાર્મિક મહાન પુરુષને માન આપવાનું તો માત્ર ભારતવાસીઓજ જાણે છે. યુરોપ અને અમેરિકામાં રાજ્યનીતિજ્ઞ પુરુષોને માન આપવામાં આવે છે અથવા તો ત્યાં મોટી મોટી લડાઈઓમાં બિચારા નિરપરાધી મનુષ્યોને હણી વિજય પ્રાપ્ત કરી આવનારા સેનાપતિઓ પૂજ્ય છે; પણ ભારતવર્ષમાં તો રાગદ્વેષ, અશાંતિ અને નાસ્તિકતારૂપી શત્રુઓ ઉપર જય મેળવનાર ધાર્મિક વીર પુરુષને જે માન આપવામાં આવે છે, તેવું માન મેળવવાને બીજું કંઈ પણ ભાગ્ય-શાળી થતું નથી. ધાર્મિક બાળતોમાંજ હિંદુઓને વધારે રક્ષ પડે છે. હિંદુઓ જેટલી ધર્મની દરકાર કરે છે, તેટલી રાજ્ય-દારી, સામાજિક કે આર્થિક બાળતની દરકાર કરતા નથી.

સ્વામીજીએ હિંદુઓના આધ્યાત્મિક વિચારોની શ્રેષ્ઠતા સાબિત કરી આપી, ત્યારથીજ ઘણા હિંદુવાસીઓ તેમનાં વ્યાખ્યાનો અને લેખોના અભ્યાસક બની રહ્યા હતા. હવે તે મહાત્મા હિંદમાં પધુરેલા છે એમ બાણીને હિંદના નાના અને મોટા, ગરીબ અને તવંગર, સર્વે મનુષ્યોના આનંદ અને પ્રેમનો સુમાર રહ્યો ન હતો.

આલમ બજારના મઠમાં સ્વામીજી ઘણાઓની મુલાકાત લેતા અને ઘણાઓ જોડે પત્રવ્યવહાર ચલાવતા. બાળ, વૃદ્ધ અને યુવાન સર્વ કોઈ તેમના દર્શને આવતા. પુષ્કળ જિજ્ઞાસુ મનુષ્યો તેમની ખાસે આવીને પોતાનું હૃદય ખોલતા અને સ્વામીજી તેમનું સમાધાન કરી તેમને શાંતિ અને ઉત્સાહ આપતા.

સ્વામીજી અમેરિકા ગયા તે પહેલાં તેમણે હિંદમાં પ્રવાસ કર્યો હતો, એ સમયે તેઓ એક બાળક જેવા સાદા અને લોળા જણાતા હતા. નમ્રતાએ તેમનામાં વાસ કરેલો હતો અને વૈરાગ્યની તો તે સાક્ષાત્ મૂર્તિજ હતા. પશ્ચિમમાં પણ તેમણે તે ગુણોનું ધરાણર પાલન કર્યું હતું અને ત્યાંના ઠાઠથી તેમાં કંઈ પણ ફેર પડ્યો નહોતો. હિંદમાં આવ્યા પછી તેમને હિંદુઓએ ભારે માન આપ્યું, તેથી તેમની એ સાદાઈ, નમ્રતા કે વૈરાગ્ય ઉપર કંઈ પણ અસર થઈ નહોતી. કલકત્તામાં તેમણે “વેદાંત” ઉપર ભાષણ આપ્યું હતું. કલકત્તાવાસીઓને તેમના જીવ્ય વિચારો, શાસ્ત્રપરિચય, અંગ્રેજી અને સંસ્કૃતનું અગાધ જ્ઞાન, છટાદાર વાણી તેમજ અસાધારણ બુદ્ધિનું સાક્ષાત્ દર્શન થયું.

એ ભાષણમાં સ્વામીજીએ પ્રથમ ભારતવર્ષનો ધાર્મિક ઇતિહાસ તથા તત્ત્વજ્ઞાનની જિજ્ઞાસુ શાખાઓનું વર્ણન કર્યું પછી ઉપનિષદોની ઉત્પત્તિ અને સિદ્ધાંતો વિષે ખોલતાં કહ્યું કે,

“ ઉપનિષદોના કેટલાક સિદ્ધાંતો હિંદના સઘળા પંથોને માન્ય છે. એમાનો પહેલો સિદ્ધાંત એ છે કે, જીવાત્મા પુનર્જન્મ ધારણ કરે છે .મનુષ્યદેહમાં પ્રથમ સ્થૂળ શરીર છે, તેની પાછળ સૂક્ષ્મ શરીર રહેલું છે અને તેની પાછળ જીવાત્મા રહેલો છે પાશ્ચાત્ય માનસશાસ્ત્ર અને હિંદના પ્રાચીન માનસશાસ્ત્રમા મોટો ભેદ એ છે કે, પાશ્ચાત્ય માનસશાસ્ત્ર મનનેજ આત્મા માને છે, જે ખરું જોતા જીવાત્માનું માત્ર આતરસાધનજ છે એ સાધન-દ્વારા જીવાત્મા બાહ્ય જગતમા દરેક ક્રિયા કરે છે આ જીવાત્મા અમર અને અનાદિ છે, તે અનેક જન્મ ધારણ કરે છે અને મોક્ષ પ્રાપ્ત થતા સુધી તેને તેમજ કયાં કરવું પડે છે ” આ સિવાય સ્વામીજીએ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાન અને હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન વચ્ચે મોટો ભેદ એ જણાવ્યો કે, “ હિંદુઓ સઘળી શક્તિઓ, પવિત્રતા, મહત્તા, સઘળું આત્મામાજ રહેલું માને છે અને આત્માનો વિકાસ કરી તે શક્તિઓને ખીલવવી એટલુંજ મનુષ્યને કરવાનું છે તે ખિલવણી સાત્ત્વિક વૃત્તિની વૃદ્ધિ થવાથી આપોઆપજ થવા માડે છે. જીવાત્માની આ ખિલવણીને રોકે અથવા તેને સંકુચિત કરે એવા કર્મનું નામ દુષ્કર્મ છે અને તેની પવિત્રતાનો તથા પૂર્ણતાનો વિકાસ કરનારું કર્મ તે સત્કર્મ છે ”

કલકત્તામા સ્વામીજી કેટલોક સમય ગોપાળલાલ સીલના બગીચામા અને કેટલોક સમય આલમ બજાર મઠમા વ્યતીત કરતા વળી શ્રીરામકૃષ્ણના ભક્તોને ઘેર પણ તે જતા આવતા કલકત્તાના ધનાઢ્ય પુરુષો તેમને પોતાને ઘેર લઈ જઈ તેમના પવિત્ર પગલાથી પોતાનું ઘર અને જાત પાવન થયેલા ગણુતા વળી ગરીબમા ગરીબ મનુષ્યો પણ સ્વામીજીને આમ ત્રણ આપતા અને સ્વામીજી ઘણી વાર હુ ખી અને ગરીબ મનુષ્યોના મકાનોમા ફરી તેમને આશ્વાસન આપતા નજરે પડતા.

કલકત્તાના ઘણા પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો, ધંધાદારીઓ, યુવાનો અને કોલેજના અસંખ્ય વિદ્યાર્થીઓ સ્વામીજી પાસે દરરોજ સીલના બગીચામાં આવતા. કેટલાક માત્ર તેમનાં દર્શન કરવાનેજ આવતા, તો કેટલાક પ્રશ્નો પૂછવાને અને કેટલાક તેમના જ્ઞાનની પરીક્ષા કરવાને પણ આવતા. તત્ત્વજ્ઞાનના મોટા મોટા અભ્યાસકેા અને યુનિવર્સિટીના મોટા મોટા પ્રોફેસરો સ્વામીજીની વિલક્ષણ બુદ્ધિ અને તત્ત્વજ્ઞાનને જોઈ અકિત થઈ જતા. બધે કે સાક્ષાત્ સરસ્વતીજી તેમના સુખદ્વારા બોલતી હોય તેમ સર્વને લાગતું અને તેની બાંધી છાપ સર્વેનાં હૃદય ઉપર પડી રહેતી.

સ્વામીજીનું હૃદય ખાસ કરીને કલકત્તાના સુશિક્ષિત પણ અવિવાહિત યુવાનો તરફ વધારે ખેંચાતું. ભારતવર્ષના ઉદયનો આધાર તેના યુવાનો ઉપર રહેલો ધારીને સ્વામીજી તેમની સાથે બહુજ છૂટથી વાર્તાલાપ કરતા. તેમાંના જેઓ મજબૂત બાંધાના અને ધાર્મિક વૃત્તિવાળા હોય તેમને જગતના હિત માટે અને પોતાના આત્માના કલ્યાણ માટે શિક્ષણ આપી તૈયાર કરવા એવી તેમની ઇચ્છા હતી. યુવાનોની શારીરિક નિર્બળતાને માટે સ્વામીજી ઘણીજ દિલગીરી દર્શાવતા અને તેમાંના કેટલાકે કરેલાં બાળલગ્નને ધિધારતા. યુવાનોમાં આત્મશ્રદ્ધાનો અભાવ જોઈને તેઓ તેમને આત્મશ્રદ્ધાની મહત્તા સમજાવતા. આપણા પ્રાચીન શિક્ષણ અને આદર્શો તરફ તેમની અશ્રદ્ધા જોઈને સ્વામીજીને ભારે ખેદ થતો અને એ શિક્ષણ અને આદર્શો તરફ હજી પણ અલક્ષ્ય રાખવામાં આવશે, તો હિંદુજીવન છેવટે સમૂળ નષ્ટ થઈ જશે એમ તે યુવાનોનાં હૃદયમાં દઢ ઠસાવતા. યુવાનો પ્રત્યે સ્વામીજીનું વર્તન અને બોધ અત્યંત પ્રીતિ અને મમતાથી ભરપૂર હતાં. તેમના અંતઃકરણમાંથી પ્રેમનો ઝરો વહી રહ્યો હતો. તેમની પાસે બેચનારા યુવાનો બધે પ્રેમના

મહાસાગરમાંજ નાહી રહ્યા હોય એવું તેમને લાગતું. સ્વામી-
જીના આવા પ્રબળ પ્રેમ અને સુબોધના પ્રભાવથી ઘણા યુવાનો
સ્વામીજી તરફ આકર્ષાઈ તેમના અનુયાયીઓ બન્યા અને કેટ
લાક તો તેમના સુસ્ત શિષ્યોજ થઈ રહ્યા.

સીલના બગીચામાં એક વખત એક વૈષ્ણવ સાધુ આવીને
વૈષ્ણવ ધર્મ સંબંધી વાત કરવા લાગ્યો. તેનું ધારણ એમ હતું
કે, સ્વામીજી વેદાંતનો બોધ કરવા આડે વૈષ્ણવ ધર્મનું રહસ્ય
પાશ્ચાત્યોને સમજાવવાનું ભૂતી ગયા હતા! એ વૈષ્ણવ સાથે
કેટલીક વાતચીત કર્યા પછી સ્વામીજીએ કહ્યું કે, “બાબાજી,
એક વખત અમેરિકામાં મેં શ્રીકૃષ્ણ ઉપર પણ વ્યાખ્યાન આપ્યું
હતું અને એક યુવાન સ્ત્રી ઉપર તેની એવી અસર થઈ કે તરતજ
સંસારનો ત્યાગ કરી એક બેઠ ઉપર જઈને પોતાનું જીવન એકાં-
તમાં ગાળવા લાગી. તે સ્ત્રી એક મોટી મિલકતની વારસ હતી,
તેને પણ તેણે છોડી દીધી અને પોતાના દિવસો તે શ્રીકૃષ્ણના
ચિંતનમાંજ પસાર કરી રહી છે.”

એક દિવસ સ્વામીજી બંગાળના યિયોસોફિકલ સમાજના
મકાનમાં રહેનાર એક યુવાન ભેડે વાત કરી રહ્યા હતા. તે
યુવાન બોલ્યો: “સ્વામીજી! અનેક સપ્રદાયોના સિદ્ધાંતોને હું
સાબળું છું, પણ સત્ય શું છે તે હું બાણી શકતો નથી.” ઘણાજ
પ્રેમથી સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો કે, “તારે ગણરાવું નહિ
એક વાર મારી પણ તારા જેવીજ દશા હતી અત્યાર સુધી મા-
તને શો બોધ મળ્યો છે તે મને કહો.” તે યુવાને કહ્યું કે, “યિયો-
સોફિકલ સમાજના એક ઉપદેશકે મને મૂર્તિપૂજાની આવશ્યકતા
અને ઉપયોગિતા સમજાવી છે અને તેમના કહેવા પ્રમાણે હું પૂજા
અને જપ કરું છું, પણ મને શાંતિ મળતી નથી. મહારાજ, જપ
કરતી વખતે મારી ઓરડીના બારણા બંધ કરી દઉં છું અને

મારી આંખો પણ મીચી દઉં છું; છતાં મારા ચિત્તમાં જરા પણ શાંતિ વળતી નથી. તમે મને કેાઈ માર્ગ બતાવશો ? ”

હયા અને સ્નેહની લાગણીથી સ્વામીજી બોલ્યા: “ તારે તારી ઓરડીનાં બારણાં બંધ કરવાને બદલે તે ખુલ્લાંજ રાખવાં જોઈએ અને આંખો બંધ કરવાને બદલે ઉઘાડીજ રાખી આસપાસ જોવું જોઈએ. તારી પડોશમાં હબરો ગરીબ અને નિરાધાર મનુષ્યો વસતાં હશે. તારાથી બને તેટલી સેવા તેમની તારે કરવી જોઈએ. કેાઈ માણસ માંદું હોય અને તેની સારવાર કરનારું કેાઈ ન હોય, તેવાની તારે ચાકરી કરવી જોઈએ. કેાઈની પાસે ખાવાનું ન હોય તેવાને તારે ખવડાવવું જોઈએ. કેાઈ અબણુ હોય તેવાને તારે બણાવવું જોઈએ. તારે જો શાંતિ મેળવવી હોય, તો તને મારી આ સલાહ છે. તારાથી બની શકે તેટલી બીજાઓની સેવા કર. ”

એક દિવસ એક વૃદ્ધ પ્રોફેસર જે શ્રીરામકૃષ્ણના ભક્ત હતા, તે સ્વામીજીની પાસે આવ્યા અને તેમને પૂછવા લાગ્યા કે, “ સ્વામીજી ! તમે સેવા, પરોપકાર અને જગતનું કલ્યાણ કરવાની વાતો કરો છો; પરંતુ એ પણ માયાનાંજ કાર્યો છે. વેદાંત પ્રમાણે તો મનુષ્યે મુક્તિને પ્રાપ્ત કરવાને માયાનાં સર્વ બંધનોને તોડી નાખવાં જોઈએ; તેને બદલે પરોપકારાદિ કરવાથી તો માયાની ઉપાધિમાં મન પડી જાય છે ”

સ્વામીજીએ એકદમ જવાબ આપ્યો: “ પણ ત્યારે તો મુક્તિને પ્રાપ્ત કરવી એ પણ પાપનુંજ કાર્ય નથી ? આત્મા સર્વદા મુક્ત છે એમ વેદાંત આપણને શીખવતું નથી ? મુક્ત આત્માની બાબતમાં મુક્તિ મેળવવાની કેવી હોય ? કાંટા વડે કાંટો કાઢવાની પેઠે અથવા તો (કપડામાંના ગેલરૂપી) એક વસ્તુને બીજી

(સાબુરૂપી) વસ્તુ વડે દૂર કરવાની પેઠે તામસ માયાને માયાથી અને રાજસ માયાને સાત્ત્વિક માયાથીજ દૂર કરવાનું બની શકે છે, પછી જે એકલી સાત્ત્વિક માયા રહેશે તેનો તો સ્વભાવજ એવો છે કે તે આપોઆપજ દૂર થઈ જશે =

એક દિવસ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંમતના ભત્રીજા શ્રીરામલાલ અટ્ટોપાધ્યાય સ્વામીજીને મળવાને આવ્યા. તેમને જોઈને સ્વામીજી એકદમ ખુરશી ઉપરથી ઊભા થયા અને પોતાની ખુરશી તેમને આપી એ વખતે બીજા જે અનેક મનુષ્યો સ્વામીજીની આસપાસ બેઠેલા હતા તેમની વચ્ચે સ્વામીજીની ખુરશી ઉપર બેસવાનું રામલાલને ઠીક લાગ્યું નહિ, તેથી તેમણે સ્વામીજીને પોતાને સ્થાને પાછા બેસી જવાનું કહ્યું, પણ સ્વામીજીએ તે માન્યું નહિ તેમણે રામલાલને આગ્રહપૂર્વક પોતાની ખુરશી ઉપર બેસાડ્યા અને ખુરશી એટલે હોવાથી સ્વામીજી પોતે આંટાફેરા કરવા લાગ્યા અને મુખેથી ઉચ્ચારવા લાગ્યા કે, “ગુરુન્ત ગુરુપુત્રેણ” સ્વામીજીની સાદાઈ, નિરભિમાન અને શુરભક્તિનો આ ઉત્તમ દાખલો છે

જુદા જુદા સ્વભાવના મનુષ્યો સ્વામીજીની પાસે આવતાં અને જુદા જુદા વિષયોનું નિરાકરણ કરી લેતા. એક વાર એક મનુષ્યે સ્વામીજીને કહ્યું કે, “જ્યાસુધી મનુષ્ય પોતાની જાતને સૌથી હલકામાં હલકી ગણે નહિ, ત્યાસુધી ઉચ્ચ ધાર્મિકતાનો વાસ તેનામાં થઈ શકે નહિ એ વાત ખરી છે કે નહિ ?” સ્વામીજી બોલી ઊઠ્યા “આપણે આપણી જાતને એટલી બધી હલકી શા માટે ગણવી જોઈએ ? આપણે મહાજ્યોતિના પુત્રો છીએ. અખિલ વિશ્વમાં જે મહાજ્યોતિ વ્યાપી રહેલી છે, તેમાં આપણે રહીએ છીએ, વિન્ધરીએ છીએ અને અસ્તિત્વ ધરાવીએ છીએ. એ સત્યને જો આપણે સમજ્યા હઈએ, તો પછી અજ્ઞાના-

ધકારને લીધે જે કાંઈ દોષો આપણામાં હોય તે, ધાતુ ઉપરથી મેલ ઘસી નાખીએ તેમ દૂર કરવા જોઈએ એ વાત ખરી છે; પણ આપણે મૂળેજ ખરાબ છીએ અને ખરાબમાં ખરાબ છીએ એવું ઊંધું તો નજ માની લેવું જોઈએ.”

એક દિવસ એક ગૌરક્ષક મંડળીનો એક ઉપદેશક સ્વામીજીની પાસે આવીને ગૌરક્ષાના કામમાં પૈસાની મદદ માગવા લાગ્યો.

સ્વામીજીએ તેને પૂછ્યું કે, “મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં ભયંકર દુકાળ ચાલી લાખો માણસ મરી રહ્યાં છે, તેમને બચાવવાને તમારી મંડળી કાંઈ કરે છે?”

ઉપદેશક—એવી જાળતોમાં મદદ કરવી એ અમારું કામ નથી. ગૌમાતાઓનું રક્ષણ કરવું એજ અમારો હેતુ છે.

સ્વામીજી—પણ જૂખથી મરી જતાં મનુષ્યોને મુઠ્ઠીબર અનાજ આપીને બચાવવા એ જીવદયાનું મોટું કામ છે અને એ તમારી ફરજ છે એમ તમને નથી લાગતું?

ઉપદેશક—તેઓનાં કર્મોનું જ ફળ તેઓ ભોગવી રહેલું છે.

સ્વામીજી—સાહેબ, જે મંડળોમાં માનવજાતિ માટે દયાની લાગણી નથી; જે મંડળો પોતાના સ્વદેશ જાંધુઓને જૂએ મરતા કંડ પેટે જોયા કરીને માત્ર પશુપક્ષીઓને માટેજ લાખો રૂપિયા ખર્ચી નાંખે છે; તેવાં મંડળોને માટે મને જરાયે લાગણી નથી. ‘મનુષ્યો તેમનાં દુષ્કર્મોને લીધે દુકાળમાં મરે છે; માટે તેમને મરવા દો’ આવાં નિર્દયતાથી ભરેલાં વચનો ઉચ્ચારતાં તમને શરમ નથી આવતી? જે જાંધુએ સો સોના કર્મોનુસારજ થાય છે, તો પછી ગૌમાતાઓ માટે અને પોતાના નિર્વાહ માટે પણ માણસે શું કરવા યત્ન કરવો જોઈએ?

ઉપદેશક—પણ સ્વામીજી, આપણાં શાસ્ત્રો કહે છે કે, ‘ગાય

આપણી માતા છે !’

એ શબ્દો સાંભળીને સ્વામીજી જરાક હસ્યા અને બોલ્યા :
“હા, ગાય તમારી માતા છે, નહિ તો આવા તમારા જેવા
(બળદ જેવા) બુદ્ધિશાળી પુત્રો પેદા થાય ક્યાંથી ?”

ઉપદેશકના ગયા પછી સ્વામીજીએ બીજા બેઠેલા ગૃહસ્થોને
કહ્યું કે, “આવા બિંધા વિચારોથીજ આખો દેશ દુર્દશામાં જઈ
પડેલો છે. કમના નિયમને હોદો ક્યાં સુધી અવળો ઘસડી
ગયા છે અને તેમાંથી કેવી નિર્દયતા ઉત્પન્ન થઈ રહેલી છે !
અકસોસ ! જેમને મનુષ્યો માટે લાગણી ન હોય તેમને મનુ-
ષ્યોજ શી રીતે કહેવા ?”

સ્વામીજીના બધા સંવાદોનું વર્ણન આ સ્થળે આપી શકાય
નહિ. અહીંયાં એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે, તેમના સંવાદો x
અને વાતોલાપ હિંદના યુવાનોને સ્વકર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવનારા
છે. તે સંવાદોમાં સ્વામીજીએ ભારતવર્ષને પોતાનો સંદેશો
કહેલો છે. તે સંવાદો સ્વદેશપ્રીતિ અને ધર્મભાવનાથી ભરપૂર છે.

એક દિવસ એક શિષ્ય બેઠે વાત કરતાં સ્વામીજી કહેતા
હતા કે, “છેલ્લાં હજારેક વર્ષથી તમને હિંદવાસીઓને એમજ
કહેવાતું રહ્યું છે કે, તમે નિર્ળંગ છો અને તમે પણ તેમજ માની
બેઠેલા છો; પરંતુ આ માફ શરીર પણ તમારી પેઠે ભારત-
ભૂમિમાંજ જન્મ પામેલું છે કે નહિ ? છતાં પણ જે પરદેશીઓ
તમને નિર્ળંગ અને હલકા ગણે છે, તેઓ મને શા કારણથી ગુરુ
તરીકે માને છે ? મારી આત્મશ્રદ્ધાથી અને પ્રભુકૃપાથીજ તેમ
બન્યું છે. મારામાં જે આત્મશ્રદ્ધાએ વાસ કરેલો છે, તે આત્મ-
શ્રદ્ધા જો તમારામાં હોય—જો તમે પણ એમજ માનો કે તમા-

x સસ્તા સાહિત્ય તરફથી આ સંવાદો પણ નીકળ્યા છેજ.

રામાં અપરિમિત શક્તિ અને નિઃસીમ જ્ઞાન હરેલાં છે, તો તમે પણ અવશ્ય મારા જેવા થઈ શકો અને અફલુત કાર્યો કરી શકો. તમે કહેશો કે, એવો વિચાર કરવાનું સામર્થ્યજ અમારામાં ક્યાં છે ? અમારામાં એવી શ્રદ્ધા જગવનારા અને અમને એવા સામર્થ્યનો બોધ આપનારા ગુરુઓ ક્યાં છે ? પરંતુ તમને તે આત્મ-શ્રદ્ધા અને સામર્થ્યનો બોધ કરવાને અને મારા પોતાના દંષ્ટાંત-થી તમને તે પ્રત્યક્ષ કરાવવાનેજ હું તમારી પાસે આવેલો છું. તે મહા સત્યને તમે મારામાંથી શીખો અને અનુભવો. પછી શહેરે શહેર અને ગામે ગામ ફરીને એ સત્યને ફેલાવો. જાઓ, અને દરેક ભારતવાસીને કહો કે, “ બિઠો, બગૃત થાઓ, સ્વ-પ્નાવસ્થાનો ત્યાગ કરો બગૃત થાઓ અને તમારામાં રહેલા દેવત્વને બહાર કાઢો.” દુનિયામાં એવી આવશ્યકતા એકે નથી, એવું દુઃખ એકે નથી કે જે આત્મશ્રદ્ધાથી દૂર ન થઈ શકે.

હવે કેટલાક પંડિતો પણ સ્વામીજીના જ્ઞાનની ઠસોટી કરવાને સીલના ખગીઆમાં આવવા લાગ્યા. વેદ અને દર્શનોમાં પારંગત થયેલા કેટલાક ગુજરાતી પંડિતો એક વાર સ્વામીજીની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવાને આવ્યા. તેઓએ સંસ્કૃતમાંજ વાત શરૂ કરી. સ્વામીજી પણ તેમને સંસ્કૃતમાંજ જવાબ આપવા લાગ્યા. સ્વામીજીની વાણી મધુર હતી અને પંડિતો કરતાં પણ વધારે ઝડપથી તે બોલી શકતા હતા. બોલતાં બોલતાં સ્વામીજીથી એક ભૂલ થઈ ગઈ. તેમનાથી “ સ્વસ્તિ ” ને બદલે “ અસ્તિ ” બોલાઈ ગયું ! આ નજીવી ખાખતને મોઢું સ્વરૂપ આપીને પંડિતો ખડખડ હસવા લાગ્યા ! સ્વામીજીએ પોતાની ભૂલ એકદમ સુધારી અને તે કહેવા લાગ્યા કે, “ પંડિતોનો હું દાસ છું. એવી નજીવી ભૂલને તો તેમણે જતી કરવી જોઈએ.” એ પછી પૂર્વ મીમાંસા અને ઉત્તર મીમાંસા વગેરે ઉપર કેટલીક ચર્ચા ચાલ્યા

પછી ઘેર જતે જતે પડિતો સ્વામીજીના સ્નેહીઓને કહેવા લાગ્યા કે, “ સ્વામીજીને સંસ્કૃત વ્યાકરણનો વધારે જિંડો અભ્યાસ હોય એમ લાગતું નથી, પણ આપણા શાસ્ત્રો ઉપર તો તેમણે ઘણો સારો કાળ મેળવેલો છે વાદવિવાદ કરવામાં તેમની શક્તિ અપૂર્વ છે તેઓ ઘણીજ અભયળી બરેલી રીતે પોતાના વિચારો દર્શાવે છે અને જીજ્ઞાસુ તરફને તોડી નાખે છે તેમની બુદ્ધિ ઘણીજ વિલક્ષણ છે ”

પડિતોના ગયા પછી સ્વામીજીએ સર્વેને જણાવ્યું કે, “ આપણા પડિતો વિદ્વાન હોય છે, પણ તેમની રીતભાત અસંબધ હોય છે એકાદ શબ્દની ચૂક માટે મારા પ્રત્યે તેમણે જે રીત ભાત દર્શાવી તેવું પશ્ચિમમાં ચાલી શકે નહિ પશ્ચિમના સુશિક્ષિત વર્ગના લોકો સામાના કહેવાનો ભાવાર્થ શો છે તેજ બાજુ વાનો પ્રયાસ કરે છે તેઓ બાપા કે વ્યાકરણ સંબંધી ભૂલને મહત્ત્વ આપતા નથી અને હસવા મઠી પડી વક્તાનું અપમાન કરતા નથી તેઓ વિષયને બાજુ ઉપર મૂકી એવી નજીવી બાબ તોમાં જીવ ધાલતાજ નથી આપણા પડિતો તો કહેવાની મતલબને બાજુ ઉપર મૂકી દે છે અને શબ્દોને માટેજ મારામારી કરી મૂકે છે તેઓ પતરાળા પડિયામાંથી વાકાચૂકાપણુ શોધી કાઢીને તેને માટેજ એટલા બધા લડી મરે છે કે પતરાળામાં ખોરાક પીરસવાનુંજ બને નહિ ને પીરસાયું હોય તો ખાવાનું બને નહિ ” પશ્ચિમના પ્રદેશોમાં જતા પહેલાં પણ સ્વામીજી ઘણી વાર કહેતા હતા કે, “ ઉચ્ચ વિચારો અને વ્યાવહારિક જીવન વચ્ચે રહેલો સંબંધ સમજીને તે પ્રમાણે વર્તવાની તો તેઓ જરૂરજ જોતા નથી ઘણા કાળથી ચાલતા આવતા જૂના ચીલામાં તેઓ પોતાનું જીવન વહેવતાવ્યા કરે છે અને પોપટિયા તરવજાનની મિથ્યા કડાકૂટમાં સંતોષ માને છે

૪૭-રામકૃષ્ણ મિશનની સ્થાપના

કલકત્તામાં સ્વામી વિવેકાનંદનું ચિત્ત અનેક બાળતોમાં પરીવાઈ રહ્યું હતું; છતાં દક્ષિણેશ્વરની પાસે આવેલા આલમ-ખંતર મઠ તરફ તેમનું લક્ષ્ય વધારે હતું. ઘણા વરસના વિયોગ પછી સ્વામી વિવેકાનંદને-તેમના વડાલા નરેન્દ્રને-જોઈને મઠના સાધુઓની ખુશાલીનો પાર રહ્યો નહિ.

શ્રીરામકૃષ્ણ સાથે ગાળેલા દિવસો અને પરિમાળક સાધુઓ તરીકે ગાળેલો સમય સર્વેને યાદ આવવા લાગ્યો. સ્વામીજી પોતાના ગુરુભાઈઓ અને શ્રીરામકૃષ્ણના ભકતોને પશ્ચિમની અનેક વાતો અને અનુભવો કહેવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે સ્વામીજી તેમની દૃષ્ટિને ઘણી વિશાળ બનાવવા લાગ્યા. પોતાના પાશ્ચાત્ય શિષ્યોને તેમની સાથે મેળવવા લાગ્યા. પ્રથમ તો તેમના જૂના વિચારના અને ધર્મચુસ્ત ગુરુભાઈઓ તેઓનો સહવાસ રાખવાની ના પાડવા લાગ્યા; પરંતુ ધીમે ધીમે તેમના મનનું સાંકડા-પણું સ્વામીજીએ કાઢી નાખ્યું અને સર્વે ગુરુભાઈઓ પાશ્ચાત્ય શિષ્યોને પણ પ્રભુનાં બાળકો, શ્રીરામકૃષ્ણના ભકતો અને પોતાનાં સગાંવડાલાં તરીકે ગણવા લાગ્યા. સર્વે ગુરુભાઈઓ મનમાં સમજવા લાગ્યા કે, પાશ્ચાત્ય શિષ્યો માત્ર નામમાંજ પાશ્ચાત્યો છે, વિચારમાં અને આચારમાં તો તેઓ ખરેખરા હિંદુ-રે, બ્રાહ્મણ જેવાજ બની રહેલા છે !

સ્વામીજીની શારીરિક સ્થિતિ હવે ખરાબર રહેતી નહિ. તેમને અત્યંત શ્રમ લેવો પડ્યો હતો. સ્વામીજી આરામ લેવાની ઇચ્છા કરતા હતા, પણ તેમનો પરોપકારી સ્વભાવ તેમને જરા-યે જાંપીને બેસવા દે તેમ નહોતું. દાકતરોએ આરામ લેવાની સલાહ આપવાથી સ્વામીજીએ ભાપણે આપવાનાં બંધ કર્યાં, પણ મનમાં બે મોટા મઠ સ્થાપવાની યોજનાઓ ઘડવા માંડી. પોતાના અમેરિકન અને અંગ્રેજ શિષ્યોની સહાયથી સ્વામી વિવેકાનંદે બે મોટા સભ્ય મઠોની સ્થાપના કરી. એક મઠ કલકત્તામાં આવેલો છે અને તે બેલુરમઠને નામે ઓળખાય છે. બીજો મઠ હિમાલયમાં છ હજાર ફીટ જાંચા શિખર ઉપર બાંધવામાં આવેલો છે, તે માલવતી અદ્વૈતાશ્રમના નામથી ઓળખાય છે. બંને મઠોની અંદર ન્યાતન્તરના લેહ વગર સર્વેને વેદાંતનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. એમાંના અદ્વૈતાશ્રમમાં મુખ્યત્વે કરીને અમેરિકન અને અંગ્રેજ શિષ્યો રહે છે.

આપણા જૂના વિચારના સંન્યાસીઓ ગરીબ અને તવંગર-ને એકજ પ્રકારનો બોધ આપી રહેલા છે. બંનેને તેઓ જગત-ના મિથ્યાપણાનીજ વાતો ક્યાં કરે છે. જેને ખાવાને અન્ન નથી તેને પણ ખ્રદ્ધ અને માયાનીજ વાતો સમજાવ્યા કરે છે; પણ જેના પેટમાં ખાડો પડેલો હોય તેને એવું ખ્રદ્ધજ્ઞાન રૂચેજ ક્યાંથી? સ્વામી વિવેકાનંદ જેને અન્ન કે વસ્ત્રની જરૂર હોય તેને ત્યાગ ધર્મનો ઉપદેશ કરતા નહિ. તેઓ તેને તેની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાને બોધ કરતા અને બને તો તેને તેનો ઉપાય પણ બતાવતા. પ્રજારૂપી વૃક્ષનાં મૂળ, ડાળાં અને થડ સર્વેને પોષણ આપનારી સઘળી પ્રવૃત્તિઓ તરફ સ્વામીજીની સહાનુ-ભૂતિ હતી. પ્રજારૂપી વૃક્ષનાં મૂળને પોષવાં અને ડાળાં તરફ બે-દરકાર રહેવું કે ડાળાંને પોષવાં અને મૂળ તરફ બેદરકાર રહેવું

એ સ્વામીજીની દીર્ઘદૃષ્ટિમાં પ્રજારૂપી વૃક્ષનું પોપણુ ગણાતું નહિ.

હવે સ્વામીજી પોતાના ગુરુભાઈઓ, શિષ્યો અને શ્રીરામ-કૃષ્ણના ભક્તોનું ચારિત્ર્ય ઘડવા લાગ્યા. તેમનામાં આત્મશ્રદ્ધાનો વિકાસ કરવા લાગ્યા. “તમે સિંહ છો, તમે આધ્યાત્મિક બળના ભંડાર છો, સર્વ શક્તિમાન છો, અખિલ વિશ્વને મુક્તિવાની તમારામાં શક્તિ રહેલી છે, માત્ર તમે આત્મશ્રદ્ધા ધરો અને તમારામાં રહેલી શક્તિઓને ભગૃત કરો.” એવા એવા અનેક બોધ સ્વામીજી તેમને કરવા લાગ્યા. ગરીબ, નિરાધાર, રોગી વગેરેની સેવા કરો અને તમારા કાબલાથી જગતને તેવી સેવા કરવાનું શીખવો. તમારે હવે દેવાલયોમાંજ પ્રભુનાં દર્શન કરવાનાં નથી, પણ પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર ગરીબ અને રોગી મનુષ્યોમાં-પ્રભુના વિરાટ સ્વરૂપ-જગતમાં-રાષ્ટ્રમાં કરવાનો છે. તમારા ધર્મને માટે, તમારા દેશને માટે તમારે એકાંતવાસમાંથી બહાર નીકળવાનું છે અને હબરો નિરાશ્રિત, અજ્ઞાની અને દુઃખી મનુષ્યોનાં અંતઃકરણમાં આશા, આશ્વાસન અને જ્ઞાનનો વાસ કરાવવાનો છે. મારે ભારતવર્ષમાં નવીન પ્રકારનાજ સંન્યાસીઓ ઊભા કરવાના છે અને તે એવા હોવા જોઈએ કે જે પોતાની સુક્રિતની દરકાર નહિ કરતાં ગરીબ અને દુઃખીને સહાય અર્પવામાં નરકવાસ લોગવવો પડે તો તે પણ વેઠી લે.

કલકત્તાના કેટલાક સુવાનો અત્યાર સુધી સ્વામીજીના કદા પ્રભાણે પ્રદ્યારીતું જીવન ગાળી રહ્યા હતા. તેમને હવે સંન્યાસ દીક્ષા લેવાની ઇચ્છા હતી. સ્વામીજીએ તેમનો અધિકાર જોઈને તેમને સંન્યાસ દીક્ષા આપી. દીક્ષાની કેટલીક સામાન્ય વિધિ થયા પછી સધળા પ્રદ્યારીઓ સ્વામીજીને પગે લાગ્યા. સ્વામીજી તેમને આશીર્વાદ આપીને બોલ્યા કે, “મનુષ્ય-જીવનનું જીવ્યામાં જીવું મત તમે ધારણ કરો છો. ધન્ય છે તમારા જન્મ-

ને, ધન્ય છે તમારી જનનીને, ધન્ય છે તમારા પૂર્વજોને ! ”

સાંજે સ્વામીજીએ વૈરાગ્યની મહત્તા સમજાવતાં દીક્ષા લેનારાઓને સંબોધીને કહ્યું કે, “ યાદ રાખો કે પોતાનો મોક્ષ મેળવવાને અને જગતનું કલ્યાણ કરવાને માટેજ સંન્યાસનો આશ્રમ છે. આત્મનઃ મોક્ષાર્થ જગદ્વિતાય ચ । ચારિત્રગળ અને આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિને ખીલવીને જનસમાજમાં તમારે તેને ફેલાવવાની છે. આપણાં મહાન શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતો કે જે સર્વને માટે અનુકૂળ અને સુગમ થઈ પડે તેમ છે, તે સર્વને સમજાવી તેમનો વ્યવહાર નીતિમય, સરલ, ઉદાર અને ઉચ્ચગામી બને તેમ કરવાનું છે. જ્ઞાનભક્તિનાં અધિકારી ઉચ્ચ હૃદયોમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ પાઠીને તેમાં સૂઈ રહેલા પરબ્રહ્મરૂપી સિંહને જાગૃત કરવાનેજ આ જગતમાં સંન્યાસીનું જીવન છે; માટે ઊઠો, જાગૃત થાઓ અને ખીજાઓને જાગૃત કરો. તમારું કર્તવ્ય બજાવો, એટલે મોક્ષને પણ આપોઆપજ તમારી પાસે આવી પડેલો જોશે. ” સ્વામીજીએ ઉપલાં વાક્યોમાં સંન્યાસનો હેતુ અને આદર્શ પોતાના શુભલાઈઓ અને શિષ્યોને સમજાવી દીધાં હતાં.

ઉપરના શબ્દો બોલતે બોલતે સ્વામીજીના મુખ ઉપર આધ્યાત્મિકતાનું દિવ્ય તેજ પ્રસરી રહ્યું હતું. તેમના હૃદયમાંથી અલૌકિક પ્રકાશ અને જુસ્સો સર્વ તરફ વહી રહ્યાં હતાં. સ્વામીજી આગળ બોલવા લાગ્યાઃ કે, “ તમારી જાતને માટે સુખસગવડ નહિ શોધતાં સર્વ યોગક્ષેમ ઈશ્વર ઉપરજ રહેવા દેજો. દરેક પ્રકારની આસક્તિને—કાંચન અને કામિનીને વગર ઈચ્છ્યાં—તમારે છેદી નાખવી, આવી મળે તો પણ તેને જોર સમાન ગણીને તેનાથી દૂરજ રહેજો. જ્ઞાન અને ચારિત્રના ધન આગળ તેને અને રાજ્યપ્રાપ્તિને પણ તુચ્છજ જાણજો. આ ઋષિવાક્ય સદા નજર સામે રાખ્યા કરજો કે, અમિમાનં સુરાપાનં ગૌરવં ધોર રૌરવં । પ્રતિષ્ઠા સુકરી

વિદ્યા ત્રિણલક્ત્વા સુક્ષ્મી ભવેત્ ॥ અર્થાત્ દેહાભિમાનને સુરાપાન સમજાવે. કુળ કે જાતિની ઉચ્ચતાના ઓરવને ઘોર નરક તુલ્ય બતાવે. દંભ અને દેખાવને ઝૂકી પડવા વાળી દીવાની દુનિયાની વાહવાહને સુકરીની વિદ્યા સમજાવે. આ ત્રણેને ત્યજવાથી જ તમે આત્મસુખને પામી શકશો. એ કથાની ઇચ્છા ન રાખતાં તમારા મોક્ષને માટે અને જગતનું કલ્યાણ કરવાને માટે જ તમારે તમારું જીવન ગાળવાનું છે. હું તમને પૂછું છું કે, ‘તમે તમારા ખરા અંતઃકરણથી આ બધું કરશો ?’ પૂરેપૂરે વિચાર કર્યો પછી જ સંન્યાસ ગ્રહણ કરો; હજી પણ પાછા પૂર્વાશ્રમમાં ચાલુ રહેવું હોય તો રહી શકશો.”

આ પ્રમાણે પૂછવામાં આવ્યું, ત્યારે ત્યારે બ્રહ્મચારીઓએ હા કહી, પછીથી સ્વામીજીએ વિરજાહોમ કરાવ્યો. અમિની સમક્ષ બ્રહ્મચારીઓએ આલોક અને પરલોક સંબંધી સર્વ કામનાઓના ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા લઈ પોતાના અંતઃકરણને પવિત્ર, બળવાન અને સફળ કરવાની પ્રજુપ્રાર્થના કરી. આ પ્રમાણે થઈ રહ્યા પછી સ્વામીજીએ તેમને સંન્યાસ દીક્ષા આપી. મઠમાં તે દિવસ અત્યંત આનંદમાં પસાર થયો. સર્વત્ર જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનો પવિત્ર પ્રકાશ છવાઈ રહ્યો.

જ્યારે સ્વામીજી કલકત્તા આવતા, ત્યારે તે જગ બલ્લરમાં બલરામ બાબુને ઘેર રહેતા. તે વખતે બલરામ બાબુનું ઘર અનેક બક્તોથી ભરાઈ જતું. ઘણા મનુષ્યો સ્વામી વિવેકાનંદનાં દર્શન કરવાને ત્યાં આવતા અને બલરામ બાબુના મકાનમાં પવિત્રતા અને ધાર્મિકતાનું વાતાવરણ પ્રગટી રહેતું.

ઈ. સ. ૧૮૬૭ના મે માસની પહેલી તારીખે બપોરના ત્રણ-ચાર વાગ્યાને સુમારે શ્રીરામકૃષ્ણના સઘળા શિષ્યો-સંન્યાસીઓ

અને ગૃહસ્થો—મલરામબાબુને ઘેર એકઠા થયા હતા. સ્વામી-
જીએ સર્વેને આમંત્રણ મોકલ્યાં હતાં. ‘અત્યાર સુધી શ્રીરામ-
કૃષ્ણના સંન્યાસી અને ગૃહસ્થાશ્રમી શિષ્યો વચ્ચે કોઈ પણ
જાતનું મહકારિત્વ હતું નહિ. તેઓ પોતાને ફાવે તેમ પ્રભુભક્તિ
અને પરોપકાર કરી રહ્યા હતા. તેમની ધાર્મિક અને પરોપકારી
પ્રવૃત્તિઓને વ્યવસ્થામાં લાવી મૂકવાનો સ્વામીજીનો ઘણા વખત-
થી વિચાર હતો. સર્વે આવી રહ્યા પછી સ્વામીજી કહેવા લાગ્યા
કે, “મારા જુદા જુદા દેશોના અનુભવ ઉપરથી હું એવા સિદ્ધાંત
ઉપર આવેલો છું કે, આપણી પ્રવૃત્તિઓની ઝરાબર વ્યવસ્થા
ક્યાં વગર તેમથી કોઈ પણ જાતનું કાયમનું કે ‘મોડું’ ફળ
નીપજી શકવાનું નથી. અહીંની હાલની સ્થિતિ જોતાં, પ્રજા-
સત્તાક રાજ્યોમા થાય છે તેમ દરેક સમાસદને સરખો હક મળે
અને ઠરાવ વધુ મતે પસાર થાય તે મુજબ કામ કરવું’ એવી
પદ્ધતિ મને ઉચિત લાગતી નથી જ્યારે આપણે સ્વાર્થ કરતાં
સમાજ કે પ્રજાના હિતને વધારે અગત્યનું ગણતા શીખીશું,
ત્યારેજ આપણને એ પદ્ધતિ માફક આવશે, માટે હાલમાં તો
આપણે આપણી સમાજનો કોઈ પણ નેતા નીમવો જોઈએ અને
એ નેતાની આજ્ઞાને સર્વેએ માનવી જોઈએ.

“જેના નામથી દોરાઈને અમે બધા સંન્યાસી થયેલા છીએ,
જેને પોતાના ગુરુ તરીકે ગણીને તમે બધા ગૃહસ્થ ભક્તો સંસાર-
ની પ્રવૃત્તિઓમા ભાગ લઈ રહેલા છો, જેનું પવિત્ર નામ અને
જેના અફુલ્લ જીવન અને બોધની અસર ફક્ત બાર વરસમાંજ
પૂર્વ અને પશ્ચિમના પ્રદેશોમા પ્રસરી રહેલી છે, તે શ્રીરામકૃષ્ણ
પરમહંસના નામ ઉપરથી આપણા સઘ અથવા સમાજનું નામ
‘રામકૃષ્ણ મિશન’ રાખવું ઠીક જણાય છે ”

સ્વામીજીની દરખાસ્તને સર્વેએ અનુમોદન આપવાથી રામ-

કૃષ્ણ મિશનની સ્થાપના થઈ. પછીથી તેના કાર્ય તથા નિયમો વિષે વાદવિવાદ ચાલ્યો અને છેવટે સર્વાનુમતે નીચેના ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા:—

સમાજનો હેતુ—શ્રીરામકૃષ્ણે પોતાના જ્ઞાન અને ચારિત્ર્ય વડે જે ઉચ્ચ સત્યો પ્રબોધ્યાં છે, તેને પોતાના જ્ઞાન અને ચારિત્ર્યમાં ઉતારીને તથા લોકોમાં ફેલાવીને જનસમૂહની શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક સ્થિતિ સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવો.

સમાજનું કર્તવ્ય—જુદા જુદા ધર્મો એકજ સર્વસામાન્ય ધર્મનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપો છે, એમ અનુભવ કરીને શ્રીરામકૃષ્ણે જુદા જુદા ધર્મો વચ્ચે પ્રેમની લાગણી વધારવા જે જે ઉપાયો ચોજેલા છે તેમને અમલમાં મૂકવા.

સમાજની કાર્યપદ્ધતિ—જનસમૂહનું વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક કલ્યાણ સાધવાને માટે, જે જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનની જરૂર પડે તે જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનને શીખવનારા ઉપદેશકોને તૈયાર કરવા. દેશની કળાઓ અને ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપવું.

હિંદમાં કરવાનું કાર્ય—હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં મઠો અને આશ્રમો સ્થાપવા અને તેમાં સંન્યાસીઓ અને પ્રજ્ઞાચારીઓને એવી રીતે કેળવવા કે તેઓ લોકોને કેળવણી આપવામાં અને એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જઈ કેળવણીનાં સાધનો એકઠાં કરવામાં પોતાનું આખું જીવન વ્યતીત કરે.

પરદેશ સંબંધી કાર્ય—રામકૃષ્ણ મિશનના સુશિક્ષિત સભાસદોને હિંદની ગહારના પ્રદેશોમાં ઉપદેશક તરીકે મોકલવા અને ત્યાં સત્ય ધર્મનો ફેલાવો કરવો. જુદે જુદે સ્થળે ધાર્મિક મથકો સ્થાપવાં અને તે મથકો તથા હિંદના મઠો અને આશ્રમો વચ્ચે પ્રેમ અને સહકારિત્વની લાગણી વધારવી. સમાજ-

નું કાર્ય અને તેના હેતુઓ કેવળ ધાર્મિક છે અને તે લોકોના આર્થિક, સામાજિક અને ધાર્મિક હિતને માટેજ છે તેમને રાજ્યદારી વિષયો સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી.

સભાસદની યોગ્યતા—શ્રીરામકૃષ્ણનું જીવન અને તેમના હેતુઓમાં જેમને શ્રદ્ધા છે અથવા સમાજના ઉપર કહેલા હેતુઓ અને કાર્યમાં મદદ કરવાની જેમની ઇચ્છા છે, તેવા મનુષ્યો તેના સભાસદ થઈ શકશે.

ઉપરના ઠરાવો પસાર થયા પછી સ્વામી વિવેકાનંદને રામકૃષ્ણ મિશનના મુખ્ય નેતા તરીકે ચૂંટવામાં આવ્યા. સ્વામી બ્રહ્માનંદને તેના પ્રમુખ બનાવવામાં આવ્યા. સ્વામી યોગાનંદને તેના ઉપપ્રમુખ તરીકે નીમવામાં આવ્યા. પ્રથમ એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે, ઈર રવિવારે બલરામ બાળુના મકાનમાં સભા ભરવી અને તેમાં ગીતા, ઉપનિષદો વગેરેમાંથી અમુક અમુક ભાગ વાંચવા અને તેના ઉપર વાદવિવાદ કરવો, તેમજ વખતો-વખત સમાજમાં નિબંધો વ્યાખ્યાન અને ભાષણો અપાવવા એ પ્રમાણે ત્રણ વર્ષ સુધી રામકૃષ્ણ મિશનને બલરામ બાળુના મકાનમાં સભાઓ ભરી જ્યારે જ્યારે સ્વામી વિવેકાનંદ કલકત્તામાં હાજર હોય, ત્યારે ત્યારે તે સભામાં આવીને સર્વેને બોધ આપતા અને પોતાની અફૂલત સંગીતકળાથી શ્રોતાઓનાં મન રંજિત કરતા.

સમાજનું કાર્ય અને તેના હેતુઓ તરફ સ્વામીજીના કેટલાક ગુરુભાઈઓ શકાની નજરથી જોતા તેઓનું માનવું એવું હતું કે, શ્રીરામકૃષ્ણે પોતાના જીવનમાં યોગ, સમાધિ અને આત્મ સાક્ષાત્કાર સિવાય બીજું કશુંયે કશું નથી અને સંન્યાસીઓનું કર્તવ્ય માત્ર પ્રભુની ભક્તિ, યોગની સાધના કે શાસ્ત્રના પઠન-

પાઠનમાં રહેલું છે. તેઓનું ધારવું એવું હતું કે સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો પછી મનુષ્યનો સંસાર સાથે સંબંધ નથી અને લોકકલ્યાણ કરવાની ઇચ્છા પણ તેને માટે બંધનરૂપજ છે. સ્વામીજીને તેઓ કહેવા લાગ્યા કે, “સલાઓ ભરવી, લાપણો કરાવવાં અને જનસમૂહનું કલ્યાણ કરવાને પ્રયાસ કરવો, એ બધું માત્ર પાશ્ચાત્ય વિચારોનું અનુકરણજ છે.” ધાર્મિકતાનો આવો સંકુચિત અર્થ કેટલાકને કરતા જોઈને સ્વામીજી કહેતા કે, “તમે શી રીતે જાણો છો કે મારા વિચારો શ્રીરામકૃષ્ણના વિચારો અને આદર્શને મળતા નથી ? શ્રીરામકૃષ્ણ ધેણા ઉદાર, વિશાળ અને અપરિમિત વિચારોની સાક્ષાત્ મૂર્તિ હતા. તેવા શ્રીરામકૃષ્ણને તમારે તમારા વિચારોરૂપી હઠમાંજ બાંધી રાખવા છે ? તે હઠને હું તોડી નાખીશ અને શ્રીરામકૃષ્ણના વિચારોને આખા જગતમાં ફેલાવીશ. તમે જેમ તેમની છબીની માત્ર પૂજા કરી રહેલા છો, તેમ તેમની પૂજાજ માત્ર કર્યા કરવાનો ઉપદેશ કરવાનું તેમણે મને કહ્યું નથી. મોક્ષ મેળવવાના માર્ગો અનેક છે. આ જગતમાં જે ઘણા મતપંથો પ્રવર્તી રહેલા છે, તેમાં એકનો વધારો કરવાને સાફ માર્ગ જન્મ નથી. આપણે આપણા ગુરુનો આશ્રય મેળવેલો છે, તેથી આપણને ધન્ય છે; પરંતુ આપણને તેમણે જે વિચારો આપેલા છે, તેનો જગતમાં છુટથી પ્રચાર કરીને ઋણમુક્ત ધનુ એ આપણું પરમ કર્તવ્ય છે.”

ગુરુભાઈઓમાંનો એક સંતુષ્ટ યજ્ઞને બોલી બ્રહ્મો કે, “તમે જે ધાર્યો તે કર્યો. અમે હમેશાં તમારી આજ્ઞા પાળવાને તૈયાર છીએ. હું સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકું છું કે, બગવાન શ્રીરામકૃષ્ણજ તમારી મારફતે સઘળું કાર્ય કરી રહેલા છે. પરંતુ શ્રીરામકૃષ્ણની પદ્ધતિ જુદી હતી; તેથી વારંવાર મનમાં એમ યજ્ઞ ભય છે કે, આપણે આટલે માર્ગે તો જતા નહિ હોઈએ !”

સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો કે, “ વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રમાણે છે. શ્રીરામકૃષ્ણના શિષ્યો તેમને પૂરેપૂરો સમજી શકતા નથી. તેમના ધારવા કરતાં વધારે મહત્તા ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણ ધરાવતા હતા. અગણિત આધ્યાત્મિક વિચારોની તે સાક્ષાત્ મૂર્તિ હતા અને તે આધ્યાત્મિક વિચારોનો અસખ્ય રીતે વિકાસ કરી શકાય તેમ છે; પરંતુ તેઓ મારા શરીર દ્વારા પોતાનું કાર્ય કરવા ઇચ્છતા હોય અને મને તેમના સાધન તરીકે વાપરતા હોય, ત્યારે તો હું માત્ર તેમની ઇચ્છાનેજ વશ થાઉં છું. ”

ખરેખર, ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણનું જીવન એવું તો વિશાળ અને જીંડું હતું કે તેમના સર્વ શિષ્યો તે વિશાળતા અને જીંડાણને નજીક જોઈ શકે. તેમનું અંત્યંત ઉદાર ચરિત્ર અને તેમનું વિશાળ હૃદય, તેમના અલૌકિક ઉદ્દેશો તથા સમાધિ-પ્રસંગો અને મોક્ષપ્રાપ્તિના ઉપદેશો લોકોની સ્થૂળ દૃષ્ટિને ન દેખાય એ સ્વાભાવિક છે. શ્રીરામકૃષ્ણના જીવનને બધી રીતે સમજાવવાનું કાર્ય તેમના પટ્ટશિષ્ય સ્વામી વિવેકાનંદને સોંપવામાં આવ્યું હતું. મહાપુરુષશાળી વિવેકાનંદજી પોતાના ગુરુને ખરાખર સમજી શકતા હતા. પોતાના ગુરુને પગલે ચાલીને વૈરાગ્ય અને જનસેવા, એકબીજાનાં વિરોધી હોવાનો ખોટો ખ્યાલ તેમણે હિંદવાસીઓના હૃદયમાંથી કાઢી નાખ્યો છે. મનુષ્યમાં રહેલી દૈવી શક્તિઓ અને લાગણીઓને જનહિતના કાર્યોમાં વહેવરાવવાને અને વિવિધ પ્રકારે ધર્મનો પ્રચાર કરવાને સાફજ તેમણે “ રામકૃષ્ણ મિશન ” સ્થાપેલું છે. “ ત્યાગ અને જનસેવા ” એ તેનો આદર્શ છે. સ્વામી વિવેકાનંદ દૃઢપણે માનતા હતા કે, આધુનિક હિંદનો પ્રબળકીય આદર્શ “ ત્યાગ અને સેવાનો ” જ હોવો જોઈએ.

સ્વામી વિવેકાનંદનું ચરિત્ર મમજવામાં એટલું યાદ રાખવું

જોઈએ કે, પ્રસંગને અનુસરીને તેમના વિશાળ હૃદયમાં વિવિધ ભાવો ઉત્પન્ન થતા. ભક્તિનો પ્રસંગ આવતાં તેમનું હૃદય ભક્તિ ભાવથી ઊભરાઈ જતું અને જ્ઞાનનો પ્રસંગ નીકળતાં જ્ઞાનનો ટોચે ચડી જતું. સ્વદેશાભિમાનની વાત કરતાં તે કર્મયોગ અને સ્વદેશપ્રીતિમાં તરખોળ થઈ જતું અને સુધારાની વાત ચાલતાં તે સુધારાના અનેક વિષયોને હાથ ધરી તેનું રહસ્ય સમજાવતું.

આમ જુદે જુદે પ્રસંગે સ્વામીજી જુદા જુદા રૂપે જણાતા અને તેમની લાગણીઓમાં પરસ્પર વિરોધ ભાસતો, પણ તે વિરોધ વિરોધ નહિ હોતાં એકમાં એકતાજ હતી અને જેમ એક વૃક્ષને અનેક ડાળાં હોય તેમ સ્વામીજીની સઘળી લાગણીઓ-પ્રવૃત્તિઓ તેમના વિશાળ અંતઃકરણનાં ડાળાંખંખડાંરૂપજ હતી. મહાન પુરુષોના ચારિત્ર્યને અને તેમના વિશાળ હૃદયને સામાન્ય મનુષ્યો સમજી શકતા નથી.

બલરામ બાબુને ત્યાં અનેક વિષયો ઉપર ચર્ચા થતી અને સ્વામીજી તેમાં મુખ્ય વક્તાનો ભાગ ભજવતા. દેશહિતના, ઇતિહાસના, મહાત્માઓ અને અવતારોને લગતા, એવા એવા અનેક મહત્વના વિષયો ઉપર સ્વામીજી બહુજ લાગણીથી વાત કરતા. શુરુ ગોવિંદસિંહ ઉપર વાત ચાલતાં સ્વામીજી ઘણાજ જુસ્સાથી તે શીખ શુરુની કાર્યપદ્ધતિનાં વખાણ કરતા. તે શીખ શુરુએ પોતાના શિષ્યોને કેવી અફજુત રીતે કેળવ્યા હતા, તેમનામાં કેવું અલોકિક ચરાતન હતું અને સાથે સાથે તેમનો વેરાગ્ય પણ કેવો તીવ્ર હતો, તે કેવું ઉત્કટ તપાચરણ કરતા, તેમનામાં કેવી અફજુત સહનશીલતાએ વાસ કરેલો હતો, શીખ પ્રજાનો પુનરોદ્ધાર કરવાને માટે તે કેવી તનતોડ મહેનત કરી રહ્યા હતા, કેટલાક સુસલમાન થઈ ગયેલા હિંદુઓને પાછા હિંદુધર્મમાં લાવવાને તે કેવો અથાગ શ્રમ વેઠી રહ્યા હતા અને પવિત્ર નર્મદા નદીને

કિનારે કેવા શોયંથી તે મરણને શરણ થયા હતા વગેરે જાણતો ઉપર સ્વામીજી અપૂર્વ પ્રકાશ પાડી રહ્યા હતા. શુરુ ગોવિંદ સિંહે પોતાના શિષ્યોના હૃદયમાં શ્રદ્ધા અને હિંમતનો કેવો અલૌકિક ભુસ્સો રેલ્યો હતો, એ વાતને સ્વામીજી પુનઃ પુનઃ શ્રોતાઓના મગજમાં ઠસાવતા એક લાખ કે તેથી પણ વધારે મનુષ્યો સામે બિલેલા હોય, તોપણ તેમનો શિષ્ય પોતાના હંક અને ધર્મના ખયાલને માટે જરાયે પાછી પાની દરતો નહિ એ વિષે વાત કરતા સ્વામીજીનું હૃદય બિછળતું અને તેમના હાવભાવ શ્રોતાઓના મગજમાં તે પ્રસંગની વસ્તુસ્થિતિનો તાદ્દશ્ય ચિતાર ખડો કરતા જ્યારે સ્વામીજી હિંદના મહાપુરુષો વિષે કંઈ બોલતા, ત્યારે શ્રોતાઓનો આત્મા અત્યંત ઉદ્દાસમાં આવી જતો, તેઓ પોતાનું જ્ઞાન ભૂલી જતા અને કથાના નાયકની સમીપમાં તેઓ બેઠા છે એવો ભાસ તેમને થઈ રહેતો.

એક વખત બલરામ બાળુના ઘરમાં બેઠે બેઠે સ્વામીજી એક શિષ્યને ઝગ્વેદ વિષે વાત કહી રહ્યા હતા. ઝગ્વેદ ઉપર સાયણાચાર્યે 'ભાષ્ય લખેલું' છે એક ધનાઢય પુરુષના મકાનમાંથી સ્વામીજીનો એક શિષ્ય મેકસમૂલરદ્વત ઝગ્વેદ અને સાયણાચાર્યના ભાષ્યનું ભાષાતર લઈ આવ્યો. સાયણાચાર્યે વેદોનું અનાદિત્વ સાબિત કરવાને માટે જે યુક્તિ અને તર્ક વાપરેલા છે તે તેમને સમજાવતા સ્વામીજી સાયણાચાર્યની યુક્તિના ભારે વખાણ કરવા લાગ્યા. છતાં સાથે સાથે એટલું પણ કહેવું જ જોઈએ કે, સ્વામીજી હું મેશા સત્યવક્તા અને સ્પષ્ટવક્તાજ રહેતા. સાયણાચાર્યના વખાણ કરવાની સાથે ઝગ્વેદની કેટલીક ઋચાઓનો અર્થ કરવામાં તે ભૂલેલા છે, એમ પણ સ્વામીજી દર્શાવતા. વળી તે ઋચાઓનો ખરો અર્થ અને ખરૂં રહસ્ય પ્રમાણોની સાથે તે સમજાવતા.

ઋગ્વેદ ઉપર ચર્ચા કરતે કરતે સ્વામીજી કહેવા લાગ્યા કે, “મેકસમૂલરને મેં જોયા છે; ત્યારથી મને એમજ લાગે છે, જાણે પોતાના બાળ્યને ઝરાળર સમજાવવાને સાયણાચાર્યેજ મેકસમૂલર તરીકે અવતાર લીધેલો છે ! તેમને અને તેમનાં પત્ની-ને ઓકસફડના એક એકાંત અને શાંત પ્રદેશમાં વાનપ્રસ્થાશ્રમ-નું પાલન કરતાં જોઈને મને વૈદિક સમયનાં યશસ્વી વસિષ્ઠ અને અરુંધતીનોજ ખ્યાલ આવ્યો હતો. જ્યારે મેં તેમની પાસેથી વિદાય લીધી, ત્યારે તે વૃદ્ધ પુરુષની આંખોમાં ચોધારાં આંસુ આવી ગયાં હતાં.”

સ્વામીજીને પૂછવામાં આવ્યું કે, “પવિત્ર ભારતવર્ષમાં પ્રાણજી તરીકે શરીર ધારણ કરવાને બદલે સાયણાચાર્ય મ્લેચ્છ શરીરમાં કેમ જન્મ્યા હશે ?”

સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો કે, “વેદોનો અર્થજ જેને સમ-જાવવો છે અને ઉચ્ચ જ્ઞાનની સાક્ષાત્ મૂર્તિજ જેને યદ્ય રહેલું છે, તેને મન ન્યાતજ્ઞત કે વહુના લેદનો શો અર્થ છે ? જગતના કદયાણુને માટે તે ફાવે ત્યાં જન્મ ધારણ કરે છે. જ્યાં ઘણી વિદ્યા અને લક્ષ્મીએ વાસ કરેલો છે, એવા પશ્ચિમના પ્રદેશમાં જો તે જન્મ્યા ન હોત, તો આવું મહત્કાર્ય કરવાને જોઈએ તેટલું દ્રવ્ય તેમને ક્યાંથી મળ્યું હોત ? તમે સાંભળ્યું નથી કે, ઇસ્ટ-ઇન્ડિયા કંપનીએ ઋગ્વેદનું બાપાંતર પ્રસિદ્ધ કરવાને નવ લાખ રૂપિયાની મદદ કરેલી છે અને તેટલી રકમ પણ પૂરતી નહોતી. એ કાર્યમાં આપણા દેશના અનેક પંડિતોને પગાર આપીને રોકવામાં આવ્યા હતા. આ સમયમાં આપણા દેશમાં વિદ્યા અને જ્ઞાનને ઉત્તેજન આપવાને માટે એટલો મોટો ખર્ચ કરાયેલો જોયો છે ? મેકસમૂલરે પ્રસ્તાવનામાંજ લખેલું છે કે, માત્ર હસ્તલિખિત પ્રતો તૈયાર કરવામાંજ તેમણે પચીસ વરસ ગાળ્યાં હતાં અને

પછીથી તેમને છપાવવામાં બીજાં વીસ વરસ ગયા હતાં ! આ પ્રમાણે જગતને માટે વેદ જેવું પારકી બાપાનું અસાધારણ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં અને તેને પ્રસિદ્ધ કરવામાં જીવનનાં પિસ્તાલીસ વરસ ગાળવાં એ કાંઈ સાધારણ મનુષ્યથી બને તેમ નથી. હું મેકસમૂલરને આ જમાનાના સાયણાચાર્ય કહું છું, તે અમર્યો નથી કહેતો.”

આ પ્રમાણે વાતાં ચાલી રહી હતી, એટલામાં ગિરીશખાણુ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તે પણ શાતપથે સઘળું સાબળવા લાગ્યા. સ્વામીજી તેમના તરફ જોઈને કહેવા લાગ્યા કે, “ગિરીશચંદ્ર, તમે કદીયે આવી બાબતોનો અભ્યાસ કરવામાં જીવ ધાલતા નથી; તમે તો તમારા ‘કૃષ્ણો અને વિષ્ણુઓ’નીજ વાતો કર્યા કરો છો.” ગિરીશખાણુ જરાક વિનયથી કહેવા લાગ્યા કે, “બાઈ ! વેદોનું અધ્યયન મારે શા કામનું છે ? મને અવકાશ પણ નથી અને વેદને સમજવાની મારામા બુદ્ધિ પણ નથી, માટે વેગજેથી-જ તેમને નમસ્કાર કરીને શ્રીરામકૃષ્ણની કૃપાથી હું આ ભવ-સાગરને તરી જઈશ.”

જ્યારે સ્વામીજી કોઈ પણ વિષય ઉપર ચર્ચા કરતા-પછી તે ગમે તો બ્રહ્મજ્ઞાન હો, ભક્તિ, કર્મયોગ કે પ્રજ્ઞક્રીય આદિ હો-ત્યારે તેજ વિષયને સર્વોત્તમ કરીને સ્થાપવાનો તેમનો સ્વભાવ હતો. ગિરીશખાણુ સારી પેઠે જાણતા હતા કે, સ્વામીજી ભક્તિને જરાયે ગોણુ ગણતા નથી, પણ તેમના શબ્દો વખતે બધાયે સમજી શકે નહિ અને આઠે ભાગે દોરાય એટલા માટે તે સ્વામીજીને પૂછવા લાગ્યા કે, “કીક, નરેન્દ્ર ! હું તમને એક વાત પૂછું છું. તમે વેદો અને વેદાંતનો ઘણો અભ્યાસ કરેલો છે, પણ આ ભૂખે મરતા માણ્યોના વિલાપ, વ્યભિચાર જેવાં અધાર પાપ અને બીજાં એવાં રોજ નજરે પડતાં દુઃખો અને

પાપોને માટે કેઈ ઉપાયો તેમાં લખેલા છે ? પેલા મકાનમાં રહેનારી સ્ત્રી એક વાર રોજ પચાસ માણસોનું પોપણ કરતી હતી; તેને હવે આજ ત્રણ દિવસથી પોતાને અને પોતાનાં છોકરાંને એક વારનું ખાવાનું મળતું પણ સુસ્કેલ થઈ પડેલું છે. અમુક સ્ત્રીની હરામખોરોએ લાજ લીધી છે અને તેને મરણને શરણ કરી દીધી છે. અમુક વિધવાએ ગર્ભપાત કર્યો છે અને પોતાનું સુખ છુપાવવાને તેણે આત્મહત્યા કરેલી છે. હું તમને પૂછું છું કે, આ દુઃખો અને પાપો ટાળવાના ઉપાય વેદોમાંથી તમને જડી આવે છે ?” સ્વામીજી એ સાંભળીને ચૂપ થઈ ગયા. તેમનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. જગતનાં દુઃખોનો ચિતાર સાંભળીને તેમની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં અને પોતાની લાગણીઓને છુપાવવાને તે બહાર ચાલ્યા ગયા.

ગિરીશનાથ સ્વામીજીના શિષ્યોને કહેવા લાગ્યા કે, “તમે હવે જોઈ શક્યા હશે કે, તમારા શુરેનું હૃદય કેવું વિશાળ છે ! હું તેમને તેમના હૃદયની વિશાળતાને માટે જેટલું માન આપું છું, તેટલું તેમના પાડિત્યને માટે આપતો નથી. એ હૃદયની વિશાળતાને લીધે માનવબલિતનું દુઃખ સાંભળવા માત્રથી પણ તેમની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં અને તે બહાર ચાલ્યા ગયા. તમારા સ્વામીજી જેવા મોટા પંડિત છે અને જ્ઞાની છે, તેવાજ તે પ્રભુના મોટા ભક્ત છે અને મનુષ્યો પ્રત્યે પ્રેમ ધરાવનાર છે.”

એટલામાં સ્વામી સદાનંદ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમને જોઈને સ્વામીજી કહેવા લાગ્યા કે, “સદાનંદ ! આપણા ભાઈઓની ગરીબાઈ અને દુઃખ જોઈને મારું હૃદય અત્યંત દુઃખાય છે. તમે નાના પાયા ઉપર એક અનાયાશ્રમ જલદીથી સ્થાપો, ત્યાં ગરીબોને આશ્રય આપો અને માંદાઓને રાખીને તેમની માવજત કરો.” સદાનંદે તે પ્રમાણે કરવાની હા પાડી.

આ પ્રમાણે સ્વામીજીનું વિશાળ હૃદય દુઃખીઓનાં દુઃખ ટાળવાને તત્પર બની રહ્યું હતું; પરંતુ તેમના કેટલાક ગુરુ-ભાઈઓના મનમાંથી ધર્મનો એકદેશીય ખ્યાલ ખસતો નહોતો. તેઓ તેમને હજી કહેવા લાગ્યા કે, “શ્રીરામકૃષ્ણ ભક્તિનો ઉપ-દેશ કરતા અને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવાને અનેક સાધનાઓ સાધવાનું” કહેતા; પરંતુ તમે તો અમને અમુક કાર્યો કરવાનું, ઉપદેશ આપવાનું અને ગરીબોની સેવા કરવાનું કહો છો, પણ એ સર્વે તો મનને અંતર્યુષ્ઠ કરવાને બદલે વધારે બહિર્મુખ કરી મૂકશે; તેથી કરીને સાધનાઓમાં વિશેષ આવશે વળી શ્રી-રામકૃષ્ણ ત્યાગનો બોધ કરી રહ્યા હતા અને તમે તો સમાજ-સેવાને માટે મઠ અને આશ્રમો સ્થાપવાનું કહો છો અને સ્વ-દેશાભિમાનની વાત કરો છો ! એ સઘળું પાશ્ચાત્યોનું અનુકરણ હોઈ શ્રીરામકૃષ્ણના આદર્શથી વિરુદ્ધ ન કહેવાય ?”

ઉપલેખ પ્રશ્ન સાંભળીને સ્વામીજી ગંભીર બાવથી બોલ્યા કે, “તમે શું એમ ધારો છો કે, તમે શ્રીરામકૃષ્ણને મારા કરતા પણ વધારે સારી રીતે ઓળખો છો ? તમે એમ ધારો છો કે ઈશ્વરી જ્ઞાન શુદ્ધ છે અને તેને શુદ્ધ માર્ગે જ મેળવવાનું છે ? તેને મેળવતાં શું હૃદયની સઘળી મૃદુ લાગણીઓનો નાશ કરી નાખવાનો છે ? તે શું મનુષ્યને બાયલો બનાવી દે છે ? જો એમજ હોય, તો તમે શ્રીરામકૃષ્ણના જીવનનો માત્ર એક અંશજ સમજ્યા છો. દેશમાં કરોડો મનુષ્ય તમોગુણમાં ગરક થઈ રહેલા છે; તેમને બાગૃત કરવાને, તેમને સ્વાશ્રયી બનાવવાને અને તેમને ખરેખરું મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરાવવાને જો મારે એક હજાર વાર નરકમાં જવું પડશે, તો તેમ પણ હું ખુશીથી કરીશ.”

આ પ્રમાણે બોલતે બોલતે સ્વામીજીના મુખ ઉપર અલૌકિક પ્રકાશ છવાઈ રહ્યો. તેમની આખોમાંથી તેજની અદ્ભુત ન્યોતિ

વહી રહી. તેમનો અવાજ ગદ્ગદ થવા લાગ્યો. તેમનું આખું શરીર તીવ્ર લાગણીથી ધ્રુજવા લાગ્યું. તે પોતાની લાગણીઓને વધુ વખત દર્શાવી શક્યા નહિ. તેમની આંખોમાંથી અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. તરતજ તે ત્યાંથી જીડીને સૂવાની ઓરડીમાં ચાલ્યા ગયા. તેમના ગુરુભાઈઓ તેમની લાગણી દુઃખાય એવું કહેવા માટે પરતાવે કરવા લાગ્યા. સવેં થોડી વાર શુપચુપ બેસી રહ્યા. પછી કેટલાક જણ હિંમત ધરીને સ્વામીજીની ઓરડીમાં પેઠા; ત્યાં જઈને જુએ છે તો સ્વામીજી આસન વાળીને ધ્યાનસ્થ થયેલા તેમની નજરે ચડ્યા. તેમના ગુરુભાઈઓ બોલ્યાચાલ્યા વગર થોડી વાર જિભા રહ્યા, પછી ઓરડીની બહાર આવ્યા. આ પ્રકારે એક કેલાક નીકળી ગયા પછી સ્વામીજી સમાધિમાંથી જાગીને પોતાના મિત્રો જ્યાં બેઠા હતા, ત્યાં આવ્યા. થોડીક વાર તો સ્વામીજી શુપચુપ બેસી રહ્યા. તેમના હૃદયની લાગણીઓના તુચ્છ યુદ્ધથી ઉદ્ભવેલાં ચિહ્નો તેમના મુખપરિવેશ ઉપર છવાઈ રહ્યાં હતાં. હજી પણ તેમની આંખો અને મોં જરા જરા જિભરાયલાં દેખાતાં હતાં. આસપાસનું વાતાવરણ એવું તો ગંભીર થઈ રહ્યું હતું કે બોલવાની કોઈની પણ હિંમત ચાલતી નહિ. થોડી વાર પછી સ્વામીજી પોતેજ બોલી જીલ્યા કે:-

“જ્યારે મનુષ્ય ભક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તેનું હૃદય અને શરીરના સઘળા અવયવો એવા તો મૃદુ અને નાજુક બની જાય છે કે, તેઓ એક પુષ્પનો પણ સ્પર્શ સહન કરી શકતાં નથી. તમે જાણો છો કે હાલમાં કોઈ નવલકથાને હું અમસ્થી પણ વાંચી શકતો નથી. શ્રીરામકૃષ્ણ વિષે બહુ વાર વિચાર હું કરી શકતો નથી. તેમ કરવાથી મારું હૃદય એકદમ લાગણીઓથી જિભરાઈ જાય છે. હું શ્રીરામકૃષ્ણનો શુભામ છું; તેમણે તેમનું કાર્ય મને સોંપેલું છે; મારે તેને કરવાનું છે. જ્યાંસુધી મેં તેને

પૂરું થયું નથી, ત્યાંસુધી મને વિદ્યાંતિ મળનાર નથી. અહો ! શ્રીરામકૃષ્ણનું હું શું વર્ણન કરું ? અરે, મારે માટે તેમનો પ્રેમ કેવો અગાધ હતો !”

ઉપરના શબ્દો સ્વામીજીના હૃદયના ઊંડા ભાવોનો ચિતાર આપણને આપે છે. તેમનામાં ઊંડા ભક્તિભાવે વાસ કરેલો હતો અને તેની સાથે અદ્ભુત આત્મજ્ઞાન અને જગતનું કલ્યાણ કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા ભળી રહ્યાં હતાં.

માનવજાતિ પ્રત્યેના તેમના અગાધ પ્રેમને લીધે તેમનો ભક્તિભાવ દેખાઈ જતો હતો અને તેથીજ તેઓ પોતાનો સમય એકાંતમાં પ્રભુભક્તિમાં ગાળવાને જાહેરે લોકસેવા તરફ વધારે લક્ષ આપવામાં ગાળતા હતા.

જનસમાજમાં પ્રવર્તી રહેલી અનેક પ્રકારની દુર્દશાઓને લીધે સ્વામીજીના વિશાળ હૃદયમાં અનેક પ્રકારના જનસેવાના વિચારો ઘોળાયા કરતા હતા અને તેથી તેમના આદિચ ઉપર ઉપલક્ષ નજર નાખનારને તેમના વિચારોમાં એકતા દેખાતી નહોતી; પણ ખાદ્ય દેખાવની સપાટી નીચે તેમનું સુંદર, નમૂનેદાર આધ્યાત્મિક જીવન એકધારાએ વહી રહેલું દેખાઈ રહેતું હતું. તેમની સઘળી પ્રવૃત્તિઓ અને લોકહિતના વિચારો એ સર્વ તેમના આધ્યાત્મિક જીવનનાજ જુદા જુદા આવિર્ભાવો હતા. તેમના ઊંડા અને વિશાળ હૃદયમાં કર્મ, ભક્તિ, જ્ઞાન, પરોપકાર અને દેશાભિમાન સર્વેને માટે પૂરેપૂરું સ્થાન હતું અને તેથી કરીને જે વખતે જે વિષયની વાત ચાલતી હોય, તે વખતે તે વિષયને તેઓ સર્વોપરી તરીકે દર્શાવી શકતા.

૪૮-પંજાવ વગેરે તરફ વિચરણ

કલકત્તામાં રામકૃષ્ણ મિશનની સ્થાપના કર્યા પછી સ્વામી-
જી આલમોરા ગયા. ત્યાં થોડાક દિવસ રહ્યા પછી બરેલી,
અંબાલા, અમૃતસર અને રાવલપીંડી વગેરે સ્થળોએ થોડું થોડું
રહીને શ્રીનગર ગયા. આ દરેક સ્થળે તેમને બહુ ભાવભર્યો
સત્કાર અને માનપત્ર મળ્યાં હતાં. તેના ઉત્તર દ્વારા તેમજ
બીજાં ભાષણો દ્વારા અને ખાનગી ચર્ચાઓ વગેરે દ્વારા પોતાના
જ્ઞાનનો અપૂર્વ લાભ તે સ્થળના લોકોને તેઓએ આપ્યો હતો.

કાશ્મીરનું સૃષ્ટિકોંદય એવા માટે શ્રીનગરની આસપાસનાં
સ્થળો તરફ સ્વામીજી નીકળી પડતા. અનેક પ્રાચીન ઐતિહા-
સિક સ્થળોની તે યુલાકાત લઈ ભારતવાસીઓનાં કળાકૌશલ્યનાં
અને ઇમારતોની બળ્યતાનાં ભારે વખાણ કરતા. કાશ્મીરનાં બળ્ય
ખંડિયેશ અને કુદરતની શોભા જોઈને સ્વામીજીની ઐતિહાસિક
દૃષ્ટિ અને કળાજ્ઞાન જાગૃત થતાં અને તે ઐતિહાસિક, રાષ્ટ્રીય
અને ધાર્મિક વિષયો ઉપર અનેક નવીન વિચારો તેમના
મનમાં પ્રકટાવતા.

શ્રીનગરથી સ્વામીજી રાવલપીંડી ગયા. રાવલપીંડીમાં એક
સુંદર બગીચામાં તેમણે ભાષણ 'કર્યું' હતું. આ સમયે એક
અગ્રેજ શિષ્ય હાજર હતો. તે લખે છે કે, "ભાષણ આપતે આપતે
સ્વામીજી આમતેમ આંટા લેતા હતા. કોઈ કોઈ વાર તે પત્ર,

પુષ્પ અને તોરણોથી શણગારેલા સ્તંભને અઢેલીને ઊભા રહેતા. તેમને મસ્તકે અને ગળામાં સુંદર પુષ્પહાર ચોલી રહ્યા હતા. ભગવાં વચ્ચે પહેર્યાં હતા. શ્રીસના પ્રાચીન દેવ જેવા તે દેખાતા હતા. શ્રોતાવર્ગ ઘાસ ઉપર બેઠેલો હતો. થોડેક દૂર સૂર્યાસ્ત થતો દેખાતો હતો. સઘળો દેખાવ ઘણોજ ભાવગ્રાહી અને મોહક બની રહ્યો હતો.”

સ્વામીજી જ્યાં જ્યાં જતા, ત્યાં ત્યાં તેમનો તમામ સમય કોઈ ને કોઈ પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાંજ વીતી જતો. રાવલપીંડીમાં સ્વામીજી પોતાનો વખત કેવી રીતે વ્યતીત કરતા હતા, તે વિષે તેમના એક મિત્રની ડાયરીમાંથી નીચેની હકીકત આપી છે; તે ઉપરથી સ્વામીજીની પ્રવૃત્તિપરાયણતાનો ખ્યાલ વાંચનારને સારી પેઠે આવી શકશે:—

“આજે સવારમાં સ્વામીજીએ હંસરાજને ઘેર આવેલા મનુષ્યો સાથે હંમેશની માફક ધર્મચર્ચા કરી. પછીથી તે નિમાઈ બાબુને ઘેર ભિક્ષા લેવાને ગયા અને ત્યાં એકઠા થયેલા બંગાળીઓ સાથે ધર્મ સંબંધી વાર્તાલાપ કર્યો. બપોરના ત્રણેક વાગ્યાને સુમારે તે પાછા આવ્યા અને થોડા વખત પછી સુજનસિંહના બગીચામાં ‘હિંદુધર્મ’ ઉપર લાપણુ આપવાને તે ગયા. ત્યાંથી પાછા આવીને એક સફૂગૃહસ્થને કેટલીક સાધનાઓનાં રહસ્ય સમજાવ્યાં અને રાત્રે જસ્ટિસ નારાયણદાસ, સ્વામી પ્રકાશાનંદ અને લાલા હંસરાજની સાથે શ્રીભક્તરામને ઘેર જમવાને ગયા. ત્યાંથી તે આશરે દસ વાગ્યાને સુમારે પાછા આવ્યા અને રાતના ત્રણ વાગતા સુધી સ્વામી પ્રકાશાનંદ (આર્યસમાજ) સાથે ધર્મ સંબંધી વાદવિવાદ કર્યો.”

બીજે દિવસે ગામના મુખ્ય મુખ્ય ગૃહસ્થો અને સ્વામી

પ્રકાશાનંદની જોડે વાત કરતાં સ્વામીજીએ આર્યસમાજ અને મુસલમાનો વચ્ચેનો વિરોધ ટાળવાના ઉપાયો બતાવ્યા.

રાવલપીંડીથી સ્વામીજી જમ્મુ ગયા. કાશ્મીરના મહારાજાએ તેમને ખાસ કરીને ત્યાં તેડાવ્યા હતા. ત્યાં મહારાજાના બંગલામાં મહારાજા, તેમના બે ભાઈઓ અને મુખ્ય અમલદારો હાજર હતા. મહારાજા અનેક પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યા. તે સમજાવતો ઉત્તર આપતાં સ્વામીજી જણાવવા લાગ્યા કે, “આપણે હિંદુઓ જૂના, પુરાણા, કંઈ પણ અર્થ વગરના અને કઠંગા જેવા અનેક રિવાજોને વળગી રહેલા છીએ; એ આપણી કેવી મૂર્ખાઈ છે ! આપણે માત્ર બાહ્ય ક્રિયાઓનેજ મહત્ત્વ આપીએ છીએ અને એવા અનેક પ્રકારના અજ્ઞાનને લીધે આજકાલ કરતાં સાતસો વખતી શુભામગીરી લોગવી રહેલા છીએ. ધાર્મિક બાબતોનું ખર્ચ રહત્ય આપણે સમજતા પણ નથી અને સમજવા માગતા પણ નથી. આથીજ આપણામાં અનેક વહેંચણી પેસી ગયેલા છે.” આગળ જતાં સ્વામીજીએ કહ્યું કે, “બ્યભિચાર એ મોટામાં મોટું પાપ છે અને કન્યાવિક્રય પણ મહાન પાપ છે; છતાં એવાં ઘોર પાપ કરનારને આપણે જરા પણ ન્યાત બહાર મૂકતા નથી. માત્ર રસોડામાં અને આમડછેટમાંજ આપણું બધું પુર્ય અને પાપ આવી રહેલું છે. ”

આ પ્રમાણે વાર્તાલાપ બરાબર ચાર કલાક સુધી ચાલ્યો. મહારાજા અને બીજાઓની અનેક શંકાઓ નિવૃત્ત થવાથી તેઓ સર્વ અતિશય સંતુષ્ટ થયા. કાશ્મીરના મહારાજાના કહેવાથી જમ્મુમાં સ્વામીજીએ એક ભાષણ આપ્યું; તેથી ખુશ થઈને મહારાજાએ બીજા વધારે ભાષણો આપવાનો અને જમ્મુમાં ઘણા દિવસ રહેવાનો સ્વામીજીને આગ્રહ કર્યો. જમ્મુમાં સ્વામીજીએ ઘણા મનુષ્યો સાથે આર્યસમાજ વિષે ચર્ચા કરી અને

આર્યસમાજ સ્વામી અમ્યુતાનંદને સ્નેહભર્યા શબ્દોમાં તે સમાજ શાથી આગળ નધી વધતો, તેના કારણે સમજાવ્યાં. ત્રીજા પહોરે મહારાજના કહેવાથી સ્વામીજીએ એક મુદ્ર ભાષણ આપ્યું અને તેમાં વેદો, પુરાણો અને ભક્તિમાર્ગનાં રહસ્યો અસરકારક રીતે સમજાવ્યાં.

પંજળના પ્રવાસ દરમ્યાન સ્વામીજી ઘણુંખરું હિંદીમાં ભાષણો આપતા હતા. કાશ્મીરના મહારાજાએ પોતાના ઉપયોગને માટે સ્વામીજીને કેટલાક નિળ ધો હિંદીમાં લખી આપવાની પ્રાર્થના કરવાથી, સ્વામીજીએ તે મહારાજાને લખી આપ્યા હતા. અહીંથી સ્વામીજી સિયાલકોટ ગયા. ઓકટોબર માસની યોગજીત્રીસમી તારીખે સ્વામીજીએ કાશ્મીરના મહારાજાની છેલ્લી સુલાકાત લીધી અને સિયાલકોટ જવાની ઇચ્છા જણાવી. મહારાજાએ ઘણા ખેડ સાથે હા પાડી. મહારાજા અને સ્વામીજી ઘણી દિલગીરી સાથે છૂટા પડ્યા.

સિયાલકોટમાં સ્વામીજી લાલા મૂળચંદના અતિથિ તરીકે રહ્યા અહીંયાં સ્વામીજીએ બે ભાષણો આપ્યાં અને હિંદમાં ધાર્મિક એકતા પ્રાપ્ત કરવાના સાધનો જણાવ્યાં. હિંદુઓએ પોતાની ધાર્મિકતા, લોકોપયોગી કાર્યો કરીને દેખાડવી જોઈએ. ધર્મ માત્ર ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવામાં જ સમાઈ રહેલો નથી, વગેરે જાણતોને સ્વામીજીએ ભારપૂર્વક સમજાવી. પોતાના પ્રવાસમાં સર્વત્ર સ્વામીજી એ જાણતો પર વધારે ભાર દઈને બોધ આપતા અને જ્યાં જ્યાં તે જતા, ત્યાં ત્યાં લોકોની જરૂરિયાતો જોઈને તેમના હુ.જો ટાળનારી સંસ્થાઓ સ્થાપતા. સિયાલકોટમાં તેમણે એક મંડળી સ્થાપન કરી, લાલા મૂળચંદને તેના પ્રમુખ જનાવ્યા અને તે મંડળીના વહીવટ નીચે એક કન્યા-વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી.

સિયાલકોટથી સ્વામીજી લાહોર ગયા. સ્ટેશન ઉપર તેમને બારે આવકાર આપવામાં આવ્યો. લાહોરના સનાતન ધર્મ-સમાજના સભાસદોએ તેમાં મુખ્ય ભાગ લીધો હતો. સ્વામીજી લગભગ દસ દિવસ લાહોરમાં રહ્યા હતા. લાહોરમાં હિંદુ ધર્મ વિષે જુદા જુદા મત ધરાવનારી અનેક મંડળીઓ અને પંથો છે. તે સર્વેને શુદ્ધ સનાતન વૈદિક ધર્મનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજાવનાર, સર્વ સંત્રાદ્ય ધર્મનો યોગ કરનાર અને એ જુદા જુદા વાકાઓ વચ્ચે પ્રેમ અને ભ્રાતૃભાવની લાગણી ઉત્પન્ન કરાવનાર સ્વામીજી જેવા મહાબુદ્ધિશાળી અને વિશાળ હૃદયના મહા-ઉપદેશકની ત્યાં જરૂરજ હતી. જગતમાં જુદી જુદી મંડળીઓની જરૂર છે, પણ પોતાનું જ ખરૂં, એવા દુરાગ્રહની જરૂર નથી. જુદા જુદા પંથોનાં શાસ્ત્રોમાં પણ એક પ્રકારની એકતા વહી રહેલી છે. આવી યાજ્ઞતોને સમજાવવાને માટે સ્વામીજી જેવા શાસ્ત્રજ્ઞ પુરુષની ત્યાં ખાસ આવશ્યકતા હતી. આયસમાજના નેતાઓએ પણ સ્વામીજી તરફ ઘણીજ સ્નેહભરી લાગણી દર્શાવી હતી અને તેમના વિચારોને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આપવામાં ઘણી મદદ કરી હતી. સિયાલકોટમાં તેમજ લાહોરમાં સ્વામીજીએ લોકસેવાનાં કાર્યો કરવાનો ઘણોજ આગ્રહ કર્યો હતો. તેમણે પુનઃ પુનઃ કહી બતાવ્યું હતું કે, “હિંદનાં ભણે મરતાં કરોડો મનુષ્યોનાં પેટ માત્ર ધાર્મિક યોધથી ભરાશે નહિ. તેમને સર્વથી પહેલી અન્નનીજ જરૂર છે. માનવ શરીર એ પ્રભુનું શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ મંદિર છે અને તેથી કરીને મનુષ્ય-સેવા દ્વારા પ્રભુની સેવા કરવી એજ ઉત્તમ પ્રભુસેવા છે.” આવા આવા અનેક વિચારો સ્વામીજીએ લાહોરની પ્રજાના મગજમાં ઠસાવ્યા હતા.

સ્વામીજી ખપ જેટલીજ વાત કરતા હતા અને ખાસ અગ-

ત્યના વિપયે સંબંધીજ બોધ આપતા હતા. તેમની પાસે જે મનુષ્યે આવતાં તેમના તરફ તે બહુજ પ્રેમ દર્શાવતા. જે કોઈ તેમની પાસે એકાદ કલાક બેસતું, તે તેમની વિદ્યા, પ્રોઢ વિચારો અને પ્રમાણિક હેતુઓથી ખુશ ખુશ બની જતું. માત્ર લોકોને રૂચે તેવીજ વાતો કહીને તેઓ અટક્યા નથી; તેમના દોષોને માટે પણ તેમણે ઘણાંયે ઠપકો આપ્યો છે. સ્વદેશભિમાની પુરુષ તો તેજ કહેવાય કે જે લોકોને તેમના દોષો દર્શાવે, તેમના રીતરિવાજોની અને તેમની સંસ્થાઓની ખામીઓ સમજાવી આપે અને તેમને સુધરવાનો તેમજ આગળ વધવાનો માર્ગ બતાવી આપે આમ કરવામાં ઉચ્ચ પ્રકારની જાહેર હિંમત, દેશભક્તિ, ન્યાયીપણું અને માનવપ્રેમની જરૂર છે. સ્વામીજીમાં એ સર્વગુણો હતા અને ખરેખરી વાત તો તે ઘણીજ હિંમતથી કહી દેતા. આપણા દેશની સંસ્થાઓના સંચાલકો અને તેમાં આગેવાની બંધો ભાગ લેનારાઓમાં જોઈએ તેવી હૃદયની વિશાળતા હોતી નથી. તેમનાં ઘણાંખરાં કાર્યો એકમાર્ગીજ હોય છે. એથી કરીને સંસાર સુધારાસમાજ, આર્યસમાજ કે સનાતન ધર્મસભા, એકેની સાથે કાયમને માટે જોડાઈ રહેવાની ઇચ્છા સ્વામીજી રાખતા નહોતા. દરેકની તરફ તેમની સહાનુભૂતિ હતી, પણ દરેકના દોષો દર્શાવવામાં સ્વામીજી જરાય ચૂકતા નહોતા. લાહોરની સનાતન ધર્મસભાએ તેમને એ સભાની માન્યતા મુજબનો હિંદુધર્મનો બોધ કરવાનું કહ્યું હતું, પણ સ્વામીજીએ ચોખ્ખી ના પાડી અને ધર્મતું ખરું સ્વરૂપજ સર્વેને સમજાવ્યું. આ પ્રમાણે સ્વામીજી જ્યાં જ્યાં જતા, ત્યાં ત્યાં સત્ય, શ્રાતૃભાવ, સંપ, શાંતિ, પ્રેમ, સહિષ્ણુતા અને સ્વાર્થ-ત્યાગનો વાસ કરાવતા પૂર્વ અને પશ્ચિમના લોકોને સ્વામીજીના બોધમાં એવું શું નવાઈ જેવું મળતું હતું કે જેથી બંને

ગોળાધની સઘળી પ્રજાઓ તેમને જગતંગુરુ ગણીને અત્યંત ભાવથી પૂજતી હતી? કારણ એજ કે સ્વામીજીના હૃદયમાં હિંદના પ્રાચીન ગૌરવને માટે દૃઢ થઈ હતી. હિંદના પ્રાચીન ઋષિઓ તરફ તેમને અત્યંત પૂજ્યભાવ હતો. હિંદુધર્મની મહત્તા અને ઉપયોગિતામાં તેમને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. વળી દરેક મહાપુરુષની બાળતમાં બને છે તેમ તેમનામાં જાંઘી આત્મ-થઈએ વાસ કરેલો હતો. તેમના આત્માના ઉજ્જવલ પ્રદેશ-માંથી સત્ય ધર્મનો પ્રબળ પ્રવાહ વહીને બહાર નીકળી આવતો અને તે જગતનાં બુદ્ધિશાળી અને ધાર્મિક મનુષ્યોનાં હૃદયમાં શાંત અને નિર્મળ જળનું સિંચન કરતો. હિંદમાં પોતાના પ્રવાસમાં સ્વામીજી અનેક સતો, સાધુઓ અને બ્રહ્મવિદ્ સંન્યાસીઓને મળ્યા હતા. તેમની પાસેથી તેમણે ઘણું અનુભવ મેળવ્યો હતો અને બધું કે તેમના પ્રતિનિધિરૂપેજ તે જગતમાં વિચરી રહ્યા હતા. માત્ર વેદાંતનોજ તે બોધ કરતા. વેદાંતને સાદામાં સાદા સ્વરૂપમાં તે સમજાવતા. સઘળી પ્રજાઓથી સમજાય અને પોતાના વ્યાવહારિક જીવનમાં પણ જેને ઉપયોગ કરી શકાય એવાં સાદાં સત્યોનોજ તે બોધ કરતા. તેમનો બોધ મનુષ્યોને છૂપી રીતે આપવાનો નહોતો; સૂર્યના પ્રકાશની માફક તે સર્વેને માટે ખુલ્લોજ હતો. આકાશની માફક તે વિશાળ હતો અને સર્વે ધર્મોનો તે સ્વીકાર કરતો.

લાહોરમાં સ્વામીજીનું પહેલું ભાષણ “ભક્તિ” ઉપર થયું હતું. ભાષણમાં તેઓએ પુરાણોના સંબંધમાં જણાવ્યું હતું કે, “પુરાણો ધર્મનું ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્વરૂપ સમજાવે છે એમ કદાચ કહેતુંજ નથી; પરંતુ અત્યાર સુધી તે હયાતીમાં રહેલાં છે એજ તેમની જરૂરિયાત સાબિત કરે છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં અને બુદ્ધા બુદ્ધા દેશોની પ્રજાઓની સાથે સરખામણી

કરતાં સમજાશે કે, દરેક પ્રજા અને દરેક ધર્મને તેમજ મનુષ્યોને ઇશ્વર તરફ વાળવાને માટે એવાં પુરાણો અને પ્રતિમાપૂજાની જરૂર પડેલી છે અને જે લોકો પ્રતિમાપૂજાથી વિરુદ્ધ છે, તે મનુષ્ય-સ્વભાવને બરાબર સમજતાજ નથી. તેની સાથે જે મનુષ્યો સર્વેને માટે મૂર્તિપૂજાની આવશ્યકતા દર્શાવે છે, તેમનું કહેવું પણ ઉચિત નથી. વળી પૂજાનું પણ શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ તો એજ છે કે જીવતાં મનુષ્યોમાં અને ખાસ કરીને દીન-દુઃખી મનુષ્યોમાં પ્રભુને નિહાળવો.

સ્વામીજીનું બીજું ભાષણ “વેદાંત” ઉપર થયું હતું. અદ્વૈત-વાદના કઠિનમાં કઠિન સિદ્ધાંતો તેમણે ઘણીજ ખૂબીથી અને સરળ શબ્દોમાં સમજાવ્યા હતા.

એ ભાષણમાં આત્માના સ્વરૂપ ઉપર બોલતાં તેમણે કહ્યું કે, “શરીર કે મન આત્મા નથી, કારણકે તે જાને અનિત્ય છે અને વિકારી છે. આત્મા તેમનાથી પર અવિકારી અને અવિનાશી વસ્તુ છે. સઘળાં મનુષ્યોમાં એકજ આત્મા વસી રહેલો છે અને તેથી કરીનેજ એકબીજાને આહવાનું, એકબીજાને માટે કામ કરવાનું અને એકબીજા તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવવાનું વલણ રહ્યા કરે છે. આ અનંત પરમાત્મા અંતવાન ઇંદ્રિયો વડે જોઈ શકતો નથી. એને જોવા માટે તો મનુષ્યે વિષય તરફ વહી રહેલી ઇંદ્રિયોને પાછી વાળીને અતર્ક બૃત્તિ કરવી પડે છે અને એનું નામજ વૈરાગ્ય છે. અદ્વૈતવાદ આપણને શીખવે છે કે, જગતમાં એકજ આત્મા સર્વમાં વ્યાપી રહેલો છે. એનો એજ આત્મા રાજા તરીકે મહેલમાં વસી રહેલો છે અને એનો એજ આત્મા-તમેજ-મહોદલામાં ભિખારી તરીકે જીજ્ઞાસુ રહેલો છે. તમારોજ આત્મા-તમેજ-પડિતમાં વસેલો છે અને તેનો તેજ આત્મા અજ્ઞાનીમાં પણ રહેલો છે. આ મહા સત્યને જાણો અને સર્વ

તરફ પ્રેમભાવ દર્શાવે. અદ્વૈત શીખવે છે કે, સર્વે મનુષ્યોમાં 'હું'જ રહેલો છું એવું નિહાળનાર અથવા તો સર્વેમાં પ્રભુને જ જોનાર મુનિ પોતે બીજાને-પોતાના આત્માને-કદી પણ હણતો નથી. આપણે બીજાને હું'ખ ન દેવું તેનું કારણ આજ છે. બીજાઓ સુખી છે કે હું'ખી તે જોવાનું કારણ પણ આજ છે; કારણકે એમાં આપણે આપણી જ ભાજ લેવાની છે. અદ્વૈતવાદ એકલો જ આપણને નીતિનું આવું સર્વશ્રેષ્ઠ અને સાચું રહસ્ય સમજાવે છે. બીજાઓ ભલે નીતિનો બોધ કરે, પણ તેઓ નીતિનું આ ખરું રહસ્ય આપી શકતા નથી."

લાહોરના યુવાનોને સ્વામીજીએ બોધ આપ્યો કે, "અદ્વૈતવાદના સિદ્ધાંતોને કૃતિમાં મૂકો. પ્રથમ ઓમ્ નું રહસ્ય જાણો અને અનુભવો કે તમે ઓમ્ (પરમાત્મા) છો. વત્સ્વમસિતું રહસ્ય એજ છે. એ રહસ્યને અનુભવવાથી તમે ધાર્યો તે કરી શક્યો. હું' એક નાનો પરપોટો હોઈ અને તમે પર્વત જેવડું જાંચું મોજું હો, પણ જાંચુંની પાછળ જે મોટો અપરિમિત મહાસાગર રહેલો છે, તેજ આપણ જાંચુંનો આધાર અને જાંચુંનું મૂળ સ્વરૂપ છે. એજ પ્રમાણે આપણ દરેકની પાછળ અખૂટ શક્તિ અને બળનો જાંડાર-પરમાત્મા રહેલો છે અને તેમાંથી આપણે સર્વે નાના અને મોટા દરેક જોઈએ તેટલી શક્તિ મેળવી શકીએ તેમ છે. વેદો આપણને કહે છે કે, એજ પરમ રહસ્ય છે. ઓમ્ એજ મોટો બળનો છે. જે મનુષ્ય એ ઓમ્ નું રહસ્ય જાણે છે, તે ધારે છે તે મેળવી શકે છે. તમારે દ્રવ્યની જરૂર હોય, તો તમારા એ અનુપમ આત્મામાં શ્રદ્ધા રાખી ઉદ્યોગ કરો અને દ્રવ્ય તમને આવી મળશે. તમારે પુદ્ગિલાણી થવું હોય, તો તેને માટે પણ એજ પ્રકારે પ્રયાસ કરો અને તમે વિલક્ષણ પુદ્ગિલાણા બની રહેશો. તમારે ધાર્મિક બનવું હોય, તો તેવા બનવાનો પ્રયાસ કરો અને તમે દેવતા

બની રહેશે. “હું સર્વ શક્તિમાન પરમાત્મા છું” એવું બાન સર્વેને કરાવે. એ બાવનાના વિચારમાંથી જગતે કદી નિહાળ્યાં નહિ હોય એવાં અફળુત કાર્યો ઉત્પન્ન થશે.” સ્વામીજી વારંવાર કહેતા કે, “બીજી પ્રબલ એ પોતાના બાહુબળમાં વિશ્વાસ રાખવાથી પણ આટલું બધું કરી શકે છે, ત્યારે આપણને જો આપણા આત્મામાં શ્રદ્ધા હોય, તો આપણે તેમનાથી કેટલું બધું અધિક કરી શકીએ ?”

સ્વામીજી દહપણે માનતા કે જ્યાંસુધી ભારતવાસીઓ ઉપ-નિષદોના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે પોતાના ચારિત્ર્યને ઘડશે નહિ, ત્યાં-સુધી તેમનો ઉદય થવાનો નથી લાહોરમાં વેદાંત ઉપરના બાપણ-માં સ્વામીજી એ વાતનેજ પુનઃ પુનઃ શ્રોતાઓનાં મગજમાં ઠસાવી રહ્યા હતા. તેમણે કહ્યું કે, “તમે બલે સેંકડો સમાજો સ્થાપો, હજારો રાજદારી સભાઓ મેળવો અને લાખો સંસ્થાઓ જીતી કરો; પણ જ્યાંસુધી તમારામાં સર્વેને માટે સહાનુભૂતિ, પ્રેમ અને સહૃદયતા નથી, જ્યાંસુધી ફરીથી એક વાર ભગવાન જુદા જેવી હૃદયની વિશાળતા તમારામાં આવી નથી; ત્યાંસુધી તે સર્વે નકામાં છે. જ્યાંસુધી શ્રીકૃષ્ણનાં વચનો તમે કૃત્રિમાં મૂક્યાં નથી, ત્યાંસુધી તમારે માટે કંઈજ આશા નથી.” સ્વામી-જીએ ઘણા ખેદની સાથે એક વાર લખ્યું હતું કે, “લગભગ પચાસ વર્ષથી સંસારસુધારાને માટે મોટી ધામધૂમ કરવામાં આવે છે! દસ વર્ષથી હું હિંદમાં સ્થળે સ્થળે ફરી રહેલો છું અને દરેક સ્થળે સંસારસુધારા સમાજ મારી નજરે આવેલો છે! પણ જે મનુષ્યોનું લોહી ચૂસીને ‘સફળરથો’ મોટા મોટા થઈ-ને ફરે છે તે ગરીબ મનુષ્યોના બલ્લાને માટે એક પણ સમાજ સ્થપાયેલો મેં જોયો નથી.”

સ્વામીજીના ભાષણની અસર એટલી બધી થઈ કે, થોડા

સમય પછી લાહોરના યુવાનોએ સ્વામીજીના કદા પ્રમાણે એક સમાજ સ્થાપ્યો. તે સમાજ સર્વેને માટે ખુલ્લો હતો. ગામે ગામ-થી અસહાય દુઃખી માણસોને શોધી કાઢવાં, તેમને મદદ આપવી, માંદાઓની માવજત કરવી અને અભણને કેળવણી આપવી, એ કાર્ય તે સમાજ કરતો હતો.

લાહોરમાં સ્વામીજીએ યુવાન વિદ્યાર્થીઓની એક સભામાં તેમને બોધ આપ્યો કે, “હિંદમાં અત્યારે આપણને આપણું ચારિત્ર્ય ધડવાની ખાસ જરૂર છે. હાલની આપણી કેળવણી આપણાં મગજમાં અનેક નકામી વાતો ભરી રહેલી છે અને તે આપણા નૈતિક વિકાસ તરફ જરાકે લભ્ય આપતી નથી. સમાજ-સેવાથીજ ખરૂં ચારિત્ર્ય બંધાય છે. પ્રથમ જરાકે કાળજી રાખી કેટલીક વખત બીજાનું બહુ કરવાથી પછી તેનું કરવાની ટેવ જ પડી જાય છે અને એ પ્રમાણે જ્યારે બીજાનું બહુ કરવાનો સ્વભાવ બંધાઈને સ્વાર્થવૃત્તિ દૂર થાય, ત્યારેજ તમે ખરેખર ચારિત્ર્યવાન થયા ગણાઓ.”

લાહોરના યુવાનોની સાથે વાર્તાલાપ કરતાં સ્વામીજીએ નીચેના વિચારો તેમના મગજમાં દબાવે છે. પંજાબ, કાશ્મીર અને રજપૂતાનામાં પણ એ વિચારોનો ફેલાવો તેમણે કર્યો હતો અને પછીથી વર્તમાનપત્રો અને માસિકાઓ તે વિચારોનો પ્રચાર આખા હિંદમાં કરી મૂક્યો હતો. તે વિચારો નીચે પ્રમાણે હતા:—

(૧) હિંદુસ્તાને સારા સારા કેળવાયલા માણસોને હિંદુ તરવ-જ્ઞાન અને ધર્મનો બોધ કરવાને યુરોપ અને અમેરિકા મોકલવા જોઈએ, એથી કરીને યુરોપ અને અમેરિકા હિંદ તરફ જાડુ માનની લાગણીથી જોશે અને તેની ચઢતી થવામાં મદદ કરશે, તેથી

હિંદુઓ પણ ખીજી પ્રજાઓની વિદ્યા શીખ્યો. હિંદુઓએ પરદેશ જવું જોઈએ. પરદેશીઓને તેમણે તત્ત્વજ્ઞાન શીખવવું જોઈએ અને તેમની પાસેથી વિજ્ઞાન (સાયન્સ) શીખવું જોઈએ.

(૨) હિંદુ જ્ઞાતિઓમાં નાના નાના વિભાગ પડી ગયેલા છે. તેમને કાઢી નાખવા જોઈએ અને જેમ જને તેમ થોડાઓએજ લક્ષ કરવાં જોઈએ. દરેક લિખારી પરણવાને આતુર હોય છે અને પરણીને દેશમાં ખીજા દસ વધારે શુભામો ઉત્પન્ન કરે છે, તેને બદલે આપણામાં બ્રહ્મચારીઓની સંખ્યા વધવી જોઈએ.

(૩) ઉચ્ચ વર્ગી અને સામાન્ય ગરીબ વર્ગી વચ્ચે ધણુંજ અંતર રાખવામાં આવે છે, તેને કાઢી નાખવું જોઈએ. સામાન્ય ગરીબ વર્ગીને ઠેળવણી આપવી જોઈએ. તેમને ધર્મનું જ્ઞાન આપતાં પહેલાં ખાવાનું પૂરું પાડી તેમની સ્થિતિ સુધારવી જોઈએ.

(૪) સુધરેલી ઢળ પ્રમાણે સંસ્કૃત વિદ્યાનો પ્રચાર કરવો, બ્રાહ્મણો અને પંડિતો તરફ તિરસ્કારથી જોવું નહિ; કારણકે તેમના વગર સંસ્કૃત વિદ્યા હિંદમાં રહી હોતજ નહિ.

(૫) આપણે પ્રબળીય યુનિવર્સિટીઓ (વિશ્વવિદ્યાલયો) સ્થાપવી જોઈએ અને તે દ્વારા શારીરિક બળવાળા મનુષ્યો અને મહાન વિચારકો ઉત્પન્ન કરવા જોઈએ. આધુનિક શિક્ષણ પદ્ધતિ ખરાબ છે. ખરું પુરુષત્વ આપણને પ્રાપ્ત કરાવે એવી યુનિવર્સિટીઓની આપણને જરૂર છે. તેમાં વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાગુરુઓએ એકઠા રહેવું જોઈએ અને જીવનના ઉચ્ચ આદર્શોને સિદ્ધ કરવા જોઈએ.

(૬) આપણા ચારિત્ર્યને એવી રીતે ઘડવું જોઈએ કે, જેથી કરીને ખાનગીમાં તેમજ બહારમાં ખીજાઓ આપણા ઉપર વિશ્વાસ રાખે. અત્યારે હિંદમાં એવા પુરુષો થોડાજ હશે, કે

જેમના ઉપર પૂરતો વિશ્વાસ રાખી શકાય.

(૭) આપણે બ્રુદા બ્રુદાં મત ધરાવતા હોઈએ, છતાં પણ આપણે એકબીજાને ચાહવું જોઈએ.

લાહોરમાં સ્વામીજીને શ્રીતીર્થરામ ગોસ્વામીને (જેઓ પાછળથીજ સન્યાસી તરીકે સ્વામી રામતીર્થના નામથી વિખ્યાત થયા છે.) મળવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. તેઓ એ વખતે લાહોરની એક ઠોલેજમાં ગણિતના પ્રોફેસર હતા. સ્વામી વિવેકાનંદજી ને તેઓ ખડુંજ ચાહતા હતા. સ્વામીજીને તેમણે તેમના શિષ્યો સાથે પોતાને ત્યાં તેડી જઈ લોજન કરાવ્યું હતું. જમી લીધા પછી સ્વામીજી એક ભજન ગાવા લાગ્યા. ભજનની ધૂન બરાબર જામી બને મહાપુરુષો-ભારતના અફુલ્લ રત્નો એકત્ર થાય ત્યાં પૂછવું જ શું ? મહાન ભક્ત તુલસીદાસના વશજ પ્રોફેસર તીર્થરામ અને શ્રીરામકૃષ્ણના શિષ્ય સ્વામી વિવેકાનંદ ! બને શ્રેષ્ઠ્યુએટો ! બને પડિતો ! બને જ્ઞાનીઓ ! બને પ્રભુપ્રેમીઓ ! સ્વામીજી ગાવા લાગ્યા “ જહા રામ વહા કામ નહિ, જહા કામ વહા નહિ રામ, દોનુ કબહુ ના બસે, દિન રજની એક કામ ” જ્યાં રામ છે ત્યાં ઐહિક વાસના નથી અને જ્યાં સસારની વાસના છે, ત્યાં રામનો વાસ નથી ! તીર્થરામ બાતેજ લખે છે કે, “ સ્વામીજીએ એવા મધુર સ્વરથી ભજન ગાયું કે સઘળા શ્રોતાઓના હૃદયમાં ભજનનો ભાવ પૂરેપૂરો બામી રહ્યો ” પછીથી તીર્થરામે પોતાની ખાનગી લાયબ્રેરી સ્વામીજીને બતાવી

તીર્થરામ અને સ્વામીજી વચ્ચે ઘણોજ ગાઢ સબંધ બધાયો હતો. લાહોરમાં જ્યાંસુધી સ્વામીજી રહ્યા, ત્યાંસુધી તેમના ભાષણોની ગોઠવણ કરવામાં તીર્થરામે ઘણી મદદ કરી હતી. તીર્થરામે સન્યાસ ગ્રંથણ કર્યો અને સ્વામી રામતીર્થ તરીકે બહાર પડ્યા, ત્યારે પણ વિવેકાનંદનો દાખલો લઈનેજ તે

અમેરિકાદિ પ્રદેશોમાં વેદાંતનો બોધ કરવાને ગયા હતા. એક દિવસ સાંજે તીર્થરામ અને વિવેકાનંદ બહાર ફરવા જતા હતા. તીર્થરામની જોડે લાહોરના કેટલાક યુવકો હતા અને સ્વામીજી જોડે તેમના ગુરુભાઈઓ અને શિષ્યો હતા. એ પ્રસંગ વિષે સ્વામી રામતીર્થે (તીર્થરામે) જાતેજ લખ્યું હતું કે, “યુવાનોએ મને પૂછેલા એક પ્રશ્નનો હું જવાબ આપતો હતો, કે ખરેખરો મહાત્મા તો એજ કે જે પોતાની જાતનો ખ્યાલ બૂલી જઈને સર્વમાં આત્મભાવ પ્રગટાવી રહ્યો હોય. જ્યારે કોઈ પણ પ્રદેશની હવા સૂર્યના તાપથી ગરમ થાય છે, ત્યારે તે પાતળી થઈને ઊંચે ચડવા માડે છે, તેથી વાતાવરણમાંની સઘળી હવામાં ગતિ ઉત્પન્ન થઈને ત્યારે તરફ પવન વાઈ રહે છે. તેજ પ્રમાણે ખરેખરો મહાત્મા આત્મસુધારણા વડે કરીને દેશની આખી પ્રજાને આશ્ચર્યકારક રીતે સુધારી મૂકે છે.” સ્વામીજી મારા એ શબ્દો સાંભળીને તરતજ ઊભા રહ્યા અને બહુજ ભાર દઈને બોલી ઊઠ્યા કે, “મારા ગુરુ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવ એવાજ અસામાન્ય મહાત્મા હતા.” એક દિવસે તીર્થરામે સ્વામીજીને પોતાનું સોનાનું ઘડિયાળ ભેટ કયું. સ્વામીજીએ ઘણું ઉપકાર માનીને તેનો સ્વીકાર કયો, પણ ઘડિયાળને પાછું તીર્થરામના ગળવામાં મૂકી દીધું અને બોલ્યા કે, “બહુ સારું મારા મિત્ર, એ ઘડિયાળ આ તમારા ગળવામાં રહેશે, તોપણ તેને ધારણ કરનાર હુંજ (આત્મભાવે) છું ને !”

લાહોરથી સ્વામીજી દેહરાદુન ગયા. સ્વામીજી પોતાની સાથેના શિષ્યોને સંસ્કૃતમાં રામાનુજ કૃત શ્રીભાષ્ય પોતાના સઘળા પ્રવાસમાં જ્યારે જ્યારે વખત મળે, ત્યારે ત્યારે ભણાવતા હતા. અધ્યયન કરાવવાને વિદ્વાન સ્વામી અચ્યુતાનંદને રોકવામાં આવ્યા હતા. તે સ્વામીજીની સમક્ષ શીખવતા અને જ્યાં તેમને શકા પડતી, ત્યાં સ્વામીજી જાતે તેનો ખુલાસો કરતા.

દેહરાદુનમાં ખેત્રીના મહારાજ તરફથી સ્વામીજીને આગ્રહમાં આમંત્રણ આપ્યું હતું. ખેત્રી જતાં તેમણે દિલ્હી, આગ્રા, અલ્હાબદ અને જયપુરની પણ સુલાકાત લીધી.

દિલ્હીમાં પોતાના ગુરુભાઈઓ, શિષ્યો અને મિ. સેવિયર તથા તેમનાં પત્નીને સાથે લઈને સ્વામીજી સઘળાં ભવ્ય ખંડેરા અને મિનારાઓ વગેરે જોવાને નીકળ્યા. એ ભવ્ય ખંડેરા અને મિનારાઓ મુગલ ણાદશાહોની બહોળલાલીનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આપે છે. તેમાંયે વળી સ્વામીજી જેવા ઊંડી ઐતિહાસિક દષ્ટિ ધરાવનાર અને કળાકોવિદ સાથે હોય એટલે કહેવાનું જ શું ? મોગલ અને હિંદુ કળાનું વર્ણન કરીને તથા જાને પ્રજાઓને ઇતિહાસ કહી સંભળાવીને સ્વામીજી ભારતવર્ષના કળાકોશલ્ય તથા ઇતિહાસ ઉપર અવનવો પ્રકાશ પાડવા લાગ્યા. એ વખતે તેમની સાથે ગયેલા મનુષ્યોમાંનો એક લખે છે કે, “ સ્વામીજીએ જૂતકાળને અમારી સમક્ષ એવો તો આભેડૂળ ખડો કરી મૂક્યો હતો કે વર્તમાનકાળને તો અમે જૂલીજ ગયા ! અમે જાણે કે પ્રાચીન સમયના ણાદશાહો અને મોટા રાજાઓની સાથે વસતા હોઈએ, એવોજ ભાસ અમને થઈ રહ્યો. આગ્રામાં પણ બરાબર તેમજ બન્યું.”

આગ્રાથી સ્વામીજી અલ્હાબદ ગયા. અહીંયાં તેમને ઘણાજ સત્કારપૂર્વક મહારાજના એક બંગલામાં ઉતારેા આપવામાં આવ્યો હતો. સ્વામીજી અલ્હાબદના સ્ટેશન ઉપર જિતરો, તે વખતે સ્ટેશન ઉપર થયેલા ભવ્ય મેળાવડામાં ઘણા પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોની વચમાં સ્વામીજી બેઠા હતા. સ્વામીજીનો એક ભાવિક શિષ્ય દ્વર જોશો રહી તેમનાં દર્શન કરતો હતો. તે શિષ્ય ઘણો ગરીબ હતો અને પોતે સારાં વસ્ત્ર નહિ પહેરેલાં હોવાથી પાસે આવી શકતો નહોતો. સ્વામીજીએ આગેથી તે ભાવિક મનુષ્યને

જેતાંજ ઓળખ્યો અને મેળાવડાના કાર્યક્રમની કે સભ્યતાના નેયમેની દરકાર નહિ કરતાં તેને ખૂમ પાડીને બોલાવવા લાગ્યા કે, “ રામસ્નેહિ ! રામસ્નેહિ ! ” મોટા મોટા અમલદારો અને તિથિત ગૃહસ્થોની વચમાં થઇને રામસ્નેહીને સ્વામીજીની પાસે લાવવામાં આવ્યો. સ્વામીજીએ તેને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા અને તેની સાથે ઘણીજ છુટથી વાત કરવા લાગ્યા.

સ્વામીજી પોતાના શિષ્યોને કેવા જિંડા બાવથી આહુતા હતા, તે નીચેના બનાવ ઉપરથી સમજાશે. ઇંગ્લેંડથી આવ્યા માહ મત્રાસમાં તેમના માનમાં મોટો વરઘોટો નીકળ્યો હતો, ત્યારે તેમને એક મોટી બગીમાં બેસાડવામાં આવ્યા હતા અને લોકો તેમને ઘણા માનથી વધાવી રહ્યા હતા. રસ્તામાં અને મહોલ્લાઓમાં માણસોની ઘણી ગરદી થઇ રહી હતી. તે ગરદીમાં આથે તેમનો એક જૂનો શિષ્ય બિલેલો જણાતાંજ સ્વામીજીએ તેને ઓળખ્યો અને ખૂમ પાડીને તેને બોલાવ્યો. પછી ગાડી બેસી રખાવી અને તેને પોતાની પાસેજ બેસાડ્યો.

સ્વામીજી કલકત્તામાં હતા, ત્યારે એક વાર જાતેજ એક શિષ્યના પગ ધોઈ રહ્યા હતા. તેમની અંગ્રેજ શિષ્યા બહેન નિવેદિતા (મિસ માર્ગરેટ નોબલ) એ વખતે ત્યાં બિલેલાં હતાં. તેઓ એ બનાવ જોઈને ઘણાજ આશ્ચર્યથી બોલી બેઠ્યાં કે, “ આ શું કરી રહ્યા છો ? ” સ્વામીજી જવાબમાં એટલુંજ બોલ્યા કે, “ શું કાઠસ્ત તેમના શિષ્યોના પગ ધોતા નહોતા ? ” એ સાંભળીને બહેન નિવેદિતા ઘણાજ ભક્તિભાવથી સ્વામીજી તરફ જોતાં જોતાં મનમાં બોલી બેઠ્યાં કે, “ આ પણ સાક્ષાત્ કાઠસ્તનોજ અવતાર છે ! ”

અલવરમાં સ્વામીજી રહ્યા ત્યાંસુધી તે લોકોને ઘેર ભિક્ષા લેવાને જતા અમેરિકા જના પગેલાં ” કે ?

માં આવ્યા હતા, ત્યારે એક વૃદ્ધ સ્ત્રીએ ઘણા ભાવથી જાડા જાડા રોટલા ખવરાવીને તેમનું સન્માન કર્યું હતું. સ્વામીજીના આવ્યાની વાત જાણીને તે સ્ત્રી મનમાં ઘણીજ ખુશી થતી હતી. સ્વામીજીને અનેક સફળહથો તરફથી શિક્ષાનાં આમંત્રણ આવતાં હતાં, પણ તેમણે તે વૃદ્ધ સ્ત્રીને કહાવી મોકલ્યું કે, “ઘણાં વર્ષ ઉપર તમારે ઘેર હું જાડા જાડા રોટલા ખાઈ ગયો હતો, તેવા ને તેવા જાડા રોટલા ખાવાને આજે હું તમારે ઘેર આવીશ.” એ સાંભળીને તે વૃદ્ધ સ્ત્રીનું હૃદય હર્ષથી ઊભરાઈ ગયું. તેની આંખોમાં પ્રેમનાં અશ્રુ આવી ગયાં અને પોતાની જાતને તે ધન્ય માનવા લાગી. સ્વામીજી શિક્ષા લેવાને માટે બેઠા બેઠે તે ખાઈ ખોલી: “મારા હીકરા, શું કરું? હું જરીજ છું, નહિ તો સાફ સાફ કરીને હું તમને ન ખવરાવું?” સ્વામીજી જાડા રોટલાઓને ઘણા સ્વાદ અને હર્ષથી ખાવા લાગ્યા અને પોતાના શિષ્યોને કહેવા લાગ્યા કે, “ભુજો, આ માઈ કેવી ભાવિક છે! તેનામાં કેવો પ્રેમ વસી રહેલો છે! આપણી મા જેવોજ તે ભાવ ખતાવી રહેલો છે. તેના હાથના આ જાડા રોટલા કેવા સરવશુની વૃદ્ધિ કરનારા છે!”

સ્વામીજી અલવરથી ખેત્રી, કિશનગઢ, અજમેર, જોધપુર, ઈંદોર અને ખંડવા થઈને કલકત્તા તરફ ગયા. તખિયત સારી નહિ રહેતી હોવાથી મુંબઈ ઇલાકા તરફ જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. તેમના શુરભાઈઓ અને શિષ્યોનાં ચારિત્ર્ય ધડવાં, તેમનાં મનમાં ઉત્તમ આદર્શોનો વાસ કરાવવો, તેઓ ભારતવર્ષને, દે, અખિલ વિશ્વને અનેક રીતે ઉપકારક થાય અને સમસ્ત માનવજાતિનું કલ્યાણ કરવાની સ્વામીજીની યોજનાઓને અમલમાં મૂકવાને લાયક બને એવી કેળવણી તેમને આપવી, વગેરે કાર્યોમાં સ્વામીજીનું મન હવે વધારે પરોવાયું હતું.

૪૯-ચેલુર મઠમાં

સ્વામીજી હવે પોતાના ઘણાખરા દિવસો ગંગાતીરે આવેલા જૂના બેલુરમઠમાં જ ગાળી રહ્યા હતા. મઠમાં રખાયલી ડાયરી સ્વામીજીની અનેક પ્રવૃત્તિઓની નોંધ પૂરી પાડે છે. ઘડીકમાં સ્વામીજી કોઈ ભાવિક ભક્તને ઘેર જતા જણાતા, તેા ઘડીકમાં મળવાને આવેલા અસંખ્ય પુરુષોની સાથે વાર્તાલાપ કરતા હોખાતા. કોઈ વાર તે મઠના સાધુઓ અને બ્રહ્મચારીઓને શિક્ષણ આપવામાં કલાકોના કલાકો ગાળતા, તેા કોઈ વાર કલાકો ના કલાકો સુધી ધ્યાનમાં બેસી રહેતા. કોઈ વાર તે ભજનો ગાતા, તેા કોઈ વાર સંકીર્તનમાં ભાગ લેતા અને કોઈ વાર તે કાંઈક વાચતા કે જોડો અભ્યાસ કરતા. સ્વામીજી અનેક ખાખતો ઉપર લખતા, અનેક કાગળોના જવાબ આપતા, અનેક વાતો કહેતા અને યોગની ભૂમિકાઓ કે આધ્યાત્મિક અનુભવોનું વર્ણન કરતા. વખતે ભગવદ્ગીતા ઉપર મોટું વ્યાખ્યાન તે આપતા, વખતે ઉપનિષદો ઉપર વિવેચન કરતા અથવા ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના તરવો સમજાવતા અને મહાપ્રજ્ઞોના ઇતિહાસો કહી સમજાવતા. બેલુરમઠમાં સ્વામીજી આ પ્રમાણે જીવન ગાળી રહ્યા હતા એ સમયે બાબુ નવગોપાળ ઘોષને ત્યાંથી સ્વામીજીને આમ ત્રણ આંબુ. નવગોપાળ શ્રીરામકૃષ્ણના પરમ ભક્ત હતા તેમણે રામકૃષ્ણપુરમાં એક મંદિર બંધાવ્યું હતું અને તેમાં શ્રીરામ-

કૃષ્ણની મૂર્તિ પધરાવવાની હતી. તે ક્રિયા કરવાને સ્વામીજીને બોલાવવામાં આવ્યા હતા. સ્વામીજી તેમના ગુરુભાઈઓ, શિષ્યો વગેરેને લઈને રામકૃષ્ણપુર જવાને નીકળ્યા. હોડીઓમાં બેસીને સર્વ રામકૃષ્ણપુરના ઘાટ ઉપર જિતયાં અને ત્યાંથી મંડળીના આકારમાં ગોઠવાઈને બજન કરતા કરતા આગળ ચાલ્યા. બીજા ધણા ભક્તો એ મંડળીમાં સામેલ થયા. કેટલાક બજન કરતા કરતા ગાવા અને નાચવા લાગ્યા. સર્વેની વચમાં સ્વામીજી ગળામાં મૃદંગ લટકાવી તેને વગાડતા વગાડતા ઉઘાડા પગે ચાલતા હતા. સાદાં ભગવાં વસ્ત્ર તેમણે પહેર્યાં હતાં. રસ્તાની બંને બાજુએ હજારો માણસ ભેગાં થયાં હતાં.

સ્વામીજીને આવા સાદા પોશાકમાં ઉઘાડા પગે અને મૃદંગ વગાડતા જોઈને પ્રથમ તો લોકો તેમને ઓળખી શક્યા નહિ; પરંતુ જ્યારે તેમને માલૂમ પડ્યું કે, અગિય વિશ્વમાં વેદાંતનો જુદો ફરકાવનાર પુરુષ એજ છે, ત્યારે લોકોના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. તેઓ ખુશાલીના પોકારોથી સ્વામીજીને વધાવી લેવા લાગ્યા અને એકબીજાની સાથે વાત કરવા લાગ્યા કે, “કેવી નમ્રતા ! કેવી મુંઢર અને લાવણ્યમય આકૃતિ !”

નવગોપાળ ઘોષને ઘેર મૂર્તિસ્થાપનની ક્રિયા પૂરી થઈ રહ્યા પછી, અચાનકજ શીઘ્ર કવિની માફક સ્વામીજીના મુખમાંથી નીચેનો શ્લોક નીકળી ગયો કે:—

સ્થાપકાય ચ ધર્મસ્ય સર્વધર્મસ્વરૂપિણે ।

અવતારવરિષ્ઠાય રામકૃષ્ણાય તે નમઃ ॥

“ધર્મનો પુનરોદ્ધાર કરનાર, સર્વ ધર્મોની સાક્ષાત્ મૂર્તિ, સર્વે અવતારોમાં શ્રેષ્ઠ, એવા શ્રીરામકૃષ્ણ ! તમને નમસ્કાર છે.” આ શ્લોક રામકૃષ્ણની સ્તુતિમાં ખાસ કરીને બોલાય છે.

સ્વામીજી હવે બેલુરમઠમાં રહેવા લાગ્યા. તેમની પ્રેરણાથી કેટલાકને સખત તપાચરણ કરવાની ઇચ્છા થઈ. કેટલાક ગરીબ અને માંદાઓને આશ્રય આપવાને તત્પુર થઈ રહ્યા. કેટલાક સાધારણ અભણ વર્ગોમાં કેળવણીનો પ્રચાર કરવાને તૈયાર બની રહ્યા હતા. સર્વનાં હૃદયમાં સ્વામીજીનો ભુસ્સો અને સ્વદેશ-પ્રીતિ વાસ કરી રહ્યાં. ખરેખર, આ વખતે સ્વામી વિવેકાનંદ ઉદાત્ત વિચારો અને ઉન્નત આત્માની જીવંત જ્યોતિ બની રહ્યા હતા. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં કહેલા ઉચ્ચ આદર્શોને તે હવે સમજાવવા લાગ્યા. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા જિંયા પ્રકારનું પુરુષાર્થ કરવાનું બોધે છે, એમ સર્વેને તે પ્રત્યક્ષ કરાવવા લાગ્યા. શૈવ અને વૈષ્ણવ માર્ગોની પરા અને અપરા ભક્તિનું સ્વરૂપ સમજાવી શ્રોતાઓનાં હૃદયને તે ભક્તિથી પલાળવા લાગ્યા. વળી કેાઈ દિવસ તે વેદાંત ઉપર ચર્ચા કરતા અને અદ્વૈતવાદની મહત્તા સર્વેને સમજાવતા તેમજ તેમની બુદ્ધિને ખીલવતા. સર્વેની આગળ શ્રીરામકૃષ્ણનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત તેઓ ધરતા. આમ શ્રીરામ-કૃષ્ણના સાંનિધ્યમાં જે દિવસો ગળાયા હતા, તેવાજ દિવસો ફરીથી બેલુર મઠમાં ગળાતા હોય તેવો સર્વેને ભાસ થવા લાગ્યો.

સને ૧૮૬૮ માં બેલુર ગામની પાસે પવિત્ર ગંગા કિનારે પંદર એકર જમીન એક મકાન સાથે વેચાતી લઈ મકાન વગેરે-માં કેટલીક મરામત કરાવવામાં આવી, તેમજ ણીળું એક બંધ્ય મંદિર બંધાવવામાં આવ્યું. એ મંદિરમાં રોજ શ્રીરામકૃષ્ણની પૂજા કરવામાં આવે છે. મઠનું મકાન બંધાવવાને જોઈતી રકમ સ્વામીજીને તેમના અંગ્રેજ શિષ્યોએ લંડનમાં આપી હતી અને જમીન ખરીદવાને પણ સારી એવી રકમ મિસ હેન્નીએટા મૂલર વગેરે શિષ્યોએજ આપી હતી. શ્રીરામકૃષ્ણની પૂજાને માટે જે મંદિર બંધાવવામાં આવ્યું હતું, તેનું સંઘળું ખર્ચ મિસિસ

ઓલખુલ નામની શિષ્યાએ આપ્યું હતું.

સને ૧૮૯૬ ના જાન્યુઆરીમાં મઠનું મકાન પૂરું થઈ જતાં સ્વામીજી, તેમના ગુરુભાઈઓ અને શિષ્યો ત્યાં રહેવાને ગયા. થોડા વખત પછી પાશ્ચાત્ય શિષ્યોને માટે પણ મઠની પાસે મકાનો બાંધાવવામાં આવ્યાં.

એક દિવસ મઠમાં શ્રીરામકૃષ્ણની જન્મતિથિ ઉજવાતી હતી, તે દિવસે સ્વામીજીએ ઘણી જનોઈ મંગાવી રાખી હતી. જેમ જેમ મઠમાં શ્રીરામકૃષ્ણના ભક્તો અને સ્વામીજીના શિષ્યો આવતા ગયા, તેમ તેમ સ્વામીજી તેમને જનોઈ ધારણ કરવાનું કહેતા ગયા. ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યોને એક પ્રાક્ષણ શિષ્ય પાસે જનોઈ દેવાની ધાર્મિક ક્રિયા તે કરાવવા લાગ્યા. સ્વામીજી બોલ્યા: “શ્રીરામકૃષ્ણનાં સઘળાં બાળકો-ભક્તો-પ્રાક્ષણોજ છે. વળી વેદો પણ દિબ્બેને ઉપનયન ધારણ કરવાની છૂટ આપે છે. હાલમાં સર્વે માત્ર બની રહેલા છે, પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી તેઓ દિબ્બેના અધિકારને પ્રાપ્ત કરી રહેશે. આજનો શ્રીરામકૃષ્ણની જન્મતિથિનો પવિત્ર દિવસ સર્વ ભક્તોને જનોઈ આપવાનો સરસ વખત છે. સર્વેને તેમના અધિકાર પ્રમાણે ગાયત્રી મંત્રનો ઉપદેશ કરીને દિબ્બત્વ પ્રાપ્ત કરાવો.”

તે દિવસે સ્વામીજીના બોધથી લગભગ પચાસ ભક્તોને ઉપનયન સંસ્કાર કરી ગાયત્રી મંત્ર ઉપદેશવામાં આવ્યો. તેઓ દેશકાલાદિનો પણ વિચાર કરતા હતા. એવી રીતે હિંદુઓની રીતભાતમાં અને માન્યતાઓમાં ઘટિત ફેરફાર કરવો એમને ગ્રાહ્ય હતો. સ્વામીજીનો આદર્શ પ્રજાજીવનની વૃદ્ધિ કરતો હતો. ધર્મ હમેશાં પ્રજાજીવનને પોષકજ હોય. જે રીતરિવાજ કે માન્યતા પ્રજાજીવનના વિકાસમાં આડે આવનારી હોય તે ધાર્મિક નજ ગણાય; તે ધર્મના ખરા સ્વરૂપની વિરોધી છે; પ્રજારૂપી

વૃક્ષની તે છેદક છે. પ્રજ્ઞાલવનને હણનારી, તેમાં કુસ મ, પરસ્પર વિરોધ, રાગદ્વેષ વગેરેને વધારનારી જોટી જોટી માન્યતાઓને છેદી ધમનું ખડું વિશાળ સ્વરૂપ પ્રજ્ઞાજનોની આગળ રજૂ કરવું, જેથી કરીને પ્રજ્ઞાલવનનો વિકાસ થાય, હૃદયનું સ્વક્રિયપણું નષ્ટ થાય અને જ્ઞાતૃભાવ જાગૃત થાય એવા જાળદાયી વિચારોનો તેમાં વાસ કરાવવો વગેરે જાળતોને ઘણીજ હિંમતથી સ્વામીજી હાથ ધરી રહ્યા હતા.

દિવસ શિવરાત્રિનો હતો મઠમાં સઘળા સાધુઓ ભજન અને આનંદ કરી રહ્યા હતા શ્રીરામકૃષ્ણની મૂર્તિને ભસ્મ ચોળી, મસ્તકે લાંબી જટા ધારણ કરાવવામા આવી, તેમજ હાથે અને ગળે રુદ્રાક્ષની માળાઓ પહેરાવવામા આવી એ પછી સ્વામીજી અને તેમના ગુરુભાઈઓ વગેરેએ પણ શરીરે ભસ્મ અને રુદ્રાક્ષ ધારણ કર્યાં. તેમનો એક શિષ્ય લખે છે કે, “ એ વખતે સ્વામીજી સાક્ષાત્ શિવજી જેવા દેખાતા હતા. અહો ! તેમની આકૃતિ કેવી ભવ્ય અને સુદર લાગતી હતી ? સ્વામીજીની આસપાસ ખીજા સાધુઓ બેઠા હતા અને આખો મઠ કૈલાસનો ભવ્ય ખ્યાલ આપી રહ્યો હતો. ” જાણે સાક્ષાત્ શિવજી સમાધિમા બેઠા હોય તેવો ભવ્ય દેખાવ જની રહ્યો હતો. સ્વામીજીની આખો અડધી મી ચેલી હતી અને તે પદ્માસન વાળીને બેઠા હતા.

સ્વામીજી હવે હાથમાં તળૂરો લઈને ભજન ગાવા લાગ્યા. ગાતે ગાતે સ્વામીજીને ભક્તિભાવમા તટસ્વીન થતા જોઈને, સર્વ સાધુઓ અને ભક્તોનાં હૃદયો પણ ભક્તિના પ્રવાહમા તણાવા લાગ્યાં. આખું વાતાવરણ પવિત્ર અને ભક્તિમય જની રહ્યું. સ્વામીજીના મુખમાથી નીકળતા ભજનામૃતનું પાન કરીને સર્વ ભક્તિભાવમા મસ્ત જની રહ્યા ખરેખર, તે દેખાવ દેવતાઓને પણ દુર્લભ હતો.

સ્વામીજીએ છેલ્લું ભજન ગાયા પછી સ્વામી શારદાનંદે સ્વામીજીનું બનાવેલું ભજન “સદિ મૃજન” ગાયું. સ્વામીજી હવે પખવાજ વગાડવા લાગ્યા. પખવાજ વગાડવામાં સ્વામીજી મોટા મોટા પખવાજીઓને પણ ફેરે મૂકે તેવા હતા. એ કળા તેમણે બહુજ ઉત્તમ રીતે સંપાદન કરી હતી. સ્વામીજી પખવાજ વગાડનાર અને શારદાનંદ ગાનાર, એટલે પછી બાકીજ શું રહે? શારદાનંદના સુદર કંઠનો અને પખવાજના મનોહર અવાજનો ધ્વનિ સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યો હતો. ભજનની ધૂન સર્વત્ર છવાઈ રહી હતી. શ્રીરામકૃષ્ણ વિષેના ટેટલાક ભજનો ગવાઈ રહ્યા પછી, સ્વામીજીએ પોતાના વસ્ત્રાભૂષણો-ભગવો ઝબ્બો તથા રુદ્રાદની માળાઓ કાઢીને ગિરીશ બાળુને પહેરાવ્યા અને પછી તેમના શરીરે ભસ્મ ચોળી.

ગિરીશ બાળુ બંગાળના એક પ્રખ્યાત નાટ્યકાર હોઈ તેમણે બંગાળી ભાષામાં અનેક સુદર નાટકો લખેલા છે. શ્રીરામ-કૃષ્ણના તે પરમ ભક્ત હતા તેમને શરીરે ભગવા વસ્ત્રો પહેરાવતા પહેરાવતા સ્વામીજી બોલ્યા “શ્રીરામકૃષ્ણ કહેતા હતા કે, ‘ગિરીશ બાળુ ભૈરવનો અશ છે’ એ વચનો સાલજીને ગિરીશ બાળુ ગળગળા થઈ ગયા અને તેમની આખોમાં આસુ આવી ગયા. સ્વામીજીએ તેમને શ્રીરામકૃષ્ણ વિષે કંઈક બોલવાનું કહ્યું. ગિરીશ બાળુનું હૈયું પ્રેમથી ઝિભરાઈ રહ્યું હતું તે ગફગફ કે ઠે બોલ્યા કે, “આપણા પરમકૃપાળુ ગુરુદેવ વિષે હું શું બોલું? મારા જેવા નાલાયક મનુષ્યને તમારા જેવા ત્યાગી બાલ્યાવસ્થામાંથીજ કાચન અને કામિનીનો ત્યાગ કરનારા-મનુષ્યો સાથે બેસવાનો હક તેમણે આપેલો છે, એ શું એમની ઓછી કૃપા છે?”

મઠમાં અનેક મનુષ્યો સ્વામીજીને મળવા આવતા અને તેઓ સ્વામીજીનું આતિથ્ય અને નમ્રતા જોઈને ચકિત થતા બોદ્ધ ધર્મ-

ના ઉપદેશક ધર્મપાલ મઠમાં આવ્યા હતા. તેમને મિસિસ ઓલ-
બુલને મળવું હતું. મિસિસ ઓલબુલ મઠના નવા મકાનને માટે
ખરીદાયેલી જમીન ઉપર બાધેલા એક જૂના પુરાણા ઝૂંપડામાં
રહેતાં હતાં. સ્વામીજીની નજીકમાં રહેવાય તેટલા માટે તે એવા
ઝૂંપડામાંજ પડી રહ્યાં હતાં. મિસિસ ઓલબુલ અમેરિકાના એક
મોટા ધનાઢ્ય પુરુષનાં પત્ની હોઈ કરોડોની મિલકત ધરાવતાં
હતાં અને તેથી કલકત્તામાં પણ મોટો ણંગલો રાખીને રહેવાને
શક્તિમાન હતાં. આમ છતાં પણ મઠની જમીન ઉપર આવેલા
એક જૂના પુરાણા ઝૂંપડામાં રહેવાનું તે વધારે પસંદ કરતાં
હતા. તે બતાવે છે કે, સ્વામીજી પ્રત્યે તેમની ભક્તિ કેવી અગાધ
હતી! કેવી સત્યપ્રીતિએ તેમના હૃદયમાં વાસ કર્યો હતો અને
વેદાંતનો બોધ તેમના ઉપર કેવી ઊંડી અસર ઉપજાવી રહ્યો હતો!
ખરેખર, મિસિસ ઓલબુલ અને તેમના જેવી બીજી શિષ્યાઓ-
ની સ્વામીજી પ્રત્યેની ભક્તિ વેદાંતની અફુલ્લ મહત્તા અને
પાશ્ચાત્યોની સત્યશોધકવૃત્તિનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આપણી આગળ
રજૂ કરે છે અને આપણા અફુલ્લ તત્ત્વજ્ઞાન તરફ તથા આપણા
દેશના અસામાન્ય મહાત્માઓ તરફ આપણું જે લક્ષ્ય છે, તેને
માટે આપણને શરમમાં નાખે છે.

ધર્મપાલ પ્રથમ સ્વામીજીની પાસે આવ્યા હતા અને તેમને
તેડીને તે મિસિસ ઓલબુલની પાસે જવાના હતા તે વખતે
ઘણાજ સજ્જત પવન વાતો હતો અને વરસાદ પણ પુષ્કળ વરસતો
હતો, તે છતાં સ્વામીજી ધર્મપાલની સાથે ગયા. રસ્તો ઘણો
ખડખડો અને કાઠવવાળો થઈ જવાથી ચાલતાં ચાલતાં સ્વા-
મીજીનો પગ લપસી જાય, તેમના ઉપર વરસાદની વાછટ આવ્યા
કરે, પણ સ્વામીજી નાના છોકરાની માફક હસતા અને આનંદ
કરતા ચાલ્યાજ કરતા હતા. એટલામાં ધર્મપાલનો પગ કાઠવ-

માં જિ'ડો પેસી ગયો તે કેમે કયો ખહાર નીકળે નહિ. સ્વામી-જીએ તેમની પાસે જઈને તેમનો હાથ પોતાને ખસે મુકાવ્યો અને ઢેડેથી પકડીને તેમનો પગ ખહાર ખેંચી કાઢ્યો. પછી ખંને જણ હસતા હસતા આગળ ચાલ્યા. જ્યાં જવાનું હતું ત્યાં આવી પહોંચ્યા પછી સર્વે પોતપોતાના પગ ધોવા લાગ્યા. ધર્મપાલ પોતાના પગ ધોવાને પાછીનો લોટો હાથમાં લેતા હતા, એટલામાં સ્વામીજીએ તે લોટો લઈ લીધો અને બોલ્યા કે, “તમે મારા અતિથિ છો, મારે તમારી સેવા કરવી જોઈએ.” એમ કહીને સ્વામીજી ધર્મપાલના પગ ધોવા તૈયાર થયા, પણ ધર્મપાલ આઘા ખસી ગયા અને સ્વામીજીના શિષ્યોએ આગળ આવીને સ્વામીજીના હાથમાંથી લોટો લઈ તે કામ બજાવ્યું.

સને ૧૮૬૮ના આર્યની રહમીએ સ્વામી સ્વરૂપાનંદને દીક્ષા આપવામાં આવી. તેઓ કલકત્તા યુનિવર્સિટીના ગ્રેજ્યુએટ હોઈ સંસ્કૃતમાં કુશળ હતા. કલકત્તામાંથી નીકળતા સુપ્રસિદ્ધ માસિક ‘ડોન’ના તે અધિપતિ હોઈ અંગ્રેજીમાં ઘણાજ મનનીય લેખો લખતા હતા. મઠમાં તે વારંવાર આવતા અને સ્વામીજી જોડે વાર્તાલાપ કરતા. તેમના વિચારો ઉદાર અને હૃદય વિશાળ હોવાથી સ્વામીજીના વિચારો તેમને ઘણાજ પસંદ પડતા. અખંડ પ્રહાર્ય તે પાળી રહ્યા હતા. જનસેવા કરવાની તીવ્ર ઇચ્છાને લઈને તેમના મનમાં રામકૃષ્ણ મિશનમાં જોડાવાનો વિચાર ઘોળાયા કરતો હતો. જે ચાર વખત સ્વામીજીની પાસે આવ્યા પછી એક વખત તેમની સાથે વાત કરતે કરતેજ તેમનો નિશ્ચય થઈ ગયો કે સંસારનો ત્યાગ કરી મોક્ષને માર્ગે જીવન વ્યતીત કરવું. ત્યાં ને ત્યાંજ તેમણે પોતાની સાથે આવેલા મિત્રોને કહી દીધું કે “મારે ઘેર ખબર આપજો કે, હું પાછો ઘેર આવનાર નથી.” પછી તેમણે પોતાનો વિચાર સ્વામીજીને જણા-

એ, સ્વામીજી ખુશી થયા અને તેમની યોગ્યતા જોઈને તેમને તરતજ સંન્યાસદીક્ષા આપી. એજ દિવસોમાં મિસ માર્ગરેટ નોખલને પણ દીક્ષા આપવામાં આવી. તેમણે દીક્ષા લીધા પછી “નિવેદિતા” નામ ધારણ કર્યું હતું. એ જનાવનું વર્ણન કરતાં નિવેદિતાએ લખેલું છે કે, “એ દીક્ષાનો દિવસ જરા પણ ભુલાય તેવો નથી. મારા ખરેખરા જીવનની એજ શરૂઆત હતી. શિવ-પૂજનની વિધિ સમજાવ્યા પછી સ્વામીજી બોલ્યા કે, પરમ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરતાં પહેલાં જગવાન બુદ્ધે જેમ બીજાઓને માટે અનેક વાર પોતાનું જીવન સમર્પિત કર્યું હતું તેમ તમે પણ તમારું જીવન સમર્પિત કરો.”

એ વિધિ થઈ રહ્યા પછી સ્વામીજી રુદ્રાક્ષ તથા ભસ્મ ધારણ કરી સર્વ મંડળની વચમાં કીર્તન અને નૃત્ય કરીને સાક્ષાત્ શિવ-લીલાજ પ્રત્યક્ષ કરાવવા લાગ્યા. પછીથી સર્વ જણ માતા શારદા-દેવીની પાસે ગયા અને બાણે કે પૂર્વ અને પશ્ચિમનો મેળાપ થતો હોય, તેમ પાશ્ચાત્ય શિષ્યોએ શારદાદેવીનો ચરણરૂપશ્ચંકરો અને દેવીએ પોતાનો પવિત્ર હાથ તેમને માથે મૂકીને આશીર્વાદ આપ્યા. “ગોપાળની મા” કરીને એક વૃદ્ધ અને પવિત્ર સ્ત્રી જેને શ્રીરામકૃષ્ણ પોતાની માતા તરીકે ગણતા હતા, તેમને પણ ત્યાં બોલાવવામાં આવ્યાં. અહીં સર્વે લોગોજ રહેવા અને જમવા લાગ્યાં. એ પ્રમાણે સ્વામીજીએ પૂર્વ અને પશ્ચિમની સ્ત્રીઓ વચ્ચે ગાઢ સંબંધ બાંધ્યો, કે જે સંબંધમાં આવે ઘણો વધારો થઈ રહેલો છે અને પૂર્વ-પશ્ચિમની સ્ત્રીઓ સાથે મળીને રામકૃષ્ણ મિશનનાં અનેક કાર્યો કરી રહેલી છે.

એ સમયનો એક બીજો અગત્યનો જનાવ એ હતો કે, જાહેન નિવેદિતાએ સ્વામીજીના પ્રમુખપદ નીચે “ઈંગ્લેન્ડમાં હિંદુઓના ધાર્મિક વિચારોની અસર” એ વિષય ઉપર મોટી સલા સમક્ષ

કલકત્તામાં એક સુંદર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. વક્તાનું ઓળખાણ કરાવતાં સ્વામીજીએ કહ્યું કે, “ઇંગ્લેંડે નિવેદિતારૂપી એક મોટી બક્ષિસ આપણને આપેલી છે.” પોતાના ભાષણમાં નિવેદિતાએ અંતરના ઉદ્ગારો કાઢીને સર્વેને જણાવ્યું હતું કે:—

“તમે—હિંદુઓએ—લગભગ છ હજાર વર્ષથી પ્રાચીન વિચારોને ધારણ કરી રાખીને સમસ્ત જગતને માટે સર્વોત્તમ આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતોને બળવી રાખ્યા છે; તેથીજ હું ભારતવર્ષની સેવા કરવાને માટે આકર્ષાઈને અહીંયાં આવી છું.”

એ પછી મિસિસ બોલબુલે કહ્યું કે, “હિંદુસ્તાનનું સાહિત્ય પાશ્ચાત્યોને મન અત્યારે એક અમૂલ્ય જીવંત વસ્તુ થઈ રહેલી છે અને ખાસ કરીને સ્વામી વિવેકાનંદ રચિત પુસ્તકો અમેરિકામાં ઘેરે ઘેર વાંચવામાં આવે છે.” મિસ મુલરે “મારા વહાલા જાતિભાઈઓ અને મિત્રો” એમ સંબોધીને બોલવાની શરૂઆત કરતાંજ ઓતાઓએ પોતાની જિભરાઈ જતી લાગણી દર્શાવવાને તાળીઓનો ગડમડાટ કરી મૂક્યો. મિસ મુલરે કહ્યું કે, “મને અને સ્વામીજીના બીજા પાશ્ચાત્ય શિષ્યોને હિંદુસ્તાનમાં આવીને એમજ લાગે છે કે જાણે અમે અમારા ઘરમાંજ આવ્યા છીએ. ભારતવર્ષમાં આધ્યાત્મિક પ્રકાશ અને ધાર્મિક જ્ઞાન વાસ કરી રહેલાં છે; એટલુંજ નહિ પણ તેમાં અમારાં સગાંઓજ વસી રહેલાં છે એમજ અમે માનીએ છીએ.”

ઇંગ્લેંડમાં વેદાંતના બોધની અસર ઢેવી ચયેલી છે તે વિશે બોલતાં તેમણે કહ્યું કે, “વખત હવે એવો આવ્યો છે કે અમે પાશ્ચાત્યોને હિંદુસ્તાનના આધ્યાત્મિક વિચારોનો લાભ મળવાથી અમારા વિચારો ઉન્નત જનતા ચાલીને અમે સુખી થવા લાગ્યાં છીએ. એક જીવંત મહાત્માએ તે વિચારો અમને એવી તો સરસ રીતે સમજાવ્યા છે કે, તે અમને ગ્રાહ્ય થઈ રહેલા છે. અમે તેમને

કૃતિમાં મૂકીએ છીએ અને પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓના જડવાદથી ભરેલા જીવનમાં તેમણે નવું જીવન અને નવો જીવસૌ રેડ્યો છે. પશ્ચિમમાં પોતે કરેલા કાર્ય વિષે વિવેકાનંદે તમને સમજાવે કહી બતાવ્યું નથી. પશ્ચિમના સામાજિક અને જાહેર જીવનમાં તેમણે જે અગત્યનો સુધારો કરેલો છે અને તેમના બોધથી તેમાં જે મોટો ફેરફાર થઈ રહેલો છે તે વિષે તે તો તમને થોડું જ કહે, પરંતુ મારે જણાવવું જોઈએ કે તેમના બોધને સાંભળવાને જે જે લોકો ભાગ્યશાળી થયા હતા, તે તે સર્વનાં હૃદયોમાં અને કુટુંબોમાં તેમના ઉદાર ધર્મભાવોએ અને વિશાળ આધ્યાત્મિક ભાવનાઓએ ઊંડી જડ ધાલી છે. આય તત્ત્વજ્ઞાનના ઉચ્ચતમ સિદ્ધાંતો જે અત્યાર સુધી અમને અજ્ઞાત હતા, તે પહેલવહેલા અમે તેમને જ સુખેથી સાંભળ્યા છે તે સાંભળીને તેનો અમે ધરાધર અભ્યાસ કર્યો છે. તેને અમે અમારા હૃદયમાં દૃઢ ઠસાવ્યા છે તેમને અમે અમારાં કુટુંબોમાં ફેલાવ્યા છે તેમને અમે અમારા વડીલો, માતાઓ, દીકરાઓ અને દીકરીઓને સમજાવ્યા છે અને એ સર્વે તે અદ્ભુત આધ્યાત્મિક જ્ઞાનને કૃતિમાં મૂકવાનો પ્રયામ કરી રહ્યાં છે. "

પ્રમુખ તરીકે સ્વામીજીએ જણાવ્યું કે, "પ્રાચીન સમયમાં હિંદુવાસીઓ પૂર્વ અને પશ્ચિમના પ્રદેશોમાં બહુ દૂર સુધી પ્રવાસ કરતા હતા. પ્રાચીન સમયમાં જેમ હિંદુ અગ્નિલ વિશ્વનુ શરુપદ ધારણ કરી રહ્યું હતું, તેમજ અત્યારે પણ તે આખી દુનિયાના શરુપદે બેસી શકે તેમ છે. આપણા સકુચિત જીવનને વિસ્તૃત કરવું અને આપણા સર્વશ્રેષ્ઠ આધ્યાત્મિક વિચારોને આરે દિશામાં ફેલાવવા એમાંજ આપણા ઉદ્ધારનું ખરું રહસ્ય રહેલું છે. એની સાથે પાશ્ચાત્યો પાસેથી તેઓએ વિજ્ઞાન, કળા, હુન્નર વગેરે પણ શીખવાં જોઈએ અને આ પ્રમાણે આપણે કરવાથી

હિંદવાસીઓ એક મોટી બળવાન પ્રજા બની રહેશે. “અહીંયાં સ્વામીજીએ આત્મશ્રદ્ધા ઉપર ખાસ ભાર મૂકીને કહ્યું હતું કે, “અરે મનુષ્યો! તમારી પોતાની શક્તિમાં-આત્મામાં શ્રદ્ધા રાખતાં શીખો. તેમ કરવાથીજ તમે ઈશ્વરમાં ખરી શ્રદ્ધા રાખતાં શીખશો. એ સર્વશક્તિમાન શ્રદ્ધાનું રહસ્ય સમજાવવું એજ મારા જીવનનું ‘ખરું’ કર્તવ્ય છે’ ગણેલું છે. શ્રદ્ધા હોય તોજ મનુષ્યના મનમાં મહત્વાકાંક્ષા બંધાય છે. જો આપણામાં પૂરતી શ્રદ્ધા આવે, તો આપણું પ્રબલકીય જીવન જલદીથી વ્યાપ્ત અને અજુનના દિવસો પાછા જોઈ શકે તેમ છે, કે જે દિવસોમાં જન-પ્રીતિના સર્વોત્તમ સિદ્ધાંતો અને સર્વ પ્રકારની સુખસમૃદ્ધિ ભારતવર્ષમાં વ્યાપી રહ્યાં હતાં.” છેવટે સ્વામીજીએ બંગાળાના યુવાનોને ઉદ્દેશીને કહ્યું હતું કે, “તમે બાગૃત થાઓ. બલે તમે ગરીબ હો, પરંતુ જગતનાં મોટાં મોટાં પરાક્રમે તો ગરીબો-એજ કરેલાં છે. ભારતવર્ષનું કલ્યાણ કરવાને માટે પવિત્રતા, સહૃદયતા, સ્થિરતા અને વૈરાગ્ય ધારણ કરો અને તમારી જાત-માં અનહંક શ્રદ્ધા રાખો.”

૫૦-દુષ્કાલકામો તથા અનાથાશ્રમો વગેરેની સ્થાપના

સ્વામીજીની યોજના પ્રમાણે રામકૃષ્ણ મિશન હવે કાર્ય કરવા લાગ્યું હતું. ઘણે સ્થળે તેણે વેદાંતનાં મથકો સ્થાપ્યાં હતાં. કલકત્તામાં સ્વામીજીની દેખરેખ નીચે તેના સભાસદો “બુદ્ધનો વૈરાગ્ય” “સ્વામી વિવેકાનંદનું કાર્ય,” “જ્ઞાન અને ભક્તિ” વગેરે વિષયો ઉપર ભાષણો આપતા હતા. સ્વામીજીએ મદ્રાસમાં ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં જે બીજાં રોપ્યાં હતાં, તેને લીધે ઘણા મુશિક્ષિત મદ્રાસીઓનાં હૃદયો હવે તેના તરફ વળવા લાગ્યાં હતાં. અગાઉ ઘણાખરા યુવાન મદ્રાસીઓ હિંદુઓની ધાર્મિક ભાવનાઓને હસી કાઢી નાસ્તિકતા અને જડવાદમાં ડૂબી રહ્યા હતા. તેઓ સ્વામીજીના સમાગમમાં આવ્યા પછી, પવિત્ર અને ભક્તિમય જીવન ગાળવા લાગ્યા હતા.

સ્વામીજીએ અમેરિકામાં અને ઈંગ્લેંડમાં જે મહત્કાર્ય કર્યું હતું, તેની ભારે અસર તેમના ઉપર ઘડી રહી હતી. હવે તેઓ મદ્રાસમાં વેદાંતનું એક મથક સ્થાપવાની સ્વામીજીને અરજ કરી રહ્યા હતા. તેમની અરજ સ્વીકારીને સ્વામીજીએ મદ્રાસમાં વેદાંતનું મથક સ્થાપી, તેને ચલાવવાને પોતાના ગુરુભાઈ સ્વામી રામકૃષ્ણાનંદને ત્યાં મોકલ્યા. રામકૃષ્ણાનંદ મદ્રાસ ગયા અને તેમણે દરરોજ સાંજે ગીતા ઉપર વ્યાખ્યાનો આપવા માંડ્યાં.

મદ્રાસના યંગ મેન્સ હિંદુ એસોસિયેશનમાં પણ તેમણે સંખ્યાબંધ ભાષણો આપ્યાં. આગળ ચાલતાં તેઓ નિયમિત રીતે ઉપનિષદો પણ શીખવવા લાગ્યા.

માયલાપુરમાં, ત્રીપ્લીકેનમાં તેમજ ચિંતાદ્રીપટમાં વર્ગ ઉઘાડવામાં આવ્યા હતા. એ દરેક સ્થળે વીસપચીસ યુવકો શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા તેમજ ઉપનિષદોનો અભ્યાસ નિયમિતપણે કરવા લાગ્યા. આ યુવકોમાં ઘણાખરા શ્રેષ્ઠયુએટો હોઇને અધ્યયનમાં ઘણોજ રસ લેતા હતા.

વેદાંતનું બીજું મથક કેલંબોમાં સ્થાપી સ્વામી શિવાનંદને ત્યાં મોકલવામાં આવ્યા. કેટલાક યુરોપિયનો અને ઘણા સુશિક્ષિત હિંદુઓ તેમના વર્ગમાં આવવા લાગ્યા. કેટલાક યુરોપિયનોની ઇચ્છા નિયમિતપણે ભગવદ્ગીતા શીખવાની હતી, તેથી કરીને સ્વામી શિવાનંદ તેમને ગીતાજી શીખવવા લાગ્યા. સ્વામી શિવાનંદ જે સર્વથી અગત્યનું કાર્ય બતાવતા તે એ હતું કે, જે કેટલાક જિજ્ઞાસુ પુરુષો શરીરની અશક્તિ વગેરે કારણોથી તેમની પાસે આવી શકતા નહોતા તેમને ઘેર જઇને પણ તેઓ વેદાંતનું શિક્ષણ આપતા હતા અને એવા અનેક જિજ્ઞાસુ પણ અશક્ત મનુષ્યોને એ શિક્ષણ ધણુંજ ઉપકારક થઇ પડ્યું હતું.

સને ૧૮૯૭-૯૮ની સાલમાં બંગાળામાં અને બીજા પ્રાંતોમાં ભયંકર પ્લેગ અને દુષ્કાળ ચાલી રહ્યાં હતાં, ત્યારે પણ સ્વામી વિવેકાનંદની દેખરેખ નીચે સમગ્રપણે મિશનને ધણું અગત્યનું કાર્ય બતાવ્યું હતું. તે વખતે સ્વામી વિવેકાનંદ પોતાના ગુરુભાઈઓ અને શિષ્યોની મદદથી સ્થળે સ્થળે દુષ્કાળકામો અને અનાયાદીઓ સ્થાપ્યાં હતાં. ત્યાં ભૂખ્યાં અને નિરાશ્રિત સ્ત્રી-પુરુષોને અન્ન, વસ્ત્ર વગેરે આપવામાં આવતું હતું. વળી પ્લેગના સમયમાં ઠામેઠામ સંકેટનિવારણ સંસ્થાઓ બિંબી કરવામાં

આવી હતી. તેમાં પ્લેગથી પીડાયેલાં મનુષ્યોની માવજત કરવામાં આવતી હતી. મુશિંદાબાદમાં એક અનાથાશ્રમ ઉઘાડવામાં આવ્યો હતો. મુશિંદાબાદની આસપાસનાં ગામડાંના લોકોને ખાવાનું અનાજ તેમજ પીવાનું ચોખ્ખું પાણી મળતું ન હતું. તેને લીધે હજારો સ્ત્રીપુરુષો મૃત્યુને વશ થયાં હતાં, એ ખબર સાંભળીને સ્વામી વિવેકાનંદે સ્વામી અખંડાનંદને ગામેગામે ફરી હુધાથી પીડાયેલાં સ્ત્રીપુરુષોને શોધી કાઢી તેમને અનાજ પૂરું પાડવાને મોકલ્યા. મુશિંદાબાદની આસપાસનાં ગામડાંઓમાં લગભગ બસો માણસો બૂખથી મરી જવાની તૈયારીમાં હતાં અને તેમની સંખ્યામાં વધારો થતો જતો હતો. એ ખબર સાંભળીને સ્વામી વિવેકાનંદે ફંડ એકઠું કરવાને સ્વામી સુબોધાનંદને કલકત્તા મોકલ્યા. સ્વામીજી જે ઉમદા અને નિઃસ્વાર્થ કાર્ય કરી રહ્યા હતા તેની કદર સરકારી અમલદારો પણ હવે કરવા લાગ્યા. મુશિંદાબાદ તાલુકામાં સરકાર તરફથી આર-પાંચ દુષ્કાળકામો ઉઘાડવામાં આવ્યાં હતાં, પણ તેઓ સંતોષકારક રીતે કાર્ય કરતાં નહોતાં, તેથી કરીને ખરેખર દુષ્કાળથી પીડાતાં સ્ત્રીપુરુષો હવે રામકૃષ્ણ મિશનના અનાથાશ્રમમાં આવીને રહેવા લાગ્યાં. અહીંયાં મિશનના સંન્યાસીઓ તેમની કાળજીથી બરદાસ્ત કરતા, તેથી તેમનાં દુઃખી અંતઃકરણો શાંત થતાં અને તેમની આજોમા પાણી આવી જતું. વળી જે લોકો વ્યાધિઓથી પીડાતા હતા તેમને માટે પણ દવા વગેરેની સારી સગવડ રામકૃષ્ણ મિશન કરી રહ્યું હતું. અન્નપાણીના કદથી ગભરાઈ રહેલાં સ્ત્રીપુરુષોનાં ઉદાસ મુખો જોઈને પરચરનાં હૃદય પણ પીગળી જતાં હતાં. એક સ્ત્રી અને તેનાં નાનાં નાનાં છોકરાંનું દુઃખ નહિ જોવાયાથી ઘરઘણી તેમને એમનાં એમ મૂકીને ચાલ્યો ગયો હતો. ખીજે એક મનુષ્ય પોતાની ગાયડી તથા છોકરાંને

જૂએ મરતાં જોઈને શું કરવું તે નહિ સૂઝવાથી ગળે ફાંસો ખાવાની તૈયારીમાં હતા. વળી કેટલાક આત્મઘાત કરવાની તૈયારીમાં હતા. એ સઘળાઓને રામકૃષ્ણ મિશને વખતસર મદદ આપી અને તેમના પ્રાણ બચાવ્યા. મિશનના સંન્યાસીઓએ ગામેગામે ફરીને આવાં આવાં જૂઞ્ઘમસથી પીડાતાં મનુષ્યોને અને કુટુંબોને થોડી કાઢીને તેમને જે જે જોઈએ તે તે પૂરું પાડ્યું હતું. ગામડાંઓમાં કેટલીક મોટા ઘરની છતાં નિધન સ્ત્રીઓ અને પડદાનશીન સુસલમાન સ્ત્રીઓ પણ અતિશય દુઃખી હતી. સરકારી આશ્રમોમાં જઈને મદદ લેવા કરતાં તેઓ મરવાનું વધારે પસંદ કરતી હતી. એવી સ્ત્રીઓના મલાજને ડાનિ ન પહોંચે તથા તેમની લાગણીઓ ન દુઃખાય તેવી રીતે રામકૃષ્ણ મિશને તેમને પણ પૂરતી મદદ પહોંચાડી હતી. ફંડ પૂરતું નહિ હોવાથી સ્વામીજી ઘણે દરઆવેલાં ગામોમાં જઈને શિક્ષાની ઝોળી ફેરવીને પણ અનાજ વગેરે લાવવા લાગ્યા. દુકાળિયાઓની સંખ્યા વધતી જઈને લગભગ છસો માણસોની થઈ હતી. દરરોજ છ મણ ચોખા દુકાળિયાઓના ખોરાક માટે જતા હતા; તેમજ વસો અને દવાઓની પણ જરૂર પડતી હતી.

રામકૃષ્ણ મિશન તરફથી ખીજે આશ્રમ દેવધરમાં ખોલીને સ્વામી વિવેકાનંદને ત્યાં મોકલવામાં આવ્યા હતા. ખીજે આશ્રમ હીનાજપુરમાં ખોલીને સ્વામી ત્રિગુણાતીતને ત્યાં મોકલ્યા હતા. આ અને ખીજ સંન્યાસીઓ જે ઉત્સાહથી અને નિઃસ્વાર્થ સેવાભાવથી પોતાની ફરજો જાળવતા હતા, તેવો ઉત્સાહ સ્વાર્થબુદ્ધિથી કાયં કરનાર સામાન્ય મનુષ્યોમાં ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. જુદાં જુદાં આશ્રમોમાં સંન્યાસીઓ તરફથી દરેક પ્રકારની કાળજી અને ખંતપૂર્વક કામ જાળવાતું જોઈને સરકાર પણ તેમનો ધણો જ આભાર માનતી હતી.

સ્વામીજી પોતાનું કાર્ય પદ્ધતિસર કરી રહ્યા હતા. માણસ પાસે પૈસો હોય તો તેને સખાવત કરવાનું અઘરું લાગતું નથી; પણ અપાત્રને દાન કરવાથી લાભને બદલે વધારે નુકસાન થાય છે. સ્વામી ત્રિગુણાતીત બને તે શ્રમ લઈને તપાસ કરતા હતા અને ખરી તંગીવાળાં મનુષ્યોને શોધી કાઢતા હતા.

કલેક્ટર મિ. જોનહામ કાર્ટરે રામકૃષ્ણ મિશનના દુષ્કાળ કામ માટે વડી સરકારને નીચે પ્રમાણે લખી મોકલ્યું હતું:—

“રામકૃષ્ણ મિશનના સ્વામી ત્રિગુણાતીતે દુષ્કાળ વખતે જે ઉમદા કામ કરેલું છે તેનું વણુંન કયાં વગર હું મારો રિપોર્ટ બંધ કરીશ નહિ. આ જિલ્લામાં દુષ્કાળ પડેલો બાણીને સ્વામીજી મારી પાસે આવ્યા અને મને કહેવા લાગ્યા કે, ‘જેમ બરહાનપુરમાં કયું’ હતું તેમ રામકૃષ્ણ મિશન આ જિલ્લામાં પણ મદદ કરવાને તૈયાર છે.’ મેં તેમને સલાહ આપી કે, દીનાજપુરની પશ્ચિમે છ માઈલ દૂર આવેલા બિરાલ ગામમાં તમે કાર્યની શરૂઆત કરો. જિલ્લાના દક્ષિણ ભાગમાં વરસાદ સારો થયો હતો. પશ્ચિમમાં દુષ્કાળની અસર વધારે જણાતી હતી. અહીંયાં સ્વામીજીએ ઘણી અગવડો વેઠીને પણ પોતાનો મુકામ નાખ્યો અને તે ખરી તંગીવાળાં મનુષ્યોને મદદ ચોખા આપવા લાગ્યા. ખરી વાત શી છે તે શોધી કાઢવાને તેમણે બનતો પ્રયાસ કર્યો અને ઘણુંખરું તો તે બતેજ તપાસ કરવાને જતા હતા. પછીથી તેમણે દીનાજપુરમાં ઘણાંઓનું સંકટ ટાળ્યું. હું નીચે આંકડા આપું છું તે ઉપરથી સમજાશે કે ન્યાત, બત કે ધમને બેઠ રાખ્યા વગર સર્વેને મદદ કરવામાં આવી હતી. તે આંકડાઓ બહુજ કાળજીથી લેવામાં આવેલા છે. જો આવાં નિઃસ્વાર્થ કામો ઘણાં થાય તો સરકારી દુષ્કાળકામોને ઘણી મદદ મળે, સ્વામીજીએ મારી કે કોઈની મદદ લીધા સિવાયજ સઘળું કામ

વ્યવસ્થિતપણે કરેલું છે, પણ મેં તેમને જે જે સૂચનાઓ કરી હતી, તે સઘળી તેમણે ખુશીથી ધ્યાનમાં લીધી હતી અને દર અઠવાડિયે તે પોતાનો હિસાબ અને આંકડા નિયમિત રીતે મારા તરફ મોકલતા હતા.”

મુશિંદાળાદ, હીનાબુર અને દેવધર સિવાય દક્ષિણેશ્વરમાં પણ એક દુકાળકામ ઉઘાડવામાં આવ્યું હતું. દક્ષિણેશ્વર શ્રી-રામકૃષ્ણ પરમહંસના નિવાસથી પવિત્ર જની રહેલું હતું. અહીં-યાં એક સ્વામી બંગાળનાં ગરીબ કુટુંબોને ચોખા આપવાનું કામ કરી રહ્યા હતા. દરેક સ્થળેથી સરકારી અમલદારો રામ-કૃષ્ણ મિશનના કાર્ય વિષે સારો રિપોર્ટ મોકલી રહ્યા હતા. રામકૃષ્ણ મિશન પોતાનું કામ એવી શાંતિ અને નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિ-થી કરી રહ્યું હતું કે બ્રિટિશ અમલદારો તેની પ્રશંસા કર્યા વગર રહેજ નહિ. દુકાળવાળાં ગામડાંમાં બ્રિટિશ અમલદારો આવતા અને અનાજ, વસ્ત્ર, વગેરે અપાતાં જોતા, એમ કરવું ઘણું સહેલું હતું; પણ ગામેગામ ફરવું, ગરીબનાં ગૃહમાં તપાસ કરવી, ખરેખરી તંગીવાળાને શોધી કાઢવાં અને આસપાસ પથરાઈ રહેલા દુઃખ અને આગવડોમા વ્યવસ્થિત કાર્ય શરૂ કરવું, એ ઘણું સુરઠેલ હતું પરંતુ રામકૃષ્ણ મિશનના સાધુઓએ તે કાર્ય-ને સિદ્ધ કરેલું છે. તેમનો જેટલો ઉપકાર મનાય તેટલો ઓછો જ છે. અત્યારે પણ તેઓ તેવું જ કાર્ય કરી રહેલા છે. શ્રીરામ-કૃષ્ણ અને સ્વામી વિવેકાનંદનાં પવિત્ર ચરણકમળના સ્પર્શથી તેઓ સઘળા પવિત્ર અને નિઃસ્વાર્થ જની માત્ર પરોપકારવૃત્તિ-થી જ માનવજાતિનું દુઃખ ટાળવાને સજ્જ થઈ રહેલા છે. હજી પણ તેઓ ભારતવર્ષની ગરીબ પ્રજાને સહાય કરવાને ગામેગામ ફરી રહેલા છે. આ વખતે મુશિંદાળાદમાં કેટલાંક નિરાધાર બાળકો સંભાળને અભાવે અજાણી વિના મરી જતાં જોવામાં

આવતાં હતાં. એથી કરીને મુશિંદાબાદમાં એક કાયમનું અનાથાશ્રમ સ્થાપવાનો વિચાર રામકૃષ્ણ મિશનનો થયો. મુશિંદાબાદના કલેક્ટર મિ લેવિન્જને પણ આવા બનાવો જોઈને ઘણીજ દયા આવી અને તેમણે એક કાયમનો અનાથાશ્રમ ખોલવાની સ્વામી અખંડાનંદને અરજ કરી. સ્વામી અખંડાનંદ પણ એવો અનાથાશ્રમ ખોલવાનો વિચારજ કરી રહ્યા હતા. તેમણે કલેક્ટરની વાત તરતજ કબૂલ કરી. બ્રિટિશ સરકારે પંદર વીધાં જમીન તે કાયને માટે મહત આપી. અનાથ બાળકોની સંખ્યા જલદીથી વધતી ગઈ અને દયાળુ હૃદયના સ્વામી અખંડાનંદની સંભાળ નીચે તે સારી રીતે જિંદગી લાગ્યાં અનાથાશ્રમનું મકાન બંધાયા પછી સર્વેને ત્યાં રાખવામા આવ્યાં તેમને અન્ન-વસ્ત્રાદિ આપવા ઉપરાંત બાપા, ઇતિહાસાદિનું જ્ઞાન આપવું, ખેતીકામ, વણાટકામ વગેરે ધધા શીખવવા અને વેદાંતના મહત્ત્વના સિદ્ધાંતો તેમના મગજમા ઠસાવીને તેમને સ્વાશ્રયી અને પ્રભુપરાયણ બનાવવા, એવો હેતુ પણ મિશનને રાખેલો હતો. મુશિંદાબાદના અનાથાશ્રમનાં બાળકો આધુનિક સમયના શિક્ષિત યુવાનોની માફક નિર્જાળ, પરાધીન અને નાસ્તિક ન બને તે માટે મિશન તરફથી પૂરતી કાળજી રાખવામા આવતી હતી.

આ વખતે સ્વામી વિવેકાનંદની તબિયત નાદુરસ્ત હોવાથી ડૉક્ટરોની સલાહથી હવાફેર માટે તેઓ દાર્જિલીંગ ગયા અને થોડાક સમય ત્યાં રહ્યા તેમની શારીરિક સ્થિતિમાં કંઈક સુધારો થયો ન થયો એટલામાજ ખબર આવી કે, કલકત્તામાં ઘણાજ પ્લેગ ચાલી રહેલો છે. સ્વામીજી આરામ લેવાની વાત પડતી મૂકીને એકદમ કલકત્તે પાછા આવ્યા. સરકારે પ્લેગના અટકાવ માટે કેટલાક આકરા નિયમો ઘડ્યા હતા, તેથી લોકો કરીને નાસબાગ કરી રહ્યા હતા અને કલકત્તાની સ્થિતિ જાણે એકાદ

મોડું તોફાન જીપડે તેવી થઈ ગઈ હતી. તોફાન ન થાય તેટલા માટે સ્થળે સ્થળે લશ્કરી સિપાઈઓ રાખવામાં આવ્યા હતા. સ્વામીજી સઘળી સ્થિતિ સમજી લઈને તરતજ લોકોને દવા, સલાહ અને આશ્વાસન આપવાને તૈયાર થઈ રહ્યા. કલકત્તે આવ્યા તેજ દિવસે તેમણે પ્લેગને અટકાવવાના અને લોકોને મદદ કરવાના કાર્યની યોજના ઘડી કાઢી અને તે ખંગાળી તથા હિંદીમાં છપાવીને પ્રગટ કરી દીધી.

સ્વામીજીના એક શુરભાઈ તેમને પૂછવા લાગ્યા: “સ્વામીજી, તમે પૈસા ક્યાંથી લાવશો?” સ્વામીજી એકદમ દૃઢતાથી બોલી જોડ્યા: “કેમ! મઠનું નવું મકાન બાંધવાને ખરીદેલી જમીન વેચી નાખીશું. આપણે સંન્યાસીઓ છીએ. આપણે ઝાડ નીચે સૂઈ રહીશું અને ભિક્ષા માગીને ઉદરપોષણ કરીશું. આપણી નજર આગળ દુઃખ પામતાં હબરો મનુષ્યોનું દુઃખ જો આપણે ટાળી શકતા હોઈએ, તો આપણે મઠ અને બીજી વસ્તુઓની દરકાર શા માટે કરવી?” આ પ્રમાણે લોકોનું દુઃખ ટાળવાને માટે મઠને પણ વેચી નાખવાને સ્વામીજી તૈયાર હતા; પણ સુખાગ્યે તેમ કરવાની તેમને જરૂર પડી નહોતી. કેટલાક ભાગ્યશાળી ધનિકો આવા કામમાં દ્રવ્યની મદદ કરવાને તૈયાર થયા. તરતજ એક મોટી વિશાળ જગ્યા ભાડે લઈને તેના ઉપર દરદીઓ માટે માંડવા જિલા કરવાનું નક્કી થયું.

સ્વામીજીના શિષ્યો સાથે કામ કરવાને ઘણા મનુષ્યો રાજ્ય-ખુશીથી જાળવા લાગ્યા. શહેરની નાની ગલીઓ અને ઘરોને કેવી રીતે સાફ કરાવવાં તે સ્વામીજી સર્વેને સમજાવવા લાગ્યા. માંદાની સારવાર કરનારી અને દવા વહેંચનારી ટોળીઓ સ્વામીજી ગોઠવવા લાગ્યા અને રસી મૂકનારાઓને પણ પટ્ટી સૂચનાઓ આપવા લાગ્યા. આ વખતે કલકત્તામાં પ્લેગનું જોર

વધવા લાગ્યું હતું. રામકૃષ્ણ મિથનના સાધુઓ સખ્ત મહેનત કરીને લોકોના પ્રાણ બચાવી રહ્યા હતા. ખરેખર એ કાર્ય મોતના સુખમાં જવા જેવું જ હતું.

ભગિની નિવેદિતા પણ તે કાર્યમાં જોડાયાં હતાં. આ જીવ-સટોસટના સેવાધર્મમાં જોડાયેલા સંન્યાસીઓની પૂંજમાં માત્ર એક કમંડલુજ હતું. તેઓ કોઈ પણ જાતના બદલાની આશા રાખતા નહોતા. તેમને મન સમાજસેવા તે પ્રભુસેવાજ હતી. તેઓ માવજત કરનારી, તપાસ કરનારી અને ગલીઓ અને ઘરો સાફ કરાવનારી ટોળીઓમાં ગોઠવાઈ ગયા. કંડને માટે વર્તમાનપત્રોમાં જાહેર ખર્ચ આપવામાં આવી અને ટોળીઓ પોતપોતાનું કાર્ય કરવા મડી ગઈ. જે મહોદલાઓમાં વધારે ગંદકી હતી તેને તેઓ ઉત્સાહથી સાફ કરાવવા લાગ્યા. સાધુઓને ભગીઓ જોડે પણ કામ કરવું પડતું હતું, પણ તે પવિત્ર પુરુષો તેનાથી પણ પાછા હઠતા નહોતા. સારવાર કરવાના માંડવાઓમાં શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના વિદ્વાન અને પવિત્ર શિષ્યો સ્વામી શારદાનંદ અને બ્રહ્માનંદ ઢરદીઓની માવજત કરવા લાગ્યા. વળી તેમણે ભજન મંડળીઓ ઊભી કરીને તેમના દ્વારા લોકોને વ્યાધિની બીક ત્યજી દઈને આત્મશ્રદ્ધા તથા પ્રભુશ્રદ્ધા રાખવાનું સમજાવવા માંડ્યું. સ્વામી વિવેકાનંદ પણ મઠમાં રહેવાનું ત્યજી દઈને ગરીબ લોકોના મહોદલામાં એક ઝૂંપડામાં રહેતા હતા. ચારે બાજુ ફેલાઈ રહેલા વ્યાધિ અને મૃત્યુની વચમાં રહીને સ્વામીજી સર્વેને દિવાસો આપતા, ગરીબોની સારવાર કરતા અને પોતાના જીવન અને દૃષ્ટાંતથી ચારે પાસ પ્રવર્તી રહેલા પ્લેગના ભયને નાબૂદ કરવાને સર્વેનાં હૃદયમાં ઉત્સાહ પ્રેરતા. જે મનુષ્યોએ સ્વામી વિવેકાનંદને આ પ્રસંગે કામ કરતા જોયા છે, તેઓ આજે પણ તેમના કાર્યને ઘણા માન

અને આભારની લાગણી સાથે યાદ કરે છે. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના સંન્યાસી શિષ્યો ગંદામાં ગંદી ગલીઓમાં પણ પેસીને દેવા ઉત્સાહથી કામ કરતા અને ખેંગથી પીડાતા મનુષ્યોને દેવો દિલાસો અને મદદ આપતા તે કલકત્તાનો દરેકેદરેક વૃદ્ધ પુરુષ હજી સુધી કૃતજ્ઞપણે યાદ કરે છે.

કલકત્તામાં ખેંગ શાંત થયા પછી સ્વામીજીએ બાગબજારમાં એક કન્યાશાળાની સ્થાપના કરી અને તેનું કામ ભગિની નિવેદિતાને સોંપ્યું. પછીથી સ્વામીજીએ બંગાળા, રજપૂતાના અને પંજાબમાં બીજા ત્રણ અનાયાશ્રમો ખોલ્યા. આ સઘળી સંસ્થાઓ આજે ઘણીજ ફતેહથી પોતાનું કામ કરી રહેલી છે. આ વખતે સ્વામી વિવેકાનંદની મદદથી બે અંગ્રેજી માસિકો “બ્રહ્મવાદિન” અને “પ્રભુદાસ ભારત” શરૂ કરવામાં આવ્યાં હતાં. એ માસિકોના શાહકો આજે પણ આખી દુનિયા ઉપર થઈ રહેલા છે. વળી “ઉદ્યોગધન” નામનું એક માસિક બંગાળી ભાષામાં શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. સ્વામીજીએ પોતાના બે ગુરુભાઈઓને ઢાંકા મોકલ્યા અને ત્યાં રામકૃષ્ણ મિશનની શાખા કાઢવામાં આવી. એ શાખા આજે કલકત્તા મિશનની દેખરેખ નીચે પરાંપકારનાં કાર્યો કરી રહેલી છે.

૫૧-પાશ્ર્વાત્ય પ્રદેશોમાં વેદાંતની અસર

ઈંગ્લેન્ડ તથા અમેરિકાના જિજ્ઞાસુ લોકોમાં સ્વામીજીએ વેદાંતનું જે ખીજ રાખ્યું હતું, એ તેમના હિંદમાં પાછા આવ્યા પછી સુકાઈ ન જતા ઊલટું ખીલતું ચાલ્યું હતું. એ લોકોની સત્યને શોધવાની જિજ્ઞાસા અને ખતને સ્વામીજી ધણાજ વખાણતા હતા અને તેમને ખાતરી હતી કે, એમના હૃદયમાંથી વેદાંતનો બોધ કદીયે બુંસાઈ જશે નહિ. વેદાંતને સમજવાને અને તેને કૃતિમાં મૂકવાને જે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ અને સ્વાર્થત્યાગની જરૂર છે, તે બુદ્ધિ અને સ્વાર્થત્યાગ પાશ્ર્વાત્યોમાં જાગી ઊઠે તેમ છે, એમ સ્વામીજી કહેતા હિંદમાં કેટલાકો તેમને પૂછતા કે, “અથેન્ને જેવા રજેશુશ્ચી માણસો સાત્ત્વિક ભાવને શી રીતે પ્રાપ્ત કરશે?” સ્વામીજી ઉત્તર આપતા કે, “તેમનો રજેશુશ્ચી પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલો છે. તેઓ અદબક દ્રવ્ય, વિદ્યા અને બાહુબળ પ્રાપ્ત કરી રહેલા છે અને જગતના લોગવિલાસો લોગવીને યાકચા છે આવા લોકો સાત્ત્વિક ભાવને પ્રાપ્ત નહિ કરે તો શું તમે હિંદુઓ સાત્ત્વિક ભાવને પ્રાપ્ત કરશો? તમે દ્રવ્યને માટે કાફા મારનારા, ગદી ગલીઓમાં પડી રહેનારા અને નિર્બળ શરીરવાળા હિંદુઓ શું મોક્ષને માર્ગ ચડી શકશો? તમે જરા અથેન્નેના બબ્બ મકાનો, સાફ રસ્તાઓ, તેમની સસ્થાઓ, તેમના ચહેરસુખાકારીના નિયમો અને તેમના સ્થિર ચારિત્ર્ય તરફ તો બુજો.”

પછી તમને ખાતરી થશે કે, મોક્ષ મેળવવાને માટે લાયક તે તેઓજ છે, તમે નહિ. ”

સ્વામીજીનું ધારવું ખરૂંજ હતું. અગ્નિઓનાં હૃદયમાં તેમણે જે બીજ રોપ્યું હતું, તે હવે ઊગીને-ફાલીને ફળી રહ્યું હતું. લંડનમાં વેદાંતના અભ્યાસીઓ એકઠા મળતા અને હિંદુ તત્ત્વ-જ્ઞાનના અભ્યાસમાં એકબીજાને મદદ કરતા. મિ. સ્ટીડી આસ કરીને તેમાં ઘણોજ રસ લેતા હતા. મિ. એરીક હમંડ વારંવાર તેમની સલાહોના પ્રમુખ થતા અને તેમને મદદ કરતા. વળી રામકૃષ્ણ મિશન હિંદમાં ફેલાવવાના વખતમાં જે કાર્ય કરી રહ્યું હતું, તેને લંડનના વેદાંતીઓ ઘણીજ સહાય કરતા. આ દેશમાં જે અનેક મનુષ્યો ભોગવિલાસથી થાકી જઈને તેમજ જડવાદ-થી અસંતોષી બનીને પોતાનું જીવન શંકા અને તિરાશામાં ગાળી રહ્યા હતા, તેમની જીવિતે સ્વામીજીનો વેદાંતનો બાધ અતિશય અનુકૂળ થઈ પડ્યો હતો. આર્થ વેદાંતે તેમના સઘળા વિચારો અને અનુભવો ઉપર તદ્દન નવોજ પ્રકાશ પાડ્યો હતો. આ પ્રકાશના પ્રતાપે તેમનું જીવન આશા, આનંદ અને અન્ય ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ભાવો વડે ભરપૂર રહેતું હતું. સ્વામી વિવેકાનંદના ગયા પછી વેદાંતના વર્ગોનું કામ સ્વામી અભેદાનંદને સોંપવામાં આવ્યું હતું અને તે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવી રહ્યા હતા.

અમેરિકાથી સ્વામી વિવેકાનંદ વિદાય થયા ત્યારપછી ત્યાંનું કામ સ્વામી શારદાનંદને સોંપવામાં આવ્યું હતું અને તે કામ ઘણુંજ વધી પડ્યું હતું. અનેક વેદાંત-સમાજો ત્યાં સ્થપાઈ રહ્યા હતા. તે સર્વેમાં કામ કરવું તે એક સંન્યાસીથી બની શકે તેમ નહોતું. ન્યૂયોર્ક, ડેટ્રોઈટ, ઇન્ડિયન વગેરે સ્થળોમાં વેદાંત-સમાજો સ્થપાઈ ચૂક્યા હતા. તે તાં કામ કરવા ઉપરાંત સ્વામી શારદાનંદને બીજી સલાહોમાં પણ હાજરી આપવી પડતી અને

શ્રીનેકરમાં આવેલી “તુલનાત્મક ધર્મવિચાર પરિષદ”માં શિક્ષક તરીકે પણ કામ કરવું પડતું. આમ કામ વધી પડેલું હોવાથી સ્વામી અલેદાનદને અમેરિકા બોલાવવામાં આવ્યા. પશ્ચિમના સઘળા સમાજોમાં ન્યૂયોર્કનો વેદાંત સમાજ ઘણાજ મોટો હોવાથી સ્વામી અલેદાનદે ન્યૂયોર્કમાંજ પોતાનું મુખ્ય મથક રાખ્યું. વળી મોન્ટકલેરના લોકોએ વેદાંતનો બોધ સાંભળવાની ઇચ્છા જણાવવાથી અઠવાડિયામાં એક વાર ત્યાં પણ તેઓ જતા હતા. ન્યૂયોર્ક અને બીજાં મથકોમાં હિંદના પ્રાચીન સાહિત્યનો શોખ વધતો ચાલ્યો અને સ્વામી વિવેકાનંદનાં પુસ્તકોની પુષ્કળ માગણી થવાં લાગી. જ્યાં જ્યાં સંન્યાસીઓ જતા, ત્યાં ત્યાં લોકો તેમનો બોધ ઘણાજ ભાવથી સાંભળતા. થોડાજ સમયમાં માલૂમ પડ્યું કે, ઘણે દૂર આવેલા કેલિફોર્નિયામાં પણ ઘણા મનુષ્યો વિવેકાનંદનાં પુસ્તકો વાંચી રહેલા છે અને તેઓ વેદાંતનો બોધ ગ્રહણ કરવાને તૈયારી કરી રહેલાં છે. ખૂંટલીન અને સાનફ્રાન્સિસ્કો જેવા સ્થળોને પણ નિરાશ થવું પડતું હતું; કારણકે તે સ્થળોમાં જવાનો સંન્યાસીઓને ખિલકુલ અવકાશ મળતો નહિ. આ પ્રમાણે અમેરિકામાં હજી બીજા ઘણા સંન્યાસીઓની જરૂર હતી, પણ હિંદમાં તેવા સંન્યાસીઓ હજી તૈયાર નહોતા. હિંદમાં સ્વામી વિવેકાનંદ તેવા સંન્યાસીઓને હજી તૈયાર કરતા હતા.

ન્યૂયોર્કમાં વેદાંતનું કાર્ય જલદીથી આગળ વધતું હતું. સ્વામી અલેદાનદના વર્ગોમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધતી હતી. એ વખતે લગભગ બસો વિદ્યાર્થીઓ વેદાંત શીખી રહ્યા હતા. વર્ગોની બહિરખંજર નહિ આપવા છતાં પણ, લોકો એકબીજા દ્વારા માહિતી મળતાજ આકર્ષાઈ આવતા હતા આ પ્રમાણે અમેરિકાના બુદ્ધિશાળી અને વિચારવત ત્રીપુરુષોનાં અંત કરણ-

માં વેદાંતનો બોધ ધીમે ધીમે વાસ કરતો હતો. અમેરિકામાં વેદાંતની આવી ક્તેહનું કારણ એ હતું કે, વેદાંત સર્વસંગ્રાહી તત્ત્વોથી ભરપૂર છે, ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ નીતિને તે પ્રતિ-
પાદન કરે છે, અત્યંત પવિત્ર ચારિત્રને ધારણ કરવાનું તે મનુષ્યને બોધે છે અને સંપૂર્ણ સ્વાર્થત્યાગની તે હિમાયત કરે છે. કોઈ પણ ધર્મ કે પંથને તે ધિક્કારતું નથી, પણ જિહ્વું કાઠસ્દના અને બીજા ધર્મોના સિદ્ધાંતોને તે વધારે સ્પષ્ટ કરી આપે છે. વેદાંતરૂપી પ્રકાશ મળ્યા પછી ઘણા અમે-
રિકનો પોતાના ખ્રિસ્તી ધર્મને ખરા રૂપમાં સમજવા લાગ્યા હતા. અમેરિકાના લોકોએ વેદાંતને અંતઃકરણપૂર્વક વધારી લેવા-
નું કારણ એ હતું કે, જીવનના મહાન પ્રશ્નો સાથે ઉત્તર તેમને તેમાંથી જ મળી શકતો. વિદ્વાન અને ઉદાર ચિત્તવાળા ખ્રિસ્તી પાઠરીએને કાઠસ્દના સિદ્ધાંતોની અરેખરી સમજૂતી પણ એજ સિદ્ધાંતોમાં રહેલી જણાતી.

સ્વામી વિવેકાનંદનાં અમેરિકન શિષ્યા સ્વામિની અભયા-
નંદ પણ ન્યૂયૉર્કમાં ઘણું કામ કરી રહ્યાં હતાં. આ વિદુષી અને
ઉત્સાહી બાઈએ સ્વામી વિવેકાનંદના સમાગમમાં આવ્યા પછી
સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો હતો અને પોતાના ગુરુને પગલે ચાલીને
તે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં વેદાંતનો બોધ કરી રહ્યાં હતાં ન્યૂયૉર્ક-
માં તેમણે અદ્વૈતસમાજ સ્થાપેલો છે તેમનાં ભાષણો અને
વાર્તાલાપથી ઘણા અમેરિકનો વેદાંતનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા
હતા તેમના પ્રયાસથી અમેરિકામાં આજે ઘણાં સ્ત્રીપુરુષો બ્રહ્મ-
ચર્ય, વાનપ્રસ્થ કે સંન્યાસાશ્રમને ગ્રહણ કરી રહેલા છે.

ચિકાગોમાં લગભગ ચાર વર્ષ સુધી વેદાંતનો સંપૂર્ણ બોધ
આપ્યા પછી સ્વામિની અભયાનંદને જે ભૂમિએ તેમના ગુરુ
સ્વામી વિવેકાનંદજીવા મહાપુરુષને જન્મ આપ્યો હતો, તે પવિત્ર

ભૂમિનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા થઈ આવી. ભારતવર્ષમાં આવીને તેમણે સુબંધ, મદ્રાસ, કલકત્તા, ઢાકા, માઈમેનસીંગ, ખારીસાલ વગેરે સ્થળોમાં અનેક ભાષણો આપ્યાં અને એક વિદુષી અમેરિકન બાઈ તરીકે તેમણે ભારતવર્ષના લોકો તરફ તેમજ તત્ત્વજ્ઞાન તરફ અગાધ પ્રેમ પ્રદર્શિત કર્યો. સ્વામિની અભયાનંદ પૂર્વાશ્રમમાં નાસ્તિક હતાં, પણ અદ્વૈતવાદના સિદ્ધાંતો સાંભળીને તે આસ્તિક બન્યાં હતાં. અદ્વૈતવાદ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રથી પણ ન છેદાય એવો છે, એમ તેમનું દૃઢ માનવું થઈ રહ્યું હતું. સુબંધમાં તેમણે જસ્ટિસ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેના પ્રમુખપણા નીચે “વેદાંત અને તેનો પશ્ચિમમાં પ્રચાર” એ વિષય ઉપર એક સુંદર ભાષણ આપીને પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓનાં મન ઉપર વેદાંતની ડેવી અસર થઈ રહેલી છે, તેનો સરસ ચિતાર આપ્યો હતો.

આ પ્રમાણે અમેરિકા અને ઇંગ્લેંડમાં વેદાંતની અસર ડેવી થઈ રહેલી હતી, તેનો વિગતવાર અહેવાલ આપતાં પ્રકરણનાં પ્રકરણ ભરાઈ જાય તેમ હોવાથી, ટૂંકામાં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે, પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં સ્વામી અભેદાનંદ, ચારદાનંદ વગેરે ઉપદેશકો અત્યંત માન અને પ્રીતિનું પાત્ર થઈ રહ્યા હતા. સુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અને કેનેડાનાં મુખ્ય મુખ્ય શહેરો ઉપરાંત બીજાં ગામોમાં પણ તેમનો બોધ ગ્રહણ કરવાને ઘણાં મનુષ્યો આતુર થઈ રહ્યાં હતાં, પણ કામ એટલું બધું વધી પડ્યું હતું કે, તેમનાથી સઘળાં સ્થળોએ જઈ શકાતું નહોતું. સ્વામી વિવેકાનંદની અમેરિકન શિષ્યાઓ અને શિષ્યો પણ તેમને તેમના કાર્યમાં ઘણી મદદ કરતા અને ઘણે સ્થળે ભાષણો આપતા હતા, છતાં પણ અમેરિકામાં વેદાંતનો બોધ કરવાને ઉપદેશકોની ઘણીજ તાણ પડતી હતી. વોશિંગ્ટનમાં પ્રેસિડન્ટ મેક્લિન્લી જેવા સત્તાધીશે ઘણાજ હર્ષ અને માનથી સ્વામી અભેદાનંદની મુલાકાત

લઈ બારતવપ' વિષે કેટલીક પૂછપરછ કરી હતી. પછીથી તેઓ એલાસ્કાના ગવર્નરને મળ્યા હતા. પ્રખ્યાત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી અને માનસશાસ્ત્રવેત્તા ડૉક્ટર એલમર ગેટસે તેમને ઘણા બાવથી પોતાના પરોણા તરીકે રાખ્યા હતા. અમેરિકાનાં સારામાં સારાં માસિકો, જેવાં કે ધી સન, ધી ન્યુયૉર્ક ટ્રિબ્યુન, ધી ક્રિટિક, ધી લિટરરી ડાઈજેસ્ટ, ધી ઇન્ટેલિજન્સ વગેરે પણ અન્યાસીઓનાં બાપણોનો ખૂબ ફેલાવો કરી રહ્યાં હતાં. વળી તે પત્રોમાં વેદાંત વિષે અનેક ચર્ચાઓ પણ આવતી. આ બધું દર્શાવી આપે છે કે, અમેરિકાના પાઠરીઓ, ઉદાર વિચારકો અને ધર્મશાસ્ત્રીઓનાં હૃદયમાં વેદાંતના સિદ્ધાંતો મહમપણે ઠસતા જતા હતા.

આ પ્રમાણે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે, સ્વામી વિવેકાનંદે જે બીજા રાખ્યાં હતાં, તેમાંથી મોટાં વૃક્ષો ઊગી નીકળીને ખૂબ ફાલી તથા ફળી રહ્યાં હતાં. પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓનાં હૃદયમાં આ વૃક્ષોનાં, મૂળ ઊંડામાં ઊંડાં પેસી રહ્યાં હતાં. એક મિત્ર અમેરિકાથી લખે છે કે, “અમારામાંના કેટલાઓનું જીવન સંન્યાસીઓના બાધથી બદલાઈ રહેલું છે, એ કહેવું અશક્ય છે. આગળ જતાં ઘણા મનુષ્યો પોતાના પાછલા જીવન ઉપર દૃષ્ટિ નાખશે અને સ્વામીઓના બાધથી તેમનાં જીવન કેવાં ઉત્તમ બની રહેલાં છે, તે આશ્ચર્યથી જોશે.”

અત્યારે અમેરિકાના લગભગ દરેકે દરેક વિષયમાં-વ્યાવહારિક લાપણીમાં, ખ્રિસ્તીધર્મનાં દેવાલયોમાં, માસિકોમાં અને વર્તમાનપત્રો વગેરેમાં-જુદી જુદી રીતે અને જુદા જુદા સ્વરૂપમાં વેદાંતના સિદ્ધાંતો બહુજ છુટથી ચર્ચાતા જણાય છે. ત્યાં આ વિષયને લગતા ઉપરાઉપરી નવા નવા સમાજો અને મંડળો સ્થપાવા લાગ્યાં છે, તેમજ અમેરિકા અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે પ્રેમ વધવા લાગ્યો છે. આજે પણ અનેક અમેરિકન ઓપુરુષો

બ્રહ્મચર્યદીક્ષા કે સંન્યાસ ગ્રહી બારતવર્ષમાં આવીને વેદાંત-મય જીવન ગાળી રહેલાં છે. કેટલાક ગૃહસ્થાશ્રમી છતાં પણ વેદાંતના સંપૂર્ણ અભ્યાસી બની હિંદુ ધાર્મિક જીવન જોવા આવતા જણાય છે. સ્વામી વિવેકાનંદે સ્થાપેલા બેલુર મઠમાં અને અદ્વૈતાશ્રમમાં બ્રહ્મચારી કે સંન્યાસી તરીકે તેઓ જીવન ગાળતા નજરે પડે છે. ખ્રિસ્તી ધર્મને છોડીને શા માટે તેઓ વેદાંત ધર્મને ગ્રહણ કરે છે, તેનાં કારણો તેઓ સમજાવે છે. હમણાંજ એક અમેરિકન સફ્રુગૃહસ્થ “બ્રહ્મચારી શુરદાસ” એવું નામ ધારણ કરીને બેલુર મઠમાં આવેલા છે. વેદાંતધર્મ સ્વી-કારવાનું અને બારતવર્ષમાં આવીને રહેવાનું કારણ જણાવતાં તે કહે છે કે, “વેદાંત ધર્મ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે અને તેનું પાલન કરવાને બારતવર્ષ જોડું બીજું એકે સ્થાન યોગ્ય નથી.”

૫૨-પાશ્રાત્ય શિષ્યોની કેલવળી

ભારતવર્ષમાં અનેક પંડિતો, સાધુઓ, સંન્યાસીઓ અને મહાત્માઓ આપણી દૃષ્ટિએ આવે છે. વેદશાસ્ત્રમાં પારંગત થયેલા અનેક વિદ્વાનો ભારતવર્ષમાં જન્મ્યા છે. સ્વામી વિવેકાનંદ જેવી વિદ્વાન્ના પૃથ્વી અનેક સાધુઓ હિંદમાં મળી આવશે, પણ સ્વામી વિવેકાનંદની શ્રેષ્ઠતા-સોનામાં સુગંધની પેઠે વિદ્વાન્ના સાથે જોડાયેલા તેમના સુંદર ચારિત્ર્ય-બળને દીધે વધારે હતી. તેમના ચારિત્ર્યમાંજ તેમની નવીનતા હતી. એ ચારિત્ર્યબળથીજ સર્વના માનનું પાત્ર તે બની રહેતા. ભારતવર્ષમાં અનેક સાધુઓ અને પંડિતો વેદાંતનો બોધ આપે છે, પણ તેમાંના ઘણાખરામાં જીંડા વિચાર, વિશાળ ચારિત્ર્ય અને દીર્ઘ-દૃષ્ટિની ખામી જોવામાં આવે છે. લોકસેવા તેમજ સ્વદેશાભિમાનની લાગણી તો તેમનામાં લેશ પણ હોતી નથી. સ્વામી વિવેકાનંદનો બોધ એ સઘળી ખામીઓને પૂરી પાડતો હતો અને તેમના બોધમાં તેમનું ચારિત્ર્ય સર્વદા રેડાતું હતું.

સ્વામી વિવેકાનંદની સાથે તેમના ઘણા પાશ્રાત્ય શિષ્યો હિંદમાં આવ્યા હતા. સ્વામીજીનો બોધ તેઓ ગ્રહણ કરી રહ્યા-જ હતા; પરંતુ તેમની સાથે તેમના ચારિત્ર્યને પણ ઉત્તમ બનાવવાનું આવશ્યક હતું. ભારતવર્ષમાં ઘણાએ વેદાંત વગેરેની કથા અને ઉપદેશ ધ્રુવણ કરે છે અને વેદાંતીઓ થઈને ફરે

છે; પણ તેમનામાં ચારિત્ર્યનો લેશ પણ અંશ હોતો નથી, એટલુંજ નહિ પણ કેટલાક તો કનક, કામિની વગેરેના સ્વાર્થ સાધવામાં બીજા સામાન્ય માણસોથી પણ ચડી જાય તેવા હોય. અને બહારના આચાર, ટાપટીપ, પોપટિયું જ્ઞાન કે બોલવાની છટાથીજ લોળા ભારતીય જનવર્ગ ઉપર કાબૂ જમાવી બેઠા હોય છે. સ્વામીજી એ વાત સારી પેઠે જાણતા અને તેથી કરીને વિદ્યા કરતાં ચારિત્ર્યને તે વધારે મહત્ત્વ આપતા. પોતાના પાશ્ચાત્ય શિષ્યોના મનમાં હિંદના ધાર્મિક આચારવિચારોનું ખરું રહસ્ય ઠસે અને તેઓ ખરેખરા હિંદુઓ બને, ભારતવર્ષનું પ્રાચીન ગૌરવ અને તેની વિદ્યા, કળા, તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ, સમાજ-બંધારણ વગેરેનો યથાર્થ અને સપૂર્ણ ખ્યાલ તેમના હૃદયમાં વસે અને તેઓ ભારતવર્ષનું તેમજ અખિલ વિશ્વનું કલ્યાણ કરતાં મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે, એવા ઇરાદાથી સ્વામીજી બહુજ કાળજીપૂર્વક તેમનું ચારિત્ર્ય ઘડી રહ્યા હતા.

સને ૧૮૯૮ના માર્ચ માસમાં મિસિસ બોલબુલ અને મિસ બેસેક્સાઈન મેકલીઓડ અમેરિકાથી આવ્યાં અને બેલુર મઠની જમીન ઉપર એક જૂના મકાનમાં રહેવા લાગ્યાં. પોતાના ગુરુની જન્મભૂમિનાં દર્શન કરવાં, સ્વામીજીના સમાગમમા વધારે આવવું અને ભારતવર્ષના લોકો અને સાધુઓનું નિરીક્ષણ કરી વેદાંત જીવનને પ્રત્યક્ષ કરવું એવો તેમનો ઇરાદો હતો.

ભગિની નિવેદિતાએ ઇંગ્લેંડ સાથેનો સંબંધ છોડી દઈ હિંદમાંજ વાસ કર્યો હતો. સ્વામીજીના બીજા શિષ્યો મિ સેવિયર અને તેમનાં પત્ની અલમોરામાં રહેતાં હતાં. સ્વામીજીની બીજી શિષ્યા મિસિસ પેટર્સન-કલકત્તાના કૉન્સલ જનરલનાં પત્ની-કલકત્તામાંજ રહેતાં હતાં સ્વામીજી પ્રથમ અમેરિકામાં ગયા ત્યારે ત્યાંના વૈશીવાળાઓ તેમને કાળા આદમી ગણીને

વીશીઓમાં દાખલ કરતા નહોતા, ત્યારે તેમણે સ્વામીજીને ઘણું આશ્રય આપ્યો હતો અને એ વખતથી તે સ્વામીજી પ્રત્યે અત્યંત ભાવ રાખતાં હતાં. હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પછી પણ તે વારંવાર સ્વામીજીના સમાગમમાં આવતાં. કલકત્તાના ગર્વિષ્ઠ અગ્રેજ અમલદારોને એ વાત પસંદ પડતી નહોતી, તોપણ મિસિસ પેટર્સન તેની દરકાર નહિ કરતાં સ્વામીજીની સાથે પ્રવાસે પણ નીકળતાં સ્વામીજીના ઘીલ શિષ્યો મિ ગુડવીન વગેરે હિંદમાં અહીંતહીં વિચરી રહ્યા હતાં. આ સર્વને એકઠાં કરીને હિંદનાં જાણીતાં સ્થળોનાં દર્શન કરાવવાં અને તેમના હૃદયમાં હિંદની મહત્તા ઠસાવવી, એવો સ્વામીજીએ વિચાર કર્યો.

કલકત્તામાં રહીને પણ પોતાના પાશ્ચાત્ય શિષ્યોના મગજમાં હિંદનું પ્રાચીન શિક્ષણ ઉતારવાને સ્વામીજી અનેક પ્રયાસો કરી રહ્યા હતા. જગિની નિવેદિતાના પ્રથમ વાંચવાથી સમજાયે છે, સ્વામીજી તેમના પાશ્ચાત્ય શિષ્યોના મગજમાં કેવા જબ્બ સંસ્કારો નાખી રહ્યા હતા.

સ્વામીજી જ્યારે નીલાંજર સુકરજીના બગીચામાં રહેતા હતા, ત્યારે પણ પોતાના પાશ્ચાત્ય શિષ્ય-શિષ્યાઓ જે તેમનાથી થોડેક દૂર ગંગા નદીને કિનારે રહેતા તેમને સુકામે વારંવાર જતા તેમની મુલાકાતથી એ શિષ્યોનું જીવન ધણુંજ રસમય અને અનેક જાતની યાવત્ર ભાવનાઓથી ઊછળી રહેતું. અહીંયાં સ્વામીજી એકાદ વૃક્ષ નીચે બેસતા અને વાતોલાપના અસ્ખલિત પ્રવાહથી હિંદનો ઇતિહાસ, તેની દંતકથાઓ, વર્ણાશ્રમધર્મ અને રીતરિવાજો તેમજ ધાર્મિક આદર્શોને પોતાની કાવ્યમય ઓજસ્વી વાણીથી સમજાવતા. આખરે તેમનું કથન પ્રભુના મહિમામાં અને તત્ત્વોપદેશમાં સમાપ્ત થઈ સુવેંચરમાનંદમાં મગ્ન થઈ રહેતાં.

સ્વામીજીની શિક્ષણપદ્ધતિ અપૂર્વ હતી. હિંદુ જીવનનાં અનેક સ્વરૂપો, તેના હેતુઓ, મહત્વાકાંક્ષાઓ, ગુણ શક્તિઓના ચિતાર તે શિષ્યોને પ્રત્યક્ષ કરાવતા અને તેમના પરસ્પર સંબંધો સમજવાનું કાર્ય તેમનેજ સોંપતા. એથી કરીને એ વિષયમાં શિષ્યોની ખુદ્ધિ ખીલતી. કેાઈ વાર સ્વામીજી કેાઈ ઉત્તમ કાવ્ય કે પુરાણનો કેાઈ ભાગ તેમને શ્રવણ કરાવતા અને હિંદુધર્મની દંતકથાઓ અને ક્રિયાઓનું તેમને જ્ઞાન કરાવતા. કેાઈ વાર ઉમા-મહેશ્વર વચ્ચેના અફળુત સંબંધ અને તત્ત્વચર્ચાની વાતો કહેતા, તો કેાઈ વાર રાધાકૃષ્ણ કે શ્રીમહાકાળીના વૃત્તાંતો સમજાવતા. સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ વગેરે જે વિષયને તે હાથમાં લેતા, તેને અદ્વૈતવાદની દૃષ્ટિથી સમજાવતા અને જ્ઞાનની દરેક શાખા એકજ નિત્ય વસ્તુ-પરમાત્માનેજ ચોધી રહેલી છે, એમ પ્રતિપાદન કરતા. ઐહિક યાને વ્યાવહારિક જ્ઞાનને તેઓ નકામું નહિ, પણ પારમાર્થિક જ્ઞાનના પગથિયારૂપજ દર્શાવતા.

ભારતવર્ષ વિષેના અજ્ઞાનને લીધે પાશ્ચાત્યોના મનમાં જે અનેક પ્રકારના ખરાબ વિચારો બધાઈ ગયેલા હતા તે વિચારોને સ્વામીજી આવી રીતે તેમના હૃદયપટ ઉપરથી ખૂસી નાખતા; પરંતુ તેની સાથે હિંદુઓમા ધૂસી એઠેલા ન્યાતન્તરના અનેક લેહો અને ખરાબ રિવાજો કે જેનાથી આખો હિંદુ સમાજ પાપ માલ થઈ રહ્યો છે, જેનાથી પ્રજાજીવનના પાયા ડગમગી રહ્યા છે તેમને તે ખુલ્લી રીતે વખોડતા અને તે હિંદુ ધર્મનાં અગો નથી એમ સમજાવવાની કાળજી લેતા સઘળા શિષ્યોમા ભગિની નિવેદિતાનું શિક્ષણ સ્વામીજીનું વધારે લક્ષ રાકી રહેતું ચકા-ને કિચિત્ પણ અવકાશ હોય, ત્યાંસુધી તેમને સતોષ વળતો નહિ. એક વિદુષી અગ્રેજ સ્ત્રીના મગજમાથી પાશ્ચાત્ય સંસ્કારો ને ખસેડી તેમા હિંદુ સંસ્કારોનો વાસ કરાવવો અને તેના સમ-

સ્ત જીવનને હિંદુમત્ કરી મૂકવું, એ કાર્ય જેવુંતેવું નહોતું. વેદાંતના ઉત્તમ સિદ્ધાંતોને તો તે ઝટ સ્વીકારતા હતાં, પણ હિંદુઓના આચારવિચાર, જુદી જુદી ભાવનાઓ, ખાનપાન, પોશાક વગેરે તેમને તક વિરુદ્ધ અને અર્થ વગરનાં ભાસતાં હતાં. સ્વામી વિવેકાનંદ તેમાં જાડું રહસ્ય જોતા અને તેમને કહેતા કે, “તમારે તમારા વિચારો, જરૂરિયાતો, ભાવનાઓ અને ટેવોને હિંદુઓ જેવાંજ બનાવવાનાં છે. તમારું આંતર અને બાહ્યજીવન એક ધ્રાક્ષણુ ધ્રાક્ષચારિણીના જેવુંજ બનાવવું જોઈએ અને તમારો પૂર્વાશ્રમ તમારી સ્મૃતિમાં પણ રહેવો ન જોઈએ. હિંદુઓની જે ભાવનાઓ તમને તક વિરુદ્ધ લાગે, તેને વળોડી નહિ ઠાઠતાં ધીરજથી તેનો બારીક અભ્યાસ કરવાનો છે; કેમકે આપણે ઉચ્ચ સત્યોને હિંદુઓના પોતાના વિચારો-માંજ સમજાવવાનું છે.” મતલબ એજ કે મિસ નોબલ જેવી જુદિશાળી પાશ્ચાત્ય શિષ્યાનું મન ફેરવવું એ કંઈ જેવુંતેવું કાર્ય નહોતું; પરંતુ સ્વામીજીએ એ કાર્યને એટલી હદ સુધી પરિપૂર્ણ કરેલું છે કે પાણી પીતી વખતે પણ મિસ નોબલ જૂના વિચારના હિંદુઓની માફક પ્રથમ પોતાના ખૂટ ઉતારતાં અને તે પછીજ પાણી પીતાં. હિંદના પ્રાચીન શિક્ષણ વિષે પાશ્ચાત્ય શિષ્યો જે અનેક પ્રકારની પ્રબળ શંકાઓ તેમજ ટીકાઓ કરતા, તે સર્વનું ઘણુંજ ઉત્તમ અને રહસ્યયુક્ત સમાધાન સ્વામીજી આપતા. હિંદની પ્રાચીન સંસ્કૃતિને તેમજ કેટલાક અવાંચીન આચારવિચારોને ધાર્મિક દૃષ્ટિથીજ તપાસવાનું તેઓ તેમને કહેતા. તેઓ તેમને અનેક દાખલાદલીલોથી સાબિત કરી આપતા કે, હિંદના પ્રાચીન શિક્ષણની બરાબરી કરી ચકે એવું બીજું કોઈ પણ શિક્ષણ જગતમાં નથી. તે શિક્ષણ હજારો વર્ષ સુધી પ્રયોગોની કસોટીએ ચડીને માનવજાતિના જાત્યામાં જિંચા ધ્યેયને

પ્રાપ્ત કરી રહેલું છે, તેથી કરીને તે અજ્ઞેય છે. પોતાના ધાર્મિક વિચારોમાં ભારતવર્ષ હજારો વર્ષથી અડગ રહેલું છે. હિંદુ ગરીબ છે, પણ તેની ગરીબાઈમાં નિર્દોષતા ઝળકી રહેલી છે. હિંદુનો ગરીબ વર્ગ પશ્ચિમના ગરીબ વર્ગ જેવો નાસ્તિક અને તોફાની નથી. તે નિત્ય સ્નાન-પૂજાદિ કરે છે; પોતાનાં મકાનો, વાસણો વગેરેને ચોખ્ખાં રાખે છે અને સ્વચ્છતાને ધાર્મિકતાનું એક અંગ ગણે છે, આવા આવા અનેક વિચારો સ્વામીજી તેમના પાશ્ચાત્ય શિષ્યોનાં હૃદયમાં પ્રત્યક્ષ કરાવતા. સ્વામીજી જેવા સ્વદેશપ્રીતિથી ભરેલા ચિત્રકારની કુશળ પીંછીથી ચિતરાયેલું ભારતવર્ષ-જેમકે ચળકતાં વાસણોમાં પવિત્ર સાગીરથીનું જળ ભરી પાછીકરતી પવિત્ર આય લલનાઓ, સૂર્યોદય વખતે સૂર્ય-ને નમસ્કાર કરતા કેક મુખી પાણીમાં ઊભેલા પવિત્ર વ્રાહ્મણો, રુદ્રાક્ષ અને ભસ્મ તથા તિલકછાપાં ધારણ કરીને અહીંતહીં વિચરતા સંતસાધુઓ, આસન વાળી બેઠેલા તપસ્વીઓ, વગેરે-પાશ્ચાત્ય શિષ્યોની દૃષ્ટિ આગળ લવતુંજાતું ખડું થઈ રહેતું. એ દૃશ્યમાં હિંદુ ક્ષયિત્ ભવ્ય, ક્ષયિત્ સુંદર, ક્ષયિત્ અત્યંત સાદાઈમાં ગર્વ ધરતું તેમને દૃશ્યમાન થતું. સ્વામીજીને મન આપું ભારતવર્ષ પવિત્ર અને અલોકિકજ ભાસતું. સર્વત્ર તેની પ્રાચીન કીર્તિ અને સૌંદર્યના ભણકારા સ્વામીજીને સંભળાતા. સ્વામીજીના મુખમાંથી નીકળતી પ્રાચીન કથાઓ તો પાશ્ચાત્ય શિષ્યોને માટે આહ્વાદકજ હતી. ટૂંકામાં કહીએ તો રહસ્યપૂર્ણ અને કેટલીક વાર તો લગભગ સમાધિની દશાએ પહોંચાડી દેનારી થઈ પડતી. સ્વામીજી પોતે ભારતવર્ષનો આત્મા છે, એમજ શિષ્યોને ભાસ થતો અને જ્યારે તે હિંદુને વણવવા બેસતા, ત્યારે તો બહુ આપું ભારતવર્ષજ લઘુરૂપ ધારણ કરીને સ્વામીજીના શરીરમાં વસી રહેલું અને તેમના મુખે બોલી રહેલું હોય,

એવું બાન તેમને થઈ રહેતું.

આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે, પાશ્ચાત્ય શિષ્યોએ સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની છૂટ નહોતી. સ્વામીજી શિક્ષણકલામાં પ્રવીણ હતા. પોતાના શિષ્યોની જન્મસિદ્ધ 'ભાવનાઓ' અને વિચારોને તે માન આપતા અને તેમની સ્વાભાવિક વૃત્તિઓ સામે નહિ થતાં તેમને સ્વતંત્રપણે વિચાર કરવા દેતા. અહીં તહીં વિચરવાનું, અવલોકન કરવાનું અને અનુભવ મેળવવાનું તેમને તે કહેતા. તેમને તે વારંવાર સૂચવતા કે, “તમારી મેળેજ તમારો વિકાસ કરો અને જરાકે લાગણીથી દોરાઈ જશો નહિ.” કોઈ કોઈ બાબતમાં તો સ્વામીજી તેમના ઉપર દાબ રાખતા અને કહેતા કે, “પાંઉ, બિસ્કિટ અને માછલીનો ત્યાગ કરો. જગતનો ઠાઠ હવે તમારે માટે નથી. એ સઘળું હવે કાઢી નાખવું જોઈએ અને તમારા મગજમાં તેની ગંધ પણ ન રહેવી જોઈએ. એ સઘળું ખરેખરું ઝેર છે.” સ્વામીજીનો આ પ્રયાસ સારી રીતે સફળ થયો હતો. તેમના પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોને ખસેડીને તેમને સ્થાને તેમણે હિંદુ સંસ્કારોને સ્થાપ્યા હતા અને તેમ કરવામાં તેમણે પૃથ્વીના બે છેડાઓ એકઠા કરવા જેવો મહત્ત્વમ્મ ઉઠાવ્યો હતો. પાશ્ચાત્ય શિષ્યોને મન સ્વામીજીનું જીવન આદર્શરૂપ હતું. એ જીવનના અનેક પ્રવાહો, હેતુઓ, મહત્ત્વાકાંક્ષાઓને વિવિધ જીવંત સત્યોની પેઠે તેઓ સમજતા અને તેને પોતાના જીવનમાં ઉતારવાને પ્રયાસ કરતા. સ્વામીજીના જીવનની અસર તેમના પાશ્ચાત્ય શિષ્યો ઉપર કેવી થઈ રહી હતી, તેનું વર્ણન કરતાં બગિની નિવેદિતા લખે છે કે:—

“એ વર્ષના દિવસો ઘણાજ રમણીય હતા. તે દિવસોમાં સ્વામીજીનું આદર્શજીવન નજર આગળ પ્રત્યક્ષ તરી રહેતું હતું. પ્રથમ બેલુર મઠની પાસે પવિત્ર ગંગાજીને કિનારે, પછી હિમા-

લયમાં, પછી નૈનીતાલ અને અલમોરામાં, પછી કાશ્મીરમાં અહીં તહીં વિચરવામાં અને એમ દરેક સ્થળે એ અફળુત જીવનના જે અલોકિક પ્રસંગોનો લાભ મળતો, તે પ્રસંગો કદીયે જીવાય તેમ નથી. તે પ્રસંગોએ સ્વામીજીએ જે અનેક સજીવન વાક્યો ઉચ્ચારેલાં તે જીવનપર્યંત હૃદયપટ ઉપરથી ખસશે નહિ. એક વાર તો સ્વામીજીએ અમને સાક્ષાત્ પરમ સત્યમય દશાની જાંખી કરાવી હતી.

“માનવજાતિ પ્રત્યે સ્વામીજીનો પ્રેમ અપ્રતિમ હતો. અધર્મમાં અધર્મ અને અજ્ઞાનીમાં અજ્ઞાની પણ તેમના પ્રેમનું પાત્ર બની રહેતા. સ્વામીજીની દૃષ્ટિએ સમસ્ત જગતને અમે નિહાળતાં અને તે વખતે અમને અખિલ વિશ્વ ઠલઠલ રહિતજ ભાસતું. સ્વામીજીની વિચક્ષણ બુદ્ધિના કેટલાક પ્રસંગો નહિ સમજવાથી અમે હસતાં પણ ખરા. તેમને મુજે સૂરાતનના પ્રસંગો સાંભળીને અમારાં હૃદય બિછળી બિઠતાં કેાઈ કેાઈ વાર તો નિસસ કાંઈસ્તની ખાટ્યાવસ્થાના પ્રસંગો જેવાજ પ્રસંગો એમના અફળુત જીવનમાં અમે જોતાં.

“સ્થળોનું વર્ણન સ્વામીજી એવા જીવસાથી કરતા કે આ લખતાં, હજી પણ ઇસ્લામાબાદના લીલાંછમ જેવાં અન્નપૂર્ણ ક્ષેત્રો, હિમાલયના જંગલોમાંના પ્રકાશિત દેખાવો અને દિલ્હી તથા તાજમહેલનાં ભપકાદાર અને સુંદર ચિત્રો મારી નજર આગળ તરી આવે છે. તે સદાને માટે અમારા સ્મૃતિપટ ઉપર કેાતરાઈ રહેલાં છે. જુદા જુદા પથો કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે પણ અમે જોયું છે નવા નવા પથપ્રવર્તકોને પણ અમે નિહાળ્યા છે. સ્વામીજીની પાસે વિવિધ પ્રકારના લોકો આવતા હતા. સ્વામીજી સર્વની વાત સાંભળતા તેમજ સર્વ તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવતા અને કેાઈ તરફ અણુગમો દેખાડતા નહિ.

સ્વામીજી એવા નમ્ર હતા કે જગતમાં એમનાથી વધારે નમ્ર
ખીજે કોઈ ભાગ્યેજ હશે. તેમનો વૈરાગ્ય પણ અદ્ભુત હતો.
ગરીબ અને દુઃખી મનુષ્યો પ્રત્યેની તેમની દયા અમાપ હતી.
માનવ પ્રેમ તેમનામાં એવો હતો કે તેમને દુઃખ દેનારને પણ તે
આશીર્વાદ આપતા.

“ અમે ઘણી વાર તેમને કાઢ્યાંતૂટ્યાં વસ્ત્રો ધારણ કરીને
એક બિંદુકની માફક ફરતા જોયા છે. એવાં વસ્ત્રો જોઈને કેટલાક
પરદેશીઓ તેમને હસતા, પણ-ભારતવાસીઓ તેમની પૂજા
કરતા. ખરી મજૂરીનો રોટલો, ગૂંપડાનો વાસ અને અન્નપૂર્ણ
ક્ષેત્રોના માર્ગોમાં ધચંટન, એવી સાદી સ્થિતિજ એ જીવનને
ખરેખરે દર્શાવી શકે તેમ છે. અભણમાં અભણ પુરુષ તેમજ
વિદ્વાનો અને રાજદારી પુરુષો તેમને સરખી રીતે આહતા.
નદીમાં હોડી ચાલાવીને ખલાસી તેમના પાછા આવવાની રાહ
જોતો જોતો પૂજ્યભાવથી જીલો રહેતો. તેમની સેવા કરવાને
નોકરો પરસ્પરમાં હરીફાઈ કરતા. તેમની સેવા કરવી એ સર્વને
મન ‘પ્રભુ સાથે રમવા’ જેવું લાગતું.”

૫૩-નૈનીતાલ, અલમોરા વગેરે સ્થળમાં

ભારતવર્ષનું ધાર્મિક જીવન અને તેની ઐતિહાસિક મહત્તા પાશ્ચાત્ય શિષ્યોને પ્રત્યક્ષ કરાવવાને સ્વામીજી હવે પ્રવાસે નીકળ્યા. કલકત્તાથી તે નૈનીતાલ ગયા. સઘળા પાશ્ચાત્ય શિષ્યો સ્વામીજીની સાથે હતા. સ્વામીજીની સાથે પ્રવાસ કરવો એ ઊંચી કેળવણી લેવા બંદોબસ્ત હતું. રસ્તામાં સ્વામીજી ધાર્મિક અને ઐતિહાસિક વિષયો ઉપર ચર્ચા કરતા વચ્ચે વચ્ચે તે દ્વારસી બેતો, ચીનની કહેવતો અથવા તો સંસ્કૃત શ્લોકો બોલતા અને પોતાના કથનને સિદ્ધ કરતા આજે રસ્તે સ્વામીજીની ગાઢ સ્વ-દેશપ્રીતિ દૃશ્યમાન થતી. ભારતવર્ષની ઐતિહાસિક મહત્તાનું જ્ઞાન તેમાં તરી આવતું જણાતું. પ્રેમ-શોયના જુસ્સાથી તે દરેક સ્થળ ખતાવતા, જેમ જેમ આગગાડી આગળ ચાલતી ગઈ, તેમ તેમ સ્વામીજી પટના, બનારસ, લખનૌના નવાબની ભવ્ય કચેરી-ઓ, વગેરેનું વર્ણન કરતા ગયા તે વર્ણન એવા ભાવથી થતું કે હિંદુનો પ્રાચીન સમય સર્વની માનસિક દૃષ્ટિમાં આબેહૂબ ખડો થઈ રહેતો. સ્વામીજીના વર્ણનથી તેરાઈનો પ્રદેશ બુદ્ધની નિર્વાણ પ્રાપ્તિની મૂર્તિ જેવો ભાસવા લાગ્યો. ત્યાં કેટલાક પ્રકાશિત મોર અહીં તહીં વિચરી રહ્યા હતા. તેમને જોઈને સ્વામીજી અજેય રજપૂતોની વાતો કહેવા લાગ્યા. વખતે કોઈ હાથી કે જિંટનું એકાદ ટોળું દૃષ્ટિએ આવતું સ્વામીજી પ્રાચીન ભારતવર્ષના ધર્મયુદ્ધો,

સ્વામીજી એવા નમ્ર હતા કે જગતમાં એમનાથી વધારે નમ્ર બીજો કોઈ જાગ્યેજ હશે. તેમનો વૈરાગ્ય પણ અદ્ભુત હતો. ગરીબ અને દુઃખી મનુષ્યો પ્રત્યેની તેમની દયા અમાપ હતી. માનવ પ્રેમ તેમનામાં એવો હતો કે તેમને દુઃખ દેનારને પણ તે આશીર્વાદ આપતા.

“ અમે ઘણી વાર તેમને ક્ષાત્ર્યાંત્ર્યાં વચ્ચે ધારણ કરીને એક બિંદુકની માફક ફરતા જોયા છે. એવાં વચ્ચે જોઈને કેટલાક પરદેશીઓ તેમને હસતા, પણ-ભારતવાસીઓ તેમની પૂજા કરતા. ખરી મજૂરીનો રોટલો, ઝૂંપડાનો વાસ અને અજાણ્યું ફોત્રોના માર્ગોમાં પથંટન, એવી સાદી સ્થિતિજ એ જીવનને ખરેખરે દર્શાવી શકે તેમ છે. અભણમાં અભણ પુરુષ તેમજ વિદ્વાનો અને રાજદારી પુરુષો તેમને સરખી રીતે ચાહતા. નદીમાં હોડી ચોલાવીને ખલાસી તેમના પાછા આવવાની રાહ જોતો જોતો પૂજ્યભાવથી જીલો રહેતો. તેમની સેવા કરવાને નોકરો પરસ્પરમાં હરીફાઈ કરતા. તેમની સેવા કરવી એ સર્વને મન ‘પ્રભુ સાથે રમવા’ જેવું લાગતું.”

તરીકે ધરનાર સંન્યાસીઓ; વેદોનું ઉચ્ચારણ કરતા ગ્રાહ્યો; એ સર્વે ભારતવર્ષના પ્રબલ શિક્ષણનાં જુદાં જુદાં અંગો છે, એમ સ્વામીજી સર્વેના મનમાં ઠસાવતા.

નૈનીતાલમાં એક સુસલમાન સફગૃહસ્થ સ્વામીજીની પાસે આવ્યા. તે સફગૃહસ્થ અદ્વૈત વેદાંતના ચુસ્ત અભ્યાસી હતા. સ્વામીજીની આધ્યાત્મિક નિષ્ઠા અને ભવ્ય ચારિત્ર્ય જોઈને તેમના ઉપર એટલી ઝખી અસર થઈ કે તેજ દિવસથી એ સફગૃહસ્થ સ્વામીજીના ચુસ્ત શિષ્ય બની રહ્યા. પછી સંન્યાસ લઈ “મહા-મહાનંદ” નામ ધારણ કરીને તેઓ રામકૃષ્ણ મિશનમાં જોડાયા. નૈનીતાલમાં ઘણા નામાકિત પુરુષો સ્વામીજીની મુલાકાતે આવતા. તેમની સાથે વાત કરતા સ્વામીજી અનેક વિષયો ઉપર ચર્ચા કરતા. એક વખત સ્વામીજીએ પશ્ચિમના સાધારણ લોક-વર્ગની વાત કરવા માંડી. ધર્મની બાબતમાં તેઓ કેટલા ઝખા અજ્ઞાન અને પછાત હોય છે, તે વિષય ઉપર આવતા તેમણે એક ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુને મળેલા અનુભવની વાત કહી: “એક ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુ એક વખત એક ખાણ આગળ ગયો. ત્યાં મજૂરો કામ કરતા હતા. તેણે બાચબાચ માંડે પ્રથમ તેમને ‘પૂછ્યું’ કે, ‘તમે કામ-રૂટને જોઈશો છો?’ એક જણે જવાબ આપ્યો કે, ‘એનો નંબર કયો છે?’ તે ગરીબ મજૂર મનમાં એમ ધારતો હતો કે, પોતાની મોટી ટોળીમાંના કોઈક મજૂરનું એ નામ હશે માટે જો તે ધર્મગુરુ કાઈરૂટનો નંબર કહે, તો તેને એ ટોળીમાંથી ચોધી કાઢે!” છંદોડના મજૂરવર્ગનું ધર્મ સળી અજ્ઞાન આવી રીતે સમજાવીને સ્વામીજી કહેવા લાગ્યા કે, “ભારતવર્ષમાં ગરીબમાં ગરીબ વર્ગ પણ શ્રીરામ કે શ્રીકૃષ્ણને સારી પેઠે જાણે છે અને દિવસમાં ચોલીઘણી વાર પણ તે નામનું સ્મરણ કરે છે.

રાત્રી અને મુગલ બાદશાહના દરબારો વિષે સંપૂર્ણ હકીકત શિખ્યોને સંભળાવતા, તે ઘડીકમા મરડી અને દુધ્કાળની વાતો કરતા રસ્તામા આવતા વિશાળ દેત્રો અને સુંદર ગામોને જોઈને સ્વામીજી હિંદુઓની કૃપિવિદ્યા, ગ્રામપચાયત, ગામડાની સ્ત્રીઓના સુંદર કાર્યો તથા ગ્રામજનોનું ધાર્મિક જીવન અને સાધુ-સત્કાર વગેરેને સારી રીતે વર્ણવતા સ્વામીજીનું વિવિધ પ્રકારનું જ્ઞાન તમામ વિષયોને રસમય બનાવતું જે વિષયને તે હાથ ધરતા તેના ઉપર અવનવો પ્રકાશ પાડતા તેમના વાર્તાલાપમા ભારતવર્ષ કે દ્રશ્યાન યર્ષ રહેતું અને તેના આતરાત્મારૂપે સ્વામીજી તેની આતરવૃત્તિઓનું અફળુત રહસ્ય પ્રગટ કરતા.

સ્વામીજી ભારતવર્ષની મહત્તા ઐતિહાસિક કે ધાર્મિક દૃષ્ટિથી જ સિદ્ધ કરતા, એટલુંજ નહિ પણ તેમને મન હિંદની ભૂમિ, પહાડ, પર્વતો, નદીઓ, જંગલો વગેરે પણ અતિ મહત્વના લાગતા સ્વામીજી સુંદર ચખ્દોમા હિંદની વિશાળ નદીઓ, વિસ્તૃત જંગલો અને બન્ધ પર્વતો માટે પોતાનો પ્રેમ પ્રગટ કરતા અને ભારતવાસીઓના શિક્ષણમા તે પણ ઘણી અગત્યની વસ્તુઓ છે એમ દૃઢપણે કહેતા હિંદના મોટા મોટા મેદાનોની સૂકી અને સહેજ સહેજ કાળી ભૂમિ, રણની ગરમ રેતી અને નદીઓની ઊની રેતી તેમજ પચ્ચરવાળા ભાડા પણ તેમને મન ઉત્તમ અને ઉપયોગી વસ્તુઓ હતી જ્યાં કૃમશાનભૂમિમા ઉમાનાથ-શ કરના નિવાસસ્થાનની ભાવના, મૃતશરીર વિષેની ભાવના, જમણે હાથેજ સોજન કરવું અને તે હાથેજ પૂજા કે જપ કરવાની માન્યતા, વિધવાનું સાધ્વી સ્ત્રી જેવું જીવન, એકાદશીવ્રત અને તપાચરણ, માતાપિતાની દેવ સમાન ગણના, વર્ણાશ્રમ ધર્મ, પ્રાણજાતિને માટે નિર્મોહ થયેલી ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને ધ્યાનાદિ ઉપાસનાઓ, સ્વાનુભવ અને વૈરાગ્યને પ્રબલકીય આદર્શ

તરીકે ધરનાર સંન્યાસીઓ; વેદોનું ઉચ્ચારણ કરતા બ્રાહ્મણો; એ સર્વે ભારતવર્ષના પ્રબલકીય શિક્ષણનાં જુદાં જુદાં અંગો છે, એમ સ્વામીજી સર્વેના મનમાં ઠસાવતા.

નૈનીતાલમાં એક મુસલમાન સફગૃહસ્થ સ્વામીજીની પાસે આવ્યા. તે સફગૃહસ્થ અદ્વૈત વેદાંતના ચુસ્ત અભ્યાસી હતા. સ્વામીજીની આધ્યાત્મિક નિષ્ઠા અને ભવ્ય ચારિત્ર્ય જોઈને તેમના ઉપર એટલી બધી અસર થઈ કે તેમ દિવસથી એ સફગૃહસ્થ સ્વામીજીના ચુસ્ત શિષ્ય બની રહ્યા. પછી સંન્યાસ લઈ “મહા-મહાનંદ” નામ ધારણ કરીને તેઓ રામકૃષ્ણ મિશનમાં જોડાયા. નૈનીતાલમાં ઘણા નામાંકિત પુરુષો સ્વામીજીની મુલાકાતે આવતા. તેમની સાથે વાત કરતાં સ્વામીજી અનેક વિષયો ઉપર ચર્ચા કરતા. એક વખત સ્વામીજીએ પશ્ચિમના સાધારણ લોક-વર્ગની વાત કરવા માંડી. ધર્મની બાબતમાં તેઓ કેટલા બધા અજ્ઞાન અને પછાત હોય છે, તે વિષય ઉપર આવતાં તેમણે એક ખ્રિસ્તી ધર્મશુરુને મળેલા અનુભવની વાત કહી: “એક ખ્રિસ્તી ધર્મશુરુ એક વખત એક બાણ આગળ ગયો. ત્યાં મજૂરો કામ કરતા હતા. તેણે બાયબલમાંના કેટલાક સારા સિદ્ધાંતો તે મજૂરોને સમજાવવા માટે પ્રથમ તેમને પૂછ્યું કે, ‘તમે કાઈ-ઈશને જાણો છો?’ એક જણે જવાબ આપ્યો કે, ‘એનો નંબર કયો છે?’ તે ગરીબ મજૂર મનમાં એમ ધારતો હતો કે, પોતાની મોટી ટોળીમાંના કોઈક મજૂરનું એ નામ હશે. માટે જો તે ધર્મશુરુ કાઈઈશનો નંબર કહે, તો તેને એ ટોળીમાંથી શોધી કાઢે!” ઇંગ્લેંડના મજૂરવર્ગનું ધર્મ સંબંધી અજ્ઞાન આવી રીતે સમજાવીને સ્વામીજી કહેવા લાગ્યા કે, “ભારતવર્ષમાં ગરીબમાં ગરીબ વર્ગ પણ શ્રીરામ કે શ્રીકૃષ્ણને સારી પેઠે જાણે છે અને દિવસમાં થોડીઘણી વાર પણ તે નામનું સ્મરણ કરે છે.

રાજાઓ અને મુગલ બાદશાહના દરબારો વિશે સંપૂર્ણ હકીકત શિષ્યોને સંભળાવતા, તે ઘડીકમાં મરછી અને દુધ્ધાળની વાતો કરતા રસતામાં આવતાં વિશાળ ક્ષેત્રો અને સુંદર ગામોને જોઈને સ્વામીજી હિંદુઓની કૃષિવિદ્યા, ગ્રામપચાયત, ગામડાની સ્ત્રીઓના સુંદર કાપો તથા ગ્રામજનોનું ધાર્મિક જીવન અને સાધુ-સત્કાર વગેરેને સારી રીતે વર્ણવતા સ્વામીજીનું વિવિધ પ્રકારનું જ્ઞાન તમામ વિષયોને રસમય બનાવતું. જે વિષયને તે હાથ ધરતા તેના ઉપર અવનવો પ્રકાશ પાડતા તેમના વાર્તાલાપમાં ભારતવર્ષ કેંદ્રસ્થાન થઈ રહેતું અને તેના અંતરાત્મારૂપે સ્વામીજી તેની આતરવૃત્તિઓનું અફુલુત સ્વસ્થ પ્રગટ કરતા.

સ્વામીજી ભારતવર્ષની મહત્તા ઐતિહાસિક કે ધાર્મિક દૃષ્ટિથી જ સિદ્ધ કરતા, એટલું જ નહિ પણ તેમને મન હિંદની ભૂમિ, પહાડ, પર્વતો, નદીઓ, જંગલો વગેરે પણ અતિ મહત્વનાં ભાગતાં. સ્વામીજી સુંદર શબ્દોમાં હિંદની વિશાળ નદીઓ, વિસ્તૃત જંગલો અને ભવ્ય પર્વતો માટે પોતાનો પ્રેમ પ્રગટ કરતા અને ભારતવાસીઓના શિક્ષણમાં તે પણ ઘણી અગત્યની વસ્તુઓ છે એમ દઢપણે કહેતા હિંદના મોટા મોટા મેદાનોની સૂકી અને સહેજ સહેજ કાળી ભૂમિ, રણની ગરમ રેતી અને નદીઓની જીની રેતી તેમજ પથ્થરવાળા ભાગ પણ તેમને મન ઉત્તમ અને ઉપયોગી વસ્તુઓ હતી જ્યાં સ્થશાનભૂમિમાં ઉમાનાથ-શ કરના નિવાસસ્થાનની ભાવના, મૃતશરીર વિષેની ભાવના, જમણે હાથે જ લોજન કરવું અને તે હાથે જ પૂજા કે જપ કરવાની માન્યતા, વિધવાનું સાધ્વી સ્ત્રી જેવું જીવન; એકાદશીમ્ત અને તપાચરણ, માતાપિતાની દેવ સમાન ગણના, વર્ણાશ્રમ ધર્મ, પ્રાક્ષણ જાતિને માટે નિર્માણ થયેલી ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને ધ્યાનાદિ ઉપાસનાઓ, સ્વાનુભવ અને વેરાગ્યને પ્રબલકીય આદર્શ

તરીકે ધરનાર સંન્યાસીઓ; વેદોનું ઉચ્ચારણ કરતા બ્રાહ્મણો; એ સર્વે ભારતવર્ષના પ્રબલકીય શિક્ષણનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં અંગો છે, એમ સ્વામીજી સર્વેના મનમાં ઠસાવતા.

નેનીતાલમાં એક સુસલમાન સદ્ગૃહસ્થ સ્વામીજીની પાસે આવ્યા. તે સદ્ગૃહસ્થ અદ્વૈત વેદાંતના ચુસ્ત અભ્યાસી હતા. સ્વામીજીની આધ્યાત્મિક નિષ્ઠા અને ભવ્ય ચારિત્ર્ય જોઈને તેમના ઉપર એટલી બધી અસર થઈ કે તેજ દિવસથી એ સદ્ગૃહસ્થ સ્વામીજીના ચુસ્ત શિષ્ય બની રહ્યા પછી સંન્યાસ લઈ “મહા-મહાનંદ” નામ ધારણ કરીને તેઓ રામકૃષ્ણ મિશનમાં જોડાયા. નેનીતાલમાં ઘણા નામાંકિત પુરુષો સ્વામીજીની મુલાકાતે આવતા. તેમની સાથે વાત કરતાં સ્વામીજી અનેક વિષયો ઉપર ચર્ચા કરતા. એક વખત સ્વામીજીએ પશ્ચિમના સાધારણ લોક-વર્ગની વાત કરવા માંડી. ધર્મની બાબતમાં તેઓ કહેલા બધા અજ્ઞાન અને પછાત હોય છે, તે વિષય ઉપર આવતાં તેમણે એક ખ્રિસ્તી ધર્મશુરને મળેલા અનુભવની વાત કહી: “એક ખ્રિસ્તી ધર્મશુર એક વખત એક ખાણ આગળ ગયો. ત્યાં મજૂરો કામ કરતા હતા. તેણે બાયબલમાંના કહેલાક સારા સિદ્ધાંતો તે મજૂરોને સમજાવવા માટે પ્રથમ તેમને પૂછ્યું કે, ‘તમે કામ-રતને જોજો છો?’ એક જણે જવાબ આપ્યો કે, ‘એનો નંબર કયો છે?’ તે ગરીબ મજૂર મનમાં એમ ધારતો હતો કે, ‘તેણીની મોટી ટોળીમાંના કોઈક મજૂરનું એ નામ હશે. માટે જો તે ધર્મશુર કામ-રતને નંબર કહે, તો તેને એ ટોળીમાંથી ચોધી કાઢે!’ ઇચ્છેડના મજૂરવર્ગનું ધર્મ સંબંધી અજ્ઞાન આવી રીતે સમજાવીને સ્વામીજી કહેવા લાગ્યા કે, “ભારતવર્ષ-ગરીબમાં ગરીબ વર્ગ પણ શ્રીરામ કે શ્રીકૃષ્ણ છે અને દિવસમાં ચોવીસણી

“જો એશિયાનો કોઈ વતની અધમમાં અધમ બની હશે, તો પણ તેને લંડનના હાઇકોર્ટમાં ધોળે દિવસે અનીતિ નીચું જોવરાવશે.” સ્વામીજી આગળ કહેવા લા “એક દિવસ હું મારા હિંદુ પોશાકમાં લંડનના એક મંદિરમાં જતો હતો. એજ રસ્તા પર એક માણસ કોયલાદ હાંકતો જતો હતો. મારો પોશાક અને શરીરનો રંગ જોઈ કોયલાનો એક કઠણ દુકડો જોઈ મારા તરફ ફેંક્યો. ભાગ્યે મને તે વાગ્યો નહિ અને મારા કાન આગળ સુસવાટ કરતો ચાલ્યો ગયો.” નૈનીતાલમાં સ્વામીજીને બાળપણના મિત્ર જોગેશચંદ્ર દત્ત મળ્યા. તે સ્વામીજીને લાગ્યા કે, “જીવાન ટ્રેન્યુએટોને સિવિલ સર્વિસનો અ કરવાને ઇંગ્લેંડ મોકલવાને મોટું ફંડ એકઠું કરો, તો પાછા આવીને ભારતવર્ષને અનેક રીતે મદદ કરશે.” સ્વામીજી તેમને કહ્યું કે, “મારા મિત્ર ! એમાંનું કશુંયે વળે નાં. યુવાનો ઇંગ્લેંડ જઈને અંગ્રેજોની રીતભાત ધારણ કરશે અં આવશે ત્યારે યુરોપિયનો સાથેજ બેસવા બેઠવાનું વધારે કરશે. તેઓ પોતાનું પેટ ભરશે; યુરોપિયનોનું અંધ અ કરશે અને તેમના પોતાના દેશને તો બૂલીજ જશે.

નૈનીતાલથી સ્વામીજી અલમોરા ગયા. અહીંયાં તે પાશ્ચાત્ય શિષ્ય મિ. સેવિયરના અતિથિ થઈને રહ્યા. ખી પાશ્ચાત્ય શિષ્યો એક મકાન બાંહે રાખીને ત્યાં બેઠ્યા. પણ મિસ નોબલની સાથે સ્વામીજીને પુષ્કળ વાદવિવાદ ન કારણકે મિસ નોબલના મનમાંથી હજી કેટલાક પાશ્ચાત્ય ભુસાતા નહોતા. એ સમય વિષે મિસ નોબલ લખે છે કે:

“આલમોરામાં જાણે કે મારે ફરીથી નિશાળે જવા નું હોય તેમજ મને લાગતું હતું. મારામાં ધર ઘાલી

પશ્ચિમ તરફના સામાજિક, સાહિત્યવિષયક અને કળાવિષયક વિચારો ઉપર સ્વામીજી આશ્રેષ્ઠ કરતા. હિંદ અને યુરોપિયન ઇતિહાસ તથા ભાવનાઓની તે તુલના કરતા અને એ વિષયો ઉપર ઘણાજ વિદ્યાળ અને અગત્યના વિચારો દર્શાવતા. સ્વામીજીની એક ખાસ ટેવ એ હતી કે, જ્યારે તે કોઈ પણ સમાજ કે દેશનાં હુણુઓ વિષે વાત કરતા, ત્યારે તે તેમના ઉપર સખ્ત હુમલો કરતા, પણ પોતાની વાત પૂરી કર્યા પછી એ સમાજ અથવા દેશના સદ્ગુણોનેજ તે યાદ રાખતા. વખતોવખત તે પોતાના શિષ્યોની પરીક્ષા કરતા. મારી સાથે ચર્ચા કરવામાં પણ તેમનો હેતુ મારાં ધૈર્ય અને જ્ઞાનની કસોટી કરવાનોજ હતો. અમારી મંડળીમાંની એક વૃદ્ધ સ્ત્રીના મનમાં એમ આન્યુ કે, અમારા વાદવિવાદનો અંત સારો આવશે નહિ અને તેમાંથી કલહ ઉત્પન્ન થશે, તેથી કરીને તેમણે સ્વામીજીને એ બાબત પડી મૂકવાની અરજ કરી. સ્વામીજી તેમનું કહેવું શાંતિથી સાંભળીને બહાર ચાલ્યા ગયા. સાંજે આવીને એ બાઈને એક બાળકની માફક તેઓ કહેવા લાગ્યા કે, 'તમારું કહેવું ખરું હતું.' આમ કદા પછી સ્વામીજી જરાક પાછા વળ્યા. તેમણે જિંદગીને અને સામે બીજાનો ચંદ્ર જિંદગી દેખાવો. તેને જોઈને સ્વામીજીના હૃદયમાં પૂછું આનંદ બ્યાપી રહ્યો અને તે બોલ્યા: 'જુઓ, સુસલમાન લોકો નવા ચંદ્રને ઘણું માન આપે છે. ચાલો, આપણે પણ નવા ચંદ્રની સાથે નવા જીવનનો આરંભ કરીએ.' એમ બોલતે બોલતે સ્વામીજી પોતાના બને હાથ જિંદગી કર્યાં. વારંવાર તેમની સામે વાદવિવાદ કરનારી શિષ્યા એ સમયનો સ્વામીજીનો પવિત્ર ભાવોથી જિલરાઈ જતો ચહેરો જોઈને તેમના ચરણકમળ આગળ શીથ નમાવીને તેમને પગે પડી રહી. સ્વામીજીએ મારે માથે હાથ મૂકીને મને જિંદગી અંતઃકરણથી

આશીર્વાદ આપ્યા. ખરેખર, તે ક્ષણ મારે માટે અલૌકિક આનંદ થઈ બરપૂર હતી. અલભોરામાં મારી વર્કશક્તિ વડે કરીને હું પરમાત્માની અનંતતા અને દયાળુતાનો યથાર્થ જ્ઞાણ મારા મનમાં લાવી શકતી નહોતી, પણ સ્વામીજીના પવિત્ર હાથનો સ્પર્શ થયા પછી અનેક વખત હું એ અનંતતા અને દયાળુતાને સારી પેઠે અનુભવી શકતી હતી. તે દિવસે પ્રથમજ મારા સમજવામાં આવ્યું કે, શ્રેષ્ઠ ગુરુ કેવી રીતે આપણામાં રહેલા જીવભાવને ટાળીને તેને સ્થાને સર્વોત્તમભાવ પ્રકટાવી શકે છે.”

અલભોરાથી સ્વામીજી પંજાબ અને કાશ્મીર તરફ ગયા. લાહોરમાં ઘણાં લોકો તેમને ગુરુ નાનક અને ગુરુ ગોવિંદની ઉપમા આપેવા લાગ્યા. ખરી સ્પેક્ટેશનિસ્ટી સ્વામીજી શીખ લોકોની બહાદુરીનું વર્ણન કરવા લાગ્યા. શીખ લોકોનું પવિત્ર પુસ્તક ગ્રંથસાહેબ અને પંજાબના સર્વ ત્યાગી ગુરુઓ, જેમણે વેદાંતના સિદ્ધાંતોનો દરેકે દરેક ઘરમાં વાસ કરાવ્યો હતો તેમનાં બારે વખાણ કરીને સ્વામીજી તેમની મહત્તા પાશ્ચાત્ય શિષ્યોને સમજાવવા લાગ્યા. ચંદ્રગુપ્ત અને અન્ય ખૌદ રાજાઓનાં રાજ્યોની બળ્યતાનો તે ચિતાર આપવા લાગ્યા અને એ સમયની શિલ્પકળાની સર્વોત્તમતાનો જ્ઞાણ સર્વેના મનમાં ઠસાવવા લાગ્યા. અંગ્રેજ વિદ્વાનો જે એમ કહે છે કે, “હિંદુઓ શિલ્પ-વિદ્યાને ઓક લોકો પાસેથી શીખી લાવ્યા હતા,” તે વાતને સ્વામીજીએ અનેક દાખલા-દલીલોથી ખોટી દર્શાવી આપી.

કાશ્મીરમાં સ્વામીજી આખો દિવસ પોરાણિક કથાઓ, લોક-વાર્તાઓ અને ઐતિહાસિક બનાવોનાં રહસ્યો સમજાવવામાં ગાળતા. કેાઈ વાર સ્વામીજી કાશ્મીરના લોકોના આચારવિચાર અને રીતભાતની વાતો કરતા, તો કેાઈ વાર કાશ્મીરની ઇતકથાઓ કહી સંબળાવતા અને કેાઈ વાર હિંદના ઇતિહાસ ઉપર

વેળ પ્રકાશ પાડીને જંગીસખાનને નેપોલિયન કે એલેક્ઝાંડર જે સરખાવતા. “લક્ષિત, ધ્યાન, પ્લેટોનું તત્ત્વજ્ઞાન અને જગત પ્રજ્ઞાની માત્ર લીલા છે” એ વિષય ઉપર પણ તેઓ વખતોવખત વેવેચન કરતા. કોઈ કોઈ વાર રામાયણ કે મહાભારતના ભવ્ય અને રમણીય પ્રસંગોની તેમજ પશ્ચિમના સાધુઓની વાતો કરતા અને તેમને તુલસીદાસ તથા રામકૃષ્ણ વગેરેની સાથે સરખાવતા. માખરે સઘળા વાર્તાલાપનો અંત શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના સાર-માં આવી રહેતો અને સ્વામીજી કહેતા કે, “ગીતા અલૌકિક ભવ્ય છે. ખરા પુરુષાર્થનોજ તે બોધ કરી રહેલી છે. તેમાં નેખંજતા લેશ માત્ર જણાતી નથી.”

હિમાલયનો પ્રદેશ જોઈને સ્વામીજીની સાધુવૃત્તિ-વૈરાગ્ય-વૃત્તિ વિશેષ જાગૃત થઈ રહી હતી. અહીંયાં તે ઘણેભાગે એકાંત-માંજ રહેવાનું પસંદ કરી એકલાજ જંગલમાં ચાલ્યા જતા. પારમાર્થિક જીવનજ તેમને સુખમય અને સત્ય લાગતું હતું. અહીંયાં તેમની સ્વાભાવિક સાધુવૃત્તિ વધારે ને વધારે પોષાતી ચાલીને સતેજ થવા લાગી હતી. સ્વામીજી વધારે ને વધારે શાંત બની, જીવભાવને ભૂલી, સર્વોત્તમાવને પ્રગટ કરતા જણાતા હતા. એ સમય વિષે ભગિની નિવેદિતા લખે છે કે:—

“કોઈ પ્રેમી પોતાના પ્રેમપાત્રની રાહ જોઈ રહ્યો હોય, તેમ સ્વામીજી ભરમ ધારણ કરીને અહીંતહીં વિચરતા અને વૈરાગી કે એકાંતમાં બેઠેલા યોગીના જીવનનોજ વિચાર કર્યો કરતા હતા. સ્વામીજી આજે, કાલે કે ગમે તે સમયે અમને છોડીને એકદમ ચાલ્યા જશે, એવું કોઈ અમને કહે તો તેથી આશ્ચર્ય લાગતું નહોતું. સ્વામીજી પોતે અને તેમના ઉપર આધાર રાખનારાં અમે બધાં અહીં પ્રજ્ઞાની મરજી પ્રમાણે ગંગાજીમાં તણાતાં તણખલાં જેવાં હતાં; કારણકે ક્યારે સ્વામીજીને મન આણું જગત નહિ-

વત્ જની રહેશે કે ક્યારે તેમના ઐહિક જીવનનો અંત આવી રહેશે, તે કહી શકાતું નહોતું.

“સ્વામીજીનું આવું અવ્યવસ્થિત જીવન અત્યારે કાંઈ પહેલવહેલું કે આકસ્મિક નહોતું. થોડાં વર્ષ ઉપર સ્વામીજી મને વંચાવવાને એક કાગળ લાવ્યા હતા. તે વાંચીને મેં તેમને એક બે વ્યાવહારિક વ્યવસ્થા સંબંધી સૂચનાઓ કરી હતી. તે સાંભળીને સ્વામીજી ધણોજ કંટાળો ખતાવી બોલ્યા હતા કે, ‘વ્યવસ્થા! વ્યવસ્થા! તમે પાશ્ચાત્યો કહીયે ધર્મને તેના ખરા રૂપમાં પોતામાં પ્રકટાવી શકતા નથી અને અન્યોમાં તેવાજ રૂપમાં પ્રવર્તાવી શકતા નથી, તેનું કારણ એજ છે. જો તમારામાં કોઈ તેને પ્રકટાવી અને પ્રવર્તાવી શક્યું હોય, તો તે કેટલાક કેથોલિક સાધુઓજ હતા કે જેમને વ્યાવહારિક વ્યવસ્થાનો તો વિચાર સુધ્ધાં ન હતો. વ્યવસ્થા કરનારાઓથી કહીયે ધર્મનો ખરા અર્થમાં અનુભવ કે ઉપદેશ કરી શકાતો નથી.’ સ્વામીજીના એ શબ્દો હું કહીયે ભૂલી જનાર નથી.”

સ્વામીજીના સાંનિધ્યમાં રહેવું એ આત્માના ઊંડા પ્રદેશમાં વિચરવા જેવું હતું. આત્માની ઉચ્ચ વૃત્તિઓ, તેની વિશાળતા અને મહત્તાના આવિર્ભાવરૂપજ સ્વામીજીનું જીવન હતું. એ જીવનમાં આત્માના ઊંડા ભાવ-દૃશ્યમાન થતા હતા. એ જીવનનું ચલનવલન વગેરે આત્માનીજ ક્રિયાઓ દાખવી રહ્યું હતું. જ્યાં જીવભાવ હોય ત્યાંજ અમુક વ્યવસ્થા કે યોજના કરવાની હોય; જ્યાં સર્વોત્તમભાવ પ્રગટી રહેલો હોય ત્યાં અમુક વ્યવસ્થા કે યોજનાને અવકાશજ નથી. એવાં જીવનમાં તો સ્ફુરણાઓ-પ્રભુપ્રેરણાઓ-પ્રધાનપદ યોગવી રહેલી હોય છે. તે કોઈ પણ સમયે ઉદ્ભવે અને એ પ્રમાણે તે વ્યક્તિનું મહાજીવન ફેરાય. એને વ્યવસ્થા કે યોજનારૂપી કશુંજ બંધન હોતું નથી. એવા

મહાત્માઓનાં જીવનને આપણાં શાસ્ત્રો સૂકાં પાંદડાંની ઉપમા આપે છે. ખરી પડેલું સૂકું પાંદડું પવનથી જેમ ગમે ત્યાં ઘસડાઈ જાય છે, તેમ મહાત્માઓનાં મન અને શરીર કોઈ પણ સમયે કોઈ પણ સ્થળ વા કાય તરફ દોરાઈ જાય છે. સ્વામીજીના પાશ્ચાત્ય શિષ્યોને હવે સમજાયું કે, સ્વામીજીનું જીવન વ્યવસ્થાશૂન્ય નથી; પણ તે વ્યવસ્થા-નિયમથી પર છે. હવે તેમને માલૂમ પડ્યું કે, વરાગ્ય અને અક્યાસનું સતત અવલંબન કરવાથી જ મનુષ્ય એ દશાને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. વળી તેમને સમજાયું કે, ખરેખરો એકાંતવાસ અને મોનવ્રત એ પણ આત્મવિકાસનાં અતિ સહાયક સાધનો છે. સ્વામીજી કહેતા કે, “પૌર્વાત્યો અને પાશ્ચાત્યોની વિચારપદ્ધતિમાં મોટો ફેરફાર અહીંયાં જ જણાઈ આવે છે. યુરોપિયનો એમ ધારે છે કે, વીસ વર્ષ સુધી એકાંતમાં રહેનાર મનુષ્ય ગાડો ઘઈ ગયા વગર રહેતો નથી અને હિંદુઓ ધારે છે કે, મનુષ્ય વીસેક વર્ષ એકાંતવાસ ભોગવ્યા વિના સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.”

કાશ્મીરમાં સ્વામીજી પ્રખ્યાત સ્થળોની મુલાકાત લેવા લાગ્યા અને તેમની મહત્તા પાશ્ચાત્ય શિષ્યોને સમજાવવા લાગ્યા. હિમાલયમાં એક ભવ્ય દેવાલય અને તેની આસપાસનું સદિસૌંદર્ય જોઈને સ્વામીજી બોલી ઊઠ્યા કે, “જુઓ, પોતાનાં દેવાલયો બંધાવવામાં પણ હિંદુઓએ કેવી વિલક્ષણ બુદ્ધિ વાપરેલી છે ? તેઓએ હ મેશા ભવ્ય સદિસૌંદર્યવાળી જગ્યાઓ પસંદ કરેલી છે જુઓ, આ દેવાલયમાંથી આજો કાશ્મીર દેશ જણાઈ રહે છે ‘હરિ પર્વતનું રાતું’ શિખર આસમાની રંગના જળ ઉપર તરીને આવે છે, તે બાજુ કોઈ સિંહ પોતાના પાછલા પગ ઉપર ઊભો હોય તેવું દેખાય છે. આ માર્તંડના દેવાલયની તળેટીમાં કેવી મોટી ખીણ આવેલી છે !”

વત્ બની રહેશે કે ક્યારે તેમના ઐહિક અવનનો અંત આવે રહેશે, તે કહી શકાતું નહોતું.

“સ્વામીજીનું આવું અવ્યવસ્થિત અવન અત્યારે કાંઈ પહેલવહેલું કે આકસ્મિક નહોતું. થોડાં વર્ષ ઉપર સ્વામીજી મને વંચાવવાને એક કાગળ લાવ્યા હતા. તે વાંચીને મેં તેમને એક બે વ્યાવહારિક વ્યવસ્થા સંબંધી સૂચનાઓ કરી હતી. તે સાંભળીને સ્વામીજી ઘણોજ ઠંડાળો બતાવી બોલ્યા હતા કે, ‘વ્યવસ્થા! વ્યવસ્થા! તમે પાશ્ચાત્યો કહીયે ધર્મને તેના ખરા રૂપમાં પોતામાં પ્રકટાવી શકતા નથી અને અન્યોમાં તેવાજ રૂપમાં પ્રવર્તાવી શકતા નથી, તેનું કારણ એજ છે. જો તમારામાંનું કોઈ તેને પ્રકટાવી અને પ્રવર્તાવી શક્યું હોય, તો તે કેટલાક કેથોલિક સાધુઓજ હતા કે જેમને વ્યાવહારિક વ્યવસ્થાનો તો વિચાર સુધ્ધાં ન હતો. વ્યવસ્થા કરનારાઓથી કહીયે ધર્મનો ખરા અર્થમાં અનુભવ કે ઉપદેશ કરી શકાતો નથી.’ સ્વામીજીના એ શબ્દો હું કહીયે ભૂલી જનાર નથી.”

સ્વામીજીના સાંનિધ્યમાં રહેવું એ આત્માના ઊંડા પ્રદેશમાં વિચરવા જેવું હતું. આત્માની ઉચ્ચ વૃત્તિઓ, તેની વિશાળતા અને મહત્તાના આવિર્ભાવરૂપજ સ્વામીજીનું અવન હતું. એ અવનમાં આત્માના ઊંડા ભાવ-દેશ્યમાન થતા હતા. એ અવનનું ચલનવલન વગેરે આત્માનીજ ક્રિયાઓ દાખવી રહ્યું હતું. જ્યાં અવભાવ હોય ત્યાંજ અમુક વ્યવસ્થા કે યોજના કરવાની હોય; જ્યાં સર્વોત્તમાવ પ્રગટી રહેલી હોય ત્યાં અમુક વ્યવસ્થા કે યોજનાને અવકાશજ નથી. એવાં અવનમાં તો સ્ફુરણો-પ્રભુપ્રેરણાઓ-પ્રધાનપદ યોગવી રહેલી હોય છે. તે કોઈ પણ સમયે ઉદ્ભવે અને એ પ્રમાણે તે વ્યક્તિનું મહાઅવન દોરાય. એને વ્યવસ્થા કે યોજનારૂપી કશુંજ જામન હોતું નથી. એવા

મહાત્માઓનાં જીવનને આપણાં ચાઓ સૂકાં પાંદડાંની ઉપમા આપે છે. ખરી પટેલું સૂકું પાંદડું પવનથી જેમ ગમે ત્યાં ઘસ-ડાઈ જાય છે, તેમ મહાત્માઓનાં મન અને શરીર કોઈ પણ સમયે કોઈ પણ સ્થળ વા કાર્ય તરફ દોરાઈ જાય છે. સ્વામીજીના પાશ્ચાત્ય શિષ્યોને હવે સમજાયું કે, સ્વામીજીનું જીવન બ્યવ-સ્થાશૂન્ય નથી; પણ તે બ્યવસ્થા-નિયમથી પર છે. હવે તેમને માલૂમ પડ્યું કે, વરાગ્ય અને અભ્યાસનું સતત અવલંબન કરવાથીજ મનુષ્ય એ દશાને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. વળી તેમને સમ-જાયું કે, ખરેખરો એકાંતવાસ અને મોનવ્રત એ પણ આત્મ-વિકાસનાં અતિ સહાયક સાધનો છે. સ્વામીજી કહેતા કે, “પૌર્વા-ત્યો અને પાશ્ચાત્યોની વિચારપદ્ધતિમાં મોટો ફેરફાર અહીંયાંજ જણાઈ આવે છે. યુરોપિયનો એમ ધારે છે કે, વીસ વર્ષ સુધી એકાંતમાં રહેનાર મનુષ્ય ગાદો થઈ ગયા વગર રહેતો નથી અને હિંદુઓ ધારે છે કે, મનુષ્ય વીસેક વર્ષ એકાંતવાસ લોગ-વ્યા વિના સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.”

કાશ્મીરમાં સ્વામીજી પ્રખ્યાત સ્થળોની મુલાકાત લેવા લાગ્યા અને તેમની મહત્તા પાશ્ચાત્ય શિષ્યોને સમજાવવા લાગ્યા. હિમાલયમાં એક ભવ્ય દેવાલય અને તેની આસપાસનું સદિસૌંદર્ય જોઈને સ્વામીજી ખેલી ઊઠ્યા કે, “જુઓ, પોતાનાં દેવાલયો બધાવવામાં પણ હિંદુઓએ કેવી વિલક્ષણ બુદ્ધિ વાપ-રેલી છે? તેઓએ હ મેથા ભવ્ય સદિસૌંદર્યવાળીજ જગ્યાઓ પસંદ કરેલી છે. જુઓ, આ દેવાલયમાંથી આજો કાશ્મીર દેશ જણાઈ રહે છે. હરિ પર્વતનું રાતું શિખર આસમાની રંગના જળ ઉપર તરીને આવે છે, તે જાણે કોઈ સિંહ પોતાના પાછલા પગ ઉપર ઊભો હોય તેવું દેખાય છે. આ માર્તંડના દેવાલય-ની તળેટીમાં કેવી મોટી ખીણ આવેલી છે!”

સ્વામીજીને આવા અનેક અનુભવો થયેલા હતા, પણ તે સર્વ ક્રોધને કહેતા નહોતા, કારણકે એવા અનુભવો જગતના સામાન્ય મનુષ્યોની બુદ્ધિમાં ઝટ લઈને ઊતરી શકતા નથી, તેમ તેમનો અધિકાર એતાં તે તેમને માટે ઉપકારક ન થતાં ઊલટા તેમનામાં “બુદ્ધિભેદ”ને ઉપજાવી ઉભય બ્રહ્મ કરનારા થઈ પડે છે હવે શ્રીનગરથી પાછા ફરવાની તૈયારી થઈ. સ્વામીજી તો કાલે ક્યાં જવું, તે વિષે ભાગ્યેજ વાત કરતા. પ્રવાસની યોજના તે કદીયે ઘડતા નહિ અને જ્યારે જ્યાં જવાય ત્યાં ખરું, એવુંજ તેમના મનમાં રહેતું. એમની ઇચ્છા તો માત્ર એટલીજ હતી કે, જેમ બને તેમ એકાંતવાસમાં રહેવું અને ધ્યાનમય સાધુલવન ગાળવું. શુરુ, શિક્ષક, કે ઉપદેશક થવું પણ ખરા મનથી તેમને ગમતું નહોતું. જગતને ભૂલી જવાય અને શુભવાસી બની એકાંતમાં આત્મચિંતાન યાય તો ઠીક, એવી સ્વામીજીની ઇચ્છા હવે વિશેષ પ્રબળ થઈ રહી હતી. જગતને ઉપદેશ કરનાર પોતે કોણ? એ પણ મિથ્યા અભિમાનજ છે. માતાજીને તેમની મદદની જરૂર નથી, પણ તેમને માતાજીની મદદનીજ જરૂર છે. એવા એવા અનેક વિચારો સ્વામીજીના હૃદયમાં વારંવાર પ્રબળપણે તરી આવતા હતા. બીજી તરફ માનવબળતિ પ્રત્યે પણ તેમનો પ્રેમ અગાધ હતો. એ પ્રેમથી એમનું હૃદય એવું તો પીગળી રહ્યું હતું કે બુદ્ધિગમ્ય ઉચ્ચ સિદ્ધાંતોનું તેના ઉપર ઓછુંજ જોર ચાલતું. ભગિની નિવેદિતાએ સ્વામીજીના અતિ વિશાળ માનવપ્રેમ વિષે તેમજ એવિષયના સ્વામીજીના વિચારો વિષે જણાવ્યું છે કે:—

“સ્વામીજીના હૃદયની વિશાળતાનો ખ્યાલ હું તમને આપી શકું તેમ નથી. પ્રેમથી એમનું હૃદય એટલું બહુ પીગળી રહ્યું હતું કે, કોઈને પણ જરાક ઈબ્ન યાય, તો તેના ધક્કો તેમના હૃદયને લાગતો અને બીજી તરફ સ્વામીજીને કોઈ ઈબ્ન કરે તો પણ તેમના

મુખમાંથી તો રોડ અને આશીર્વાદનાંજ વચનો નીકળતાં.

“સ્વામીજી અમને વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રની વાત આ પ્રમાણે કહેતા. વસિષ્ઠના સો પુત્રોને વિશ્વામિત્રે મારી નાખવાથી વસિષ્ઠ મુનિ નિર્વંશ બનીને વાનપ્રસ્થ ઢચામાં પોતાનું જીવન ગાળી રહ્યા હતા. એક દિવસે રાત્રે ચાંદની ખીલી રહી હતી. તે ચાંદનીમાં વૃક્ષોની ઘટામાં આવેલી વસિષ્ઠની પછુંકૂટીમાં વસિષ્ઠ અને અરુંધતી બેઠેલાં હતાં. વિશ્વામિત્રનું લખેલું એક પુસ્તક વસિષ્ઠ વાંચતા હતા. એટલામાં અરુંધતી તેમની છેક નજીક આવીને કહેવા લાગ્યાં: “ભુઓ, આજે ચાંદની ઢેવી સરસ ખીલી રહેલી છે!” પરંતુ જિંચું ભેયા વગરજ વસિષ્ઠે જવાબ આપ્યો કે, ‘પણ અહીંયાં વિશ્વામિત્રની બુદ્ધિ તેના કરતાં પણ હજારગણી વધારે ખીલી રહેલી છે’

“સઘળું બુલાઈ ગયું! તેમના સો દીકરાઓનો નાશ, તેમને કરેલી ઇન્સાફ, તેમના ઉપર આવેલી આફતો, સઘળુંજ બુલાઈ જવાયુ અને વસિષ્ઠનું અતિ વિશાળ હૃદય પોતાના શત્રુની પણ વિલક્ષણ બુદ્ધિનાં વખાણ કરવા મંડી ગયું! સ્વામીજી કહેવા લાગ્યા કે, ‘આપણે પ્રેમ પણ એવોજ પવિત્ર અને વિશાળ ભેંધ્યો. વસિષ્ઠ જેમ સઘળું બૂલી જઈને શત્રુ તરફ પણ પ્રેમ ધરી રહ્યા હતા, તેવોજ એમ આપણે પણ ધરવો ભેંધ્યો.”

શ્રીનગરથી હવે સર્વ મંડળી પાછી ફરી. સઘળા શિષ્યો અને ગુરુભાઈઓ વગેરે પોતાને અનુકૂળ પડે તેમ એકલા કે કોઇના સાથમાં કલકત્તે જઈ પહોંચ્યા. સ્વામીજી એકલાજ મુસાફરી કરવાનું વધારે પસંદ કરતા હોવાથી, પાછળથી કલકત્તે આવી પહોંચ્યા.

૫૪-નવા મઠની સ્થાપના

બેલુર મઠનું નવું મઠાન બંધાઇને તૈયાર થઈ ગયેલું હોવાથી, સ્વામીજી કલકત્તે આવ્યા એટલે તેની વાસ્તુપૂજા કરવામાં આવી. જૂનો મઠ નિલામ્બર સુકરજીના બગીચામાં આવેલો હતો. ત્યાં પૂજા અને ધ્યાન થઈ રહ્યા પછી એક માટેા વરઘોડો કાઢવામાં આવ્યો. જૂના મઠથી નવા મઠ સુધી તે જવાનો હતો. વરઘોડામાં સ્વામીજી શ્રીરામકૃષ્ણની વિભૂતિને જમણા ખભા ઉપર લઇને ચાલતા હતા. તે વિભૂતિને નવા મઠમાં પધરાવવાને માટેજ એ વરઘોડો કાઢવામાં આવ્યો હતો. રસ્તામાં ચાલતે ચાલતે સ્વામીજી એક શિષ્યને કહેવા લાગ્યા કે, “જ્યાંસુધી શ્રીરામકૃષ્ણની પવિત્રતા અને હયાબાવ તેમના શિષ્યો ધારણ કરી રહેશે, ત્યાંસુધી મઠમાં તેમની પોતાની હાજરી છે, એમ સમજવું” મઠના નવા મઠાનમાં શ્રીરામકૃષ્ણની વિભૂતિને પધરાવવાની ક્રિયા થઈ રહ્યા પછી સ્વામીજી મંડળીને કહેવા લાગ્યા: “ઈશ્વરાવતાર શ્રીરામકૃષ્ણ તેમની હાજરીથી આ સ્થળને પવિત્ર કરે, તેને એક અપૂર્વ પુણ્યક્ષેત્ર બનાવે, સર્વના કલ્યાણને માટે આ સ્થાનને સર્વ ધર્મોની એકતા સ્થાપનાઈ કરી મૂકે, એમ તમે તમારા ખરા અંતઃકરણથી પ્રાર્થના કરો છો ?” સર્વેએ હા કહી અને સર્વે બંને હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા.

થોડા દિવસ પછી સ્વામીજીએ મઠના નિયમો અને હેતુઓ

ઘડયા અને તેમના શિષ્યોએ અને ગુરુભાઈઓએ આત્મનિયમનને માટે કઈ કઈ ક્રિયાઓ કરવી, કઈ કઈ સાધનાઓ સાધવી અને જીવનને કયે માગે વહેવરાવવું—ટૂંકામાં કહીએ, તો મઠમાં જીવન કયે પ્રકારે ગાળવું—એ સર્વેને સમજાવ્યું. એ નિયમો અને હેતુઓમા સ્વામીજીએ ભારતવર્ષની રાષ્ટ્રીય કેળવણીની રૂપરેખા આંધી બતાવી છે અને હિંદમાં પરોપકારનાં કાર્યો કેવી રીતે કરવા, તે પણ સમજાવ્યું છે. સ્વામીજી મઠની બહાર ફરતા ફરતા કહેવા લાગ્યા:—

“ પેલી જગ્યામાં સાધુઓ રહેશે. આ મઠ ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને વિદ્યાવૃદ્ધિનું કેન્દ્રસ્થાન બની રહેશે એ મઠમાથી નીકળતી આધ્યાત્મિક શક્તિ અખિલ વિશ્વમા ફેલાશે. તે માનવજાતિની પ્રવૃત્તિઓ અને આદર્શોને જીવે માગે વાળશે અહીંયાંથી આદર્શો ફેલાવવામાં આવશે. તે જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મનો સુયોગ સાધશે. વખત એવો આવશે કે, જ્યારે આ મઠના સાધુઓનું જીવન મનુષ્યોના જડ આત્માઓમાં ચેતનની સ્ફુરણા કરશે. આ સધળા બાવી દશ્યોને હું મારી આગળ જોઈ શકું છું.

“ આ ભૂમિ ઉપર હક્ષિણે સરસ્વતી મંદિર બાંધવામાં આવશે. તેમા વ્યાકરણ, તત્ત્વજ્ઞાન, કળા, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, વક્રતુલ્યકળા, હિંદુ શાસ્ત્રો અને સ્મૃતિઓ તથા અગ્રેજી ભાષા શીખવવામાં આવશે. પેલા સ્થળમાં યુવાન બ્રહ્મચારીઓ રહેશે અને શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરશે. મઠમાથી તેમને લોજન વગેરે મળશે પાત્ર વર્ષ પછી તે બ્રહ્મચારીઓને પોતાને ઘેર પાછા જવાની અને ગૃહસ્થાશ્રમી તરીકે જીવન ગાળવાની રજા આપવામાં આવશે. અથવા તેમની મરજી હશે, તો તેઓ મઠના વડીલ સાધુઓની આજ્ઞા લઈને સંન્યાસદીક્ષા ગ્રહણ કરશે કોઈ પણ બ્રહ્મચારી નિયમ વિરુદ્ધ વર્તનારો કે ખોટે માગે ચાલનારો માલૂમ પડશે,

તો તેને ઠાઠી મૂકવામાં આવશે. અહીંયાં છોકરાઓને ન્યાત જાતના ભેદ વગર શીખવવામાં આવશે અને જેમને તેવા ભેદ પાલન કરવું હશે, તેમણે પોતાને હાથે રસોઈ વગેરે કરવું પડશે. તેઓને અધ્યયન કરવાને માટે વર્ગમાં સૌની જોડે બેસવું પડશે. તેઓના ચારિત્ર્ય ઉપર મઠના અધિકારીઓ પૂરતી દેખરેખ રાખશે. જે મનુષ્યે મઠમાં અચૂક વર્ષ સુધી કેળવણી લીધી નહિ હોય, તેને સંન્યાસ આપવામાં આવશે નહિ.”

એ વખતે શરદ્વંદ્ર જે સ્વામીજીના “શિષ્ય” તરીકે ઓળખાય છે, તે ત્યાં હાજર હતા. તેમણે પૂછ્યું. “ત્યારે મહારાજ, તમે તો આપણા દેશમાં પ્રાચીન ગુરુકુળને ફરીથી સ્થાપવા માગો છો ?”

સ્વામીજીએ કહ્યું: “હા, ખરેખર તેમજ. આધુનિક કેળવણીમાં બ્રહ્મવિદ્યાના વિકાસને માટે જરાયે સ્થાન નથી. પ્રાચીન બ્રહ્મચર્યાશ્રમની વ્યવસ્થા ફરીથી ચાલુ થવી જ જોઈએ, પણ તેનો પાયો ઘણા ઉદાર અને વિશાળ વિચારો ઉપર રચાયો જોઈએ. તેમાં અધુનિક સમયને લગતા કેટલાક ફેરફારો પણ કરવા જોઈએ.

“આપણા મઠની પાસે આવેલી પેલી જમીનનેા દુકડો આપણે લેવો પડશે ત્યાં શ્રીગમકૃષ્ણના સ્મરણાર્થે એક અન્ન ક્ષેત્ર ઉઘાડવામાં આવશે ત્યાં ખરેખરા ગરીબોને અન્ન આપવામાં આવશે. ગરીબોને નારાયણનાં સ્વરૂપોજ ગણવાનાં છે ફંડ પ્રમાણે તેના કાર્યની વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે ઉત્સાહી બ્રહ્મચારીઓને એ અન્નક્ષેત્ર ચલાવવાને કેળવવામાં આવશે તેઓ તેના નિભાવને માટે ઘેરે ઘેર માગીને ફંડ એકઠું કરશે. તેને મઠ તરફથી દ્રવ્યની મદદ કરવામાં આવશે નહિ. બ્રહ્મચારીઓ એ પ્રમાણે પાંચ વર્ષ વ્યતીત કરશે, ત્યારપછી તેમને સરસ્વતીમંદિરમાં

દાખલ કરવામાં આવશે. આ પ્રમાણે હસ વર્ષ સુધી કેળવણી લીધા પછી તેઓ સંન્યાસદીક્ષાના અધિકારી થશે અને તેમને મઠના અધિકારીઓ યોગ્ય રીતે સંન્યાસ આપશે.”

અનારોગ્યને લીધે ઔષધોપચાર માટે સ્વામીજીનું હવે ઘણું ભાગે કલકત્તામાં જ રહેવું થતું હતું. તબિયત નાદુરસ્ત છતાં પણ અનેક જાતની પ્રવૃત્તિઓમાં જ તેમનો આખો દિવસ જતો હતો. એ પ્રવૃત્તિઓ વિષે એક શિષ્ય નીચે પ્રમાણે લખે છે:-

“ત્યાં સુધી સ્વામીજી કલકત્તામાં રહ્યા, ત્યાં સુધી સભાઓ દરરોજ ભરવામાં આવતી. સવારથી તે રાતના આઠ નવ વાગતા સુધી આખો દિવસ મનુષ્યોના ટોળા તેમને મળવાને આવતાં અને તેથી તેમનું બોજન ઘણું જ અનિયમિત થઈ જતું. તેમના શુરભાઈઓ અને મિત્રોએ સ્વામીજીને સલાહ આપી કે, ‘અમુક સમય સિવાય તેમણે કંઈને મળવું જોઈએ નહિ.’ સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો કે, ‘તેઓ પોતાને ઘેરથી આક્ષીને મને મળવા સાફ જ આટલે દૂર સુધી આવવાનો શ્રમ ઉઠાવે અને હું શું મારી તબિયતની ખીકનો માર્યો અહીંયા બેઠે બેઠે પણ તેમની સાથે વાત સરખીયે ન કરું?’”

સ્વામીજીનું પાશ્ચાત્ય શિષ્યોને કેળવવાનું કામ પણ હજી ભરી જ હતું. કલકત્તેથી સ્વામીજી પાશ્ચાત્ય શિષ્યોના મુકામ પર વારંવાર જતા અને તેમને અનેક પ્રકારનો બોધ આપતા રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણોમાઘી અનેક વાતો તેમને સમજાવતા. જનમેજયે કરેલો યજ્ઞ, સાવિત્રી, નળ-કમલ્યતી, રામ અને સીતા, દુષ્ય, પ્રહલાદ, ભરત, વિક્રમાદિત્ય વગેરેના વૃત્તાંતો તે એમને સંભળાવતા અને શ્રીકૃષ્ણ તથા બુદ્ધના અનુપમ ચરિત્રો એમના મગજમા ઠસાવતા. સ્વામીજી બનિની નિવેદિતાના ખાસ

ઉચ્ચ અધિકારને લીધે તેમને પોતાની પુત્રીજ ગણતા અને તેમની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સાધવાને અનેક પ્રયાસ કરતા. ભારત-વર્ષની સ્ત્રીઓની કેળવણી તેમના હાથમાં સોંપવી એવા વિચારથી એક કન્યાશાળા તેમની દેખરેખ નીચે ચાલુ કરી હતી.

સ્વામીજીની સલાહથી નિવેદિતા શ્રીરામકૃષ્ણનાં પત્ની ચારદા-દેવીની સાથે રહેતાં અને પોતાનું જીવન સખત તપાચરણમાં ગાળતાં, માત્ર ફળાહારજ તે કરતાં અને વખતે દૂધ પીતાં, કશું પાથયાં વગરજ પાટ ઉપર તે સૂઈ રહેતાં. સ્વામીજી જાતે કોઈ કોઈ વાર નિવેદિતાને માટે રસોઈ કરતા અને પોતાની દુહિતાને સાથે બેસાડીને જમાડતા. વળી કોઈ વાર નિવેદિતા પાસેજ રસોઈ કરાવીને તેમની સાથે પોતે જમતા. સ્વામીજીના આગ્રહ વગર નિવેદિતા કદી અન્ન ખાતાં નહિ, એકલો ફળાહાર કરીને રહેતાં.

એક વાર સ્વામીજી કલકત્તામાં આવેલા પ્રાણીવિજ્ઞાનશાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે બનાવેલા બાગમાં ગયા હતા. રાય બહાદુર રામપ્રસાદ સન્યાલ તે બાગના મુખિ-ન્ટેન્ડન્ટ હતા. તેઓ પ્રાણી-વિજ્ઞાન અને વનસ્પતિવિજ્ઞાનમાં નિષ્ણાત હોવાથી, તેમની સાથે સ્વામીજીને પુષ્કળ વાતચીત થઈ રામપ્રસાદ બાબુ ડાવીનના સિદ્ધાંતને માનનારા હતા. સ્વામીજી પણ તે સિદ્ધાંતને કેટલેક અંશે માનતા, પણ તેના કરતાં પતંજલિના સિદ્ધાંતને વધારે શ્રેષ્ઠ ગણતા. વાતચીતમાં સ્વામીજીએ ડાવીનના સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધમાં જણાવ્યું કે, પતંજલિનો સિદ્ધાંતજ પ્રગતિના કારણોનું ‘પૂરેપૂરું’ નિરાકરણ આપી શકે છે. “પૂર્ણત્વને પ્રાપ્ત કરવું” એનેજ પતંજલિ પ્રગતિનો ઉદ્દેશ અને છેડો કહે છે. પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવેત્તાઓ માને છે તેમ પતંજલિ, “જીવનકલહ,” “યોગ્ય જીવન,” “સ્વાભાવિક પસંદગી” વગેરે રિયલિટીનેજ પ્રગતિનો આદર્શ અથવા સાધન ગણતા નથી. નીચલા વર્ગનાં પ્રાણીઓની બાળ-

તમાં એ વિચારો ખરા હશે, પણ મનુષ્યોની જાળતમાં તો તે માનવ સ્વભાવને અધમજળ ળનાવનારા અને તેના વિકાસને અટકાવનારાજ છે. પ્રાચીન ઋષિઓ કહે છે કે, “પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવી એજ મનુષ્યનો સ્વભાવ છે; કેમકે પૂર્ણતા એજ તેનું ખરું સ્વરૂપ છે” કેટલાંક બાહ્ય આવરણો અને વિશ્લેષોને લીધે મનુષ્ય તે પૂર્ણતાને અનુભવી શકતો નથી, પરંતુ તે આવરણો અને વિશ્લેષોને દૂર કરી દેવામાં આવે તો મનુષ્ય તેના મૂળ આત્મસ્વરૂપમાં—પૂર્ણતામાં—પ્રકાશી રહે આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે શિક્ષણ, સ્વનિયમન, ધ્યાન, એકાગ્રતા વૈરાગ્ય અને સ્વાર્થત્યાગની ખાસ જરૂર છે. “જીવનકલહ” મનુષ્યના પૂર્ણ સ્વરૂપના વિકાસને માટે આવશ્યક નથી અને તેથીજ આપણા ઋષિમુનિઓ જીવનકલહથી અલગ રહી છેવટે પ્રકૃતિથી પણ પર થઈ શકતા હતા. સાધક અવસ્થામાં તેઓ પાશવવૃત્તિઓને જીતીને તેમને દાબી દેવાનો પ્રયાસ કરતા અને હંમેશાં દેવી પ્રકૃતિજ ધારણ કરવાનો યત્ન કરતા.

એ સાંભળીને રામપ્રસાદ બાબુ ધણાજ પ્રસન્ન થઈને બોલ્યા: “સ્વામીજી! આ સિદ્ધાંત તો ઘણોજ અલોકિક છે. ખરેખર જગતને આપના જેવા પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય બંને વિદ્યાઓમાં પ્રવીણ થયેલા નિષ્કામ મહાત્માઓનીજ જરૂર છે. હાલના આપણા શિક્ષિત વર્ગના એકમાર્ગી વિચારોનું ખોટાપણું દર્શાવી તેમની ભૂલો સુધારે અને તેમના મગજમાથી ખોટા ખ્યાલોને કાઢી નાખે એવા અનેક મનુષ્યોની ભારતવર્ષને જરૂર છે.”

તેજ દિવસે સાંજે જળરામ બાબુના મકાનમાં સ્વામીજીએ સર્વના આગ્રહથી માનવજાતિનો વિકાસ કેવી રીતે થાય છે, તે શિષ્યો અને મિત્રોને સમજાવ્યું. તેમણે કહ્યું કે, “હાવીંનનો સિદ્ધાંત તો પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિઓનેજ લાગુ પડે તેવો છે.

તે સિદ્ધાંત માનવબલિને લાગુ પડી શકતો નથી; કારણકે મનુષ્યોમાં બુદ્ધિ અને જ્ઞાનનો ઘણો વિકાસ થયેલો હોય છે. આપણા સંતપુરુષોમાં જીવન માટેનો કલહ જણાતો નથી; બીજાઓનો નાશ કરીને યા તેમને કાંઈ પણ નુકસાન કે અન્યાય કરીને સ્વાર્થ સાધવાની કે, મોટા બની બેસવાની વૃત્તિ તેમનામાં જરા પણ હોતી નથી; બિલકુલ તેમનામાં તો સ્વાર્થત્યાગ અને જ્ઞાન-વૃત્તિ-સેવાવૃત્તિજ ભોવામાં આવે છે. એક મનુષ્ય જેમ જેમ વધારે સ્વાર્થત્યાગ કરે છે, તેમ તેમ તે વધારે ને વધારે ઉન્નત દશાએ પહોંચતો જાય છે. ખરે વિચારસ્વંત પુરુષ બહારની વસ્તુસ્થિતિઓ સાથે નહિ, પણ પોતાની આંતરવૃત્તિઓ સાથેજ કલહ યા યુદ્ધ કર્યો કરે છે; કેમકે જેણે પોતાનું મન જીત્યું છે તેણે આખા જગતને જીત્યું છે.”

અહીંયાં એક શિષ્યે સ્વામીજીને પ્રશ્ન કર્યો: “ત્યારે તમે શા માટે અમારી શારીરિક ઉન્નતિ કરવાની એટલી બધી અગત્ય જતાવો છો ?” તરતજ સ્વામીજી સિંહની માફક ગળનના કરીને બોલ્યા: “શું તમે હિંદુઓ મનુષ્યો છો ? તમે પશુઓ કરતાં સારા છો ? ખાવાપીવામાં, સૂવામાં અને પ્રભોત્પત્તિ કરવામાં, એકબીજાનો દ્વેષ કરવામાં, અનીતિઓને નીતિ ગણવામાં, ધનવાનો અને બળવાનોની ખુશામત અને ગુલામી કરવામાં અને દુઃખ તથા પ્રતિકૂળતા આવતાં ‘આપણા નસીબમાં એ લખ્યું હશે તે ઠોણ ટાળનાર છે ?’ એવું માની રૂપ રહેવામાંજ સંતોષ માનનારા છો. ગમે તેવી અનીતિનો પૈસો કે સત્તા હોય તેનાથી પણ તમે સદા બચીતજ રહ્યા કરો છો. તમારામાં જે યોગી-ઘણી બુદ્ધિ રહી ગઈ છે, તે જો ન રહી હોત તો તમે જરૂર બેપગાં જનાવરોજ બની રહ્યા હોત. તમારામાં સ્વમાનની લાગણી તો હવે જરાયે રહી નથી. તમે પરસ્પર અદેખાઈ કરો છો અને પર-

દેશીઓના ધિક્કારનું પાત્ર બની રહ્યા છે. તમારી નકામી બડા-
શેને વેગળી મૂકો. તમારી અતિ ઉચ્ચ ધાર્મિક કલ્પનાઓ આઘી
ખસેડી નાખીને તમારી નબળાઈથી (નામદં સ્ત્રીની કુલિન પત્ની-
ની પેઠે) તેને લલ્લઈ મરતી બચાવો. તમારા વ્યાવહારિક જીવન-
નાં કતવ્યોનોજ વિચાર કરો. પાશવવૃત્તિઓનું જે સામ્રાજ્ય
તમારા ઉપર આવી રહેલું છે, તેથીજ હું તમને પ્રથમ જીવન-
કલહમાં ફેલેડ મેળવવાનું કહું છું. પ્રથમ તમારા શરીરને બળ-
વાન બનાવવાની સલાહ આપું છું તેનું કારણ એજ છે, તેથી
કરીને તમે તમારા મન ઉપર કાબૂ મેળવવાને માટે શક્તિમાન
થશો. હું વારવાર કહું છું કે, “નિર્જાન મનુષ્યે આત્માનો
સાક્ષાત્કાર કદીયે કરી શકવાના નથી. એક વાર મનુષ્ય પોતાના
મનને વશ કરીને પોતેજ પોતાનો નેતા બની રહે તે પછીજ
તેને તેનું શરીર બળવાન હોય કે નબળું હોય તેની બહુ ઠરકાર
રાખવી પડતી નથી.”

સ્વામીજી હવે કલકત્તેથી બેલુર મઠમાં આવ્યા. બેલુર મઠ હવે
અપૂર્વ આનંદ, ભજન, ધ્યાન વગેરેનું સ્થાન બની રહ્યો હતો.
પોતાના શિષ્ય શરદ્દેવ દ્રને સ્વામીજી વારવાર કહેતા કે, “અહીંયાં
વારવાર આવજો. ધાર્મિક ચર્ચાઓ અને સાધનોથી આ સ્થાન
કેવું પવિત્ર બની રહેલું છે? અહીંયાં તને પવિત્ર મનુષ્યોનો
સમાગમ કરવાનું મળશે. પવિત્ર ભાગીરથીમાંથી અહીંયાં આવ-
તી શીતળ પવનની લહેરો કેવી આનંદ અને આરોગ્યદાયક છે!
અહીંના જેવું ખીણું સ્થળ તને આખા કલકત્તામાં કોઈ પણ
જગ્યાએ મળશે?”

તે દિવસોમાં સ્વામીજીએ “ઉદ્ધોધન” નામનું બંગાળી
માસિક શરૂ કર્યું. તેમના ગુરુભાઈઓ અને શિષ્યોએ તેમાં
બંગાળી લેખો લખવાનું માથે લીધું એક ગુરુભાઈને-સ્વામી

ત્રિશુલાતીતને-એ માસિકની વ્યવસ્થાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. સ્વામીજી જાતે પણ ઘણા ઉત્તમ લેખો લખવા લાગ્યા. એ માસિકમાં હિંદુ પ્રજાની શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક સુધારણા વિષેનાજ લેખો લખવાના હતા. સ્વામીજીનો દૈનિક આશ્રય હતો કે કોઈ પણ ધર્મ કે યંત્રની વિરુદ્ધ ચર્ચા કે લેખ તેમાં લખાવો ન જોઈએ. સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, કવિતા અને કળાઓ ઉપર ચર્ચા કર્યા કરવા કરતાં તેનો લોકોની ઉન્નતિ કરવામાં સફળ થયોજ કરવા માંડવો એવો સ્વામીજીનો વિચાર હતો. કોઈ પણ ધર્મને નિંદવો નહિ, કોઈને પણ તેની શ્રદ્ધામાંથી ડગાવવો નહિ અને વેદ અને વેદાંતના ઉત્તમ સિદ્ધાંતોને સ્પષ્ટ રીતે, સાદામાં સાદી ભાષામાં અને સરલ વિચારશૈલીમાં પ્રગટ કરવા એજ તેનો હેતુ હતો. સર્વત્ર જ્ઞાતૃભાવ, સંપન્ન અને શાંતિનેજ ફેલાવનાર આ માસિક બનવું જોઈએ એવો સ્વામીજીનો આશય હતો.

સ્વામીજીની તળિયત નાદુરસ્ત હોવાથી હવાફેર કરવા જવાનો તેમણે વિચાર કર્યો. પ્રથમ વૈદનાથ જવું અને પછીથી ઉનાળામાં યુરોપ તથા અમેરિકાના પ્રવાસે નીકળવું એવો તેમનો નિશ્ચય થયો. વૈદનાથ ગયા પછી સ્વામીજી ત્યાં ઘણાખરો વખત એકાંતવાસમાંજ ગાળતા. હજી પણ તે પુસ્તકોનું અધ્યયન કર્યા કરતા. તે કસરત કરતા અને ઘણો મજાત ખુદ્દી હવામાં ફરવા-ફરવામાં ગાળતા. તેમને હમનો વ્યાધિ લાગુ પડ્યો હતો અને તે કોઈ કોઈ વાર તો જીવ નીકળી જાય એવી સખ્ત પીડા કરતો હતો. વૈદનાથમાં સ્વામીજી બાળુ પ્રિયાનાથ મુકરજીના અતિથિ થઈને રહ્યા હતા. એક વખત સાંજે સ્વામીજી અને સ્વામી નિરંજનનંદ બહાર ફરવાને માટે ગયા હતા, તે વખતે તેમણે રસ્તા ઉપર એક મનુષ્યને પડેલો જોયો. તે મનુષ્ય તદ્દન નિરાધાર હતો અને ટાઢથી ધૂંજતો હતો. તેને સખ્ત ઝાડો થતો હતો અને

તેની પાસે જે એકજ ફાટલુ ચીથરા જેવું લૂગડું હતું, તે પણ ઝાડાથી બગડેલું હતું. તે માણસનું હું બંને ધર્મને સ્વામીજીનું કયાણુ હૃદય બરાબ આપ્યું. તેને શી રીતે મદદ કરવી એનો વિચાર સ્વામીજી કરવા લાગ્યા. તે પણ કોઈના અતિથિજ હતા, તેથી જેને ઘેર બિતયા હોય તેને પૂછ્યા વગર એવા દહીંને તેને ઘેર કેમ લઈ જવાય? સ્વામીજી વિચારમાં પડ્યા. શું કરવું તે એમને સૂઝે નહિ, તેમજ તે માણસને એમ ને એમ મૂકીને તેમનાથી એક ડગલું આગળ બરાબ નહિ આખરે તે દહીંને પોતાને મુકામેજ લઈ જવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો અને મળીને પેલા દહીંને પોતાને મુકામે લઈ ગયા. ત્યાં તેને એક ઝોરડીમાં લઈ જઈને સ્વામીજીએ તેનું તમામ શરીર ઘોઈ નાખ્યું અને પછી તેને એક સ્વચ્છ કપડું પહેરાવરાવીને દેવતાથી ખૂબ શેક કરવા માલ્યો ઘણા વખત સુધી સ્વામીજીના ગુરુભાઈઓએ તે દહીંની ભાવજત કરી અને તે સાંભળે થયો બાળુ પણ આ બનાવથી ઘણા જ રાજ થયા હતા.

વૈદનાથમા રહીને પણ સ્વામીજી પોતાના શિષ્યોને પત્રા લખી અનેક પ્રકારનો બોધ આપી રહ્યા હતા તેમના એક બંગાળી શિષ્યા ઉપર લખેલો એક પત્ર ખાસ જાણવા જેવો હોવાથી તેમાંનો કેટલોક ભાગ નીચે આપ્યો છે —

“તમારા પત્રમાં તમે કેટલાક અગત્યના પ્રશ્નો પૂછેલા છે.. ઋષિ, મુનિ અથવા ધર્મિય-કોઈ પણ, સમાજને અમુક રીત-રિવાજો કે નિયમોના બંધનમાં લાવી મૂકવાને શક્તિમાન નથી. જેમ જેમ સમય બદલાતો જાય છે અને જેમ જેમ નવી નવી જરૂરિયાતો ઊભી થતી જાય છે, તેમ તેમ સમાજ સ્વરક્ષણને માટે આપોઆપજ જુદા જુદા રિવાજોને અલગ કરતો જાય છે. ઋષિઓએ તો માત્ર તેવા રિવાજોને નોંધી રાખેલા છે. કેટલીક

વાર એક મનુષ્ય જેમ સ્વરક્ષણને માટે તત્કાળમાં કાયદાકારક પણ લાંબે સમયે નુકસાન કરે એવા રિવાજોને પણ સ્વીકારી લે છે, તેમ કેટલીક વાર આજો સમાજ પણ તાત્કાલિક લાભને માટે અમુક રિવાજોને ગ્રહણ કરી લે છે. દાખલા તરીકે આપણા દેશમાં વિધવાવિવાહનો પ્રતિબંધ છે, તે લો. એમ નહિ ધારતા કે આપણા અધિમુનિઓએ કે બીજા દુષ્ટ મનુષ્યોએ એવો પ્રતિબંધક કાયદો ઘડેલો છે; પણ જ્યારે સમાજને તેવા કાયદાની જરૂર પડી હશે, ત્યારેજ તેવો કાયદો અમલમાં આવ્યો હશે. વિધવાવિવાહ સંબંધી બે જાળતો લક્ષમાં લેવા જેવી છે. એક તો એ કે, હલકી કેમોમાંજ વિધવાઓ પુનર્લગ્ન કરે છે અને તે કેમોમાં સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોની સંખ્યા વધારે હોય છે, તેથી એ પ્રમાણે કરવામાં આવે તોજ સઘળા પુરુષોને સ્ત્રીઓ મળી શકે છે, બીજી જાળત એ છે કે, જિંદગીમાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધારે હોય છે અને તેથી દરેક કુવારી કન્યાને પણ અકેક વર મળવો મુશ્કેલ હોય; એટલે પછી વિધવાઓને માટે બીજી વારનો વર તો કાઢવોજ ક્યાંથી? આથી જિંદગીમાં કુવારી કન્યાઓ અવિવાહિત ન રહી જાય તેટલા માટે વિધવાવિવાહનો પ્રતિબંધ સ્વાભાવિક રીતેજ ઠીક થઈ પડે છે. ઉપહુત ધોરણ નહિ જળવાયાથીજ આપણે જોઈએ છીએ કે પશ્ચિમમાં કુવારી કન્યાઓને માટે પતિ મેળવવાનું કાર્ય દિવસે દિવસે ઘણુંજ અઘરું થતું જાય છે.

“હિંદુઓમાં ચાલતા વહુશ્રમ અને બીજા એવા સામાજિક રિવાજોનું પણ ઉપર પ્રમાણેજ સમજવું. તેટલા માટે જો કોઈ પણ સામાજિક રિવાજને બદલવાની જરૂર લાગતી હોય, તો તેની ઉત્પત્તિનું મૂળ પ્રથમ ચોધી કાઢવું જોઈએ; અને તે મૂળને બદલી નાખવાથી રિવાજ પણ એની મેળેજ નષ્ટ થઈ જશે.

આ પ્રમાણે ન કરતાં માત્ર તે સિવાજનો ધિક્કાર કર્યા કરવાથી તો કશુંય વળનાર નથી. હવે સ્વતંત્રતા એટલે શું? સમાજના સઘળા મનુષ્યોને દ્રવ્ય, કેળવણી અને જ્ઞાન સંપાદન કરવાને માટે એકસરખી તક અને છૂટ મળે, એનું જ નામ સ્વતંત્રતા આપી કહેવાય. પરંતુ કેટલાક એમ કહે છે કે, ‘જો અમણુ અને ગરીબને પણ પૂરેપૂરું સ્વાતંત્ર્ય આપવામાં આવે, તેમનાં શરીર અને દ્રવ્ય સંબંધી તેમને સઘળી છૂટ આપવામાં આવે અને તેમનાં છોકરાને ધનવાનોનાં છોકરાની માફક કેળવણી લેવાની અને પોતાની સ્થિતિ સુધારવાની તક આપવામાં આવે, તો તેઓ ક્ષાંટી જાય.’ ઇંગ્લેંડમાં પણ લોકો કહે છે કે, ‘જો નીચલા વર્ગોને પણ સરખા પ્રમાણમાંજ કેળવવામાં આવે, તો પછી અમારી ચાકરી કેમ કરે?’ આનો અર્થ શું? મૂઠીભર ધનવાન લોકોના મોજશોખને માટે હજારો અને લાખો શ્રીપુરુષોને અજ્ઞાનમાં અને દારિદ્ર્યમાં રાખવાં, કારણકે જો તેમને ધન અને કેળવણી મળે, તો સમાજ જિ ધો વળી જાય!! પરંતુ સમાજ કેનો બનેલો છે? કેટલાક જિંદગીના મનુષ્યોનો કે લાખો શ્રીપુરુષોના સમૂહનો? ધારો કે ઉપલી વાત ખરી હોય, તો પણ આપણે જી જીજીઓના નેતા છીએ, એવો દાવો કરવાનો આપણને શો અધિકાર છે? શું આપણે સર્વજ્ઞ છીએ?

“ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનમ્.” આત્મા વડે આત્માનો ઉદ્ધાર કરો. દરેક મનુષ્યને તેની સુક્ષ્મતાને માટે પ્રયાસ કરવા દો. એનું નામ જ સર્વ પ્રકારનું સ્વાતંત્ર્ય છે સુક્ષ્મતાને માટે પ્રયાસ કરવું એજ મોટામાં મોટો લાભ છે. સુક્ષ્મ તરફ પોતે જાતે પ્રયાસ કરવું—શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક સુક્ષ્મતાને પ્રાપ્ત કરવી—અને જીજીઓને તેમ કરવામાં મદદ કરવી, એજ મનુષ્યનો મોટામાં મોટો કલ્યાણનો માર્ગ છે જે સામાજિક નિયમો મનુષ્યના એવા

વિકાસની આડે આવે છે, તે અવશ્ય અહિતકર છે અને તેના નિયમોનો નાશ કરવાને જલદીથી પગલાં લેવાં જોઈએ. જે સંસ્થાઓ મનુષ્યની સુકૃતિનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપે છે, તે સંસ્થાઓનેજ ઉત્તેજન આપવું જોઈએ.”

સ્વામીજી ફરીથી અમેરિકા ગયા, તે પહેલાં થોડો વખત તે કલકત્તામાં રહ્યા હતા. ત્યારે તેમના ઉપર અનેક પત્રો આવતા હતા. તે પૈકી મુંબઈના પ્રખ્યાત વેપારી અને ધનાઢ્ય પુરુષ સર જમશેદજી નસરવાનજી ટાટાનો પત્ર વિશેષ જાણુવા જેવો હોવાથી તે નીચે આપ્યો છે:—

“ વહાલા સ્વામી વિવેકાનંદ,

“ હું ધારું છું કે, તમને યાદ હશે કે જાપાનથી ચિકાગો જતાં આપણે સાથેજ સુસાફરી કરી રહ્યા હતા. હિંદમાં ત્યાગી થઈ જવાની વૃત્તિ ધણુંખરું જોવામાં આવે છે; એ વિષય ઉપર તમે જે વિચારો દર્શાવ્યા હતા, તે હજી પણ મને ધણાજ યાદ આવે છે. એ ત્યાગવૃત્તિનો નાશ ન કરવો, પણ તેને એવે રસ્તે લઈ જવી કે તે લોકોને ઉપયોગી થઈ રહે અને એમ કરવું એ આપણી ફરજ છે, એવું તમે કહેતા હતા, તે મને જરાબર સાંભરે છે.

“ હિંદમાં વિજ્ઞાનની શોધો કરવાને માટે એક સંસ્થા સ્થાપવાનો મારો જે વિચાર છે, તે વિષે તમે સાંભળ્યું હશે અથવા વર્તમાનપત્રોમાં વાંચ્યું હશે. એ સંસ્થાની યોજનાનો વિચાર કરતાં, મને તમારા વિચારો યાદ આવે છે. મને લાગે છે કે, એ ત્યાગવૃત્તિનો સૌથી સારો ઉપયોગ નીચે પ્રમાણે થઈ શક્યો:—

“ ત્યાગવૃત્તિવાળા મનુષ્યોને માટે મઠો અથવા છાત્રાલયો બાંધવાં જોઈએ. ત્યાં તેઓ રહે. સામાન્ય સભ્ય જીવન ગાળે અને પોતાનો સમયો સમય વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર તથા ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન

વગેરે બીજી વિદ્યાઓના ઊંચા અભ્યાસ અને શોધમાં વ્યતીત કરે. મારો મત એવો છે કે, જો કોઈ કાર્યદક્ષ પુરુષ એ કામને પોતાને માથે ઉપાડી લે અને દેશની ત્યાગવૃત્તિને સારે ભાગે દોરે, તો તેથી ત્યાગવૃત્તિ અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ઉભયને અનેક રીતે ઉત્તેજન મળે અને આપણી માતૃભૂમિની કીર્તિ વધે. એ કામને ઉપાડી લેવાને સ્વામી વિવેકાનંદ જેવો કુચળ મનુષ્ય બીજો કોણ છે ? હું તો કોઈ બીજો જોતોજ નથી. એ બાબતમાં આપણી પ્રાચીન ઇતિહાસોને સંલગ્ન કરવાનું કાર્ય તમે કરશો ? આરંભમાં એક જુસ્સાદાર માસિક પ્રકટ કરીને લોકોને એ બાબતમાં જાગૃત કરશો તો ઠીક થશે. હું ઘણીજ ખુશીથી એ માસિક પ્રસિદ્ધ કરવાનું ખર્ચ આપીશ.”

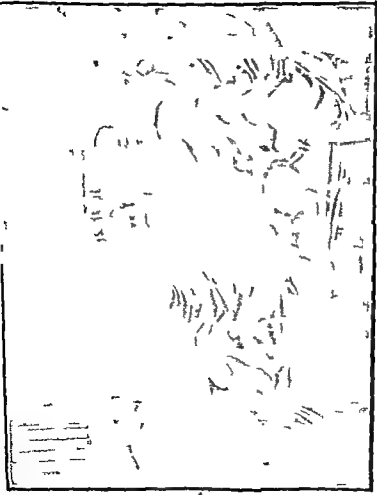
તા. ૨૩ નવેમ્બર, ૧૮૯૮.
એસ્થેનેક હાઉસ, મુંબઈ.

હું છું તમારો,
જમશેદજી. ન. ટાટા.

૫૫-મઠમાં સંન્યાસીઓની કેલ્વણી

સ્વામી વિવેકાનંદ હિંદના પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાનની અને આચાર-વિચારની મહત્તા જેમ પૂરેપૂરી સમજતા હતા, તેમ પશ્ચિમના સામાજિક સેવાના સિદ્ધાંતોને પણ તે પૂરેપૂરું મહત્ત્વ આપતા હતા. એથી કરીને આપણે જોઈશું કે મઠના સંન્યાસીઓને કેળવવામાં તેમણે હિંદના પ્રાચીન શિક્ષણની સાથે પશ્ચિમના સિદ્ધાંતોમાંથી પણ તેમને જે કંઈ શ્રેષ્ઠ અને આધુનિક સમયને ઉપકારક થાય તે સઘળું જોળવેલું છે. હિંદુ શાસ્ત્રોમાં કહેલાં ઈશ્વર પ્રાપ્તિનાં સાધનો-યમ, નિયમ, આસન, ધ્યાનાદિમાં તેમણે પશ્ચિમની સામાજિક સેવાનું એક ખાસ મહત્ત્વનું તત્ત્વ ઉમેર્યું છે. ઈશ્વરભક્તિમાં સઘળો સમય વ્યતીત કરનારાઓને તેમણે કર્તવ્યપરાયણતા, સ્વદેશપ્રીતિ અને લોકસંચલનું જ્ઞાન પણ કરાવ્યું છે. પ્રભુ માત્ર મંદિરોમાંજ નથી, પણ તે સર્વત્ર રહેલો છે. મંદિરોમાં મૂર્તિને પૂજવાથી પ્રભુ ખુશી થાય છે; તેના કરતાં તે લૂલાં, લંગડાં, પાંગળાં, અપંગ, નિરાધાર, ગરીબ વગેરેની સેવા કરવાથી વધારે રાહ થાય છે, એમ તેમણે સમજાવ્યું છે. આધુનિક સમયમાં સાધુઓ દુઃખીઓનાં દુઃખ પ્રત્યે અને દેશની દુર્દશા પ્રત્યે ખાસ લાગણી ધરાવતા હોય એવું ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. સ્વામી વિવેકાનંદે પોતાના ઉપદેશ અને ચારિત્ર વડે તેમને એ વિષયનો યાદ ઉત્તમ પ્રકારે શીખવ્યો છે. જિંચા

વન્ય સ્વામી વિવેકાનંદજી અને આસપાસ તેમના શિષ્ય અને ગુરુખ દ્વિઓ।

પ્રકારની સ્વદેશપ્રીતિનો રસ તેમણે સોના હૃદયમાં રેડેલો છે. વળી આધુનિક સમયમાં સાધુઓ જ્યાં ત્યાં મોક્ષનીજ વાતો કરી રહેલા છે, પરંતુ તેનો પોતપોતાની પ્રકૃતિને જ ધબેસતો થઈ પડે તેવો યથાર્થ ક્રમ કે જેને ભગવદ્ગીતાએ “સ્વધર્મ” નું નામ આપેલું છે, તેના અજ્ઞાનને લીધે ઘણાજ સાધુઓ ભળતી બાળતોમાંજ ગોથાં ખાઈ રહેલા જણાય છે, તો કેટલાક કંટાળીને નિરાશાના ઉદ્ગાર કાઢતા જણાય છે. કેટલાક આત્માનુભવની વાત નહિ સમજીને માત્ર મોઢાનો ‘અહં પ્રહાસિમ’નો જપ પકડી બેઠેલા છે, તો કેટલાક ધર્મને ગદલે કનકકામિનીના મોહમાં પડી ગયેલા છે. રામકૃષ્ણ મિશનના સાધુઓ પણ તેવા ન થઈ પડે, તેટલા માટે સ્વામી વિવેકાનંદે તેમના મઠના સંન્યાસીઓના મગજમાં દૃઢપણે ઠસાવ્યું છે કે, આત્માનો મોક્ષાર્થ જગદ્વિતાય ચ। અર્થાત્ સાધુ સંન્યાસીઓનું જીવન પોતાનો મોક્ષ સાધવાને અને જગતનું હિત કરવાને માટેજ છે. લોકસેવા એ પણ પ્રજુસેવાજ હોઈને વર્તમાન સમયમાં ઘણાખરા જિજ્ઞાસુઓ અને ભક્તોને માટે મોક્ષપ્રાપ્તિનો તેમની પ્રકૃતિને જ ધબેસતો એજ માર્ગ છે, એમ સર્વેને તેમણે સારી પેઠે સમજાવી આપ્યું છે ” પોતાના દૃષ્ટાંત અને ચારિત્રથી સ્વામીજીએ વર્તમાન સમયના સાચા સંન્યાસીની આળાદ રૂપરેખા આંકી બતાવી છે. જો કોઈ પણ બાળતથી સ્વામી વિવેકાનંદ અન્ય સંન્યાસીઓથી જુદા પડતા હોય, તો તે તેમનું અપૂર્વ જીવનજ હતું એ જીવન સદા ઉદ્યોગી હતું. પવિત્રતા, દૃઢ વૈરાગ્ય અને પરહિતની લાગણીથી તે ભરપૂર હતું. આજસનો લેશ પણ અંશ તેમા દેખાતો નહિ. સ્વામીજી તેમના શિષ્યોને જે કાંઈ બોધ આપતા, તેના કરતા પણ પોતાના ચારિત્ર્યથી તેમનું ચારિત્ર્ય વધારે ઘડતા. તેમનું ચારિત્ર્ય તેમના શિષ્યોને મન અનેક

પ્રકારના બોધનો સાક્ષાત્ ભંડાર થઈ રહ્યું હતું. મુખથી બહુ નહિ, પણ ચારિત્ર્યથીજ કેળવણી આપવી એ હિંદના પ્રાચીન ઋષિઓનો જે મહત્વનો સિદ્ધાંત હતો, તે સ્વામીજીએ સારી રીતે અમલમાં લાવી બતાવ્યો હતો.

ચારિત્ર્યથીજ ચારિત્રને વકરું, એ પદ્ધતિ કેળવણીમાં કેટલી બધી અગત્યની છે? હિંદની કેળવણીમાં એ પદ્ધતિની કેટલી બધી જરૂર છે? ગુજરાતમાં અને બીજા પ્રાંતોમાં આપણા અનેક જાણીતા માણસો સારી પેઠે વિદ્વાતા ધરાવવા સાથે ઘરમાં પણ એ પૈસે સુખી હોવા છતાં, પોતાના જ્ઞાન ને ચારિત્રને વહેંચવાને બદલે વેચવાનું-જ કામ કરતા બેઠે છે. ત્યારેજ સ્વામી વિવેકાનંદ, રામતીર્થ અને હયાનંદ જેવા મહાત્માઓની મહત્તાનો આપણને કેટલોક ખ્યાલ આવી શકે છે. સ્વામીજી કોઈ વાર પોતાના શિષ્યો પાસે રસોઈ કરાવતા. કોઈ વાર પોતે જતેજ રસોઈ બનાવીને તેમને જમાડતા. તેઓ નિયમિત અને સ્વાસ્થ્યી અને તેવાં કાર્યો તેમની પાસે તે કરાવતા. નાનામાં નાના કાર્યોમાં પણ પૂરતી કાળજીથી ચિત્તને એકાગ્ર કરીનેજ કામ કરવાની ટેવ તેમને પાડતા. કેટલાકને ઉપદેશકો બનાવવાને માટે વક્રતુલ્યશક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું તે શીખવતા અને તેમની પાસે વ્યાખ્યાનો અપાવતા. સ્વામીજી તેમની કેળવણીમાં ઘણા સખ્ત થતા. નિયમોનું ચથાથ પાલન તે શિષ્યો પાસે કરાવતા અને તેમાં લેશ માત્ર પણ સિધ્ધિલતાને તે સહન કરવા નહોતા. સ્વામીજીમાં મોટામાં મોટો ગુણ એ હતો કે, તે કોઈ પણ મનુષ્યથી કે બાબતથી ડરતા નહોતા. નિરાશાને તો તે સમજતાજ નહોતા. શારીરિક સામર્થ્ય, માનસિક સામર્થ્ય અને આધ્યાત્મિક સામર્થ્ય એજ તેમનું જીવન-સૂત્ર હતું. એ સામર્થ્ય પોતાના શિષ્યોમાં લાવવાને અને તેમને નીડર બનાવવાને સ્વામીજી ઘણીજ કાળજીથી પ્રયત્ન કરતા. તેમ-

ની પાસે અનેક કાર્યો કરાવી તેમનો ડર તે ટાળતા ગમે તેવું કંઠણ કાપ' હોય તેને કરવાની અને ગમે તેવું સકટ હોય તેની સામે થવાની હિંમત તેમનામા તે ઉત્પન્ન કરવા મથતા સ્વામી-
 ૐ દંઢપણે માનતા કે, મનુષ્યના આત્મામા અનેક પ્રકારની શક્તિઓ રહેલી છે તે શક્તિઓને શી રીતે પ્રગટાવવી, એજ માત્ર સવાલ છે મનુષ્યમા આત્મશ્રદ્ધા જાગૃત થવાથી તે શક્તિઓ સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે એ આત્મશ્રદ્ધા તેમના શિષ્યોમા જાગૃત થાય તેવી રીતે સ્વામીજી તેમને શિક્ષણ આપતા, પણ સઘળું કાપ' સ્વામીજી અત્યંત પ્રેમથીજ લેતા. પોતાના શિષ્યોમા કંઈ પણ સફળુષ્ણ જેવું જણાય, તો તેને તે વખાણવા શૂંકતા નહિ અને તેમના હોષોને તે બને ત્યાંસુધી ઢાકીજ રાખતા. શુરુ અને શિષ્ય વચ્ચે જ્યાં આવો સળધળધાઈ રહ્યો હોય, ત્યાં શુરુના મુખમાથી નીકળતો દરેક શબ્દ, તેમજ દરેક ક્રમ', તેમના દરેક વિચારો અને હેતુઓ, શિષ્યના હૃદયમા અલૌકિક પ્રકાશ પાડી અપૂર્વ બળને ઉત્પન્ન કરે છે તેના અહંકારનો નાશ થઈ આત્માનો અત્યંત વિકાસ થઈ રહે છે આ વખતે આખા મઠમા એક પ્રકારનો નવીન જુસ્સો વ્યાપી રહ્યો હતો. મઠની આતરવ્યવસ્થા સ્વામી શારદાનંદ રાખતા હતા સ્વામીજીએ તેમને તે કાપ'ને માટે અમેરિકાથી પાછા બોલાવ્યા હતા સ્વામી શારદાનંદ પશ્ચિમની સંસ્થાઓ અને તેની વ્યવસ્થા વગેરેનો ભારીક અભ્યાસ કરીને આવ્યા હતા સ્વામીજીના કહ્યા પ્રમાણે મઠની સઘળી આતરવ્યવસ્થા તે રાખતા હતા અમેરિકામા તેમની હાજરીની જરૂર હતી, પણ રામકૃષ્ણ મિશનનું મુખ્ય મથક બેલુર મઠ હતું અને તેની વ્યવસ્થા પ્રથમ સારા પાયા ઉપર મુકાવી જોઈએ, એવો સ્વામીજીનો વિચાર હોવાથી તે કામ કરવાને માટે શારદાનંદને બોલાવવામા આવ્યા હતા શિષ્યોના અધ્યયનને માટે

વર્ગો લેવામાં આવતા હતા અને તેમાં સંસ્કૃત સાહિત્ય તથા પૂર્વ અને પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવતો. વળાધ્યાન, યોગાદિને માટે પણ અમુક સમય રાખવામાં આવ્યો હતો. અભ્યાસ કરાવવાનું કામ શારદાનંદને સોંપવામાં આવ્યું હતું અને મઠનું કામકાજ યુવાન બ્રહ્મચારીઓ અને સાધુઓને સોંપવામાં આવ્યું હતું. તેઓ પોતાની મેળે સઘળા કામની વ્યવસ્થા કરી લેતા. સ્વામીજીનો વિચાર એવો હતો કે, જ્યાંસુધી તેમને સ્વાતંત્ર્ય આપવામાં નહિ આવે અને જ્યાંસુધી તેમને માથે જવાબદારી સોંપવામાં નહિ આવે, ત્યાંસુધી તેઓ સ્વાશ્રયી બનશે નહિ, જેથી યુવાન સાધુઓ અને બ્રહ્મચારીઓનું એક મંડળ બનાવીને તેઓ દર મહિને મંડળનો એક અધ્યક્ષ પોતાનામાંથી નીમે અને તે અધ્યક્ષ મઠની સઘળી જરૂરિયાતોને માટે જવાબદાર રહે, એવી યોજના કરવામાં આવી હતી. આ અધ્યક્ષ કામની વહેંચણી કરતો અને તેના કદા પ્રમાણે સર્વ પોતપોતાની દરરોજની ફરજો બજાવતા. દરેક જણને દિવસમાં કેટલોક સમય સાધના કરવાને માટે આપવામાં આવતો. અધ્યક્ષની દેખરેખ નીચે મઠનું સઘળું કાર્ય વ્યવસ્થાસર અને સફાઈબંધ કરવામાં આવતું. માંદા માણસોની પણ ધરાબર માવજત કરવામાં આવતી. મઠના સાધુઓનું કાર્ય જોઈને સ્વામીજીને હવે સંતોષ થવા લાગ્યો. સ્વામીજી સર્વના નેતા હતા, સર્વના આદર્શ હતા અને સર્વ બાળતોમાં લાગ લેતા હતા. ઘડીકમાં પોતાના શિષ્યો સાથે તે વર્ગોમાં બેસતા, ઘડીકમાં મઠનું કાર્ય કરતા અને બ્રહ્મચારીઓને સલાહ આપતા; વળી ઘડીકમાં સર્વને ઉત્તેજન-ભર્યા શબ્દોથી શાખાશી આપતા જણાતા.

એ દિવસોમાં સ્વામીજી મુખ્ય કરીને સંન્યાસીના જીવનના આદર્શો અને રહેણીકરણી વિષેજ શિષ્યોને બોધ આપતા જણાતા.

તે તેમને સંન્યાસીની ફરજ સમજાવતા અને સંન્યાસરૂપી જે મહાન્ત તેમણે લીધેલું હતું, તેની જવાબદારીઓ તેમના મનમાં ખૂબ ઠસાવતા. સંન્યાસીના જીવનનું ગૌરવ અને તેની શક્તિઓ પણ સાથે સાથે તેમની દૃષ્ટિએ લાવતા. સ્વામીજી તેમને વારંવાર કહેતા કે, “તમારું બ્રહ્મચર્ય તમારી નસોમાં વ્યાપી રહેલા અગ્નિના જેવું તેજસ્વી હોવું જોઈએ. યાદ રાખો કે, સુક્રિ અને જનસેવા એ તમારો આદર્શ છે. જગતના સુખને માટે પોતાના સુખનો ત્યાગ કરવો એનું જ નામ વૈરાગ્ય છે.”

તેઓ ઉપદેશતા કે, “આત્મશ્રદ્ધાવાળા મનુષ્યને માટે કશુંયે અશક્ય નથી.” તે દર્શાવતા કે, “જગતનો આખો ઇતિહાસ થોડાંક આત્મશ્રદ્ધાવાળાં મનુષ્યોનોજ ઇતિહાસ છે. એ આત્મશ્રદ્ધાથી તમારામાં જે દેવત્વ જાગૃત થાય છે, તેના વડે તમે ગમે તે કરી શકો તેમ છો. એ અપરિમિત શક્તિને પ્રગટાવવાને જો તમે પૂરે-પૂરો પ્રયાસ ન કરો, તોજ તમે નિષ્ફળ થાવ. આત્મશ્રદ્ધાને ખોનાર મનુષ્ય કે પ્રજાનો જલદીથી નાશ થઈ જાય છે.

“પ્રથમ તમારા પોતાનામાં શ્રદ્ધા રાખો અને પછી ઈશ્વરમાં. આત્મશ્રદ્ધાવાળાં મૂઢીભર મનુષ્યો આખા જગતને ધુળાવવાને શક્તિમાન છે. લાગણીવાળા હૃદયની, વિવેકવાન બુદ્ધિની અને કામ કરવાને સશક્ત શરીરની આપણને જરૂર છે જ્યારે બુદ્ધિ કંઈક કહે અને હૃદય કંઈક કહે, ત્યાં હૃદયનું જ કહું કરો.”

સ્વામીજી શિષ્યોને વારંવાર સમજાવતા કે, ખરેખરો ત્યાગી હોય છે, તેજ જગતમાં મોટાં કાર્યો કરી શકે છે; માટે ખરેખરા સાધુનાં લક્ષણ—વૈરાગ્ય, પવિત્રતા અને સાદાઈ—એ સર્વેનો સુયોગ આપણે આપણામાં સાધવો જોઈએ સ્વામીજી એમજ માનતા

હતા કે, સ્વાર્થદૃષ્ટિથી કરેલું કામ કામજ નથી પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ કરેલું કાર્યજ નિત્ય અને શ્રેષ્ઠ કૃણને આપનાર નીવડે છે

લોકસેવા કેવી રીતે કરવી, એ વિષે સ્વામીજી અનેક વાચના કરતા અપગ અને નિરાધારોનું પોષણ કરવું, આપત્તિના સમયમાં આશ્રય આપવો, માદાઓની માવજત કરવી, વ્યાધિથી દૂષિત થયેલા ગામમાં સુખાકારી સ્થાપવાના ઉપાયો યોજવા, અનાથાશ્રમો ઉઘાડવા, દવાખાના સ્થાપવા, કેળવણીના મથકો બંધાવવા એવી એવી અનેક બાબતોને તે તેમના શિષ્યોના મગજમાં ઠંસાવતા સ્વામીજીના આશ્રદૃષ્ટિએ સઘળી બાબતો રામકૃષ્ણ મિશનના કાર્યક્રમમાં ઢાળવા કરવામાં આવેલી છે અને પણ આપણે જોઈ શકીશું કે, ભારતવર્ષના અનેક ભાગોમાં રામકૃષ્ણ મિશનના સાધુઓ યથાશક્ય કાર્ય બજાવી રહેલા છે કેાઈ પણ સ્થળેથી હું ખેનો કે આકૃતનો પોકાર આવ્યો કે તરતજ બેહુર મઠના સાધુઓ સહાય આપવાને તે સ્થળે જઈ પહોંચે છે અને હું ખીઓના હું ખ હરે છે

મઠમાં શિષ્યોને ક્ષત્ત ધાર્મિક કે વ્યાવહારિક વિષયોનું મોઢાનુંજ જ્ઞાન આપવામાં આવતું એમ નહિ, પણ તેમની પાસે બાગનું કામ કરાવવામાં આવતું તથા દોર અને બીજા પશુઓને કેવી રીતે સંભાળવા અને ઉછેરવા તે પણ તેમને શીખવવામાં આવતું તેમની રસવૃત્તિ ખીલવવાને તેમને સંગીત શીખવવામાં આવતું વળી તેમની શારીરિક ઉત્તતિ સાધવાને સ્વામીજી તેમની પાસે કસરત કરાવતા અને હોડી હંકારાવતા તે કહેતા કે, “ધાર્મિક પુરુષોમાંથીજ મારે ખલામીઓ અને ખાણ ખોદનારાઓની ફ્રાજ બીજી કરવી છે એથી કરીને મારા દીકરાઓ ! તમારી બૂજીઓને બળવાન બનાવો યોગીઓ બલે શરીરને દુર્બળ કરે, પણ જેમને કામ કરવાનું છે, તેમણે તો ખાદુઓને વજ સમાન

બનાવવા જોઈએ ” વળી શિષ્યો હિંદના સામાજિક અને ધાર્મિક સવાલો ઉપર પૂરેપૂરો વિચાર કરતા શીખે અને પૂર્વ-પશ્ચિમના આદર્શોનો સુયોગ સાધી શકે, તે માટે સ્વામીજી તેમની પાસે તે બાબતોનો અભ્યાસ પણ કરાવતા

અખંડ બ્રહ્મચર્યની સાથે વૈરાગ્યનું પાલન કરવાથી હૃદયમાં જ્ઞાનનો શ્રેષ્ઠ પ્રકાશ પડી રહે છે અને આત્માનો સાક્ષાત્કાર સત્વર થાય છે, એ વાતને શિષ્યોના મગજમાં ઠસાવવાનું સ્વામીજી કદીયે ચૂકતા નહિ સાધુઓએ પોતાના જીવનમાં પ્રકૃતિ સામે અનેક પ્રકારના યુદ્ધ કરવાના છે અને આત્મવૃત્તિઓ ઉપર જય મેળવવાનો છે, માટે તેમણે સાર્વિક તપસ્યા કરીને મનોનિશ્ચલ અને એકાગ્રતાને સાધવાના છે વગેરે બાબતોને પણ સ્વામીજી સારી રીતે સમજાવતા કેાઈ શિષ્યને એકાત્મક ધ્યાન કે તપ કરતો જોઈને તે ઘણાજ ખુશી થતા એક વખતે એક સ સારી પુરુષે એક આધ્યાત્મિક પ્રશ્ન કરતા સ્વામીજીએ કહ્યું કે, “ જાઓ અને તમારા ચિત્તની શુદ્ધિ કરવાને તપ કરો, એટલે પછીથી તમારે આવા પ્રશ્નોજ નહિ કરવા પડે ”

બ્રહ્મચર્યાશ્રમનું સખ્ત પાલન સર્વેએ કરવું એવો સ્વામીજી નો દૃઢ આગ્રહ હતો. બ્રહ્મચારી તરીકે તેઓએ સખ્ત નિયમો પાળવા અને બ્રહ્મચર્યાશ્રમને માટે દર્શાવેલા આહારવિહારના નિયમો પ્રમાણેજ જીવન ગાળવું, એવો સખ્ત હુકમ સ્વામીજીએ સર્વેને કરી દીધો હતો.

તેઓ કહેતા કે, “ બ્રહ્મચર્યાશ્રમનું બરોબર પાલન કર્યા પછી ગૃહસ્થાશ્રમી થવું કે સંન્યાસી થવું એ દરેકની મરજીની વાત છે, પણ ઢોંગી સાધુ બનીને સંન્યાસાશ્રમને લાઇન લગાડવું એ તો અતિશય ખરાબ હોઈ એના કરતા તો ગૃહસ્થાશ્રમી થવું હજાર

‘દરજે સાફ છે.’” “વળી તેમણે સવારમાં વહેલા ઊઠવું, સંધ્યા-વંદનાદિ તથા ધ્યાન નિયમિત રીતે કરવું; તપસ્યા કરવામાં પણ ખાસ કરીને અમુક સમય ગાળવો. શરીરને નીરોગી રાખવાને પૂરતો પ્રયાસ કરવો. લોજન લેવામાં નિયમિત થવું. હંમેશાં તેમણે ધાર્મિક વિષયો ઉપરજ વાતો કરવી. પશ્ચિમના મઠોમાં વર્તમાનપત્રો વાંચવામાં આવે છે, તે પણ તેમણે કેટલોક વખત પઢવું મૂકવું અને ગૃહસ્થાશ્રમીઓ જોડે પણ વધારે બળવું નહિ, ” એવો બોધ પણ સ્વામીજી આપતા. વળી તેઓ કહેતા કે, “સં-સારી મનુષ્યોએ મઠના કામમાં જરાયે હાથ ધાલવાનો નથી. સંન્યાસીને ધનવાન લોકોનું કશુંયે કામ નથી. તેણે તો દીન-દુઃખી પ્રત્યેજ દ્રવ્ય બળવવાની છે. આપણા દેશના સંન્યાસી-ઓએ ધનવાનોને માન આપી તેમની પાસેથી આશ્રયની ઇચ્છા રાખવા માંડી, તેથીજ આજે આખો સંન્યાસાશ્રમ બગડી રહેલો છે. ખરા સંન્યાસીએ તો એ વાતથી દૂરજ રહેવું જોઈએ. એવા વર્તનવાળા સંન્યાસી વેશ્યાના જેવા હોઈ, તેનો સંન્યાસ મિથ્યા ઠાંગપજ છે. શ્રીરામકૃષ્ણ મહાકાળી પ્રત્યે રોઇને પ્રાર્થના કરતા કે, જેમણે કામિની-કાંચનનો ત્યાગ કરેલો છે, એવા માણસોને-જ તે તેમની પાસે વાત કરવાને ઓકલે. તે કહેતા કે, ‘સામા-ન્ય રીતે સંસારીઓ કદીયે પ્રમાણિક હોઈ શકે નહિ. તેમને હંમેશાં કંઈ ને કંઈ સ્વાર્થ વળગેલોજ હોય છે. કોઈ પણ ધાર્મિક સંસ્થાનો નેતા થઈને બેસનાર ગૃહસ્થાશ્રમી ધર્મને નામે પોતા-નોજ સ્વાર્થ સાધવાને મથે છે. પરમાર્થને ઓથે તે સ્વાર્થને છુપાવે છે અને આખરે પરિણામ એ આવે છે કે, તે સંસ્થા અંદરથી તદ્દન નિઃસત્ત્વ અથવા સડેલી બની રહે છે. ગૃહસ્થા-શ્રમીઓના ઉપરીપણા નીચે ચાલતી સઘળી ધાર્મિક સંસ્થાઓ-ની એવીજ સ્થિતિ થાય છે. વૈરાગ્ય વગર ધર્મ ટકતોજ નથી.’ ”

શ્રીરામકૃષ્ણનું ઉપરનું કથન સ્વામીજી સંભળાવીને પછી કહેતા કે, “ આ ઉપરથી બ્રહ્મચારીઓએ અને સંન્યાસીઓએ પોતાને ગૃહસ્થાશ્રમી કરતાં ચઢિયાતા માની લઈ કુલાઈ જવાનું નથી; કારણકે કેટલાક ઉત્તમ ચારિત્રવાળા ગૃહસ્થાશ્રમીઓ તેમના વહાલામાં વહાલા મિત્રો હતા અને તેમનું જીવન સંન્યાસીઓને પણ આદર્શરૂપ થઈ પડે તેવું હતું.” સ્વામીજી કોઈ કોઈ વાર કહેતા કે, “ આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમીની મહત્તા હું સારી પેઠે સમજું છું. એવો ગૃહસ્થાશ્રમી પોતે વસ્તુઓનો સફળપ્રયોગ કરતાં શીખે છે અને પોતાના વર્તનથી બીજાઓને પણ શીખવે છે. આ પ્રમાણે કેટલાક મનુષ્યોને માટે ગૃહસ્થાશ્રમ એ ઉત્તમ માર્ગ હશે, પણ જેણે સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો છે, તેણે તો જેમ વિધ્યાને વિષ સમજીને તેનાથી દૂર રહેવાનું છે, તેજ પ્રમાણે વિધ્યાસક્ત ગૃહસ્થાશ્રમીઓથી પણ છેટાજ રહેવું જોઈએ.”

ભારતવર્ષમાં સૌને ચેઠજ થવું ગમે છે, કોઈને નોકર થવું ગમતું નથી. સૌ કોઈને નેતા થવાનું મન થાય છે, પણ નેતા બનવા માટે નેતાને તાબે રહીને કામ કરવું જોઈએ, તે કોઈને ગમતું નથી. એ દુર્ગુણ બ્રહ્મચારીઓમાં ન પેસે તે માટે સ્વામીજી તેમને કહેતા કે, “ કહો, તમારા દેશમાં મારે શું કાર્ય કરવું? અહીં તો દરેક જણ નેતાજ થવાનું ઇચ્છે છે અને કોઈને તાબે રહીને કામ કરવું ગમતું નથી. મોટાં કાર્યો કરવામાં નેતાની આજ્ઞાનું બરાબર પાલન થવુંજ જોઈએ. જો મારા ગુરુભાઈઓ મને એમજ કહે કે મારે આજથી મઠની ગટર સાફ કર્યો કરવી, તો તમે નક્કી બાણજો કે જરાક પણ ઉં કે ચૂં કર્યો વગર હું તેમના હુકમને તાબે થાઉં. જે મનુષ્ય પ્રથમ સારો આજ્ઞાધારક બની શક્યો હોય છે, તેજ મોટો નેતા અથવા નાયક થઈ શકે છે.”

એક દિવસ સાંજે આમતેમ ફરતે ફરતે સ્વામીજી એકદમ

અટકી ગયા અને પોતાના એક શિષ્યને કહેવા લાગ્યા કે, “મારા દીકરા, સાંભળ. શ્રીરામકૃષ્ણ જગતમાં આવ્યા અને તેમણે પોતાનું આખું જીવન અખિલ વિશ્વને માટે અર્પણ કર્યું. હું પણ મારા જીવનનો ભોગ આપીશ. તમે અને તમારા માનો દરેક જગતે પ્રમાણે જ કરજો. આ બધાં કાર્યો તો હજી માત્ર શરૂઆત જ છે. તમે ખાતરીથી માનજો કે, સ્વદેશકાર્ય કરવામાં આપણે જે પસીનો ઉતારીશું અથવા જે રક્ત આપણે રેડીશું, તે પસીનો કે રક્તમાંથી મોટા વીર કાર્યદક્ષ પુરુષો અને પ્રભુના ચોદાઓ ઉત્પન્ન થશે અને તેઓ આખા જગતમાં મોટો ફેરફાર કરી મૂકશે. આ વાત કહીએ તમે ભૂલી જશો નહિ કે સમાજસેવા અને ધર્મરત્નો સાક્ષાત્કાર એજ સાધુઓનો આદર્શ છે. તેને વળગી રહો અને પછી એ બહાદુર સંન્યાસીઓ ! વૈરાગ્યનો ભગવો જીંડો-શાંતિ, મુક્તિ અને આનંદની ધ્વજા-હાથમાં ધરીને તમારે માર્ગે વિચરો અને તે ક્યાં સુધી ? જ્યાંસુધી દરેકે દરેક પ્રદેશમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાઈ રહે, જ્યાંસુધી જગતનાં સર્વે સ્ત્રીપુરુષો બંધનોથી મુક્ત થાય અને સંપૂર્ણ આનંદમાં નવીન જીવનનો આરંભ કરે ત્યાંસુધી.”

વૈદનાથ જઈ આવ્યા પછી સ્વામીજીની તબિયત કંઈક ઠીક થઈ હતી અને તેમના મનમાં લોકકલ્યાણની અનેક યોજનાઓ રમી રહી હતી. તેમનામાં પુષ્કળ જીવ્સો લોકહિતનાં કાર્યોમાં વહેવાને ઉછાળા મારી રહ્યો હતો. વૈદનાથથી આવ્યા પછી તરતજ સ્વામીજીએ મઠના સાધુઓને એકઠા કર્યા અને તેમને કહ્યું કે, “જેમ કાઈસ્ટના શિષ્યો લોકોને ઉપદેશ કરવાને માટે નીકળી પડ્યા હતા, તેમ તમે પણ નીકળી પડો અને શ્રીરામકૃષ્ણનો સંદેશ સર્વત્ર ફેલાવી મૂકો.” સ્વામીજીએ પોતાના શિષ્યો-સ્વામી વિરભનંદ અને પ્રહ્લાનંદને કહ્યું કે, “તમે

ઢાકા બાંધો અને તમારું કાર્ય શરૂ કરો.” વિરબનંદ કહેવા લાગ્યા કે, “સ્વામીજી, હું તો પ્રભુના નામ સિવાય બીજું કંઈ પણ જાણતો નથી; હું શાનો બોધ કરીશ ?” સ્વામીજી બોલી બિઠ્યા: “ત્યારે લોકો પાસે જઈને તેવું જ કહો, કેમકે એ પણ એક મોટો ઉપદેશજ છે.”

“કેાઈ પણ પ્રકારે કામ કરો, મારા દીકરા કામ કરો. તમારા ખરા અંતઃકરણથી કામ કરો અને ફળની આશા રાખશો નહિ. બીજાઓને માટે કાર્ય કરતે કરતે નરકે જવાય તો પણ શું થયું ? એવી રીતે મળેલું નરક પણ બીજા સકામ ભાવે કરોડોના દાન કે જન્મારા સુધી જપતપ કર્યા કરનારાઓને મળનારા સ્વર્ગ કરતાં અનેકગણું ઉન્નત તથા આનંદને આપનારૂં થઈરહેશે.” પછીથી સ્વામીજીએ એ બે શિષ્યોને પૂજા કરવાની ઓરડીમાં બોલાવ્યા અને ત્રણે જણ ધ્યાનમાં બેઠા. ધ્યાનમાંથી બિઠ્યા પછીથી સ્વામીજી ગભીરપણે બોલ્યા: “હું હવે મારી શક્તિ તમને આપુ છું. પ્રભુ તમને સહાય કરશે.” એમ કહીને સ્વામીજીએ તેમને કેટલીક સૂચનાઓ આપી અને પછી બન્ને શિષ્યો શુરોના આશીર્વાદ લઈને ઢાકા તરફ વિદાય થયા.

સ્વામીજીની તીવ્ર ઇચ્છા એવી હતી કે, મઠમાં વેદ, ઉપનિષદો, વેદાંત સૂત્રો, ગીતા અને બીજા શાસ્ત્રોને પૂરેપૂરે અભ્યાસ થવો જોઈએ સ્વામીજી બાતે પણ આ વખતે સંસ્કૃત સાહિત્ય અને શાસ્ત્રોનો વધારે ઊંડો અભ્યાસ કરવા મંડી પડ્યા હતા. તે પોતે બાતેજ પાણિનિકૃત અષ્ટાધ્યાયી શિષ્યોને શીખવતા હતા વળી આ દિવસોમાં તે કેટલાક સંસ્કૃત શ્લોકો પણ બનાવતા હતા તેઓ સંસ્કૃતમાં કવિતાઓ રચતા તેમનું બનાવેલું એક સંસ્કૃત સ્તોત્ર અત્યારે પણ મઠમાં શ્રીરામકૃષ્ણની આરતી વખતે બોલવામાં આવે છે શિષ્યો સાથે સ્વામીજી કેટ-

લોક વખત સંસ્કૃતમાં જ વાત કરતા. સ્વામીજીની મધુર વાણી બોલવાની છટા અને/છિંડા સંસ્કૃત અભ્યાસ વિષે તેમના એ શિષ્ય બાબુ શરદ્ચંદ્ર નીચે પ્રમાણે લખે છે:-

“ જાણે કે સાક્ષાત્ સરસ્વતી દેવીજ તેમના મુખમાં આવીને બેઠી હોય તેવુંજ અમને લાગતું હતું. સંસ્કૃતમાં બોલવાની સ્વામીજીની છટા એવી અદ્ભુત/અને જુસ્સાદાર હતી કે મોટા પંડિતોને પણ તેવી સુંદર રીતે વાત કરતાં મેં કદી જોયા નથી.” સ્વામીજી સંસ્કૃતમાં કવિતા લખતા અને પછીથી શિષ્યને તે આપતા અને કહેતા કે, “ આને તપાસી જુઓ અને છંદાનુપ્રાસમાં કંઈ બૂલ હોય તો તેને સુધારો. તમે જાણો છો કે લખતી વખતે વિચારમાં હું મશગૂલ થઈ રહેલો હોઉં છું અને તેથી વખતે વ્યાકરણની બૂલો કરી દઉં છું.” સ્વામીજીની અગાધ શક્તિ આગળ બાબુ શરદ્ચંદ્રનું જ્ઞાન સમુદ્રના એક ટીપાં જેવું હતું; છતાં સ્વામીજીને ઉપર પ્રમાણે બોલતા સાંભળીને તે કહેતા કે, “ મહારાજ, સંસ્કૃત બાપા ઉપર આપે કેટલો ખર્ચો કાળૂ મેળવેલો છે, તે સર્વ જાણે છે. જેને તમે વ્યાકરણની બૂલો કહો છો, તે તો ઋષિઓએ સાહિત્યના પ્રદેશમાં લીધેલી છૂટજ છે.” સ્વામીજી પોતે જો કંઈ લખતા તે તરફ પછી મમત્વ રાખતા નહિ. જે કંઈ લખાયું હોય તે બીજાને સોંપી દેતા અને પછીથી તે માણસ તેમાં સુધારો-વધારો કરે અને છપાવે કે ન છપાવે, તેની તેમને દરકાર નહોતી. હસ્તલિખિત ગ્રંથ આપીને તે કહેતા કે, “ હવે તમારી નજરમાં આવે તેમ કરો. હવે એ વિષે મને કંઈ પણ પૂછ્યો નહિ. તેને ફરીથી જોઈ જવા જેટલી પણ ધીરજ મારામાં નથી.” પોતાના લખેલા લેખોમાં કોઈ ભૂતનો ફેરફાર કરવામાં આવે તો તેની પણ સ્વામીજીને દરકાર નહોતી. માત્ર વિચારોમાં ફેરફાર કોઈ કરે નહિ એટલુંજ તે જોતા. લેખો લખવાના સંબંધમાં સ્વામી-

જી કહેતા કે, “થોડાકમાં બહુ બહુ અલંકારો અને ભાવો ધુસારી દઈને લેખો લખવા નહિ. એવું સાહિત્ય આપણા દેશમાં ઘણું છે, તોપણ આપણા સાક્ષરો એવાં લટકાંમટકાં દર્શાવ્યા વગર કશુંજ લખી શકતા નથી. પરિણામ એ આવ્યું છે કે, દેશમાં તેથી ગાયલાપણું વ્યાપી રહેલું છે. સામર્થ્ય, બાઈ! સામર્થ્ય! આપણને તો સામર્થ્યનીજ જરૂર છે તમે તમારા કાર્યથી અને લેખોથી પુરુષાર્થનેજ પ્રેરો. એનીજ આજે આપણને જરૂર છે. હું બંગાળી ભાષામાં એક પ્રકારની જુસ્સાથી ભરેલી નવીજ પદ્ધતિ ઠાપી કરવાનો છું.”

આ વખતે મઠમાં એક ચિરસ્મરણીય બનાવ બન્યો. તે બનાવ સ્વામીજી અને નાગમહાશય વચ્ચેની મુલાકાત હતી. નાગમહાશય શ્રીરામકૃષ્ણના પરમ ભક્ત હતા મઠમાં સ્વામીજીની પાસે અનેક મનુષ્યો આવતા અને તેઓ ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને હિંદની ઉન્નતિ વિષે ચર્ચા કરતા, પણ નાગમહાશયની મુલાકાત જુદાજ પ્રકારની હતી બને શ્રીરામકૃષ્ણના ભક્તો; બને પરમ પવિત્ર અને વેરાગ્યશીલ, બાણે કે મોટી મોટી બે શક્તિઓ એકઠી થતી હોય, તેવોજ તેમનો મેળાપ હતો. નાગમહાશય પ્રાચીન ગાહ્યસ્થયધર્મની સાક્ષાત્ મૂર્તિ હતા અને સ્વામીજી અર્વાચીન સમયના આદર્શ સંન્યાસી હતા નાગમહાશય પ્રભુભક્તિમાં ચકચૂર થઈ રહ્યા હતા અને સ્વામીજી અદ્વૈતવાદની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી મનુષ્યમાં રહેલા દેવત્વને પ્રગટાવી રહ્યા હતા બનેનું લક્ષ્ય આદર્શ-સંન્યાસ અને આત્માનુભવ હતો. આવા બે મહાપુરુષોનો મેળાપ ચિત્તાકર્ષક, બોધપ્રદ અને મોહકજ હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી.

પરસ્પર નમસ્કાર થયા પછી નાગમહાશય બોલી ઊઠ્યા: “જય શંકર, મારી આગળ સાક્ષાત્ સિવજીને બોધને મારી બાત-

ને હું ધન્ય ગણુ છું” એમ કહેતે કહેતે નાગમહાશય હાથ
 બેડીને સ્વામીજીની સામે ઊભાજ રહ્યા. સ્વામીજીએ તેમને ઘણું
 એ કહ્યું, પણ તે બેઠાજ નહિ. સ્વામીજીએ તેમના કુશળ સમા-
 ચાર પૂછ્યા, ત્યારે નાગમહાશય બોલ્યા કે, “આ નકામા માસ
 અને હાડકાના ચેલાના સમાચાર કેવા! મને તો અહીંયા સાક્ષાત્
 શિવજીના દર્શન કરીને ઘણોજ આનંદ થાય છે.” એમ કહીને
 નાગમહાશય સ્વામીજીને સાદાગ દડવત્ પ્રણામ કરવા લાગ્યા.
 સ્વામીજી તેમને ઉઠાડી વીનવવા લાગ્યા કે, “મહેરબાની કરીને
 આવું કરશો નહિ.” આ વખતે શિષ્યોના વર્ગમાં ઉપનિષદ
 શિખવાતું હતું. સ્વામીજી પોતાના શિષ્યોને કહેવા લાગ્યા કે,
 “હમણા વર્ગને બંધ કરો. બધાએ આવો અને નાગમહાશયના
 દર્શન કરો.” સઘળા શિષ્યો ત્યાં આવ્યા અને નાગમહાશયની
 આસપાસ વીંટળાઈને બેસી ગયા. સ્વામીજી સર્વને કહેવા લાગ્યા
 “જુઓ, નાગમહાશય ગૃહસ્થાશ્રમી છે, પણ એમને શરીર કે
 જગતનું જ્ઞાન નથી. એ હમેશા પ્રભુભક્તિમાજ લીન રહે છે
 ભક્તિમા લીન થયેલો પુરુષ કેવો હેય, તેનું આ જીવત દૃષ્ટાત
 છે.” સ્વામીજી નાગમહાશયને અરજ કરવા લાગ્યા કે, “કૃપા
 કરીને શ્રીરામકૃષ્ણ વિષે કંઈક કહો.” નાગમહાશય નમ્રતાથી
 કહેવા લાગ્યા “હું શું કહું? તેમના વિષે કંઈ પણ કહેવ ને હું
 નાલાયક છું. પ્રભુના અવતાર શ્રીરામકૃષ્ણની લીલામા ઉત્તમ
 ભાગ ભજવાર મહાવીર (સ્વામીજી)ના દર્શનથી મારી જાતને
 પવિત્ર કરવાને માટેજ હું અહીં આવેલો છું. શ્રીરામકૃષ્ણનો જય
 હો, જય હો.” સ્વામીજી બોલ્યા “આપણા ગુરુને તમેજ ખરી
 રીતે જાણ્યા છે. અમે તો આમનેમ જાણ્યાડિયા મારીએ છીએ.”
 નાગમહાશયે ઉત્તર આપ્યો. “કૃપા કરીને એવું બોલશો નહિ
 તમે પણ શ્રીરામકૃષ્ણનીજ મૂર્તિ છે. તમે જ ને એકજ સિદ્ધાંતની

બે બાબુઓ છે. પ્રભુએ જેને દિવ્ય દષ્ટિ આપી હશે, તેજ તે ખરેખર જોઈ શકશે.”

થોડી વાર પછી સ્વામીજી બોલ્યા: “તમે જો મઠમાં આવીને રહો તો કેવું સારું થાય? આ છોકરાઓને તેમનું ચારિત્ર્ય ધડવાને ઉત્તમ છત્ર ત નમૂનો મળે” પ્રભુના પરમભક્ત પ્રભુનું શરણ લેતા બોલી જિહ્વા: “જગતનો ત્યાગ કરવાનું મેં એક વાર શ્રીરામકૃષ્ણને પૂછ્યું હતું. તેમણે કહ્યું: “સંસારનો ત્યાગ કરશે નહિ” તેથીજ હું તે પ્રમાણે રહ્યો છું. તમે તેમનાં બાલ-બચ્ચાં હોઈ બધાનાં દર્શન કરવાને કોઈ કોઈ વાર અહીં આવીને લાભ લઉં છું.” સ્વામીજી તેમને ઘેર આવવાની ઇચ્છા ધરાવતા હતા, એવું બાણીને નાગમહાશય ઘણાજ આનંદથી બોલ્યા: “અરે, તે દિવસ ક્યારે આવશે! મારું એવું મહાભાગ્ય ક્યાથી? તમારા પગની રજથી એ સ્થળ પવિત્ર થશે અને કાશીધામ બની રહેશે જેની આતરદષ્ટિ પવિત્ર થઈ નથી, તે તમને શું ઓળખી શકે? તમે કોણ છો તે એ શું બાણી શકે? માત્ર શ્રીરામકૃષ્ણજ તમને ખરાખર ઓળખતા હતા. બીજાઓ તો માત્ર તેમણે તમારા વિષે જે કહેલું છે તેનેજ માને છે તેઓ જાતે તમને ખરાખર ઓળખી શક્યા નથી.”

સ્વામીજી —આપણા દેશને જાગૃત કરી મૂકવો એજ હવે મારી ઇચ્છા છે. આ મહાકાવ્ય, મહાબળવાન ભારતભૂમિ અજિત આત્મશ્રદ્ધાને જોઈને ભરબિંધમા પડેલી છે. બહારથી તે મૃતવત્ દેખાય છે આપણે જો તેને તેના સનાતન ધર્મની મહત્તા અને તેમા રહેલા અજેય બળ-પરાક્રમનું જ્ઞાન કરાવીએ, તો આપણે અને આપણા ગુરુએ નકામો અવતાર લીધો એમ ન કહેવાય માત્ર એટલીજ ઇચ્છા રહેલી છે. મુક્તિનો વિચાર પણ તેની આગળ તુરંત લાગે છે. મને તમે આશીર્વાદ આપો કે, તે

ખાળતમાં હું વિજયી નીવડું.

નાગમહાશય:—શ્રીરામકૃષ્ણ તમને સદા આશીર્વાદ આપ્યા-જ કરે છે. તમારી ઇચ્છાને કોણ રોકી શકે તેમ છે? તમારી ઇચ્છા અને શ્રીરામકૃષ્ણની ઇચ્છા એકજ છે. જય શ્રીરામકૃષ્ણ.

સ્વામીજી:—તે કામ કરવાને માટે ઘણા સશક્ત શરીરની જરૂર છે તારું શરીર જો તેવું સશક્ત હોત તો કેવું સારું થાત. જુઓ, હિંદમાં આખ્યા પછીથી આ શરીર કેવું બગડી ગયેલું છે? એથી કાર્યની ચોજનાઓ પણ મંદ પડી ગયેલી છે. યુરોપ અને અમેરિકામાં રહ્યો ત્યાંસુધી તારું શરીર ઘણું સારું હતું.

નાગમહાશય:—આપણા ગુરુ કહેતા હતા કે શરીર ધારણ કરવા બદલ દુઃખ અને વ્યાધિના રૂપમાં આપણે કર આપવો પડે છે; પણ તમારું શરીર તો સોના-ઝવેરાતની પેટી કરતાં પણ વધુ કિંમતી છે. તેથી એની તો બહુજ સંભાળપૂર્વક રૂખરેખ સોએ રાખવી જોઈએ. જગતને એ કેટલું ઉપયોગી છે તે કોણ જાણે છે?

સ્વામીજી:—મઠનો દરેક માણસ ઘણીજ પ્રીતિથી મારી સંભાળ લે છે.

નાગમહાશય:—જો તમારી સેવા કદે છે તેમને ધન્ય છે; કારણકે તેથી તેઓ પોતાનું કલ્યાણ સાધે છે, એટલુંજ નહિ પણ તેઓ સમસ્ત જગતનું પણ કલ્યાણ કરે છે. જાણ્યે કે અજાણ્યે તેઓ અવશ્ય તેમજ કરે છે.

ઉપરના ચળ્ડો નાગમહાશયના મુખમાંથી ઘણાજ લાવ સાથે અને અંતઃકરણની લાગણીથી નીકળી રહ્યા હતા. નાગમહાશયનો ભાવ વર્ણવવો મુશ્કેલ છે. જે મનુષ્યો તે મુલાકાત વખતે હાજર હતા તેઓજ જાણે છે કે એ જાને મહાપુરુષો એક-બીજાને માટે કેટલી લાગણી ધરાવતા હતા અને તેઓ એક-

ખીજને કેવા ઉપયોગી સમજતા હતા. મહાપુરુષોજ મહાપુરુ-
ષોની યથાર્થ મહત્તા સમજી શકે છે. સામાન્ય મનુષ્યોને તેનો
પૂરેપૂરો ખ્યાલ હોતો નથી. નાગમહાશય પોતાના વિચારોને
એવા ભાવથી દર્શાવતા કે, શ્રોતાઓ તેમની વાણીથી ગળગળા
ધઈ જતા અને અશ્રુપાત પણ કરતા. સ્વામી વિવેકાનંદને તે
શિવનો અવતાર માનતા અને તેથી કરીને તેમના વિષે જે શબ્દો
તે ઉચ્ચારતા તે અંતઃકરણના પૂરા ભાવથીજ બહાર આવીને
શ્રોતાઓનાં હૃદયમાં કેતરાઈ જતા એક વાર તેમને પૂછવામાં
આવ્યું હતું કે, “શ્રીરામકૃષ્ણ, ભગવાનનો અવતાર હતા કે
નહિ?” જવાબમાં તેમણે કહ્યું હતું કે, “શ્રીરામકૃષ્ણની તો
વાતજ શી? હું તેમના દરેક શિષ્યને પ્રભુનોજ અવતાર ગણું છું.”

એક વાર શ્રીમતી સરલાદેવી બી. એ.ના સાંભળવામાં
આવ્યું કે, સ્વામીજી ઘણી સારી રસોઈ કરી શકે છે. તેમણે તે
વાત નિવેદિતાને કહી. સ્વામીજીને એ વાતની ખબર પડી એટલે
તેમણે બંનેને મઠમાં જમવાને વાસ્તે બોલાવ્યાં અને પોતાને
હાથે સારી સારી વસ્તુઓ બનાવીને તેમને જમાડ્યાં. તેમની
સાથે વાત કરતે કરતે સ્વામીજીએ નિવેદિતાને કાંઈક કામ
બતાવ્યું નિવેદિતાએ તે કામને પોતાની દ્રષ્ટિ અને શુરુની સેવા
સમજીને ઘણીજ ખુશીથી કરવા માંડ્યું. સરલાદેવીના ગયા પછી
સ્વામીજી સર્વને કહેવા લાગ્યા કે, “એજ સમયે નિવેદિતાની
પાસે કામ કરાવવાનું કારણ એ હતું કે, કલકત્તામાં ટેટલાંક
શિક્ષિત સ્ત્રીપુરુષોનું માનવું એવું છે કે, અંગ્રેજોનાં વખાણ કરી-
ને અને તેમના કઠ્ઠા પ્રમાણે ચાલીનેજ મેં તેમને શિષ્ય બનાવ્યા
છે.” ખરી વાત તો એજ હતી કે અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષો સ્વામીજી-
ના જ્ઞાન અને ચારિત્ર્યથી આકર્ષાઈને તેમનો સમાગમ અને સેવા
કરવાને આવ્યાં હતાં અને વેદાંતની મહત્તા અને ઉપયોગિતા

સમજ્યા પછીજ તેઓ સ્વામીજીનાં શિષ્યો યમ રહ્યાં હતાં. શિષ્યો યથા પછી સ્વામીજી પ્રત્યે તેમનો ભાવ એટલો બધો હતો કે સ્વામીજી જે કાંઈ કરવાનું કહે, તે કાંઈ કરવામાં તેઓ પોતાનું અહોભાગ્ય માનતાં હતાં.

એક વખત “હિતવાદી” પત્રના માજી અધિપતિ પંડિત સખારામ ગણેશ દેઉસ્કર તેમના બે મિત્રો સાથે સ્વામીજીને મળવાને આવ્યા. તે મિત્રોમાંનો એક પંજાબનો રહીશ હોવાથી, સ્વામીજી તેની સાથે પંજાબની જરૂરિયાતો વિષે વાત કરવા લાગ્યા. પંજાબમાં તે વખતે દુષ્કાળ પડ્યો હતો. તેની હકીકત સ્વામીજી પૂછવા લાગ્યા. એ પછી લોકોને કેળવણી કેવી રીતે આપવી, તેમની આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિ કેવી રીતે સુધારવી વગેરે વિષયો ઉપર વાત ચાલી. ત્યાંથી જતી વખતે તે પંજાબી ગૃહસ્થ જરા ખેદની લાગણીથી કહેવા લાગ્યા કે, “ મહારાજ ! અમે તો ધર્મવિષયક બાબતોને શ્રવણ કરવાના ધરાદાથી આપની પાસે આવ્યા હતા, પણ કમનસીબે આખો વખત સામાન્ય વિષયો ઉપરજ વાત ચાલ્યા કરી. ” સ્વામીજીએ એ સાંભળીને ઘણીજ ગંભીરતાથી કહ્યું કે, “ સાહેબ, જ્યાંસુધી મારા દેશને એક ફૂતરો પણ જૂંધ્યો હશે, ત્યાંસુધી તેને ખવરાવવું અને તેની-જ સંભાળ લેવી, એજ મારો ધર્મ બની રહેશે. ”

સ્વામીજીના જવાબથી ત્રણે સદ્ગૃહસ્થો સ્તબ્ધજ બની ગયા. સ્વામીજીના અવસાન પછી રા. દેઉસ્કર તેમના એક શિષ્યને કહેતા હતા કે, “ સ્વામીજીના તે શબ્દો તેમના હૃદયમાં સદાને માટે કોતરાઈ રહેલા છે અને ખરૂં સ્વદેશાભિમાન શું છે, એ તે શબ્દોએજ તેમને શીખવેલું છે. ”

લગભગ તેજ સમયમાં વાયવ્ય પ્રાંતોમાંથી એક પંડિત

સ્વામીજી જોડે વેદાતવિષયક ચર્ચા કરવાને આવ્યા હતા તે વખતે હિંદમા ઘણેખરે ઠંડાણે છપ્પનિયો દુષ્કાળ-ચાલી રહેલો હતો. લોકોનું સકટ ટાળવાને સ્વામીજીએ પોતાનાથી બનતા સઘળા ઉપાય કરવા છતાં તેમને સતોષ થાય તેટલું એ બાબતમાં તેમનાથી નહિ બની શકવાનો વિચાર એ સમયે તેમના મનમાં ચાલી રહેલો હોવાથી તેઓ જરા ખિન્ન હૃદયે બેઠેલા હતા. આ કારણને લીધે તે સમયે તે પડિત સાથે શાસ્ત્રો ઉપર ચર્ચા કરવાને બદલે સ્વામીજી તેમને કહેવા લાગ્યા કે, “ પડિતજી, પ્રથમ તો તમે આ સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા દુષ્કાળનું દુઃખ ટાળવાનો પ્રયાસ કરો. તમારા હેશબધુઓ ભૂખ્યા છે અને તેઓ મૂઠી અનાજને માટે હૃદયને ચીરી નાખે એવા પોકારો કરી રહેલા છે, તેમને માટે તમારાથી બને તેટલું કયાં પછી તમે સુખેથી વેદાત ઉપર ચર્ચા કરવાને આવજો. બીજાઓને આત્મવત્ સમજીને, હજારો ભૂખ્યાઓના પ્રાણ બચાવવાને, આપણે આપણા જીવનનો પણ ભાગ આપવો એ પણ વેદાતનું મુખ્ય રહસ્ય છે ”

શ્રીરામકૃષ્ણના બોધને કૃતિમાં મૂકવાને માટે રામકૃષ્ણમિશને અનેક પ્રકારના કાર્યો આરભેલા છે તેમાંના એક અગત્યના કાર્યનું વર્ણન અત્રે આપણુ આવશ્યક છે તે કાર્ય શ્રીરામકૃષ્ણ દેવના જન્મોત્સવની ઉજવણી છે. શ્રીરામકૃષ્ણનો જન્મદિવસ આખા બંગાળમાં મહોત્સવ તરીકે લેખાય છે તે દિવસને સઘળા બંગાળીઓ પવિત્ર અને શુભ ગણે છે. શ્રીરામકૃષ્ણનો જન્મોત્સવ બેલુર મઠમાં દર સાલ ઉજવાય છે અને તે દિવસે બંગાળના દરેક ભાગમાંથી જુદી જુદી ન્યાત, જાત અને પદના લોકો પોતાનો લેહભાવ ભૂવીને ઘણા ભક્તિભાવથી ત્યાં બિતરી પડતા નજરે પડે છે. કલકત્તાના મોટા મોટા નાગરિકો પણ તે ઉત્સવ માં ભાગ લે છે. શ્રીરામકૃષ્ણનો જન્મદિવસ સમગ્ર બંગાળી

પ્રભાતે ધન્ય દિવસ મનાય છે. એ દિવસે શ્રીરામકૃષ્ણના ભક્તો તેમની પૂજા કરવાને મઠમાં આવીને ઘણા ભક્તિભાવથી તેમની છળીની પૂજા કરે છે. વળી ઘણા સાધુસંતો, ભક્તો, ઉપદેશકો અને ભજનિકો વગેરે પણ ભજન કરતા કરતા ત્યાં પ્રવેશ કરે છે અને આખા મઠને પોતાનાં ભજનોથી ગભવી મૂકે છે. તે દિવસે પવિત્ર ગંગામાં સ્નાન કરવાને સર્વ ગંગાળીઓ ભય છે અને લોકોનાં ટોળેટોળાંથી ગંગા નદીના બંને કિનારા ઉભરાઈ જતા નજરે આવે છે.

પોતાના ગુરુના જન્મોત્સવને દિવસે સ્વામી વિવેકાનંદ પવિત્ર બ્રહ્મનવીમાં સ્નાન કરીને પછી ઉઘાડે પગે કોઈ વખત મૃદંગ વગાડતા તો કોઈ પાર ભજન ગાતા અહીં તહીં વિચરતા સૌની નજરે આવતા હતા. જ્યારે તે કલકત્તામાં રહેતા હતા, ત્યારે પણ એ દિવસે સવારમાં સ્નાન કરી ગળે મૃદંગ લટકાવી ઉઘાડે પગે ભજન ગાતા ગાતા કલકત્તાના મહોલ્લાઓમાં યદને મઠમાં જતા. રસ્તામાં અસંખ્ય મનુષ્યોનાં ટોળેટોળાં તેમની સાથે જોડાતાં. એ પ્રસંગે સ્વામીજીનો ભાવ કેવો હતો; એ વિશાળ હૃદયના મહાપુરુષના આત્મામાંથી કેવા અલોકિત પ્રેમનો ઝરો વહી રહેતો હતો; એ ભાવ અને એ પ્રેમનું વર્ણન શબ્દોમાં આપવું અશક્ય છે. તે સમયે ત્યાં હાજર રહેલા અને સ્વામીજીના સમાગમમાં આવેલા પુરુષોજ તે ભાવનો જ્યાલ આણી શકે તેમ છે. સ્વામીજી બે હાથ પહોળા કરીને સર્વેને ભેટી પડતા અને પોતાનાથી નાનું હોય તેને તો જોળામાળ બેસાડી દેતા. સ્વામીજીનો એવો ભાવ જોઈને ઘણા સુશિક્ષિત યુવાનો તેમની આસપાસ વીંટળાઈ વળતા, તેમની પાછળ પાછળ ફરતા અને "લેકચર, લેકચર" એવી જુમે પાડી રહેતા.

શ્રીરામકૃષ્ણના જન્મોત્સવને દિવસે સમકુળ મિશને સ્વા-

પેલા દરેક મઠ, વેદાંત મથકો, અનાથાશ્રમો વગેરે સર્વ સ્થળે જેટલા અને તેટલા ગરીબોને સારી રીતે જમાડવાનું ધોરણ પછુ ચાલુ કરવામાં આવ્યું હતું. એ દિવસે બેલુર મઠમાં વીસેક હબ્બર સ્ત્રીપુરુષોને લોજન આપવામાં આવતું હતું. વળી બીજાં મથકોમાં પણ એકંદરે આઠઠસ હબ્બર મનુષ્યોને ખંવરાવવામાં આવતું હતું. હાલ પણ બેલુર મઠ અને બીજાં મથકોમાં એ પ્રમાણે જ કરવામાં આવે છે. એ ઉપરાંત સર્વે મથકોમાં એ દિવસે પૂજા, ભજન, વેદોચ્ચારણ વગેરે ચિત્તાકર્ષક ક્રિયાઓ દ્વારા જન-સમૂહની ધર્મભાવના જાગૃત થાય તેમ કરવામાં આવે છે અને ત્યાં આવેલાં હબ્બરો સ્ત્રીપુરુષોનો આત્મા સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા પવિત્ર વાતાવરણથી ઉન્નત અને છે. આવા ઉત્સવો સંસારમાં પૂરેપૂરાં લુપ્ત થઈ રહેલાં સ્ત્રીપુરુષોને ઘડીભર ધાર્મિક આનંદનો સ્વાદ ચખાડીને તેમને ધાર્મિક મેળાઓમાં, મંડળોમાં અને ક્રિયાઓમાં ભાગ લેતા કરે છે. મઠમાં એ દિવસે પ્રભુના નામનો થોપ સર્વત્ર વ્યાપી રહે છે. ભક્તો અને સાધુઓ પૂજન કરી રહ્યા બાદ "શ્રીરામકૃષ્ણ કથામૃત" કે "બોધવચન" માંથી અસરકારક હકીકતો લોકોને શ્રવણ કરાવે છે. આ સઘળી બાબતો ત્યાં આવનાર મનુષ્યોના હૃદયમાં ઘણાજ ઉદાર ભાવો અને પ્રભુ-ભક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. ગરીબોને લોજન કરાવવામાં મઠના સાધુઓ ન્યાત, જાત કે ધર્મનો લેહ ગણતા નથી અને ઘણાજ પ્રેમથી અને સેવાભાવથી તેમને પોતાને હાથે પીરસીને આગ્રહથી જમાડે છે. શ્રીરામકૃષ્ણના જન્મોત્સવની આટલી હકીકત બાણ્યા પછી, આપણે પાછા મૂળ બાબત પર આવીએ.

સ્વામીજીની તબિયત સારી નહિ હોવાથી ખુલ્લી હવાનો લાભ ગેળવવા માટે તેઓ એક જમીનદાર મિત્રની હોડીમાંજ હવે સવારસાંજનો ઘણોખરો સમય ગાળતા. હોડીમાં ઘણુંખડું

તે ધ્યાનચસ્તજ રહેતા અને એક જાળક જેવા આનંદી અને ક્રોધ પશુ જાતની ચિંતા વગરના દેખાતા. સ્વામીજીની હોડી ધીમે ધીમે દક્ષિણેશ્વર તરફ જતી અને તે સ્થળને જોઈને સ્વામીજી ક્રોધ ક્રોધ વાર ઊંડા વિચારમાં આત્મધ્યાનમાં લીન થઈ જતા.

સને ૧૮૯૮ના ડિસેમ્બરમાં ફરીથી અમેરિકા જવાનો વિચાર થયો. તેમની પ્રકૃતિ સારી નહિ હોવાથી, ડોક્ટરો અને સ્વામીજીના મિત્રોએ પણ તેમને તેમ કરવાનીજ સલાહ આપી. એપ્રિલ માસમાં સ્વામીજીએ અમેરિકામાં પોતાના એક મિત્રને લખ્યું કે, “ બે વર્ષ સુધી શારીરિક દુઃખ ભોગવવાથી મારી જિંદગીમાંથી વીસ વર્ષ જોઈમાં થયાં છે, પણ આત્મા તો તેવો ને તેવોજ છે.” સ્વામીજી હવે પોતાનો ઘણોખરો વખત અધ્યયનમાંજ ગાળવા લાગ્યા. વળી શિષ્યોને બ્રાહ્મ આપવામાં અને ભજન-કીર્તનમાં પણ તેમનો કેટલોક વખત જતો. વારંવાર મઠમાં સ્વામીજીનો મધુર સ્વર સંભળાતો અને તેમના આત્માના ઊંડા પ્રદેશમાંથી નીકળી આવતું કીર્તન સર્વત્ર ગાણ રહેતું.

સ્વામીજી અમેરિકા જવાના છે, એમ જાણીને મઠના યુવાન સાધુઓએ તેમને એક માનપત્ર આપ્યું. તેના જવાબમાં સ્વામીજીએ “ સંન્યાસ, તેનો આદર્શ અને અભ્યાસ ” એ વિષય ઉપર વિવેચન કર્યું. સ્વામીજીએ સર્વેને જણાવ્યું કે, “ સંન્યાસીનું જીવન જગતના કલ્યાણને માટેજ છે. તેને માટે કેવળ ધ્યાન-મય જીવન સ્વાભાવિક અને અશક્ય છે, તેમ કેવળ વ્યાવહારિક બની જવું એ પણ મોટી ભૂલ છે. આધ્યાત્મિકતા અને વ્યાવહારિકતા-નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ-બંનેનો મુયોગ અને સદુપયોગ તમારે તમારા જીવનમાં સાધવો જોઈએ. તમારે સારી પેઠે ધ્યાનપરાયણ રહેવું જોઈએ, પણ તેની સાથે દરેકની પ્રકૃતિમાં સ્વાભાવિક પણેજ જે થોડું વા ઘણું, રજસ વા તમસ રહેલું હોય છે, તે

તમને ધ્યાનમાંથી અલગ કરે, ત્યારે તમારે વૃથા વાર્તામાં, ગામ-ગપાટામાં, ખાવાપીવાની ચર્ચા કે વિચારોમાં અથવા તો નિદ્રા, આળસ કે વૃથા વિચારોમાં નહિ પડી જતાં, લોકસેવાનાં પોતાને માફક આવે એવાં ઉમદા કાર્યોમાંજ નિષ્કામભાવથી તમારા તનમનને ભેડવું ભેધવું, તમારે ઋપિઓ બનવું ભેધવું. ખરે માણસ તો તેજ છે કે, જે શરીરે ઘણો બળવાન છતાં જેનું હૃદય શીના જેવું ઠોમળ છે. તમારા મનમાં તમારા મંડળ-સંઘને માટે ઘણું માન હોવું ભેધવું. તમારે પૂરેપૂરા આજ્ઞાકિત થવું ભેધવું.” ઉપર પ્રમાણે સર્વને યોગ આપીને સ્વામીજીએ પિતાની માફક અત્યંત પ્રેમથી સર્વ તરફ ભેધ આશીર્વાદ આપ્યો.

હવે અમેરિકા જવાનો દિવસ આવ્યો. પરમ સાધ્વી માતાજી શારદાદેવીએ સ્વામીજીના માનમાં સર્વે સંન્યાસીઓને જમાડ્યા. તેમનો આશીર્વાદ લઈને સ્વામીજી બહાર ઉપર ગયા. ત્યાં તેમને વિદાય આપવા ઘણા મિત્રો એકઠા થયા હતા. સ્વામીજીની સાથે સ્વામી તુરિયાનંદ અને નિવેદિતા પણ જવાનાં હતાં. તુરિયાનંદે અમેરિકામાં વેદાંતનો યોગ આપવાનો હતો. અમેરિકામાં ઘણા સંન્યાસીઓની જરૂર હતી, તેથી સ્વામીજીએ તેમને ત્યાં જવાની આજ્ઞા કરી હતી. વળી નિવેદિતા કલકત્તાની કન્યાશાળાને માટે ફંડ એકઠું કરવા સાડુ જતાં હતાં. સ્ટીમર ઊપડવાનો સમય થતાં સ્વામીજીના મિત્રો અને શિષ્યો ગળગળા થઈ રહ્યા. સ્ટીમર ઊપડી અને તેની સાથે સ્વામીજી પણ સર્વેને આશીર્વાદ આપતા આપતા ઊપડી ગયા.

૫૬-ફરીથી અમેરિકા જવું

સ્વામીજી કલકત્તેથી મદ્રાસ જઈ ત્યાંથી ઇંગ્લેંડ થઈને પછી અમેરિકા જવાના હતા. તેમની સાથે ભગિની નિવેદિતા અને સ્વામી તુરિયાનંદ હતા. તુરિયાનંદ મહા વિદ્વાન અને આધ્યાત્મિક વિદ્યામાં પ્રવીણ થયેલા હોઈને તેઓ યોગવિદ્યામાં, વકતૃત્વકળામાં તેમજ લેખક તરીકે પણ પ્રખ્યાત હતા. તે જરા વધારે નિવૃત્તિ-પરાયણ સ્વભાવના હોવાથી આશ્રમના અધિષ્ઠાતા તરીકેનું કાર્ય કરવાને વધારે લાયક હતા. વળી અમેરિકામાં એક આશ્રમ સ્થાપવાની સ્વામીજીની ઇચ્છા હતી, કારણકે અમેરિકાનો એ વેદાંત ઉપર ભાષણ ધણાંયે સાંભળ્યાં હતાં, પણ પોતાનો અને વેદાંતનો ક્રિયાત્મક ભાગ હજી બરાબર સમજવાને તેઓ શક્તિમાન થયા નહોતા. આ બાબતો સમજાવવાને તેમજ શીખવવાને માટે એક સારા સંન્યાસીની જરૂર હતી અને સ્વામી તુરિયાનંદ તે કામને માટે ઠીક લાયકાતવાળા હોવાથી સ્વામીજીએ તેમને પોતાની સાથે લીધા હતા.

રવિવારે સવારમાં મદ્રાસના બંદર ઉપર હજારો મનુષ્યોની ઠઠ ભરાઈ રહી હતી. સર્વે સ્વામી વિવેકાનંદનાં દર્શન કરવાને આતુર બની રહ્યા હતા, પણ સર્વેને જણાવવામાં આવ્યું કે, “સ્ટીમર કલકત્તાથી આવેલી હોવાથી અમુક દિવસ સુધી તેમાંના

કોઈને પણ જિતરવા દેવામાં નહિ આવે.” અસંખ્ય મનુષ્યો આ વાત સાંભળી શોકાતુર બની ઘેર ગયા.

દેવલાદે એવો નિશ્ચય કર્યો કે, કોઈ પણ રીતે સ્વામીજીનાં હથેળાં તો કરવાં. તેઓ મધ્યમાં બેસીને સ્ટીમર પાને ગયા. સ્વામીજી બહાર તુતક ઉપર આવ્યા અને તેમના ભક્તો અને મિત્રોએ તેમને જોઈને ખુશાલીનો પોકાર કરી મૂક્યો. સાંજે પણ અસંખ્ય મનુષ્યો બહાર ઉપર એકઠાં થયાં. છેવટે સ્ટીમર જિપકી અને કિનારે જોડેલાં સ્ત્રીપુરુષો અને બાળકોએ જયઘોષ કરી મૂક્યો. આખી સુસાફરીમાં સ્વામીજી ભારતભૂમિના ધાર્મિક વિચારો અને માનવજાતિના વિકાસ સબધીજ વાત કરી રહ્યા હતા. નિવેદિતાને મન આ સુસાફરી એક મહાન યાત્રા સમાન થઈ રહી હતી; કેમકે સ્વામીજીના અમૂલ્ય સત્સંગનો અલભ્ય લાભ તેમને આ આખી સુસાફરી દરમિયાન સતત મળ્યા કર્યો હતો. એ સમય દરમિયાન શ્રવણ કરેલા વિચારોને તે મોટા શિક્ષણરૂપ ગણતાં હતા એ વિચારોને ભગિની નિવેદિતાએ પોતાની ડાયરીમાં લખી લીધા હતા અને પાછળથી પોતાના એક પુસ્તકમાં પ્રગટ કર્યા હતા મહાપુરુષો જ્યાં જાય છે, ત્યાં જ વાતાવરણ પવિત્ર અને સ્વર્ગ સમાનજ કરી મૂકે છે. તેમની પાસે હમેશા જીવી વાતોજ કરવાની હોય છે અને તેમના સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ શરીરમાં એક પ્રકારનો જે અતિ હિતાવહ પ્રવાહ વહી રહ્યો હોય છે, તેથી કરીને તેમના સમાગમમાં આવનારાનો આત્મા ઉન્નત અને પવિત્ર બને છે ભગિની નિવેદિતા લખે છે કે:—

“ એ છ અઠવાડિયાની સુસાફરીને હું મારા જીવનની શ્રેષ્ઠ મા શ્રેષ્ઠ ઘડી ગણું છું. સ્વામીજીનો સમાગમ કરવાની એકે તક આખી સુસાફરી દરમિયાન હું ચૂકી નથી સત્સંગ સિવાયનો વખત હું એ વિચારોને લખી લેવામાં તેમજ સીવણકામમાં

ગાળતી હતી.

“સુસાફરીની શરૂઆતથી તે અંત સુધી, સ્વામીજીના ઉદાત્ત વિચારાનો પ્રવાહ વહાવ કર્યો. ક્યારે તેમના મુખમાંથી કંઈ નવીન સત્ય બહાર નીકળી આવશે, તેનો કશો નિયમ ન હતો. શિવરાત્રી, પૃથ્વીરાજ, વિક્રમદિત્યનો ન્યાય, બુદ્ધ અને યશોધરા વિષેની વાતોઓ અને બીજી અસંખ્ય કથાઓ એક પછી એક સ્વામીજીના મુખમાંથી નીકળ્યાં કરતી હતી. વળી અન્નપૂર્ણી બરેલું તો એ હતું કે, એકની એક વાત ફરીથી સાંભળવામાં આવતી નહિ. સ્વામીજીના કથનમાં વર્ણોદ્ધમનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ, વિચારોની તુલના અને તેમને અપાયલું નવીન સ્વરૂપ, ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળનાં કામોની યોજનાઓ, માનવજાતિનો બચાવ, અરક્ષિતની રક્ષા અને ગરીબોના રક્ષણાર્થે દર્શાવાતું શ્રાવણ વગેરે દૃશ્યમાન થતાં. અમારા ગુરુની યાદગીરી તરીકે એમના જે અમૂલ્ય વિચારોને અમે સ્મરી રહેલા છીએ, તેમાં માનવજાતિ પ્રત્યેનો તેમનો અનુપમ પ્રેમ સૌથી શ્રેષ્ઠ સ્થાન લોગવી રહ્યો છે.

“સ્ત્રીપુરુષો સ્વામીજી હિંદના અનેક પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાધુઓ, ભક્તો અને સંતોનાં વૃત્તાંતો ઘણા ઉદ્દાસથી કહેતા અને તેમનાં જીવન ઉપર રહસ્યમય નવીન પ્રકાશ પાડતા. દરેક સાધુનું વૃત્તાંત આપતાં સ્વામીજીનો આત્મા જીજ્ઞાસી રહેતો અને શ્રોતાને પણ એમજ લાગતું કે, જેનું વૃત્તાંત અપાય છે, તેના કરતાં વધારે મોટો બીજો થયોજ નહિ હોય.

“અમે એક પછીનાં તૈયારીમાં હતાં. સમય સાચકાળનો હતો. મેં સ્વામીજીને સવારેજ ‘પૂછ્યું’ હતું કે, ‘હિંદના બીજા હિંદુઓની યોજનાઓ અને તમારી યોજનાઓમાં

ચો ફેર છે ?' એ વિષય ઉપર સ્વામીજીના વિચારોને બહાર કઢાવવાનું ઘણુંજ મુશ્કેલ હતું. સ્વામીજી બીજાઓનાં વખાણ કરવા તરફ ઊતરી પડતા હતા અને તેથી પ્રશ્નનો જવાબ આપવાનું બાબુએ રહેતું; પણ તે દિવસે સાંજે તે એકાએક એજ વિષય ઉપર વાત કરવા લાગ્યા. તે બોલ્યા:—

“જેઓ હિંદમાં ફરીથી વહેમોનેજ ઘાલવાનો પ્રયાસ કરે તેમનાથી હું તદ્દન ભુલો પડું છું જેમાં પોતાનું હિત સમાયતું છે એવા જનકલ્યાણના કાર્યમાં રસ લેવાનું કામ ઘણુંજ સહેલું છે. વળી પ્રાચીન પુસ્તકોમાં વાચેલી પરિસ્થિતિ પ્રમાણે ભારતનો પુનરોદ્ધાર કે પુન સ્થાપના કરવાની ઇચ્છા કરવી પણ સહેલીજ છે. મારો વિચાર તો એ છે કે, પ્રાચીન ભારતમાં જે જે શ્રેષ્ઠ હોય, તેની સાથે આધુનિક સમયમાં જે જે શ્રેષ્ઠ લાગે, તેનું મિશ્રણ કરવું અને તે મિશ્રણ સ્વાભાવિક રીતેજ કરવું. ભારતમાં લાવવાની નવી વસ્તુસ્થિતિ યાને સુધારણા તેની આંતરિક વૃત્તિઓની અને આત્માનીજ હોવી જોઈએ તેથી કરીને હું માત્ર ઉપનિષદોનોજ ઉપદેશ કરું છું. તમે જુઓ છોજ કે, ઉપનિષદો સિવાય બીજાનું પ્રમાણ હું આપતો નથી. ઉપનિષદોમાંથી પણ એકજ વાતને હું આગળ ધરું છું અને તે ‘સામર્થ્ય’નો વિચાર છે. ‘વેદ અને વેદાંત, સર્વેનો સાર એકજ શબ્દ ‘સામર્થ્ય’ માં આવી રહેલો છે. બગવાન પુરૂષ જે અહિંસાનો બોધ આપતા હતા, તેજ બોધ વેદ અને વેદાંત વધારે ઉત્તમ રીતે આપે છે. નિર્બળ મનુષ્યજ બીજાની સામે થવાની ઇચ્છા કરે છે. સમુદ્રમાંથી પાછટ આવે, તો તેથી હું આધો ખસી જતો નથી, કેમકે તેથી મને કંઈ પણ થતું નથી, પણ એક મચ્છરને તેથી ઘણું લાગે છે જગતના સઘળાં સંકટો સામર્થ્ય અને નીડરતા આગળ એવા તુચ્છજ છે. ૧૮૫૭ ના બળવા વખતે બળવાખોરોએ એક

બળવાન સાધુને મારી નાખ્યો હતો. જ્યારે તેની છાતીમાં કટાર
ભેંકવામાં આવી, ત્યારે તે એટલુંજ બોલ્યો કે, ‘અને તું પણ
તે પ્રભુજ છેને !’ એ બળવાન સાધુ મારો આદર્શ છે. મૃત્યુને
કેળવણી દ્વારા આપું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરાવવું જોઈએ.’” ઉપરના
વિચારને સાંભળીને નિવેદિતા ચકિત થયાં. તે લખે છે કે, “મને
તે વખતે વિચાર થયો અને હજી પણ મને એનો એજ વિચાર
આવ્યા કરે છે કે, મારા ગુરુનો માત્ર આટલો સિદ્ધાંત શીખવા-
થીજ મારી આખી મુસાફરી સફળ થઈ ગયેલી છે.”

સ્વામીજીના હૃદયમાં ભારતવર્ષના અવતારો, આચાર્યો અને
સંતસાધુઓનાં વર્ણન તથા આખ્યાયિકાઓનો એવો મોટો ભંડાર
ભરેલો હતો કે તે કદીયે ખૂટતોજ નહોતો. એ સાધુચરિત્રો અને
આખ્યાયિકાઓ તેમના મનમાં સદાયે જગૃત રહીને તેમના હિંદુ-
ધર્મ પ્રત્યેના સદ્ભાવને સદાયે તાજા અને ઊભરાતો રાખતાં.
એમનું સ્વદેશાભિમાન પણ હિંદની ધાર્મિકતા અને તેની સાથે
સ્વાભાવિકપણેજ જોડાયેલી મહત્તા ઉપરજ રચાયેલું હતું. હિંદુ-
ના ઇતિહાસના પ્રત્યેક પ્રસંગમાં, સંતસાધુઓનાં ચરિત્રોમાં
અને આખ્યાયિકાઓમાં કંઈ ને કંઈ મૂઢ હેતુ સમાઈ રહેલોજ
તેમને જણાઈ રહેતો. અક્ષોસની વાત એ છે કે, એ સાધુચરિત્રો
અને આખ્યાયિકાઓને અત્યારે અસત્ય યજ્ઞવામાં આવે છે અને
હિંદુઓનાં જાળકોને તે શીખવવામાં આવતાં નથી. ઉપર પ્રમાણે
સ્વામીજી અનેક વિષયો ઉપર મહત્ત્વના વિચારો દર્શાવી રહ્યા
હતા. તે સમજા વિચારો અહીં આપીએ તો એક આખું પુસ્તક
બરાબ. હિંદુઓનાં પૃથ્થકનને તે એક પછી એક હાથ ધરતા
અને એકબીજા સાથે તેમની તુલના કરી જતાવીને તેમની મહત્તા
દેખાડતા. વળી બૌદ્ધધર્મ અને એ દર્શનોમાં એ જોઈ છે, તે
સમન્વયતા. આમ પોતાની મુસાફરીમાં સ્વામીજી પોતાના

શિષ્યોને હિંદુધર્મ, ભારતવર્ષ, પૂર્વ, પાશ્ચિમ વગેરે સંબંધી અનેક બાબતોથી માહિતગાર કરતા હતા.

આમ કરતે કરતે સ્વામીજી લંડન આવી પહોંચ્યા. અહીંયાં માત્ર બે અઠવાડિયાં રહીને સ્વામીજી અમેરિકા જવાને ઊપડી ગયા. ત્યાં વેદાંતના અભ્યાસીઓએ તેમને પુષ્કળ માનથી વધાવી લીધા. અહીં કેટલોક સમય જુદા જુદા સ્થળોમા ગુજાર્યા પછી સ્વામીજીની તબિયતમાં સારો સુધારો થતાં તેઓ સાનક્રાન્સિસ્કો ગયા, અને ત્યાં લગભગ દરરોજ ભાષણો આપવા લાગ્યાં, તેમજ વર્ગો ચલાવવા માંડ્યા. સાનક્રાન્સિસ્કોના સ્વામીજીનાં ભાષણો વિષે લખતા ત્યાના “યુનિટી લેસ એન્જેલિસ” નામના પત્રે નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું—

“સ્વામી વિવેકાનંદમા યુનિવર્સિટીના પ્રેસિડન્ટનું જ્ઞાન, આર્થિક શિશપની બળ્યતા અને બાળકની લાવણ્યતા, સ્વતંત્રતા તથા મિદ્રતા એ સર્વેનો સુયોગ થયેલો છે એક ક્ષણની પણ તૈયારી કયો વગર તે એકદમ પ્લેટફોર્મ ઉપર ખડા થઈ જાય છે અને ઝડ દધને પોતાના વિષયમાં ઊંડા ઊતરી જાય છે. કોઈ વાર જ્યારે તેમનું મન ઊંડા તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાંથી નીકળીને આધુનિક સમયના ખ્રિસ્તીઓની રીતભાત તરફ વળે છે, ત્યારે તેમનો દેખાવ કરડો જની રહે છે તેઓ કહે છે કે, આધુનિક ખ્રિસ્તીઓ એક હાથમાં તલવાર અને બીજા હાથમાં બાયબલ લઈને ફિલિપાઈન ટાયુમાં બોધ કરવાને જાય છે. વળી તેઓ દક્ષિણ આફ્રિકામાં એકજ માળાપનાં છોકરાંને પરસ્પર કાપી નાખવા દે છે. એ રીતભાતની સાથે સ્વામીજીએ હિંદમા દુષ્કાળ વખતે જે બન્યું હતું, તેની તુલના કરીને કહ્યું હતું કે, હિંદમા દુષ્કાળ વખતે મનુષ્યો પોતાનાં ઘરની આગળ ભૂખમરાથી મરી જતા, પણ તેમણે તે ઘરોને મારવાને હાથ ઉગામ્યો નથી.”

સ્વામીજીએ સાનક્રાન્સિસ્કો, ઓકલેન્ડ અને આલ્બેર્ટામાં લગભગ પચાસ ભાષણો આપ્યાં. જે પછી લોકોએ નિયમિત વર્ગો બરવાની સ્વામીજીને અરજ કરવાથી તેઓ વર્ગો બરવા લાગ્યા. સાનક્રાન્સિસ્કોમાં લોકોનાં મન ઉપર સ્વામીજીના બોધની કેવી જાડી છાપ પડી રહી હતી તેનો ખ્યાલ એક અમેરિકને એક વત્-માનપત્રમાં નીચલા શબ્દોમાં આપ્યો હતો:—

“જે ભૂમિએ સ્વામી વિવેકાનંદ જેવા મહાબુદ્ધિશાળી વિચારક અને ઉપદેશકને આપણી આગળ મોકલ્યા છે અને જે ભૂમિ તરફ હમણાં થોડાક સમયથી આપણું લક્ષ દોરાયું છે, તે ભૂમિ પ્રત્યે આપણે જેટલો સફળાવ દર્શાવીએ તેટલો ઓછો છે. શ્રીતા-ઓ ઉપર સ્વામી વિવેકાનંદના બોધની અસર ઘણીજ જાડી થાય છે અને તેના કરતાં વળી તેમના લબ્ધ અને યવિત્ર ચારિત્ર્યની અસર તો ઘણીજ વધારે જાડી થાય છે. તેમનું ચારિત્ર્ય, તેમના મુખમાંથી નીકળતા અસરકારક શબ્દો કરતાં પણ વધારે અસર-કારક છે. જાણે કે એકાદ મજબૂત અને સુંદર મ્યાનમાંથી પાણી-હાર તેજસ્વી તલવાર બહાર ફેલી પડતી હોય, તેમ ફેલી પડતું એ મહાપ્રતાપી વિચારકનું મુખારવિંદ અને વાણી જોઈને અમે સ્તબ્ધ બની જઈએ છીએ. જેઓ તેમના સમાગમમાં આવે છે, તેમના તરફ તે અત્યંત માયા દર્શાવે છે. તેમનું માયાબુધ્ધિ, તેમની સાદાઈ, તેમની નમ્રતા, તેમના સંગીતમય શબ્દો અને તેમનું અલૌકિક વક્તૃત્વ અમને ઘણાંજ પ્રિય અને સચોટ લાગે છે. સ્વામી વિવેકાનંદ શિક્ષક, ઉપદેશક અને તત્ત્વજ્ઞાની કરતાં પણ આધિક છે; કવિતાની કેાઈ અફળુત ભૂમિકામાંથી જીતરી આવેલા તે એક મહાન કવિ છે !”

થોડા વખત પછી સ્વામીજીએ સાનક્રાન્સિસ્કોમાં વેદાંત-સમાજ અને “શાંતિઆશ્રમ” નામનો એક આશ્રમ સ્થાપ્યાં,

તે બંને સંસ્થાઓ આજે પણ આખાદીમાં છે. સ્વામીજીએ એ બંને સંસ્થાઓનું કામ તુરિયાનંદને સોંપ્યું અને પોતે ન્યુયોર્ક ગયા. ત્યાં તેમણે ગીતાજીનો વર્ગ શરૂ કર્યો. સ્વામીજી અમેરિકામાં આરામ લેવાને માટે આવ્યા હતા; પણ તેમના જેવા અત્યંત હયાળુ મહાપુરુષ આરામ શી રીતે ભોગવી શકે ?

એક પરોપકારી બાઇએ ૧૬૦ એકર જમીન શાંતિઆશ્રમ બાંધવાને બક્ષિસ આપી. એ આશ્રમ છેક નજીકના રેલવે સ્ટેશનથી પણ ચાલીસ માઇલને અંતરે આવેલો છે. તે આશ્રમના હેતુઓ સ્વામીજીના શબ્દોમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

“ હરેક જીવ પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં દેવ છે. બાહ્ય અને આંતરિક પ્રકૃતિ ઉપર જય મેળવીને એ દેવત્વને ખુલ્લું કરવું, એજ માનવજીવનનો અંતિમ આદર્શ છે. કર્મથી, પૂજાથી, યોગથી કે તત્ત્વજ્ઞાનથી, એકથી કે અનેકથી, તે કાયને સાધો અને મુક્ત થાઓ. બધો ધર્મ એમાંજ સમાઈ જાય છે. સિદ્ધાંતો ક્રિયાઓ, પુસ્તકો, દેવાલયો, વિધિઓ સૌ એની આગળ ગોણુ છે.”

ટૂંકમાં કહીએ તો સ્વામીજીએ રાજયોગના સિદ્ધાંતો કૃતિમાં મુકાય તેટલા માટેજ શાંતિઆશ્રમ સ્થાપેલો છે. પ્રથમ પ્રાણુને રોહી પછી મનને રોકવું અને પછી ધ્યાનધારણાદિ ક્રિયાઓથી સમાધિ પર્યંત જવું વગેરે બાબતો ત્યાં શીખવવામાં આવે છે. ડેલિક્શનિયા જેવા ઘોંઘાટ અને અશાંતિવાળા અને જડવાદના સિદ્ધાંતોથી ભરેલા પ્રદેશમાં પુષ્કળ શાંતિ, વિશ્રાંતિ અને શ્રદ્ધાથી ભરેલો આ આશ્રમ એ ખરેખર આશ્ચર્યકારક વસ્તુ છે. અભ્યાસ માટે આશ્રમમાં રહેનારા ડેલિક્શનિયાના મનુષ્યોને જાણે કે તેઓ હિમાલયના શાંત પ્રદેશમાં બેઠા હોય એમજ લાગતું. ત્યાં પુષ્કળ શાંતિ આસપાસ વ્યાપી રહી હતી. માત્ર

ટાઢ ઉરાડવાને સળગાવેલી તાપણીનો મંદ સુસવાટ કે દૂર આવે
વૃક્ષોની ઘટાઓમાંથી આવતી પવનની મંદ લહરીના અવાજ
તે શાંતિમાં ઠંઠક ભંગ થતો હતો એજ માફ ! અહીંયાં ઘ
દૂર પ્રદેશમાં-યોગ અને વેદાંતની ભૂમિ-ભારતવર્ષથી હજાર
માઇલને છેટે, આશ્રમના અધિષ્ઠાતા સ્વામી તુરિયાનંદ પોતા
આસપાસ પીંટળાઈ રહેલા, આંખો અરધી મીંચીને ધ્યાનમ
બેઠેલા અને પરબ્રહ્મને ઉપાસી રહેલા શિષ્યોને યોગ અને વેદાંતને
બોધ આપતા હતા. કેલિકેનિયાના એક વત્તમાનપત્રે
આશ્રમનો અહેવાલ નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે:—

“ હરણ, સસલાં, કબૂતર અને બીજાં એવાં શિકાર કરવાનાં
પ્રાણીઓથી ભરેલા એક પ્રદેશને મનમાં કલ્પો. તેમાં એક મોટો
તંબૂ બિલો કરેલો છે, છતાં એક પણ બંદૂક ફેાડવામાં આવતી
નથી એમ ધારો. રાત્રે તાપણીની આસપાસ લડાઈનાં ગીતોને
બદલે સંસ્કૃત મંત્રો બોલવામાં આવે છે એવી કલ્પના કરો.
જંગલમાં શિકારીઓ જે વાતો કરે છે, તેને સ્થાને સૃષ્ટિની ઉત્પ-
ત્તિ વિષેની ચર્ચાઓનો ખ્યાલ મનમાં લાવો. દૂંકમાં શિકારી-
ઓની શિકાર કરવાની ઇચ્છાને સ્થાને પોતાનામાં રહેલા ‘દેવત્વ’ને
જાગૃત કરવાની તીવ્ર ઇચ્છાને કલ્પો; ત્યારેજ તમને શાંતિ-
આશ્રમનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવશે. ”

એજ વત્તમાનપત્રનો ખબરપત્રી એક વાર શાંતિઆશ્રમની
મુલાકાત લેવાને ગયો હતો અને તેણે યોગની ક્રિયાઓ શીખ-
વામાં ભાગ લીધો હતો. એ માણસે શાંતિઆશ્રમની ક્રિયાઓનું
વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપેલું છે:—

“ બીજાઓની માફક મેં પણ મારી આંખો બંધ કરી. સવાર-
નો વખત ધ્યાનમાં જાળવાનો હતો. કેટલીક વાર સુધી તો

ચંડોળ પક્ષીનો અવાજ, આઘેથી આવતો ગાયોની ઘંટડીઓનો નાદ, પવનનો મંદ સુસવાટ, સળગાવેલા ધૂપની મંદ મંદ વાસ અને સંસ્કૃત શાસ્ત્રોના શ્લોકોનું મધુર ઉચ્ચારણ વગેરે સંભળાતું રહ્યું; પણ પછી શાંતિ, નિયમિત પ્રાણાયામ અને બીજી કેાઈ અદ્ભુત વસ્તુ-ગમે તો તેને વાતાવરણ કહો કે ગમે તે કહો, હું તેનું વણું ન કરી શકતો નથી-તેના વડે હું મારા ચિત્તમાં અપૂર્વ શાંતિ અનુભવવા લાગ્યો. જાણે કે આખા વિશ્વમાં એક પ્રકારની નિત્યશાંતિ, કદ્યાણુમયતા અને વિશ્રાંતિ વ્યાપી રહેલાં હોય અને તેમનો હું એક અગ્ર હોઉં, એવો અનુભવ મને થવા લાગ્યો. એ સ્થિતિનું વણું ન કરવાને મારી પાસે શબ્દો નથી. આવા પવિત્ર વાતાવરણમાં વૃત્તિઓને અત્યંત કરી, અતદૃષ્ટા બની, એકાગ્ર ચિત્તથી એકાદ કલાક સુધી પરમ શાંતિને અનુભવવી એ સ્થિતિનો એક સામાન્ય અમેરિકનને શી રીતે ખ્યાલ આવી શકે ? એ અનુભવ જેને કરી જોવો હોય, તે કરી જુએ. અનુભવ કરવા જેવીજ એ વસ્તુ છે. ઓમ, ઓમ, ઓમ; જગતના જૂનામાં જૂના વૈદિક ધર્મના મત્રો અહીંયા આ કેલિફોર્નિયાની ખીણમાં ઉચ્ચારાય છે. એ ધર્મ એટલો બધો જૂનો છે કે એની ઉત્પત્તિનો સમય પણ જડતો નથી. ”

આ વખતે સ્વામી વિવેકાનંદનાં શિષ્યા-નિવેદિતા-ન્યુયોર્ક-માં અનેક વિષયો ઉપર ભાષણો આપી રહ્યા હતાં. ભારતવર્ષના લોકોની આધ્યાત્મિક અને આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાને પોતાનું સમસ્ત જીવન અર્પણ કરનાર આ પવિત્ર દેવીની ઇચ્છા એવી હતી કે, હિંદની સ્ત્રીઓને તેમના દેશકાળને અને જરૂરિયાતોને અનુકૂળ થાય તેવી કેળવણી આપવી. તે કેળવણીને માટે એ બાઈ ન્યુયોર્કમાં એક મોડું ફંડ એકઠું કરતાં હતાં. વળી સ્વામી વિવેકાનંદનો કલકત્તામાં એક હિંદુ યુનિવર્સિટી સ્થાપવાનો વિચાર

તાદ ઉરાડવાને સળગાવેલી તાપણીનો મંદ સુસવાટ કે દૂર આવેલાં વૃદ્ધોની ઘટાઝોમાંથી આવતી પવનની મંદ લહરીના અવાજથી તે શાંતિમાં કંઈક ભંગ થતો હતો એજ માફ ! અહીંયાં ઘણા દૂર પ્રદેશમાં-યોગ અને વેદાંતની જૂમિ-ભારતવર્ષથી હબરો માઈલને છેટે, આશ્રમના અધિષ્ઠાતા સ્વામી તુરિયાનંદ પોતાની આસપાસ વીંટળાઈ રહેલા, આંખો અરધી મીંચીને ધ્યાનમાં બેઠેલા અને પરબ્રહ્મને ઉપાસી રહેલા શિષ્યોને યોગ અને વેદાંતનો બોધ આપતા હતા. કેલિફોર્નિયાના એક વર્તમાનપત્રે તે આશ્રમનો અહેવાલ નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે:—

“ હરણુ, સસલાં, કબૂતર અને બીજાં એવાં શિકાર કરવાનાં પ્રાણીઓથી ભરેલા એક પ્રદેશને મનમાં કલ્પો. તેમાં એક મોટો તંબૂ ઊભો કરેલો છે, છતાં એક પણ જાંઘક ફેડવામાં આવતી નથી એમ ધારો. રાત્રે તાપણીની આસપાસ લડાઈનાં ગીતોને ગહલે સંસ્કૃત મંત્રો બોલવામાં આવે છે એવી કલ્પના કરો. જંગલમાં શિકારીઓ જે વાતો કરે છે, તેને સ્થાને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષેની ચર્ચાઓનો ખ્યાલ મનમાં લાવો. ટૂંકમાં શિકારીઓની શિકાર કરવાની ઇચ્છાને સ્થાને પોતાનામાં રહેલા ‘દેવત્વ’ને જાગૃત કરવાની તીવ્ર ઇચ્છાને કલ્પો; ત્યારેજ તમને શાંતિ-આશ્રમનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવશે. ”

એજ વર્તમાનપત્રનો ખગરપત્રી એક વાર શાંતિઆશ્રમની મુલાકાત લેવાને ગયો હતો અને તેણે યોગની ક્રિયાઓ શીખવામાં ભાગ લીધો હતો. એ માણસે શાંતિઆશ્રમની ક્રિયાઓનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપેલું છે:—

“ બીજાઓની માફક મેં પણ મારી આંખો બંધ કરી. સવારનો વખત ધ્યાનમાં ગાળવાનો હતો. કેટલીક વાર સુધી તો

હતો. ભારતવર્ષના કલ્યાણની અનેક યોજનાઓમાં એ પણ તેમના મનની એક ઉમદા યોજના હતી; તેમના મનોરાજ્યનું એ એક મનોહર સ્વપ્ન હતું.

હવે આપણે ભારતવર્ષ તરફ પણ થોડીક ઝાંખી કરી લઈએ. સ્વામીજીના બીજા શિષ્યો અને ગુરુસાધ્યો જેમના હૃદયમાં સ્વામીજીએ પરોપકારવૃત્તિ અને સ્વાર્થત્યાગનો ઉત્તમ જીવસો રેહ્યો હતો અને જેમને પ્રાણનો લોગ આપીને પણ લોકસેવામાં તત્પર રહેવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો, તેઓ સર્વે સ્વામીજીની ગેરહાજરીમાં બેલુર મઠમાં આજસુ યદ્યપે બેસી રહ્યા નહોતા. તે વખતે હિંદની સ્થિતિ ઘણી ભયંકર થઈ રહી હતી. ઉનાળો આવવાથી દુષ્કાળે ઘણુંજ ભયંકર રૂપ પકડ્યું હતું. રજપૂતાનામાં કૂવાઓમાં પાણી સુકાઈ જતાં હતાં અને પાણી માટે લોકો મોટો પોકાર કરી રહ્યા હતા. રામકૃષ્ણ મિશને કિશનગઢમાં એક સેવાશ્રમ સ્થાપ્યો હતો. ત્યાં જૂથ અને તરસથી પીડાતાં હજારો મનુષ્ય આવતાં. તેમને રામકૃષ્ણ મિશનના સાધુઓ યતનથી મદદ આપી રહ્યા હતા. મધ્ય પ્રાંતોમાં પણ એ સમયે ભયંકર દુષ્કાળ ચાલી રહ્યો હતો અને ત્યાંની જરૂરિયાત જોઈને ખંડવામાં દુષ્કાળ-કામે ઉધાડવાને એક સંન્યાસીને ચોકલવામાં આવ્યા હતા. તે સંન્યાસીએ ત્યાંના ડૅપ્યુટી કમિશનરની સૂચનાથી ઘેરેઘેર ફરીને કુળવાન કુટુંબનાં, મરી રહેલાં અને પાણીને થોડી કાઢ્યાં. આ માટે પસંદ કરેલાંની પાસે મદદ માગતાં નેક કુટુંબો યોધી રહ્યાં.

સ્થાપેલા સેવાશ્રમમાં જે લોકો ગયા હતા, તેમની ખરદાસ એક ખીળ સ્વામી-કલ્યાણાનંદ-સારી રીતે કરતા હતા. તેમણે સહાયને માટે વર્તમાનપત્રો દ્વારા માગણી કરી હતી અને હિંદુસ્તાન તથા અમેરિકામાંથી વારંવાર પૈસાની જે મદદ આવતી, તે વડે તેઓ હળરો મનુષ્યોનાં હુખ હરી રહ્યા હતા.

કલકત્તામાં પણ તે વખતે પ્લેગ અને કોલેરા ચાલી રહ્યા હતા. લોકસેવા કરવાનો તે સમય હતો. રામકૃષ્ણ મિશનના સાધુઓ ગરીબ, દુઃખી અને નિરાધારની વારે ધાવાને તત્પરજ હતા. જે ગરીબ મનુષ્યો પોતાનાં ઘર, ગટરો, મહોલ્લાઓ વગેરેને પ્લેગવિનાશક વસ્તુઓ વડે ધોવાવવાને કે સાફ કરાવવાને પૈસા ખરચી શકે તેવા નહોતા, તેમનાં મકાનો, ગટરો, મહોલ્લાઓ વગેરેને એ સાધુઓ જાતેજ સાફ કરવા લાગ્યા. જે મહિના મુધી એ સાધુઓએ ગદા મહોલ્લાઓમાં કામ કર્યો હતો અને લગભગ તેરનો ઝૂપડાઓ અને ચાલીસ મકાનો તેમણે સાફ કર્યો. એકસોસાઠ ગાડા ભરીને ગંદો કચરો બહાર કાઢી નાખ્યો અને પ્લેગ તથા કોલેરાના બનાવોથી દૂષિત થયેલાં ૨૪ મકાનોને પ્લેગવિનાશક વસ્તુઓથી ધોઈ નાખ્યાં. આ પ્રમાણે કલકત્તામાં આ આપત્તિના સમયમાં રામકૃષ્ણ મિશનના સાધુઓએ જીવન જોખમ વેઠીને જે નિઃસ્વાથ મદદ આપી, તેને માટે શહેરમુખ-રાઈએ તેમનો ઘણોજ આભાર માન્યો. જે મહિના પછી રામકૃષ્ણ મિશનના પરદુઃખજન સાધુઓ “ચોલાબજાર પરોપકારી સભા” સાથે મળીને નદીના પૂરથી તણાઈ ગયેલાં ગામડાંના લોકોને સહાય કરવા નીકળી પડ્યા હતા. નદીના પૂરથી જેમનાં ઝૂપડાં તણાઈ ગયાં હતાં, તેવા અનેક નિરાધાર લોકોને તેમણે આશ્વાસન અને મદદ પહોંચાડી હતી આ પ્રમાણે શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના સંન્યાસી શિષ્યો, પોતાના હૃદયને વધારે ને વધારે

હતો. ભારતવર્ષના કલ્યાણની અનેક યોજનાઓમાં એ પણ તેમના મનની એક ઉમદા યોજના હતી; તેમના મનોરાજ્યતંત્ર એ એક મનોહર સ્વપ્ન હતું.

હવે આપણે ભારતવર્ષ તરફ યજ્ઞ યોડીક ઝાંખી કરી લઈએ. સ્વામીજીના ખીન્ન શિષ્યો અને ગુરુભાઈઓ જેમના હૃદયમાં સ્વામીજીએ પરોપકારવૃત્તિ અને સ્વાર્થત્યાગનો ઉત્તમ જીવસો રેલ્યો હતો અને જેમને પ્રાણનો લોગ આપીને પણ લોકસેવામાં તત્પર રહેવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો, તેઓ સર્વે સ્વામીજીની ગેરહાજરીમાં ખેલુર મઠમાં આજસુ ધઈને બેસી રહ્યા નહોતા. તે વખતે હિંદની સ્થિતિ ઘણી ભયંકર થઈ રહી હતી. ઉનાળો આવવાથી દુષ્કાળે ઘણુંજ ભયંકર રૂપ ધકડ્યું હતું. રજપૂતાનામાં દૂવાઓમાં પાણી સુકાઈ જતાં હતાં અને પાણી માટે લોકો મોટો પોકાર કરી રહ્યા હતા. રામકૃષ્ણ મિશનને કિશનગઢમાં એક સેવાશ્રમ સ્થાપ્યો હતો. ત્યાં જૂખ અને તરસથી પીડાતાં હજારો મનુષ્ય આવતાં. તેમને રામકૃષ્ણ મિશનના સાધુઓ ખનતી મદદ આપી રહ્યા હતા. મધ્ય પ્રાંતોમાં પણ એ સમયે ભયંકર દુષ્કાળ ચાલી રહ્યો હતો અને ત્યાંની જરૂરિયાત જોઈને ખંડવામાં દુષ્કાળ-કામો ઉઘાડવાને એક સંન્યાસીને મોકલવામાં આવ્યા હતા. તે સંન્યાસીએ ત્યાંના ટેપ્યુટી કમિશનરની સૂચનાથી ઘેરેઘેર ફરીને કુળવાન કુટુંબનાં જૂએ મરી રહેલાં અનેક માણસોને શોધી કાઢ્યાં. આ માણસો જૂએ મરવાનું પસંદ કરતાં, પણ દોઈની પાસે મદદ માગતાં નહિ. આવાં અનેક કુટુંબોને સ્વામીજીએ શોધી કાઢીને તેમને ખનતી મદદ પહોંચાડી. વળી સરકારી દુષ્કાળ-કામોમાં કામ કરવાને કેટલાંક સીપુરોએ અશક્ત હોવાથી જૂએ મરતાં હતાં, તેમને પણ સ્વામીજીએ અનાજ પહોંચાડ્યું. આ પ્રમાણે હજારો મનુષ્યોનું રક્ષણ કરવામાં આવ્યું. કિશનગઢમાં

સ્થાપેલા સેવાશ્રમમાં જે લોકો ગયા હતા, તેમની બરહાસ એક બીજા સ્વામી-કલ્યાણાનંદ-સારી રીતે કરતા હતા. તેમણે સહાયને માટે વર્તમાનપત્રો દ્વારા માગણી કરી હતી અને હિંદુસ્તાન તથા અમેરિકામાંથી વારંવાર પૈસાની જે મદદ આવતી, તે વડે તેઓ હજારો મનુષ્યોનાં દુઃખ હરી રહ્યા હતા.

કલકત્તામાં પણ તે વખતે પ્લેગ અને કોલેરા ચાલી રહ્યા હતા. લોકસેવા કરવાનો તે સમય હતો. રામકૃષ્ણ મિશનના સાધુઓ ગરીબ, દુઃખી અને નિરાધારની વારે ધાવાને તત્પરજ હતા. જે ગરીબ મનુષ્યો પોતાનાં ઘર, ગટરો, મહોલ્લાઓ વગેરેને પ્લેગવિનાશક વસ્તુઓ વડે ધોવરાવવાને કે સાફ કરાવવાને પૈસા ખરચી શકે તેવા નહોતા, તેમનાં મકાનો, ગટરો, મહોલ્લાઓ વગેરેને એ સાધુઓ જાતેજ સાફ કરવા લાગ્યા. જે મહિના સુધી એ સાધુઓએ ગંદા મહોલ્લાઓમાં કામ કર્યું હતું અને લગભગ તેરસો ઝૂંપડાંઓ અને ચાલીસ મકાનો તેમણે સાફ કર્યાં. એકસોસાઠ ગાડાં ભરીને ગંદો કચરો બહાર કાઢી નાખ્યો અને પ્લેગ તથા કોલેરાના બનાવોથી દૂષિત થયેલાં ૨૪ મકાનોને પ્લેગવિનાશક વસ્તુઓથી ધોઈ નાખ્યાં. આ પ્રમાણે કલકત્તામાં આ આપત્તિના સમયમાં રામકૃષ્ણ મિશનના સાધુઓએ જીવનું જોખમ વેઠીને જે નિઃસ્વાથ મદદ આપી, તેને માટે શહેરસુધરાઈએ તેમનો ઘણોજ આભાર માન્યો. જે મહિના પછી રામકૃષ્ણ મિશનના પરદુઃખલંબન સાધુઓ "શોભાળાન્ટર પરોપકારી સભા" સાથે મળીને નદીના પૂરથી તણાઈ ગયેલાં ગામડાંના લોકોને સહાય કરવા નીકળી પડ્યા હતા. નદીના પૂરથી જેમનાં ઝૂંપડાં તણાઈ ગયાં હતાં, તેવા અનેક નિરાધાર લોકોને તેમણે આશ્વાસન અને મદદ પહોંચાડી હતી. આ પ્રમાણે શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના સંન્યાસી શિષ્યો, પોતાના હૃદયને વધારે ને વધારે

હતો. ભારતવર્ષના કલ્યાણની અનેક યોજનાઓમાં એ પણ તેમના મનની એક ઉમદા યોજના હતી; તેમના મનોરાજ્યનું એ એક મનોહર સ્વપ્ન હતું.

હવે આપણે ભારતવર્ષ તરફ પણ થોડીક ઝાંખી કરી લઈએ. સ્વામીજીના બીજા શિષ્યો અને ગુરુભાઈઓ જેમના હૃદયમાં સ્વામીજીએ પરોપકારવૃત્તિ અને સ્વાયંત્યાગનો ઉત્તમ ભુસ્તો રેલ્યો હતો અને જેમને પ્રાણનો લોગ આપીને પણ લોકસેવામાં તત્પર રહેવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો, તેઓ સર્વે સ્વામીજીની ગેરહાજરીમાં બેલુર મઠમાં આજસુ ધધને બેસી રહ્યા નહોતા. તે વખતે હિંદની સ્થિતિ ઘણી બયંકર થઈ રહી હતી. ઉનાળો આવવાથી દુષ્કાળે ઘણુંજ બયંકર રૂપ પકડ્યું હતું. રજપૂતાનામાં દૂવાઓમાં પાણી સુકાઈ જતાં હતાં અને પાણી માટે લોકો મોટો પોકાર કરી રહ્યા હતા. રામકૃષ્ણ મિશનને કિશનગઢમાં એક સેવાશ્રમ સ્થાપ્યો હતો. ત્યાં બૂખ અને તરસથી પીડાતાં હજારો મનુષ્ય આવતાં. તેમને રામકૃષ્ણ મિશનના સાધુઓ ખનતી મદદ આપી રહ્યા હતા. મધ્ય પ્રાંતોમાં પણ એ સમયે બયંકર દુષ્કાળ ચાલી રહ્યો હતો અને ત્યાંની જરૂરિયાત બેધને ખંડવામાં દુષ્કાળ-કામો ઉઘાડવાને એક સંન્યાસીને મોકલવામાં આવ્યા હતા. તે સંન્યાસીએ ત્યાંના ડૉખ્યુટી કમિશનરની સૂચનાથી ઘેરેઘેર ફરીને કુળવાન કુટુંબનાં બૂખે મરી રહેલાં અનેક માણસોને થોડી કાઢ્યાં. આ માણસો બૂખે મરવાનું પસંદ કરતાં, પણ કોઈની પાસે મદદ માગતાં નહિ. આવાં અનેક કુટુંબોને સ્વામીજીએ થોડી કાઢીને તેમને ખનતી મદદ પહોંચાડી. વળી સરકારી દુષ્કાળ-કામોમાં કામ કરવાને કેટલાંક સીપુરોએ અશક્ત હોવાથી બૂખે મરતાં હતાં, તેમને પણ સ્વામીજીએ અનાજ પહોંચાડ્યું. આ પ્રમાણે હજારો મનુષ્યોનું રક્ષણ કરવામાં આવ્યું. કિશનગઢમાં

સેવાપરાયણ બનાવીને લોકસેવા દ્વારા પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવાને ઇચ્છી રહ્યા હતા. તેઓ ભારતવર્ષમાં હુકાળ, ખલેગ, કોલેરા વગેરેથી ખીડાઈ રહેલાં અસંખ્ય મનુષ્યોને સહાય અને આશ્વાસન પહોંચાડી રહ્યા હતા.

એ વખતે પેરિસમાં એક મોટું પ્રદર્શન અને તેની સાથે એક ધર્મપરિષદ ભરવાની યોજના ત્યાંના લોકોએ કરી હતી. ત્યાંના રોમન કેથોલિક ધર્મના પાદરીઓને ડર લાગતો હતો કે, જો એવી પરિષદ ભરવામાં આવશે તો અમેરિકાની માફક પેરિસમાં પણ વેદાન્ત ધર્મની સર્વોપરીતા પાછી ફરીથી સાબિત થશે. એથી કરીને તેમણે એ યોજના ભાગી પાડી. સર્વેએ મળીને ઠરાવ કર્યો કે, એ પરિષદમાં ધર્મ વિષે ચર્ચા કરવી નહિ, પણ ધાર્મિક ઇતિહાસ ઉપરજી ઘનું તેટલું નહું અજવાળું નાખવું. એ પરિષદમાં ભાગ લેવાને સ્વામી વિવેકાનંદને પણ આમંત્રણ મોકલવામાં આવ્યું. સ્વામીજીએ હવે ક્રેંચ ભાષા કાળજીથી શીખવા માંડી અને બે મહિનામાં તે ભાષામાં વ્યાખ્યાન આપી શકાય તેટલી તૈયારી કરી લીધી અને તેઓ પેરિસ ગયા.

પેરિસમાં સ્વામીજીને પશ્ચિમના અનેક વિદ્વાનો જોડે મુલાકાત થઈ. પરિષદમાં ઘણા વિદ્વાનો, કવિઓ, લેખકો, તરવે-ત્તાઓ, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ અને પાદરીઓ એકઠા થયા હતા. તે સર્વે સ્વામીજીની જોડે ઓળખાણ કરીને ઘણોજ આનંદ દર્શાવવા લાગ્યા. પરિષદનું કાર્ય શરૂ થયું અને પશ્ચિમના વિદ્વાનો જગતના ધર્મોનો ઇતિહાસ રજૂ કરીને તે ઉપર ચર્ચા કરવા લાગ્યા. હિંદુધર્મ વિષે બોલતાં તેઓ શિવલિંગ અને શાલિગ્રામની પૂજાની ઉત્પત્તિ અમુક જગલી લાવનાઓમાંથી થયેલી છે એમ કહેવા લાગ્યા તથા ખગોળવિદ્યા, જ્યોતિષશાસ્ત્ર વગેરે વિદ્યાઓને હિંદુ ઋષિઓ ગ્રીક લોકો પાસેથી શીખી લાવ્યા હતા એમ પ્રતિપાદન

કરવા લાગ્યા એ સર્વે બાળતોની વિરુદ્ધ જવાબ આપવાને સ્વામી વિવેકાનંદ ઊભા થયા અને તેમણે શિવલિંગ તથા શાલિગ્રામની પૂજાની ઉત્પત્તિનો ખરેખરો ઇતિહાસ દર્શાવીને સાબિત કરી આપ્યું કે, હિંદુઓએ ગ્રીક લોકો પાસેથી કેાઈ પણ પ્રકારનું જ્ઞાન લીધું નથી, પણ સર્વે વિદ્યાઓને તેમણે સ્વતંત્રપણે જ સંપાદન કરી હતી હિંદુધર્મ અને તેના ઇતિહાસ વિષે જે અનેક પ્રકારના ખોટા ખ્યાલો પાશ્ચાત્યોના હૃદયમાં બેસાડાયા હતા તે સર્વેને સ્વામી વિવેકાનંદે કાઢી નાખ્યાં અને હિંદના ધાર્મિક ઇતિહાસ ઉપર તદ્દન નવોજ પ્રકાશ પાડ્યો પશ્ચિમના વિદ્વાનો સ્વામીજીના જ્ઞાનથી સાનદાક્ષ્ય પામ્યા અને તેમની સાથે ગાઢ મિત્રાચારીનો સંબંધ બાંધી રહ્યા પેરિસથી સ્વામીજી હિંદ જવાને નીકળ્યા

સેવાપરાયણુ જનાવીને લોકસેવા દ્વારા પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવાને ઇચ્છી રહ્યા હતા. તેઓ ભારતવર્ષમાં દુષ્કાળ, પ્લેગ કોલેરા વગેરેથી પીડાઈ રહેલાં અસંખ્ય મનુષ્યોને સહાય આશ્વાસન પહોંચાડી રહ્યા હતા.

એ વખતે પેરિસમાં એક મોટું પ્રદર્શન અને તેની સાથે એક ધર્મપરિષદ ભરવાની યોજના ત્યાંના લોકોએ કરી હતી ત્યાંના રોમન કેથોલિક ધર્મના પાઠરીઓને કર લાગતો હતો કે ને એવી પરિષદ ભરવામાં આવશે તો અમેરિકાની માફક પેરિસમાં પણ વેદાન્ત ધર્મની સર્વોપરીતા પાછી ફરીથી સાબિત થશે. એથી કરીને તેમણે એ યોજના ભાગી પાડી. સવેએ મળીને ઠરાવ કર્યો કે, એ પરિષદમાં ધર્મ વિષે ચર્ચા કરવી નહિ, પણ ધાર્મિક ઇતિહાસ ઉપરજી જને તેટલું નવું અજવાળું નાખવું. એ પરિષદમાં ભાગ લેવાને સ્વામી વિવેકાનંદને પણ આમંત્રણ મોકલવામાં આવ્યું. સ્વામીજીએ હવે ક્રેંચ ભાષા કાળજીથી શીખવા માંડી અને બે મહિનામાં તે ભાષામાં વ્યાખ્યાન આપી શકાય તેટલી તૈયારી કરી લીધી અને તેઓ પેરિસ ગયા.

પેરિસમાં સ્વામીજીને પશ્ચિમના અનેક વિદ્વાનો ભેડે મુલાકાત થઈ. પરિષદમાં ઘણા વિદ્વાનો, કવિઓ, લેખકો, તત્ત્વવેત્તાઓ, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ અને પાઠરીઓ એકઠા થયા હતા. તે સર્વે સ્વામીજીની ભેડે ઝોળખાણ કરીને ઘણોજ આનંદ દર્શાવવા લાગ્યા. પરિષદનું કાર્ય શરૂ થયું અને પશ્ચિમના વિદ્વાનો જગતના ધર્મોનો ઇતિહાસ રજૂ કરીને તે ઉપર ચર્ચા કરવા લાગ્યા. હિંદુધર્મ વિષે બોલતાં તેઓ શિવલિંગ અને શાલિગ્રામની પૂજાની ઉત્પત્તિ અમુક જંગલી ભાવનાઓમાંથી થયેલી છે એમ કહેવા લાગ્યા તથા ખગોળવિદ્યા, જ્યોતિષશાસ્ત્ર વગેરે વિદ્યાઓને હિંદુ ઋષિઓ ગ્રીક લોકો પાસેથી શીખી લાવ્યા હતા એમ પ્રતિપાદન

મંદવાડમાં આવી પડતાં અન્ન-પાણી, દવા અને સેવાની સગવડ-
ને અભાવે મરી જાય છે. દુઃખીની સેવા એ તો સ્વામીજીને મન
પ્રભુસેવાજ હતી, જેટલે ઉપલી હકીકત જાણ્યા પછી તેમણે તે
તરફ પણ એક સેવાશ્રમ સ્થાપવાનો વિચાર નક્કી કર્યો અને તેને
પરિણામે હરદ્વારની પાસે આવેલા કનખલમાં એક સેવાશ્રમ
સ્થાપવામાં આવ્યો. તે “રામકૃષ્ણ સેવાશ્રમ”ને નામે ઓળ-
ખાય છે. તે આશ્રમમાં નિરાધાર મનુષ્યોને ઔષધ ઉપરાંત લોજન
આપવાની સગવડ રાખવામાં આવેલી છે. અત્યારે સ્વામી કલ્યાણા-
નંદ એ સેવાશ્રમના અધિષ્ઠાતા હોઇને અનેક સાધુઓની અને
નિરાધાર યાત્રાળુઓની સેવા કરી રહ્યા છે. હરદ્વાર તરફ યાત્રાએ
જતા પ્રત્યેક યાત્રાળુએ આ આશ્રમ અને ત્યાં થતી રોગીઓની
સેવા અવશ્ય જોવા જેવાં છે. સાધુઓ અને યાત્રાળુઓ ઉપરાંત
હરદ્વાર, કનખલ તેમજ આસપાસના અનેક ગામોનાં ગરીબ
માણસો આ સ્થળે સલાહ તેમજ ઔષધ લેવાને માટે આવે છે.
હરદોજ સો ઉપરાંત માણસો આવી રીતે આ આશ્રમનો લાભ
લેવા આવે છે. રામકૃષ્ણ મિશનના સાધુઓનાં વિશાળ હૃદય,
ઠાઠઈક્ષતા અને આત્મલોગનો યથાર્થ ખ્યાલ આ સ્થળે થતું
કામકાજ જોવાથીજ આવી શકે તેમ છે. આ આશ્રમમાં પ્રદા-
યારીઓ તેમજ સંન્યાસીઓ મળીને દસ ઉપરાંત માણસો સેવા-
નું કામ બજાવે છે. આસપાસથી બોલાવવામાં આવે ત્યાં રોગી-
ઓની સારવાર કરવાને જગુ, આશ્રમમાં આવતા દરદીઓને
તપાસવા, દવા આપવી, ગડગૂમડ ઘોઈ સાફ કરીને પાટા બાંધવા,
આશ્રમમાં નિરાધાર સાધુઓને તેમજ યાત્રીઓને રાખવામાં
આવ્યા હોય તેમનાં બિછાનાં સાફ રાખવાં, તેમને વખતસર
દવા અને ખોરાક પહોંચાડવાં, તેમના જોરડા રોજ વાળીઝૂડીને
સાફ રાખવા તેમજ તેમનાં એઠાં વાસણ ઉપાડી જઈ સાફ કર-

૫૭-પૂર્વ વંગાળ તથા આસામની મુસાફરી

આ પ્રમાણે પોતાના અમેરિકન મિત્રો, વિદ્યાર્થીઓ અને શિષ્યોને છેલ્લી મુલાકાત આપીને ત્યાંથી પેરિસ થઈને સ્વામીજી હિંદુસ્તાન તરફ પાછા ફર્યા. આ વખતે સ્વામીજીનું શરીર પાતું તદ્દન ઘસાઈ ગયું હતું. એ ઘસાઈ જવાનું કારણ એજ કે આ વખતે પણ અમેરિકામાં સ્વામીજીએ તનતોડ મહેનત કરી હતી. અમેરિકા, ઇંગ્લેંડ, પેરિસ અને કલકત્તા, હરેક સ્થળના ડોક્ટરોએ હવે તેમને એજ સલાહ આપી હતી કે તેમણે ડેટલાંક વરસ મુખી પૂરેપૂરી વિદ્યાંતિ લેવી; પણ તેમ બનવું એ સ્વામીજીની બાળતમાં અશક્ય હતું. તબિયત સારી નહિ હોવા છતાં પણ સ્વામીજી કલકત્તે આવ્યા પછી તરતજ તેઓ આસામ, મોઆત-પરા, ગોહટી, ચિલોંગ, હાકા વગેરે સ્થળોએ મુલાકાત લેવાને નીકળી પડ્યા. ત્યાંથી તે પાછા આવ્યા ત્યારે તેમની તબિયત વધારે બગડેલી હતી, એટલે હવે પૂરેપૂરો આરામ લેવાની તેમને ફરજ પડી. જેએક માસમાં તેમનું શરીર કંઈક સુધરતાંજ પાછા તે કામે લાગ્યા અને ફરીથી માંદા પડ્યા. હવે તો ડોક્ટરે તેમને એવીજ સલાહ આપી કે, તેમણે પચાસીમાંથી ટ્રકપુલ નહિ. તે પ્રમાણે સ્વામીજીએ દોઢક માસ કર્યું અને તબિયત સુધરી.

એ અરસામાં સ્વામીજીના સાંજગણમાં આવું કે, હરદાર તરફ રહેતા સાધુઓ તેમજ યાત્રાઈ જતા ગરીબ યાત્રાગુઓ

મંદવાડમાં આવી પડતાં અન્ન-પાણી, દવા અને સેવાની સગવડ-
ને અભાવે મરી જાય છે. દુઃખીની સેવા એ તો સ્વામીજીને મન
પ્રભુસેવાજ હતી, એટલે ઉપલી હકીકત જાણ્યા પછી તેમણે તે
તરફ પણ એક સેવાશ્રમ સ્થાપવાનો વિચાર નક્કી કર્યો અને તેને
પરિણામે હરદ્વારની પાસે આવેલા કનખલમાં એક સેવાશ્રમ
સ્થાપવામાં આવ્યો. તે “રામકૃષ્ણ સેવાશ્રમ”ને નામે ઓળખાય
છે. તે આશ્રમમા નિરાધાર મનુષ્યોને ઔપધ ઉપરાંત લોજન
આપવાની સગવડ રાખવામાં આવેલી છે. અત્યારે સ્વામી કટયાણા-
નંદ એ સેવાશ્રમના અધિષ્ઠાતા હોઇને અનેક સાધુઓની અને
નિરાધાર યાત્રાળુઓની સેવા કરી રહ્યા છે. હરદ્વાર તરફ યાત્રાએ
જતા પ્રત્યેક યાત્રાળુએ આ આશ્રમ અને ત્યાં થતી રોગીઓની
સેવા અવશ્ય જોવા જેવા છે. સાધુઓ અને યાત્રાળુઓ ઉપરાંત
હરદ્વાર, કનખલ તેમજ આસપાસના અનેક ગામોના ગરીબ
માણસો આ સ્થળે સલાહ તેમજ ઔપધ લેવાને માટે આવે છે.
દરરોજ સો ઉપરાત માણસો આવી રીતે આ આશ્રમનો લાભ
લેવા આવે છે. રામકૃષ્ણ મિશનના સાધુઓનાં વિશાળ હૃદય,
કાર્યદક્ષતા અને આત્મલોગનો યથાર્થ ખ્યાલ આ સ્થળે થતું
કામકાજ જોવાથીજ આવી શકે તેમ છે. આ આશ્રમમા બ્રહ્મ
ચારીઓ તેમજ સંન્યાસીઓ મળીને દસ ઉપરાત માણસો સેવા-
તું કામ બજાવે છે. આસપાસથી બોલાવવામાં આવે ત્યાં રોગી-
ઓની સારવાર કરવાને જુ, આશ્રમમાં આવતા દરદીઓને
તપાસવા, દવા આપવી, ગડગૂમડ ઘોઈ સાફ કરીને પાટા બાંધવા,
આશ્રમમા નિરાધાર સાધુઓને તેમજ યાત્રીઓને રાખવામાં
આવ્યા હોય તેમનાં બિછાનાં સાફ રાખવા, તેમને વખતસર
દવા અને ખોરાક પહોંચાડવા, તેમના ચોરડા રોજ વાળીઝૂડીને
સાફ રાખવા તેમજ તેમના એકા વાસણ ઉપાડી જઈ સાફ કર

ને અધૂરીજ સમજવી. તીર્થવાસી પંડ્યાઓ પોતાના યજમાન યાત્રીઓની સાથે ફરીને જુદાં જુદાં મંદિરોનાં દર્શનપૂજન કરાવે છે, પણ આવાં વર્તમાન યુગનાં સાચાં સેવામંદિરોનીં તો તેમને ખબર પણ નથી હોતી અને કદાચ હોય છે, તો કદર નથી હોતી, વળી કાંઈ દલાલી પણ પાડે તેવી નથી હોતી; માટે સમજી યાત્રીઓએ પોતેજ આવાં સ્થળ જોવા ખંત રાખવી જોઈએ.

આ વખતે સ્વામીજીનાં દર્શન માટે ઘણાં મનુષ્યો બેલુર મઠમાં આવવા લાગ્યાં. ચિતા પોતાનાં બાળકોની વચ્ચમાં ધૂમતો હોય, તેમ સ્વામીજી તે સર્વેની વચ્ચમાં ફરતા. તેમને જે કાંઈ પૂછતા તેનો બહુજ પ્રેમથી સમાધાનકારક ઉત્તર આપી પૂછનારના મનની મૃગવણુ ભાગતા. કોઈ વાર સ્વામીજી એકલુ કોપીનજ પહેરીને મઠમાં ફરતા તો કોઈ વાર એકાદ કપડું પહેરી લઈને પાસેનાં ગામડાંઓ તરફ વિચાર કરતા કરતા ચાલ્યા જતા. કોઈ વાર તે એકલા ગંગાજીને કિનારે જ્યાં ફાવે ત્યાં બેસીને આત્મધ્યાનમાં મગ્ન થઈ જતા, તો કોઈ વાર મઠના એકાદ વૃક્ષની છાયા તળે બેસી યા લેટીને ધ્યાનદશા અનુભવતા ને કોઈ વાર મઠમાં પોતાની ઝોરડીમાં બેઠે બેઠે પુસ્તકોજ વાંચ્યા કરતા. વખતોવખત સ્વામીજીને આધ્યાત્મિક સ્ફુરણાઓ થઈ આવતી અને તેઓ આત્મધ્યાનમાં મગ્ન થઈ જતા.

બેલુર મઠમાં થોડાક દિવસ રહ્યા પછીથી સ્વામીજીએ માયાવતીવાળા અદ્વૈતાશ્રમની મુલાકાત લીધી. ત્યાંની સ્વચ્છ પૂજા, એકાંતવાસ અને અદ્વૈતાશ્રમનું કાર્ય જોઈને તેમને સંતોષ થયો. ત્યાંથી બેલુર મઠમાં પાછા આવ્યા પછી પૂર્વ ખંગાળા અને ઢાકામાંથી અનેક આમંત્રણો આવવાથી સ્વામીજી તે તરફ ઠેટલાક દિવસ ગાળી આવ્યા. ત્યાંના મુખ્ય સ્થળ ઢાકામાં ત્યાંના વિદ્વાનોની વિનંતીથી સ્વામીજીએ બે ભાષણ આપ્યાં. છેલ્લા ભાષણ-

વાં, કોલેરાના તેમજ બળિયા વગેરે ચેપી રોગથી અને ત્રિદોષ-
ના સખત વ્યાધિઓથી પીડા પામતા આશ્રમમાં રાખેલા દરદી-
ઓની પાસે રાત્રિદિવસ વારાફરતી રહીને તેમની સર્વ પ્રકારની
સેવાચાકરી કરવી, વગેરે સર્વ પ્રકારનાં કામો ઉપલા બ્રહ્મચારી-
ઓ અને સંન્યાસીઓજ બબલે છે. કોઈ નિરાધાર રોગી કોઈ
ઠેકાણે સહાય વિના રસ્તામાં કે, ઓટલા પર પડી રહેલા ભેવા-
માં આવે, તો તેને જીવંતી લાવવાનું તેમજ આશ્રમમાં કોઈ
દરદી મરી જાય તો તેને જીવંતી જઈ ઠેકાણે પાડી આવવાનું
કામ પણ આ કનકકાંતાના ત્યાગી સંતપુરુષોજ બબલે છે.
ખીન્ને એક એવો સેવાશ્રમ બનારસમાં પણ સ્થપાયેલો છે. પહેલી
વાર પશ્ચિમમાંથી પાછા આવ્યા પછી સ્વામીજી બનારસ થોડા
દિવસ રહ્યા હતા. તે વખતે ત્યાંના એક પરોપકારી સદ્ગૃહસ્થે
બનારસમાં સેવાશ્રમ સ્થાપવાને માટે એક મોટી રકમ સ્વામીજી-
ને ભેટ કરી હતી. સ્વામીજીની આજ્ઞાથી સ્વામી શિવાનંદ બના-
રસ ગયા હતા અને ત્યાં એક વાડીમાં આવેલું મકાન લાડે રાખી-
ને તેમણે આશ્રમની સ્થાપના કરી હતી. આ આશ્રમમાં મઠ
અને સેવાશ્રમ-બે વિભાગો રાખેલા હોઈ મઠમાં રહેનારા સાધુ-
ઓ ધ્યાન, ભજન, પૂજન અને આત્મચિંતન વગેરે સાધનો
બ્રહ્મચર્યપૂર્વક સાધે છે. આ સેવાશ્રમમાં બ્રહ્મચારીઓ કનખલ-
ના સેવાશ્રમનાં જેવાં સર્વ કામો બબલે છે. આવી રીતે સેવાનાં
કામ કેટલાંક વર્ષ કર્યા પછીજ જેમની ઇચ્છા સંન્યાસી થવાની
હોય તેમને આશ્રમના અધિષ્ઠાતાની સંમતિપૂર્વક સંન્યાસદીક્ષા
અપાય છે. આ કાશીનો સેવાશ્રમ એક મોટી હોસ્પિટલ જેવો
હોઈ કનખલના સેવાશ્રમ કરતાં બેચારગણા વિસ્તારમાં પથરા-
યેલો છે. કાશી ધામની જત્રાએ જનાર જ્યાંસુધી ત્યાંના આ
ખરા તીર્થસ્થાનનાં દર્શન ન કરે, ત્યાંસુધી તેમણે પોતાની યાત્રા-

મહાશયના ઘરની મુલાકાત તમે લીધી હતી ? ” શ્રીરામકૃષ્ણના પરમલક્ષ્મી નાગ મહાશયનું ગામ શિલોંગ જિલ્લામાં હતું. તે સાધુપુરુષ તો સમાધિસ્થ થઈ ગયા હતા, પણ તેમનાં પવિત્ર પત્ની હયાત હતાં.

સ્વામીજીએ ઘણાજ ઉત્સાહથી જવાબ આપ્યો કે, “ ઢાકા પહોં જઈ’ અને તેમને ઘેર હું ન જઈ’ એવું બને કે ? તેમનું ઘર કેવું સુંદર છે ! તે કેવું એકાંતમાં છે ! ત્યાં કેવી શાંતિ વ્યાપી રહેલી છે ! ખરેખર તે યાત્રાનું જ સ્થાન છે. તેમનાં પત્નીએ મને ઘણી સુંદર વસ્તુઓ બનાવીને ખૂબ આગ્રહથી જમાડ્યો. મારા તરફ મારી માતા જેવું જ તેમનું વર્તન હતું. ત્યાં જમવા પહેલાં હું તળાવમાં ખૂબ તર્યો અને નાંદ્યો. પછીથી માણતા હાથની રસોઈ જમીને એવો તો ઊંઘી ગયો કે બપોરે અઢી વાગે જાગ્યો. મારી જિંદગીમાં થોડાજ દિવસ મને ગાઢ નિદ્રા આવેલી છે; પણ તેમાં જે નાગમહાશયને ઘેર હું ઊંઘી ગયો તેની વાત તો ઓરજ છે. ત્યાંથી નીકળતી વખત નાગ મહાશયનાં પત્નીએ મને એક કપડું આપ્યું, તેને મેં આદરપૂર્વક સ્વીકારીને માથે બાંધ્યું અને હું ઢાકા જવાને નીકળ્યો. ”

માં તેમણે હિંદુઓના પ્રાચીન ગૌરવનું અસરકારક વર્ણન કર્યા પછી જણાવ્યું કે, “એ બધું ખરું છે; માત્ર આપણા પૂર્વજોના પ્રાચીન ગૌરવનો ગર્વ લઈને તેમજ મોઢાની વાતો કરીનેજ બેસી રહેવાથી કશું વળવાનું નથી. પ્રાચીનકાળમાં ભારતવર્ષમાં મોટા મોટા ઋષિઓ થયા હતા એ ખરું, પણ આધુનિક સમયમાં તેમના કરતાં પણ વધારે મોટા આપણે થવું જોઈએ. સર્વ હિંદુ સંતાનોએ અને વિદ્યાર્થીઓએ વેદોનો અભ્યાસ તો અવશ્યજ કરવો જોઈએ.” પાશ્ચાત્યોના ગ્રંથો ઉપર મોઢી પડતા ભારતવાસીઓને આર્યતત્ત્વજ્ઞાનનો મહિમા સમજાવ્યા પછી તેમણે કહ્યું કે “પશ્ચિમના તત્ત્વવેત્તાઓ અત્યાર સુધીમાં ફક્ત મનુષ્યના મનને જ શોધી કાઢીને ત્યાંજ અટકી રહેલા છે, ત્યારે હિંદુના પ્રાચીન ઋષિઓએ આજથી -હજારો વર્ષ પહેલાં ધણાજ આગળ વધી જઈને આત્માને શોધી કાઢેલો છે અને વિશ્વમા નિત્ય અને સત્ય વસ્તુ તે આત્માજ છે એમ સાબિત કરેલું છે. આ મોટા ફરકને લીધેજ પશ્ચિમમાં દ્રવ્યલોભ અને મોજમજા જીવનનું લક્ષ્ય બની રહેલાં છે અને હિંદુઓનો આદર્શ આત્મદર્શન રહેતો આવ્યો છે.”

ઢાકામાં થોડા દિવસ રહ્યા પછી સ્વામીજી ચંદ્રનાથ, કામાખ્ય વગેરે યાત્રાનાં સ્થળોએ થઈને ત્યાંથી ગૌહટ્ટી અને શિલોંગ ગયા. શિલોંગમાં આસામના ચીફ કમિશ્નર સર હેન્રી કૉટનના આગ્રહથી સ્વામીજીએ ત્યાંના સુરોપિયનો અને હિંદુવાસીઓની સમક્ષ એક સુંદર બ્યાખ્યાન આપ્યું.

શિલોંગથી સ્વામીજી પાછા બેલુર મઠમાં આવ્યા અને પોતાના અનુભવની વાતો સર્વને કહેવા લાગ્યા. શિલોંગના ડુંગરોની શોભા અને ગ્રંથપુત્રા નદીની ખીણનાં ભારે વખાણ કરવા લાગ્યા. ત્યાંના લોકોનું શારીરિક બળ અને ખંતનો ખ્યાલ તે સર્વેને આપવા લાગ્યા. એક શિષ્યે સ્વામીજીને પ્રશ્ન કર્યો કે, “નાગ

મહાશયના ઘરની મુલાકાત તમે લીધી હતી ? ” શ્રીરામકૃષ્ણના પરમભક્ત નાગ મહાશયનુ ગામ ચિલોગ જિલ્લામાં હતું. તે સાધુપુરુષ તો સમાધિસ્થ થઈ ગયા હતા, પણ તેમનાં પવિત્ર પત્ની હયાત હતાં.

સ્વામીજીએ ઘણાજ ઉત્સાહથી જન્માળ આપ્યો કે, “ ઢાકા સુધી જઈ અને તેમને ઘેર હું ન જઈ એવું બને કે ? તેમનું ઘર કેવું સુંદર છે ! તે કેવું એકાત્મમાં છે ! ત્યાં દેવી શાંતિ વ્યાપી રહેલી છે ! ખરેખર તે યાત્રાનું જ સ્થાન છે. તેમના પત્નીએ મને ઘણી સુંદર વસ્તુઓ બનાવીને ખૂબ આગ્રહથી જમાડ્યો. મારા તરફ મારી માતા જેવું જ તેમનું વર્તન હતું. ત્યાં જમવા પહેલાં હું તળાવમાં ખૂબ તર્યો અને નાલ્યો પછીથી માથાના હાથની રસોઈ જમીને એવો તો જીંધી ગયો કે બપોરે અઢી વાગે જાગ્યો. મારી જિંદગીમાં થોડાજ દિવસ મને ગાઢ નિદ્રા આવેલી છે, પણ તેમા જે નાગમહાશયને ઘેર હું જિંધી ગયો તેની વાત તો જોરજ છે. ત્યાંથી નીકળતી વખત નાગ મહાશયનાં પત્નીએ મને એક કપડું આપ્યું, તેને મેં આદરપૂર્વક સ્વીકારીને માથે બાંધ્યું અને હું ઢાકા જવાને નીકળ્યો ”

માં તેમણે હિંદુઓના પ્રાચીન ગોસ્વતું અસરકારક વર્ણન પછી જણાવ્યું કે, “એ બધું ખરું છે; માત્ર આપણા પૂર્વે પ્રાચીન ગોસ્વનો ગર્વ લઇને તેમજ મોઢાની વાતો કરીનેજ ઉ રહેવાથી કશું વળવાનું નથી. પ્રાચીનકાળમાં ભારતવર્ષમાં મે મોટા ઋષિઓ થયા હતા એ ખરું, પણ આધુનિક સમય તેમના કરતાં પણ વધારે મોટા આપણે યવું જોઇએ. સર્વ નિ સંતાનોએ અને વિદ્યાર્થીઓએ વેદોનો અભ્યાસ તો અવશ્ય કરવો જોઇએ.” પાશ્ચાત્યોનાં ગ્રંથો ઉપર મોઢી પડતા ભારતવા ઓને આયંતરવત્તાનનો મહિમા સમજાવ્યા પછી તેમણે કહ્યું, “પશ્ચિમના તત્ત્વવેત્તાઓ અત્યાર સુધીમાં ફક્ત મનુષ્યના મ જ શોધી કાઢીને ત્યાંજ અટકી રહેલા છે, ત્યારે હિંદના પ્રા ઋષિઓએ આજથી હજારો વર્ષ પહેલાં ધણાજ આગળ જઇને આત્માને શોધી કાઢ્યો છે અને વિશ્વમાં નિત્ય અને વસ્તુ તે આત્માજ છે એમ સાબિત કરેલું છે. આ મોટા ક લીધેજ પશ્ચિમમાં દ્રવ્યલોભ અને મોજમજા જીવનનું લક્ષ્ય રહેલાં છે અને હિંદુઓનો આદર્શ આત્મદર્શન રહેતો આવ્યો.

ઢાકામાં થોડા દિવસ રહ્યાં પછી સ્વામીજી ચંદ્રનાથ, ખ્ય વગેરે યાત્રાનાં સ્થળોએ થઇને ત્યાંથી ગોહટ્ટી અને શિ ગયા. શિલોંગમાં આસામના ચીફ કમિશ્નર સર હેન્રી કે. આગ્રહથી સ્વામીજીએ ત્યાંના યુરોપિયનો અને હિંદવાસી સમક્ષ એક સુંદર વ્યાખ્યાન આપ્યું.

શિલોંગથી સ્વામીજી પાછા બેલુર મઠમાં આવ્યા અને ના અનુભવની વાતો સર્વને કહેવા લાગ્યા. શિલોંગના હું શોભા અને બ્રહ્મપુત્રા નદીની ખીણનાં ભારે વખાણ કરવા ત્યાંના લોકોનું શારીરિક બળ અને ખંતનો ખ્યાલ તે આપવા લાગ્યા. એક શિષ્યે સ્વામીજીને પ્રશ્ન કર્યો કે,

મહાશયના ઘરની મુલાકાત તમે લીધી હતી ? ” કરવા છતાં પણ બિખારીની પરમલક્ષ્મી નાગ મહાશયનું ગામ શિલોંગ જિલ્લામાં એવા કાલાવાલા કરવા સાધુપુર તો સમાધિસ્થ થઈ ગયા હતા, પણ તેમનો લોકોને બીજી કાંઈ પત્ની હયાત હતા

કા ખાઈને તમે મનુષ્ય-

ત્વામીએ ઘણાજ ઉત્સાહથી જવાબ આપ્યો કે, હું પૂછો તો એક પાઈ મુધી જઈ અને તેમને ઘેર હું ન જઈ એવું બને કે ? તેમનું કંઈ કરતા સેકડો કેવું મુદ્દર છે ! તે કેવું એકાત્મક છે ! ત્યાં કેવી શાંતિ વ્યાપી ની કુદરત તથા રહેલી છે ! ખરેખર તે ચાનાતુજ સ્થાન છે તેમના પત્નીએ મને પછી મુદ્દર વસ્તુઓ બનાવીને ખૂબ આગ્રહથી જમાડ્યો મારા વસ્ત્રો મારી માતા જેવું જ તેમણે વર્તન હતું ત્યાં જમવા પહેલાં હું વળાવમા ખૂબ તર્યો અને નાહ્યો પછીથી માથાના હાંવની રોષે જમીને એવો તો બિધી ગયો કે બપોરે અદી વાગે લગ્યો. મારી જિંદગીમાં થોડાજ દિવસ મને જાઠ નિદ્રા આવેલી છે, પણ તેમાં જે નાગમહાશયને ઘેર હું બિધી ગયો તેની વાત તો એવું છે ત્યાંથી નીકળતી વખત નાન મહાશયના પત્નીએ મને એક કપડું આપ્યું, તેને મેં આદરપૂર્વક સ્વીકારીને માથે બાંધ્યું અને હું ઢાંકા જવાને નીકળ્યો.”

મોડા

તે

૫૮-વેલુર મઠમાં જીવન

પૂર્વ જંગાળમાં ફરી આવ્યા પછી સ્વામીજીનું શરીર ઘણું જ નાદુરસ્ત થઈ રહ્યું હતું. તેમના શુરભાઈઓ અને શિષ્યોની ખડુંજ આગ્રહ બરી વિનંતિથી સ્વામીજીએ હવે ખડારગમ જવાનું કે બહોર ભાષણો આપવાનું છોડી દીધું અને બેલુર મઠમાં જ રહેવા લાગ્યા. તેમના શુરભાઈઓ તેમનું શરીર સુધારવાના અનેક પ્રયાસ કરવા લાગ્યા; પરંતુ આવી અવસ્થામાં કોઈ કોઈ વાર મઠમાંના સંન્યાસીઓના અભ્યાસ તેમજ ચર્ચા વગેરેમાં ભાગ લઈને તેમને પોતાના પરમહિતાવહ સમાગમનો લાભ આપવાને ચૂકતા નહિ. કોઈ કોઈ વાર તે એકલા જ બેઠા બેઠા ભજન ગાવા કરતા અને કોઈ શિષ્યો આવી પહોંચતા તો તેમને ભજન ગાવાનું કહેતા.

એક વાર શરદ્યંત્ર સાથે વાત કરતાં તેમણે કહ્યું હતું કે, "આત્માની અંદર કેવી અખૂટ શક્તિ ભરેલી છે! 'હું' પામર થી શું થઈ શકે?' એવા વિચારો કરવાથીજ આજે તમે ખરેખર પામર અને વીર્યહીન બની ગયેલા છો. ખાસ કરીને તમારેજ માટે હું આ વાત નથી કહેતો. આખી હિંદુજાતિને એ એપ લાગેલો છે. એક વાર દરિયાપારના દેશોમાં જાવ અને જુઓ કે ત્યાંના લોકોનો જીવનપ્રવાહ કેવા વેગથી વહી રહેલો છે. પછી તમારા દેશ તરફ નજર કરી રિથિતિ કેવી છે તે જુઓ. આટલાં

ગધાં વધુ લાવવાની. મગજમારી કરવા છતાં પણ બિખારીની માફક તમે બીજાઓ પાસે જઈને લિલા રહો છો અને કહો છો કે, 'નોકરી આપો ! નોકરી આપો !' એવા કાલાવાલા કરવા સિવાય અને નોકરી માગવા સિવાય તમે લોકોને બીજું કંઈજ સૂઝતું નથી. બીજાઓની ઠાકરો, અને ભેડા ખાઈને તમે મનુષ્ય-ત્વ સુધ્ધાં પણ ગુમાવી બેઠા છો. વળી ખર્ચ પૂછો તો એક પાઈ જેટલી પણ હવે તમારી કિંમત રહી નથી. આવો ફળદૂલથી લય પડતો સુંદર દેશ તમને મળેલો છે અને બીજા દેશો કરતાં સેંકડો ગણાં અનાજ અને ફળદૂલ ઉત્પન્ન કરી આપે એવી કુદરત તથા ઋતુઓ તમને પ્રાપ્ત થયેલી છે, તોપણ અન્ન અને વસ્ત્રને માટે તમારે હાથહાથજ કયાં કરવી પડે છે. એક વાર જે દેશનાં અન્ન અને જ્ઞાન જગતના સમસ્ત દેશોમાં પ્રસરી રહ્યાં હતાં, તેજ દેશની આ તે દેવી દુર્દશા ! તિરસ્કાર પામેલાં કૃતરાંઓ કરતાં પણ અધિક દુર્દશા થવા છતાં હજી પણ તમારી આંખો કેમ બિઘડતી નથી ? આટલું આટલું વીતવા છતાં પણ તમે હજી તમારા ધર્મ કર્મની મોઢાની બડાઈ હાંકવામાંથી નવરાજ થતા નથી. જે ભૂતિ પોતાને હાથે પોતાનાં સામાન્ય અન્નવસ્ત્રને પણ મેળવવા જેટલી ભેગવાઈ કરી શકતી નથી અને જેને નજીવી વસ્તુઓ માટે બીજાના મુખ સામે જોયા કરવું પડે છે, તેને તે વળી બડાઈ હાંકવા જેવું શું હોય ? તમારાં એ મોઢાનાં ધર્મકર્મને હવે ગંગામાં વહેતાં મૂકી દો અને સૌ પહેલાં જીવનસંગ્રામમાં આગળ વધો. ભારતદેશમા કેટલી કેટલી વસ્તુઓ થાય છે ? વિદેશી પ્રજા તમારાજ દેશમાંથી કાચો માલ લઈ જાય છે અને તમારાજ પ્રતાપે સોનું કમાય છે. તમને ગર્દભની માફક ભાર જે વ્યા કરવા સિવાય બીજું સૂઝતુંજ નથી તમે લોકો બુદ્ધિની આડાં બારણાં વાસીને ધરતું ધન બીજાઓને આપી દો છો અને પછી

સ્વામી વિવેકાનંદ-ભાગ ૯ મો-જીવનચરિત્ર

અમ કરતા બૂખ્યા ટળવળો છો.”

પરંપરા, સ્વામીજીનું ચારિત્ર્ય અને કથન શિક્ષણની શાળા હતી, નીતિની તે માળા હતી અને પ્રેમનું તે શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ હતું. તે શિક્ષણ સ્વદેશાભિમાનની સાક્ષાત્ ભૂતિ હતું અને બ્રહ્મચર્યના પૂર્ણ પ્રતાપ તે દર્શાવતું હતું. ચારિત્ર્ય, ચારિત્ર્ય, મનુષ્યત્વ, મનુષ્યત્વ, બસ શ્રેષ્ઠ મનુષ્યત્વને પ્રાપ્ત કરો, એમજ તે શિક્ષણ હો રહ્યું હતું. કર્મ, યોગ, ભક્તિ, દોકસેવા અને તત્ત્વજ્ઞાન સર્વને તેમના શિક્ષણમાં પૂરતું માન મળતું. અવતારવાદ શ્રીરામકૃષ્ણનો જીવનસંદેશ, સ્તંભ, સમાધિ, બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર, પ્રભુકૃપા, ઈશ્વરની સર્વવ્યાપકતા, વૈદિક ઋષિઓની મહત્તા અને શ્રીરામકૃષ્ણ, હંતુમાનાદિની પૂજા અને તે પૂજાથી પ્રાપ્ત થતાં સામધ્ય અને નીકરતા એ વિષયો એક વખત ચર્ચાતા તો ખીજી વખત ભૂતકથા, મનુષ્યપ્રેમ, ભારતવર્ષમાં ગરીબોની સ્થિતિ સુધારવાના ઉપાયો, સ્ત્રીકેળવણી, ઔદ્યોગિક કેળવણી, વગેરે વ્યાવહારિક ઉન્નતિના વિચારો અને યોજનાઓ સર્વેના મનમાં ઠસાવાતી. ટૂંકામાં કહીએ તો સ્વામી વિવેકાનંદના શિક્ષણમાં આખો હિંદુધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને ભારતવર્ષના ઉદયને લગતી અનેક બાબતો અને યોજનાઓનો સમાવેશ થતો હતો.

કોઈ વાર સ્વામીજી રસોઈ ઉપર દેખરેખ રાખતા અને કોઈ વાર પોતે પશુ કેટલીક વસ્તુઓ કરીને સર્વને જમાડતા. સ્વામીજી ઘણી સારી રસોઈ બનાવી જાણતા. પોતાના શિષ્યોને તે કળા શીખવતા. કોઈ કોઈ વાર આધ્યાત્મિક વિચારોથી સ્વામીજીના મુખ ઉપર અલૌકિક પ્રકાશ છવાઈ રહેતો. આવે પ્રસંગે તેમની આકૃતિ કેવી સુંદર, ભવ્ય અને મધુર દેખાતી હતી, તે વાત તેમની પાસે રહેવાને જેઓ ભાગ્યશાળી થયા છે, તેઓજ જાણે છે. ઘડીકમાં સ્વામીજી ઘણાજ આનંદી જણાતા તો ઘડીકમાં આત્મા-

પરમાત્માના કે હિંદના ગંભીર વિચાર કરતા જણાતા. એક વાર એક વિચારને દર્શાવતા તો બીજી વખતે તેનાથી વિરુદ્ધ વિચારને પ્રતિપાદન કરીને દરેક વિષયની બંને બાબતો તે શિષ્યોની આગળ ખડી કરતા અને છેવટે તેનો ખરો નિષ્કર્ષ સમજાવી સમાધાન કરતા. કોઈ વાર તે નિઃસ્પૃહી સાધુ જેવા દેખાતા તો કોઈ વાર ચુસ્ત સ્વદેશભક્ત કે મોટા પંડિત જેવા માલૂમ પડતા. તેમનું શરીર વ્યાધિગ્રસ્ત થઈ રહ્યું હતું, પણ વ્યાધિ તેમના મનને કે બુદ્ધિને સ્પર્શ કરી શકતો નહોતો.

સ્વામીજીના સાંનિધ્યમાં તેમના શિષ્યો એક પ્રકારનું અલૌકિક બળ અનુભવતા. મઠના કેટલાક સાધુઓ તો તેમને મહાદેવનો અવતારજ ગણતા. તેમના તેજસ્વી મુખારવિંદ તરફ તેઓ આશ્ચર્યની નજરે જોઈ રહેતા. સ્વામીજી જીવન કેવું સાફ હતું! તેમને જો મોજમજાહમાં રહેવું હોત, તો તેમના પાશ્ચાત્ય શિષ્યોએ તેમની આગળ જે જોઈએ તે આણીને મૂકી દીધું હોત. તેમના અંગ્રેજ અને અમેરિકન શિષ્યો મોટા ધનાઢ્ય હતા અને સ્વામીજીની ઇચ્છા હોત, તો તેમણે તેમને રાજ્ય-વૈભવમાં પણ રાખ્યા હોત; પરંતુ સ્વામીજી ખરેખરા સંન્યાસી હતા. બાહ્ય વૈભવને તે ધિક્કારતા અને પાશ્ચાત્યોના ઠાઠ અને મોજમોજાખને તે વખોડતા. મઠની બહાર આવેલા એક મોટા આંબાના ઝાડ નીચે તે એક સાદા કેનવાસના ખાટલા ઉપર બેસીને પુસ્તકો, લેખો, પત્રો વગેરે લખતા, અધ્યયન કરતા અને બોધ આપતા.

બેલુર મઠનું મકાન લગ્ય અને મોટું છે. તેમાં બીજે માળે ખૂણા ઉપર એક વિશાળ ઝોરડી આવેલી છે. એ ઝોરડીમાં સ્વામીજી સૂતા. તેમાં ચેસતાં ખૂણામાં એક મોટો આયનો મૂકેલો જણાતો અને એક બાબુએ લગવાં વસ્ત્રો ટાંગેલાં દેખાતાં. વચમાં

એક પલંગ પડેલો માલૂમ પડતો, પણ સ્વામીજી તેને વાપરતા નહિ. એતો હંમેશાં જમીન ઉપરજ સાદી પથારીમાં સૂતા. એ પલંગ તેમના એક અંગ્રેજ શિષ્યે લેટ તરીકે આપેલો હતો. આગળ જતાં એક નાનું ટેબલ નજરે આવતું. તેના ઉપર ખડિયો, કલમ, કાગળો વગેરે પડેલું જણાતું. એક બાબુએ મૃગચર્મનું આસન નાખેલું જણાતું. તેના ઉપર બેસીને સ્વામીજી ધ્યાન કરતા. ઝોરડીની મધ્યમાં ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણની એક મોટી ભવ્ય છબી મૂકવામાં આવેલી હતી. વારંવાર છબીની સામે તે ઘણા પ્રેમ અને પૂજ્યભાવથી બેતા. ઝોરડીમાંની બીજી બધી વસ્તુઓમાં તે છબીજ તેમને સૌથી વધારે આકર્ષક લાગતી હતી. એ ઝોરડીમાં બેસીને ઘણી વાર લખતા, વાંચતા, બોધ આપતા, મુલાકાતો લેતા અને ધ્યાન કરતા. એક પ્રકારની અલૌકિક પવિત્રતા એ ઝોરડીમાં વ્યાપી રહેતી. એ ઝોરડીમાંજ તેમણે છેલ્લી મહાસમાધિ લીધી હતી. આજે પણ તે ઝોરડી તેમાંની વસ્તુઓ સહિત જેવી ને તેવી રાખવામાં આવેલી છે અને તેમાં પેસતાંજ અલૌકિક શાંતિ, શુદ્ધિ અને વૈરાગ્ય અનુભવાય છે. હજી પણ હજારો મનુષ્યો ઘણાજ પૂજ્યભાવથી એ પવિત્ર સ્થાનનાં દર્શન કરવાને આવે છે.

સ્વામીજી હંમેશાં સાદા અને લોખા સ્વભાવના હતા. મઠમાં તે સર્વેના નેતા હતા, પણ તે કોઈને આજ્ઞા કરતા નહિ. સર્વે તેમના ચારિત્ર્યથીજ આકર્ષાઈને આજ્ઞાંકિત બની રહેતા. તે હંમેશાં પોતાના શિષ્યો અને ગુરુભાઈઓ સાથે ભળતા, હળતા, તેમની સાથે ભજનકીર્તન કરવાને બેસી જતા; ઉત્સવના દિવસોમાં સૌની સાથે ઉત્સવમાં ભાગ લઈ અનેક વાદ્યો વગાડતા અને કલાકોના કલાકો સુધી ભજનો લલકારતા. કોઈ કોઈ વાર તે પોતાના ગુરુભાઈઓ સાથે ગમત પણ કરતા અને તેમની મસ્કરી

કરીને ખૂબ હસતા. કોઈ વાર તે તેમને ઠપકો આપતા, પણ ખીજની આગળ તો સર્વદા તેમનાં વખાણુજ કરતા.

સ્વામીજી સવારમાં વહેલા ઊઠતા અને મઠના જે સાધુઓ ઊંઘતા હોય તેમને પણ જગાડતા. મઠના નિયમોને તે ધરાળર પાળતા અને સોની પાસે તેમનું સખ્ત પાલન કરાવતા. મઠના બગીચાની અને મઠમાં રાખેલી ગાયોની કેવી સંગાળ લેવાય છે, તેની પણ તેઓ દેખરેખ રાખતા અને સાઢામાં સાદી નજીવી બાબતો ઉપર પણ તેઓ કાળજીભરી સંગાળ રાખતા.

જનવરોને સ્વામીજી ઘણુંજ ચાહતા. મઠમાં તેમણે અનેક પ્રકારનાં જનવરો એકઠા કર્યાં હતા. તેમની પાસે એક કૂતરો હતો. તેને તે “વાઘ” કહેતા અને એક બકરી હતી, તેને તે “હસી” કહીને બોલાવતા. વળી તેમણે કેટલીક ગાયો, ઘેટા, ખતકો, હુલ્કરો, એક હરણ અને એક બગલુ મઠમાં રાખ્યાં હતા. એક ઘેટાના બચ્ચાને ગળે તે નાની નાની ઘટડીઓ બાધતા અને મઠમાં સ્વામીજી જ્યાં જ્યાં જતા, ત્યાં ત્યાં તે ઘેટાનું બચ્ચું તેમની પાછળ જતું. અમેરિકાની પરિષદમાં વિજય મેળવનાર સ્વામી વિવેકાનંદનાં દર્શન કરવાને મઠમાં અનેક મનુષ્યો આવતા અને તેઓ સુરોપાદિ દેશોને વેદાંતના બોધથી ધૂળાવી મૂકનાર એ મહાપ્રતાપી વીર સાધુને એ ઘેટાના બચ્ચાની સાથે ખેલી રહેલા અને તેને રીઝવવાને પાચ વર્ષના બાળકની માફક આમતેમ દોડાદોડી કરી રહેલા જોતા. તેમનો આવો જ્ઞાનદી અને સાદો સ્વભાવ જોઈને તેઓ ઘણુંજ આશ્ચર્ય પામતા અને તેમના તરફ વધારે પૂજ્યભાવ દર્શાવતા. જનવરોને ધરાળર ખવરાવ્યું છે કે નહિ અને તેમનાં સ્થાન સ્વચ્છ છે કે નહિ તેની પણ તે તપાસ રાખતા. કોઈ વાર સ્વામીજી પોતાના વહાલા જનવરો સાથે વાતો કરતા જણાતા. તે ગમતમાં કહેતા કે, “માત્રી” તો

મારી પેલા અવતારની સગી છે. એ જાણ્યાને જ્યાં ફાવે ત્યાં બેસવાબિઠવાની છૂટ હતી. સ્વામીજીના ખાટલા ઉપર તે સૂતી. કોઈ કોઈ વાર સ્વામીજી “હુસી” પાસે જતા અને જાણે તે તેમનું કહ્યું કરતી હોય તેમ તેની પાસે ચાને માટે થોડું દૂધ માગતા અને તેને દોહતા. વાચકને કહેવાની જરૂર નથી કે સ્વામીજી ગાયો, ભેંસો, બકરીઓ વગેરેને દોહવામાં પણ ધણાજ કુશળ હતા. ઊંચામાં ઊંચા જ્ઞાનની સાથે તેમણે વ્યવહારનાં પણ ધણાં કાર્યોમાં કુશળતા મેળવી હતી. બ્રહ્મજ્ઞાન અને વ્યવહારકુશળતાનો અપૂર્વ યોગ તેમણે તેમના લવનમાં સાધ્યો હતો. એની સાથે તેમના લવનમાં ઉપર જણાવ્યા જેવી સાદાઈ, કાળજી, બાળચેષ્ટા અને નિરબિમાનતાનો સુયોગ થયેલો હતો. હાલની પાશ્ચાત્ય ટેળવણી લઈ પોતાને મુશિક્ષિત માની ઈશ્વરશ્રદ્ધા, વ્યવહારકુશળતા અને સાદાઈને તુચ્છ ગણી મોજ-શોખમાંજ લવનને વ્યતીત કરનારા યુવકો કેવા દયાપાત્ર છે, એ અહીં વર્ણવી બતાવવાની જરૂર નથી.

પોતાના મઠમાં સ્વામીજીને ઘણીજ સ્વતંત્રતા લાગતી; કેમકે અહીંયાં તે પોતાની મરજી પ્રમાણે હરફર કરી શકતા હતા. કોઈ વાર ઉઘાડે પગે, કોઈ વાર એકલું કૌપીનજ ધારણ કરીને તો કોઈ વાર એકાદ નાનું લગણું વસ્ત્ર કેડથી ઘૂંટણ સુધી વીંટીનેજ તે અહીંતહીં ફરતા. પરદેશીઓનો પોશાક તેમને પસંદ નહોતો. કોટ, ખમીસ, પાટલૂન કે જૂટ પહેરવાં તેમને ગમતાં નહિ, તેનો તેમને કંટાળો આવતો. તેમાંયે વળી ગળે કોલર પહેરવો તો એમને ગિલકુલ ગમતો નહિ. એનાથી તો બહુજ કંટાળતા અને એને બંધન સમાન ગણતા. તે હમેશાં સાદાં, ખુલ્લાં, ને દેશી વસ્ત્રો પહેરવાનુંજ પસંદ કરતા અને એકાંતવાસમાં શાંત લવન ગાળવાનું ચાહતા.

સ્વામીજી સોની સાથે મઠમાં સ્થાયેલા દેવળમાં જતા અને ત્યાં શ્રીરામકૃષ્ણની પ્રતિમા સામે ધ્યાન કરવા બેસતા. કોઈ વાર તે ગુરુભાઈઓ અને શિષ્યોને લઈને અખાડામાં કસરત કરવા જતા તો કોઈ વાર એકલાજ બહાર ફરવાને નીકળી પડતા. ફરતે ફરતે તે મોટેથી બજન ગાતા અને એના એજ શબ્દો ફરી ફરીથી ઉચ્ચારીને તેની પૂનમાં એટલા બધા મગ્ન થઈ જતા કે કલાકના કલાક સુધી એ પ્રમાણે કર્યોજ કરતા. ખરેખર સ્વામીજી જ્યારે મઠમાં હોય, ત્યારે મઠ અને તેની આસપાસની ભૂમિમાં સર્વત્ર પવિત્રતા અને આધ્યાત્મિકતાનું વાતાવરણ પથરાઈ રહેતું.

સ્વામીજીની પાસે ઘણા જિજ્ઞાસુઓ આવતા, પણ તેમના ગુરુભાઈઓ તેમની તળિયત નાદુરસ્ત હોવાથી તેઓને અટકાવતા. એ વાતની સ્વામીજીને જ્યારે ખબર પડી ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, “જુઓ, આ શરીર શા કામનું છે? બીજાઓને મદદ કરવામાં ભલે તેનો નાશ થઈ જાય. જ્યારે જિજ્ઞાસુઓની જોડે હું વાત કરું છું, ત્યારે મને કેટલો બધો આનંદ થાય છે તેનો ખ્યાલ તમને આવી શકશે નહિ.”

પોતાની મહાસમાધિ પર્યંત સ્વામીજી શિષ્યોને કેળવ્યાજ કરતા હતા. તેમનામાં આત્મશ્રદ્ધા જગવવાને અને તેમને સ્વ-કર્તાવ્યની જવાબદારીનું જ્ઞાન કરાવવાને તે ઘણુંજ મથતા. મઠ તરફથી પ્રગટ થતાં માસિકોને તે પોતાની યોજના પ્રમાણે ચલાવતા અને તે બાબતમાં પોતાના શિષ્યોને માહિતગાર કરતા અને તેમની પાસે તે માસિકોનું કાર્ય કરાવતા. તેમાં પણ કેટલેક ફરજી સ્વતંત્રપણે કામ કરવાનું તેમને શીખવતા. સ્વામીજીએ ઘડેલા નિયમો પ્રમાણે જો શિષ્યો માસિક ચલાવે નહિ, તો તે તેમને સખત ઠપકો આપતા અને અસુક પ્રકારના વિચારો અને લખાણો સિવાયનું લખાણ તેમાં આવે નહિ, તેને માટે

તે ઘણીજ સાવચેતી રાખતા. જગતની આગળ માસિક દ્વારા મૂકવાના વિચારો વિષે તે ઘણોજ વિચાર કરતા અને એ બાબત કેટલી અગત્યની છે, તે કાળજીથી શિષ્યોને સમજાવતા.

વળી મઠમાં સઘળું વ્યવસ્થાસર અને સ્વચ્છ રાખવાને તે ઘણોજ આશ્રદ્ધ કરતા. એમને પૂરેપૂરી સ્વચ્છતા અને વ્યવસ્થા જોઈતી હતી. કોઈ વાર મઠના નોકરો માંદા પડતાં મઠનું મકાન બરાબર વળાતું-ઝુડાતું નહિ, ત્યારે સ્વામીજી જાતેજ હાથમાં સાવરણી લઈને સઘળું વાળીઝૂડીને સાફ કરતા અને કેમે કયાં હાથમાંથી સાવરણી મૂકતા નહિ. એ પ્રમાણે તે સ્વચ્છતા પ્રત્યેના પ્રેમનો અને સ્વાશ્રયનો દાખલો બેસાડતા. તેમને કોઈ વાર પૂછવામાં આવતું કે, “તમે શા માટે આવું કરો છો?” ત્યારે સ્વામીજી જવાબ આપતા કે, “તેમાં શું થઈ ગયું? જો મકાન સાફ રહે નહિ, તો રાગનું ઘર થઈ રહે અને સાધુઓ માંદા પડે.” ઘણી વાર તે જાતે સાધુઓની પથારીઓ તપાસતા અને તે બરાબર સ્વચ્છ રાખેલી તેમજ હવાઅજવાળાવાળી જગ્યામાં છે કે નહિ તે જોતા. જો કોઈની પથારી જરા અસ્વચ્છ લાગે, તો સ્વામીજી તેને ઘણોજ ઠપકો દેતા. પૂજા માટેનું જળ વગેરે સામગ્રી તે બરાબર સ્વચ્છ રખાવતા. મઠમાં ફક્ત એકજ વાર લોજન લેવાનો તેમણે કાયદો કર્યો હતો. તે જમ્યા પછી કોઈને સૂવા દેતા નહોતા અને સર્વેને જાતેજ વેદ, પુરાણ વગેરેનું અધ્યયન કરાવતા. શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ, ધાર્મિક વાર્તાઓ, ચર્ચાઓ, ધ્યાન ને યોગાદિ ક્રિયાઓમાંજ તે સર્વેનો સમય ગળાવતા. પોતે જાતે સર્વેને યોગની ક્રિયાઓ બતાવતા. મૂર્તિપૂજા કરવાની તે સંમતિ આપતા, પણ માત્ર શુદ્ધ ક્રિયાઓમાંજ ઘણો વખત ગાળી નાખવાની બાબતમાં તે ઘણા વિરુદ્ધ હતા. મઠમાં અમુક સમયે ઘૂંટ વગાડવામાં આવતો અને તે વખતે શિષ્યો અને સાધુઓને

શાસ્ત્રાધ્યાસ, ચર્ચા અને ધ્યાનને માટે એકઠા થવુંજ પડતું. નિયમોનું તે સખ્ત પાલન કરાવતા. મઠમાં સવારના ચાર વાગે ઘંટ થતો. સઘળા સાધુઓ તે વખતે ઊઠતા અને અડધા કલાક-માં દાતણપાણી, સ્નાન વગેરેથી પરવારીને મઠના દેવળમાં ધ્યાન કરવાને લેગા થતા. સ્વામીજી ધ્યાનને બહુજ મહત્ત્વ આપતા. પછીથી ગીતા, ભાગવત, ઉપનિષદો, બ્રહ્મસૂત્રભાષ્ય વગેરે ઉપર વર્ગો લેવામાં આવતા. એ સિવાય પણ અનેક પ્રકારનાં તપ અને શમદમ સાધવાનું સ્વામીજી એમના શિષ્યોને કહેતા. તે જણાવતા કે, જો તેમણે સખ્ત તપ અને સાધનાઓ કરી નહોત, તો પોતે પણ જે મહાભારત કામો કરી શક્યા હતા તે કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરી શક્યા નહોત.

મઠમાં સર્વેને ધ્યાન અને સાધનાઓ કરતા જોઇને સ્વામીજી ઘણાજ રાજ થતા. તે પોતાના મિત્રોને કહેતા કે, “જુઓ, મઠમાં સાધુઓ કેવી સાધનાઓ કરી રહ્યા છે! એ કીક છે. શ્રી-રામકૃષ્ણ કહેતા હતા તેમ સવારે અને સાંજે આપણું મન સ્વાભાવિક રીતેજ જિંયા વિચારોને માટે વધારે લાયક બને છે અને તે વખતે તેને જલદીથી એકાગ્ર કરી શકાય છે. એ સમયે દરેક જણે અવશ્ય એકાગ્રચિત્તથી પ્રભુનું ધ્યાન ધરવું જોઇએ.”

સ્વામીજી વહેલા ત્રણ વાગ્યે ઊઠતા અને નાહીપોઈને મઠના દેવળમાં ધ્યાન કરવાને સોની સાથે બેસતા. દેવળના એક મુખ્ય ભાગમાં એમને માટે આસન નિર્માણ કરી રાખ્યું હતું, તેના ઉપર તે શાંત ચિત્તથી સ્થિર થઈને બેસતા. એ વખતે તે બરફના પર્વત જેવા પ્રકાશિત દેખાતા. ઘણી વાર તેમનું ધ્યાન બે કલાક કરતાં વધારે ચાલતું. પછીથી તે “શિવ, શિવ,” બોલતા ઊઠતા અને તેમના ચહેરા ઉપર અલૌકિક પ્રકાશ છવાઈ રહેતો; પછી શ્રીરામ-કૃષ્ણની પ્રતિમાને પ્રણામ કરીને તે બહાર આવતા અને ચોગા-

તમા માતાજીનું કે શિવજીનું ભજન ગાતા ગાતા અડધા ધ્યાનરથ અને અડધા ભગુત અહીં તહીં ફરતા. એ વખતે એમના મુખ ઉપર અપૂર્વ શાંતિ દેખાતી. ધ્યાનથી કંઈક લાલ થઈ રહેલી તેમની આંખોમાં દૈવી શક્તિ અને પ્રકાશ ભાલૂમ પડી આવતાં. સ્વામીજી જ્યારે દેવળમાં બેઠેલા હોય ત્યારે ખીલ્ખોને ધ્યાનમાં ઘણું બળ અને સહાય પ્રાપ્ત થતાં. સ્વામી બ્રહ્માનંદ લખે છે કે, “અહા ! જ્યારે કોઈ નરેન્દ્રની સાથે ધ્યાન કરવાને બેસે છે, ત્યારે તે ઝટ લઈને ધ્યાનઐસ્ત થઈ જાય છે. જ્યારે હું એકલો બેસું છું, ત્યારે હું ધ્યાનઐસ્ત થઈ શકતો નથી.” ઉપર પ્રમાણે સ્વામીજી ધ્યાનમાં બેસતા અને ખીલ્ખોને બેસાડતા. કોઈ વાર તેમની તબિયત નાહુરસ્ત હોય તો તેમના શિષ્યો અને શુરભાઈઓ એકલા ધ્યાન કરતા, કારણકે સ્વામીજીનો એવો દૃઢ આગ્રહ હતો અને તેમણે મઠમાં નિયમજ કર્યો હતો કે, સર્વેએ સવારસાંજ ધ્યાન કરવુંજ. એ નિયમનો ભંગ કરનારને સ્વામીજી ઘણીજ શિક્ષા કરતા. વારંવાર તે દેવળમાં જઈને બેતા અને જે ગેરહાજર હોય તેમનો જવાબ લેતા અને તેમને તે દિવસ માટે વોજન આપવાનું બંધ કરી દેતા. તેમના વૃદ્ધ શુરભાઈઓ પાસે પણ તે નિયમનું પાલન કરાવતા.

તપ, સંયમ અને ધ્યાન એ મનને દૃઢ કરવાનાં ઉત્તમ સાધનો છે અને તેથી મનોબળ ધાતુંજ વધે છે, એમ સ્વામીજીનું દૃઢપણે માનવું હતું. આપણા જીવનમાં કોઈ વાર જ્યારે આપણી સામે અનેક આક્રોશ આવી પડીને આપણને નાસીપાસ કરી મૂકે છે, તેવે સમયે જ્ઞાન અને મનોબળને ખીલવીને તે આક્રોશની સામે ધવાનું સામર્થ્ય આપણે મેળવી રાખ્યું હોય છે, તો આપણને કૃત્તવ્ય બધો આનંદ અને લાભ ધાય છે ? સ્વામીજી ગૃહસ્થાશ્રમીઓને પણ ગૃહસ્થને યોગ્ય શ્રદ્ધાચર્યાના પાલનપૂર્વક ધ્યાન-

ધારણાદિ કરવાનો અત્યંત આગ્રહ કરતા હતા. વળી મનોબળ અને તિતિક્ષાને વધારનારા ઉપવાસ અને વ્રતાદિને પણ વિધિસર કરવાની સ્વામીજી બહુજ હિમાયત કરતા અને તેમાં નહીં કરેલા માર્ગથી જરા પણ આડાઅવળા ચાલવાની મના કરતા. સ્વામીજી જેવું કહેતા તેવુંજ પોતે કરતા. તેમનું કહેવું કેટલું બધું ખરું છે અને ધ્યાન, તપાદિથી કેવું અલૌકિક મનોબળ અને શક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, તે સ્વામીજીએ પોતાના હાખલાથી સવેને સિદ્ધ કરી બતાવ્યું હતું.

આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે, સ્વામીજીએ સર્વને ધ્યાન ધરી બેસી રહેવાનો ઉપદેશ કરેલો છે. આખો વખત ધ્યાનમાં ગાળી શકે એવું કોઈ વિરલ પુરુષથીજ બની શકે તેમ હોવાથી, ઘણાખરા ત્યાગીઓ બાકીનો વખત સૂઈ રહેવામાં કે ગપસપ ચલાવવામાંજ ગાળતા હોવાથી, એવા જીવનને સ્વામીજી મૃત્યુ સમાનજ ગણતા અને એવા જીવનથી દૂરજ રહેવાનું તે સર્વેને કહેતા. પોતાના શિષ્ય શરદ્દેવજી સાથે એ વિષે વાત કરતાં સ્વામીજીએ એક વાર કહ્યું હતું કે:—

“ભારતવર્ષનો પ્રબલક્રીય આદર્શ વૈરાગ્ય છે. એ વૈરાગ્યને તમારી દૃષ્ટિ આગળ રાખીને તમારે નીડરપણે લોકસેવાનું કાર્ય બજાવવાનું છે અને કુળની જરાયે આશાં રાખવાની નથી. ટીકા થાય તેની પણ દરકાર કરવાની નથી. મહાવીર હનુમાનને તમારા આદર્શ તરીકે લેજો. તમારે એ આદર્શ પ્રમાણે તમારા ચારિત્ર્યને ઘડવું જોઈએ. એક બાજુએ હનુમાન પોતાના બાહુબળથી રાવણના સૈન્યમાં હાહાકાર વર્તીવી મૂકતા હતા અને બીજી બાજુએ તે શ્રીરામના અનન્ય ભક્ત તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. શ્રીરામની સેવા કરવી અને તેમની આજ્ઞાનું પાલન કરવું એ સિવાય બીજું કંઈ તેમને ગમતું નહિ. એમના જેવીજ સેવાબુદ્ધિ અને એકનિષ્ઠાની

આજે જરૂર છે. પણ તમે શું કરો છો ? તમને તો અછલતું અ-
જીરણ થયેલું છે ! તમે તો બસ જૂનીજ વાતો કયાં કરો છો અને
મૃદંગ અને કરતાલ લઈને લજ્જન ગાઓ છો. તમે પ્રાચીન ભક્તો-
ના અને ગોપીઓના નિર્દોષ ભાવોનું અનુકરણ કરવા જાઓ છો,
પણ તમારી અધમ વાસનાઓ અને વૃત્તિઓને તમે કયાં ત્યજી
દીધી છે ? એથી કરીને આખો દેશ તમોગુણના અધકારમાં પડી-
ને સડી રહેલો છે. નાનપણથીજ આવાં શૃંગારમય ભજનો અને
ગાયનો સાંભળી સાંભળીને આખી પ્રજા વધારે ને વધારે ખાયલી
થતી જાય એમાં આશ્ચર્ય શું છે ? આથી વધારે અધોગતિ ખીજી
કંઈ કહેવાય ? તમારાં પેલાં વીરત્વવર્ધક ઢાલ અને રણશિંગાં
કયાં ગયાં ? હવે તો મહેરબાની કરીને તમારાં ખાળકો અને
જીવાને તમના ગભીર અને પ્રોત્સાહક નાદ સાંભળવા દો.
આપણે તો કમરૂ અને રણશિંગાં વગાડવાનાં છે અને બ્રહ્મરુદ્ર તાલ
જેવા વીરરસથી ભરપૂર નાદ ઢાલ ઉપર વગાડવાના છે. ‘ મહા-
વીર, મહાવીર, હર, હર, મહાદેવ ’ની પ્રબળ જય ગજનાઓ-
થી આપણે પૃથ્વીને ગળાવવાની છે. મૃદુ ભાવને ઉત્પન્ન કરનારાં
ગીતો તો જરૂર હવે આપણે બંધ કરવાં જોઈએ અને વેદના ધોષ-
ની ગજનાથી દેશને ભગૃત કરવો જોઈએ. આપણી દરેક પ્રવૃત્તિ-
માં આપણે વીરત્વનો જીવંતો હાજરવો જોઈએ. એવા વીરત્વના
આદર્શથીજ આપણી માતૃભૂમિનું કલ્યાણ થશે અને તમે જો
તમારું ચારિત્ર્ય જો પ્રમાણે ઘડશો, તો ખીજીજી પણ તમારો
દાખલો લેશે. વળી એટલું ચાહ રાખજો કે સત્યના માર્ગમાંથી
એક ઇંચ પણ આડુંઅવળું ડગલું ભરશો નહિ અને નિર્બળતા-
થી કદીયે દબાઈ જશો નહિ. આ પ્રમાણે કરવાથીજ શ્રીજગ-
દંબાની કૃપા તમારા ઉપર થશે.”

શિષ્યે સ્વામીજીને કહ્યું : “ મહારાજ, કોઈ કોઈ વાર હું ના-

ઉમેદ થઈ જાઉં છું અને હું શું કરી શકવાનો છું એવું મનમાં થઈ આવે છે, તેનું કેમ કરવું ? ”

સ્વામીજીએ કહ્યું કે, “ એવે વખતે તરતજ વીર પુરુષની માફક જિલો થા અને મનમાં નહિ પણ મોટેથી ઘાંટો પાડીને કહે કે, ‘ મારામાં અગાધ સામર્થ્ય રહેલું છે. મારામાં પવિત્ર છુદ્ધિ-એ વાસ કરેલો છે. મારામાં શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન રહેલું છે. હું આનંદમય બ્રહ્મ છું. હું અસુકનો શિષ્ય છું. શ્રીરામકૃષ્ણના મિત્રોનો હું મિત્ર છું. કાંચન અને કામિનીનો વિજેતા છું. ’ એવા વિચાર કરીને તારા સ્વમાનને ટકાવી રાખ જેનામાં એલુ સ્વમાન નથી તેનામાં બ્રહ્મ કદીયે જાગૃત થતું નથી તે રામપ્રસાદનું ભજન સાંભળ્યું નથી ? તે કહે છે કે, ‘ મારે માથે સાક્ષાત્ જગદંબા બિરાજે છે, પછી જગતમાં મને કોની બીક છે ? ’ એવા ભુરસાને એવે સમયે તારા હૃદયમાં જાગૃત કરી મૂક, એવે સમયે શ્રીહરુમાનનું નામ લે; મહામાયા જગદંબાનો આશ્રય લે; પછી જો કે, નિર્બંજતા અને બાયલાપણું તારી પાસેથી બાર ગાઉ દૂર ભાગી જાય છે કે નહિ ? ”

એમ બોલતા બોલતા સ્વામીજી મેડી ઉપરથી નીચે જતયાં અને બહાર જઈને ચોગાનમાં આવેલા આંખાના ઝાડ નીચે ખાટલા ઉપર હંમેશની માફક બેઠા તેમની આંખોમાં તે વખતે દિવ્ય તેજ પ્રકાશી રહ્યું હતું. અલૌકિક આધ્યાત્મિક ચેતનથી તેમનું આખું શરીર ધ્રુજતું હતું. સંન્યાસીઓ અને બ્રહ્મચારીઓ તેમની પાસે બેઠા હતા. તેમના તરફ આંગળી કરીને તે શિષ્યને કહેવા લાગ્યા કે, “ તું બ્રહ્મને કયાં શોધવા જઈશ ? તે પ્રાણી પદાર્થ સર્વેમાં રહેલું છે. આ સર્વવ્યાપી બ્રહ્મનો અનાદર કરીને જે તેને અન્ય સ્થળે શોધે છે, તેમને શરમ છે હાથમાં રહેલા ક્ષુન્ની માફક બ્રહ્મ આ જગતમાં ઉઘાડુંજ દેખાય છે. અહીંયાં અને

આખા જગતમાં પ્રદ્ધજ પ્રદ્ધ રહેલું છે.” સ્વામીજી આ શબ્દો એવા જુસ્સાથી બોલ્યા કે સર્વેનાં હૃદય પ્રદ્ધભાવથી ડોલી રહ્યાં. સર્વેનાં હૃદયમાં અપૂર્વ શાંતિનો વાસ થઈ રહ્યો અને સર્વે ભાવ-સમાધિમાં આવી ગયા. તે વખતે સ્વામી પ્રેમાનંદ ગંગામાં સ્નાન કરી પવિત્ર જળનું કમંડલુ ભરીને ત્યાં થઈને જતા હતા. તેમને જોઈને સ્વામીજી બોલી ઊઠ્યા કે, “અહીંયાં અહીંયાંજ પ્રદ્ધ દશ્યમાન થાય છે.” તે શબ્દો સાંભળીને પ્રેમાનંદ સ્તબ્ધ બની ગયા. તે ચાલતા અટકી જઈને જ્યાં ઊભા હતા ત્યાં ને ત્યાંજ સ્તંભી ધ્યાનસ્થ થઈ ગયા. પાએક કલાક આમ ચાલ્યો ગયો. એ બનાવ હજી પણ મઠના સાધુઓનાં હૃદયમાંથી ખસતો નથી—હજી પણ તે વીસરી જવાયો નથી. એ બનાવ ઉપરથી શ્રીરામકૃષ્ણના જીવનનો એક બનાવ અહીં યાદ આવે છે. પોતાના કેહ-નો ત્યાગ કર્યા પહેલાં થોડાક સમય પૂર્વે શ્રીરામકૃષ્ણ સમાધિ-માંથી જાગીને તરતજ બહાર બગીચામાં આવ્યા હતા. ત્યાં જે કેટલાક શિષ્યો બેઠા હતા તેમાંના કેાઈના હૃદય ઉપર તેા કેાઈ-ના મસ્તક ઉપર હાથ મૂકીને તે બોલ્યા હતા કે, “ચૈતન્યને પ્રાપ્ત કરો, આત્માને જાગૃત કરો.” તેમના પવિત્ર સ્પર્શથી તે શિષ્યો અપૂર્વ આનંદને લોભવતા ધ્યાનસ્થ બની રહ્યા હતા.

થોડા વખત પછી એ બનાવ વિષે સ્વામીજી પેલા શિષ્યને કહેવા લાગ્યા: “આજે શું જન્યું તે તે જોયું ને? તેઓ સર્વ ધ્યાનગ્રસ્ત થઈ રહ્યા હતા. તેઓ સર્વે શ્રીરામકૃષ્ણના પુત્રો છે. તેમને તે કહેવામાં આવ્યું કે તરતજ પ્રદ્ધ તેમનામાં જાગી રહ્યું.” શિષ્યે જવાબ આપ્યો કે, તેને પણ તેવો અનુભવ થયો હતો, પણ તે અનુભવ ઝાઝો વખત ટક્યો નહિ. સ્વામીજીએ ઉત્તર આપ્યો કે, “ફિકર નહિ બાધ, તને એવો અનુભવ કાળે કરીને એની મેળેજ થશે; પણ પ્રથમ તારે ખીલજોના કલ્યાણને માટે

કામ કરવું જોઈએ માયાનો પડદો-મળ અને વિશ્વેષને દૂર કરી નાખવા માટે શુભ કર્મ કરવા જોઈએ ”

આ વખતે મઠની આસપાસની ભૂમિ સમરાવવાનું કામ ચાલતું હતું તેને માટે કેટલાક મજૂરો ત્યાં ફરરોજ આવતા અને કામ કરતા. સ્વામીજી તે મજૂરો સાથે ઘણીજ છુટથી વાતો કરીને તેમને આનંદ પમાડતા તેમના સુખદુખની પૂછપરછ વખતે વખતે કરતા. તેમની નિર્દોષ રીતભાતને લીધે સ્વામીજી તેમને ઘણું આહતા એવા સાદા, લોળા લોકો જોડે વાતો કરવાથી સ્વામીજીને પણ ઘણો આરામ મળતો. એક દિવસ કેટલાક ધનાઢ્ય અને સત્તાવાળા સદ્ગૃહસ્થો સ્વામીજીને મળવાને મઠમાં આવ્યા હતા તે વખતે સ્વામીજી પેલા મજૂરો જોડે વાતો કરતા હતા, તેથી જ્યારે તેમને પેલા ગૃહસ્થો આવ્યાની ખબર કરવામાં આવી, ત્યારે તે બોલ્યા “ ફલાણા-લીકણા ભાઈ આવ્યા છે તો બહે આવ્યા, પણ હમણા તો આ લોકો સાથેજ હું આનંદ કરીશ ” ખરેખર, સ્વામીજી તે પછી પોતાના વહાલા મજૂરોને છોડીને પેલા ગૃહસ્થોને મળવાને ગયાજ નહિ.

આ મજૂરોમાંનો એક મજૂર સ્વામીજીને વધારે ગમતો હતો તેનું નામ કેશવ હતું તે સ્વામીજીને કહેતો કે, “ જો સ્વામી બાળા ! અમે કામ કરતા હોઈએ ત્યારે તમે આવશે નહિ અમે તમારી સાથે વાત કરીએ છીએ, ત્યારે અમારાથી કામ થતું નથી અને તેથી બડા બાળા (સ્વામી અદ્વૈતાનંદ) અમને ઠપકો આપે છે ” એ શબ્દો સાંભળીને સ્વામીજીને લાગી આવ્યું અને તેમણે કહ્યું કે, “ હવેથી બડા બાળા તમને કશુંય કહેશે નહિ ” કોઈ કોઈ વાર તો મજૂરોની તગી અને દુખ સાંભળીને સ્વામીજીની આખોમાં આસુ આવી જતા જ્યારે એવું થતું, ત્યારે કેશવ તેમને કહેતો કે, “ હવે તમે જીવ, સ્વામી

બાબા ! અમે હવે કદીયે અમારાં દુઃખની વાત તમને કહીશું નહિ, કારણકે તમે તેથી રડી પડો છો. ”

એક દિવસ સ્વામીજીએ કેશતને પૂછ્યું કે, “ તમને બધાંને અહીંયાં મિજબાની ખાવી ગમશે કે ? ” તે માણસે જવાબ આપ્યો : “ બાપજી, જો અમે બીજાને હાથે રાંધેલું મીઠાવાણું અન્ન ખાઈએ, તો અમને ન્યાત બહાર મૂકે; કારણકે અમે પર-લેલા છીએ. ” સ્વામીજીએ તેને ખાતરી કરી આપી કે રસોઈ-માં મીઠું નાખવામાં આવશે નહિ. મીઠું ઉપર પીરસવામાં આવશે. એ સાંભળીને મજૂરોએ હા પાડી. મજૂરોને મિજબાની આપ-વામાં આવી. લેંચી, ખરદી, કઠી અને બીજી સુંદર વાનીઓ કરીને તેમને પીરસવામાં આવી. સ્વામીજી જાતેજ પીરસવાના કામ ઉપર નજર રાખવા લાગ્યા. મજૂરો જમતે જમતે બોલ્યા કે, “ સ્વામી બાપજી, આ સુંદર વસ્તુઓ તમે ક્યાંથી આણી ? અમંરી જિંદગીમાં આવી વસ્તુઓ અમે કદીયે ખાધી નથી. ” તેઓને તેમની ઇચ્છાપૂર્વક ગરાળર જમાડયા પછી સ્વામીજી તેમને કહેવા લાગ્યા કે, “ તમે બધા નારાયણો છો. આજે તમને જમાડીને મેં સાક્ષાત્ નારાયણનેજ જમાડયા છે. ” પછીથી એક શિષ્ય જોડે વાત કરતાં સ્વામીજીએ કહ્યું હતું કે, “ મેં તેમના-માં સાક્ષાત્ નારાયણનાંજ દર્શન કર્યાં હતાં. તેઓ કેવા સાદા અને ભોળા છે. તેઓ મને ખરા અંતઃકરણથી ચાહે છે. ” પછી-થી થોડીક વારે સ્વામીજી સંન્યાસીઓ અને બ્રહ્મચારીઓને કહેવા લાગ્યા કે :—

“ જુઓ, આ ગરીબ અમણ લોકો કેવા સાદા અને ભોળા છે ? તમારો હિંદુસ્તાન અત્યારે મોટે ભાગે આવા નિહોપ, સાદા, મહેનતુ, પ્રમાણિક અને ધર્મપ્રેમી લોકોથીજ ભરેલો છે; પરંતુ બીજાઓ તેમના ઉપર ચઢી બેસવાને લીધે તેઓ લખ્ખુંસક્કું અન્ન

પણ બે વખત પામી શકતા નથી. મંદવાડમાં તેમને કોઈ દવા પણ આપતું નથી. માહોમાંહે કબ્રિયા ન કરવા માટે તેમને કોઈ સમન્વવનારું હોતું નથી. પુસ્તકોનો નિર્દોષ અને ઉત્તતિપ્રદ આનંદ લેવા માટે તેમને કોઈ વાંચતાં શીખવનાર કે વાચી સંભળાવનાર હોતું નથી. અફસોસ, કેવા દેવ જેવા માણસો અને તેમની દેવી હૃદયશા !” આ શબ્દો બોલતાં બોલતાં સ્વામીજી-તું શરીર કરુણાના આવેશથી ધ્રુજવા લાગ્યું અને તેમની આંખો-માંથી ખેર ખેર જેવાં આંસુ ખરવા લાગ્યાં. તેઓ જેમતેમ હૃદયના વેગને રોકીને બોલ્યા કે, “ઓ હિંદના સાધુઓ ! ઓ ઋષિમુનિનાં સંતાનો ! સર્વવ્યાપી પ્રભુના આ લાખો કરોડો જીવતાંજાગતાં મહિરોમાનો કચરોપૂંજે સાફ કરવા અને તેમાં અપૂંજ્ય પહી રહેલા શિવ ભગવાનને સેવાપૂંજથી પ્રસન્ન કરવાને તત્પર થશો ? મોક્ષ મેળવવાને માટે આથી વધારે સારો, સહેલો અને યોગ્ય ઉપાય અત્યારે બીજો કયો છે ? પોતાનો પ્રાણ અને સર્વસ્વ બીજાને માટે અર્પણ કરી દેવા એજ વર્તમાન સમયનો સાચો સંન્યાસ છે. ભાઈઓ, મોક્ષ ખાતર નહિ, તો માનવ-દયાને ખાતર પણ તમે આવા મનુષ્યોનાં કાંઈ પણ હાખ ટાળી શકશો ? તેમ ન કરો તો પછી સ્વાર્પણના પ્રતીક જેવા આ તમારાં ભગવાં કપડાં ધારણ કરવાનો અર્થજ શો રહ્યો ? કોઈ કોઈ વાર તો મને એમ પણ થઈ આવે છે કે, આ મઠખંડ સર્વ વેચી નાખીને એ લોકની સેવા કેમ ન કરવી ? જેણે વૃક્ષની છાયાનેજ પોતાનું ઘર માનેલું છે અને હથેલીનેજ લિક્ષાપાત્ર માનેલું છે, એવા આપણને સ્થળની શી દરકાર છે ? આપણા બધુઓને પૂરું ખાવાપીવાનું પણ મળે નહિ, તો પછી આપણા સુખમા ઠાળિ-યેજ શી રીતે પેસી શકે ? બ્યારે હું પશ્ચિમમાં હતો, ત્યારે મારા મનમાં આ વિચારો વારંવાર જાગી ઊઠતા અને હું રડતે મોઢ

શ્રીજગદ્ગાને પ્રાર્થના કરતો કે, ‘હે મા ! અહીંયાં તારા પુત્રો કુલની શર્યામાં પોઢે છે; સુંદર ખાનપાનાદિ ચથેચ્છ કરે છે અને સંપૂર્ણ રીતે જિંદગીના લોગો લોગવે છે; પણ ખીજી તરફ ભારત-વર્ષમાં લોકો ભૂખે મરે છે. માતાજી, એનો ઉપાય કાંઈ થશે કે નહિ ?’ પશ્ચિમમાં ધર્મનો ઉપદેશ કરવા જવામાં મારો એક હેતુ એ પણ હતો કે, આપણા દેશને માટે ત્યાંથી કંઈક સહાય મળી શકે તેમ છે કે નહિ તે જોવું. આપણા દેશના લોકોની ગરીબાઈ અને દુઃખ જોઈને મને ઘણી વાર વિચાર થાય છે કે, ‘આ બધા પૂજના ઠાઠ ફેંકી દો. શંખનો નાદ કરવો, ઘંટ વગાડવો, આરતી કરવી તેમજ ખીજી જે કાંઈ મોક્ષ મેળવવાને માટે આપણે (શાસ્ત્રાધ્યયન વગેરે) સાધનાઓ કરી રહેલા છીએ, તે સર્વ ત્યજી દો. ગામેગામ ફરીને ગરીબોની સેવા કરવામાં જીવનને અર્પણ કરી દો. આપણા ચારિત્ર્ય, ધાર્મિકતા અને તપોમય જીવનથી ધનવાનોના હૃદયમાં ગરીબો પ્રત્યેની ફરજોત્તુ બાન કરાવો અને ગરીબો તથા દુઃખીઓની સેવા કરવા માટે તેમની પાસેથી દ્રવ્ય મેળવો. અક્ષોસ ! આપણા દેશમાં કોઈ પણ મનુષ્ય ગરીબો, દુઃખીઓ અને અધમોનો વિચાર કરતોજ નથી. જેઓ આખી પ્રજાનો આધાર છે, જેમની મહેનતથી અન્ન થાય છે અને જેઓ એકાદ દિવસ કામે ન ચડે તો આખા શહેરમાં હાહાકાર થઈ જાય છે, તેવા મનુષ્યો તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવનાર અને તેમનાં સુખદુઃખમાં ભાગ લેનાર એક પણ મનુષ્ય આપણા દેશમાં કયાં છે ? જુઓ, હિંદુઓની સહાનુભૂતિ વગર અને આમડછેટના તિરસ્કારને લીધે મદ્રાસ ઇલાકામાં કેટલા બધા અત્યજો ખ્રિસ્તી થઈ જાય છે ? એમ નહિ ધારતા કે, માત્ર ભૂખને લીધેજ તેઓ ખ્રિસ્તી થઈ જાય છે; પરંતુ તમે તેમની દરકાર કરતા નથી અને ઊલટા તિરસ્કાર કરો છો. તે છતાં બહુજ

અગત્યની સેવા તેમની પાસેથી લઈને ગદલામાં એકું અન્ન પણ તેમને પેટ ભરીને ખાવા આપતા નથી, તેથીજ તેઓ તેમ કરે છે. દેશમાં મનુષ્યપ્રેમ કે ધર્મવિચાર રહ્યો છેજ ક્યાં ? હવે તો માત્ર ‘સ્પર્શોસ્પર્શ’ રહેલું છે. આવી અધમ રૂઢિઓને કાઢી નાખો. સ્પર્શોસ્પર્શનાં ગંધનો કાઢી નાખવાની અને સર્વેને ‘ઓ ગરીબો, ઓ નિરાધાર અને પતિતો, આવો, આપણે બધા એકજ પ્રભુનાં સંતાન છીએ’ એમ કહીને તેમને સત્કારવાની કેટલી બધી જરૂર રહેલી છે? જ્યાંસુધી તેઓને સત્કાર આપીને તેમની સ્થિતિ સુધારવામાં આવશે નહિ, ત્યાંસુધી સુખ, સામથ્ય અને સમૃદ્ધિના અખૂટ ખજાનારૂપી શ્રીમહામાયા જગદંબા તમારા દેશમાંથી આદ્યાં ગયાં છે, તે પાછાં આવીને વસશે નહિ. આ લોકોને જગતના પ્રથમની ખબર નથી. બીજાઓ જે તેમની મજૂરી ઉપર તાગડધિત્તા કરી, તેમના ઉપર સત્તા ચલાવે છે, તેમની અનીતિ અને કળવકળની આ લોકોને ખબર નથી, તેમજ કામ કરવાના અનેક રસ્તા અને પોતાના આત્મબળને તેઓ જાણતા નથી, તેથીજ સખ્ત મજૂરી કરતાં પણ આ લોકોને પૂરાં અજ્ઞવશ સુધ્ધાં મળતાં નથી. બાઈઓ, તેમનું અજ્ઞાન ટાળવાને તમારાથી બનતા સઘળા ઉપાયો કરો. દિવસના પ્રકાશની માફક હું પ્રત્યક્ષ જોઈ શકું છું કે, મારામાં જે બ્રહ્મ રહેલું છે, તેનું તેજ બ્રહ્મ તેમનામાં પણ રહેલું છે. મારામાં જે શક્તિ રહેલી છે, તેની તેજ શક્તિ તેમનામાં પણ રહેલી છે. માત્ર તેની જાગૃતિમાંજ ફેર છે. જ્યાંસુધી આવા વર્ગોમાં ચેતન ફેલાઈ રહે નહિ, ત્યાંસુધી દેશનો ઉદય થાયજ નહિ ખાતરી રાખજો કે, શરીરનો એક અવયવ લકવાથી રહી ગયો હોય અને તેના બીજા અવયવો ગમે તેટલા સારા અને મજબૂત હોય, તોપણ તે શરીર કોઈ પણ મોટું કાર્ય કરી શકનાર નથી.”

એક શિષ્ય બોલી બિલ્કો: “ મહારાજ ! સધળા પંથો અને ધર્મોના માણસો વચ્ચે સહકાર અને બ્રાતૃભાવ ઉત્પન્ન કરવાં, એ તો ઘણું જ કઠિન કાર્ય છે. ”

એ સાંભળીને સ્વામીજી ચિડાઈ ગયા અને મોટા અવાજથી કહેવા લાગ્યા કે, “ ખરો મનથી અને સર્વ સમય તથા શક્તિ-પૂર્વક એક વાર કાર્ય કરવા માંડો, એટલે કઠિનતાની અને અશ-ક્યતાની સધળી ભ્રાંતિ દૂર થઈ જશે. કામ કર્યે જલું એજ તારી ફરજ છે અને તે બળવવાથી કાળે કરીને બધું જ ઠીક થઈ રહેશે. ”

“ જગતનો ઇતિહાસવાંચ અને તને સમજશે કે, અમુક સમયે દેશમાં એકાદ મહાપુરુષ બિલો થયેલો છે અને તે ત્યાંના પ્રજા-કીય જીવનના આદર્શનું કેંદ્રસ્થાન બની રહેલો છે. એ મહાપુરુષ-ના ચારિત્ર અને વિચારોથી આકર્ષાઈને હજારો મનુષ્યો લોકસેવા કરવાને જીવન અર્પણ કરી રહેલા છે. તમે બધા બુદ્ધિશાળી છોકરા છો અને મારા શિષ્યો થયા છો, પણ મને કહો તો ખરા કે બીજાઓના બહા માટે તમે શું કર્યું છે ? તમે બીજાઓને માટેજ તમારું જીવન નિષ્કામભાવે અર્પણ કરી દો અને વેદાધ્ય-યન અને ધ્યાનાદિ ક્રિયાઓને બીજા જન્મ માટે સુલતવી રાખો. તમારાં શરીરોને બીજાઓની સેવા કરતે કરતેજ પડવા દો. એમ થશે ત્યારેજ હું બાળીશ કે, તમે મારી પાસે નકામા આવ્યા નથી. ”

“ જે મનુષ્યોની સેવા કરી રહ્યા છે, તે પ્રભુનીજ સેવા કરી રહ્યા છે. મેં તમને આજે જે કહ્યું તેને મનમાં દૃઢ ઠસાવીને તે પ્રમાણે વર્તન કરજો. પ્રભુ તમારો નેતા અને સહાયક બનો. ”

સ્વામીજી આવી રીતે શિષ્યોને બોધ આપીને પોતાના મિત્રો, ગુરુભાઈઓ અને સ્નેહીઓના આત્માને બાગૃત કરી રહ્યા હતા. તેમની આસપાસ બેસનારા-બિઠનારાઓનાં હૃદયોમાં આવા અનેક

ઉપદેશોથી સુવિચારોનો વાસ તેઓ કરાવી રહ્યા હતા. આમ કરી-
ને કેટલાકનાં હૃદયમાં તેમણે ભક્તિરસ રેડ્યો છે, તેા કેટલાકને
તેમણે જ્ઞાનમાર્ગે ચડાવ્યા છે અને કેટલાકના મનમાં સાચી સ્વ-
દેશપ્રીતિ ઉત્પન્ન કરી છે. સર્વે પ્રાણીપદાર્થમાં પ્રસન્ન-પોતાના
આત્માનું-દર્શન કરવાનું તેમણે શીખવ્યું છે. અહાહા! કેટલા
બધા મનુષ્યોના આત્માને તેમણે ભગૃત કરી મૂક્યા છે! કેટલાં-
ના હૃદયમાં તેમણે પ્રસન્ન જગાવેલું છે! એક પ્રકારની અતિ પ્રબળ
આધ્યાત્મિક જવાલા-દેવી જ્યોતિ-તેમના અંતરમાં બળહળી રહી
હતી. પોતાના પરિચયમાં આવનાર આત્માઓમાં પણ તેવીજ
જ્યોતિ પ્રગટાવવાનો પ્રયાસ તેઓ કરી રહ્યા હતા. ડોક્ટરોની
ના છતાં પણ પ્રસંગ આવતાં સ્વામીજી આવા પ્રકારનો યત્ન
સંપૂર્ણ છૂટથી કરતા અને તેથી તેમના વ્યાધિગ્રસ્ત શરીરને વધુ
નુકસાન પહોંચતું; છતાં તેની તે દરકાર કરતા નહિ. તેમના શુર-
ભાઈઓને તેથી ચિંતા થતી, પણ સ્વામીજીના ઉત્કટ વૈરાગ્ય
આગળ તેમનું કશું ચાલતું નહિ. તેઓ તેમના શરીરને માટે
પ્રભુપ્રાર્થના કરતા. બાણે કે જીવનનું કાર્ય જલદી આટોપી લેવું
હોય, તેમ વધારે ને વધારે જીવસાથી સ્વામીજી કાર્ય કરવા ગંડી
જતા. ખરેખર તેમના જીવનનું કાર્ય હવે ધીમે ધીમે આટોપાતું-
જ ચાલતું હતું.

૫૯-મ હા સ મા ધિ

સ્વામી વિવેકાનંદ મહાસમાધિને પ્રાપ્ત થયા તે અગાઉ લગ-
લગ ઢોઢેક વર્ષ સુધી મઠમાં જે જે બનાવો બન્યા તે સર્વે ઘણા-
જ રસમય અને અગત્યના હતા. તે સર્વેમાં સ્વામીજીનો આત્મા
પરોવાઈ રહેલો જણાતો. સ્વામીજી બહાર વિચરતા તેના કરતાં
મઠમાં તેઓ વધારે સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં દૃશ્યમાન થતા હતા; કેમકે
સાધુ તરીકેનું અરેખરૂં ભવન સ્વામીજી અહીં વધારે છૂટથી
ગાળી શકતા. જેમ જેમ તેમની મહાસમાધિના દિવસો પાસે
આવતા ગયા, તેમ તેમ તેઓ સંન્યાસની મહત્તા વધારે ને
વધારેજ દાખવતા ચાલ્યા.

સ્વામીજી પૂર્વ બંગાળા અને આસામ તરફ જઈ આવ્યા, તે
પછી તેમનું શરીર વધારે બગડતું ચાલ્યું. તેમને જલંદરનો
વ્યાધિ થયો હતો. તેમના પગ પણુ હવે ફૂલી ગયા હતા અને
તેથી ચાલતાં ઘણી મુશ્કેલી પડતી હતી. તેમની જિંદગીના છેલ્લા
વરસમાં તેમને કૃત્ત ત્રણ કે ચાર કલાકજ જિંઘ આવતી અને તે
પણુ ખરાબર નહિ. આટલું છતાં પણ સ્વામીજી એક અરેખરા
સંન્યાસીની માફક જરાક પણ ચૂં કે ચાં કયાં વગર પોતાનું કાચું
કચે જતા. મિત્રો અને સ્નેહીઓની મુલાકાત તેઓ લેતા અને
તેમની સાથે ઘણાજ આનંદ અને બુદ્ધિસાથી વાતચીત કરતા.

સને ૧૯૦૧ના જુલાઈ અને ઓગસ્ટ માસમાં સ્વામીજી કાંઈક

વધારે આરામ લઈ શક્યા અને તેથી તેમનું શરીર પણ કંઈક સુધર્યું. સાંજે અને સવારે હવે તે બહાર ફરવા જતા અને સાથે તેમના એકાદ બે ગુરુભાઈઓ પણ જતા. કેટલીક વાર સ્વામી-જી તેમની સાથે ગંભીર વિષયો ઉપર વાતચીત કરતા, પણ ઘણું-ખણ તો તે ગુરુભાઈઓને પાછળ રાખી વિચારમાં ને વિચારમાં એકલાજ આગળ ચાલ્યા જતા.

૧૯૦૧ ના ઓક્ટોબરમાં સ્વામીજીની તબિયત પાછી વધારે બગડી. કલકત્તાના પ્રખ્યાત ડૉ. સૉન્ડર્સને બોલાવવામાં આવ્યા અને તેમણે બલામણુ કરી કે, “સ્વામીજીએ કંઈ પણ કામ કરવું નહિ.” તબિયત છેક નાદુરસ્ત હોય, ત્યાંસુધી સ્વામીજીને નાછૂટકે પધારીમાં પડી રહેવું પડતું. તબિયત જરા ઠીક થવા આવતી કે તરતજ તેઓ કંઈ ને કંઈ કામ કરવા મંડી જતા. કોઈ વાર તે જમીન ખોદતા તો કોઈ વાર ક્ષણ-પુષ્પાદિનાં બાડ રોપતા અને કોઈ વાર ખીજ વાવતા. કોઈ વાર તે પલાંડી વાળી-ને ધ્યાનમાં બેસતા તો કોઈ વાર વેદોના મંત્રો બોલતા અને કોઈ વાર કોઈ પુસ્તકનું વાચન-મનન કરતા જણાતા. તબિયત પૂરેપૂરી સુધરી રહેતા સુધી પધારીમાં પડી રહેવું કે ઘરમાં બેસી રહેવું, એ તેમને જરા પણ ગમતું નહિ. તેઓ વખતોવખત એકાંતમાં જઈ બેસતા અને ત્યાં ધ્યાનગ્રસ્ત થઈ જતા. જ્યારે તે કોઈ અમુક વ્રતના નિમિત્તથી ઉપવાસાદિનું પાલન કરતા, ત્યારે તેમની ખુશીનો પાર રહેતો નહિ. તપ, સાધના અને ઉપવાસાદિના અનેક લાભો વિષે બહુજ આગ્રહ કરીને તે પોતાના શિષ્યો-ને સમજણુ આપતા અને તેટલાજ આગ્રહથી તેમની પાસે વ્રત-ઉપવાસાદિનું પાલન પણ કરાવતા. એનાથી શરીરની શુદ્ધિ તો દેખીતી થાય છે અને શરીરની શુદ્ધિથી ચિત્તની શુદ્ધિમાં ઘણીજ અગત્યની સહાય મળે છે. આ શરીરની ચિત્તશુદ્ધિને લીધેજ

મનુષ્યો અને પ્રજાઓ સંયમ, બળ, અને સત્યજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી મોટાં મોટાં કામો કરવાને સમર્થ થઈ રહે છે. જે પ્રજા સંયમ વગરની છે, તે કોઈ પણ દિવસ ઉદયને શિખરે ચડી શકતી નથી. સ્વામીજીએ એ ક્ષાયદાઓને બાતે અનુભવ્યા હતા અને તેથી કરીને તે તેમના શિષ્યો પાસે વ્રતઉપવાસાદિનું યથાર્થ પાલન કરાવતા હતા. તેમજ શિવરાત્રિ જેવા દિવસોએ આખો દિવસ ઉપવાસ કરાવી દિવસ અને રાત્રિ ભજનકીર્તનમાં જ ગળાવતા.

સ્વામીજીનું આરોગ્ય બગડેલું રહ્યા કરવાથી તેમણે હવે કલકત્તાના કવિરાજ મહાનંદ સેનગુપ્તની દવા કરવા માંડી. કવિરાજ સ્વામીજી પાસે સમ્મત કરી પળાવતા. તે એટલે સુધી કે સ્વામીજીને તેમણે કેટલાક દિવસ સુધી પાણી પીવાની અને મીઠું ખાવાની પણ ખંધી કરી હતી. વળી તેમને માત્ર અમુક સાદો ખોરાક જ ખાવો પડતો અને તે પણ થોડા પ્રમાણમાંજ; તેમ છતાં પણ સ્વામીજીની વિશાળ, ભવ્ય અને તેજસ્વી આંખોનું તેજ તેવું ને તેવુંજ હતું અને પહેલાંની પેઠેજ તે કામ કયાં કરતા.

કવિરાજની દવા શરૂ કરતા પહેલાં થોડા દિવસ ઉપર તેમણે એનસાઇકલોપીડિયા બ્રિટાનિકા વાંચવાનું શરૂ કર્યું હતું. એ પુસ્તકની એ સમયે જે નવી આવૃત્તિ બહાર પડી હતી તે એક પાશ્ચાત્ય શિષ્યે મઠની લાયબ્રેરીમાં ભેટ તરીકે મોકલી હતી.

એક વખત સ્વામીજીને તેમનો શિષ્ય શરદ્ચંદ્ર ચક્રવર્તી મળવાને આવ્યો અને એ પુસ્તકના પચીસ ભાગ ત્યાં પડેલા બેઠને બોલ્યો: “એટલાં બધાં પુસ્તકોમાં લખેલી બીનાઓને એક આખી જિંદગીમાં પણ યાદ ન કરી શકાય.” શિષ્યને બખર નહોતી કે સ્વામીજીએ દસ ભાગ તો વાંચી નાખ્યા હતા અને અગિયારમો ભાગ ચાલતો હતો. સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો:

“અરે, એમ તે હોય? આ દસ લાગમાંથી તું મને ગમે તે પૂછ.” શિષ્ય આશ્ચર્ય પામ્યો અને દસે લાગ આમતેમ ઉઘલાવી જઈને તેમાંના દરેક લાગના અઘરા વિષયોમાંથી અકેક બધે પ્રશ્ન તેણે સ્વામીજીને પૂછ્યા. સ્વામીજીએ તરતજ તે વિષયોનો સાર કહી બતાવ્યો, એટલુંજ નહિ પણ ઘણાખરા સવાલોના ઉત્તર તો એમણે પુસ્તકમાંનો શબ્દે શબ્દજ બોલીને આપ્યા. પોતાના શુરુની વિલક્ષણ બુદ્ધિ અને અસાધારણ સ્મરણશક્તિ જોઈને શિષ્ય અકિત થઈ ગયો અને પુસ્તકો વેગળાં મૂકી દઈને બોલી બિઘ્યો: “આ તો આશ્ચર્યની વાત! મનુષ્યને માટે આટલી યાદ-દારતા અશક્યજ કહેવાય.” સ્વામીજી તરતજ જુસ્સાભેર બોલી બિઘ્યા: “તમે લોકોની વિષયાસક્તિએજ એ આશ્ચર્ય અને અશક્યતાનાં જૂત બિલાં કરેલાં છે. મનુષ્ય જો સારી પેઠે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે તો એક વાર પણ વાંચ્યું કે સાંભળ્યું હોય તે જિંદગી સુધી સ્મરણમાં રાખી શકે. આ બ્રહ્મચર્યની ખામીને લીધેજ આપણે પ્રભ તરીકે વધારે ને વધારે નબળા અને બુદ્ધિહીન થતા જઈએ છીએ; અને મનુષ્યત્વહીન કુરકુરિયાં પેદા કરતા રહીને ભારતભૂમિનો ભાર વધાર્યાં કરીએ છીએ.”

સ્વામીજીએ જીવનના છેલ્લા દિવસો અને તેમાંય ખાસ કરીને છેલ્લા બે મહિનાઓ દરમિયાન પોતાના સઘળા શુરુલાઈઓ અને શિષ્યોને એકઠા કરવા માંડ્યા. યુરોપ અને અમેરિકાદિ જગતના દૂરના પ્રદેશોમાંથી પણ અનેક પાશ્ચાત્ય શિષ્યો આવી પહોંચ્યા હતા. સ્વામીજીની તબિયત હવે વધારે નરમ રહેતી હતી, પણ તેમનો અંત એટલો બધો જલદી આવશે એમ કોઈ ધારતું નહોતું.

જિંદગીના આ છેલ્લા દિવસોમાં સ્વામીજી મઠ વગેરેનાં કાર્યો તરફ ધ્યાન આપતા નહિ. લગભગ આખો દિવસ તે ધ્યાનગ્રસ્તજ રહેતા હતા. પોતાની મહાસમાધિના ત્રણ દિવસ અગાઉ ત્રીજે

પહોરે સ્વામીજીએ મઠની આસપાસની ખુલ્લી જગ્યામાં ફરત ફરતાં તેમની સાથેના માણસને ગંગા નદીના કિનારા ઉપરનં એક જગ્યા બતાવીને ગંભીરતાથી કહ્યું હતું કે, “જ્યારે હું શરીરનો ત્યાગ કરું ત્યારે એને ત્યાં દાટજો.” પાછળથી તેજ પ્રમાણે કરીને ત્યાં એક ભવ્ય મંદિર બંધાવવામાં આવ્યું છે.

મહાસમાધિ પૂર્વેના છેલ્લા અઠવાડિયામાં બુધવારને દિવસે એકાદશી હોવાથી તે દિવસે સ્વામીજીએ ઠેરો ઉપવાસ કર્યો હતો. તે દિવસે આગ્રહ કરીને પોતાના એક શિષ્યને તેમણે જાતેજ ખાવાનું પીરશ્યું અને જમી રહ્યા પછી જાતેજ પાણી રેડીને તેના હાથ ધોવરાવી રૂમાલ વડે લૂછી નાખ્યા. સ્વાભાવિક રીતેજ ખીલ શિષ્યોએ તે કામ કરવા ઇચ્છ્યું હતું, પણ સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો હતો કે, “જિસસ કાઇસ્ટે પોતેજ શિષ્યોના પગ ધોયા હતા.” સને ૧૯૦૨ના જુલાઈની ૪ થી તારીખ તેમણે દેહત્યાગ માટે જાણે પ્રયત્નથીજ નક્કી કરી રાખી હતી.

જીવનના એ છેલ્લા દિવસે સ્વામીજી બહુજ ગંભીર દેખાતા હતા. હમેશ કરતાં એ દિવસે તે વધારે વહેલા ઊઠ્યા હતા. એ દિવસે તેમનું સઘળું કાર્ય બહુજ વિચારપૂર્વક થતું હોય તેમ લાગતું હતું. સવારમાં ચાહ પીધા પછી સ્વામીજી મઠના ઠાકુર-ધરમાં ગયા અને ત્યાં આઠ વાગ્યાથી અગિયાર વાગતા સુધી સઘળાં ખારીખારણાં અંદરથી બંધ કરીને ધ્યાનસ્થ રહ્યા.

પરમાત્મધ્યાનની એ ઉન્નત અને દિવ્ય અવસ્થા લોગબ્યા પછી લજ્જા ગાતે ગાતે તેમનો પુણ્યાત્મા પરમાત્મપ્રેમનીજ-મસ્તી અનુભવી રહેલો જણાવા લાગ્યો.

ઠાકુરધરમાંથી નીચે આવ્યા પછી સ્વામીજી મઠના વિશાળ ચોકમાં આમતેમ ફરવા લાગ્યા. આ વખતે તેમનું ચિત્ત કેવળ

અંતરુખ થઈ રહ્યું હતું. આમતેમ કરતાં કરતાં મનમાં અનેક ઉચ્ચ વિચારો ચાલી રહ્યા હતા. વિચારોનું બળ એટલું પ્રબળ હતું કે વિચાર કરતાં મોઢેથી પણ કોઈ કોઈ વાર કંઈક બોલી જતા હતા. તે વખતે સ્વામી પ્રેમાનંદ નજીકમાંજ ઠાકુરધરના એટલા ઉપર બિભા હતા. વિચારમાં ને વિચારમાં સ્વામીજી એટલું મોઢેથી બોલતા હતા કે તેમના બધા શબ્દો સ્વામી પ્રેમાનંદ સાંભળી શકતા હતા. સ્વામીજી એક વાર બોલ્યા કે, “ બીજો વિવેકાનંદ હોય તોજ આ વિવેકાનંદને સમજી શકે; પણ ફિકર નહિ, વખત જતાં કેટલાએ વિવેકાનંદો જન્મશે. ”

હવે સ્વામીજીએ સ્વામી શુદ્ધાનંદને લાયબ્રેરીમાંથી શુદ્ધ યજુર્વેદ લાવવાનું કહ્યું શુદ્ધાનંદ તે લઈ આવ્યા એટલે સ્વામીજીએ તેમને સુપ્રમ્ણઃ સૂર્યરશ્મિઃ એ શબ્દોથી શરૂ થતો મંત્ર ઠાઠવાનું કહ્યું શિષ્ય તે શ્લોક તથા તેના ઉપરનું ભાષ્ય વાંચવા લાગ્યો. તેણે થોડું ભાષ્ય વાંચ્યું એટલે સ્વામીજી બોલી બોલ્યાઃ “ આ ભાગ વિષે જે સમજૂતી આપવામાં આવેલી છે તે મારા મનને ઠીક લાગતી નથી. ” પછીથી સ્વામીજીએ “ સુપુમ્ણા ” નો અર્થ સમજાવ્યો. અહીંયાં તેનો અર્થ “ બીજ અથવા પાથો ” થાય છે અને તંત્રોમાં તેનો અર્થ “ સુપુમ્ણા ” નાડી કરેલો છે એમ દર્શાવ્યું અને કહ્યું કે, “ તમારે એ શ્લોકોનો ખરાખર અર્થ તમારી મેજેજ થોડી કાઢવો જોઈએ. ” તે દિવસે બપોરનું ભોજન જમ્યા પછી તે બ્રહ્મચારીઓની ઝોરડીમાં ગયા અને તેમને સંસ્કૃતના વર્ગમાં આવવાનું કહ્યું. વર્ગમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણ-ખાસ કરાને લઘુકોમુદી શિખવાતું હતું તે વર્ગમાં શીખનાર એક જણ લખે છે કે, “ શિક્ષણ ત્રણ કલાક સુધી ચાલ્યું; પણ તે જરાય કંટાળો આપે તેવું નહોતું; કારણકે સ્વામીજી તેમના હમેશના સ્વભાવ પ્રમાણે વચ્ચે વચ્ચે, હાસ્યજનક વાર્તાઓ

કહેતા અને વારંવાર ટોળ કરતા. કોઈ વાર તે કોઈ સૂત્રના શબ્દો ઉપર હાસ્યજનક ટીકા કરતા અને કોઈ વાર કોઈ શબ્દનો ખીલો અર્થ કરીને હસતા અને તેથી તે શબ્દ વધારે યાદ રહેતો.” બ્યા કરણ શીખવ્યા પછી સ્વામીજી કંઈક થાકી ગયેલા દેખાતા હતા. થોડી વાર પછી સ્વામીજી સ્વામી પ્રેમાનંદની સાથે બહાર ફરવા ને ગયા અને લગભગ બે માઈલ સુધી ચાલ્યા. ઘણા દિવસથી તે ચાલી શકતા નહોતા, પણ એ દિવસે તે એટલું ચાલ્યા હતા. એ દિવસે તે ઠીક તંદુરસ્ત અને સશક્ત દેખાતા હતા.

બહાર ફરીને આવ્યા પછી સ્વામીજી કહેવા લાગ્યા કે તેમને તેમનું શરીર ઘણુંજ હલકું લાગે છે. થોડીક વાર વાત કર્યા પછી તે પોતાની ઓરડીમાં ચાલ્યા ગયા. ત્યાં જઈને તે ધ્યાનમાં બેઠા અને પોતાના એક શિષ્ય પાસે માળા મંગાવીને જપ કરવા લાગ્યા. લગભગ એકાદ કલાક સુધી ધ્યાન અને જપ કર્યા પછી તેઓ જમીન ઉપર પથારીમાં સૂઈ ગયા અને પેલા શિષ્યને અંદર બોલાવીને પંખા વડે મસ્તક ઉપર વા નાખવાનું કહ્યું. હજી પણ તેમના હાથમાં માળા હતી. શિષ્યને લાગ્યું કે સ્વામીજી જરાક આડા થયા હશે. થોડીક વાર પછી તેમનો હાથ જરા ધ્રુજવા લાગ્યો અને લગભગ નવ વાગ્યાને સુમારે એકદમ બે વાર દીર્ઘ શ્વાસ લઈને ધ્યાનાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયા. શું થયું તે પેલો શિષ્ય સમજી શક્યો નહિ. તેણે એક વૃદ્ધ ગુરુભાઈને બોલાવ્યા અને તેમની પાછળ બીજા સંન્યાસીઓ પણ આવ્યા. સંન્યાસીઓએ તેમની નાડી તપાસી પણ તે બંધ પડી ગયેલી જણાઈ. તેઓ સમાધિમાં હશે એમ જાણીને શ્રીરામકૃષ્ણનું નામ તેમના કાન આગળ મોટેથી ઉચ્ચારવામાં આવ્યું, પણ કંઈજ જણાયું નહિ. પછીથી એક પ્રખ્યાત ડોક્ટરને બોલાવવામાં આવ્યો અને તેણે કૃત્રિમ રીતે શ્વાસ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે મિથ્યા

ગયો. છૂટું થયેલાં વસ્ત્રને ત્યજી દેવામાં આવે તેમ સ્વામીજી હવે શરીરને ત્યજી દઇ સદાને માટે પ્રજ્ઞલીન થઇ ચૂકયા હતા. આ પ્રમાણે જગતના આધ્યાત્મિક વાતાવરણમાં પોતાની શાંત પણ અતિ પ્રબળ પ્રભાને પ્રસારતો ભારતવર્ષનો આ અતિ તેજસ્વી તારો સ્થૂળભાવે હવે સદાને માટે અદૃશ્ય થઇ ગયો. એક મહા યોગી, મહાઉપદેશક, નેતા, સ્વદેશભક્ત સાધુ, લેખક, વક્તા અને જનસમાજના નિઃસ્વાર્થ કાર્યકર્તા, જગતમાં આવીને થોડાં-જ વર્ષોમાં અતિ ઉજ્જવળ અને અચળ કીર્તિને પ્રાપ્ત કરનાર દિવ્યાત્મા હવે શરીરનું બંધન છોડીને ચાલ્યો ગયો. અનુપમ આધ્યાત્મ વિદ્યાને દેશ દેશની પ્રજાઓ સમક્ષ આલાપી રહેલો દેવતાઇ મધુર સ્વર હવે સદાને માટે બંધ પડી ગયો. દસ વર્ષ સુધી પશ્ચિમની પ્રજાઓની સમક્ષ પ્રજુનો મહિમા ગાઇ ગાઇને તેમના દિવ્યાત્માને જાગૃત કરી રહેલો અલૌકિક ગવૈયો હવે માનવની દૃષ્ટિમર્યાદામાંથી સદાને માટે અદૃશ્ય થયો. જે પુણ્યાત્માએ ભર યુવાનીમાં સંસારની સઘળી લોભલાલચોનો ત્યાગ કર્યો અને ત્રાસારીઓને પ્રાણપ્રિય એવી વસ્તુઓને તુલ્યકારી, જેણે સંન્યાસીનું કમંડલુ હાથમાં ધર્યું અને પાનબીજી કેપ-કેમોરિન સુધી પ્રવાસ કર્યા પછી વિશુદ્ધ આર્યતત્ત્વજ્ઞાનનો જગતની પ્રજાઓને લાભ આપવાને તથા ભારતવર્ષનો મહિમા ગાઇ તેનું ગૌરવ વધારવાને માટે સમુદ્રને ઝોળગી જેણે પર-દેશોમાં પર્યટન કર્યું, તે પુણ્યાત્મા હવે સ્વરૂપસ્થ થયો. ૧૯૦૨ના જુલાઇ માસની ૪ થી તારીખે શ્રીશંકરાચાર્ય સર્વો ગલિષ્ટ આ અદ્વૈતનો આચાર્ય, આ ગરીબ અને દુખીનો બેલી આ જનસમાજનો ઉદ્ધારક પોતાના નમ્બર દેહને ત્યજીને ચાલ્યો ગયો. તે દિવસે ભારતવર્ષે વેદાંતનો ભગવો ઝુટો જગતમાં ફરકાવનાર, શાંતિ અને આત્મજ્ઞાનને પ્રસારનાર શ્રીરામકૃષ્ણના પદ્મશિષ્યને

ખોયો. રામકૃષ્ણ મિશનનો સ્થાપનાર, ગુરુભાઈઓનો નેતા, હિં. પ્રજાનું વહાલું રત્ન અને આર્યોવત્નો મહાશુદ્ધિશાળી અને જગવિખ્યાત પુત્ર તે દિવસથી નજરે પડતો બંધ થયો.

સ્વામીજીના દેહાવસાનના સમાચાર વીજળી વેગે કલકત્તામાં, હિંદુસ્તાનમાં તેમજ યુરોપ અને અમેરિકામાં ફેલાઈ ગયા. બીજે દિવસે સવારે લોકોનાં ટોળેટોળાં મઠ તરફ આવવા લાગ્યાં. અનેક ગાડીઓ મઠ તરફ જવા લાગી. પવિત્ર જાહનવીને રસ્તે નોકાઓ દ્વારા તેમજ આગખોટો દ્વારા અસંખ્ય મનુષ્યો આવીને મઠ આગળ જિતરવા લાગ્યાં. સ્વામી વિવેકાનંદનું શરીર હજી તેવી ને તેવી સ્થિતિમાં હતું. જે ઓરડીમાં એકાદ દિવસ ઉપરજ નિદ્રોપ આનંદ બ્યાપી રહ્યો હતો, જેમાં અમૃત જેવી મિષ્ટતા સદાચે વાસ કરી રહી હતી અને જ્યાં બ્રહ્મનિષ્ઠ સ્વામીજીની અસ્ખલિત વક્તૃત્વધારા ચાલી રહી હતી, ત્યાં સૂન્યકારની વચમાં તેમનું શબ પડેલું જણાતું હતું. આ દેખાવ જોઈને ત્યાં આવેલા મનુષ્યો ઉપર હૃદયવેધક અસર થઈ રહી હતી. સ્વામીજીના સુખારવિદ તરફ જોઈને એક જણે તો ત્યાં ને ત્યાંજ ભારત-વર્ષની સેવામાં જીવનને વ્યતીત કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી.

વિદ્વાન ડોક્ટરોનો અભિપ્રાય વિરુદ્ધમાં હોવા છતાં પણ મઠના સાધુઓ એવી ગાંડી આશા સખતા હતા કે, હજી પણ સ્વામી વિવેકાનંદ શુદ્ધિમાં આવશે. એથી કરીને સ્વામીજીના શળને તેમણે બીજા દિવસના બપોર સુધી રાખી મૂક્યું. છેવટે જ્યારે તેમને ખાતરી થઈ ત્યારેજ સર્વ આશા મૂકી દઈને તેઓએ અગ્નિદાહ કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. સર્વત્ર ધૂપ કરવામાં આવ્યો. મઠની આસપાસની ભૂમિ ઉપર લોકોની મોટી ઠઠ ભમી હતી. શ્રીરામકૃષ્ણ અને વિવેકાનંદના નામનો જયથોષ આકાશમાં ઉપરાઉપરી ગરજ જોડીને પવિત્ર ગંગાને સામે

કિનારે પહોંચવા લાગ્યો અને ત્યાંનાં ગામ, દેવાલયો અને ઠેઠ દક્ષિણેશ્વરના મંદિર સુધી તે સંભળાવા લાગ્યો. સર્વ કોઈ હવે છેલ્લી વારનાં સ્વામીજીના દેહનાં દર્શન કરવા લાગ્યાં.

ત્રીજા પહોરે સ્વામીજીના શબને નીચે ઉતારીને ઓસરીમાં પધરાવવામાં આવ્યું. એક કપડા ઉપર પગલાં પાડી લીધા પછી આરતી કરવામાં આવી. મંત્રોચ્ચાર થઈ રહ્યો. શંખનાદ ચોતરફ ગાળી રહ્યો. ઘંટના અવાજ સંભળાયા. સર્વત્ર પવિત્રતા અને આધ્યાત્મિકતાનું વાતવરણ છવાઈ રહ્યું. પછી કેટલાકે નમન કર્યું, કેટલાક સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરી રહ્યા અને સઘળા શિષ્યો પોતાના વહાલા ગુરુનો ચરણસ્પર્શ કરી રહ્યા. આખરે શબને ઊંચકવામાં આવ્યું અને “જય શ્રીગુરુમહારાજ કી જય ! જય શ્રીસ્વામીજી મહારાજ કી જય”ના પોકારો ગગન સુધી પહોંચી રહ્યા. શબને કૂલના હાર અને પુષ્પોથી આચ્છાદિત કરવામાં આવ્યું હતું. સર્વે ધીમે ધીમે આગળ વધવા લાગ્યા અને મઠની આસપાસના મોટા મેદાનમાં થઈને તેઓ એક ગિરિવૃક્ષ આગળ આવી પહોંચ્યા. જ્યાં આગળ સ્વામીજીએ બતાવ્યું હતું ત્યાં ચંદનનાં કાષ્ઠથી ચિત્રા ખડકવામાં આવી અને તેના ઉપર શબને પધરાવી અગ્નિ ચેતાવવામાં આવ્યો. સાયંકાળે જવાળાઓ મંદ પડવા લાગી અને શબ બળીને ભસ્મ થઈ ગયું. સાધુઓએ ચિત્રા ઉપર પવિત્ર ગંગાજળ છાટીને તેને ઠંડી કરી.

બીજે દિવસે પવિત્ર ભસ્મને એકઠી કરવામાં આવી. તેને હજી સુધી પણ ઘણીજ પૂજ્યબુદ્ધિથી સંભાળી રાખવામાં આવી છે. અગ્નિઘાહના સ્થળ ઉપર એક સુંદર મંદિર બાંધવામાં આવ્યું છે અને તેની વચમાં એક સુંદર વેદી ઉપર સ્વામીજીની સુંદર પ્રતિમા પધરાવેલી છે. આ સ્થળમાં બેસીને મઠના વૃદ્ધ અને યુવાન સાધુઓ પ્રાર્થના તથા ધ્યાન કરે છે.

૬૦-ઉપસંહાર

સ્વામી વિવેકાનંદ જેવા અત્યંત વિચાળ હૃદયના મહાપુરુષ-
ના ગુણને કાર્યનું યથાવત્ વર્ણન કરવું અશક્ય છે. ખરેખર, તેમ-
ના જેવી અસામાન્ય વ્યક્તિ વર્તમાન જગતે ખીણ ભાગ્યેજ ભેઠ
હશે. એમના જેવા કલ્યાણમય ગુણો ભાગ્યેજ કોઈ પણ એકજ
વ્યક્તિમાં એકત્ર થયા હશે. સુંદર અને મોહક આકૃતિ, દિવ્ય
ચારિત્ર્ય, આનંદી સ્વભાવ, હસમુખો ચહેરો, સમયાનુસાર ટોળ
અને હાજરજવાબીપણું, વિવિધ વિદ્યાકળાઓનું જ્ઞાન, વક્તૃત્વ-
શક્તિ, સ્વદેશાભિમાન, દીન અને દુઃખીને માટે અત્યંત લાગણી,
ભેડો શાસ્ત્રપ્રવેશ, ખીલનું બહુ કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા, તપ,
ભક્તિ, વિનય, અખાધિત શક્તિ, અજેય મનોભાજ, ધ્યાનનિક્ષા,
અખંડ પ્રહ્લાચર્ય, જિતેન્દ્રિયપણું, કીર્તિ માટે બેદરકારી, શરીર,
ગુદ્ધિ અને હૃદયનો એકસરખો વિકાસ, દીર્ઘદષ્ટિ અને આત્મ-
સાક્ષાત્કાર-આવા અનેક મહાન ગુણો સ્વામી વિવેકાનંદમાં એક-
સાથે વાસ કરી રહ્યા હતા. પૂન્યપાદ શ્રીશંકરાચાર્ય જેવો ગુદ્ધિ-
વૈભવ અને ભગવાન ગુદ્ધના જેવો માનવપ્રેમ તથા દયાળુ હૃદય
તેઓ ધરાવતા હતા.

મહાન કાઈરટ જેવા તે નમ્ર અને સ્વામીભક્ત મહાવીર હનુ-
માન જેવા ગુરુભક્ત હતા. ભગવદ્ભક્તિમાં તે નારદ જેવા અને
ધૈર્ય તથા કર્મયોગમાં અર્જુન જેવા હતા. શાસ્ત્રોમાં ભગવાન
૬૬૮

વ્યાસજેવા પ્રવીણ ને બ્રહ્મચર્યમાં બાલયોગી શુકજેવા પવિત્ર હતા.

નિજ સ્વરૂપને ઝોળખી પોતાની સ્વાભાવિક નિત્યશુદ્ધતા અને મુક્તતાના બાનપૂર્વક જગતના કલ્યાણમાં સતત પ્રવૃત્ત રહેવું, એનેજ એ ખરો સંન્યાસ કહેતા. લોકકલ્યાણના કાર્યમાં પણ “હું નિત્ય છું, શુદ્ધ છું, મુક્ત છું,” એવા અનુભવયુક્ત બાનની મનુષ્યને બહુજ આવશ્યકતા છે; કારણકે શુદ્ધાત્મની માફક શારીરિક વાસનાઓથી બદ્ધ થઈ રહેલો મનુષ્ય કોઈ પણ મહત્કાર્યને ઉત્તમ રીતે પાર પાડી શકતો નથી. આત્મનઃ મોક્ષાય જગદ્વિતાય ચ । એ સ્વામીજીના જીવનનો મહામંત્ર હતો.

ભારતવર્ષના ઉદ્ધાર માટે સ્વામીજી આખો દિવસ તેમજ રાત્રિ પણ લખવામાં, વાંચવામાં, મનન કરવામાં અને ખીન્તઓને બોધ આપવામાંજ ગાળતા. તે માત્ર ચાર કલાકજ ઊંઘતા. સવારના ત્રણ કે ચાર વાગ્યા કે તરતજ તે પથારીમાંથી ઊઠતા. મઠમાં તે વખતે સર્વત્ર શાંતિ પથરાઈ રહેલી જણાતી. તે વેળાએ સ્વામીજીના મુખમાંથી મીરાંબાઈ, તાનસેન, નાનક કે કપીરનાં બજનો એક પછી એક નીકળતાં અને નિદ્રાવશ થયેલાં મનુષ્યોની નિદ્રાનો ભંગ થતો. પછીથી દાતણપાણી પરવારીને સ્વામીજી સ્નાન કરવાને જતા અને ત્યાંથી ઠાકુરઘરમાં જઈ ધ્યાન કરવાને બેસતા. એ પછીનો થોડો સમય તેઓ મઠનાં જાનવરોને પોતાને હાથેજ ખવરાવવામાં અને પંપાળવામાં ગાળતા. ગાયો, બળદ, ભેંસો, બકરીઓ વગેરે પ્રત્યે મનુષ્યોના જેટલુંજ હેત તે દર્શાવતા. આડ, પાન, લતાદિ તરફ પણ તે બહુજ લાગણીથી જોતા અને ઘણા પ્રેમથી તેમનો સ્પર્શ કરતા. પછીથી શિષ્યોને અધ્યયન કરાવવાનું કાર્ય શરૂ થતું. કોઈ પણ જાતના દંભ વગર સ્વામીજી તે કાર્ય કરતા અને તેમ કરવામાં પોતે કોઈ વાર શુરુ તરીકે તો કોઈ વાર પિતા તરીકે અને કોઈ વાર શિક્ષક

તરીકે કામ કરતા પછીથી સર્વેના ભોજનની દેખરેખ રાખતા ઘણી વાર શિષ્યોને સાથે લઈનેજ જમતા જપોરના સમયમા તે સર્વેને વેદાધ્યયન કરાવતા તે પછી તેઓ પોતાને મળવા આવ નારાઓની મુલાકાત લેતા અથવા છપાવવા માટે કંઈક સાહિત્ય તૈયાર કરતા અથવા ભાષણ આપવાને કે છાપખાનામા કંઈ છપા વવાને કલકત્તા જતા ઉપરના સઘળા કાર્યોમા સ્વામીજી સ્વાર- ના આરથી તે રાતના આઠ વાગતા સુધી ગૂંથાઈ રહેતા અને પછી થી તે શ્રીરામકૃષ્ણની પ્રતિમા આગળ ધ્યાન ધરવાને બેસતા થોડોક આરામ લીધા પછી લગભગ અડધી રાત્રિ સુધીનો સમય વાચનમા પસાર કરતા અને તે પછી વાચતા વાચતા પોતાની છાતી ઉપર પુસ્તક પડેલું હોય ને સૂઈ ગયેલા નજરે પડતા

શુરુ અને ઉપદેશક તરીકે સ્વામીજીની જેટલી પ્રશંસા કરી- એ તેટલી ઓછીજ છે હિંદુમા તત્ત્વજ્ઞાનના જે અનેક ઉપદેશકો થયેલા છે અને જેમણે પોતાના નામ હિંદુના ધાર્મિક ઇતિહાસ મા અમર કરેલા છે તેમા સ્વામી વિવેકાનંદ પણ અગત્યનું પદ મેળવી ચૂક્યા છે

પૂજ્યપાદ ભગવાન શંકરાચાર્યના જગવિખ્યાત ભાષ્યોમા ખડુંજ સુદર રીતે પ્રતિપાદન થયેલા આર્યતત્ત્વજ્ઞાનના વિચારોને તેમણે આધુનિક પદ્ધતિપૂર્વક અને ખડુંજ ખાહોરીથી સમ જાળ્યા ■ વળી ભગવાન શંકરાચાર્યના વજ્રસમા અભેદ અને અગમ્ય તત્ત્વજ્ઞાનની સાથે જૂતદયા અને લોકસેવાના કાર્યોની અપૂર્વ મેળવણી તેમણે કરેલી છે લોકસેવાના કાર્યોની મહત્તા તેમણે વેદાતદિષ્ટી સમજાવી છે આજકાલ કેટલાક સુધારકો તરફથી પશ્ચિમનું ઉપલકિયુ અનુકરણ કરીને લોકસેવા કરવામા આવે છે લોકસેવાના ખરા તત્ત્વો હજી તેઓ જરાજર સમજતા નથી સ્વામીજીએ પોતાની વાણીથી, કર્મથી અને રામકૃષ્ણ

મિશનની સ્થાપનાથી સમાજસેવાનું ખરૂં રહસ્ય સારી પેઠે દર્શાવી આપ્યું છે. કલકત્તાનું પ્રસિદ્ધ બંગાળી પત્ર કહે છે: “રામ-કૃષ્ણ મિશનના સાધુઓનું જીવન ક્ષાધર ડેમિયન નામના ગ્રીક સાધુના જેવું ઉત્સાહ અને ભક્તિથી ઝેરાઈ રહેલું છે અને પોતાના આત્મસોગથી તેઓ સંન્યાસાદ્યમને અને ભારતભૂમિને ઉત્તમવલ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરાવી રહ્યા છે.”

સ્વામીજીનો બોધ ઘણોજ વિશાળ સર્વસામાન્ય હતો. ઉચ્છેદક વૃત્તિ તેમાં જણાતી નહિ. સ્વામીજી કહેતા કે, “જ્યાંસુધી મનુષ્ય અમુક વિચારોને સાચા દિલથી માનતો હોય ત્યાંસુધી તેની વિરુદ્ધ એક શબ્દ પણ કાઢ્યો નહિ. તે મનુષ્યની માનસિક સ્થિતિને પ્રથમ ધ્યાનમાં લેા અને ત્યાંથીજ તેનો વિકાસ કરવા માંડો.” સ્વામીજીએ દરેક ધર્મ અને પંથનો વિશાળ દૃષ્ટિથી અભ્યાસ કર્યો હતો અને તેથી તે કહેતા કે ધર્મ યાને પંથની ધાર્મિકક્રિયાઓ જે હેતુથી ચાલુ કરાયેલી છે તે હેતુ લક્ષમાં રાખીનેજ કરવી જોઈએ. કદીયે સ્વામીજી કોઈ ધર્મ, પંથ કે, સંત વિષે વાંકું બોલ્યા નથી.

રાજા રામમોહનરાય અને બાળુ કેશવચંદ્ર સેન સ્વામીજીના જેટલા વિજયી થઈ શક્યા નહિ તેનું કારણ એ હતું કે, “હિંદુ-ધર્મના સિદ્ધાંતો માટે એ બંનેને સ્વામીજીના જેટલી શ્રદ્ધા અને પ્રેમ નહોતાં. રાજા રામમોહનરાયનું વલણ ખ્રિસ્તી ધર્મ તરફ વધારે હતું અને કેશવચંદ્ર સેને તો હિંદુધર્મની ખામીઓ બતાવવામાંજ વધારે શક્તિ વાપરી હતી; જ્યારે સ્વામી વિવેકાનંદનો આદર્શ પ્રાચીન ભારત-ઋષિમુનિઓનો ભારતવર્ષ-હતો અને તેઓ પ્રાચીન સમયના પૂરેપૂરા પૂજક હતા. આર્થતત્ત્વશાસ્ત્રને શીખવેલી અપૂર્વ આત્મશ્રદ્ધા તેઓ ધરાવતા હતા. તેમણે એક વાર કહ્યું હતું કે, “મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે જે ભેદ જણાય છે તે

લેદ આ શ્રદ્ધાનોજ છે, બીજો નહિ. જે વડે એક મનુષ્ય મોટો થાય તે અને બીજો નિર્બળ અને અધમ રહે છે તે આ શ્રદ્ધાજ છે. મારા ગુરુ કહેતા હતા કે, ‘જે પોતાને નિર્બળ ધારે છે તે નિર્બળજ રહે છે; અને તે ખરું છે.’ આ આત્મશ્રદ્ધાએ તમારા માં જિંડો વાસ કરવો જોઈએ.”

બીજું કારણ એ છે કે, જ્યારે મનુષ્ય પવિત્ર જીવન ગાળે છે, જિંઘા આદર્શોથી પ્રેરાયલો હોય છે અને આત્મસાક્ષાત્કારને પામી ચૂકેલો હોય છે ત્યારેજ તે બીજાનો ગુરુ થઈ શકે છે. તે સિવાય તેનો બોધ, ગમે તેટલી વિદ્વત્તા અને બોલવાની છટાં હોય તોપણ જિંડી અને સ્થાયી અસર નિપજવી શકતો નથી. શ્રીરામકૃષ્ણ કહેતા કે, “પોલીસનો ફક્ત એકજ માણસ સહેલાઈથી તોફાનને અટકાવી શકે છે. શા માટે? કારણકે તેની સત્તા સાથે જોડાઈ ગયેલી હોય છે.” તેવીજ રીતે ઉપદેશકે પણ પ્રથમ પરમાત્મસાક્ષાત્કાર કરીને તેની અનુપમ સત્તા-સ્ફૂર્તિ સાથે પોતાનું જોડાણ અવશ્ય કરવું જોઈએ અને તેમ ચતાં સુધી ઉપદેશ કરવા ન મંડી પડતાં, આંતરિક અભ્યાસ અને લોકસેવા પાછળજ તેણે મંડ્યા રહેવું જોઈએ. પરમાત્મસાક્ષાત્કાર પામેલો મનુષ્ય કૃતકૃત્ય બની તેની પ્રજ્ઞા-બુદ્ધિ ‘ચત્તંબરા’ થઈ રહે છે અને તેના મન તેમજ વાણીમાં એક પ્રકારનું અસામાન્ય બળ આવી રહે છે. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ આવો આત્મસાક્ષાત્કાર પામેલા હોઈ, સ્વામી વિવેકાનંદજી પણ જ્યોત વડે જ્યોત પ્રકટી રહે તેમ તેમના ઉપદેશથી અને પોતાની સાધનાના બળથી યોગ્યતા મેળવીને તે સાક્ષાત્કારને પામી ચૂક્યા હતા; તેથીજ તેઓ અંગ્રેજો અને અમેરિકનોનાં દૃઢ્યમાં વેદાંતનાં જિંડાં ધાર્મિક સત્યો આખા હસાવીને તેને માટે અસાધારણ માન ઉપજાવવાને બાગ્યશાળી નીવડ્યા હતા. એક પ્રખ્યાત પુરોષે એક

વાર કહ્યું છે કે, “ભૌતિકવિજ્ઞાનની શોધો અને પ્રયોગોની તેમજ અવલોકનશક્તિ કે બુદ્ધિની મહત્તાને હું ઉતારી પાડવા માગતો નથી; પરંતુ એ સર્વ વડે પણ જ્ઞાન તો આપણને માત્ર બાહ્ય તત્ત્વોનું જ થાય છે. આપણી ઇદ્રિયો, મન તેમજ બુદ્ધિ કરતાં પણ વધારે જિંડાણમાં રહેલાં સત્યોને અનુભવવા માટે તો આપણે એ સર્વથી અતીતજ થવું પડે છે. જગતને ઉપયોગી થાય એવાં જે અનેક વ્યાવહારિક સત્યો બુદ્ધિ વડે શોધી શકાય છે, તે તો એ જિંડાં સત્યોની આગળ ઘણાંજ ગૌણ અને ઊતરતાં છે. કુદ-રતમાં અંતર્ભૂત થઈ રહેલાં—માનવના અંતરાત્માના જિંડાણમાં વસી રહેલાં—અતિ દ્રેષ્ટતમ સત્યોને તો જેઓ બીજી સર્વ બાળતો મૂઢી હઇને એ સત્યોને શોધવા પાછળજ ગાંડા બની રહે છે, તેઓજ શોધી અને અનુભવી શકે છે.” આવી આત્મવિકાસની અતિ ઉચ્ચ દશાએ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ પહોંચેલા હતા. આવા મહાન ગુરુના પવિત્ર ચરણ આગળ બેસીને સ્વામીજીએ વેદાંત-નાં ગહન સત્યોને જાણ્યાં હતાં, તેમજ અનેક પ્રકારનાં સાધન કરીને પરમાત્મસાક્ષાત્કાર કર્યો હતો. આમ થયા પછીજ તેઓ ઉપદેશક બન્યા હતા; ત્યારે કેશવચંદ્ર સેન તો પ્રથમ ઉપદેશક તરીકે યુરોપમાં ફરી આવ્યા પછીજ શ્રીરામકૃષ્ણ પાસેથી એ સત્યોને શીખવાને ભાગ્યશાળી થયા હતા.

ખરેખર, આ જગતમાં પરમાત્મસાક્ષાત્કાર પામેલા ગુરુઓ પોતાના આત્મા વડે બીજાના આત્મામાં પ્રકાશ નાખનાર મહા-પુરુષો—લાખો કરોડોમાં કેાઈકજ હોય છે. આવા ગુરુ અને શિષ્યોનો સંબંધ મિષ્ટ, મૃદુ અને આનંદમયજ હોય છે. એક તરફથી પૂજ્યભાવ અને સેવાભાવથી તેમજ જ્ઞાનપિપાસાથી શિષ્ય ગુરુના અખૂટ જ્ઞાનનું પાન કરી રહ્યો હોય છે અને બીજી તરફથી સાચા મનની તુચ્છ—સ્થૂળ બાહ્ય સેવા અને પૂજ્યભાવથી

શુરહેવનું મહા પ્રભાવશાળી અને કોઈ તરફ પણ પક્ષપાત વગરનું હૃદય અભિધી બરફ ઝોગળે તેમ કુદરતી રીતે જ ગળી ગળીને શિષ્યના અધિકારી હૃદયને અમૃતમય બનાવી રહ્યું હોય છે. તે વગરમાગ્યે પણ સદાય કંઈ ને કંઈ શિષ્યને આપ્યાજ કરે છે અને કોઈ પણ પ્રકારે તેનો બદલો ઇચ્છતા નથી. બગવાન રામ-કૃષ્ણની પેઠે સ્વામી વિવેકાનંદ પણ આ પ્રકારના સર્વોત્તમ શુર હતા. પોતાના અસંખ્ય શિષ્યોને માટે સ્વામીજીને જે પ્રેમ હતો તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. તેઓ ગરીબ હોય કે તવગર, ઉચ્ચ હોય કે નીચ, પડિત હોય કે મૂખ, યુવાન હોય કે વૃદ્ધ, સ્ત્રી હોય કે પુરુષ, હિંદુ, મુસલમાન, અંગ્રેજ કે અમેરિકન હોય, પણ સ્વામીજી કોઈ તરફ લગાવે ભેદભાવ રાખતા નહિ. જિલ્લો તેમનો પક્ષપાત ગરીબ અને દુઃખી તરફ વધારે રહેતો. ગમે તેવા અકળામણના પ્રસંગમાં પણ સ્વામીજી કોઈને આકરો શબ્દ કહેતા નહિ. તેઓ વારંવાર કહેતા કે, “હાથીના ઢાંત અને ખોલાયલા શબ્દો પાછા મોઢામાં પેસતા નથી.” તેઓ ઘણાજ ધાર્મિક ભાવથી બોલતા કે, “મારી પાસે જે કાંઈ શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ વસ્તુ હશે તે હું તમને અવશ્ય આપી દઈશ. મેં જે કાંઈ આધ્યાત્મિક અનુભવ પ્રાપ્ત કર્યો હશે તે તમારોજ છે.”

પવિત્ર બેલુર મઠમાં જગતના જુદા જુદા ભાગોમાંથી જે લોકો આવીને સ્વામીજીના સાંનિધ્યમાં દિવસના દિવસ ગાળતા તે તેમને કલાકની માફક જ જણાઈ રહેતા. તે જે કંઈ બોલતા એ અત્યંત ભાવથી અને અંતઃકરણપૂર્વક બોલતા. કંઈ તેમને જરાયે ગમતો નહિ. નીડરતાએ તો તેમનામાં સાક્ષાત્ વાસજ કરેલો હતો. તેમણે જે કાંઈ કહેવું ધાધુ હોય તે નીડરપણે જ કહી દેતા અને પરિણામની કશીજ પરવા કરતા નહિ. ન્યાત, બાત કે ધર્મનો ભેદ રાખ્યા વગર સર્વે તરફ તે સમાન પ્રીતિ

દર્શાવતા. નિવેદિતા લખે છે કે, " યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં કોઈ વાર અબળપુષ્પ લોકો તેમને હળસી તરીકે ધારતા અને પોતાના આગળથી હાંકી મૂકતા. એ જૂલ પાછળથી જળપુષ્પ પછી અવશ્ય સુધારવામાં આવતી અને આખરુદાર કુટુંબો તેમને બહુજ આદર-સત્કારથી વધાવી લેતાં. તે વખતે સ્વામીજી હળસી નહિ હોવાનું સુખેથી જોલતા નહિ. એવું મૌન ધરવાનું કારણ પૂછવામાં આવ-તું ત્યારે તે કહેતા કે, " શું એમ કહેવાથી મારા હળસી ભાઈ-બોનો મેં તિરસ્કાર કયો એમ નથી ઠરતું ? "

સ્વામી વિવેકાનંદની કહ્યાણુકારક પ્રવૃત્તિઓ વિષે જેટલું કહીએ તેટલું ઓછું જ છે. તેમની વિરુદ્ધ મત ધરાવનારા હિંદુઓ અને ખ્રિસ્તીઓએ પણ એ બાબતમાં તેમને માટે પ્રશંસાનાજ ઉદ્ગારો કાઢેલા છે.

એમની અગાઉ કોઈ પણ મનુષ્યે પૂર્વ અને પશ્ચિમનો મેળાપ કરાવ્યો નથી. એ કઠિન કાર્યને સ્વામી વિવેકાનંદે સાધેલું છે. સ્વામીજી અમેરિકામાં લગભગ ત્રણેક વર્ષ રહ્યા અને તે પણ અહીં તહીં ફરતા ઉપદેશક તરીકેજ, તોપણ ત્યાં હજી સુધી તેમનું નામ વિસરાયું નથી અને ભવિષ્યમાં પણ વિસરાશે નહિ. અમેરિકામાં કેલીફોર્નિયાથી ન્યુયૉર્ક સુધી અને કેનેડામાં કોઈ-પણ પ્રાંત એવો નહિ હોય કે જ્યાં આપણા માનવંતા સ્વામી-જીનું નામ ઘણાં ભાવથી નહિ લેવાતું હોય અને જ્યાં સુચિસિત અને વિચારવંત સ્ત્રીપુરુષો હજી પણ ઘણા ઉદ્દાસથી તેમનાં ભાષણો અને લેખો વાચતાં નહિ હોય. આપણે હિંદુઓ એ બાણીને હવે પામીશું કે સ્વામીજીના પ્રભાવથી પ્રોફેસર હેબર ન્યુટન, હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર સી. સી. એવેરેટ તેમજ ઇલા વ્હીલર વીલકોકસ જેવા પ્રતિષ્ઠિત અમેરિકનો વેદાંતના અધ્યાસમાં સંપૂર્ણ રસ લેવા લાગ્યા છે. ગયાં વર્ષોમાં યુનાઇટેડ

સ્ટેડસનાં દેવળોમાં ઉપદેશ આપનારા ખ્રિસ્તી પાઠરીઓમાં પણ
કેાઈ ભાગ્યેજ એવો થયો હશે કે જેણે સ્વામી વિવેકાનંદ વિપે
પોતાના બાપણમાં જરાક પણ ઇશારો કર્યો નહિ હોય. અનેક
ખ્રિસ્તી ઉપદેશકો સ્વામીજીના બોધધી ખ્રિસ્તી ધર્મને તેના સત્ય
રૂપમાં સમજી શક્યા છે અને સ્વામીજીનું પ્રમાણ આપીને વેદા-
ન્તની દૃષ્ટિએ ખ્રિસ્તી ધર્મ સમજાવતા થયા છે. અમેરિકામાં
વેદાન્ત પ્રચારનું કાર્ય એટલું બધું વધી ગયેલું હતું કે, બીજા
દસેક સંન્યાસીઓને ત્યાં મોકલવાની માગણી ત્યાંના લોકો તરફ-
થી કરવામાં આવી હતી. હજી પણ એ માગણી ચાલુજ છે. આજે
પણ છ સાત સંન્યાસીઓ ત્યાં વેદાન્તનો પ્રચાર કરી રહેલા છે.
આ સઘળી બીના સ્વામીજીના કાર્યની મહત્તા દર્શાવી રહી
છે. એ મહાપુરુષે ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કર્યો,
તેના ઇતિહાસનું ખારીક અવલોકન કર્યું, તેના ધર્મ અને અ-
ધ્યાત્મવિદ્યામાં રહેલી અપૂર્વશક્તિને તેમણે નિહાળી અને જગ-
તમાં ભારતવર્ષનું સ્થાન અને કાર્ય કયાં છે તે વિચાર્યું. જ્યારે
ધણા હિંદુઓએ હિંદનો આગલો ઇતિહાસ છેજ નહિ એમ કહેવા
માંડ્યું, ત્યારે પ્રાચીન ભારતનો અતિ ઉજ્જવળ અને યશસ્વી
ઇતિહાસ સ્વામી વિવેકાનંદની નજરે તેના ખરા સ્વરૂપમાં ખડો
થવા લાગ્યો. જાણે કે કેાઈ પ્રત્યક્ષ પદાર્થ હોય તેમજ તેને તે
પોતાની દૃષ્ટિ આગળ જોવા લાગ્યા. એક હાલતાચાલતા પૂતળા-
ની માફક પ્રાચીન ભારત તેમની દૃષ્ટિ આગળ ખડું થવા લાગ્યું.
તે દેશમાં સ્વામીજી વીરરસ, કરુણરસ અને આધ્યાત્મિકતાનાં
અતિ પવિત્ર ચિત્રો નિહાળવા લાગ્યા. ભારતજ સકળ ધર્મની
જનની છે અને તેથી સમસ્ત જગતનું ગુરુપદ તેનેજ દેવાનું છે
એમ તેમનો નિશ્ચય થયો અને એ નિશ્ચયથી તેમની સ્વમાનની
લાગણી અને સ્વદેશપ્રીતિ જાગૃત થઈ રહી. તેથી કરીને એમજ

કહેવું ઘટે છે કે, સ્વામીજીની સ્વદેશપ્રીતિ રાજસિક કે તામસિક નહોતી. તેમનું સ્વદેશાભિમાન રાજદારી પુરુષોના સ્વદેશાભિમાન જેવું નહોતું. તે કેવળ માતૃભૂમિની આધ્યાત્મિક શ્રેષ્ઠતાનું જ્ઞાન અને તેથી જિપજતી અડગ ભક્તિરૂપજ હતું.

સ્વામીજી ભારતવર્ષને પુણ્યભૂમિ ગણતા, તેથી તેને તે પૂજતા. તેને તે દયા, ક્ષમા અને સંયમનું સ્થાન લેખતા અને તેથી તેના તરફ તે પ્રેમથી જોતા તેને તે આધ્યાત્મિકતાનું પારદર્શી માનતા અને તેથી તેના તરફ અત્યંત ભાવ રાખતા. એમની એ ભક્તિ, પ્રીતિ અને પ્રેમ પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોનું જારીક અવલોકન કયાં પછી વધારે દૃઢ અને તીવ્ર બની રહ્યા હતા.

ઈંગ્લેંડથી આવ્યા પછી તેમણે એક જાહેર ભાષણમાં કહેલું છે કે, “આજે હું અહીંયા સત્યની ખાતરી કરીને જોલેલો છું અને કહું છું કે, ‘જગતમાં જો કોઈ પણ ભૂમિ પુણ્યભૂમિ હોવાનો દાવો ધરાવી શકતી હોય, તો તે આ ભારતભૂમિજ છે. પ્રભુ તરફ પ્રયાણ કરનાર મનુષ્યોને જે ભૂમિમાં આવ્યા વગર ચાલે તેમજ નથી, જે ભૂમિમાં દયા, ક્ષમા, શાંતિ અને પરોપકાર પરા કાષ્ટાએ પહોંચેલા છે અને જે ભૂમિ આધ્યાત્મિકતા અને આત્મદંષ્ટિનું મુખ્ય સ્થાન છે, તે ભૂમિ આ ભારતવર્ષજ છે.’” ઈંગ્લેંડ તથા અમેરિકામાં તે ગયા હતા, પણ ત્યાંથી પાછા વળતી વખતે પશ્ચિમની તુલનાથી પોતાની માતૃભૂમિ પ્રત્યેનો પ્રેમ હજારગણો વધારીનેજ—અને નહિ કે જીવંતજોની પેઠે પાશ્ચાત્ય સુધારાના તેજમાં અન્નધને કે તેના રંગે રંગાઈને—તે હિંદમાં આવ્યા હતા યુરોપના કૃત્રિમ સુધારા સામે તેમણે આપણને ચેતાવ્યા છે અને પ્રાચીન ભારતીય ગૌરવની દિવ્ય જ્યોતિ આપણા અત્ત રાતમાં પ્રગટાવી છે.

સ્વામીજીની સ્વદેશપ્રીતિ દૃઢ અને તીવ્ર હતી ભારતવર્ષનું

નામ લેતાંજ એ સ્વદેશભક્ત સાધુના સુંદર અને મૃદુ ચહેરા ઉપર આનંદની પ્રભા છવાઈ જતી અને તેમની આંખો નવીન પ્રકાશથી પ્રકાશી રહેતી. સ્વામીજીની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં સ્વ-દેશપ્રીતિ ઓતપ્રોત થઈ રહેલી હતી અને જ્યાંસુધી એ વાતને આપણે ધ્યાનપૂર્વક સમજીએ નહિ, ત્યાંસુધી તેમનાં કાર્યો અને ભાવણોની ખરી અગત્યતા સમજવાને આપણે શક્તિમાન થઈએ નહિ. સાધુતા અને સ્વદેશપ્રીતિનો જેવો અપૂર્વ સંયોગ તેમણે સાધ્યો હતો, તેવો સંયોગ પૂજ્યપાદ સ્વામી હયાનંદ સરસ્વતી જેવા વિરલ અપવાદને બાદ કરતાં, પહેલાં ભાગ્યેજ ઠેકાંએ સાધ્યો હશે. એમની ઊછળતી સ્વદેશપ્રીતિ ઊંચા પ્રકારની સાધુતામાં પરિણમતી હતી અને એમની સામાન્ય સાધુતા સ્વ-દેશપ્રીતિના સાત્ત્વિક સ્વરૂપમાં પ્રગટી રહેતી હતી. તેમને મન જનસેવા એજ પ્રભુસેવા હતી. જનસમૂહના સુખે તે સુખી થતા અને દુઃખે દુઃખી થતા. મદ્રાસમાં આપેલા એક વ્યાખ્યાનમાં તેમણે સ્વદેશપ્રીતિની જે વ્યાખ્યા કરી બતાવી છે, તે તેમની અસામાન્ય દેશભક્તિનો ખ્યાલ આપણને આપે છે. સ્વામીજી-એ કહ્યું હતું કે:—

“તેઓ સ્વદેશપ્રીતિ વિષે વાતો કરે છે. હું પણ સ્વદેશ પ્રીતિમાં માનું છું અને તે સ્વ'બ'ધી મારો પોતાનો પણ આદર્શ છે. પ્રથમ તો હૃદયમાં દેશની દશા પ્રત્યે લાગણી પ્રકટાવો અને તે પ્રકટી એટલે પછી આપોઆપજ પ્રેરણા થશે. પ્રેમ ઊઘડે નહિ તેવા હરવાન્તઓને પણ ઉઘાડે છે. પ્રેમજ વિશ્વના સર્વ જુપા લેદોનું દાર છે. માટે હે ભવિષ્યમાં યનારા સુધારકો ! ભવિષ્ય-માં યનારા સ્વદેશભક્તો ! લાગણી ધરાવો. તમને લાગણી છે ? તમને લાગણી થાય છે કે, દેવો અને ઋષિઓના લાખો વંશજો આવે લગભગ જંગલી જેવા બની રહેલા છે ? તમને લાગણી

થાય છે, કે હબારો સ્ત્રીપુરુષો અને વૃદ્ધ તથા બાળકો આવે ભૂખે મરી રહેલાં છે અને વયોનાં વયોથી તે ભૂખેજ મરતાં આવ્યાં છે? તમને લાગણી થાય છે કે, એક કાળા વાદળાની માફક અજ્ઞાન દેશ ઉપર ફરી વળેલું છે? એ વાદળને ભેધને તમે તળેઉપર થઇ જાઓ છો? એ ભેધને તમારી નિદ્રા ભીડી જાય છે? એ દૃશ્યની અસર તમારા હોડીમાં અને તમારી નસોમાં પ્રવેશ કરી રહેલી છે? તમારા હૃદયના ધબકારા સાથે તે એક થઇ રહેલી છે? તેનાથી તમે ગાંડા જેવા બની રહેલા છો? ફક્ત એક એ હુઝારનો વિચાર તમારા મગજમાં ધૂમી રહેલો છે અને તે વિચારથી તમે તમારાં નામ, કીર્તિ, સર્ગાવહાલાં, માલમિલકત અને તમારા દેહને પણ ભૂલી ગયા છો? તમે તેમ કયું છે? સ્વદેશ-ભક્તિનું એ તો હજી પહેલુંજ પગથિયું છે. તમે જાણો સમજો છો તેમ હું ધર્મપરિપક્વને માટેજ અમેરિકા ગયો નહોતો, પણ આવી પ્રબળ લાગણી મારા હૃદયમાં હતી અને હું બાર વર્ષ સુધી આખા હિંદમાં ફર્યો, પણ મને મારા દેશીબાઈઓ માટે કાંઈ કરવાનો રસ્તો જણ્યો નહિ, તેથીજ હું અમેરિકા ગયો. તે વખતે જોઈ મને જોળખતા હતા તે આ વાતને જાણે છેજ. અમેરિકાની ધર્મ-પરિપક્વને માટે કેને દરકાર હતી? અહીં હિંદમાં મારાં અસંખ્ય શરીરો દરરોજ હુઝારમાં દટાતાં હતાં, તેમની સંભાળ કેણુ લેતું હતું? એ માફ સ્વદેશકાર્ય માટે પહેલું પગલું હતું.”

અમેરિકા ગયા પછી સ્વામીજીએ હિંદમાંના પોતાના શિષ્યો ઉપર જે અનેક પત્રો લખેલા છે, તેમાંના એકાદ બેનો સાર અહીં આપવામાં આવે છે. એ પત્રો સ્વામીજીનું વિશાળ હૃદય, ગરીબો પ્રત્યેની લાગણી અને આત્મશ્રદ્ધાનો ઉત્તમ ચિતાર આપણને આપે છે. એક પત્રમાં સ્વામીજીએ લખ્યું હતું કે:—

“ પવિત્રતાના જીવંત સાથી પ્રેમચલાં, પ્રભુમાં અત્યંત શ્રદ્ધાથી

ખલિષ્ઠ થયેલાં અને ગરીબ, પતિત તેમજ પાદાકાંત મનુષ્યોને માટે દયાની લાગણીથી સિંહ સમાન સામર્થ્યને પ્રાપ્ત કરી રહેલાં એક લાખ ત્રીપુરુષોએ ભારતવર્ષમાં એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી વિચરવું જોઈએ અને સર્વેને સુખિત, સહાય, સામાજિક સુધારણા અને સમાનતાનો બોધ આપવો જોઈએ.

“નિરાશ થશો નહિ....કટિબદ્ધ થાઓ. મારા પુત્રો, એ કાર્યને માટેજ પરમેશ્વરે મને સજ્જેલો છે. હું આખી જિંદગી વિપત્તિ અને દુઃખમાંજ ઘસડાયો છું. મેં નજીકતાં અને સગાં-વહાલાંઓને પણ લગભગ જૂખમરાથી મરતાં જોયાં છે. મને હસનારાં અને મારો તિરસ્કાર કરનારાં મનુષ્યોને માટે દયાની લાગણી ધરાવવાને લીધે પણ મને નિર્માલ્ય લેખીને મારી મરફરી થયેલી છે. મારામાં અવિશ્વાસ રખાયેલો છે અને મેં ઘણું સહન કરેલું છે; પણ મારા પુત્રો! આ પ્રમાણે જેમ આ જગત વિપત્તિની શાળા છે, તેજ પ્રમાણે તે મહાત્માઓ અને પયગમ્બરોને માટે દયા, ધૈર્ય અને અખિલ વિશ્વ ધ્રુવ જોઈ, તોપણ ડગે નહિ એવા અડગ મનોબળનો વિકાસ કરવાની પણ શાળા છે.

“ધનવાન પુરુષો ઉપર વિશ્વાસ રાખશો નહિ. તેઓ સજીવન કરતાં વધારે મૃતવત્ છે. મને આશા ફક્ત તમો-નમ્ર, ગરીબ પણ નિમકહલાલ મનુષ્યોમાંજ છે. પ્રભુમાં શ્રદ્ધા રાખો; સુક્ષિત-ત્વ કામ નથી. ગરીબને માટે લાગણી ધરાવો અને સહાય માટે આડુંચવણું (બીજાઓ તરફ) નહિ જોતાં ઊંચે (ધર્મ તરફ) જ જુઓ. તે આપ્યા વગર રહેશે નહિ. મારા હૃદય ઉપર જે યોગ્ય ઉપાડીને અને મારા મગજમાં જેજ વિચાર રાખીને બાર વર્ષ સુધી હું રહ્યો છું. હું ધનવાન અને મોટા કહેવાતા મનુષ્યોને ઘેરે ઘેર ગયો છું, પણ તેમણે મારું કહ્યું સાંભળ્યું નથી. ગરીબોને માટે સહાય મેળવવાને હું લોહીથી ટપકતા હૃદયે

અડધી પૃથ્વી ઝોળંગીને આ પરદેશની ભૂમિમાં આવેલો છું. પ્રભુ સમર્થ છે. હું બાણ છું કે તે મને સહાય કરશે. ભલે આ ભૂમિમાં ટાઢથી કે ભૂખથી હું મરી બાઉ, પણ યુવાનો! હું તમને વારસામાં મારી આ દયાની લાગણી—આ ગરીબ, અલણ અને દુઃખી માટેની લડત સોંપું છું. હમણાંજ, આ ક્ષણેજ પાર્થ-સારથિ શ્રીકૃષ્ણના મંદિરમાં તમે બન્નો અને એ ગોકુળના ગરીબ અને નમ્ર ગોવાળિયાઓના મિત્ર જે અત્યંત શુદ્ધકને પણ વહાલથી ભેટ્યા હતા અને જેણે બુદ્ધાવતારમાં ધનવાનોના આમંત્રણને બાબુએ મૂકી એક વેશ્યાનું આમંત્રણ પ્રથમ સ્વી-કારીને તેને તારી હતી, તે પ્રભુની આગળ તમારું શિર નમાવો; અને જેમણે ગરીબ, અધમ અને દુઃખીઓને માટે વારંવાર અવ-તાર લીધેલો છે, તેમને માટે તમારા આખા જીવનનું બલિદાન આપો. આ ત્રીસ કરોડ ગરીબોની સુકૃતિને માટે તમારા આખા જીવનને સમર્પણ કરવાનું વ્રત લો.

“ એ કાર્ય એક દિવસનું નથી અને તેનો માર્ગ પણ અનેક કંટકોથી ભરેલો છે, પણ એની સાથે પાર્થસારથિ-શ્રીકૃષ્ણ આપણા સારથિ થવાને તૈયાર છે, તે આપણે બાણીએજ છીએ. તેના નામથી અને તેમનામાં અડગ શ્રદ્ધા રાખીને હિંદ ઉપર હજારો વર્ષોથી આવી પડેલી વિપત્તિઓના કુંગરને જડમૂળમાંથી સળગાવી મૂકે. અને તે બળીને ભસ્મ થઈ જશે. એ ઘણું મોટું કાર્ય ॥ અને આપણે ઘણા નિર્ભય છીએ; પણ આપણે જ્યોતિના પુત્રો છીએ, પ્રભુનાં બાળકો છીએ; એટલે પ્રભુની જય બોલતા આગળ વધો અને જરૂર આપણે જય પામીશું. કદાચ હું જય મેળવ્યા વગરજ મરણ પામું, પણ બીજે તે કાર્યને હાથ-માં લેશે. શ્રદ્ધા, અનુભૂતિ, તીવ્ર શ્રદ્ધા અને ઉત્કટ સહાનુભૂતિ; જીવન કંઈજ નથી; મૃત્યુ કંઈજ નથી; કુધા, ટાઢ, તડકો એ

પણ કંઈજ નથી; પ્રભુની જય બોલો અને આગળ વધો. પ્રભુ આપણો નેતા છે.”

સર્વધર્મ પરિપક્વમાં હાજર થતાં પહેલાં સ્વામીજી અમે-રિકામાં અનેક હાડમારીઓ વેઠી રહ્યા હતા અને ક્યાં ખાતું કે ક્યાં સૂવું તેનું પણ નક્કી નહોતું, ત્યારે સ્વામીજીએ ઉપરનો પત્ર લખ્યો હતો. એવી દશામાં પણ સ્વામીજી કેવી અડગ આત્મશ્રદ્ધા અને ઉત્કટ આશા મનમાં ધરી રહ્યા હતા, તેનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ ઉપરનો પત્ર આપે છે. નિવેદિતા લખે છે કે:—

“ બીજાઓ ભૂલો કરે તો તેમને કરવા દો, પણ સ્વામીજીને મન તો ભારતભૂમિ યુવાનજ લાગતી. દેશી ભાષાઓ તેમને યુવા-વસ્થામાંજ જણાતી. સ્વદેશીઓની શક્તિ તેમને પૂર જોરમાંજ ભાસતી. તેમની આશાઓને લવિષ્યનું હિંદ ધારણ કરતું તેમને દેખાતું.....તેમને મન તેમના દેશનો ઉદય સ્વહસ્તમાંજ જણાતો, પરદેશીઓના હાથમાં નહિજ. સ્વામીજી કહીયે કેઠના ઉપર આધાર રાખતા નહિ....પરદેશીઓની તેમને આશા નહોતી, તેમ તે તેમનાથી ડરતા પણ નહિ. ભારતવર્ષના ખરેખરા શુદ્ધ આત્માને જાગૃત કરવો તેમજ તેના પ્રબલક્રીય જીવનપ્રવાહને અનંત, અપાર ચૈતન્યસાગર તરફ પોતાનો માર્ગ શોધી લેવાને સંપૂર્ણ આત્મશ્રદ્ધાથી અને નવીન બળથી વહેતો કરવો એજ તેમના સંન્યાસનો મર્મ હતો. તેમને મન હિંદ આર્થત્વથી ભર-પૂર હતું. હિંદના યુવાનો આધુનિક મોજશોખના પ્રયોગો ભલે કરે. શું તેમને તે કરવાનો હક નથી? શું તેમનું મન પાછું હઠશે નહિ? હિંદનું ખરૂં જીવન નૈતિક, ભૌત્ય અને આધ્યાત્મિક છે. જે પ્રબળ પવિત્ર ગંગાને કિનારે મૃત્યુને ભેટે છે તે યાંત્રિક શક્તિ-ઓના ભપકાથી લાંબા વખત સુધી અંજાયલી રહેવાની નથી.

“ બુદ્ધ સંન્યાસનો બોધ કયો અને બે સૈકામાંજ હિંદ એક

સંપૂર્ણ બૌદ્ધ મહારાજ્ય બની રહ્યું. એક વાર ફરીથી એ શક્તિને અને એ સંન્યાસને તેની નસોમાં વ્યાપી રહેવા હો અને તેની નવીન જાગૃત થયેલી આધ્યાત્મિક શક્તિ આગળ પૃથ્વી ઉપરની સત્તા ટકી શકશે નહિ. ફક્ત પોતાના ખરા જીવનમાંજ હિંદને જીવન જડશે અને નહિ કે અનુકરણમાં. પોતાના પ્રાચીન સમય અને સ્થિતિના જ્ઞાનથીજ ભારતવર્ષ પ્રેરિત થશે અને નહિ કે પરદેશીઓથી. ”

સ્વામીજીને મન ભારતવર્ષની હરેક વસ્તુ પવિત્ર લાગતી. તેમની દૃષ્ટિએ તેમાં જિંડા અર્થ સમાઈ રહેલો લાગતો. મૂર્તિ-પૂજા, વીરપૂજા અને પ્રકૃતિપૂજાને ઘણી સુક્ષ્મ, તક અને જિંડા જ્ઞાન વડે તે સમજાવતા અને તેમના ઉપર નવોજ પ્રકાશ પાડતા. એક વાર પ્રકૃતિપૂજા વિષે બોલતા તેમણે કહ્યું હતું કે:—

“ હું પોતે તેજ કંઈ છું. તમે જોતા નથી કે એ જડ પદાર્થની પૂજા નથી ? તમારા હૃદય વજ્ર જેવા કઠણ થઈ ગયેલાં છે અને તેથી તમે જોઈ શકતા નથી કે બાળક ખરુંજ કરે છે. બાળક સર્વજ્ઞ જડમાં જીવોનેજ જુએ છે. જ્ઞાનને લીધે આપણામાંથી બાળકની તે દૃષ્ટિ ખસી જાય છે, પણ આખરે ઉચ્ચ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરીને આપણે પાછા એજ દૃષ્ટિએ જોતાં શીખીએ છીએ. કાષ્ઠ, વૃક્ષ, ખડકાદિ પદાર્થોમા પરોવાઈ રહેલી એક જીવંત પારમાર્થિક સત્તાને બાળક અજાણપણે નિહાળે છે. એ સર્વેની પાછળ સત્તારૂપે શું તે જીવંત પારમાર્થિક શક્તિ રહેલી નથી ? એ પૂજા પ્રકૃતિની નથી, પણ અદૃશ્યના દૃશ્ય ચિહ્ન સ્વરૂપની છે. ”

હિંદુસ્તાનના રીતરિવાજો વિષે સ્વામીજીના વિચારો ગૂઢ અર્થથી ભરેલા હતા. તે વિષે લખતા નિવેદિતાએ નીચે પ્રમાણે લખેલું છે —

“ હિંદુઓના રીતરિવાજો તરફ સ્વામીજી ઠવિની કદપતા અને પયગમ્બરની દૃષ્ટિથી ભોતો. હિંદુ વિધવાનું ઘોણું વસ્ત્ર તેમને મન પવિત્રતા અને ચોકનું ચિહ્ન લાગતું. સંન્યાસીનાં ભગવાં વસ્ત્ર, શય્યા માટે કામળી કે સાદડી, ભોજન માટે થાળીને બદલે પત્ર, હાથથી ખાવું, દેશી પોશાક પહેરવો, એ સઘળી બાબતો-માં સ્વામીજી ખરેખરી જિંડી ધામિંકતાજ રહેલી ભોતો. એ દરેક બાબતથી સ્વામીજીના મનમાં કોઈ છૂપી આધ્યાત્મિક શક્તિ કે માનુષી પ્રેમના ભણકારા વાગી રહેતા.”

“ વૈરાગ્ય અને સેવા ” એજ સ્વામીજીના જીવનનો મહા-મંત્ર હતો. પોતાના સુખ અને સ્વાર્થનો ત્યાગ અને જનસમૂહ-ની સેવા એજ એમનો આદર્શ હતો. હિંદના સામાન્ય વર્ગોને માટેજ સઘળું કાર્ય થવું જોઈએ, અસંખ્ય ગરીબો અને દુઃખી-ઓ સહાયને માટે પોકાર કરી રહેલા છે. આપણી ફરજ આપણ-ને કહે છે કે, આપણે તેમનું દુઃખ દાળવાને તનતોડ મહેનત કરવી જોઈએ એમ સ્વામીજી સદાએ કહેતા. ખરા હિંદુની વ્યાખ્યા સ્વામીજીએ નીચે પ્રમાણે આપેલી છે:—

“ ખરો હિંદુ તો તેજ કહેવાય કે જે સ્વદેશભૂમિની મહત્તા સમજે છે, જેણે તેની સંસ્કૃતિ, સૌંદર્ય, એકતા અને શક્તિઓ-નો ખરોખર અભ્યાસ કરેલો છે, જે તેના કદયાણુને માટે મથી રહેલો છે, જે અસંખ્ય સ્વદેશીઓને પોતાનાંજ શરીરો ગણે છે, જે તેમનાજ સુખે સુખી છે અને તેમનાજ દુઃખે દુઃખી છે, જે ભારતવર્ષમાં જન્મ લીધાથી મનમાં ગર્વ ધરે છે, જે સ્વદેશના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં નિષ્ણાત થયેલો છે, જેને તેની વર્તમાન અને ભાવી દશામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે, જે સત્યને માટે નીડર અને ધૈર્યવાન બની રહેલો છે, જે પોતાના બાપદાદાની પ્રાચીન ભાવ-નાઓનો બચાવ કરવાને સદાયે તત્પર છે, જેને મન તેનો દેશ

તેનો પ્રભુ છે અને જે સદાયે પોતાના હૃદયમાં 'હિંદ ! હિંદ !' હિંદ !' એજ બાપને જાપી રહેલો છે."

આ ઉપરથી સર્વને સમજાશે કે, સ્વામી વિવેકાનંદ એક પ્રભુપ્રેરિત આધુનિક હિંદના સ્વદેશભક્ત સાધુ હતા. તે હિંદના અંતરાત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ભારતવાસીઓને-જગતને સમજાવી રહ્યા હતા. પ્રાચીન ભારતનો સ દેશે તે આધુનિક પ્રજાઓ આગળ ધરી રહ્યા હતા. તેમ કરવામાં તે હિંદની ભાવી દશાની રૂપરેખા આકરી રહ્યા હતા. એક દિવસ અવશ્ય એવો આવશે કે, જ્યારે ભારતવર્ષ ઉદયને શિખરે પહોંચશે અને આખા જગતને ધા-ભિંક બનાવી મૂકશે, એવી એ સ્વદેશભક્તના હૃદયમાં દૃઢ શ્રદ્ધા હતી. એ શ્રદ્ધાથીજ તે પોતાનું અખિલ જીવન એ કાર્યમાં સમર્પણ કરી રહ્યા હતા અને જગતની મહાપ્રજાઓમાં પ્રેમ, જ્ઞાન, શાંતિ અને પરસ્પર સ્નેહ વધારનારા દેવદૂત તરીકે વિચરતા હતા.

દક્ષિણેશ્વરમાં શ્રીરામકૃષ્ણના સાનિધ્યમાં આધ્યાત્મિક અનુભવોને અનુભવ્યા પછી સ્વામી વિવેકાનંદ અખિલ ભારતવર્ષમાં પ્રવાસ કરવાને માટે નીકળી પડ્યા હતા, પણ તેમને પ્રવાસ અમેરિકન કે, અથેજ સુસાદર જેવો નહોતો. શ્રીમદ્ બતૃંહરિએ કહ્યું છે કે, શય્યા ભૂમિતલ વિશેષિ વસન જ્ઞાનામૃત મોજનમ્ । એવીજ રીતે પ્રવાસ કરીને તેમણે ભારતવર્ષના નગર, ગામ, શેરી અને ગ્રામ્યપ્રાંતોમાં પ્રવેશ કરીને હિંદનું જીવન નિહાળ્યું હતું, કે જે ભારતવર્ષમાં એક વાર અત્યંત સુખ-સામર્થ્ય વાસ કરી રહ્યાં હતાં, ત્યાં આજે દુઃખ, દોષાંદ્ય અને નિરાશાજ વસી રહેલા છે. તેમને સર્વત્ર અજ્ઞાન અને દ્રેષ પ્રવર્તેલા જણાયા. ઠેકાણે ઠેકાણે પ્લેગ, કોલેરા, દુષ્કાળ અને જ્વરાદિ વ્યાધિઓ પ્રસરી રહેલા તેમણે જોયા. ભારતવાસીઓની આ દુર્દશા જોઈને અનેક લાગણીઓથી તેમનું હૈયું ઊભરાઈ ગયું. તેમણે ભારતવર્ષના

પ્રાચીન સમય તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી અને હિંદમાં પ્રાચીન ભાવનાઓને સજીવન કરવાની આવશ્યકતા અને શક્યતા તેમને સમજાઈ. તેમને સમજાયું કે, “જો કે સૈકા ને સૈકા સુધી થયેલ હુમલાઓથી અને ભારતવાસીઓની પોતાનીજ ખેડાણ તથા કુસંપથી તેના અનેક ક્ષીતિસ્તંભો, કમાનો વગેરે નષ્ટ થઈ ગયેલાં છે, તોપણ તેનું અંદરનું હૃદય-પાયો હજી સહીસલામત છે. જે આધ્યાત્મિક પાયા ઉપર હિંદના અદ્ભુત ક્ષીતિસ્તંભો પ્રભુને લેખે અને અખિલ વિશ્વપ્રત્યે પ્રેમના સ્મારકરૂપે ઊભા કરવામાં આવેલા છે, તે તો હજી પણ તેવા ને તેવાજ મજબૂત છે.”

ત્યારે વર્તમાન દશાનું શું? સ્વામીજીએ તેનું કારણ ખોળી કાઢવાનો પ્રયાસ કર્યો. તેમને ખાતરી થઈ કે, બીજા ધારે છે તેમ હિંદની હૃદયશા તેના ઋષિમુનિપ્રણિત ધર્મ અને ઉદાર ધર્મને લીધે થયેલી નથી, પણ ધર્મના ખરા સ્વરૂપને જૂઠ્ઠી જવાથીજ થયેલી છે. તેમણે જોયું કે, આપણા પૂર્વજે કેવા પ્રભાવશાળી હતા? તેમણે રચેલાં ઉપનિષદો, મહાભારત, રામાયણ અને બીજા ગ્રંથો કેવું જાન્ય જ્ઞાન અને સામર્થ્ય આપણને આપે છે? કેવો ઉન્નત અને જાન્ય આદર્શ તે આપણી આગળ ધરે છે? તેમાં કેવી અદ્ભુત કલ્પનાઓએ વાસ કરેલો છે? અન્ય દેશમાં કે, બીજા ભાષામાં મળવાં દુર્લભ એવાં કેટલાં જાંબાં જાન્ય ચારિત્ર્યો તે આપણી આગળ ધરે છે. આદર્શ જૃહસ્થ-જનક રાજા; આદર્શ સ્ત્રી-પવિત્રતાની મૂર્તિ, શિયળમતનું સાક્ષાત્ મૂર્ત સ્વરૂપ, ધૈર્ય અને સહનશીલતાનો સંપૂર્ણ અવતાર-સીતા; આદર્શ રાજા શ્રીરામચંદ્ર; આદર્શ સેવક અને કાર્યકર્તા મહાવીર હનુમાન; વીરપુરુષ દાનેશ્વરી કૃષ્ણ; અડગટેકી, સંત અને વીર ભીષ્મપિતા-મહા; આદર્શ બાળક, આદર્શ યોગી, આદર્શ સારથિ અને આદર્શ જ્ઞાની શ્રીકૃષ્ણ; યોગીઓના યોગી, ત્યાગી, વૈરાગી, લોકહિ-

તાથેં વિપનું પશુ પાન કરી જનાર અને મહાસમર્થ જ્ઞાની શ્રી-
મહાદેવ; કેવાં અફલુત ચારિત્ર્ય ! કેવા લબ્ય વિચાર ! આમ
છતાં તેમને આ વાત પણ સમબાધ કે, અત્યારે તો હિંદુસમાજ-
માં ધર્મ કેવળ શુષ્ક, નિર્જીવ બાહ્યક્રિયાઓ અને રિવાજોમાં
તેમજ માત્ર રસોડામાં અને આબડછેટમાંજ આવી રહેલો છે;
તેથીજ તેના પાલનમાં વિચારને ગિલકુલ અવકાશ રહેલો નથી.

સ્વામીજી પશ્ચિમમાં ગયા અને ત્યાંની સંસ્કૃતિને નિહાળી.
તેમણે તે સંસ્કૃતિને કેવળ જડવાદથીજ ભરેલી માની એમ નહિ,
પણ તેઓનાં પુરુષાર્થ, કાર્યપરાયણતા, સાહસિકતા, સામાજિક
સ્વાતંત્ર્ય અને નાગરિક તરીકેના આદર્શ જોઈને તેનાં બારે વખાણ
કરવા લાગ્યા. તેમણે લખ્યું છે કે:—

“આર્થિક ઉન્નતિની વિરુદ્ધ આપણે મૂખાંઈથી જોલીએ છીએ
અને ન મળે એટલે શિયાળની માફક દ્રાક્ષને ખાટી કહીએ છીએ.
ધારો કે, આર્થિક સુધારો જોડો છે, તોપણ હિંદમાં અત્યારે
ખરેખરાં ધાર્મિક સ્ત્રીપુરુષો કેટલાં છે? જહુ તો દેહત્યેક લાખ!
હવે શું આ લાખ મનુષ્યોની ધાર્મિકતાને માટે ત્રીસ કરોડ મનુ-
ષ્યોએ અજ્ઞાન, ભૂખમરો વેઠવાં? શા માટે એક પણ ભૂખે મરે?”

સ્વામીજીનું વારંવાર ધારવું એવુંજ હતું કે, જો કદાપિ
ભારતવર્ષનો ઉદય થશે, તો તે ધર્મ વડેજ થશે. તેમણે કહેલું
છે કે, “આર્થિક સુધારો, સામાજિક સુધારો અને રાજવિષયક
સુધારો—સઘળા સુધારા ધર્મ દ્વારાજ આવવા જોઈએ.”

આપણા પ્રાચીન ઋષિઓએ સર્વે વસ્તુઓમાંથી ધર્મનેજ
વધારે પસંદ કરેલો છે. આ પસંદગી ઉત્તમમાં ઉત્તમ છે; છતાં
ધારો કે તે ખોટી છે, તોપણ તે સદાને માટે કરવામાં આવેલી
હોવાથી હવે તેને આપણે ફેરવી સફીએ તેમ નથી. ફેરવીએ

તો ઘણું જ નુકસાન-પ્રજનનું મૃત્યુજ થાય. સ્વામીજીએ જોયું કે, ગમે તેવી અધમ સ્થિતિમાં આવી પડવા છતાં હિંદુ પ્રજા હજી પણ તેના અસલી ધાર્મિક આદર્શોને વળગી રહેલી છે. હજી પણ હિંદુઓનાં હૃદય સીતા-રામ, ઉમા-મહેશ્વર અને રાધા-કૃષ્ણનાં નામથી હૃદયેલાં બની જાય છે. હજી પણ તેમનાં જ ચારિત્ર્યથી તેમનું જીવન ઘડાય છે અને પ્રેરાય છે. એ પ્રાતઃસ્મરણીય નામોના ઉચ્ચારણથી હજી પણ હિંદુ પ્રજા જીવનમાં દિલાસો મેળવે છે. હિંદુ પ્રજાના એ ભાવ, એ શ્રદ્ધા અને એ ભક્તિને પુનઃ સજીવન કરવાને માટે તેમણે ધર્મને નવીજ રીતે સમજાવવા માંડ્યો. તેઓ સુસ્ત વેઠાંતી હતા, પણ તેમનું વેઠાંત ઘણું વ્યાવહારિક હતું. ભારતવાસીઓ ફક્ત ઈશ્વર સંબંધી વિચાર સૃષ્ટિમાં જ-કલ્પનામાં જ-વિચરનારા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, થાય એમ સ્વામીજી ઇચ્છતા નહોતા. તેઓ પ્રભુપ્રેમી, જનપ્રેમી અને ખાહુ-બળવાળા વ્યાવહારિક મનુષ્યો બને એમજ તે ઇચ્છતા હતા. તેમનું વેઠાંત નૈતિક અને આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિનું પ્રેરક હતું; કેાઈ પણ જાતના અંતિમ હેતુ વગરના અને ખાલી બુદ્ધિવિલાસના સૂક્ષ્મ વાદવિવાદોમાં તે સમાઈ રહેલું નહોતું. તે અત્યંત વિશાળ અને સર્વસામાન્ય સિદ્ધાંતોને પ્રગટ કરતું હતું. સર્વધર્મ, ન્યાત-જાત અને પંથના તથા ભિન્ન ભિન્ન બુદ્ધિવાળા મનુષ્યોને સરલ-તાથી સમજાય તેવું તે વિશાળ અને સાદું હતું. કેાઈ પણ જાતનો દુરાગ્રહથી ભરેલો કે અસુક પંથને લગતો એકદેશી સિદ્ધાંત તેમાં જોવામાં આવતો નહિ. પ્રેમ-સદ્વિશ્લેષતા-મેળાપ એજ તેનું મુખ્ય લક્ષણ હતું. બુદ્ધિ બુદ્ધિ પંથના, ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવના અને ભિન્ન ભિન્ન વિચારવાળા મનુષ્યોને તે જ્ઞાન પૂરું પાડતું. સ્વામીજી કહેતા કે, “વેદાન્ત ધર્મ” તરીકે આજ યવાને માટે ઘણું જ વ્યાવહારિક હોવું જોઈએ. આપણે તેને આપણા જીવનના

દરેકે દરેક અંગમાં ઉતારવાને શક્તિમાન થવું જોઈએ. વેદાન્તજ્ઞાન ઉપરની ઘણીજ સુંદર ટીકારૂપ ભગવદ્ગીતા ઉપદેશવા માટે પણ શ્રીકૃષ્ણે શુદ્ધસ્થળને પસંદ કર્યું છે. ગીતાના દરેક પૃષ્ઠમાં જે મુખ્ય બોધ ઝળકી રહેલો છે, તે અત્યંત પ્રવૃત્તિવિપેનો છે, પણ તે પ્રવૃત્તિમાં પૂર્ણ નિષ્કામતા અને ધીરજ રાખવાની છે. આ સિદ્ધાંતજ આપણી પ્રકૃતિને રસ પડે તેવી રીતે ઉપયોગમાં લઈને તેમજ ખીલવીને મોક્ષપદ પામવાની કૂચી છે. એ કૂચી સર્વેને પ્રાપ્ત કરાવવી એજ વેદાન્તનું લક્ષ્ય છે. સર્વ શ્રેષ્ઠ ઉત્પત્તિની અદ્ભુત ચાવીરૂપ આ સિદ્ધાંતો જગલમાં કે શુદ્ધાઓમાં રહેવા જોઈએ, એટલુંજ નહિ પણ તે બહાર આવવા જોઈએ; તે આયની અદાલતોમાં, દેવળોમાં, ગરીબનાં ઝૂંપડામાં, વિદ્યાર્થીઓમાં, કારીગરોમાં, મજૂરોમાં, માછીઓમાં અને સર્વમાં પ્રસરવા જોઈએ.”

ભારતવર્ષના આત્મામાં આ વેદાન્ત બિંદુ પ્રવેશી રહેલું છતાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના મોહથી અત્યારે તે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને બહુજ ભૂલી બેઠેલું છે. તેને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવીને તેના જીવનપ્રવાહને જગતમાં પોતાનું સ્થાન બોળી લેવાને છૂટો મૂકી દેવોએ એમના મનની ધારણા હટી પરમપદનો સાક્ષાત્કાર કરવાને માટે આ સમયના સર્વશ્રેષ્ઠ માગ તરીકે જનસેવા પાછળ સર્વભાવે આત્મલોગ આપવાનું તે શીખવતું હતું અને એથી કરીનેજ સ્વામી વિવેકાનંદ હિંદના જીવનમાં એક પ્રકારનું નવીન ચેતન રેડી શક્યા છે. ધાર્મિક મનુષ્યોને તેમજ ધર્મને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આપવાનું, તેના સિદ્ધાંતોને કૃતિમાં મૂકવાનું અને તનતોડીને જનસમૂહની સેવા કરવાનું કહ્યું છે અને રાજદારી નેતાઓને તેમજ આધ્યાત્મિકતાના સિદ્ધાંતોને અનુસરીને કાર્ય કરવાનું સૂચવ્યું છે; કારણકે સ્વામીજી દૃઢપણે

માનતા હતા કે, અદ્વૈતવાદના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે કામ કરવાથીજ મનુષ્યો સ્થિર મનના અને પ્રમાણિક બનીને ચીવટપણે પોતાના કાર્યને વળગી રહેશે. આ પ્રમાણે સ્વામીજીનું વેદાન્ત મનુષ્યના આધ્યાત્મિક વિકાસ અને બુદ્ધિવિષયક સમાધાનને માટે હતું; એટલુંજ નહિ પણ તે માનવજાતિનું દુઃખ ટાળવાને અને સંસારની આફતો સામે મનુષ્યને ધૈર્યવાન બનાવવાને માટે પણ હતું.

સ્વામીજીએ બેયું હતું કે, હિંદમાં શાસ્ત્રોદ્ધી અમૂલ્ય ખજાનો બરેલો છે, પણ મનુષ્યો તેનો ઉપયોગ ન કરે તો પછી એ શા કામનો? એની સાથે આ વાત પણ તેઓ સારી પેઠે બાણુતા હતા કે મનુષ્યને પૂરતાં અન્નવસ્ત્ર મળે તોજ તેની બુદ્ધિનો અને આત્માનો વિકાસ કરી શકાય. જે દેશમાં મનુષ્યો અધાં બૂખ્યા રહે અને તેમનું મન તથા શરીર સદા એ બૂખમરો ટાળવાના ઉપાયોમાંજ રોકાઈ રહેતું હોય, તે દેશમાં તે આધ્યાત્મિક વિકાસ શી રીતે હોઈ શકે? જ્ઞાનને માટે આપણને અવકાશ અને અનુભવની જરૂર છે. અનુભવને માટે કાર્ય કરવાની જરૂર છે અને કાર્ય કરવા માટે જોરાક અને તંદુરસ્તીની જરૂર છે.

એ કારણને લીધેજ સ્વામીજીએ કર્મયોગ-સમાજસેવાનો એક ભાગ સૌને બતાવ્યો છે. તેઓ પોતે પણ છેવટ સુધી તેજ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહ્યા છે. રાત અને દિવસ એજ કાર્ય તે કરતા અને કહેતા કે, “મારું જીવન મારી માતૃભૂમિને અર્પણ કરેલું છે અને જો મારે એક હબર અવતાર લેવા પડશે, તો તે અવતારની પણ દરેક ક્ષણ, મારા મિત્રો! હું તમારીજ સેવામાં અર્પણ કરીશ.” દેશમાં જ્યાં ત્યાં દેખાતાં અસંખ્ય દુઃખી મનુષ્યોજ સ્વામીજીના પૂજ્ય દેવો હતા. ગરીબ મનુષ્યરૂપી દેવ, અધમ મનુષ્યરૂપી દેવ, પાદાકાંત મનુષ્યરૂપી દેવ-એ સર્વેની સેવા કરવાના કાર્યનેજ સ્વામીજી પ્રભુપૂજા કહેતા. “કામ કરો” એમ-

જ તે હમેશાં પોકારતા. પ્રેમથી કાચું કરો, નિઃસ્વાર્થ પછે કાચું કરો, નિંદા કે સ્તુતિને ગણ્યા વગર કાચું કરો એમજ તે કહેતા. આશા કે ભય વગર કાચું કરવામાં કેટલો બધો આનંદ ઊપજે છે? કોઈ મનુષ્યને સહાય કરવાથી હૃદય કેટલું બધું હૃષી થી ઊભરાય છે? સ્વામીજી કહેતા કે, “માત્ર શુભાભોજ ખીલ્લો-ને શુભાભો ખનાવવાનું ઇન્દ્રે છે. દ્રવ્યની જરૂર છે પણ મનુષ્યત્વ દ્રવ્યને પેદા કરે છે; દ્રવ્ય કાંઈ મનુષ્યત્વને પેદા કરતું નથી. માટે તેઓ કહેતા કે, ભારતના ઉદ્ધારને માટે સર્વથી પ્રથમ મનુષ્યો, મનુષ્યો અને સાચા મનુષ્યોજ આપણને જોઈએ છે.”

આ પ્રમાણે ભારતવર્ષની દુર્દશા સ્વામીજીએ પંડેજ ફરીને જોઈ, પંડેજ તેના ઉપાય શોધ્યા, તેના ઉત્કર્ષના વિચારોમાં અને ક્રિયાઓમાંજ તેમણે પોતાનું આખું જીવન ગાળ્યું અને તે છતાં પણ એક બાળકના જેટલા નિરભિમાની તે રહ્યા હતા.

જગદંબા પ્રત્યે તે વારંવાર કહેતા કે, “મા, મા, તુંજ કતી છે. હું તારો શુભામ છું. તું મને આગળ ધસાવ, તું મને આગળ દોર, તુંજ સર્વસ્વ છે, હું એક બાળક છું, તું એકલીજ મોટી છે, જગતમાં તુંજ તારું કાચું કરે છે, તુંજ દુઃખી મનુષ્યોફરે પણ ફરે છે ને તુંજ સેવા પણ કરે છે. તારી ગતિ કોઈથી કળાય તેમ નથી. મારા મનમાં અહંકાર ઊપજવા દઈશ નહિ. મારે ગાન અને પ્રશંસા પણ જોઈતાં નથી. મારા ચિત્તને તારાં ચરણકમળ-માં મગ્ન રહેવા દે.”

ચિકાગોથી લખેલા એક પત્રમાં સ્વામી વિવેકાનંદે લખ્યું હતું કે, “યાદ રાખજો કે, ભારતની પ્રજા મહેલોમાં નહિ પણ જૂ પડાંમાંજ વસેલી છે અને અકસોસ કે કોઈએ તેને માટે કંઈ પણ કર્યું નથી. આપણા આધુનિક સુધારકો વિધવાવિવાહને માટે ભારે ગરબડ કરી રહેલા છે. અલખત, દરેક સુધારા તરફ

‘મારી સહાનુભૂતિ છે, છતાં પ્રભના હૃદયનું માપ પરિણીતવિધ-
વાઓની સંખ્યા ઉપર રહેલું નથી, પણ તેના સર્વસામાન્ય જન-
સમૂહની સ્થિતિ ઉપરજ રહેલું છે. તેની સ્થિતિ તમે સુધારી
શકશો. તેના હૃદયમાં જાંડી પ્રવેશી રહેલી ધાર્મિકતાને હૃદય
વગર તમે તેને તેનું ગુમાવેલું વ્યક્તિત્વ પાછું આણી આપી
શકશો. બ્રાતૃભાવ, સ્વાતંત્ર્ય, કાર્ય અને ઉત્સાહમાં આપણે
ખરેખરા પાશ્ચાત્ય થવું, પણ સાથે સાથે ધાર્મિક વિચારો અને
ભાવનાઓમાં તો ચુસ્ત હિંદુજીવની રહેવું, એ તમારાથી થઈ
શકશે ? એજ કરવાનું છે અને તેને આપણે કરીશું. તમે બધા
તે કરવાનેજ સહાયતા છો. આત્મશ્રદ્ધા ધરો. દૃઢ થયેલી ઉત્તમ
ભાવનાઓજ મોટાં કાર્યોને ઉત્પન્ન કરે છે; માટે મારા પુત્રો સદા-
એ આગળ ધસો. જીવનની દરકાર ન કરતાં ગરીબ પાદાકાંત
તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવો; એજ આપણું પરમ સાધન છે. એમાંજ
આપણો ધર્મ અને મોક્ષ છે. ધસો, મારા લીકરાઓ !”

ઉપરનો પત્ર સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે કે, સ્વામી વિવેકાનંદ કેવા
પ્રકારના સુધારક હતા. દયાર્દ્ર હૃદયથી તે ગામેગામ ફર્યા હતા
અને જનસમૂહની સ્થિતિ અને લાગણીઓનો ખારીક અભ્યાસ
કર્યો હતો, તેથીજ તેમનો સુધારો ઉચ્છેદક નહોતો. પ્રભના
હૃદયમાં વસી રહેલી ધાર્મિકતાને તે અત્યંત માન આપતા અને
ધાર્મિકતાને રસ્તેજ તેનો હૃદય કરવાને તે મથતા. પ્રભના હૃદય-
ને સમજ્યા વગર, તેના વિચારોને જાણ્યા વગર અને ઘણા કાળ-
થી ચાલી આવતી તેની દંતકથાઓ અને ભાવનાઓનો અભ્યાસ
કર્યો વગર કરવા માગેલો સુધારો ફાગટ જઈને પરસ્પર વેમન-
સ્થજ ઉત્પન્ન કરે છે. આધુનિક સમયના સુધારકો વિશેષ અસર
ઉપજાવી શકતા નથી એનું કારણ એજ છે કે, તેઓ પોતે શહે-
રોમાં ધનવૈભવમાં મહાલ્યા કરે છે અને પ્રભના મોટા ભાગ-

૥ ગરીબ અને દુઃખી વર્ગની તેમને માહિતી કે પરવા હોતી નથી; તેમજ હિંદુ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનું પણ તેઓ પૂરેપૂરું જ્ઞાન મેળવતા નથી. જનસમૂહનું દુઃખ જોઈને અને સાંભળીને સ્વામીજીને એટલું બધું લાગી આવતું કે, તે રડી પડતા. ઘણી-વાર બેલુર મઠમાં પોતાની ઓરડીમાં તે રડતા જોવામાં આવતા.

ઘણાઓ કહે છે કે, સ્વામી વિવેકાનંદ પ્રાચીન ભારતનો મહિમા ગાઈને લોકોને રાજી કર્યો કરતા હતા, પણ ખરેખરી વાત તો એ હતી કે હિંદની આધુનિક અવસ્થાને માટે હિંદુઓ-ને વારંવાર એમના જેવો ઠપકો આપનાર થોડાજ હશે. તેમનું લાહોરમાં આપેલું વેદાંત ઉપરનું વ્યાખ્યાન વાંચવાથી હરકોઈને જણાઈ રહેશે કે, સ્વામીજીએ હિંદુજીવનમાં અને ધર્મમાં પેસી ગયેલી ખામીઓને કેવી ઉધાડી કરી મૂકી છે અને હિંદુઓને તેમણે કેવો સખ્ત ઠપકો આપેલો છે; પરંતુ ઠપકો આપવાથી તેમની લોકપ્રિયતામાં વધારોજ થતો હતો. દરેક સ્ત્રીપુરુષને તે બાઈસમાન ગણતો. દરેક સ્ત્રીમાં તે શ્રીજગદંબાનેજ જોતા. દરેક ધર્મ કે પંથના સાધુઓ અને સંતો પ્રત્યે તે માનની લાગણી દર્શાવતા. કોઈ પણ ધર્મ કે સંસ્થાની તે નિંદા કરતા નહોતા. કોઈ પણ ધાર્મિક ક્રિયા કે ભાવનાની તે અવગણના કરતા નહોતા. તેમણે કદીયે કોઈના વિચારોને વખોડ્યા નથી, પણ તે વિચારો ધરાવનારને આગળ વધવાનુંજ કહેલું છે. તેમના જેવી સ્વદેશભક્તિ, ધર્મપ્રીતિ તેમજ ગરીબ, પાદાકાંત અને અબણ વગેરે માટેની લાગણી આજે કોઈકજ ધરાવતું હશે. એવા મનુષ્યો સર્વના પ્રેમનું પાત્ર બને એમાં નવાઈજ શી !

સામાજિક સુધારા વિષે સ્વામીજીએ પોતાનો મત નીચે પ્રમાણે દર્શાવેલો છે:—“ હિંદમાં સામાજિક સુધારાનો બોધ કરવો હોય તો નવીન સુધારણાથી લોકોનાં જીવનમાં ધાર્મિકતાનો ફેટલો

વધારો થશે એ દર્શાવી આપવાથીજ કરી શકાશે. રાજકીય ખતો વિષે પ્રબળને બોધ કરવો હોય, તોપણ પ્રબળને જેની ખરે જરૂર છે તે આધ્યાત્મિકતા તેથી કેટલી વધશે એ ખતાવી કરી શકાશે. ધાર્મિક આદર્શજ મનુષ્યને માટે સૌથી શ્રેષ્ઠમાં આદર્શ છે; એટલુંજ નહિ, પણ હિંદમાં કાર્ય કરવાને માટે એ શ્રેષ્ઠ આદર્શ છે. એ આદર્શને દૃઢ કર્યા સિવાય બીજો કાર્ય કરશો, તો તે નુકસાનકારકજ નીવડશે.

સ્વામીજી દૃઢપણે માનતા હતા કે, સઘળા સુખકારક સાંજિક સુધારાઓ માનવજાતિના હૃદયમાં ઊંડાં પ્રવેશી રહે આધ્યાત્મિક સત્યોના આવિર્ભાવોજ છે. એ એ સત્યોને દૃઢ વ્યવસ્થિત બનાવવામાં આવે, તો સમાજ તેમને આધારે પોતા મેળેજ વ્યવસ્થિત થઈ રહે. પ્રજાની સંસ્થાઓ ઘણા વખત ચાલતા આવતા અવનનાંજ પરિણામો હોવાથી જ્યાંસુધી વધ ઉત્તમ સંસ્થાઓ ઉત્પન્ન કરી શકાઈ નથી, ત્યાંસુધી જૂન ઉખેડી નાખવાનું કહેવું એ નુકસાનકારકજ છે.

વળી સ્વામીજીનું ધારવું એવું હતું કે, સઘળી સંસ્થાઓ અપૂર્ણજ છે, તેથી તેમની ખામીઓ દર્શાવવાનું પણ સહેલુંજ માનવજાતિનો ખરેખરો સહાયક તેજ છે કે, જે ગમે તે સંસ્થામાં રહેલા મનુષ્યને તેની અપૂર્ણતા ટાળવામાં મદદ કરે છે. પ્રમાણે વ્યક્તિઓની સ્થિતિ સુધરે, પછી સમસ્ત પ્રજાની આ સંસ્થાઓની સ્થિતિ પણ સુધરેજ. ઉત્તમ મનુષ્યો રિવાજોથી અંકાયદાઓથી કાળમાં આવતા નથી, પણ તેઓ સત્ય, પ્રેમ, સહાનુભૂતિ અને પ્રમાણિકતાના દિવ્ય નિયમોનેજ વશ થાય છે. જે પ્રજામાં ઘણા ચોડાજ કાયદાઓની જરૂર પડે છે એ પ્રજાજ સુખી છે. જે પ્રબળને સંસ્થાઓનો ચોડાજ આગ્રય લેવો પડે તેનેજ ધન્ય છે.

સ્વામીજી મનુષ્યત્વને પ્રાપ્ત કરાવવાના કાર્યને મુખ્ય ગણતા અને તેનેજ તે વધારે મહત્તા આપતા. સ્વામીજીના મત પ્રમાણે જે ઠેળવણી, જે સુધારો કે સંસ્થા મનુષ્યના દિવ્યાત્માને જાગૃત કરે અને જે જનક, અગસ્ત્ય વસિષ્ઠ, રામડે, જેવાને ઉત્પન્ન કરી શકે, તેજ સંસ્થા સ્પૃહણીય ગણાય. ઋષિપણું સ્વામીજીનો આદર્શ હતો તેમને મન આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમી ઋષિજ હતો. ઋષિ એટલે શું ? પવિત્ર, પ્રભુપરાયણ અને મહામુનિ અગરત્ય જેવો પરાક્રમશાળી પુરુષ. આપણા હિંદુશાસ્ત્રો ગૃહસ્થાશ્રમીનાં કર્તવ્ય દર્શાવતાં કહે છે કે, “ ગૃહસ્થાશ્રમીએ પ્રભુપરાયણ થવું. ફળની ઈચ્છા રાખ્યા વગર તેણે કાર્ય કરવું અને બીજાને મદદ કરવી. તેણે દ્રવ્ય કમાવું, પણ અપ્રમાણિકપણે નહિ તેણે યાદ રાખવું જોઈએ કે, તેણે જીવન પ્રભુભક્તિ અને ગરીબ તથા દુઃખીની સેવાને માટે છે તેણે પોતાની પત્ની સિવાય અન્ય સ્ત્રી સામુજીયું પ્રણુ નહિ, તેણે તેના સગાંવહાલાને સહાય અને ગરીબને દાન આપવું, તેણે હંમેશા હૃદયને શુદ્ધ રાખવું; બીજાને મદદ કરવાને તેણે સદાએ તત્પર રહેવું; આખી સમાજના ટેકાડપ તેણે થવું અને દુઃખીની સેવા કરવી. ગૃહસ્થાશ્રમીના આવાં આવાં કર્તવ્યો-નું હિંદુઓને પૂરેપૂરું જ્ઞાન કરાવવું, એમાજ સ્વામીજી ખરી સામાજિક સુધારણા રહેલી જોતા આધુનિક સુધારકો જે ઉપર-ચોટિયો સુધારો કરાવવા માગે છે તેને નાપસંદ કરતા સુધારકો-ને તેમણે એક વાર નીચે પ્રમાણે કહેવું છે.—

“ સુધારકના કરતાં પણ હું મોટો સુધારક છું. તેઓ અમુક ભાગોનોજ સુધારો કરવા ઈચ્છે છે બ્યારે હું તો મૂળથીજ સુધારો કરવા—મૂળનેજ સુધારવા ઈચ્છું છું. અમે માત્ર પદ્ધતિ-માજ જુદા પડીએ છીએ. તેઓની પદ્ધતિ જૂનાની ઉચ્છેદક છે. મારી તેને પોષક છે હું બાહ્ય સુધારો માનતો નથી, પણ

આંતરવિકાસમાં માનું છું.”

વળી બીજે સમયે તેમણે કહેલું છે કે:—

“છોકરાઓ, તમે કદીયે મદ્રાસની બહાર તો પગ મૂક્યે નથી અને તમે ત્રીસ કરોડ મનુષ્યોને માટે સુધારાના નિયમો ઘડવાને જિભા ધઈ રહ્યા છો ! એમની પાછળ હબરો વર્ષથી જિતરી આવેલી પ્રાચીન ભાવનાઓ રહેલી છે તેને તો તમે જૂલીજ બાંધો છો. તમને શરમ નથી આવતી ? ફર રહો, આવા નિર્લજ કાર્ય પહેલાં જરા તમેજ બોધ ગ્રહણ કરો. તમે ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ વાંચ્યો છે ? રામાનુજ કેણુ હતા ? શંકરાચાર્ય કેણુ હતા ? નાનક કેણુ હતા ? ચૈતન્ય કેણુ હતા ? કબીર કેણુ હતા ? હાદુ કેણુ હતા ? જ્ઞાનેશ્વર, તુકારામ અને રામદાસ કેણુ હતા ? એક પછી એક ઉત્પન્ન થયેલા એ મહાન ઉપદેશકો—એ મહા તેજસ્વી તારાઓ કેણુ હતા ? શું તેમને ગરીબ વર્ગને માટે લાગણી નહોતી ? ” આધુનિક કેળવણીમાં સ્વામીજી જે ખરાબી-ઓ જોતા તે વિષે એક વાર તેમણે કહ્યું હતું કે:—

“તમે જે કેળવણી આજે લઈ રહેલા છો, તેના કેટલા કાયદા છે ? કાયદા કરતાં તેના ગેરકાયદા વધારે છે અને તે ગેરકાયદા એવા ભયંકર છે કે તેની આગળ સઘળા કાયદાઓ ઇબાઈજ ભય છે. પહેલી વાત તો એ છે કે, એ કેળવણી મનુષ્યને મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરાવનારી નથી. તે કેવળ મનુષ્યત્વનો નકાર ભણાવનારીજ છે અને એવી કેળવણી તો મૃત્યુ કરતાં પણ વધારે ખરાબ છે. વિદ્યાર્થી પહેલીજ વાત તો એ શીખે છે કે, એના પિતા મૂખ છે; બીજી વાત એ શીખે છે કે, એના દાદા ગાંડા છે; ત્રીજી એ કે તેના ગુરુઓ દંભી છે; ચોથું એ કે તેનાં સઘળાં શાસ્ત્રો ભૂઠાં છે અને સોજેક વર્ષનો યાવ, ત્યાંમુખીમાં તો તે લગભગ ચેતન અને અસ્થિ વગરનો નકારોનો હગલોજ બની રહે છે. ”

એટલાજ માટે સ્વામીજીની ઇચ્છા એવી હતી કે હિંદમાં મનુષ્ય-ને મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરાવનારી યુનિવર્સિટી સ્થાપવી અને વ્યાવ-હારિક તથા ધાર્મિક કેળવણી ઉપર આપણોજ કાળુ રાખવો.

એક સમયે કેલિફોર્નિયામાં તેમણે કહ્યું હતું કે:—

“આધુનિક શિક્ષણની પદ્ધતિજ ખોટી છે મન વિચાર કરતાં શીખે તે પહેલાંજ તેમાં અનેક વાતો ભરવામાં આવે છે, જે મારે કેળવણી હોવાની હોય અને મારે તેમાં હાથ હોય, તો હું સર્વ-થી પ્રથમ મારા મન ઉપર કાળુ મેળવતાંજ શીખું. જરૂર હોય તો ખીજી વાતોને તેમાં ભરું. લોકો પોતાના મનને એકાગ્ર કરી શકતા નથી, તેથીજ તેમને અભ્યાસ કરતાં ઘણો વખત લાગે છે. મેંકોલેકૃત ઇંગ્લેંડને ઇતિહાસ મોઢે કરવા માટે મારે તેને ત્રણ વાર વાચવો પડ્યો હતો, પણ મારી મા ગમે તે પવિત્ર પુસ્તકને એકજ વાર વાચીને મોઢે કરી નાખતી. લોકો ચિત્તને એકાગ્ર કરતા નથી, તેથીજ તેઓને ખમણ પડે છે

“તમે ગમે તેવી નવલકથાઓ અને બીજી જે આનંદુ તે વાંચવા મંડી પડો છો, પણ એવું વાચન તમે જેમ થોડું વાંચો તેમજ સાફ વાચનના જે બોલને તમારે આગળ ઉપર મનમાંથી કાઢીજ નાખવો પડે તેમ છે, તેવા બોલથી ચિત્તને શા માટે ભરી દો છો? ગીતાજીને વાંચો, વેદાંતનાં બીજાં સારાં પુસ્તકો વાંચો, કેમકે તેની તમારે આખા જીવન સુધી જરૂર છે.”

સ્વામીજી વાચન કરતા મનને વધારે મહત્તા આપતા અનેક પુસ્તકોનાં ઉપરચોટિયાં વાચન કરતાં એક જે પુસ્તકોના સૂચી અભ્યાસ અને મનનનેજ તે વધારે પસંદ કરતા. દરેક બાળત-મા-સ સારસુધારો કે કેળવણીમા-તે મૂળનેજ પકડતા અને તેને-જ સુધારવાનો યત્ન કરતા. લોકોની સ્થિતિ સુધારવામા પણ

તે તેમના આંતરવિકાસને વધારે મહત્ત્વ આપતા અને લોકોની લાગણીઓ તથા ભાવનાઓને ઉત્તેજન આપીને તે દ્વારાજ તેમનો વિકાસ કરાવવાને મથતા.

સ્વામી વિવેકાનંદને અનેક ગુણો તેમજ શરીર પણ પરમેશ્વરે એવું આપ્યું હતું કે, એમને જોતાંજ બીજાના મનમાં શ્રદ્ધા-ભક્તિ ઉત્પન્ન થતી. એમનો કઠાવર ણંધો; સૌમ્ય, તેજસ્વી અને વિશાળ નેત્રો; ભવ્ય લલાટ; ગંભીર અને વિચારવંત ચહેરો; વગેરે જોતાં કોઈ મહાપુરુષની પાસેજ ભ્રષ્ટા હીએ એવું ભાન મનુષ્યોને થઈ આવતું.

તેમની સાથે વાત કરવાને અને તેમના સહવાસમાં આવવાને જે ભાગ્યશાળી થયેલા છે, તેઓજ રક્ત જાણે છે કે તેમની વાણી કેવી કોમળ, પ્રેમાળ અને સંગીતમય હતી. એ વાણીથી સર્વ કોઈ આકર્ષાતું અને તેમનો બાળક જેવો સાદો-સોળો સ્વભાવ જોઈને તેમની સાથે એકદમ બળી જતું.

તેમનો સ્વદેશી પોશાક જોઈને પરદેશી પોશાકમાં સજ્જ થયેલા હિંદી જે'ટલેમનો શરમાતા અને સ્વદેશી પોશાકથી સુ-શિક્ષિતપણામાં તથા સૌંદર્ય કે આબરૂમાં ખામી આવી જતી નથી એમ તેમને ખાતરી થઈ જતી. સ્વામીજી બચપણથીજ ખૂટ, સૂટ અને હોટને નાપસંદ કરતા અને વાળને ચોળીઓની ટાપટીપ કરનારને તે બાયલોજ ગણતા. કપડાં પહેરતાં કે પોશાકમાં સજ્જ થતાં કોઈ મિત્રને જરા વધારે વાર લાગતી, તો સ્વામીજી તેને કપકો આપતા અને તેની ટાપટીપને વખોડી કાઢતા. એમનો એ સ્વભાવ છેવટ સુધી કાયમ રહ્યો હતો; છેવટ સુધી એમનું એનું એજ નિર્માળ સાદું જીવન ટંકી રહેલું જોવામાં આવતું હતું. સ્વામીજી નિર્માળ અને સાદા જીવનને માટે ગર્વ

ધરતા. નિવેદિતા લખે છે કે, “સ્વામીજી પોતાના પાશ્ચાત્ય શિષ્યોને હાથ વડેજ ખાવાનું અને હિંદુ જીવનનાં સામાન્ય કાર્યો પણ બતેજ કરવાનું શીખવતા. તે કહેતા કે, ‘તમે જે સારતવપ’ને ચાહતા હો, તો તમારે એને તે જેવું છે તેવુંજ ગ્રહીને ચાહવું જોઈએ અને નહિ કે તમારી મરજી પ્રમાણેની તેની બાવી સ્થિતિનો વિચાર કરીને.’ એ બાબતમાં સ્વામીજીની દૃઢતા ખડક જેવી સ્થિર હતી અને એ દૃઢતાથીજ તેમને ચાહનારા ઘણા પરદેશીઓની આંખો હિંદુઓના સાદા જીવનની શોભા અને સામર્થ્ય તરફ ઊઘડી રહી હતી.”

“સાદું જીવન અને ઉચ્ચ હૃદય” એ ઋષિમુનિઓના સનાતન સિદ્ધાંતનેજ સ્વામીજી અનુસરતા. “ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા” નાં કલકત્તાના ખબરપત્રીએ એક વાર આ વિષે લખ્યું હતું કે, “સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચારની બાબતમાં સ્વામીજીના જેવો કાખલો કોઈયે મેસાઓ નથી.”

તેમના જીવનમાં ક્ષણે ક્ષણે ઉત્કટ વૈરાગ્ય દેખાઈ આવતો હતો. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ પોતાના આ વહાલા શિષ્યને “મારા શુક” કહીને બોલાવતા અને તેને પોતાની અધૂરી સાધના પૂર્ણ કરવા આવેલો મહાન યોગાત્મા ગણતા. જગતની સમૃદ્ધિ, ઠાઠ અને સત્તા સ્વામી વિવેકાનંદને લલચાવી કે છેતરી શક્યાં નથી. સ્વામીજી ધનાઢ્યો, રાજકુવરો અને રાજમહારાજાઓ લેગા ભળતા, પણ એમનો વૈભવ તેમની સાધના ઉપર કંઈ પણ અસર કરી શકતો નહિ. પશ્ચિમમાં અનેક પ્રકારના ઠાઠમાઠ અને મોજશોખવાળાં સ્ત્રીપુરુષોની સાથે તે ભળતા, પણ પશ્ચિમના એવા ઠાઠમાઠ તેમને લલચાવી શકતા નહિ; ઊલટું એમજ બનતું કે, એમના ઉત્કટ વૈરાગ્યની અને અનુભવસિદ્ધ આધ્યાત્મિકતાની પ્રભા સર્વે ઉપર પડી રહેતી. એ વિષે નિવેદિતા લખે છે કે:-

“એમને જોઈને સામાના મનનું વલણ એકદમ બદલાઈ જતું અને તેમનો બોધ સાંભળતાંજ માણસોના મનમાં જ્ઞાનાગ્નિ પ્રગટી રહેતો. તેમની સાથે જરા પણ વાતચીત કર્યા વગર ફક્ત તેમનાં દર્શનથીજ કેટલાકની વૃત્તિ બદલાઈ જતી અને એમજ લાગતું કે, માત્ર તેમનેજોયાથીજ જ્ઞાનનો ઉદય થઈ જાય છે.”

પોતે સાધુ છે, એ બાવથી સ્વામીજી અત્યંત ગર્વ ધરતા. આ જડવાદના દિવસોમાં જ્યારે સાધુતાનો અનાદર કરવામાં આવે છે, ત્યારે સ્વામીજી ચુસ્ત ઉપાસક તરીકે સધળા ટીકાકારોની વચમાં સિંહ સમાન ઊભા રહીને તેમને તેવી ટીકા કરવાનો ખિલકુલ હક નથી એમ સાબિત કરી આપતા. જડવાદનાં કેંદ્રસ્થાન યુરોપ, અમેરિકાદિ પ્રદેશોમાં તો તેમણે એ પ્રમાણે ઘણી વાર કરેલું હતું. હાલના વધતા જતા મોજશોખ અને ઇલેક્ટ્રિકાઇઝમનાજ ઉદ્દેશવાળા જીવનને તેઓ “સડી ગયેલાં છતાં ગુલાબનાં ફૂલથી ઢાંકેલા શબ જેવું” અથવા તો કસબી વાજથી ઢાંકેલા દુર્ગંધવાળા ગૂમડા જેવું” કહેતા.”

સ્વામીજીને એકાંત અને આત્મધ્યાન બહુજ પ્રિય હતાં. અસંખ્ય માણસોની ભીડમાં પણ તેમની આંતરવૃત્તિ સ્ફુર્તી ઊઠતી અને તે ધ્યાનઅસ્ત બની જતા. ઘણી વાર તે અનેક કાર્યોને હાથમાં લીધેલાં હોવા છતાં પણ તેમાંથી મુક્ત થવાનું ઇચ્છતા. ઘણી વાર તે સંગાથીઓને છોડીને એકલાજ જંગલમાં ચાલ્યા જતા અને ધ્યાનમાં લીન થઈ રહેતા. ઘણી વાર તે એકલા ભજન ગાતા ગાતાજ આમતેમ ફરતા જણાતા. એવા સમયમાં એમના ગુરુબાઈઓ એમને કોઈ પણ કારણસર છેડતા નહિ, કારણકે એમની એવા સમયની મસ્તવૃત્તિને તેઓ સારી પેઠે જાણી ગયા હતા. તેઓ લોકકલ્યાણના અનેક વિચારો તેમજ કાર્યો કરી રહ્યા હતા, પણ તેમનો આત્મા સદાએ અલિપ્ત રહેતો. નામ,

ક્રીતિ' કે જય પરાજયની તરફ તેમને એવી નિઃસ્પૃહતા હતી કે કેટલીક વાર તો તેમના ગુરુભાઈએને પણ એમજ લાગતું કે હમણાંજ સ્વામીજી કાચ'ને પડતું મૂકીને ક્યાંક ચાલ્યા જશે. સ્વામીજી ઘણી વાર કહેતા કે, હિમાલયના એકાદ ઠંડા ખડક ઉપર પડ્યા પડ્યા પાણીના ધોધના સ્વરને શ્રવણ કરતે કરતે મૃત્યુને વશ થવું એ એમને ઘણુંજ પસંદ છે. જળના ધોધનો સંગીતમય સ્વર તેમની આધ્યાત્મિક વૃત્તિને પરમ સત્ય અને સ્વાતંત્ર્યમાં તરબોળ કરી દેતો હતો. તેમાં “હર, હર, ઓમ, ઓમ” એજ શબ્દો તેમને સંભળાતા હતા.

ભગિની નિવેદિતા લખે છે કે, “સમાજમાં વાતચીત કે ગમત કરતાં પણ કેટલીક વાર તેઓ ભાવસમાધિમાં આવી જતા. તેમની આખો એ વખતે સ્થિર થઈ જતી અને શ્વાસ ઘણાંજ ધીમેધી લેવાતો રહીને પછી એકદમ અટકી જતો. કેટલીક વાર પછી વળી પાછો શ્વાસ ધીમે ધીમે શરૂ થતો. તેમના મિત્રો એ બાબત જાણતા હોવાથી એવે પ્રસંગે તરતજ યોગ્ય સગવડ કરતા.”

અત્યંત ભવ્ય અને મોહક ચહેરા ઉપરાંત તેમનો સ્વર પણ કેાકિલ જેવો મધુર હતો. તે અનેક રાગરાગણીઓ જાણતા અને ગાતા. સંગીતની તેમણે સારા સારા ગવૈયાઓ પાસે તાલીમ લીધેલી હતી તેમનું સંગીત કણ્ઠપ્રિય હતું. જ્યારે તે ગાતા ત્યારે જાણે કે સારંગી વાગતી હોય એવોજ ભાસ થતો. એ કળાને તેમણે ઘણીજ ખીલવી હતી તેમનો નાદ પણ વધારે હતો. સંગીત પાંચમો વેદ ગણાતો હોઈને પ્રભુભક્તિમાં ચિત્તને એકાગ્ર કરવાના સર્વોપરી સાધન તરીકે લેખાય છે સ્વામીજી એવાજ ઉદ્દેશથી એ કળામાં નિષ્ણાત થયા હતા એમનું ગાયન સાંભળવાથી શ્રોતાઓ ખાવાપીવાનું પણ વીસરી જતા અને શ્રીરામ-કૃષ્ણ તો તે સાંભળીને સમાધિમાંજ ગરક થઈ જતા. તેમનું

સંગીત જિંઝાણુમાંથી નીકળતું આત્માનું જ ગાન હતું.

એક દીકાકારે લખેલું છે કે, “હું જાતે સંગીતનો શોખીન છું. મેં ઘણા ગવૈયાઓને સાંભળ્યા છે, તોપણ મારો મત એવો છે કે, સંગીતકળામાં સ્વામી વિવેકાનંદ જેવો કોઈ પણ નિષ્ણાત નથી.” સ્વામીજી જ્યારે ગાતા, ત્યારે એમનો મધુર સ્વર એમના અંતરાત્માના મિષ્ટ ગાન સાથે જળી જતો અને એથી કરીને શ્રોતાઓ એટલા જધા આનંદિત થઈ જતા કે જાણે કોઈ ઉત્તમ પ્રદેશમાંજ તેઓ વસી રહેલા છે એવો ભાસ થઈ જતો.” સંગીત-થી સ્વામીજીનો અંતરાત્મા એવો તો મસ્ત બની રહેતો કે કેટલીક વખત તો બાવાપીવાનું કે બીજું કોઈ પણ કામ કરવાનું હોય તો તે પણ ભૂલી જતા અને જરા પણ થાક્યા વગર કલાકોના કલાકો સુધી ગાયાજ કરતા.

સ્વામીજી મોટા કલાકોવિદ હતા. કલકત્તાના ગૌરવને તેમજ તેના આત્માને તે સમજતા. તે કહેતા કે, “જો મનુષ્ય કુદરત-માં રહેલી એકતા અને સૌંદર્યને જાણી શકે નહિ, તો પછી એકતા, ઉચ્ચતા અને સૌંદર્યના બંડાર પરમેશ્વરને તો તે જાણ-ખીજ કેમ શકે?” વળી તે કહેતા કે, “જો મનુષ્ય કળાનું સૌંદર્ય અને ગૌરવ જોઈ શકતો નથી તે ખરો ધર્મિષ્ઠ બની શકતો નથી.” વળી બીજે પ્રસંગે તેમણે કહેલું છે કે, “કળા માત્ર ઇન્દ્રિયોનેજ સંતોષે છે એમ કહેવું ભૂલભરેલું છે. જે મનુષ્યે ઇન્દ્રિયો ઉપર જય મેળવેલો છે અને જેણે દેહભાવનો ત્યાગ કરેલો છે, તેજ માણસ કળાના ખરા સૌંદર્યને જાણી શકે છે. આપણે દરેક વસ્તુને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જોવી જોઈએ. આ સમગ્ર કુદરત પ્રભુનોજ સૂક્ષ્મ આવિર્ભાવ છે. અપવિત્રતા અને કુરૂપતા તો આપણા મનમાં રહેલાં છે. કળાને ન જાણવી એ બયંઠર અજ્ઞાન છે. ખરી કળા, ખરી કવિતા અને ખરું સંગીત હૃદયમાં આધ્યા-

ત્રિમકજ હોય છે.”

ભારતવર્ષમાં ધર્મ અને કળા વચ્ચે ગાઢ સંબંધ રહેલો તેઓ જોઈ શકતા અને તેથી કહેતા કે, “હિંદુઓ ધર્મમાં રહે છે, હિંદુઓ કળામાં રહે છે. ધાર્મિક સંસ્કૃતિથી કળાની વૃદ્ધિ થાય છે અને કળાથી ધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે. જ્યારે હિંદુનો ખરો ઇતિહાસ બહાર આવશે, ત્યારે જણાશે કે ભારતવર્ષ ધર્મક્ષેત્રમાં સર્વનો પ્રથમ શુરુ છે તેમજ કળાના ક્ષેત્રમાં પણ સર્વનો પ્રથમ શુરુ છે.” ઇતિહાસના અવ્યાસક તરીકે પણ સ્વામીજીએ નિહાળ્યું હતું કે, જ્યાં જ્યાં ધર્મનો ઉદય થયેલો છે, ત્યાં ત્યાં કળા, વિદ્યા અને સાહિત્યનો ઉદય પણ થયેલોજ છે. યુદ્ધના આગમન પછી શિલ્પવિદ્યા ઘણી ખેડાઈ હતી. શ્રીચૈતન્યના પ્રાગલ્ભ્ય પછી મૃદંગ સાથે કીર્તન કરવાની કળા ઉત્પન્ન થઈ રહી હતી.

કળાના વિવેચક તરીકે સ્વામીજી પ્રસિદ્ધ હતા. તેમણે સંગીત, ચિત્ર, શિલ્પ વગેરે અનેક કળાઓ ઉપર પોતાના અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા છે. સને ૧૯૦૦માં પેરિસમાં ભરાયેલા પ્રદર્શન વખતે શિલ્પકળાના એક નમૂના ઉપર તેમણે પોતાનો જે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો, તે જગજગ હેર છે. એ પ્રદર્શનના રિપોર્ટમાં સ્વામીજીનું વિવેચન છપાયું હતું. વિવેચન કયાં પછી તેમણે શિલ્પકળાનાં સામાન્ય લક્ષણો સમજાવ્યાં હતાં. તેમણે જે લખ્યું હતું, તેમાનો થોડોક ભાગ નીચે આપવામાં આવે છે.—

“કળાકાર અભિવ્યક્તિ પ્રેક્ષકની આગળ કુદરતનું સોદય ઉઘાડું કરે છે. જેમ મનુષ્યનો અહેરો તેના હૃદયની ભિન્ન ભિન્ન લાગણીઓ અને ભાવોને પ્રગટ કરે છે, તેમજ કુદરતનો એ દેખાવ પણ કળાકારની વૃત્તિમાં જુદા જુદા વિચારો અને ભાવોને ઉત્પન્ન કરે છે. પોતાના પ્રિય પૂજક કળાકારની આગળ કુદરત પોતાની શોભાના અનંત બહાર ખુલ્લા મૂકે છે. શરમાતી કુદ

રતના સુખ ઉપરથી વહી જતાં વિવિધ સૌંદર્યોર્માનાં કેટલાંકે કળાકાર થઈ લે છે અને તેમને નિત્ય સ્વરૂપ આપે છે. ”

“ ઉપલા નમૂનામાં (સ્વામીજીએ જે નમૂના ઉપર આ અભિ-પ્રાય આપ્યો હતો તે નમૂનામાં) પુરુષની પૂજ્યભાવવાળી દૃષ્ટિ, તેના શરીરનો મરોડ અને મસ્તકની સ્થિતિ તેમજ તેના હરેક અવયવનું વલણ, આ સર્વ કળાકાર અને કુદરત એ બંને વચ્ચેનો સંબંધ દર્શાવે છે. જે મનુષ્ય એ પ્રમાણે બાહ્ય અને આંતર જગતના સંબંધોને શોધી કાઢે છે તેજ એ સંબંધોને સ્પૂલરૂપે દર્શાવી શકે છે. આંતર સૃષ્ટિમાંથી બાહ્ય સૃષ્ટિમાં સૌંદર્ય તો નિરંતર વદ્યાજ કરે છે. કવિ, ચિત્રકાર અને શિલ્પી એ સૌંદર્યમાંથી પોતાની ભાવનાઓને શ્રદ્ધે છે, અને માનવજાતિના લાક્ષ માટે તેમને સ્પૂલ સ્વરૂપમાં પ્રગટ કરે છે. કલાકારનું એજ સર્વોત્તમ અને સર્વોત્કૃષ્ટ કર્તવ્ય છે. ”

સ્વામીજી હિંદમાં અને પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં પાછા ફર્યા હતા અને હરેક પ્રજાની કળાઓને તેમણે સૂક્ષ્મ દાષ્ટ્યે નિહાળી હતી. તેમાં નૈસર્ગિક શક્તિનો અભાવજ તેમના જોવામાં આવતો. આધુનિક કળાઓમાં કૃત્રિમતા કે અનુકરણજ મોટે ભાગે થતાં જોઈને સ્વામીજીને ખેદ થતો. ભારતવર્ષની કળાઓનો સ્વામીજી ગયાવ કરતા. પાશ્ચાત્યો એમ ધારે છે કે, હિંદની કળાઓમાં શ્રીક કળાની અસર છે, પણ સ્વામીજીએ એ વાતને તદ્દન ખોટી પાડેલી છે. હિંદનાં બળ્ય મકાનો, પ્રાચીન દેવાલયો અને સાદાં ગ્રંથાંઓમાં પણ સ્વામીજી કળાનું દર્શન કરતા. ખાસ કરીને રજપૂતાનાની ધર્મશાળાઓ, દેવાલયો અને ગામડાંનાં ગ્રંથાંઓમાં કોઈ કોઈ ભાવનાઓ મૂર્તિમંત થયેલી તે જોતા. હિંદની શિલ્પ-કળાને તે ઈટાલીની શિલ્પકળા જોડે સરખાવતા. કળામાં તે બ્રહ્મને જોતા. તે કહેતા કે, “ ખરેખર કળા બ્રહ્મ છે. ” આ પ્રમાણે

સ્વામીજીનું સંગીત, તેમની કળા ઉપરની ટીકાઓ, તેમની કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાન, સર્વ આધ્યાત્મિક અનુભવોથી ભરપૂર હતાં.

સ્વામીજી અનેક વાદ્યોને વગાડી શકતા તેમનું વધારે પ્રિય વાદ્ય વીણા હતું. તે સુખેથી ગાતા, એક હાથે નરધા ઉપર તાલ આપતા અને બીજે હાથે કોઈ વાદ્યને વગાડતા આ પ્રમાણે ત્રણે કામ તે સાથે કરી શકતા. પૂર્વ અને પશ્ચિમ જાનેનાં સંગીત-શાસ્ત્રોનો તેમણે અભ્યાસ કર્યો હતો અને જાનેના ગુણદોષ, સામ્યતા કે ભેદ તે દર્શાવી શકતા. સંગીતની બાબતમાં તેમનો અભિપ્રાય પ્રમાણભૂત લેખાતો નૃત્ય કળાને તેઓ બાણતા, પણ તેનો ઉપયોગ તેમણે કરેલો જણાયો નથી.

આપણા પડિતો આધુનિક પ્રજા ઉપર કોઈ પણ જાતની અસર ઉપજાવી શકતા નથી તેનું કારણ એજ છે કે, તેમને અંગ્રેજી સાહિત્યનું અને વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન હોતું નથી. સ્વામી વિવેકાનંદ આર્યતત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મશાસ્ત્રોના જ્ઞાન ઉપરાંત ઉપલી જાને બાળતોમા પણ સંપૂર્ણ હતા, તેથી કરીને તેમનો બોધ સચોટ બની રહેતો. વળી સ્વામીજી ઘણી ભાષાઓ બાણતા અને બોલી શકતા. ફ્રેન્ચ અને જર્મન ભાષા પણ તે બાણતા અને પેરિસમાં સર્વધર્મપરિષદ વખતે તેમણે ફ્રેન્ચ ભાષામાં જ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. તે દર્શાવે છે કે, ફ્રેન્ચ ભાષા ઉપર પણ તેમણે કેટલો સારો કાબૂ મેળવ્યો હતો. આમ અનેક ભાષાઓને બાણનાર, અનેક પ્રજાઓનાં ધર્મશાસ્ત્રો, સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાન-મા પારગત થઈ રહેનાર, સ્વામી વિવેકાનંદ જેવા વિશાળ જ્ઞાની અને વિશાળ હૃદયવાળા મહાપુરુષ સર્વત્ર વિજયી નીવડે એમાં નવાઈ જ શી ? પોતાના દષ્ટાંતથી એમણે પડિતોને બોધ આપ્યો છે કે, “ જહાર નીકળો, ફ્રવામાંના દેડકાની માફક બાપદાદાના ફ્રવામાં બૂડીજ ન રહો. આપણી સંસ્કૃતિ સર્વોત્તમ છે એવા

વિચાર માત્રથીજ સંતોષ માની બેસી ન રહો, કારણકે એવા વિચારથી બેસી રહેનારી પ્રજાનાં જ્ઞાન અને હૃદય સંકુચિત બની જાય છે અને આખરે એ પ્રજા જડતાનેજ પ્રાપ્ત કરી રહે છે.”

સ્વામીજીનો સ્વભાવ ટોળી અને વિનોદી હતો. સ્વજનોની સાથે તે ટોળા અને વિનોદ વારંવાર કરતા. પાશ્ચાત્યો એમના એ ગમતી સ્વભાવને જોઈને આશ્ચર્ય પામતા. તત્ત્વજ્ઞાન જેવા ગંભીર વિષયને બહુજ ગંભીરપણે પ્રતિપાદન કરી સભાઓમાં અને ખાનગી બેઠકોમાં અસંખ્ય મનુષ્યોનાં ચિત્તને હરનાર સ્વામીજી જેવા મહાપુરુષ ટોળા બરેલું બોલતા, ખડખડ હસતા અને ઠાઈની ટોળા કરતા જોઈને ઘણા લોકો વિસ્મય પામતા. તેમને એમ જ થતું કે એકજ વ્યક્તિમાં ટોળા અને જ્ઞાનતું ગાંધીયં બંને શી રીતે હોઈ શકે? સ્વામીજીનો ટોળા સદાએ નિહોંપ હતો. ગમતની ખાતરજ તે ગમત કરતા. સચ્ચિદાનંદ-બ્રહ્માનંદમાં રમમાણ થઈ રહેનાર સ્વામીજીને મન સર્વત્ર આનંદજ વ્યાપેલો લાગતો અને એ આનંદનો સ્થૂલ આવિર્ભાવ ક્વચિત્ ક્વચિત્ ટોળામાં પણ થઈ જતો. પશ્ચિમમાં એક સ્ત્રીએ તેમને પૂછ્યું હતું કે, “હિંદુ સ્ત્રીઓ બાળકોને ગંગામાં ફેંકી દે છે, એ વાત ખરી કે?” સ્વામીજીએ હસતે બુજે તેનો જવાબ આપ્યો હતો કે, “હા, ખરી વાત. મને પણ ગંગામાં ફેંકી દેવામાં આવ્યો હતો, પણ હું તો એવો જળરો કે તરીને બહાર નીકળી આવ્યો અને જીવ્યો આ તમારી આજળા જીવો છું!” એમ કહીને તે ખડખડ હસી પડ્યા હતા.

ભાષણકર્તા તરીકે પણ સ્વામીજી અસાધારણ ચોગ્યતા દર્શાવતા બીજા ભાષણકર્તાઓ કરે છે તેમ તે ઠાઈ પણ દિવસ વિષયની નોંધ પહેલેથી કરી રાખતા નહિ. તેમને અરજ કરવામાં આવે કે તરતજ તે ઠાઈ પણ વિષય ઉપર ભાષણ આપતા અને

તેમાં કોઈ વખત પણ પુનરોદ્ધિતનો દોષ આવતો નહિ. હમેશાં તે કંઈ ને કંઈ નવું જ કહેતા. ભાષણ થઈ રહ્યા પછી સવાલો પૂછવાની તે છૂટ આપતા. એક વાર સભામાં તેમને ઘણા પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા, તેથી એક મનુષ્યે કંટાળો આણીને સોને તેમ નહિ કરવાને કહ્યું, પણ સ્વામીજીએ પોતાના ગમતી સ્વભાવથી હસતે મુખે જવાબ આપ્યો કે, “તમારે જેટલા પૂછવા હોય તેટલા પ્રશ્નો પૂછો; જેમ વધારે પૂછશે તેમ વધારે સારું. હું તેને માટેજ અહીંયાં જિલો છું. તમે ધરાધર સમજશો નહિ, ત્યાંમુધી હું પણ તમને જવા દઈશ નહિ.” એ સાંભળીને સભામાં ઘણી જ હસાહસ થઈ રહી. જે વિષય દેવો તે શ્રોતાઓને ધરાધર સમજાવવો એ એમનું કાર્ય હતું. એ કાર્યમાં એમના જેટલો વિજય કોઈએ ભાગ્યેજ પ્રાપ્ત કર્યો હશે. વેદાંત જેવા ગહન વિષયને સાધારણ બુદ્ધિમાં પણ જિતવે એવો કરી મૂકવો એ અશક્ય કાર્યને તે શક્ય કરી રહ્યા હતા. સ્વામીજી કહેતા કે, “ભારત-વર્ષમાં સૌ મને કહે છે કે મારે અદ્વૈત વેદાંત બધા લોકોને સમજાવવું નહિ, કેમકે સર્વથી તે સમજી શકાતું નથી. હું કહું છું કે, નાના બાળકને પણ હું તે સમજાવી શકું તેમ છું. જાણ્યાં આધ્યાત્મિક સત્યો તો મનુષ્યને જેમ વહેલાં શીખવવામાં આવે તેમજ વધારે સારું છે.”

એક વાર એક સભામાં કાર્ય પૂરું થયા પછી તેમણે જિભા થઈને કહ્યું હતું કે:—

“આવતી કાલે હું ‘મન અને તેની શક્તિઓ’ ઉપર ભાષણ આપીશ વળી હું કેટલાક બોમ્બના ગોળા પણ ફેંકીશ.” એમ કહેતે કહેતે તે હસતે ચહેરે સઘળા શ્રોતાઓ તરફ જેવા લાગ્યા. પછી પોતાનો હાથ જિંચો કરીને તેમણે કહ્યું કે, “આવજો, તેથી તમને ફાયદો થશે.” બીજે દિવસે ભાષણમાં જિભા રહેવાની પણ

જગ્યા રહી નહિ. મનોબળ પ્રાપ્ત કરવાને માટે પ્રહાર્યની ખાસ જરૂર દર્શાવ્યા પછી એ બાબતમાં અમેરિકનો તરફ અનેક ધોરણે તે ફેંકવા લાગ્યા. તેમણે કહ્યું કે, “ એક યુવાન હિંદુ અહીંયાં-અમેરિકામાં મને મળવાને આવ્યો હતો. એએક વર્ષથી તે અહીંયાં રહે છે. તેનું શરીર ઠીક નહિ રહેતું હોવાથી અમેરિકાના ડોક્ટરોએ તેને સલાહ આપી છે કે, તેણે પ્રહાર્યનો ભંગ કરવો; કારણકે તેઓ એમ સમજે છે કે પ્રહાર્ય પાળવાથી શરીરને નુકસાન થાય છે. મેં તો તેને હિંદમાં પાછા જવાની અને સૈકાઓથી પ્રહાર્ય પાળી રહેલા તેના બાપદાદાનાં વચનોને શ્રવણ કરવાનીજ સલાહ આપી.” એટલું કહીને સ્વામીજી બહુજ કંટાળા ભરેલે ચહેરે કહેવા લાગ્યા કે, “ આ દેશના ડોક્ટરો ! તમે એમ ધારો છો કે પ્રહાર્યનું પાલન કુદરતની વિરુદ્ધ છે, પણ તમે શું કહો છો તે તમે પોતેજ સમજતા નથી. તમે પવિત્રતાનો અર્થજ સમજતા નથી. તમે પશુઓ છો, પશુઓ ! ” અહીંયાં સ્વામીજી સઘળા શ્રોતાઓ તરફ પૂર્ણ ગંભીરાર્થથી જોઈને તેમની વિરુદ્ધમાં જેને કહેવું હોય તે કહે એમ જણાવવા લાગ્યા. સભામાં ઘણા ડોક્ટરો બેઠેલા હતા, પણ કોઈ જવાબ આપવાને બોલો થયો નહિ.

ખ્રિસ્તીઓ માને છે કે, મનુષ્યો જન્મથીજ પાપી છે. તેની વિરુદ્ધમાં સ્વામીજી બર સભા વચ્ચે કહેતા કે, “ તમારામાં પાપ હોય તો તેને કાઢી નાખો અને તમારા ખરા નિત્ય, શુદ્ધ, પુદ્ધ અને મુક્ત સ્વરૂપને જાણો. જે માણસ તમને કહે છે કે તમે પાપી છો તે હડહડતો બૂઠો છે. આ જગત પ્રભુની લીલા છે એ રમતમાં પ્રભુના સાથી ધાઓ એટલે આપોઆપજ બધું સમજાશે.”

સ્વામીજી અનેકને અનેક રૂપે બામતા. મહાદેવ વિશે કહે-

- ૮૧૭ કયાને આપણે જાણીએજ છીએ કે તેમને રસ્તામાં જતા

જોધને કેટલાક કહેતા કે, એ તો ગાંડો માણસ છે. કેટલાક કહેતા કે, એ ભૂત છે અને કેટલાક કહેતાં કે, એ તો સાક્ષાત્ ઈશ્વર છે. એજ પ્રમાણે સ્વામીજી પણ અનેક પરસ્પર વિરોધી જણાતા આદ્યોનુ કેંદ્રસ્થાન હતા. સ્વામીજી હિંદના દરેક પંથની અને વર્ગની કંતકથાઓ ઘણાજ ભાવથી કહેતા. તે કહેતા કે, “એ વાતોને કહેવી મને બહુ ગમે છે, કેમકે તેઓ ભારત-વર્ષનું જીવન છે. મેં તે વાતો નાનપણથી સાંભળેલી છે અને તે કહેવામાં મને કદીયે કંટાળો આવતો નથી.” એ વાતો કહેતાં કહેતાં સ્વામીજી ઘણાજ ઉદ્દાસમાં આવી જતા અને એમના મુખ ઉપર અનેક ભાવ પ્રદર્શિત થઈ રહેતા. આ સમયે જોધને શ્રોતાને ક્ષણમાં એમ થતું કે સ્વામીજી પંક્તિમાં જન્મેલા છે, તો બીજી ક્ષણે એમ થતું કે તે હિમાલય પર્વતમાં જન્મેલા હશે અને ત્રીજી ક્ષણે એમ થતું કે રજપૂતાનામાં જન્મેલા હશે. એ સંબંધમાં નિવેદિતા લખે છે કે, “એ વખતે તેમના મુખમાંથી મીરાબાઈ, નાનક અને તાનસેનનાં ગાયનો વાસકરતી નીકળતાં. પૃથ્વીરાજ અને દિલ્હીની વાતો, ચિતોડ અને પ્રતાપસિંહ, હંમા અને શિવ, રાધા અને કૃષ્ણ, સીતા અને રામ તથા યશોધરા અને બુદ્ધની કથાઓ સામે અથડાતી વળી જ્યારે સ્વામીજી આવી વાતો કહેતા, ત્યારે દરેક બનાવ અદ્ભુત રીતે તદ્દાકાર ખડો થઈ રહેતો. સ્વામીજીનું આખું હૃદય અને આત્મા ભારતવર્ષના મહા-કાવ્યો હતાં ભારતવર્ષનું નામ સાલળતાજ તેમનો આત્મા અને હૃદય અત્યંત પ્રેમથી ઊછળી રહેતા.”

બુદ્ધના વાવટા નીચે જેમ સર્વને ચાલવાની છૂટ હતી અને ન્યાત અને વર્ણ કે ધર્મનો ભેદ ન હતો, તેજ પ્રમાણે વિવેકાનંદના શિષ્યો પણ જુદી જુદી ભાતો, ન્યાતો, પંથો અને પ્રજાઓમાંથી જ થયેલા હતા. ભગવાન બુદ્ધની આક્રમક વિવેકાનંદે પણ લોકસેવા-

‘માંજ જીવન ગાળ્યું હતું ખંને મહા ત્યાગીઓ હતા. ખંનેનો બોધ વિશાળ અને સર્વસામાન્ય હતો. ખંનેએ ધર્મનાં સામાન્ય લક્ષણોને પ્રતિપાદન કરેલાં છે. “સિદ્ધાંતો માટે મારામારી કરશે નહિ; પથો, દેવળો કે ધર્મસંસ્થાઓ માટે લડશે નહિ. સઘળું જીવન એકજ છે; કોઈની નિંદા કરશે નહિ. તમારા જીવનથી ઠરાવો કે ધર્મ કાંઈ નામમાં, શબ્દોમાં કે પંથોમાં સમાઈ રહેલો નથી, પણ તેના ખરેખરા આત્માનુભવમાં જ રહેલો છે. જેમને લાગણી થાય છે તેઓજ ખીજતું ભલું કરી શકે છે. જેમણે આત્માનુભવ મેળવ્યો છે, તેજ ખીજને આત્માનુભવ કરાવી શકે છે. તેઓજ જગતના મહા ગુરુઓ ખની શકે છે; કેમકે ફક્ત તેઓજ હિંમત શક્તિઓ છે.”

અગત્યનો સવાલ એ છે, સ્વામી વિવેકાનંદે આલું અસામાન્ય આરિય શી રીતે સંપાદન કર્યું હતું? તેમના ગુરુ શિક્ષણ, આરિય અને સ્વામીજી માટે તેમના જિંદગી અભિપ્રાય, સ્વામીજીની પોતાની સાધનાઓ અને આત્માનુભવો; પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃત વિદ્યાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન; શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતોના દૃષ્ટાંતરૂપે અને નવજીવનના ઉત્તેજક તરીકે તેમની સમક્ષ ગણાતું. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનું અતિ પવિત્ર જીવન; ભારતવર્ષમાં સ્વામીજીનું પચાદન અને હિંદની પ્રાચીન ભાવનાઓ તથા ઉજ્જવલ કીર્તિની સાથે તેની આધુનિક ભાવનાઓ અને સ્થિતિની તુલના; ભારતવર્ષના લોકોનું જીવન, વિચારો આઠાં-ક્ષાઓ, શક્તિઓ ધર્મો અને રીતરિવાજોનું ભારીક અવલોકન; રાત્રીઓ, મહારાત્રીઓ, સાધુઓ, સંતો, ગરીબો, રાજકુવરો, પડિતો અને અભણ ગામડિયાઓ સાથે બળી હિંદના સમગ્ર જીવનનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ અને શ્રીરામકૃષ્ણમાં હિંદના એ સમગ્ર જીવનનું લઘુચરિત્રરૂપે ઠરાવ, એ સર્વે-દ્રુકમાં કહીએ તો શાસ્ત્ર,

ચુરુ અને માતૃભૂમિના ખારીક અભ્યાસે અને તેમના પ્રબળ આત્મસંયમે સ્વામી વિવેકાનંદના ચારિત્ર્યને એવું અડગ અને ભવ્ય બનાવ્યું હતું. પૂર્વની કોઈ અસામાન્ય બાવનાઓ તથા પુણ્યકર્મોએ તેમને મુદ્દ શરીર, આદર્શ માતા અને પવિત્ર પિતાને ત્યાં જન્મ આપીને તેમજ શ્રીરામકૃષ્ણ જેવાના સમાગમમાં લાવીને તેમનો માર્ગ સુગમ કરી આપ્યો હતો.

સ્વામીજીએ જગતને વેદાંતનો જે ઉપદેશ કરેલો છે તેની પાછળ તેમનો આત્માનુભવ ચાને પરમાત્મસાક્ષાત્કાર રહેલો હતો; તેથીજ તે બોધ અસામાન્ય જુસ્સાથી અને ખાતરીથી બહાર આવતો હતો. એક વાર મદ્રાસમાં તેમને પૂછવામાં આવ્યું હતું કે, “દ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત અને અદ્વૈત વચ્ચે તો એટલો મોટો ભત્તેજ છે કે શંકર, રામાનુજ અને મધ્વ જેવા આચાર્યોએ એકના એકજ શબ્દોના અર્થ મરડીમચડીને જુદા જુદા કરેલા છે, તેથી તમે એ ત્રણે વાદની એકવાક્યતા શી રીતે કરશો ?”

સ્વામીજીના મુખમાંથી આવેલો ચોક્કસ જવાબ તરતજ બહાર આવ્યો કે, “તે કામ મારેજ માટે રહેવા દેવામાં આવેલું છે, કારણકે જગતને એમની એકવાક્યતા બતાવવાને માટેજ મારે જન્મ છે.” એ સાલજીને શ્રોતાઓ તો સ્તબ્ધજ બની ગયા. પછીથી સ્વામીજીએ એ ત્રણે વાદની એકવાક્યતા કરી બતાવી હતી. એક વાર રામનંદના રામના દરબારમાં પડિતો સાથે સ્વામીજી શાસ્ત્રચર્ચા કરી રહ્યા હતા, ત્યારે પડિતોએ પરમાત્માના સાક્ષાત્કારની અશક્યતા દર્શાવી હતી, ત્યારે સ્વામીજીએ કહ્યું હતું કે, “નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં મેં પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરેલો છે. હું વેદોનો સાક્ષી છું.”

જ્યારે અમેરિકાના મિશનરીઓ સ્વામીજીની વિરુદ્ધ ખોટા

સમાચાર ફેલાવી રહ્યા હતા અને તેમના કાર્યને લાગી પાડવાં મથી રહ્યા હતા ત્યારે તે બાબતની બાબત એક શિષ્યે તેમને હિંદમાં આપી હતી. તેના જવાબમાં સ્વામીજીએ લખ્યું હતું કે:

“ મનુષ્યો શું કરી શકે તેમ છે ? પ્રભુ ભારી સાથે છે. હિંદુઓમાં અને ઇંગ્લેન્ડમાં હતો ત્યાં પણ પ્રભુ ભારી સાથે હતો અને હિંદમાં જ્યારે હું અજ્ઞાનપણે અહીં તહીં ભટકતો હતો ત્યારે પણ પ્રભુ ભારી સાથે હતો. તે પાઠરીઓ શી વાતો કરે છે, તેની મને શી દરકાર છે ? જે પરમાત્મા જીવ અને નીચ સર્વમાં રહેલો છે, જે સંત અને પાપીમાં પણ રહેલો છે, જે દેવમાં અને કીડામાં પણ છે; તેજ દૃશ્ય, અદૃશ્ય, સત્ય, વિભુ, પરમાત્માને ભજો અને સર્વે બંધનોને તોડી નાખો.

“ મારા વહાલા ! હું જે કહું છું તેથી બીજા નહિ, કારણ કે મારામાં રહેલી શક્તિ વિવેકાનંદની શક્તિ નથી, પણ તે સાક્ષાત્ પ્રભુની છે અને તે સઘળું જ જાણે છે.” આ પ્રમાણે બસ સામર્થ્ય, સામર્થ્ય અને સામર્થ્ય એજ એમનું જીવન અનુભવી રહ્યું હતું. તેમના પત્રો અને લેખો જણાવે છે કે, તેમનું હૃદય કેવું વિશાળ હતું; જુદા જુદા વિષયો ઉપર તે કેવું નડું અજવાળું પાડી શકતા; કેવી ઉત્તમ વિચારશક્તિએ તેમનામાં વાસ કરેલો હતો; કેવો અનુપમ પ્રેમ તે માનવજાતિ પ્રત્યે ધરાવતા હતા અને તેમનો દિવ્ય આત્મા કેવા સ્વર્ગીય પ્રદેશમાં વિચરી રહ્યો હતો. તેમનાં લાવણ્યો જગજગદેર છે. તે કોઈ અપૂર્વ વિચારકનો જ્યાં આપણને આપે છે. તે નવીન સૃષ્ટિમાં જ વાચકને વિચરાવે છે. આજે તેઓ અખિલ વિશ્વનું ઉત્તમોત્તમ સાહિત્ય બની રહેલાં છે. અનેક દુઃખીઓને તે દિલાસો આપે છે; અનેક સામાન્ય જીવોને તે ઉન્નત થઈ જાય છે; અનેક સંસારી જીવોને તે પૃથ્વી ઉપરજ સ્વર્ગનું ભાન કરાવીને તેમના-

માં પરસ્પર સલાહ, શાંતિ, શ્રાતૃભાવ અને પ્રેમનો પ્રચાર કરી રહ્યાં છે.

ખરેખર સ્વામીજીની બુદ્ધિ, ચારિત્ર્ય અને વ્યક્તિત્વનું યથા-વત્ વર્ણન કરવું અશક્ય છે. તેમનાં માતૃશ્રી બુવનેશ્વરી દેવી ખચપણથીજ તેમને જોઈને કહેતાં કે, “મારો પુત્ર કેણુ હશે?” આપણે પણ કહીશું: “તે કેણુ હશે?” ઘણાંજે આશ્ચર્યથી પૂછેલું છે: “તે કેણુ હશે?” એવા પુરુષો જગતમાં વારંવાર જોવા મળતા નથી. ભગવાન રામકૃષ્ણ પરમહંસે કહ્યું હતું, તેમ આપણે પણ કહીશું કે, એ સમયે એમના જેવો અસામાન્ય બીજો મનુષ્ય પૃથ્વી ઉપર હોતો નહિ. સાનહાન્સિસ્ટેનો વેદાંત સોસાયટીના પ્રમુખ એમ. એચ. લોગન. એમ. ડી. એ. એમ. પી. એચ. જીએ લખ્યું છે કે:—

“સ્વામીજીના મૃત્યુ પછી લાંબા સમય સુધી અમને દિલ-ગીરી રહ્યાં કરી છે. અમને એમજ લાગ્યાં કયું છે કે જાણે સઘળા દેવતાઓ અમને છોડી ગયા છે. સ્વામીજીની દિવ્ય હાજરી સર્વત્ર શાંતિ અને સુખ પ્રસારતી હતી. તેમના જાગ્ર જેવા આકર્ષક શબ્દોથી અમારા હૃદયમાંથી સર્વ સંશયોનું યુદ્ધ નાશ પામ્યું છે. તેમની આકૃતિ અને સ્વભાવજ દયા અને સહાનુભૂતિ પ્રસારનારાં હતાં. જેઓ તેમને જોતા તેઓ તેમને ચાહતાજ. અમારા જેવા કેટલાક જે એમને મળવાને લાગ્યશાળી થયા હતા, તેઓ કેાઈ દિવસ અનુભવશેજ કે તેમણે પ્રભુના ખરેખરા અવતારનાંજ દર્શન કરેલાં છે. મારે મન તો એ કાંઈજ નહોતું હતા. તેમનો દિવ્ય અને અદ્ભુત આત્મા મારા હૃદયમાં બીજી સઘળી વસ્તુઓ કરતાં અધિક પ્રકાશે છે. તેમનો મહાન અને ઉદાર આત્મા તેજ-સ્વી સૂર્ય કે અવકાશમાં વિચરી રહેલા વાયુ જેવો સ્વતંત્ર હોતો.

“કેાઈ પણ અધમમાં અધમ પ્રાણી, મનુષ્ય કે પશુ એવું

નહિ હોય કે જેને સ્વામીજી ગમ્યા નહિ હોય. તે ગરીબ અને અધમને બોધ કરતા એટલુંજ નહિ; પણ રાજકુંવરો, રાજાઓ અને મોટા પૃથ્વીપતિઓને પણ બોધ કરતા. મોટા મોટા પંડિતો, પ્રોફેસરો, અર્થશાસ્ત્રીઓ, કળાકારો, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ, મહા વિચારકો, નેતાઓ, ધર્મગુરુઓ, બુદ્ધિશાળી પુરુષો, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને કવિઓ સર્વેને માટે તેમણે બોધ આપેલો છે અને સર્વે ઉપર અસર ઉપજાવી છે. વિવેકાનંદે અખિલ વિચારસૃષ્ટિને તેના જિંયામાં જિંયા વાતાવરણમાં હલાવી મૂકી છે.

“ મોટા મોટા ધર્મગુરુઓ તેમની આગળ પૂજ્યભાવથી નમન કરતા. અનેક પામર અને સામાન્ય મનુષ્યો તેમનાં વચ્ચેના છેડાને પૂજ્યભાવથી ચુંબન કરવાને તેમની પાછળ પાછળ જતા. પોતાના જીવનકાળમાં સ્વામી વિવેકાનંદ જેટલો બીજો કોઈ પણ મનુષ્ય પૂજ્યો નહિ હોય. જે થોડાં અઠવાડિયાં હું તેમની સાથે રહેલો છું અને તે દરમિયાન તેમને મેં જેટલા ઓળખ્યા છે તેટલા તેમને બીજું કોઈ લાગ્યેજ ઓળખતું હશે.

“ ઘણાએ મને પ્રશ્ન કરેલો છે કે, ‘આવો મહાત્મા અને સારો મહાત્મા આ જગતમાંથી કેમ ચાલી જાય?’ મેં તેમને કહ્યું છે કે, ‘તે કેમ જાય નહિ? તેમનું કાર્ય પૂરું થયું હતું. એમની અગાધ શક્તિ સાથે સરખાવવાને માટે એક તો શું પણ વીસ-રે, સો પણ સાધારણ માનવ-શરીરો બસ નથી.’ આવી વિલક્ષણ બુદ્ધિ અને આધ્યાત્મિકતાથી સજ્જતમાં સજ્જત પદ્ધતરનાં હૈયાં પણ પીગળી જ જાય.”

વળી ખરું જોતાં તો “વિવેકાનંદ જગતમાંથી ગયાજ નથી; તે સદાજે આપણી સાથેજ છે. તે મને સુખ અને દિલાસો આપી રહેલા છે. અખિલ વિશ્વના તે મોટા લાઈ છે.”

બૌદ્ધધર્મના ઉદયકાળમાં બૌદ્ધ સાધુઓએ નીતિ, દયા, પવિત્રતા અને શાંતિનો ઉપદેશ કર્યો અને પરિણામ એ આવ્યું કે હજારો મનુષ્યો બૌદ્ધધર્મના અનુયાયીઓ થઈ રહ્યા, પણ સમય જતાં બૌદ્ધધર્મના ઉપદેશકો ચારિત્ર્યહીન થતા ચાલવાથી તે ધર્મ અધોગતિને પામતો ગયો અને તેથી કરીને ધર્મનો પુનરોદ્ધાર કરનાર મનુષ્યની ભારતવર્ષને ખોટ પડી. આખરે મહા બુદ્ધિશાળી પૂજ્યપાદ ભગવાન શંકરાચાર્યનો જન્મ થયો અને તેમણે વેદાંતની દૃષ્ટિએ વેદોના અર્થ સમજાવીને હિંદુ ધર્મને સ્થિર પાયા ઉપર લાવી મૂક્યો. ઉપનિષદોમાં વર્ણવેલા અદ્વૈતવાદનું યથાવત્ત નિરૂપણ કરીને તેમજ બૌદ્ધધર્મની ખામીઓ દર્શાવીને અનેક પયોના નેતાઓને તેમણે મહાત્ કયાં અને ભારતવર્ષમાં અદ્વૈતવાદનો ભગવો જુ'ડો ફરકાવ્યો તેમના પછી રામાનુજ, મધ્વ, ચૈતન્ય, કબીર, નાનક સર્વે પ્રભુપ્રેરિત આચાર્યો સમયે સમયે ઉત્પન્ન થયા અને તેમણે પ્રભુમાં શ્રદ્ધા, પ્રેમ અને ભક્તિના ઊંચા સિદ્ધાંતો લોકોના મનમાં ઠસાવ્યા. શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય પછી, હિંદ, ઇંગ્લેંડ અને અમેરિકામાં અદ્વૈતવાદનો ભગવો જુ'ડો ફરકાવવાનું અને સર્વેના સંશયો તોડી જીવનના મહા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવાનું માન તો વિવેકાનંદનેજ ઘટે છે. શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યે બૌદ્ધધર્મ ઉપર વિજય મેળવ્યો અને સ્વામી વિવેકાનંદે જડવાદ ઉપર જય મેળવ્યો.

કોઈ પણ સાધુની મહત્તા ક્યારે અંકાય છે? જ્યારે તેના પ્રયાસમાં તેને જય મળે છે અને તે વિપરી તથા અશ્રદ્ધાળુ મનુષ્યોને પણ સફળુણી અને પ્રભુપરાયણ બનાવી મૂકે છે ત્યારેજ. ખરેખર કહીએ તો કોઈ પણ સાધુ લોકપ્રિય ત્યારેજ થાય છે કે જ્યારે તેનું જીવન અને હાજરી આસપાસના મનુષ્યોના સ્વભાવ અને ચારિત્ર્ય ઉપર અસામાન્ય અસર ઉપજાવે છે. જે માણસે

શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનું અવનચરિત્ર વાંચેલું છે, તેને પૂછવામાં આવે કે, તેમના અવનનો કયો પ્રસંગ શ્રેષ્ઠ કહી શકાય ? તો તે તરત જવાબ આપશે કે, “જેઓએ કંઈ પણ પ્રકારના દુર્ગુણને છોડ્યો નથી એવા અધાર્મિક અને વિવશી મનુષ્યોને શ્રદ્ધાળુ અને પ્રભુપરાયણ બનાવી મૂક્યા તે પ્રસંગ.” શ્રીરામકૃષ્ણ, ચૈતન્ય અને ખીલા સાધુઓએ પોતાના દિવ્ય પ્રેમ, મૃદુ શબ્દો અને હેતાળ સ્વભાવથી અનેક લંપટ પુરુષોને ઠેકાણે આણ્યા છે એ વાત સોને વિદિત છે. સ્વામી વિવેકાનંદે આ કરતાં પણ વધારે મહત્ત્વનું કાર્ય બનાવ્યું છે.

જે માણસો ધર્મમાંથી અને પ્રભુમાંથી શ્રદ્ધાનો ત્યાગ કરીને બેઠેલા હતા, જેમણે જડવાદનો સ્વીકાર કરેલો હતો, જેઓ પરદેશીઓ હતા, જેમની ભાષા પણ પરદેશી હતી, જેમને હિંદુ-ધર્મને ધિક્કારવાનું નાનપણથી શીખવવામાં આવેલું હતું અને જેમના મન ઉપર ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની અસામાન્ય ખિલવણીની ઘણી ભારે અસર થઈ રહેલી હતી, તેવાં મનુષ્યોના હૃદયપટ ઉપર હિંદુધર્મની મહત્તાની ઊંડી છાપ પાડવી અને તેમાંના અનેકોને હિંદુ ધર્માવલંબી બનાવવા એ કાર્યની મહત્તા કેટલી આંકવી ? આણું અતિ મહત્ત્વનું કાર્ય સાધવાને સ્વામી વિવેકાનંદ શક્તિમાન થયા હતા. ઈંગ્લેંડ અને અમેરિકામાં આ અતિ અસામાન્ય કાર્ય સાધીને તેમણે ભારે ફતેહ મેળવી હતી. જે ભૂમિ પૈસાથીજ મનુષ્યની કિંમત આંકી રહેલી છે; જ્યાંના મનુષ્યો ઐહિક સુખનાં સાધનો મેળવવા પાછળજ પોતાનું તમામ લક્ષ આપી રહેલા છે; જ્યાં અવનકલહની હાડમારો અને સ્પર્ધાને લીધે ગરીબ અને માંદાઓનું સંરક્ષણ કરવું સુરહેલ ઘર્ષ પડેલું છે અને જ્યાં શુદ્ધ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના પ્રચારને લીધે ઈશ્વરમાંથી શ્રદ્ધા તદ્દન બેઠી ગયેલી છે; એવી ભૂમિ અમેરિકામાં, વેદાં-

તેનો પ્રચાર કરવામાં સંપૂર્ણ ફતેહ મેળવવી એ કાર્ય ખરેખર અમતકાર જેવું જ છે.

એક પ્રખ્યાત લેખક લખે છે કે, “સ્વામી વિવેકાનંદ આ જમાનાના સર્વોત્કૃષ્ટ મનુષ્ય હતા. ઋષિમુનિઓની ચરણરજ્જુ આ પવિત્ર ભારતભૂમિમાં ધર્મનું સંરક્ષણ કરવાને માટે સમયે સમયે જે અસામાન્ય પુરુષો ઉત્પન્ન થતા આવ્યા છે તેમાંનાજ સ્વામી વિવેકાનંદ એક હતા.”

થોડાં વર્ષ ઉપર “ધી ડેલી ન્યૂસ” નામના પત્રનો એક ખાસ ખબરપત્રી હિંદની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવાને અહીં આવ્યો હતો. તેણે ઇંગ્લેંડમાં તે પત્ર ઉપર લખી મોકલ્યું હતું કે, “પોતાનાં ભાષણોથી આટલાંટિક સમુદ્રની બંને બાજુએ પ્રખ્યાત થઈ રહેલા સ્વામી વિવેકાનંદ હિંદુ આદર્શોનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આપણને આપે છે.”

આદર્શ વેદાંતી તરીકે તેમણે બ્રહ્મચર્યનો અદ્વિત મહિમા દર્શાવી આપ્યો છે અને ધર્મના ખરા સ્વરૂપને સમજનારમાં જે અસામાન્ય સહાનુભૂતિ અને સ્વદેશપ્રીતિ હોઈ શકે તે તેમણે દર્શાવી છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમની વિદ્યાઓને બાણીને જીવનને ઠેવી રીતે વહેવરાવવું તેનો ઉચ્ચતમ ખ્યાલ તેમણે આપણને આપ્યો છે. સ્વામીજીનું જીવન ચિત્તશુદ્ધિનો મહિમા છે. ખરી પવિત્રતામાં રહેલા શરાતનનો તે નમૂનો છે. કેવળ નવીન વિચાર ધરાવનારને તેમજ કેવળ જૂના વિચાર ધરાવનારને માટે તે ઠપકારૂપ છે. જડ, નિઃસર્વ અને ચેતનારહિત જૂના વિચારના મનુષ્યોને તે પ્રોત્સાહનરૂપ છે. પાશ્ચાત્યોનું અંધ અનુકરણ કરનાર આધુનિકોને માટે તે અંકુશરૂપ છે. મોટી મોટી સભાઓમાં અને મોટાં મંડળોમાં માત્ર દ્રવ્યબળથી, સત્તાબળથી કે વાણીના બળથી

મોટી મોટી ખુરસીઓ પર ચઢી બેસી અજ્ઞાન લોકવર્ગને આંખ્યા કરનારાઓને તેમણે પોતાના દષ્ટાંતથી દર્શાવ્યું છે કે હિંદના નેતાઓ કેવા ચારિત્ર્યશીલ, કેવા સ્વાર્થત્યાગી, કેવા સાદા અને કેવા ધર્મપરાયણ હોવા જોઈએ. માત્ર વિચારમાં જ કે શબ્દોમાં જ વેદાત્મને રાખી મૂકનારાઓને સ્વામીજી વેદાત્મી કહેતા નહિ, જોણે વેદાત્મના સત્યોને અનુભવ્યા હોય અને કૃતિમાં મૂક્યા હોય તેનેજ સ્વામીજી ખરે વેદાત્મી ગણતા સ્વામીજીના યોગને પ્રતાપે વેદાત્મ હવે વિદ્યાર્થીઓની ગોખણપટ્ટીમાં કે માત્ર પડિતોના વાહવિવાહમાં નહીં ગયું નથી, પણ તેણે વ્યાવહારિક સ્વરૂપ ધારણ કરેલું છે અને તે પરોપકારના-સમાજસેવાના અનેકવિધ કાર્યોમાં દૃશ્યમાન થતું જાય છે સ્વામીજીના જીવને દર્શાવી આપ્યું છે કે ખરે વેદાત્મી આળસુ અને સ્વપ્નમાં જોયા કરનારો હોતો નથી. તે તો જનસમૂહની સેવા કરનારો, વધારે જીરુસાવાળો છતાં વધારે સાદો, વધારે બળ અને ધૈર્યને ધારણ કરવાવાળો છતાં વધારે શાંત અને સાર્વિક, વધારે શક્તિ દર્શાવનારો છતાં વધારે ક્ષમાશીલ અને વધારે સહનશીલ, પ્રમાણિકેશ વધારે પ્રમાણિક અને એ સઘળું છતાં જગત પાસેથી ઓછામાં ઓછા અન્ન-વસ્ત્રને મેળવનારો હોય છે. સ્વામીજીએ પોતાના દષ્ટાંતથી એ સર્વ જગતના મનમાં ડાલ્યાવ્યું છે. આ રીતે તેમણે સર્વેને “પ્રેમ અને સામર્થ્ય” નો ઉત્તમ આદેશ આપેલો છે. પરસ્પર પ્રેમથી વતો અને સામર્થ્ય ધરો, એમ તેમણે સર્વેક કહેલું છે પોતાના ભાગ્યોમાં અદ્વૈતવાદના આ એક મુખ્ય સિદ્ધાંતને તેમણે વાર-વાર સમજાવ્યો કયો છે કે એકજ આત્મા સર્વેમાં વ્યાપી રહેલો છે, અને તેજ સઘળી શક્તિઓ અને પવિત્રતાનું મૂળ છે. સ્વામીજીને મન ઉપનિષદો સામર્થ્યની ખાણો હતી અને વેદો માનવ-જાતિ પ્રત્યેના પ્રેમના પાઠ હતા. એના અભ્યાસથી માનવ જીવ-

નરૂપી કૃષ્ણ કેવું સુંદર, મિષ્ટ અને ઉપકારક બની રહે છે, તેના સજીવ પ્રમાણરૂપ તેમનું જીવન હતું. સ્વામીજીનું મનોબળ, નીડરતા, પવિત્રતા અને પ્રમાણિકતા ઉપનિષદોના અભ્યાસનાંજ પરિણામ હતાં. તેમનું ચારિત્ર્ય ઉપનિષદોનાં સત્યોથીજ ઘડાયેલું હતું. સ્વામીજીનો માનવબળિતિ પ્રત્યે નિઃસીમ પ્રેમ, આત્મ-ભોગ અને કર્તાવ્યપરાયણતા પ્રાચીન શાસ્ત્રોના ધારીક અવલોકન-નાંજ કૃષ્ણ હતાં. આત્મશ્રદ્ધા, ઊંચી સ્વદેશપ્રીતિ અને પોતાનો ઉદ્ધવ કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય વગેરેના જે ઉમદા પાક સ્વામીજીના જીવનમાંથી આપણને મળી આવે છે તે સર્વને માટે તેઓ આપ શાસ્ત્રોનાજ આભારી હતા. એ શાસ્ત્રોની મહત્તા તેમણે પોતાના જીવનથી સિદ્ધ કરી બતાવી છે અને તેમ કરીને તેમણે ભારત-વર્ષના જીવનમાં મોટો ફેરફાર કરી મૂક્યો છે.

ઉપનિષદો આપણને શીખવે છે કે દરેક મનુષ્ય, પછી તે નાનો હો કે મોટો, ઉચ્ચ હો કે નીચ, પરંતુ અખૂટ શક્તિ, અપાર પવિત્રતા, અનુપમ આનંદ અને સદોદિત ચેતનજ તેનું અધિષ્ઠાન છે; શારીરિક અહં-મમભાવને મનમાંથી કાઢી નાખો એટલે તમે તે આત્માને ઓળખશો. તે આત્મા અનંત શક્તિ-વાળો અને પવિત્ર છે; તે નિત્ય છે; શુદ્ધ છે, પુદ્ગલ છે, મુક્ત છે અને તે આત્મા તે તમે પોતેજ છો. સ્વામીજીના લેખો અને ભાષણોમાં અસંખ્ય એવા ફકરાઓ આવે છે કે જે આપણને આપણી એવી અનેકવિધ મહત્તાઓનું બાન કરાવે છે. “સામર્થ્ય-વાન થાઓ, નિર્બળતાથી મુક્ત થાઓ અને તમારો પ્રેમ સર્વ તરફ પ્રસરાવો.” એ સ્વામીજીના શબ્દો દૂંકામાંજ એમની વેદાંત ઉપરની ભવ્ય ટીકાનો ખ્યાલ આપે છે. એક હિંદુ રાજકુવરને તેમણે લખ્યું હતું કે, “આપણું જીવન દૂંકું છે અને આ વિશ્વના વિષયો નાશવંત છે, માટે તેજ ખરું જીવ્યો કહેવાય કે જે બીબા-

ને માટે લવે છે.” વેદાંતની નીતિ દરેક હિંદુ પાસે શું કરાવવા માગે છે તે વિષે સ્વામીજીએ કહ્યું છે કે, “ અત્યારે આપણને વધારે આધ્યાત્મિકતાની જરૂર નથી; અત્યારે તો આધિક સૃષ્ટિ-માં અદ્વૈતભાવને લાવવાની જરૂર છે. ભૂખ્યા માણસને માટે તો પહેલો રોટલો અને પછીજ ધર્મ. ગિચારા ગરીબ મનુષ્યો ભૂખ-મરાથી મરી રહેલા છે તેમને આપણે કેળે બસ ખાઈપીને ધર્મ-નોજ બાધ કયાં કરીયે છોએ;.....હિંદમાં બે શ્રાપ વસી રહેલા છે; એક તો આપણો તિરસ્કાર અને બીજું આપણું શુદ્ધ હૃદય. તમે હજારો સિદ્ધાંતોની વાતો કરો; તમે લાખો પંથો ઊભા કરો, પણ જ્યાંસુધી તમારો વેદ શીખવે છે તેમ તમારા-માં લાગણીવાળું હૃદય નથી; જ્યાંસુધી તમે તેમને તમારા શરીરનાં અગોજ સમજતા નથી ત્યાંસુધી બધું નકામું છે.” અરેખર, અત્યંત લાગણીવાળા સ્વદેશભક્ત સાધુને છાજે તેવોજ આ ધર્મબોધ કહેવાય. ઉપરના ચબ્દોમાં સ્વામીજીએ સાચોજ ધર્મ સમજાવ્યો છે. આ પ્રમાણે આપણે બોધ શકીએ છીએ કે પ્રેમ અને સામર્થ્ય એજ એમની શોધનું રહસ્ય હતું.

સ્વામીજી હૃદયણે કહેતા કે, “ ધર્મજ પ્રભાતું સત્ય છે; તેજ તેનું સામર્થ્ય, જીવન અને પ્રેમ છે.”

વળી તેમણે કહ્યું છે કે, “ જંગલમાં વસી કળાહાર કરી કૌપીતને ધારણ કરી વેદાધ્યયન કરનાર પ્રાચીન ઋષિ આપણો ધાર્મિક આદર્શ છે.” પણ સર્વે મનુષ્યોને માટે એ આદર્શ નથી એમ પણ તેમણે ચોખ્ખું દર્શાવ્યું છે. એ વાતને બે આપણે બૂલી જઈએ તો આપણે સ્વામીજીને ઘણોજ અન્યાય કરીએ. સ્વામી-જીએ કહ્યું છે કે, “ સૌંદર્ય અને ભવ્યતાના ધ્યાનમાં પોતાના શરીરને પણ બૂલી જાય એવું વિશાળ હૃદય કયાં છે? એવા વિશાળ હૃદયવાળા મનુષ્યો ભારતવર્ષમાં વસીના પ્રમાણમાં

ધણજ થોડા છે. હવે એવી અસામાન્ય ઉચ્ચતા જેમનામાં આવેલી નથી એવા કરોડો સામાન્ય મનુષ્યો-કે જેમને એ ઉન્નતિ-એ પહોંચવા પહેલાં વચમાં કેટલાંક પગથિયાં ચઢવાનાં બાકી છે, તેવા ધણા મોટા જનસમૂહ માટે શું? તેમને માટે આદર્શ બતાવતાં તેમણે કહ્યું છે કે, “આદર્શ પુરુષ તો તેજ છે કે જે પુષ્કળ પ્રવૃત્તિમાં પણ અરણ્યનો એકાંત વાસ અને શાંતિ લોગવી રહેલો છે.” દૂકામાં કહીએ તો “નિષ્કામ કર્મોથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો.” એજ આદર્શ સ્વામીજીએ સર્વસામાન્ય ભારતવાસીઓ આગળ મૂકેલો છે અને કૃતકૃત્ય છતાં પણ એજ માર્ગે લોકસંબંધાર્થે જીવન ગાળીને એ આદર્શની વ્યાવહારિકતા અને ઉપયોગિતા તેમણે દર્શાવી આપી છે.

તેમણે દર્શાવી આપ્યું છે કે માનવજીવન ગાળવાના બે મુખ્ય માર્ગોમાંથી ગમે તે એકજ માર્ગને પકડી શક્યો. એક તો ઇંદ્રિય-સુખને માટેજ જીવવું અને બીજું ઉચ્ચ આદર્શ માટે જીવવું. પ્રથમ માર્ગમાં પ્રજાની પાયમાલી છે અને દ્વિતીય માર્ગમાં શુભકર્મોનું અનુષ્ઠાન અને જીવનની નિત્યતા રહેલાં છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંનેએ કબૂલ કરેલું છે કે મનુષ્યોએ શ્રેષ્ઠ આદર્શને માટેજ જીવવું અને એ આદર્શને પૂર્ણ કરવામાંજ સમગ્ર જીવનને વ્યતીત કરવું. એ શ્રેષ્ઠ આદર્શ કયો? અને જીવનને તેની પાછળજ ગાળેલું ક્યારે કહેવાય? શુભ કર્મો કયાં ગણાય? વગેરે પ્રશ્નોના સંબંધમાં પશ્ચિમની પ્રજાઓ હજી અનિશ્ચિત જેવી છે, ત્યારે પૂર્વમાં-ખાસ કરીને ભારતવર્ષમાં એ બાળતોનો હજારો વર્ષ અગાઉ યથાવત્ નિર્ણય થઈ ચૂકેલો છે. અહીં પરમાત્મદર્શન યાને આત્મસાક્ષાત્કારનેજ શ્રેષ્ઠ આદર્શ માનેલો છે અને નિષ્કામ કર્મ, પ્રભુભક્તિ, યોગ, જ્ઞાન આમાંના અત્યુચ્ચ પડે તે તે રસ્તે આલીને એ આદર્શને સિદ્ધ કરવો એનું નામજ આદર્શ પાછળ

જીવન ગાળવું છે.

એમાંય પ્રભુપ્રેમમયી ભક્તિ અને માનવસેવા રૂપ નિષ્કામ કર્મ એજ આત્મસાક્ષાત્કારનું ઉત્તમોત્તમ સાધન છે. આ પ્રભુ-પ્રેમ હૃદયેશાં નિઃસ્વાર્થ હોવા સાથે તે કાયિક, વાયિક અને માન-સિક શુદ્ધિ ઉપર ખંધાયેલો હોવો જોઈએ. સ્વામીજીએ બહુજ બાર હૃદયે સમજાવ્યું છે કે આર્થિક ઉન્નતિ એ કાંઈ પ્રજાની સુધારણા થા ઉન્નતિની ખરી કસોટી નથી. ખરો સુધરેલો થાને ઉન્નત થયેલો મનુષ્ય તો તેજ છે કે જેનો આત્મા અખિલ વિશ્વ સાથે એક થઈ રહેલો છે. પવિત્રતા, પરોપકાર, વૈરાગ્ય અને આત્મત્યાગના પાલન વડે જે અખિલ વિશ્વમાં પ્રભુનેજ જોઈ રહેલો છે તેજ-ખરો સુધરેલો-સાચો શ્રેષ્ઠ પુરુષ છે.

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઊંચ કરવાની સાથે આપણા જીવનને તેમની ખામીઓ અને ફરજો ઇર્થાવવાને પણ સ્વામીજી ચૂક્યા નથી. આપણા જીવનિયાઓને તેમણે કહ્યું છે કે, “ધર્મ-નો અભ્યાસ કરવા પહેલાં તમારાં શરીર મજબૂત બનાવો. ગીતાનો અભ્યાસ કરવા અગાઉ તમે પ્રલયચક્રથી, કસરતથી અને રમતો વગેરેથી તમારા શરીરને મજબૂત બનાવ્યાં હશે તોજ તમે ઈશ્વર સમીપ જલદી જઈ શકશો.

“તમારી બુઝવે જરા વધારે મજબૂત હશે તોજ તમે તેને સારી રીતે સમજી શકશો.

“ગીતા કાંઈ નિર્જાળ મનુષ્યને શીખવવામાં આવી નહોતી, પણ તે મહાન વીર પુરુષ-બહાદુર હાત્રિયોના નેતા અજુનને શીખવવામાં આવી હતી.

“તમારું શરીર સુદૃઢ થશે ત્યારેજ તમે ગીતામાં ઇર્થાવા-ચક્રી શ્રીકૃષ્ણની અગાધ શુદ્ધિ અને શક્તિને સમજવા થશો.

“જ્યારે તમારા પગ ઉપર તમારું શરીર ટટાર ઊભું રહેશે અને તમે મનુષ્ય છો એવું તમને લાગશે ત્યારેજ તમે ઉપનિષદો અને આત્માની કીર્તિને સારી રીતે સમજી શકશો.

“શારીરિક અને માનસિક દુર્બળતાને લીધે આપણે ખરેખર કીડા થઈ રહેલા છીએ અને જે કેાઈ આપણને ચગદી નાખવા માગે છે તેના પગ આગળ આપણે જાણે પેટેજ વ્યાધ્યા કરીએ છીએ. તેથી કરીને મારા મિત્રો ! હું કે જે તમારામાનો એક છું, તમારી સાથેજ હું અને મરીશ, તેને કહેવા દો કે—

“આપણને બળની જરૂર છે; હમેશાં બળની જરૂર છે.”

વળી બીજે પ્રસંગે સ્વામીજીએ ભારતવાસીઓને કહ્યું હતું કે, “સઘળું ફેંકી દો; તમારા મોક્ષને પણ ફેંકી દો; જાઓ અને બીજાઓને મદદ કરો. તમે હમેશાં મોટી મોટી વાતો કરો છો, પણ અહીંયાં આ વ્યાવહારિક વેદાંત તમારી સમક્ષ રહેલું છે તે શું કહે છે? જો આખી પ્રજાને જીવન આપી શકાતું હોય તો હું, તમે કે આપણા જેવા હજારો મનુષ્યો બૂજે મરે અને કદાચ તેમને ખાતર પોતાનાં જીવન આપે તોપણ શું? જરા જીવો તો ખરા કે આપણે જે પ્રજાને એમ કહીએ છીએ કે આપણે બધા એકજ પરમાત્માનાં સ્વરૂપ છીએ, તે પ્રજા દિવસે દિવસે કેવી અધોગતિએ પહોંચતી જાય છે! તેનું એજ કારણ છે કે બોલવા પ્રમાણે આપણું વર્તન જરાયે નથી; માટે જીઠો, જાગૃત થાઓ અને ખરેખરા સહૃદયી બનો. તમારા મહાન પૂર્વજોના આદેશનું પાલન કરો અને તેમ કરીને તમે પણ મહાન બનો. વળી આપણી અપ્રમાણિકતાની તો અવધિજ છે. અત્યારે જેની આપણને ઘણામાં ઘણી જરૂર છે તે ચારિત્ર્ય છે જે ધૈર્ય અને ચારિત્ર વડે મનુષ્ય બાંધકર મૃત્યુની માફક એકજ સિદ્ધાંતને—સત્યને

વળગી રહે છે, તેની આપણને જરૂર છે. તમારાં શાસ્ત્રો અને ઋષિમુનિઓએ બોધેલા અનંત અને અપાર શક્તિવાળા તમારા નિન્નત્મામાં શ્રદ્ધા ધરો. જંસ મળ્યૂત જનો, શ્રદ્ધા ધરો અને પાકીનું બધુંયે એની મેળેજ આવી મળશે.”

વિદેશગમનના સંબંધમાં સ્વામીજીએ કહ્યું છે કે, “ભારત-વર્ષની બહારના પ્રદેશોના સંબંધમાં આવ્યા વગર હવે આપણને ચાલવાનું જ નથી. ચાલશે એમ જે આપણે માનતા હતા તે આપણી મુખાંધ હતી અને તે મુખાંધની શિક્ષા આપણે એક હજાર વર્ષની શુલામગીરીથી લોગવી છે. હિંદુઓએ હિંદની બહાર ન જવું જોઈએ, એવા સઘળા વિચારો બાળકના વિચારો છે. તે વિચારોને હવે હાંડી ઠાઠવા જોઈએ. જેમ જેમ તમે વધારે બહાર જશો અને જગતની પ્રજાઓમાં પર્યટન કરશો તેમ તેમ તમે તમારે માટે અને તમારા દેશને માટે વધારે ને વધારે લાભ મેળવતા જશો....જીવનનો વિકાસ કરવો એજ જીવવું છે. તે માટે બહાર જવું જોઈએ અને જીવનને વિસ્તૃત બનાવવું જોઈએ. કાં તો આપણે આપણામાં રહેલી ચેતનશક્તિને ખીલવવી જોઈએ અને કાં તો છે તે કરતાં પણ વધારે અધમ દશા પ્રાપ્ત કરીને મરવું જોઈએ. ખીલે રરતો નથી.”

વિદેશગમનમાં રહેલો ખીલે હેતુ દર્શાવતાં તેમણે કહ્યું છે કે, “આપણે બહાર જવું જોઈએ અને આપણાં શાસ્ત્રોનાં સત્યો અન્ય પ્રજાઓને સમન્તવર્ષાં જોઈએ. આ પ્રમાણે કરવાથી ખીલ-ઓને ધર્મનો બોધ કરવાની પવિત્ર ફરજ આપણે બાળવીશું અને ખીલઓ તરફથી માન મેળવીશું. આપણે સદાએ ખીલઓના વિદ્યાર્થીઓ થઈને રહેવાનું નથી, પણ તેમના ગુરુઓ પણ થવાનું છે. સમાનતા વગર જાને પક્ષની વચ્ચે મિત્રાચારી થઈ શકે નહિ. જ્યાંસુધી એક પક્ષ હમેશાં ગુરુપદ ધારણ કરી રહે અને ખીલ

તેના પગ આગળ વિદ્યાર્થી તરીકેજ બેસી રહે ત્યાંસુધી બનેની વયમાં સમાનતા સંભવી શકે નહિ. જો તમારે અંગ્રેજો કે અમેરિકનોના સમોપડિયા થવું હોય તો તમારે તેમની પાસેથી કંઈક શીખવું અને તેમને પણ કંઈક શીખવવું; અને અખિલ વિશ્વને સૈકાના સૈકા સુધી શિખવાય એવું તમારી પાસે પુષ્કળ છે.”

પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં વિચરીને ત્યાંની સ્થિતિ જોયા પછી સ્વામીજીએ કહ્યું છે કે, “પોતાની સંસ્કૃતિ સંપૂર્ણ બનાવવાને માટે અખિલ વિશ્વ ભારતવર્ષના અમૂલ્ય ધાર્મિક ખજાનાની રાહ જોઈ રહ્યું છે. હજારો વર્ષથી હ.ખ અને અધમ દશાને ભોગવવાં છતાં પણ હિંદુ પ્રજાએ જે ખજાનાને પોતાની છાતી સરસો દાખી રાખેલો છે તે ખજાનાની રાહ જગત જોઈ રહેલું છે. તમારા આપદાદાઓના ખજાનાને માટે હિંદની બહારના લોકો કેટલા બધા ઉત્સુક બની રહેલા છે તેની તમને ખબર નથી ભારતવર્ષમાં આપણા આપદાદાઓએ જે અખૂટ અમૂલ્ય એકંદુ કરી મૂકેલું છે તેનું પાન કરવાને બહારના લોકો હાથ લાંબા કરીને રાહ જોઈ રહેલા છે. તેમના હૃદયની પીડાને તમે સમજતા નથી, તેથી કરીને આપણે બહાર જવું જોઈએ. તેમને જે આપવાનું હોય તે આપણે લેવું અને બદલામાં આપણી આધ્યાત્મિકતા તેમને આપવી. આત્મા સંબંધીના અદ્ભુત વિચારોને આપણે આપીશું અને તેના બદલામાં ભૌતિક પદાર્થો સંબંધી ઉત્તમ શોધોને આપણે ગ્રહીશું.”

હાલના ન્યુયોર્ક અને સાનફ્રાન્સિસ્કોના વેદાત સમાજોના રિપોર્ટો વાંચવાથી સહજ સમજાયે કે સ્વામી વિવેકાનંદનું ધારણું કેટલું બધું ખરૂં હતું. અમેરિકામાં ઘણા લોકો આયતરવજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો શીખવાને વેદાત સમાજોમાં જાય છે, તેનું એજ કારણ છે કે તેમને ધાર્મિક ક્ષુધા લાગેલી છે. વિજ્ઞાનથી તેમના શરીરને

પોપણ મળે છે, પણ તેમના આત્માને તેથી પોપણ મળતું નથી. ખ્રિસ્તી ધર્મ તેની જરૂરિયાતો પૂરી પાડી શકતો નથી, કેમકે ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો આગળ તે ટકી શકતો નથી. પરિણામે ત્યાં નાસ્તિકતા, અશ્રદ્ધા, જડવાદ અને વહેમજ પ્રસરી રહેલાં છે. તેમની વચમાં જે કેટલાંક સહૃદય અને બુદ્ધિશાળી સ્ત્રીપુરુષો આધ્યાત્મિકતાને માટે તલસી રહેલાં છે તેમને માટે આર્થતત્ત્વજ્ઞાન મરતાને અમૃત મળે તેવું થઈ રહેલું છે; કેમકે તેના સિદ્ધાંતોને વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર તોડી શકતું નથી. આજે પણ અમેરિકામાં પ્રોફેસર સી. સી. એવરેટ અને બીજા એવા ઘણા બુદ્ધિશાળી પુરુષો વેદાંતના ચુસ્ત અભ્યાસી બની રહેલા છે. ચિકાગોની સર્વધર્મપરિષદના વિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ લખે છે કે, “અમેરિકામાં આજે સઘળા વજ્ઞાનિક અને બીજા ઉદાર વિચારો અદ્વૈતવાદને અનુસરે છે એટલુંજ નહિ પણ “ખ્રિસ્તી વિદ્યા” નામની સંસ્થા પણ વેદાંત ઉપરજ રચાયેલી છે. અમેરિકામાં ત્રણ પ્રકારના અદ્વૈતવાદીઓ વસી રહેલા છે, પણ હિંદુધર્મનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન નહિ હોવાથી તેઓ પોતાના વિચારોના મૂળ કારણને સમજાવી શકતા નથી.”

તેથી કરીને સ્વામીજીનું એવું માનવું હતું કે હિંદુ જો કે પરતંત્ર અવસ્થામાં છે, તોપણ તેને જગતમાં વિજય મેળવવાનો અવકાશ છે. સ્વામીજી કહેતા કે, “ભારતવર્ષે ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની બક્ષિસ જગતને આપવાની છે અને એ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનને પોતાનો રસ્તો મોકળો કરવાને પોતાની આગળ લશ્કર ચલાવવાની જરૂર નથી. ધર્મ અને જ્ઞાન કાંઈ રક્તના પ્રવાહોની સાથે ફેલાવવાનાં નથી. તેઓ ઘોઢીવાળાં માનવ શરીર ઉપર ચાલતાં નથી; તેઓ ફૂરલાની સાથે ફૂચ કરતાં નથી; પણ તેઓ તો શાંતિ અને પ્રેમની પાંખો ઉપરજ ઊડે છે. જેમ નમ્ર આમળ અદૃશ્ય રીતે

ગુપ્તગુપ્ત પડવા છતાં પણ તે ખૂણસૂરત ગુલાબનાં અસંખ્ય મુખો-
ને ઉઘાટે છે, તેમ ભારતવર્ષનું જ્ઞાનદાન પણ જગતમાં બબ્બે
વિચારોને ઉત્પન્ન કરશે.....હું જરા કલ્પનાઓ કરવાવાળો માણસ
હું અને મારો વિચાર એ છે કે હિંદના તત્ત્વજ્ઞાનથી અખિલ વિશ્વ
ઉપર છત મેળવવી. "

ભારતવર્ષની વતંભાન હૃદય જાહેરને સ્વામીજીનું હૃદય ધણુંજ
ચિરાતું હતું. તેમણે જોયું હતું કે, ધર્મને અંતઃકરણમાંથી કાઢી
નાખીને બાહ્યાચારમાં લાવી મૂકવાથીજ હિંદુઓ આત્મશ્રદ્ધાને
ખોઈ બેઠા હતા. તેમને સુધારવાનો રસ્તો બતાવતાં સ્વામીજીએ
સમન્વય છે કે ભારતવાસીઓનું ખરું ગૌરવ અને ખરું સામર્થ્ય
તેમની આધ્યાત્મિકતામાંજ રહેલું છે. આ આધ્યાત્મિકતા સંબંધે
તેઓ નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

“અર્થ વગરની વસ્તુઓ માટે જૂના કાળથી જે માલ વગર-
ની તકરારો ચાલતી આવે છે, તેને છોડી દો. છસો કે સાતસો
વરસની અધોગતિનો વિચાર કરો તમારામાંના હજારો વયોવૃદ્ધ
માણસો પાણીને જમણે હાથે પીયું કે ડાબે હાથે, હાથ ત્રણ
વખત ધોવા કે પાંચ વખત, ઠોગળા પાંચ વાર કરવા કે દશ
વાર તેનોજ વાદવિવાદ ઘણાં વર્ષથી કરી રહેલા છે. આવા નજીવા
પ્રશ્નોનાં નિરાકરણ કરવામાંજ પોતાનું આખું જીવન ગાળી
રહેલા માણસો પાસેથી બીજાં શાની આશા રાખવી? આપણો
ધર્મ હવે માત્ર આભડછેટમાં ને રસોડામાંજ આવી રહેલો છે.
આપણામાંના ઘણા હવે વેદાંતી, પૌરાણિકો કે, તાત્ત્વિક કંઈ
પણ નથી; આપણે બધા માત્ર અડચો નહિ, અડચો નહિ, એમજ
કહેનારા બની રહ્યા છીએ સંધવાનું વાસણ આપણે “દેવ છે”
અને આપણો ધર્મ “અડકચો નહિ” એમાંજ સમાઈ રહેલો છે.
આવું જો એકાદ સૈકું વધારે ચાલશે તો આપણામાંના દરેકને

ગાંડાની ઈસ્પતાલમાં પુરાવું પડ્યું.... માટે એવા ઉપલક્ષ્યાપણાનો ત્યાગ કરી દઇને તમારે જાગૃત, મજબૂત અને પ્રવૃત્તિમાન થવું જોઇએ. આવા વહેમી મૂર્ખાઓ જનવા કરતાં તો તમે નાસ્તિક બનો એ મને વધારે ગમે; કારણકે નાસ્તિક મનુષ્ય ચેતનવાળો, ઉદાર અને સહૃદયી હોય છે, જ્યારે વહેમી મનુષ્યનું મગજ સડતું ચાલીને બહેર મારી જાય છે અને તેના જીવનની અધોગતિ જ થયા કરે છે. આપણને આપણા ઢોહીમાં અને નસોમાં શક્તિની જરૂર છે. આપણી જુગતઓ વજ્ર સમાન થવી જોઇએ. રે'જીપે'જી વિચારોની આપણને જરૂર નથી. આપણને તો બહાદુર અને ધૈર્યવાન માણસોની જરૂર છે."

આ પ્રમાણે ઉપનિષદોમાં વર્ણવેલાં ચેતનપ્રસારક અને આત્મોત્તેજક નિત્ય સત્યો-આત્મા, પરમાત્મા, પ્રકૃતિ, પુનર્જન્મ અને કર્મ વિષેના જાણ્ય વિચારોનોજ સ્વામીજી આધ્યાત્મિકતામાં સમાવેશ કરતા; કારણકે એજ સત્યો જીવનના મહાપ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરે છે. તે સર્વ સામાન્ય છે, સર્વદેશીય છે. મનુષ્યને તે સત્યો નીકર, સ્વાશ્રયી અને સામર્થ્યવાન બનાવે છે. ચારિત્ર્યને તે ધકે છે અને હૃદયને વિશાળ બનાવે છે. એ સત્યોના પાલનથીજ પ્રાચીન આર્યપ્રજા અત્યંત ઉન્નતિ અને કીર્તિને પ્રાપ્ત કરી રહી હતી. હવે પણ તેમના પાલનથીજ ભારતવર્ષનો પુનરુદ્ધાર થશે એવી સ્વામીજીને ખાતરી હતી. એ સત્યોમાં અમુક પંથ કે ધર્મની વાત આવતી નથી. આત્મા અને પરમાત્માના જાણ્ય વિચારોજ તેમાં દર્શાવેલા છે. એ આધ્યાત્મિક વિચારોનું પાલન અખિલ વિશ્વને સલાહ, શાંતિ, આતૃભાવ અને સામર્થ્યયુક્ત બનાવી મૂકશે એમ સ્વામીજીનું અનુભવી હૃદય તેમને કહી રહ્યું હતું. છતાં સ્વામીજીને ઘણાજ ખેદ થતો હતો કે ભારતવર્ષના જીવાનોમાં શ્રદ્ધા નથી. સ્વામીજી કહેતા કે:—

“અંગ્રેજ અને હિંદુમાં એટલોજ ફેર છે કે અંગ્રેજમાં આ-
ત્મશ્રદ્ધા છે અને હિંદુમાં તે નથી.

“અંગ્રેજ એમ ધારે છે કે હું અંગ્રેજ છું અને હું ધારું તે
કરી શકું, ત્યારે તમને હિંદુઓને એમ કહેવામાં આવેલું છે કે
તમે કંઈ પણ કરી શકો તેમ નથી અને તમે દરરોજ વધારે ને
વધારે માલ વગરના બનતા જાઓ છો.”

આ પ્રમાણે સ્વામીજીએ ભારતવર્ષના રોગનું મૂળ બરાબર
ચોખ્ખી કાઢ્યું છે અને તેનો તેમણે જે ઉપાય સૂચવ્યો છે તે પણ
તદ્વન ખરો છે. સ્વામીજીનાં પોતાનાં અદ્ભુત કર્મો અને આરિ-
ત્ર્યથી એ વાત સાબિત થઈ રહે છે.

“ઇંડિયન મિરર” પત્રના અધિપતિ કહે છે કે, “નિઃસ્વાય”
અને નિષ્કામ પરોપકારી કાર્યો કરવાનો દાખલો સ્વામી વિવેકા-
નંદે પ્રથમજ બેસાડ્યો છે. એ દાખલો વિરલ છે. જગવિખ્યાત
વિવેકાનંદની પ્રેરણા અને ઉપરીપણા નીચે રામકૃષ્ણ મિશનના
સાધુઓ દુઃખીઓનો બચાવ કરવાનું અને તેમને સહાય આપવાનું
જે સુંદર કાર્ય કરી રહ્યા છે તેને અમે પ્રશંસા અને આભારની
લાગણી સાથે યાદ કરીએ છીએ. એ સાધુઓના નેતા તરીકે
સ્વામીજીએ ભારતવાસીઓનાં દુઃખ, સંકટ અને કંગાલિયતપણું
ટાળવાને અનેક સેવાશ્રમો અને અનાથાશ્રમો જાણ કરેલા છે.
આ લોકકલ્યાણની યોજનાને માટે તેમને લોકોએ અને સરકારે
પણ અત્યંત શાખાશી આપેલી છે અને તેમનું નામ દેશના ઇતિ-
હાસમાં સદાને માટે અમર થઈ રહેલું છે.

ઉપલા અને બીજા આગળ આપેલા ઉતારાઓ ઉપરથી
સમજાશે કે સમાજસુધારણા, સ્વદેશપ્રીતિ અને જનસમૂહના
ઉદ્ધાર વિષે સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારો કેવા હતા અને તેમણે

શું શું કરેલું છે. ભારતની ઔદ્યોગિક સ્થિતિ સુધારવાને તેમણે તેમના અનાથાશ્રમોમાં બુદ્ધા બુદ્ધા ઉદ્યોગોનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આપવાની યોજના કરેલી છે. તેમનાં અનાથાશ્રમોમાં કૃષિવિદ્યા, વણાટકામ, ભરતકામ વગેરે શીખવવામાં આવે છે અને સાથે સાથે વિદ્યાર્થીને વેદાંતના સિદ્ધાંતો સમજાવવામાં આવે છે, કે જેથી કરીને તે મનુષ્ય તરીકે, શહેરી તરીકે અને ગૃહસ્થાશ્રમી તરીકે પોતાનાં કર્તવ્યો ભરાખર ખજાવી શકે. ભારતવર્ષનાં ગરીબોને માટે સ્વામીજીને જેટલી લાગણી હતી તેટલી બીજા કોઈને પણ નહિ હોય. ચિકાગોની સર્વધર્મ પરિષદમાં પણ સ્વામીજી બોલ્યા હતા કે, “તમે-ખ્રિસ્તીઓ પરદેશીઓના આત્માઓને બચાવવાને પાદરીઓ મોકલો છો, પણ તમે ભૂખ-મરાથી તેમનાં શરીરને બચાવવાનો પ્રયાસ કેમ કરતા નથી?... તમે હિંદમાં સ્થળે સ્થળે દેવાલયો બાંધો છો, પણ હિંદને ધર્મની જરૂર નથી. તેને ધર્મ તો જોઈએ તે કરતાં પણ વધારે છે. હિંદનાં અસંખ્ય દુઃખી મનુષ્યો સુકાયેલે મોંએ અત્તની યાચના કરી રહેલાં છે. તેઓ આપણી પાસે રોટલી માગે છે અને આપણે તેમને પથરા આપીએ છીએ. મારા ગરીબ સ્વદેશીઓને માટે અનાજ મેળવવા હું અહીં આવ્યો છું.”

સ્વામીજીએ જે અગત્યનું કાર્ય ભારતમાં કરેલું છે તે ગરીબોને માટેજ કરેલું છે. દુબકાળ કામો, અનાથાશ્રમો, સેવાશ્રમો અને રેલ વગેરે આફતોમાંથી લોકોને બચાવવાની યોજનાઓ, રોગ-પીડિત મનુષ્યોની સેવા અને કલકત્તાના ગંદા મહોલ્લાઓની શુદ્ધિ કરવાના ઉપાયો, વગેરે કાર્યો સ્વામીજી ગરીબોને માટેજ કરી રહ્યા હતા. હજી પણ તેમના શિષ્યો તેવાં કાર્યો કરી રહેલા છે. હજી પણ તેઓ કોઈ સ્થળના લોકોનું દુઃખ કે સંકટની વાત સાંભળતાં ત્યાં દોડી જાય છે અને તેમને મદદ કરે છે,

સ્વામીજીનું હૃદય જેવું હતું તેવીજ પ્રેરણા તેમણે તેમના શિષ્યો-
ને કરેલી અને શિષ્યો પણ તેજ પ્રમાણે વર્તી રહેલા જેવામાં
આવે છે. સ્વામીજીએ ઊભા કરેલા જનારસ અને કનખલ વગેરે
સ્થળનાં સેવાશ્રમો, મુશિંદાબાદ વગેરેનાં અનાથાશ્રમો અને શ્રી
રામકૃષ્ણ જન્મોત્સવ વખતે ગરીબોને અપાતાં લોજનો—એ સર્વ
પણ એજ વાત બતાવે છે કે એ મહાપુરુષ ભારતવર્ષનાં ગરીબ
મનુષ્યો માટે કેવી લાગણી ધરાવતા હતા? ‘મરાઠા’ પત્ર લખે છે
કે, “આવા પુરુષનું મૃત્યુ આખી પ્રજા ઉપર આવી પડેલી એક
મોટી આફતજ કહેવાય. ખરેખર, આધુનિક સમયના પ્રજાકીય
કાર્યકર્તાઓમાં તેમને શ્રેષ્ઠ પદ આપવું ઘટે છે.”

ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકામાં ઘણા ધનાઢ્યો અને સત્તાવાન પુરુષો
તેમના મિત્રો હતા અને તેમની મરણ હોત તો એ મિત્રોએ
તેમને ત્યાં ખુશીથી ધનવૈભવમાં રાખ્યા હોત; પણ પશ્ચિમના
વૈભવી જીવન કરતાં હિંદના સંન્યાસીના જીવનને, કલકત્તાની
ગદી ગલીઓને અને ભારતવર્ષના ગરીબોની સેવા કરવાના કાર્ય-
ને તે વધારે પસંદ કરતા હતા. જસ, ભારતવર્ષ અને ભારતવર્ષ-
ની ધૂળ પણ તેમને મન પવિત્ર હતી તેમનું જીવન પ્રાચીન ઋષિ
મુનિઓની ધ્યાનાવસ્થા અને શાંતિથી ભરપૂર હોવા સાથે પશ્ચિમ
ના સાધુઓની આફક લોકસેવામાં સારી પેઠે તત્પર હતું. પૂર્વના
ધ્યાનગ્રસ્ત અને રાગદ્વેષરહિત સતની નિવૃત્તિ અને લોકોને બોધ
કરનાર અને તેમના કલ્યાણ માટે મથનાર પશ્ચિમના ખરેખરા
ધાર્મિક પુરુષની પ્રવૃત્તિ—એ જ નેનો સુયોગ સ્વામીજીના જીવન-
માં અદ્ભુત રીતે સધાઈ રહ્યો હતો. આ પ્રમાણે સ્વામીજી સાધુ
હતા પણ જગતથી વિરક્ત નહોતા. તે જગતથી વિરક્ત નહોતા
પણ તેનાથી નિર્લેપ હતા. તે સદાએ પોતાના માનવ બધુએ
માટે કાર્ય કરતા, છતાં તેમનું મન તો પરમાત્મા તરફ જ રહ્યા

કરતું. સ્વામીજીએ જેવો વેદાંતનો ઉપદેશ કરેલો છે, તેવુંજ વેદાંત-મય જીવન તેમણે ગાળેલું છે. તેમનું વેદાંત માત્ર વાણીમાં કે પુસ્તકમાં રહેલું તત્ત્વજ્ઞાન નહોતું; સભામાં માત્ર વાદવિવાદ કરવાની તે વસ્તુ નહોતી; અધર્મને છેદવાનું તે કાંઈ હથિયાર નહોતું, પણ તે અનુભવેલી, કૃતિમાં મૂકેલી, અનુભવવાની અને કૃતિમાં સુકાવવાની, પોષક અને શાંતિને પ્રસારનારી વસ્તુ હતી. સ્વામીજી વિદ્યાન, વિચારક અને વક્તા તરીકે જે અસાધારણ માનને પાત્ર છે, તેના કરતાં પણ તેઓ સાચી લાગણીઓથી ઊલ્સારી જતા અંતઃકરણપૂર્વક લોકહિતનાં કાર્ય કરનાર અને અત્યંત ભાવિક ભક્ત તરીકે ઘણા વધારે માનને પાત્ર છે. તેમની શ્રદ્ધા અકબી હતી. નિરાશા કેવી હોય એ તો તે બાંધતાજ નહિ. તે સામર્થ્ય વગરની વાત કદીયે કરતા નહિ, પરદેશીઓને તે મળતા ત્યારે પોતાના હરજન્મ પ્રમાણેજ મળતા. જ્યાં પણ સ્વમાન સાચવવા જેવું હોય ત્યાં તે એ પ્રમાણેજ કરતા અને પરદેશીઓના મન ઉપર ઊંડી છાપ પાડતા. એક અંગ્રેજ જે તેમને સારી પેઠે ઓળખતો હતો તેણે લખ્યું છે કે, “સ્વામીજીની વિલક્ષણ ખુદ્દિ સ્વમાન બાળવવામાં પણ રહેલી છે. એમનું સ્વમાન રાજકુંવરના જેવુંજ છે.” નિવેદિતા લખે છે કે, “સ્વામીજીએ એક વાતનો પાકો નિશ્ચય કયો હતો કે—

“પૂર્વે પશ્ચિમની આગળ ખુશામતિયા કે નોકર તરીકે જવું નહિ ભેઈએ, પણ ઉપદેશક કે ગુરુ તરીકેજ જવું ભેઈએ.”

સ્વામીજીના દૃઢયમાં એ નિશ્ચય અડક જેવો દૃઢ હતો અને તેને અનુસરીનેજ તે ઘણા પરદેશીઓની આખો ઉપાડી રક્ષા હતા. ખીજ તરફ ચુસ્ત બૂના વિચારના કિંદુ તરીકે તેમનું જીવન અત્યંત સાફ અને નિર્મળ હતું. પોતાની સાદાઈને માટે

તે ગવં ધરતા. તેમણે હિંદુઓને બોધ આપેલો છે કે “જે પ્રજા તરીકે જીવતા રહેવું હોય તો સાદું જીવન, સાદી ટેવો અને પ્રાચીન ભાવનાઓ-આદર્શોનો ત્યાગ કરશે નહિ.” પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ વિષે એક વાર તેમણે કહ્યું હતું કે:—

“પાશ્ચાત્ય સુધારાનો ઓપ અને તેની ભૌતિક શક્તિ એટલી બધી છે, છતાં પણ હું આ સભામાં બિલો રહીને તેમના મોઢા પરજ કહું છું કે તે સર્વ ભૌતિક વસ્તુસ્થિતિઓની ચેક મિથ્યાજ છે. તે ખોટો ડાળ છે અને પ્રભુ એકલોજ ખરો છે. આત્મા એકલોજ નિત્ય છે. આધ્યાત્મિકતા એકલીજ ખરી છે. જે યુરોપ પોતાની હાલની અવસ્થા અને આદર્શને બદલવાની દરકાર કરશે નહિ; જે તે આધ્યાત્મિકતાને માનવજાતિના આધાર તરીકે ગ્રહણ કરશે નહિ તો તે ભૌતિક શક્તિઓનું મોઢું મથક (યુરોપ) પચાસ વર્ષમાંજ ધૂળધાણી થઈ રહેશે. માનવજાતિ ઉપર તલવારથી અમલ ચલાવવો એ ઘણું હલકું અને નામોશી ભરેલું છે. જેમ મનુષ્યના જીવનમાં તેમજ પ્રજાઓના જીવનમાં પણ વહેલેમોઝે એવો સમય આવે છે કે, જે સમયે તેમને આ સંસાર ઘણો કટાળા ભરેલો લાગે છે. મને લાગે છે કે પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓને હવે તે પ્રમાણે થવા માંડેલું છે. તેઓના મહાપુરુષો અને મહાન વિચારકોને ક્યાનુ થે લાગ્યું છે કે, આ બધો નકામો ડાળ છે. દ્રવ્ય અને સત્તા પાછળનાં આ ભટકાં અસાર છે ત્યાંનાં ઘણા સુશિક્ષિત સ્ત્રીપુરુષોને આ સ્પર્ધા, આ જીવનકલહ અને આ વ્યાપારી સુધારાનું જંગીપણું બહુજ કટાળા ભરેલું લાગે છે અને તેઓ ક્રોધ બિચી વસ્તુને ચોધે છે.” સ્વામીજીનું કહેવું કેટલે અંશે ખરું હતું તે યુરોપમાં ચાલેલી ભયંકર લડાઈ ઉપરથી અને હજી પણ ચાલુ રહેલી અનેક પ્રકારની અવ્યવસ્થા ઉપરથી સહજ સમજાય તેમ છે.

જાપાન પણ સ્વામીજીની વાતને યોડુંબણું સમજવા અને સ્વીકારવા લાગ્યું છે. ત્યાંની ડાસીયા યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર નાસાકુ હરદાએ પોતાના બનારસમાં આપેલા એક ભાષણ-માં કહ્યું હતું કે, “અમે પણ પશ્ચિમનો આર્થિક સુધારો મહત્ત્વ કરીએ છીએ; પરંતુ તેથી અમને સંતોષ નથી. કોઈ પણ પ્રજા આધ્યાત્મિક વિકાસ વગર મહાન થઈ શકતી નથી, તેથી કરીને અમારા નેતાઓ અને વિચારકો તેમને સંતોષ આપી શકે તેવા ધાર્મિક જ્ઞાનને ઠેવી રીતે મેળવવું તે યોધી રહેલા છે. આ એક મોટો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે. અમારા ઘેરન માથેજીમાં એ ટાકિયોમાં જીવાનો આગળ એક વાર કહ્યું હતું કે, “આપણી પાસે ગમે તેટલું મોટું નૌકાસૈન્ય હોય તેથી શું થયું ? મારી દૃઢ માન્યતા છે કે, આપણા પ્રજાકીય કલ્યાણના આધારરૂપ ધર્મની આપણને હવે ખાસ જરૂર છે. આપણી પાસે ધર્મ હશે નહિ તો આપણને જીવ્યામાં જીવી ક્રતેહ મળનાર નથી. આપણા સાચા કલ્યાણને માટે તો આપણે ધર્મ ઉપરજ આધાર રાખવો જોઈએ.”

સ્વામીજીએ કહ્યું છે કે:—

“ભારતવાસિ ! બીજાઓના આવા અધમ અનુકરણથી, બીજાઓના ઉપર આમ આધાર રાખવાથી, આવી ગુલામ જેવી નિર્જાતા ધારવાથી, આવી નિંદ્ય અને તુચ્છ કૂરતાથી—આવી તૈયારીઓથી શું તું ઉદયને શિખરે પહોંચીશ ?

“આ તારી ખાયલાને છાજે તેવી અધમ નિર્જાતાથી બહાદુરોનેજ મળી શકે તેવાં સુખસ્વાતંત્ર્યને શું તું કોઈ કાળે પણ મેળવી શકીશ ?

“ભારતવાસિ ! તું ભૂલી જઈશ નહિ કે, તારી સ્ત્રી-

ઓનો આદર્શ સીતા, સાવિત્રી અને દમયંતી છે.

“તું બૂલી જઈશ નહિ કે જે દેવને તું પૂજે છે, તે મહા ત્યાગી ઉમાપતિ શંકર છે.

“તું બૂલી જઈશ નહિ કે તારૂં લગ્ન, દ્રવ્ય અને જીવન જેમ ઇન્દ્રિય સુખને માટે નથી તેમ તે તારા એકલાના જ સુખને માટે નથી.

“તું બૂલી જઈશ નહિ કે, તારો જન્મ શ્રીજગદંબા-માતૃભૂમિના યજ્ઞમાં બલિદાનને માટે જ છે.

“તું બૂલી જઈશ નહિ કે, તારૂં સામાજિક બંધારણ સર્વવ્યૌષી-પ્રભુમેષુ પ્રતિબિંબજ છે.

“તું બૂલી જઈશ નહિ કે નીચલા વર્ગો અભણ, ગરીબ અજ્ઞાની, મોચી, લાંગી એ સર્વ તારા બાધઓ છે-તારા પોતાના જ શરીરો છે.

“બહાદુર હિંદુ! હિંમત ધર અને ગર્વથી બોલ કે, હું ભારતવાસી છું અને પ્રત્યેક ભારતવાસી મારો ભાઈ છે.

“તારા શરીર ઉપર ભલે માત્ર એક ફાટેલી લાંગોટી જ રહેલી હોય, તોપણ ગર્વથી કહે કે, ભારતવાસી બિખારી બ્રાહ્મણ, અજ્ઞાની અંત્યજ અને નિરાધાર બાળક પણ મારો ભાઈ છે.

“પ્રત્યેક હિંદી મારા ગ્રાણ સમાન છે.

“હિંદના સર્વ દેવો અને દેવીઓ મારા ઇશ્વર છે.

“હિંદુ સમાજજ મારા બાળપણનું પારણું છે.

“મારી જીવાનીનું વિહારસ્થાન પણ તેજ છે.

“મારી વૃદ્ધાવસ્થાનું સ્વર્ગ પણ તેજ છે

જાપાન પછી સ્વામીજીની વાતને યોડુંઘણું સમજવા અને સ્વીકારવા લાગ્યું છે. ત્યાંની ડોશીયા યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર નાસાકુ હરદાએ પોતાના જનારસમાં આપેલા એક ભાષણ-માં કહ્યું હતું કે, “અમે પણ પશ્ચિમનો આર્થિક સુધારો થઈ જાય કરીએ છીએ; પરંતુ તેથી અમને સંતોષ નથી. કોઈ પણ પ્રજા આધ્યાત્મિક વિકાસ વગર મહાન થઈ શકતી નથી, તેથી કરીને અમારા નેતાઓ અને વિચારકો તેમને સંતોષ આપી શકે તેવા ધાર્મિક જ્ઞાનને ઠેકી રીતે મેળવવું તે શોધી રહેલા છે. આ એક મોટો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે. અમારા ઘેરન માયેજીમાં એ ટાકિયોમાં જીવાનો આગળ એક વાર કહ્યું હતું કે, “આપણી પાસે ગમે તેટલું મોટું નૌકાસૈન્ય હોય તેથી શું થયું? મારી દૃઢ માન્યતા છે કે, આપણા પ્રત્યક્ષીય કલ્યાણના આધારરૂપ ધર્મની આપણને હવે ખાસ જરૂર છે. આપણી પાસે ધર્મ હશે નહિ તો આપણને જિંદગીમાં જિંદગી ક્ષતેહ મળનાર નથી. આપણા સાચા કલ્યાણને માટે તો આપણે ધર્મ ઉપરજ આધાર રાખવો જોઈએ.”

સ્વામીજીએ કહ્યું છે કે:—

“ભારતવાસિ! બીજાઓના આવા અધમ અનુકરણથી, બીજાઓના ઉપર આમ આધાર રાખવાથી, આવી ગુલામ જેવી નિર્જાતા ધારવાથી, આવી નિંદા અને પુચ્છ કરતાથી—આવી તૈયારીઓથી શું તું ઉદયને શિખરે પહોંચીશ?

“આ તારી ખાચલાને છાજે તેવી અધમ નિર્જાતાથી બહાદુરોનેજ મળી શકે તેવાં સુખસ્વાતંત્ર્યને શું તું કોઈ કાળે પણ મેળવી શકીશ?

“ભારતવાસિ! તું ભૂલી જઈશ નહિ કે, તારી સ્ત્રી-

ઓનો આદર્શ સીતા, માવિત્રી અને દમયંતી છે.

“તું બૂલી જઈશ નહિ કે જે દેવને તું પૂજે છે, તે મહા ભાગી ઉમાપતિ ચંદ્ર છે.

“તું બૂલી જઈશ નહિ કે તારું લગ્ન, દ્રવ્ય અને જીવન જેમ ધર્મિય સુખને માટે નથી તેમ તે તારા એકલાના જ સુખને માટે નથી.

“તું બૂલી જઈશ નહિ કે, તારો જન્મ શ્રીજગદગાના મારૂભૂમિના યજ્ઞમાં બલિદાનને માટે જ છે.

“તું બૂલી જઈશ નહિ કે, તારું સામાનિક ગાંધારણ સર્વવ્યૌષી-પ્રભુમેમનું પ્રતિબિંબ જ છે.

“તું બૂલી જઈશ નહિ કે નીચલા વર્ગના જાતીય, ગરીબ અજ્ઞાની, મોચી, લાંગી એ સર્વ નાશ પામ્યા છે-તારાં પોતાનાં જ શરીરો છે.

“બહાદુર હિંદુ! હિંમત ધર અને ગર્વથી બોલ કે, હું ભારતવાસી છું અને પ્રત્યેક ભારતવાસી મારો ભાઈ છે.

“તારા શરીર ઉપર વાલે માત્ર એક ફાટેલી લાંગોટી જ રહેલી હોય, તોપણ ગર્વથી કહે કે, ભારતવાસી સિખારી બ્રાહ્મણ, અજ્ઞાની અંત્યજ અને નિરાધાર બાળક પણ મારો ભાઈ છે.

“પ્રત્યેક હિંદી મારા પ્રાણ સમાન છે.

“હિંદના સર્વ દેવો અને દેવીઓ મારા મંથર છે.

“હિંદુ સમાજના મારા બાળપણનું પારણું છે.

“મારી ભુવાનીનું વિહારસ્થાન પણ તે જ છે.

“મારી પુલાવસ્થાન સ્વર્ગ પણ તે જ છે.”

“હે ભાઈ ! દિલ ખોલીને કહે કે ભારતભૂમિજ માફ શ્રેષ્ઠ સ્વર્ગ છે.

“હિંદના લલામાંજ માફ ભલું સમાઈ રહેલું છે.

“અને રાતદિવસ પ્રાર્થના કર કે ઓ ગૌરીપતિ ! ઓ જગદંબા ! મને મનુષ્યત્વ-સૌર્ય આપ. ઓ સામર્થ્યદાયિની દેવિ ! મારી નિર્જાળતાને હરી લે. મારી કાયરતાનો નાશ કર ! મને ખરો મનુષ્ય બનાવ !”

ભારતવર્ષમાં અનેક નેતાઓ જિલા થયા છે, થાય છે અને થશે; અનેક જજુ હિંદના હિતમાં ભાગ લે છે ને લેશે; અનેક સ્વદેશભક્તો ભારતવર્ષમાં નજર આવે છે, પણ અફસોસની સાથે કહેવું પડે છે કે તેમાંના ઘણાખરાઓની દેશભક્તિ માત્ર તેમની જીભસુધીજ પહોંચેલી હોય છે. દેશની કુદ્દશાના દુઃખથી તેના હૈયામાં આગ લાગી રહી હોય એવા વિરલજ છે. માણસની સ્વદેશપ્રીતિ કેવા પ્રકારની છે તે વાત તેના ખાનપાન, પોશાક, ચલન, વલન અને વર્તન ઉપરથી સહેજે જણાઈ આવે છે.

સ્વામીજીના સંબંધમાં લખતાં “ધી ઇન્ડીપેન્ડન્ટ” પત્રના અધિપતિ સી. એસ. રંગ આચર લખે છે કે, “પહેલી વાર જોતાં એમજ લાગે છે કે, સ્વામીજી ખરેખરા સ્વદેશભક્તજ હતા. બીજી વાર જોતાં એમજ લાગે છે કે તે ખરેખરા સમાજ સુધારકજ હતા. ત્રીજી વાર જોતાં એમજ લાગે છે કે, તે ખરેખરા ધાર્મિક સુધારકજ હતા. એ દરેક ખાબતમાં સ્વામીજી સંપૂર્ણ આદર્શ પુરુષજ હતા; એટલે કે જીવનની દરેક કલા અને પ્રવૃત્તિમાં તે સર્વોચ્ચ પૂર્ણતાએ પહોંચી રહ્યા હતા. તેમનાં લાવણ્યોએ ઘણાજ જિંદા પ્રકારનો પ્રબલકીય જીવ્સો આપણામાં રેડ્યો છે.

તેમની માનવલતિની નિઃસ્વાર્થ સેવાએ મારા મન ઉપર ઘણી અસર કરેલી છે. તેમના જેવી નિઃસ્વાર્થ સેવા થોડાકેજ કરી હશે. હિંદમાં ત્યારે દુષ્કાળ અને ખેડેગ ચાલી રહ્યાં હતાં, ત્યારે ઘણા નેતાઓની જરૂર હતી. અનેક નાલાયક પુરુષો પણ નેતા બન્યા અને કામ ધણુંજે બગડ્યું. ખરો નેતા કેવો હોઈ શકે તે સ્વામી વિવેકાનંદે પોતાના જીવનથી દર્શાવી આપ્યું હતું.”

સ્વામી વિવેકાનંદની સ્વદેશપ્રીતિ કાંઈ પાશ્ચાત્યોના મંસર્ગનું પરિણામ નહોતું. તે તેમનામાં સ્વતસિદ્ધજ હતી. તેમનું આપ્તું જીવન સ્વદેશપ્રીતિનો સાચોજ જુસ્સો છે. તેમણે પોતાના એક શિષ્યને લખ્યું હતું કે, “તમે તમારા દેશી ભાઈઓને ચાહો છો ? તમારે પ્રભુને બીજે કયાં શોધવો ? આ સઘળા ગરીબો, દુઃખીઓ અને નબળાઓ શું દેવો નથી ? પ્રથમ તેમની પૂજા કેમ કરતા નથી ? ગંગાને કિનારે કૂવો ખોદાવવાને શા માટે જાઓ છો ? તમારામાં પ્રેમ છે ? જો હોય તો તમે સર્વશક્તિમાન છો. તમે પૂરેપૂરા નિ સ્વાર્થી છો. જો હો તો તમે અણાક્ય છો. તમારા દેશને વીર પુરુષોની જરૂર છે. વીર પુરુષો થાઓ. મારા દીકરા ! મને પ્રભુમાં અને મનુષ્યમાં શ્રદ્ધા છે. દુઃખીઓને મદદ કરવામાં મને શ્રદ્ધા છે. બીજાઓની સેવા કરતાં નરકમાં જવું પડે તો ત્યાં જવામાં પણ મને વિશ્વાસ છે. હું ગરીબ છું, ગરીબને ચાહુ છું ! તેમને જ્ઞાન કેાણ આપશે ? તેમને તમે દેવ તરીકે માનો; તેમનો વિચાર કરો, તેમને માટે કાર્ય કરો અને તેમને માટે પ્રાર્થના કરો. પ્રભુ તમને રસ્તો બતાવશે. જેનું હૃદય ગરીબને માટે દુઃખી થાય છે તેનેજ હું ખરેખરો મહાત્મા કહું છું.”

એક વખતે સ્વામીજીએ હિંદના નેતાઓ વિષે લખ્યું હતું કે, “આ ભયંકર દુષ્કાળ, રોગ, રોગ અને મરકીના દિવસોમાં

‘ક્યાં છે તમારા કૅંચેસવાળાઓ ? ‘અમને સ્વરાજ આપો’ એટલુંજ કહેવાથી શું બસ થશે ? તેમનું કહેવું કોણ સાંભળનાર છે ? જે માણસ કાર્ય કરી રહ્યો છે તેને કશુંયે માગવા માટે શું મોં ઉઘાડવું પડે છે ? જો તમારા જેવા બે હજાર મનુષ્યો જિલ્લાઓમાં કામ કરનારા હોય તો શું અંગ્રેજોને પણ રાજકીય જામ-તોમાં ઊલટું તમને પૂછવાની જરૂર ન પડે કે ?”

સ્વામીજી પાશ્ચાત્યોના વિજ્ઞાનસામ્રાજ્યને સીંચવાનું કહેતા હતા, પણ તે સીંચીને આપણા ઉમદા આધ્યાત્મિક આદર્શોને તણ નહિ દેવાની ચેતવણી આપતા. ગૃહસ્થાશ્રમીને તે જાનેની જરૂર છે એમજ તે ધારતા, પણ એમનું કહેવું એવું હતું કે તેનો આદર્શ તો મોક્ષજ હોવો જોઈએ અને દ્રવ્યને તો ગૃહસ્થાશ્રમીએ ધાર્મિક જીવનના એક સાધન તરીકેજ લેખવું અને વાપરવું જોઈએ. ભૌતિક આદર્શ ઉપર રચાયેલી પ્રગતિ છેવટે નુકસાનકારકજ નીવડે છે એમ તે કહેતા. સાથે સાથે તે જહાજની આધ્યાત્મિકતા વિષે પણ ચેતવણી આપતા કે—

“પવિત્રતા, ક્ષમા, સંતોષ કે સાત્વિકતાને જહાજને જેસી રહેનાર પુરુષ માત્ર પ્રમાદી અને આળસુજ છે.

“જ્ઞાન અને ભક્તિને જહાજને જેસી રહેનાર પુરુષ વાસ્તવમાં અજાની કે ઢાંગીજ હોય છે.

“ત્યાગીનો વેચ છતાં દુઃખીઓ તરફ સહાનુભૂતિ અને સેવા-વૃત્તિ ન હોય તો તેવો મનુષ્ય આળસુ અને દંભીજ છે.

“શુદ્ધ પૂજામાં કલાકોના કલાકો સુધી જેસી રહેનાર તેમજ સ્વમોક્ષને માટે યતન કરનાર મનુષ્યના મનમાં પણ જો સ્વદેશને માટે લાગણી ન હોય, તો તે હૃદય વગરનું ખાલી જોશુંજ છે.”

ખરેખર આવા મનુષ્યો દેશને ભારરૂપજ છે. આવા સંખ્યા-

ખધ મનુષ્યો હિંદમાં પડેલા છે. તેમને માટે સ્વામીજીનું કહેવું એવું હતું કે, એવાઓને માટે મોક્ષ હોઈ શકેજ નહિ. આજસ, ગરીબાઈ કે એવા અર્થોચ્ચ કારણોને લીધે બનેલા ભેખધારીઓનો આદર્શ રજેગુણી વિપત્તી મનુષ્યો કરતાં પણ હલકો અને તામ-સિક હોય છે. તેઓ ભલે બણે બણાવે, મઠમાં રહે કે છૂટા ફેરે, પણ શિષ્નોદરપરાયણતા અને કનક-કામિનીજ તેઓ ગુપ્તભા-વે સેવી કે ધમ્મી રહ્યા હોય છે ખૌદ સ પ્રદાયમા જ્યારથી મઠોમાં આવા ત્યાગીઓ વધવા લાગ્યા, ત્યારથીજ દેશની અધોગતિની ખજેખરી શરૂઆત થઈ છે. એવા માણસોએ તો સ સારી તરીકેજ રહીને નીતિ-નિયમપૂર્વક વિપત્તોને મેળવવા ભેધએ. જે માણસમા ખાખોચિયાને ફૂદી જવાની શક્તિ નથી, તે ફૂદીને લકામા શી રીતે જઈ શકશે ? છતાં ભારતવર્ષમા અત્યારે એજ પ્રકાર ચાલી રહ્યો છે. વગર અધિકારે ત્યાગી બની જનારાઓથી તેમજ ઉંમરે પહોંચ્યા વિનાના બાળકોને મૂડી નાખવામા આવે છે, તેથી દેશને નૈતિક, આર્થિક અને ધાર્મિક બાળતોમા મોટું નુકસાન પહોંચી રહ્યું છે. માત્ર કોઈ કોઈ યોગબ્રહ્મ મનુષ્યો માટેજ બચપણને કે સુવાવસ્થાને ત્યાગ સફળ થઈ શકે છે. જે કોટિના ત્યાગીઓ અથવા ભગતો સો કે હજારની સખ્યામા ભેગા થઈને એકાદ મહત્વનું કાર્ય કરી શકતા નથી, તેમને શુ મોક્ષ મળી શકશે ? હિંદુશાસ્ત્રો કહે છે કે, “ખરેખર મોક્ષ મેળવવો એ ખીજ બધીજ ફરજો કરતા મોટામા મોટી ફરજ છે. ખીજ ફરજો પહેલી બળવી-ને સાચી યોગ્યતા અને ઉપરામતા મેળવ્યા સિવાય તે કદી પણ મેળવી શકાય તેમ નથી ” કેટલાક જૈનો, ખૌદો અને ખ્રિસ્તીઓ મનુષ્યોનો અધિકાર સમજ્યા વિનાજ જિજ્ઞાસુના કામની વાતો સામાન્ય જનોના ગળામા પહેરાવી દઈને ગોટાળો કરી મૂકે છે અને તેમને ત્યાગી થવાને ઉશ્કેરે છે.

‘ક્યાં છે તમારા કંઈસવાળાઓ ? ‘અમને સ્વરાજ આપો’ એટલુંજ કહેવાથી શું થાય ? તેમનું કહેવું કોણ સાંભળનાર છે ? જે માણસ કાર્ય કરી રહ્યો છે તેને કશુંયે માગવા માટે શું મોં ઉઘાડવું પડે છે ? જો તમારા જેવા બે હજાર મનુષ્યો જિહ્વા-ઓમાં કામ કરનારા હોય તો શું અંગ્રેજોને પણ રાજકીય વાત-તોમાં બિલકું તમને પૂછવાની જરૂર ન પડે કે ?”

સ્વામીજી યાત્રાત્યેના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને શીખવાનું કહેતા હતા, પણ તે શીખીને આપણા ઉમદા આધ્યાત્મિક આદર્શોને તણ નહિ દેવાની ચેતવણી આપતા. ગૃહસ્થાશ્રમીને, તે જાનેની જરૂર છે એમજ તે ધારતા, પણ એમનું કહેવું એવું હતું કે તેનો આદર્શ તો મોક્ષજ હોવો જોઈએ અને દ્રવ્યને તો ગૃહસ્થાશ્રમીએ ધાર્મિક જીવનના એક સાધન તરીકેજ લેખવું અને વાપરવું જોઈએ. ભૌતિક આદર્શ ઉપર રચાયેલી પ્રગતિ છેવટે નુકસાનકારકજ નીવડે છે એમ તે કહેતા. સાથે સાથે તે જહાજની આધ્યાત્મિકતા વિષે પણ ચેતવણી આપતા કે—

“પવિત્રતા, ક્ષમા, સંતોષ કે સાત્ત્વિકતાને જહાજને બેસી રહેનાર પુરુષ માત્ર પ્રમાદી અને આળસુજ છે.

“જ્ઞાન અને ભક્તિને જહાજને બેસી રહેનાર પુરુષ વાસ્તવમાં અજ્ઞાની કે ઢાંગીજ હોય છે.

“ત્યાગીનો વેશ છતાં દુઃખીઓ તરફ સહાનુભૂતિ અને સેવા-વૃત્તિ ન હોય તો તેવો મનુષ્ય આળસુ અને દંભીજ છે.

“શુદ્ધ પૂજામાં કલાકોના કલાકો સુધી બેસી રહેનાર તેમજ સ્વમોક્ષને માટે યત્ન કરનાર મનુષ્યના મનમાં પણ જો સ્વદેશને માટે લાગણી ન હોય, તો તે હૃદય વગરનું ખાલી જોખુંજ છે.”

ખરેખર આવા મનુષ્યો દેશને બારફળજ છે. આવા સંખ્યા-

બધ મનુષ્યો હિંદમાં પડેલા છે. તેમને માટે સ્વામીજીનું કહેવું
એવું હતું કે, એવાઓને માટે મોક્ષ હોઈ શકેજ નહિ. આજસ,
ગરીબાઈ કે એવાં અયોગ્ય કારણોને લીધે જનેલા લેખધારીઓનો
આદર્શ રત્નેશુભી વિષયી મનુષ્યો કરતાં પણ હલકો અને તામ-
સિક હોય છે. તેઓ બલે ભણે જણાવે, મકમાં રહે કે છૂટા
ફરે, પણ શિષ્યોદરપરાયણતા અને કનક-કામિનીજ તેઓ શુભભા-
વે સેવી કે ઇચ્છી રહ્યા હોય છે. જોદ્ધ સ પ્રહાયમાં જ્યારથી મઠોમાં
આવા ત્યાગીઓ વધવા લાગ્યા, ત્યારથીજ દેશની અધોગતિની
ખરેખરી શરૂઆત થઈ છે. એવા માણસોએ તો સંસારી તરીકેજ
રહીને નીતિ-નિયમપૂર્વક વિષયોને મેળવવા જોઈએ. જે માણસમાં
ખાખોવિયાને કૂદી જવાની શક્તિ નથી, તે કૂદીને લકામાં શી
રીતે જઈ શકશે ? છતાં ભારતવર્ષમાં અત્યારે એજ પ્રકાર ચાલી
રહ્યો છે. વગર અધિકારે ત્યાગી જની જનારાઓથી તેમજ ઉંમરે
પહોંચ્યા વિનાનાં બાળકોને મૂડી નાખવામા આવે છે, તેથી દેશને
નૈતિક, આર્થિક અને ધાર્મિક બાળતોમા મોટું ઘુકસાન પહોંચી
રહ્યું છે. માત્ર કોઈ કોઈ યોગજ્ઞેષ્ઠ મનુષ્યો માટેજ બચપણનો કે
યુવાવસ્થાનો ત્યાગ સફળ થઈ શકે છે. જે કોટિના ત્યાગીઓ
અથવા ભગતો સો કે હજારની સંખ્યામાં લેગા થઈને એકાદ
મહત્વનું કાર્ય કરી શકતા નથી, તેમને શુ મોક્ષ મળી શકશે ?
હિંદુશાસ્ત્રો કહે છે કે, “ખરેખર મોક્ષ મેળવવો એ બીજી બધીજ
ફરજે કરતાં મોટામાં મોટી ફરજ છે. બીજી ફરજે પહેલી બજાવી-
ને સાચી યોગ્યતા અને ઉપરામતા મેળવ્યા સિવાય તે કદી પણ
મેળવી શકાય તેમ નથી.” કેટલાક જૈનો, જોદ્ધો અને ખ્રિસ્તીઓ
મનુષ્યોનો અધિકાર સમજ્યા વિનાજ જિજ્ઞાસુના કામની વાતો
સામાન્ય જનોના ગળામાં પહેરાવી દઈને ગોટાળો કરી મૂકે છે
અને તેમને ત્યાગી થવાને ઉશ્કેરે છે.

ભારતના વર્તમાન ત્યાગીઓનો મોટો ભાગ ઉપર જણાવ્યું તેમ ત્યાગની ખરેખરી ચોગ્યતા વિનાનો હોઈને જ્ઞાનહીન અને આજસુ જીવનજ ગાળી રહેલો છે, પણ તે ઉપરથી એમ તો નજ કહી શકાય કે, સાધુજીવનજ 'જોડું' છે. બધાજ સાધુઓ-બ્રાહ્મણ છે અને સાધુઓથીજ ભારતની અધોગતિ થયેલી છે, એ પ્રશ્નની ખીજ બાજુ ઘણીજ મહત્ત્વની છે. તે એ છે કે સાધુજીવનજ ભારતવર્ષની બલિહારી છે. સાધુઓ અને બ્રાહ્મણો વગર ભારતવર્ષ પોતાનું સર્વ કચારનુંયે જોઈ બેઠું હોત. એ સાધુઓ અને બ્રાહ્મણો વગર હિંદમાંથી તેનું-જગતને હેરત પમાડનારું પ્રાચીન શિક્ષણ કચારનુંયે નષ્ટ થઈ ગયું હોત. ભારતના સુશીલ સંન્યાસીઓ અને ઉચ્ચકક્ષ બ્રાહ્મણો (પછી ભલે તેઓની સંખ્યા આવા સમયમાં ગમે તેટલી ઓછી હોય, તોપણ તેમના) વડેજ આજે ભારતવર્ષનો આત્મા આટલો પથ સજીવ રહી શક્યો છે. હિંદુઓનું હિંદુત્વ તેમના વડેજ જળવાયું છે. વર્તમાન યુગમાં ભારતવર્ષ પોતાના આધ્યાત્મિક આદર્શને લજવા બેઠું હતું અને પાશ્ચાત્યોનું અનુકરણ કરવામાં ગર્વ ધરવા સુધીની દુર્દશા ફેલાવા માંડી હતી, તેવામાં એક ગરીબ પણ ભક્તિમાન બ્રાહ્મણના પુત્રે એક અફળુત તપસ્વી અને સંન્યાસી તરીકે નીકળી આવીને પોતાના મહાન ઋપિસુનિઓના સત્યોપદેશને ભૂલી બેઠેલા ભારતવાસીઓ પ્રત્યે કહેવા માંડ્યું કે, “ ઇંદ્રિયસુખ એ કાંઈ માનવ જીવનનું શ્રેષ્ઠ લક્ષ્ય નથી. પ્રભુ-મય જીવન-આત્મામય જીવન-એજ સર્વ પ્રાણીઓનું સાચું કલ્યાણ કરનારું જીવન છે.”* જ્યાંસુધી હિંદુ એવા શ્રીરામકૃષ્ણ

* પાશ્ચાત્યોના આધુના અનુકરણથી અને જીજ્ઞ અનેકવિધ ધાર્મિક તેમજ વ્યાવહારિક દુર્દશાઓથી અધોગતિના છેક બેંડા ખાડા-માં ભારતવર્ષને જઈ પડતું ખયાલવાનું માન સ્વામી વિવેકાનંદે અને

જેવા પ્રણા સ્નાની અને ચારિત્ર્યવાન એક પણ સાધુ ઉત્પન્ન કરશે, ત્યાંસુધી હિંદમાં સંન્યાસને માન આપવામાં આવશે અને લોકો પાશ્ચાત્યોના ખોટા અનુકરણમાં મોહિત થઈ જશે નહિ, ત્યાંસુધી આ આપણી માતૃભૂમિ—આ પવિત્ર ભારતવર્ષ જગતમાં અમર રહેશે અને પૃથ્વી ઉપરની કોઈ પ્રજા તેનો નાશ કરી શકશે નહિ.”

સર નારાયણ ચંદાવરકર આ વિષયમાં કહે છે કે, “જે ધર્મ કે સંસ્કૃતિમાં વૈરાગ્યનો જુસ્સો નથી તેનું નામ ધર્મ કે સંસ્કૃતિ કહેવાયજ નહિ. કેટલાક એમ કહેનારા છે કે, એ વૈરાગ્યવૃત્તિને લીધેજ હિંદ આવી હીન દશામાં આવી પડેલું છે; પણ હું તો એમજ કહું છું કે સાધુ અને તેનું ભગવું કપડું તો ભારતવર્ષના પવિત્ર આત્માનાં સૂચક ચિહ્નો છે. એમને જોઈને મને યાદ આવે છે કે, હિંદનું જીવન પ્રજાના ધ્યાનમાં અને આત્માના

તેમના ગુરુ તરીકે ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસને આપતી વખતે શ્રીરામકૃષ્ણનાજ સમયમા અવતરેલા અને સ્વામી વિવેકાનંદની પૂર્વે ભારતવર્ષમાં અતિ અસામાન્ય કાર્ય બજાવનારા પરમપૂજ્ય, મહાન વીરાતમા વિદેહમુક્ત સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીનું નામ યાદ આવે એ સ્વાભાવિકજ છે. આ અદ્ભુત સંન્યાસીએ કડવા ઘૂંટડા પાઇને પણ ભારતવાસીઓની જે અસામાન્ય સેવા બજાવી છે અને તેનો સમૂળ નાશ થતો અટકાવવા પાછળ જે શ્રમ વેઠ્યો છે તથા ઉમદા કાર્ય કરનારા બહાદુર સંન્યાસીઓ અને ગૃહસ્થોની જે પરંપરા ભારતવર્ષને આપી છે તેમજ ગુરુકુલો, કન્યા મહાવિદ્યાલયો, અનાયાશ્રમો, શાળા પાઠશાળાઓ વગેરેની જે સંખ્યા એવા પુરો મલવી રહેલા છે, તે સર્વ જોતા આ પૂજ્ય પુરુષનો મહિમા અહીં અમારે થોડા શબ્દોમાં કેવી રીતે કહેવો તે નથી સમજાતું અને તેથી તે આદર્શ સંન્યાસીના ગુણનું આ ટૂંકે સ્મરણજ અહીં આપીને કંઈક ધાર્મિક મતભેદ જેવું હોવા છતાં પણ હૃદયના જોડા પૂજ્યભાવથી તેમના મહાન આત્માને વંદન કરીનેજ વિરમીએ છીએ. —‘અખંડ’

ભારતના વર્તમાન ત્યાગીઓનો મોટો ભાગ ઉપર જણાવ્યું તેમ ત્યાગની અરેખરી યોગ્યતા વિનાનો હોઈને જ્ઞાનહીન અને આજસુ જીવનજ ગાળી રહેલો છે, પણ તે ઉપરથી એમ તો નજ કહી શકાય કે, સાધુજીવનજ ખોટું છે. બધાજ સાધુઓ બ્રાહ્મરૂપ છે અને સાધુઓથીજ ભારતની અધોગતિ થયેલી છે, એ પ્રશ્નની ખીજ બાજુ ઘણીજ મહત્વની છે. તે એ છે કે સાધુજીવનજ ભારતવર્ષની બલિહારી છે. સાધુઓ અને પ્રાણીઓ વગર ભારતવર્ષ પોતાનું સર્વ કચારનુંયે ખોઈ બેઠું હોત. એ સાધુઓ અને પ્રાણીઓ વગર હિંદમાંથી તેનું-જગતને હેરત પમાડનારૂં પ્રાચીન શિક્ષણ કચારનુંયે નષ્ટ થઈ ગયું હોત. ભારતના સુશીલ સંન્યાસીઓ અને ઉચ્ચકક્ષ પ્રાણીઓ (પછી બલે તેઓની સંખ્યા આવા સમયમાં ગમે તેટલી ઓછી હોય, તોપણ તેમના) વડેજ આજે ભારતવર્ષનો આત્મા આટલો પણ સજીવ રહી શક્યો છે. હિંદુઓનું હિંદુત્વ તેમના વડેજ જળવાયું છે. વર્તમાન યુગમાં ભારતવર્ષ પોતાના આધ્યાત્મિક આદર્શને ત્યજવા બેઠું હતું અને પાશ્ચાત્યોનું અનુકરણ કરવામાં ગર્વ ધરવા સુધીની દુર્દંશ ફેલાવા માંડી હતી, તેવામાં એક ગરીબ પણ ભક્તિમાન પ્રાણીજના પુત્રે એક અદ્ભુત તપસ્વી અને સંન્યાસી તરીકે નીકળી આવીને પોતાના મહાન ઋષિમુનિઓના સત્યોપદેશને ભૂલી બેઠેલા ભારતવાસીઓ પ્રત્યે કહેવા માંડ્યું કે, “ ઇન્દ્રિયસુખ એ કાંઈ માનવ જીવનનું શ્રેષ્ઠ લક્ષ્ય નથી. પ્રભુ-મય જીવન-આત્મામય જીવન-એજ સર્વ પ્રાણીઓનું સાચું કલ્યાણ કરનારૂં જીવન છે.”* જ્યાંસુધી હિંદ એવા શ્રીરામકૃષ્ણ

* પાશ્ચાત્યોના આધળા અનુકરણથી અને બીજા અનેકવિધ માર્મિક તેમજ વ્યાવહારિક દુર્દંશોથી અધોગતિના છેક બેંગા ખામ-માં ભારતવર્ષને જઈ પડતું બચાવવાનું માન સ્વામી વિવેકાનંદને અને

જેવા પ્રણય જ્ઞાની અને ચારિત્ર્યવાન એક પણ સાધુ ઉત્પત્ત કરશે; ત્યાંમુધી હિંદમાં સંન્યાસને માન આપવામાં આવશે અને લોકો પાશ્ચાત્યોના ખોટા અનુકરણમાં મોહિત થઈ જશે નહિ, ત્યાંમુધી આ આપણી માતૃભૂમિ—આ પવિત્ર ભારતવર્ષ જગતમાં અમર રહેશે અને પૃથ્વી ઉપરની ઠાંઠ પ્રજા તેનો નાશ કરી શકશે નહિ.”

સર નારાયણ અંદાવરકર આ વિષયમાં કહે છે કે, “જે ધર્મ કે સંસ્કૃતિમાં વૈરાગ્યનો જુસ્સો નથી તેનું નામ ધર્મ કે સંસ્કૃતિ કહેવાયજ નહિ. ઠેકલાક એમ કહેનારા છે કે, જો વૈરાગ્યવૃત્તિને હીધેજ હિંદ આવી હીન દશામાં આવી પડેલું છે; પણ હું તો એમજ કહું છું કે સાધુ અને તેનું ભગલું કપડું તો ભારતવર્ષના પવિત્ર આત્માનાં સૂચક ચિહ્નો છે. એમને જોઈને મને થાદ આવે છે કે, હિંદનું જીવન પ્રજાના ધ્યાનમાં અને આત્માના

તેમના ચુરુ તરીકે ભગવાન ધીરમહાપ્રજ્ઞ પરમહંસને આપતી વખતે શ્રીરામકૃષ્ણનાજ સમયમાં અવતરેલા અને સ્વામી વિવેકાનંદની પૂર્વે ભારતવર્ષમાં અતિ અસામાન્ય કાર્ય બજાવનારા પરમપૂજ્ય, મહાન વીરાત્મા વિદેહમુક્ત સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીનું નામ યાદ આવે એ સ્વાભાવિકજ છે. આ અદ્ભુત સંન્યાસીએ કંડવા ધૂંટડા પાછને પણ ભારતવાસીઓની જે અસામાન્ય સેવા બજાવી છે અને તેનો સમૂળ નાશ થતો અટકાવવા પાછળ જે શ્રમ વેડ્યો છે તથા ઉમદા કાર્ય કરનારા બહાદુર સંન્યાસીઓ અને ગૃહસ્થોની જે પરંપરા ભારતવર્ષને આપી છે તેમજ ચુરુકલો, કન્યા મહાવિદ્યાલયો, અનાથાશ્રમો, શાળા પાઠશાળાઓ વગેરેની જે સંખ્યા એવા પુરો યત્નવી રહેલા છે, તે સર્વ જોતાં આ પૂજ્ય પુરુષનો મહિમા અદ્વી અમારે થોડા શબ્દોમાં કેવી રીતે કહેવો તે નથી સમજાતું અને તેથી તે આદર્શ સંન્યાસીના ગુણનું આ ટૂંક સ્મરણજ અદ્વી આપીને કંઈક ધાર્મિક મતભેદ જેવું હોવા છતાં પણ હૃદયના ઊંડા પૂજ્યભાવથી તેમના મહાન આત્માને વંદન કરીનેજ વિરમીએ છીએ. —અખંડ”

વિચારમાં જ ગળાયલું છે. સાધુને જોઈને મને એમજ થાય છે કે આ જગતની સઘળી વસ્તુઓ નાશવંત છે અને માત્ર પ્રભુ અને તેનો પ્રેમ એજ સાચી વસ્તુઓ છે. જો કોઈ પણ વસ્તુથી ભારત-વર્ષનો ધર્મગ્રાસ્ત થશે તો તે વસ્તુ તેની વૈરાગ્યવૃત્તિ છે. એ વૈરાગ્ય-વૃત્તિ હિંદને ઘણું તુકસાન કરી રહેલી છે એમ ઘણાનું માનવું છે, પણ આપણે સ્વામી વિવેકાનંદ અને તેમના શુરનો દાખલો લો અને એ માન્યતામાં કંટાળું સત્ય છે તે તપાસો. ખરી સાધુતા-વૈરાગ્યવૃત્તિ શામાં રહેલી છે તે જુઓ. જ્યારે હિંદ સાચી વૈરાગ્ય-વૃત્તિને સમજતું થશે અને તેનું પાલન કરતું થશે ત્યારેજ તે શુરોપની પ્રજાઓમાં પોતાનું યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે.”

સ્વામીજીનું જીવન જણાવે ■ કે આપણે મહાત્મપત્ની ઋષિ-મુનિઓનાં ગાળક અને તેમણે મૂકેલા આધ્યાત્મિક ગાળનાના સીધા વારસ છીએ. તેમનો અદ્ભુત પ્રાચીન મહિમા, ભવ્યતા, કીર્તિ અને ગૌરવ એ સર્વના આપણે ગાસ હકદાર છીએ. તેમનું જીવન આપણને શાશ્વત યશ અને મુખની સમીપમાં લાવી મૂકે છે. તે આપણને અધમ વાસનાઓથી જિંચે લઈ જાય છે અને સ્વર્ગીય ભાવનાઓનો સ્વાદ ચખાડે છે તેમજ ઇન્દ્રિય, મન, અને બુદ્ધિથી પર એવી ભૂમિકાનું ભાન કરાવે છે.

સ્વામીજીના જીવને અને ચારિત્ર્યે આપણને આ બોધ આપ્યો છે કે, એમના જેવો આત્મત્યાગ, સહૃદયતા, ઉચ્ચ નીતિ અને નિઃસીમ સ્વદેશપ્રીતિ, એ સર્વ ગાળતો ધર્મ સિવાય પ્રાપ્ત કરી શકાયે નહિ અને એ જિંચા સફળતા દારણ કર્યા વગર દેશો-દયની આશા રાખવી ફાગટ છે. વિવેકાનંદ, રાનડે અને ગ્લેડ-સ્ટન જેવા મહાપુરુષો પણ ધર્મના સેવનથીજ મહાપુરુષો બની રહ્યા હતા. તેમના વખતનાં મનુષ્યો ઉપર તેઓ બહુજ જિંદી અસર ઉપજાવી રહ્યા હતા; તેનું કારણ પણ એજ હતું કે, તેમનું

ચારિત્ર ધર્મના સિદ્ધાંતો ઉપર રચાયલું હતું. કોઈ પણ સમાજ કે દેશ એવા મનુષ્યો વગર ઉત્પત્ત થઈ શકે નહિ. એવા મહા-પુરુષોનું જીવન બહુજ આગ્રહપૂર્વક આપણને જણાવે છે કે, આપણા જીવનની સઘળી પ્રવૃત્તિઓ ધર્મનાજ સિદ્ધાંતો ઉપર રચાયેલી હોવી જોઈએ. જો કદાચિ એમ માનવામાં આવે કે આ જગત માત્ર સ્વાર્થબુદ્ધિ, આકર્ષિક જનાવો અને ભૌતિક જરૂરિયાતોથીજ ચાલી રહેલું છે, તો પછી જીવન નૈતિક હેતુ વગરનું માત્ર નીરસ તેમજ પાપમયજ બની રહે. મુક્તિનો મહામંત્ર સ્વામીજીએ અખિલ વિશ્વને નીચેના શબ્દોમાં સમજાવ્યો છે:—

“લોકબુદ્ધિજ સર્વ જંધન અને દુઃખનું મૂળ છે. વેદાંત કહે છે એ લોક મિથ્યા છે. વાસ્તવમાં એ લોકનું અસ્તિત્વજ નથી. એ તો માત્ર બાહ્ય દેખાવમાંજ છે. સઘળી વસ્તુઓનો આત્મા તો એકજ છે. જી ટો વિચાર કરી જોશો તો તમને મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે, સ્ત્રીઓ અને બાળકો વચ્ચે, પ્રજાઓ અને પ્રજાઓ વચ્ચે, જાત અને નીચ વચ્ચે, ગરીબ અને તવંગર વચ્ચે અને દેવતાઓ અને મનુષ્યો વચ્ચે એકતાજ જણાશે. વળી એથી પણ વધારે જિંડા બિતરશે તો જણાશે કે અન્ય પ્રાણીઓ પણ તમારાથી જુદાં નથી એ જિંડાણુ સ્થિતિને (ધ દ્રિયો અને અંતઃકરણથી પર દશાને) જેણે પ્રાપ્ત કરી છે, તેજ દરેક વસ્તુસ્થિતિના ખરા સ્વરૂપને સમજે છે. તેણે દરેક વસ્તુના મૂળરૂપ પરમાત્મતત્ત્વને શોધી કાઢીને પોતાના આત્મારૂપે અનુભવ્યો છે કે જે તત્ત્વ નિત્ય સુખરૂપ, નિત્ય જ્ઞાનરૂપ અને નિત્ય જીવનરૂપ છે. તેને સૃષ્ટકા, શોક, દુઃખ, અસંતોષ કે મૃત્યુ કશુંયે નથી.

જેણે એ સર્વ વસ્તુસ્થિતિઓના મૂળ સ્વરૂપમાં પરમ પવિત્ર, અખંડ, અનામી, અરૂપી તેમજ સર્વસ્વરૂપી આત્મામાં પ્રવેશ કરેલો છે, તે મહાન જ્ઞાતા છે, મહાકવિ છે, જીવ-

નુકત છે, કૃતકૃત્ય છે, અને પૂર્ણકામ છે; માટે લેલબુદ્ધિને હણો, અનેકતાનો ખ્યાલ કાઢી નાખો. જે આ સર્વ દેખવા માત્ર અનેકતામાં એક પ્રભુને જ જુએ છે; જે આ અનેક પ્રકારના પ્રતીત થતા સર્વ પદાર્થોમાં એકજ પરમાત્મચેતનને વિલસી રહેલું નિહાળે છે; જે આ માયાના મિથ્યા પ્રતીત થતા પ્રદેશમાં એ પરમ સત્યને જ જોઈ શકે છે તેને જ નિત્ય સુખ અને શાંતિ છે; જીલને નહિ-જીલને નહિ.”

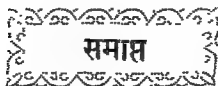
एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा स्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥

નિત્યોઽનિત્યાનાં ચેતનચેતનાનાં
एको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीराः
तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥

(કઠોપનિષદ્-અ-૨, વલ્લો-૨, મંત્ર ૧૨-૧૩)

આર્વાં આર્વાં જે પરમ હિતાવહ અનેક મહાન સત્યોને આપણું અનુપમ વેદાંત ચીખવી રહેલું છે, તે સત્યોનું જાન હિંદુ પ્રજાના હૃદયમાં ફેરીથી જાગૃત થાઓ !

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

~~~~~ ॐ शुद्धि पत्र ~~~~~

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	अशुद्ध
५	१६	आरित्रीना	आरित्रीना
६	८	आवपी	आवपी
६	२०	राजीनी	राजीनी
१८	२०	अष्टासप्तानो	अष्टासप्तानो
३८	२	अष्टाता	अष्टाता
४५	१५	अष्टाभरं	अष्टाभरं
५८	४	नरकना	नरकना
६४	११	सर्वनुं	सर्वने
११६	१६	पण	पण
१२०	२६	आतृभाव	आतृभाव
१२४	१७	रहेता	रहेता
१३७	८	लभ्यो !	लभ्य ।
१४०	२२	निराविभानिता	निराविभानिता
१५२	१०	वश गयो	वश ययो.
१८४	७	तमसोर्मा	तमसा मा
१८५	१२	साथी	साथी
१८६	११	उन्नत	उन्नत
२०७	५	आरतवर्षभा	आरतवर्षभा
२१०	७	धलु	धलु
२१३	२५	पेनी गृन	पेनी गृन
२१४	१८	आवे छे.	छे
२१६	४	आलोसभाजनो	आलोसभाजनो
२१६	२५	नेडी	नेडी
२२७	५	कष्टो	कष्टो
२२७	१२	नदी	कष्टी

૨૩૩	૧૨	બીડીને	બોડીને
૨૩૯	૬	પ્રાધાન્યપદ	પ્રધાનપદ
૨૫૨	૮	જથ્થાચું	જે જથ્થાચું
૨૫૪	૧૯	આ આ	આ
૨૮૩	૫	પકવાનો	પકવાનો
૩૧૦	૨૭	અદુરમઝદ	અદુરમઝદ
૩૨૦	૧૭	ડોઢાં	ડોઢાં
૩૩૭	૩	ગૂંચ	ગૂંચ
૩૩૪	૨૨	વ્યવસ્થિતપણે	વ્યવસ્થિતપણે
૩૪૮	૨૩	પેતાના	પેતાના
૩૫૧	૧૯	સી. આ. ઈ	સી. આઈ. ઇ
૩૫૮	૨૫	પી. કે. ડીલી	પીકેડીલી
૩૮૯	૧૦	સર્વત્ર	સર્વત્ર
૩૯૪	૨૨	ગૌરવ	ગૌરવ
૪૧૪	૮	સર્વમા	સર્વમાં
૪૫૬	૧૮	પસંદગી	પસંદગી
૪૮૩	૧૬	ગુરુચત્ ગુરુપુત્રેષુ	ગુરુચત્ ગુરુપુત્રેષુ
૪૯૨	૧૪	બ્રહ્માચારીઓએ	બ્રહ્માચારીઓએ
૫૬૧	૧૭	ભૂમિ	ભૂમિ
૫૬૬	૮	શ્રેષ્ઠ	શ્રેષ્ઠ
૫૬૯	૧૧	પૌર્વાત્સો	પૌર્વાત્સો
૬૦૨	૨૭	પ્રશાન્દને	પ્રશાન્દને
૬૦૬	૨૨	ભજવાર	ભજવાર
૬૨૨	૫	સ્વામીજીના	સ્વામીજીના
૬૭૧	૮	વિશાળ	વિશાળ હોઈને
૬૯૬	૮	નિર્લજ્જ	નિર્લજ્જ
૭૧૫	૨૭	ચારિત્ર્ય	ચરિત્ર
૭૩૪	૨૪	સુખસ્વાતંત્ર્યને	સુખસ્વાતંત્ર્યને

આ સંસ્થાના તૈયાર ગ્રંથો

(અધા ગ્રંથો ભાષાંતરરૂપે અથવા મૂળસદ્દિન ભાષાંતરરૂપે મળે છે.)

૧-પોસ્ટેજ ઉપરાંત રજિસ્ટર તથા વી. પી. ખર્ચ રૂ. ૧૦) મુદ્દીનું પાંચ આના લુહું લાગે છે. ૨-મંગાવેલામાંનાં જે પુસ્તકો ન આવે તે ખલાસ સમજવાં. ૩-પૂરૂ મૂલ્ય પ્રથમ મોકલીને કમમા કમ ૮-૧૦ રૂપિયાનાં પુસ્તકો રેલરસ્તે મંગાવવાથી વધારાના પેકીંગ વગેરે બદલ ૦૮- ચક્રવા છતા કુલ ખર્ચ બહુ ઓછું આવશે. ૪-અમદાવાદના કાર્યાલય માટે કિંમત ઘટારેલી, તે ધણાખરાં પુસ્તકો માટે નીચે મુજબ ભરી છે; અને કમમાં કમ રૂ. ૧૦૦)નાં એકસાથે લેવાથી એમાં પણ ફા દકા કપાશે. ૫-મુંબઇના કાર્યાલયમાં વધારાના ખર્ચ બદલ જે જે પુસ્તકોની કિંમત છાપ્યા મુજબની અથવા બહારગામ મુજબની રખાઇ છે; તે પણ આ સુચિપત્રમા છાપેલી જણાશે; અને કમમાં કમ રૂ. ૨૫)ના લેવાથી તેમાંથી બે આના મુજબ કપાશે. ૬-જે પુસ્તકોની તરત માટે અથવા અમુક મુદત માટે કિંમત અરધી, પોણી કે કાઠ પાણુ ઓછી રખાય, તેમાં કમિશન કપારો નહિ તથા મુંબઇના કાર્યાલયમાં ખર્ચ જોગી વધુ કિંમત રહેશે. ૭-આ સંસ્થામા મળતી આંખની દવાના લાભ અને વાપરવાની વિધિ વગેરે લુહું છાપેલું મળશે.

ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો પૃષ્ઠ અમદા- મુંબઇમાં
વાદમા મૂલ્ય

શ્રીમાનસ રામાયણ-૩૦ચિત્રોસાથે આ. ૧લી ૧૪૦૦ ... ૪૧૧ ... પા

„ „ બે ગ્રંથમાં „ ૧૫૨૮ ... પા ... ૪૧૧

શ્રીકૃષ્ણસીકૃત રામાયણ-નવી આદમી આવૃત્તિ છપાય છે.

વાલ્મીકિ રામાયણ-(આવૃત્તિ ૨ જી) ૧૩૭૬ ... પા ... ૬)

„ „ બે ગ્રંથમાં „ ... „ ... ૬) ... ૬૧૧

શ્રીમદ્ભાગવત-હમી આવૃત્તિ (જે ગ્રંથમાં) ૧૩૯૬ ...	૫૧૧ ...	૬૧
શ્રીદાસબોધ-(આવૃત્તિ ૩૭) ...	૬૪૮ ... ૨) ...	૨૧
શ્રીતુકારામ ગાથા-ગ્રંથ ૧ લો (આ. ૧લી) ૮૯૬ ...	૨૧ ...	૨૧
આખ્યાનમાળા-ગ્રંથ ૧ લો (આ. ૧ લી) ૭૦૮ ...	૨૧ ...	૨૧
” ” ૨ જો ” ...	૭૨૦ ... ૨) ...	૨)
વલ્લિક વિનય-ખંડ ૧-૨-૩ (આ. ૧લી) ૮૪૦ ...	૨૧૧ ...	૨૧૧
મહાભારત મંજરી-(આવૃત્તિ ૧ લી) ...	૭૪૪ ... ૨) ...	૨)
શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-જે ભાગમાં (આ. ૨જ) ૬૨૮ ...	૨) ...	૨૧
શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનું ચરિત્ર (આવૃત્તિ ૨જ) ૬૦૮ ...	૧૧ ...	૧૧
સ્વામી રામતીર્થ-ગ્રંથ ૧ લો (આ. ૪થી) ૫૧૬ ...	૨) ...	૨૧
સ્વામી રામતીર્થ-ગ્રંથ ૩ જો (આ. ૧લી) ૫૨૮ ...	૧૧૧ ...	૨)
સ્વામી વિવેકાનંદ-ગ્રંથ ૫૬૯ (આ. ૨જ) ...	૫૭૫ ... ૧૧૧ ...	૨૧
” ” -ગ્રંથ ૨ જો ” ...	૬૦૦ ... ૧૧૧ ...	૨૧
સ્વામી વિવેકાનંદ-ભાગ ૬ મો (આ. ૨જ) ૭૮૪ ...	૨૧ ...	૨૧
સ્વામી વિવેકાનંદ-ભાગ ૧૦ મો-રાજ્યોગ ભા. ૧૧ મો (સત્વર ૭૫ શ્લોકો)		
” ” ભાગ ૧૨-૧૩ મો પત્રો ૫૧૬ ...	૧૧ ...	૧૧
શુભોધ રત્નાકર-(આવૃત્તિ ૩૭) ...	૩૦૦ ... ૦૧૧ ...	૦૧૧
ઉપદેશસારસંગ્રહ (આવૃત્તિ ૨જ) ...	૩૮૪ ... ૧) ...	૧
દ્વૈવતરંગ અને બ્રાહ્મણની ગૌ (આ. ૧ લી) ૩૨૪ ...	૧) ...	૧)
પ્રભુમય જીવન (આવૃત્તિ ૭ મી) ...	૧૯૨ ... ૦૧ ...	૦૧૦
આર્યધર્મનીતિ અને આણુક્યનીતિસાર ૨૦૮ ...	૦૧ ...	૦૧૧
વિષ્ણુની વાટે અને રામાયણની રત્નપ્રભા ૧૬૪ ...	૦૧ ...	૦૧
શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામાવલિ-દર્શન (આ. ૨જ) ૨૨૦ ...	૦૧૨ ...	૦૧૨

સાર્થ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાઓ

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-સરવાર્થ સહિત, પાકું પૂઠું ...	૦૧ ...	૦૧૧
” ” ”-(૧૩મી આવૃત્તિ) મોટા અક્ષર ...	૦૧૨ ...	૦૧૨
” ” ”-માત્ર ગુજરાતી સરવાર્થ ...	૦૧૨ ...	૦૧૨

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-ગુજગતી સરલાય સહિત છપાય છે.

પંચરત્નગીતા-સરલાય સાથે મોટા અક્ષરમાં ...૦૧૧૮... ૧)

પંચરત્નગીતા-સરલાય સાથે નાના અક્ષરમાં ... ૦૧ ... ૦૧૮

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક પુસ્તકો

કેતલખાતું-(આવૃત્તિ ૧ લી) ... ૬૬૬ ...૨૧ ... ૨૧

ભારતધર્મ-અંધારા રંગમહેલનો રાજા ૫૦૪ ...૧૧૧ ... ૧૧૧

ગામડિયા નરદેવો (૧ લી આવૃત્તિ) ... ૪૦૮ ...૧૧૮ ... ૧૧૮

આગળ ધસો (આવૃત્તિ ૩ ડું) ... ૪૬૮ ...૧૧૧ ... ૨)

સુખી જીવનનાં સાધન(માર્ગ ન કૃત)આ ૧લી ૩૧૨ ...૦૧૧૮... ૦૧૧૮

સુખ સામર્થ્ય સમૃદ્ધિ (આવૃત્તિ ૨ડું) ૪૦૦ ...૧) ... ૧૧

ભાગ્યના સદાઓ (આવૃત્તિ ૨જી) ... ૫૬૪ ...૧૧૧ ... ૧૧૧

ખંડિમ નિખંધમાળા-ખંડિમ બામુકૃત ૫૬૨ .. ૧૧૧ ... ૧૧૧

સોનેરી સૂચનો-(આવૃત્તિ ૭મી) ... ૨૦૮ ...૦૧ ... ૦૧

શુભસંગ્રહ-ભાગ ૧ લો (આવૃત્તિ ૫મી) ૧૬૨ ...૦૧ ... ૦૧

શુભસંગ્રહ-ભાગ ૩ નો (આવૃત્તિ ૧ લી)... ૪૩૨ ...૧૧૧ ... ૧૧૧

,, ભાગ ૮ મો (આવૃત્તિ ૧લી) .. ૬૨૪ ...૧૧૧ ... ૧૧૧

ઇતિહાસ અને વૈદક સંબંધી પુસ્તકો

આર્યભિષક-(નવમી આવૃત્તિ) ... ૮૨૪ ...૩) ... ૩૧

વૈદક સંબંધી વિચારો-ભાગ ૧લો-(આ ૨જી)૬૭૨ ...૧૧૧ ... ૧૧૧

,, ,, ભાગ ૨જો(આ. ૧લી)૪૩૨ ...૧૧૮ ... ૧૧૮

(ઉપરના ત્રણે ગ્રંથ સાથે ખરીદનારને ૩)- ... ૩૧૧

આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન-(આ. ૫મી)૧૩૬ ...૦૧ ... ૦૧૦૧

રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ-ભાગ ૨જો (આ. ૧લી)૭૬૪ ...૪૧ ... ૫)

સંત-મહાત્માઓની વાણી

છાદમની વાણી-ગ્રંથ ૧લો (આવૃત્તિ ૧ લી) ૨૬૦ ...૦૧૧ ... ૧)

,, ,, ગ્રંથ ૩ નો ,, (આવૃત્તિ ૧લી)૨૭૦ ...૦૧૧૮ ... ૧)

બોધદાયક ઉત્તમ જીવનચરિત્રો

ભારતની દેવીઓ-ત્રણ અંગ્રામાં (ત્રીજી આવૃત્તિ) ...૬)	... ૬૥
(ત્રણે અંગ્રામાં ૫૪ ૨૨૬૮; છૂટકે દરેક અંગ્રાની કિંમત રૂ. ૨૥)	... ૨૥
સંત તુકારામ-જીવનચરિત્ર (આવૃત્તિ ૧ લી) ૬૬૬ ...૨)	... ૨)
શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ અને } (આવૃત્તિ ૧ લી) ૫૦૪ ...૧૥	... ૧૥
મહાત્મા શ્રીએકનાથ }	
શ્રીચૈતન્ય મહાપ્રભુ-ખંડ ૧થી૫ ત્રણઅંગ્રામાં ૧૫૬૬...૫)	... ૫)
આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ-ઉત્તમ પર જીવનચરિત્રો ૬૩૬...૧૥	... ૧૥
સ્વામી ભારતચરિત્ર તથા } (આવૃત્તિ ૧લી) ૪૩૨...૧૥	... ૧૥
વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી }	
ભક્તચરિત્ર (આવૃત્તિ ૨જી) ૧૥	... ૧૥
મહાન સમ્રાટ અકબર-(આવૃત્તિ ૨ જી) ...૩૫૨...૧)	... ૧)
મુસ્લિમ મહાત્માઓ-(આવૃત્તિ ૧ લી) ...૫૯૨...૧	... ૧
વીર હર્માદસ-(આવૃત્તિ ત્રીજી) ૩૦૪...૦૥	... ૦૥

આસ બોધપ્રદ ટૂંકી વાર્તાઓ

ટૂંકી વાર્તાઓ-અંગ્રા બીજી (આવૃત્તિ ૨ જી) ૫૭૬...૧૥	... ૧૥
„ „ અંગ્રા ત્રીજી (આવૃત્તિ ૧ લી) ૪૬૨...૧૥	... ૧૥
„ „ અંગ્રા ચોથા („)...૪૧૨...૧૥	... ૧૥
„ „ અંગ્રા પાંચમો („)...૪૦૮...૧	... ૧
„ „ અંગ્રા છઠો-જપાય છે, સત્તર બહાર પડશે.	
મુખ્ય બુદ્ધિવાન-શેષસાદીકૃત (આ. ૨ જી) ૧૩૬...૦૧	... ૦૧
દયાળુમાતા અને સદ્ગુણીપુત્રી(આ. ૫મી)...૧૬૦...૦	... ૦૦

બાળોપયોગી પ્રસ્તુતો

સદ્ગુણી બાળકો (આવૃત્તિ ૭મી) ...૧૩૬...૦૧	... ૦૧
બાળસદ્બોધ (આવૃત્તિ ૬મી) ...૧૨૦...૦૧	... ૦૧

ખાળકોની વાતો (આવૃત્તિ ૭મી)	... ૮૮...૦)૩ ... ૦)૩=
સુખોદક નીતિકથા (આવૃત્તિ ૫મી)	...૨૩૨...૦૧૮ ... ૦૧૮=

ચિત્રો ઇત્યાદિ

જ્ઞાનખાજી અથવા સોપાનપટ	... ૧૮x૨૪ ૦)૮... ૦)૮
શ્રીરામકૃષ્ણ કેશવચંદ્ર સેનના ઘેર	...૧૩૧x૨૦ ૦)૮... ૦)૮
શ્રીચૈતન્ય મહાપ્રભુનું સંકીર્તન (નિરંગી) ૧૫x૨૦	૦)૮... ૦)૮

મૂળ મૂળ ભગવદ્ગીતાઓ

(આ પુસ્તકો લાપાતર સિવાય માન મૂળજ મળે છે.)

ભગવદ્ગીતા-મૂલમાત્ર-મધ્યમ અક્ષર ૦૧, મોટા અક્ષર ૦૧	
પંચરત્નગીતા-મૂલમાત્ર-નાના, મધ્યમ, મોટા અક્ષર ૦૧, ૦૧ અને ૦૧	

પુનરાવૃત્તિઓ વિષે

નીચેનાં પુસ્તકો બંને તેમ તરતમા પ્રસિદ્ધ થશે -

શ્રીકૃષ્ણસીકૃત રામાયણ	સ્વર્ગના ખજાનો
દેવી ભાગવત	સ્વર્ગના પ્રકાશ
સ્વાર્મા વિવેકાનંદના ભાગો	નેપોલિયન
સ્વર્ગનું વિમાન	શિવાજી હવે પતિ
સ્વર્ગની કુંચી	સુસ્લિષ્ઠ મહાત્માઓ

વગેરે વગેરે સત્વર જાણશે.

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદ-ત્રણ દરવાજા બહાર, નદી જવાને રસ્તે, ભદ્ર પામે
મુખ્ય-કાલ્યાણદેવી રોડ, હાથી બિંડીંગ, ત્રીજો માળે.

ઉત્તમ ચરિત્રોના ફાયદા

(અનુભવીઓના ઉદ્દગાર)

“જીવનચરિત્ર એ એક પ્રકારનું દર્પણ છે. જેમ અરીસામાં મનુષ્ય પોતાની મુખાકૃતિમાં ખાંપણ જુએ છે, ત્યારે તે ખાંપણને કાઢી નાખવા અને કાંતિમાં વધારો કરવા માટે પ્રયાત્ન કરે છે; તેમ ચરિત્રરૂપી આરસી વડે પોતાના સ્વભાવમાં વળગેલાં ભૂપણ્દ્રપણ-ગુણદોષ વગેરે તેના જોવામાં આવે છે અને તેમ ચર્તા દ્રવણનો ક્ષય અને ભૂપણમાં વૃદ્ધિ કરવાને તે જાગ્રત થાય છે. વળી જે કામ ઉપદેશ અથવા બોધ કરવાની નથી બનતું, તે કામ જીવનચરિત્ર સહેલાઈથી પાર પાડી શકે છે. અતિ શ્રમ લઈ વિદ્યા ભણી, દેશાટન કરી, સ્વદેશહિતેમ્નુ યાચ્છો, પ્રેમ-શૌર્ય દાખવો, એવા એવા ઉપદેશો મુખે અથવા પુસ્તકદ્વારા કરવાની જેની અને જેટલી અસર થાય છે, તેના કરતાં એવા ગુણોથી અંકિત થયેલા અસામાન્ય માનવીઓનાં ચરિત્ર વાંચવા-સમજવાથી ઘણીજ વધારે અસર થાય છે. અર્થાત્ અંતઃકરણમાં તેની આખાઈ અને જાડી છાય પડે છે અને પછી તે દિવ્ય માનવી બનવાને ઉત્તેજિત થઈ આગળ વધે છે.”

x

x

x

x

“ચરિત્રોના વાચનથી આપણું ચૈતન્ય સતેજ થાય છે; આપણી આશામાં જીવ આવે છે; આપણામાં નવું કોવત, હિંમત અને શ્રદ્ધા આવે છે; આપણે આપણા ઉપર તેમજ બીજાઓ ઉપર શ્રદ્ધા રાખીએ છીએ; આપણામાં મહત્વાકાંક્ષા જાગે છે; આપણે રૂડા કાર્યોમાં જોડાઈએ છીએ અને મોટાઓના કામોમાં તેમની સાથે જોડાઈ ભાગીદાર થવાને ઉત્તેજાઈએ છીએ. આ પ્રમાણે ઉત્તમ જીવનચરિત્રોના સહવાસમાં રહેવું, જીવવું અને તેમના દાખલાદર્શાત જોઈને સૂતિ-માન થવું, એ તે તે ઉત્તમ આત્માઓના સમાગમમાં આવવા બરાબર અને ઉત્તમ મંડળના સદવાસમાં રહેવા બરાબર છે.”

